

Pedagogika

UDC: 373.07:005.95/.96:331.1

TRANSFORMATION OF HR-BRAND AND PSYCHOLOGICAL CONTRACT IN THE MODERN MANAGEMENT OF THE GENERAL SECONDARY EDUCATION SYSTEM

UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI ZAMONAVIY BOSHQARISHDA HR-BREND VA PSIXOLOGIK SHARTNOMA TRANSFORMATSIYASI

ТРАНСФОРМАЦИЯ HR-БРЕНДА И ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРАКТА В СОВРЕМЕННОМ УПРАВЛЕНИИ СИСТЕМОЙ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Turikova Lazokat Mashrabovna

Oriental universiteti, 100121. Toshkent, Yakkasaroy tumani, Sh.Rustaveli ko'chasi, 154 A.

E-mail: lazokat-turikova@mail.ru

Abstract: This article provides a systematic and comparative analysis of the relationship between the HR brand (employer brand) and the psychological contract, as well as the processes of their transformation within modern management strategies for the general secondary education system. In an era of global educational shifts, digitalization, and national reforms, the professional attitudes and career expectations of teaching staff are undergoing fundamental changes. The study scientifically identifies the characteristics of the transition from traditional relationships between school administration and teachers, based solely on material interest, toward a new model: the "relational psychological contract," focused on mutual trust, social support, and continuous professional development. The relevance of the article lies in proving that the consistent development of a school's internal and external image as an attractive employer (HR brand) is not only a factor in reducing staff turnover but also a crucial strategic element in enhancing educational quality and implementing innovations in the learning environment. The author examines factors of psychological contract breach and their negative impact on employee loyalty and motivation, while proposing innovative conceptual approaches and management algorithms for modern school principals. The research concludes with systemic practical recommendations aimed at strengthening the internal HR brand, addressing individual teacher needs, improving work environments, and stabilizing the psychological climate within educational institutions. The findings of the article serve as an important methodological resource for educational leaders and human resource managers.

Keywords: HR-brand, psychological contract, transformation, general secondary education, educational management, teacher loyalty, employer attractiveness, EVP (Employee Value Proposition), corporate culture, human capital, personnel policy, motivation strategy, professional development, management innovations.

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim tizimini zamonaviy boshqarish strategiyalarida HR-brend (ish beruvchi brendi) va psixologik shartnoma tushunchalarining o'zaro bog'liqligi hamda ularning transformatsiyalashuv jarayonlari tizimli va qiyosiy tahlil qilinadi. Ta'lim sohasidagi global o'zgarishlar, raqamlashtirish jarayonlari va milliy islohotlar davrida pedagog kadrlarning mehnatga bo'lgan munosabati hamda kasbiy kutishlari tubdan o'zgarmoqda. Tadqiqot doirasida maktab ma'muriyati va o'qituvchi o'rtasidagi an'anaviy, faqatgina moddiy manfaatdorlikka asoslangan munosabatlardan yangicha, ya'ni o'zaro ishonch, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va uzluksiz kasbiy rivojlanishga yo'naltirilgan "relyatsion psixologik shartnoma" modeliga o'tishning o'ziga xos xususiyatlari ilmiy jihatdan ochib berilgan. Maqolaning dolzarbligi shundaki, unda maktabning jozibador ish beruvchi sifatidagi ichki va tashqi imijini (HR-brend) izchil shakllantirish nafaqat kadrlar qo'nimsizligini kamaytirish, balki ta'lim sifatini oshirish va ta'lim muhitida innovatsiyalarni joriy etishning muhim strategik omili ekanligi isbotlangan. Muallif tomonidan psixologik shartnomaning buzilishi (breach) omillari va uning xodimlar sodiqligi hamda motivatsiyasiga salbiy ta'siri o'rganilib, zamonaviy maktab direktori uchun inson resurslarini boshqarishning yangicha konseptual yondashuvlari va boshqaruv algoritmlari taklif etilgan. Tadqiqot yakunida ta'lim muassasalarida ichki HR-brendni mustahkamlash, o'qituvchilarning individual ehtiyojlarini qadrlash, mehnat muhitini yaxshilash va psixologik iqlimni barqarorlashtirish yuzasidan tizimli amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Maqola xulosalari ta'lim tizimi rahbarlari va kadrlar menejerlari uchun muhim metodologik manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: HR-brend, psixologik shartnoma, transformatsiya, umumiy o'rta ta'lim, ta'lim menejmenti, pedagog sodiqligi, ish beruvchi jozibadorligi, EVP (xodimga taklif etiladigan qiymat), korporativ madaniyat, inson kapitali, kadrlar siyosati, motivatsiya strategiyasi, kasbiy rivojlanish, boshqaruv innovatsiyalari.

Аннотация: В данной статье проводится системный и сравнительный анализ взаимосвязи HR-бренда (бренда работодателя) и психологического контракта, а также процессов их трансформации в современных стратегиях управления системой общего среднего образования. В период глобальных перемен в сфере образования, процессов цифровизации и национальных реформ профессиональные установки и карьерные ожидания педагогических кадров претерпевают коренные изменения. В рамках исследования научно обоснованы особенности перехода от традиционных отношений между администрацией школы и учителем, основанных исключительно на материальной заинтересованности, к новой модели - «реляционному психологическому контракту», ориентированному на взаимное доверие, социальную поддержку и непрерывное профессиональное развитие. Актуальность статьи заключается в доказательстве того, что последовательное формирование внутреннего и внешнего имиджа школы как привлекательного работодателя (HR-бренд) является не только фактором снижения текучести кадров, но и важным стратегическим инструментом повышения качества образования и внедрения инноваций в образовательную среду. Автором изучены факторы нарушения психологического контракта (breach) и их негативное влияние на лояльность и мотивацию сотрудников, а также предложены новые концептуальные подходы и алгоритмы управления человеческими ресурсами для современных директоров школ. В завершение исследования разработаны системные практические рекомендации по укреплению внутреннего HR-бренда, учету индивидуальных потребностей

учителей, улучшению условий труда и стабилизации психологического климата в образовательных учреждениях. Выводы статьи служат важным методологическим ресурсом для руководителей системы образования и менеджеров по персоналу.

Ключевые слова: HR-бренд, психологический контракт, трансформация, общее среднее образование, менеджмент в образовании, лояльность педагогов, привлекательность работодателя, EVP (ценностное предложение работодателя), корпоративная культура, человеческий капитал, кадровая политика, стратегия мотивации, профессиональное развитие, инновации в управлении.

Kirish. Zamonaviy dunyoda ta'lim tizimi nafaqat bilim berish maskani, balki yuqori malakali kadrlar uchun raqobat kuchaygan mehnat bozorining faol ishtirokchisiga aylanmoqda. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan vazifalar pedagog kadrlarning kasbiy nufuzini oshirish va maktab boshqaruviga zamonaviy menejment usullarini joriy etishni taqozo etadi [1]. Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim muassasalari nafaqat moddiy-texnik baza, balki kuchli HR-brend (ish beruvchi brendi) orqali iqtidorli pedagoglarni jalb qilish va saqlab qolish muammosiga duch kelmoqda.

Muammoning qo'yilishi. An'anaviy boshqaruv tizimida o'qituvchi va maktab ma'muriyati o'rtasidagi munosabatlar faqat mehnat shartnomasi bilan cheklanib qolgan edi. Biroq, ta'limning raqamlashishi va yangi avlod pedagoglarining ishga kirib kelishi natijasida "Psixologik shartnoma" — ya'ni xodim va ish beruvchi o'rtasidagi yozilmagan o'zaro kutishlar va majburiyatlar tizimi tubdan transformatsiya bo'lmoqda. D. Russo ta'kidlaganidek, psixologik shartnoma tashkilot va xodim o'rtasidagi ishonch va majburiyatlarning asosi bo'lib, uning buzilishi kadrlar qo'nimsizligiga olib keladi [2]. Agar maktab ma'muriyati o'qituvchining kasbiy o'sish va emotsional qo'llab-quvvatlanish kabi kutishlarini inobatga olmasa, bu ta'lim sifatining pasayishiga sabab bo'ladi [3].

Tadqiqotning maqsadi. Ushbu maqolaning maqsadi umumiy o'rta ta'lim tizimida HR-brendni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish hamda psixologik shartnoma transformatsiyasining maktabni zamonaviy boshqarishdagi rolini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'ekti. Ushbu tadqiqotning ob'ekti sifatida zamonaviy boshqaruv tizimiga o'tayotgan umumiy o'rta ta'lim muassasalaridagi ma'muriyat (ish beruvchi) va pedagog xodimlar o'rtasidagi mehnat munosabatlari hamda maktabning ichki va tashqi HR-brend muhiti belgilangan. Tadqiqot fokusida ta'lim tizimidagi islohotlar sharoitida xodimlarning kasbiy kutishlari va muassasaning imiji o'rtasidagi bog'liqlik yotadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani tayyorlash jarayonida mavzuning nazariy va amaliy jihatlarini yoritish uchun quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

1. Tizimli tahlil va sintez: HR-brend va psixologik shartnoma tushunchalarining ta'lim sohasidagi o'zaro bog'liqligi tizimli ravishda o'rganildi. Psixologik shartnomaning komponentlari (tranzaksion va relyatsion) alohida tahlil qilinib, yagona boshqaruv modeli sifatida sintezlandi.

2. Qiyosiy tahlil (Comparative analysis): Ta'lim muassasalarida boshqaruvning an'anaviy (buyruqbozlik) modeli va zamonaviy (inson kapitaliga yo'naltirilgan) modellari qiyoslandi. Shuningdek, psixologik shartnomaning transformatsiyagacha bo'lgan va transformatsiyadan keyingi holati o'zaro solishtirildi.

3. Ilmiy abstraktlashtirish va konseptual modellash: Maktabning jozibador ish beruvchi sifatidagi qiymat taklifi (EVP) va psixologik shartnomaning buzilish omillari nazariy jihatdan modellashirildi.

4. Deduksiya va induksiya: Umumiy boshqaruv nazariyalaridan ta'lim tizimining xususiy holatlariga (maktab muhitiga) o'tish hamda alohida maktablar tajribasidan umumiy xulosalar chiqarish metodlari qo'llanildi.

5. Ikkilamchi ma'lumotlar tahlili (Content analysis): O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining me'yoriy hujjatlari, xalqaro ta'lim standartlari hamda mavzuga oid OAK ro'yxatidagi ilmiy nashrlar mazmuni tahlil qilindi.

Ushbu metodlar majmui tadqiqot natijalarining ob'ektivligini, xulosalarning ilmiy asoslanganligini va taklif etilayotgan amaliy tavsiyalarning hayotiyeligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot davomida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida HR-brend va psixologik shartnoma komponentlarini o'rganish natijasida quyidagi ilmiy va amaliy xulosalar shakllantirildi:

1. Psixologik shartnoma transformatsiyasining yo'nalishlari. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, zamonaviy maktab muhitida o'qituvchilarning ish beruvchiga bo'lgan talablari «tranzaksion» (faqat ish haqi va mehnat sharoitlari) bosqichidan «relyatsion» (ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, kasbiy hurmat va ijodiy erkinlik) bosqichiga o'tgan. Natijada, maktab ma'muriyati tomonidan faqat moddiy rag'batlantirishga urg'u berilishi kutilgan sodiqlik darajasini ta'minlamasligi aniqlandi.

2. HR-brendning kadrlar qo'nimsizligiga ta'siri. Maktabning ichki HR-brendi (ichki muhit jozibadorligi) kuchli bo'lgan muassasalarda pedagog kadrlarning qo'nimsizligi ichki brendi shakllanmagan maktablarga nisbatan 25-30% ga kamroq ekanligi kuzatildi. Bu esa kuchli brend nafaqat tashqi imij, balki xodimlarni saqlab qolishning strategik vositasi ekanligini isbotlaydi.

3. Psixologik shartnoma buzilishining oqibatlar. Tadqiqot natijasida psixologik shartnomaning buzilishi (masalan, va'da qilingan kasbiy rivojlanish imkoniyati berilmasligi yoki adolatsiz boshqaruv) o'qituvchilarda «emotsional toliqish» (burnout) sindromini tezlashtirishi aniqlandi. Bu esa o'z navbatida ta'lim sifatining pasayishiga va o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarining sovuqlashishiga olib keladi.

Qiyosiy tahlil natijalari:

Ko'rsatkichlar	An'anaviy boshqaruv (Tranzaksion)	Zamonaviy boshqaruv (Relyatsion)
Xodim motivatsiyasi	Faqat ish haqi va jazo	Kasbiy o'sish va e'tirof
HR-brend roli	Faqat davlat tashkiloti imiji	Innovatsion va jozibador ish joyi
Muloqot uslubi	Buyruqbozlik va vertikal	Dialog va hamkorlik
Natija	Kadrlar qo'nimsizligi yuqori	Sodiqlik va ijodiy faollik

Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, umumiy o'rta ta'lim tizimida HR-brendni shakllantirish uchun avvalo ichki psixologik muhitni sog'lomlashtirish va o'qituvchilar bilan "ishonch shartnomasi"ni tuzish lozim. Maktab direktorining boshqaruv uslubi

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

transformatsiyasi psixologik shartnomaning barqarorligini ta'minlovchi bosh omil hisoblanadi. Xodimlarning shaxsiy qiymatlari va maktab maqsadlari o'rtasidagi muvozanat (Alignment) qanchalik yuqori bo'lsa, HR-brend shunchalik mustahkam bo'ladi.

Zamonaviy boshqaruv nazariyasida HR-brend (Employer Brand) - bu tashkilotning mehnat bozoridagi jozibador ish beruvchi sifatidagi imiji va reputatsiyasining yig'indisidir. Ushbu tushuncha ilk bor S. Berrou va T. Embler tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, ular ish beruvchi brendini "tashkilot tomonidan taqdim etiladigan moddiy, psixologik va professional imtiyozlar paketi" sifatida ta'riflaydilar [4].

Agar ilgari bu tushuncha faqat biznes va korporativ sektor uchun xos deb hisoblangan bo'lsa, bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun ham strategik ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, ta'lim sohasida HR-brend nafaqat muassasaning nufuzini, balki o'qituvchilarning mehnat samaradorligini belgilovchi asosiy omilga aylanmoqda [5].

Maktabning HR-brendi - bu o'qituvchilar, potensial nomzodlar va ta'lim hamjamiyati ko'zida maktabning "ideal ish joyi" sifatida shakllanishidir. Ta'lim tizimida HR-brend ikkita asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi:

1. Tashqi HR-brend: Maktabning mehnat bozoridagi obro'si. Bu yuqori malakali pedagoglarni jalb qilishga xizmat qiladi.
2. Ichki HR-brend: Maktabning mavjud jamoasi ichidagi muhit. Bu o'qituvchilarning o'z ish joyidan mamnunligi va sodiqligini ifodalaydi [6].

Umumiy o'rta ta'limda HR-brendning asosini EVP (Employee Value Proposition), ya'ni "Xodimga taklif etiladigan qiymatlar to'plami" tashkil etadi. O'zbekistonlik olimlarning fikricha, ta'lim tizimidagi islohotlar sharoitida o'qituvchi uchun EVP faqat ish haqi emas, balki ijtimoiy himoya va kasbiy rivojlanish imkoniyatidir [7].

Zamonaviy ta'lim menejmentida pedagog va ta'lim muassasasi o'rtasidagi munosabatlar faqat huquqiy mehnat shartnomasi bilangina belgilanmaydi. Tadqiqotchi D.Russo tomonidan ilgari surilgan "psixologik shartnoma" konsepsiyasi xodim va ish beruvchi o'rtasidagi o'zaro yozilmagan kutishlar va majburiyatlar tizimini ifodalaydi [8]. Umumiy o'rta ta'lim tizimidagi islohotlar va mehnat bozoridagi o'zgarishlar ushbu shartnomaning tubdan transformatsiya bo'lishiga olib keldi.

An'anaviy ta'lim modelida psixologik shartnoma asosan "Tranzaksiya" (almashinuvga asoslangan) xarakterda edi. Ya'ni, o'qituvchidan faqat belgilangan dars soatlarini o'tish kutilgan bo'lsa, maktab ma'muriyatidan o'z vaqtida ish haqi to'lash va ish joyi bilan ta'minlash talab etilardi. Biroq, bugungi kunda ushbu model o'z samaradorligini yo'qotmoqda.

Zamonaviy transformatsiya jarayonida psixologik shartnomaning yangi modeli (Relyatsion model) quyidagi jihatlar bilan tavsiflanadi:

1. Kasbiy o'zlikni anglash va mustaqillik: Zamonaviy o'qituvchi maktab ma'muriyatidan faqat buyruq kutmaydi, balki o'quv jarayonida ijodiy erkinlik va qarorlar qabul qilishda ishtirok etishni kutadi [9].

2. Emotsional qo'llab-quvvatlash va psixologik xavfsizlik: Pedagogik faoliyatdagi emotsional toliqish (burnout) xavfi yuqori bo'lgani sababli, o'qituvchi maktabdan ruhiy qo'llab-quvvatlash va qulay korporativ muhitni kutishga boshladi.

3. Uzlaksiz rivojlanish: Ta'limning raqamlashishi sharoitida maktab ma'muriyati o'qituvchining malakasini doimiy oshirib borish uchun sharoit yaratib berish majburiyatini o'z zimmasiga olishi psixologik shartnomaning muhim bandiga aylandi [10].

Psixologik shartnoma transformatsiyasining eng muhim jihati — bu "sodiqlik" tushunchasining o'zgarishidir. Ilgari o'qituvchi bitta maktabda o'nlab yillar davomida ishlashni ma'naviy burch deb bilgan bo'lsa, hozirda bu sodiqlik maktab tomonidan taqdim etilayotgan HR-brend jozibadorligi va psixologik shartnomaning nechog'liq bajarilishiga to'g'ri proporsionaldir [11].

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida kuchli HR-brendni shakllantirish bevosita psixologik shartnomaning muvaffaqiyatli boshqarilishiga bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, agar maktab ma'muriyati o'qituvchi bilan tuzilgan "yozilmagan kelishuvlarni" (masalan, kasbiy rivojlanish va adolatli muhit va'dasini) buzsa, bu muassasaning ish beruvchi sifatidagi reputatsiyasiga (HR-brend) jiddiy putur yetkazadi [12].

Psixologik shartnoma transformatsiyasini HR-brend bilan integratsiya qilishning asosiy mexanizmlari:

1. Kommunikatsiya va shaffoflik: Maktab direktori va ma'muriyati o'qituvchilardan nima kutayotganini va evaziga nima taklif qilayotganini (EVP) aniq va muntazam ravishda yetkazib turishi kerak. Bu "psixologik shartnomaning buzilishi" xavfini kamaytiradi.

2. Pedagogik jamoada "Brend elchilari"ni shakllantirish: O'z maktabidan mamnun bo'lgan, psixologik kutishlari to'liq qondirilgan o'qituvchilar ijtimoiy tarmoqlar va jamoatchilik orasida maktab brendini tashqi targ'ibot qiluvchi asosiy kuchga aylanadi [13].

3. Individual yondashuv: Zamonaviy maktab boshqaruvida har bir o'qituvchining psixologik shartnomasi o'ziga xos bo'lishi mumkin (masalan, yosh mutaxassislar uchun - mentorlik, tajribalilar uchun - e'tirof va ijodiy erkinlik).

Amaliy tavsiyalar:

- Maktablarda muntazam ravishda "xodimlarning qoniqish indeksi" (eNPS) ni o'lchash va psixologik shartnomadagi uzilishlarni aniqlash.

- "Maktabning qadriyatlar kodeksi"ni ishlab chiqish orqali ichki HR-brendni mustahkamlash.

- Moddiy rag'batlantirish bilan birga, ma'naviy-ruhiy muhitni (masalan, "Yil o'qituvchisi" nominatsiyalari, jamoaviy tadbirlar) rivojlantirish [14].

Maktabning zamonaviy boshqaruvi - bu shunchaki buyruq va nazorat emas, balki har bir pedagogning ichki dunyosi, kutishlari va muassasaning umumiy imiji o'rtasidagi muvozanatni topish san'atidir.

Xulosa va takliflar

Olib borilgan tadqiqot va tahlillar shuni ko'rsatadiki, umumiy o'rta ta'lim muassasalarini zamonaviy boshqarishda HR-brend va psixologik shartnoma transformatsiyasi ta'lim sifatini oshirishning strategik omili hisoblanadi. An'anaviy "buyruq va nazorat" tizimidan "ishonch va kasbiy rivojlanish" modeliga o'tish davrida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. HR-brendning ahamiyati: Maktabning ish beruvchi sifatidagi ijobiy imiji (HR-brend) nafaqat yuqori malakali pedagoglarni jalb qilish, balki mavjud kadrlarning mehnat unumdorligini oshirish va "kasbiy yonish" (burnout) holatlarini kamaytirishga xizmat qiladi.

2. Psixologik shartnoma transformatsiyasi: Zamonaviy o'qituvchi uchun moddiy rag'batlantirishdan ko'ra, kasbiy erkinlik, qadr-qimmatning e'tirof etilishi va maktab ma'muriyati bilan o'zaro ishonchga asoslangan "yozilmagan kelishuvlar" ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

3. Boshqaruv yangilanishi: Maktab direktorlarining boshqaruv kompetensiyalariga HR-menejment va psixologik kouching elementlarini kiritish zarurati mavjud.

Amaliy takliflar: Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, umumiy o'rta ta'lim tizimi boshqaruvini takomillashtirish bo'yicha quyidagilar taklif etiladi:

- Maktabning ichki HR-strategiyasini ishlab chiqish: Har bir maktabda o'qituvchilarning individual kutishlarini inobatga oluvchi "Xodimlarga qiymat taklif qilish" (EVP) modelini joriy etish. Bunda kasbiy o'sish traektoriyasi aniq belgilanishi kerak.
- Psixologik monitoring tizimi: Maktablarda muntazam ravishda anonim so'rovnoma o'tkazish orqali pedagog va ma'muriyat o'rtasidagi psixologik shartnomaning "uzilish nuqtalarini" aniqlash va ularni bartaraf etish choralarini ko'rish.
- Direktorlar uchun HR-treninglar: Xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash kurslariga "Ta'limda HR-brend va jamoaviy soddilikni boshqarish" modullarini kiritish.
- Raqamli HR-brend: Maktablarning ijtimoiy tarmoqlardagi faolligini oshirish, u yerda nafaqat o'qituvchilarning, balki o'qituvchilarning muvaffaqiyat tarixini yoritish orqali muassasaning tashqi jozibadorligini oshirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. (2019 yil 29 aprel). *O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida*. PF-5712-son. (Mavzuning davlat siyosati darajasidagi dolzarbligi uchun).

2. Rousseau, D. M. (1995). *Psychological Contracts in Organizations: Understanding Written and Unwritten Agreements*. SAGE Publications. (Psixologik shartnoma nazariyasining asoschisi sifatida).

3. Guest, D. E. (2004). The psychology of the employment relationship: An analysis based on the psychological contract. *Applied Psychology*. (Ish beruvchi va xodim munosabatlari tahlili uchun).

4. Barrow, S., & Mosley, R. (2005). *The Employer Brand: Bringing the Best of Brand Management to People at Work*. John Wiley & Sons. (Ish beruvchi brendi klassik ta'rifi uchun).

5. Backhaus, K., & Tikoo, S. (2004). Conceptualizing and examining employer branding. *International Journal of Human Resource Management*. (Brendning ta'lim va boshqaruvga ta'siri bo'yicha).

6. Minchington, B. (2010). *Employer Branding Global Best Practices*. Collective Learning. (Ichki va tashqi brend strategiyalari bo'yicha).

7. Abduraxmonov, Q. X. (2019). *Inson resurslarini boshqarish*. Darslik. Toshkent. (Mahalliy kontekst va o'qituvchilar motivatsiyasi bo'yicha).

8. Rousseau, D. M. (2001). Schema, promise and mutuality: The building blocks of the psychological contract. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*.

9. Coyle-Shapiro, J. A., & Conway, N. (2005). The psychological contract: Members' expectations and across-level outcomes. *Journal of Vocational Behavior*. (O'qituvchilarning kutishlari tahlili uchun).

10. Robinson, S. L. (1996). Trust and breach of the psychological contract. *Administrative Science Quarterly*. (Ishonch va shartnomaning buzilishi oqibatlari bo'yicha).

11. Shaymardanova, N. (2021). *Pedagogik jamoada psixologik muhitni boshqarish*. Ilmiy maqola. Toshkent. (Mahalliy maktab muhitidagi o'zgarishlar bo'yicha).

12. Morrison, E. W., & Robinson, S. L. (1997). When employees feel betrayed: A model of how psychological contract violation develops. *Academy of Management Review*.

13. Foster, C., Punjaisri, K., & Cheng, R. (2010). Exploring the relationship between corporate, internal and employer branding. *Journal of Product & Brand Management*.

14. Umarov, A. S. (2022). *Ta'lim muassasalarida strategik menejment va HR-texnologiyalar*. Monografiya. Toshkent.

Muallif:

Turikova Lazokat Mashrabovna - Toshkent shahri, Oriental universiteti, PhD, dotsent.

UDC: 373.07:005.95/96:331.1

ASSESSMENT OF WORKING CONDITIONS, OCCUPATIONAL RISKS AND WORKPLACE SAFETY IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA MEHNAT SHAROITI, KASBIY XAVF-XATARLAR VA ISH JOYI XAVFSIZLIGINI BAHOLASH

ОЦЕНКА УСЛОВИЙ ТРУДА, ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ РИСКОВ И БЕЗОПАСНОСТИ РАБОЧИХ МЕСТ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Salaxutdinov Sardor Abdumanapovich

Oriental universiteti, 100121. Toshkent, Yakkasaroy tumani, Sh.Rustaveli ko'chasi, 154 A.

E-mail: ssa577@mail.ru

Abstract: This article analyzes the assessment of working conditions, occupational risks, and workplace safety in general secondary schools. The analysis is based on the labor legislation of the Republic of Uzbekistan, particularly Article 359 of the Labor Code, as well as regulatory documents of the Cabinet of Ministers related to the implementation of an occupational safety and health management system. The theoretical framework of the study also includes the provisions of the International Labour Organization Convention No. 155 on Occupational Safety and Health and the Working Environment. The article examines occupational risks in schools, including physical, biological, psychological, ergonomic, and organizational factors. In addition, the main stages and algorithm for assessing workplace safety in educational institutions are described. The results of the study contribute to the creation of a safe working environment in schools, the protection of teachers' health, and the sustainable improvement of educational quality.

Keywords: working conditions, occupational risks, workplace safety, occupational safety and health, educational institutions, teachers' work, occupational risk assessment.

Annotatsiya: Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida mehnat sharoitlari, kasbiy xavf-xatarlar va ish joyi xavfsizligini baholash masalalari tahlil qilingan. Tahlil O'zbekiston Respublikasi mehnat qonunchiligi, jumladan Mehnat kodeksining 359-moddasi hamda Vazirlar Mahkamasining mehnatni muhofaza qilishni boshqarish tizimini joriy etishga oid normativ hujjatlari asosida olib borilgan. Shuningdek, Xalqaro mehnat tashkilotining 155-sonli "Mehnat xavfsizligi va gigiyenasi hamda ishlab chiqarish muhiti to'g'risida"gi Konvensiyasi talablari ham nazariy asos sifatida qo'llanilgan. Tahlilda maktablarda uchraydigan kasbiy xavf-xatarlar jismoniy, biologik, psixologik, ergonomik va tashkiliy-boshqaruv omillari nuqtayi nazaridan ko'rib chiqilgan. Shuningdek, ta'lim muassasalarida ish joylari xavfsizligini baholashning asosiy bosqichlari va algoritmi yoritilgan. Tahlil natijalari maktablarda xavfsiz mehnat muhitini shakllantirish, pedagoglar sog'ligini muhofaza qilish va ta'lim sifati barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: mehnat sharoitlari, kasbiy xavf-xatarlar, ish joyi xavfsizligi, mehnatni muhofaza qilish, ta'lim muassasalari, pedagoglar mehnati, kasbiy xavflarni baholash.

Аннотация: В данной статье анализируются вопросы оценки условий труда, профессиональных рисков и безопасности рабочих мест в общеобразовательных школах. Анализ основан на трудовом законодательстве Республики Узбекистан, в частности на статье 359 Трудового кодекса, а также на нормативных документах Кабинета Министров, регулирующих внедрение системы управления охраной труда. Теоретической основой исследования также послужили положения Конвенции №155 Международной организации труда «О безопасности и гигиене труда и производственной среде». В работе рассматриваются профессиональные риски, возникающие в школах, включая физические, биологические, психологические, эргономические и организационно-управленческие факторы. Кроме того, раскрываются основные этапы и алгоритм оценки безопасности рабочих мест в образовательных учреждениях. Результаты исследования направлены на формирование безопасной трудовой среды в школах, сохранение здоровья педагогических работников и обеспечение устойчивого качества образования.

Ключевые слова: условия труда, профессиональные риски, безопасность рабочего места, охрана труда, образовательные учреждения, труд педагогов, оценка профессиональных рисков.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 454-sonli "Mehnatni muhofaza qilishni boshqarish tizimini joriy etish to'g'risida"gi qarori bilan tasdiqlangan "Mehnatni muhofaza qilishni boshqarish tizimi to'g'risida"gi Namunaviy nizomga muvofiq, mehnat sharoitlari va kasbiy xavf-xatarlarni baholash - bu xodimlarning xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan majburiy tartibdir. Ish beruvchi har bir ish joyida xavfni identifikatsiya qilishi va mehnatni muhofaza qilishni boshqarish tizimini joriy etishi shart [1].

Yuqorida qayd etilgan Namunaviy nizom O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 359-moddasi hamda Xalqaro mehnat tashkilotining "Mehnat xavfsizligi va gigiyenasi hamda ishlab chiqarish muhiti to'g'risida"gi 155-sonli Konvensiyasiga muvofiq ishlab chiqilgan bo'lib, tashkilotlarda mehnatni muhofaza qilishni boshqarish tizimini rejalashtirish, uning faoliyat ko'rsatishini tashkil etish, ichki auditdan o'tkazish va takomillashtirish tartibini belgilaydi [1].

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 359-moddasida ish beruvchining majburiyatiga "mehnatni muhofaza qilishni boshqarish tizimini yaratishi va uning ishlashini ta'minlashi shartligi" kiritilgan [3].

Xalqaro mehnat tashkilotining "Mehnat xavfsizligi va gigiyenasi hamda ishlab chiqarish muhiti to'g'risida"gi 155-sonli Konvensiyasida esa, "Ish beruvchilar o'z nazorati ostidagi ish joylari, mexanizmlar, uskunalar va jarayonlar xavfsiz va sog'liq uchun xavf tug'dirmasligini asoslangan va amaliy jihatdan amalga oshirilishini ta'minlashi kerak" deb ko'rsatilgan [4].

Mehnat sharoitlari - bu xodim (masalan, xodim) o'z mehnat vazifalarini bajarish paytida ta'sir qiladigan ijtimoiy + ishlab chiqarish omillardan (shart-sharoitlardan) iborat holatlar yig'indisi [5].

Boshqacha qilib aytganda, bu - xodimning ta'lim jarayonida faoliyat olib borishiga to'siq solmaydigan, uni qo'llab-quvvatlaydigan va mehnat natijalariga ta'sir qiluvchi mashg'ulot muhiti, tashkilot strukturasi va uning ijtimoiy yo'nalishi nuqtalaridir [6].

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Mazkur tadqiqotning ob'ekti sifatida umumiy o'rta ta'lim maktablarida faoliyat yurituvchi pedagog va texnik xodimlarning mehnat sharoitlari, kasbiy xavf-xatarlar hamda ish joylarining xavfsizlik holati olindi. Tadqiqot doirasida maktablarda mehnat muhitiga ta'sir etuvchi ijtimoiy va ishlab chiqarish omillari, shuningdek pedagogik faoliyat jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan kasbiy xavf-xatarlar o'rganildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, ilmiy-nazariy tahlil hamda umumlashtirish usullari. Shuningdek, maktablardagi mehnat sharoitlari va ish joyi xavfsizligini baholashda infratuzilma holati, sanitar-gigiyenik ko'rsatkichlar, texnik jihozlanganlik darajasi hamda mehnatni tashkil etish jarayonlari kompleks tarzda o'rganildi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida mehnat sharoitlarini tashkil qiluvchi omillar xodimning ijtimoiy muhiti, jamoa munosabatlari, saviya, huquq va kafolatlar bilan bog'liq, bular:

- ustoz-shogird munosabatlari;
- tashkiliy madaniyat va rahbariyat qo'llab-quvvatlashi;
- huquqiy kafolatlar (mehnat qonunchiligi, ta'til, dam olish);
- professional rivojlanish va malaka oshirish imkoniyatlari;
- jamoadagi ijtimoiy munosabatlar (o'quvchilar, ota-onalar bilan).

Bu omillar umumiy mehnat muhitida xodimning ruhiy holati, motivatsiyasi va ishdan mamnun bo'lishiga ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish omillar xodimning kundalik ish faoliyatiga bevosita ta'sir qiladi:

- maktab infratuzilmasi (sinf xonalar, jihozlar, jihozlanganligi);
- ish joyining texnik jihozlanganligi (kompyuterlar, internet, o'quv materiallar);
- ish vaqti va yuklama darajasi (soatlar, rejalashtirilgan darslarning soni);

- ish joyi xavfsizligi (sanitar va gigiyena sharoitlari);
- mehnatni tashkil etish (dars jadvali, rejalashtirish, baholash tizimi).

Bu omillar xodimning fizik sharoitda yaxshi faoliyat olib borishi, kasbiy maqsadlariga erishishi va salomatligi uchun muhimdir.

Mehnat sharoitlari pedagoglarning ish samaradorligi va motivatsiyasiga ta'sir qiladi (yashash sharoitlari, o'quvchilar bilan munosabatlar, boshqaruv qo'llab-quvvatlashi).

- yaratilmagan mehnat sharoitlari xodimlarni stress va charchashiga olib kelishi mumkin, bu ham ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

- yaxshi tashkil qilingan mehnat sharoitlari esa, maktabda istiqbolli faoliyat, kichik ijtimoiy muammolarning kamayishi va professional rivojlanishni ta'minlaydi.

O'zbekistonda mehnat sharoitlarini baholash va attestatsiya qilish tartibi qonunchilikda belgilangan bo'lib, har bir muassasa xodimlarining mehnat sharoitlari belgilangan normalarga muvofiqligini ta'minlashi kerak. Shu bilan bir qatorda, umumiy o'rta ta'lim maktablarida sodir bo'ladigan mehnat bilan bog'liq baxtsiz holatlar va jarohatlar ham nazoratda bo'lishi lozim [7].

Fikrimizcha, mehnat sharoitlari - bu umumiy o'rta ta'lim maktablarida xodimlarning ta'lim faoliyatini samarali, sog'lom va motivlangan tarzda olib borishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy hamda ishlab chiqarish omillarining jamlanmasi deb hisoblaymiz.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan pedagog va texnik xodimlar turli xil kasbiy xavf-xatarlar ta'siri ostida ish olib boradilar. Maktablarda mehnat xavfsizligini ta'minlash nafaqat ishlab chiqarish sohalariga xos masala, balki ta'lim tizimi barqarorligi va inson kapitalini saqlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu bois maktablarda mehnatni muhofaza qilish tizimini tashkil etishda mavjud kasbiy xavf-xatarlarni aniqlash va baholash muhim ahamiyat kasb etadi [8].

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot natijalari umumiy o'rta ta'lim maktablarida mehnat sharoitlari ko'p qirrali omillar ta'sirida shakllanishini ko'rsatadi. Mehnat sharoitlari xodimlar faoliyatiga ta'sir etuvchi ijtimoiy va ishlab chiqarish omillari majmuasidan iborat bo'lib, ular pedagoglarning mehnat samaradorligi, motivatsiyasi va sog'ligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida uchraydigan kasbiy xavf-xatarlarni shartli ravishda bir nechta guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhga jismoniy yoki fizik xavf-xatarlar kiradi. Ularga sinf xonalarida yoritish darajasining yetarli emasligi, shovqinning yuqori darajasi, harorat va namlikning me'yordan ortig'ligi, elektr jihozlaridan foydalanishdagi xavflar kiradi. Ayniqsa, laboratoriya xonalari, texnologiya ustaxonalari va sport zallarida mexanik jarohatlanish ehtimoli yuqori bo'lishi mumkin [9].

1 – rasm. Umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi kasbiy xavf-xatarlar (Mualliflik ishlanmasi)

Ikkinchi guruh - biologik xavf-xatarlardir. Maktablarda o'quvchilar sonining ko'pligi va ularning doimiy muloqotda bo'lishi turli infeksiyon kasalliklar tarqalishi ehtimolini oshiradi. Pedagoglar va xizmat ko'rsatuvchi xodimlar gripp, virusli infeksiyalar va boshqa yuqumli kasalliklarga duch kelishlari mumkin. Bu esa maktablarda sanitariya-gigiyena qoidalariga qat'iy rioya etish zarurligini ko'rsatadi [10].

Uchinchi guruh - psixologik va psixofiziologik xavf-xatarlar hisoblanadi. Pedagogik faoliyat yuqori darajadagi intellektual va emotsional yuklama bilan tavsiflanadi. O'quv yuklamasining kattaligi, hujjat ishlarining ko'pligi, sinfdagi intizom masalalari, shuningdek o'quvchilar va ota-onalar bilan munosabatlar pedagoglarda stress, emotsional charchoq va kasbiy zo'riqish holatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Ilmiy tadqiqotlarda pedagogik faoliyat stressga moyil kasblar qatoriga kiritilishi ta'kidlanadi [11].

To'rtinchi guruh - ergonomik xavf-xatarlardir. Maktablarda o'qituvchilarning uzoq vaqt tik turib dars o'tishi, kompyuter texnikasi bilan ishlashi va ish joylari noto'g'ri jihozlanganligi suyak-mushak tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu holatlar bel og'rig'i, ko'rish qobiliyatining pasayishi va umumiy charchoq kabi salomatlik muammolarini keltirib chiqaradi [12].

Beshinchi guruh - tashkiliy va boshqaruv omillari bilan bog'liq xavf-xatarlar ham mavjud. Masalan, mehnatni muhofaza qilish bo'yicha yo'l-yo'riqlarning yetarli darajada o'tkazilmasligi, xavfsizlik qoidalariga rioya etilmasligi yoki favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlikning pastligi maktablarda mehnat xavfsizligi darajasini pasaytiradi. Shu sababli maktablarda mehnatni muhofaza qilish tizimini samarali boshqarish, xavflarni baholash va profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi [7].

O'ylashimizcha, umumiy o'rta ta'lim maktablarida kasbiy xavf-xatarlar ko'p qirrali bo'lib, ular jismoniy, biologik, psixologik va ergonomik omillar bilan bog'liq. Ularni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish ta'lim muassasalarida xavfsiz mehnat muhitini yaratish, pedagoglar sog'ligini muhofaza qilish hamda ta'lim sifati barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida mehnatni muhofaza qilish tizimini samarali tashkil etish pedagoglar va texnik xodimlar uchun xavfsiz mehnat muhitini yaratishga xizmat qiladi. Maktablarda ish joylarini xavfsizligini baholash mehnatni muhofaza qilish boshqaruv tizimining muhim elementi bo'lib, u ish joylarida mavjud xavfli va zararli omillarni aniqlash, ularning inson salomatligiga ta'sirini tahlil qilish va profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqishni nazarda tutadi [7].

Ish joylarini xavfsizlik nuqtayi nazaridan baholash jarayoni, avvalo, maktab infratuzilmasini o'rganishdan boshlanadi. Maktablarda pedagoglar asosan sinf xonalarida, laboratoriyalarda, kompyuter kabinetlarida, sport zallarida va ma'muriy binolarda faoliyat yuritadilar. Ushbu ish joylarining har biri o'ziga xos mehnat sharoitlari bilan ajralib turadi. Shu sababli ish joylarini baholashda har bir obyektning funksional xususiyatlari, texnik jihozlanganligi va sanitar-gigiyenik holati kompleks tarzda tahlil qilinadi [9].

Ish joylarining xavfsizligini baholashda sanitar-gigiyenik omillar alohida ahamiyatga ega. Sinf xonalarida yoritish darajasi, havo almashinuvi, harorat va namlik rejimi, shuningdek shovqin darajasi ta'lim jarayoniga hamda pedagoglarning mehnat qobiliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar mazkur ko'rsatkichlar sanitar me'yorlarga javob bermasa, bu holat pedagoglarda charchoq, bosh og'rig'i, diqqatning pasayishi va mehnat samaradorligining kamayishiga olib kelishi mumkin [13].

Bundan tashqari, ish joylarini baholashda texnika va jihozlar xavfsizligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Maktablarda kompyuter texnikasi, multimedia uskunalari, laboratoriya asboblari va sport jihozlari keng qo'llaniladi. Ushbu jihozlarning texnik holati muntazam ravishda tekshirib borilmasa, elektr shikastlanishlari, mexanik jarohatlar yoki yong'in xavfi kelib chiqishi mumkin [14]. Shu bois ta'lim muassasalarida jihozlarning texnik holatini nazorat qilish va profilaktik tekshiruvlar o'tkazish muhim ahamiyatga ega.

Ish joylarini xavfsizlik bo'yicha baholash jarayoni ma'lum bir algoritim asosida amalga oshiriladi. Ushbu algoritim ish joyini aniqlash, xavfli omillarni identifikatsiya qilish, xavf darajasini baholash, profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqish va nazorat bosqichlarini o'z ichiga oladi.

Xulosa va takliflar

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, umumiy o'rta ta'lim maktablarida mehnat sharoitlari va kasbiy xavf-xatarlar ko'p qirrali xususiyatga ega bo'lib, ular pedagog va texnik xodimlar salomatligi hamda mehnat samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ta'lim muassasalarida mehnatni muhofaza qilish tizimini samarali tashkil etish va ish joylarini muntazam baholab borish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin: umumiy o'rta ta'lim maktablarida mehnatni muhofaza qilishni boshqarish tizimini to'liq joriy etish va uning samarali ishlashini ta'minlash; maktablarda ish joylarini muntazam ravishda xavf-xatarlar nuqtayi nazaridan baholash va monitoring qilish; pedagog va texnik xodimlar uchun mehnat xavfsizligi bo'yicha muntazam o'quv-seminarlar va instruktajlarni tashkil etish; sinf xonalarida va boshqa ish joylarida sanitar-gigiyenik talablarga qat'iy rioya qilish; maktablarda texnik jihozlar va infratuzilmaning xavfsizligini muntazam nazorat qilish.

Ushbu chora-tadbirlarni amalga oshirish ta'lim muassasalarida xavfsiz mehnat muhitini shakllantirish, pedagoglar sog'ligini muhofaza qilish va ta'lim sifati barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Mehnatni muhofaza qilishni boshqarish tizimini joriy etish to'g'risida"gi 454-sonli qarori, 2025-yil 21-iyul (<https://lex.uz/ru/docs/7640822>).
2. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi (<https://lex.uz/ru/docs/6257288#6265681>).
3. Xalqaro mehnat tashkilotining 155-sonli Konvensiyasi, O'zbekiston Respublikasining "Xalqaro mehnat tashkilotining Mehnat xavfsizligi va gigiyenasi hamda ishlab chiqarish muhiti to'g'risidagi 155-sonli Konvensiyasini (Jeneva, 1981-yil 22-iyun) ratifikatsiya qilish haqida"gi Qonuni, O'RQ-969-son, 2024-yil 2 oktyabr (<https://lex.uz/uz/docs/7349061>).
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xodimlar mehnatini muhofaza qilish chora-tadbirlarini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 263 sonli qarori (<https://lex.uz/docs/2463973>).
5. https://gpseducation.oecd.org/revieweducationpolicies/?utm_source=chatgpt.com#!node=&filter=all.
6. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2013-yil 1-aprelda 2446-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan "Ta'lim muassasalarining o'quv xonalarida mashg'ulotlar o'tkazishda mehnatni muhofaza qilish qoidalarini" (<https://lex.uz/docs/2151165>).
7. O'zbekiston Respublikasining "Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni.
8. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi. – Toshkent: Fan, 2019.
9. Umumta'lim maktablarida ta'lim sharoitlari va tashkil etilishiga qo'yiladigan sanitariya-epidemiologik talablar (0341-16-son SanQvaN).
10. Kyriacou C. Teacher Stress: Directions for Future Research. – Educational Review.
11. Bridger R. Introduction to Ergonomics. – London: CRC Press.
12. International Labour Organization. Occupational Safety and Health Management Systems.
13. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi.
14. International Labour Organization. Occupational Safety and Health Management Systems. – Geneva.

Muallif:

Salaxutdinov Sardor Abdumanapovich - mustaqil izlanuvchi, "Oriental" universiteti, Toshkent shahri.

UDK 372.857

THE PLACE OF EXPERIMENTAL WORK IN THE INTEGRATED DESIGN OF THE SUBJECTS OF "PLANT INTRODUCTION"

“O‘SIMLIKLAR INTRODUKSIYASI” FANINI KOMPLEKS LOYIHALASHDA TAJRIBA-SINOV ISHLARINING O‘RNI

МЕСТО ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ РАБОТ ПРИ КОМПЛЕКСНОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ ПО ДИСЦИПЛИНУ «ИНТРОДУКЦИИ РАСТЕНИЙ»

Karshibayev Hazratkul Kilichiyevich, Bo‘riboeva Sohiba
Guliston davlat universiteti, 120100. Guliston shaxri, IV mikrorayon
E-mail: karshibaev_53@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the issues of improving the system of teaching subjects in “Introduction of plants» related to the block of obligatory disciplines based on new innovative technologies. All disciplines are focused on the personality of the students and are based on modular technologies. Technological maps based on the comprehensive planning method have been developed. In order to further improve the knowledge and skills of students acquired in the classroom and the formation of competencies in specializations, it is recommended to use problem-based learning technology when accomplishment independent student work. Special attention is paid to the issues of high-quality organization of introduction and experimental tests in the field.

Keywords: higher education, biology, plant introduction, modular technology, comprehensive planning, competence, problem-based learning, independent work, experimental test.

Annotatsiya. Maqola majburiy fanlar blokiga taalluqli “O‘simliklar introduktsiyasi” fanni o‘qitish tizimini yangi innovasion texnologiyalar asosida takomillashtirish masalalariga bag‘ishlangan. Barcha mavzularni o‘qitish shaxsga yo‘naltirilgan va modulli texnologiyalarga asoslangan. Kompleks loyixalashtirish usuliga asoslangan holda fanlarning texnologik xaritalari ishlab chiqilgan. Talabalarning auditoriyada olgan bilim va ko‘nikmalarini yanada takomillashtirish, ularning mutaxassislikka oid kompetentsiyalarni shakllantirish uchun talabalarning mustaqil ishlarini bajarishda muammoli ta‘lim texnologiyasidan foydalanish tavsiya etilgan. Ayniqsa introduktsion dala sharoitida tajriba sinovlarini sifatli tashkil etish masalalariga katta e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: oliy ta‘lim, biologiya, o‘simliklar introduktsiyasi, modulli texnologiya, kompleks loyixalashtirish, kompetentsiya, muammoli ta‘lim, talaba mustaqil ishi, tajriba sinov ishi.

Аннотация. Статья посвящена вопросам совершенствования системы преподавания предмета по “Интродукция растений”, относящихся к блоку обязательных дисциплин на основе новых инновационных технологий. Все темы данного предмета ориентированы на личность учащихся и основаны на модульных технологиях. Разработаны технологические карты на основе метода комплексного проектирования. В целях дальнейшего совершенствования знаний и умений студентов, приобретенных в аудитории, и формирования компетенций по специальности рекомендовано использовать технологию проблемного обучения при выполнении самостоятельной работы студентов. Особое внимание уделяется вопросам качественной организации интродукционно - экспериментальных испытаний на полевых условиях.

Ключевые слова: высшее образование, биология, интродукция растений, комплексное проектирование, компетентность, проблемное обучение, самостоятельная работа, экспериментальное испытание.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdragi “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi” tug‘risidagi PF-5847 son farmonida va O‘zbekiston Prezidenti Sh. Mirziyoevning 1925 yil 15 sentyabr kuni Respublika ta‘lim tizimi jamoatchiligi vakillari bilan bo‘lgan uchrashuvida ta‘lim tizimini tubdan islox qilish, vatanimizda uzluksiz ta‘lim tizimini yanada takomillashtirish, ta‘lim jarayoniga zamonaviy informasion va pedagogik texnologiyalarni kengroq joriy qilish, rivojlangan horijiy davlatlarning yetakchi oliygoxlarida pedagog-o‘qituvchilarni va mutaxassislar malakasini oshirishni tashkil etish, oliy ta‘lim tizimiga o‘qitishning samarali shakllari va metodlarini tadbiq etish orqali yetuk kadrlar tayyorlash shu kunning dolzarb muammosi ekanligini qayta-qayta ta‘kidlab o‘tildi [1].

Mazkur vazifani amalga oshirish oliy ta‘lim muassasalari oldiga ham qator vazifalarni qo‘yadi, ya‘ni o‘qitishda yangi texnologiyalarni qo‘llash, ta‘lim jarayoniga zamonaviy yondashuvni amalga oshirish, ijodiy izlanish, ta‘lim, fan va ishlab chiqarish orasida yaxlitlikni ta‘minlash orqali ta‘lim berish jarayoni sifati va samaradorligini keskin oshirishni talab qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini mazmunan tamoman yangilash, globallashtirish kuchayib borayotgan bir davrda ta‘lim tizimida ta‘lim-tarbiya jarayonini tashkil etishni modernizatsiyalash va ushbu jarayonga innovatsion ta‘lim texnologiyalarni qo‘llash orqali zamonaviy bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lgan kadrlarni tayyorlash dolzarb muammolaridan biri sanaladi [2]. Bu esa o‘z navbatida Oliy ta‘lim muassasalarida ta‘lim sifati va samaradorligini ta‘minlaydigan yangi ta‘lim texnologiyalarini qo‘llagan holda o‘quv jarayonini tashkil etish, jaxonning etakchi universitetlarida sinovdan o‘tgan va o‘zining amaliy natijalarini bergan ta‘lim tizimini joriy etish, uning to‘liq didaktik ta‘minotini amalga oshirish, tegishli ta‘lim resurslari, elektron darsliklar, kontentlar, videodarslar, standart va nstandart testlar banklarini yaratish, fanlardagi o‘quv materiallarini kompleks loyixalashtirish orqali talabalarning bilish faoliyatini faollashtirish kabi bir qator vazifalarni amalga oshirishni talab etadi [3].

Tadqiqot ob‘ekti va metodlari

Tadqiqot ob‘ekti sifatida biologiya ta‘lim yo‘nalishida majburiy fanlar blokiga tegishli “O‘simliklar introduktsiyasi” fanini o‘qitish jarayonida qo‘llanilayotgan texnologiyalar va uning didaktik ta‘minoti olindi. Bu jarayonda Oliy ta‘limning davlat ta‘lim standarti. Asosiy qoidalar (2001), 60510100 – “biologiya” ta‘lim yo‘nalishi fanlar mazmuniga qo‘yilgan talablar (Toshkent, 2023), ta‘lim yo‘nalishining o‘quv rejasi va majburiy fanlar blokidagi o‘quv dasturida tavsiya qilingan asosiy adabiyotlar, o‘quv qo‘llanma va majmualardagi ma‘lumotlar taxlil qilib chiqildi [4-6]. Maqolada ta‘lim texnologiyalarga bag‘ishlangan qator etakchi olimlarining ishlari va jumallarda chop qilingan ilmiy maqolalaridan keng foydalanildi [7-12].

Olingan natijalar va ularning tahlili

Hozirgi kunda kasbiy fanlarni o‘qitish uslubiyotiga oid adabiyotlarda pedagogik texnologiya tushunchasi ta‘lim amaliyoti va nazariyasida asosiy o‘rin egallaydi. Pedagogik texnologiya tushunchasining shakllanishi va rivojlanishi tarixida turli qarashlar mavjud

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

bo'lgan, u texnik vositalar haqidagi ta'limot hamda o'qitish jara'ini loyihalashtirilgan holda izchil va muntazam tashkil etish deb talqin qilingan. Hozirgi kunda ham pedagogik adabiyotlarda bunday qarash tarafdorlari ko'pchilikni tashkil qiladi.

Jumladan, N.F.Talizin (1989) har bir pedagog real pedagogik jara'ini tashkil etishdan oldin o'quv jara'ini haqida texnologik darajada bilimlar tizimini bilib olgan bo'lishi shart deb hisoblaydi [7]. U fan va amaliyot oralig'ida tamoyillarni olg'a suruvchi, metodlar ishlab chiquvchi, ularni izchil qo'llash kabi masalalar bilan shug'ullanuvchi alohida fan bo'lishi kerak, deb hisoblaydi.

V.P. Bepalko (1996) pedagogik texnologiyani amaliyotga tatbiq qilinadigan muayyan pedagogik tizim loyihasi sifatida belgilaydi [8]. U pedagogik tizim texnologiyalar ishlab chiqish uchun asos bo'ladi, deb hisoblaydi. U o'quv jara'ini loyihalash g'oyasini ilgari suradi.

M. Tojiev va boshqalar (2008) yuqoridagi muallif bergan ta'rifni kengaytirib, pedagogik texnologiyani muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan o'quv jarayoni majmuasi sifatida qaraydi [9].

J.Tolipova va A.T. G'ofurovlar (2002) esa ta'lim texnologiyalari orasida biologiya fanlarini o'qitishda shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar muhim o'rin tutishini alohida qayd etishadi [12].

Mazkur tariflar taxlilidan shunday xulosa qilish mumkinki, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi eng asosiy o'qitish texnologiyalardan biri hisoblanib, pedagogik texnologiyani har tomonlama puxta o'ylangan pedagogik loyihalashtirish, ta'lim jarayonini tashkil qilish va albatta talaba va pedagog uchun erkin, qulay shart-sharoit yaratish orqali xamjihatlikda ishlab chiqilgan model deb qaralsa bo'ladi. Chunki ta'lim jarayonida shaxsga murojaat qilmaslikning iloji yo'q. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi talaba shaxsini butun bir ta'lim tizimining markaziga qo'yadi va unga tabiatan berilgan o'z qobiliyatini ro'yobga chiqarishi uchun har tomonlama qulay va xavfsiz shart-sharoit yaratilishini talab qiladi.

Ushbu texnologiyaning yana bir muhim tarafi ta'lim jarayonidagi talabaning o'rni va unga professor - o'qituvchining munosabatidir. Pedagogik texnologiyani loyihalashtirishda talaba shaxsining individual xususiyatlari, uning tayyorgarlik darajasi hisobga olinishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim bu tabiiy tizim hisoblanib, talabaning noyob shaxsiy rivojlanishi, uning o'ziga hos qobiliyatlarini va psixologik yo'nalishlarini hisobga olgan holda shakllantiriladi. Pedagogning diqqat markazida o'zining maksimal imkoniyatlarini ishga solib, bilim olishga intilayotgan va hayotning har xil holatlarida mustaqil holda ongli qaror qabul qilishga qodir bo'lgan butun talaba shaxsi turmug'i lozim. Asosiy maqsad yuqorida qayd qilingan xususiyatlarni talaba shaxsida shakllanishini amalga oshirishini ta'minlashdir.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim talaba shaxsidagi mustaqillik, tashabbuskorlik, javobgarlikni his etish, tanqidiy fikrlash kabi sifatlarini tarbiyalaydi. Bunda talabaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda o'z-o'zini rivojlantirish, mustaqil o'qish, o'zligini namoyon etish, anglash, mushohada qilish, o'z bilimini amaliy faoliyatida sinab ko'rish, yangi g'oya va fikrlarni bildirishda tortinmaslik, mavjud muammolar echimining samarali yo'llarini qidirishda erkinlik berish hamda ijodiy rivojlanishi uchun sharoit yaratiladi.

Ma'lumki, har bir talaba o'ziga xos xarakter xususiyatiga ega bo'lib, u ta'lim jarayonida o'z iqtidorini faollashtirishga va namoyish qilishga intiladi. Buni amalga oshirish uchun professor - o'qituvchi o'quv mashg'uloti davomida turli interfaol usullardan foydalanib talabani qiziqitiradigan va uning tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi o'quv materiallarini va mustaqil ish topshiriqlarini bermog'i lozim bo'ladi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim o'quv jarayonini loyihalashtirishning o'ziga hos tomonlarini hisobga olishni taqozo etadi [13]. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasining asosiy printsiplari - talabaning individualligini tan olish va uning rivojlanishi uchun zarur va etarli sharoit yaratish talab etiladi. Har bir talabaning psixologik xususiyatlarini hisobga olib, individual ishlash uchun o'quv jarayonini yangicha tashkilashtirish kerak bo'ladi. Buning uchun biologiya fanlarining har qaysi bo'yicha fan xususiyatidan kelib chiqqan holda, jumladan "O'simliklar introduktsiyasi" fanidan tegishli o'quv va didaktik materiallar, ulardan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalar, o'quv mashg'ulotlar turlari, talabalar bilimini nazorat qilish shakllari oldindan loyihalashtirilib, talabalarning bilim olishi va rivojlanishiga qaratiladi [14].

"O'simliklar introduktsiyasi" fanidan o'quv jarayonini to'g'ri tashkil etish ta'lim samaradorligini ta'minlovchi eng asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Birinchi navbatda, bu ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar orasidagi mutanosiblikni aniqlashga tegishlidir. Bu mutanosiblik o'quv fanining mutaxassisni tayyorlash tizimidagi o'rniga bog'liq. Uni Davlat ta'lim standartlari asosida belgilash maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu esa mazkur fanga ajratilgan o'quv yuklamani va o'quv dasturini hozirgi kun talabalarini asosida qayta tanqidiy ko'rib chiqish va tegishli o'zgartirishlar kiritishni taqozo etadi. Chunki majburiy fanlar blokiga kiruvchi ayrim fanlarga ajratilgan o'quv soatlari fanning xususiyati va qiyinlik darajalari tavsiya etilgan o'quv rejalarida hisobga olinmagan. Ayrim fanlarga ortiqcha soatlar berib yuborilgan. Ko'pchilik fanlarda, jumladan "O'simliklar introduktsiyasi" fanida ham ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar hamda mustaqil ta'lim soatlari o'rtasida nomutanosiblik yaqqol ko'rinishga ega bo'libdi. Bu kabi kamchiliklarni tezda bartaraf etish talab etiladi. Shuningdek fanning o'quv dasturlari mazmunini qayta ko'rib chiqish lozim bo'ladi, chunki biologiya ta'lim yo'nalishi oid fanlar o'rtasida to'liq uzviylik ta'minlangan bo'lishi lozim.

Ma'lumki, Guliston davlat universitetida qo'yilgan talabga muvofiq har bir fan buyicha o'quv materiallari kompleks loyihalash usuli asosida rejalashtirilishi lozim [3]. Bu jarayonda talaba mustaqil ishiga ham katta e'tibor qaratiladi. Bilamizki biologik fanlarini o'qitishda talabalar mustaqil ishi alohida rol o'ynaydi [15]. Mustaqil ravishda bajariladigan ishlar xajmi va mazmuni mutaxassis chiqaruvchi kafedra tomonidan belgilanadi va o'quv-uslubiy kengashda tasdiqlanadi. Jumladan "O'simliklar introduktsiyasi" fanidan mustaqil ishlash doirasida introdutsent o'simliklar ustidan tajriba sinovlarini tashkil etish va uni sifatli o'tkazish muhim ahamiyat kasb etadi. Talaba o'ziga berilgan mustaqil ish topshirig'i doirasida introdutsent ustidan tajriba sinovini o'tkazish jarayonida o'simlikning o'sishi va rivojlanishi, ontogenez bosqichlari davomiyligi, uning generativ jarayoniga kirishi, gullash biologiyasi, hududning tashqi muhit omillariga (yuqori harorat, qurg'oqchilik, tuproq sho'rlanishi) moslashishi hamda o'simlikni istiqbollik darajasini aniqlashda bevosita ishtirok etadi.

Universitet tajriba maydonida introdutsent sifatida o'stirilayotgan goji, na'matak, shtok-roza, oqkarra, shirinmiya, kalendulla, topinambur kabi qator dorivor o'simliklar ustidan bakalavr va magistrlar tomonidan olib borilayotgan tajriba sinov ishlari buning tug'riligini isbotlamog'da. Tajriba maydonida introdutsent o'simlik ustidan tegishli tajriba sinov ishlari olib borish uchun alohida metodik ko'rsatmalar ishlab chiqilgan [16]. Talabalar mustaqil ish doirasida o'simliklar ustidan to'plagan ma'lumotlarni bitiruv

malakaviy ishlar va magistrlik dissertatsiyalarini tayyorlashda keng foydalanmoqdalar. Bu esa talabalarda o'limliklar introduktsiyasi fanidan nafaqat tegishli bilim va kunikmalarni egalanishiga, balki mustaqil ishlay olish malakasini shakllanishiga olib kelmoqda.

Fikrimizcha, "O'limliklar introduktsiyasi" fanidan talaba mustaqil ishlari topshiriqlari tuzishda muammoli ta'lim elementlaridan kengroq foydalanish yaxshi natijalar beradi [17]. Uning asosiy xususiyati bilim oluvchining aqliy faolligini oshirish, mustaqil, ilmiy-ijodiy izlanish orqali o'zi uchun yangi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga xizmat qiladi.

Xulosa. "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi"da ko'zda tutilgan vazifalarni bajarish, oliy ta'limda zamonaviy talablarga javob beradigan yetuk biolog kadrlarni tayyorlash shu kunning dolzarb muammosi sanalib, mazkur vazifani amalga oshirish ta'lim jarayoni tubdan tanqidiy taxlil qilish, uning tashkiliy va o'quv-uslubiy ta'minotini zamon talablari asosida tashkil etishni talab etadi. Shundan kelib chiqqan holda "O'limliklar introduktsiyasi" o'quv yuklamalarini qaytadan taxlil etish, mustaqil ta'lim sifatida o'rganishi lozim bo'lgan o'quv materiallar hajmi va bajarish qiyinchiligini hisobga olgan holda taqsimlab chiqish hamda fan bo'yicha ta'lim jarayonini kompleks loyihalashtirish lozim. Modullar va mavzular buyicha talaba mustaqil ishini topshiriqlarini tuzishda va ularni bajarishda muammoli ta'lim texnologiyasini qo'llash tavsiya qilinadi. Bu esa biologiya ta'lim yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarda "O'limliklar introduktsiyasi" fanidan davlat ta'lim standartlarida ko'zda tutilgan kompetentsiyalarni shakllanishiga zamin yaratadi.

References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi" tug'risidagi PF-5847 son farmoni. –www.lex.uz.
2. Karshibaev X.K. "Dorivor o'limliklar biologiyasi va ekologiyasi" fanini o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash// Guliston davlat universiteti axborotnomasi, 2021. N 2.- B. 3-9.
3. Karshibaev X.K. Oliy ta'limda biologiya fanidan o'quv mashg'ulotlarini kompleks loyihalashtirish.// Ta'lim muammolari, 2008. № 3-4. - B. 4-9.
4. Oliy ta'limning davlat ta'lim standarti. Asosiy qoidalar. – O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'limining me'yoriy xujjatlari. – Toshkent, 2001. – B. 14-15.
5. 60510100- biologiya bakalavriat ta'lim yo'nalishining malaka talablari.- Toshkent, 2023.- 32 b.
6. Ўсимликлар интродукцияси fanidan o'quv dasturi.- Guliston, 2024.- 24 b.
7. Тализина Н.Ф. Управление процессом усвоение знание.- Москва. 1987.- 135 с.(in Russian).
8. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивное технологии обучения.- Москва, 1996.- 336 с.
9. Tojiev M., Tolipov O'., Seyitxalilov E.A. Pedagogik texnologiya: Zamonaviy ilmiy-nazariy asosi.- Toshkent, 2008. - 255 b
10. Tojiev M., Ziyomuxamedov B. Pedagogik texnologiya: nazariy va amaliy o'quv mashg'ulotlarini loyihalash tajribasidan metodik tavsiyanoma.- Toshkent, 2013.- 65 b.
11. Tojiev M., Karshibaev X.K. Malakali mutaxassislar tayyorlashda elektron ta'lim resurslarning roli //Universitet axborotnomasi, 2016. № 3.- B. 58-60.
12. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. Biologiya ta'lim texnologiyalari.- Toshkent, 2002.- 129 b.
13. Авлиякулов Н.Х. Педагогическая технология.- Ташкент, 2009.- 148 с.
14. Karshibaev X.Q., Suvanov O., Qarshibaev J.X. Muammoli ta'limni tashkil etish yo'llari. – Guliston, 2024. -16 b.
15. Karshibaev X., Suvanov O. Ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqishning kontseptual asoslari buyicha ayrim yondashuvlar// Universitet axborotnomasi, 2017. № 1.- B. 46-49.
16. Karshibaev Kh.K. "O'limliklar introduktsiyasi" fanidan talaba tajriba - sinov ishlarini tashkillashtirishga oid metodik ko'rsatma.–Guliston, 2026.- 20 b.
17. Karshibaev X., Suvanov O.S., Karshibaev J.X. Mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etishning ilmiy-metodik asoslari.- Guliston, 2021.- 60 b.

Mualliflar:

Karshibaev X.K. - b.f.d., professor. E-mail: karshibaev53@mail.ru

Bo'riboeva S. - GulDU 1-bosqich magistranti. E-mail: saea38773@gmail.com

UDK 372.800.2

METHODOLOGICAL ASPECTS OF DEVELOPING STUDENTS' PROFESSIONAL COMPETENCES BASED ON VIRTUAL TECHNOLOGIES

VIRTUAL TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK JIHATLARI

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ВИРТУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Qilichev Sunnatillo Toxir o'g'li

Guliston davlat universiteti, Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV-mavze

E-mail: sunnatilloqilichev808@gmail.com

Annotation. This article analyzes the methodological aspects of developing students' professional competence based on virtual technologies. It is argued that in the context of digital transformation, the introduction of virtual technologies into the educational process is not only important for improving the quality of education, but also for the formation and development of professional competencies of future specialists. The study highlights the didactic capabilities of the virtual educational environment, the role of virtual laboratories, simulators, VR/AR technologies and interactive platforms in the educational process. It shows that the educational process organized on the basis of virtual technologies serves to develop students' professional knowledge, skills and qualifications, increase independent thinking, creativity and professional flexibility.

Keywords. virtual technologies, professional competence, digital education, virtual environment, methodology, pedagogical technologies, simulation, interactive education.

Аннотация. В данной статье анализируются методологические аспекты развития профессиональной компетентности студентов на основе виртуальных технологий. Утверждается, что в контексте цифровой трансформации внедрение виртуальных технологий в образовательный процесс важно не только для повышения качества образования, но и для формирования и развития профессиональных компетенций будущих специалистов. В исследовании освещаются дидактические возможности виртуальной образовательной среды, роль виртуальных лабораторий, симуляторов, VR/AR-технологий и интерактивных платформ в образовательном процессе. Показано, что образовательный процесс, организованный на основе виртуальных технологий, способствует развитию профессиональных знаний, навыков и квалификаций студентов, повышению самостоятельности мышления, креативности и профессиональной гибкости.

Ключевые слова. виртуальные технологии, профессиональная компетентность, цифровое образование, виртуальная среда, методология, педагогические технологии, моделирование, интерактивное образование.

Kirish. Kasbiy kompetentlikni shakllantirish va uni real faoliyatga ko'chira olish qobiliyati oliy ta'limning asosiy natijaviy ko'rsatkichlaridan biri sifatida ko'riladi. So'nggi yillarda ta'lim jarayonida raqamli muhit kengaygani sari kompetentlikning mazmuni ham murakkablashmoqda: talaba nafaqat fan-texnik bilimlarni egallashi, balki murakkab vaziyatlarda qaror qabul qilish, professional mulot, xavfsizlik me'yorlariga rioya qilish, ish jarayonini tahlil qilish va o'zini baholash kabi ko'nikmalarni ham namoyon etishi talab etiladi. Bunday kompleks natijani an'anaviy auditoriya mashg'ulotlari doirasida to'liq ta'minlash doimo ham imkon bermaydi, chunki ko'plab yo'nalishlarda ishlab chiqarish jarayonlari qimmat, xavfli yoki cheklangan resurslarga bog'liq; real amaliyotga kirish esa vaqt va infratuzilma bilan chegaralanadi. Shu nuqtada virtual texnologiyalar, xususan simulatsiya, virtual laboratoriya, immersiv VR muhitlari hamda o'quv jarayonini boshqarish tizimlari bilan integratsiyalashgan interaktiv kontent kompetentlikni bosqichma-bosqich va xavfsiz sharoitda rivojlantirishning muqobil didaktik maydonini yaratadi [1].

Biroq virtual texnologiyalarni joriy etishning o'zi kompetentlikning o'sishini avtomatik kafolatlamaydi. Ilmiy adabiyotlarda ko'pincha texnologiya vositasining imkoniyatlari batafsil yoritilgan-da, uni aynan qanday metodik mexanizm orqali kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismlariga bog'lash, o'quv topshiriqlarini qanday ketma-ketlikda qurish, refleksiya va baholashni qanday tashkil etish masalalari yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Xususan, kompetentlikning kognitiv, operatsion-amaliy va shaxsiy-refleksiv komponentlari orasidagi bog'liqlikni virtual muhitda ta'minlash, shuningdek, virtual tajriba natijalarini real amaliyotga transfer qilish shartlari bo'yicha ilmiy bo'shliq saqlanib qolmoqda. Ayrim tadqiqotlarda simulatsiya treningi ko'nikmalarni oshirishi qayd etilgan bo'lsa-da, metodik dizayn elementlari, o'qituvchi boshqaruvi, topshiriq murakkabligining gradualligi, hamkorlikdagi o'qish va formatif baholash kabi omillarni bir modelda birlashtirish ko'pincha fragmentar ko'rinishda uchraydi [2-3].

Mazkur maqolaning maqsadi virtual texnologiyalar asosida talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning metodik jihatlarini ilmiy asoslash, metodik modelni ishlab chiqish va uni oliy ta'lim sharoitida sinovdan o'tkazishdan iborat. Maqsadga muvofiq ravishda quyidagi vazifalar qo'yildi: birinchidan, kasbiy kompetentlikning strukturaviy talqini virtual o'qitish muhitiga moslab aniqlashtirish; ikkinchidan, virtual texnologiyalarni didaktik maqsadlar bilan bog'lovchi metodik dizayn tamoyillarini asoslash; uchinchidan, ishlab chiqilgan modelni pedagogik eksperiment orqali tekshirish va kompetentlik komponentlaridagi o'zgarishlarni tizimli bayon qilish; to'rtinchidan, olingan natijalarni ilmiy adabiyotdagi yondashuvlar bilan taqqoslab, amaliy joriy etish shartlarini muhokama qilish.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot metodologik jihatdan aralash yondashuvga tayandi, chunki metodik modelni yaratish ham nazariy asoslashni, ham real ta'lim jarayonida sinab ko'rishni talab qiladi. Birinchi bosqichda nazariy tahlil va kontseptual modellashtrish qo'llanildi: kasbiy kompetentlikning tarkibiy komponentlari, virtual o'qitish muhiti imkoniyatlari hamda o'quv topshiriqlarining didaktik funksiyalari o'rtasidagi moslik aniqlashtirildi. Bu bosqichda kompetentlikka kompetensiyaviy yondashuv va konstruktivistik o'qitish g'oyalariga tayanib, bilimning faol qurilishi, vaziyatli o'qitish va refleksiv amaliyot mexanizmlari metodik dizaynning markaziga qo'yildi [4]. Shuningdek, multimedia va virtual muhitlarda kognitiv yuklamani me'yorlash talabi inobatga olinib, o'quv kontentini segmentlash, ko'rsatmalarni soddalashtirish va amaliy harakatni vizual qo'llab-quvvatlash elementlari ishlab chiqildi [5].

Ikkinchi bosqich dizayn-asosli tadqiqot tamoyillariga ko'ra tashkil etildi: metodik modelning prototipi ishlab chiqilib, kichik guruhda iterativ takomillashtirish o'tkazildi. Bu jarayonda o'quv ssenariylari, simulatsiya topshiriqlari, VR-laboratoriya mashg'ulotlari va LMSdagi monitoring vositalari o'zaro integratsiyalandi. Integratsiya deganda faqat kontentni platformaga yuklash emas, balki o'qish jarayonini boshqarish, talabalar faoliyati izlarini to'plash, formatif fikr-mulohaza berish va refleksiya jurnallarini yuritishni yagona didaktik siklga birlashtirish tushunildi. Metodik dizaynning asosiy birligi sifatida professional vaziyat modeli tanlandi: unda maqsad, cheklovlar, xavfsizlik shartlari, resurslar va kutiladigan natija aniq belgilandi. Har bir vaziyat ketma-ket murakkablashib boradigan uch bosqichda qurildi: yo'naltirilgan bajarish, yarim mustaqil bajarish va mustaqil diagnostika hamda qaror qabul qilish.

Uchinchi bosqichda pedagogik eksperiment o'tkazildi. Eksperiment oliy ta'lim muassasasida (bakalavriat darajasida) o'qitiladigan kasbiy yo'naltirilgan fanlardan biri doirasida tashkil qilindi va nazorat hamda tajriba guruhlarini qamrab oldi. Guruhlar boshlang'ich tayyorgarlik darajasi bo'yicha moslashtirildi, o'qitish mazmuni bir xil bo'ldi, farq faqat metodik tashkil etishda namoyon bo'ldi: tajriba guruhida virtual simulatsiya, VR-laboratoriya va LMS orqali refleksiv baholash sikli joriy etildi, nazorat guruhida esa asosan an'anaviy amaliy mashg'ulotlar ustuvor bo'ldi. Kompetentlikni o'lchash uchun ko'rsatkichlar uch komponent bo'yicha operatsionallashtirildi: kognitiv komponent (kasbiy bilim va tushunchalarning mos qo'llanishi), operatsion-amaliy komponent (amaliy harakatlar ketma-ketligi, xatolarni kamaytirish, xavfsizlik), shaxsiy-refleksiv komponent (o'z faoliyatini tahlil qilish, xatodan saboq chiqarish, professional mulot). Ma'lumotlar kuzatuv, performans-topshiriqlar, rubrikalar asosidagi ekspert bahosi, LMS loglari hamda yarim tuzilmali intervyular orqali yig'ildi. Empirik ma'lumotlarni tahlil qilishda taqqoslash, kontent-tahlil, triangulyatsiya va dinamik o'sish tendensiyalarini aniqlashga qaratilgan analitik yondashuv qo'llanildi; bu yondashuv natijalarni bir manbaga qaram qilmasdan, turli dalillarni o'zaro tekshirish imkonini berdi [6].

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot natijalari virtual texnologiyalar asosida qurilgan metodik model kasbiy kompetentlikning barcha komponentlarida o'sish mexanizmlarini faollashtirishini ko'rsatdi. Birinchi natija sifatida metodik modelning ichki tuzilishi aniqlashtirildi: u maqsad-kompetentlik xaritasi, virtual vaziyatlar banki, o'qituvchi fasilitatsiyasi ssenariysi, formatif baholash va refleksiya moduli hamda transfer topshiriqlari blokidan tarkib topdi. Mazkur tuzilma virtual texnologiyani "vizual ko'rsatma" darajasida emas, balki kasbiy

harakatni loyihalash va tahlil qilish vositasiga aylantirdi. Tajriba jarayonida eng barqaror ishlagan bog'lanish shundan iborat bo'ldiki, simulyatsiya vazifalari va refleksiya jurnallari birgalikda qo'llanganda talabalar xatolarni takrorlash chastotasini pasaytirdi, xato sabablarini til bilan ifodalashga o'tdi va keyingi urinishlarda strategiyani ongli o'zgartira boshladi.

Ikkinchi natija kognitiv komponentdagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Virtual muhitda vaziyatli topshiriqlar kontseptual bilimni "eslab aytish"dan "qo'llash" darajasiga ko'chirdi. Talabalar professional terminlarni izohlashda ko'proq kontekstga tayanadigan bo'ldi, qaror qabul qilishda esa sabab-oqibat aloqalarini ko'rsatish tendensiyasi kuchaydi. LMS loglari va topshiriq natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, nazorat guruhida ko'proq yakuniy javobga yo'naltirilgan yondashuv ustun bo'lgan bo'lsa, tajriba guruhida jarayonni tushuntirish va muqobil yechimlarni solishtirishga moyillik yuqoriroq namoyon bo'ldi. Bu holat o'quv kontentining segmentlangan, ko'rsatmalar bilan qo'llab-quvvatlangan va darhol fikr-mulohaza beruvchi dizayni bilan uyg'unlashdi.

Uchinchi natija operatsion-amaliy komponentda kuzatildi. VR-laboratoriya va simulyatsiya jarayonlari amaliy harakatlarni xavfsiz sharoitda ko'p marotaba takrorlash imkonini bergani sababli, talabalar ketma-ketlikni barqarorlashtirdi, mayda texnik xatolar kamaydi va me'yoriy talablarni yodda tutish kuchaydi. Kuzatuv materiallari shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhidagi talabalar amaliy topshiriqni bajarishda "avval tekshir, keyin bajar" strategiyasini tezroq qabul qildi, nazorat guruhida esa ko'proq "bajarish jarayonida to'g'rilash" tendensiyasi namoyon qoldi. Shuningdek, simulyatsiyadagi diagnostik ssenariylar talabalarni nosozlik belgilari bo'yicha tahlil qilishga o'rgatdi va bu keyinchalik real uskunalar bilan ishlashda ham ehtiyotkorlik darajasini oshirdi.

To'rtinchi natija shaxsiy-refleksiv komponentga taalluqli bo'lib, u metodik modelning eng muhim ilmiy hissasini ko'rsatdi. Tajriba guruhida refleksiya jurnali, o'zini baholash rubrikalari va juftlikda muhokama protokollari muntazam qo'llanganda talabalar o'z faoliyatini mezonlar asosida tahlil qilishni o'zlashtirdi. Intervyu va yozma refleksiylar kontent-tahlili natijalariga ko'ra, dastlab talabalar muammolarni "qiyin bo'ldi" kabi umumiy ifodalar bilan bayon qilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda ular xatoni aniq bosqich bilan bog'lash, sababini ko'rsatish va keyingi safar qanday o'zgartirish kiritishini rejalashtirishga o'tdi. Bu jarayon virtual texnologiyaning "ko'rinadigan izlar" qoldirish xususiyati, ya'ni urinishlar tarixi, bajarish vaqti, xato nuqtalari kabi ko'rsatkichlar bilan qo'llab-quvvatlandi; natijada refleksiya faqat subyektiv mulohaza emas, dalillarga tayanadigan tahlil tusini oldi.

Beshinchi natija transferga doir bo'ldi. Metodik modelda virtual muhitdan real vaziyatga o'tishni ta'minlash uchun "ko'priq topshiriqlar" joriy etildi: ular bir xil kompetentlik elementini turli muhitlarda namoyon etishni talab qildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, transfer eng samarali bo'lgan holatlar o'qituvchi fasilitatsiyasi bilan bog'liq: o'qituvchi virtual tajribadagi xulosa va real amaliy vazifani bir til, bir mezon va bir natija sifatida bog'lab berganida, talabalar "virtualda o'rganganim amaliyotda ishladi" degan dalillangan fikrlarni ko'proq keltirdi. Aksincha, refleksiya va mezonlar aniq qo'yilmagan vaziyatlarda virtual muhitdagi muvaffaqiyat real vazifada avtomatik takrorlanmadi.

Olingan natijalar virtual texnologiyalarni kompetentlikka yo'naltirilgan metodik dizayn bilan birlashtirish zarurligini tasdiqlaydi. Tadqiqotda aniqlangan modelning samaradorligi, avvalo, kompetentlikni komponentlar bo'yicha operatsionallashtirish va har bir komponent uchun mos virtual faoliyat turini tanlash orqali izohlanadi. Xalqaro adabiyotda konstruktivistik yondashuv o'quvchi faoliyatini vaziyatli muammolar orqali tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi; bizning natijalar ham virtual vaziyat modeli aynan shunday didaktik mexanizm bo'lib xizmat qilganini ko'rsatdi [4]. Shu bilan birga, konstruktivizmga tayanishning o'zi yetarli emasligi, vaziyatlar murakkabligini graduallashtirish va refleksiyaning majburiy o'quv amaliyotiga aylantirish talab etilishi aniqlandi; bu jihat ko'plab amaliy joriy etishlarda e'tibordan chetda qoladi.

Kognitiv yuklama nazariyasiga doir qarashlar multimedia muhitida ortiqcha stimullar o'qishni susaytirishini ko'rsatadi [5]. Tadqiqotimizda segmentlangan kontent va darhol fikr-mulohaza berish mexanizmi talabalarni ortiqcha izlash harakatidan ozod qilib, kasbiy mantiqqa e'tiborni jamlashiga yordam berdi. Bu natija virtual texnologiyalarni "qiziqarli vizuallik" sifatida ko'rish xatosini tanqidiy qayta ko'rib chiqishga undaydi: immersivlikning o'zi emas, balki kognitiv resursni maqsadli yo'naltiradigan metodik cheklolvar, ko'rsatmalar va mezonlar kompetentlik o'sishini yuzaga chiqaradi.

Rossiya tadqiqotchilarining virtual laboratoriyalar va raqamli ta'lim muhitlari bo'yicha ishlanmalarida integratsiya va boshqaruv muammolari ko'tariladi, ya'ni platforma, kontent va baholash tizimi bir-biridan uzilib qolsa, ta'lim natijalari barqaror bo'lmazligi qayd etiladi [2]. Bizning natijalar bu fikrni rivojlantirib, integratsiya faqat texnik uyg'unlik emas, metodik siklning uzluksizligi ekanini ko'rsatadi: vazifa, baholash mezonlari, refleksiya va transfer topshirig'i bir zanjirga bog'lanmaguncha virtual muhit "qo'shimcha mashg'ulot" bo'lib qoladi. Shuningdek, simulyatsiya natijalarini real faoliyatga ko'chirish masalasida Vygotskiy an'anasi doirasida talabalarga tayanch va yo'naltirilgan yordam ko'rsatish, keyin esa yordamni bosqichma-bosqich kamaytirish muhimligi ta'kidlanadi; tajribamizda fasilitatsiya ssenariysi aynan shu mexanizmni virtual muhitga moslab berdi [3]. Bunda o'qituvchi roli texnologiya bilan almashtirilmaydi, aksincha o'qituvchi virtual muhitda o'quvchi faoliyatini tahlil qiluvchi va individual traektoriyani boshqaruvchi subyekt sifatida yanada kuchayadi.

O'zbekiston olimlarining ta'limni axborotlashtirish va raqamli didaktika bo'yicha qarashlarida kompetensiyaviy yondashuvning metodik ta'minoti, elektron ta'lim resurslarini pedagogik maqsadlar bilan bog'lash masalalari ustuvor hisoblanadi [1]. Ushbu maqola natijalari ana shu yo'nalishni konkretlashtirib, virtual texnologiyalarni joriy etishda "metodik minimal shartlar"ni ko'rsatadi: professional vaziyatni model qilish, mezonli baholash, dalillarga tayangan refleksiya va real vazifaga transferni rejalashtirish. Bu shartlar bajarilmaganida, virtual texnologiya motivatsiyaning qisqa muddat oshirishi mumkin, biroq kasbiy kompetentlikning barqaror komponentlariga yetarli darajada ta'sir qilmasligi ehtimoli ortadi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalarini talqin qilishda cheklolvarlarni ham ko'rsatish zarur. Birinchidan, eksperiment bir fan doirasida o'tkazilgani sababli, metodik modelni turli yo'nalishlarda moslashtirishda kasbiy vaziyatlar bankini qayta loyihalash talab etiladi. Ikkinchidan, VR va simulyatsiya vositalarining sifati, qurilma mavjudligi hamda internet barqarorligi metodik samaradorlikka bilvosita ta'sir ko'rsatadi, chunki texnik uzilish refleksiya siklini ham buzishi mumkin. Uchinchi cheklov, baholashda ekspert rubrikalaridan foydalanilgani bilan bog'liq: rubrikalar mezoniylikni oshirsa-da, ekspertlararo farqlarni minimallashtirish uchun doimiy kalibrlash zarur bo'ladi. Shunga qaramay, triangulyatsiya natijalarini ishonchliroq qilishga xizmat qildi va metodik xulosalarning amaliy qadrlarini pasaytirmaydi [6-7].

Xulosa. Taklif etilgan mazkur metodik model virtual vaziyatlar banki, fasilitatsiya ssenariysi, mezonli formatif baholash, dalillarga tayangan refleksiya hamda transfer topshiriqlarining uzviyligiga tayangan holda kompetentlikning kognitiv, operatsion-amaliy va shaxsiy-refleksiv komponentlarini barqaror rivojlantirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Natijalar virtual simulyatsiya va VR-laboratoriyalar samarasi aynan metodik dizayn sifatiga bog'liqligini, integratsiya esa texnik emas, didaktik uzluksizlik ekanini asoslab

berdi. Amaliy jihatdan, oliy ta'limda virtual texnologiyalarni joriy etishda professional vaziyatlarni graduallashtirish, mezonlarni ochiq belgilash, refleksiya va real vazifalarga ko'chirishni oldindan rejalashtirish tavsiya etiladi. Kelgusida tadqiqotlar turli ta'lim yo'nalishlarida vaziyatlar bankini standartlashtirish, adaptiv LMS-analitika orqali individual ta'lim traektoriyalarini kuchaytirish hamda transferni uzoq muddatli kuzatish dizaynlarini ishlab chiqishga qaratilishi maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Muslimov N. A., Xodjayev B. X. Pedagogik texnologiyalar va kompetensiyaviy yondashuv asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. - 240 b.
2. Роберт И. В. Теория и методика информатизации образования. – Москва: БИНОМ, 2014. - 398 с. (In Russian)
3. Qilichev S. T. Virtual laboratoriyalar va ularning ta'lim tizimidagi ahamiyati. //Ta'lim va taraqqiyot, 2025. № 6. – S.751 - 756.
4. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю., Моисеева М. В., Петров А. Е. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва: Академия, 2015. - 368 с. (In Russian)
5. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. -Maidenhead. Open University Press., 2011. -389 pp.
6. Creswell J. W., Plano Clark V. L. Designing and Conducting Mixed Methods Research. -Thousand Oaks. SAGE Publications, 2018. -520 pp.
7. Fowler C. Virtual reality and learning: Where is the pedagogy? //British Journal of Educational Technology, Oxford. Wiley., 2015. - Vol. 46, No. 2. P. 412–422.

Muallif:

Qilichev S. T. - Guliston DU tadqiqotchisi. *E-mail:* sunnatilloqilichev808@gmail.com

UDK: 372.894

A MODEL FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF DIDACTIC COMPETENCE IN PRE-SERVICE HISTORY TEACHERS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE COMPETENCY-BASED APPROACH

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK TARIX O'QITUVCHILARINING DIDAKTIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ДИДАКТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИСТОРИИ В УСЛОВИЯХ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Xujanova Lobar Raimkulovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Guliston shaxri, IV mikrorayon

E-mail: xujanovalobar9@gmail.com

Abstract. This article analyzes the issue of developing the didactic competence of future history teachers in accordance with the requirements of the modern education system. It reveals the limitations of traditional knowledge-oriented approaches and substantiates the need to improve professional training based on competency-based, learner-centered, activity-based, and reflective approaches. The article highlights methodological mechanisms for developing future teachers' skills in lesson planning, applying innovative methods, considering students' individual characteristics, and analyzing and assessing the educational process. It also presents the theoretical foundations of a methodological model aimed at fostering the independent development and implementation of personal and professional growth strategies.

Keywords: Prospective history teachers, competence, competency-based approach, didactic competence, didactic competency, learner-centered approach, activity-based approach, reflective approach, model for developing didactic competency.

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim tizimi talablaridan kelib chiqib, bo'lajak tarix o'qituvchilarining didaktik kompetentligini rivojlantirish muammosi tahlil qilinadi. An'anaviy bilimga yo'naltirilgan yondashuvlarning cheklangan jihatlari ochib berilib, kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan hamda refleksiv yondashuvlar asosida kasbiy tayyorgarlikni takomillashtirish zarurati asoslanadi. Maqolada bo'lajak o'qituvchilarda darsni loyihalash, innovatsion metodlarni qo'llash, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ta'lim jarayonini tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini shakllantirishning metodik mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, ularning shaxsiy-kasbiy rivojlanish strategiyalarini mustaqil ishlab chiqish va amalga oshirishga yo'naltirilgan metodik modelning nazariy asoslari bayon etiladi.

Kalit so'zlar: Bo'lajak tarix o'qituvchilari, kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, didaktik kompetensiya, didaktik kompetentlik, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan yonashuv, refleksiv yondashuv, didaktik kompetentlikni rivojlantirish modeli.

Аннотация: В данной статье на основе требований современной системы образования анализируется проблема развития дидактической компетентности будущих учителей истории. Раскрываются ограничения традиционных знаниево-ориентированных подходов и обосновывается необходимость совершенствования профессиональной подготовки на основе компетентностного, личностно-ориентированного, деятельностного и рефлексивного подходов. В статье освещаются методические механизмы формирования у будущих учителей навыков проектирования урока, применения инновационных методов, учета индивидуальных особенностей учащихся, анализа и оценки образовательного процесса. Также излагаются теоретические основы методической модели, направленной на самостоятельную разработку и реализацию стратегий личностно-профессионального развития.

Ключевые слова: Будущие учителя истории, компетенция, компетентностный подход, дидактическая компетенция, дидактическая компетентность, личностно-ориентированный подход, деятельностный подход, рефлексивный подход, модель развития дидактической компетентности.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi bo'lajak o'qituvchilarni nafaqat chuqur fan bilimiga ega, balki mustaqil, izlanuvchan, o'z kasbiy faoliyatini loyihalay oladigan va doimiy o'zini o'zi takomillashtiruvchi mutaxassis sifatida tayyorlashni talab qiladi. An'anaviy, bilim markaz yondashuvlar bo'lajak tarix o'qituvchilarining didaktik kompetentligini – ya'ni darsni loyihalash, innovatsion metodlarni qo'llash, o'quvchilarning individual qobiliyatlarini hisobga olish, o'quv jarayonini tahlil qilish va baholash qobiliyatini – to'liq rivojlantirish uchun etarli emas. Shu sababli, ularning kasbiy tayyorgarligini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish uchun shaxsiy, faoliyatga yo'naltirilgan va refleksiv yondashuvlar asosida ularning shaxsiy-kasbiy rivojlanish strategiyalarini mustaqil ishlab chiqish va amalga oshirish ko'nikmasini shakllantirish metodikasini ishlab chiqish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida bo'lajak tarix fani o'qituvchisining didaktik kompetentligini rivojlantirish jarayoni, ushbu yo'nalishda ilgari surilgan nazariy qarashlar hamda amaliy tajribalar olindi. Tadqiqot materiallari sifatida tarix faniga oid ta'limiy-me'yoriy hujjatlar, metodik qo'llanmalar, ilg'or xorijiy va mahalliy tajribalar, shuningdek, o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishiga doir ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Mavzuni yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, pedagogik diagnostika, kontseptual yondashuv, kompleks va funksional tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotda shaxsga va faoliyatga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari asosida bo'lajak tarix o'qituvchilarining kompetentligini rivojlantirishga doir yondashuvlar o'rganildi va tahlil qilindi. bo'lajak tarix o'qituvchilarida didaktik kompetentlikni rivojlantirishning ilmiy-nazariy, metodik va texnologik asoslarini ishlab chiqish hamda uni amaliyotga tatbiq etishning samarali mexanizmlarini takomillashtirishdan iborat.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Pedagog olim N. A. Muslimov boshchiligidagi tadqiqotchilar pedagogik kompetentlik bo'lajak professional o'qituvchilarning kasbiy professionalligini shakllantirish va oshirish bo'yicha qator izlanishlar olib borganlar [7]. N. A. Muslimov o'z tadqiqotlarida pedagogik kompetentlikning tuzilishi va mazmuni, uning o'ziga xos jihatlari, va uning darajasini aniqlash mezonlari masalalarini yoritib bergan. Tadqiqotlarda alohida e'tibor pedagog va talabalarda kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan hamda talabalarda tanqidiy, o'zini-o'zi (motivatsion, intellektual, amaliy-faoliyatli, faol kommunikativ va jamoaviy ish) kompetensiyalarini rivojlantirish yo'llari hamda kreativ fikrlashni shakllantirish usullarini ko'rsatgan [8]. Xususan, R.B.Yarmatov bo'lajak tarix o'qituvchilarining o'quv-ilmiy tadqiqot ishlarini takomillashtirish metodikasini ishlab chiqqan bo'lsa, Davlatov O.G'. axborot xavfsizligi kompetensiyasini tarixiy-madaniy meros orqali rivojlantirish yo'llarini asoslagan[3;4]. Q.R.Shonazarov, B.X.Xodjaev, X.K. Boymirzaev va J.A. Yuldashev tomonidan tarixiy tafakkurni shakllantirish, aksiologik dunyoqarashni rivojlantirish va innovatsion ta'lim muhitida metodik ta'minotni takomillashtirishga oid ishlar olib borilgan[5;6;7].

S.A.Toshtemirova va F.Sh.Ilmurodova tarix ta'limida klasterli yondashuvni joriy etgan holda, bo'lajak tarix o'qituvchilarini uzviy va tizimlashgan modellar asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirgan[8;9]. Shuningdek, N.A. Yusupova bo'lajak tarix o'qituvchilarining shaxsiy-pedagogik sifatlarini rivojlantirishni tadqiq etgan, I.R. Abduraimov esa integrativ yondashuv asosida uzluksiz kasbiy rivojlanish metodikasini takomillashtirishga e'tibor qaratgan[10;11]. Shu bilan birga, A.F. Ismoilov, M.J. Boltaeva va R.R.Zamilova ta'limda innovatsion va raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali tarix fanini o'qitishni takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etgan, G.B.Shertaylakova didaktik madaniyatni rivojlantirish texnologiyalarini takomillashtirish bo'yicha uslubiy tavsiyalar tizimini ishlab chiqqan[12;13;14]. Ushbu ishlar milliy pedagogikada didaktik kompetensiyani rivojlantirishning turli jihatlari yoritgan bo'lsa-da, ularning aksariyati umumiy metodik yo'nalishda bo'lib, bo'lajak tarix o'qituvchisining didaktik kompetensiyasini tizimli model asosida shakllantirish va transformatsion texnologiyalar bilan bog'liq masalalar hali yetarlicha tadqiq etilmaganligini ko'rsatadi. "Kompetentlik" esa shaxsiy amaliy faoliyat bilan bog'liq bo'lib, kompetensiya me'yorlarini jamiyat talablaridan kreativlik asosida ish tajribasida namoyon etish mahoratidir. Kompetensiya tushunchasi shaxsga nisbatan umumiylik kasb etsa, kompetentlik individuallik xarakteriga egadir. Kompetentlikning asosiy mezon mahsuldor faoliyat, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash sifati bilan belgilanadi.

"Kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalari mazmunan bir xil maqsadga qaratilgan-da, mohiyatidan bir-biridan farq qiladi. "Kompetentlik" amaliy faoliyat bilan bog'liq bo'lib, tajriba orqali kompetensiya talablarini bilim, ko'nikma, malaka orqali namoyon etish darajasi demakdir. Bugungi fan o'qituvchisi kasbiy faoliyatini o'z burchlari va deontologik talablar asosida tashkil etishi hamda o'zida mavjud bo'lgan kompetentlikka tayanib, barkamol avlod tarbiyasida amalga oshirishni taqozo etadi.

Bo'lajak tarix o'qituvchilari o'zlarining kasbiy va didaktik kompetentligini doimiy ravishda rivojlantirib, ta'limning doimiy rivojlanayotgan sohalarida samarali faoliyat yurita oladilar. Didaktik kompetentlikni rivojlantirishning nazariy modeli bir qator tamoyillar va funksiyalarga asoslanadi:

-Motivatsion-qadriyat tamoyili bo'lajak o'qituvchilarda tarix fani va o'qitish metodlariga bo'lgan qiziqishni shakllantirishga qaratilgan;

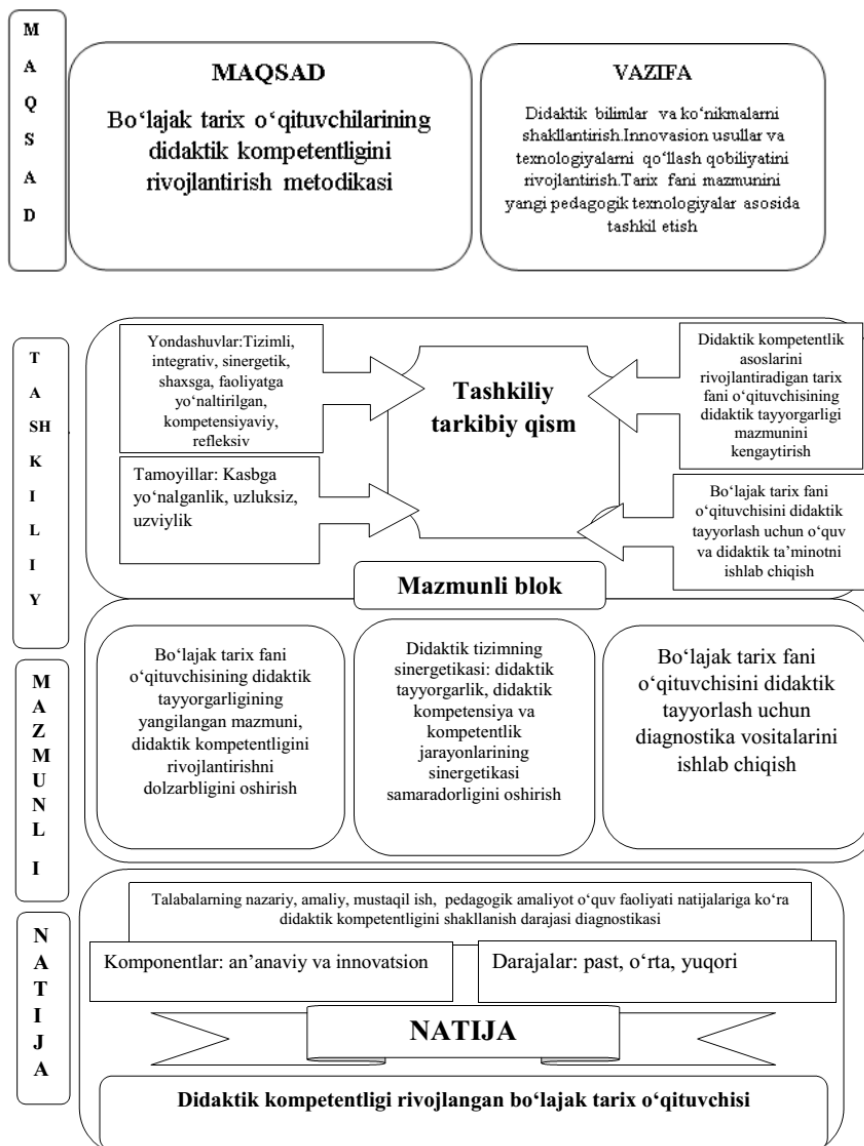
-Loyihalash va interaktiv usullar orqali o'quvchilar mustaqil fikrlash va izlanish qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyati yaratiladi;

-Refleksiya va prognostik funktsiya o'qituvchilarning o'z faoliyatini tahlil qilish va kelajakdagi ta'lim jarayonlarini rejalashtirish qobiliyatini oshiradi;

-Konstruktiv fikrlash orqali o'qituvchilar zamonaviy ta'lim paradigmasi talablariga mos keladigan didaktik yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Ushbu modelni sxema va jadvalda ifodalaymiz. Bo'lajak tarix o'qituvchilarining didaktik kompetentligini rivojlantirish modeli shaxsga va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv asosida, tizimlilik, kompetensiyaviy va refleksiv yondashuv tamoyillariga tayangan holda ishlab chiqildi (1-rasm).

Model metodologik jihatdan kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatli, refleksiv modellarni uyg'unlikda tatbiq etish o'qituvchi tayyorlashning nazariy asosini mustahkamlaydi. Amaliyotni tashkil etishda pedagogik amaliyot, simulyatsiya, keys-stadi kabi usullar talabalarning amaliy mahoratini oshiradi va nazariyani hayotiy vaziyatlarda qo'llashga o'rgatadi. Didaktik kompetentlikni baholash va diagnostika qilish esa mazkur jarayonning ajralmas qismi bo'lib, u orqali rivojlanish sur'ati va samaradorligini aniqlash mumkin. Boshqa so'z bilan aytganda, didaktik kompetentlikni rivojlantirish tizimi kompleks yondashuvni talab qiladi. Ta'lim konsepsiyalari, amaliyot metodlari va baholash mexanizmlari birgalikda ishlagandagina bo'lajak tarix o'qituvchilarining yuqori malakali, zamonaviy talablarga javob bera oladigan kadrlar sifatida shakllanishiga erishiladi.

1-rasm. Bo'lajak tarix o'qituvchilarining didaktik kompetentligini rivojlantirish metodikasi modeli.

Xulosa. O'zbekistonda bo'lajak tarix o'qituvchilarining didaktik kompetentligi bugungi kun ta'lim islohotlari davrida markaziy o'ringa chiqqan masaladir. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, didaktik kompetentlikning rivojlanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni hisobga olgan holda tizimli yondashuv zarur. Mavjud muammolar ilmiy asosda o'rganilib, ularni bartaraf etish uchun kompetensiyaviy, differensiallashgan, raqamli va innovatsion yondashuvlar integratsiya qilinmoqda. Bunda ham milliy me'yoriy hujjatlar, ham YuNESKO kabi xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari asos bo'lib xizmat qilmoqda. Didaktik kompetentlikka ega bo'lgan tarix o'qituvchisi nafaqat o'z fanining bilimlarini yetkazadi, balki o'quvchilarni mustaqil va tanqidiy tafakkurga ega shaxs sifatida kamol toptirishga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida ta'lim sifatini oshirish va yosh avlodni barkamol tarbiyalashning muhim shartidir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduraimov I.R. Integrativ yondashuv asosida tarix fani o'qituvchilarining uzlusiz kasbiy rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent. 2025. 53 b.
2. Боймирзаев Х. К. Инновацион таълим муҳитида тарих ўқитиш методикасини такомиллаштириш ("Ўзбекистонда давлатчилик тарихи" фани мисолида). Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Namangan. 2022. 50 b.
3. Boltayeva M. J. Raqamli ta'lim muhitida tarix ta'limi yo'nalishi talabalarini o'qitishning didaktik ta'minotini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Chirchiq. 2025. 53 b.
4. Давлатов О. Ф. Талабаларда ахборот хавфсизлигини таъминлаш компетентлигини тарихий-маданий мерос воситасида ривожлантириш. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent. 2018. 50 b.
5. Ismailov A. F. Akademik litseylarda tarix fanini o'qitishning innovatsion texnologiyalarini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent. 2018. 53 b.
6. Ilmurodova F.Sh. Klaster tizimida bo'lajak tarix o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasi. Avtoref. ped.fan.bo'yicha fal.dok. – Chirchiq, 2025. – 50 b.

7. Муслимов Н. А. ва бошқалар. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари. Ўқув методик қўлланма. –Т.: “Sanostandart”, 2015. – 120 б.
8. Муслимов Н. А. ва бошқалар. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси/ Монография. –Т.: “Фан ва технология”, 2013.
9. Тоштемирова С.А.Кластерли ёндашув асосида таълим сифатини ошириш // педагогика фанлари бўйича фалс.докт.дисс. Тошкент. 2021. – 198
10. Xodjayev, B. X. Umumta’lim maktablari o’quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta’minot vositasida rivojlantirish.. Avtoref. ped.fan.bo’yicha fal.dok. – Toshkent, 2016. – 50 b.
11. Yarmatov, R. B. Bo’lajak tarix o’qituvchilarining o’quv-ilmiiy-tadqiqot ishlarini takomillashtirish (monografiya) - Toshkent: “Turon-iqbol”, 2018,134 b.
12. Юлдашев, Ж. А. Тарихни ўқитиш жараёнида талабаларнинг аксиологик дунёкарашини ривожлантириш методикаси. Avtoref. ped.fan.bo’yicha fal.dok. – Namangan, 2022. – 50 b.
13. Yusupova, N. A. Bo’lajak tarix o’qituvchilarining shaxsiy-pedagogik sifatlarini rivojlantirish. Avtoref. ped.fan.bo’yicha fal.dok. – Toshkent, 2023. – 52 b.
14. Zamilova, R. R. Badiiy-tarixiy adabiyotlar vositasida bo’lajak tarix o’qituvchilarida tarixiy tafakkurni shakllantirish texnologiyasini takomillashtirish. Avtoref. ped.fan.bo’yicha fal.dok. – Namangan, 2022. – 50 b.
15. Шоназаров, К. Р. Бўлажак тарих ўқитувчиларини мактаб ўқитувчиларида тарихий тафаккурни шакллантиришга тайёрлаш. Avtoref. ped.fan.bo’yicha fal.dok. – Namangan, 2002. – 56 b.
16. Shertaylakova, G. B. (2025). Bo’lajak tarix o’qituvchilarining didaktik madaniyatini rivojlantirish texnologiyasi. Avtoref. ped.fan.bo’yicha fal.dok. –Chirchiq, 2025. – 53 b.

Muallif:

Xujanova Lobar Raimkulovna - Guliston davlat universiteti doktoranti.

УДК: 37.016:811.161.1

DEVELOPING MOTIVATION WHEN LEARNING RUSSIAN AT SCHOOL

РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ

MAKTABDA RUS TILINI O’RGANISHDA MOTIVATSIYANI RIVOJLANTIRISH

Абдужалилов Маъруфжон Ислам оглы, Порохина Олеся Константиновна

Гулистанский государственный университет. 120100 Сырдарьинская область, г.Гулистан, 4 микрорайон.

E-mail:marufjonabdujalilov7gmail.com

Abstract: This article examines the problem of fostering motivation among schoolchildren to learn the Russian language within the contemporary educational environment. The study was conducted as part of a quasi-experimental pedagogical project based on a comparative analysis of traditional and game-based learning formats. In the pedagogical experiment conducted among 7th-grade students of a general secondary school, criteria for diagnosing educational and speech activities, such as active vocabulary, speech coherence, and linguistic literacy, were utilized. For the quantitative assessment of learning motivation, its integral index (LMI) and an indicator for the effectiveness of game-based technologies (Δ LMI) were employed. The research findings indicate a statistically and pedagogically significant increase in the level of students' learning motivation when using game-based technologies compared to traditional teaching methods. The practical significance of this work is defined by the development of a Motivation-Oriented Learning Model (MOLM), which can be applied in the practice of teaching Russian in schools.

Keywords: learning motivation; Russian language; gaming technologies; pedagogical experiment; motivation-oriented learning; MBLM.

Аннотация: В статье рассматривается проблема формирования учебной мотивации школьников при изучении русского языка в условиях современной образовательной среды. Исследование выполнено в рамках квазиэкспериментального педагогического дизайна с применением сравнительного анализа традиционных и игровых форм обучения. В педагогическом эксперименте, проведённом среди учащихся 7-х классов общеобразовательной школы, использовались диагностические критерии учебно-речевой деятельности: активный словарный запас, связность речи и языковая грамотность. Для количественной оценки мотивации применён интегральный индекс учебной мотивации (LMI) и показатель эффективности игровых технологий (Δ LMI). Результаты исследования демонстрируют статистически и педагогически значимое повышение уровня учебной мотивации учащихся при использовании игровых технологий по сравнению с традиционными методами обучения. Практическая значимость работы заключается в разработке модели мотивационно-ориентированного обучения (MBLM), применимой в практике преподавания русского языка в школе.

Ключевые слова: учебная мотивация; русский язык; игровые технологии; педагогический эксперимент; мотивационно-ориентированное обучение; MBLM.

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim muhiti sharoitida maktab o’quvchilarining rus tilini o’rganishga bo’lgan motivatsiyasini shakllantirish muammosi ko’rib chiqilgan. Tadqiqot an’anaviy va o’yinli ta’lim shakllarini qiyosiy tahlil qilish asosida kvaziekspperimental pedagogik loyiha doirasida o’tkazilgan. Umumta’lim maktabining 7-sinf o’quvchilari o’rtasida o’tkazilgan pedagogik tajribada o’quv-nutqiy faoliyatni tashxislashning faol lug’at, nutqning izchilligi va til savodxonligi kabi mezonlaridan foydalanilgan. O’quv motivatsiyasini miqdoriy baholash uchun uning integral indeksi (LMI) va o’yin texnologiyalari samaradorligi ko’rsatkichi (Δ LMI) qo’llanilgan. Tadqiqot natijalari an’anaviy o’qitish usullariga qaraganda o’yin texnologiyalaridan foydalanilganda o’quvchilarning o’quv motivatsiyasi darajasi statistik va pedagogik jihatdan sezilarli darajada ortganini ko’rsatadi. Ishning amaliy

ahamiyati maktabda rus tilini o'qitish amaliyotida qo'llash mumkin bo'lgan motivatsiyaga yo'naltirilgan ta'lim (MBLM) modelining ishlab chiqilgani bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: o'quvmotivatsiyasi; rustili; o'yintexnologiyalari; pedagogik tajriba; motivatsiyagayo'naltirilganta'lim; MBLM.

Введение. В условиях глобализации, интенсификации межкультурных контактов и цифровизации образовательной среды проблема мотивации обучающихся приобретает особую значимость. Современная школа сталкивается с устойчивой тенденцией снижения учебной мотивации, что негативно отражается на качестве усвоения учебного материала и формировании языковой компетенции учащихся. В этой связи особого внимания требует вопрос повышения мотивации при изучении русского языка как учебного предмета.

Русский язык в школьном образовании выполняет двойственную функцию: с одной стороны, он является самостоятельным объектом изучения, с другой – универсальным средством освоения содержания других дисциплин. Следовательно, уровень мотивации к его изучению оказывает прямое влияние не только на языковую подготовку школьников, но и на их общую академическую успешность. Однако практика показывает, что традиционные формы обучения не всегда обеспечивают устойчивый интерес учащихся к предмету, что обуславливает необходимость поиска новых педагогических решений.

В научных исследованиях мотивация рассматривается как сложное многоуровневое образование, включающее когнитивные, эмоциональные и поведенческие компоненты (Божович, 2008; Ильин, 2011; Маркова, 1996). Несмотря на значительный массив работ, посвящённых данной проблематике, в современных условиях сохраняется дефицит исследований, в которых мотивация обучения рассматривалась бы не только описательно, но и в виде formalizovannyykh modelей, позволяющих количественно оценивать эффективность применяемых педагогических технологий.

Особенно недостаточно разработанным остаётся вопрос интеграции игровых технологий в структуру урока русского языка с позиций системного и модельного подхода. В большинстве исследований игровые элементы анализируются как отдельные методические приёмы, тогда как их влияние на учебную мотивацию требует комплексного осмысления и экспериментального подтверждения.

В связи с этим актуализируется необходимость разработки и апробации модели формирования учебной мотивации, основанной на сочетании традиционных и игровых педагогических технологий, а также верификации её эффективности в условиях школьного обучения.

Цель настоящего исследования – разработать и экспериментально обосновать модель повышения учебной мотивации школьников при изучении русского языка посредством системного использования игровых технологий.

В соответствии с поставленной целью в работе решаются следующие задачи: выявить теоретические основания мотивации учебной деятельности в школьном обучении; разработать концептуальную модель формирования мотивации при изучении русского языка; описать методику педагогического эксперимента и инструменты оценки мотивации; провести сравнительный анализ традиционных и игровых форм обучения; определить педагогические условия эффективного использования игровых технологий.

Обзор литературы. В современной психолого-педагогической науке мотивация рассматривается как внутренняя детерминанта активности личности, определяющая направленность, интенсивность и устойчивость учебной деятельности. По определению Е. П. Ильина, мотивация представляет собой совокупность побуждений, определяющих выбор и реализацию деятельности (Ильин, 2011). В контексте школьного обучения мотивация выступает ключевым фактором, обеспечивающим осознанное и продуктивное усвоение знаний.

Существенный вклад в разработку проблемы учебной мотивации внесли исследования Л. И. Божович, в которых мотивация рассматривается как системное личностное образование, формирующееся в процессе деятельности (Божович, 2008). А. К. Маркова подчёркивает роль учебных мотивов в формировании познавательной активности школьников и их отношения к учебной деятельности (Маркова, 1996). В рамках теории деятельности А. Н. Леонтьева мотивация интерпретируется как внутренний источник активности, опосредующий переход от потребности к деятельности (Леонтьев, 2005).

В зарубежных исследованиях мотивация обучения рассматривается в контексте теории самодетерминации, согласно которой ключевую роль играют внутренние мотивы, автономия обучающихся и чувство компетентности (Ryan&Deci, 2000). Существенное внимание уделяется также вопросам вовлечённости обучающихся и созданию образовательной среды, стимулирующей активное участие в учебном процессе (Schunketal., 2008).

Методология. В исследовании применялись методы описательной статистики, сравнительный анализ средних значений и качественная интерпретация результатов педагогического наблюдения. Представление данных в табличной форме обеспечило наглядность и воспроизводимость результатов исследования.

Анализ и результаты. В последние десятилетия особое распространение получили исследования, посвящённые использованию игровых и геймификационных технологий в образовании. Ряд авторов подчёркивает, что game-based learning способствует повышению когнитивной вовлечённости, снижению учебной тревожности и формированию устойчивого интереса к обучению (Gee, 2007; Kapp, 2012; Hamarietal., 2014). В работах J. L. Plass и соавторов игровые технологии рассматриваются как средство интеграции когнитивных и эмоциональных компонентов обучения, обеспечивающее более глубокое усвоение учебного материала (Plassetal., 2015).

Вместе с тем анализ научных источников показывает, что в большинстве исследований игровые технологии рассматриваются фрагментарно – как отдельные методические приёмы, без их включения в целостную модель формирования учебной мотивации. Недостаточно представлены работы, в которых игровые элементы интегрировались бы в структуру урока русского языка с позиций системного и модельного подхода, а их эффективность подтверждалась бы количественными показателями.

В рамках настоящего исследования предлагается авторская модель формирования учебной мотивации, основанная на интеграции игровых технологий в учебный процесс по русскому языку.

Модель мотивационно-ориентированного обучения (Motivation-Based Learning Model, MBLM) может быть представлена в виде функциональной зависимости:

$$M = f(I, E, G, T, R)$$

где:

- *M* – уровень учебной мотивации;
- *I* (Interest) – когнитивный интерес к учебному материалу;
- *E* (Engagement) – эмоциональная вовлечённость учащихся;
- *G* (Game-based learning) – использование игровых элементов;
- *T* (Teaching methods) – применяемые педагогические технологии;
- *R* (Reflection) – рефлексия и обратная связь.

Данная модель отражает системный характер учебной мотивации и позволяет рассматривать игровые технологии не как изолированный методический приём, а как структурный компонент образовательного процесса, влияющий на когнитивную и эмоциональную сферу учащихся.

Предлагаемая модель послужила теоретической основой для проектирования педагогического эксперимента и выбора диагностических критериев оценки учебной мотивации, что обеспечило возможность количественного анализа полученных результатов и повышения их научной достоверности.

Исследование выполнено в логике квазиэкспериментального педагогического дизайна с использованием сравнительного анализа традиционных и игровых форм обучения. Экспериментальная модель предполагала сопоставление результатов учебной деятельности учащихся при реализации двух типов уроков: традиционного (контрольное условие) и урока с интеграцией игровых технологий (экспериментальное условие). Такой подход позволил выявить влияние игровых элементов на уровень учебной мотивации при сохранении стабильности содержательного компонента обучения.

В исследовании приняли участие учащиеся 7-х классов общеобразовательной школы № 6 города Гулистана (Сырдарьинская область, Республика Узбекистан). В эксперименте были задействованы три учебные группы, сопоставимые по возрасту, уровню языковой подготовки и условиям обучения. Формирование экспериментальных и контрольных условий осуществлялось без предварительной подготовки учащихся, что позволило минимизировать влияние внешних факторов и обеспечить объективность полученных данных.

Педагогический эксперимент включал три взаимосвязанных этапа: 1. *Диагностический этап* – определение исходного уровня учебной мотивации и языковых умений учащихся. 2. *Формирующий этап* – объяснение нового учебного материала с использованием традиционного и игрового форматов урока. 3. *Контрольно-обобщающий этап* – закрепление и применение усвоенных знаний в различных методических условиях.

Каждый этап включал два занятия: традиционное и занятие с интеграцией игровых технологий, что обеспечивало сопоставимость результатов.

Для оценки уровня учебной мотивации использовалась система критериев, отражающая ключевые компоненты учебно-речевой деятельности учащихся: *C*₁ – активный словарный запас, характеризующий объём и уместность использования лексических единиц по изучаемой теме; *C*₂ – связность речи, отражающая логичность и последовательность высказывания; *C*₃ – языковая грамотность, включающая соблюдение грамматических и фонетических норм.

Каждый критерий оценивался по четырёхбалльной шкале (0-3 балла). Для количественной интерпретации данных был введён интегральный индекс учебной мотивации (**Learning Motivation Index, LMI**):

$$LMI = \frac{C_1 + C_2 + C_3}{3}$$

Индекс позволил представить уровень учебной мотивации в числовом выражении и использовать его для сравнительного анализа.

Таблица 1

Показатели экспериментальной группы №1

Этап эксперимента	Формат урока	Средний балл по критерию 1	Средний балл по критерию 2	Средний балл по критерию 3	Общий средний балл группы	Динамика
Диагностика	Традиционный	1,6	1,5	1,5	4,6	+2,1
	Игровой	2,3	2,2	2,1	6,6	
Объяснение	Традиционный	1,7	1,5	1,5	4,7	+2,2
	Игровой	2,6	2,2	2,1	6,9	
Закрепление	Традиционный	1,7	1,5	1,5	4,7	+3
	Игровой	2,8	2,5	2,1	7,4	

Таблица 2

Показатели экспериментальной группы №2

Этап эксперимента	Формат урока	Средний балл по критерию 1	Средний балл по критерию 2	Средний балл по критерию 3	Общий средний балл группы	Динамика
Диагностика	Традиционный	1,7	1,6	1,2	4,7	+2,2
	Игровой	2,6	2,2	2,1	6,9	
Объяснение	Традиционный	1,7	1,6	1,2	4,7	+2,5
	Игровой	2,6	2,5	2,1	7,2	
Закрепление	Традиционный	1,7	1,8	1,3	4,8	+3,4
	Игровой	3	2,6	2,6	8,2	

Таблица 3

Показатели экспериментальной группы №3

Этап эксперимента	Формат урока	Средний балл по критерию 1	Средний балл по критерию 2	Средний балл по критерию 3	Общий средний балл группы	Динамика
Диагностика	Традиционный	1,7	1,6	1,2	4,7	+2,2
	Игровой	2,6	2,2	2,1	6,9	
Объяснение	Традиционный	1,8	1,6	1,3	4,7	+2,8
	Игровой	2,7	2,3	2,5	7,5	
Закрепление	Традиционный	2	1,6	1,3	4,9	+ 3,1
	Игровой	2,8	2,6	2,6	8	

Результаты педагогического эксперимента свидетельствуют о выраженной положительной динамике показателей учебной мотивации учащихся при использовании игровых технологий на уроках русского языка. Во всех трёх экспериментальных группах зафиксирован устойчивый рост интегрального индекса учебной мотивации (LMI) в условиях игрового формата занятий по сравнению с традиционным.

Анализ средних значений LMI показал, что на диагностическом этапе разница между традиционными и игровыми уроками носила умеренный характер, однако уже на формирующем этапе наблюдалось существенное увеличение показателей мотивации в экспериментальных условиях. На этапе закрепления учебного материала эффект игровых технологий достиг максимальных значений.

Для оценки эффекта игровых методов использовался показатель разности средних значений:

$$\Delta LMI = LMI_{game} - LMI_{traditional}$$

Положительное значение ΔLMI интерпретировалось как свидетельство повышения учебной мотивации при использовании игровых технологий.

Таблица 1.

Средние значения интегрального индекса учебной мотивации (LMI)

Этап эксперимента	Традиционный формат	Игровой формат	ΔLMI
Диагностический	2,0	2,2	0,2
Формирующий	2,1	2,6	0,5
Закрепляющий	2,2	3,0	0,8

Данные таблицы отражают средние значения интегрального индекса учебной мотивации учащихся на различных этапах педагогического эксперимента и служат количественной основой для последующего анализа.

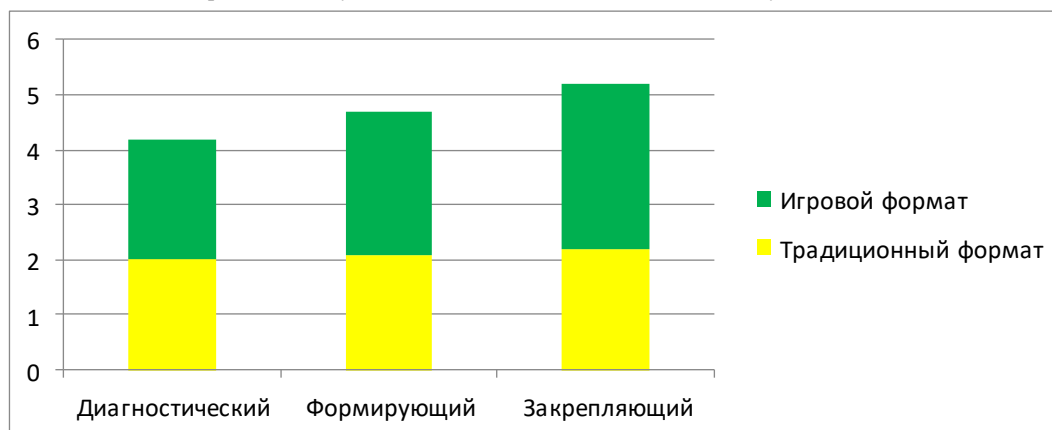

Рисунок 1. Сравнительная динамика показателей LMI в традиционном и игровом форматах обучения

Сопоставление результатов традиционных и игровых уроков позволило выявить устойчивое преимущество игрового формата по всем оценочным критериям. В среднем значение показателя ΔLMI во всех группах имело положительное значение, что указывает на системное влияние игровых технологий на мотивационную сферу учащихся.

Наибольший прирост был зафиксирован по критерию активный словарный запас (C_1), что свидетельствует об интенсификации речевой активности учащихся в условиях соревновательных и командных заданий. Существенные изменения отмечены также по критериям связность речи (C_2) и языковая грамотность (C_3), что подтверждает обучающий, а не исключительно развлекательный характер игровых элементов.

На диагностическом этапе игровые формы способствовали более активному включению учащихся в учебную деятельность и снижению тревожности при выполнении заданий. Показатели LMI в экспериментальных условиях превышали традиционные в среднем на 2–2,2 балла.

На этапе объяснения нового материала разница между форматами увеличивалась, что объясняется вовлечением учащихся в процесс совместного поиска и актуализации знаний. Значение ΔLMI на данном этапе составило в среднем от 2,2 до 2,8 балла.

Максимальный эффект игровых технологий был зафиксирован на этапе закрепления материала. Здесь наблюдался наиболее выраженный рост речевой активности и самостоятельности учащихся, а значение ΔLMI достигало 3–3,4 балла в зависимости от экспериментальной группы.

Интерпретация результатов в контексте модели MBLM. Полученные результаты подтверждают положения предложенной модели мотивационно-ориентированного обучения (MBLM). Использование игровых элементов (G) в сочетании с продуманной организацией педагогических технологий (T) усиливало когнитивный интерес (I) и эмоциональную вовлечённость (E) учащихся, что в совокупности приводило к росту общего уровня учебной мотивации (M).

Рефлексивная составляющая (R), реализуемая через систему баллов, обратную связь и коллективное обсуждение результатов, способствовала осознанию учащимися собственных достижений и поддерживала устойчивый интерес к дальнейшему изучению русского языка.

Таким образом, результаты исследования демонстрируют статистически и педагогически значимое преимущество игровых технологий по сравнению с традиционными формами обучения и подтверждают их эффективность как инструмента повышения учебной мотивации школьников.

Полученные в ходе исследования результаты подтверждают актуальные положения современной психолого-педагогической науки о ведущей роли мотивации в учебной деятельности и согласуются с выводами зарубежных и отечественных исследований, посвящённых игровым и интерактивным технологиям обучения. Выявленное устойчивое преимущество игрового формата уроков русского языка позволяет рассматривать игровые технологии не как вспомогательный элемент, а как значимый дидактический ресурс, способный системно воздействовать на мотивационную сферу учащихся.

Рост интегрального индекса учебной мотивации (LMI) в экспериментальных группах коррелирует с результатами исследований, в которых подчёркивается положительное влияние game-based learning на когнитивную вовлечённость и учебную активность обучающихся (Gee, 2007; Hamari et al., 2014; Kapp, 2012). В частности, увеличение показателей по критерию активного словарного запаса свидетельствует о том, что игровые механики создают условия для интенсификации речевой практики и снижения психологических барьеров, связанных с использованием языка в устной форме.

Существенные изменения по критериям связности речи и языковой грамотности позволяют сделать вывод о том, что игровые технологии в рамках настоящего исследования выполняли не только мотивационную, но и обучающую функцию (Plass et al., 2015; Schunk et al., 2008). Это подтверждает тезис о том, что грамотно спроектированные игровые задания способствуют более осознанному применению языковых правил и развитию навыков построения связного высказывания.

Результаты этапного анализа демонстрируют, что наибольший эффект игровых технологий проявляется на этапах объяснения и закрепления учебного материала. Данный факт может быть интерпретирован с позиций теории деятельностного обучения, согласно которой активное включение учащихся в совместную деятельность и проблемные ситуации усиливает процесс интериоризации знаний. Игровые форматы создают условия для немедленного применения изучаемых языковых единиц, что повышает прочность усвоения материала.

Особого внимания заслуживает интерпретация результатов в контексте предложенной модели мотивационно-ориентированного обучения (MBLM). Полученные данные подтверждают, что игровые элементы (G) выступают катализатором когнитивного интереса (I) и эмоциональной вовлечённости (E), а продуманная система педагогических технологий (T) и рефлексивной обратной связи (R) обеспечивает устойчивость мотивационного эффекта. Тем самым модель MBLM демонстрирует свою объяснительную и практическую ценность.

Вместе с тем результаты исследования следует рассматривать с учётом ряда ограничений. К ним относятся ограниченный объём выборки, проведение эксперимента в рамках одной образовательной организации, а также отсутствие отсроченного контроля, позволяющего оценить долгосрочный эффект игровых технологий. Указанные ограничения не снижают значимости полученных выводов, однако определяют направления дальнейших исследований.

Перспективы дальнейшей научной работы связаны с расширением выборки, включением учащихся разных возрастных групп, а также с применением предложенной модели в условиях обучения русскому языку как неродному или иностранному. Кроме того, представляется целесообразным использование более сложных статистических методов анализа данных, что позволит повысить уровень доказательности полученных результатов и укрепить их международную научную репрезентативность.

Заключение. Проведённое исследование позволило разработать и экспериментально обосновать модель повышения учебной мотивации школьников при изучении русского языка на основе системного использования игровых технологий. В ходе педагогического эксперимента было установлено, что интеграция игровых элементов в структуру урока оказывает устойчивое положительное влияние на мотивационную сферу учащихся и способствует повышению эффективности учебного процесса.

Результаты сравнительного анализа традиционных и игровых форм обучения показали, что игровой формат обеспечивает более высокий уровень учебной мотивации, что выражается в росте интегрального индекса LMI и положительных значениях показателя ΔLMI на всех этапах эксперимента. Наиболее значимые изменения были зафиксированы по критериям активного словарного запаса и связности речи, что свидетельствует об усилении речевой активности и вовлечённости учащихся в учебную деятельность.

Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в разработке модели мотивационно-ориентированного обучения (MBLM), которая позволяет рассматривать учебную мотивацию как системное образование, формируемое во взаимодействии когнитивных, эмоциональных, деятельностных и рефлексивных компонентов. Предложенная модель может быть использована в качестве методологической основы для проектирования уроков русского языка с применением игровых и интерактивных технологий.

Практическая ценность работы состоит в возможности применения полученных выводов в образовательной практике общеобразовательных школ. Использование игровых технологий в рамках предложенной модели способствует созданию

благоприятной образовательной среды, повышению интереса учащихся к изучению русского языка и формированию устойчивой положительной учебной мотивации.

В целом результаты исследования подтверждают целесообразность и эффективность внедрения игровых технологий в процесс обучения русскому языку и могут служить основой для дальнейших научных исследований в области мотивации обучения, педагогического моделирования и инновационных образовательных технологий.

Список литературы:

- 1.Божович, Л. И. (2008). Проблемы формирования личности. Москва: Институт практической психологии.
- 2.Ильин, Е. П. (2011). Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург: Питер.
- 3.Маркова, А. К. (1996). Формирование мотивации учения в школьном возрасте. Москва: Просвещение.
- 4.Леонтьев, А. Н. (2005). Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Смысл.
- 5.Выготский, Л. С. (2000). Психология развития человека. Москва: Смысл.
- 6.Gee, J. P. (2007). What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. New York: Palgrave Macmillan.
- 7.Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., &Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: Defining “gamification”. Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference, 9–15.
- 8.Hamari, J., Koivisto, J., &Sarsa, H. (2014). Does gamification work? A literature review of empirical studies on gamification.Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences, 3025–3034.
- 9.Kapp, K. M. (2012). The Gamification of Learning and Instruction. San Francisco: Pfeiffer.
- 10.Plass, J. L., Homer, B. D., &Kinzer, C. K. (2015). Foundations of game-based learning. Educational Psychologist, 50(4), 258–283.
- 11.Ryan, R. M., &Deci, E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. ContemporaryEducationalPsychology, 25(1), 54–67.
- 12.Schunk, D. H., Pintrich, P. R., &Meece, J. L. (2008). Motivation in Education: Theory, Research, and Applications. UpperSaddleRiver, NJ: Pearson.

UDK 372.81

METHODOLOGY OF USING MODULAR EDUCATIONAL TECHNOLOGY IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA MODULLI TA'LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH METODIKASI

МЕТОДОЛОГИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОДУЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Irsaliyeva Surayyo To'rabek qizi

Guliston davlat universiteti, 120110. Sirdaryo viloyati, Guliston sh., 4-mavze

E-mail: irsaliyevasurayyo@gmail.com

Abstract. This article highlights the pedagogical significance of the methodology for using modular education technology in higher education institutions, aimed at the step-by-step formation of students' knowledge, systematic and flexible organization of the learning process, as well as result-oriented assessment. The article presents, based on scientific research, views on the main characteristics of modular education, its pedagogical opportunities, and practical implementation in the higher education system. In this way, the relevance of modular education technology in ensuring the individual development of students and increasing the effectiveness of education is substantiated.

Keywords: modular education, module, higher education, pedagogical technology, learning process, educational effectiveness, individual development, assessment mechanism, theoretical and practical activity.

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish metodikasining talaba bilimini bosqichma-bosqich shakllantirish, o'quv jarayonini tizimli va moslashuvchan tashkil etish, shuningdek, natijaga yo'naltirilgan baholashning pedagogik ahamiyati yoritilgan. Maqolada modulli ta'limning asosiy xususiyatlari, pedagogik imkoniyatlari va oliy ta'lim tizimida amaliy tatbiqi haqida ilmiy tadqiqotlar asosida fikrlar keltirilgan. Shu orqali modulli ta'lim texnologiyasining talabaning individual rivojlanishini ta'minlash va ta'lim samaradorligini oshirishdagi dolzarbligi asoslangan.

Kalit so'zlar: modulli ta'lim, modul, oliy ta'lim, pedagogik texnologiya, o'quv jarayoni, ta'lim samaradorligi, individual rivojlanish, baholash mexanizmi, nazariy va amaliy faoliyat.

Аннотация. В данной статье раскрывается педагогическое значение методики применения модульной образовательной технологии в высших учебных заведениях для поэтапного формирования знаний студентов, системной и гибкой организации учебного процесса, а также для оценки, ориентированной на результат. В статье, на основе научных исследований, приводятся мнения об основных характеристиках, педагогических возможностях и практическом применении модульного обучения в системе высшего образования. Таким образом, обосновывается актуальность модульной образовательной технологии в обеспечении индивидуального развития студента и повышении эффективности обучения.

Ключевые слова: модульное обучение, модуль, высшее образование, педагогическая технология, учебный процесс, эффективность обучения, индивидуальное развитие, механизм оценки, теоретическая и практическая деятельность.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida ta'lim tizimi tezkor rivojlanayotgan bir davrda, ta'lim jarayonini ilm-fan, texnologiya va mehnat bozorining talablariga moslashtirish zaruriyati yuzaga kelmoqda. An'anaviy ta'lim shakllari har doim ham talabaning individual qobiliyatlari, bilim olish sifati va o'quv maqsadlariga mos kelmaydi, shu sababli ta'lim sifati barqaror ta'minlashda yetarli samaradorlik bermaydi. Shu nuqtai nazardan, modulli ta'lim texnologiyasi ta'lim jarayonini moslashuvchan va zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish imkoniyatini beradi. Bunday yondashuv orqali talaba o'z bilim va ko'nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantiradi, o'rganish jarayoni individual xususiyatlariga mos ravishda tizimlashtiriladi va natijada ta'lim

samaradorligi ortadi. Modullar talaba uchun aniq maqsad va natijalarni belgilaydi, shu bilan o'quv jarayoni nafaqat samarali, balki maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi. Oliy ta'lim jarayonida talaba bilimini individual rivojlantirish va ta'lim samaradorligini oshirishda modulli ta'lim texnologiyasi muhim vosita sifatida qaraladi.

Modul - bu ta'lim jarayonida mustaqil, mantiqan yakunlangan va aniq maqsad va natijaga yo'naltirilgan ta'limiy majmuyidir. Har bir modul o'z ichiga muayyan fan bo'yicha yangi o'rganiladigan mavzu yoki ko'nikmalar, o'quv shakllarining ta'limiy faoliyat mazmuni hamda talabani bilish jarayonini baholash jarayonini qamrab oladi [1].

Modulli ta'lim texnologiyasi - bu ta'lim jarayonini mustaqil, mantiqan bog'langan, natija va kompetensiyalar asosida tashkil etish usuli bo'lib, har bir modul aniq o'quv maqsadlari, o'rganiladigan kontent va baholash mezonlarini o'z ichiga majmuy sifatida to'la qamrab oladi. Modullar o'zaro mustaqil bo'lishi bilan birga, bir-birini to'ldiruvchi tarzda tizimlashtiriladi. Shu tariqa, talaba bilim va ko'nikmalarini bosqichma-bosqich egallaydi va o'zlashtirish darajasini modul yakunida baholash imkoniga ega bo'ladi [2].

Modulli ta'limning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Bosqichma-bosqich o'rganish. Har bir modul aniq belgilangan maqsad va natijaga yo'naltiriladi.

Moslashuvchanlik. fan bo'yicha o'quv material talabani individual xususiyatlariga, qobiliyatlariga va oldingi bilim darajasiga moslashtiriladi.

Baholash tizimi. Har bir modul yakunida talabalarni test, loyiha yoki amaliy mashg'ulotlar orqali o'zlashtirish darajasi nazorat qilinadi.

Natijaga yo'naltirilganlik. Har bir modul aniq ko'nikmalar va kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan bo'ladi.

Modulli ta'lim texnologiyasi oliy ta'lim tizimida quyidagi pedagogik imkoniyatlarni yaratadi:

Talabaga mustaqil ta'lim olish va tanqidiy fikrlash fa'liyatini rivojlantirish imkonini beradi.

Ta'lim jarayonini raqamli ta'lim platformalari va masofaviy o'quv kontentlari bilan integratsiya qilishni soddalashtiradi.

Har bir modul mehnat bozoridagi talab qiladigan malaka va kompetensiyalar bilan moslashtiriladi, shu bilan bitiruvchilarni zamonaviy kadrlar sifatida tarbiyalash imkoniyati bo'ladi.

Soha bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, modulli ta'lim texnologiyasi oliy ta'limda o'quv jarayonini samarali tashkil etish va talabalar individual rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. X. Turayeva modulli ta'lim texnologiyasining oliy ta'lim tizimidagi qo'llanilishi, afzalliklari va ta'lim samaradorligini oshirishdagi roli haqidagi fikrlarida, modulli yondashuv ta'lim jarayonini shaffof, tizimli va talaba markazli qilishini ta'kidlagan [3].

Shuningdek, L. Xaitova oliy ta'lim tizimida modulli o'qitishning nazariy va amaliy asoslarini o'rganib, modulli ta'lim texnologiyasi talabalarining mustaqil o'rganish, o'z-o'zini boshqarish va professional kompetensiyalarini rivojlantirishda ijobiy natijalarga olib kelishini bildirgan [4].

Xorijiy tadqiqotlarda ham modulli o'qitish pedagogik samaradorlikni oshirishga xizmat qilishi ko'rsatib o'tilgan. Mehmet Taşpınar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda modulli texnologiya o'qitish metodining an'anaviy o'qitishga nisbatan talabalarining bilim darajasi va motivatsiyasini oshirishga ma'lum darajada xizmat qilishini asoslab bergan [5].

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida ta'lim jarayonining samaradorligi va talabani individual rivojlanishini ta'minlash uchun o'quv faoliyatini tizimli va bosqichma-bosqich tashkil etish zarurati paydo bo'lmoqda. Shu nuqtai nazardan, modulli ta'lim texnologiyasi talaba bilimni mantiqan bog'langan va mustaqil o'rganiladigan bloklarga ajratish orqali ta'lim jarayonini samarali tashkil etish mexanizmini ishlab chiqish imkoniyatini beradi.

1. Ta'lim mazmunini modullarga ajratish. Har bir modul: aniq o'quv maqsadlari, o'rganiladigan nazariy va amaliy kontent, ko'nikmalar va kompetensiyalarni shakllantirish mezonlarini o'z ichiga oladi.

2. O'quv faoliyatini metodik tashkil etish. Modulga asoslangan o'quv jarayoni quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

Nazariy ta'lim - talabaga bilimlarni tushuntirish, tushunchalarni kiritish, amaliy misollar orqali asoslarni mustahkamlash.

Amaliy faoliyat - laboratoriya ishlari, loyihalar, masalalar yechish, interaktiv mashg'ulotlar orqali ko'nikmalarni shakllantirish.

Mustaqil o'rganish - modulni talaba o'z sur'atida o'rganadi, qo'shimcha resurslar va elektron platformalardan foydalanadi.

Baholash va feedback mexanizmi. Har bir modul yakunida talabani bilim va ko'nikmalarini baholash muhim bosqich hisoblanadi. Baholash mexanizmi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Testlar va nazorat ishlari – olingan nazariy va amaliy bilimlarni tekshirish.

Loyihalar va amaliy mashg'ulotlar - ko'nikma va kompetensiyalarni baholash.

Feedback va self-assessment - talaba o'z rivojlanishini tahlil qiladi, o'qituvchi esa pedagogik maslahatchi sifatida ishtirok etadi.

Modul natijalarini integratsiya qilish. Modullar yakunida olingan natijalar umumiy o'quv maqsadlariga moslashtiriladi. Shu tarzda, modul yondashuvi orqali talaba: bilim va ko'nikmalarni bosqichma-bosqich egallaydi, o'zlashtirish darajasini nazorat qiladi va mustaqil ishlash hamda ijodiy faoliyat ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Shuni ta'kidlash mumkinki, modulli ta'lim texnologiyasi oliy ta'lim tizimida ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, talabani individual rivojlanishini ta'minlash va ta'lim sifatini oshirishda muhim pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi. Modullar o'quv mazmunini mantiqan yakunlangan bloklarga ajratish, talabani bilim va ko'nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirish va o'zlashtirish darajasini baholash imkonini yaratadi. Shu bilan birga, modulli yondashuv talabani mustaqil o'rganish, tanqidiy fikrlash va ijodiy faoliyat ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, modulli texnologiya talaba markazli yondashuvni ta'minlash, o'quv jarayonini raqamli platformalar va masofaviy resurslar bilan integratsiya qilish hamda mehnat bozoridagi malaka va kompetensiyalar bilan moslashtirish imkonini beradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, modulli ta'lim texnologiyasini oliy ta'lim muassasalarida joriy etish, ta'lim jarayonini tizimli va samarali tashkil etish, pedagogik nazorat va baholashni yaxshilash, shuningdek, talabalarni mustaqil fikrlash va kasbiy kompetensiyalar rivojlantirish imkoniyatini yaratadi. Shu sababli, modulli ta'lim texnologiyasi zamonaviy oliy ta'lim tizimida dolzarb va zarur yondashuv sifatida qaraladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muslimov N. A. va boshqalar. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. O'quv metodik qo'llanma. –T.: “Sanostandart”, 2015. – 120 b.

2. Muslimov N. A. va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Monografiya. –T.: "Fan va texnologiya", 2013.
3. Turayeva X. (2023). Modular Teaching Technology in the Higher Education System. Journal of Basic and General Education Studies and Development.
4. Xaitova L. (2025). Modular Learning Technology in the Higher Education System (for Students in the Field of Primary Education). International Journal of Academic Science and Social Studies.
5. Taspinar M. (1998). Modular Teaching Method in Higher Education: Comparative Study. Education and Science Journal.

Muallif:

Irsaliyeva Surayyo To'rabek qizi - Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

UDK 372.83

HARMONY OF HISTORY, MORALITY AND PATRIOTISM IN THE EDUCATION OF THE DEFENDER OF THE HOMELAND

VATAN HIMOYACHISINI TARBIYALASHDA TARIX, AXLOQ VA VATANPARVARLIK UYG'UNLIGI

ГАРМОНИЯ ИСТОРИИ, МОРАЛИ И ПАТРИОТИЗМА В ВОСПИТАНИИ ЗАЩИТНИКА РОДИНЫ.

G'ulomov Boburjon G'ofurovich

O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi, Sirdaryo viloyati bo'yicha boshqarmasi, Shaxsiy tarkib bilan ishlash bo'limi
Guliston davlat universiteti. 120110. Sirdaryo viloyati, Guliston sh., 4-mavze

E-mail: 932290723b@gmail.com

Abstract. This article examines the historical, moral, and pedagogical foundations of military-patriotic education through the examples of prominent historical figures such as Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Zahiriddin Muhammad Babur, and Mirzo Ulugbek. The study highlights the role of their courage, justice, patriotic ideals, and spiritual heritage in fostering patriotism, civic responsibility, and readiness for military service among young people, particularly students of academic lyceums. Special attention is paid to modern educational approaches to military-patriotic upbringing, including moral, psychological, physical, and intellectual components. The findings emphasize the importance of effectively integrating national historical heritage into the education of future defenders of the homeland.

Keywords: military-patriotic education, historical heroes, Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, national heritage, patriotism, youth education, academic lyceum.

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarixiy qahramonlar — Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Zahiriddin Muhammad Bobur va Mirzo Ulug'bek siymolari misolida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining tarixiy, axloqiy va pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda milliy qahramonlar jasorati, adolatparvarligi, vatanparvarlik g'oyalari va ma'naviy merosining yosh avlod, xususan, akademik litsey o'quvchilarini harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi o'rni ochib beriladi. Shuningdek, zamonaviy ta'lim muhitida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini shakllantirishning ijtimoiy-axloqiy, psixologik, jismoniy va aqliy komponentlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari yoshlarni Vatanga sadoqat, fuqarolik burchi va harbiy xizmatga mas'uliyatli munosabatda tarbiyalashda tarixiy merosdan samarali foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi, tarixiy qahramonlar, Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, milliy meros, vatanparvarlik, yoshlar tarbiyasi, akademik litsey.

Аннотация. В статье анализируются исторические, нравственные и педагогические основы военно-патриотического воспитания на примере выдающихся исторических личностей — Амира Темура, Джалолиддина Мангуберди, Захириддина Мухаммада Бабура и Мирзо Улугбека. Раскрывается значение их мужества, справедливости, патриотических идей и духовного наследия в формировании у молодежи, в частности у учащихся академических лицеев, чувства преданности Родине и готовности к выполнению воинского долга. Особое внимание уделяется современным аспектам военно-патриотического воспитания в системе образования, включая нравственные, психологические, физические и интеллектуальные компоненты. Сделан вывод о целесообразности использования исторического опыта и национального наследия в воспитании будущих защитников Отечества.

Ключевые слова: военно-патриотическое воспитание, исторические личности, Амир Темур, Джалолиддин Мангуберди, национальное наследие, патриотизм, молодежь, академический лицей.

Kirish. Bugungi globalashuv va murakkab geosiyosiy jarayonlar sharoitida yosh avlodni Vatanga sadoqat, fuqarolik mas'uliyati va harbiy burch ruhida tarbiyalash masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Har qanday davlatning mustaqilligi va barqaror rivoji, avvalo, uning fuqarolarida, ayniqsa yoshlar ongida shakllangan vatanparvarlik tuyg'usi, milliy g'urur va fidoyilik fazilatlarini bilan bevosita bog'liqdir. Shu jihatdan qaraganda, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi jamiyat taraqqiyotining muhim ijtimoiy-pedagogik omillaridan biri hisoblanadi.

Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining nazariy va amaliy asoslari asrlar davomida shakllanib kelgan bo'lib, uning ildizlari xalqimizning boy tarixiy tajribasi, milliy qadriyatlar va buyuk ajdodlarimizning jasoratli hayoti bilan chambarchas bog'liqdir. Xususan, Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mirzo Ulug'bek kabi buyuk tarixiy shaxslar siymosida vatanparvarlik, adolatparvarlik, matonat, jasorat va fidoyilik kabi harbiy-axloqiy fazilatlar mujassam bo'lgan. Ularning hayoti va faoliyati yosh avlodni Vatan manfaatlarini himoya qilishga, xalq va davlat oldidagi burchini anglashga undovchi muhim tarbiyaviy manba bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri — tarixiy meros va milliy qahramonlar timsoli asosida o'quvchi-yoshlarda harbiy-vatanparvarlik tuyg'ularini izchil va tizimli shakllantirishdir. Ayniqsa, akademik litsey o'quvchilarini harbiy xizmatga

ma'naviy, axloqiy, jismoniy va psixologik jihatdan tayyorlash jarayonida tarixiy tajribaga tayangan holda tarbiya berish muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada tarixiy qahramonlar merosi asosida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining mazmuni, uning tarixiy va axloqiy asoslari hamda zamonaviy ta'lim muhitidagi ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot yosh avlodga Vatanga sadoqat, fuqarolik burchiga mas'uliyatli munosabat va Vatanni himoya qilishga tayyorgarlikni shakllantirishda milliy tarixiy merosdan samarali foydalanish zarurligini asoslab berishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot tarixiylik va tizimlilik tamoyillariga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalarni tahlil qilish, qiyosiy-tarixiy yondashuv, mantiqiy tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Buyuk tarixiy shaxslar — Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Zahiriddin Muhammad Bobur va Mirzo Ulug'bek faoliyatiga oid yozma manbalar, ilmiy tadqiqotlar hamda normativ-huquqiy hujjatlar o'rganildi. Shuningdek, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining pedagogik jihatlarini yoritishda analitik-sintetik tahlil, pedagogik kuzatuv va tavsiflash metodlari qo'llanildi. Tadqiqot natijalarini umumlashtirishda induktiv va deduktiv xulosalash usullaridan foydalanilib, tarixiy meros asosida yosh avlodni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning nazariy va amaliy jihatlarini asoslab berildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining samarali shakllanishi tarixiy meros, milliy qahramonlar siymosi hamda ularning hayoti va faoliyatiga asoslangan tarbiyaviy yondashuv bilan chambarchas bog'liqdir. Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Zahiriddin Muhammad Bobur va Mirzo Ulug'bek kabi buyuk tarixiy shaxslar faoliyati tahlili ularning jasorat, adolatparvarlik, qat'iyat, vatanparvarlik va fidoyilik fazilatlarini yosh avlod uchun muhim axloqiy-me'yoriy namuna ekanligini tasdiqladi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, tarixiy qahramonlar jasoratiga tayangan holda olib borilgan harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi o'quvchilarda Vatanga sadoqat, fuqarolik burchini anglash, harbiy xizmatga mas'uliyatli munosabat va ijtimoiy faollik kabi sifatning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, akademik litsey o'quvchilarida milliy g'urur va tarixiy xotira asosida Vatan himoyasiga tayyorgarlik motivatsiyasi kuchayishi kuzatildi. Shuningdek, tadqiqot natijalari harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining axloqiy, psixologik, jismoniy va aqliy komponentlari o'zaro uzviy bog'liq holda shakllantirilgandagina kutilgan pedagogik samaraga erishish mumkinligini ko'rsatdi. Tarixiy merosga asoslangan ta'limiy-tarbiyaviy faoliyat o'quvchilarning ma'naviy barqarorligi, irodaviy sifatleri hamda stressli vaziyatlarda o'zini tuta bilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlandi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini zamonaviy ta'lim tizimida tarixiy yondashuv asosida tashkil etish yoshlarni Vatanni himoya qilishga tayyorlash, milliy xavfsizlikni ta'minlashga daxldor mas'uliyat hissini shakllantirishda muhim pedagogik omil ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

Muhokama. Jahonga mashhur buyuk davlat arbobi, sarkarda Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mirzo Ulug'bek, Jaloliddin Manguberdlarda mardlik, adolatlilik, insonparvarlik, ilm fan bobida o'rnatilgan bo'lgan, shuningdek, askarlar va bo'lajak el-yurt himoyachilari tarbiyasiga alohida e'tibor qaratgan.

Buyuk sarkardalar o'z davrining yetuk xalq qahramonlari, o'z davri yo'lchi yulduzi bo'lish bilan birgalikda yoshlarning Vatan oldidagi majburiyatlarini bajarishga o'rnatilgan tarixiy siymolar hisoblangan. Xalq ozodligi yo'lida kurashgan o'zining xalqparvarligi, yurt tinchligi yo'lida jonini ham fido qilishdan qaytmaydigan, o'z maqsadi sari kurashgan, Vatan manfaatini o'zining yaqinlaridan ham ustun qo'yadigan, dushman qo'lida tutqunlikdan ko'ra yurt istiqboli uchun kurashgan Turon zaminining xususan, Xorazm xalqining jasur farzandi Jaloliddin Manguberdi o'rta asrlar o'ziga xos harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining sifatlarini ko'rish mumkin. Ya'ni uning siymosi orqali Vatanga e'tiqod, xalqning jipsligi shu o'rinda qo'shinlarning bir maqsad sari harakat qilishlikka urinishi, dovyurakligi, vatan tinchligi yo'lida ehtiroslarga berilmasligi doim dushmani mag'lub etish maqsadidan qaytmasligi kabi harbiy vatanparvarlik tarbiyasi yo'nalishlarini ko'rish mumkin. Misol uchun 1221 yil noyabr oyida 3 kun davom etgan mo'g'ul qo'shniga qarshi kechgan jangda Jaloliddin Manguberdi lashkari yengiladi, shunda xorazmshoh o'z lashkarlari va ahli oilasini dushman qo'lga topshirishni istamadi hamda ularni Sind (hozirgi Hind) daryosiga cho'ktirishga farmon beradi. O'zi esa daryoning qarama-qarshi tomoniga o'tishga erishadi, biroq askarlari va ahli oilasi dushmanga asir tushadi, buning natijasi esa sarkardaning ko'z o'ngida ayanchli yakun topadi. Bunday qahramonliklar vatan ozodligi yo'lida qilingan jasoratlari haqida ko'plab gapirish mumkin, mavzu doirasida uning metin irodasi, harbiy xizmat qo'lga qozongan muhim himoya qilish bilan birgalikda kuchli iroda, axloqiy etiklik kabi fazilatlarini jamlash lozimligini ko'rsatib beradi. Bu harbiy vatanparvarlik tarbiyasining yo'nalishlarini esa bugungi o'quvchi shaxsiga zamonaviy ta'lim muhitida singdirish juda ham muhim sanaladi.

Tadqiqotchisi M.G.Tolipova o'z izlanishlarida Jaloliddin Manguberdi shaxsini "el-yurti, davlat taqdiri va kelajagi uchun jon kuydiradigan, xalq manfaatini o'z manfaatini, tinchligidan ustun qo'ya oladigan, har qanday vaziyatda ham yurtini birlashtira oladigan, yurti uchun yonib yashaydigan vatanparvar, erkinlik farzandlariga tarixda o'chmas iz qoldira olgan" deb ta'rif beradi. Jaloliddin Manguberdi timsoli, uning beqiyos jasorati, matonat qabli har bir yosh avlod uchun namuna bo'lib xizmat qiladi.

Markaziy Osiyoning tarix zarfalarida nom qoldirgan buyuk davlat arbobi Sohibqiron Amir Temur (1336-1405) o'zining o'tkir aql-zakovati, noyob yetakchilik qobiliyati va harbiy mahorati bilan jahon tarixida munosib o'rin egallagan. Sarkardaning hayot yo'li va davlat boshqaruvi, faoliyati davomida erishgan muvaffaqiyati bir qator tarixiy asarlarda o'z aksini topgan.

J. Xolmo'minovning tahliliga ko'ra, Amir Temur siymosi "Temur tuzuklari" va boshqa tarixiy manbalarda keltirilgan ma'lumotlarda yuksak tafakkur sohibi ekanligini ta'kidlaydi. Har bir masalani chuqur idrok etib, puxta o'ylab va tahlil qilib, o'zi bilan mashvarat qilib, so'ng bir qat'iy qarorga kelish — Amir Temurning ulug' fazilatlaridan biri bo'lgan[131]. Amir Temur shaxsi, ma'naviyati, axloqi bilan bog'liq nazariy masalalarini ilmiy o'rganish zaruriyati uning xalq, davlat, jamiyat taraqqiyotini belgilovchi axloqiy tamoyillarini tahlili bilan bog'liq. Sarkarda faoliyatida adolatparvarlik muhim o'rin tutgan. Xususan, "Temur tuzuklari"ning milliy va umumbashariy ahamiyat kasb etishi uning yuksak axloqiy tamoyillarga asoslanganligi ham aynan Sohibqironning adolatga bo'lgan munosabati bilan belgilanadi. Adolatparvarlik Amir Temur faoliyatining axloqiy mezon sifatida talqin qilingan.

Sohibqiron Amir Temur farzandlari hamda avlodlariga qaratib: "Millatning dardlariga darmon bo'lmoq vazifangizdir" shiorining zahirida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini egallash yo'lida xizmat qilishlik lozimligini anglatadi [31, 19-b].

Bugungi avlod uchun Amir Temur shaxsidagi halollik, jasorat, farosat, matonat, qat'iyat kabi ko'plab axloqiy fazilatlar mavjudki, uni o'rganish, amal qilishni foydasi va hikmati ko'p. Jumladan, Amir Temurning vatanparvarlik g'oyalari, qarashlari va da'vatlarini tahlil qilish Akademik litsey o'quvchilarni axloqiy ta'lim-tarbiya berish rivoji bilan bog'liq muhim ilmiy xulosalar berishga sabab bo'ladi. Amir Temur faoliyatidagi harbiy vatanparvarlik tamoyilining mafkuraviy asoslari bugungi kunda yosh avlodni tarbiyalashda pedagogik asos bo'lib xizmat qiladi. Shunga ko'ra, Sohibqironning harbiy-vatanparvarlikning axloqiy mohiyatini:

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

– qat’iyatli, shijoatli, mas’uliyatli hamda fuqarolik pozitsiyasiga ega bo’lgan shaxs qilib tarbiyalashda Amir Temur siymosining ma’naviy jasorat ekanligi;

– “Temur tuzuklari”da Amir Temurning ibratli hayoti va faoliyati Vatan mustaqilligini mustahkamlashning pragmatik asosi ekanligi;

– yurtimizda va xorijda Amir Temurni “Vatanning buyuk xaloskori” sifatida talqin qiluvchi manbalarni o’rganilganligi;

– Sohibqironning madaniyatli, tafakkur doirasi keng, san’atni, adabiyotni yaxshi tushunadigan, vatanparvar va o’z xalqini sevgan shaxs ekanligi kabi axloqiy sifatlar bilan belgilash mumkin. Amir Temur faoliyatini o’rganish bo’yicha berilgan ma’lumotlarni umumlashtirilgan holda bugungi kun Vatan himoyachisi uchun qat’iyat, jasurlik, har bir berilgan topshiriqni bajarishda mas’uliyat, fuqarolik burchni ado etishda sadoqatlilik, yurtga mehr va sodiqlik, bag’rikenglik kabi harbiy- vatanparvarlik sifatlarini shakllantirish muhim deb hisoblaymiz.

Shuni aytishimiz mumkinki, yoshligidan o’z huzur halovatidan kechib, turli diyorlarni kezib, qancha mashaqqat, sabr-toqat bilan g’anim kuchini sindirishga erishgan sarkardalarning o’gitlari bugungi kunning hamma bo’g’inlariga oid savollariga to’liq javob bera oladi.

Shu jumladan o’sib kelayotgan avlodni ajdodlarga munosib voris qilib tarbiyalashda va o’rnak olishlarida muhim vazifani o’tashiga xizmat qiladi.

Tarixiy ma’lumotlarni o’rganish davomida va berilgan xulosalarni umumlashtirgan holda harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining tarixiy aspektlari sifatida quyidagilar deb xulosaga keldik:

– Urug’ va qabilaviy muhitda totemlarga sig’inishlik;

– Ijtimoiy munosabatlarni o’rnatishda mamlakat ravnaqi yo’lida qahramonlik ko’rsatgan fuqarolarni ulug’lash;

– jamiyat fuqarolarini mamlakatlar o’rtasida bo’lib o’tadigan urushlarda diniy munosabatlar orqali ruhlantirish;

– xalqning ozodlik yo’lida kurashgan Vatan qahramonlariga munosib bo’lishlik asosida tarbiyalash;

– Vatan chegara sarhadlarini qo’riqlashda shaxsiy qahramonliklar ko’rsatish;

– Vatan manfaatlarini o’zining shaxsiy manfaatlaridan ustun qo’yishlik g’oyasi bilan tarbiyalanish;

– harbiy vatanparvarlik faqat qurolli to’qnashuvlarda shakllangan tarbiya vositasidir.

Jamiyat a’zolari har qanday mamlakat mudofaasining tayanchidir. Tarixda bo’lib o’tgan barcha qurolli to’qnashuvlarning borishi va ularning natijasi, ularning vatanparvarligi, fidoyiligiga bog’liq. Mamlakat Qurolli Kuchlari qanday bo’lishidan qat’i nazar, milliy xavfsizlikni ta’minlashga xizmat qilishi shart.

Ma’lumki, burjua inqilobidan so’ng mulkiy to’siqlar bilan birga feodal tuzum yo’q qilindi. Buning natijasida qurolli kuchlar soni ko’paydi, boshqarishning yangi usuli – universal shakli natijasida milliy armiyalar paydo bo’ldi unga xizmat qiluvchi chaqiriluvchilar sonini to’ldirish ijtimoiy zaruriyatga aylandi. Ishlab chiqarish sanoatining jadal rivojlanishi o’laroq qurol-yarog’ va harbiy texnikalarni ishlab chiqarish takomillashib bordi. Mavjud harbiy kuch va vositalardan foydalanishga qodir ilmiy zobitlar kerak edi. Bunday vaziyatda milliy armiya shaxsiy tarkibni harakatlantiruvchi kuch – vatanparvarlik tarbiyasi orqali tayyorlash, uning axloqiy xususiyatlarini va jangovar samaradorligini belgilab berdi.

Yoshlarda Vatan tuyg’usini shakllantirish bilan bir qatorda ular qalbida Vatanning mard posbonlari, yurtning jasur farzandlariga bo’lgan havas va ishonchni mustahkamlash, “Men – Vatan himoyachisiman” degan g’urur va iftixor tuyg’ularini singdirish, yoshlar qalbi va ongiga mustaqil Vatanimiz xavfsizligi uchun mas’ullik, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayoniga daxldorlik tuyg’usini, harbiy tayyorgarlik, sergaklik, botirlik, yurt sha’nini himoya qilish, askarlik burchini shakllantirishda milliy qahramonlarimiz jasoratining o’rni beqiyosdir.

Yaratilayotgan imkoniyatlardan to’la-to’kis foydalanish, jamiyat va davlat uchun fidokor shaxs bo’lish har bir yoshning Vatan oldidagi burchi hisoblanadi. Buning uchun esa, ular avvalo, dunyoviy va kasb fanlarini chuqur o’zlashtirish, shuningdek, o’zbek xalqining mehnatsevarlik, oilani muqaddas bilish, insonlarga mehribonlik, do’stlarga sadoqat, vatanparvarlik kabi tarixan e’zozlab kelinayotgan qadriyatlarini o’zida shakllantirish talab etiladi.

Zamonaviy sharoitda yosh avlodni Vatanga bo’lgan munosabatlarini o’zgartirish, mas’ullik va jasorat, vatanparvarlik kabi sifatlarni rivojlantirishda bugungi kun talabidan kelib chiqqan holda ta’lim-tarbiya berishda harbiy-vatanparvarlik aspektlari muhim sanaladi.

Zamonaviy jamiyat rivojlanishida harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda zaruriyat bormi, degan savol tug’ilishi tabiiy. Vatan – bu inson va uning avlod-ajdodlari kindik qoni to’kilgan muqaddas dargohdir. Vatan – bu ajdodlar makoni, xalq voyaga yetgan, el-yurtning tili, tarixi, madaniyati, urf- odatlari, qadriyatlari shakllanib, o’sib kamol topib boradigan zamindir.

Zamonaviy sharoitda o’quvchilarga vatanparvarlik tarbiyasi juda muhim jihatlardan sanaladi, chunki o’smirlik davrida muqaddas vatanga muhabbat tuyg’usini rivojlantirish zarurdir. Vatanparvarlik tarbiyasi o’quvchilarda Vatanga muhabbatini bosqichma-bosqich va izchil shakllantirishni nazarda tutadi. Vatanparvarlik har tomonlama rivojlangan shaxsning eng muhim xususiyatlaridan biridir. O’quvchilarda Vatan va xalq uchun faxrlanish tuyg’usini, ulkan yutuqlari va o’tmishning munosib sahifalarini hurmat qilishlarini rivojlantirish kerak.

Tadqiqotchi A.M. Uzaqov talqiniga ko’ra, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi Akademik litsey o’quvchilarni vatanparvarlik tarbiyasining ajralmas qismidir, bu o’z xalqining jangovar an’analariga asoslangan shaxsiy rivojlanishining maqsadli, boshqariladigan jarayoni, ularning mudofaasini ta’minlash bo’yicha zarur bilim, ko’nikma va malakalarni egallash, vazifalarni bajarishga tayyorligini shakllantirishdir, deb ta’kidlaydi.

Hozirgi kunda harbiy-vatanparvarlik siyosiy va axloqiy tamoyil, ijtimoiy tarbiya, uning mazmuni Vatanga bo’lgan sadoqat, uning tarixi va istiqbolli kelajagi bilan g’ururlanish, Vatan manfaatlarini himoya qilishga safarbar bo’lishlikdir. Vatanparvarlik o’z vataniga, xalqiga, uning tarixi va madaniyatiga muhabbat va sadoqati bilan namoyon bo’ladi.

Akademik litsey o’quvchilarni harbiy vatanparvarlik tarbiyasi jarayonida ma’naviy qadriyatlar va an’analar va ular rivojlanishidagi izchillik jihatlarni hisobga olgan holda harbiy va davlat xizmatiga yangicha, chinakam manfaatdor munosabatni shakllantirishni, Vatanni himoya qilish vazifasini munosib bajarishga tayyorgarligini ta’minlashga mo’ljallangan quyidagi zamonaviy aspektlar orqali amalga oshiriladi. Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi o’quvchilarda vatanparvarlikni shakllantirish, Vatanga munosib xizmat qilishga va uni himoya qilishga tayyor bo’lishlikka tayyorlash davlatning asosiy maqsadi sanaladi. Davlat organlari o’quvchi-

yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash tizimini tashkil etib, uning natijalar monitoring yuritilishini ta'minlaydigan asosiy boshqaruv organi hisoblanadi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi jamiyatning barqaror rivojlanishi, milliy xavfsizlikni ta'minlash hamda yosh avlodni Vatanni himoya qilishga tayyorlashda muhim ijtimoiy-pedagogik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar tahlili Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Zahiriddin Muhammad Bobur va Mirzo Ulug'bek kabi buyuk ajdodlarimiz siymosida mujassam bo'lgan jasorat, adolatparvarlik, fidoyilik va vatanparvarlik fazilatlarini harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining mustahkam tarixiy va axloqiy poydevorini tashkil etishini tasdiqladi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, tarixiy qahramonlar merosiga tayangan holda tashkil etilgan tarbiyaviy jarayon yoshlarning Vatanga sadoqatini, fuqarolik burchiga mas'uliyatli munosabatini hamda harbiy xizmatga bo'lgan ijobiy motivatsiyasini shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, akademik litsey o'quvchilarini harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda tarixiy xotira va milliy g'urur omillari muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, xulosa sifatida ta'kidlash mumkinki, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini zamonaviy ta'lim tizimida axloqiy, psixologik, jismoniy va aqliy yo'nalishlar uyg'unligida amalga oshirish ta'lim-tarbiya samaradorligini oshiradi. Tarixiy merosga asoslangan yondashuv yosh avlodda Vatanni himoya qilish sharaflari va muqaddas burch ekanligi haqidagi qarashlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini takomillashtirishda milliy tarixiy tajribadan tizimli va maqsadli foydalanish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab berdi hamda ushbu yo'nalishda olib boriladigan keyingi tadqiqotlar uchun metodologik va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Temur tuzuklari / Fors tilidan tarj., so'zboshi va izohlar muallifi A. Sagdullayev. – Toshkent: Sharq, 2018. – 256 b.
2. Amir Temur jahon tarixida / Mas'ul muharrir B. Ahmedov. – Toshkent: Fan, 2016. – 312 b.
3. Jaloliddin Manguberdi / Mualliflar jamoasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – 184 b.
4. Tolipova M.G. Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 168 b.
5. Uzaqov A.M. Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 144 b.
6. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: Universitet, 2017. – 392 b.
7. Xolmo'minov J. Amir Temur davlatchiligi va ma'naviy merosi. – Toshkent: Fan, 2015. – 210 b.
8. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 23-fevraldagi "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasi to'g'risida"gi 140-son qarori.
10. Abdullayev S.B. Harbiy pedagogika asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 224 b.

Muallif:

G'ulomov Boburjon G'ofurovich - O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi, Sirdaryo viloyati bo'yicha boshqarmasi, Shaxsiy tarkib bilan ishlash bo'limi, mustaqil tadqiqotchi.

UDK:37.013:159.9

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING CREATIVE ABILITIES OF FUTURE TEACHERS OF TECHNICAL SCIENCES

BO'LAJAK TEXNIKA FANLARI O'QITUVCHILARINING KREATIV QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ТЕХНИЧЕСКИХ НАУК

Qurbonov Ahror

Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti. 100185, Toshkent sh., Chilonzor tumani, Bunyodkor shoh ko'chasi, 27.

E-mail: ahror2025ilm@gmail.com

Annotation: This article examines the pedagogical and psychological factors that contribute to the development of creative abilities in future technical teachers. The role of interactive teaching methods, problem-based tasks, practical training, and motivational strategies in fostering creative thinking is substantiated. Furthermore, the impact of innovative technologies and learner-centered approaches on the advancement of creative competencies is emphasized.

Keywords: creativity, technical teacher, pedagogical-psychological potential, competence, innovation, motivation.

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak texnika o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish jarayonidagi pedagogik va psixologik omillar tahlil etiladi. Ta'lim jarayonida kreativ fikrlashni shakllantirish uchun interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, amaliy mashg'ulotlar va motivatsion yondashuvlarning ahamiyati asoslab beriladi. Shuningdek, kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarning ta'siri ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: kreativlik, texnika o'qituvchisi, pedagogik-psixologik imkoniyat, kompetensiya, innovatsiya, motivatsiya.

Аннотация: В данной статье анализируются педагогические и психологические факторы, влияющие на развитие креативных способностей будущих преподавателей техники. Обоснована роль интерактивных методов обучения, проблемных ситуаций, практических занятий и мотивационных подходов в формировании креативного мышления. Также рассматривается влияние инновационных технологий и личностно-ориентированного подхода на развитие креативных компетенций.

Ключевые слова: креативность, преподаватель техники, педагогико-психологические возможности, компетентность, инновация, мотивация.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida kreativ qobiliyatni rivojlantirish, yangicha fikrlash va innovatsion qarorlar qabul qilishga qodir mutaxassislarni tayyorlash dolzarb masalalardan biri sifatida qaraladi. Texnik yo'nalishdagi ta'lim jarayoni shaxsning nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalarini, balki kreativ tafakkur, konstruktiv fikrlash va muammoli vaziyatlarda yechim topish qobiliyatini shakllantirish imkonini beradi. Bo'lajak texnika o'qituvchilarining kreativ qobiliyati pedagogik va psixologik omillar bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'quv jarayonidagi metodik yondashuv, motivatsiya, amaliy mashg'ulotlar va shaxsga yo'naltirilgan ta'limning samaradorligiga bog'liqdir.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Bugungi kunda bo'lajak texnika fanlari o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishda, ta'lim oluvchilarning innovatsion faoliyatini tashkil etish alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda insonning ichki tuzilishi, mohiyati, psixologik qonuniyatlari va tafakkurining xususiyatlari yangicha namoyon bo'lmoqda. Dolzarb va muhim bo'lgan vazifalardan biri innovatsion faoliyati ongli ravishda o'quv-biluv faoliyatini shakllantirish, amaliy tajribalarga asoslangan holda ma'lum bir maqsadlarni ko'zlab, tafakkur operatsiyalarini bajarish alohida talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlar va ko'nikmalarning puxtaligi, barqarorligi va mustahkamligini takomillashtirish alohida ahamiyatga ega. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Kreativ qobiliyatni rivojlantirishning ilmiy asoslari psixologiya va pedagogika fanlarida keng o'rganilgan. Shu bilan birga, texnik ta'lim kontekstida u konstruktiv tafakkur, texnik modellash, algoritmik fikrlash va amaliy faoliyat orqali namoyon bo'ladi. Pedagogik-psixologik imkoniyatlar esa shaxsning noodatiy yechimlar yaratish, innovatsion qaror qabul qilish va tashabbuskorlik ko'nikmalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, loyihaviy faoliyat, laboratoriya mashg'ulotlari va STEAM yondashuvi pedagogik-psixologik imkoniyatlarni samarali amalga oshirish vositasi sifatida qaraladi.

O'zbekiston Respublikasida kasbiy-ta'limni modernizatsiya qilishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun (2020) va PQ-4799-sonli Prezident qarori (2020) texnik ta'limda kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida pedagogik va psixologik omillarning uyg'unligi bo'lajak texnika o'qituvchilarining kasbiy salohiyati va amaliy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotning dolzarbligi bo'lajak texnika o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini pedagogik-psixologik imkoniyatlar doirasida shakllantirishni tizimlashtirish va samarali mexanizmlarni aniqlash zaruratidan kelib chiqadi. Tadqiqot natijalari ta'lim jarayonida innovatsion va interfaol metodlarni qo'llash, o'quvchilarni muammoli vaziyatlarda faol fikrlashga rag'batlantirish hamda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bo'lajak texnika o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biridir. Texnik yo'nalishdagi kasbiy ta'lim nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirish, balki amaliy ko'nikmalar, konstruktiv fikrlash va innovatsion qarorlar qabul qilishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik-psixologik imkoniyatlar kreativ qobiliyatni shakllantirishning ajralmas tarkibiy qismini tashkil etadi. Pedagogik imkoniyatlar ta'lim jarayonida o'quvchilarning faoliyati, interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar va loyihaviy yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Psixologik imkoniyatlar esa shaxsning motivatsiyasi, ichki qiziqishi, ijodkorlik salohiyati va noodatiy yechimlar topish qobiliyatini rivojlantirishga qaratiladi.

Kreativ qobiliyatni pedagogik nuqtai nazardan rivojlantirishda interfaol metodlar muhim o'rin tutadi. Muammoli o'qitish, loyiha va konstruktorlik faoliyati, laboratoriya tajribalari, STEAM yondashuvi va eksperimental mashg'ulotlar talabalarni mustaqil fikrlash, texnik g'oyalarni shakllantirish, amaliy yechimlar topish va innovatsion qarorlar qabul qilishga rag'batlantiradi. Ushbu metodlar orqali o'quvchilar nafaqat mavjud bilimlarni takrorlaydi, balki yangi g'oyalarni ishlab chiqadi, ularni amaliyotga joriy etadi va o'z kreativ salohiyatini oshiradi.

Pedagogik-psixologik imkoniyatlar doirasida kreativ qobiliyatni rivojlantirishda motivatsion omillar ham katta ahamiyatga ega. Talabani faoliyatga jalb qilish, muvaffaqiyat hissini berish, erkin fikrlash va ijodkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali o'quvchilar ichki motivatsiyasini mustahkamlash mumkin. Shu bilan birga, psixologik diagnostika, baholash va refleksiya jarayonlari kreativ kompetensiyani shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Bu usullar o'quvchilarning qiziqish darajasi, tashabbuskorligi va amaliy faoliyatdagi muvaffaqiyatini aniqlash imkonini beradi [4].

Bo'lajak texnika o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini shakllantirishda kasbiy kompetensiyalar tizimi ham muhim rol o'ynaydi. Kompetensiya — bu shaxsning muayyan kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bilim, ko'nikma va shaxsiy sifatlar majmuasi. Kreativ kompetensiya o'z ichiga quyidagilarni oladi: konstruktorlik va texnik tafakkur, algoritmik va tizimli tahlil, innovatsion qarorlar qabul qilish, muammoli vaziyatlarda yechim topish, texnik modellash va amaliy loyihalarni amalga oshirish. Shu sababli pedagogik va psixologik imkoniyatlar kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish bilan bevosita bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida bo'lajak texnika o'qituvchilarida kreativ qobiliyatni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlovchi normativ-huquqiy hujjatlar mavjud. Jumladan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun (2020) va PQ-4799-sonli Prezident qarori (2020) texnik va kasbiy ta'limda innovatsion metodlar va kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida urg'u beradi. Shu bilan birga, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi va boshqa davlat dasturlari pedagogik-psixologik imkoniyatlarni samarali qo'llash orqali raqobatbardosh, ijodkor va innovatsion mutaxassislarni tayyorlashni nazarda tutadi [1].

Kreativ qobiliyatni rivojlantirish jarayonida o'quv muhitining sifatli tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega. Talabalar o'z fikrlarini erkin ifoda eta oladigan, xatolardan qo'rqmay, eksperiment va tajribaga asoslangan faoliyatni amalga oshiradigan muhitda yanada samarali ijodiy salohiyatini namoyon etadi. Shu bilan birga, o'qituvchining pedagogik mahorati, psixologik qo'llab-quvvatlash va motivatsiya mexanizmlari kreativ qobiliyatni shakllantirishning ajralmas tarkibiy qismidir.

Shuni ta'kidlash lozimki, kreativ qobiliyatni shakllantirish faqat texnik va pedagogik bilimlarni o'rgatish bilan chegaralanmaydi, balki shaxsning ichki motivatsiyasi, intellektual qiziqishi va ijodiy salohiyatini rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Pedagogik-psixologik imkoniyatlar esa bu jarayonni tizimli va samarali tashkil etishga xizmat qiladi, natijada bo'lajak texnika o'qituvchilari nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalarga ega, balki innovatsion va kreativ qarorlar qabul qilishga qodir shaxs sifatida shakllanadi. Bo'lajak texnika o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Kreativ qobiliyat pedagogik va psixologik omillar bilan uzviy bog'liq bo'lib, interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, loyihaviy faoliyat, laboratoriya mashg'ulotlari va STEAM yondashuvi orqali shakllantiriladi. Shu jarayon talabalarni noodatiy fikrlashga, innovatsion qarorlar qabul qilishga, konstruktiv yechimlar yaratishga va amaliy faoliyatda samarali harakat qilishga tayyorlaydi.

Pedagogik-psixologik imkoniyatlar ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirish, motivatsiya berish, erkin fikrlash va ijodkorlikni rag'batlantirish orqali kreativ kompetensiyani rivojlantirishga yordam beradi. Shu tarzda, bo'lajak texnika o'qituvchilari nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalarga ega bo'libgina qolmay, balki innovatsion fikrlash, muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topish va amaliy loyihalarni amalga oshirish qobiliyatiga ham ega bo'ladi [6].

Xulosa.

Pedagogik va psixologik shart-sharoitlarning uyg'unligi bo'lajak texnika o'qituvchilarining kreativ salohiyatini to'liq ochishga xizmat qiladi va ularni zamonaviy texnik ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Shu yo'l bilan ta'lim sifatini oshirish, raqobatbardosh va innovatsion mutaxassislar tayyorlash imkoniyati yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2020-yil 23-sentabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4799-son Qarori "Kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish choralari to'g'risida". — Toshkent, 2020-yil 6-avgust.
3. Torrance, E. Creative Thinking in Education and Instruction. — Lexington Books, USA, 2024. — 192 p.
4. Raxmonov, A. Pedagogik innovatsiyalar va kreativ ta'lim texnologiyalari. — Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti, 2021. — 248 b.
5. Qodirova, N. Kasbiy-ta'lim jarayonida kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasi. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. — 178 b.
6. Tolipov, O., & Usmonboyeva, M. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent: Fan, 2020. — 320 b.
7. Sa'dullayev, R. STEAM yondashuvi va texnika ta'limida kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022. — 200 b.

Muallif:

Qurbonov Ahror – Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti tadqiqotchisi.

UDK: 377.01

GNOSEOLOGICAL APPROACH TO THE PROCESS OF VOCATIONAL EDUCATION

KASBIY TA'LIM JARAYONIGA GNOSEOLOGIK YONDASHUV

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОЦЕССУ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Xidirova Dildora Zayniddinovna

Qarshi davlat texnika universiteti. 180100, Qashqadaryo viloyati, Qarshi, Xonobod shosse, 19

E-mail: xidirovadildora1982@gmail.com

Abstract. Currently, the demands placed on modern engineers are changing globally. This demonstrates the need not only to revise the professional training of engineers but also to update their approaches and behavior in their professional activities. Therefore, professional educational institutions strive to incorporate not only specialized subjects but also humanities, general professional, and additional disciplines into the curriculum. These subjects not only interest young people but also encourage them to seek solutions to a wide range of global problems, while also encouraging them to abandon the study of a narrow range of topics. Furthermore, the widespread use of technological systems in all spheres of life requires special attention to the quality of engineering education.

Keywords: epistemology, cognition, professional education, competence, consciousness, knowledge, formation, approach, thought, process.

Annotatsiya. Hozirgi davrda zamonaviy muhandislarga qo'yilayotgan talablarning yangilanishi global miqyosda ham kuzatilmoqda. Bu esa nafaqat muhandislarning kasbiy tayyorgarligini qayta ko'rib chiqishni, balki ularning kasbiy faoliyatdagi yondashuv va xatti-harakatlarini ham yangilash zarurligini ko'rsatadi. Shu boisdan kasbiy ta'lim muassasalari o'quv jarayoniga faqat mutaxassislik fanlarga emas, balki gumanitar, umumkasbiy va qo'shimcha fanlarni ham kiritishga intilmoqda. Mazkur fanlar yoshlarni qiziqitirish bilan birga, ularni keng qamrovli global muammolarga yechim izlashga undaydi, biroq tor doiradagi mavzularni cheklangan tarzda o'rganishdan voz kechishga olib keladi. Shuningdek, hayotning barcha jabhalarida texnologik tizimlarning keng qo'llanilishi muhandislik ta'limining sifatiga alohida e'tibor qaratishni taqozo etmoqda.

Kalit so'zlar: gnoseologiya, bilish, kasbiy ta'lim, kompetensiya, ong, bilim, shakllanish, yondashuv, fikr, jarayon.

Аннотация. В настоящее время обновление требований к современным инженерам наблюдается и в глобальном масштабе. Это показывает необходимость не только пересмотра профессиональной подготовки инженеров, но и обновления их подходов и поведения в профессиональной деятельности. Поэтому профессиональные учебные заведения стремятся включить в учебный процесс не только специальные предметы, но и гуманитарные, общепрофессиональные и дополнительные дисциплины. Эти предметы не только интересуют молодых людей, но и побуждают их искать решения широкого круга глобальных проблем, но и приводят к отказу от изучения узкого круга тем. Кроме того, широкое применение технологических систем во всех сферах жизни требует особого внимания к качеству инженерного образования.

Ключевые слова: гносеология, познание, профессиональное образование, компетенция, сознание, знание, формирование, подход, мысль, процесс.

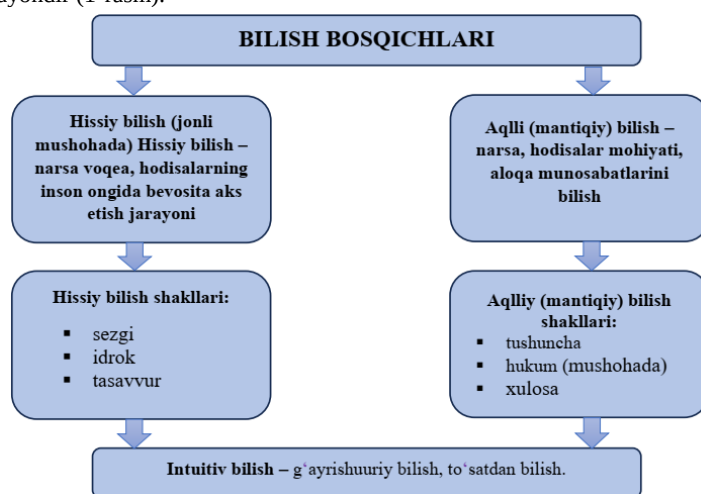
Kirish. Hozirgi davrda zamonaviy muhandislarga qo'yilayotgan talablarning yangilanishi global miqyosda ham kuzatilmoqda. Bu esa nafaqat muhandislarning kasbiy tayyorgarligini qayta ko'rib chiqishni, balki ularning kasbiy faoliyatdagi yondashuv va xatti-harakatlarini ham yangilash zarurligini ko'rsatadi. Shu boisdan kasbiy ta'lim muassasalari o'quv jarayoniga faqat mutaxassislik fanlarga emas, balki gumanitar, umumkasbiy va qo'shimcha fanlarni ham kiritishga intilmoqda. Mazkur fanlar yoshlarni qiziqitirish bilan birga, ularni keng qamrovli global muammolarga yechim izlashga undaydi, biroq tor doiradagi mavzularni cheklangan tarzda

o'rganishdan voz kechishga olib keladi. Shuningdek, hayotning barcha jabhalarida texnologik tizimlarning keng qo'llanilishi muhandislik ta'limining sifatiga alohida e'tibor qaratishni taqozo etmoqda.

Tizimli yondashuv texnologiyasi bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy shakllanishi muammosini tadqiq qilishning umummilliy asosi sifatida qaralib, pedagogik va texnik bilimlarning integratsiyasi asosida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchisini tayyorlash, uning kasbiy-pedagogik faoliyatini modelashtirish, bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchisining kasbiy shakllanganlik darajasini baholash metodikasi ekanligi ilmiy asoslanadi [1].

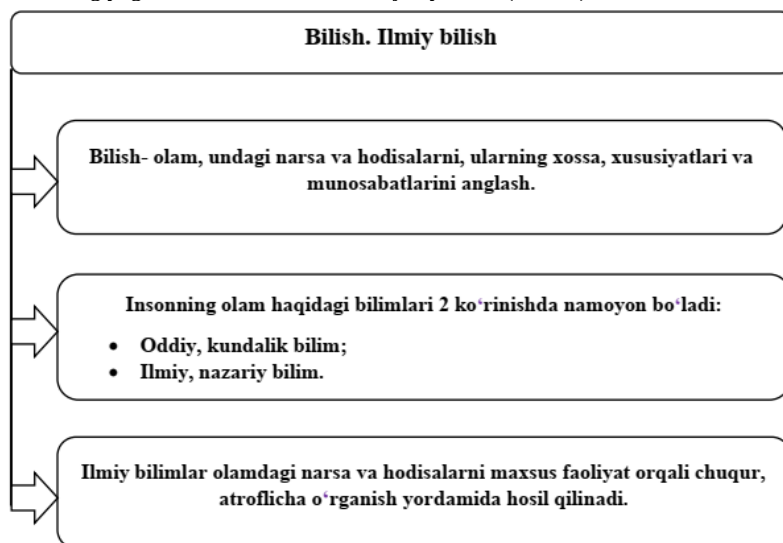
Gnoseologiya bilim, bilish jarayoni va ong faoliyati bilan bog'liq muammolarni o'rganuvchi falsafiy ta'limot bo'lib, insonning borliqni anglash qonuniyatlari, bilimning manbalari, shakllari va haqqoniylik mezonlarini tadqiq etadigan murakkab va ko'p qirrali ilmiy jarayonni ifodalaydi. U bilish subyekti va obyekti o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni dialektik birlikda tahlil qilishga asoslanadi. Umumfalsafiy hodisa sifatida gnoseologiya tushunchasi inson tafakkurining rivojlanish bosqichlari, bilish imkoniyatlari va chegaralarini ochib berishga qaratilgan. "Gnoseologiya" atamasi yunon tilidan *gnosis* — bilim, bilish va *logos* — ta'limot, fan so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, so'zma-so'z ma'noda "bilish haqidagi ta'limot"ni anglatadi, keyinchalik "gnoseologiya" bir qator falsafa, pedagogika, psixologiya, umumkasbiy va boshqa fanlarda qo'llanila boshladi. Bundan tashqari umumiy ilmiy kategoriya sifatida qaraladi.

Gnoseologiya tushunchasi — bu bilim va bilish jarayonining yagona, tartibli va tizimli holda shakllanishini ifodalovchi falsafiy kategoriya bo'lib, inson ongida tartibsiz holatda mavjud bo'lgan tasavvurlar, bilimlar va tajribalarni bir butun tizimga keltirish jarayonining natijasi sifatida tushuniladi. Ya'ni gnoseologiya bilish subyekti va obyekti o'rtasidagi o'zaro aloqalarni uyg'unlikda tashkil etuvchi, bilimning yaxlitligi va ichki muvozanatini ta'minlovchi, borliqni anglashda qismlarning tartibli va uzviy ishlashini yuzaga keltiruvchi murakkab ilmiy jarayondir (1-rasm).

1-rasm. Bilish bosqichlari

Turli nuqtai nazarlarni umumlashtirib, shunday xulosaga kelish mumkinki, falsafiy nuqtai nazardan gnoseologiya insonning borliqni anglash jarayonida mustaqil va tartibsiz holda mavjud bo'lgan bilimlar, tasavvurlar va tajribalarning yagona tizimga birlashuvi bilan bog'liq rivojlanish jarayoni sifatida tushuniladi. Gnoseologik nuqtai nazardan, bilish jarayoni allaqachon shakllangan bilimlar tizimi doirasida mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan, bir-biridan ajralgan elementlarning o'zaro uyg'unlashuvi orqali bilimning yaxlitligi va tizimliliigi oshishiga xizmat qiladi yoki ilgari o'zaro bog'liq bo'lmagan bilim elementlarining birlashuvi natijasida yangi bilim tizimi vujudga keladi. Psixologik jihatdan biri - gnoseologiya shaxs ongida bilish jarayonining amalga oshishi, ya'ni idrok, tafakkur, xotira va tajriba kabi bilish komponentlarining yagona butunlikka birlashuvi jarayonidir (2-rasm).

2-rasm. Bilish. Ilmiy bilish

Gnoseologiya tushunchasini tavsiflashda ko'pincha bilish, agnositsizm, skeptitsizm, hissiy bilish, mantiqiy bilish, amaliyot, haqiqat, ilmiy bilish kabi atamalardan foydalaniladi [2].

Olam va uning qonunlarini bilish falsafiy dunyoqarash bilan bevosita bog'liq ekanligi haqida batafsilroq to'xtalib o'tamiz. Insonning bilish qobiliyati cheklanmagan, lekin har bir aniq tarixiy davrda o'zi xohlashgan barcha narsa va hodisalarni emas, balki bilish imkonini borlarinigina bilib, bilmaganini keyinroq biladi. Lekin shuni aytish kerakki, inson bilimining cheki yo'q, chunki makro-mikro olamning cheksizligi inson bilimining ham cheksizligini ko'rsatadi.

Bilish nima? Bilish-moddiy olamning inson ongida in'ikos etish jarayonidir, aniqrog'i, bilish oddiy mexanik holdagi aks etish bo'lmay, balki obyektiv olamdagi narsa-hodisalarning inson miyasida umumlashtirilgan, abstraktlashgan holdagi, ilmiy tushunchalar shaklida aks etishdir. Dunyoning moddiyligini va uning rivojlanish qonunlarining inson ongida inhikos etishni ehtirol qilish ilmiy falsafa bilish nazariyasining asosidir. Fan qonunlari tabiat va jamiyatda inson ongiga bog'liq bo'lmagan holda yuz beradigan obyektiv jarayonlarining in'ikosidan boshqa narsa emas [2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. A.N.Shermuhamedovanning fikriga kura, bilim tushunchasiga aniq ta'rif berish qiyin, balki hatto mumkin ham emas. Gap shundaki, birinchidan, bu tushuncha eng umumiy tushunchalardan biri hisoblanadi, umumiy tushunchalarga esa doim aniq ta'rif berish qiyin. Ikkinchidan, bilimning juda ko'p turlari mavjud va ularning hammasini yonma-yon qo'yib bo'lmaydi. Shuni e'tiborga olib, bilim nima ekanligini aniqlashga harakat qilib ko'ramiz. Odatda, biz nimanidir bilishimiz haqida gapirganimizda, o'zimiz bu «nimadir» haqida ancha to'g'ri tasavvurga egamiz, deb hisoblaymiz. Shuningdek, bizning tasavvurimiz xom xayol yoki faqat o'z shaxsiy fikrimiz emasligiga ham ishonchimiz komil bo'ladi. Nihoyat, biz bu ishonchni mustahkamlovchi qandaydir dalillar keltirishimiz mumkin. Shunday qilib, o'z shaxsiy hayotimizda biz amaldagi holatga mos keladigan va ma'lum asoslarga ega bo'lgan ishonch, e'tiqodni bilim deb hisoblaydi [4].

Z.T.Raximovning fikricha, o'quvchilar o'quv-bilish faoliyatiga texnologik yondashuv muammosi bo'yicha izlanishlar olib borib, o'z tadqiqotlarida o'qitish texnologiyalari fundamental va amaliy bilimlarning o'zlashtirilishini ta'minlash masalalarini tadqiq qilgan [5].

Yuqoridagi qoidalarga asoslanib, biz quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin: gnoseologiya insonning borliqni qanday bilishi, bilimning kelib chiqishi, shakllanishi, rivojlanishi, haqiqiyli va chegaralarini o'rganadigan falsafiy ta'limotdir. U bilish jarayonida subyekt va obyekt munosabati, tajriba, tafakkur, sezgi va aqlning o'zni, shuningdek, haqiqat va xatolik masalalarini tahlil qiladi.

Agar ilmiy tadqiqotchilarning fikr-mulohazalarini ta'lim jarayoniga samarali tatbiq eta olsak, u holda nazariy qarashlar amaliyotda o'z tasdig'ini topadi va ta'lim sifati yanada oshadi. Shuningdek **kasbiy ta'limni modernizatsiya qilish sharoitida gnoseologik yondashuv asosida o'quvchilarning ekstremal kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni muayyan strategik prinsiplar asosida yo'lga qo'yilishi zarur.** Bunday yondashuv o'quvchilarda nafaqat nazariy bilimlarni egallash, balki ularni murakkab, noaniq va xavfli vaziyatlarda mustaqil tarzda qo'llay bilish, tezkor va to'g'ri qarorlar qabul qilish, shuningdek, real ekstremal holatlarda samarali faoliyat yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltiriladi.

“Yondashuv” va “gnoseologik yondashuv” tushunchalarining muhim xususiyatlarini, shuningdek, kasbiy ta'limda **gnoseologik yondashuvni qo'llashning nazariy asoslari izohli lug'atlarda quyidagicha talqin qilinadi:**

a) “harakat”; “ular o'tadigan, biror narsaga yaqinlashadigan joy, yo'l”; “birovga, biror narsaga, kimgadir, biror narsaga munosabat xarakteri”;

b) ma'nolardan biri: “kimgadir munosabat bildirish, biror narsani ko'rib chiqish yoki kimgadir ta'sir o'tkazish usullari majmui (neologizm)”;

v) ma'nolaridan biri: “birovga ta'sir qilishda, biror narsani o'rganishda, ish yuritishda) texnikalar, usullar majmui” [6].

Pedagogik lug'atda “yondashuv” tushunchasi ma'lum bir g'oya, tushuncha bilan belgilanadigan va unga asos bo'lgan bir yoki bir nechta toifalarga yo'naltirilgan bilimlarni konseptualashtirish usuli sifatida belgilanadi. Fan tarixi va hozirgi holatida ko'plab yondashuvlar mavjud. Turli xil yondashuvlar bir-birini istisno qilmaydi (ularning ba'zilar boshqalarni rivojlantirishi va yaxshilashi mumkin), ular bir xil hodisani ko'rib chiqishning turli rejalarini amalga oshiradilar. [7].

Ilmiy pedagogik adabiyotlarda “yondashuv” uchta asosiy komponentni o'z ichiga olgan murakkab pedagogik vosita sifatida tushuniladi:

1. o'quv amaliyotini o'rganish, boshqarish va o'zgartirish jarayonida qo'llaniladigan asosiy tushunchalar;
2. pedagogik faoliyatni amalga oshirishning boshlang'ich nuqtasi yoki qoidalari sifatidagi tamoyillar;
3. tanlangan yo'nalishga eng mos keladigan o'quv jarayonini qurish usullari va uslublari.

I.A. Zimnyaya [8] yondashuvni pedagogik tadqiqotlarning nazariy va uslubiy asosi sifatida belgilaydi, u muayyan qonuniyat va xususiyatlarda namoyon bo'ladi. Binobarin, yondashuv — bu ma'lum bir hodisa, jarayonni tadqiq etish, loyihalash, tashkil etishni belgilovchi ma'lum pozitsiya, nuqtai nazardir.

Tadqiqot metodologiyasi. Gnosiologik yondashuv “gnosiologiya” tushunchasini ta'lim sohasiga, pedagogik jarayonlarga tatbiq etishdir. Avvalo, gnosiologiya atrof-muhitni o'zgartirish, moddiy yoki ma'naviy qadriyatlarni ishlab chiqarish uchun inson tomonidan qo'llaniladigan ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan faoliyat tizimi sifatidagi eng umumiy subyekt tushunchasidan kelib chiqib tavsiflash lozim bo'ladi [9].

Ishlab chiqarish sohasida gnosiologik yondashuv — ishlab chiqarish jarayonlarini gnosiologiya sifatida taqdim etish zamonaviy moddiy ishlab chiqarishning ajralmas xususiyatiga aylandi. U erishilgan rivojlanish darajasining jamlangan ifodasi, fan yutuqlarini amaliyotga joriy etish, faoliyatning yuqori professionalligining eng muhim ko'rsatkichi sifatida ishlaydi. Gnosiologik yondashuv va “gnosiologiya” atamasining ijtimoiy jarayonlarga, ma'naviy ishlab chiqarish sohasi — ta'lim, madaniyat sohaslariga tatbiq etilishi mamlakatimizda ijtimoiy voqelik uchun yangi hodisadir [10].

Ta'limga tatbiq etiladigan gnosiologik yondashuv konseptual va loyihalash uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Ta'lim, pedagogik va ijtimoiy voqelikning turli sohalari va jihatlarini jadal rivojlantirish imkonini beradi:

- natijalarni aniqroq bashorat qilish va pedagogik jarayonlarni boshqarish;
- mavjud amaliy tajriba va undan foydalanishni ilmiy asosda tahlil qilish hamda tizimlashtirish;
- tarbiyaviy va ijtimoiy muammolarni kompleks tarzda hal etish;
- shaxsiy rivojlanish uchun qulay shart-sharoitlarni ta'minlash;

- salbiy holatlarning insonga ta'sirini kamaytirish;
- mavjud resurslardan optimal foydalanish;
- yuzaga kelayotgan ijtimoiy-pedagogik muammolarni hal qilishning eng samarali usul, vositalarini tanlash va yangi texnologiya hamda modellarni ishlab chiqish [11].

Ta'limga gnosiologik yondashuv – bu ilmiy asosda qurilgan, vaqt va makonda dasturlashtirilgan hamda ko'zlangan natijalarga olib keladigan pedagogik jarayonning barcha tarkibiy qismlarining ishlash tizimi sanaladi. Shuningdek, muhandislik texnikumlari o'quvchilarining har qanday faoliyat sohasida kompyuterlashtirish va texnik vositalardan foydalangan holda ta'lim-tarbiya usullari hamda ularni aniq tizimlashtirish, dasturlash, simulyatsiyalash va modellashtirish asosida tashkil etilgan o'ziga xos pedagogik o'zaro munosabatlaridir. Natijada, o'quvchilar tomonidan yangi bilimlarning barqaror ijobiy o'zlashtirilishiga, ijtimoiy ahamiyatli xatti-harakat va ko'nikmalarning shakllantirilishiga erishiladi [12].

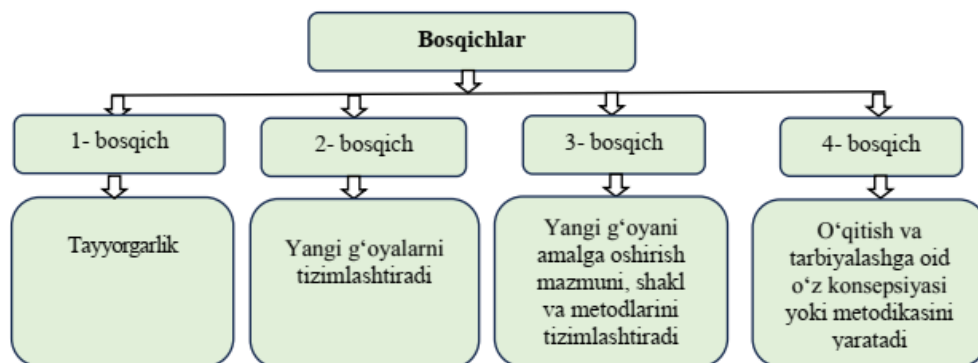
Tahlil va natijalar. Zamonaviy ta'lim, birinchi navbatda, o'rganish qobiliyatini ta'minlaydigan o'quv-bilish faoliyatini shakllantirishga qaratilgan. Bugungi kunda texnikum o'quvchilarining o'quv-bilish faoliyati – ta'lim va kognitiv motivlar tizimi, ta'lim maqsadlarini qabul qilish, qo'llab-quvvatlash, amalga oshirish, ta'lim faoliyati va ularning natijalarini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash qobiliyatini shakllantirish uchun asos yaratadi [5].

Gnoseologik yondashuv voqelikni anglashning kundalik, mifologik, tabiatshunoslik, badiiy va boshqa usullarining uyg'unligi asosida qurilgan bo'lib, bilish subyekti tomonidan dunyoni yaxlit, ko'p qirrali ko'rishda namoyon bo'ladi. Shu ma'noda ta'lim mazmuniga gnoseologik yondashuv bir qator pedagogik vazifalarni bajaradi: uslubiy va dunyoqarash, rag'batlantiruvchi, madaniy ijodiy, mantiqiy va rivojlantiruvchi, muvofiqlashtirish va loyihalash. Gnoseologik yondashuvning mohiyatini, kasbiy ta'limida bilish nazariyasi asoslarini tahlil qilish kasbiy ta'limda gnosiologik yondashuvning strukturasi belgilash va quyidagi darajalarni aniqlash imkonini beradi: fanlararo, shaxslararo va shaxs ichidagi gnoseologiya. Binobarin, gnoseologik yondashuv nuqtai nazaridan ta'lim pedagogik bilish jarayoni va natijasi sifatida qaraladi (fanlararo, shaxslararo, ichki shaxs) [13].

O'quvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlashda subyektiv yangilik ma'lum obyektning o'zini yangilash zaruriyatini ifodalaydi. Kasbiy tayyorgarlikni amalga oshirishga qaratilgan yangilik alohida olingan obyekt uchun kiritilayotgan yangilikning amaliy ahamiyatini tavsiflash uchun xizmat qiladi. Shartli yangilik esa munosabat, obyekt yoki jarayonda murakkab, progressiv yangilanishning sodir etilishini ta'minlovchi ma'lum elementlarning yig'indisini yoritishga xizmat qiladi.

Gnosiologik yondashuv kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayoni tarkibiy tuzilmalardan iborat bo'lish bilan birga muayyan qonuniyatlarga ham bo'ysunadi. Mazkur jarayon uchun quyidagi to'rtta qonuniyat xarakterli sanaladi [10]:

Kasbiy ta'lim muassasalari o'quvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda gnosiologik yondashuvning zarur ko'nikma, malakalariga ega bo'lishlari muhim ahamiyatga ega. Ular tomonidan gnosiologik yondashuv faoliyat ko'nikma, malakalarini o'zlashtira olishlari talab etiladi. O'z mohiyatiga ko'ra, gnosiologik yondashuv faoliyat ko'nikma, malakalarining o'zlashtirilishi ularda gnosiologik yondashuvni qaror topishi asosida kechadi. Gnosiologik yondashuvning qaror topishi ham murakkab jarayon bo'lib, u bir necha bosqichda kechadi (3-rasm [14]).

3-rasm. Gnosiologik yondashuvni qaror toptirish bosqichlari.

Demak, ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiyaning rivojlanishi ta'lim tizimida ham tub o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keladi. Ta'lim tizimining modernizatsiyasi davlat va jamiyat malakali kadrlarga, shaxsning esa sifatli ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ro'y beradi [15].

Xulosa va takliflar. Yuqorida ko'rib chiqilgan fikrlarga asosan shuni aytish joizki, bo'lajak mutaxassislarining gnosiologik yondashuv mazmuni, mohiyati va tuzilishini aniqlash jarayonida kasbiy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayoniga gnosiologik yondashuvni joriy etish o'z kasbini egallashning ahamiyatli bo'lgan dastlabki bazasini yaratishga, kelajakda kasbiy faoliyatni yuqori darajada amalga oshirish uchun nazariy, amaliy va motivatsiyali tayyorgarlikning bosqichma-bosqich shakllanishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Ped. fan. dok. ... diss. avtoref. – Toshkent: DPU, 2007. – 47 b
2. Mamatov M. "Bilish falsafasi (gnoseologiya)". «KITOB BILIM YOG'DUSI» T.: 2024.-62 b.
3. N.A. Shermuhamedova // Gnoseologiya – bilish nazariyasi // Darslik. Toshkent – 2008.
4. Rahimov Z.T. Innovatsion yondashuv asosida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining o'quv-bilish kompetentligini rivojlantirish texnologiyasi: Ped. fan. dokt. (DSc) ... diss. – Toshkent, 2022. – 235 b.
5. Ojegov, S.I. Tolkoviy slovar russkogo yazyka. 100000 slov, terminov i vyrazeniy / S.I. Ojegov. – Izd.: AST, 2016. – 1376 s.
6. Pedagogicheskiy ensiklopedicheskiy slovar / gl. red. B.M. Bim-Bad. – M.: Bolshaya Rossiyskaya ensiklopediya, 2008. – 528 s.
7. Musalimov T.K. Teoreticheskie i metodicheskie osnovy professionalno-graficheskoy podgotovki uchitelya chereniya i izobrazitelnogo iskusstva v pedagogicheskom vuze [Elektron resurs]: Dis. ... d-ra ped. nauk: 13.00.08. – M.: RGB, 2005 (Iz fondov Rossiyskoy Gosudarstvennoy Biblioteki). – 250 s.

8. Bolívar R.M., García M.V. & García S.E. (2012). Technological distinctive competencies and organizational learning: Effects on organizational innovation to improve firm performance. *Journal of Engineering and Technology Management*, 331-357. <https://doi.org/10.1016/j.jengtecman.2012.03.006>
9. Muslimov N.A., Rahimov Z.T., Xo'jayev A.A. Kasbiy pedagogika. Darslik. – Toshkent: Voris, 2020. – 517 b.
10. Golish L.V., Fayzullayeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2011. – 208 b.
11. Muslimov N.A., Rahimov Z.T., Xo'jayev A.A., Yusupov B.E. Ta'lim texnologiyalari. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Voris, 2020. – 192 b.
12. Isayev, I.F. Aksiologik va kulturologik yondashuvlar V.A. Slastenin ilmiy maktabida pedagogik ta'lim muammolarini tadqiq etishga / I.F. Isayev, E.N. Shiyonov // Pedagog professionalizmi: mohiyati, mazmuni, rivojlanish istiqbollari: yubiley xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, Xalqaro pedagogik ta'lim fanlari akademiyasining 10 yilligiga bag'ishlangan, Moskva, 15–17.
13. Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari. Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2019. – 70 bet.

Muallif:

Xidirova Dildora Zayniddinovna - p.f.f.d. dotsent, Qarshi davlat texnika universiteti.

УДК 378.147:004

THE CONCEPT AND STRUCTURE OF TPACK COMPETENCIES IN THE CONTEXT OF PREPARING PHILOLOGY STUDENTS

FILOLOGIYA YO'NALISHI TALABALARI TAYYORGARLIGI KONTEKSTIDA TPACK KOMPETENSIYALARINING TUSHUNCHASI VA TUZILMASI

ПОНЯТИЕ И СТРУКТУРА TPACK- КОМПЕТЕНЦИЙ В КОНТЕКСТЕ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ- ФИЛОЛОГОВ

Таджибаева Альбина Алишеровна

Наманганский государственный институт иностранных языков им.И.Ибрата, 160700. Наманганская область, г.Туркрган, ул.Саодат, 28.

E-mail: albinatadjiabaeva@gmail.com

Abstract: This article examines the development of TPACK competencies among philology students majoring in English in the context of educational digitalization. The relevance of the study is обусловлена the need to modernize the professional preparation of future English language teachers through the integration of technological, pedagogical, and content knowledge. The paper analyzes the theoretical foundations of the TPACK framework and presents a systematic review of empirical studies focusing on methods, tools, and challenges related to TPACK development in pre-service English teacher education.

Key words: TPACK competencies; pre-service teacher education; English language teaching; reflective practice; digital educational technologies; teacher professional development.

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli ta'lim sharoitida ingliz tili yo'nalishida tahsil olayotgan filologiya talabalari orasida TPACK kompetensiyalarini shakllantirish masalalari yoritilgan. Tadqiqotning dolzarbligi kelajakdagi ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida texnologik, pedagogik va fan mazmuniga oid bilimlarni integratsiyalash zarurati bilan izohlanadi. Maqolada TPACK modelining nazariy asoslari tahlil qilinib, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida TPACK kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan metodlar, vositalar va uchraydigan muammolar bo'yicha empirik tadqiqotlarning tizimli sharhi taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: TPACK kompetensiyalari; bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash; ingliz tilini o'qitish; refleksiv amaliyot; raqamli ta'lim texnologiyalari; o'qituvchilarning kasbiy rivoji.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности формирования TPACK-компетенций у студентов-филологов, обучающихся по направлению «Английский язык», в условиях цифровизации образования. Актуальность исследования обусловлена необходимостью обновления профессиональной подготовки будущих учителей иностранного языка с учётом интеграции технологических, педагогических и предметных знаний. В работе представлен анализ теоретических основ модели TPACK, а также проведён систематический обзор эмпирических исследований, посвящённых методам, инструментам и трудностям развития TPACK у будущих преподавателей английского языка.

Ключевые слова: TPACK-компетенции; подготовка будущих учителей; обучение английскому языку; рефлексивная практика; цифровые образовательные технологии; профессиональная подготовка преподавателей.

Введение. Активное использование образовательных технологий трансформировало традиционные подходы к обучению в различных областях академических знаний. В частности, в специализированных областях, таких как математика, физика, химия, биология. В данной статье мы изучим внедрение технологий в специфику гуманитарного направления, а именно обучение английского языка студентами-филологами в свете современных парадигм.

В настоящее время нет особой необходимости обосновывать актуальность поиска того, как можно улучшить подготовку учителей, поскольку вопросы качества школьного образования волнуют всех так или иначе заинтересованных лиц: родителей, практических педагогов, исследователей, административных работников, представителей общественности и государственной власти на всех ее уровнях. Проект Концепции поддержки развития педагогического образования предлагает основные направления изменений в подготовке педагогов. [1] Необходимо подчеркнуть, что при многоаспектности конечной цели одним из важнейших стратегических ориентиров при обучении педагогических кадров является обновляемость, инновационное развитие образования (В. И. Загвязинский). [2]

Как упомянула в своей научной работе Захарова И.Г.: «В образовании можно опираться на самые общие закономерности, поэтому, кроме начальных условий (исходных данных), колоссальную роль приобретает изучение влияния и тех обстоятельств, что меняются динамически, в процессе обучения, – условий, которые можно назвать *контекстом образования*. Этот термин представляется уместным для того, чтобы подчеркнуть важность обстановки, в которой осваивается содержание образования, т. е. его *контент*.»

Не претендуя на глобальный охват вопроса о контексте, его взаимосвязи с контентом образовательного процесса и т. д., остановимся на том, чем характеризуется сегодня ИКТ-контекст образовательного процесса, т. е. на условиях, непосредственно связанных с использованием информационно-коммуникационных технологий. Наиболее важными здесь представляются вопросы, связанные с ролью учителя в создании ИКТ-контекста, адекватного поставленной цели и желаемым результатам, обобщенно – достижению качественного образования. [3]

Нельзя не признать значительный развивающий и образовательный потенциал информатизации. Ранее считалось, что для эффективного обучения учителю достаточно владеть содержанием учебного предмета и обладать педагогической компетентностью. Именно сочетание этих двух компонентов обеспечивало успешный образовательный процесс. Однако в современных условиях, особенно в контексте автономных (независимых) учебных программ, от учителя требуется развитие новых профессиональных компетенций, прежде всего — технологических. Освоение данных компетенций позволяет преподавателям более гибко и осознанно интегрировать технологии в образовательный процесс в соответствии с педагогическими задачами.

В связи с этим современный учитель должен владеть совокупностью различных видов знаний, включая технологические, педагогические и предметные, которые в совокупности образуют концептуальную основу модели ТРАСК. Данная модель отражает комплексный характер профессиональной подготовки преподавателя в условиях цифровизации образования. [4]

Анализ литературы. Модель ТРАСК помогает наглядно объяснить, какие знания необходимы преподавателю для эффективного обучения и понимания учебного материала при использовании технологий в образовательном процессе. По мнению Koehler и др. (2007), формирование ТРАСК — это сложный и многоуровневый процесс, при котором важно не только владеть содержанием предмета, методикой и технологиями, но и понимать, как они взаимосвязаны и как образовательный контекст влияет на их эффективное сочетание.

Модель ТРАСК объединяет различные виды знаний, определяющие качество обучения, и опирается, в частности, на анализ Шульмана, который описывает знания, которыми обладают учителя, успешно справляющиеся со сложной динамикой учебного процесса. В 1986 году Ли Шульман обосновал положение о том, что эффективность преподавания определяется не только общими педагогическими навыками, но и их тесной связью с содержанием конкретной дисциплины, обозначив данное явление понятием «педагогическое предметное знание». В своих исследованиях Шульман выделил три основные категории знаний эффективного учителя. Первая из них — **предметное знание (Content Knowledge, CK)**, которое включает совокупность знаний учителя о преподаваемой дисциплине. Вторая категория — **педагогическое знание (Pedagogical Knowledge, PK)** — отражает методы и приёмы, которые преподаватель использует для организации и облегчения процесса обучения. Третьей важной областью является **педагогическое предметное знание (Pedagogical Content Knowledge, PCK)**, которое связано с выбором наиболее эффективных способов и методов объяснения конкретных понятий в рамках определённого учебного предмета (DeSantis, 2016). [таблица 1]

Для успешной профессиональной подготовки будущим преподавателям английского языка необходимо хорошо понимать модель ТРАСК, поскольку она играет важную роль в их дальнейшей педагогической деятельности, особенно при работе с независимым учебным планом.

Таблица 1.

Компонент	Английское название	Описание
СК	Content Knowledge	Предметные знания преподавателя: глубокое понимание содержания дисциплины (например, грамматика, лексика, фонетика английского языка).
РК	Pedagogical Knowledge	Педагогические знания: методы и стратегии обучения, формы работы, оценивание, управление учебным процессом.
ТК	Technological Knowledge	Технологические знания: владение цифровыми инструментами и технологиями (LMS, Google Classroom, Canva, Quizizz, AI-инструменты и др.).
РСК	Pedagogical Content Knowledge	Педагогическое предметное знание: умение объяснять конкретное содержание с учетом методики обучения (как лучше преподавать грамматику, лексику и т.д.).
ТСК	Technological Content Knowledge	Технологическое предметное знание: понимание того, как технологии могут быть использованы для представления и освоения учебного содержания.
ТРК	Technological Pedagogical Knowledge	Технологическое педагогическое знание: знание того, как технологии изменяют методы обучения, формы взаимодействия и оценивания.
ТРАСК	Technological Pedagogical Content Knowledge	Интегративная компетенция, объединяющая предметные, педагогические и технологические знания для эффективного обучения в цифровой образовательной среде.

Методология исследования. Комплексный систематический обзор по конкретной научной проблеме позволяет выявить ключевые тенденции развития исследуемой области. В этом контексте настоящее исследование направлено на всесторонний анализ эмпирических работ, посвящённых инновационным стратегиям формирования ТРАСК у будущих учителей английского языка в условиях образования XXI века. Особое внимание уделяется методам развития ТРАСК,

используемым инструментам, а также трудностям, с которыми сталкиваются будущие преподаватели английского языка. [5] В частности, исследование нацелено на поиск ответов на следующие задачи:

- выявить методы формирования ТРАСК-компетенций у будущих учителей английского языка;
- определить инструменты, применяемые для развития ТРАСК-компетенций в процессе их профессиональной подготовки;
- проанализировать основные трудности, возникающие у студентов при формировании ТРАСК-компетенций.

Актуальность первой задачи обусловлена тем, что в условиях цифровизации образования и перехода к компетентностной модели подготовки педагогов традиционные методики обучения иностранным языкам требуют переосмысления. Несмотря на широкое распространение концепции ТРАСК, в научной литературе наблюдается фрагментарность в описании конкретных методических подходов к её формированию у будущих учителей английского языка. Выявление и систематизация эффективных методов позволит определить педагогически обоснованные пути интеграции содержания, педагогики и технологий в процессе профессиональной подготовки.

Методы формирования ТРАСК-компетенций у будущих учителей английского языка были могут быть выявлены на основе анализа научной литературы, анкетирования студентов и изучения их рефлексивных материалов. Полученные данные позволят выделить и систематизировать наиболее эффективные методические подходы, направленные на интеграцию технологического, педагогического и предметного знаний.

Необходимость решения второй задачи связана с быстрым развитием цифровых образовательных технологий и расширением спектра инструментов, используемых в обучении иностранным языкам. Однако не все цифровые средства способствуют развитию ТРАСК-компетенций, а их использование часто носит эпизодический или технический характер. Определение наиболее востребованных и эффективных инструментов позволяет обосновать целесообразность их применения в системе подготовки будущих учителей английского языка и обеспечить осмысленную интеграцию технологий в учебный процесс.

К числу инструментов, используемых для формирования ТРАСК-компетенций у будущих учителей английского языка, относятся Google Classroom, Canva, PowerPoint, Google Forms, Quizizz, а также рефлексивные цифровые журналы и электронные портфолио, обеспечивающие осмысленную интеграцию технологии, педагогики и предметного содержания.

Анализ и результаты. Анализ трудностей формирования ТРАСК является необходимым условием для повышения эффективности профессиональной подготовки будущих учителей английского языка. Студенты нередко сталкиваются как с внутренними (недостаточная уверенность, ограниченные педагогические навыки), так и с внешними факторами (недостаток времени, технические ограничения, отсутствие методической поддержки), препятствующими полноценной интеграции технологий в обучение. Выявление и анализ данных трудностей позволяет определить направления методической поддержки и скорректировать образовательные программы с учётом реальных потребностей обучающихся.

Цифровые инструменты играют ключевую роль в формировании ТРАСК-компетенций у будущих учителей английского языка, поскольку они поддерживают процессы создания учебного контента, коммуникации, сотрудничества, интерактивного взаимодействия, обратной связи и управления учебной деятельностью. [6] В рамках подготовки будущих учителей был реализован проект цифрового сторителлинга (Digital Storytelling, DST), направленный на развитие языковой, цифровой и педагогической грамотности участников. Руководствуясь моделью ТРАСК, данная инициатива объединила традиционные формы повествования с использованием разнообразных мультимедиа-ресурсов, что привело к значительному повышению уровня предметных знаний, цифровых компетенций, креативности, критического мышления и методических умений. Аналогично, ряд исследований подтверждает, что использование различных ИКТ-инструментов, включая веб-приложения, цифровые платформы и образовательное программное обеспечение, эффективно способствует обучению английскому языку и дальнейшему развитию ТРАСК-компетенций. [7]

Обучение в XXI веке всё в большей степени требует от педагогов эффективной интеграции технологий, педагогики и предметного содержания с целью подготовки обучающихся к успешной деятельности в условиях стремительно развивающегося цифрового мира. Такая интеграция является необходимой для ответа на современные образовательные вызовы и соответствует формированию ключевых компетенций XXI века, включая критическое мышление, умение решать проблемы, креативность, коммуникацию, сотрудничество, цифровую грамотность, гражданскую ответственность и глобальную осознанность. [8]

Заключение и рекомендации. В заключение систематический обзор подтверждает устойчивый рост научного интереса к формированию ТРАСК-компетенций у будущих учителей английского языка на протяжении последнего десятилетия и свидетельствует о глобальном признании ключевой роли данной модели в профессиональной подготовке педагогов к работе в условиях цифровой образовательной среды. Анализ представленных исследований позволяет выделить эффективные стратегии развития ТРАСК, а также подчёркивает значимость использования цифровых инструментов как важного ресурса формирования интегративных профессиональных компетенций.

Несмотря на достигнутые результаты, в процессе формирования ТРАСК-компетенций сохраняется ряд устойчивых проблем, включая недостаточный уровень технической подготовки, ограниченность ресурсов, а также дефицит системной методической поддержки и профессионального обучения. Преодоление данных трудностей является необходимым условием для дальнейшего развития ТРАСК и обеспечения готовности будущих учителей английского языка к требованиям современной образовательной среды. В перспективе дальнейшие исследования целесообразно направить на разработку и валидацию теоретических моделей, адаптированных к специфике подготовки будущих учителей английского языка, а также на углублённое изучение возможностей интеграции новых технологий, включая искусственный интеллект, что будет способствовать более комплексному и устойчивому развитию ТРАСК-компетенций.

Список литературы:

1. Концепция поддержки развития педагогического образования (проект) [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <http://vestnikedu.ru/2014/03/o-proekte-kontseptsii-podderzhki-razvitiya-pedagogicheskogo-obrazovaniya> (дата обращения: 02.12.2014).
2. Загвязинский В. И. Наступит ли эпоха возрождения?.. Стратегия инновационного развития российского образования: монография. Москва: Логос, 2014. 140 с.

3. Захарова И. Г. Подготовка будущих педагогов и особенности современного контекста образования, *Образование и наука*. 2015. № 5 (124), стр.105-118, DOI: 10.17853/1994-5639-2015-5-105-118
4. Basilotta-Gómez-Pablos, V., Matarranz, M., Casado-Aranda, L., & Otto, A. (2022). Teachers' digital competencies in higher education: a systematic literature review. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 19(1). <https://doi.org/10.1186/s41239-021-00312-8>
5. Linnenluecke, M.K., Marrone, M., Singh, A.K., 2020. Conducting systematic literature reviews and bibliometric analyses. *Australian Journal of Management*. 45(2), 175–194. DOI: <https://doi.org/10.1177/0312896219877678>
6. Yu, B., Wang, W., 2024. Transforming English Pre-service Teachers Through a Digital Adventure: Developing Digital Literacy and Pedagogical Skills. In: Lee, J.S., Zou, D., Gu, M.M. (Eds.), *Technology and English Language Teaching in a Changing World*. Springer International Publishing: New York, NY, USA. pp. 125–142. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-51540-8_10
7. Tütüniş, B., Ünal, K., Babanoğlu, P., 2022. Teacher Training on ICT (Web Tools) for English Language Teaching in Primary Schools: TPACK Framework and Usage. *International Journal of Education*. 2(1), 95–107. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2022.100117>
8. Kim, S., Raza, M., Seidman, E., 2019. Improving 21st-century teaching skills: The key to effective 21st century learners. *Research in Comparative and International Education*. 14(1), 99–117. DOI: <https://doi.org/10.1177/1745499919829214>
9. Koehler, M. J., Mishra, P. Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge // *Teachers College Record*. – 2006. – Vol. 108, No. 6. – P. 1017–1054.
10. Koehler, M. J., Mishra, P. What is technological pedagogical content knowledge (TPACK)? // *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*. – 2009. – Vol. 9, No. 1. – P. 60–70.
11. Kim, S., Raza, M., Seidman, E., 2019. Improving 21st-century teaching skills: The key to effective 21st century learners. *Research in Comparative and International Education*. 14(1), 99–117. DOI: <https://doi.org/10.1177/1745499919829214>
12. Shulman, L. S. Those who understand: Knowledge growth in teaching // *Educational Researcher*. – 1986. – Vol. 15, No. 2. – P. 4–14.
13. DeSantis, J. Pedagogical content knowledge: What it means to teachers // *Journal of Education*. – 2016. – Vol. 196, No. 3. – P. 45–55.
14. Richards, J. C., Farrell, T. S. C. Professional development for language teachers. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 220 p.
15. Farrell, T. S. C. Reflective practice in ESL teacher development groups. – London: Palgrave Macmillan, 2013. – 182 p.
16. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
17. Redecker, C. European framework for the digital competence of educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

Автор:

Таджибаева Альбина Алишеровна - преподаватель кафедры английского языка и литературы, соискатель базовой докторантуры.

UDK 372.81

THE PLACE OF THE HERITAGE OF GREAT ANCESTORS AND NATIONAL VALUES IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF THE YOUNG GENERATION

BUYUK AJDODLAR MEROSI VA MILLIY QADRIYATLARNING YOSH AVLOD MA'NAVIY – AXLOQIY TARBIYASIDAGI O'RNI

МЕСТО НАСЛЕДИЯ ВЕЛИКИХ ПРЕДКОВ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ДУХОВНОМ И ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Beginkulov Umidjon Boirovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: umidbke2686@gmail.com

Abstract: Today, in an era of increasing globalization, the issue of educating the younger generation is more urgent than ever. The sharp increase in the flow of information, the influx of different cultures and views requires strengthening the spiritual immunity of young people. In this process, the fact that young people are engaged in positive work while studying, the responsibility of the state and parents in meaningfully organizing their leisure time, and the invaluable spiritual heritage and national values left by our great ancestors serve as important educational resources. This article analyzes the importance of the rich spiritual heritage and national values left by our great ancestors in the education of the younger generation in the current period from a scientific and theoretical perspective. It also highlights the role of the views of great thinkers in the worldview and spiritual maturity of today's youth. The issues of forming a harmonious personality through national values are revealed.

Keywords: young generation, upbringing, national values, spiritual heritage, great ancestors, ethnopsychological, psychology of the young generation.

Annotatsiya: Bugungi kunda globallashuv jarayonlari kuchayib borayotgan bir davrda yosh avlod tarbiyasi masalasi har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Axborot oqimining keskin ortishi, turli madaniyat va qarashlarning kirib kelishi yoshlarning ma'naviy immunitetini mustahkamlashni taqozo etadi. Bu jarayonda yoshlarning ilm olishlari ijobiy mehnat bilan band bo'lishi, bosh vaqtlarini mazmunli tashkil etishda davlat va ota-onalarning mas'uliyati hamda ulug' ajdodlarimiz qoldirgan bebaho ma'naviy meros va milliy qadriyatlar muhim tarbiyaviy manba bo'lib xizmat qiladi. Mazkur maqolada hozirgi davr yosh avlod

tarbiyasida ulug' ajdodlarimiz qoldirgan boy ma'naviy meros va milliy qadriyatlarining ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, buyuk mutafakkirlar qarashlarining bugungi yoshlar dunyoqarashi va ma'naviy kamolotidagi o'rni yoritiladi. Milliy qadriyatlar orqali barkamol shaxsni shakllantirish masalalari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: yosh avlod, tarbiya, milliy qadriyatlar, ma'naviy meros, ulug' ajdodlar, etnopsixologik, yosh avlod psixologiyasi.

Аннотация: Сегодня, в эпоху усиливающейся глобализации, вопрос воспитания молодого поколения актуален как никогда. Резкое увеличение информационного потока, приток различных культур и взглядов требуют укрепления духовного иммунитета молодежи. В этом процессе важными образовательными ресурсами служат вовлеченность молодежи в позитивную деятельность во время учебы, ответственность государства и родителей за осмысленную организацию их досуга, а также бесценное духовное наследие и национальные ценности, оставленные нашими великими предками.

В данной статье с научной и теоретической точки зрения анализируется значение богатого духовного наследия и национальных ценностей, оставленных нашими великими предками, в воспитании молодого поколения в современный период. Также освещается роль взглядов великих мыслителей в формировании мировоззрения и духовной зрелости современной молодежи. Раскрываются вопросы формирования гармоничной личности посредством национальных ценностей.

Ключевые слова: молодое поколение, воспитание, национальные ценности, духовное наследие, великие предки, этнопсихологический подход, психология молодого поколения.

KIRISH. XXI asrda juda ko'plab davlatlarda bo'lgani kabi dunyo xaritasida munosib o'rin olgan mustaqil O'zbekistonda ham barcha sohalarida tub islohotlar boshlandi. Bu islohotlarning barchasi inson omilini har qachongidan ham yuqori saviyaga ko'tarib, uning kuchi, idroki, salohiyati, ruhiy hamda ma'naviy barkamolligini bevosita taraqqiyot, rivojlanish va sivilizatsiya bilan uzviy bog'ladi. Bundan inson va uning mukammalligi, o'z ustida ishlashi, o'z mukammalligi xususida qayg'urishi muammosi har qachongidan ham dolzarb masalaga aylandi. Bu masalaning dolzarbligi negizida uning ma'naviy-axloqiy barkamolligi, uning ijtimoiy muhit va jamoat bilan o'zaro munosabatga kirishdagi hatti-harakatlari ifodasi yotadi. Negaki, ma'naviy-axloqiy tarbiya inson kamolotining eng muhim omillaridan biri bo'lib, u shaxsning jamiyatda munosib o'rin egallashida, ijtimoiy hayotda faol va mas'uliyatli bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Insonning kamoloti, uning shaxs sifatida shakllanishida asosiy omil bo'lib hizmat qiluvchi tamoyillarni tahlil qilish, ulardagi bir-biridan farq qiluvchi jihatlarini o'rganish, shuningdek, sharq mutafakkirlari asarlarida ma'naviyat, axloq, ilm va tarbiya masalalari chuqur falsafiy asosda yoritilgani, bu qarashlar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmaganini ko'rsatishdan iborat. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, kontekstual, kompleks va funksional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Sharq mutafakkirlari ma'naviy-axloqiy tarbiyani inson kamolotining asosiy poydevori deb bilishgan, bunda islomiy qadriyatlar va umuminsoniy g'oyalarni uyg'unlashtirgan holda, axloqiy me'yorlarni ongli anglash, oila va jamiyatda tarbiyaning munimligini doim ilgari surishgan.

Jumladan, **Abu Nasr Forobiy** ma'naviy-axloqiy tarbiyani jamiyat taraqqiyotining poydevori deb hisoblaydi. Uning "Fozil odamlar shahri" asarida barkamol jamiyat fozil insonlar orqali vujudga kelishi ta'kidlanadi. Forobiya ko'ra, inson axloqiy jihatdan yetuk bo'lmas ekan, jamiyatda adolat va barqarorlik qaror topmaydi. U axloqiy fazilatlarni ilm bilan uyg'un holda rivojlantirish zarurligini alohida qayd etadi. Shaxslar **axloqiy fazilatlarga** (adolat, hikmat, sabr, saxovat) ega bo'lib, o'zini va jamiyatni takomillashtirish orqali **ijtimoiy uyg'unlikka** erishadi; tarbiya maqsadi barkamol, dono shaxsni shakllantirish, bu esa axloqiy bilimlarni o'rgatish va amaliyotga tatbiq etish orqali amalga oshiriladi. Uning fikricha, axloqiy tarbiya ta'limning ajralmas qismi, haqiqiy baxtga erishish yo'li va davlat boshqaruvining asosidir.

Abu Ali Ibn Sino tarbiyani insonning jismoniy, aqliy va axloqiy kamoloti bilan uzviy bog'laydi. U axloqiy tarbiya bolalik davridan boshlanishi lozimligini ta'kidlab, irodani mustahkamlash, nafsni jilovlash va me'yorni saqlashni muhim deb biladi. Ibn Sino ustoz shaxsiy namuna orqali tarbiya berishi kerakligini, axloqiy tarbiya faqat nasihat emas, balki amaliy faoliyat orqali shakllanishini uqtiradi. Ibn Sino tarbiyani jismoniy, aqliy va axloqiy jihatdan **uyg'un rivoj** sifatida talqin qiladi.

Ibn Sino asarlarida kamolotga erishishning birinchi mezon sifatida – ma'rifatni egallashga da'vat etadi. Chunki ilm-fan insonga xizmat qilib, tabiat qonunlarini ochib, avlodlarga yetkazishi kerak. Bu maqsadga erishish uchun inson qiyinchiliklardan qo'rqqanligi zarur, deydi u. "Ey, birodarlar! Odamlarning botiri mushkulotdan qo'rqqaydi. Kamolot hosil qilishdan bosh tortgan kishi odamlarning eng qo'rqqog'idir".

Ibn Sino bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash zarurligini qayd etib, maktabga barcha kishilarning bolalari tortilishi, birga o'qitilishi va tarbiyalanishi lozim deb, bolani uy sharoitida yakka o'qitishga qarshi chiqadi. Bolaning maktabda jamoa bo'lib o'qishining foydasi quyidagicha ifodalanadi:

- agar o'quvchi birga o'qisa u zerikmaydi, fanni egallashga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat, musobaqalashish istagi rivojlanadi. Bularning hammasi o'qishning yaxshilanishiga yordam beradi;

- o'zaro suhbatda o'quvchilar bir-biriga kitobdan o'qib olganlari, kattalardan eshitganlarini hikoya qiladilar;

- bolalar birga to'planganlarida bir-birini hurmat qila boshlaydilar.

Haqiqatda bu keltirilgan fikrlar bugungi kun uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Negaki inson shaxs sifatida shakllanishi uchun ijtimoiy muhitning o'rni juda muhim, ijtimoiy muhit esa jamoalar, qonun-qoidalar, tartib-tamoyillardan tuzilganidir.

Abu Rayhon Beruniy ilmiy tafakkur bilan birga yuksak axloqiy qadriyatlarni targ'ib etgan mutafakkirdir. U halollik, adolat va bag'rikenglikni inson kamolotining asosiy belgisi deb biladi. Beruniyning fikricha, turli xalqlar madaniyatini hurmat qilish va ularga xolisona yondashish ma'naviy yetuklik mezonidir. Ilm insonni kibrga emas, balki kamtarlikka yetaklashi lozim.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari axloqiy tarbiyaning jamiyat va davlat boshqaruvidagi o'rmini yoritadi. Asarda adolat, aql, qanoat va saodat asosiy ma'naviy tushunchalar sifatida talqin qilinadi. Muallif insonning axloqi uning so'zi va amaliy birligida namoyon bo'lishini ta'kidlab, rahbarlardan yuksak ma'naviyat talab etadi [2].

Alisher Navoiy Sharq adabiy-falsafiy tafakkurida ma'naviy-axloqiy tarbiyani yuksak bosqichga ko'targan mutafakkirdir. U komil insonni tarbiyalash g'oyasini ilgari surib, mehr-shafqat, halollik, vafodorlik va sabr-qanoatni oliy fazilatlar sifatida ko'rsatadi.

Navoiyning asarlari axloqiy ibrat va tarbiyaviy g'oyalar bilan boy bo'lib, yosh avlod ma'naviyatini shakllantirishda muhim manba hisoblanadi [1].

Sharq mutafakkirlarining ma'naviy-axloqiy tarbiya haqidagi qarashlari insonni har tomonlama kamol toptirishga qaratilgan. Ularning ta'limotida ilm va axloq birligi, shaxsiy namuna, adolat va isonparvarlik asosiy o'rinni egallaydi. Ushbu boy ma'naviy meros bugungi ta'lim-tarbiya tizimida yosh avlodni barkamol, vatanparvar va mas'uliyatli insonlar etib tarbiyalashda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Hozirgi davr o'zbek oilasida tarbiya mohiyati, mazmuni tarbiyaning kundalik va istiqbol rejasi, bolalarga ta'sir o'tkazish vositasini tanlash va undan unumli foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega, chunki uning asosida yosh avlodning, balki butun bir millatning kelajagi, istiqbolli rejalari, orzu – istaklari yotadi[4].

O'zbek xalqining etnopsixologik xususiyatlaridan unumli foydalanish har tomonlama taraqqiy etgan inson shaxsini tarkib toptirishda muhim rol o'ynaydi. Ma'rifatparvar Abdulla Avloniy aytganidek: "Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat yo saodat, yo falokat masalasidir".

Milliy qadriyatlar – bu xalqning asrlar davomida shakllangan urf-odatlar, an'analar, axloqiy me'yorlari va dunyoqarashidir. Kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, mehmondo'stlik, mehr-oqibat, oila muqaddasligi kabi qadriyatlar yosh avlod tarbiyasining muhim asosini tashkil etadi.

Bugungi yoshlarni milliy qadriyatlarga sodiq ruhda tarbiyalash ularning o'zligini anglashiga, yot g'oyalarga qarshi mustahkam pozitsiyaga ega bo'lishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, oila va ta'lim muassasalarida milliy tarbiya uzviy va tizimli yo'lga qo'yilishi muhimdir.

Yosh avlod tarbiyasida milliy ruhiyat, umuminsoniy, xalqchil milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar yetakchi o'rin tutmog'i lozim (tarbiya etnopsixologik va etnopedagogik munosabat). Bular orqali yoshlarda quyidagi fazilatlarni tarbiyalash lozim:

- a) yoshlarda vatanparvarlik his-tuyg'ularini shakllantirish;
- b) xayrixohlik, odamlarga hurmat, mehr-shafqat;
- c) kattalami hurmat qilish, e'zozlash;
- d) ishbilarmonlik, mohirlik, ishchanlik, iqtisodiy tafakkur;
- e) jismoniy baquvvatlik;
- f) axloq-odoblilik;
- j) oilaparvarlik;
- l) ayollarga hurmat;
- m) o'zaro hamkorlikka intiluvchanlik.

Ma'lumki, yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi bilan oila, mahalla, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari, huquqni muhofaza qiluvchi tashkilotlar, imiy-pedagogik kadrlar shug'ullanadilar. Tarbiya jarayoni barcha ishtirokchilarining bahamjihatlik bilan olib boradigan ishlari o'zining ijobiy natijalarini berishi mumkin [5].

Hozirgi davr zamonaviy ta'lim tizimida meros va qadriyatlar uyg'unligi juda munim sanaladi. Zamonaviy ta'lim tizimi yoshlarni faqat bilimli emas, balki ma'naviy yetuk shaxs etib tarbiyalashni maqsad qiladi. Shu bois, ta'lim jarayoniga ajdodlar merosini chuqur singdirish, darslarda milliy qadriyatlar asosida misollar keltirish, tarixiy shaxslar faoliyatini o'rganish samarali natija beradi.

Bu jarayonda innovatsion pedagogik texnologiyalar bilan bir qatorda psixologik yondashuv, ya'ni shaxs kamolotida milliy tarbiya an'analaridan oqilona foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA.

Ta'lim-tarbiya jarayonida jannatmakon o'lkamizning tarixi, madaniyati, uzoq ajdodlarimizdan yetishib chiqqan buyuk allomalar, ilm-fan arboblari, mutafakkir, ma'rifatparvarlar to'g'risida bilimlarni yoyish yoshlarda g'urur va iftixor tuyg'ularini vujudga keltiradi.

Hozirgi davr yosh avlodga mustaqil diyorimizning fan va texnikasi, unumdor tuprog'i, saxiy, zahmatkash xalqi, foydali qazilmalari, jahon bozorida paxtasi, ipagi, qorako'li salmog'i haqida ma'lumotning berilishi – ular milliy ongini o'stiradi, milliy o'z-o'zini anglashni takomillashtiradi, ijtimoiy faollikni jadallashtiradi, ularni ijodiy izlanishlar sari yetaklaydi.

Yoshlar o'rtasida milliy orastalik – soch o'stirish, tarash, o'rish, kiyinish madaniyati hamda vorislik mas'uliyati, milliy ta'b va didga muvofiq ravishda ish yuritish haqida maslahatlar, ko'rsatmalar berish yuksak natijalarga erishishning samarali yo'lidir.

Ota-bobalarimizdan xalqimizga meros qolgan saxiylik, mehmondo'stlik, rostgo'ylik, tantilik, sadoqatlilik, poklik, odoblilik fazilatlari milliy xarakterning eng muhim jihati hisoblanadi. Ushbu xislatlarni ta'lim-tarbiya jarayonida yosh avlod ongida shakllantirish, ular ruhiyatini xalq ma'naviy durdonalari bilan boyitish, milliy qadriyatlardan oqilona foydalanishga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiqdir.

Axloq-odobli bo'lish, ota-onalar va kattalarga hurmat, samimiylik, inoqlik, vijdonlilik, iffatlilik, o'zaro yordam kabi insoniy xislatlar o'zbek xalqi ma'naviyatining ramzi sanaladi. Milliy ma'naviy boyligimizni yosh avlod chuqur egallashi uchun uning bebaho durdonalarini keng ko'lamda namoyish qilishimiz, ular to'g'risida yoshlar ongiga muayyan bilimlarni yetkazishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami*. 20-jildlik. T "Fan"-2003.
2. "Ma'naviyat yulduzlari". *Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti*. Toshkent – 1999.
3. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Sh.M.Mirziyoev. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – 488 b.
4. E.G.G'oziyev. *Psixologiya*. Toshkent-2008. 81-bet
5. B.M.Umarov. *Psixologiya*. Toshkent-2012. 64-bet
6. <https://ziyonet.uz/>

Muallif:

Beginkulov Umidjon Boirovich - Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

UDK: 372.3/4

THE CONCEPT OF CRITICAL THINKING IN MOTHER TONGUE LESSONS AND ITS IMPORTANCE IN EDUCATION

ONA TILI DARSLARIDA TANQIDIY FIKRLASH TUSHUNCHASI VA UNING TA'LIMDAGI AHAMIYATI

ПОНЯТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ

Sidiqov Farrux Jumanazar o'g'li

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: farruxsidiqov1993@gmail.com

Abstract. Critical thinking is one of the central competencies of modern education, which is effectively and systematically developed through pedagogical innovations. Pedagogical innovation is an improvement in the quality of education by introducing new approaches, methods, technologies and forms of organization into the educational process. Innovations in the formation of critical thinking activate the learning process, redefine the role of the student and the teacher, and focus on forming ideas rather than transferring knowledge. Critical thinking and creative approaches are inextricably linked and constitute an important component of the modern educational process. Critical thinking is the ability to analyze, evaluate information, draw reasonable conclusions and make decisions. A creative approach is the process of solving problems in a new, original way, creating new ideas and reorganizing existing knowledge. Together, both develop the student's logical and imaginative thinking, and serve the individual's independent, innovative and purposeful activity.

Keywords: education, motivation and problem, understanding and analyzing information, processing and evaluating ideas, creative application and drawing conclusions, reflection and self-evaluation, critical thinking.

Annotatsiya. Tanqidiy fikrlash zamonaviy ta'limning markaziy kompetensiyalaridan biri bo'lib, pedagogik innovatsiyalar orqali samarali va tizimli ravishda rivojlantiriladi. Pedagogik innovatsiya – ta'lim jarayoniga yangi yondashuvlar, metodlar, texnologiyalar va tashkil etish shakllarini joriy qilish orqali ta'lim sifatini oshirishdir. Tanqidiy fikrlashni shakllantirishda innovatsiyalar o'quv jarayonini faollashtiradi, o'quvchi va o'qituvchi rolini qayta belgilaydi hamda bilimni uzatishdan ko'ra, fikrni shakllantirishga yo'naltiradi. Tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuvlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, zamonaviy ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Tanqidiy fikrlash – bu ma'lumotni tahlil qilish, baholash, asosli xulosa chiqarish va qaror qabul qilish qobiliyatidir. Ijodiy yondashuv esa muammolarni yangicha, original tarzda hal etish, yangi g'oyalar yaratish va mavjud bilimlarni qayta tashkil etish jarayonidir. Har ikkisi birgalikda o'quvchining mantiqiy va tasavvuriy fikrlashini rivojlantiradi, shaxsning mustaqil, innovatsion va maqsadli faoliyat yuritishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ta'lim, motivatsiya va muammo, axborotni anglash va tahlil qilish, fikrni qayta ishlash va baholash, ijodiy qo'llash va xulosa chiqarish, refleksiya va o'z-o'zini baholash, tanqidiy fikrlash.

Аннотация. Критическое мышление — одна из центральных компетенций современного образования, эффективно и систематически развиваемая посредством педагогических инноваций. Педагогические инновации — это повышение качества образования путем внедрения в образовательный процесс новых подходов, методов, технологий и организационных форм. Инновации в формировании критического мышления активизируют процесс обучения, переопределяют роль ученика и учителя и фокусируются на формировании идей, а не на передаче знаний. Критическое мышление и творческие подходы неразрывно связаны и составляют важную составляющую современного образовательного процесса. Критическое мышление — это способность анализировать, оценивать информацию, делать обоснованные выводы и принимать решения. Творческий подход — это процесс решения проблем новым, оригинальным способом, создания новых идей и реорганизации существующих знаний. Вместе они развивают логическое и образное мышление ученика и служат самостоятельной, новаторской и целенаправленной деятельностью личности.

Ключевые слова: образование, мотивация и проблема, понимание и анализ информации, обработка и оценка идей, творческое применение и формулирование выводов, рефлексия и самооценка, критическое мышление.

Kirish. Bugungi ta'lim jarayonida talabalarning mustaqil, asosli va ongli fikrlashini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ona tili darslarida tanqidiy fikrlashni shakllantirish o'quvchilarning til birliklarini chuqur anglashiga, matnni tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Tanqidiy fikrlash bosqichma-bosqich, tizimli va maqsadga yo'naltirilgan tarzda shakllantiriladi.

Birinchi bosqich – motivatsiya va muammo qo'yish bosqichi. Bu bosqichda o'quvchilarda mavzuga nisbatan qiziqish uyg'otiladi va muammoli vaziyat yaratiladi. O'qituvchi savollar, bahsli fikrlar, hayotiy misollar yoki matndan parcha orqali o'quvchilarni o'ylashga undaydi. Ushbu bosqichda o'quvchilar mavjud bilimlarini faollashtiradi va yangi axborotni qabul qilishga tayyorlanadi[1].

Ikkinchi bosqich – axborotni anglash va tahlil qilish bosqichi. Mazkur bosqichda yangi bilimlar o'zlashtiriladi. O'quvchilar matnni o'qish, tinglash, kuzatish orqali axborotni qabul qiladi. Shu bilan birga, axborotni tahlil qilish, asosiy va ikkilamchi g'oyalarni ajratish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash orqali tanqidiy fikrlash elementlari shakllanadi. Ona tili darslarida bu bosqich matn tahlili, grammatik hodisalarni solishtirish, misollar orqali umumlashtirish bilan amalga oshiriladi.

Uchinchi bosqich – fikrni qayta ishlash va baholash bosqichi. Bu bosqich tanqidiy fikrlashning markaziy qismi hisoblanadi. O'quvchilar o'zlashtirilgan axborotni baholaydi, muallif fikriga munosabat bildiradi, dalillarni tekshiradi, xulosalar chiqaradi. Bahsmunozara, taqqoslash, alternativ fikrlarni ilgari surish orqali o'quvchilarning mantiqiy va tahliliy tafakkuri rivojlanadi.

To'rtinchi bosqich – ijodiy qo'llash va xulosa chiqarish bosqichi. Ushbu bosqichda o'quvchilar bilimlarini yangi vaziyatlarda qo'llaydi. Ijodiy topshiriqlar, esse yozish, matnni qayta tuzish, muqobil yakun yaratish orqali tanqidiy fikrlash mustahkamlanadi. O'quvchi o'z fikrini asoslab bera olish, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmasiga ega bo'ladi.

Beshinchi bosqich – refleksiya va o'z-o'zini baholash bosqichi. Bu bosqichda o'quvchilar o'z faoliyatini tahlil qiladi, qanday bilim va ko'nikmalarni egallaganini anglaydi. Refleksiya tanqidiy fikrlashni yanada chuqurlashtirib, o'quvchini o'z ustida ishlashga undaydi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'ekti sifatida 60110500- Boshlang'ich ta'lim bakalvariati yo'nalishidagi majburiy fanlar blokiga tegishli Ona tili o'qitish metodikasi fanining "So'z turkumlarini o'qitish" kursi olindi. Tadqiqotlar Guliston davlat universiteti Sirtqi bo'limning SBT-3-21 va SBT-3-21 guruhlarida olib borildi. Tadqiqotlar jarayonida kuzatish, suxbat, so'rovnomalar o'tkazish, taqqoslash, taxlil etish va umumiy lashtirish kabi usullardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularni tahlili

Talabalar mustaqil ishlarini amalga oshirishda samaradorlik ko'p jixatdan topshiriqlarning to'g'ri rejalashtirilganligiga, aniq maqsadni mo'ljallab tayyorlanganligiga, tarqatma va o'quv–metodik materiallarning sifatiga har tomonlama bog'liqdir .

Umuman olganda, tanqidiy fikrlashni shakllantirish bosqichlari izchil tashkil etilganda, ona tili darslarida o'quvchilarning tafakkuri, nutqiy savodxonligi va mustaqil fikrlash qobiliyati samarali rivojlanadi[2].

Bugungi kunda zamonaviy ta'lim jarayonida ona tili fanining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda nafaqat grammatik bilimlarni, balki mustaqil, asosli va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish ham iborat. Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish texnologiyasi o'quvchini tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki bilimni izlovchi, tahlil qiluvchi va baholovchi shaxs sifatida tarbiyalashga yo'naltiriladi[3].

Darhaqiqat, ona tili darslarida tanqidiy fikrlashni shakllantirish texnologiyasi, avvalo, interfaol va muammoli ta'limga asoslanadi. Dars jarayonida muammoli savollar, bahsli topshiriqlar va hayotiy vaziyatlar yaratish orqali o'quvchilar fikrlashga undaladi va bu texnologiyada o'qituvchi yo'naltiruvchi hamda maslahatchi rolini bajarib, o'quvchining mustaqil fikr bildirishiga imkon yaratadi. Mazkur texnologiyaning muhim jihatlardan biri – matn bilan ishlash asosida tanqidiy tahlilni rivojlantirishdir. Ona tili darslarida matnni mazmunan tahlil qilish, asosiy g'oyani aniqlash, muallif pozitsiyasiga baho berish, dalillarni tekshirish orqali o'quvchilarning tahliliy tafakkuri shakllantirish masalasi ham oldingi o'rinlarda turadi. "Insert", "Klaster", "B-B-B", "Aqliy hujum" kabi metodlar bu jarayonda samarali hisoblanadi. Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish texnologiyasida ijodiy va reflektiv topshiriqlar muhim o'rin tutadi. Esse yozish, matnga muqobil yakun tuzish, grammatik hodisalarga mustaqil misollar keltirish, fikrni asoslab berish kabi mashqlar o'quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. Bunda o'quvchi o'z fikrini aniq, mantiqli va dalillarga tayangan holda ifodalashni o'rganadi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarning fikrlash faoliyati, nutq madaniyati va ijodiy salohiyati shakllanadigan muhim davr hisoblanadi. Aynan shu bosqichda tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish o'quvchilarning mustaqil o'rganish ko'nikmalarini shakllantirishga, bilimlarni ongli o'zlashtirishga hamda shaxsiy fikrini erkin ifodalashga xizmat qiladi[4]. Tanqidiy fikrlash boshlang'ich sinf o'quvchisida axborotni tushunish, taqqoslash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va oddiy xulosalar chiqarish orqali namoyon bo'ladi. Bu jarayonda o'qituvchi muammoli savollar, hayotiy vaziyatlar va mantiqiy topshiriqlar orqali o'quvchini faol fikrlashga undaydi. Masalan, matn mazmunini tahlil qilish, qahramon xatti-harakatlariga baho berish, "Nima uchun?" va "Qanday?" savollariga javob izlash tanqidiy fikrlashning dastlabki ko'rinishlaridir.

Bundan tashqari, ijodiy fikrlash esa o'quvchilarning tasavvuri, yangicha fikr yuritishi va mustaqil g'oyalar ilgari surish qobiliyatini rivojlantiradi. Boshlang'ich sinflarda ijodiy fikrlashni shakllantirish uchun hikoya davom ettirish, rasm asosida matn tuzish, ertaklarga muqobil yakun yaratish, she'r yoki kichik matn yozish kabi topshiriqlardan samarali foydalaniladi. Bu mashqlar o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularning nutqiy faolligini kuchaytiradi.

Tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishda interfaol metodlar muhim ahamiyatga ega. "Aqliy hujum", "Klaster", "Insert", rolli o'yinlar va guruhli ishlash shakllari o'quvchilarning hamkorlikda fikrlashini, o'z fikrini himoya qilishini va boshqalar fikrini hurmat qilishini ta'minlaydi. Ushbu metodlar orqali o'quvchilar faqat bilim oluvchi emas, balki ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Shuningdek, rag'batlantiruvchi baholash va refleksiya boshlang'ich sinf o'quvchilarida fikrlash faoliyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. O'quvchilarning har bir mustaqil fikri qo'llab-quvvatlanishi, xatolar esa o'rganish imkoniyati sifatida qabul qilinishi lozim.

Demak, boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish ularning intellektual salohiyati, nutqiy madaniyati va kelgusidagi ta'lim muvaffaqiyatlari uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Haqiqatan ham, ushbu texnologiya doirasida baholash jarayoni ham tanqidiy fikrlashga yo'naltiriladi. O'z-o'zini baholash, o'zaro baholash va refleksiya orqali o'quvchi o'z bilim va faoliyatini tahlil qiladi. Bu esa mas'uliyat, mustaqillik va ongli yondashuvni kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, ona tili darslarida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish texnologiyasi o'quvchilarning tilga oid bilimlarini chuqurlashtirish bilan birga, ularni mustaqil fikrlovchi, tahlil qila oladigan va o'z nuqtayi nazarini asoslaydigan shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi[5].

Biroq shu bilan bir qatorda adabiyot fani o'quvchilarda estetik did, axloqiy qarashlar va hayotiy tajribani shakllantirish bilan birga, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda ham muhim vosita hisoblanadi. Badiiy asarlarni o'rganish jarayonida o'quvchilar nafaqat voqealar ketma-ketligini angelaydi, balki muallif g'oyasi, qahramonlar xarakteri va asarning ijtimoiy-ma'naviy mazmunini tahlil qilish orqali mustaqil va asosli fikr yuritishga o'rganadi.

Tanqidiy fikrlash adabiyot darslarida, avvalo, matnni chuqur anglash va tahlil qilish orqali namoyon bo'ladi. O'quvchilar asardagi asosiy g'oya va muammolarni aniqlaydi, qahramonlarning xatti-harakatlariga baho beradi, ularning qarorlarini sabab-oqibat nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. "Nima uchun qahramon shunday yo'l tutdi?", "Muallif bu obraz orqali qanday fikrni ilgari surmoqda?" kabi savollar o'quvchilarning tahliliy va baholovchi tafakkurini rivojlantiradi.

Adabiyot darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda bahs-munozara va taqqoslash metodlari muhim ahamiyatga ega. Turli obrazlarni solishtirish, bir mavzuning turli asarlarda yoritilishini taqqoslash, mualliflar pozitsiyasini baholash orqali o'quvchilar o'z nuqtayi nazarini asoslab berishga o'rganadi. Bu jarayonda har bir fikr dalillar bilan mustahkamlanishi talab etiladi. Shuningdek, ijodiy yondashuvlar tanqidiy fikrlashni yanada kuchaytiradi. Asarga muqobil yakun tuzish, qahramonga xat yozish, asar voqealarini zamonaviy hayot bilan bog'lash kabi topshiriqlar o'quvchilarning tasavvurini kengaytirib, mustaqil fikrlashini rivojlantiradi. Bu jarayonda tanqidiy va ijodiy fikrlash o'zaro uyg'unlashadi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda refleksiya va baholash ham muhimdir. O'quvchilar o'rganilgan asar yuzasidan xulosalar chiqaradi, o'z fikrini qayta ko'rib chiqadi va boshqalar fikriga nisbatan munosabat bildiradi. Bu esa ularning mantiqiy tafakkuri va nutqiy madaniyatini yuksaltiradi.

Demak, adabiyot fani tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Badiiy asarlarni ongli, tahliliy va baholovchi yondashuv asosida o'rganish o'quvchilarning mustaqil fikrlovchi, ma'naviy barkamol shaxs bo'lib kamol topishiga xizmat qiladi[6].

Axborotlashgan jamiyat sharoitida inson faoliyati bevosita axborot bilan ishlash jarayoni bilan bog'liq holda faoliyat olib boradi. Turli manbalardan kelayotgan ma'lumotlarni to'g'ri qabul qilish, tahlil etish va baholash esa tanqidiy fikrlash hamda axborot literatliligini talab etadi. Ushbu ikki tushuncha o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, zamonaviy ta'lim tizimining muhim kompetensiyalaridan biri hisoblanadi.

Demak, axborot savodxonligi shaxsning axborotni izlash, tanlash, tahlil qilish, ishonchligini aniqlash va undan samarali foydalanish qobiliyatidan dalolat beradi. Tanqidiy fikrlash esa ushbu jarayonda axborotni shubha bilan qabul qilish, dalillarni tekshirish, turli nuqtayi nazarlarni solishtirish va asosli xulosa chiqarishga yordam beradi. Demak, tanqidiy fikrlash axborot literatliligining asosiy mexanizmi hisoblanadi. Ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlash va axborot literatliligini rivojlantirish, avvalo, o'quvchilarda axborotga nisbatan ongli munosabatni shakllantirishni taqozo etadi. O'quvchilar axborot manbalarining turini farqlash, muallif pozitsiyasini aniqlash, ma'lumotlarning maqsadi va ishonchligini baholashga o'rgatiladi. Bu jarayonda "Bu axborot kim tomonidan yaratilgan?", "Uning maqsadi nima?", "Dalillar qanchalik asosli?" kabi savollar muhim ahamiyatga ega.

Xulosa.

Tanqidiy fikrlash axborotni faqat qabul qilish bilan cheklanmay, uni tahlil qilish va qayta ishlashni ham o'z ichiga oladi. O'quvchilar turli manbalardagi ma'lumotlarni taqqoslaydi, ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlaydi, noto'g'ri yoki beryoqlama axborotni ajrata oladi. Ayniqsa, raqamli makonda yolg'on axborot va manipulyativ xabarlar ko'paygan bir sharoitda bu ko'nikmalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, axborot literatliligi tanqidiy fikrlash asosida axloqiy va huquqiy mas'uliyatni ham shakllantiradi. O'quvchilar axborotdan foydalanishda mualliflik huquqiga rioya qilish, manbalarni ko'rsatish va plagiatdan qochish zarurligini anglaydi. Bu esa ularning akademik halolligini mustahkamlaydi. Xulosa qilib aytganda, tanqidiy fikrlash va axborot literatliligi o'zaro uyg'un holda rivojlanganda, o'quvchilar axborotga boy muhitda to'g'ri yo'l topa oladigan, mustaqil va mas'uliyatli fikrlovchi shaxs sifatida kamol topadi[7].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eraliyeva D. Tanqidiy fikrlash tushunchasining ilmiy-nazariy izohi va pedagogik paradigmadagi o'rni / Namangan davlat pedagogika instituti. – Namangan: Ta'lim va taraqqiyot. 2025-yil, 5-son. – B. 140-143.
2. Jon Dyui. Experience and Education. Qo'shma Shtatlar, 1938. –B.91.
3. Richard Pol , Linda Elder. Pearson Education, 2013. – Vsego stranits. –P. 459.
4. Dilanov B.G. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish. Vol. 6 No. 12 (2025).
5. Critical Thinking. Concepts and Tools. The Foundation for Critical Thinking www.criticalthinking.org 707-878-9100 cct@criticalthinking.org.
6. Kendra Cherry, MSEd. How Bloom's Taxonomy Can Help You Learn More Effectively. Published on June 26, 2023.
7. Daniel J. Levitin. A Field Guide to Lies. Buyuk Britaniya. 2016.. – P. 304.

Muallif:

Sidiqov Farrux Jumanazar o'g'li - Guliston davlat universiteti, Masofaviy ta'lim kafedrası o'qituvchisi.

UDK 372.3/4

SCIENTIFIC-THEORETICAL AND PEDAGOGICAL MECHANISMS FOR THE FORMATION OF SANOGENIC THINKING IN STUDENTS

TALABALARDA SANOGEN TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY VA PEDAGOGIK MEKANIZMLARI
НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ САНОГЕННОГО МЫШЛЕНИЯ У
СТУДЕНТОВ

Kurbanov Elyor Ermamatovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahar, 4-mavzu

E-mail: elyor88@internet.ru

Abstract: This article analyzes the scientific-theoretical foundations and pedagogical mechanisms for the formation of sanogenic thinking in students. Sanogenic thinking is considered an important psychological process that contributes to ensuring mental health, developing emotional stability, and fostering a positive attitude toward stressful situations. During the research, the content of sanogenic thinking, its role in personal development, and its significance in the development of students' professional competence were scientifically substantiated. In addition, the pedagogical mechanisms for the formation of sanogenic thinking, as well as the methods and pedagogical conditions used in the educational process, were analyzed. The results of the study show that the development of sanogenic thinking among students strengthens their psychological stability, increases resistance to stress, and enhances their readiness for professional activity.

Keywords: sanogenic thinking, psychological health, pedagogical mechanisms, reflection, positive thinking, stress resistance, student personality, pedagogical technologies, professional competence.

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalarda sanogen tafakkurni shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari hamda pedagogik mexanizmlari tahlil qilinadi. Sanogen tafakkur shaxsning ruhiy salomatligini ta'minlash, emotsional barqarorlikni shakllantirish hamda stressli vaziyatlarga nisbatan ijobiy munosabatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim psixologik jarayon hisoblanadi. Tadqiqot davomida sanogen tafakkurning mazmuni, uning shaxs rivojlanishidagi o'rni hamda talabalarning kasbiy kompetentligini

rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berildi. Shuningdek, sanogen tafakkurni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari, ta'lim jarayonida qo'llaniladigan metodlar va pedagogik shart-sharoitlar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari talabalarda sanogen tafakkurni rivojlantirish ularning psixologik barqarorligini mustahkamlash, stressga chidamliligini oshirish hamda kasbiy faoliyatga tayyorgarligini kuchaytirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: sanogen tafakkur, psixologik salomatlik, pedagogik mexanizmlar, refleksiya, ijobiy tafakkur, stressga chidamlilik, talaba shaxsiyati, pedagogik texnologiyalar, kasbiy kompetentlik.

Аннотация: В данной статье анализируются научно-теоретические основы и педагогические механизмы формирования саногенного мышления у студентов. Саногенное мышление рассматривается как важный психологический процесс, способствующий обеспечению психического здоровья личности, формированию эмоциональной устойчивости и развитию позитивного отношения к стрессовым ситуациям. В ходе исследования научно обоснованы содержание саногенного мышления, его роль в развитии личности, а также значение в формировании профессиональной компетентности студентов. Кроме того, проанализированы педагогические механизмы формирования саногенного мышления, методы и педагогические условия, применяемые в образовательном процессе. Результаты исследования показывают, что развитие саногенного мышления у студентов способствует укреплению их психологической устойчивости, повышению стрессоустойчивости и усилению готовности к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: саногенное мышление, психологическое здоровье, педагогические механизмы, рефлексия, позитивное мышление, стрессоустойчивость, личность студента, педагогические технологии, профессиональная компетентность.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida shaxsning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Jamiyatda yuz berayotgan ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar insondan nafaqat yuqori darajadagi bilim va malakalarni, balki mustahkam psixologik barqarorlikni ham talab etmoqda. Shu sababli talabalarda sog'lom tafakkur madaniyatini shakllantirish pedagogika va psixologiya fanlarining muhim ilmiy muammolaridan biri sifatida qaralmoqda.

Sanogen tafakkur tushunchasi psixologiya fanida shaxsning ruhiy salomatligini saqlashga xizmat qiluvchi fikrlash jarayoni sifatida talqin qilinadi. Ushbu tushuncha ilmiy adabiyotlarda birinchi navbatda rus psixologi Yu.M.Orlov tomonidan ishlab chiqilgan. Olimning ta'kidlashicha, sanogen tafakkur insonning emotsional reaksiyalarini boshqarish hamda stressli vaziyatlarda psixologik muvozanatni saqlash qobiliyatini ifodalaydi [1]. Yu.M.Orlovning fikriga ko'ra, insonning ruhiy salomatligi ko'p jihatdan uning fikrlash uslubiga bog'liq bo'lib, sog'lom fikrlash insonning psixologik barqarorligini ta'minlaydi.

Psixologiya fanida sanogen tafakkur shaxsning emotsional holatini tartibga solish, muammoli vaziyatlarni konstruktiv tahlil qilish hamda salbiy hissiyotlarni boshqarish jarayoni sifatida talqin qilinadi. Bu jarayon insonning ijtimoiy moslashuvi va ruhiy salomatligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Psixolog E.G'oziyevning ta'kidlashicha, insonning fikrlash jarayoni uning emotsional holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi, shuning uchun ham ijobiy fikrlash insonning ruhiy barqarorligini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi [2].

Talabalik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda insonning dunyoqarashi, qadriyatlari va hayotiy maqsadlari shakllanadi. Shu bilan birga, talabalik davri turli psixologik qiyinchiliklar, o'qishdagi yuklama va ijtimoiy moslashuv jarayonlari bilan ham bog'liq bo'ladi. Bunday vaziyatlarda talabalarining ruhiy barqarorligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik adabiyotlarda ta'kidlanishicha, shaxsning sog'lom rivojlanishi ta'lim jarayonida yaratilgan psixologik muhitga ham bog'liqdir. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi ijobiy munosabatlar, ta'lim jarayonining demokratik tamoyillar asosida tashkil etilishi shaxsning ijtimoiy faolligini oshiradi hamda uning psixologik barqarorligini mustahkamlaydi [3].

Sanogen tafakkurni shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi bilan ham uzviy bog'liqdir. Ushbu yondashuv talabaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda uning intellektual va ruhiy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan. L.S.Vygotskiy ta'lim jarayonida shaxsning ijtimoiy tajribani o'zlashtirish jarayoni muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab, ta'lim shaxs rivojlanishining asosiy omillaridan biri ekanligini ko'rsatib bergan [4].

Talabalarda sanogen tafakkurni rivojlantirish jarayonida pedagogik mexanizmlar muhim o'rin tutadi. Pedagogik mexanizmlar deganda ta'lim jarayonida qo'llaniladigan metodlar, vositalar va pedagogik shart-sharoitlar orqali shaxsning sog'lom fikrlash madaniyatini shakllantirish jarayoni tushuniladi. Bu jarayonda o'qituvchining pedagogik mahorati, kommunikativ kompetentligi hamda psixologik bilimlari muhim ahamiyatga ega.

Talabalarda sanogen tafakkurni rivojlantirishning samarali usullaridan biri refleksiv faoliyatni tashkil etishdir. Refleksiya jarayonida talaba o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va harakatlarini tahlil qiladi. Bu esa talabaning o'z-o'zini anglash jarayonini rivojlantiradi hamda uning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantiradi. Pedagogik tadqiqotlarda refleksiya shaxsning o'z faoliyatini baholash hamda uni takomillashtirish jarayonining muhim komponenti sifatida qaraladi [5].

Interfaol ta'lim metodlari ham sanogen tafakkurni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Munozaralar, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, treninglar va rol o'yinlari talabalarining mustaqil fikrlashini faollashtiradi hamda ularning kommunikativ kompetentligini rivojlantiradi. Tadqiqotchilarning fikricha, interfaol metodlar ta'lim jarayonida talabalarining faol ishtirokini ta'minlab, ularning ijodiy va analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi [3].

Psixologik treninglar ham talabalarda sanogen tafakkurni rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir. Trening mashg'ulotlari orqali talabalar stressni boshqarish, emotsiyalarni nazorat qilish hamda ijobiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Bu esa ularning psixologik barqarorligini mustahkamlashga yordam beradi.

Shuningdek, ta'lim muassasalarida sog'lom psixologik muhitni yaratish ham muhim pedagogik shart hisoblanadi. Talabalar o'rtasida o'zaro hurmat, hamkorlik va do'stona munosabatlarning mavjudligi ularning ruhiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijobiy psixologik muhit mavjud bo'lgan ta'lim jarayonida talabalar o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etish imkoniyatiga ega bo'ladilar [6].

Sanogen tafakkur talabalarining kelajakdagi kasbiy faoliyatida ham muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy mutaxassis o'z kasbiy faoliyatida turli murakkab vaziyatlarga duch keladi. Bunday vaziyatlarda sanogen tafakkur mutaxassisga muammoni to'g'ri tahlil qilish, hissiyotlarni boshqarish hamda samarali qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Xulosa. Talabalarda sanogen tafakkurni shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Ushbu jarayon talabalarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, stressga chidamliligini oshirish hamda kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida sanogen tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Орлов Ю.М. Саногенное мышление. Москва: Просвещение, 1991.
2. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. Toshkent: O'qituvchi, 2012.
3. Tolipov O'., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. Toshkent, 2010.
4. Vygotskiy L.S. Pedagogicheskaya psixologiya. Moskva, 1991
5. Davletshin M.G. Pedagogik psixologiya. Toshkent, 2008.
6. Abdullayev A. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Toshkent, 2015.

Muallif:

Kurbanov Elyor Ermamatovich – GulDU, Sport faoliyati fakulteti "Sport turlarini o'qitish uslubi" kafedrasida katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

UDK 372.815.99

METHODS OF DIAGNOSING FAMILY PROBLEMS

OILAVIY MUAMMOLARDA DIAGNOSTIKA USULLARI

МЕТОДЫ ДИАГНОСТИКИ СЕМЕЙНЫХ ПРОБЛЕМ

Fayziyeva Shoirayubovna, Norboyeva Dilnoza Bahodir qizi

Gulistan State University, 120100. Sirdarin region, Gulistan city, 4th microdistrict,

E-mail: fayziyevashoira315@gmail.com

Abstract. This article analyzes contemporary family relationships and problems, ideas, and considerations for addressing them and identifying prospects, including methods for studying family relationships. Social and psychological assessment of family problems is a comprehensive process of identifying difficulties in relationships, roles, communication, and family functioning through observation, testing (e.g., genogram, sociogram), questionnaires, interviews (circle), and projective techniques (psychodrama). The process is aimed at understanding the causes of problems (conflicts, dysfunctional rules, crises, violence, parental dysfunction) and developing strategies to support them.

Keywords: Family, fact, factor, social diagnostics, genogram, sociogram, relationships, marriage, problem, analysis, questionnaires, interviews, stress, life, crises, violence.

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi oilaviy munosabatlarni va muammolar, ularni bartaraf etish hamda istiqbolini belgilash yo'lidagi fikr va mulohazalar, jumladan, oilaviy munosabatlarni o'rganishning usullari tahlil qilingan. Oilaviy muammolarni ijtimoiy va psixologik baholash - bu kuzatish, test qilish (masalan, genogramma, sotsiogramma), so'rovnomalarni, intervyular (aylana) va proyektiv texnikalar (psixodrama) orqali munosabatlar, rollar, muloqot va oila faoliyatidagi qiyinchiliklarni aniqlashning keng qamrovli jarayoni. Jarayon muammolarning sabablarini (nizolar, disfunktsional qoidalarni, inqirozlar, zo'rovonlik, ota-onalik disfunktsiyasi) tushunish va qo'llab-quvvatlash strategiyalarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Oila, fakt, omil, ijtimoiy diagnostika, genogramma, sotsiogramma, munosabat, nikoh, muammo, tahlil, so'rovnomalarni, intervyular, stress, turmush, inqirozlar, zo'rovonlik.

Аннотация. В данной статье анализируются современные семейные отношения и проблемы, идеи и соображения по их устранению и выявлению перспектив, включая методы изучения семейных отношений. Социально-психологическая оценка семейных проблем представляет собой комплексный процесс выявления трудностей во взаимоотношениях, ролях, общении и функционировании семьи посредством наблюдения, тестирования (например, генограмма, социогрмма), анкет, интервью (круговых) и проективных техник (психодрама). Процесс направлен на понимание причин проблем (конфликты, дисфункциональные правила, кризисы, насилие, родительская дисфункция) и разработку стратегий их поддержки.

Ключевые слова: Семья, факт, фактор, социальная диагностика, генограмма, социогрмма, отношения, брак, проблема, анализ, анкеты, интервью, стресс, жизнь, кризисы, насилие.

KIRISH. Psixolog turmush o'rtoqlarning shaxsiyatini, ularning muloqot va munosabatlari xususiyatlarini, umumiy qiziqishlari va qadriyatlarini aniqlaydigan va nikoh munosabatlarining axloqiy va psixologik asoslarini tushunishga yordam beradigan diagnostika so'rovnomalari yordamida juftlik munosabatlarini malakali baholash uchun zarur ma'lumotlarni oladi.

Er-xotinlar o'rtaidagi muloqot oilaviy farovonlikning asosi bo'lib, muhim rol o'ynaydi - bu insonga o'zi va yaqinlari uchun shaxsiy qulaylikni ta'minlashga yordam beradi. Muloqot eng muhim nikoh rollaridan birini - psixoterapevtik rolni rivojlantirishga imkon beradi.

Oilaviy muammolarni o'rganishning psixologik usullari 90-yillardan keyin faol ravishda ishlab chiqildi, oilaviy psixologiya bo'yicha birinchi to'liq nashrlar paydo bo'ldi va o'quv dasturlari joriy etildi. Diagnostika mavzusi bu- oilaviy munosabatlarda quyi tizimlar ajratiladi: nikoh, bolalar, ota-ona, bola, jins.

Muayyan tizimga yo'naltirilganligiga qarab diagnostika predmeti quyidagicha bo'lishi mumkin: umuman oila; turmush o'rtoq munosabatlari; ota-ona va bola munosabatlari. So'zning tor ma'nosida oilani diagnostika qilishning barcha usullari uchun mos bo'lgan asosiy mezonlarni aniqlanmagan. Har bir uslubning o'ziga xos tahlil predmeti, xulq mezonlari va tamoyillari mavjud. Shu bilan birga, barcha usullar shaxsiy qulaylik, psixologik xavfsizlik darajasini aniqlashga qaratilgan. Mavjud vaziyatni aniqlash uchun oilani

diagnostika qilishning quyidagi asosiy mezonlari qo'llaniladi, ular keyingi tahlillarga bog'liq: tuzilish; turar joy; daromad; sog'liq; qiymatlar; muloqot uslubi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Turmush o'rtoqlarning munosabatlarini o'rganish usullari: Nikoh munosabatlari odamlarning psixologik salomatligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, munosabatlar doimo rivojlanib, shaxslarni o'zgartiradi. Eng kuchli transformatsiya jarayonlari turmushning 4-5 yilida sodir bo'ladi. Bu vaqtga kelib oilada rollar shakllanmoqda, birgalikdagi faol dam olish turmush o'rtoqlarni birlashtiradi va ularni uyg'unlik bilan to'ldiradi. 6-7 yoshli nikoh yoshiga kelib, erkak moddiy tarkibiy qism uchun mas'ul bo'lganida, ayol esa kundalik hayot, ko'ngil ochish va oilaning umumiy madaniyatini tashkil qilish bilan shug'ullanadigan bo'lsa, an'anaviy rol munosabatlarini shakllanadi. Farovon oilalar erkaklarning oilaviy ishlarda katta ishtiroki bilan ajralib turishi ta'kidlandi. Muammoli oilalarda ayolning elkasiga shunchalik ko'p stress tushadiki, u unga dosh berolmaydi, natijada u nevrozlarni rivojlantiradi, bu esa butun hujayra hayotiga ta'sir qiladi [1].

Nikoh munosabatlaridagi buzilishning asosiy sababi oilada paydo bo'lgan turmushdagi rollarning kelishmovchiligidir. Umumiy qabul qilingan tipologiya turmush qurgan juftlikda quyidagi rollarga ega:

□ oilani moddiy qo'llab-quvvatlash (roli munosib turmush darajasini ta'minlashni, oila a'zolarining ehtiyojlarini qondirish uchun pul ishlashni nazarda tutadi);

□ uy xo'jaligi uchun javobgarlik (roli oilani zarur resurslar bilan ta'minlashni o'z ichiga oladi: oila a'zolari uchun toza va farovon yashash sharoitlari, ovqatlanish);

□ go'dakka g'amxo'rlik qilish (roli doimiy amalga oshirish doirasiga ega emas, aksariyat hollarda ayolga tegishli);

□ tarbiya (roli bolani barkamol shaxsga, jamiyatning munosib a'zosi sifatida ijtimoiylashtirish funksiyalarini o'z ichiga oladi);

□ jinsiy aloqada sheriklik (jinsiy tashabbusning namoyon bo'lishi);

□ o'yin-kulgilarni tashkil etish (oilaviy bo'sh vaqtni birgalikda o'tkazish, ta'tillar, oila a'zolarining bo'sh vaqtlarini qiziqarli tashkil etish bo'yicha tashabbus);

□ madaniyatni saqlash (madaniyat sohasida umumiy qadriyatlarni, sevimli mashg'ulotlarini, afzalliklarini rivojlantirish);

□ qarindoshlar bilan aloqani saqlab qolish (aloqa yo'nalishidagi faoliyat, birgalikdagi tadbirlar, boshqa oila a'zolari bilan bo'sh vaqt o'tkazish, o'zaro yordam);

□ psixoterapiya (roli oila a'zolarining shaxsiy muammolarini hal qilishda yordam berish, qiyin vaziyatlarda yordam ko'rsatishni o'z ichiga oladi) [2].

Oilaviy ijtimoiy-psixologik muammolarning ko'pligi ikkita asosiy guruhga bo'linishi mumkin:

1) umumiy oilaviy muammolar (turmush o'rtoqlar, bolalar, qaynona-qaynona);

2) nikoh muammolari.

O'z navbatida, bu muammolar yanada aniqroq muammolarga bo'linadi: oilaviy maqom-rol munosabatlarini (mas'uliyatlarni taqsimlash, oilaviy byudjetni boshqarish va boshqalar), normativ xulq-atvor, nizolar, moslik, muloqot uslubi, empatiya, nikoh va ajralish motivlari (oilaning buzilishi).

Amaliy psixologlar uchun asosiy ish yo'nalishlaridan biri oilalar (turmush o'rtoqlar, ota-onalar va bolalar) bilan ishlashdir. Bu ishning kaliti to'liq va ishonchli ma'lumotlarni olishdir. Oila psixologiyasida nikohlararo munosabatlar haqida ma'lumot to'plash usullari eng keng qamrovli, ota-ona va bola munosabatlarini esa kamroq keng qamrovli.

PARI usuli ota-onalarning (birinchi navbatda onalar) oilaviy hayotning turli jihatlariga (oilaviy rollarga) munosabatini o'rganish uchun mo'ljallangan. Mualliflar amerikalik psixologlar E. S. Schaefer va R. K. Dell.

Metodologiya ota-onalarning bolalar bilan munosabatlarining turli jihatlarini va oilaviy hayotga oid 23 ta jihat-xususiyatlarni aniqlaydi. Ulardan 8 tasi oilaviy rollarga bo'lgan munosabatni tavsiflaydi va 15 tasi ota-ona va bola munosabatlariga tegishli. Bu 15 ta xususiyat 3 guruhga bo'lingan: 1) optimal hissiy aloqa; 2) boladan haddan tashqari hissiy masofa; 3) bolaga haddan tashqari e'tibor qaratish.

MUHOKAMA. Ota-ona va bola munosabatlarini tahlil qilish usullari: Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarda har doim ikkala tomonning o'zgarishi mavjud. Bolaning o'sishi va ota-onaning psixologik holatining o'zgarishi tushunmovchiliklarga, o'zaro da'volarning to'planishiga va oilada noqulay iqlimning shakllanishiga olib keladi. "Ota-bola" tizimini o'rganish ko'pincha oilaning ijtimoiy pedagogik diagnostikasi doirasida ro'y beradi. Ota-ona va bola munosabatlarini o'rganishda diagnostika texnikasi quyidagilarga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin. bolalar (oilaviy rasm, "tugallanmagan jumlar" va boshqalar); kattalar ("Bolamning hayoti haqida hikoya" inshoi, A. Varga va V. Stolin anketasi va boshqalar); barcha oila a'zolari (o'z qadr-qimmatini o'rganish usullari, o'zaro munosabatlar, "me'mor-quruvchi" va boshqalar) [4].

Oilaviy ekspertiza yagona tizim sifatida. Oila yagona tizim bo'lib, uning rivojlanishi tarixiy nuqtai nazardan o'rganiladi, uning tarixi yoziladi. Oilalarni butun tizim sifatida diagnostika qilish uchun umumiy rasm beradigan va retrospektiv ma'lumotga ega bo'lgan usullardan foydalaniladi. Ushbu usullardan biri bu genogramma. Usul - bu yaqin qarindoshlarni hisobga olgan holda, oilaning grafik tasviri. Har bir oila a'zosi, munosabatlar turiga qarab, boshqa har xil chiziqlar bilan bog'langan genogramdagi geometrik raqamga mos keladi [7]. Genogramma birgalikda yashashni, ajralish holatini, nizoli munosabatlarni hisobga oladi, buning uchun maxsus belgilar taqdim etiladi. Genogramma tuzish jarayoni uzoq davom etadi. Kerakli ma'lumotlarni olish uchun oila a'zolari bilan bir qator suhbatlar o'tkaziladi, unda nafaqat hozirgi zamon muammolari, balki oilaviy munosabatlarning rivojlanish tarixi ham muhokama qilinadi.

NATIJALAR. Oilani ijtimoiy-pedagogik tahlil qilish - "Qiyin bolalar" bilan ishlash ko'pincha ijtimoiy pedagog yoki psixologga ishonib topshiriladi. Bunda oilalarni ijtimoiy-pedagogik tahlili, shu jumladan, oilada sodir bo'layotgan jarayonlar, uning a'zolari o'zaro ta'sirining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni davriy yig'ish va tahlil qilish amalga oshiriladi.

Barcha omillar bolaga destruktiv ta'sir nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi, bu etarli ijtimoiylashuv jarayonini oldini oladi va xulq-atvorda og'ishlarni shakllantiradi. Ijtimoiy va pedagogik oilaviy diagnostika predmeti nafaqat bolalar, balki ota-onalar va boshqa oila a'zolari hisoblanadi. Birodarlar va opa-singillar bilan munosabatlar tizimi shubhasiz ko'rib chiqiladi. Bolaning oila va o'zaro oilaviy munosabatlarning boshqa ishtirokchilari bilan o'zaro ta'siri tahlil qilinadi [5].

Diagnostik natijalar: Diagnostika natijalariga asoslanib, mutaxassis oilaviy munosabatlar, xavf omillari, qulay sharoitlar darajasini baholash bilan psixologik xulosa chiqaradi. Tuzatish ishlari bo'yicha tavsiyalar kattalar va bolalar uchun beriladi. Dastlab, bu psixolog bilan alohida konsultatsiyalar bo'lishi mumkin, keyin birgalikda terapevtik mashg'ulotlar qo'llaniladi. Agar kerak bo'lsa, bolaning rivojlanishidagi bo'shliqlarni bartaraf etish uchun tor mutaxassislarga tashrif buyurish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Xulosa o'zboshimchalik bilan tuzilishi mumkin, ammo aksariyat hollarda bu belgilangan standartlarga javob beradigan standartlashtirilgan hujjatdir. Vasiylik va homiylik organlari uchun tuzilgan xulosalar tegishli organga o'tkaziladi, u erda ular allaqachon homiylik ostidagi oilada bolaning qulay rivojlanishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Diagnostika natijasida oila xavfsiz deb tan olinishi mumkin. O'zaro munosabatlarda qiyin vaziyatlarni aniqlash oila turini aniqlashga olib keladi. Quyidagi turlarga bo'linadi: muammoli, inqirozli, ijtimoiy, axloqsiz, ijtimoiy. Keyingi ishlar oilaviy diagnostika natijalariga asoslanadi, profilaktika va rehabilitatsiya tadbirlari o'tkaziladi. Profilaktik va rehabilitatsiya tadbirlarining samaradorligi ko'p jihatdan oila va mutaxassis o'rtasida o'rnatilgan aloqa sifatiga bog'liq [6]. Faqatgina ishonchli munosabatlar ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin.

XULOSA. Maqola yakunida shuni ta'kidlaymizki, ota-ona va bola munosabatlarini tahlil qilishda alohida nuqta - bu homiylik ostidagi oilalarni diagnostikasi bilan ishlash. Qoida tariqasida, qarindoshlik bilan bog'liq bo'lmagan oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar odatdagi oilaviy munosabatlarga qaraganda ancha murakkab. Bunday oilalarda ko'pincha bolalarga nisbatan tajovuzkor va shafqatsiz xatti-harakatlar aniqlanadi. Bu vasiylik va homiylik organlarining oilalarni tashxislash masalalariga jiddiy e'tibor berishiga sabab bo'ldi.

Foster oilalarni tashxislashda quyidagi fazilatlar alohida e'tibor beriladi: mojaroga moyillik; kelishuv echimini izlash qobiliyati; stressga chidamlilik. Dastlabki tashxis ota-onalar tajribasini baholashdan iborat. Ota-onalar oilalari, ularning tarbiya uslubi va oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar o'rganiladi. Zo'ravonlik faktlari aniqlanadi, ular aniqlanganda xavf omili bo'lib xizmat qiladi va psixologik-ijtimoiy xizmat xodimlari tomonidan diqqat bilan kuzatiladigan narsaga aylanadi [8].

Dastlabki tashxisda Luscher testi, CTO (rang munosabatlari testi) ishlatiladi. Texnikalar qulay kompyuter variantlariga ega va ko'p vaqt talab qilmaydi. Shu bilan birga, ushbu usullar psixologik bezovtalik belgilarini aniqlashga qodir. Bolaning ota-onalar bilan ishlash tajribasi tashxis qilinadi, oila ichidagi munosabatlar ko'nikmalari, shuningdek, ularning muloqot uslublari, ichki e'tiqodlari va stereotiplari o'rganiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fayziyeva Sh.A. Oila psixologiyasi. O'quv qo'llanma. Guliston, 2026 yil.
2. Fayziyeva Sh.A. Social and Psychological Aspects Of Preventing and Eliminating Harassment and Violence Against Women In The Family. Issue Of International scientific Journal Science and Innovation. In Volume 3, 29.03.2024
3. Fayziyeva Sh.A. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF WOMEN WHO HAVE BECOME VICTIMS OF VIOLENCE. SCIENCE AND INNOVATION. 2025 yil 04 aprel.
4. Norboyeva D. OILAVIY MUOMMOLARNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKASI. INTELLECTUAL EDUCATION TECHNOLOGICAL SOLUTIONS AND INNOVATIVE DIGITAL TOOLS. Vol. 3 No. 34 (2025).
5. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования. / Под. ред. Е.Г. Силяевой. – М., 2002.
6. Семья в психологической консультации /Под. ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М., 1989.
7. Системная семейная психотерапия (серия «Практикум по психотерапии») /Под.ред. Э.Г. Эйдемиллера. – СПб, 2002.
8. Филипова Ю.В. Психологические основы работы с семьей. – Ярославль, 2003.

Mualliflar:

Fayziyeva Shoiray Ayubovna- Guliston davlat universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrasida dotsenti.

Norboyeva Dilnoza Bahodir qizi - Guliston davlat universiteti magistranti.

УДК: 372.800.2

DIDACTIC FEATURES OF EDUCATIONAL MATERIALS IN DISTANCE EDUCATION

MASOFAVIY TA'LIMDA O'QUV ADABIYOTLARINING DIDAKTIK XUSUSIYATLARI

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ В СИСТЕМЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Mirzayeva Xurshida Olimjonovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-may.

E-mail: khurshidamirzaeva@gmail.com

Abstract. This article analyzes the role of electronic educational materials in the context of distance education, as well as their structural and methodological features. The didactic capabilities of electronic textbooks, the classification of educational resources based on multimedia technologies, and their effectiveness in the educational process are examined. In addition, the advantages of electronic textbooks and their distinctive features compared to traditional printed textbooks are scientifically substantiated based on the principles of programmed instruction.

Keywords: distance education, electronic textbook, electronic educational resources, multimedia technologies, programmed instruction, e-learning.

Аннотация. В данной статье анализируется роль электронных учебных материалов в условиях дистанционного образования, а также их структурные и методические особенности. Рассматриваются дидактические возможности электронных учебников, классификация образовательных ресурсов на основе мультимедийных технологий и их эффективность в учебном процессе. Кроме того, на основе принципов программированного обучения научно обосновываются преимущества электронных учебников и их отличительные особенности по сравнению с традиционными печатными учебниками.

Ключевые слова: дистанционное образование, электронный учебник, электронные образовательные ресурсы, мультимедийные технологии, программированное обучение, e-learning.

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab inson faoliyatining turli sohalarida, shu jumladan, ta'lim sohasida ham eng yangi axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. So'nggi yillarda xorijdagi ko'plab oliy ta'lim muassasalar qatori bizning mamlakatimizda ham zamonaviy kompyuter va telekommunikatsiya imkoniyatlaridan bevosita ta'lim sohasida, xususan, chet tilini o'qitishda foydalanishni boshladilar.

Chet tili – bu o'ziga xosligi sababli turli xil texnik o'quv vositalarida eng moslashuvchan va keng foydalanishni nazarda tutadigan fanlardan biridir. Bugungi kunda chet tilini o'qitish sohasida yangi avlod darsliklarini yaratish zamonaviy sharoitda chet tilini o'qitishning mazmuni va uslublarini qayta ko'rib chiqish muammolari, muallifning o'qitish uslublarini yaratish, o'quv, uslubiy va metodik ta'minotni yaratish, axborot-kommunikasion texnologiyalardan foydalangan holda o'quv jarayonini samarali tashkil etishni qamrab olishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bugungi kunda an'anaviy ta'lim bilan bir qatorda, mamlakatimizda masofaviy ta'lim ham olib borilmoqda. Bu jarayonda elektron o'quv materiallarning o'ziga xos bo'ladi. Elektron o'quv qo'llanmalari deyarli yigirma yillik rivojlanish tarixiga ega. Bu yillar davomida o'qituvchilar kompyuter texnologiyalari yutuqlarini diqqat bilan kuzatib borib, yangi eksperimental va didaktik vositalarga asoslangan darsliklar yaratish hamda ularni amaliyotiga joriy etish bilan shug'ullanganlar. Shu nuqtai nazardan jahonning ilg'or ta'lim tizimlarida Padlet, Quizlet, Storyboard, Kahoot, Mentimeter, Jeopardy zamonaviy pedagogik va axborot kommunikasiya texnologiyalari faol qo'llanmoqda.

Xuddi shu tendensiyalar bugungi kunda elektron o'quv vositalarini yaratish va ulardan foydalanish sohasida ba'zi nazariy va amaliy yutuqlarga ega bo'lgan chet tillarini o'qitish metodikasida ham kuzatilmoqda.

Ta'lim resurslari – bu inson (o'qituvchilar va talabalar), materiallar (binolar, jihozlar, aloqa vositalari) va axborot resurslarini o'z ichiga olgan keng va ko'p qirrali tushuncha hisoblanadi. O'qitish vositalari deganda esa, ideal ob'ektlar xususiyatlarini o'rganish maqsadida o'quv jarayoniga maxsus kiritilgan har qanday tabiat va texnologiya ob'ektlari tushuniladi. Ular, o'z navbatida, boshqa maishiy va moddiy vositaga ega bo'lishlari mumkin. Kodlangan ma'lumotlarga ega bo'lganligi uchun o'quv vositalarini taqdim etishda texnik vositalardan foydalanish talab qilinadi. O'quv jarayonini masofaviy tashkil etishda o'ziga xos o'quv vositalaridan hisoblangan multimedia ta'lim resurslari deganda ta'limni o'rgatish yoki qo'llab-quvvatlashga mo'ljallangan barcha elektron va kompyuter multimedia vositalarining yig'indisi tushuniladi.

Axborot o'quv resurslarini ikki guruhga bo'lish mumkin: o'quvga bevosita aloqador bo'lgan (mahalliy komponentlar) va o'quv markazining kompyuterlarida joylashgan (tarmoq tarkibiy qismlari). Axborotni joylashtirish usuli resurslarni yaratish va ularga kirish texnologiyasiga ma'lum talablarni qo'yadi va ular quyidagilardir:

- mahalliy elektron ta'lim vositasi – mahalliy foydalanish uchun mo'ljallangan va ko'chma mashinada ma'lum miqdordagi bir xil nusxalar (tiraj) shaklida chiqarilgan elektron nashr, o'qiladigan ommaviy axborot vositalari;

- onlayn elektron nashr – telekommunikasiya tarmoqlari orqali potentsial cheksiz foydalanuvchilar doirasi uchun mavjud bo'lgan elektron nashr;

- mahalliy va tarmoq sifatida ishlatilishi mumkin bo'lgan elektron nashr.

Elektron ta'lim – o'qish yoki o'qitish, o'quv ma'lumotlarini uzatish yoki ularni almashish telekommunikasiya texnologiyalari yoki aloqa kanallari (kompyuter tarmoqlari, telefon, radio, televizor, kino, faks va boshqalar) yordamida amalga oshiriladigan har qanday trening.

Elektron ta'limning eng keng tarqalgan turi bu kompyuter asosida o'rganishdir.

Kompyuter ta'limi bu yangi texnologiyalaridan va uning qulayliklaridan samarali foydalaniladigan va aloqa faoliyatning muayyan shakllarini o'zlashtiradigan ta'limdir. Ushbu prinsipni amalga oshirish jarayonida multimedia manbalarini ham birinchi, ham ikkinchi yo'nalishda joriy etish mumkin.

Shu bilan birga, o'qitish ta'lim oluvchilar tomonidan muayyan aloqa va faoliyat turlarini belgilash uchun shart-sharoitlarni tashkil etish vazifasini bajaradi. Ushbu tamoyilni amalga oshirish jarayonida multimedia manbalarini ham birinchi, ham ikkinchi yo'nalishda joriy etish mumkin.

Multimedia resurslarini o'quv jarayoniga kiritish ikki asosiy yo'nalishga muvofiq amalga oshiriladi.

Birinchi yo'nalishga muvofiq kiritilgan ta'lim multimedia resurslari o'quv jarayoniga an'anaviy o'qitish usullari doirasida "qo'llab-quvvatlovchi" vosita sifatida kiritilgan bo'lib, bu holda axborot resurslari o'quv jarayonini intensivlashtirish, o'qitishni individualizatsiya qilish va o'qituvchilarni avtomatlashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ta'lim oluvchilarning bilimlarini hisobga olish, nazorat qilish va baholash bilan bog'liq ish – multimedia resurslarini joriy etishning ikkinchi yo'nalishi bo'lib, bu ta'lim mazmunining o'zgarishiga, o'quv jarayonini tashkil etish usullari va shakllarini qayta ko'rib chiqishga olib keladigan ancha murakkab jarayon hisoblanadi.

Metod va tamoyillar. Mazkur tadqiqotda masofaviy ta'lim va elektron o'quv adabiyotlarining struktur-metodik xususiyatlarini o'rganishda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, ta'lim texnologiyalarini taqqoslash, nazariy umumlashtirish va tasniflash metodlaridan foydalanildi. Multimedia texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan ta'lim maqsadlari uchun elektron axborot resurslarining asosiy turlari axborot qidirish va ma'lumotli multimedia tizimlarini yaratish hisoblanadi. Ushbu jarayonda axborot resurslari va ulardan foydalanishdagi asosiy ob'ektlar quyidagilar hisoblanadi: qo'llaniladigan multimedia ensiklopediyalari, ta'lim oluvchilarining ko'nikmalari, elektron simulyatorlar, matematik va simulyasion modellashirish uchun multimedia vositalari, masofaviy o'qitish laboratoriyalari va virtual laboratoriyalar uchun multimedia vositalari, avtomatlashtirilgan o'quv tizimlari, mutaxassislarni tayyorlash tizimlari, intellektual o'qitish tizimlari, elektron multimedia darsliklari.

Dasturlashtirilgan o'qitishning didaktik tizim sifatida shakllanishi va rivojlanishiga amerikalik olimlar B.Skinner[4], N.Krauder[5] va E.S.Polat[11], shuningdek, rus olimi V.Bespalko[1] hissa qo'shganlar. Yuqorida takidlab o'tilgan olimlar dasturlashtirilgan, ya'ni ta'lim vositasi elektron ta'lim hisoblangan ta'limning quyidagi prinsiplarini taklif etishgan:

1. O'quv materialini tuzish tamoyili. Kursning o'quv materialida mavzu, ta'lim modullari ajratilgan bo'lib, bilimlar nisbatan mustaqil shaklda berilib, umumiy o'quv kontentining ajralmas qismlari hisoblanadi. O'quv materialning tarkibiy tuzilishi mantiqiy va mavzularning o'zaro bir-biriga aloqador holda tuzilishidir. Bitta darsning o'quv materiali imkon qadar eng kichik qismlarga bo'linadi, shuning uchun ularni assimilyatsiya qilish oson va o'zlashtirish majburiydir. Ushbu tamoyil kichik qadamlar tamoyili deb ham ataladi.

2. Teskari ijobiy aloqa tamoyili. Mazkur usulda talaba axborotning bir qismi tanishgach, o'z-o'zini nazorat qilishi uchun ma'lum topshiriqlarni qabul qilib oladi hamda savollarga javob berish orqali o'z munosabatlarini bildirib boradi. Odatda, talabaning savoliga javob berish uchun bir nechta javob variantlari taklif etiladi. Javobning har bir varianti mumkin bo'lgan tipik xato bilan bog'langan va uning mazmuni bilan keyingi ta'lim faoliyati rag'batlantiradi. Javoblar to'liq bo'lgan taqdirdagina talaba

dasturning keyingi qismini o'rganishga o'tishi mumkin. O'quv dasturlari bo'yicha fikr-mulohazalar ijobiy, tizimli bo'lishi kerak. Uning maqsadi ijobiy javoblarni kuchaytirish va o'quv faoliyatini rag'batlantirishdir.

3. Ta'limning individuallik tamoyili. Har bir talaba o'quv materialini o'z uslubida va o'z tempida o'rganadi. O'quv materialini o'rganish yo'llarini tanlash tarmoqlangan dasturning bir tarmog'i tomonidan belgilanadi va talabaning o'zini o'zi boshqarish paytida javob tanlashiga bog'liq. Dasturning barcha bosqichlarini birma-bir bosib o'tayotgan talabalar, o'zlari uchun maqbul rejimda ishlaydi va faqat shu holda ular o'rganishda rejalashtirilgan natijalarga erishishlari mumkin.

4. Asta-sekin o'rganish tamoyili. Bunga materialni o'zlashtirishda qiyinchilik darajasi asta-sekin o'sishi va so'rovlar sonining kamayishi, ularning dasturda to'liq yo'qolishi bilan erishiladi.

5. Bo'shliqlarni differensial tuzatish tamoyili. Dastur matnida mavjud bo'lgan har bir umumlashma misollar, qo'shimchalar va topshiriqlar yordamida turli xil versiyalarda bir necha marta (3-6 marta) takrorlanishi va tasvirlanishi kerak bo'ladi.

Demak, ushbu dasturlashtirilgan ta'limning didaktik xususiyati talabalarni ko'proq mustaqil ishlashga, o'rganish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni asta-sekin bartaraf etish orqali ta'lim maqsadiga erishiladi. Ushbu maqsadga erishish jarayonida elektron o'quv resurlarning o'rni alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

Natija va ularning tahlillari. Tahlillar natijasida elektron o'quv adabiyotlari va masofaviy ta'lim quyidagi muhim pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligi aniqlandi: elektron darsliklar ta'lim jarayonini individuallashtirish va intensivlashtirish imkonini beradi; multimedia texnologiyalari orqali o'quv materialining ko'rgazmaliligi va tushunariligi oshadi; bilimlarni nazorat qilish va baholash jarayoni avtomatlashtiriladi; talabalarining mustaqil ishlash, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi.

Hozirgi vaqtda elektron o'qitish vositalari foydalanish va tuzilishi bo'yicha turli shakllari bilan ajralib turadi, bu ham o'quv predmetlarining o'ziga xos xususiyatlari, ham zamonaviy kompyuter texnologiyalari imkoniyatlari bilan bog'liq. Zamonaviy elektron ta'lim vositalarining odatda quyidagi shakllari mavjud: virtual laboratoriyalar; kompyuter simulyatorlari. sinov va monitoring dasturlari: o'yinlarni o'qitish dasturlari. dasturiy va uslubiy komplekslar; gipersilklar bilan ta'minlangan elektron darsliklar, matnli, grafik va multimedia materiallari; mavzuga yo'naltirilgan muhit (mikromodellar, simulyasiya- modellashtirish dasturlari). multimedia resurslari to'plamlari; ma'lumotnomalar va ensiklopediyalar; axborot qidirish tizimlari, o'quv ma'lumotlar bazalari; aqlli o'qitish tizimlari.

Yuqoridagi ro'yxat to'liq bo'lishi mumkin emas, chunki dasturiy mahsulotlarni loyihalashtirish va yaratish uchun kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi bilan bog'liq holda yangi turdagi elektron o'quv qo'llanmalari va ularni amalga oshirish shakllari paydo bo'ladi.

Ta'lim jarayonida qo'llaniladigan elektron o'quv qo'llanmalari ilmiy jihatdan real voqe'lik va muammolilikning umumiy didaktik talablariga javob berishi kerak. Ta'lim ongning materialligini taqdim etishning aniqligi, izchilligi, faoliyatning mustaqilligi, bilimlarni o'zlashtirish kuchi, tarbiyaviy ahamiyati, rivojlantiruvchi va motivasiya beruvchi funksiyalarga ega bo'lishi lozim bo'ladi.

Shunday qilib, yangi avlod elektron darsliklarini yaratish prinsiplari yuqorida ta'kidlab o'tilgan jihatlarni o'z ichiga qamrab olgan bo'lishi talab etiladi.

Hozirgi kunda o'qituvchini fan bo'yicha elektron kurs yaratish va o'qitish sifatini oshirish zaruriyatidan xalos qilishni maqsad qilgan ko'plab o'quv kompyuter dasturlari mavjud. Biroq bu kompyuter dasturlaridan faqat o'qitiladigan materialning ayrim jihatlari uchun foydalanish mumkin. Kursning turli bo'limlari uchun alohida dasturlar talab qilinadi, bu uning yaxlitligini buzadi. Ushbu muammoni hal qilish uchun elektron axborot resurslarini rivojlantirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu usul elektron darslikka asoslangan usul bo'lib, auditoriyaning jihozlanish qoidalariga unga mos bo'lishi lozim.

O'quv jarayonida elektron darsliklardan foydalanish ta'lim oluvchiga o'rganilayotgan mavzu bo'yicha kengaytirilgan ma'lumotlarni olish imkoniyatini beradi va talabalarining axborot madaniyatini oshirib ularda mustaqil fikrlashni shakllantiradi.

Bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik tayyorgarligi, o'qitishning mazmuni va texnologiyasini yangilash muammosi doimo faol izlanish va nazariy anglash ob'ekti hisoblanadi.

Darsliklar va o'quv qo'llanmalarni takomillashtirish o'qituvchilarni tayyorlash sifatini oshirish masalasini hal qiladi. Darslik o'quv materiallari tizimining markaziy qismidir. Axborot tashuvchisi, qog'oz yoki elektron variantidan qat'iy nazar, darslik quyidagi funksiyalarni bajaradi: 1. Ta'lim standartlariga muvofiq o'rganilayotgan fanning mazmunini tushunarli shaklda ochib beradigan o'quv ma'lumotlarining manbai; 2. Ta'lim jarayonini tashkil etuvchi o'quv vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Darsliklar tuzilishining nazariy tamoyillari quyidagilardan iborat: 1) muayyan darslikning ta'lim yoki pedagogikadagi o'rni belgilab olish; 2) muayyan darslikning har bir xususiyatlari va didaktik funksiyalarini aniqlash orqali funksional tahlilini olib borish,[6] uning umumiy turlarini yaratish,[6],[9],[11] unda ta'lim mazmunining tarkibiy qismlarini aniqlash va tarkibni tanlash tamoyillarini aks ettirish usullarini belgilash,[4],[10] "darslik" tushunchasiga oydinlik kiritish, darsliklarning umumiy tasnifini tuzish, darsliklar tasnifini ishlab chiqish (V.Okon, Ch.Kupisievich), darslikning qismlari va ularning funksiyalarini tahlil qilish. [7],[8].

Elektron darslik elektron ta'lim (E-Learning) kabi yangi konsepsiyaning asosiy mohiyatini o'zida mujassam etadi. Bugungi kunda elektron darslik (ED), elektron o'quv qo'llanma (EO'Q), elektron kompyuter darsligi (EKD), elektron simulyator kabi terminlar keng tarqalib borayotganiga qaramay, bir qator tadqiqotchilar ularga nisbatan turli xil tavsiflarni bermoqda.

Hozirgi vaqtda elektron darslikning ko'plab ta'riflari mavjud, masalan: kompyuter ham pedagogik dasturiy ta'minot vositasi bo'lib, asosan, yangi ma'lumotlarni taqdim etish uchun mo'ljallangan hamda bilimlarni individual o'rganish uchun xizmat qiladigan o'quv dasturi hisoblanadi.

L.X.Zaynutdinovning fikriga ko'ra: "Elektron darslik bu didaktik o'quv jarayonining uzluksizligi va to'liqligini ta'minlaydigan, nazariy materiallarni taqdim etadigan, o'quv faoliyati va bilim darajasini nazorat qilishni ta'minlaydigan, shuningdek, axborot qidirish funksiyasi, matematik va simulyasiya bilan ta'minlaydigan keng qamrovli ta'lim dasturidir".[2] U kompyuterni vizualizasiya qilish va interfaol aloqaga ega xizmat ko'rsatish funksiyalari bilan modellashtirishni o'z ichiga oladi.

Amerikalik olim Uilyam Vulf o'z tadqiqotida elektron darslik va uning mazmuniga quyidagicha ta'rif beradi: "elektron darsliklarda animasiyalar va musiqiy treklar bo'lishi kerak. Ular nafaqat manbalarga havolalarni o'z ichiga olishi, balki ulardan foydalanuvchiga ma'lumotlarning muqobil tahlili, izohlari va qo'shimcha hujjatlarini ishlatishga imkon berishi kerak".[10]

Elektron darsliklardan ta'limning barcha bosqichlarida, ya'ni o'rta ta'lim, oliy ta'lim, oliy ta'limdan keyingi ta'lim, malaka oshirish tizimida foydalanish mumkin.

Ta'lim jarayonida elektron darslik quyidagi asosiy pedagogik vazifalarni bajarishi lozim: mavzu bilan dastlabki tanishish, uning asosiy vazifasi va tuzilmalarini o'zlashtirish; mavzular orqali asosiy dastur ichidagi mashg'ulotlarni qamrab olish; talabalarni baholash (bilim va ko'nikmalarni nazorat qilish); bilim va ko'nikmalarni shakllantirib borish.

Elektron o'qitish vositalari bir nechta funksiyalarga ega. Bir tomondan, ularning funksiyalariga ko'ra, ularni o'quv nashrlariga kiritish mumkin. Boshqa tomondan, ular elektron nashrlar toifasiga kiradi. Uchinchidan, yaratish texnologiyasiga ko'ra, ular dasturiy mahsulotdir.

Tashkilot turi va ta'lim oluvchiga etkazish usuli bo'yicha elektron darsliklar uch turga bo'linadi: CD-ROM yoki yozilgan dastur; bosilgan dasturli yoki internet saytlaridagi dasturlar; CD-ROM, lekin ba'zi internet saytlariga qo'yilgan bosma qo'shimchali yoki qo'shimchasiz dasturlar.

Elektron darsliklarning o'quv jarayonidagi ahamiyati va o'rnini belgilaydigan funksional belgisiga ko'ra, elektron darslik, elektron ma'lumotnoma, o'quv majmuasi (kompyuter modellari, dizaynerlar va simulyatorlar), muammoli kontentli kitob, elektron laboratoriya amaliyoti. Ushbu tuzilmani o'rganilayotgan fanlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda tayyorlash mumkin.

Tuzilishi bo'yicha bir jildli (bitta mashinada o'qiladigan vositada chiqarilgan) yoki ko'p jildli elektron nashr ajratiladi.

Taqdim etilgan ma'lumotlarning mohiyati bo'yicha o'quv rejasi, o'quv dasturi, uslubiy ko'rsatmalar, uslubiy qo'llanmalar, amaliy dasturlar, amaliy mashg'ulotlar uchun topshiriqlar, darslik, o'quv qo'llanma, ma'ruza mashg'ulotlari, ma'ruza kursi, seminar, mustaqil o'qish va boshqalarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Materialni taqdim etish shaklida quyidagilar mumkin: o'qitishning axborot funksiyasini amalga oshiradigan konveksion o'quv nashrlari; mohiyatan ushbu tasnifdagi elektron nashrlar bo'lgan dasturlashtirilgan o'quv nashrlari va boshqalar.

Maqsadlariga ko'ra guruhlar ajratilishi mumkin: maktab ta'lim oluvchilari, bakalavrlar, mutaxassislar, magistrlar uchun. Shu asosdagi tafovutlar turli darajadagi mutaxassislarni tayyorlashda ham bajariladigan turli didaktik vazifalardan kelib chiqadi.

Bosib chiqarilgan muqobilining mavjudligi bo'yicha bosma o'quv nashrining elektron analogi; bosma analoglari bo'lmagan mustaqil elektron nashr.

Asosiy ma'lumotlarning xususiyati bo'yicha elektron nashrlarning quyidagi turlari mavjud: a) matn; b) grafik; v) tovush; g) dasturiy mahsulot; d) multimedia. Multimedia nashrida boshqa turdagi ma'lumotlar teng asosda mavjud va ishlab chiquvchi tomonidan aniqlangan muammolarni hal qilish uchun bir-biriga bog'langan va bu o'zaro bog'liqlik tegishli dasturiy ta'minot bilan ta'minlangan bo'ladi.

Tarqatish texnologiyasiga ko'ra ko'chma mashinada o'qiladigan ommaviy axborot vositalarida ma'lum miqdordagi bir xil nusxalar (tiraj) shaklida chiqarilgan mahalliy elektron darslik; telekommunikasiya tarmoqlari orqali potensial cheksiz ko'p foydalanuvchilar uchun mavjud bo'lgan onlayn nashr; umumlashtirilgan tarqatishning elektron nashri.

Ushbu tasniflashning boshqa mezonlaridan foydalanish ham mumkin, ammo maqsadidan, foydalanish uslubidan yoki amalga oshirish texnologiyasidan qat'iy nazar, har qanday didaktik vositaning asosi o'rganilayotgan mavzudagi o'quv materialidir. Ushbu materialni o'qituvchidan boshqa hech kim tanlay olmaydi.

Shunday qilib, ilmiy va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish asosida elektron darslikning quyidagi ta'rifini berishga imkon berdi: Elektron darslik – bu yuqori ilmiy, uslubiy va texnik darajada yaratilgan, mutaxassislik bo'yicha davlat ta'lim standartining talablari va asosiy didaktik birliklariga to'liq mos keladigan, illyustrativ materialning yuqori dinamikasiga ega bo'lgan, o'quv intizomi bo'yicha asosiy o'quv elektron nashrdir. Unda asosiy material bilan bir qatorda interfaol kirish vositalari, animasiya va uning vositalari, shuningdek, individual jarayonlar va hodisalarni amalga oshirish tamoyillari va usullarini dinamik ravishda namoyish etadigan video tasvirlar mavjud. U shaxsiy kompyuterlarda yoki jamoat kompyuter tarmoqlarida ishlatiladi va DVD-ROM, flesh card axborot tashuvchi vositalar tarqatiladi; tashqi ma'lumot manbalariga ochiq havolalarga ega bo'lishi kerak bo'lgan darslik qismi, global kompyuter tarmog'ining serverlaridan birida joylashgan ma'lumotlar bazasidir.

Elektron darslikning o'ziga xos xususiyatlarini bosma darslikdan aniq belgilash kerak. Bizning fikrimizcha, ular quyidagilar: elektron darsliklar qo'shimcha o'quv vositasi hisoblanib, an'anaviy ta'lim shakllariga alternativ bo'lmaydi va talaba ishini kitoblar, konspektlar, vazifalar to'plami va mashqlar bilan almashtirmaydi; har bir bosilgan darslik (qog'ozga) ta'lim oluvchilarni tayyorlashning ma'lum bir boshlang'ich darajasiga mo'ljallangan va o'qishning yakuniy darajasini o'z ichiga oladi. Ko'pgina umumiy ta'lim fanlari uchun oddiy (asosiy), murakkabligi oshgan, ixtiyoriy va hokazo darsliklar mavjud. Muayyan o'quv mavzusi bo'yicha elektron darslikda bir necha darajadagi murakkablik materiallari bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, ularning barchasi bitta lazer kompakt-diskida joylashtiriladi, matn uchun rasmlar va animasiya, har bir daraja uchun interaktiv rejimda bilimlarni sinash uchun ko'p o'lchovli vazifalar mavjud; elektron darslikdagi aniqlik bosma nashrga qaraganda ancha yuqori. Ko'rinishlilik elektron darsliklarni yaratishda multimedia texnologiyalaridan foydalanish orqali ta'minlanadi: animasiya, soundtrack, giperhavolalar, videokliplar va h.k. elektron darslik ko'p o'zgaruvchanlik, ko'p darajali va turli xil tekshirish vazifalarini, testlarni taqdim etadi. Elektron darslik barcha topshiriqlar va testlarni interaktiv va ta'lim rejimida taqdim etishga imkon beradi. Agar javob noto'g'ri bo'lsa, tushuntirish va sharhlar bilan to'g'ri javob berishingiz mumkin; elektron darsliklarning tarkibi ochiq tizimlarga ega. Ish paytida ularni to'ldirish, tuzatish, o'zgartirish mumkin; elektron darslik mavjudligi bosma darsliklarga qaraganda yuqori. Agar elektron darslikka talab bo'lsa, uning aylanishini osongina oshirishingiz mumkin, uni tarmoq orqali yuborishingiz mumkin.

Elektron kitobdan darslik sifatida foydalanishning o'ziga xos ahamiyati mavjud. Elektron darsliklar o'qituvchilarning darslarini talabalarga samarali etkazishga yordam beradigan o'quv vositasi bilan ta'minlaydi. Ulardan dars jarayonida foydalanish darsning tuzilishi va kontentini boyitishga hismat qiladi. Odatda elektron kitoblardan foydalanishning beshta asosiy jihati mavjud bo'lib, ular quyidagilar: 1. Ma'lumot va mashg'ulotlarning turli taqdimotlarini taklif etish. Elektron kitoblar nutq, matn, musiqa, animasiya, rasm, yakka yoki aralash ko'rinishdagi videolarni o'z ichiga olgan audio yoki vizual materiallarning har

qanday turini taqdim eta oladi. Elektron kitoblar o'qitish va o'rganishni mustahkamlaydigan ovozi rasmlar, yozma matnning og'zaki o'qilgan yozuvi, subtitrli videolar yoki boshqa har qanday birlashgan texnik vositalar bilan yaratilgan o'quv materiallarning har xil turlariga bog'lana oladi. Shuningdek, ular talabalarga nutqning tezligini belgilash, yozma matnni ovoz chiqarib o'qish, matn va nutqda namoyon etilgan tilni tanlashga imkon beradigan ulkan moslashuvchanlikni ta'minlashi mumkin. 2. Talaba ishini baholashni osonlashtirish. Axborot va tadbirlarni turli formatlarda taqdim etish imkoniyati shuni anglatadiki, elektron kitoblar ta'lim oluvchilarning sichqonchani bosishidan tortib yozma matnigacha va og'zaki so'zlariga qadar turli xil ma'lumotlarni qabul qilishlari mumkin. Uni talaba ishini tekshirish uchun dasturlash mumkin. Yaxshi elektron kitob ma'lumotni ro'yxatdan o'tkazish va tartibga solish, shuningdek, ushbu ma'lumotlarni bir nechta formatlarda xabar qilish qobiliyatiga ega. Elektron kitob, masalan, sinfdagi barcha ta'lim oluvchilarning javoblarini yozib olishi mumkin, so'ngra darhol o'qituvchiga har bir alohida talaba tomonidan qilingan xatolar va butun sinf tomonidan qilingan xatolar haqida darhol xabar berishi mumkin. Murakkab vazifalarda elektron kitoblar o'qituvchilar uchun qulay ro'yxatga olish va hisobot berish moslamalari bo'lib xizmat qilishi mumkin, bu esa ta'lim oluvchilarning rivojlanishini boshqa ma'lumotlarni yig'ish vositalaridan ko'ra qulayroq o'rganishlariga yordam beradi. Ushbu imkoniyat o'qituvchilarning ko'rsatma qarorlarini xabardor qilish va ta'lim oluvchilarning yutuqlarini hujjatlashtirishni yanada samarali qilish uchun ishlatilishi mumkin. 3. Talabalar uchun ayrim fidebklarni taqdim etish. Elektron kitoblar baholashni osonlashtirsa-da, samarali o'qitishni ta'minlash uchun ular interaktiv bo'lishi kerak. Masalan, talabalar savollarga javob berganda yoki ovoz chiqarib o'qiyotganda ularga quyidagilar kerak: ularning to'g'riligini bilish uchun mulohazalar, ularga ko'proq ma'lumot olishga yordam beradigan ko'rsatmalar va o'z bilimlarini oshirish uchun tegishli darajalarda qo'shimcha ish bilan shug'ullanish imkoniyatlari. Vazifalarda taqdim etilgan variantlardan birini tanlash yoki so'zni kiritish kabi oddiy ma'lumotni talab qilganda, elektron kitobni har bir javobni darhol baholash va tegishli mulohazalarni taqdim etish uchun dasturlash mumkin. Ushbu mulohaza bola to'g'ri javob berganda ijobiy xabarlar shaklida bo'lishi, noto'g'ri javob berilganda maslahatlar, qo'shimcha imkoniyatlar yoki tuzatilgan javoblar taqdim etilishi mumkin. Eng muhimi, elektron kitobni avvalgi chiqishlardan olingan fikr-mulohazalar asosida taqdim etilgan vazifalarni sozlash uchun dasturlash mumkin. 4. O'rganish jarayonida interaktivlikni ta'minlash. Interaktiv ko'rsatmalardan tashqari elektron kitoblar talabalarning o'rganish jarayoni uchun moslashuvchan qo'llab-quvvatlovni ta'minlashi kerak. Ko'plab elektron kitob dasturlari kitobdagi matn qismlarini va eslatmalarni ajratib ko'rsatish qobiliyati bilan ta'minlangan bo'lishi kerak. Bu xususiyatlarning barchasi talabalarning axborotni tushunishi va berilgan ishga e'tiborini oshira oladi. Ayrim elektron kitob dasturlari interaktiv lug'atlar, o'z vaqtida o'rganishni ta'minlash, foydalanuvchiga kitoblardagi biror so'zni tanlash va ta'rifini bilib olish, baland ovozda o'qish yoki qisqa vaqtda boshqa tilga tarjima qilish dasturlariga ega. 5. Bilimning barqaror manbalarini ta'minlash. Ta'lim jarayoni interaktivlik asosidagi keng bilim bilan ta'minlash, shuningdek, bilim orqali jamiyatning barqaror rivojlanishiga ko'maklashish kerak. Elektron kitoblar bilimlarni maksimal darajada oshirish va bosma kitoblarni ishlab chiqarish uchun kesilgan daraxtlar sonini kamaytirish orqali jamiyatning barqaror faoliyatga hissa qo'shishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, elektron darslik va masofaviy ta'lim vositalari bugungi modernizatsiyalashgan jamiyatda ta'lim sifatini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish orqali ta'lim jarayoni yanada samarali, interaktiv va moslashuvchan tus olmoqda. Elektron darsliklar an'anaviy bosma darsliklarni to'liq almashtirmasdan, balki ularni to'ldiruvchi, ta'lim oluvchining bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Ular talabalarning axborot madaniyatini shakllantirish, mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirish va barqaror bilim manbalarini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, kelajakda elektron o'quv adabiyotlarini yaratish va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etishda ilmiy-metodik yondashuvlarni kuchaytirish, pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish hamda elektron ta'lim resurslarining sifatini doimiy ravishda takomillashtirib borish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
2. Зайнутдинова Л.Х. Электронный учебник как средство обучения в системе высшего образования. – Казань: КГТУ, 2005. – 156 с.
3. Краевский В.В., Лернер И.Я. Дидактические основы определения содержания образования. – М.: Педагогика, 1983. – 352 с.
4. Скиннер Б.Ф. Технология обучения. – М.: Прогресс, 1968. – 224 с.
5. Краудер Н.А. Программированное обучение. – М.: Высшая школа, 1970. – 180 с.
6. Зуев Д.Д. Школьный учебник. – М.: Педагогика, 1983. – 240 с.
7. Оконь В. Введение в общую дидактику. – М.: Педагогика, 1990. – 382 с.
8. Куписевич Ч. Основы общей дидактики. – М.: Педагогика, 1986. – 368 с.
9. Фридман М. Педагогика и психология обучения. – М.: Просвещение, 1984. – 256 с.
10. Wolfe W. Digital Textbooks and Learning Technologies. – New York: McGraw-Hill, 2011. – 310 p.
11. Polat E.S. Distance Learning: Theory and Practice. – Moscow: Academy, 2004. – 416 p.
12. UNESCO. E-learning: Concepts, Trends and Applications. – Paris: UNESCO, 2018. – 95 p.
13. Bates A.W. Teaching in a Digital Age. – Vancouver: BC campus, 2019. – 520 p.
14. Ally M. Foundations of Educational Theory for Online Learning. – Athabasca: Athabasca University Press, 2008. – 350 p.
15. Anderson T., Dron J. Learning Technology through Three Generations of Pedagogy. – International Review of Research in Open and Distance Learning, 2011. – №12(3). – P. 80–97.

Muallif:

Mirzayeva Xurshida Olimjonovna - Guliston davlat universiteti tadqiqotchisi.

UDK 372.815.99

DYNAMICS OF PERSONAL TRAITS THAT LEAD TO INCREASED STRESS TOLERANCE

STRESSGA CHIDAMLILIKNI OSHIRISHGA OLIB KELADIGAN SHAXSIY XUSUSIYATLAR DINAMIKASI

ДИНАМИКА ЛИЧНЫХ КАЧЕСТВ, ПОВЫШАЮЩИХ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ

Shukurova Ugiloy Umarovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: u-u-shukurova@gmail.com

Abstract. This article provides insights into the personal characteristics that lead to increased stress resilience, the emergence of these characteristics, and the stages of stress development. It also describes the types of nervous system responses, hormonal features, and individuals' levels of self-esteem in stressful situations. The results of methodologies obtained through experimentation and testing have been analyzed. This article provides insights into the personal characteristics that lead to increased stress

Keywords: stress, adaptive mechanism, adaptive syndrome, stress response, danger, threat, adaptation mechanism, energy burst, arousal, signal stage, shock state, muscles, psychological impact, impact phase, shock phase, adaptation.

Аннотация. В статье представлены понятия личностных качеств, способствующих повышению стрессоустойчивости, их возникновения, этапов развития стресса; описаны виды нервной системы в стрессовых ситуациях, гормональные особенности, уровни самоуважения личности. Проанализированы результаты методик, полученных в результате экспериментов и испытаний.

Ключевые слова: стресс, адаптивный механизм, адаптивный синдром, стресс-реакция, опасность, угроза, механизм приспособления, взрыв энергии, пробуждение, стадия сигнала, состояние шока, мышцы, психическая травма, стадия травмы, стадия шока, адаптация.

Kirish. Stress - inglizcha (stress) soʻzdan olingan boʻlib, asabiylik, keskinlik degan maʼnolarni anglatadi[4]. Asabiylik turli jismoniy va aqliy ishlar haddan tashqari oshib ketishi, xavfli vaziyat tugʻilgan paytlarda, zarur choralarini zudlik bilan topishga majbur boʻlganda vujudga keladigan ruhiy holatdir. Birinchi boʻlib stress boʻyicha 1932 yilda fiziolog Uolter Kenon va 1936 yilda kanadalik vrach Gans Selelar chuqurroq tushuncha berishga harakat qilganlar. G.Sele tomonidan ishlab chiqilgan va stress reaksiyasi deb nomlangan adaptiv mexanizmlar xavotirlanish, qarshilik, charchash kabi bosqichlardan iborat[2].

Xavotirlanish bosqichi - inson tanasining stressli vaziyatlarga nisbatan yordam berish uchun yuzaga keladigan xavf-xatarga dastlabki javobidir. Bizning tanamiz xavf-xatarga energiya portlashi, jismoniy va aqliy qobiliyatlarini oshirilishi bilan javob beradi. Tananing bunday qisqa muddatli “uygʻonishi” deyarli barcha organ tizimlariga taʼsir qiladi, shuning uchun koʻpchilik stress muammolari tadqiqotchilari ushbu bosqichni “favqulodda vaziyat” deb atashadi. Anʼanaga koʻra, signal bosqichida shok va qarshi hujum fazasi ajratiladi. Miya xavfni sezgandan soʻng, tashvish gormonlari koʻp miqdorda qonga tashlanadi, yurak tezroq urib, ichki organlardan qon harakat qilish kerak boʻlgan tananing qismlariga kiradi, jigar mushaklarni energiya bilan taʼminlash uchun koʻproq garmon ishlab chiqaradi.

Qarshilik koʻrsatish bosqichi esa shaxslarda stressli omillar kuchli boʻlib uzoq vaqt davomida ishlashni davom ettirsa yuzaga keladi. Ushbu bosqichda har bir shaxsda oʻzgaruvchan sharoitlarga mos holda kuchli adaptatsiya yuzaga keladi: Bu bosqichda tananing turli taʼsirlarga chidamliligi ortadi. Natijada stressni engish tanani normal holatga qaytaradi.

Charchash bosqichi. Bu bosqichda uzoq vaqt stressni boshdan kechirgan shaxsda energiya tugab, fiziologik va psixologik himoya buziladi. Shaxs endi stressga qarshi tura olmaydi. Bunday paytda shaxsda tashqaridan qoʻllab-quvvatlash orqali doimiy ishlamaydigan buzilishlar yuzaga kelishining oldi olinishi mumkin. Kuzatishlarimizdan maʼlun boʻldiki olib borilgan tadqiqotlar natijasiga koʻra psixologik stress rivojlanishi yosh, umumiy salomatlik, asab tizimi va temperament, oʻzini nazorat qilish, psixologik chidamlilik va oʻz-oʻzini hurmat qilish kabi shaxsiy xususiyatlariga bogʻliqligini belgilaydi [3].

Tadqiqot obyekti va qoʻllanilgan metodlar

Stress taʼlimotining asoschisi Nobel mukofoti sovrindori fiziolog Gans Sele (1907–1982) 1936-yilda turli xil tana tizimlarining kasalliklari bilan ogʻrigan bemorlarda birinchi kuzatuvlarni tadqiq etdi. Bunday bemorlarning barchasida ishtaha yoʻqolishi, mushaklarning kuchsizligi, yuqori qon bosimi, yutuqqa boʻlgan qiziqish yoʻqolgan. G.Sele ushbu alomatlarni “shunchaki kasallik sindromi” deb belgilab, bir vaqtning oʻzida koʻp odamlarda monoton buzilishlar mavjudligini koʻrsatdi: buyrak usti bezining korteksidagi oʻzgarishlar (kattalashishi, qon ketishi), limfoid toʻqima (limfa tugunlari, timus), oshqozon yarasi va hokazolar.

G.Sele nazariyasida eng muhim kamchilik bu stressning paydo boʻlishida markaziy asab tizimining markaziy rolini rad etishdir. G.Sele va uning izdoshlari stressga fiziologik javob sindromi tananing yaxlitligini saqlashga qaratilgan himoya reaksiyalarining universal modelini anglatishini va odamlar uchun ham, hayvonlar uchun ham bir xil ekanligini koʻrsatdi. Ammo hayvonlardan farqli oʻlaroq, odamlarda fiziologik reaksiyani nafaqat stressning bevosita mavjudligi, balki uning odamga psixologik taʼsiri bilan ham aniqlash mumkin. Shunday qilib, odamga nisbatan stressning oʻziga xos xususiyati shaxsni ongli ravishda psixologik himoya mexanizmlari ishtirokida qayta ishlashdan iborat.

G.Sele nazariyasining tabiiy davomi bu tizimli (fiziologik) va aqliy (hissiy) stressni ajratib turuvchi R. Lazarusning “Hissiy stresslar” nazariyasidir. Hissiy stress tananing ichki va tashqi jarayonlarga boʻlgan munosabati sifatida ishlaydi, bunda fiziologik va psixologik qobiliyat cheklangan yoki oshib ketadigan darajalarga tushadi. [2]

Everli va Rosenfeldning soʻzlariga koʻra, odamlar boshdan kechirayotgan stress reaksiyalarining aksariyati aslida oʻzlari tomonidan yaratilgan va ular imkon qadar davom etadi. Tanadagi biologik oʻzgarishlar darajasida, hissiy stress birinchi navbatda markaziy neyrogen jarayon sifatida yuzaga keladi hamda barcha periferik funksional buzilishlar ikkinchi marta qayta rivojlanadi va aslida hissiy favqulotda kuchlanishning natijasidir.

J.Mason, biologik stressning psixologik va psikopatologik jihatlarini tadqiq qilgan eng mashhur tadqiqotchilardan biri, u stressni “hayotiy vaziyatda tahdidlar yoki yoqimsiz omillar paydo boʻlganda yuzaga keladigan hissiy qoʻzgʻalish uchun masʼul fiziologik qurilma, shuningdek, barcha stressorlar faollashtirish taʼsiri natijasi hisoblanadi” degan fikrni olgʻa suradi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

P.I.Kalyu “Salomatlik tushunchasining asosiy xususiyatlari va sog’liqni saqlashni qayta tuzishning ayrim masalalari: batafsil ma’lumot” nomli ishida dunyoning turli mamlakatlarida, turli davrlarda va turli ilmiy me’yorlar tomonidan tuzilgan salomatlikning ta’rifini ko’rib chiqdi.

R.Lazarusning ta’rifiga ko’ra, koping mexanizmlari psixologik tahdid sharoitida inson tomonidan amalga oshiriladigan harakatlar strategiyasidir. Ushbu strategiyalar tabiatda faol bo’lib, insonning yangi, sub’ektiv qiyin vaziyatda muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz moslashuvini aniqlaydi. Koping mexanizmlari shaxs faoliyatining bilim, hissiy va xulq-atvor sohaslarini qamrab oladi va quyidagi shakllarda amalga oshiriladi. A.Adler, inson hayotining mazmunli faoliyatidagi maqsadidir, bu o’z navbatida katta umumiy dizaynning bir qismi hisoblanadi. Rus olimi D.A.Leont’ev xuddi shunday nuqtai nazarni qo’llab-quvvatlaydi, faqat faoliyatning ma’nosi - bitta shaxs emas, balki ma’nolarning butun majmui bo’lishi kerak, deb hisoblaydi. Aks holda, shaxsning mavjudligi maqsadiga erishilmaydi. K.R.Rogers hayotning mazmuni har kimga tegishli bo’lishi kerak, deb hisoblaydi, chunki u har bir shaxs uchun dunyoni alqilayabildiği tajribalar uchun. V.Frankl shaxsiyat borligini yo’q qilishni butun jamiyatning mavjudligidan kelib chiqadi. Uning fikricha, hayotning universal ma’nosi va maqsadi mavjud emas, u hamma ijtimoiy tizimning turiga bog’liq. Frid hech qanday ma’noga ega bo’lmagani anglab etdi, ammo uning mavjudligini inkor etadigan kishi shubhasiz kasal. K.Jung o’z-o’zini anglash, insonning hayotining maqsadi va ma’nosi, o’zining to’liq timsoli, “men”, o’zini ajralib turuvchi shaxs sifatida oshkor qilishiga ishongan. [2]

Olingan natijalar va ularning tahlili

Oddiy sog’lom inson tanasida salbiy omillarga qarshi kurashish uchun mexanizmlar mavjud bo’lib, ularning ta’siri o’limga olib kelishi mumkin. Shuni ta’kidlash kerakki, ushbu adaptatsiya mexanizmlari stressorlarning ta’siriga xos emas va umumiy adaptatsiya sindromi (yoki stress reaksiyasi) haqida gapirishga imkon beruvchi har qanday stress ta’siriga bog’liq. Sovuq, issiqlik, dori-darmonlar, gormonlar, qayg’u va quvonch tanadagi bir xil biokimyoviy o’zgarishlarga olib keladi. Psixologik stressning rivojlanishiga ta’sir qiluvchi omillar juda ko’p va noaniq bo’lib, ushbu o’quv qo’llanmasida ularning to’liq ko’rib chiqilishi mumkin emas. Keling, ba’zi bir muhim nuqtalarga e’tibor qarataylik: stressli hodisaning xarakteristikalarini, inson tomonidan sodir bo’lgan voqeani talqin qilish, o’tmish tajribasining ta’siri, xabardorlik, shaxsning individual xususiyatlari vaziyatni idrok etish va javob berish usuli va boshqalar.

Insondagi stress reaksiyalarining darajalari. (Veyten, Lloyd, 1994)

Potensial stressli ob’ektiv voqealar	Potensial stressli ob’ektiv voqealarning belgilari
Sub’ektiv bilimni baholash	voqeani tahdid sifatida baholash, salbiy oqibatlariga olib kelishi va boshqalar
Hissiy reaksiya	tirnash xususiyati, g’azab, tashvish, qo’rquv, tushkunlik, qayg’u va boshqalar
Fiziologik reaksiya	avtonom nerv tizimining qo’zg’alishi, gormonlar chiqarilishi, neyrokimyoviy o’zgarishlar va boshqalar
Xulq-atvor reaksiyasi	stressni engish uchun urinishlar, masalan, bironi urish, o’z-o’zini o’ldirish, yordam so’rash, muammoni hal qilish, histuyg’ularni ifodalash va boshqalar

Tadqiqot natijalariga ko’ra tananing stressga qanday munosabatda bo’lishi haqida tasavvurga ega bo’lish uchun, o’zimizning munosabatimizni quyidagi metodika orqali o’rganishimiz mumkin. Jadvalda keltirilgan xususiyatlar qanchalik mos kelishini baholab javoblar uchun to’plangan ballarni umumiy miqdorini hisoblaymiz.

Stress va siz

Fiziologik belgilar	Hech qachon	Kamdan kam hollarda	Ba’zan	Tez-tez	Doimiy
Bosh og’rig’ining kuzatilishi	1	2	3	4	5
Migrenlar	1	2	3	4	5
Oshqozon og’rig’i	1	2	3	4	5
Bosimning oshishi	1	2	3	4	5
Qo’llarning sovuq bo’lishi	1	2	3	4	5
Oshqozon zardasi	1	2	3	4	5
O’z-o’zdan, tez-tez nafas olish	1	2	3	4	5
Ich ketishi	1	2	3	4	5
Kuchli yurak urishi	1	2	3	4	5
Qo’llarning terlashi	1	2	3	4	5
Ko’ngil aynishi	1	2	3	4	5
Meteorizm	1	2	3	4	5
Tez-tez siyish	1	2	3	4	5
Oyoqlarning terlashi	1	2	3	4	5
Terining yog’lanishi	1	2	3	4	5
Quruq teri	1	2	3	4	5
Stomatit	1	2	3	4	5
Allergiya	1	2	3	4	5
Ko’krak sohasida og’irlik hissi	1	2	3	4	5
Bosh aylanishi	1	2	3	4	5

Metodikaning natijalarini tahlil qilganimizda respondentlarimizning 80% 40-50 oralig’da ball to’pladilar. 10% respondentlarimiz 60-80 oralig’da ball to’pladilar. 5% respondentlarimizning esa 80-100 ball oralig’da to’pladilar. stress tufayli kasal bo’lish ehtimoli yuqori; 100 % ball to’plagan respondentlarimizning 5% ni tashkil qildi. Natijada 80% respondentlarimizning stress tufayli kasal bo’lish ehtimoli kamligi, 10% respondentlarimizning stress tufayli kasal bo’lishi mumkin bo’lgan kichik ehtimol borligi, 5% respondentlarimizning stress tufayli kasal bo’lish ehtimoli yuqori ekanligi, 5% respondentlarimizning sog’lig’iga stressing ta’sir qilishi mumkinligi isbotlandi.

Bir qator olimlarning fikriga ko'ra, barcha ishqibozlar va ishchilar xavf ostida emas, balki faqat hayotga dushman nazari bilan qaraydilar. Dunyoga yetarlicha tajovuzkor bo'lgan birinchi turdagi odamlardan farqli o'laroq, ikkinchi B turdagi odamlar har qanday begona vaziyatni tahdid sifatida emas, balki qiyinchilik deb hisoblashadi. Ular ushbu imkoniyatdan rivojlanish uchun foydalanadilar, yaxshiroq o'zgarishlarni kutadilar, buning uchun ko'p narsalar qiladilar, o'z hayotlarini boshqarish imkoniyatiga ega deb hisoblaydilar va odatda stressga kamroq moyil bo'ladi. A tipidagi odamlar stress ostida o'zlarini yaxshi his qilishlarini da'vo qilganda, bu ular stress gormonlaridan biri - norepinefrinni chiqaradigan yuqori darajadagi va ishonch holatiga o'rganib qolganlarini ko'rsatadi.

Norepinefrin belgilari: faol fikr yuritish; yomon uyqu; faollikni oshirish. Bu kabi odamlar tinch va bezovtalanmaydi. Ular a turi kabi reaktiv emas, lekin bu B turi kamroq shijoatli va muvaffaqiyatga intilmasligini anglatmaydi. Faqat maqsadlarga erishishning boshqa usullari mavjud. Hatto muhim vaziyatda ham vahima qo'zg'amaydi, o'z-o'zini nazorat qilishni yo'qotmaydi va tashvishlanish holatida harakat qilmaydi. Ular o'zlaridan keraksiz stress yaratmaydilar, o'z imkoniyatlarini xotirjamlik bilan amalga oshiradilar va natijada ularning salomatligi xavfdan tashqarida bo'ladi. [1]

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, bundan keyingi olib boriladigan ilmiy tadqiqot ishlarida O'zbekiston sharoitida ya'ni issiq iqlimli o'lkada insonlar hayotidagi stress holatlarini o'rganish ustuvor masalalardan biri bo'lib qoladi. Chunki, oldin aytib o'tganimizdek o'quv yurtlarining birinchi kursiga qabul qilingan insonlarning ko'pchiligi o'qishlarini tamomlaguncha u yoki bu kasallikka chalinadilar. Stressga chidamliligini oshirishga olib keladigan shaxsiy xususiyatlardan o'z-o'zini hurmat qilish darajasi, sub'ektiv nazorat darajasi, shaxsiy tashvish darajasini aytib o'tishimiz mumkin. O'z-o'zini hurmat qilish qanchalik yuqori bo'lsa, stressga bardoshlilik shuncha ortadi. Sub'ektiv nazorat darajasida ular tashqi sharoitlar natijasida vaziyatni sezadigan va shunga mos ravishda yanada zaif bo'lgan tashqi ta'sirlardan ko'ra stressli ta'sirlarga kamroq javob ko'rsatadi. Shaxsiy tashvish darajasida tashvish salbiy xususiyat emas, tashvish faol shaxsning tabiiy va majburiy xususiyati bo'lib, o'z-o'zini himoya qilish instinktini qo'llab-quvvatlaydi. Stress bilan kurashish qobiliyati insonning o'zi uchun qanchalik yaxshi tayyorlanganiga, hayotning kundalik talablariga bo'lgan munosabatiga bog'liq. Hayot sinovlarini engib o'tishda qiyinchiliklarga duch kelgan odamlar ko'pincha kutilmagan vaziyatlarning kuchida ekanliklarini his qilishadi. Agar ba'zilar "engib o'tish" uchun yaxshi qobiliyatlar bilan tug'lsa, boshqalar ularni "sotib olishlari" va doimiy ravishda rivojlantirishlari kerak. Qondagi gormonlar miqdorini yoki ularning metabolitik mahsulotlari (gidrokortikosteroidlar, adrenalin, noradrenalin)ni aniqlash. Qonda bu gormonlar qancha ko'p bo'lsa, stress reaksiyaning darajasi shuncha yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Elektromiografiya - stress holati jadalligini baholovchi usullardan biridir. Bu usul peshona muskullaridan muhim axborot olishga asoslangan. Masalan: muskullarning faolligi qancha yuqori bo'lsa, stress shuncha jadallashganligini ko'rsatadi. Arterial qon bosimini aniqlash. Stress vaqtida qon bosimi keskin oshadi. Turli testlar o'tqazish. Bu testlar orasida Teylor testi keng doirada qo'llanadi. 1. Bemorlarni terapevtik o'qitish - stressning tabiiy, kelib chiqishi va uning asosida nimalar yotishini tushuntirish. 2. Ratsional ovqatlanish - ovqat rejimiga rioya qilish va stress vaqtida kofein miqdorini kamaytirish. 3. Farmakologik usuli uyqu keltiruvchi moddalardan foydalanish. 4. Turli relaksatsiyalardan foydalanish. Bularga ruhiy, mushak relaksanti va nafas gimnastikalari kiradi. 5. Jismoniy mashqlarni bajarish. Engil kiyimda yurish, yugurish va boshqa mashqlar. Bu mashqlarni haftada 3-4 marta va 15-40 minutdan bajarish. 6. Asabiylashish va ruxiy zo'rliqshdan o'zingizni xotirjamlik bilan himoya qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boyko O., Gerasimova E., Grigoreva N., Chernetskaya A. O'xirana psixicheskogo zdorovya: Uchebnoe posobie. Ch.1. –Saratov: Izd. SGU, 2003.
2. Karamyan M.X. Psixologiya zdorovya. – T., 2010.
3. Селье Г. Стресс без дистресса / Пер. с англ. под общ. ред. Е.М. Крепса.-М.: Прогресс, 1979 – 126 с.
4. Психологический словарь / Под ред. В.П.Зинченко, АСТ; АСТ-Москва; Прайм-Еврознак, 2008.

Muallif:

Shukurova Ugiloy Umarovna - Guliston davlat universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrasida dotsenti, PhD.

UDK: 37.012.7

PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE SUBJECT OF METHODOLOGY OF TEACHING "NATURAL SCIENCES"

"TABIY FANLAR"NI O'QITISH METODIKASI FANINING MAQSADI VA VAZIFALARI

ЦЕЛЬ И ЗАДАЧИ ПРЕДМЕТА МЕТОДОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ "ЕСТЕСТВЕННЫМ НАУКАМ"

Qo'qonboyeva Shaxlo Rafikjonovna

Qo'qon davlat universiteti, 150700. Farg'ona viloyati, Qo'qon shahri, Turon ko'chasi, 23-uy

E-mail: shaxloxonqoqonboyeva@gmail.com

Abstract: The purpose of the discipline is to form theoretical knowledge, practical skills and methodological competencies in future teachers for effective teaching of natural sciences based on modern pedagogical approaches. The tasks of the discipline include studying the content, forms and methods of teaching natural sciences; planning and organizing a lesson; developing a scientific worldview, ecological culture and research skills in students; teaching the use of innovative educational technologies and assessment methods. The discipline also provides methodological training aimed at organizing the educational process, taking into account the age and individual characteristics of students. This article discusses the goals and objectives of the discipline "Methodology of Teaching Natural Sciences".

Keywords: content, form, method, education, technology, knowledge, skills, competence.

Annotatsiya: Fanning maqsadi bo'lajak pedagoglarda tabiiy fanlarni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida samarali o'qitish bo'yicha nazariy bilim, amaliy ko'nikma va metodik kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Fan vazifalari qatoriga tabiiy fanlarni o'qitishning mazmuni, shakl va metodlarini o'rganish; darsni rejalashtirish va tashkil etish; o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash, ekologik madaniyat va tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish; innovatsion ta'lim texnologiyalari hamda baholash usullaridan foydalanishni o'rgatish kiradi. Shuningdek, fan o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya

jarayonini tashkil etishga yo'naltirilgan metodik tayyorgarlikni ta'minlaydi. Ushbu maqolada "Tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi" fanining maqsadi va vazifalari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: mazmun, shakl, metod, ta'lim, texnologiya, bilim, ko'nikma, malaka.

Аннотация: Цель дисциплины – формирование у будущих учителей теоретических знаний, практических навыков и методических компетенций для эффективного преподавания естественных наук на основе современных педагогических подходов. Задачи дисциплины включают изучение содержания, форм и методов преподавания естественных наук; планирование и организацию урока; развитие у учащихся научного мировоззрения, экологической культуры и исследовательских навыков; обучение использованию инновационных образовательных технологий и методов оценки. Дисциплина также предусматривает методическую подготовку, направленную на организацию учебного процесса с учетом возраста и индивидуальных особенностей учащихся. В данной статье рассматриваются цели и задачи дисциплины «Методология преподавания естественных наук».

Ключевые слова: содержание, форма, метод, образование, технология, знания, навыки, компетенция.

Kirish. Mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Prezidentning Oliy Majlisga yo'llagan "Murojaatnomasida "matematika, kimyo, biologiya, informatika" kabi muhim va talab yuqori bo'lgan fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganish, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5712-son Farmoni [1] hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish ustuvor vazifa etib belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 6108-son farmoni [2] -asosida Milliy o'quv dasturi ishlab chiqildi va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi "2022 - 2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi 134-son farmoni[3] asosida 2024-yil 1-sentyabrdan amaliyotga joriy etila boshlandi. Mazkur farmonga ko'ra "tayanch o'quv rejasini takomillashtirish hamda o'zaro uzviy bog'liq fanlarni birlashtirish hisobiga sonini optimallashtirish" vazifasi qo'yildi. Unda shuningdek davlat umumiy o'rta ta'lim muassasalariga Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi bilan kelishilgan holda o'quv jarayoniga xalqaro tan olingan ta'lim dasturlarini joriy qilish, shu jumladan davlat ta'lim standartlari doirasida o'quv dasturlariga o'zgartirish kiritish hamda darsliklarni tanlashga (ona tili, adabiyot, tarix tarbiya va huquq fanlaridan tashqari) ruxsat berildi. Shunga muvofiq O'zbekiston ta'lim tizimida 2021/2022 o'quv yilidan boshlab 1-6-sinflarda tabiiy fanlarni o'z ichiga olgan "Tabiiy fan(Science)" yo'nalishi joriy etilishi e'lon qilindi [4].

Scienceni joriy etishdan avval xorij amaliyoti, O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan xususiy va xorijiy maktablar tajribasi o'rganildi. "Tabiiy fanlar" fanining afzalligi va ahamiyati shundaki, bu fan orqali o'quvchi dunyoni yaxlit tushunadi va ilmiy dunyoqarashni rivojlantiradi. Ma'lum qilinishicha, joriy etilgan fan o'quvchilarning PISA, TIMSS, PIRLS kabi xalqaro tadqiqotlarda muvaffaqiyatli ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytiradi. SCIENCE fani o'quvchilarga tushunarli sodda tilda yozilgan va tabiiy fanlarning asosiy tushunchalaridan iborat.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida universitetlarda yangi joriy qilingan Tabiiy fanlar(Science)ni o'qitish metodikasi" fani olindi. "Tabiiy fanlar" fani birinchi va ikkinchi sinflarda o'qitiladigan "Atrofimizdagi olam" va 3-4-sinflarda o'qitiladigan "Tabiatshunoslik" fanlarini birlashtiradi. Shuningdek, ushbu fanga 5-6 sinflardan boshlab bolalarga o'qitiladigan geografiya, biologiya, fizika fanlari birikma holda kiritiladi. 7-sinf dan boshlab maktab o'quv dasturiga kiritilgan fizika, kimyo, biologiya va geografiya fanlari alohida fanlar sifatida o'qitiladi. "Science" fani boshqa ba'zi fanlar o'rniga kiritilmaydi. Aksincha, u ta'lim sifatini oshirish uchun mavjud fanlarni kompleks o'qitishni ta'minlaydi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tavsiflash va kompleks tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili.

Mazkur fan asta-sekin joriy etilmoqda. Birinchi bosqich 2021/22 o'quv yilida 1-sinflarda haftasiga 1 soat, 2-sinflarda haftasiga 2 soat o'qitiladigan bo'ldi. Xalq ta'limi vazirining 2021 yil 24 dekabrda "Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun 2022-2023-o'quv yiliga mo'ljallangan tayanch o'quv rejani tasdiqlash to'g'risida"gi 4/4-son buyrug'iga muvofiq 2022/23 o'quv yilida 1-sinflarda haftasiga 1 soat, 2 va 3-sinflarda haftasiga 2 soatdan, 6-sinfda haftasiga 3 soatdan o'qitiladigan bo'ldi. 4-sinflarda avval o'qitilib kelingan "Tabiatshunoslik" fani qoldirildi. Tabiat hodisalarini, masalan, yomg'ir yog'ish hodisasini o'rganish jarayonida bola yoning tarkibini (kimyo), fizik xususiyatlarini, yilning qaysi faslida va qayerda ko'proq yomg'ir yog'ishini (geografik xususiyatlari), yomg'ir ta'sirida Yerga qanday ta'sir qilishini o'rganadi, o'zgarishlar, o'simliklar uchun (biologiya) foydalari haqida ma'lumotga ega bo'ladi. Bu davrda yangi o'quv yili boshlanishidan avval 1-2-sinf o'qituvchilari uchun ushbu fanni o'qitish bo'yicha maqsadli malaka oshirish kurslari tashkil etildi, kelgusida pedagogika oliy o'quv yurtlarida mazkur fandan dars beradigan mutaxassis o'qituvchilar tayyorlanadi. Zarur hollarda malaka oshirish kurslari tashkil etiladi. Shuningdek, o'qituvchilar uchun alohida uslubiy qo'llanma ishlab chiqiladi, Unda fanlarni o'qitishning eng maqbul uslublari va tavsiyalari keltiriladi. Ularning yordami bilan o'qituvchilar mashg'ulotlarni o'tkazishda qiyinchiliklarga duch kelmaydilar [5,6].

Oliy ta'limda "Tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi"ni o'qitishning asosiy maqsad va vazifalari talabalar ta'limini ta'minlash, tarbiyalash va shaxsini rivojlantirishdan iborat. O'qitishning ta'limiy maqsadlari chuqur va mustahkam ilmiy bilimlarni – eksperimental faktlarni, tushunchalarni, qonunlarni, nazariyalarni, tabiiy fanlarni o'qitish usullarini, dunyoning zamonaviy ilmiy manzarasini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

"Tabiiy fan(Science)"ni o'qitish metodikasi" fanini o'qitishning tarbiyaviy maqsadlari: ilmiy dunyoqarashni shakllantirish; talabalarni vatanparvarlik va baynalmilal ruhda tarbiyalash; talabalarining kasbiy yo'nalishini rag'batlantirish. Mazkur fanni o'qitish metodikasi fanining o'qitish jarayonida o'quvchilarni rivojlantirishning asosiy maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat: tafakkurni rivojlantirish; bilimlarni mustaqil egallash va qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish; Tabiiy fanlar va texnologiyaga kognitiv qiziqishni rivojlantirish; ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish; o'rganishga motivlarini shakllantirish.

Pedagogik fani sifatida "Tabiiy fan(Science)ni o'qitish metodikasi" fanining maqsad va vazifalari maktabda fizika, kimyo, biologiya va geografiyani o'qitish vazifalaridan sezilarli darajada farq qiladi. Chunki fizika, kimyo, biologiya va geografiya yo'nalishlarini bitirayotgan bo'lajak o'qituvchilar oliy o'quv yurtiga kirishdan boshlab yuqori kurslarga yetib borguncha faqat o'zi tanlagan fanini o'rganib kelganlar. Chunki yaxshi o'qituvchi bo'lishning birinchi majburiy sharti – mutaxassislik fanini mustahkam

bilishi va o'qituvchining uni chuqur anglashidir. Fanning o'zini zaif bilgan holda, hech qanday metodika o'qitishni to'g'ri tashkil etishga yordam bermaydi.

Biroq Science fanidan yuqori malakali o'qituvchi tayyorlash uchun faqat mutaxassislik fanlari (fizika, kimyo, biologiya yoki geografiya)dan ilmiy bilimning o'zi yetarli emas. Shunga ko'ra bo'lajak o'qituvchilar o'z mutaxassik fani(fizika, ...)dan tashqari integratsiya qilinadigan fanlar(biologiya, kimyo, geografiya)dan maktab dasturi doirasida bilimlarga ega bo'lishi kerak. Albatta ularni qisqa kurs davrida yangitdan o'rgatib bo'lmaydi. Shunga ko'ra ularni mustaqil ishlari orqali amalga oshirish tavsiya qilinadi. Ushbu muammoni "Tabiiy fan(Science)ni o'qitish metodikasi" bilan hal etiladi.

"Tabiiy fanlar"ni o'qitish metodikasi fanining konseptual asoslari. Tabiiy fanlar – bu olamning ilmiy manzarasini shakllantirishda ishtirok etadigan umumta'lim fandidir. Shu bilan birga, tabiiy fanlarning o'ziga xos xususiyatlari uning keng ko'lamli muammolari, fanlararo aloqadorligi va metodologiyasini tabiiy fanlardan tortib, ijtimoiy fanlarga ko'rish mumkin.

Tabiiy fanlar o'quvchilarga umumta'lim fanlari bo'lgan biologiya, fizika, kimyo va geografiya o'rtasidagi yaqin munosabatlarni tushunishga yordam beradigan, amalda yagona bo'g'indir. Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida zamonaviy tabiiy fanlar ta'limning maqsadi o'quvchi talabalarning amaliy xarakterdagi bilim va ko'nikmalarni egallashdan tashqari, meta-mavzu natijalarini ham egallashdan iborat; zamonaviy jadal o'zgaruvchan va texnologik rivojlanayotgan dunyoda o'zini muvaffaqiyatli amalga oshirishga qodir ijodiy shaxsni tarbiyalash; tabiat madaniyati bilan tanishtirish; Vatanni o'rganish, yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish.

Tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi oliy ta'limda yangidan kiritilgan "Tabiiy fanlar(SCIENCE)" – umumta'lim fanini o'qitishni o'rgatish, sifatini oshirish va o'qitish tizimini takomillashtirish, o'rta umumiy va oliy ta'limining asosiy ta'lim dasturlari uzluksizligini ta'minlash muammolarini hal etishga qaratilgan bo'lib, quyidagilarga yo'naltirilgan: oliy ta'limda tahsil olayotgan bo'lajak mutaxassislarni jadal tayyorlash; umumiy ta'limning kasbiy yo'nalishini ta'minlash; amaliy mashg'ulotlar, amaliy modullarni kiritish; o'qitishning ilg'or texnologiyalaridan, jumladan masofaviy va elektron ta'lim texnologiyalaridan foydalanish.

Tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi o'qitish maqsadlarini, tabiiy fanlar ta'lim mazmunini, o'qitishni tashkil etish usullari va shakllarini, o'quv qo'llanmalarini hamda ta'lim jarayonini belgilaydi.

Shunday qilib, *tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi fanining maqsadi* pedagogika universitetlari(institutlari) bo'lajak(fizika, kimyo, biologiya va geografiya) o'qituvchilarini bugungi kun talablari asosida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llab, yosh avlodga, tabiiy fanlar(SCIENCE)ni o'rgatishga tayyorlashdir.

Fanning *asosiy vazifalari* quyidagilardan iborat: 1. Talabalarga tabiiy fanlar (SCIENCE) haqida eng zarur ilmiy-nazariy bilimlarni berish. 2. Uzviylikni va uzluksizlikni ta'minlash maqsadida 1-4 sinflarda tabiatshunoslik va 5-6 sinflarda tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi fanini ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarini yoritib berish. 3. Talabalarga tabiiy fanlar bazasida zamonaviy pedagogik texnologiya haqida bilimlar berish. 4. Talabalarni o'quv metodik adabiyotlar, dastur va darsliklarni tahlil qilishga o'rgatish. 5. Talabalarni tabiiy fanlarni o'qitishning ilg'or uslublari va yo'llari bilan tanishtirish. 6. Talabalarda mazkur fandan o'qitishning turli tashkiliy shakllarini, uslublarni, zarur ko'rgazmali qurollarni to'g'ri tanlash malakalarini hosil qilish. 7. Tabiiy fanlar muammolariga bag'ishlangan maqolalar, adabiyotlarga taqriz, annotatsiya yozishga o'rgatish. 8. Kuzatilgan dars va darslardan tashqari tadbirlarni mustaqil metodik jihatdan to'g'ri tahlil qilishga o'rgatish. 9. Fanlararo aloqalar va ta'lim-tarbiya integratsiyasi asosida turli dars tiplari uchun ishlanmalar, reja-konspektlar tuzishga tayyorlash. 10. Maktabda tabiiy fanlardan darslarni tashkil etishda ekologik va tabiatni muhofaza qilish jihatlarni ko'ra bilishga o'rgatish. 11. Talabalarni xorijiy ta'lim tizimi va tabiiy fanlar dasturlari bilan tanishtirish. 12. Talabalarni kundalik hayotda zarur bo'lgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (internet materiallari, elektron darsliklar va sun'iy intellekt – SI va boshqalar) keng foydalanish, tanqidiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish; 13. Tabiiy fanlarning potensialidan yorqin, hayajonli, majoziy mavzu sifatida foydalanish, bu ma'lumotlarni zamonaviy vositalar yordamida idrok etish uchun imkon qadar qulay tarzda taqdim etish va tabiiy fanlarni o'rganish uchun motivatsiyani rivojlantirishga ko'maklashish; 14. "Tabiiy fanlar" umumta'lim fanini o'qitishda tizimli-faol, muammoli, evristik va shaxsan tabaqalashtirilgan yondashuvlarni amalga oshirish; 15. Oliy ta'lim bitiruvchilariga qo'yiladigan zamonaviy normativ talablarni hisobga olgan holda, talabalarda turli kasbiy va hayotiy vaziyatlarda ongli qarorlar qabul qilish, kasbiy vazifalarni bajarish bilan bog'liq muammolarni hal etishda olingan bilim, ko'nikma va ko'nikmalarni qo'llash tajribasini rivojlantirish zarurligini hisobga olgan holda, ta'limning amaliy yo'nalishini kuchaytirish; 16. Yaxlit, xilma-xil va dinamik o'zgaruvchan dunyo, tabiat, aholi va iqtisodiyotning barcha hududiy darajadagi munosabatlari, insoniyatning global muammolari va ularni hal qilish yo'llari haqida fikr yuritishdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, "Tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi" fani bo'lajak pedagoglarni tabiiy fanlarni samarali, ilmiy asosda va zamonaviy ta'lim talablari darajasida o'qitishga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu fan o'qituvchilarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy-metodik ko'nikmalarni ham shakllantirib, o'quvchilarda tabiat hodisalarini tushunish, ilmiy tafakkur va ekologik ongni rivojlantirishga xizmat qiladi. Fan vazifalarining to'laqonli amalga oshirilishi ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi, innovatsion yondashuvlarni qo'llash imkonini yaratadi hamda raqobatbardosh, zamonaviy fikrlovchi pedagog kadrlarni tayyorlashga zamin hozirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 6108-son farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi "2022–2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi 134-son farmoni.
4. Tabiiy fanlar [Matn]: 2-sinf uchun darslik / K. Suyarov [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 120 b.
5. Tabiiy fanlar 2 Mashq daftari [Matn]: 2-sinfi uchun mashq daftari / K. Suyarov [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi., 2021. – 96 b.
6. Tabiiy fanlar 2 Metodik qo'llanma [Matn] : o'qituvchilar uchun metodik qo'llanma / K.T. Suyarov[va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 112 b.

Muallif:

Qo'qonboyeva Shaxlo Rafikjonovna – Qo'qon davlat universiteti, Fizika va astronomiya kafedrasida dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

UDK 372.851

CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR DEVELOPING STOCHASTIC COMPETENCES OF MATHEMATICS TEACHERS

MATEMATIKA O'QITUVCHILARINING STOXAСТИK KOMPETENSIYALRINI RIVOJLANTIRISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СТОХАСТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ

Tashtemirova Nargiza Nematovna

O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi huzuridagi Respublika ta'lim markazi, 100100. Toshkent shahar Yakkasaroy tumani, Bobur ko'chasi, 9-uy

E-mail: tnargiz76@mail.ru

Abstract: The article analyzes the scientific and methodological foundations for developing stochastic competence in mathematics teachers within the context of modern mathematics education. In accordance with the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated June 21, 2024, No. PQ-231, the necessity of improving the content of professional development courses based on a competency-based approach and ensuring continuous professional development of teachers is substantiated. The stochastic training of mathematics teachers is interpreted as an integration of theoretical knowledge, skills in working with statistical data, methods of teaching stochastic topics, and practical activities based on real-life contexts. Based on the analysis of national and international studies, the structural components of stochastic competence are identified. The article reveals the didactic potential of using case-based tasks grounded in real statistical data and addresses methodological issues related to teaching the stem-and-leaf plot included in the National Curriculum. The findings demonstrate the importance of organizing professional development courses for mathematics teachers aimed at enhancing stochastic competence as a comprehensive system.

Keywords: stochastic competence, mathematics teacher, professional development, probability and statistics, statistical literacy, methodological competence, case-based tasks, real-life context, National Curriculum

Аннотация. В статье рассматриваются научно-методические основы развития стохастической компетентности учителей математики в условиях современного математического образования. В соответствии с Постановлением Президента Республики Узбекистан от 21 июня 2024 года № PQ-231 обоснована необходимость совершенствования содержания курсов повышения квалификации на основе компетентностного подхода и обеспечения непрерывного профессионального развития педагогических кадров. Стохастическая подготовка учителей математики интерпретируется как интеграция теоретических знаний, умений работы со статистическими данными, методики преподавания стохастических тем и практической деятельности, основанной на реальном жизненном контексте. На основе анализа отечественных и зарубежных исследований определены структурные компоненты стохастической компетентности. В статье раскрыты дидактические возможности использования кейс-заданий на основе реальных статистических данных, а также рассмотрены вопросы методической подготовки учителей к обучению диаграмме «стебель и лист», включённой в Национальную учебную программу. Результаты исследования подтверждают целесообразность организации курсов повышения квалификации учителей математики, направленных на развитие стохастической компетентности, как целостной системы.

Ключевые слова: стохастическая компетентность, учитель математики, повышение квалификации, теория вероятностей и статистика, статистическая грамотность, методическая компетентность, кейс-задания, реальный жизненный контекст, Национальная учебная программа

Kirish. Zamonaviy axborotlashgan jamiyat sharoitida matematik ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri - o'quvchilarda statistik savodxonlikni rivojlantirish, ehtimollik asosida fikrlash hamda noaniqlik sharoitida asoslangan qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantirishdan iboratdir. Ma'lumotlar hajmining keskin ortib borishi, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning murakkablashuvi va turli sohalarda statistik tahlilning keng qo'llanilishi matematik ta'lim mazmunida stoxastika bo'limining ahamiyatini sezilarli darajada oshirmoqda. Xalqaro tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, noaniqlik ko'plab real muammolarni matematik tahlil qilish jarayonining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ehtimollik nazariyasi va matematik statistika esa ma'lumotlarni tavsiflash, tahlil qilish hamda noaniqlik sharoitida asoslangan xulosalar chiqarish imkonini beradi [2, 27-bet].

Shu nuqtai nazardan, stoxastik bilimlar o'quvchilarda ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish, ularni tanqidiy baholash, turli vaziyatlarda asoslangan qaror qabul qilish hamda hodisalarning yuz berish ehtimolini baholash kabi muhim kompetensiyalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa matematika o'qituvchilarining stoxastika sohasidagi kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish zaruratini yuzaga keltiradi. Xususan, uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimi doirasida, ayniqsa malaka oshirish kurslari mazmunida ehtimollik va statistika elementlarini o'qitish metodikasini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Mazkur tadqiqotning obyekti matematika o'qituvchilarining stoxastika sohasidagi kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish jarayoni hisoblanadi. Tadqiqot predmeti esa matematika o'qituvchilarida stoxastik kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan malaka oshirish kurslari mazmuni va uning tarkibiy komponentlaridan iborat. Tadqiqot jarayonida pedagogika hamda matematikani o'qitish metodikasi sohasiga oid ilmiy adabiyotlar, stoxastika ta'limining nazariy va metodik asoslarini yorituvchi mahalliy hamda xorijiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Shuningdek, matematika o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga oid ilmiy yondashuvlar o'rganildi. Tadqiqotni amalga oshirishda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, tasniflash, umumlashtirish hamda pedagogik-metodik manbalarni o'rganish metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar asosida matematika o'qituvchilarida stoxastik kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan malaka oshirish kurslari mazmunining asosiy tarkibiy komponentlari aniqlanib, ularning o'zaro bog'liqligi tahlil qilindi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-son qarorida maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirishga doir qator vazifalar belgilangan [1]. Mazkur qarorga muvofiq pedagog kadrlarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta'minlash, malaka oshirish kurslari mazmunini zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirish hamda pedagoglarning o'zaro tajriba almashishi va mustaqil rivojlanishiga asoslangan tizimni rivojlantirish

nazarda tutilgan. Bu esa matematika o'qituvchilarining stoxastikaga oid kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish hamda ehtimollik va statistika elementlarini samarali o'qitish bo'yicha metodik kompetensiyalarini rivojlantirish uchun muhim shart-sharoit yaratadi.

Pedagogika va matematikani o'qitish metodikasi sohasidagi ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi, ayniqsa fan mazmunini samarali o'qitish qobiliyati uning nazariy bilimlari, metodik tayyorgarligi hamda pedagogik faoliyat tajribasining o'zaro integratsiyasi asosida shakllanadi. Zamonaviy didaktik yondashuvlarda matematik tushunchalarni o'qitish jarayoni faqatgina bilimlarni yetkazish bilan cheklanmay, balki o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish hamda matematik modellashtrish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan faol o'quv faoliyatini tashkil etishni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, matematikani o'qitish metodikasi o'qituvchidan nafaqat matematik tushunchalarning nazariy mohiyatini chuqur anglashni, balki ularni turli didaktik vositalar, modellar va innovatsion pedagogik texnologiyalar yordamida o'quvchilarga tushunarli tarzda yetkazish ko'nikmalarini ham talab etadi. Bu esa o'qituvchilarning kasbiy rivojlanish jarayonida metodik tayyorgarlikni muntazam takomillashtirib borish zarurligini ko'rsatadi.

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi uning fanga oid bilimlari, metodik tayyorgarligi hamda pedagogik faoliyat jarayonida ushbu bilimlarni samarali qo'llash qobiliyatining integratsiyasi asosida shakllanadi. L.Shulman tomonidan asoslangan "pedagogical content knowledge" (Fan mazmunini o'qitish metodikasiga oid bilim) konsepsiyasida o'qituvchining fanga oid bilimlari bilan uni o'qitish metodikasining uyg'unligi samarali ta'lim jarayonining muhim omili sifatida talqin etiladi [3]. Keyinchalik D.Ball, M.Thames va G. Phelps tomonidan ishlab chiqilgan "content knowledge for teaching" (O'qitish uchun zarur bo'lgan fan mazmuniga oid bilimlar) yondashuvi ham o'qituvchining nazariy bilimlari bilan bir qatorda ularni o'qitish uchun zarur bo'lgan maxsus metodik bilimlar tizimining muhimligini ta'kidlaydi [4].

C.Batanero va boshqalarning tadqiqotlarida ehtimollik va statistika o'quvchilarning real ma'lumotlarni tahlil qilish, tasodifiy jarayonlarni tushunish hamda asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi [5]. J.Garfield va D.Ben-Zvi esa statistik tafakkurni ma'lumotlar bilan ishlash, statistik modellarni talqin qilish hamda tasodifiy jarayonlarning mohiyatini anglash bilan bog'liq murakkab kognitiv jarayon sifatida tavsiflaydilar [6].

Shuningdek, stoxastika elementlarini o'qitishning nazariy va metodik asoslari A.Plotski, V.D.Selyutin, A.A.Ibragimov, O.K.Pletneva, U.Xonqulov, E.V.Ergle, I.V.Kitaeva, S.R.Kurbanov, D.T.Po'latova va A.D.Askarovlar kabi olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Mazkur tadqiqotlarda stoxastika elementlarini matematika ta'limiga joriy etish, o'quvchilarda ehtimoliy-statistik fikrlashni rivojlantirish hamda o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini takomillashtirish masalalarini ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Stoxastik bilim va ko'nikmalarni shakllantirish masalalari yana qator ilmiy tadqiqotlarda o'z aksini topgan. Xususan, A.Plotski maktab matematika kursiga stoxastika yo'nalishini kiritish zarurligini ilmiy jihatdan asoslagan [7]. V.D.Selyutin tadqiqotlarida esa maktab matematika kursining stoxastik mavzularini o'qitishda o'qituvchining metodik tayyorgarligiga oid yaxlit ilmiy konsepsiya ishlab chiqilgan [8]. E.V.Ergle o'z ilmiy ishlarida malaka oshirish tizimida tabiiy hamda ijtimoiy-gumanitar fan o'qituvchilarining stoxastik savodxonligini shakllantirish yo'llarini tadqiq etib, stoxastik bilim va ko'nikmalarning ahamiyatini asoslab bergan hamda stoxastik savodxonlikni rivojlantirishning uch bosqichini — asosiy, funksional va ilmiy darajalarni ajratib ko'rsatgan [9].

Shuningdek, I.V.Kitaeva o'z tadqiqot ishida "o'quvchilarning stoxastik kompetensiyasi" tushunchasi ilmiy muomalaga kiritilib, uning mazmuni ochib berilgan. Tadqiqotchi tomonidan o'quvchilarda stoxastik kompetensiyani shakllantirish mezonlari va darajalari aniqlanib, stoxastika mavzularini o'qitishda interfaol metod va vositalardan foydalanishga asoslangan yangi pedagogik yondashuv taklif etilgan [10].

U.X.Xonqulov tadqiqotida akademik litseylarda matematikaning stoxastika yo'nalishi elementlarini o'qitish metodikasini takomillashtirish masalalari ilmiy asosda yoritilgan [11]. Unda stoxastika elementlari mazmunini fanlararo aloqadorlik va ichki integratsiya asosida takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Shuningdek, bog'langan-integrativ, integrativ va tabaqalashtirilgan yondashuvlarning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinib, stoxastika elementlarini o'qitish metodikasining tarkibiy komponentlari aniqlangan. "Kombinatorika, ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlari" maxsus kursi mazmunini ishlab chiqilib, o'quvchilarning ehtimoliy-statistik tafakkurini rivojlantirish va o'quv-metodik ta'minotni takomillashtirish yo'llari ko'rsatib berilgan.

Zamonaviy matematik ta'lim tizimida ehtimollik va statistika elementlarining ahamiyati ortib borayotgani matematika o'qituvchilarining stoxastika sohasidagi kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishni dolzarb vazifalardan biriga aylantirmoqda. Shu sababli malaka oshirish kurslari mazmunini ishlab chiqishda stoxastikaning nazariy asoslari, statistik ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmalari, stoxastika mavzularini o'qitish metodikasi hamda real hayotiy kontekst bilan bog'langan amaliy faoliyatni qamrab olgan kompleks yondashuvni qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy tadqiqotlarda malaka oshirish tizimi mazmunini takomillashtirishga qaratilgan turli yondashuvlar ishlab chiqilgan. Xususan, A.A.Ibragimovning tadqiqot ishida o'qituvchilar malakasini oshirish tizimida o'quv mazmunini kasbiy ehtiyojlarga asoslangan holda modul tamoyili asosida shakllantirish mexanizmi takomillashtirilgan [12]. Tadqiqotda malaka oshirish dasturlarining invariant va variativ tarkibiy qismlarini aniqlash, ta'lim jarayonida ishtirok etuvchi subyektlar ning samarali hamkorligini kuchaytirish hamda ularning funksional vazifalarini tizimlashtirish orqali o'quv mazmunini tashkil etishning samarali modeli ishlab chiqilgan. Shuningdek, pedagogning malaka oshirish faoliyatini individuallashtirish darajalari — individual ta'lim dasturi, ta'lim yo'nalishi va individual rivojlanish trajektoriyasi aniqlashtirilib, individual ta'lim trajektoriyasini loyihalash jarayoni izchillik, uzluksizlik va yakunlanganlik mezonlari asosida optimallashtirilgan.

Malaka oshirish tizimini takomillashtirishga qaratilgan tadqiqotlar orasida D.T.Po'latovanning ishlari ham muhim o'rin tutadi. Uning tadqiqotida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari malakasini oshirish tizimi kasbiy-pedagogik ehtiyojlarga asoslangan variativ o'quv dasturlarini joriy etish orqali takomillashtirilgan [13]. Shuningdek, o'qituvchilarning individual kasbiy ehtiyojlarini aniqlashga qaratilgan bosqichma-bosqich diagnostika mezonlari ishlab chiqilib, ular mustaqil ta'lim olishga tayyorgarlik, fan metodikasi, pedagogik-psixologik bilimlar hamda pedagogik mahorat darajasini baholashni qamrab olgan. Tadqiqotda malaka oshirish tizimining o'quv-metodik ta'minoti ham shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari asosida takomillashtirilgan.

Shu bilan birga, A.D.Askarovning tadqiqot ishida malaka oshirish kurslari o'quv mazmunini kasbiy ehtiyojlarga asoslangan holda shakllantirish mexanizmi takomillashtirilib, pedagoglarning kasbiy faoliyati bilan bog'liq parametrlar va indikatorlarni aniqlashtirish, baholash mezonlarini belgilash hamda funksional omillarni tizimlashtirish muhim omil sifatida asoslab berilgan [14].

Tadqiqotda kasbiy ehtiyojlarni maksimal darajada qondirishga yo'naltirilgan variativ malaka oshirish o'quv mavzulari tarkibini aniqlash texnologiyasi ham ishlab chiqilgan.

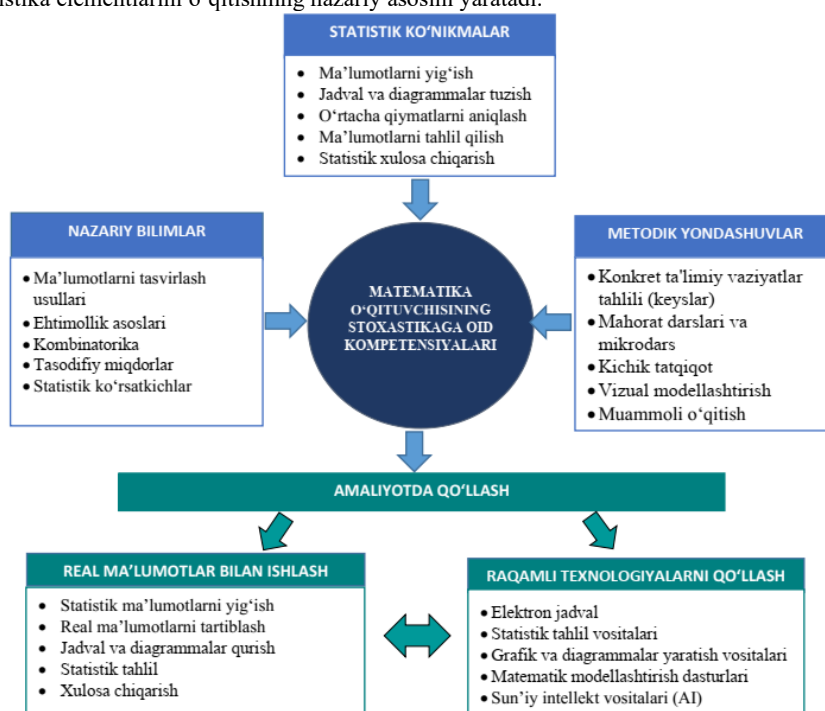
Bundan tashqari, A. E. Ibraymovning tadqiqot ishida o'qituvchilar malakasini masofaviy oshirish tizimini takomillashtirish masalalari yoritilib, didaktik talablar asosida masofaviy kurslarning metodik ta'minoti ishlab chiqilgan[15]. Tadqiqotda malaka oshirish jarayonining maqsadli, konseptual, texnologik hamda baholash-nazorat komponentlari aniqlashtirilgan hamda o'qituvchilarning metodik tayyorgarligidagi bo'shliqlarni bartaraf etishga qaratilgan masofaviy o'qitish texnologiyalari taklif etilgan.

S.R.Kurbanovning tadqiqot ishida matematika o'qituvchilarini kasbiy qayta tayyorlash jarayonida zarur bo'lgan maxsus ko'nikmalar tizimi aniqlangan[16]. Tadqiqotda matematika ta'limini interaktiv o'qitish shakllari asosida tashkil etish sharoitida o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar asoslab berilgan. Shuningdek, matematika o'qituvchilari malakasini oshirish kurslari dasturi va o'quv modullarida innovatsion texnologiyalar hamda faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlar joriy etilgan. Mazkur yondashuvlar asosida o'rta maktablarda matematika fanini interaktiv shaklda o'qitish metodikasi ishlab chiqilib, "Matematikani o'qitish va o'rganishda interaktiv metodlar" hamda "Matematika o'qitishda kompetensiyaviy yondashuv bo'yicha o'qituvchilar uchun namunaviy dastur va o'quv kursi" kabi o'quv modullari ishlab chiqilgan.

O.K.Pletnevaning tadqiqot ishida matematika o'qituvchilarining kasbiy mahoratini rivojlantirish muammolari malaka oshirish tizimi doirasida ilmiy jihatdan yoritilgan. Tadqiqotda "o'qituvchi professionalizmi" tushunchasi aniqlashtirilib, o'qituvchining kasbiy faoliyati samaradorligi hamda professional darajasini baholashga oid yangi yondashuvlar ishlab chiqilgan[17]. Shuningdek, matematika o'qituvchilarining uzluksiz malaka oshirish tizimini tashkil etishga qaratilgan tashkiliy-didaktik model ishlab chiqilgan. Mazkur model o'qituvchilarning kasbiy darajasini monitoring qilish asosida ta'lim jarayonini tahlil qilish, baholash va takomillashtirish, kasbiy qiyinchiliklarni aniqlash, differensial yondashuvni qo'llash hamda pedagoglarning individual ehtiyojlarini hisobga olish orqali ularning o'z-o'zini rivojlantirish va kasbiy takomillashuviga sharoit yaratishga xizmat qiladi.

Yuqorida keltirilgan ilmiy yondashuvlar malaka oshirish tizimi mazmunini kasbiy ehtiyojlar, individuallashtirish, variativlik hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, matematika o'qituvchilarida stoxastik kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan malaka oshirish kurslari mazmuni o'zaro bog'liq bir necha tarkibiy komponentlardan iborat yaxlit tizim asosida tashkil etilishi lozim. Ushbu tizim o'qituvchilarning nazariy tayyorgarligini mustahkamlash, statistik ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, stoxastika mavzularini o'qitish metodikasini takomillashtirish hamda olingan bilim va ko'nikmalarni amaliy faoliyatda qo'llashni nazarda tutadi (1-rasm).

Avvalo, malaka oshirish kurslari mazmunida **nazariy bilimlar** muhim o'rin egallaydi. Bu yo'nalishda stoxastikaning fundamental tushunchalari, jumladan tasodifiy hodisa, ehtimollikni aniqlashning klassik va statistik yondashuvlari, ehtimolliklarni qo'shish va ko'paytirish qoidalari, diskret va uzluksiz tasodifiy miqdorlar, matematik kutilma hamda dispersiya kabi nazariy masalalar tizimli ravishda o'rganiladi. Mazkur bilimlar matematika o'qituvchilarining stoxastika sohasidagi ilmiy tayyorgarligini shakllantiradi hamda ehtimollik va statistika elementlarini o'qitishning nazariy asosini yaratadi.

1-rasm. Matematika o'qituvchilarining stoxastik kompetensiyasini shakllantirish modeli

Malaka oshirish kurslarining muhim tarkibiy qismi statistik ko'nikmalarni rivojlantirishdan iboratdir. Bu jarayonda o'qituvchilarda statistik ma'lumotlarni yig'ish, ularni jadval va diagrammalar ko'rinishida ifodalash, asosiy statistik ko'rsatkichlarni aniqlash hamda statistik tahlil asosida xulosalar chiqarish ko'nikmalari shakllantiriladi. Ushbu ko'nikmalar o'qituvchilarning statistik savodxonligini rivojlantirish bilan birga, o'quvchilarda statistik tafakkurni shakllantirish uchun metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, stoxastik kompetensiyaning muhim tarkibiy qismlaridan biri statistik ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishdan iboratdir. I.Gal statistik savodxonlikni zamonaviy jamiyatda har bir shaxs uchun zarur bo'lgan muhim kompetensiya sifatida tavsiflab, u ma'lumotlarni tushunish, baholash va ular asosida asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatini o'z ichiga olishini ta'kidlaydi[18]. Shu sababli malaka oshirish kurslari jarayonida o'qituvchilar ma'lumotlarni yig'ish usullari, ularni

jadval va diagrammalar ko‘rinishida ifodalash, asosiy statistik ko‘rsatkichlarni (arifmetik o‘rtacha, mediana, moda) aniqlash hamda statistik natijalarni tahlil qilish va interpretatsiya qilish metodlari bilan tanishtirilishi lozim.

Malaka oshirish tizimida matematika o‘qituvchilarining stoxastik kompetensiyasini rivojlantirishda samarali metodik yondashuvlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Muayyan ta’limiy vaziyatlar tahlili (keys) o‘qituvchilarning real pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va samarali metodik yondashuvlarni qo‘llash va maqbul qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Mahorat darslari va mikrodarslar esa stoxastika mavzularini o‘qitishning samarali usullarini amaliy tarzda namoyish etish hamda o‘qituvchilarning metodik tajribasini boyitishga xizmat qiladi. Kichik tadqiqotlar o‘qituvchilarni statistik ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish jarayoniga jalb etib, tadqiqotga asoslangan o‘qitish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Vizual modellashtirish (daraxt diagrammalari, jadval va grafiklar) stoxastik tushunchalarni ko‘rgazmali tarzda taqdim qilish va tushuntirish imkonini beradi. Muammoli o‘qitish esa ehtimollik va statistika elementlarini real hayotiy vaziyatlar asosida o‘rganish orqali o‘qituvchilarning tahliliy va metodik kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinadiki, malaka oshirish kurslarida matematika o‘qituvchilarining stoxastik kompetensiyasini rivojlantirish maqsadida real hayotiy kontekstga asoslangan keys-topshiriqlardan foydalanish muhim didaktik ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq statistik ma’lumotlarni tahlil qilishga qaratilgan vazifalar o‘qituvchilarning statistik tafakkurini rivojlantirish, ma’lumotlarni tahlil qilish va ilmiy xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Buni malaka oshirish kurslarida quyidagi keys namunasi va uning muhokamasida ko‘rib chiqish mumkin.

Keys mavzusi: Hududda yozgi harorat o‘zgarishining statistik tahlili.

Ta’limiy vaziyat: So‘nggi yillarda global iqlim o‘zgarishi natijasida ko‘plab hududlarda havo haroratining oshishi kuzatilmoqda. Quyidagi jadvalda ma’lum bir hududda yoz faslidagi o‘rtacha haroratning oxirgi 10 yil davomida qayd etilgan qiymatlari keltirilgan.

Yil	O‘rtacha harorat (C°)
2015	27.1
2016	27.3
2017	27.6
2018	28.0
2019	28.2
2020	28.4
2021	28.7
2022	29.0
2023	29.3
2024	29.6

Mazkur ma’lumotlar asosida hududdagi harorat o‘zgarishining statistik tahlilini amalga oshirish talab etiladi. Topshiriqlar: 1. Berilgan ma’lumotlar asosida yozgi haroratning o‘rtacha qiymatini aniqlang. 2. Jadvaldagi ma’lumotlarni grafik ko‘rinishida tasvirlang. 3. Harorat o‘zgarishining umumiy tendensiyasini tahlil qiling. 4. Agar mavjud tendensiya davom etsa, kelgusi 5 yil ichida harorat qanday o‘zgarishi mumkinligi haqida statistik taxmin bildiring. 5. Berilgan ma’lumotlar asosida hududda iqlim o‘zgarishining qanday belgilari kuzatilayotganini aniqlang. 6. Olingan natijalar asosida ekologik va ijtimoiy oqibatlar haqida muhokama qiling.

Mazkur keys statistik ma’lumotlarni yig‘ish, tahlil qilish va interpretatsiya qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘qituvchilar jadval va grafiklar bilan ishlash, statistik ko‘rsatkichlarni aniqlash hamda ma’lumotlar asosida ilmiy xulosalar chiqarish faoliyatiga jalb etiladi. Bu esa ularning stoxastik tafakkurini rivojlantirish bilan birga, ehtimollik va statistika elementlarini real hayotiy vaziyatlar asosida o‘qitish metodikasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ushbu keys tinglovchilar tomonidan yechiladi va ular bilan quyidagi savollar asosida kichik guruhlarda muhokama tashkil etiladi: 1. Ushbu keys orqali o‘quvchilarda qanday statistik tushunchalar shakllantiriladi? 2. Keysni qaysi sinf bosqichida qo‘llash maqsadga muvofiq? 3. Ma’lumotlarni tahlil qilish jarayonida o‘quvchilar qanday tipik xatolarga yo‘l qo‘yishi mumkin? 4. Ushbu vaziyat asosida diagramma yoki grafiklardan qaysi biri samaraliroq hisoblanadi? 5. Statistik ma’lumotlar asosida prognoz qilish faoliyatini o‘quvchilar bilan qanday tashkil etish mumkin? 6. Ushbu keys matematika fanini geografiya yoki ekologiya fanlari bilan integratsiya qilishga qanday yordam beradi?

Iqlim o‘zgarishiga oid statistik ma’lumotlar asosida tashkil etilgan keys-topshiriqlar matematika o‘qituvchilarining stoxastik kompetensiyasini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Bunday topshiriqlar o‘qituvchilarning statistik ma’lumotlarni tahlil qilish, ehtimollik asosida xulosalar chiqarish hamda o‘quvchilarning statistik tafakkurini shakllantirish bo‘yicha metodik tayyorgarligini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tinglovchilarning malaka oshirish jarayonida stoxastika yo‘nalishi bo‘yicha Milliy o‘quv dasturiga kiritilgan yangi mavzularni o‘rganish hamda ularni samarali o‘qitish metodikasi bilan tanishtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Xususan, matematika fanidan Milliy o‘quv dasturining 8-sinf o‘quv maqsadlari tarkibiga ilk bor M8.E1.03 – “Shox va barg” (stem-and-leaf) diagrammasini tahlil qilish, izohlash hamda ushbu diagramma nima sababdan ma’lumotlarning noto‘g‘ri talqin qilinishiga olib kelishi mumkinligini tushunish kabi o‘quv maqsadining kiritilishi o‘qituvchilarda yangi bilimlar va stoxastik kompetensiyalarni takomillashtirish zaruratini tug‘diradi.

Mazkur o‘quv maqsadi o‘quvchilarda nafaqat statistik ma’lumotlarni tasvirlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, balki ularni tanqidiy tahlil qilish, interpretatsiya qilish hamda statistik ma’lumotlar asosida asosli xulosalar chiqarish kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan. Shu jihatdan, malaka oshirish kurslari jarayonida matematika o‘qituvchilarida ushbu o‘quv maqsadini samarali amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar hamda metodik kompetensiyalarni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Bunday tayyorgarlik o‘qituvchilarga “Shox va barg” diagrammasining mazmuni, tuzilishi va statistik tahlildagi o‘rmini chuqur anglash, ma’lumotlarni vizual modellashtirish usullaridan samarali foydalanish hamda o‘quvchilarda statistik tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladigan metodik yondashuvlarni amaliyotda qo‘llash imkonini beradi. Natijada o‘qituvchilar statistik ma’lumotlarni tasvirlash,

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

tahlil qilish va talqin qilishga oid o'quv faoliyatini samarali tashkil etish orqali o'quvchilarning statistik savodxonligini rivojlantirishga erishadilar.

Avvalo, o'qituvchilar "Shox va barg" diagrammasining mohiyati, tuzilishi va statistik tahlildagi o'rni haqida yetarli nazariy bilimga ega bo'lishlari lozim. Ushbu diagramma ma'lumotlarni tartiblangan holda ko'rsatish bilan birga, dastlabki qiymatlarni saqlab qolish imkonini beradi. Bu esa ma'lumotlarning taqsimlanishini aniqlash, eng ko'p uchraydigan qiymatlarni topish hamda mediana yoki moda kabi statistik ko'rsatkichlarni aniqlash jarayonini soddalashtiradi. Masalan, bir sinfdagi o'quvchilarning matematika fanidan olgan ballari quyidagicha bo'lsin: 62, 64, 65, 67, 68, 70, 72, 74, 75, 78, 69, 67.

Ushbu ma'lumotlar "Shox va barg" diagrammasi yordamida quyidagicha tasvirlanishi mumkin:

Shox	Barg
6	2 4 5 7 7 8 9
7	0 2 4 5 8

Mazkur diagramma yordamida o'quvchilar ma'lumotlarning 60–79 oralig'ida joylashganini, eng ko'p qiymatlar 60–69 oralig'ida ekanini hamda umumiy taqsimlanish tendensiyasini tezda aniqlashlari mumkin. Bu jarayon statistik ma'lumotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, M8.E1.03 o'quv maqsadining muhim jihatlardan biri "Shox va barg" diagrammasi ayrim holatlarda ma'lumotlarning noto'g'ri talqin qilinishiga olib kelishi mumkinligini tushuntirish hisoblanadi. Masalan, quyidagi ma'lumotlar to'plamini ko'rib chiqamiz: 21, 22, 23, 24, 35, 36, 37, 38.

"Shox va barg" diagrammasi quyidagicha bo'ladi:

Shox	Barg
2	1 2 3 4
3	5 6 7 8

Diagrammani kuzatganda, ma'lumotlar ikki guruh o'rtasida deyarli teng taqsimlangandek taassurot uyg'otadi. Biroq aslida 24 dan 35 gacha bo'lgan oralikda katta interval mavjud bo'lib, bu ma'lumotlar orasida sezilarli tafovut borligini ko'rsatadi. Agar diagramma asosida faqat umumiy ko'rinishga qarab xulosa chiqarilsa, ma'lumotlarning haqiqiy tarqalishi noto'g'ri talqin qilinishi mumkin. Shu sababli diagrammani tahlil qilish jarayonida ma'lumotlarning diapazoni va taqsimlanish xususiyatlarini ham hisobga olish zarur.

Malaka oshirish kurslari jarayonida o'qituvchilarda ushbu o'quv maqsadini amalga oshirishga qaratilgan kompetensiyalarni shakllantirish uchun turli metodik yondashuvlardan foydalanish tavsiya etiladi. Xususan, keys usuli orqali real statistik ma'lumotlarni tahlil qilish, kichik tadqiqot faoliyati orqali o'qituvchilarning o'zlari ma'lumot to'plab diagramma tuzishlari, shuningdek vizual modellashirish orqali "Shox va barg" diagrammasini gistogramma yoki ustunli diagramma bilan taqqoslash samarali natija beradi. Bunday mashg'ulotlar o'qituvchilarning nafaqat statistik ma'lumotlarni tasvirlash, balki ularni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Shuningdek, malaka oshirish kurslarida o'qituvchilarga o'quvchilarning yo'l qo'yishi mumkin bo'lgan tipik xatolarni tahlil qilish ham tavsiya etiladi. Masalan, o'quvchilar sonlarni tartiblamasdan diagramma tuzishlari, shox va barg qismlarini noto'g'ri ajratishlari yoki diagramma asosida umumiy xulosani noto'g'ri chiqarishlari mumkin. Ushbu xatolarni oldindan aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshiradi.

Shunday qilib, malaka oshirish kurslari matematika o'qituvchilarini Milliy o'quv dasturida belgilangan M8.E1.03 o'quv maqsadini samarali amalga oshirishga tayyorlashda muhim pedagogik mexanizm hisoblanadi. Bunday kurslar o'qituvchilarning statistik ma'lumotlarni tasvirlash, tahlil qilish va interpretatsiya qilish bo'yicha metodik kompetensiyalarini rivojlantirib, o'quvchilarda statistik savodxonlik va stoxastik tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Amaliyotda qo'llash komponenti matematika o'qituvchilarining stoxastik kompetensiyasini rivojlantirishda nazariy bilim va metodik ko'nikmalarni real ta'lim jarayoni bilan integratsiyalashni nazarda tutadi. Ushbu jarayonda, avvalo, real ma'lumotlar bilan ishlash muhim o'rin tutadi. Bunda o'qituvchilar statistik ma'lumotlarni yig'ish, ularni tartiblash, jadval va diagrammalar ko'rinishida ifodalash hamda statistik tahlil asosida xulosalar chiqarish ko'nikmalarini egallaydilar. Real ma'lumotlar asosida tashkil etilgan amaliy topshiriqlar o'qituvchilarga stoxastik tushunchalarni real hayotiy jarayonlar bilan bog'lash imkonini beradi hamda o'quvchilarda statistik tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalanish stoxastika elementlarini o'qitish samaradorligini oshiradi. Elektron jadval dasturlari, statistik tahlil vositalari, grafik va diagrammalar yaratish dasturlari hamda matematik modellashirish platformalari yordamida ma'lumotlarni qayta ishlash va vizual tahlil qilish imkoniyatlari kengayadi. Bundan tashqari, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchilarga ma'lumotlarni tahlil qilish va ta'lim jarayonini interaktiv tashkil etishda qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi. Natijada raqamli vositalar stoxastika tushunchalarini chuqurroq o'rganish va ularni amaliy faoliyatda qo'llashga xizmat qiladi.

Mazkur yondashuv Milliy o'quv dasturida belgilangan M9.E3.03 – "Raqamli vositalar yoki simulyatsiyalar orqali tasodifiy hodisalarni modellashirish" o'quv maqsadini amalga oshirish bilan ham bevosita bog'liqdir. Malaka oshirish kurslari jarayonida matematika o'qituvchilariga tasodifiy hodisalarni modellashirish uchun turli raqamli vositalardan foydalanish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Bunda o'qituvchilar tasodifiy jarayonlarni kompyuter yordamida modellashirish, tajribalarni ko'p marotaba takrorlash hamda olingan natijalarni statistik tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Masalan, malaka oshirish kursida quyidagi amaliy topshiriqni tashkil etish mumkin. Tinglovchilarga elektron jadval dasturi yoki maxsus simulyatsiya platformasi yordamida tangani 100 yoki 1000 marta tashlash jarayonini modellashirish vazifasi beriladi. Dastur tasodifiy sonlar generatori yordamida har bir tajriba natijasini (gerb yoki raqam) hosil qiladi. O'qituvchilar olingan natijalarni jadvalga joylashtirib, gerb tushish chastotasini hisoblaydilar hamda tajribalar soni ortishi bilan natijalar ehtimollik qiymatiga yaqinlashishini kuzatadilar. Keyingi bosqichda natijalar diagramma yoki grafik yordamida vizual tarzda tasvirlanadi va tasodifiy hodisaning ehtimolligi haqida xulosa chiqariladi.

Mazkur faoliyat o'qituvchilarga tasodifiy hodisalarni modellashirish, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish hamda ehtimollik tushunchasining mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu bilan birga, ular bunday mashg'ulotlarni maktab matematika darslarida qanday tashkil etish mumkinligi haqida metodik yondashuvlarni ham ishlab chiqadilar. Natijada o'qituvchilar o'quvchilarni raqamli vositalar yordamida tasodifiy jarayonlarni o'rganishga jalb etish, statistik natijalarni tahlil qilish va ma'lumotlarga asoslangan xulosalar chiqarish faoliyatini samarali tashkil etish kompetensiyasini egallaydilar.

Shunday qilib, malaka oshirish kurslarida raqamli texnologiyalar va simulyatsiyalardan foydalanish matematika o'qituvchilarining stoxastik kompetensiyasini rivojlantirish, shuningdek, M9.E3.03 o'quv maqsadini samarali amalga oshirish uchun muhim pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy matematik ta'limda stoxastika tushunchalarini real hayotiy kontekst bilan bog'lash ham muhim pedagogik tamoyillardan biri hisoblanadi. Xalqaro baholash dasturlari, xususan PISA tadqiqotlari natijalari real kontekst asosida tuzilgan matematik topshiriqlar o'quvchilarning matematik savodxonligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Shu bois malaka oshirish kurslari jarayonida real statistik ma'lumotlar bilan ishlash, tadqiqot topshiriqlarini bajarish hamda ma'lumotlarni tahlil qilishga asoslangan amaliy mashg'ulotlar tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, matematika o'qituvchilarida stoxastik kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan malaka oshirish kurslari mazmuni nazariy bilimlar, statistik ko'nikmalar, metodik kompetensiyalar hamda amaliy faoliyatning o'zaro integratsiyasiga asoslangan holda tashkil etilishi lozim. Mazkur komponentlarning uyg'unligi o'qituvchilarning stoxastika sohasidagi kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish hamda o'quvchilarda statistik savodxonlik va ehtimollik asosida fikrlash ko'nikmalarini samarali shakllantirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari asosida matematika o'qituvchilarida stoxastik kompetensiyani shakllantirishga yo'naltirilgan malaka oshirish kurslari mazmuni quyidagi asosiy yo'nalishlarni qamrab olishi maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi: stoxastikaning nazariy asoslarini o'rganish, statistik ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, stoxastika mavzularini o'qitish metodikasini takomillashtirish, real hayotiy ma'lumotlar asosida o'qitish hamda raqamli texnologiyalarni qo'llash. Mazkur komponentlarning uyg'unligi matematika o'qituvchilarining stoxastika sohasidagi kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda o'quvchilarda statistik savodxonlik va ehtimollik asosida fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari matematika o'qituvchilarida stoxastik kompetensiyani rivojlantirish zamonaviy matematik ta'limning muhim yo'nalishlaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Zamonaviy axborotlashgan jamiyat sharoitida o'quvchilarda statistik savodxonlik, ehtimollik asosida fikrlash hamda noaniqlik sharoitida asoslangan qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishda matematika o'qituvchisining stoxastika bo'yicha nazariy va metodik tayyorgarligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot jarayonida o'rganilgan ilmiy manbalar hamda olib borilgan tahlillar matematika o'qituvchilarining stoxastika sohasidagi kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda malaka oshirish kurslari muhim o'rin tutishini ko'rsatdi. Mazkur kurslar stoxastikaning nazariy asoslarini o'rganish, statistik ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish, stoxastika mavzularini o'qitish metodikasini takomillashtirish, real ma'lumotlar asosida ishlash hamda raqamli texnologiyalarni qo'llash kabi yo'nalishlarni qamrab olishi lozim. Shu asosda malaka oshirish kurslari mazmunini kompleks tizim asosida tashkil etish matematika o'qituvchilarining stoxastika bo'yicha ilmiy va metodik tayyorgarligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Natijada bu jarayon o'quvchilarda statistik savodxonlik, stoxastik tafakkur va real hayotiy vaziyatlarda matematik bilimlardan foydalanish ko'nikmalarini samarali shakllantirishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 21.06.2024 yildagi "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-231-son qarori
2. OECD (2022). *PISA 2022 Mathematics Framework*.
3. Shulman L. (1986). *Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching*. Educational Researcher.
4. Ball D., Thames M., Phelps G. (2008). *Content Knowledge for Teaching*. Journal of Teacher Education.
5. Batanero C., Burrill G., Reading C. (2011). *Teaching Statistics in School Mathematics*. Springer.
6. Garfield J., Ben-Zvi D. (2008). *Developing Students' Statistical Reasoning*. Springer.
7. Плюцки А. Стохастика в школе как математика в стадии созидания и как новый элемент математического и общего образования [Текст]: дис. ... докт. пед. наук в форме научного доклада: 13.00.02 / Плюцки Адам. - СПб, 1992. - 52 с.
8. Селютин В.Д. Научные основы методической готовности учителя математики к обучению школьников стохастике: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.02 / - Орел, 2002. - 344 с.
9. Эргле Е. В. Формирование стохастической грамотности учителей в системе повышения квалификации : диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.08 / - Москва, 2011. - 257 с.
10. Китаева И. В. Формирование стохастической компетенции учащихся при изучении математики с использованием интерактивных методов и средств обучения : автореферат Елец-2017, 24 стр
11. Хонкулов У.Х. Академик лицейларда математиканинг стохастика йўналиши элементларини ўқитишнинг педагогик имкониятларини такомиллаштириш: ped. fan. dok... (PhD) автореферат. – Тошкент, 2018. 52 б.
12. Ibragimov A.A. Xalq ta'limi xodimlari malakasini oshirish tizimini ko'p vektorli yondashuv asosida takomillashtirish: ped. fan. dok... (PhD) diss. – Samarqand, 2018. 216 b
13. Пулатова Д.Т. Бошлангич таълим ўқитувчиларининг эҳтиёжларга асосланган малака ошириш тизimini такомиллаштириш : ped. fan. dok... (PhD) дисс. –Наманган, 2019. 191 б.
14. Аскарлов А.Д. Халқ таълими ходимлари малакасини масофадан ошириш тизimini такомиллаштириш. Автореф. дисс. п.ф.ф.д. Тошкент, 2017. – 51 с.
15. Ибраймов А. Е. Умумтаълим мактаби физика ўқитувчилари масофавий малака оширишларининг илмий-методик асосларини такомиллаштириш : Автореф. дисс. п.ф.ф.д. Тошкент, 2017. – 51 с.
16. Курбанов С.Р. Методические основы эффективности системы переподготовки и повышения квалификации учителя математики (на примере Республики Таджикистан): автореферат Душанбе-2020, 26 стр.
17. Плетнева О.К. Организационно — дидактическая система непрерывного профессионального роста учителя в системе повышения квалификации (на примере учителя математики): автореферат Воронеж 2003, 26 стр
18. Gal I. (2002). Adults' Statistical Literacy: Meanings, Components, Responsibilities. *International Statistical Review*, 70, 1-51.

Muallif:

Tashtemirova Nargiza Nematovna - O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi huzuridagi Respublika ta'lim markazi, Aniq fanlar bo'limi metodisti.

UDK 372.881.11

FORMING PROFESSIONAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF ECONOMICS STUDENTS THROUGH PROBLEM-BASED LEARNING TECHNOLOGY

MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI ORQALI IQTISOD YO'NALISHI TALABALARIDA KASBIY KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ ПОСРЕДСТВОМ ТЕХНОЛОГИИ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ

Kushiyeva Nodira Xabibjonovna, Komilova Dildora G'ulamjanovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: dkomilova023@gmail.com

Abstract. This article examines the role of problem-based learning (PBL) technology in forming professional communicative competence among economics students. The study analyzes the theoretical foundations of PBL methodology and its application in English for Specific Purposes (ESP) teaching within Uzbekistan's higher education context. The research presents a comparative experimental study conducted at economics faculties, demonstrating that students engaged in PBL-based instruction showed significantly higher gains in professional communicative competence compared to those receiving traditional instruction. The article substantiates that PBL tasks - including business negotiations, financial report presentations, and case-study analyses - effectively develop both linguistic and sociolinguistic components of professional communicative competence. The findings confirm that PBL technology is a highly effective pedagogical tool for preparing economics graduates to communicate professionally in English in real-world contexts.

Keywords: problem-based learning, professional communicative competence, English for Specific Purposes, economics students, higher education, PBL methodology, Business English, communicative approach.

Annotatsiya. Ushbu maqolada muammoli ta'lim texnologiyasining iqtisod yo'nalishi talabalarida kasbiy kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishdagi o'rni o'rganilgan. Maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimi sharoitida muammoli ta'lim metodologiyasining nazariy asoslari va ingliz tilini maxsus maqsadlarda (ESP) o'qitishdagi qo'llanilishi tahlil etilgan. Iqtisodiyot fakultetlarida o'tkazilgan qiyosiy eksperimental tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim asosida o'qigan talabalar kasbiy kommunikativ kompetensiyasi bo'yicha an'anaviy metodda o'qiganlarga nisbatan sezilarli darajada yuqori ko'rsatkichlarga erishgan. Maqolada biznes muzokaralar, moliyaviy hisobotlar taqdimoti va keys-stadi tahlillari kabi muammoli vazifalar kasbiy kommunikativ kompetensiyani samarali rivojlantirishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: muammoli ta'lim, kasbiy kommunikativ kompetensiya, maxsus maqsadlar uchun ingliz tili, iqtisod talabalari, oliy ta'lim, muammoli ta'lim metodologiyasi, kommunikativ yondashuv.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль технологии проблемного обучения в формировании профессиональной коммуникативной компетенции у студентов экономического направления. В исследовании анализируются теоретические основы методологии проблемного обучения и её применение в преподавании английского языка для специальных целей (ESP) в условиях системы высшего образования Узбекистана. Результаты сравнительного экспериментального исследования, проведённого на экономических факультетах, показывают, что студенты, обучавшиеся по методу проблемного обучения, достигли значительно более высоких показателей профессиональной коммуникативной компетенции по сравнению со студентами, занимавшимися по традиционной методике.

Ключевые слова: проблемное обучение, профессиональная коммуникативная компетенция, английский язык для специальных целей, студенты экономических специальностей, высшее образование, методология проблемного обучения, деловой английский язык, коммуникативный подход.

Kirish. Bugungi kunda iqtisodiyotning jadal rivojlanishi sharoitida iqtisodiyot sohasidagi mutaxassislardan ingliz tilida erkin va professional muloqot qila olish talab etilmoqda. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari, jumladan, 2022–2030 yillar uchun mo'ljallangan "Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasida oliy ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'qitish sifatini tubdan oshirish ustuvor vazifalar qatorida belgilab qo'yilgan. Shu bilan birga, iqtisod yo'nalishi talabalarining aksariyati ingliz tilida professional muloqot olib borish, biznes muzokaralar qilish, moliyaviy hujjatlarni ingliz tilida tayyorlash va xorijiy hamkorlar bilan ishbilarmonlik munosabatlarini yurita olish ko'nikmalarini yetarli darajada egallamay bitirib chiqmoqdalar. Bu holat nafaqat kadrlar sifatiga, balki mamlakatimizning xalqaro iqtisodiy aloqalar tizimidagi o'rniga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Mazkur muammoning yechimi sifatida jahon ta'lim amaliyotida keng qo'llanilayotgan muammoli ta'lim texnologiyasi (Problem-Based Learning - PBL) alohida e'tibor tortmoqda. Muammoli ta'lim texnologiyasi talabalarni haqiqiy hayotiy vaziyatlarga yaqin bo'lgan murakkab muammolarni hal etish jarayoniga jalb etib, ularning mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va professional muloqot ko'nikmalarini bir vaqtda rivojlantirish imkonini beradi. Xususan, biznes va iqtisodiyot sohasida muammoli vazifalar (keys-stadi, biznes simulyatsiya, rolli o'yinlar) talabalarni real kasbiy muhitda muloqotga tayyorlashning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolaning maqsadi muammoli ta'lim texnologiyasining iqtisod yo'nalishi talabalarida kasbiy kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishdagi o'rni nazariy asoslash va eksperimental tadqiqot natijalarini tahlil qilish orqali ko'rsatib berishdan iborat.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida iqtisod yo'nalishi talabalarida ingliz tilida kasbiy kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish jarayoni olingan, uning predmeti esa muammoli ta'lim texnologiyasining ushbu jarayonga ta'siri va samaradorligi hisoblanadi. Tadqiqotda adabiyotlarni tahlil qilish va sintez qilish, tasniflash va tavsifiy tahlil, eksperimental metod (nazorat va tajriba guruhlarini qiyosiy tahlil qilish), kuzatish va so'rovnomalar kabi metodlardan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Muammoli ta'lim texnologiyasi zamonaviy pedagogikaning eng ko'p tadqiq etilgan va amaliyotda sinab ko'rilgan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu texnologiyaning ilmiy asoslari bir necha avlod olimlarining izlanishlari natijasida shakllangan

bo'lib, unga nisbatan turli maktablar va ilmiy yo'nalishlar doirasida o'ziga xos yondashuvlar ishlab chiqilgan. Muammoli ta'limning nazariyildizlari amerikalik faylasuf, psixolog va pedagog J. Deweyning "tajribaga asoslangan ta'lim" kontsepsiyasiga borib taqaladi. Olim muammoli ta'limni 1894 yilda Chikagoda tashkil etgan tajriba maktabida qo'llagan bo'lib, XX asrning 60 yillarida bu yo'nalishda tadqiqotlar jadal olib borilgan. Zamonaviy PBL nazariyasining asoschisi sifatida kanadalik olim H.S. Barrows tan olinadi. PBL dastlab 1960-yillarda tibbiy ta'limda, an'anaviy sog'liqni saqlash ta'limidagi faktlarni yodlashga urg'u berishdan talabalarining qoniqarsiz klinik ko'rsatkichlari sababli ishlab chiqilgan. Bu yondashuv keyinchalik hamshiralik, arxitektura, biznes boshqaruvi va ta'lim kabi boshqa oliy ta'lim sohalariga ham joriy qilingan. Barrows PBLni soddalashtirilib ta'riflab, uni "muammoni tushunish yoki hal etish yo'lida ishlash jarayonidan kelib chiqadigan ta'lim" deb izohlagan.

Hmelo-Silver PBLning maqsadlarini tadqiq etib, quyidagi besh asosiy yo'nalishni belgilagan: keng va moslashuvchan bilim bazasini shakllantirish; samarali muammoni hal etish ko'nikmalarini rivojlantirish; mustaqil, umrbod o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirish; samarali hamkorlikni ta'minlash; va o'rganishga ichki motivatsiyani shakllantirish. J.R. Savery PBLni "muammoni hal etish jarayonida o'rganish" sifatida ta'riflab, uning tanqidiy fikrlashni real hayotiy muammolarni hal etish konteksti orqali rivojlantirishga xizmat qilishini ta'kidlagan. PBLda talabalar endi o'qituvchidan passiv ravishda bilim olmaydi, aksincha, ular muammoni faol aniqlaydi va uni hal etish uchun mustaqil o'rganish va hamkorlikdagi tadqiqot ishlariga kirishadi.

XX asrning 60-yillarida muammoli ta'lim L. Rubinshteyn, M.I. Maxmutov, V. Okon, I.Ya. Lerner kabi tadqiqotchilarning qarashlari negizida yanada rivojlandi. S.L. Rubinshteynning "Tafakkur muammoli vaziyatdan boshlanadi" degan g'oyasi muammoli ta'limning psixologik asosi sifatida qabul qilingan. M.I. Maxmutovning "Muammoli ta'lim nazariyasi va amaliyoti" va "Muammoli ta'lim: nazariyaning asosiy masalalari" monografiyalari muammoli ta'lim didaktik tizim va o'qitish turi sifatida nazariy jihatdan asoslab berilgan. Olim didaktikaning kategorik apparatiga "muammolilik tamoyili" va "o'quv muammosi" kabi tushunchalarni kiritgan. Maxmutov muammoli ta'lim mustaqil tafakkurni tarbiyalash maqsadida ta'lim va shaxs rivojlanishini birlashtirishi lozimligini ta'kidlagan. A.M. Matyushkin va M.N. Skatkin esa muammoli ta'limning mohiyati bilan ishlashda ekanligi va bu jarayon talabalarni yechim izlashga undashini ta'kidlashgan. Shuningdek, muammoli ta'lim kontsepsiyasi 1960–70-yillarda T.V. Kudryavtsev, A.M. Matyushkin va boshqalar tomonidan ilmiy asoslab berilgan bo'lib, uning mohiyati o'qituvchi tomonidan talabalar uchun muammoli vaziyatlar yaratib, ularni o'quvchilarning maksimal mustaqilligi bilan birgalikda hal etishdan iborat.

O'zbek olimlaridan S.M. Raxmonova va M.O'. Abduraxmonova va boshqalar muammoli ta'lim texnologiyasining bugungi zamonaviy ta'lim sharoitidagi ahamiyatli jihatlari, ta'lim oluvchilarning tanqidiy, mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, muammoli vaziyatlarning turli echimlarini izlab topish, shu texnologiyaning samarali usullari va xususiyatlarini o'rganagan.

Kommunikativ kompetensiya tushunchasi esa D. Hymes tomonidan berilgan ta'rifda "til bilimining amaliyotda qo'llanilishi bilan uzviy bog'liqligi"ni ta'kidlagan. M. Canale va M. Swain kommunikativ kompetensiyani to'rt asosiy komponentdan iborat model sifatida ishlab chiqishdi: grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik kompetensiyalar. Iqtisodiyot sohasiga nisbatan esa T. Dudley-Evans va M. St. John ingliz tilini maxsus maqsadlarda o'qitish (ESP) kontsepsiyasida kasbiy kommunikativ kompetensiyaning yo'nalishga xos xususiyatlarini batafsil ko'rib chiqqan.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan PBL vazifalari modeli quyidagi uch asosiy tur bo'icha tashkil etildi, ya'ni biznes muzokaralar simulyatsiyasi - xorijiy investor bilan ingliz tilida muzokara olib borish, moliyaviy hisobot taqdimoti - kompaniyaning choraklik moliyaviy hisobotini ingliz tilida taqdim etish va savollarga javob berish, keys-stadi tahlili - real xalqaro kompaniyalar misolida muammo-yechim tahlilini inglizcha bayon etish. Har bir vazifa yakka tartibda tayyorlash, kichik guruhda muhokama qilish va jamoa oldida taqdim etish bosqichlaridan iborat. Bir semestr (14 hafta) davom etgan tadqiqot yakunida quyidagi natijalar qayd etildi: tajriba guruhida kasbiy kommunikativ kompetensiyaning o'rtacha balli yaxshigina ko'tarildi, nazorat guruhida esa kamroq ko'tarildi. T-test tahlili ko'rsatkichlari ham ikki guruh o'rtasidagi farqning statistik jihatdan muhimligini tasdiqladi. Sotsiolingvistik kompetensiya va strategik kompetensiya komponentlarida tajriba guruhining o'sishi ayniqsa yaqqol ko'zga tashlandi. Bu natijalar PBL texnologiyasining real kommunikativ vaziyatlarni modellashirish orqali talabalarining kasbiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdagi yuqori samaradorligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Muammoli ta'lim texnologiyasi zamonaviy oliy ta'limda eng istiqbolli pedagogik yondashuvlardan biri sifatida tan olingan bo'lib, u ayniqsa iqtisod yo'nalishi talabalarida kasbiy kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. An'anaviy o'qitish metodlaridan farqli o'laroq, muammoli ta'lim talabani passiv tinglovchi sifatida emas, balki faol muammo hal etuvchi, tahlil qiluvchi va muloqotga kirishuvchi sub'ekt sifatida o'quv jarayoniga jalb etadi. Aynan shu xususiyat iqtisod sohasida kasbiy ingliz tilini o'zlashtirishning asosiy sharti hisoblanadi. Iqtisod yo'nalishi talabalari uchun kasbiy kommunikativ kompetensiya oddiy til bilimidan ancha keng tushunchadir. Bu kompetensiya xorijiy hamkorlar bilan biznes muzokaralar olib borish, moliyaviy hisobotlarni ingliz tilida taqdim etish, xalqaro tender hujjatlarini tahlil qilish, investorlar oldida taqdimot qilish va iqtisodiy masalalar yuzasidan professional yozishmalar yuritish kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Ushbu ko'nikmalarni shakllantirish esa hech qachon darslikdagi mashqlar orqali emas, balki faqat real hayotiy vaziyatlarga yaqin bo'lgan amaliy faoliyat jarayonida mumkin bo'ladi. Muammoli ta'lim texnologiyasi aynan shunday sharoit yaratadi - talabalar dars davomida hayoliy emas, balki haqiqiy iqtisodiy muammolar bilan yuzma-yuz keladi va ularni ingliz tilida muhokama qilishga, yechim izlashga, o'z nuqtai nazarini himoya qilishga majbur bo'ladi. Muammoli ta'lim texnologiyasining iqtisod yo'nalishi talabalarida kasbiy kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi ahamiyati bir necha asosiy jihatda namoyon bo'ladi. Avvalo, bu texnologiya talabalarining kasbiy leksikasini jonli kontekstda o'zlashtirish imkonini beradi. Iqtisodiyot, moliya, marketing, menejment va savdo-sotiq sohasiga oid atamalar quruq yodlash orqali emas, balki muammoli vazifalarni bajarish jarayonida tabiiy ravishda o'zlashtiriladi. Buning natijasida talabalar o'rganilgan so'z va iboralarni kerak vaqtda bemalol qo'llay oladilar. Bundan tashqari, muammoli ta'lim talabalarining og'zaki va yozma kasbiy nutqini bir vaqtda rivojlantiradi. Keys-stadini inglizcha tahlil qilish, guruh oldida taqdimot qilish, hamkasblar bilan fikr almashish va xulosalarni yozma ravishda bayon etish - bularning barchasi kasbiy kommunikatsiyaning turli shakllarini qamrab oladi.

Muammoli ta'limning yana bir muhim afzalligi shundaki, u talabalarni ijtimoiy-lingvistik ko'nikmalar, ya'ni muloqotning muayyan kasbiy sharoitiga mos keladigan uslub, ton va ifoda vositalarini tanlashga o'rgatadi. Iqtisodchi mutaxassisning xorijiy sherik bilan muzokaradagi nutqi va kollegasi bilan kundalik muloqoti o'rtasida katta farq bor. Muammoli ta'lim vazifalari talabalarni aynan shu farqni anglashga va har bir vaziyatga mos kommunikativ strategiyani qo'llashga yo'naltiradi. Bu esa kelajakda ularni xalqaro iqtisodiy muhitda professional va ishonchli muloqotga tayyorlaydi. Shu bilan birga, muammoli ta'lim texnologiyasi iqtisod yo'nalishi talabalarida kasbiy kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish bilan birga, ularning tanqidiy fikrlash, jamoada ishlash, vaqtni

boshqarish va mas'uliyatni his qilish kabi universal kasbiy sifatlarini ham shakllantiradi. Ushbu sifatlar zamonaviy xalqaro mehnat bozorida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun til bilimi bilan bir qatorda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun muammoli ta'lim texnologiyasini iqtisod yo'nalishlarida ingliz tilini o'qitishda keng va tizimli qo'llash - bu nafaqat pedagogik zaruriyat, balki mamlakatimizning iqtisodiy rivojlanishi va xalqaro integratsiyasi nuqtai nazaridan ham strategik ahamiyatga ega bo'lgan masaladir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dewey J. Experience and Education. — New York: Macmillan, 1938. — 91 p.
2. Barrows H.S., Tamblyn R.M. Problem-Based Learning: An Approach to Medical Education. — New York: Springer, 1980. — 206 p.
3. Savery J.R. Overview of Problem-Based Learning: Definitions and Distinctions // Interdisciplinary Journal of Problem-Based Learning. — 2006. — Vol. 1(1). — Pp. 9–20.
4. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics. — 1972. — Pp. 269–293.
5. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. — 1980. — Vol. 1(1). — Pp. 1–47.
6. Dudley-Evans T., St. John M. Developments in English for Specific Purposes. — Cambridge: Cambridge University Press, 1998. — 301 p.
7. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach. — Cambridge: CUP, 1987. — 183 p.
8. Hmelo-Silver C.E. Problem-Based Learning: What and How Do Students Learn? // Educational Psychology Review. — 2004. — Vol. 16(3). — Pp. 235–266.
9. Schmidt H.G. et al. The Development of Diagnostic Competence // Academic Medicine. — 2011. — Vol. 86(1). — Pp. 66–73.
10. Yo'ldoshev J.G'. O'zbek oliy ta'limida chet tillarni o'qitishning zamonaviy muammolari. — T.: Fan, 2019. — 215 b.
11. Makhmutov M.I. Problemnoye obucheniye: osnovnyye voprosy teorii. — M.: Pedagogika, 1975. — 368 s.
12. Rubinshteyn S.L. Osnovy obshchey psikhologii. — M.: Pedagogika, 1989. — 488 s.
13. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi nashriyoti, 2006.
14. Avliyakov N.X., Namozova N.J. Muammoli o'qitish texnologiyalari. — T.: Fan va texnologiyalar nashriyoti, 2008. — 80 b.

Mualliflar:

Kushiyeva Nodira Xabibjonovna - O'zDJTU, pedagogika fanlari doktori, dotsent.

Komilova Dildora G'ulamjanovna - GulDU tayanch doktoranti.

UDK 372.81

THE ROLE OF ALISHER NAVAI'S WORKS IN THE EDUCATION OF MODERN YOUTH

ALISHER NAVOIY ASARLARINING BUGUNGI YOSHLAR TARBIVASIDAGI ROLI

РОЛЬ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛИШЕРА НАВАИ В ВОСПИТАНИИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Mahmudov Ravshanbek

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: r-mahmudov2026-1@gmail.com

Annotation: This article examines the spiritual and educational foundations of the Third Renaissance concept in the context of New Uzbekistan. It emphasizes the significance of Alisher Navoi's literary and philosophical heritage in shaping the moral, intellectual, and humanistic development of today's youth. The study highlights the relevance of Navoi's ideas on knowledge, ethics, and the perfect human being within modern educational and cultural processes. Through historical and philosophical analysis, the author demonstrates the role of classical heritage in strengthening national identity amid globalization. The article also proposes practical approaches for integrating Navoi's works into contemporary education and youth upbringing.

Keywords: Alisher Navoi, Third Renaissance, New Uzbekistan, spirituality, enlightenment, perfect human, education, youth upbringing, humanism, national values, science, morality, literary heritage, Renaissance era, philosophical thought.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida shakllanayotgan Uchinchi Renessans g'oyasining ma'naviy-ma'rifiy asoslari tahlil qilinadi. Unda Alisher Navoiy ijodining bugungi yoshlar tarbiyasidagi o'rni, insonparvarlik, komil inson, ilm-fan va axloqiy kamolot haqidagi qarashlari yoritiladi. Muallif Navoiy asarlarining zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonidagi dolzarbligini tarixiy va falsafiy misollar asosida asoslaydi. Shuningdek, globallashuv davrida milliy ma'naviyatni mustahkamlashda buyuk mutafakkir merosining ahamiyati ochib beriladi. Maqolada yosh avlod ongiga Navoiy g'oyalarini singdirish bo'yicha amaliy takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Uchinchi Renessans, Yangi O'zbekiston, ma'naviyat, ma'rifat, komil inson, ta'lim-tarbiya, yoshlar tarbiyasi, insonparvarlik, milliy qadriyatlar, ilm-fan, axloq, adabiy meros, uyg'onish davri, falsafiy qarashlar.

Аннотация: В статье рассматриваются духовно-просветительские основы идеи Третьего Ренессанса в условиях Нового Узбекистана. Особое внимание уделяется роли творческого и философского наследия Алишера Навои в воспитании современного поколения, формировании гуманистических ценностей и идеала совершенной личности. Анализируется актуальность произведений Навои в системе образования и духовного воспитания в эпоху глобализации. Автор раскрывает значение научного знания, нравственного воспитания и национальных ценностей как факторов устойчивого развития общества. В работе также предлагаются практические меры по популяризации наследия Навои среди молодежи и интеграции его идей в современное образовательное пространство.

Ключевые слова: Алишер Навои, Третий Ренессанс, Новый Узбекистан, духовность, просвещение, совершенный человек, образование, воспитание молодежи, гуманизм, национальные ценности, наука, нравственность, литературное наследие, эпоха Возрождения, философские идеи.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

KIRISH. O'zbekistonda yangidan yangi innovatsion g'oyalar ko'paymoqda va ular hayotga tadbiiq etilmoqda. Bugungi kunda yangicha fikrlaydigan, yangicha o'ylaydigan va ishlaydigan yoshlar to'ldirini hosil bo'lib bormoqda. Yangi O'zbekiston, yangi uyg'onish davri, Uchinchi Renessans kabi falsafiy iboralar, tushunchalarning paydo bo'lishini ma'naviy-ma'rifiy asoslari mavjud.

"Yurtimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etish uchun bizga zamonaviy ilm va yana bir bor ilm, tarbiya va yana bir bor tarbiya kerak. Bugungi va ertangi kunimizni yoshlarimiz taqdirini hal qiladigan yuksak malakali muallim va murabbiylar, professor-o'qituvchilar, haqiqiy ziyolilar kerak", [1.254] deb yozgan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.

Haqiqatan ham bugungi globallashuv davrida ilm-fansiz rivojlanish bo'lmashligi tobora ravshanlashib, aniqlashib bormoqda. Tasavvur qiling, elektr toki bo'lmagan, texnika umuman mavjud bo'lmagan davrda Ahmad Farg'oniy Farg'ona muzofotining Qubba shahridan Bog'dod shahriga ilm olishga borgan va olamshumul kashfiyotlar yaratgan. Husayn Abu Ali ibn Sino o'n to'rt yoshida o'zi yashagan muzofotda tabii sifatlari tanilgan va minglab insonlarni davolagan, mushkulini oson qilgan, hayotga qaytara olish salohiyatiga ega bo'lgan.

Ulug' mutafakkir Alisher Navoiy besh yoshida Fariddin Attorning "Mantiq ut-tayr" asarini yod ola bilgan. Ilm olish uchun uzoq Hiron shahridan Movarounnahrning ilm-ma'rifat markazi bo'lgan Samarqand shahriga kelgan va Abullays Samarqandiy qo'lida ikki yil ta'lim-tarbiya olgan. Shuning uchun ham buyuk alloma jahonga mashhur "Xazoyin ul-ma'oni", "Xamsa", "Nasoyim ul-muhabbat", "Tarixi anbiyo va hukamo", "Vaqfiya", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mahbub ul-qulub" kabi butun davrlar uchun eskirmaydigan, o'lmas asarlarni yaratgan. Bu asarlar besh asrdan buyon butun dunyo xalqlariga ma'rifat, ma'naviyat, ilm ulashib kelmoqda. Bugungi kundagi vazifa esa Alisher Navoiy nomidagi xalqaro jamoat fondi direktori, professor Olimjon Davlatov yozganidek, "Alisher Navoiyni xalqqa yaqinlashtirish, uning bebaho ma'naviy merosini yoshlarimizning ko'ngil mulkiga aylantirish bir kunlik ish emas. Bu – uzoq davom etuvchi mashaqqatli va izchillikni talab etuvchi jarayon. Chunki, har bir avlodning dunyoqarashi, jamiyat va atrof-muhitga munosabati, yashash tarzi o'ziga xos. Yigirmanchi asrning yoshlari bilan bugungi yoshlarning qiziqishlari o'rtasida yer bilan osmoncha farqni ko'rishimiz mumkin. Ammo mohiyat – har tomonlama yetuk, barkamol Shaxsni voyaga yetkazish o'zgarmasdir. Shu sababdan, zamondoshlarning dunyoqarashi, jadal rivojlanib borayotgan texnokratik oqimni hisobga olgan holda, bu masalaga ham yangicha yondashish zaruriyatini taqozo etmoqda". [2.5] Ulug' mutafakkir ilgari surgan g'oyalar bugungi Uchinchi Renessans sari dadil qadam tashlanayotgan shu damlarda nihoyatda katta ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy ahamiyatga ega. Bugungi kompyuter, axborot, internet asrida Alisher Navoiyning o'lmas g'oyalarini yoshlarga singdirish, qabul qildirish, o'qishga ixtiyoriy majburlash usullarini yaratilishi eng dolzarb vazifalardan biridir. Alisher Navoiy merosini o'rgatish faqat Navoiyshunoslarnigina emas, balki barchani dolzarb vazifasiga aylantirish muhitini yaratish lozim. 2025-yil 16-dekabr kuni Tojikistonlik 10 yoshli bola Qobiljon Aliyev Moskva viloyati Odintsova shahridagi Uspenskiy nomidagi maktabning 4-sinf o'quvchisi 9-sinf o'n besh yoshli o'quvchi tomonidan pichoqlab o'ldirilgan. O'n yoshli bolani qasddan pichoqlab o'ldirilishi butun insoniyatni larzaga soldi. Bu fojia, ta'lim-tarbiya sohasida hali juda katta muammolar, kamchiliklar borligidan dalolatdir. 15 yoshli bolani 10 yoshli Qobiljon Aliyevni pichoqlab o'ldirishi kunduzi maktab binosi ichida sodir bo'lishi, demak, ta'lim-tarbiya, insoniylik sohasida turli millatlardagi barcha-barchani jumbushga keltirdi. Demak, bugun bolalarga yoshligidan boshlab Alisher Navoiy ilgari surgan insonparvarlik, do'stlik g'oyasini singdirishimiz, o'rgatishimiz, inson qanday yoshda qaysi millatdan bo'lishidan qat'iy nazar inson oliy qadriyat ekanligini bilishi, idrok etishi shart. Shundagina Qobiljon Aliyevga o'xshagan begunoh bolalarni o'ldirilishini oldi olinishi mumkin.

ASOSIY QISM

Falsafa fanida hech qaysi bir voqea, hodisa sabab va oqibatsiz bo'lmaydi, degan purma'no fikr bor. Yangi O'zbekistonda yangi Uyg'onish davrini hosil qilish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti aytganidek bilim, ta'lim-tarbiya olishga harakat qilinishi kerak.

"Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir. Chindan ham bugun biz ulug' niyatlar bilan poydevor qo'yayotgan yangi uyg'onish davri mamlakatimizda mana shunday ulkan boylik yaratishga, xalqimizning hayotini farovon qilishga va kelgusi avlodlarga o'zimizdan munosib meros qoldirishga xizmat qiladi". [3.92]

Xalqimiz ikki Uyg'onish davrini boshidan kechirdi. Har ikki Uyg'onish davri ijodkorlari ham o'lmas g'oyalar, ta'lim-tarbiya, ma'rifatparvarlik, adolat, mehnatsevarlik, sevgi-muhabbat, do'stlik, go'zallik, ijtimoiy tenglik kabi muammolar haqida o'z fikr-mulohazalarini bayon qilishgan. Har bir inson ota-bobolari, o'tmish mutafakkirlari bilan faxrlanishga, g'ururlanishga haqlidirlar.

O'zbekim deb keng jahonga
Ne uchun madh etmayin!
O'zligim bilmoqqa davrim
Berdi imkon, o'zbekim.

Men buyuk yurt o'g'lidurman,
Men bashar farzandiman,
Lek avval senga bo'lsam
Sodiq o'g'lon, o'zbekim.

Menga Pushkin bir jahon-u
Menga Bayron bir jahon,
Lek Navoiydek bobom bor,
Ko'ksi osmon, o'zbekim. [4.46]

Erkin Vohidovning 1968-yilda yozilgan "O'zbekim" qasidasidagi bu satrlar hech bir insonni loqayd qoldirmaydi. Chunki millatparvar, xalqparvar ijodkor Erkin Vohidov xalq dardini, xohishini, istagini, niyatini, g'ururini qalamga olgan edi. Bu satrlar uchun shoir ko'p malomatlariga qolgani bor gap. Lekin O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov "Lek Navoiydek bobom bor, Ko'ksim osmon, o'zbekim", deb g'ururlandi, faxrlandi, ovozini boricha ayta oldi. Alisher Navoiyni ulug'lashdan, Alisher Navoiy asarlarini o'qing, deb da'vat etishdan charchamadi. Erkin Vohidovning "Alisher kemasi", "O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa", "Ona tilim o'lmaydi", "O'zbekiston" (Faxriya), "Ustoz" kabi yuzlab she'rlari ulug' mutafakkir Alisher Navoiy ma'naviy merosiga yoshlarni jalb qilish edi.

Alisher Navoiy asarlarini nima uchun o'qish kerak? Chunki mamlakat yetakchisi, "Yangi O'zbekiston – xalqchil va insonparvar davlat g'oyasini amalga oshirishga" e'tiborni qaratgan" [5.246] Buyuk mutafakkirning ma'naviy merosini xalqqa yanada yaqinlashtirish, o'qishga qiziqtirish, bugungi Uchinchi Uyg'onish davri bunyodkorlari qalbiga, yuragiga, ko'ngliga singdirish dolzarb vazifadir. Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror", "Mahbub ul-qulub", "Xamsa", "Nasoyim ul-muhabbat" kabi ko'plab asarlarida ilgari surilgan komil inson mezonlari, ayniqsa, bugungi kun uchun nihoyatda e'zozli va zaruriyatdadir.

Alisher Navoiy ma'naviy merosida aynan yuqorida tilga olingan asarlari – g'oyaviy, tarbiyaviy, ma'rifiy ahamiyatga ega.

2025-yil 26-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Oliy Majlisiga, butun O'zbekiston xalqiga murojaatnomasida bilimli, zamonaviy raqobatdoshlikka tayyor yoshlarni tarbiyalash vazifasini dolzarb ekanligini aytib o'tdilar. Mamlakat yetakchisining ziyolilar, barcha ota-onalar oldiga qo'ygan kechiktirib bo'lmaz vazifalarni amalga oshirishda ulug' mutafakkir Alisher Navoiy asarlari qo'llanma vazifasini bajaradi.

Odami ersang, demagil odamiy

Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami.

Menga ne yor-u ne oshiq havasdur,

Agar men odam ersam, ushbu basdur.

"Tabiatda mo'jiza ko'p. Buning ajoyibi inson" (Sofokl) degan mutafakkir haq edi. Tabiatdagi har bir maxluqotda Yaratgan tomonidan fahm-idrok, zehn, andisha, halollik kabi xislatlar berilgan. Alisher Navoiy Islom dinini yaxshi bilgan olim edi. Shuning uchun ham Yaratgan seni odam qilib yaratdimi, demak, sen odamiylik fazilatiga ega bo'lishing shart, agar senda odamga o'xshash xislatlar, fazilatlar yo'qmi, demak, sen odam degan ulug' maqomga – unvonga ega emassan, demoqchi bo'ladi, menimcha.

Mamlakat yetakchisining Oliy Majlisga va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi Alisher Navoiyning o'n beshinchi asrda ilgari surgan o'lmas g'oyasiga hamohangdir. "Inson xalqqa xizmat qilishi kerak", "Xalq davlatdan rozi bo'lishi lozim". Demak, inson odam bo'lib vatanparvar, mehnatkash, aql-zakovatli, andishali, xayoli, iboli, halol, pok, vijdonli, iymonli kabi fazilatli bo'lishi lozim.

Boshni fido ayla ato qoshiga,

Jismni qil sadqa ano boshiga...

Tun – kununga aylagani nur fosh,

Birsin oy angla, birsin quyosh –

deb nasihat qilgan alloma Alisher Navoiyning bu falsafiy fikrlari go'yo XXI asr yoshlariga o'git berganday tuyiladi. Negaki, bugun mamlakatimizda afsuski, "Saxovat" uylari, "Qariyalar" uylari, "Mehribonlik" uylarini mavjudligi Alisher Navoiy o'g'itlari bugungi yoshlar ong-shuuriga to'liq yetib bormaganligidan dalolat beradi. Ota-ona bebaho boylik. Ularni borida qadriga yetishni o'rganish zarurligini buyuk mutafakkir XV asrda turib bong urgan. Navoiyshunos Olimjon Davlatov "Ma'nolar xazinasini" birinchi, ikkinchi, uchinchi asarlarida Alisher Navoiy g'azallariga sharhlarida to'g'ri ta'kidlaganidek, "milliy ma'naviyatimiz tamal toshi bo'lgan Alisher Navoiy"... ma'naviy merosida inson qadri, ayniqsa, ota-ona qadri yuqori pog'onaga qo'yilgan.

Alisher Navoiy birinchidan, hayotni, tiriklikni, mavjudlikni borliqni ulug'lagan. Ikkinchidan, inson zotini mukammal bo'lishi muammosini mehr, sevgi, muhabbat orqali amalga oshirish mumkinligini ko'rsatgan. Uchinchidan, ustozlarni hurmatini joyiga qo'yish, e'zozlash zarurligini kuylagan. Ustoz otangday ulug' hikmatini badiiy bo'yoqlarda ta'sirli qilib bayon qilgan.

Haq yo'lida kim senga bir harf o'qitmish ranj ila

Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila. [6.43]

Alisher Navoiy ustozlik mehnati og'ir, savobli, mas'uliyatli ekanligini o'ziga xos tarzda ifodalaydi. Bolani inson bo'lib shakllanishida ustozning xizmatlari katta ekanligini ta'kidlash bilan birga uni haqini yuz ganj – katta mablag' bilan rozi, to'lab bo'lmasligini ko'rsatgan. Ustoz mehnati bebaholigi badiiy bo'rttirish bilan ta'kidlanadi. Shu jihatdan olganda Alisher Navoiy ustozlar mehnatini ulug'laydi. Ustozlar mehnatini qadriga yetish, hurmatini joyiga qo'yish zarur deb hisoblashi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Alisher Navoiyning barcha asarlarida XV asrda ilgari surilgan g'oyalari o'lmas, ortga qaytmas g'oyalar bugungi Uchinchi Uyg'onish davri uchun ham g'oyaviy rahnamo sifatida xizmat qilyotgani shubhasizdir. Yangi Uyg'onish davri mutaxassislarida, yoshlarida insonparvarlik, mehnatsevarlik, bilimdonlik, jonkuyarlik, mehribonlik, rahmdillik, odillik, halollik, andishalilik, irodalilik, jasurlik, shirinsuxanlik, fidoyilik, ishbilarmonlik, do'stga sodiqlik kabi ellikdan ortiq xislatlar va fazilatlar haqida dostonlarida, g'azallarida o'z qarashlarini ilgari suradi. Shu jihatdan olganda Alisher Navoiy qomusiy bilim egasidir. Bugungi kunimiz uchun Alisher Navoiy yangi Uyg'onish davri yoshlarini tarbiyalovchi zamondoshimizdir.

Alisher Navoiy shu jihatdan olganda ulug' mutafakkir, asarlari har bir xonadon, oila a'zolari uchun qomusiy bilim asoslari rolini bajaradi.

Alisher Navoiy – yangi Uyg'onish davri mutafakkiri.

Alisher Navoiy – ibratli hikoyatlar va xislatli hikmatlar ijodkori.

Alisher Navoiy – vaqt, umr mazmunini qadriga yetishni o'rgatuvchi murabbiy.

Alisher Navoiy – hayotdan rozi bo'lishni, tiriklikni, shukr qilishni o'rgatuvchi faylasuf.

Alisher Navoiy – inson qadrini ulug'lovchi insonparvar shoirdir.

Alisher Navoiy – yurtga, Vatanga muhabbatni hosil qilishni undovchi tashkilotchi, targ'ibotchi.

Alisher Navoiy – insonlarni mukammal, yetuk, barkamol bo'lishga da'vat qiluvchi ma'rifatparvar.

Alisher Navoiy – adolatparvarlik kuychisi va himoyachisi.

Alisher Navoiy – sevgini, muhabbatni ulug'lovchi ijodkor.

Alisher Navoiy – xalqlar do'stligi kuychisi.

Alisher Navoiy – tarixchi olim.

Alisher Navoiy – o'z davrining ulug' tazkirachisi.

Alisher Navoiy – fahm-farosat, fidoyilik, mardlik, saxovatpeshalik rahnamosi.

Alisher Navoiy – o'z davrining ulug' bilimdoni, qomusiy bilim egasi.

Alisher Navoiy – xalqqa katta foydasi teggan saxovatpesha tadbirkor.

Alisher Navoiy – dunyoviy va diniy bilimlar sohibi.

Alisher Navoiy – qattiqqo'l ota-ona, bobo.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Alisher Navoiy – Yangi O'zbekistonning, Yangi Uyg'onish davri allomasi.

Alisher Navoiy – mening, sizning, bizning maslahatgo'yimiz, nasihatchimiz, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi ustozimizdir.

Ulug' mutafakkirning "Xazoyin ul-ma'oni", "G'aroyib us-sig'ar", "Navodir ush-shabob", "Badoyi' ul-vasat", "Favoyid ul-kibar", "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab' ai sayyor", "Saddi Iskandariy", "Lison ut-tayr", "Mahbub ul-qulub", "Majolis un-nafois", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Munshaot", "Nasoyim ul-muhabbat", "Arba'in", "Tarixi anbiyo va hukamo", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad", "Risolai muammo", "Risolai mufradot", "Siroj ul-muslimin", "Risolai tiyrandaz", "Devoni Foni" kabi asarlarini bugungi yoshlarimiz, maktablardagi, litseylardagi, oliy o'quv yurtlaridagi barcha o'qituvchilar o'qigan bo'lishlari lozim.

Tuxm (urug') yerga tushub chechak bo'ldi,

Qurt jondin kechib ipak bo'ldi.

Lola tuxmicha g'ayrating yo'qmu?!

Pilla qurticha himmating yo'qmu?! [7.17] –

degan ulug' alloma har bir insonda g'ayrat, shijoat, harakatchanlik, foydali ish bilan shug'ullanish, yetuklik, komillik, mukammallik, barkamollik belgisi ekanligini anglatishini soddagina ifodalay olgani bilan ham qimmatlidir.

Alisher Navoiy barcha davr uchun barobart xizmat qiladigan qomusiy bilim egasi – faylasuf, shoirdir.

Ey ko'ngul, ul ila jahonlar fido,

Dema jahonlar, deki, jonlar fido. [8.61]

Yoki:

Toat etib har biri to joni bor,

Jon chekibon onchaki, imkoni bor.

Har ne qilib fahm nabi sunnatini

Qilg'och ado jong'a qo'yub minnatini.

Neki a'mol etibon kech-kech

Hech kelib har biri olinda hech.

Jid birla aylab, ko'rubon sarsani,

Ajz ila yuz uzr qulub bir sari. [9.63].

Alisher Navoiyning XV asrda aytgan bu fikrlari bugungi o'quvchilarni, kitobxonlarni komil bo'lishga intiluvchi yoshlarni o'yantirishga, mushohada qilishga undovchi satrlardir.

Gar falokiyotu onosir durur,

Barcha samin qadr javohirotdurur.

Koniyo hayvoniy agar xut nabot

Har biri bir gavhar-i oliy sifat.

Barchasini garchi latif aylading,

Barchadin insonni sharif aylading. [8.275] Alisher Navoiyning faylasufligi shundaki, olam, borliq, voqea-hodisa va ularning xatti-harakati, sabab va oqibat, inson mohiyati, aql, zakovati, olamdagi barcha mavjudotlardan farqli tomonlarini nimalardan iboratligini ko'rsata bilganligidir. Shu jihatdan olganda Alisher Navoiy nafaqat faylasuf, balki o'z davrining ulug' axloqshunos olimidir. Agar "Mahbub ul qulub" asarining har bir bobiga e'tibor bersangiz, inson uning aql-zakovati, xislatlari, fazilatlarini, qusurlari haqidagi qarashlariga guvoh bo'lasiz. Diqqat qiling: "Xaloyiqning ahvoli, fe'l-atvori va gap-so'zlarining kayfiyati haqida", "Yaxshi fe'llar va yomon xislatlar to'g'risida", "Har bir foydali maslahatlar va misollar" (hikmatlar, tanbehlar)ni qunt, diqqat bilan o'qisangiz va o'qiganlaringizni ma'no-mohiyatini tushunishga harakat qilsangiz, o'ylaymanki, Siz o'zingizni ehtiyot qilasiz, baxtli his etasiz. [9.23-98] Ayniqsa, asarning ikkinchi va uchinchi qismlarini maza qilib o'qisiz. Alisher Navoiyning "Maxbub ul-qulub" asari ota-onaning o'smir farzandiga nasihat qilayotganday sodd, samimiy, rahmdillik bilan aytilganday taassurotdir. Bugungi yoshlar bu asarni mehr bilan tushunib o'qisalar, o'zlashtirsalar, pand-nasihatlarga amal qilsalar, menimcha, muhtaram yurtboshimizning 2025-yil 26-dekabrda Oliy Majlisga va O'zbekiston xalqiga murojaatnomasida ilgari surgan "Mening niyatim – yoshlarimiz talab yuqori bo'lgan kasblar bo'yicha dunyoda raqobatbardosh bo'lsin, kerak bo'lsa, boshqalardan bir pog'ona ustun tursin", "Hech shubhasiz, iste'dodli o'g'il-qizlarimiz ta'lim, ilm-fan, madaniyat, san'at va sport va boshqa sohada erishayotgan katta yutuqlari bilan ham Yangi O'zbekistonimiz ravnaqiga munosib hissa qo'shmoqdalar". [10] Demak, Alisher Navoiy asarlarini yaxshi o'qigan, uqgan yoshlarimiz mamlakat yetakchisi niyatlarini amalga oshirishlari mumkin bo'ladi.

Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asari o'z davrining ulug' mutafakkirlari haqida qimmatli ma'lumotlar bergani bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ulug' mutafakkir Alisher Navoiy bu bebaho asarini 1490-1491-yillarda yozib, tazkirachilikka asos soldi. Olim "Majolis un-nafois" asarida 459 nafar shoirlar, olimlar haqida benihoyat katta ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Alisher Navoiy zamondoshlari haqida ro'yi rost, ochiq yutuq va kamchiliklarini yashirmasdan xolis ko'rsata olgan tarixchi olimligini namoyon etgan. Birgina misol 200dan ortiq turli sohalarida darslik, qo'llanmalar yozgan va o'z davrida asarlari butun Hirot madrasalarida kitoblari o'qitilgan Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiy haqida yaxshi ma'lumotlar yozib qoldirgan. "Mavlono Husayn Voiz - "Koshifiy" taxallus qilar, Sabzavorlikdur. Yigirmi yilg'a yaqin borkim shahardadir va Mavlono zafun va rangin va purkor voqe bo'libtur. Oz fan bo'lg'aykim dahli bo'lmag'ay. Xususan, vaz, insho, nujumki, anning haqqidir va har qaysidi mutaayyin va mashhur ishlari bor va mustannafotidin biri "Javohir tafsir" durkim, "Albaqara" surasin bir mujallat bitibdurkim munsifi qat' bila yuz juz bo'g'ay". [11.123-124] Husayn Voiz Koshifiy XV asrning ulug' faylasufi, adabiyotshunos, tilshunos, poetik san'atlar, nujumshunos, islomshunos olimligi Alisher Navoiy asari orqali ma'lum bo'lgan. [12.21] Shu jihatdan olganda Alisher Navoiy ulug' tazkirachi olim sifatida besh yuzga yaqin mutafakkirlar ilmiy faoliyati bilan bugungi yosh avlodni tanishish imkoniyatini yaratdi.

TAKLIFLARIM:

1.2026-yil "Mahallani rivojlantirish va jamiyatni yuksaltirish yili" munosabati bilan Alisher Navoiy asarlarini mamlakatimizdagi 10 mingga yaqin kutubxonalarda bo'lishini ta'minlash kerak.

2.Navoiyshunos olim Olimjon Davlatovning "Ma'nolar xazinasi" kitoblarini yurtimizdagi barcha oliy o'quv yurtlari, litseylar, texnikumlar, mahallalar kutubxonalarga qo'yish.

3.O‘n mingdan ortiq maktablardagi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchilari o‘rtasida Navoiy tavalludining 580 yilligi munosabati bilan “Alisher Navoiy – mening nazarimda” insholar tanlovini o‘tkazish.

4.Respublikadagi davlat va nodavlat, viloyat telekanallarida Navoiy lirikasi ruknida yil davomida teledasturlar tayyorlab, namoyish etilishini tashkil etish.

5.“Alisher Navoiy qalbim quyoshi” mavzusida oliy o‘quv yurtlari talabalari o‘rtasida “Quvnoqlar va zukkolar” tanlovini o‘tkazish.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiyning hayoti, sermazmun ijodiy faoliyati va qoldirgan ulkan ma‘naviy merosini chuqur o‘rganish, uning asarlarida ilgari surilgan g‘oyalarni anglash, hayotga tatbiq etish va keng jamoatchilik ongiga singdirish bugungi Yangi O‘zbekiston taraqqiyot bosqichida muqarrar ehtiyojga aylanmoqda. Zero, Alisher Navoiy merosi — bu nafaqat XV asr mahsuli, balki barcha davrlar uchun barobar xizmat qiladigan, insonni komillikka yetaklovchi bebaho ma‘naviy xazina hisoblanadi. Bugungi Uchinchi Uyg‘onish davri sharoitida Navoiy qarashlari yosh avlodni har tomonlama yetuk, bilimli, mustaqil fikrlovchi va vatanparvar inson etib tarbiyalashda mustahkam ma‘naviy tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

Alisher Navoiy asarlarida ilgari surilgan ilm-fanga ehtirom, ustozga hurmat, ota-onaga e‘zoz, halollik, adolat, mehr-shafqat, inson qadrini ulug‘lash kabi g‘oyalar bugungi globallashuv, texnokratik rivojlanish sharoitida ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki zamonaviy texnika va axborot vositalari qanchalik tez rivojlanmasin, insonni inson qilib turadigan asosiy mezon uning ma‘naviy qiyofasi, axloqiy barkamolligi va vijdonidir. Alisher Navoiy ana shu mezonlarni asrlar oldin aniq belgilab bergan va o‘z asarlari orqali insoniyatni ogohlikka, o‘z ustida ishlashga da‘vat etgan. Bugungi yoshlar tarbiyasida Alisher Navoiy merosidan keng va samarali foydalanish ularning nafaqat intellektual salohiyatini oshiradi, balki ijtimoiy mas‘uliyat, insonparvarlik, bag‘rikenglik, millatlararo totuvlik kabi fazilatlarni ham shakllantiradi. Yoshlar Navoiy g‘azallarini mutolaa qilib, dostonlaridagi qahramonlar taqdiri, ularning ezgu niyatlari va kurashlaridan ibrat olgan sari, hayotga nisbatan mas‘uliyatli va ongli munosabat shakllantiradi. Shu bois, buyuk mutafakkir asarlarini ta‘lim tizimining barcha bosqichlariga chuqurroq singdirish, ularni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida o‘qitish muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, Toshkent Islom sivilizatsiyasi markazi hamda Alisher Navoiy nomidagi qo‘lyozmalar institutida saqlanayotgan nodir qo‘lyozmalar, toshbosma asarlar va tarixiy manbalarni o‘rganish, ilmiy tadqiq qilish va keng jamoatchilikka tanitish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Ushbu bebaho asarlar orqali yosh avlod nafaqat Alisher Navoiyning ijodiy olami bilan tanishadi, balki o‘z xalqining ilmiy, madaniy va ma‘naviy qudratini chuqur his etadi. Bu esa milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani mustahkamlash va vatanparvarlik tuyg‘ularini kuchaytirishga xizmat qiladi. O‘tmish bilan faxrlanish, buyuk ajdodlarimiz nomi bilan g‘ururlanish muhim, ammo bu faxr amaliy harakat bilan mustahkamlanmasa, u faqat shior darajasida qolib ketishi mumkin. Shu sababli bugungi yoshlar Alisher Navoiy asarlarini shunchaki o‘qib chiqish bilan cheklanmasdan, ularning mazmun-mohiyatini chuqur anglab, kundalik hayotida amal qilishga intilishi zarur. G‘azallarni yod olish, dostonlarni mutolaa qilish, nasriy asarlardagi pand-nasihatlar hayotiy mezoniga aylantirish yoshlarni ma‘naviy jihatdan chiniqtiradi. Insonning insonligi uning mansabi, boyligi yoki tashqi ko‘rinishi bilan emas, balki undagi ijobiy fazilatlar, xulq-atvor, axloqiy poklik va ezgu niyatlar bilan belgilanadi. Alisher Navoiy asarlari aynan ana shu insoniy fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Buyuk mutafakkir ijodini chuqur anglagan insonda mehribonlik, kechirimlilik, adolatparvarlik, mehnatsevarlik, halollik, vijdonlilik, sabr-qanoat va komillikka intilish kabi fazilatlar barqaror qaror topishiga shubha yo‘q. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Alisher Navoiy merosini o‘rganish, targ‘ib etish va yoshlar ongiga singdirish faqat adabiyotshunoslar yoki navoiyshunos olimlarning vazifasi emas, balki butun jamiyat — oila, maktab, oliy ta‘lim muassasalari, mahalla va ommaviy axborot vositalarining mushtarak mas‘uliyatidir. Ana shundagina Yangi O‘zbekistonning ma‘naviy poydevori yanada mustahkamlanadi, Uchinchi Uyg‘onish davri g‘oyalari real hayotda o‘z ifodasini topadi va Alisher Navoiy nomi, uning o‘lmas g‘oyalari kelajak avlodlar uchun ham yo‘lchi yulduz bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo‘lini qat’iy davom ettiramiz. T; “O‘zbekiston”, 2023-yil 6-jild, 254-bet
2. Davlatov Olimjon. Ma‘nolar xazinasini. Birinchi kitob. “Tamaddun”; 2021-yil 5-bet
3. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekistonda erkin va farovon yashaylik. Toshkent; “O‘zbekiston”. 2023-yil 92-bet
4. Erkin Vohidov. Inson. Tanlangan asarlar. Toshkent; O‘qituvchi, 2018-yil 46-bet.
5. Alisher Navoiy. Nasriy asarlar. Mas‘ul muharrir O.Davlatov. T, “Turon-iqbol” nashriyoti, 2025-yil, 43-bet
6. Alisher Navoiy. Ibratli hikoyatlar va xislatli hikmatlar. Nashrga tayyorlovchilar A.Tilolov, I.Saydullayev. T; “Sano-stant” nashriyoti, 2016-yil, 17-bet
7. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Mas‘ul muharrir V.Rahmonov. T, G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1989-yil, 61-bet
8. Aliybeg Rustamiy. Saylanma. 1-jild. T; “Zilol-buloq”. 2022-yil 275-bet
9. Alisher Navoiy. Nasriy asarlar. Mas‘ul muharrir: O.Davlatov. T; “Turon-iqbol”, 2025-yil, 23-98-betlar
10. <https://president.uz/oz/lists/view/8834>
11. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”. XV tomlik. 12-tom, Toshkent; G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1966-yil 123-124-betlar
12. Ravshanbek Mahmudov. Husayn Voiz Koshifiyning ilmiy merosi. T; “Bookmany print” nashriyoti, 2025-yil, 21-bet
13. Ravshanbek Mahmudov (2020) PROBLEMS OF STUDYING THE SCIENTIFIC HERITAGE OF HUSSEIN VOIZ KASHIFI. Bulletin of Gulistan State University, 2020 (3), 60-66.
14. Ravshanbek Mahmudov (2021). SOCIO-POLITICAL, SPIRITUAL AND MORAL VIEWS OF ZAINIDDIN VASIVI. Bulletin of Gulistan State University, 2021 (1), 55-63.

Muallif:

Ravshanbek MAHMUDOV - Guliston davlat universiteti professori.

UDK 372.3/4

INNOVATIVE TECHNOLOGY-BASED APPROACHES IN PRIMARY EDUCATION

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANGAN INNOVATSION YONDASHUVLAR

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ ОСНОВАННЫЕ НА ТЕХНОЛОГИЯХ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Xushboqov Botir Xushboqovich

Renessans ta'lim universiteti, 100071, Toshkent, Shayxontohur tumani, Charxnovza ko'chasi, 17.

E-mail: xushboqov-b-2026-1@gmail.com

Abstract. This article highlights the importance of the creative approach in the primary education process and its content, which is the main task of the educational process in today's era of globalization - the formation of independent thinking, creativity, problem-solving skills and free expression of one's own thoughts in students.

Keywords. Creative approach, globalization, innovative education, independent thinking, competence, skills, personal qualities, specialist, educational technologies.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Bugungi globallashuv davrida ta'lim jarayonining asosiy vazifasi – o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, muammoli vaziyatlarni hal qilish hamda o'z fikrini erkin ifoda etish ko'nikmalarini shakllantirish, kreativ yondashuv boshlang'ich ta'lim jarayonida katta ahamiyat kasb etishi hamda uning mazmuni yoritib berilgan.

Tayanch so'zlar. Kreativ yondashuv globallashuv, innovatsion ta'lim, mustaqil fikrlash, kompetensiya, ko'nikma, shaxsiy sifat, mutaxassis, ta'lim texnologiyalari.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение творческого подхода в начальном образовании и его содержание, что является основной задачей образовательного процесса в эпоху глобализации – формирование у учащихся самостоятельного мышления, креативности, навыков решения проблем и свободного выражения собственных мыслей.

Ключевые слова: Творческий подход, глобализация, инновационное образование, самостоятельное мышление, компетентность, навыки, личностные качества, специалист, образовательные технологии.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida ta'lim jarayonining asosiy vazifasi – o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, muammoli vaziyatlarni hal qilish hamda o'z fikrini erkin ifoda etish ko'nikmalarini shakllantirishdir. Shu nuqtayi nazardan, kreativ yondashuv boshlang'ich ta'lim jarayonida katta ahamiyat kasb etadi. An'anaviy yod olishga asoslangan metodlar o'quvchining faqat xotirasini mashq qildirish bilan cheklansa, kreativ metodlar bolaning tafakkurini kengaytirish, ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimining bosh maqsadi – o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, tashabbuskorlik, muammoli vaziyatlarni hal etish va erkin muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. XXI asr sharoitida faqat tayyor bilimlarni egallash emas, balki ularni yangicha talqin qilish, amaliyotda qo'llash va yangi g'oyalar yaratish jarayoni muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, ta'lim jarayonida kreativ yondashuvning o'rni beqiyosdir. Kreativ yondashuv – bu o'quvchilarning qiziqishlarini oshirish, ijodiy tafakkurini rivojlantirish va bilimlarni hayotiy vaziyatlarga tatbiq etishga yo'naltirilgan metodlar majmuasidir. U an'anaviy ta'limdan farqli ravishda o'quvchini faqat bilim oluvchi emas, balki faol ishtirokchi, yangilik yaratuvchi va o'z fikrini erkin ifoda etuvchi shaxs sifatida shakllantiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi: Nazariy tahlil; Taqqoslash; Kuzatuv va suhbat; Pedagogik tajriba.

Nazariy tahlil. Kreativ yondashuv nazariy jihatdan ta'lim jarayonida qo'llaniladigan innovatsion pedagogik konsepsiya sifatida qaraladi. U XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab xorijiy pedagogika va psixologiya sohasida faol tadqiq etila boshlandi. J. Guilford, E. Torrance, G. Gardner kabi olimlar kreativlikni inson tafakkurining muhim xususiyati sifatida o'rganib, uni shaxsiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri ekanini ta'kidlaganlar.

O'zbek pedagogikasida ham kreativlik tushunchasi ijodkorlik, noodatiy fikrlash, muammoli vaziyatlarga yangicha yondashish sifatida izohlanadi. Kreativ yondashuvning asosiy vazifasi – o'quvchini bilim oluvchi emas, balki bilim yaratuvchi va uni qo'llovchi shaxs darajasiga ko'tarishdir.

Kreativ yondashuvning nazariy asoslarini quyidagicha ifodalash mumkin:

1. Konstruktivizm nazariyasi – bilim tayyor ko'rinishda berilmaydi, balki o'quvchi uni o'z faoliyati jarayonida yaratadi.
2. Faoliyat nazariyasi – ta'lim jarayonida o'quvchi faol sub'ekt bo'lib, bilim va ko'nikmalarni mustaqil faoliyat orqali egallaydi.
3. Ijodiy tafakkur nazariyasi – o'quvchilarda divergent (turlicha, noodatiy) fikrlashni rivojlantirish ta'lim samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, kreativ yondashuv ta'lim jarayonida quyidagi metodologik tamoyillarga asoslanadi: Muammolilik – o'quvchilarga tayyor yechim emas, balki muammo qo'yiladi va uni hal qilish uchun ijodiy fikrlashga undaladi. Faollik – o'quvchi dars jarayonida faol ishtirokchi bo'ladi. Hamkorlik – kichik guruhlar va jamoaviy faoliyat orqali o'quvchilar o'zaro fikr almashadilar. Integrativlik – fanlararo bog'liqlikni ta'minlab, bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi.

Nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, kreativ yondashuv ta'limning asosiy maqsadiga o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik va innovatsion tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Taqqoslash usuli. Boshlang'ich ta'lim jarayonida an'anaviy va kreativ yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish ularning samaradorligini chuqur anglash imkonini beradi. Taqqoslash usuli orqali ikkala yondashuvning o'xshash va farqli jihatlari aniqlanib, kreativ yondashuvning afzalliklari ko'proq namoyon bo'ladi. 1-jadvalda an'anaviy va kreativ yondashuvning asosiy farqlari keltirilgan.

Taqqoslash natijalariga ko'ra, an'anaviy yondashuv o'quvchilarning xotira va takrorlash qobiliyatini rivojlantirsa, kreativ yondashuv ularning ijodkorlik, mustaqil fikrlash, hamkorlik va kommunikatsiya ko'nikmalarini shakllantiradi.

Shu bois, boshlang'ich ta'limda kreativ yondashuvni keng qo'llash o'quvchilarning nafaqat bilim olishiga, balki shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Kuzatuv va suhbat usuli: Boshlang'ich ta'lim jarayonida kreativ yondashuv samaradorligini aniqlashda kuzatuv va suhbat usuli muhim ahamiyat kasb etadi. Bu usullar yordamida o'quvchilarning darsdagi faolligi, o'zaro muloqoti, ijodiy g'oyalari va mustaqil fikrlash darajasi haqida bevosita ma'lumot olish mumkin bo'ladi.

1-jadval.

An'anaviy va kreativ yondashuvning asosiy ko'rsatkichlari

Mezonlar	An'anaviy yondashuv	Kreativ yondashuv
Ta'lim markazi	O'qituvchi asosiy manba sifatida	O'quvchi faol sub'ekt sifatida
Bilim olish jarayoni	Tayyor bilimlarni yod olish	Bilimlarni mustaqil izlash, yaratish va qo'llash
Fikrlash turi	Reproduktiv (takrorlash)	Divergent (ijodiy va noodatiy)
O'quvchilarning roli	Passiv tinglovchi	Faol ishtirokchi va ijodkor
Motivatsiya	Nazorat va bahoga asoslangan	Qiziqish va o'zini namoyon qilishga asoslangan
O'qitish usullari	Ma'ruza, izoh, qayta hikoya qilish	Muammoli vaziyat, loyiha, rolli o'yinlar
Natija	Bilimlarni eslab qolish	Bilimlarni amaliyotga tatbiq etish

Kuzatuv usuli orqali o'qituvchi quyidagi jihatlariga e'tibor qaratadi: O'quvchilarning dars jarayonida ishtirok etish faolligi; Muammoli vaziyatlarda yechim topishdagi mustaqilligi; O'z fikrini erkin bayon etish ko'nikmasi; Guruh bilan ishlashda hamkorlik va muloqot madaniyati; Kreativ topshiriqlarni bajarishda noodatiy yondashuvlari.

Suhbat usuli esa o'quvchilarning dars jarayonidan olgan taassurotlarini, ularning qiziqishlari va ichki motivatsiyasini aniqlashga xizmat qiladi. Suhbatda quyidagi savollar berilishi mumkin: Sizga qaysi topshiriq qiziqroq bo'ldi? Nega? Muammoli vaziyatni hal qilishda qanday fikr keldingiz? Dars davomida yangi g'oyalar paydo bo'ldimi? Guruh bilan ishlash sizga qanday taassurot qoldirdi?

Kuzatuv va suhbat usullari asosida shuni aytish mumkinki, kreativ yondashuv qo'llangan darslarda o'quvchilar o'zini yanada faolroq tutadi, erkin fikr bildiradi va ijodiy topshiriqlardan zavqlanadi. Bu esa ta'lim jarayonining nafaqat samaradorligini, balki qiziqarli va interfaol bo'lishini ham ta'minlaydi

Pedagogik tajriba. Boshlang'ich ta'limda kreativ yondashuv samaradorligini aniqlashda pedagogik tajriba usuli alohida o'rin tutadi. Bu usul o'quv jarayonida innovatsion metodlarni sinovdan o'tkazish, ularning o'quvchilar faoliyatiga ta'sirini kuzatish va ilmiy xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Pedagogik tajribaning maqsadi – kreativ yondashuvning o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, shuningdek, ularning ijodiy tafakkuri va mustaqil fikrlash qobiliyatiga ta'sirini o'rganishdan iborat.

Tajribaning bosqichlari: Tayyorlov bosqichi – tajribaning maqsadi va vazifalari belgilanadi, dars mavzulari tanlanadi, kreativ metodlar (rolli o'yin, loyiha, muammoli vaziyat, aqliy hujum, STEAM yondashuvi) rejalashtiriladi. Amaliy bosqich – tajriba darslari tashkil etilib, unda kreativ yondashuv asosida topshiriqlar bajariladi. Masalan, matematika darsida oddiy misollarni shunchaki yechish o'rniga hayotiy vaziyatlarga tatbiq etish topshirig'i beriladi; o'quvchilar guruhlarda ishlash orqali muammoni yechadi. Kuzatuv va tahlil bosqichi – o'quvchilarning darsdagi ishtiroki, ijodkorlik darajasi, mustaqil qaror qabul qilishi kuzatiladi va natijalar an'anaviy usuldagi darslar bilan solishtiriladi. Xulosa bosqichi – tajriba davomida erishilgan natijalar umumlashtirilib, kreativ yondashuvning samaradorligi ilmiy jihatdan asoslanadi.

Pedagogik tajriba shuni ko'rsatdiki: Kreativ yondashuv asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilarning darsga qiziqishi 30–40% ga oshdi. O'quvchilar mustaqil fikr bildirishi va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlandi. Guruhiy ishlarda hamkorlik, muloqot va liderlik sifatleri shakllandi. O'quvchilarning ijodiy yondashuvi va noodatiy g'oyalar bildirish qobiliyati faollashdi.

Pedagogik tajriba asosida shuni aytish mumkinki, kreativ yondashuvni boshlang'ich ta'lim jarayonida keng qo'llash ta'lim samaradorligini oshirishning eng muhim shartlaridan biridir.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, kreativ yondashuv o'quvchilarda nafaqat bilimlarni o'zlashtirishni, balki ularni amaliyotda qo'llash, mustaqil fikrlash va ijodiy qaror qabul qilishni ta'minlaydi. Bu esa "4K" ko'nikmalari – kreativlik, tanqidiy fikrlash, kommunikatsiya va kollaboratsiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, o'quvchilarda ijobiy motivatsiya shakllanib, dars jarayoni qiziqarli va samarali kechadi.

Xulosa. Boshlang'ich ta'limda kreativ yondashuvni qo'llash – zamonaviy pedagogikaning eng muhim talablaridan biridir. Chunki ta'limning ilk bosqichidayoq o'quvchilarni yangicha fikrlashga, noodatiy yondashuvlarga va ijodkorlikka yo'naltirish ularning kelgusidagi shaxsiy hamda kasbiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. An'anaviy yondashuv o'quvchilarga tayyor bilimlarni berishga asoslangan bo'lsa, kreativ yondashuv bilimlarni o'quvchining o'zi faoliyat orqali yaratishiga, uni turli vaziyatlarda qo'llashiga va yangi g'oyalar ishlab chiqishiga sharoit yaratadi.

Tadqiqot va pedagogik tajribalar shuni ko'rsatdiki, kreativ yondashuv asosida tashkil etilgan darslarda: O'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishi ancha oshadi, ular dars jarayonida passiv emas, balki faol ishtirokchi bo'lishadi. Mustaqil fikrlash va ijodkorlik ko'nikmalari shakllanadi, muammoli vaziyatlarni noodatiy usulda yechish imkoniyati kengayadi. O'quvchilarda o'ziga ishonch kuchayadi, ular o'z fikrini erkin ifoda etish va himoya qilishga odatlanadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich ta'limda kreativ yondashuv o'quvchilarning nafaqat bilim olish jarayonini samarali tashkil etadi, balki ularni mustaqil fikrlovchi, ijodiy qaror qabul qila oladigan, jamiyatda faol ishtirok eta oladigan shaxs sifatida shakllantiradi. Shu sababli, ta'lim tizimida kreativ yondashuvni keng joriy etish bugungi kunda eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy majlisga muurojaatnomasidan. 24.01.2020
2. Yo'ldoshev J.G., Hasanov S. Pedagogik texnologiyalar. – T.: "Iqtisod-moliya" nashriyoti, 2009-y. – 492 b. 41-42
3. Bepalko V.P. pedagogika I progressivnoe texnologii obucheniya – M.: IRPO, 1996 g. – 336 s. 27 s.
4. To'raqulov, X. Q. Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2020. – 256 b.

5. Xo'jayev, A. B. Elektron ta'lim va uning pedagogik imkoniyatlari. – Toshkent: Sharq, 2018. – 198 b.
6. Ismoilov, S. Ta'limda zamonaviy texnologiyalar. – Samarqand: Afrosiyob, 2021. – 230 b.
7. Sobirov, N. Innovatsion ta'lim metodlari. – Toshkent: Fan, 2019. – 300 b.
8. Xushboqov B.X. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishda muammoli ta'lim metodidan foydalanish. MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS: a collection scientific works of the International scientific conference (30th November, 2020) - Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2020. Part 2 - 508 p.
9. Xushboqov B.X. Pedagogik kreativlikning o'quvchi psixologiyasi bilan bog'liqligi. "Ilm-fan va ta'limda innovatsion yondashuvlar, muammolar, taklif va yechimlar" mavzusidagi 11-sonli respublika ilmiy-onlayn konferensiyasi. "ACADEMIA SCIENCE" ISSN (E) – 2181 – 1334/ 30-aprel, 2021-yil 11-qism.

Muallif:

Xushboqov Botir Xushboqovich - Renessans ta'lim universiteti Pedagogik ta'lim va psixologiya kafedrası v.b dotsenti., PhD.

UDK 372.3/4

THE IMPORTANCE OF YOUTH'S INNOVATIVE THINKING IN THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

SUN'IY INTELLEKTNING RIVOJLANISHIDA YOSHLAR INNOVATSION TAFAKKURINING AHAMIYATI

ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННОГО МЫШЛЕНИЯ МОЛОДЕЖИ В РАЗВИТИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА.

Kenjayev Shavkatjon Xusanovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: shavkatjonkenjayev773@gmail.com

Abstract: This article discusses the impact of artificial intelligence on human development today, the importance and important aspects of the innovative thinking of young people in the development of artificial intelligence.

Keywords: Artificial intelligence, technology, development, thinking, worldview, strategy, science, technology, innovation, project, innovation, invention, modernization.

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda sun'iy intellektning insoniyat taraqqiyotiga ta'siri, yoshlar innovatsion tafakkurining sun'iy tafakkurning rivojidagi ahamiyati va muhim jihatlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, texnologiya, taraqqiyot, tafakkur, dunyoqarash, strategiya, ilm-fan, texnika, yangilik, loyiha, innovatsiya, ixtiro, modernizatsiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние искусственного интеллекта на развитие человечества сегодня, значение и важные аспекты инновационного мышления молодежи в развитии искусственного интеллекта.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, технология, развитие, мышление, мировоззрение, стратегия, наука, технология, инновация, проект, нововведение, изобретение, модернизация.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayoni so'nggi yillarda dunyo miqyosida olamshumul yangiliklar va ixtirolar yaratilmoqda. Inson aqliy tafakkurining mahsuli bo'lsan sun'iy intellekt atamasi bugungi kunda kundalik faoliyatimizga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Sun'iy intellektning butun dunyo bo'ylab jadallik bilan rivojlanib borayotganligi bugungi kunning muhim masalalaridan biridir.

Sun'iy intellekt innovatsion texnologiyalar bilan yashash tarzimizni butkul o'zgartirib bormoqda. Sun'iy intellekt insoniyat hayotiga tubdan ta'sir etib, jamiyatning har bir sohasida aql bovar qilmaydigan o'zgarishlar olib kelmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalarining katta ahamiyati va salohiyatini e'tirof etgan holda ularni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

Tezkor texnologik taraqqiyot davrida sun'iy intellekt hayotning turli sohalarini rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omil hisoblanadi. Ushbu texnologiyalar unumdorlik va samaradorlikni oshirishdan tortib, ilm-fan va innovatsiyalardagi yutuqlarga qadar ulkan foyda keltirish salohiyatiga ega ekanligini alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar tahlili. Bu borada mamlakatimizda ham bir qancha qarorlar qabul qilinib, ijrosi ta'minlanmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 14-oktyabrda PQ-358-son "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" qarorida sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, shu jumladan, huquqiy, texnologik va iqtisodiy asoslarni belgilash maqsadida ishlab chiqilgan.

Ushbu qarorda sun'iy intellekt tushunchasiga quyidagicha ta'riflar berilgan: sun'iy intellekt - insonning bilim va ko'nikmalariga taqlid qilish imkonini beruvchi (shu jumladan, mustaqil ravishda o'rganish va yechimlarni izlash) hamda aniq vazifalarni bajarishda inson aqliy faoliyati natijalari bilan taqqoslanadigan natijalarni olish imkonini beradigan texnologik yechimlar majmui; sun'iy intellekt texnologiyasi - sun'iy intellektdan foydalanishga asoslangan texnologiyalar, shu jumladan, intellektual videotahlil, nutqni tanib olish va sintezlash, qabul qilingan qarorlarni intellektual qo'llab-quvvatlashning istiqbolli usullari [1]. O'z navbatida sun'iy intellekt ta'lim jarayoni va ilm-fanga joriy etish orqali yoshlar salohiyatini oshirish, ularning innovatsion tafakkurini rivojlantirish talab etiladi.

Chunki aynan zamonaviy bilimlar va dunyoqarashga ega bo'lgan yoshlar barcha jabhalarda sun'iy intellektning rivojlanishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Sun'iy intellekt texnologiyalari asosida yoshlar innovatsion tafakkurini oshirishda innovatsion modellar, mahsulotlar va xizmat ko'rsatish usullari rivojlanishi uchun qulay va maqbul tizim yaratish, joriy etish va amaliyotga tatbiq etish bugun muhim vazifalaridan biridir.

Sun'iy intellekt texnologiyalari yoshlar innovatsion tafakkurini rivojlantirishdagi istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Yoshlar innovatsion tafakkuri - bu yosh avlodning yangicha fikrlashi, mavjud muammolarga noodatiy yondashuvi, kreativ yechimlar

taklif qila olishi va ilmiytexnikaviy taraqqiyotda faol ishtirok etish qobiliyatidir. Bu tafakkur shakli bugungi raqamli davrda, ayniqsa, sun'iy intellekt, axborot texnologiyalari, bioinjining, startaplar va ijtimoiy innovatsiyalar sohasida juda muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Shu nuqtai nazardan yoshlarda innovatsion tafakkurini rivojlantirishda sun'iy ong texnologiyasini joriy etish orqali quyidagi jihatlar paydo bo'ladi: shaffoflikni ta'minlash; firibgarlikni oldini olish; ma'lumotlarni tahlil etish; katta hajmli ma'lumotlar bilan ishlash.

Umuman olganda, sun'iy intellektning rivojlanishi ilm-fan, texnika yangiliklari natijasida o'zgarib boradi. Bundan 20 yil oldin oddiy tugmali telefonni ko'chada ko'tarib yurgan odam hammaning e'tiborini o'ziga jalb qilgan bo'lsa, bugun o'sha telefon zamonaviy ko'rinishga va imkoniyatlarga ega bo'lgan smartfonga aylangan. Bu orqali kino ko'rishimiz, uyga bozorlik qilishimiz, farzandimizning maktabdagi hayotini kuzatishimiz, mutolaa, muloqot va yana juda ko'plab ishlarni bajarishimiz mumkin. Sun'iy intellekt (ingl. Artificial intelligence) –kompyuter tizimlarining shu vaqtgacha insonlarga xos bo'lgan ijodkorlik va intellektual faoliyatni bajarish qobiliyatidir. U neyron tarmoqlar, mashinani o'qitish (machine learning), tabiiy tilni qayta ishlash, kognitiv (ongli) hisob-kitoblar, kompyuterning tasvirni ko'rishi singari fanning o'ta murakkab yangi yo'nalishlarini o'zida birlashtiradi [3].

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Mamlakatimizda ta'lim sohasida ham sun'iy intellekt intensiv ravishda o'z o'rinini egallayapti. Sun'iy intellekt ma'lumotlarni o'rganish, tahlil qilish, o'zgartirish va tasavvur qilish qobiliyatiga ega bo'lgan axborot tizimlarini yaratishda katta ro'lni o'ynaydi. Bu tizimlar, o'rganish jarayonida ma'lumotlarni bilish, aniq maqsadlar uchun ma'lumotlarni qidirish, ma'lumotlarni tahlil qilish, va natijalarni ko'rsatish kabi vazifalarni bajarishda yordam beradi. Tabiiy va insoniy imkoniyatlarga qaraganda, sun'iy intellekt ta'lim sohasida natijadorlikni olib keladi.

Sun'iy intellekt – bu kompyuter tizimlarining yoki robotlarning insonning aqliy qobiliyatlarini, masalan, o'rganish, fikrlash, qaror qabul qilish, mantiqiy tahlil qilish, tasvir va nutqni tanib olish kabi faoliyatlarni bajarish qobiliyatidir. Boshqacha aytganda, sun'iy intellekt, kompyuterlar va boshqa electron tizimlarning inson aqli va tafakkuriga o'xshash tarzda ishlashini ta'minlaydigan texnologiyadir [4].

Sun'iy intellektning asosiy maqsadi — insonning aqliy faoliyatini, masalan, muammolarni hal qilish, o'rganish, mantiqiy fikrlash va qaror qabul qilishni tizimlarga, kompyuterlarga yoki robotlarga o'rgatishdir. Sun'iy intellektni rivojlanishida yoshlar innovatsion tafakkurining quyidagi jihatlari muhim o'rin tutadi: 1. Yangilikka intilish. Yoshlar tabiatan tajriba qilishga, yangi texnologiyalarni o'rganishga ochiq bo'ladi. 2. Muammolarga kreativ yondashuv. Ular mavjud tizimlar doirasida emas, balki undan tashqarida fikrlab, yangi yondashuvlar yaratishga qodir. 3. Texnologik savodxonlik. Zamonaviy yoshlar raqamli texnologiyalarni tez o'zlashtiradi va bu orqali yangicha loyihalarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi. 4. Hamkorlikka ochiqlik. Innovatsion tafakkurda jamoaviy ishlash, fikr almashish va tarmoqda ishlash muhim rol o'ynaydi. Yoshlar aynan shu kompetensiyalarga ega. 5. Riskga tayyorlik. Innovatsiyalar doimo risk talab qiladi. Yoshlar esa bu riskni qabul qilishga va muvaffaqiyatsizlikdan saboq olishga ko'proq tayyor bo'ladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili.

Sun'iy intellektni rivojlanishida yoshlarning zamonaviy dunyoqarashi, ularning innovatsion tafakkurining qay darajada ekanligi muhim o'rin tutadi. Bu esa o'z o'rnida yoshlar innovatsion tafakkurini rivojlantirish uchun nimalar qilish kerak degan masalani qo'yadi. Yoshlar innovatsion tafakkur rivoji uchun zarur bo'lgan quyidagi vaziyat va sharoitlarga e'tibor qaratish lozim: Ta'lim tizimida kreativlik; Tanqidiy fikrlashga e'tibor berish; Texnoparklar, inkubatorlar, startaplar uchun imkoniyatlar yaratish; Grantlar, tanlovlar va ilmiy loyihalarni qo'llab-quvvatlash; Ilm-fan, sanoat va ta'limni integratsiyalash.

Bugungi kunda yoshlar innovatsion tafakkurini rivojiga ta'sir ko'rsatadigan sun'iy intellektning quyidagi asosiy yo'nalishlari mavjud:

1. Mashina o'rganish - bu tizimlarning o'z tajribasidan o'rganish va ularning ishlashini yaxshilash qobiliyati. Mashina o'rganish algoritmlari yordamida kompyuterlar ma'lumotlarga asoslanib, yangi bilimlarni o'rganadi va qarorlar qabul qiladi.

2. Tabiiy tilni tushunish - bu sun'iy intellekt tizimlarining insonlar bilan tabiiy tilda muloqot qilish qobiliyati. Masalan, matnni tahlil qilish, nutqni tanib olish, avtomatik tarjima qilish.

3. Kompyuter ko'rish — bu tizimlarning tasvir va videolarni tushunish va tahlil qilish qobiliyatidir. Masalan, yuzni tanib olish, ob'ektlarni aniqlash, avtomatik taglavhalar yaratish.

4. Rejalashtirish va qaror qabul qilish. Sun'iy intellekt tizimlari turli vaziyatlarda eng optimal qarorlarni qabul qilish uchun murakkab rejalashtirish va optimizatsiya algoritmlaridan foydalanadi. Misol uchun, avtomatlashtirilgan tizimlar yoki avtonom avtomobillar shu yo'nalishda ishlaydi.

5. Yuzaki intellekt tizimlari, ma'lum bir soha bo'yicha ekspert darajasida qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi [5].

Sun'iy intellekt - bugungi texnologik taraqqiyotning markaziy yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning muvaffaqiyatli rivojlanishi ko'p jihatdan yoshlarning innovatsion tafakkuriga, ya'ni yangicha fikrlash, muammolarga kreativ yechim topish va yangi g'oyalarni ilgari surish qobiliyatiga bog'liqdir.

Quyida yoshlar innovatsion tafakkurining sun'iy intellekt rivojlanishidagi asosiy ahamiyati yoritiladi: Yangi g'oyalarning manbai. Yoshlar ko'pincha an'anaviy chegaralardan holi bo'lgan fikrlash tarziga ega. Bu esa ular tomonidan ilgari surilayotgan g'oyalarni innovatsion qiladi. Sun'iy intellekt sohasida esa aynan yangicha yondashuvlar, yangi algoritmlar va noodatiy echimlar katta ahamiyatga ega. Tez o'rganish va moslashish qobiliyati. Yoshlar yangi texnologiyalarni tez o'zlashtiradi. Sun'iy intellekt sohasidagi tezkor o'zgarishlar fonida bu qobiliyat sun'iy intellekt dasturlarini yaratish, modellashirish va test qilishda muhim rol o'ynaydi.

Startaplar va innovatsion loyihalar. Ko'plab muvaffaqiyatli sun'iy intellekt startaplarini aynan yosh tadbirkorlar yo'lga qo'ygan. Ular ko'pincha kichik resurslar bilan katta natijalarga erishadi. Innovatsion tafakkur ularni bozor ehtiyojlarini ilg'ab olishga, mos mahsulotlar yaratishga undaydi. Ijtimoiy mas'uliyat va etika. Yoshlar orasida sun'iy intellektning etik jihatlari, ijtimoiy adolat va inson huquqlari borasidagi tushunchalar tobora oshib bormoqda. Innovatsion tafakkur orqali ular sun'iy intellektni nafaqat texnik, balki axloqiy nuqtai nazardan ham rivojlantirishga hissa qo'shadi. Ta'lim va ilmiy izlanishlarda ishtirok. Universitetlar, texnoparklar va inkubatorlarda sun'iy intellekt bo'yicha ilmiy ishlanmalar asosan yosh olimlar tomonidan olib borilmoqda. Ular sun'iy intellekt bo'yicha fundamental va amaliy tadqiqotlarni ilgari surib, sohaga yangilik olib kiradi.

Sun'iy intellektning rivojlanishida yoshlar innovatsion tafakkurining ahamiyati juda katta. Yoshlar zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalarni yaratishda asosiy rol o'ynaydi, chunki ular yangiliklarga ochiq va yangi yondashuvlarni kashf qilishga tayyor. Bu

esa, o'z navbatida, sun'iy intellektning rivojlanishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Yoshlarning texnologiyalarga qiziqishi. Yoshlar zamonaviy texnologiyalarga, xususan, sun'iy intellektga katta qiziqish bilan yondashadilar. Ularning texnologiyalarga bo'lgan qiziqishi va ularni o'rganishga bo'lgan ishtiyoqi sun'iy intellekt sohasida yangi yechimlar va inshootlar yaratish uchun zarur bo'lgan yangi fikrlash usullarini olib keladi. Innovatsion tafakkur va kreativlik. Yoshlar ko'pincha yangi g'oyalar va kreativ yondashuvlar bilan ajralib turadi. Sun'iy intellektni yaratishda yangi metodologiyalar, algoritmlar va tizimlar ishlab chiqishda innovatsion tafakkur alohida o'rin tutadi.

Yoshlar yangiliklarni tez o'zlashtirish va ulardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishadi, bu esa sun'iy intellektni yanada rivojlantirishga yordam beradi. Jamoaviy fikrlash. Yoshlar orasida hamkorlik va jamoaviy ishga bo'lgan qiziqish kuchli. Bu sun'iy intellekt sohasida ilmiy-tadqiqotlar va ishlab chiqishlarni tezlashtirishga yordam beradi. Jamoaviy ishda har bir kishining innovatsion yondoshuvi umumiy maqsadga erishishda katta ahamiyatga ega. Boshqa sohalarida qo'llanilishi.

Yoshlar sun'iy intellektni faqat texnologiya sohasida emas, balki tibbiyot, ta'lim, sanoat va boshqa sohalarida ham qo'llash imkoniyatlarini ko'rib chiqadilar. Bu yangi g'oyalar va ilg'or yechimlarning rivojlanishiga olib keladi hamda sun'iy intellektni turli sohalarida qo'llashni yanada kengaytiradi. Mustahkam bilim va o'quv tizimi. Yoshlar ilg'or bilimlarni olishda va yangi texnologiyalarni o'zlashtirishda motivatsiyaga ega. Yangi bilimlarga qiziqish va innovatsion tafakkur yordamida ular sun'iy intellektni rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Xulosa. Yoshlarning innovatsion tafakkuri faqat texnologik yutuqlarga erishishda emas, balki ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilishda ham muhim ahamiyatga ega. Ular sun'iy intellektni insoniyat uchun foydali va xavfsiz tarzda rivojlantirishda katta ta'sir ko'rsatadi. Yoshlarning innovatsion tafakkuri sun'iy intellektning rivojida muhim rol o'ynaydi. Ular zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtiribgina qolmay, balki ularni yangicha shakllantiruvchi kuchga ega. Shu bois, yosh avlodni qo'llab-quvvatlash, ularga imkoniyatlar yaratish, innovatsion muhitni rivojlantirish sun'iy intellekt sohasining kelajagi uchun muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 14-oktyabrdagi PQ-358- son "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" qarori.
2. Karimov, A. N. (2021). Yoshlarning innovatsion tafakkurini shakllantirishning nazariy asoslari. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti.
3. G'ulomov S.S. va boshqalar "Axborot tizimlari va texnologiyalari". Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. - T: «Sharq», 2000 y. 336-368 b.
4. Abdurahmonov, Q. H., & Yo'ldoshev, M. A. (2022). Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanish istiqbollari va yoshlarning roli. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
5. OECD (2021). The Role of Youth in AI Innovation. OECD Publishing. <https://www.oecd.org>.
5. Kenjayev Sh. Yangi O'zbekistinning demoklashuv jareyonlarida ommaviy axborot vositalarining o'rnini-Monografiya.-toshkent Innovatsion Ziyosiy, 73-75 b.
6. Mirziyoyev Sh. Matbuot va axborot vositalari xodimlariga. www.uz.uz 2017y 27 iyun.

Muallif:

Kenjayev Shavkatjon Xusanovich - Guliston davlat universiteti dotsenti. shavkatjonkenjayev773@gmail.com

UDK 372.3/4

THE ROLE OF PROJECT ACTIVITIES IN DEVELOPING THE ABILITY TO CONFORM IN FUTURE TEACHERS

BO'LAJAK PEDAGOGTLARDA KONGRUENTLIK QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA LOYIHAVIY FAOLIYATNING ROLI

РОЛЬ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ СПОСОБНОСТИ К СООТВЕТСТВИЮ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Qobilova Nilufar Xudoyshekurovna

Qarshi davlat texnika universiteti, 180100, Qashqadaryo viloyati, Qarshi, Xonobod shosse, 19

E-mail: nilufar.kobilova90@mail.ru

Abstract: This article analyzes the problems of developing pedagogical congruence in future teachers in higher education institutions and the possibilities of a project approach in eliminating them. In the study, pedagogical congruence is interpreted as the harmony between the internal professional values, emotional state and external pedagogical activity of the future teacher. The insufficient formation of congruence skills in the current process of training pedagogical personnel is substantiated as a scientific problem. During the study, the pedagogical model developed on the basis of a project approach was aimed at the harmonious development of the communicative, emotional-intellectual, reflexive and moral stability skills of future teachers. The results of experimental work showed that project activities had a positive effect on a significant increase in the level of pedagogical congruence in future teachers. The results obtained were confirmed on the basis of statistical analysis, and the effectiveness of the project approach in developing pedagogical congruence was scientifically substantiated.

Keywords: pedagogical congruence, project approach, future teacher, pedagogical competence, reflection, higher education.

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlikni rivojlantirish muammolari hamda ularni bartaraf etishda loyihaviy yondashuvning imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda pedagogik kongruentlik bo'lajak o'qituvchining ichki kasbiy qadriyatlari, emotsional holati va tashqi pedagogik faoliyati o'rtasidagi uyg'unlik sifatida talqin etiladi. Amaldagi pedagog kadrlar tayyorlash jarayonida kongruentlik qobiliyatining yetarli darajada shakllanmaganligi ilmiy muammo sifatida asoslanadi. Tadqiqot davomida loyihaviy yondashuv asosida ishlab chiqilgan pedagogik model bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ, emotsional-intellektual, refleksiv va axloqiy barqarorlik qobiliyatlarini uyg'un rivojlantirishga yo'naltirildi. Tajribasini oshirish natijalari loyihaviy faoliyat bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlik darajasining sezilarli darajada oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatganini ko'rsatdi. Olingan natijalar statistik tahlil asosida tasdiqlanib, loyihaviy yondashuvning pedagogik kongruentlikni rivojlantirishdagi samaradorligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Kalit soʻzlar: pedagogik kongruentlik, loyihaviy yondashuv, boʻljak oʻqituvchi, pedagogik kompetensiya, refleksiya, oliy taʼlim, qobiliyat, intellektual va maʼnaviy kamolot.

Аннотация: В данной статье анализируются проблемы развития педагогической согласованности у будущих преподавателей высших учебных заведений и возможности их устранения с помощью проектного подхода. В исследовании педагогическая согласованность понимается как гармония между внутренними профессиональными ценностями, эмоциональным состоянием и внешней педагогической деятельностью будущего преподавателя. В качестве научной проблемы обосновывается недостаточное формирование навыков согласованности в современном процессе подготовки педагогических кадров. В ходе исследования разработанная на основе проектного подхода педагогическая модель была направлена на гармоничное развитие коммуникативных, эмоционально-интеллектуальных, рефлексивных и морально-устойчивых навыков будущих преподавателей. Результаты экспериментальной работы показали, что проектная деятельность оказала положительное влияние на значительное повышение уровня педагогической согласованности у будущих преподавателей. Полученные результаты были подтверждены на основе статистического анализа, а эффективность проектного подхода в развитии педагогической согласованности была научно обоснована.

Ключевые слова: педагогическая согласованность, проектный подход, будущий преподаватель, педагогическая компетентность, рефлексия, высшее образование.

Kirish. Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy va taʼlimiy sharoitda boʻljak oʻqituvchilarning oʻz professional faoliyatini ongli ravishda loyihalash usullarini egallashi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, boʻljak pedagoglarda kongruentlik qobiliyatining yetarli darajada shakllangan boʻlishi samarali pedagogik faoliyatni taʼminlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Mazkur holat oliy taʼlim muassasalari oldiga pedagog kadrlar tayyorlash jarayonida boʻljak oʻqituvchilarda loyihaviy yondashuv asosida kongruentlik qobiliyatini shakllantirishni tizimli va maqsadli tarzda amalga oshirish vazifasini qoʻyadi.

Pedagogik kongruentlik oʻqituvchining ichki kasbiy qadriyatlarini, emotsional holati va axloqiy pozitsiyasining uning tashqi pedagogik faoliyati bilan uygʻunligini ifodalaydi. Kongruentlikka ega boʻlgan pedagog oʻqituvchilar bilan muloqot jarayonida samimiylilik, barqarorlik va izchillikni namoyon etadi, bu esa taʼlim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Biroq amaldagi oliy pedagogik taʼlim amaliyotida boʻljak oʻqituvchilarda mazkur qobiliyatni maqsadli va tizimli rivojlantirishga yetarli darajada eʼtibor qaratilmayotgani kuzatiladi.

Shu bois taʼlim jarayoniga innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda. Bunday yondashuvlardan biri sifatida loyihaviy yondashuv boʻljak oʻqituvchilarning kasbiy shakllanishida samarali vosita hisoblanadi. Loyihaviy yondashuv talabalarning faol ishtirokini taʼminlab, ularni real pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, muammolarni mustaqil hal etish, refleksiv fikrlash va ijodiy qarorlar qabul qilishga yoʻnaltiradi. Aynan ushbu jarayonlar pedagogik kongruentlikni shakllantirish uchun zarur boʻlgan shaxsiy va kasbiy komponentlarning uygʻun rivojlanishiga qulay sharoit yaratadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi: VII asrlarga kelib Oʻrta Osiyoda ilm-fan va madaniyatning jadal rivojlanishi mudarrislar faoliyatining mazmunan murakkablashuviga va koʻp qirrali talablarga ega boʻlishiga olib keldi. Bolalarni tarbiyalash jarayonida mudarrislar nasihat qilish, tushuntirish, ragʻbatlantirish, maqtash, shaxsiy namuna koʻrsatish, tanbeh berish, majbur qilish va zarur hollarda ogohlantirish kabi usullardan foydalanganlar. Biroq ushbu tarbiyaviy taʼsir vositalari har doim ustozning ichki maʼnaviy qadriyatlarini va professional prinsiplari bilan uygʻun holda qoʻllanilgan. Aynan shu uygʻunlik pedagogik kongruentlikning tarixiy ildizlarini ifodalaydi, yaʼni ustozning tashqi pedagogik harakatlari uning ichki maqsad va eʼtiqodlariga mos boʻlishi muhim hisoblangan[4,6].

Buyuk allomalar oʻz asarlarida mudarris kasbining nozikligi, yuksak masʼuliyati va ijtimoiy ahamiyatini alohida taʼkidlab, ustozning shogirdlar bilan munosabatidagi pedagogik mahorati, axloqiy fazilatlarini va chuqur bilimiga katta eʼtibor qaratganlar. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Unsurlul Maʼluliy Kaykovus, Abul-Qosim Umar az-Zamaxshariy, Shayx Saʼdiy Sheroziy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy va Jaloliddin Davoniy kabi mutafakkirlarning pedagogik qarashlarida ustozning ichki ideallari bilan tashqi faoliyatining uygʻunligi asosiy tamoyil sifatida namoyon boʻladi. Ularning ijodiy merosida pedagogik kongruentlik shogirdlarning intellektual va maʼnaviy kamolotiga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida talqin etilgan.

Shu jihatdan, taʼlim va tarbiya jarayonida pedagogik kongruentlik ustozning shaxsiy fazilatlarini, kasbiy malakasi va axloqiy prinsiplari bilan qoʻllayotgan taʼlim-tarbiya usullarining uygʻunligini anglatadi. Oʻzbekiston hududida yashab ijod qilgan buyuk allomalarning merosi ushbu tamoyilning tarixiy asoslanganligini tasdiqlaydi: barkamol avlodni tarbiyalashda ustozning ichki maʼnaviy holati, kasbiy mahorati va shogirdlar bilan munosabatlari yagona va uzviy pedagogik jarayonni tashkil etgan.

Insoniyat kelajagi va jamiyat taraqqiyoti taʼlim va tarbiya jarayonidagi ana shunday uygʻunlikka bevosita bogʻliqligi Sharq mutafakkirlari tomonidan chuqur anglab yetilgan. Shu sababli maʼnaviy yetuk, bilimli va barkamol avlodni tarbiyalash ustoz faoliyatining eng oliy maqsadi sifatida eʼtirof etilgan. Sharq va qadimgi Gʻarb pedagogik merosida ham ustoz shaxsiga, uning pedagogik mahorati va maʼnaviy fazilatlariga doimiy eʼtibor qaratilgan. Ushbu manbalarda taʼkidlanishicha, oʻqituvchining taʼlim berish uslubi, tarbiyaviy yondashuvi va shogird bilan munosabatlari oʻqituvchining yoshi va tayyorgarlik darajasidan qatʼi nazar, umumiy pedagogik talablar asosida amalga oshirilishi lozim. Bu esa pedagogik kongruentlikning muhim jihati boʻlib, ustozning ichki bilim, axloqiy va maʼnaviy fazilatlarini uning tashqi pedagogik faoliyati bilan uygʻun boʻlishi zarurligini anglatadi[11,12].

Antik davrda, xususan Sparta, Afina va Rim taʼlim-tarbiya tizimlarida maktablar jamiyatning muhim ijtimoiy instituti sifatida faoliyat yuritgan. Qadimgi Yunonistonda taʼlim maskanlari “akademiya” nomi bilan mashhur boʻlib, ular afsonaviy qahramon Akadema nomi bilan bogʻlangan. Miloddan avvalgi V asrda Afina yaqinidagi Akademiyada Platon oʻz shogirdlariga taʼlim bergan va bu maskanlar keyinchalik boshqa taʼlim muassasalari uchun namuna vazifasini bajargan. Ushbu davrda ham pedagogik kongruentlik ustozning shaxsiy bilim va maʼnaviy fazilatlarini bilan taʼlim berish usullarining uygʻunligi orqali namoyon boʻlgan.[9,10]

Qadimgi Yunonistonda bolalarni tarbiyalash vazifasi asosan faylasuflar zimmasiga yuklatilgan boʻlib, ular notiqlik sanʼatini mukammal egallagan holda goʻzal nutq va taʼsirchan ifoda orqali oʻqituvchilarning ongiga taʼsir koʻrsatganlar. Bu jarayonda pedagogik kongruentlik ustozning ichki maʼnaviy maqsadlari bilan tashqi pedagogik faoliyati oʻrtasidagi uygʻunlik sifatida namoyon boʻlgan. Notiqlikning asosiy tamoyillari – mavzuni aniq tushuntirish, tinglovchi ongini faollashtirish va maʼnaviy taʼsir koʻrsatish – ustozning ichki niyatlari bilan amaliy usullarining birligini taʼminlagan[13,14,15].

Nazariy va amaliy tadqiqotlar tahlili loyihaviy faoliyatning shaxsiy rivojlanish, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish, refleksiv fikrlashni rivojlantirish hamda kommunikativ-emotsional uyg'unlikni ta'minlashdagi ahamiyati yetarlicha yoritilganini ko'rsatadi.[18] Biroq mavjud ilmiy ishlarning aksariyatida loyihaviy yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish vositasi sifatida talqin etilib, uning aynan kongruentlik qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli va maqsadli mexanizmlari yetarli darajada ochib berilmagan.

Shuningdek, kongruentlikning shaxsiy, emotsional, kommunikativ va refleksiv komponentlarini loyihaviy faoliyat orqali integratsiyalash masalasi fragmentar tarzda yoritilgan bo'lib, oliy ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilar uchun maxsus ishlab chiqilgan metodik model va pedagogik shart-sharoitlar kam tadqiq etilgan. Bu holat loyihaviy yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kongruentlik qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan ilmiy asoslangan metodik tizimni ishlab chiqish zaruratini belgilaydi. Aniqlangan ilmiy-amaliy ziddiyat shundan iboratki, bo'lajak o'qituvchilarning kongruentlik qobiliyati professional-pedagogik kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilishiga qaramay, amaldagi oliy pedagogik ta'lim tizimida ushbu qobiliyatni maqsadli shakllantirishga yo'naltirilgan ilmiy asoslangan pedagogik texnologiyalar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Mazkur ziddiyat tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi hamda uning metodologik asosini tashkil etadi.[10,16]. Loyihaviy ta'lim paradigmasi milliy pedagogikaning gumanistik an'analarga tayanib, quyidagi konseptual g'oyalarni o'zida mujassamlashtiradi:

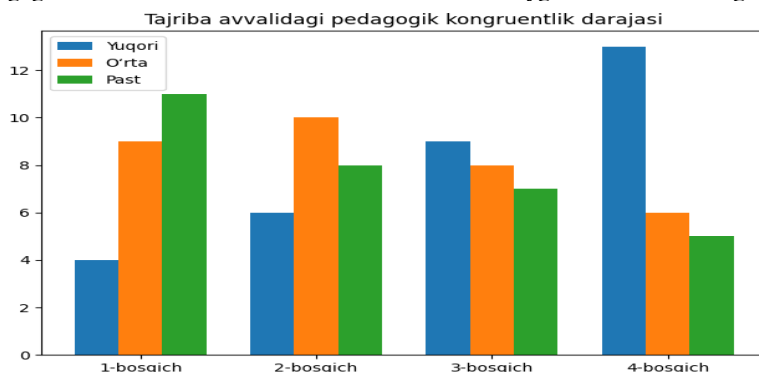
- insonni mustaqil, erkin rivojlanuvchi, subyektivlikka ega va faol ijtimoiy mavjudot sifatida talqin etish;
- loyihaviy ta'limning bosh maqsadi shaxsning o'z individualligini angelaydigan hamda ijtimoiy hayotni ongli ravishda o'zgartira oladigan subyekt sifatida shakllanishiga ko'maklashishdan iborat ekanligi;
- loyihaviy ta'lim mazmuni shaxsning jismoniy, ijtimoiy va ma'naviy fazoda o'ziga, kelajagiga hamda atrof-muhitga nisbatan gumanistik pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qilishi;
- loyihaviy ta'limning bosh maqsadi shaxsning o'z individualligini angelaydigan hamda ijtimoiy hayotni ongli ravishda o'zgartira oladigan subyekt sifatida shakllanishiga ko'maklashishdan iborat ekanligi;
- loyihaviy ta'lim shaxsning qadriyat-mazmuniy sohasini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, unda individual va ijtimoiy, texnologik va ijodiy, an'anaviy va innovatsion, gumanitar va tabiiy bilimlarning uyg'un integratsiyasi ta'minlanishi;

Loyihaviy faoliyat bo'lajak pedagog shaxsining ichki va tashqi kasbiy ko'rsatkichlarini uyg'unlashtiruvchi integrativ pedagogik jarayon hisoblanadi[2.18]. Ushbu jarayonda bo'lajak o'qituvchining kasbiy shakllanishi uchun zarur bo'lgan qator qobiliyatlar o'zaro uzviy bog'liqlikda rivojlanadi:

1. **Kommunikativ qobiliyatlar.**Loyihaviy faoliyat jarayonida talabalar jamoa bilan hamkorlikda ishlash, o'z fikrini aniq va asoslangan holda bayon etish, muloqotda faol tinglash hamda konstruktiv dialog olib borish ko'nikmalarini egallaydi. Bu bo'lajak pedagogning ochiq muloqotga kirishishi, hamkorlikni samarali tashkil etishi va pedagogik munosabatlarda ishonchli hamda barqaror pozitsiyani egallashiga xizmat qiladi.
2. **Emotsional-intellektual qobiliyatlar.**Loyiha faoliyati davomida yuzaga keladigan muammoli va ziddiyatli vaziyatlar talabalardan o'z emotsiyalarini boshqarish, stressga bardoshlilik hamda empatiya namoyon etishni talab etadi. Natijada bo'lajak pedagogda emotsional barqarorlik shakllanadi, shuningdek, boshqalarning his-tuyg'ularini anglash va ularni pedagogik faoliyatda hisobga olish qobiliyati rivojlanadi.
3. **Refleksiv qobiliyatlar.**Loyihaviy faoliyat doirasida talabalarda o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilish, erishilgan natijalarni baholash va yuzaga kelgan kamchiliklardan xulosa chiqarish imkoniyati kengayadi. Bu esa bo'lajak pedagogda o'z-o'zini anglash, professional rivojlanishni rejalashtirish va pedagogik qarorlarni ongli hamda mas'uliyatli qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi.
4. **Ijodiy va loyihaviy fikrlash qobiliyatlari.**Loyihalar muammoli vaziyatlarga nostandart yondashuvni, yangicha pedagogik g'oyalar ishlab chiqishni va innovatsion yechimlarni izlashni talab etadi. Shu orqali talabalar ijodiy fikrlash, pedagogik jarayonlarni oldindan loyihalash va o'z kasbiy faoliyatini innovatsion asosda tashkil etish qobiliyatlarini rivojlantiradi.
5. **Axloqiy va shaxsiy barqarorlik.**Loyihaviy faoliyat bo'lajak pedagogda ichki kasbiy qadriyatlar, shaxsiy e'tiqod va tashqi xulq-atvor o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlaydi. Ushbu uyg'unlik pedagogik pozitsiyaning izchilligi, mas'uliyatli qarorlar qabul qilish hamda kasbiy etika me'yorlariga sodiqlikda namoyon bo'ladi.

Natijalar va muhokama: Bo'lajak pedagoglarda kongruentlik qobiliyatini shakllantirish muammosi tizimli, madaniy, faoliyatga yo'naltirilgan va shaxsiga yo'naltirilgan yondashuvlar birligi asosida o'rganiladi. Mazkur yondashuvlarning integratsiyasi pedagog shaxsining kasbiy va shaxsiy rivojlanishini uzviy va yaxlit pedagogik jarayon sifatida talqin etish imkonini beradi.

Loyihaviy yondashuv pedagogning professional-pedagogik kompetentligini shakllantiruvchi muhim tarkibiy qism hisoblanib, u pedagogning shaxsiy fazilatlarini, loyihaviy faoliyatga tayyorgarligi, refleksiv tafakkuri hamda pedagogik kongruentlik qobiliyatining rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi. Ushbu yondashuv bo'lajak o'qituvchining nazariy bilimlari bilan amaliy faoliyati, ichki kasbiy qadriyatlari bilan tashqi pedagogik harakatlari o'rtasida mazmungan va funksional uyg'unlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

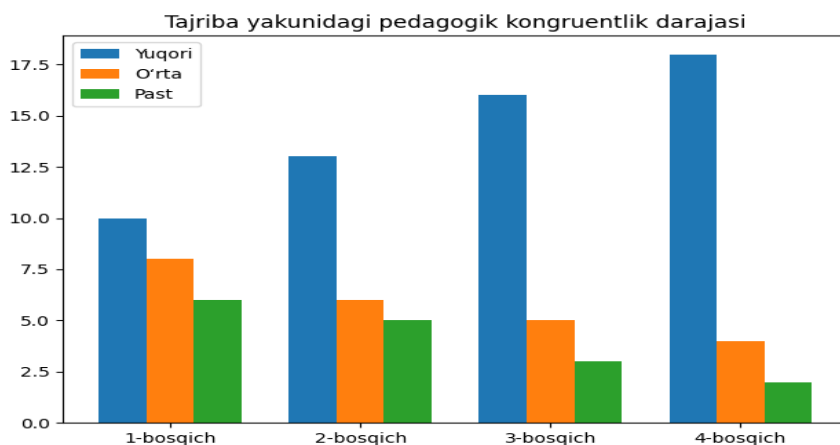
2-rasm. Tajriba-sinov ishlari natijalari.

Loyihaviy yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlikni rivojlantirish jarayonida o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalari quyida tahlil qilinadi. Tajribaning boshlang'ich bosqichida amalga oshirilgan diagnostik tahlillar bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlik darajasining asosan past va o'rta bosqichlarda ekanligini aniqladi. Ushbu holat ichki kasbiy qadriyatlar, emotsional holat va tashqi pedagogik faoliyat o'rtasida yetarli darajada uyg'unlik mavjud emasligini ko'rsatadi.

Tajriba-sinov ishlari boshlanishidan oldin bo'lajak pedagoglarda pedagogik kongruentlik darajasining bosqichlar kesimidagi taqsimoti aks ettirilgan. Natijalar pedagogik kongruentlikning yuqori, o'rta va past darajalari bo'yicha tahlil qilingan.

1-bosqichda bo'lajak pedagoglarning asosiy qismi past va o'rta darajadagi pedagogik kongruentlikka ega ekanligi kuzatiladi. Yuqori darajadagi ko'rsatkichlarning nisbatan kamligi ichki kasbiy qadriyatlar, emotsional holat va tashqi pedagogik faoliyat o'rtasidagi uyg'unlik yetarli darajada shakllanmaganligini ko'rsatadi. 2-bosqichda o'rta darajadagi pedagogik kongruentlik ustunlik qiladi, biroq past darajadagi ko'rsatkichlar hali ham sezilarli ulushni tashkil etadi. Bu holat bo'lajak pedagoglarda refleksiya, emotsional barqarorlik va pedagogik o'zini anglash jarayonlari to'liq shakllanmaganligini anglatadi. 3-bosqichga kelib yuqori darajadagi pedagogik kongruentlik ko'rsatkichlarining ortishi kuzatiladi. Shu bilan birga, o'rta va past darajadagi ko'rsatkichlar saqlanib qolmoqda, bu esa kongruentlik qobiliyatining barqaror shakllanishi uchun maxsus pedagogik ta'sir zarurligini tasdiqlaydi. 4-bosqichda yuqori darajadagi pedagogik kongruentlikka ega bo'lgan bo'lajak pedagoglar sonining sezilarli darajada oshgani aniqlanadi. Biroq o'rta va past darajadagi ko'rsatkichlarning mavjudligi pedagogik kongruentlikning barcha talabalarida yetarli darajada shakllanmaganligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tajriba avvalidagi diagnostik natijalar bo'lajak pedagoglarda pedagogik kongruentlik darajasining asosan past va o'rta bosqichlarda ekanligini ko'rsatadi. Ushbu holat ichki kasbiy qadriyatlar, emotsional-intellektual holat va tashqi pedagogik faoliyat o'rtasida yetarli darajada uyg'unlik mavjud emasligini tasdiqlaydi hamda loyihaviy yondashuv asosida pedagogik kongruentlikni maqsadli rivojlantirish zaruratini ilmiy jihatdan asoslaydi.

2-rasm. Tajriba-sinov ishlari natijalari.

Tajriba yakunidagi pedagogik kongruentlik darajasining tahliliga ko'ra loyihaviy yondashuv asosida olib borilgan tajriba-sinov ishlarining yakuniy bosqichida bo'lajak pedagoglarda pedagogik kongruentlik darajasining o'zgarishi bosqichlar kesimida aks ettirilgan. Natijalar pedagogik kongruentlikning yuqori, o'rta va past darajalari bo'yicha tahlil qilingan.

1-bosqichda yuqori darajadagi pedagogik kongruentlik ko'rsatkichlarining sezilarli darajada oshgani kuzatiladi. Shu bilan birga, o'rta va past darajadagi ko'rsatkichlar kamaygan bo'lib, bu bo'lajak pedagoglarda ichki kasbiy qadriyatlar bilan tashqi pedagogik faoliyat o'rtasidagi uyg'unlikning mustahkamlanayotganidan dalolat beradi. 2-bosqichda yuqori darajadagi pedagogik kongruentlik ko'rsatkichlari barqaror o'sishda davom etadi, o'rta va past darajadagi ko'rsatkichlar esa izchil kamayib boradi. Ushbu holat loyihaviy faoliyat orqali refleksiv fikrlash, emotsional barqarorlik va kommunikativ kompetensiyalarning rivojlanganligini ko'rsatadi.

3-bosqichda yuqori darajadagi pedagogik kongruentlik ustunlikka ega bo'lib, past darajadagi ko'rsatkichlar minimal darajaga tushgan. Bu bosqichda bo'lajak pedagoglarning aksariyatida pedagogik pozitsiyaning izchilligi va kasbiy o'zini anglash darajasi sezilarli darajada oshgani aniqlanadi. 4-bosqichda yuqori darajadagi pedagogik kongruentlik eng yuqori ko'rsatkichga yetadi, past darajadagi kongruentlik esa deyarli yo'qoladi. Ushbu natijalar loyihaviy yondashuv asosida tashkil etilgan pedagogik jarayonning yuqori samaradorligini va pedagogik kongruentlikni shakllantirishda uning ijobiy ta'sirini yaqqol tasdiqlaydi.

Umumiy tahlil shuni ko'rsatadiki, tajriba yakunida bo'lajak pedagoglarda pedagogik kongruentlik darajasi sezilarli darajada oshgan, past va o'rta darajadagi ko'rsatkichlar esa izchil kamaygan. Bu holat loyihaviy yondashuv asosida tashkil etilgan pedagogik faoliyat bo'lajak o'qituvchilarning ichki kasbiy qadriyatlari, emotsional-intellektual holati va tashqi pedagogik faoliyati o'rtasida barqaror uyg'unlikni shakllantirishga xizmat qilganini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Tajriba-sinov ishlari yakunida bo'lajak pedagoglarda pedagogik kongruentlikning yuqori darajasi tajriba avvalidagiga nisbatan barqaror oshgan, past darajadagi ko'rsatkichlar esa keskin kamaygan. O'rta darajadagi kongruentlik ko'rsatkichlarining kamayishi esa bo'lajak pedagoglarning katta qismi yuqori darajaga ko'tarilganini ko'rsatadi. Olingan natijalar loyihaviy yondashuv: pedagogik kongruentlikning shaxsiy, emotsional, kommunikativ va refleksiv komponentlarini kompleks rivojlantirishga; bo'lajak o'qituvchilarning nazariy bilimlari bilan amaliy faoliyati o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashga; pedagogik faoliyatda izchil, barqaror va ongli kasbiy pozitsiyani shakllantirishga samarali ta'sir ko'rsatishini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Shunday qilib, tajriba-sinov ishlari natijalari loyihaviy yondashuv asosida bo'lajak pedagoglarda pedagogik kongruentlik qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan metodik tizimning samaradorligini tasdiqlaydi hamda ushbu yondashuvni oliy pedagogik ta'lim amaliyotiga joriy etish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Роджерс К. Становление человека: взгляд на психотерапию. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2018. – 241 с.
2. Роджерс Н. Путь к целостности: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 132–139.
3. Osgood C., Tannenbaum P. The Principle of Congruity in the Prediction of Attitude Change // Psychological Review. – 1955. – Vol. 62. – P. 42–55.
4. Голуб Г.Б., Чуракова О.В. Метод проектов как технология формирования ключевых компетентностей обучающихся. – Самара: Изд-во «Профи», 2003. – 236 с.
5. Филимонок Л.А. Формирование проектной культуры педагога в процессе профессиональной подготовки: автореф. дис. д-ра пед. наук. – Ставрополь, 2008. – 425 с.
6. Полат Э.С. Метод проектов на уроках иностранного языка. – М.: Академия, 2000. – 272 с.
7. Пакхомова Н.Ю. Метод проектов в образовательном процессе. – М.: АРКТИ, 2015. – 204 с.
8. Безрукова В.С. Педагогика: учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2013. – 381 с.
9. Троянская С.Л. Педагогическая коммуникация: методология, теория и практика. – Изд-во: УдГУ, 2011. – 148 с.
10. Кузмина Ю.В. Интуитивное чувство числа: проблемы измерения и контроль визуальных свойств // Теоретическая и экспериментальная психология. – 2018. – №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/intuitivnoe-chuvstvo-chisla-problemy-izmereniya-i-kontrol-vizualnyh-svoystv..>
11. Карякин Ю.В. Конгруентность как характеристика учебного процесса // Современные наукоемкие технологии. – 2007. – №3. – С. 36–37.
12. Сластенин В.А. Педагогика: учебное пособие для студентов вузов. – М.: Академия, 2017. – 512 с.
13. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1988. – 416 с.
14. Коменский Я.А. Великая дидактика. – М.: Педагогика, 1982. – 336 с.
15. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 2006. – 352 p.
16. Deci E., Ryan R. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985. – 371 p.
17. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1970. – 369 p.
18. Бədiyev S.R. Yeni təlim texnologiyalarından mühəzərə mətnləri. – Bakı: Dərləyaz “M”, 2009. – 190 s.
19. OECD. The Definition and Selection of Key Competencies (DeSeCo). – Paris: OECD Publishing, 2005.
20. Validation of nonverbal rating scales of semantic differential. URL: https://www.researchgate.net/publication/396315516_Validation_of_nonverbal_rating_scales_of_semantic_differential

Muallof:

Qobilova Nilufar Xudoyshekurovna - Qarshi davlat texnika universiteti tadqiqotchisi.

UDK 372.3/4

WAYS TO DEVELOP STUDENTS' INDEPENDENT THINKING AND CRITICAL ANALYSIS SKILLS THROUGH DIGITAL LEARNING RESOURCES

RAQAMLI O'QUV RESURLARI ORQALI O'QUVCHILARNING MUSTAQIL FIKRLASH VA AXBOROTNI TANQIDIY TAHLIL QILISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

ПУТИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ И КРИТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ИНФОРМАЦИИ У УЧАЩИХСЯ С ПОМОЩЬЮ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

Fayzullayeva Fazilat Ilyos qizi

Nizomiy nomidagi O'zMPU. 100185, Toshkent, Chilonzor tumani, Bunyodkor shoh ko'chasi, 27

E-mail: fayzullayeva-fazilat-2026@gmail.com

Annotation: This study addresses the development of students' independent thinking and critical analysis skills through the use of digital learning resources.

Keywords: digital learning resources, independent thinking, critical analysis, digital education, interactive platforms, multimedia materials, information literacy, digital competencies, learning process, innovative educational technologies.

Annotatsiya: Mazkur ishda raqamli o'quv resurslaridan foydalanish orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash hamda axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi yoritiladi.

Kalit so'zlar: raqamli o'quv resurslari, mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil, raqamli ta'lim, interaktiv platformalar, multimedia materiallari, axborot savodxonligi, raqamli kompetensiyalar, o'quv jarayoni, innovatsion ta'lim texnologiyalari.

Аннотация: В данной работе рассматриваются вопросы развития навыков самостоятельного мышления и критического анализа информации у учащихся посредством использования цифровых образовательных ресурсов.

Ключевые слова: цифровые образовательные ресурсы, самостоятельное мышление, критический анализ, цифровое образование, интерактивные платформы, мультимедийные материалы, информационная грамотность, цифровые компетенции, учебный процесс, инновационные образовательные технологии.

Kirish. Raqamli o'quv resurslari orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash va axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi huquqiy jihatdan O'zbekiston Respublikasining ta'lim va axborot sohasiga oid qonunlari bilan tartibga solinadi. Avvalo, "Ta'lim to'g'risida"gi qonunda har bir shaxsning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda sifatli ta'lim olish huquqi kafolatlangan. Ushbu qonunga ko'ra, ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri mustaqil fikrlaydigan, ijodiy

yondasha oladigan hamda axborotni tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxsni shakllantirishdan iborat. Shu sababli raqamli o'quv resurslari ta'lim jarayonining muhim vositasi sifatida e'tirof etiladi. Bundan tashqari, "Axborotlashtirish to'g'risida"gi qonunda o'quvchilarning axborotni erkin izlash, olish, qayta ishlash va undan foydalanish huquqlari belgilangan. Ushbu huquqiy normalar o'quvchilarda axborotni tanqidiy baholash, turli manbalarni solishtirish, ishonchli va ishonchsiz ma'lumotlarni farqlash kabi ko'nikmalarni shakllantirish zarurligini ko'rsatadi. Davlat ta'lim standartlarida ham o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, mustaqil xulosa chiqarish va axborot bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirish asosiy natijalardan biri sifatida ko'rsatilgan. Raqamli platformalar, elektron darsliklar, multimedia materiallari va onlayn ta'lim tizimlari aynan shu kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Bu jarayonda o'quvchi faqat tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki mustaqil o'rganuvchi va tahlil qiluvchi subyektg aylanadi.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim jarayoniga tub o'zgarishlar olib kirmoqda. Raqamli o'quv resurslarining keng joriy etilishi o'quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirish, darslarni interaktiv tashkil etish hamda mustaqil o'rganish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilmoqda. Bugungi kunda o'quvchi nafaqat tayyor ma'lumotni qabul qiluvchi, balki uni izlovchi, saralovchi, tahlil qiluvchi va xulosa yasovchi faol subyektg aylanishi zarur. Bu esa mustaqil fikrlash va axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarining ta'lim jarayonida ustuvor ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Raqamli o'quv resurslari – elektron darsliklar, onlayn platformalar, virtual laboratoriyalar, video-darslar, interaktiv topshiriqlar va boshqa raqamli vositalar – o'quvchilarning intellektual faolligini oshirish, ularda axborotni qayta ishlash, baholash va asoslangan fikr bildirish imkoniyatlarini shakllantirishda muhim vosita sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishda raqamli muhitning o'rni beqiyos bo'lib, u o'quvchilarga turli manbalarni solishtirish, dalillarni tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Mazkur ishda raqamli o'quv resurslarining o'quvchilarda mustaqil fikrlash va axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi roli, afzalliklari, samaradorligi va ulardan foydalanish metodik yondashuvlari o'rganiladi. Shuningdek, raqamli ta'lim muhitining imkoniyatlari va o'qituvchilar oldida turgan vazifalar ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi.

Raqamli texnologiyalar taraqqiyoti ta'lim tizimida yangi imkoniyatlar yaratib, o'quvchilarning bilim olish jarayoniga yangicha yondashuvni shakllantirmoqda. Raqamli o'quv resurslari — elektron darsliklar, interaktiv platformalar, multimedia materiallari, virtual laboratoriyalar, ta'limiy mobil ilovalar va boshqa raqamli vositalar — ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, o'quvchilarni faol o'qishga jalb etish va ularda mustaqil bilim olish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim omil sifatida xizmat qiladi. Bunday resurslar o'quvchilarga istalgan joyda va istalgan vaqtda o'rganish imkonini berib, ta'lim jarayonini yanada moslashuvchan va shaxsga yo'naltirilgan shaklga keltiradi.

Raqamli o'quv resurslari orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash va axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish yo'llari quyidagi ilmiy-pedagogik yondashuvlar asosida amalga oshiriladi:

1. Muammoli o'qitish texnologiyasidan foydalanish. Raqamli platformalarda muammoli vaziyatlar yaratish orqali o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undash mumkin. Bunda o'quvchilarga muammoli savollar, virtual tajribalar yoki interaktiv topshiriqlar berilib, ular muammoni mustaqil tahlil qilish va yechim topish jarayoniga jalb etiladi. Bu jarayon analitik tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi.

2. Interaktiv raqamli topshiriqlarni qo'llash. Multimedia materiallari, interaktiv testlar, simulyatsiyalar va elektron mashqlar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Interaktiv topshiriqlar o'quvchilarning mustaqil qaror qabul qilish, ma'lumotlarni taqqoslash va xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi.

3. Axborotni izlash va saralash faoliyatini tashkil etish. Internet, elektron kutubxonalar va ta'lim platformalaridan foydalanish orqali o'quvchilarga mustaqil axborot izlash topshiriqlari beriladi. O'quvchilar turli manbalardan olingan ma'lumotlarni tahlil qilish, ularni solishtirish va ishonchligini baholashni o'rganadilar. Bu jarayon tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

4. Loyihaviy faoliyatni raqamli muhitda tashkil etish. Raqamli texnologiyalar asosida loyiha ishlari tashkil etilganda o'quvchilar ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish, umumlashtirish va taqdim etish jarayonlarida faol ishtirok etadilar. Loyihaviy faoliyat mustaqil izlanish, ijodiy fikrlash hamda muammoni kompleks tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

5. Onlayn muhokama va hamkorlik faoliyatini rivojlantirish. Forumlar, videokonferensiyalar, virtual sinflar orqali o'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifoda etish, boshqalarning fikrlarini tahlil qilish va dalillar asosida xulosa chiqarishni o'rganadilar. Bu jarayon kommunikativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantiradi.

6. Multimediali ta'lim materiallaridan foydalanish. Video, animatsiya, infografika va elektron darsliklar orqali o'quv materiallari turli ko'rinishlarda taqdim etiladi. Bunday resurslar o'quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga, ma'lumotlarni tahlil qilish va muhim jihatlarni ajratib ko'rsatishiga yordam beradi.

7. Raqamli baholash va refleksiya tizimini qo'llash. Onlayn testlar, diagnostik topshiriqlar va elektron portfoliolar orqali o'quvchilarning bilim va ko'nikmalari muntazam baholanadi. Refleksiya jarayonida o'quvchilar o'z faoliyatini tahlil qilib, xatolarini aniqlaydi va ularni bartaraf etish yo'llarini izlaydi.

8. Media savodxonlikni shakllantirish. Raqamli muhitdagi axborotlarning ishonchligini tekshirish, manbalarni tanlash, noto'g'ri yoki manipulyativ ma'lumotlarni aniqlash ko'nikmalarini rivojlantirish ham muhim hisoblanadi. Bu jarayon o'quvchilarda tanqidiy tahlil qilish kompetensiyasini shakllantiradi.

Raqamli o'quv resurslaridan samarali foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash, axborotni tanqidiy tahlil qilish, muammoni hal etish va ijodiy yondashuv kabi muhim kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunda interaktiv metodlar, loyihaviy faoliyat, raqamli platformalar va media savodxonlikni rivojlantirish asosiy pedagogik vositalar sifatida namoyon bo'ladi.

Raqamli o'quv resurslaridan samarali foydalanish ta'limdagi afzalliklari sifatida quyidagilarni taklif qilishimiz mumkin: Ta'lim samaradorligini oshiradi; O'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantiradi; Axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmasini shakllantiradi; Axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini rivojlantiradi; O'quvchilarning faolligi va motivatsiyasini oshiradi; Ijodiy va analitik tafakkurni rivojlantiradi; Ta'lim jarayonini individuallashtirish imkonini beradi; Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashga xizmat qiladi.

Raqamli o'quv resurslaridan foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish bilan birga o'quvchilarda mustaqil fikrlash va axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bunday resurslar o'quvchilarning axborot bilan

ishlash, uni tahlil qilish va xulosalar chiqarish kompetensiyalarini rivojlantiradi hamda zamonaviy ta'lim muhitini yaratishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullaeva B. S., Sadikova D. X. Внедрение СТЕАМ технологий в образовательный процесс. Tashkent; 2023.
2. Садыкова Албина Венеровна. Информационные технологии в начальных классах Ташкент, 2023.
3. Abrorxonova K.A. Raqamli pedagogika. O'quv qo'llanma. TDPU. –T.: 2025.
4. Fayziyeva M. Raqamli texnologiya. Darslik. TDPU. –T.: 2024.

Muallif:

Fayzullayeva Fazilat Ilyos qizi - Nizomiy nomidagi O'zMPU, "Boshlang'ichi ta'lim" yo'nalishi, 2-bosqich talabasi.

UDK 372.881.111.1

LINGUODIDACTIC FOUNDATIONS OF INTERACTIVE METHODS IN TEACHING ENGLISH GRAMMAR

INGLIZ TILI GRAMMATIKASINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ ОСНОВЫ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ ГРАММАТИКЕ АНГЛИСКОГО ЯЗЫКА

Ganiyeva Dilduzaxon Qodirjon qizi

Guliston davlat universiteti, 1201100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mikrorayon.

E-mail: dilduzaganiyeva57@gmail.com

Abstract. This article explores the linguodidactic foundations of using interactive methods in teaching English grammar. The relevance of the study is explained by the communicative needs of non-philological students and the limited effectiveness of traditional approaches to grammar instruction. The purpose of the article is to analyze the theoretical foundations of interactive methods and to provide a scientific justification for their role in developing grammatical competence. During the study, methods such as the analysis of pedagogical and linguodidactic literature, comparison, and generalization were employed. As a result, communicative, task-based, cognitive, and professionally oriented approaches were identified as the theoretical basis of interactive grammar teaching. In addition, the didactic potential of dictogloss, role-play, case study, and digital interactive tools in developing grammatical competence was substantiated. The conclusion of the article scientifically demonstrates that interactive methods move grammar learning from theoretical acquisition to communicative application.

Key words: Grammatical competence, interactive methods, linguodidactics, english grammar, non-linguistics students.

Аннотация. В данной статье раскрываются лингводидактические основы использования интерактивных методов при обучении грамматике английского языка. Актуальность исследования обусловлена коммуникативными потребностями студентов неязыковых направлений подготовки и ограниченными возможностями традиционных методов преподавания грамматики. Цель статьи заключается в анализе теоретических основ интерактивных методов и научном обосновании их роли в развитии грамматической компетенции. В ходе исследования были использованы методы анализа педагогической и лингводидактической литературы, сравнения и обобщения. В результате коммуникативный, task-based, когнитивный и профессионально-ориентированный подходы были определены как теоретическая база интерактивного обучения грамматике. Также обоснованы дидактические возможности методов dictogloss, role-play, case study и цифровых интерактивных средств в формировании грамматической компетенции. В заключении статьи научно доказано, что интерактивные методы переводят усвоение грамматики от механического запоминания к её коммуникативному применению.

Ключевые слова: грамматическая компетенция, интерактивные методы, лингводидактика, грамматика английского языка, студенты неязыковых специальностей.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tili grammatikasini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanishning lingvodidaktik asoslari yoritiladi. Tadqiqotning dolzarbligi nofilologik ta'lim yo'nalishi talabalarining kommunikativ ehtiyojlari va an'anaviy grammatika o'qitish usullarining cheklangan imkoniyatlari bilan izohlanadi. Maqolaning maqsadi – interfaol metodlarning nazariy asoslarini tahlil qilish hamda ularning grammatik kompetensiyani rivojlantirishdagi o'rini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat. Tadqiqot davomida pedagogik va lingvodidaktik adabiyotlar tahlili, taqqoslash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Natijada kommunikativ, task-based, kognitiv va kasbiy yo'naltirilgan yondashuvlar interfaol grammatika o'qitishning nazariy poydevori sifatida belgilandi. Shuningdek, dictogloss, role-play, case study va raqamli interfaol vositalarning grammatik kompetensiyani shakllantirishdagi didaktik imkoniyatlari asoslab berildi. Maqola xulosasida interfaol metodlar grammatikani mexanik o'zlashtirishdan kommunikativ qo'llash bosqichiga olib chiqishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Kalit so'zlar: grammatik kompetensiya, interfaol metodlar, lingvodidaktika, ingliz tili grammatikasi, nofilologik talabalar.

Kirish. Bugungi globallashtirish sharoitida ingliz tili nofilologik ta'lim yo'nalishlari talabalarining kasbiy kompetensiyasining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Zamonaviy mehnat bozori bitiruvchilardan nafaqat umumiy til bilimini, balki kasbiy kontekstda grammatik jihatdan to'g'ri va ravon muloqot qila olishni talab etmoqda. Biroq amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ingliz tili grammatikasini an'anaviy usullarda – qoida yodlash va alohida mashqlar bilan mustahkamlash asosida o'qitish talabalarining real kommunikativ ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydi. Shu sababli so'nggi yillarda chet tillarni o'qitishda interfaol metodlarga asoslangan yondashuvlar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Interfaol metodlar grammatikani alohida tizim sifatida emas, balki muloqot vositasi sifatida o'rganishga imkon yaratadi. Mazkur maqolaning maqsadi ingliz tili grammatikasini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanishning lingvodidaktik asoslarini tahlil qilish va ularning grammatik kompetensiyani rivojlantirishdagi o'rini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat.

Hozirgi kunda respublikamizning barcha oliy o'quv yurtlarida talabalarga xorijiy tilni egallash va mehnat bozorida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash ustuvor maqsad qilib belgilangan. Xorijiy tillarni o'qitishda kommunikativ kompetensiyani

rivojlantirish asosiy maqsad qilib olingan. Shu maqsadni amalga oshirishda filologik yo'nalish talabalaridan farqli o'laroq nofilologik yo'nalish talabalarining motivatsiyasi va real kommunikativ va kasbiy ehtiyoji farqli hisoblanadi va ularning kasbiy-kommunikativ ehtiyojidan kelib chiqqan holda to'g'ri o'qitish yondashuvini tanlash muhim hisoblanadi. Grammatik kompetensiyani egallash borasidagi tadqiqotlarda sustlik va e'tibordan chetda qolishi so'nggi paytlarda talabalarning yozma va og'zaki nutq faoliyatida noaniqliklar va chalkashliklarga sabab bo'lmoqda. Shu sababdan ushbu tadqiqotimizda grammatik kompetensiyani rivojlantirish tadqiqot bo'shlig'i va interfaol metodlarning grammatik kompetensiyani rivojlantirishdagi ahamiyati muhokama qilinadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar.

Tadqiqot obyekti sifatida nofilologik yo'nalishlarida ingliz tili grammatikasini o'qitish tanlandi. Ushbu maqolada nazariy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Kommunikativ kompetensiya, grammatikani o'qitish, interfaol ta'lim va maxsus maqsadlarga yo'naltirilgan ingliz tili metodologiyasiga oid pedagogik, lingvodidaktik hamda psixolingvistik adabiyotlar chuqur tahlil qilindi. Interfaol metodlar yordamida grammatikani o'qitishning nazariy tamoyillarini aniqlash maqsadida taqqoslash, tasniflash va umumlashtirish metodlari qo'llanildi. Bundan tashqari, ro'lli o'yinlar, keys metodi, akvarium, fidbek hamda diktogloss kabi interfaol metodlar nofilologik yo'nalish talabalarini grammatik kompetensiyasini rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlari nuqtai nazaridan tahlil qilindi.

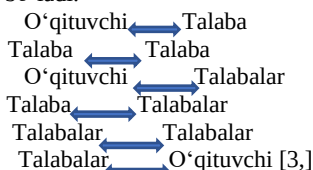
Olingan natijalar va ularning tahlili

Ingliz tili grammatik kompetensiyasini rivojlantirish masalasi lingvodidaktik va kommunikativ asosda keng muhokama qilib kelinadi. "Grammatik kompetensiya" haqidagi dastlabki nazariy ma'lumotlar O.Haymesning "On Communicative Competence" maqolasidakommunikativ kompetensiya tushunchasi talqini bilan [4], keyinchalik Keneyl va Sveyn tomonidan kommunikativ kompetensiyani muhim tarkibiy qismi sifatida e'tirof etiladi [3.]. CEFRga ko'ra grammatik kompetensiya lingvistik kompetensiyani tarkibidagi mazmunli kontekstda til o'rganuvchining grammatik strukturalarga amaliy murojaat qila olish qobiliyati deya ta'riflanadi. Grammatik kompetensiya bu ma'lum bir tildagi grammatik strukturalarni va qoidalarini bilish bilan bir qatorda og'zaki va yozma nutqiy amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir. Til o'qitishning dastlabki yondashuvlarida ingliz tili grammatikasini o'rgatishning induktiv va deduktiv usullari asosida o'rgatishning taqdimot, mashq qilish bosqichlarida olib borilgan bo'lib, bu faqat til o'rganuvchilarda bilim hosil qilish bilan cheklangan va Grammatik kompetensiyaga erishishni butunlay kafolatlay olmagan. Grammatik kompetensiyani egallashning F.Erkulova quyidagicha bosqichlarini tadqiqot ishida keltiradi [1.].

Taqdimot => Mashq qilish => Nutqda qo'llash

Rus metodisti V.Setlin **grammatik mexanizm** konsepsiyani yaratgan. Olima nutq faoliyatida grammatik elementlari qo'llashni – *grammatik mexanizm* deb atagan [9.]. Chet tili grammatikasini o'rgatish deganda, nutqning grammatik mexanizmini shakllantirish tushuniladi deb ta'kidlagan. Grammatik mexanizm termini grammatik kompetensiya ta'rifi bilan qiyoslaganda mazmun jihatidan mutanosiblikni ko'rish mumkin. Bu ikki hodisa grammatikani avtomatlashtiradi va bir-birini to'ldiradi ya'ni, grammatik mexanizm nutqiy amaliyotda yuzaga chiqadi. Grammatik kompetensiyaga ongli erishish uchun amaliyotda beixtiyor qo'llash ahamiyatlidir. Kommunikativ kompetentlikka erishish uchun, morfologiya, sintaksis, grammatika, semantika va fonologiyani ma'lum bir darajasini egallash zarur deb ta'kidlanadi.

Interfaol ta'lim, interfaol yondashuv, interfaol metodlar kabi tushunchalar o'qitish jarayonida biz duch keladigan tendensiyalar bo'lib, ularni umumlashtiruvchi interfaollik termini ingliz tilidagi "interact" so'zidan olingan. Bu so'z "hamkorlikda ishlash", "birgalikda ishlash" ma'nolarini ifodalaydi. O'qitishning interfaol uslublari – bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli bo'lib, unda ta'lim oluvchilar bilish jarayoniga jalb qilingan bo'ladilar, ular biladigan va o'ylayotgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Interfaol darslarda o'qituvchining o'rni qisman talabalarining faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo'naltirishga olib keladi. Interfaol ta'lim asosini interfaol metodlar tashkil etadi [3.].Interfaol darslarda talabalar markaziy o'rinda, o'qituvchi va o'quvchilar o'zaro hamkorlikda faoliyat olib boradilar. Interfaol metodda o'zaro harakat turlari quyidagicha bo'ladi.

Til o'rganishda, ta'lim jarayonida talabalar darsliklarning har xil turida interfaollik darajasi turlicha bo'lishi mumkin. Bu o'quv jarayonida foydalanilgan o'qitish vositalariga bog'liq bo'lib, ularni ikki turga ajratadi: 1. Muloqotli ta'lim- bu didaktik materialni yetkazishni og'zaki shakli bo'lib, unda interfaollik yuqori bo'ladi. 2. Axborot yetkazishni qo'lyozma va bosma shakllari bunda interfaollik darajasi juda past bo'lib, biz axborot olamiz(matni o'qiyamiz), unga munosabat bildiramiz.

Hozirgi kunda interfaol metodlarning yuzdan ortiq turi mavjud bo'lib, tadqiqotimizda nofilologik yo'nalish talabalarini uchun samarasi yuqoriroq bo'lgan, aynan ularning kasbiy, kommunikativ ehtiyojidan kelib chiqqan holda ayrim metodlarni keltirib o'tamiz.

Ro'lli o'yinlar. Ro'lli o'yinlar ijodkorlikni rivojlantiruvchi, til ko'nikmalarini integratsiyashtirish holda, o'rganuvchilarni motivatsiyasini uyg'otadigan, mustaqil hamda hamkorlikda muloqotga kirishishni undaydigan ta'limiy o'yin hisoblanadi. Guruh ichida o'zaro fikr almashishni va birgalikda ishlash ko'nikmasini rivojlantiradi. Ro'lli o'yinlarni bir necha turi mavjuda bo'lib, ular quyidagilardir: Taqdimot; Interview; Spektakl; Konferensiya; Reportaj

Ro'lli o'yinlar nafaqat o'rganuvchilar nutqida sifati ko'rinish, balki, ovoz tembi, ohang, aniqlik va ravonlik ham ta'sir qiladi. Shuningdek, qabul qilingan ma'lumotni eslab qolish, amalda qo'llash, o'quvchi markaziy o'ringa qo'yiladigan interfaol o'qitish usuli sanaldi [4]. Tadqiqotlarga ko'ra, ta'lim jarayonida ma'lum metodiot ma'ruza darslarida 5 %, o'qish orqali 10%, eshitib tomosha qilish orqali 20 %, kichik guruhlarda muhokama qilinsa, 50 %, amaliyotda qo'llanilsa 75 %, boshqa bировga o'rgatilsa yoki uni amaliyotda darhol qo'llanilsa 90 % yodda saqlanishi isbotlangan. Shunga ko'ra induktiv talqin etilgan grammatik qoida talabalarining o'zaro faoliyat olib borishi davomida metod qo'llaniladi va grammatik kompetensiya rivojlanadi.

Akvarium metodi. Biznes loyiha realiti shouga o'xshagan interfaol usul bo'lib, o'quvchilarning 2/3 qismi bu loyihada ishtirok etadi [4]. Ular mavzuni muhokama qiladilar va faol ishtirok etadilar. Qolgan ishtirokchilar ularni kuzatadi va ularning ishtirokini baholaydi.talabalar o'zaro muhokamada ishtirok etganlari sabab, muloqot ko'nikmalari rivojlanadi. Yana shuningdek,

tanqidiy fikrlash ko'nikmalari ham takomillashadi. Bunda o'rganuvchi markaziy o'rinda bo'ladi. Grammatik kompetensiyani rivojlantirishning eng yaxshi usullaridan bo'lib, o'rganilgan grammatik shakl, hodisa darhol muhokamada qo'llaniladi. Muhokamadan tashqarida bo'lgan ishtirokchilar ularning grammatik xatolarini tekshiradilar va oxirida xatolari haqida fikr bildiradilar [8].

Keys metodi. Keys metodi ma'lum bir real hayotiy voqeelikka uchraydigan holatlar, vaziyatlar va muammolarga yechim topish faoliyati hisoblanadi. Bu metod birinchi bor Garvard universiteti talabalari tomonidan 1870 yilda qo'llanilgan. Keys topshiriqlarida talabalar jamoa bo'lib, hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda fikrlarini izohlay olish va himoya qilish qobiliyatlarini ham rivojlantiradilar. Talabalar tomonidan keys ma'lum bir kasbiy vaziyatlarda qo'llanilganda, statistik ma'lumot, ko'rgazmali va ko'rsatmali vositalardan, grafik organayzerlar va jadvallardan foydalaniladi. O'qituvchi dars jarayonida bu metodni qo'llayotganida ikki bosqichli faoliyat olib boradi. 1. Tahlil uchun savollarni shakllantirish, tahlil qilish, talabalar hamda ukarning mustaqil ishlari uchun metodologik dasturiy ta'minotni qo'llab quvvatlash materiallarini ishlab chiqish. 2. O'qituvchi ishini muhokama qilish bo'yicha sinfdagi faoliyati bo'lib, bunda u kirish va yakuniy nutq so'zlaydi, munozara yoki taqtimotni tashkil qiladi, auditoriyani faollikka undaydi, ularning fikrlarini qo'llab quvvatlaydi va vaziyatni tahlil qilishda talabalar hissasini e'tirof etadi.

Talabalar real vaziyatlarga asoslangan ishlarni tajriba asosida o'rganish va tahlil qilish orqali, professional dunyoni qo'llab quvvatlaydigan bilim va ko'nikmalarni ham tomonlama boyitadi va kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda samarali ta'sir ko'rsatadi [8]. Til o'qitish amaliyotida qo'llanilganda, o'rganilmoqchi bo'lgan nazariy qoida yoki shakl, tuzilma deduktiv usul orqali tushuntiriladi va keys mashg'uloti mobaynida bir necha bor murojaat qilinishi sababli, o'zlashtirilishi beixtiyor yuz beradi. Ayniqsa, grammatik bilim yuzaga chiqib, grammatik kompetensiyaga erishish tezlashadi.

Fidbek metodi. Bu usul bir talaba boshqa talabaga o'z harakatlari, ishlari va qarorlari haqida doimiy fikr-mulohaza bildirish imkonini bildiradi. Bu metodda ishtirokchilar bir xil pozitsiyada, harakat qiluvchi, tahlil qiluvchi, fikr-mulohaza bildiruvchilar mutlaqo tengdirlar. Jufliklardagi fidbek o'quv vazifasi, ijro va muhokamadan keyin berilishi mumkin. O'qitishda fidbek-o'qituvchi tomonidan yozma yoki og'zaki ishlarni baholashdan so'ng talabaga berilgan ma'lumot, fikr-mulohaza hisoblanadi. O'qituvchi tomonidan berilgan fikr-mulohaza talabaning ish faoliyatini to'liq yoki qisman tavsiflash, harakat yoki xatolardan qochish kerak bo'lgan muvaffaqiyat mezonlari yoki talabaga xatolarini aniqlashga undash va ularni tuzatishga undash uchun berilgan savol bo'lishi mumkin. Ushbu fikr-mulohaza talaba tomonidan eshittirish, ko'rsatish orqali bir vaqtning o'zida berilishi mumkin. Fikr-mulohaza bitta talabaga, bir guruh talabalarga yoki butun sinfga yo'naltirilishi mumkin. Til ta'limida ayniqsa jufliklarda o'tkazilgan fidbek metodi samarali bo'lib, o'quvchilar juft-juft bo'lib, bir-birlarining bajargan dars vazifalarini tekshirib, xatolarini ko'rsatadilar va o'zaro fikr-mulohaza almashadilar. Grammatik mavzular o'rgatilganda, o'qituvchi talabalarga mavzuni mustahkamlashga oid bir necha og'zaki va yozma mashqlar beradi va tayinlangan vaqt tugashi bilan, talabalar juflikda bir-birlarini bajargan mashqlarini tekshiradilar va xatolarini bildiradilar.

Dictogloss metodi. Diktogloss metodi R. Vaynrib tomonidan 1970-yilda yozilgan "Grammar dictation" kitobida keltirilib o'tilgan. "Dicto"- "yozish", "gloss"- "matn" degan ma'noni bildiradi. Diktogloss texnikasi o'zining to'rtta ko'nikmani qamrab olishi va birdaniga bu ko'nikmalarni rivojlantira olishi bilan boshqa interfaol metodlar farqlanadi. Uning samarali natijalari bir necha tadqiqotlarda keltirilib, o'tilgan. Bu metodda o'qituvchi ko'rsatma beruvchi, talabalar faol ishtirokchi bo'ladi. Diktantdan farqli hisoblanib, diktantda o'qituvchi matnni o'qib beradi talabalar so'zma-so'z yozib boradilar, lekin diktogloss metodida o'qituvchi matnni o'qiganida, talabalar matndagi kalit so'zlarni yozib oladilar hamda keyinchalik asl matnni mazmuniga yaqin holda qayta yozib chiqadilar. Bu metodning to'rt ko'nikmani integratsiya qilishdan tashqari, guruh bo'lib ishlash, kalit so'z topib yozish, fikrni ifodalay olish va motivatsiyani oshirish kabi afzalliklarga ega. Bu metod grammatikani kompleks rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, R. Vaynribga ko'ra to'rt bosqichda amalga oshiriladi. 1. Tinglash bosqichi. Bunda o'qituvchi tanlangan matnni ikki marotaba o'qib eshittiradi. Birinchi gal, talabalar shhnhchaki tinglovchi bo'lib, ikkinchi marotaba o'qib berganida eslatmalar yozib oladilar. 2. Bu bosqichda talabalar guruhlarga bo'linib, yozib olgan kalit so'zlar asosida matnni qayta yozib chiqadilar. 3. Bunda talabalar qayta yozilgan matnni o'qib eshittiradilar. 4. Talabalar xatolari tahlil qilinadi va asl matn bilan solishtiriladi.

Diktogloss ko'plab olimlarning tadqiqot mavzusi bo'lib, ular diktoglossning didaktik imkoniyatlarini inobatga olgan holda turli bosqichlarini va variantlarini taklif etganalar. I. Aksenova o'z tadqiqot ishida diktoglossning olti bosqichdan iborat uslubiy texnologiyasini taqdim etadi. 1. Bu bosqichda o'qituvchi talabalarga diktogloss haqida tushuncha beradi va ularda ongli ravishda ko'nikmalarni egallashni va mulohaza yuritishni shakllantiradi; 2. Bu diktogloss varianti an'anaviy diktoglossdan farqli tomoni internet platformasi orqali amalga oshiriladi, shu sababdan, bu bosqichda talabalar ro'yxatdan o'tish qoidalari tushuntiriladi; 3. Bu bosqich talabalarni matnni tinglashga tayyorlash bosqichi bo'lib, bu o'qituvchi ma'lum bir grammatik tuzilma va faol lug'at taqdim etadi va u asosida mashqlar bajarish orqali mustahkamlanadi; 4. Matn o'qib eshittirish bosqichi bo'lib, o'qituvchi o'qiydi yoki audio, vizual taqdim etiladi. matn uzunligiga qarab, matn bir necha bo'laklarga bo'linishi va har bir qismida mashq orqali mustahkamlanishi mumkin. 5. Bunda talabalar ikkinchi marotaba matnni tinglaydilar va talabalar matnni batafsilroq tushunishlari uchun mashqlar bajarish kerak bo'ladi; 6. Diktant matnini asl matnga iloji boricha yaqinroq qilib tiklaydilar. Matnni tiklash uchun asos to'rtinchi va beshinchi bosqichda bajarilgan mashqlar bo'lishi mumkin.

Til vositalaridan bunday kommunikativ vaziyatda foydalanish leksik va grammatik materialni yaxshiroq mustahkamlashga va uning rivojlanishiga xizmat qiladi [1].

Ilmiy adabiyotlar va metodlar tahlili shuni ko'rsatadiki, grammatikani interfaol o'qitish bir necha nazariy asoslarga tayanadi: Birinchidan, kommunikativ yondashuv grammatikani kontekstda ma'no ifodalsh vositasi sifatida talqin etadi. Grammatik tuzilma va qoidalar alohida tushuntirishlar orqali emas, balki, kommunikativ vaziyatlar orqali taqdim etilganda samaraliroq o'zlashtiriladi. Ikkinchidan, TBLT ya'ni vazifaga asoslangan yondashuv grammatikani mazmunli topshiriqlarni bajarish jarayoni aktivlashtiradi. Talabalar muoammolarni hal qilish va kommunikativ maqsadlarga erishishga e'tibor qaratadilar, grammatika esa vazifani muvaffaqiyatli bajarish vositasi sifatida talqin etiladi. Uchinchidan, psixolingvistik nazariyalar o'zaro mulooqt grammatik rivojlanishni qanday kuchaytirishni tushuntiradi. grammatik shakllarni ongli tushunish, sezish, nutq hosil qilish va ma'no yuzasidan muvofiqlanish jarayonlari o'quvchilar grammatik bilimlarini bosqichma-bosqich amaliy ko'nikmaga aylantiradilar. To'rtinchidan, nofilogik yo'nalishlarda ESP (English for Specific Purposes) ya'ni maxsus maqsadlarga yo'naltirilgan ingliz tili ta'limi kasbiy sohalari bilan bog'langanda, motivatsiya ortadi va o'qish jarayoni maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi.

Interfaol metodlar tasnifi ularning grammatik kompetensiyani rivojlantirishdagi hissasini ko'rsatadi. Ro'lli o'yinlar va Keys metodi grammatikani kasbiy vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi. Akvariyum va Fidbek metodi topshiriqlar bajarishda o'quvchilar

markaziy o'rinda bo'lib, bir-birlarining dars jarayonidagi faoliyatiga va bajargan mashg'ulotlariga fikr-mulohaza bildiradilar. Bu metodlar Grammatik xatolarni kamaytirish va oldini olishni ta'minlaydi.

Xulosa. Interfaol metodlar grammatik materialni taqdim etish va amaliyotda qo'llash uchun samarali hisoblanib, talabalar ma'lumotni qabul qiluvchi emas, unda faol qo'llovchi vazifasida bo'ladi. Interfaol metodlar bilan dars jarayonida talabalar: Kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantiradilar; O'rganuvchilar o'rtasida o'zaro emotsional bog'lanish bo'ladi; Jamoa bo'lib ishlash ko'nikmalari rivojlanadi; O'rganilgan ma'lumot bilim emas, ko'nikmaga aylanadi. Nofilologik talabalar uchun grammatikani interfaol o'qitish, ularning motivatsiyasini oshiradi, o'rganilayotgan materialning dolzarbligini ta'minlaydi hamda ta'lim samaradorligini kuchaytiradi. Ushbu natijalar grammatikani o'qitishda interfaol metodlarni amaliyotga joriy etish bo'yicha keyingi eksperimental tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аксенова И.Н. Методика обучения студентов видам иноязычной коммуникативной деятельности на основе диктоглосса (английский язык, языковой факультет): Дис. ... кпн. 5.8.2 ТГУ. - Тамбов, 2023. – 208 с.
2. Erkulova F.M. 9-11 sinf o'quvchilarining ingliz tilida grammatik kompetensiyasini integrativ yondashuv asosida rivojlantirish texnologiyasi: doktorlik diss avtoreferati.-Namangan, 2022. – 12 b.
3. Canale M, Swain. M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing.// Applied Linguistics., 1980. № 1. - p. 1-47.
4. Hymes. D. On communicative competence.//sociolinguistics., 1972.
5. Mamadjanov A.V. Interactive methods and technologies of teaching english in non-linguistic higher education institutions.// International journal of philosophical studies and social sciences., 2022. № 2.- p 99-106.
6. Omonov P. X. Ingliz tilini o'qitishda talabalar ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini autentik video materiallar vositasida rivojlantirish: doktorlik diss.-Toshkent, 2020.
7. Samiyeva S.N. Bo'lajak mutaxassislarining ingliz tilida nazariy va amaliy Grammatik kompetensiyalarini takomillashtirish: doktorlik diss avtoreferati.-Toshkent, 2024.
8. Yakovleva O.N., Yakovlev E.V. Interactive teaching methods in contemporary higher education.//Pacific science review., 2014. - p 75-80
9. Цетлин Б.С. Основы методики обучения грамматике французского языка в средней школе: Автореф. докт. дисс. — М., 1966.

Muallif:

Ganiyeva Dilfuzaxon Qodirjon qizi – Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti. **Email:** dilfuzaganiyeva57@gmail.com

UDK 372.3/4

MECHANISMS FOR ENHANCING ADULT LEARNERS' MOTIVATION IN DISTANCE EDUCATION

MASOFAVIY TA'LIM SHAROITIDA KATTALAR O'QUV MOTIVATSIYASINI OSHIRISH MEKANIZMLARI

МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ ВЗРОСЛЫХ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Norboyeva Feruza Rahmatullayevna

Toshkent Perfect Universiteti. 100002, Toshkent, Olmazor tumani, Zarqaynar ko'chasi, 6/1

E-mail: norboeva.f@perfectuniversity.uz

Annotation: This article examines the mechanisms for enhancing adult learners' motivation in distance education settings. Based on the andragogical approach, particularly the theory of Malcolm Knowles, the study analyzes motivational factors such as individual educational trajectories, interactive methods, reflective assessment, and the opportunities provided by the digital learning environment.

Keywords: Distance education, adult education, learning motivation, andragogy, individual educational trajectory, digital learning environment.

Annotatsiya: Mazkur maqolada masofaviy ta'lim sharoitida kattalar o'quv motivatsiyasini oshirish mexanizmlarini aniqlashga qaratilgan. Unda andragogik yondashuvlar, xususan Malcolm Knowles nazariyasi asosida motivatsiyani kuchaytiruvchi omillar — individual ta'lim trayektoriyasi, interaktiv metodlar, refleksiv baholash va raqamli muhit imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Masofaviy ta'lim, kattalar ta'limi, o'quv motivatsiyasi, andragogika, individual ta'lim trayektoriyasi, raqamli ta'lim muhiti.

Аннотация: В данной статье рассматриваются механизмы повышения учебной мотивации взрослых в условиях дистанционного обучения. На основе андрагогического подхода, в частности теории Malcolm Knowles, анализируются факторы, усиливающие мотивацию: индивидуальная образовательная траектория, интерактивные методы, рефлексивное оценивание и возможности цифровой образовательной среды.

Ключевые слова: Дистанционное обучение, образование взрослых, учебная мотивация, андрагогика, индивидуальная образовательная траектория, цифровая образовательная среда.

Kirish. Globallashtirish va raqamli transformatsiya sharoitida kattalar ta'limi tizimi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biriga aylanmoqda. Mehnat bozori talablari tez sur'atlarda yangilanib borayotgan davrda kattalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishi uzluksiz ta'lim jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, masofaviy ta'lim shaklining keng joriy etilishi kattalar uchun ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, o'quv jarayonida motivatsiyani ta'minlash masalasini dolzarb muammoga aylantirmoqda. Kattalar ta'limi nazariyasida andragogik yondashuv muhim o'rin tutadi. Xususan, Malcolm Knowles tomonidan asoslab berilgan nazariyaga ko'ra, kattalar mustaqillikka intiluvchi, tajribaga tayanuvchi va o'qishdan amaliy natija kutuvchi subyekt sifatida namoyon

bo'ladi. Shu bois masofaviy ta'lim sharoitida motivatsiyani oshirish uchun ta'lim mazmunini individuallashtirish, o'quv jarayonini interaktiv tashkil etish hamda refleksiv mexanizmlarni joriy etish zarur hisoblanadi.

Masofaviy ta'limning raqamli muhiti o'z-o'zini boshqarish, mustaqil ta'lim olish va individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Biroq motivatsion qo'llab-quvvatlov mexanizmlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan taqdirda, o'quv samaradorligi pasayishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, kattalar o'quv motivatsiyasini oshirish mexanizmlarini ilmiy asoslash va ularni amaliyotga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublikamiz qonun hujjatlarida kattalar ta'limiga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan: 2020-yil yangi tahrirdagi qabul qilingan Ta'lim to'g'risidagi qonunning 15-19-moddalarida quyidacha deyilgan. 15-modda. Ta'lim olish shakllari. Ta'lim olish shakllari quyidagilardan iborat: ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olish (kunduzgi); ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta'lim olish (sirtqi, kechki, masofaviy); dual ta'lim; oilada ta'lim olish va mustaqil ta'lim olish; *katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish*; inklyuziv ta'lim; eksternat tartibidagi ta'lim; mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyati sohasida kadrlar tayyorlash. 19-modda. Katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish. *Katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish butun umr davomida o'qitishning markaziy tarkibiy qismi bo'lib, ta'lim berish hamda o'qitishning jamiyat hayotida va mehnat faoliyatida katta yoshdagilarning ishtirok etishini ta'minlashga qaratilgan barcha shakllarini o'z ichiga oladi, shuningdek rasmiy, norasmiy va informal o'qitish jarayonlarining butun majmuini qamrab oladi* [1].

Tahlil shuni ko'rsatadiki, mazkur moddalar ta'lim tizimining ochiqligi, moslashuvchanligi va uzluksizligi tamoyillariga asoslangan holda ishlab chiqilgan. Kattalar ta'limining alohida modda sifatida ajratilishi uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi strategik ahamiyatini belgilaydi. Bu esa zamonaviy sharoitda masofaviy ta'lim, mustaqil o'qish va kasbiy qayta tayyorlash tizimlarini rivojlantirishning huquqiy asosini yaratadi hamda umrbod ta'limni davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlashni anglatadi.

Masofaviy ta'lim (distance education) zamonaviy ta'lim tizimining muhim komponenti bo'lib, raqamli texnologiyalar asosida o'quv jarayonini markazdan tashqarida tashkil etadi. Kattalar ta'limi nazariyasi (andragogika) esa shaxslar mustaqil ravishda ta'lim olishga tayyor, oldingi tajribaga ega va amaliy natijaga yo'naltirilgan bo'lganligini inobatga oladi. Shu sababli masofaviy ta'lim jarayonida **o'quv motivatsiyasini oshirish** muhim pedagogik vazifa hisoblanadi, chunki motivatsiya o'quvchilarning faol ishtiroki, uzluksiz ta'lim olishi va o'rganish natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Kattalar ta'limi nazariyasiga ko'ra, xususan Malcolm Knowles tomonidan asoslab berilgan andragogik yondashuvga muvofiq, kattalar mustaqil, tajribaga tayanuvchi va amaliy natijaga yo'naltirilgan subyekt hisoblanadi. Shuning uchun masofaviy ta'limda motivatsiyani oshirish uchun individual ta'lim trayektoriyalarini yaratish, interaktiv metodlardan foydalanish, refleksiv baholashni joriy etish hamda raqamli ta'lim muhitidan samarali foydalanish muhimdir. Mazkur mavzu uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish, kattalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va ta'lim jarayonini individuallashtirish bilan bevosita bog'liqdir. Masofaviy ta'lim va kattalar motivatsiyasiga oid tadqiqotlarda quyidagi deyilgan. Andragogik yondashuv va motivatsiya. Kattalar ta'limi andragogik yondashuvga tayanadi — bu shuni anglatadiki, o'quv jarayoni o'rganayotgan shaxsning tajribasi, ehtiyojlari va maqsadlariga muvofiq tashkil etilishi kerak. Malcolm Knowles ta'limda kattalar bilan ishlash xususiyatlarini quyidagicha belgilaydi: Mustaqillik va o'z-o'zini boshqarish motivatsiyasi; Muammo yoki vazifa asosida o'qish; Amaliy natijaga yo'naltirilgan o'rganish; Oldingi hayotiy tajriba motivatsion platforma sifatida.

Bu nuqtai nazar motivatsiyani faollashtirish mexanizmlarini ishlab chiqishda asosiy yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

Interaktiv metodlar va kommunikatsiya. Masofaviy ta'limda interaktiv vositalar (forumlar, muhokamalar, guruh ishlari, video muloqotlar) ishtirokchilarga bir-biri bilan tajriba almashish va fikr almashish imkonini beradi. Bu: izolyatsiyani kamaytiradi; ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni oshiradi; ta'limga bo'lgan qiziqishni uyg'otadi.

Refleksiv baholash va o'z-o'zini tahlil. O'quvchi o'z rivojlanishini baholay olishi motivatsiyani mustahkamlaydi. Bu: avtomatik test natijalari; o'quv jurnali; shaxsiy tahlil va fikrlarni yozib borish; o'z-o'zini baholash mexanizmlarini o'z ichiga oladi.

Refleksiv jarayon motivatsiyani ichki manbalarga bog'laydi va o'rganishga qiziqishni oshiradi. Raqamli ta'lim muhiti va texnologik qo'llab-quvvatlash; Raqamli platformalar (LMS, mobil ilovalar, gamifikatsiya elementlari) motivatsiyani saqlashda muhim rol o'ynaydi. Kundalik vazifalar, ball tizimi, badges va progress baradan foydalanish motivatsiyani yuqori darajada ushlab turadi.

Kattalar motivatsiyasiga ta'sir etuvchi psixologik-pedagogik sharoitlar: Ichki va tashqi motivatsiya; Kattalar motivatsiyasi ikki asosiy komponentga ega; Ichki motivatsiya — o'rganish jarayonining o'zi qiziqish uyg'otadi; Tashqi motivatsiya — sertifikatlar, malaka oshirish imtiyozlari, ishda ko'tarilish imkoniyati. Masofaviy ta'lim sharoitida bu ikki turi uyg'unlashtirilishi lozim. Qo'llab-quvvatlash tizimi. Masofaviy ta'limda pedagogik qo'llab-quvvatlash (mentorlar, trenerlar), darhol javoblar va konsultatsiyalar motivatsiyani oshirishga xizmat qiladi. Qo'llab-quvvatlash hissi o'quvchida davomiy harakatlanish hissini uyg'otadi.

Ilmiy tadqiqotlarda aniqlangan amaliy tavsiyalar. Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki: Interaktiv kontent va tezkor fikr-mulohaza motivatsiyani sezilarli darajada oshiradi; Virtual jamoaviy ishlarni yordamida o'quv faolligi ortadi; Shaxsiy rivojlanish maqsadlarini belgilash va monitoring motivatsiyani saqlash bilan bog'liq muhim vosita hisoblanadi.

Xulosa. Masofaviy ta'lim sharoitida kattalar o'quv motivatsiyasini oshirish murakkab, lekin amalga oshiriladigan jarayondir. U quyidagilar orqali ta'minlanadi: individuallashtirilgan o'quv yo'nalishlari; interaktiv va kommunikativ metodlar; refleksiv baholash va o'z-o'zini tahlil; raqamli muhit imkoniyatlaridan samarali foydalanish; pedagogik va texnologik qo'llab-quvvatlash. Bu mexanizmlar birligida kattalar ta'limining samaradorligini oshirib, uzluksiz o'rganish jarayonini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son.
2. Садыкова Албина Венеровна Информационные технологии в начальных классах Ташкент; 2023 код-56646
3. Abrorxonova K.A. Raqamli pedagogika. O'quv qo'llanma. TDPU. –T.: 2025.
4. Fayziyeva M. Raqamli texnologiya. Darslik. TDPU. –T.: 2024.
5. Knowles M. S., Holton E. F., Swanson R. A. The Adult Learner. – London: Routledge, 2015.

Muallif:

Norboyeva Feruza Rahmatullayevna - Toshkent Perfect Universiteti Gumanitar fanlar kafedrası mudiri, professor v.b.

UDK 372.851

ORGANIZING THE TOPIC OF COMPATIBILITY AND RELATIONSHIPS BASED ON THE "BOOMERANG" TECHNOLOGY

ОРГАНИЗАЦИЯ ТЕМЫ СОВМЕСТИМОСТИ И ВЗАИМООТНОШЕНИЙ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ "БУМЕРАНГА"

MOSLIK VA MUNOSABAT MAVZUSINI "BUMERANG" TEXNOLOGIYASI ASOSIDA TASHKIL ETISH

G'oyibnazarov Habibullo Raxmatullayevich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston sh, 4-mavze.

E-mail: g.habibullo1974@gmail.com

Abstract. This article explores the topic of compatibility and relationships in detail, using the "boomerang" technology to convey this concept to students. This technology is designed to enable students to engage with various literary works and texts during and outside of class, memorize material, tell stories, freely express their thoughts, and assess the work of all students within a single lesson. Students are expected to master the materials provided individually and in groups during the lesson, and will be able to monitor their mastery of the materials and texts through peer discussion and various questions. This will create the opportunity for students to receive assessments during the lesson.

Keywords: Groups, technology, compatibility, stage, task, set.

Annotatsiya. Ushbu maqolada moslik va munosabat mavzusi keng yoritilgan bo'lib, talabalarga mavzuni yetkazib berish uchun "bumerang" texnologiyasidan foydalanilgan. Bu texnologiya talabalarni dars jarayonida, darsdan tashqarida turli adabiyotlar, matnlar bilan ishlash, o'rganilgan materialni yodida saqlab qolish, so'zlab bera olish, fikrini erkin xolda bayon eta olish hamda bir dars davomida barcha talabalarni baholay olishga qaratilgan. Dars davomida talabalarga tarqatilgan materiallarni ular tomonidan yakka va guruh xolatida o'zlashtirib olishlari hamda o'zaro suhbat-munozara orqali, turli savollar orqali tarqatma materiallar, undagi matnlar qay darajada o'zlashtirilganini nazorat qilish. Dars davomida talabalar tomonidan baho ballarini egallashga imkoniyat yaratish.

Kalit so'zlar: Guruhlar, texnologiya, moslik, bosqich, topshiriq, to'plam.

Аннотация. В данной статье подробно рассматривается тема совместимости и взаимоотношений, а для донесения этой темы до учащихся используется технология «бумеранг». Эта технология призвана дать учащимся возможность работать с различными литературными произведениями и текстами во время и вне занятий, запоминать изученный материал, рассказывать истории, свободно выражать свои мысли и оценивать работу всех учащихся в рамках одного урока. Ожидается, что учащиеся освоят предоставленные им материалы индивидуально и в группах во время урока, а также смогут отслеживать уровень усвоения материалов и текстов посредством взаимного обсуждения и различных вопросов. Это создаст возможность для учащихся получать оценки во время урока.

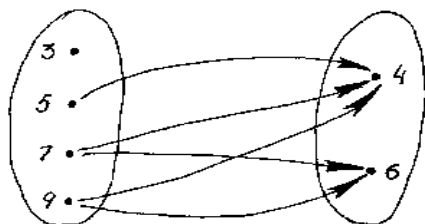
Ключевые слова: Группы, технология, совместимость, этап, задача, множество.

Kirish. Ushbu texnologiya bir necha bosqichda o'tkaziladi.

1-bosqich. O'qituvchi tomonidan o'quv mashg'uloti mavzusi, maqsad va vazifalari e'lon qilinib, umumiy yo'nalish beriladi va oldindan tayyorlab qo'yilgan raqamlar yozilgan kichik qog'ozlar bilan har bir talaba yoniga kelib guruh a'zolaridan ushbu qog'ozlardan bittadan raqam tortib olishlarini so'raydi. (qog'ozlar soni guruhdagi talabalar soniga bog'liq, ya'ni 1, 2, 3, 4 etib tayyorlanadi. Guruhlardagi barcha talabalar raqamlar yozilgan qog'ozdan olishlari kerak. O'qituvchi raqamlar bo'yicha talabalarni guruhlar tuzishlarini so'raydi. Masalan, hamma 1 raqamni olganlar birinchi guruhni, 2 raqamlilar ikkinchi guruhni, 3 raqamlilar uchinchi guruhni, 4 raqamlilar to'rtinchi guruhni tashkil etishlarini so'raydi. Guruh 4 talabadan iborat 4 ta kichik guruhga ajratiladi.

2-bosqich. O'qituvchi har bir guruh va uning har bir a'zosi ga mustaqil o'rganish, fikrlash va yodda saqlab qolish uchun alohida-alohida aniq yozma tarqatma material beradi. Bunda mavzu bo'yicha matn berilgan, ularning soni guruhlar va talabalar soniga bog'liq. Shunday qilib, har bir guruh №1, №2, №3, №4 raqamlar bilan belgilangan 4 xil matnga ega.

№1. Moslik grafini yasash usuli. 1. $X = \{3, 5, 7, 9\}$ va $Y = \{4, 6\}$ to'plamlar orasidagi "katta" mosligining grafini yasaymiz. Buning uchun berilgan to'rlamlar elementlarini nuqtalar bilan belgilaymiz va X to'plam elementlarini tasvirlovchi nuqtalardan U to'plam elementlarini tasvirlovchi nuqtalarga strelkalar o'tkazamiz.

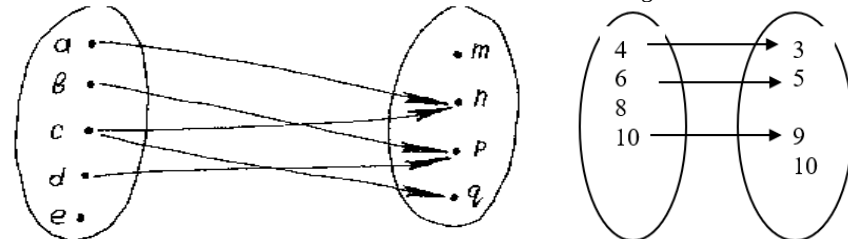
Natijada biz X va U to'plamlar elementlari orasidagi "katta" mosligiga ega bo'lamiz.

Topshiriq. $X=\{6,8,9,10\}$ va $U=\{4,7,8\}$ "Ikkita katta" mosligini grafini chizing.

№2. Berilgan moslikni aniqlanish sohasini va qiymatlar to'plamini topish.

$$X = \{a, b, c, d, e\}, Y = \{m, n, p, q\}$$

$$G_f = \{(a; n), (b; p), (c; n), (c; q), (d; p)\}$$

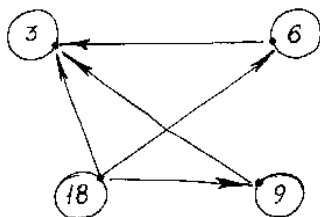

Bunda aniqlanish sohasi $\{a, b, c, d\}$

Qiymatlar to'plami $\{n, p, q\}$

Topshiriq. $G_f = \{(4; 3), (6; 5), (10; 9)\}$ moslikni chizilgan grafi bo'yicha aniqlanish va qiymatlar sohasini toping.

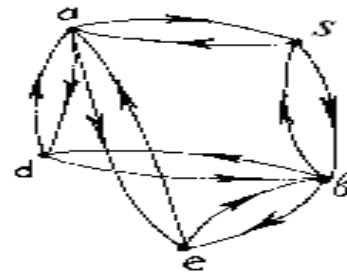
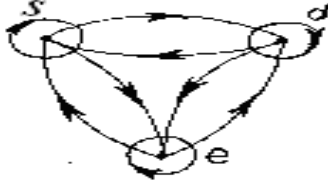
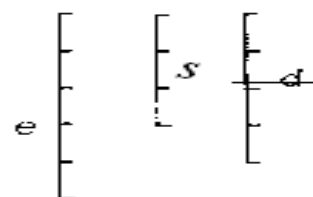
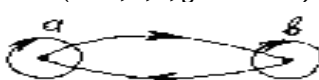
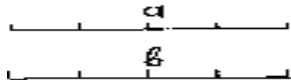
№3. Munosabatlarni graflar yordamida ko'rgazmali tasvirlash mumkin. Masalan: $X = \{3; 6; 9; 18\}$ to'plam elementlari uchun "karrali" munosabatini ko'ramiz va uning grafini chizamiz. 18 soni 3 ga karrali, 18 soni 6 ga karrali, 18 soni 9 ga karrali va hokazo. X to'plamdagi ixtiyoriy son o'z o'ziga karrali bo'lgani uchun oxiri ustma ust tushadigan strelkalar mavjud.

Bunday strelkalar sirtmoqlar deyiladi.

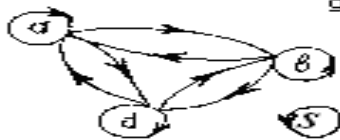
Topshiriq. $X = \{4, 8, 12, 16\}$ to'plam elementlari uchun "karrali" munosabatini ko'rsating va uning grafini chizing.

№4. a, b, s, d, e kesmalar berilgan bo'lsin (17- a, b, v, g chizmalar).

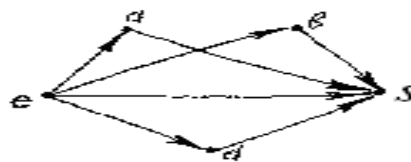

a) parallel munosabatining grafi

b) perpendikulyarlik munosabatining grafi

v) tenglik munosabatining grafi

g) "uzunroq" munosabatining grafi

Topshiriq. $\left\{ \frac{1}{5}; \frac{1}{6}; \frac{1}{7}; \frac{2}{10}; \frac{2}{12}; \frac{3}{15} \right\}$ kasrlarda to'plamida tenglik munosabati grafini chizing

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

3 - bosqich. Guruhlarga berilgan matnni guruh a'zolari yakka tartibda alohida o'rganishlari, matnni eslab qolishlari, keyin esa kerak bo'lsa, boshqalarga yoki o'qituvchiga gapirib berishlari, iloji boricha matnni o'zlashtirib olishlari kerakligini o'qituvchi uqtiradi va tayyorgarlik va topshiriqni bajarish uchun 15 daqiqa vaqt beradi. O'zi esa guruh va talabalarining ish faoliyatini kuzatadi.

4 - bosqich. Bir xil tartib raqamidagi matn bilan tanishgan tinglovchilar alohida kichik guruhni tashkil etishlari so'raladi. Har bir guruhda tarqatma materialdagi matnda berilgan axborot yuzasidan fikr almashish amalga oshiriladi. Bunda guruhning har bir ishtirokchisi tarqatma materialda qayd etilgan topshiriq javobini bayon etadi.

5 - bosqich. O'qituvchi talabalardan avvalgi guruhga qaytishini so'raydi. O'rganilgan matnlar tartib raqamiga rioya qilgan xolda guruhning har bir a'zosi o'zi bajargan topshiriq yoki ma'qul ko'rsa avvalgi guruhining biror a'zosi tomonidan taklif qilingan yechimlardan foydalangan xolda o'zlashtirgan axborot bilan boshqalarni tanishtiradi,

6 - bosqich. Yangi tuzilgan guruhning har bir a'zosi endi o'ziga 2 ta vazifa, ya'ni o'qituvchi va o'quvchi vazifasini oladi va quyidagicha faoliyat ko'rsatadi:

1. O'qituvchi (o'rgatuvchi) sifatida, o'zi avval o'rgangan materialini gapirib beradi, tushuntiradi, o'zi o'rgangan materialning asosiy joylariga barchani diqqatini jalb qiladi, boshqa guruh a'zolarining tushunish va o'zlashtirish qobiliyatlarini tekshiradi.

2. O'qituvchi sifatida, guruh a'zolari navbatma-navbat so'zlab, tushuntirayotgan, gapirayotgan matnlarni eshitadi, tahlil qiladi, fikrlaydi va yodda saqlab qolishga harakat qiladi.

O'qituvchi esa ularga o'z matnlarini faqat so'zlab berishlari kerakligi uqtiradi va bunga 20 daqiqa vaqt beradi. Bu bosqichda trening boshlanishida tarqatilgan barcha material tinglovchilar tomonidan o'zlashtirilgan hisoblanadi.

7 - bosqich. Guruhdagi talabalar bir-birlariga o'z matnlarini gapirib berib, barchalari ushbu matnlarni bilib olishgach, o'qituvchi o'rganilgan material guruh a'zolari tomonidan qanchalik o'zlashtirib olinganini tekshirib ko'rish uchun har bir guruh a'zosi bir-birlariga o'z matnlaridan kelib chiqqan xolda savollar berishlari mumkinligini tushuntiradi. Bu esa guruhdagi tinglovchilarni bir-birlariga so'zlab bergan materiallarini boshqalar tomonidan o'zlashtirilganlik darajasini aniqlashga, mustahkamlashga yordam beradi.

8 - bosqich. O'qituvchi barcha tinglovchilarni yana qaytadan avvalgi joylarga qaytishlarini so'raydi, ya'ni yana hamma mashg'ulot boshlanishidagi guruhlarga qaytadilar.

9 - bosqich. O'qituvchi auditoriyadagi tinglovchilarning barchasi hammaga tarqatilgan yozma materiallar bilan tanish ekanliklari, ular haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lganliklari hisobga olgan xolda auditoriyadagi har bir o'quvchi talabadan xoxlagan materialni so'rashi mumkinligini aytadi.

10 - bosqich. Talabalarga qaratilgan barcha materialni ular tomonidan qay darajada o'zlashtirganligi darajasini aniqlash maqsadida o'qituvchi, tomonidan berilgan topshiriq javoblarni reyting ballari orqali baholanishi tushuntiriladi, masalan topshiriqqa berilgan javob- to'liq javob bo'lsa -3 ball, v.x.k. qo'yilishi belgilanadi.

11 - bosqich. Ushbu bosqichda o'qituvchi barcha talabalar uchun doska yoki ekran orqali hamma matnlarga tegishli bo'lgan topshiriq beradi. Vaqt 10 daqiqa.

Topshiriq. $X=\{6,8,9,10\}$ va $U=\{4,7,8\}$ "Ikki katta" mosligini grafini chizing.

12 - bosqich. O'qituvchi talabalardan qaytadan birinchi guruhlarini tashkil etishlarini so'raydi. Har bir talaba bajargan ish umumiy muhokamadan o'tkaziladi. Guruh tomonidan uning har bir ishtirokchisi baholanadi. Guruh a'zolarining javoblarining yuqorida ko'rsatilgan tartibda baholash, ballarini qo'yib borish, umumlashtirish uchun har bir guruh o'ziga guruh qatnashchilaridan birini «hisobchi» etib tayinlashi mumkin («hisobchi» ham davrada bo'layotgan savol - javoblar muloqotida ishtirok etadi). Muhokama tugagach, o'qituvchi doskaga guruhlar tomonidan to'plangan ballarni yozadi va mashg'ulotning keyingi bosqichiga o'tadi.

13 - bosqich. O'qituvchi har bir guruhni o'z yozma materiallarining mazmunidan kelib chiqqan xolda bittadan savol tayyorlashlari kerakligini aytadi va guruhlar savol tuzishlari uchun 5-7 daqiqa vaqt ajratadi.

14 - bosqich. Bu bosqichda guruhlar bir-birlariga savollar beradilar, guruhlardagi «hisobchilar» esa guruh a'zolarining javoblarini yuqorida belgilangan tartibda baholab boradilar. Javoblar to'g'ri bo'lsa, savol bergan guruh javobini to'ldirmaydi.

15 - bosqich. O'qituvchi guruh a'zolari to'plagan ballarini yana bir marotaba doskaga yozadi va to'plangan ballarning umumiy sonini aniqlaydi. To'plangan ballarni umumiy sonini guruh a'zolariga tepa-teng bo'ldi.

IZOH: agar to'plangan ballarni guruh a'zolariga tepa-teng bo'lishda o'quvchi-talabalar tomonidan norozilik bo'lsa, ya'ni ba'zi guruh a'zolari guruhning faoliyatida faol ishtirok etib, umumiy jamoaviy faoliyatda passiv bo'lgan bo'lishsa, yoki umuman ishtirok etmagan, qiziqmagan bo'lishsa, bunday xolatda vaziyatni echishni guruh a'zolariga yuklatiladi, guruhning yechimi to'g'ri hisoblanadi, yoki o'qituvchi o'z fikrini bildirishi mumkin, chunki u dars jarayonida talabalarining javoblari, faol yoki passivliklarini kuzatib boradi. Umuman olganda, agar talaba faollik ko'rsatmagan, yoki savol-javoblarda ishtirok etmagan bo'lsa ham uning shu dars jarayonida biron narsani bilib olgani, eslab qolib o'zlashtirganini hisobga olgan xolda unga eng kichik ball berilishi mumkin. Bu talabani keyinchalik shu shakldagi darslarda faolroq bo'lishiga undaydi. Yuqoridagi kabi vaziyat vujudga kelsa uning yechimini har bir o'qituvchi sharoitga, faoliyatga qarab o'zi hal etishi yoki guruh jamoaga tashlashi mumkin.

16 - bosqich. Har bir talabaga ballar qo'yilgach o'qituvchi mashg'ulotga yakun yasaydi. O'qituvchi - talabalarining faoliyatiga baho beradi, berilgan javoblarga o'z fikrini bildiradi va quyidagi savollar bilan ularga murojat qiladi: bugungi mashg'ulotdan nimalarni bilib oldingiz? nimalarni o'rgandingiz? nimalar sizlar uchun yangilik bo'ldi? Yana nimalarni bilishni istar edingiz?

17 - bosqich. O'qituvchi o'quvchi - talabalarining javoblarini diqqat bilan tinglab ularga minnatdorchilik bildiradi va darsni yakunlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xamedova N.A, Ibragimova Z, Tasetov T. Matematika. Darslik. T.: Turon-iqbol, 2007. 363b.
2. Н.А.Хамедова, А.В.Садыкова, И.Ш.Лактаева. Математика. Учебное пособие. Т.: Жахон-принт, 2007.
3. Stoylova L.P, Pishkalo A.M . Boshlang'ich matematika kursi asoslari. O'quv qo'llanma. T.:O'qituvchi, 1991.
4. Стойлова Л.П., Пышкало А.М.. Основы начального курса математики. Учебное пособие. Учитель, 1991.

Muallif:

G'oyibnazarov Habibullo Raxmatullayevich - Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi.

UDK 372.3/4

IMPLEMENTATION OF INTEGRATED EDUCATION IN PRIMARY SCHOOL MATHEMATICS LESSONS USING THE 4K MODEL

BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA INTEGRATSIYALASHGAN TA'LIMNI AMALGA OSHIRISH 4K MODELIDAN FOYDALANISH VOSITASIDA

ВНЕДРЕНИЕ ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МОДЕЛИ 4К

Xo'shboqova Farida Komiljon qizi

Nizomiy nomidagi O'zMPU. 100185, Toshkent, Chilonzor tumani, Bunyodkor shoh ko'chasi, 27

E-mail: magistrant-2026-1@gmail.com

Annotation: This article uses methods and integrations that help elementary school students learn even complex topics easily and clearly during the implementation of Integrated Education in Elementary School Mathematics.

Keywords: integrated education, 4K model, creative thinking, critical thinking, communicative competence, collaborative teaching, STEAM approach, mathematics classes, elementary education, modern pedagogical technologies, competency approach, active learning process.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Boshlang'ich sinf Matematika darslarida Integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirish davomida boshlang'ich sinf o'quvchilarining murakkabligi yuqori bo'lgan mavzularni ham oson va tushunarli o'rganishlari uchun yordam beradigan metodlar va integratsiyalardan foydalaniladi.

Kalit so'zlar: Integratsiyalashgan ta'lim, 4K modeli, kreativ fikrlash, kritik fikrlash, kommunikativ kompetensiya, kollaborativ o'qitish, STEAM yondashuvi, matematika darslari, boshlang'ich ta'lim, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, kompetensiyaviy yondashuv, faol o'quv jarayoni.

Аннотация: В данной статье рассматриваются методы и интеграции, которые помогают учащимся начальной школы легко и понятно усваивать даже сложные темы в рамках интегрированного обучения математике в начальной школе.

Ключевые слова: интегрированное обучение, модель 4К, креативное мышление, критическое мышление, коммуникативная компетентность, совместное обучение, подход Steam, уроки математики, начальное образование, современные педагогические технологии, компетентностный подход, активный процесс обучения.

Kirish. Respublikamizda ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan islohotlarda ta'lim-fan-ishlab chiqarish integratsiyasi tez-tez tilga olinmoqda. Ta'limning hozirgi zamon fan-texnika taraqqiyoti, bozor iqtisodiyoti va ishlab chiqarish bilan uzviy hamkorlikda rivojlanishi zarurligi ahamiyatli g'oyalardan biridir. Shuning uchun ham ta'limni rivojlantirishda integratsiyadan unumli foydalanish dolzarb vazifaga aylanmoqda.

Ta'limda integratsiyani qo'llash bugungi kun o'quvchilari uchun fan qiyinchiliklari, mavzularning ortiqcha tushunarsiz holatlarini bartaraf etish, mavzular o'quvchilar ong-u shuuriga singib ketishi kabi mashaqqatli vaziyatlar o'z yechimini topishi o'laroq qaralmoqda. Zamon tobora avj olib o'zgarayotgan bir paytda ta'lim tizimimizga ham talaygina o'zgarishlar va yangiliklar kiritilmoqda. Shu jumladan, umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi va ko'plab ixtisoslashtirilgan maktab boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun fanlarni integratsiyalab o'tish yo'lga qo'yilmoqda. Yuqoridagi muammoli vaziyatlar va boshqa ko'plab ziddiyat hamda kamchiliklarni bartaraf etish yo'lida o'z hissamizni qo'shish maqsadida quyidagi maqolani yozish maqsadga muvofiqdir.

Ushbu maqola mazmunan: Boshlang'ich ta'lim; Boshlang'ich sinf; Integratsiya; Integrativ ta'lim; Kommunikatsiya; Kommunikativlik; Kommunikativ madaniyat; O'quvchilarda kommunikativ madaniyat; Nutqiy madaniyat; Muloqot madaniyati; Kommunikativ shakllanish; Ilmiy dunyoqarash; Shakllanish; Rivojlanish kabi tushunchalarni qisqacha izohini berib boradi.

Boshlang'ich ta'lim—umumiy o'rta ta'limning dastlabki bosqichi. O'zbekiston Respublikasida Boshlang'ich ta'lim 1—4-sinflarda bolalarga ilk ta'lim berish, ularni ma'naviy kamol toptirishning boshlanish davri hisoblanadi. U 1—4-sinflarni o'z ichiga oladi va o'qish 6—7 yoshdan boshlanadi. Bunda ta'lim mazmunini belgilash muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida" gi qonunida Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgan.

Integratsiya—so'zi lotincha "intero—tiklash, to'ldirish", "integer—butun" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, integratsiya—ayrim bo'laklarning yoki elementlarning bir-biriga qo'shilishi, bir butunga aylanishi, yaxlitlanishidir. "Integratsiya" tushunchasini XVIII asrdayoq Spenser tomonidan izohlangan edi.

Integratsiya fanlarning mexanik birlashishi emas, bu sintez yangi narsaning kelib chiqishi, kashfiyotdir. Alohida tizimlarning bog'lanishi va yagona bir yangi narsaning yaratilishidir.

Integrativ ta'lim —o'quvchilarning ong-tasavvurida bizni o'rab turgan dunyo haqida yanada to'liq va atroflicha keng tasavvur qilish imkoniyatini yaratadi. Bolalar o'z bilimlarini amaliyotda aniq va lo'nda, ravon ifoda erishgan muyassar bo'lishadi, chunki bu yondashuvda bilimlarning tub mohiyati keng ochib berish imkoniyati olamni bir butunlikda, bir-biriga bog'liq holda tasavvur qilish kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilariga fanlarni bir-biriga integratsiyalab o'tish jarayoni o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi ko'plab ko'zga ko'ringan hal qilish biroz qiyin bo'lgan yoki shunaqa qiyindek ko'ringan va bugungi kunning dolzarb masalalaridan biriga aylanib ulgurgan tushunarsiz, konfliktiv(ziddiyatli), qiyin, zerikarli, qiziqarsiz va boshqa ko'plab shunga o'xshash holatlardan halos bo'lish imkonini beradi, va choralari yo'lini ochib beradi.

O'qituvchilar boshlang'ich sinf o'qituvchilariga dars berish jarayonida mavzularni tushuntirar ekan, bu jarayonlarda kitobidagi mavzulardan biroz chetlab boshqa fanlar bilan ham aloqasini, bog'liqlik tomonlarni topib, shu bog'liqlik joylarini o'quvchilarga sodda va ravon tilda tushuntirib bersa, bu holatda ham o'qituvchi o'z maqsadiga erishadi, ham o'quvchilar mavzuni ortiqcha qiyinchiliksiz zerikmasdan tushunib olishadi. Buning uchun o'qituvchilardan shu kunda o'tadigan mavzuni o'qib-o'rganib, tahlil qilib, o'quvchilar uchun tushunarsiz, biroz chigal, biroz murakkabroq bo'lgan jummalarni o'ziga belgilab olib shu jummalarni fanlararo integrativ

yondashuv asosida tushuntirib bersa ta'lim talabalari, ish rejasi va o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan natijasiga oson va samarali tarzda tez va oson erishadi.

O'qituvchilar o'z darslarida integrativ yondashuv asosida boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kommunikativ madaniyatni shakllantirish shakllantirar ekan, avvalo, o'zi kommunikativ shakllangan, integrativ dars ko'nikmalarini puxta egallagan bo'lishi darkor.

Bugungi kunda boshlang'ich sinf o'quvchilariga dars berish jarayonida fanlararo integratsiyani barcha o'tilayotgan darsliklar mavzusida qo'llashimiz lozim.

O'quvchilarga dars berar ekanmiz, avvalo, o'zimiz kommunikativ madaniyatga ega bo'lmog'imiz muomala madaniyatimiz, nutq madaniyatimiz juda yaxshi rivojlangan bo'lishi lozim.

Integrativ yondashuv nima ekanligini boshlang'ich sinf o'quvchilariga juda qiziqarli va esda qolarli qilib tushuntirish va miyasiga singdirish lozim.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ona tili o'qish darslarida mavzularni xalq og'zaki ijodi ijodi namunalar bilan ham integratsiyalab o'tish kerak, chunki bola o'zi yashayotgan millatning ma'naviy-ma'rifiy merosidan boxabar bo'lishi lozim.

Boshlang'ich sinf matematika darslarida integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirish 4K modelidan foydalanish vositasida ta'lim jarayoni davrida xorijiy yoki qardosh ta'lim yurtida tahsil olib, so'ngra o'qishni davom ettira olishi;

Boshlang'ich sinf matematika darslarida integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirish 4K modelidan foydalanish vositasida ta'lim sifatining yuqori darajadali

Boshlang'ich sinf matematika darslarida integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirish 4K modelidan foydalanish, o'quv dasturlari mazmunida ishlab chiqilganligi;

Boshlang'ich sinf matematika darslarida integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirish 4K modelidan foydalanish imkoniyatiga egaligi va hokazolar.

Boshlang'ich sinf matematika darslarida integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirish 4K modelidan foydalanish ta'limning integrativ-modul texnologiyalaridan foydalanilsa (o'quv, mustaqil tadqiqot va amaliy faoliyat integratsiyasi). Chunki bu Boshlang'ich sinf o'quvchilarini milliy o'quv dasturi asosida bilimni tayyorlash bo'lg'usi o'quvchilarning ijodiy faoliyatini rag'batlantiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari kasbiy tayyorgarligining ijodiy – tashkiliy modelini amalga oshirish imkonini hosil qiladi.

Boshlang'ich sinf Matematika darslarini integratsiyalashgan ta'limni 4K modelidan vositasida tashkillashtirilganda o'quvchilarda quyidagi vazifalar bajariladi: 1. Boshlang'ich sinf matematika darslarida integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirish 4K modelidan foydalanib o'qitish asosida muammolar mazmuni va mohiyatini aniqlab beradi. 2. Boshlang'ich sinf matematika darslarida integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirish 4K modelidan foydalanish vositasida o'quvchilar tasavvuri va tafakkurini rivojlantirish nazariy model ko'rsatkichlari, mezonlar va tizim tuzilish komponentlarini belgilab beradi. 3. Boshlang'ich sinf matematika darslarida integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirish 4K modelidan foydalanish vositasida o'quvchilar tasavvuri va tafakkurini rivojlantirish, o'quvchilar ijodiy faoliyati sifatining monitoring tizimini ishlab chiqish, tayyorgarlik darajasi va tashxis metodikalari majmuini aniqlab beradi. 4. Boshlang'ich sinf matematika darslarida integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirish 4K modelidan foydalanish vositasida o'quvchilar tasavvuri va tafakkurini rivojlantirishga oid tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Xulosa qilib aytganda, inson aql-zakovati genezisini o'rganish tarixida –ikkita asosiy yondashuvni ajratib ko'rsatish mumkin, ular bir-birini boyitadi. Birinchisi N. Piaget nomi bilan bog'liq. Uning tadqiqotlari aqlning ulkan tabiiy rivojlanish salohiyatini (sub'ektni atrofda dunyo bilan muvozanatlashning operatsion mexanizmi) ko'rsatdi. Aql-idrok rivojlanishining manbai o'z ichidadir; rivojlanish tabiat tomonidan shakllantirilgan algoritmlar bo'yicha ishlash mexanizmlari bosqichlarining ochilishini ifodalaydi. Rivojlanishning yana bir manbai sub'ektning dolzarb hayoti bo'lib, u muammolarni keltirib chiqaradi, qiyinchilik tug'diradi va sub'ekt engib o'tishi kerak bo'lgan ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Ushbu qarama-qarshiliklarni hal qilish ob'ektiv voqelikni o'zlashtirishning funktsional mexanizmlarini yoki boshqacha qilib aytganda, turli darajadagi (sezgi-motordan formal-mantiqiy-kontseptual fikrlashgacha) intellektual operatsiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi. Yana bir yondashuv A. Balyaon, L.S. Vygot'skiy, J. Bruner va boshqalar. Ushbu tadqiqotlarning kaliti muloqot insonning intellektual rivojlanishiga qanday vositachilik qilishi haqidagi savol edi. –Intellektual rivojlanish insonning umumiy ijtimoiylashuvining ta'siri sifatida qaraldi. Shunday qilib, J. Bruner "Madaniyat xususiyatlariga, tilning tabiatiga, bolalar tafakkurining ichki mantiqiga va insoniyat evolyutsiya tarixining tabiatiga murojaat qilmasdan turib, rivojlanishni tushuntirishga erishish mumkin emas" deb yozgan. Aql-idrokni tushunishga mutlaqo original yondashuvni B.G. Ananyev, inson rivojlanishining umumiy salohiyati doirasida aql-zakovatga alohida o'rin ajratdi. U intellektni psixofiziologik jarayonlar, holatlar va shaxsiy xususiyatlarni o'z ichiga olgan kognitiv qobiliyatlarning ko'p darajali tashkiloti sifatida qaradi. Bu tashkilot, o'z navbatida, insonning neyrodinamik, avtonom va metabolik xususiyatlari bilan bog'liq. Bular aql-idrokning o'ziga xos ekvivalenti bo'lib, aqliy faoliyat darajasini va intellektual harakatlar narxini, shuningdek ularning inson salomatligiga foyda va zarar darajasini belgilaydi.

Bugungi kunda, bir qator mamlakatlarda, masalan, Amerikada, umumiy intellekt ko'rsatkichi - IQ - davomiy ta'limga, nufuzli ishga ega bo'lishga, ko'tarilishga va hatto harbiy xizmat davomida qurolli kuchlar bo'limini tanlashga tayyorlikni aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bugungi kunda razvedka bilan bog'liq eng dolzarb muammolar quyidagilardir: intellektni baholash (baholash parametrlari, eng aniq natijalarni beradigan usullarni tanlash, aqlni baholashda individual qobiliyatlarni hisobga olish); irsiyatning aqlga ta'siri; ijtimoiy intellekt muammosi. Aql-idrok muammolari, uning tuzilishida turli xil fikrlash turlarining ishtiroki, aqlning xususiyatlari va insoniyat tomonidan qo'llanilishi - bularning barchasi -yakuniy hal qilinmagan va yangi nazariy va eksperimental dalillarni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining matematika sohasida ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarori. Toshkent, 2020-yil 7-may, PQ-4708-son.
2. 2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish milliy dasturini tasdiqlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi UP-134-sonli Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/6008668>
3. Djumayev M.I. Ta'lim Sifati - Pedagogik kompetensiyalarni shakllantirish vositasida Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti ilmiy axborotnomasi" ilmiy-amaliy jurnal. buxpxti.uz 1(5)2024 163-168 <http://buxpxti.uz>

Muallif:

Xo'shboqova Farida Komiljon qizi - Nizomiy nomidagi O'zMPU, Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (Boshlang'ich ta'lim) mutaxassisligi 1-bosqich magistranti.

UDK 372.800.4

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN SCIENTIFIC RESEARCH

ILMIY TADQIQOTLARDA SUN'IIY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Quljonov O'tkir Nematovich¹, Xamidov Vohid Sobirovich², O'rolova Ozoda Buribayevna³

¹Samarqand davlat universiteti, 140104, Samarqand. Universitet xiyoboni 15.

²O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi, 100011, Toshkent. A. Qodiriy ko'chasi 11.

³Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti qoshidagi akademik litsey, Samarqand. Mir Said Baraka ko'chasi 4.

E-mail: utkirquljonov@gmail.com; **E-mail:** vkhamidov@gmail.com; **E-mail:** ourolova83@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the study of the possibilities of using artificial intelligence (AI) technologies in improving the quality of scientific and research work and automating processes. The relevance of the work is explained by the inadequacy of traditional methods in working with large amounts of information (Big Data) in today's era of digital transformation and the high efficiency of AI algorithms. The article also emphasizes issues of academic ethics, discusses the legal and moral boundaries of using AI in scientific work, develops strategies for combating plagiarism, and maintains analytical thinking. The results of the study allow us to provide practical recommendations for improving the methodology of scientific research in research and developing the information and communication competencies of students, professors, teachers, and researchers.

Keywords: scientific research, artificial intelligence, algorithm, digital technology, database, mathematical model, project, innovation.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilmiy-tadqiqot ishlari sifatini oshirish va jarayonlarni avtomatlashtirishda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini qo'llash imkoniyatlarini tadqiq etishga bag'ishlangan. Ishning dolzarbligi bugungi raqamli transformatsiya davrida katta hajmdagi ma'lumotlar (Big Data) bilan ishlashda an'anaviy usullarning yetarsizligi va SI algoritmlarining yuqori samaradorligi bilan izohlanadi. Shuningdek, maqolada akademik etika masalalariga urg'u berilib, ilmiy ishlarda SI dan foydalanishning huquqiy va ma'naviy chegaralari, plagiatga qarshi kurash hamda tahliliy fikrlashni saqlab qolish strategiyalari ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari tadqiqot ishlari ilmiy tadqiqot metodologiyasini takomillashtirish va talabalar, professor – o'qituvchilar va ilmiy tadqiqotchilarning axborot-kommunikatsiya kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: ilmiy-tadqiqot, sun'iy intellekt, algoritim, raqamli texnologiya, ma'lumotlar bazasi, matematik model, loyiha, innovatsiya.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению возможностей использования технологий искусственного интеллекта (ИИ) для повышения качества научных исследований и автоматизации процессов. Актуальность работы объясняется неадекватностью традиционных методов работы с большими объемами информации (Big Data) и высокой эффективностью алгоритмов ИИ в современную эпоху цифровой трансформации. В статье также затрагиваются вопросы академической этики, обсуждаются правовые и моральные границы использования информационных технологий в научной работе, разрабатываются стратегии борьбы с плагиатом и поддержания аналитического мышления. Результаты исследования позволяют дать практические рекомендации по совершенствованию методологии научных исследований в научно-исследовательской работе и развитию информационно-коммуникационных компетенций студентов, преподавателей и исследователей.

Ключевые слова: научные исследования, искусственный интеллект, алгоритм, цифровые технологии, база данных, математическая модель, проект, инновации.

Kirish. Hozirgi kunda insoniyat "To'rtinchi sanoat inqilobi" (Industry 4.0) davrida yashamoqda, bu davrning asosiy dvigateli – sun'iy intellekt (SI) hisoblanadi. Oliy ta'lim tizimi nafaqat bilim berish maskani, balki fundamental va amaliy fanlar rivojlanadigan yirik ilmiy xab (markaz) hisoblanadi. Oliy ta'limda ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish jarayoni ma'lumotlarni qidirish, tajribalar o'tkazish, statistik tahlil va natijalarni umumlashtirish kabi murakkab bosqichlardan iborat. Sun'iy intellekt texnologiyalari ushbu bosqichlarning har biriga intellektual avtomatlashtirish elementlarini olib kirdi. Bu shunchaki kompyuter dasturlaridan foydalanish emas, balki mashinali o'rganish (Machine Learning), tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va neyron tarmoqlar yordamida insonning kognitiv imkoniyatlarini kengaytirish imkoniyatini berdi.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt SI texnologiyalari jadal ravishda rivojlanmoqda va u hozirgi paytda eng keng muhokama etilayotgan mavzulardan biri bo'lmoqda. SI boshqa sohalar kabi Oliy ta'lim tadqiqotlariga ham kirib keldi va tadqiqotchilar tomonidan allaqachon foydalanilishni boshlab yuborildi. Sining tadqiqot ishlari uchun imkoniyatlari va xavfli tomonlari haqida ko'plab maqolalar chop etilmoqda va bu borada olimlar o'z qarashlarini bildirish kelishmoqda. Bildirilgan fikrlarga ko'ra, Oliy ta'limda SI tomonidan yaratilgan mahsulotlar (matn, audio, video yoki taqdimot) larni tan olish, SI dan ta'lim va tadqiqotlarda foydalanish chegaralarini aniqlab olish kabi dolzarb savollarga javob topish va tegishli tavsiyalarni ishlab chiqishi tavsiya etilmoqda. Bu borada 2023-yilda YuNESKO tomonidan chop etilgan "Guidance for generative AI in education and research" nomli qo'llanma muhim ahamiyatga ega bo'ldi [5]. Mazkur qo'llanma Sining ta'lim va tadqiqotlarda qo'llanilishi bo'yicha dunyoning yetakchi olimlarining oxirgi ilmiy tadqiqotlari va YuNESKO tomonidan to'plangan statistik (tahliliy) ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi muhim tavsiya ko'rsatmalarini beradi.

2022-yilning oxirlarda ChatGPTning yaratilishi bilan dastlabki generativ sun'iy intellekt dasturi ommaga taqdim etildi. Ammo generativ sun'iy intellekt modellari tadqiqotchilar va boshqa foydalauvchilar uchun ChatGPTdan bir qancha vaqt oldinroq paydo bo'lgan. Masalan, Google "DeepDream"ni 2015 - yilda birinchi marta chiqargan. Generativ sun'iy intellect ham sun'iy intellekt texnologiyasi bo'lib, u muloqot interfeyslarida yozilgan tabiiy tildagi so'rovlarga javoban kontentni avtomatik ravishda yaratish imkoniyatini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi PQ-4996-son qarori ijrosini ta'minlash maqsadida quyidagi ishlar amalga oshirishi belgilandi: 2021-2022 o'quv yilidan boshlab "Sun'iy intellekt" yo'nalishi bo'yicha kadrlar tayyorlash bosqichma-bosqich boshlanadigan 5 ta yetakchi Oliy ta'lim muassasalari va ilmiy tashkilotlari belgilab olindi va ularda bakalavr va

magistratura yo'nalishlarini ochish; SI sohasida ilmiy-tadqiqot va innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash maqsadli davlat dasturi, strategiyani amalga oshirishning bir yillik "Yo'l xaritasi", ushbu sohani yillar bo'yicha rivojlantirish ko'rsatkichlarini (indikatori) belgilash; Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekti rivojlantirish ilmiy - tadqiqot instituti faoliyatini tashkil etish; SI sohasida tayanch doktorantura va tadqiqotchi-stajorlikka o'qitish uchun har yili 5 nafardan maqsadli kvota ajratilishini belgilash; SI sohasida milliy va xorijiy oliy ta'lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot tashkilotlarining hamkorlikdagi tadqiqot loyihalari faolligini oshirish.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida Oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-tadqiqot faoliyati, ilmiy loyihalarni boshqarish tizimi va tadqiqotchilarning intellektual mehnat jarayonlari xizmat qiladi. Tadqiqot mavzusini yoritishda SI algoritmlari, dasturiy majmualari va metodologik yondashuvlarini qo'llash jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy-texnik munosabatlardan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ilmiy tadqiqotlarda ilmiy tadqiqot faoliyatining nazariy-asosiy jihatlar talabalarni ilmiy jarayonlarga jalb etish, tadqiqot kompetensiyalarini shakllantirish, innovatsion pedagogik yondashuvlardan foydalanish, ilmiy-nazariy va amaliy mashg'ulotlar orqali nazariy bilimlarni mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, bu jarayon ilmiy bilimlarni yaratish va amaliy natijalarga (nashrlar, patentlar) olib kelishni o'z ichiga oladi. Sun'iy intellekt - bu kompyuterlar va dasturlarga inson ongiga taqlid qilish imkonini beruvchi texnologiya hisoblanadi. Oddiy qilib aytganda, sun'iy intellekt mashinalarga xuddi odamlar kabi vazifalarni bajarish uchun ma'lumotlar asosida "o'ylash", "o'rganish" va "qaror qabul qilish"ga yordam beradi. Siri yoki Google Assistant kabi ovoqli yordamchilar sun'iy intellekt yordamida nutqni taniydi va savollarga javob beradi [1].

Oliy ta'lim tizimida ilmiy tadqiqotlar shunchaki qo'shimcha faoliyat emas, balki universitetning nufuzi, ta'lim sifati va mamlakat taraqqiyotini belgilovchi strategik ustun hisoblanadi. Zamonaviy dunyoda "Tadqiqot universiteti" (Research University) tushunchasi ta'limning eng yuqori bosqichi sifatida e'tirof etiladi [4].

Ilmiy tadqiqot – bu yangi bilim olish, mavjud bilimlarni tekshirish yoki aniqlashtirishga qaratilgan reja asosida, tizimli va dalillarga tayangan izlanish jarayonidir.

Bugungi kunda ilmiy ma'lumotlar hajmining keskin ortishi natijasida an'anaviy usullarda quyidagi tizimli muammolarni yuzaga keltirdi: a) "Axborot portlashi" va qidiruv samaradorligi pastligi: Har yili dunyo bo'yicha millionlab ilmiy maqolalar tayyorlanmoqda va chop etiladi. Tadqiqotchilar esa an'anaviy usulda (qo'lda qidirish va o'qish orqali) o'ziga kerakli bo'lgan barcha tegishli adabiyotlarni qamrab ololmaydi. Bu esa o'z navbatida "axborotni o'tkazib yuborilishi"ga va tadqiqotning to'liqligiga putur yetkazadi. b) Ma'lumotlarni qayta ishlashdagi vaqt sarfi: An'anaviy so'rovnomalar o'tkazishni va ularni kodlashtirish, statistik hisoblash bir necha oylar davom etishi mumkin. Bu vaqt ichida esa olingan ma'lumotlar o'z dolzarbligini yo'qotishi (eskirishi) ham mumkin. c) Inson omili va sub'yektivlik: Ma'lumotlarni tahlil qilishda tadqiqotchining shaxsiy qarashlari, charchog'i yoki e'tiborsizligi olingan natijalarga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, matnlarni tahlil qilishda (content analysis) inson hissiyotlari tahlil xolisligiga halal beradi.

Ushbu muammolar ilmiy hamjamiyatda quyidagi salbiy holatlarga sabab bo'ladi: tadqiqotchi o'zidan oldin qilingan ishni bilmasdan qayta bajarishi, ya'ni takroriylikka, gipotezalarni tekshirishda kichik tanlamalar (sample size) bilan cheklanib qolish past aniqlikka, g'oyalarni shakllantirish jarayonining sekinlashishi esa innovatsion turg'unlikka sabab bo'ladi.

Bugungi kunda jahon ilm - fani sifat jihatidan yangi bosqichga, ya'ni "Raqamli ilm - fan" (e-Science) bosqichiga qadam qo'ydi. Raqamlashtirish jarayoni bu shunchaki qog'oz hujjatlarni elektron shaklga o'tkazishdan iborat jarayon emas, balki ilmiy ma'lumotlarni to'plash, saqlash, qayta ishlash va tarqatish tamoyillarining tubdan o'zgarishi jarayonidir. Maqolada raqamli transformatsiyaning ilmiy tadqiqotlar metodologiyasiga ta'siri va innovatsion texnologiyalarning hayotiy zarurati tahlil qilingan [7].

Tadqiqot mavzusini tanlash jarayoni ko'plab omillarga bog'liq. SI texnologiyalari bu jarayonni quyidagi usullar bilan osonlashtiradi. SI algoritmlari yordamida mavjud bo'lgan tadqiqotlar va ilmiy maqolalar ustida tahlil o'tkazish mumkin. Bu usul, mashina o'qitish (ML) yordamida, so'nggi muammolarni aniqlashda yordam beradi. Tadqiqotchilar ko'plab ilmiy maqola va jurnallarni o'qib chiqishi uchun yillar kerak bo'ladi. SI (masalan, Elicit yoki Consensus kabi vositalar) dunyo bo'ylab nashr etilgan barcha adabiyotlarni tezkor tahlil qilib, kerakli xulosalarni chiqaradi va yangi ilmiy gipotezalarni taklif qiladi [3].

Gipotezalarni shakllantirish tadqiqot jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. SI texnologiyalari bu jarayonda qanday yordam berishi mumkin. SI algoritmlari yordamida mavjud ma'lumotlar asosida yangi gipotezalarni shakllantirish mumkin. SI tizimlari katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va ularni vizual ko'rinishda taqdim etish imkoniyatini beradi. Bu tadqiqotchilarga ma'lumotlarni yanada osonroq tushunish va ulardan oqilona foydalanish imkonini beradi. SI yordamida ma'lumotlarni qayta ishlash va saqlash jarayonlari avtomatlashtiriladi, bu esa o'z navbatida tadqiqotchilarga vaqt, resurslarni tejash imkonini beradi.

SIning ilm-fandagi eng katta yutuqlardan biri - bu Google DeepMind tomonidan yaratilgan AlphaFold tizimidir. Ushbu SI tizimi oqsil molekulalarining 3D tuzilishini aniqlash imkonini beradi. Ilgari bu ishni amalga oshirish uchun olimlar o'n yillar davomida vaqt sarflashgan. Bu yangi dori vositalarini yaratish va kasalliklarni davolashda yangi inqilobiy qadam bo'ldi [6].

SI kimyo va fizika sohasida yangi materiallar, masalan, quyosh panellari uchun samaraliroq elementlar yoki batareyalar uchun yangi qotishmalar qidirish masalalarini tezlashtiradi. Laboratoriya sharoitida millionlab kombinatsiyalarni sinab ko'rish o'rniga, SI kompyuterda simulyatsiya o'tkazadi va eng istiqbolli variantlarni bizga tanlab beradi.

Ta'lim va ilm-fandagi SI vositalari. Soha	Dasturiy vosita / Platforma	Vazifasi
Ta'lim	Coursera / edX	Kurslarni talaba ehtiyojiga qarab tavsiya qilish
Til o'rganish	Duolingo	Nutqni tanish va xatolarni real vaqtda tuzatish
Akademik yozuv	Grammarly	Matn stilini va grammatikasini yaxshilash
Ilmiy qidiruv	Semantic Scholar	Ilmiy maqolalarni aqlli qidirish va bog'liqliklarni topish
Matematika	Wolfram Alpha	Murakkab hisob-kitoblarni va ma'lumotlar bazasi

SI ta'lim va ilm-fanga ulkan foyda keltirishi bilan birgalikda uning xatarlari ham mavjud bo'lmoqda. Tadqiqotchilarning ilmiy tadqiqotlarni mustaqil bajarmasdan, butunlay SIga tayanib qolishi akademik halollikka ta'sir qilishi mumkin deb hisoblashmoqda. Ilmiy tadqiqotlarda esa u insoniyat oldida turgan global muammolarni (iqlim o'zgarishi, saratonni davolash, energiya tanqisligi) yechishda asosiy qurolga aylanib ulgurdi. Bizning vazifamiz - SIDan butunlay voz kechish emas, balki undan oqilona va tegishli me'yorlarga amal qilgan holda foydalanishni o'rganish zarur, ya'ni SIDan oqilona foydalanishdan iborat.

Ilmiy tadqiqotlar hozirgi paytda insoniyat taraqqiyotining dvigateli hisoblanadi. Biroq, an'anaviy tadqiqot usullari ko'pincha juda ko'p vaqt, ulkan resurslar va katta mehnat talab qiladi. SI bu jarayonni tubdan o'zgartirib, "Ilm-fan 4.0" davrini boshlab berdi. SI nafaqat hisob-kitoblarni tezlashtiradi, inson ko'zi ilg'ay olmaydigan qonuniyatlarni topishda ham katta yordam beradi.

Hozirgi kunda SI nafaqat kompyuter ichida, balki real laboratoriyalarda ham ishlamoqda. SI bilan boshqariladigan robotlar esa kecha-yu kunduz tajriba o'tkazishi mumkin. Robot bir tajribani o'tkazadi, natijani tahlil qiladi va keyingi tajriba uchun parametrlarni o'zi o'zgartiradi. Masalan, SI batareyalar uchun yangi elektrolit qidirishda yuzlab aralashmalarni avtomatik ravishda tayyorlab, ularning o'tkazuvchanligini o'zi o'lchaydi va xulosalar beradi.

Ilmiy faoliyat - bu nafaqat ijodiy jarayon, balki juda ko'p vaqt va diqqat talab qiladigan texnik bosqichlar majmuasidan iborat. Zamonaviy dunyoda SI olimlar, tadqiqotchilar va talabalar uchun ilmiy maqola, dissertatsiya hamda grant loyihalarini tayyorlashda eng yaqin ko'makchiga aylanib ulgirdi. SI nafaqat matn yozishda, balki gipoteza yaratishdan tortib, natijalarni vizuallashtirishgacha bo'lgan barcha bosqichli jarayonlarda ishtirok etmoqda.

Endi esa ilmiy ishlarni tayyorlashning har bir bosqichida SI texnologiyalarining roli haqida batafsil tahliliy ma'lumot beramiz.

Har qanday ilmiy ishning poydevori - bu to'g'ri qo'yilgan savol va dolzarb mavzuning tanlanganidir. SI algoritmlari (masalan, Iris.ai yoki Connected Papers) minglab nashrlarni skanerlab, qaysi yo'nalishlar kam o'rganilganini va qaysi masalalar hali ham bahsli ekanini bizga ko'rsatib beradi. Google Scholar va Microsoft Academic kabi bazalar bilan integratsiyalashgan SI vositalari ma'lum bir sohadagi qiziqishning o'sish dinamikasini tahlil qilib, kelajakda qaysi mavzular "trend"da bo'lishini bashorat qila oladi. Tadqiqotchi o'zining umumiy g'oyalarini SIga (masalan, Claude yoki ChatGPT) berganda, tizim unga mavzuni yanada aniqroq shaklda va tadqiqot ob'yekti aniq ko'rsatilgan bir nechta variantlarga bo'lgan holda beradi [6].

Dissertatsiya yoki ilmiy maqolaning eng qiyin bosqichlaridan biri bu - mavjud adabiyotlarni o'qib chiqish va tizimlashtirishdan iboratdir. Connected Papers vositasi bitta asosiy maqolani olib, unga bog'liq bo'lgan (iqtibos keltirilgan yoki o'xshash mazmundagi) boshqa barcha maqolalarni o'rganadi va tadqiqotchiga vizual grafik shaklda taqdim etadi. Bu esa o'z navbatida olimlar va tadqiqotchilarga adabiyotlar orasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunishga yordam beradi.

Ilmiy ishning sifati va mohiyatini uning empirik bazasi belgilaydi. Statistik tahlil: SPSS yoki Stata kabi dasturlar endilikda SI modullari bilan yanada boyitildi. Tadqiqotchi murakkab kodlar yozishi shart emas; u oddiy tilda "Ushbu ikki o'zgaruvchi o'rtasidagi korrelyatsiyani top va natijani grafikda ko'rsat" deb buyruq berishi mumkin. Fizika, kimyo va iqtisodiyot sohalarida SI yordamida real hayotda amalga oshirish ancha qimmat bo'lgan tajribalarning raqamli modeli (Digital Twin) yaratiladi [5].

Maqola yoki dissertatsiyalarni yozishda tildan to'g'ri foydalanish masalasi o'quvchi (va taqrizchi) ga ijobiy ta'sir qiladi. Writefull yoki Grammarly kabi vositalar umumiy faqat ingliz tilini emas, balki maxsus akademik uslubni ham tekshiradi. Tadqiqotchilar ko'pincha bitta fikrni bir necha manbadan olib, o'z so'zlari bilan ifodalashda qiynchiliklarga duch kelmoqdi. Zotero yoki Mendeley kabi menejerlar endilikda SI yordamida maqola ichidagi iqtiboslarni avtomatik formatlaydi va manbalar ro'yxatini APA, MLA yoki Chicago uslubiga moslab beradi [6].

Zamonaviy ilm – fan rivojlanishining asosiy xususiyatlaridan biri – bu axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining, ayniqsa SI vositalarining keng joriy etilishini taqazo etmoqda. Ilmiy faoliyat sohasida ham SI tadqiqotchilarga ilmiy matnlarni yozish, manbalar bilan ishlash, tahlil qilish, plagiatdan saqlanish kabi ko'plab vazifalarda yordam beradi. Biroq, bu jarayon faqatgina ijobiy oqibatlarga ega bo'lmasdan, balki metodologik hamda akademik sifatga oid muammolarni ham keltirib chiqarmoqda.

Tanlangan tadqiqot mavzusiga mos ilmiy maqola yoki dissertatsiya uchun strukturaviy reja ishlab chiqadi va uni tadqiqotchiga taklif etadi. Tayyorlangan ilmiy ishning "natijalar" bo'limi bilan qanday bog'lanishi kerakligini tushuntiruvchi misollar keltiradi. Ko'plab SI vositalari, masalan APA, MLA, Chicagolar nashr etish standartlariga mos tuzilmani avtomatik ravishda taklif qiladi. Lekin shu bilan birgalikda, ba'zi hollarda SI taklif qilgan tuzilma mavzuga mos kelmasa yoki tadqiqotning nozik jihatlarini hisobga olinmasa, bu ilmiy ishning mantiqiy uzluksizligini buzib qo'yishi mumkin [1].

SI ilmiy tadqiqotlarda plagiatni (ko'chirmakashlikni) aniqlashda ham keng qo'llaniladi. SI yordamida yozilgan, lekin tahlilga asoslanmagan matnlarni ilmiy jihatdan zaif bo'lishi mumkin. Plagiat tizimlari bunday ishlarni "sifat pastligi" sifatida ham belgilab beradi. Biroq, SI yordamida yozilgan matn plagiat emas, lekin avtorensiz foydalanish yoki manbasiz taklif qilish - bu akademik jinoyat hisoblanadi. Shu sababli, ko'plab ilmiy jurnallar va universitetlar quyidagilarni talab qilmoqda: SI vositalaridan foydalanganligi haqida ochiq izoh qilinish lozim; SI tomonidan yaratilgan matnning tahrirlangan va tekshirilgan bo'lishi shart; Barcha da'vo va faktlarning ilmiy manbaga asoslangan bo'lishi kerak. Bu esa tadqiqot sifatini oshirishga - aniqroq, ishonchliroq, tanqidiyroq ishlarni yaratishga olib keladi.

Sun'iy intellektdan dissertatsiya tayyorlashda foydalanishning foydali va salbiy jihatlarini ham mavjud. Zamonaviy ilmiy faoliyatda SI texnologiyalari tobora keng qo'llanila boshlandi. Ayniqsa, dissertatsiya kabi murakkab ilmiy ishlarni tayyorlash jarayonida SI vositalaridan foydalanish so'nggi yillarda keng tarqalgan hodisa bo'lib, bu ham ijobiy, ham salbiy oqibatlarga sabab bo'lishi mumkinligi ko'rinmoqda. Quyida sun'iy intellektdan dissertatsiya yozishda foydalanishning asosiy afzalliklari hamda xavflari tahlil qilinadi.

Dastlab foydali jihatlarina qarab o'tamiz. Birinchidan, sun'iy intellekt ilmiy izlanuvchilarga katta hajmdagi axborotlarni tezda tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, SI yordamida butun dunyo bo'ylab nashr etilgan minglab ilmiy maqolalar, monografiyalar va dissertatsiyalardan kerakli ma'lumotlarni aniqlash, ularni tahlil qilish hamda yangi gipotezalar ishlab chiqish mumkin. Bu esa tadqiqotchining vaqtini tejash bilan birga, uning ish sifatini ham oshiradi. Ikkinchidan, SI tilni tushunish (NLP – Natural Language Processing) texnologiyalari orqali matnlarni tahrirlash, grammatik xatolarni tuzatish, akademik uslubga moslashtirish kabi vazifalarni samarali bajaradi. Bu dissertatsiya matnining tushunarli, aniq va ilmiy talablarga javob berishiga yordam beradi. Uchinchidan, ba'zi SI dasturlari - masalan, Zotero, Mendeley kabi bibliografiya boshqaruv tizimlarining kengaytirilgan versiyalari yoki ChatGPT, Claude, Gemini kabi keng foydalanuvchan SI modellari - ilmiy ishlarni rejalashtirish, boblar tuzilishini taklif qilish, hatto eksperimental natijalarni izohlashda ham yordam beradi [5].

Shu bilan birgalikda sun'iy intellektning ba'zi salbiy jihatlarini ham bayon etamiz. Eng avvalo sun'iy intellektdan beparvo foydalanish jiddiy xavflarni ham keltirib chiqaradi. Birinchi navbatda, SI tomonidan yaratilgan matnlarni original emasligi, plagiatga olib kelishi ehtimoli mavjud bo'ladi. Ba'zi tadqiqotchilar SI yordamida to'liq dissertatsiya yozib, uni o'z ishi sifatida taqdim etish orqali ilmiy nodonlikka yo'l qo'yadi. Bu esa ilm-fanga ishonchni kamaytiradi va akademik ehtiyojni buzadi. Ikkinchi muhim jihat - SIning mantiqiy xatolar qilish ehtimoli oshadi. SI modellar statistik ma'lumotlarga asoslangan bo'lib, ular doim ilmiy jihatdan to'g'ri natijalarni

kafolatlamaydi. Bunday xatolar dissertatsiya sifatiga jiddiy zarar yetkazadi. Uchinchidan, SI foydalanuvchining mustaqil fikrlash qobiliyatini susaytirishi xavfi oshadi. Agar tadqiqotchilar barcha ishlarni SI ga topshirsa, ularning ijodiy salohiyati rivojlanmaydi, natijada ilm-fanning rivojlanish sur'ati sekinlashadi.

Shunday qilib, sun'iy intellektidan ilmiy maqola yoki dissertatsiya tayyorlashda foydalanish - ikki qirrali pichoqqa o'xshaydi. Uni aqlli, mas'uliyatli va me'yorida foydalanish ilmiy ish samaradorligini oshiradi, beparvo va ortiqcha ishonish esa ilmiy nodonlikka, etikaga zid harakatlarga hamda tadqiqotchilik mahoratining pasayishiga sabab bo'ladi. Shu sababli ham kelajakdagi olimlar SI vositalarini yordamchi sifatida, lekin hech qachon o'rni bosuvchi vosita sifatida qabul qilishlari lozim hisoblanadi.

Zamonaviy fan-texnika rivojlanishining eng yuqori bosqichlaridan biri sifatida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari butun dunyo miqyosida ilm-fan, ta'lim, iqtisod va ijtimoiy sohalarida keng qo'llanilmoqda. O'zbekiston Respublikasi ham "Zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali ilmiy salohiyatni oshirish" strategik yo'nalishlaridan biri sifatida sun'iy intellektni oliy ta'lim tizimiga integratsiya qilishga alohida e'tibor qaratmoqda. Ayniqsa, ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamlashtirish, uning samaradorligini oshirish hamda xalqaro standartlarga moslashtirish uchun SI texnologiyalarining potentsiali juda katta rol o'ynamoqda.

SI asosida ilmiy monitoring tizimini joriy etish uchun har bir OTMda ilmiy faoliyat monitoring markazi tashkil etilishi va bu markaz professor-o'qituvchilarning nashrlari, grant loyihalari, xalqaro hamkorliklari, tadqiqot samaradorligini SI vositalari orqali doimiy kuzatib borishi kerak bo'ladi. Virtual tadqiqot laboratoriyalari tarmog'ini yaratishda matematika, fizika, kimyo, biologiya, psixologiya, iqtisod kabi sohalarida virtual laboratoriyalar tashkil etish, bu laboratoriyalarda tajribalarni o'tkazish, olingan natijalarni esa SI orqali tahlil qilish, xavfsiz va arzon ilmiy faoliyat yuritish imkoniyati yaratiladi. Xalqaro ilmiy tarmoqlarga ulanishni kengaytirishda O'zbekistondagi OTMlarni Web of Science, Scopus, ORCID, ResearchGate, Google Scholar kabi global tizimlarga ulash va SI vositalari orqali xalqaro hamkorlik imkoniyatlarini avtomatik aniqlash va taklif qilish tizimini joriy etish samarali hisoblanadi.

Xulosa

Oliy ta'lim tizimida ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish va boshqarishda sun'iy intellekt texnologiyalarining o'rni hamda ahamiyati, istiqbollari atroflicha tahlil qilindi. Universitetlar boshqaruviga SIning joriy etilishi (Smart Campus, Predictive Analytics) ilmiy salohiyatni monitoring qilish va maqolalarning "Impact Factor" ko'rsatkichlarini prognoz qilishda yuqori natijalar beradi. Mamlakatimizdagi nufuzli oliygohlarda SI texnologiyalarini tizimli joriy etish oliygohning xalqaro reytinglardagi (QS, THE) o'rni mustahkamlashning asosiy drayveri hisoblanadi. Shu bilan birgalikda, tadqiqot jarayonlarida SIDan foydalanishning jiddiy xatarlari ham aniqlandi. Jumladan, akademik halollikning buzilishi, "SI gallyutsinatsiyalari" (noto'g'ri ma'lumot generatsiyasi) va ma'lumotlarning maxfiyligi masalalari asosiy muammolar sifatida qayd etildi. Mazkur muammolarni hal etish uchun har bir OTMda SIDan foydalanish bo'yicha etik kodekslar va nazorat mexanizmlari bo'lishi zarur hisoblanadi. Kelajakda sun'iy intellekt bilan aqlli hamkorlik - hozirgi zamonaviy ilm-fanning ajralmas qismiga aylanadi. Ammo uning asosida insonning tanqidiy fikri, ilmiy halolligi hamda ijodiy salohiyati bo'lmasa, hech qanday zamonaviy texnologiyalar ilm - fanni rivojlantira olmaydi.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt oliy ta'limdagi ilmiy tadqiqotlarni yangi sifat bosqichiga olib chiqadi. Biroq, texnologiya olimning o'rni bosa olmaydi, balki uning intellektual imkoniyatlarini kengaytiruvchi kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Kelajak ilmi esa - inson zakovati va sun'iy intellektning oqilona hamkorligi ustiga quriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Russell, S. J., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th Edition). Pearson.
2. Boden, M. A. (2018). Artificial Intelligence: A Very Short Introduction. Oxford University Press.
3. Gashler, M. (2023). Machine Learning with Applications. Springer Nature.
4. Yuldashev, M., & Mirzaev, N. (2022). Oliy ta'limda raqamli texnologiyalar. Toshkent: Innovatsiya.
5. UNESCO. (2023). Guidance for generative AI in education and research. Paris: UNESCO Publishing.
6. Luckin, R., & Holmes, W. (2021). Intelligence Unleashed: An argument for AI in Education. Pearson Education.
7. Sharifov, Q. (2023). "O'zbekiston oliy ta'lim tizimida sun'iy intellektni joriy etishning pedagogik xususiyatlari". O'zMU xabarleri.

Mualliflar

Quljonov O'tkir Nematovich - Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, Ehtimollar nazariyasi kafedrasini mudiri, dotsent, fizika – matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Xamidov Vohid Sobirovich - O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi dotsenti, fizika – matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

O'rolova Ozoda Buribayevna - Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti qoshidagi akademik litsey o'qituvchisi.

UDK 372.3/4

EFFECTIVE METHODS FOR DEVELOPING PHYSICAL QUALITIES IN STUDENTS

O'QUVCHILARDA JISMONIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI METODLARI

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ У УЧАЩИХСЯ

Zayniddinov Tojiddin Baxriddinovich

Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti. 100185, Toshkent, Chilonzor tumani, Bunyodkor shoh ko'chasi, 27

E-mail: zayniddinov-2026-1@gmail.com

Annotation: This article analyzes effective methods for developing physical qualities in students. The impact of various pedagogical approaches, game-based technologies, and individual and group exercises on the effectiveness of physical education classes is examined.

Keywords: physical education, students, physical qualities, strength, endurance, speed, agility, pedagogical methods, game-based technologies, healthy lifestyle, interactive exercises.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishning samarali metodlari tahlil qilingan. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida turli pedagogik yondashuvlar, o'yin texnologiyalari, individual va guruh mashqlarining ta'lim samaradorligiga ta'siri ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, o'quvchilar, jismoniy sifatlari, kuch, chidamlilik, tezlik, chaqqonlik, pedagogik metodlar, o'yin texnologiyalari, sog'lom turmush tarzi, interaktiv mashg'ulotlar.

Аннотация: В данной статье проанализированы эффективные методы развития физических качеств у учащихся. Рассмотрено влияние различных педагогических подходов, игровых технологий, а также индивидуальных и групповых упражнений на результативность занятий по физической культуре.

Ключевые слова: физическая культура, учащиеся, физические качества, сила, выносливость, скорость, ловкость, педагогические методы, игровые технологии, здоровый образ жизни, интерактивные упражнения.

Kirish. Jismoniy tarbiya har bir o'quvchining sog'lom rivojlanishi va umumiy intellektual salohiyatini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Maktablardagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlari nafaqat bolalarning tanaviy rivojlanishini, balki ularning kuch, chidamlilik, tezlik, chaqqonlik kabi jismoniy sifatlarni ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy pedagogik jarayonlarda faqat texnik mashqlarni bajarish yetarli emas; mashg'ulotlarni interaktiv, o'yin asosida tashkil etish va individual yondashuvlarni qo'llash orqali o'quvchilarning qiziqishi oshadi va mashg'ulotlarning samaradorligi yuqorilaydi.

O'quvchilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirish jarayoni nafaqat sog'lom turmush tarzini shakllantirishga, balki ularning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Shu bois pedagoglar jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida samarali metod va texnologiyalarni qo'llash, individual va guruh mashqlarini uyg'unlashtirish, shuningdek, o'yin texnologiyalari va interaktiv resurslardan foydalanish kabi usullarni joriy etishlari zarur.

Ushbu maqola o'quvchilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishning samarali metodlarini tahlil qilish, ularning pedagogik ahamiyatini aniqlash va amaliy tavsiyalar berishga qaratilgan. Shu orqali maktab yoshidagi bolalarda jismoniy faoliyatga qiziqishni oshirish, ularning sog'lom va faol turmush tarzini shakllantirish hamda darslarning sifatini yaxshilash maqsad qilingan.

Jismoniy sifatlarning tushunchasi va ularning ahamiyati. Jismoniy sifatlarning – bu insonning turli harakatlar va tana faoliyatini samarali bajarish qobiliyatini belgilovchi xususiyatlar to'plami bo'lib, ularga kuch, chidamlilik, tezlik, chaqqonlik, muvozanat va moslashuvchanlik kiradi. Pedagogika va sport ilmiy adabiyotlariga ko'ra, maktab yoshidagi bolalarda jismoniy sifatlarni rivojlantirish nafaqat ularning sog'lig'i va jismoniy tayyorgarligini oshiradi, balki intellektual va ijtimoiy rivojlanishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi (G.A. Zaporozhets, V.A. Nemov, 2010).

Jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzini shakllantirish. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari orqali bolalar aktiv hayot tarziga odatlanadi, yurak-qon tomir tizimi, mushaklar va suyak tizimi mustahkamlanadi. Shuningdek, jismoniy faoliyat psixologik jihatdan stressni kamaytiradi, diqqat va xotirani yaxshilaydi, shuningdek, muloqot va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Jismoniy sifatlarni rivojlantirish metodlari. Ilmiy manbalarda o'quvchilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishda quyidagi metodlar samarali deb hisoblanadi: Individual mashqlar – har bir bolaning rivojlanish xususiyatiga moslashtirilgan harakatlar; Guruh mashqlari – bolalarni jamoaviy faoliyatga jalb qilish va raqobat orqali rag'batlantirish; O'yin metodlari – interaktiv va sport o'yinlari orqali chaqqonlik, tezlik va muvozanatni rivojlantirish; Innovatsion pedagogik texnologiyalar – videodarslar, multimedia resurslari, interaktiv platformalar orqali mashg'ulotlarni qiziqarli va samarali qilish.

Mashg'ulotlarni rejalashtirish. O'quvchilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishda mashg'ulotlarni tizimli va bosqichma-bosqich rejalashtirish zarur. Mashg'ulotlar quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: Isinish (razminka) – mushaklarni faoliyatga tayyorlash, jarohatlardan saqlanish; Asosiy qism – kuch, chidamlilik, tezlik, chaqqonlik va muvozanatni rivojlantiruvchi mashqlar; Yakuniy qism (sovuq) – tana holatini normallashtirish, mushaklarni cho'zish.

Individual yondashuv. Har bir o'quvchining jismoniy imkoniyatlari va rivojlanish darajasi har xil bo'ladi. Shu bois pedagoglar Mashqlarni murakkabligi va intensivligini bolaga moslashtiradi; Individual natijalarni kuzatib boradi va rag'batlantiradi.

1. Guruh va o'yin mashqlari. O'yin texnologiyalari bolalarda: mantiqiy fikrlashni, tezkor qaror qabul qilishni, jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan: "Raqobatli yugurish" – tezlik va chidamlilikni oshiradi; "Harakatli stansiyalar" – turli jismoniy sifatlarni bir mashg'ulotda rivojlantirish imkonini beradi;

Interaktiv va innovatsion metodlar. Zamonaviy texnologiyalar yordamida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini qiziqarli qilish mumkin: Videomateriallar va simulyatorlar orqali to'g'ri texnika o'rgatiladi; Sensorli interaktiv platalar yoki mobil ilovalar bilan o'quvchilarning motivatsiyasi oshiriladi.

2. Axborot va monitoring metodlari. Pedagoglar mashg'ulotlar samaradorligini baholash uchun: Kuzatuv jurnallari, testlar va fizik ko'rsatkichlarni qayd qilishdan foydalanadi; Natijalarni vizual grafiklar yoki dasturiy ta'minot orqali tahlil qiladi.

3. Ota-onalar bilan hamkorlik. O'quvchilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishda ota-onalarning roli muhim: Uyda sog'lom hayot tarzi va harakat faoliyatini rag'batlantirish; Bolalarni sportga jalb qilish va mashg'ulotlarda ishtirokini nazorat qilish.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

4. Samaradorlikni oshirish tavsiyalari. Mashg'ulotlarni turli faoliyat shakllari bilan boyitish (sport o'yinlari, musobaqalar, masofaviy yugurish). Rivojlanish jarayonida motivatsiya va rag'batni doimiy ta'minlash. Jismoniy mashqlarni kundalik turmushga integratsiya qilish.

O'yin asosida o'qitish metodini amalga oshirish bosqichlari:

1. Ma'lumotni tayyorlash va mashq maqsadini aniqlash. Maqsad: Darsning asosiy jismoniy sifatini rivojlantirishni aniqlash (masalan, chaqqonlik, tezlik yoki muvozanat). Pedagog o'quvchilarning yosh xususiyatlari va jismoniy tayyorgarligini hisobga oladi. Masalan: 1-sinf o'quvchilarida tezlik va chaqqonlikni rivojlantirish.

2. O'yin tanlash va o'yin qoidalarini ishlab chiqish. Bolalarning yoshiga mos interaktiv yoki sport o'yinini tanlash. O'yin qoidalari sodda, tushunarli va xavfsiz bo'lishi kerak. Masalan: "Mini-rele" o'yini – bolalar bir-biriga to'pni tez yetkazadi va belgilangan masofaga yuguradi.

3. Darsni boshlash: isinish (razminka). Bolalarni mashg'ulotga tayyorlash. Engil yugurish, sakrash va cho'zish mashqlari. **Maqsad:** Mushaklarni faollashtirish va jarohat xavfini kamaytirish.

4. O'yin mashqlari asosiy qism. Tanlangan o'yin asosida mashqlarni bajarish. Pedagog o'quvchilarning harakatlarini kuzatadi va to'g'ri texnikani ko'rsatadi. Mashqlar intensivligi yosh va jismoniy tayyorgarlikka mos bo'ladi. Masalan: "Mini-rele" o'yini 2–3 tur davomida amalga oshiriladi, o'yinchilar tezlik va chaqqonlikni oshiradi.

5. Baholash va rag'batlantirish. Mashg'ulot davomida o'quvchilarning natijalarini kuzatish: masofa, tezlik, xatoliklar. Ijoiy rag'batlantirish: olqish, ball berish yoki kichik sovg'a. Bu bolalarda motivatsiya va ishtiyoqni oshiradi.

6. Yakuniy qism (sovitish va cho'zish). O'quvchilarni tinchlantirish, mushaklarni cho'zish mashqlari. O'yin davomida faoliyat natijalari tahlil qilinadi: qaysi harakatlar yaxshi bajarilgan, qaysilarini yaxshilash kerak.

7. Uyga vazifa va davomiylik. Bolalarga uyda sodda harakatli o'yinlar yoki mashqlar tavsiya qilinadi. Masalan: sakrash arqon, kichik masofaga yugurish, muvozanat mashqlari. Bu jarayon o'quvchilarning jismoniy sifatlarini mustahkamlaydi.

Xulosa. O'quvchilarda jismoniy sifatlarini rivojlantirish ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lib, ularning sog'lom turmush tarzini shakllantirish, jismoniy tayyorgarlikni oshirish va intellektual hamda ijtimoiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, samarali natijalarga erishish uchun mashg'ulotlarda individual yondashuv, guruh va o'yin mashqlari, interaktiv texnologiyalar, kombinatsion mashqlar va interval mashqlari qo'llanilishi zarur. Shuningdek, pedagoglar mashg'ulotlarni tizimli rejalashtirishi, o'quvchilarning rivojlanish darajasini kuzatishi va ota-onalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishi muhimdir. Bu usullar nafaqat jismoniy sifatlarini rivojlantiradi, balki bolalarda mustaqil ishlash, tezkor qaror qabul qilish va muloqot qilish ko'nikmalarini ham shakllantiradi. Natijada, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida samarali metodlarni qo'llash bolalarning kuch, chidamlilik, tezlik va chaqqonlik kabi jismoniy sifatlarini sezilarli darajada oshirishga, darslarni qiziqarli va interaktiv qilishga hamda ularning kelajakdagi faol va sog'lom hayotga tayyor bo'lishiga yordam beradi. Shu bilan birga, pedagoglar uchun zamonaviy metodik yondashuvlarni qo'llash ularning professional malakasini oshirish va ta'lim jarayonini sifatli tashkil etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Немов В.А. Педагогика физической культуры. – Монография. Москва: Академия, 2015. – 320 с.
2. Запорожцетс Г.А. Физическое воспитание школьников. – Монография. Москва: Просвещение, 2010. – 256 с.
3. Сафаров С., Абдуллаев М. Jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2019. – 148 b.
- Karimov B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy sifatlarini rivojlantirish metodikasi. – O'quv qo'llanma. Toshkent, 2021. – 112 b.

Muallif:

Zayniddinov Tojiddin Baxriddinovich - Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya va sport kafedrasini professor v.b.

UDK: 378.091.3::62:633.511

TECHNOLOGY OF DEVELOPING PROFESSIONAL TRAINING OF ENGINEERING STUDENTS BASED ON INNOVATIVE APPROACHES

MUHANDISLIK YO'NALISHI TALABALARI KASBIY TAYYORGARLIGINI INNOVATSION YONDASHUVLAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИВАЮЩЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ ИНЖЕНЕРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ

Eshnazarov Dilshod Azamatovich

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti. Toshkent shahar, Yakkasaroy tumani, Shohjahon 5-uy.

E-mail: dilshodeshnazarov@gmail.com

Abstract: The article studies the technology of developing the professional training of engineering students based on innovative approaches. It mainly discusses the results achieved in this field, based on scientific and engineering achievements and best practices in engineering, technology, management and labor organization, and draws relevant conclusions.

Key words: Innovative approach, education system, engineering education, world-class education, innovative education.

Annotatsiya: Maqolada muhandislik yo'nalishi talabalari kasbiy tayyorgarligini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirish texnologiyasi haqida tadqiqot olib borilgan. Bunda asosan, ilmiy-muhandislik yutuqlari va ilg'or tajribalarga asoslangan muhandislik, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish va ushbu soxada erishilayotgan natijalar muxokama qilingan va tegishli xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Innovatsion yondashuv, ta'lim tizimi, muhandislik ta'limi, ta'limning jahon darajasi, innovatsion ta'lim.

Аннотация: В статье рассматривается технология развития профессиональной подготовки студентов инженерных специальностей на основе инновационных подходов. В статье рассматриваются достигнутые в этом направлении результаты,

основанные на научно-технических достижениях и передовом опыте в области техники, технологий, управления и организации труда, а также делаются соответствующие выводы.

Ключевые слова: Инновационный подход, система образования, инженерное образование, образование мирового уровня, инновационное образование.

Kirish. “Innovatsiya”, “ta’lim”, “texnologiya” tushunchalarining har biriga alohida to’xtalib o’tish zarur. “Innovatsiya” (ing. innovation — kiritilgan yangilik, ixtiro) so’zi - ishlab chiqarish sohasida paydo bo’lgan. Dastavval bu tushuncha muhandislik va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta’minlash uchun sarflangan iqtisodiy mablag’lar, ilmiy-muhandislik yutuqlari va ilg’or tajribalarga asoslangan muhandislik, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish kabi sohalaridagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralarida qo’llanilishi kabi tushunchalar bilan izohlangan. Innovatsiya yangi ilmiy bilimlarni, qandaydir kashfiyotlarni, ixtirolarni olishga qaratilgan tadqiqot faoliyatidan foydalanish orqali rivojlanadi. Bundan tashqari, innovatsiyalarning paydo bo’lishi loyihalash ishlarining natijasi bo’lishi ham mumkin. Bunda mavjud ilmiy nazariyalar va tushunchalar asosida amaliy harakatlarni amalga oshirish imkoniyatini aks ettiruvchi instrumental va texnologik bilimlar rivojlanadi. Shunday qilib, innovatsion loyihalar yaratiladi, bu esa keyinchalik yangi texnologiyalarning paydo bo’lishiga olib keladi.

“Ta’lim” tushunchasi (arabcha “ilm olmoq” – o’qish, o’rganish hamda hayotiy tajriba asosida orttirilgan bilim va malakalar majmui) bilim berish, malaka va ko’nikmalar hosil qilish jarayoni, kishini hayotga va mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi. Ta’lim jarayonida ma’lumot olinadi va tarbiya amalga oshiriladi. Ta’lim tor ma’noda o’qitish tushunchasini anglatadi. Lekin u faqat turli xildagi o’quv tashkilotlarida o’qitish jarayonini emas, oila, ishlab chiqarish va boshqa sohalarida ma’lumot berish jarayonini ham anglatadi. Chunki ta’limning mazmuni va mohiyati jamiyatning moddiy va madaniy taraqqiyoti darajasi bilan belgilanadi.

Ijtimoiy munosabatlar, umumiy ma’lumotga bo’lgan ehtiyoj, kishilarning kasbiy tayyorgarligiga, ta’lim haqidagi pedagogik g’oyalarga qarab kishilik jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida ta’limning mohiyati, metodi, tashkiliy shakllari o’zgarib yanada takomillashib borgan. Ta’lim - mashg’ulot berish jarayonini, ya’ni pedagog (o’qituvchi) faoliyatini, umuman, bolaning bilish, o’rganish faoliyatiga rahbarlik qilishni hamda o’qish jarayonini, ya’ni bola faoliyatini bildiradi. Ta’lim jarayoni - ta’lim beruvchi — pedagog va ta’lim oluvchilar faoliyatining yig’indisidan iborat. Ta’lim va tarbiya jarayonida shaxsning sifatleri, dunyoqarashi, qobiliyati o’sadi. Ta’lim avlodlar o’rtasidagi ma’naviy vorislikni ta’minlaydi: kishilarning ijtimoiy, tarixiy tajribalari yosh avlodga ta’lim orqali o’tadi.

Tadqiqot ob’ekti va qo’llanilgan metodlar

Ta’lim haqida turli nazariyalar mavjud. Ba’zi nazariyalar ta’limni jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi, ta’limning sinfiy xarakterga ega ekanligini, u jamiyatning har bir a’zosi muayyan siyosiy, falsafiy, axloqiy, huquqiy qarashlarni shakllantirish maqsadi sari qaratilganligi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyosiy, kontekstual, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Texnologiya (yunoncha techne — san’at, mohirlik, o’quv) — sanoat, qurilish, transport, qishloq xo’jaligi va boshqa sohalarida mahsulotlar olish, ularga ishlov berish va ularni qayta ishlash usullari tartibga solingan tizim, shu usullarni ishlab chiqish, joriy qilish va takomillashtirish bilan shug’ullanadigan fan, yoki ilmiy-amaliyot asosida xom-ashyoni tayyor mahsulotga aylantirishning usullaridir. Har bir sohaning o’ziga xos texnologiyasi mavjud: kon ishlari texnologiyasi, mashinasozlik texnologiyasi, qurilish texnologiyasi, ta’lim texnologiyasi va boshqalar. Amalda texnologik jarayonlar qanchalik puxta ishlangan, tavsiya etilayotgan usullar chuqur tajriba va ilmiy yondashuvga asoslangan bo’lsa, tayyorlanadigan mahsulot shunchalik sifatli bo’ladi. Texnologiyaning fan sifatidagi roli va vazifasi mahsulot tayyorlashning eng zamonaviy va samarali usullarini yaratishdan iborat.

Fan va muhandislik rivojlanib borgan sari texnologiya ham yangilanadi. Har qaysi sohada texnologiyani ishlab chiqish uchun texnologik hujjatlarni o’rganish, yangi texnologik jarayonlar, standartlashtirilgan jihozlar va uskunalardan foydalanishning yagona tartibi bo’lishi lozim. Shunday ekan, ta’lim texnologiyasi ham kundan kunga zamonaviylashib, o’zgarib, innovatsion tarzda takomillashib borishi zarur. Innovatsion ta’lim texnologiyalari tushunchasi, uning ta’riflari, metodikadan farqi Innovatsion ta’lim texnologiyasi - bu o’quv jarayonining samaradorligini oshirish va ta’lim faoliyati uchun eng yaxshi shart-sharoitlarni yaratish uchun mavjud usullar va vositalarni yangilash yoki sifat jihatidan yaxshilashni o’z ichiga olgan o’quv va ta’lim faoliyatini tashkil etish metodologiyasidir. Ta’limdagi innovatsiyalar esa o’qitish va o’rgatish sohasidagi innovatsiyalarning paydo bo’lishiga qaratilgan kompleks tadbirlarni o’z ichiga oladi. Bu innovatsiyalar ta’lim jarayonini tashkil etishning usul va uslublari, ta’lim va tarbiya jarayonida foydalaniladigan resurslar, ilmiy nazariyalar va tushunchalarni ifoda etadi. Innovatsiyalar ta’lim faoliyati jarayonida ham rivojlanadi. O’quv jarayonida bilim oluvchilarning nazariy va amaliy bilimlari rivojlanadi, keyinchalik ular amaliy hayotning innovatsiyalar yaratish bilan bog’liq turli sohalarida qo’llanilishi mumkin.

Pedagogik innovatsiyada “yangi” tushunchasi markaziy o’rinni egallaydi. Shuningdek, pedagogik fanda xususiy, shartli, mahalliy va subyektiv yangilikka qiziqish uyg’otadi. Xususiy yangilik, V.A.Slasteninning aniqlashicha, joriy zamonaviylashtirishda muayyan tizim mahsuloti unsurlaridan birini yangilashni ko’zda tutadi. Murakkab va progressiv yangilanishga olib keluvchi ma’lum unsurlarning yig’indisi shartli yangilik hisoblanadi. Yangilik - bu vositadir: yangi metod, metodika, texnologiya va boshqalar.

V.I.Zagvyazinskiy “yangi” tushunchasiga ta’rif berib, pedagogikadagi “yangi” bu faqatgina g’oya emas, balki hali foydalanilmagan yondashuvlar, metodlar, texnologiyalardir, lekin bu pedagogik jarayonning unsurlari majmuan yoki alohida olingan unsurlari bo’lib, o’zgarib turuvchi sharoitda va vaziyatda ta’lim va tarbiya vazifalarini samarali hal etishning ilg’or boshlanmalarini o’zida aks ettiradi. R.N.Yusufbekova pedagogik yangilikka o’qitish va tarbiya berishda avval ma’lum bo’lmagan va avval qayd qilinmagan holat, natija, rivojlanib boruvchi nazariya va amaliyotga eltuvchi pedagogik voqelikning o’zgarib turishi mumkin bo’lgan mazmuni sifatida qaraydi. Innovatsion ta’lim texnologiyalari uchta asosiy komponentga asoslanadi:

1. Zamonaviy, yaxshi tuzilgan tarkib, uning asosi tadbirkorlik faoliyatining hozirgi voqeliklariga javob beradigan kasbiy faoliyatdagi kompetensiyalardir. Mazmuni zamonaviy aloqa vositalari orqali uzatiladigan turli multimedia materiallarini o’z ichiga oladi.

2. Zamonaviy, innovatsion o’qitish usullarini qo’llash. Bunday usullar bo’lajak mutaxassisning kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirishga, o’quvchilarni faol bilim va amaliy faoliyatga jalb etishga, bilish jarayonida tashabbuskorlikni namoyon etishga yo’naltirilgan bo’lishi kerak.

3. Ta'lim jarayonida zamonaviy infratuzilmaning mavjudligi. U o'qitishning yangi shakl va usullarini, xususan, masofaviy ta'limni qo'llashga yordam beradigan axborot, texnologik, tashkiliy va kommunikatsiya komponentlariga asoslanishi kerak.

Ta'limda innovatsion texnologiyalar o'qitishda muayyan yondashuvlarni qo'llash, ya'ni yangi texnologiyalarni rivojlantirish uchun asos bo'lgan talablar va maqsadlarni o'z ichiga olgan tamoyillar asosida amalga oshiriladi. Pedagogik sohadagi barcha innovatsiyalar jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining hozirgi bosqichiga qat'iy mos kelishiga asoslanadi. Hozirgi vaqtda ular o'quvchilarning mustaqilligini rivojlantirishga, o'z-o'zini o'rganish va o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatlarini shakllantirishga, o'quv dasturlarini mexanik ravishda emas, balki ongli ravishda o'zlashtirishga qaratilishi kerak. Bunda tanqidiy va kreativ fikrlash, turli vaziyatda o'z nuqtai nazarini bayon eta olish, ijodkorlik asosida quriladigan yangi amaliy jarayonlar nazarda tutiladi.

Bugungi kunda jahonda ta'limning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda muhandislik fanlarini o'qitishning didaktik vositalarini takomillashtirish orqali muhandislik yo'nalishi talabalari kasbiy tayyorgarligini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirishga ustuvorlik berilmoqda. Xususan, o'qitishning zamonaviy didaktik mazmunini takomillashtirish va qo'llash bo'yicha konseptual loyihalashtirishga asoslangan yangi nazariy konsepsiyalarni ishlab chiqish, o'qitishning zamonaviy didaktik vositalaridan foydalanib ta'lim jarayonini tashkil etish metodikasini takomillashtirish, o'qitishning axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yangi ilmiy-pedagogik yondashuvlar asosida takomillashtirish, zamonaviy o'qitish vositalarining ta'lim jarayoni sifatiga ta'sirini baholash metodikasini ishlab chiqish, o'qitishning zamonaviy didaktik vositalari asosida bo'lajak muhandislik sohasi mutaxassislarining kasbiy kompetentligini shakllantirish, o'qitishning zamonaviy didaktik vositalaridan foydalanishning dasturiy-metodik ta'minotini yaratish kabilardan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.T.Khodjiev, O.J.Murodov, D.D.Eshmurodov and D.A.Eshnazarov, Tests in the insulating cameras of the improved separator, IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering 862 (2020) 032025, doi:10.1088/1757-899X/862/3/032025

2. M.T.Khodjiev, B.Kh. Rakhimov and D.A.Eshnazarov, DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS, *Journal of Physical Education and Sport* ® (JPES), Vol 21 Issue 6, Art 356 pp 2578-2587, October.2021.

3. Alibekov, D. (2021). СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ. Журнал музыки и искусства, 2(2). Internet saytlar:

4. Eshnazarov D.A., "Texnika yo'nalishi talabalari kasbiy tayyorgarligini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirish texnologiyasi mazmuni" Muqallim ham uzliksiz bilimlendiri, ilmiy-metodik jurnal, 5/1-son, 2024-yil sentyabr, Nukus.

5. Eshnazarov D.A., "Bo'lajak muhandislarining innovatsion faoliyatga tayyorlashda kreativ kompetentligini rivojlantirish metodikasi" Ta'lim innovatsiya va integratsiya, 44-son, 1-to'plam, may 2025-yil.

Muallif:

Eshnazarov Dilshod Azamatovich – Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti, Mehnat muhofazasi va ekologiya kafedrasida katta o'qituvchisi, pedagogikga fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

UDK 372.3/4

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING COMMUNICATIVE (COLLABORATIVE) COMPETENCE IN FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS BASED ON AN INNOVATIVE APPROACH

INNOVATION YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA KOMMUNIKATIV (HAMKORLIK) KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART SHAROITLARI

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К РАЗВИТИЮ КОММУНИКАТИВНОЙ (СОТРУДНИЧЕСКОЙ) КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ЕЁ ФОРМИРОВАНИЯ

Adilova Munisa Furkatovna

Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti. 100185, Toshkent, Chilonzor tumani, Bunyodkor shoh ko'chasi, 27

E-mail: adilova-m-2026-1@gmail.com

Annotation: The article discusses the pedagogical conditions for developing communicative (collaborative) competence in future primary school teachers based on an innovative approach.

Keywords: innovative approach, communicative competence, collaboration, pedagogical conditions, future teachers.

Annotatsiya: Maqolada innovatsion yondashuv asosida bo'lajak boshlang'ich sinif o'qituvchilarida kommunikativ (hamkorlik) kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: innovatsion yondashuv, kommunikativ kompetensiya, hamkorlik, pedagogik shart-sharoitlar, bo'lajak o'qituvchilar.

Аннотация: В статье рассматриваются педагогические условия развития коммуникативной (сотруднической) компетенции у будущих учителей начальных классов на основе инновационного подхода.

Ключевые слова: инновационный подход, коммуникативная компетенция, сотрудничество, педагогические условия, будущие учителя.

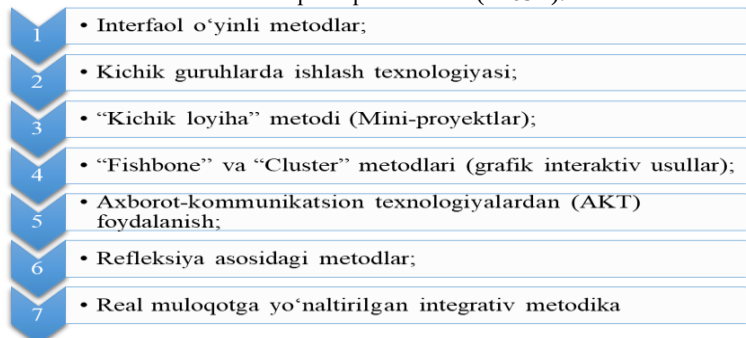
Kirish. Innovatsion yondashuv asosida bo'lajak boshlang'ich sinif o'qituvchilarida kommunikativ (hamkorlik) kompetensiyani rivojlantirish kompleks pedagogik tizim sifatida ko'rib chiqiladi hamda sotsiokognitiv yondashuv, integratsiyalangan kompetensiyalar moduli hamda metaperspektival integratsiyani o'z ichiga oladi. Mazkur modullar zamonaviy pedagogik maqsadlarni amalga oshirish uchun ta'lim jarayonida hamkorlikdagi faoliyatni, ijtimoiy muloqot uslub va strategiyalarini metodologik jihatdan tizimli ravishda yo'lga qo'yadi. Ushbu jarayonlarni amalga oshirish natijasida, metodologik mexanizmlar orqali o'qituvchilar verbal va nonverbal kommunikatsiya vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanish, muloqot ssenariylarini loyihalash va baholash bo'yicha chuqur bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladilar.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kommunikativ (hamkorlik) kompetensiyani rivojlantirish metodlarini tahlil qilish jarayonida avvalo mazkur kompetensiya kontsepsiyasini aniqlash muhim. Kommunikativ (hamkorlik) kompetensiya shaxsning nutqiy faoliyatda muloqotga kirishish, fikrni aniq ifoda etish, faol tinglash, boshqa nuqtai nazarlarni hurmat bilan qabul qilish hamda ijtimoiy kontekstga mos ravishda munosabat bildirish qobiliyatlaridan tashkil topgan kompleks psixologik-lingvistik struktura sifatida qaraladi [1].

Tadqiqotimizni asosiy vositasi sanalgan innovatsion yondashuvniham mohiyatini tushunib olish maqsadga muvofiq.

Innovatsion yondashuv — bu ta'lim jarayonini nazariy-amaliy jihatdan yangilashga qaratilgan kompleks konsept bo'lib, unda konstruktivistik, sotsiodinamika va kognitiv-aktiv modellar birlashtiriladi. Uning asosiy tamoyillari — ta'limiy maqsadlarini doimiy tarzda qayta tahlil etish, ilg'or axborot-kommunikatsiya vositalarini interfaol o'quv muhitiga integratsiya qilish hamda pedagogik jarayonda adaptiv-diferensial yondashuvni tatbiq etishdan iborat [2].

Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning innovatsion metodlari asosan interfaol metodlarni o'z ichiga olib mazkur jarayonni kollobrativ shakllga ega bo'lishini ta'minlaydi. Quyida ushbu metodlarni batafsil tahlilini hamda har bir metodga dissertatsiyamizning ilova qismida misol keltirib o'tamiz taqdim qilib o'tamiz (1-rasm):

1-rasm. Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning innovatsion metodlari

Quyida har bir metodni metodik jihatdan tahlil qilib chiqamiz:

1. Interfaol o'yinli metodlar. Interfaol o'yinli metodlar — o'quvchilarni faol qatnashishga, muammolarni ijodiy hal etishga hamda kommunikativ ko'nikmalarni mustahkamlashga yo'naltirilgan pedagogik usullar majmuasidir. Ular o'quv jarayonida drammatizatsiya, simulyatsiya va tanlov elementlarini qo'llash orqali mavzuni chuqurroq o'zlashtirish imkonini yaratadi. Shuningdek, o'yin shaklida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarni ochiq fikr almashishga, hamkorlikka hamda o'rganilgan nazariy materialni amalda qo'llashga undaydi.

"*Rolli o'yinlar*" texnologiyasi — o'quvchilarning turli ijtimoiy rollarni (o'qituvchi, ota-ona, o'quvchi, mutaxassis va h.k.) muayyan ssenariy asosida ijro etishiga qaratilgan metod. Har bir ishtirokchi o'z rolini aniqlab olib, belgilangan vazifalarni bajaradi va real holatlarga mos ravishda qaror qabul qiladi. Bu usul til va nutq ko'nikmalarini, empatiya qobiliyatini hamda ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantiradi.

Amaliyot bosqichida "rol o'ynash" quyidagi tartib asosida tashkil etiladi: *Maqsad va mavzu aniqligi*. O'qituvchi mashg'ulot maqsadini belgilay, dolzarb mavzularni tanlaydi. *Ssenariy tayyorlash*. Har bir rol uchun vazifa va kommunikativ holat matni tuziladi. *Rollarni taqsimlash*. O'quvchilar guruhlariga bo'linib, rollar bo'yicha tayinlanadi. *Repetitsiya va ijro*. Ishtirokchilar tayyorgarlik ko'rib, ssenariyni sahnalashtiradi. *Tahlil va baholash*. O'qituvchi va guruh a'zolari jarayonni muhokama qilib, ijobiy hamda kamchilik tomonlarga to'xtaladi.

2. Kichik guruhlarda ishlash texnologiyasi. Kichik guruhlarda ishlash texnologiyasi – o'quvchilarni 3–6 kishidan iborat jamoalarga bo'lib, pedagogik vazifani hamkorlikda bajarishga yo'naltiradi. Har bir guruh a'zosi o'z rolini aniqlaydi va jamoa ichida o'zaro mas'uliyatni baham ko'radi. Yondashuv shaxslararo munosabatlarni mustahkamlaydi hamda ijtimoiy hamda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradi.

3. "Kichik loyiha" metodi (Mini-proyektlar). "Kichik loyiha" metodi bosqichma-bosqich hamkorlik asosida tashkil etiladi va boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun muloqot, kreativ fikrlash hamda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Avvalo dars mavzusi bo'yicha kichik loyiha yo'nalishi tanlanadi—masalan, "Tabiatni asraylik" mavzusida o'quvchilar daraxt va o'simliklarni muhofaza qilish bo'yicha oddiy ilmiy-tadqiqot tadbirlari yoki ekologik aksiyalarni rejalashtiradi.

4. "Fishbone" va "Cluster" metodlari (grafik interaktiv usullar). "Fishbone" (baliq suyagi) metodi — muammolarning ildiz sabablari tahlilini grafik ko'rinishda amalga oshirish usuli bo'lib, ko'pincha Ishikawa diagrammasi nomi bilan ham ataladi. Ushbu metodda markazda muammo yozilgan "baliq boshi" joylashadi, undan o'ng va chapga cho'zilgan asosiy "suyak" chiziqlari muammo yuzaga kelishiga olib keladigan asosiy omillarni ifodalaydi.

5. Axborot-kommunikatsion texnologiyalardan (AKT) foydalanish. Axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT) masofaviy va gibrid ta'lim jarayonlarini yangi darajaga olib chiqadi, chunki ular o'quvchilarga hamkorlikda ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi hamda kommunikativ kompetensiyalarni mustahkamlaydi.

6. Refleksiya asosidagi metodlar. Refleksiya asosidagi metodlar o'quvchilarga o'z-o'zini tahlil qilish, erishilgan natija va jarayonning kuchli hamda zaif tomonlarini aniqlash imkonini beradi. Mashg'ulot yakunida "Men bugun nimani o'rgandim?", "Qanday savollar uchradim?", "Qanday muloqot qiyinchiliklari bo'ldi?" kabi ochiq savollarni berish orqali har bir ishtirokchi dars jarayonida kuzatilgan o'zgarish va his-tuyg'ularini so'zlab chiqadi. Buning uchun o'qituvchi qisqa refleksiv kundalik yoki onlayn forma (Google Forms, Padlet devori) orqali javoblarni to'playdi. Shu yo'l bilan o'quvchilar o'z fikrlarini tartib bilan ifodalaydi, tahliliy yondashuvni egallaydi va kelgusidagi mashg'ulotlarga tayyorgarlikni yaxshilaydi.

Xulosa. Biz tomonimizdan taklif qilingan metodikalar ommaviy foydalanish imkoniyatiga ega, ya'ni ushbu metodlar amaliyotda mavjud sanaladi. Biz tomonimizdan qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun maxsus metod ishlab chiqilgan va amaliyotga qo'llash uchun

tavsiya etiladi. Mualliflik metod “Real muloqotga yo‘naltirilgan integrativ metodika” deb nomlanib bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida kommunikativ (hamkorlik) kompetensiyani rivojlantirish jarayonida faol qo‘llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Omonov H.T., Xattabov M.B. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: “Iqtisod-Moliya”, 2016. – 200 b. – B. 94–95.
2. Rasulov B.U. Hamkorlik asosida o‘quv jarayonini tashkil etishning pedagogik asoslari // «Pedagogik mahorat». – Toshkent, 2022. – № 5. – B. 96–102.
3. Tolipov O., Ro‘ziyeva D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”, 2019. – 106-b.

Muallif:

Adilova Munisa Furkatovna - Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti, Maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim fakulteti, “Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” kafedrasida o‘qituvchisi.

UDK 372.800.2

DIDACTIC PRINCIPLES OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING INFORMATION SECURITY

AXBOROT XAVFSIZLIGI FANINI O‘QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK ASOSLARI

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Mavlonov Sherzod Hazratkulovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston sh, 4-mavze.

E-mail: sherlanduzb@gmail.com

Abstract. This article examines the didactic effectiveness of using modern technologies to teach Information Security in a digital educational environment. The study employs a mixed methodological framework combining instructional design, LMS analytics, and competency-based assessment. The results indicate that adaptive content, simulations, and virtual labs consistently strengthen practical skills and improve learning coherence.

Keywords: digital learning environment, information security, virtual laboratory, simulation, LMS analytics, competency-based assessment.

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ta‘lim muhitida Axborot xavfsizligi fanini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning didaktik samaradorligi tadqiq etiladi. Tadqiqot aralash metodologiyaga tayangan holda o‘quv dizayni, LMS analitikasi va kompetensiya baholashni uyg‘unlashtirdi. Natijalar moslashuvchan kontent, simulyatsiya va virtual laboratoriyalar amaliy ko‘nikmalarni barqaror oshirishini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: raqamli ta‘lim muhiti, axborot xavfsizligi, virtual laboratoriya, simulyatsiya, LMS analitikasi, kompetensiyaga asoslangan baholash.

Аннотация. В статье исследуется дидактическая эффективность применения современных технологий при обучении дисциплине «Информационная безопасность» в цифровой образовательной среде. Методология основана на смешанном подходе, объединяющем учебный дизайн, аналитику LMS и оценивание компетенций. Результаты показывают, что адаптивный контент, симуляции и виртуальные лаборатории устойчиво повышают практические навыки.

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, информационная безопасность, виртуальная лаборатория, симуляция, аналитика LMS, компетентностное оценивание.

Kirish. Raqamli transformatsiya ta‘lim tizimida nafaqat axborot resurslaridan foydalanish ko‘lamini kengaytirdi, balki o‘qitishning epistemik asoslarini ham qayta ko‘rib chiqishga majbur qildi. Axborot xavfsizligi fani ushbu jarayonda alohida o‘rin tutadi, chunki u raqamli tizimlar ishonchiligi, ma‘lumotlar yaxlitligi va foydalanuvchi xulq-atvori bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan risklar muhandisligi va boshqaruvi kompetensiyalarini shakllantiradi. Biroq aynan shu fan bo‘yicha ta‘lim natijalariga erishish ko‘pincha nazariy materialni yod olish bilan chegaralanib qoladi; amaliy ko‘nikmalar, real senariylar asosida qaror qabul qilish, hodisalarni tahlil qilish, zaifliklarni aniqlash va profilaktika choralarini rejalashtirish kabi murakkab faoliyat turlari yetarli darajada shakllanmaydi. Bu holat, bir tomondan, texnik laboratoriya infratuzilmasining cheklanganligi, ikkinchi tomondan, raqamli ta‘lim muhitida didaktik dizaynning maqsadga muvofiq tuzilmagani bilan izohlanadi.

So‘nggi yillarda virtual laboratoriyalar, simulyatorlar, bulutli servislar, moslashuvchan o‘quv kontenti, o‘quv analitikasi va masofaviy proktorlik kabi texnologiyalar ta‘lim jarayoniga faol kirib kelmoqda. Shunga qaramay, amaliyot shuni ko‘rsatadiki, texnologiyani joriy etishning o‘zi kutilgan natijani kafolatlamaydi: u pedagogik maqsadlar, kompetensiya modeli va baholash mezonlari bilan mos kelmasa, fragmentar raqamlashtirish yuzaga keladi. Xususan, Axborot xavfsizligi kabi tez yangilanadigan fanlarda raqamli ta‘lim resurslari ko‘pincha statik ma‘ruzalar omboriga aylanib qoladi yoki laboratoriya topshiriqlari real hayotiy risklar va tashkilot siyosati bilan bog‘lanmaydi. Ilmiy bo‘shliq shundan iboratki, raqamli ta‘lim muhitida Axborot xavfsizligi fanini o‘qitishga mos zamonaviy texnologiyalar majmuini didaktik jihatdan asoslash, ularni kompetensiyaga yo‘naltirilgan baholash bilan bog‘lash va o‘qitish natijalarini tizimli tahlil qilish bo‘yicha integrativ model kam ishlab chiqilgan.

Tadqiqot ob‘ekti va qo‘llanilgan metodlar

Maqolaning maqsadi raqamli ta‘lim muhitida Axborot xavfsizligi fanini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning didaktik va metodik asoslarini ishlab chiqish hamda ularning ta‘lim natijalariga ta‘sirini asoslangan tarzda ko‘rsatishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun bir necha vazifalar belgilandi: birinchidan, Axborot xavfsizligi kompetensiyalarini raqamli muhit sharoitida shakllantirishga qo‘yiladigan didaktik talablarni aniqlash; ikkinchidan, mos texnologiyalar to‘plamini tanlash va o‘quv

dizayniga integratsiya qilish prinsiplarini asoslash; uchinchi, o'qitish samaradorligini LMS analitikasi va kompetensiya baholash vositalari orqali baholash; to'rtinchidan, olingan natijalarni mavjud ilmiy yondashuvlar bilan qiyoslab, ularning ilmiy yangiligini asoslash. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyosiy, kontekstual, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot metodologiyasi ta'lim texnologiyalari va axborot xavfsizligi didaktikasi tutashgan nuqtada aralash yondashuvga tayandi. Nazariy bosqichda raqamli pedagogika, kompetensiyaga asoslangan ta'lim va axborot xavfsizligi bo'yicha o'quv natijalarini loyihalashga oid manbalar tahlil qilindi; bu tahlil texnologiya tanlashda "vosita emas, didaktik vazifa" prinsipini ustuvor qo'yishga imkon berdi. Shu bilan birga, xalqaro standartlar va axborot xavfsizligi boshqaruvi konsepsiyalariga oid qarashlar o'quv kontentini real tashkilot amaliyotiga yaqinlashtirish uchun kontseptual tayanch sifatida qabul qilindi [1; 7]. Nazariy tahlil natijasida fan bo'yicha kompetensiyalar uch blokka ajratildi: texnik-amaliy (zaifliklarni aniqlash va bartaraf etish), tahliliy (hodisani tekshirish va riskni baholash), tashkiliy-me'yoriy (siyosat, protsedura, auditga tayyorgarlik).

Empirik bosqichda raqamli ta'lim muhitida o'qitish dizayni ishlab chiqildi va sinovdan o'tkazildi. O'quv jarayoni modul asosida tashkil etilib, har bir modulda uch qatlamli didaktik konstruksiyaga qo'llandi: moslashuvchan nazariy kontent, simulyatsiyaga asoslangan amaliy stsenariy va refleksiv tahlil topshiriqlari. Moslashuvchan kontent talabani oldingi faolligi va test natijalariga ko'ra tavsiya etiladigan mikromavzularni taqdim etdi; bu yondashuv kognitiv yuklamani boshqarish va bo'shliqlarni tezkor yopishga xizmat qildi. Simulyatsiya va virtual laboratoriyalar esa izolyatsiyalangan muhitda tarmoq konfiguratsiyasi, autentifikatsiya siyosati, jurnal tahlili, zararli faoliyat alomatlarini aniqlash kabi amaliy vazifalarni xavfsiz bajarishga imkon berdi. Metodik jihatdan laboratoriya vazifalari real holatga yaqin stsenariylar asosida ishlab chiqildi, bunda "xato qilish huquqi" tamoyili saqlanib, qayta urinishlar orqali o'rganish rag'batlantirildi.

Ma'lumotlarni yig'ish bir necha manba orqali amalga oshirildi. Birinchidan, LMS analitikasi asosida talabalar kontent bilan ishlash davomiyligi, modul bo'yicha ketma-ketlikka rioya qilishi, qayta urinishlar soni va topshiriqlarni bajarish tezligi kabi ko'rsatkichlar olindi. Ikkinchidan, kompetensiyaga asoslangan baholash uchun rubrikalar ishlab chiqildi: rubrikalarda texnik to'g'rilik, izohlangan qaror, xavf va oqibatni asoslash, hamda me'yoriy talabga moslik alohida mezon sifatida ajratildi. Uchinchi, yakuniy nazoratda integrativ keys berilib, talabadan hodisa bo'yicha loglar tahlili, minimal chora-tadbirlar rejasini va siyosiy hujjat loyihasi qisqa fragmenti talab qilindi. Ushbu baholash konstrukti axborot xavfsizligi bo'yicha nazariy bilimning amaliy vaziyatda ishlashini tekshirishga xizmat qildi.

Tahlil usullari sifatida taqqoslash, kontent tahlili va interpretatsiyasiz natija tizimlashtirish qo'llandi. Taqqoslashda bir xil fan bo'yicha an'anaviy raqamli kurs (asosan videoma'ruza va test) bilan texnologik jihatdan boyitilgan kurs natijalari o'zaro solishtirildi; bunda asosiy e'tibor yakuniy keysdagi kompetensiya ko'rsatkichlariga qaratildi. Kontent tahlili orqali talabalar refleksiv yozma javoblari uchraydigan tipik xatolar va mantiqiy bo'shliqlar ajratildi. Metodologik tanlovning asosiy sababiga ko'ra, mazkur fan natijalarini faqat ball bilan emas, balki faoliyat sifati va qaror asoslanganligi bilan baholash zarur deb qaraldi [4; 8]. Tadqiqot jarayonida akademik halollik va xavfsizlik etikasi prinsiplari inobatga olinib, laboratoriya topshiriqlari ekspluatatsiya ko'nikmalarini zarar yetkazuvchi amaliyotga aylantirmaslik uchun yopiq, izolyatsiyalangan muhitda hamda himoya maqsadida yo'naltirildi.

Tadqiqot natijalari zamonaviy texnologiyalarni didaktik jihatdan to'g'ri integratsiya qilish Axborot xavfsizligi fanida o'quv natijalarining sifati bir necha yo'nalishda yaxshilashini ko'rsatdi. Birinchi natija kompetensiya shakllanishining muvozanatlashuvi bilan bog'liq bo'ldi. An'anaviy raqamli kursda talabalar ko'proq deklarativ bilimlarni namoyon etgan bo'lsa, texnologik jihatdan boyitilgan kursda texnik-amaliy kompetensiyalar bilan bir qatorda tahliliy va tashkiliy-me'yoriy bloklar ham barqaror namoyon bo'ldi. Yakuniy keys topshirig'ida talabalar nafaqat muammoni aniqlash, balki uning ehtimoliy sabablari va oqibatlarini asoslash, hamda minimal tashkiliy chora-tadbirlarni taklif qilishda yuqoriroq sifat ko'rsatkichlarini namoyish etdi; bu holat rubrika mezonlari bo'yicha "qarorni asoslash" va "me'yoriy moslik" bandlarida ayniqsa sezildi.

Ikkinchi natija o'quv jarayonining izchilligi va o'zlashtirish trayektoriyasining barqarorlashuvi bilan ifodalandi. LMS analitikasi talabalar modul ichida tavsiya etilgan ketma-ketlikka ko'proq rioya qilganini, murakkab mavzularda qayta urinishlar soni oshganini va bu qayta urinishlar keyingi topshiriqlarda xatolar kamayishi bilan birga kechganini ko'rsatdi. Moslashuvchan kontent talabani bo'shliqlarini aniqlab, qisqa va maqsadli qayta o'rganish segmentlarini taklif qilgani uchun nazariy bilimning laboratoriya vazifasiga ko'chishi tezlashdi. Natijada, laboratoriya vazifalarini bajarishdagi "tasodifiy muvaffaqiyat" ulushi kamayib, izohlangan va takrorlanadigan yechimlar soni ortdi.

Uchinchi natija simulyatsiya va virtual laboratoriyalarning didaktik qiymati bilan bog'liq bo'ldi. Raqamli muhitda xavfsiz tajriba maydoni yaratilgani sababli talabalar konfiguratsion xatolarni ko'proq ochiq sinab ko'rdi, tizim javoblarini kuzatdi va jurnal yozuvlarini tahlil qilishga ko'proq vaqt ajratdi. Refleksiv yozma javoblar kontent tahlilida shuni ko'rsatdiki, virtual laboratoriya qo'llangan modularda talabalar izohlash tili aniqroq bo'lib, "nima qilish"dan tashqari "nega shunday qilish" va "qanday oqibat bo'ladi" kabi mantiqiy bog'lanishlar kuchaydi. Bu natija ayniqsa hodisaga javob berish, autentifikatsiya siyosatini kuchaytirish va zaxira nusxa strategiyasi kabi mavzularda yaqqol ko'rindi.

To'rtinchi natija baholashning shaffoflashuvi va ta'lim natijalarining o'lchanishida kuzatildi. Rubrikalarga asoslangan kompetensiya baholash talabalariga kutilayotgan natijani oldindan aniq ko'rsatdi, o'qituvchiga esa faqat yakuniy javobni emas, balki yechimning mantiqiy zanjirini baholash imkonini berdi. Shu sababli talabalar o'qish strategiyasi ham o'zgardi: testdan o'tishga yo'naltirilgan yodlashdan ko'ra, stsenariyga mos tahlil va hujjatlashtirishga yo'naltirilgan yondashuv kuchaydi. Natijada yakuniy keysda javoblar strukturalashgan, dalillangan va me'yoriy nuqtai nazardan izchil bo'lib bordi.

Beshinchi natija o'qituvchi faoliyatining qayta konfiguratsiyasi bilan bog'liq bo'ldi. Texnologik muhit o'qituvchini "axborot yetkazuvchi" roldan "o'quv jarayonini loyihalovchi va kuzatuvchi" roliga yaqinlashtirdi: analitika orqali qaysi mikromavzularda xatolar ko'p ekanini ko'rish, shu nuqtada qisqa izohli material yoki qo'shimcha stsenariy kiritish imkoniyati paydo bo'ldi. Bu esa kursni bir martalik ishlab chiqilgan resurs emas, balki iterativ takomillashtiriladigan didaktik tizim sifatida yuritish amaliyotini shakllantirdi.

Olingan natijalar raqamli ta'lim muhitida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash masalasini "raqamlashtirish" emas, balki "pedagogik muhandislik" sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi. Axborot xavfsizligi bo'yicha kompetensiyalar ko'p qatlamli bo'lgani uchun, ta'lim dizayni ham faqat kontent yetkazish bilan cheklanmasdan, faoliyatni modellashtirish, qaror qabul qilishni asoslash va tashkiliy-me'yoriy kontekstni singdirishni ta'minlashi kerak. Bu yondashuv ISO/IEC 27001 doirasida axborot xavfsizligi

boshqaruvining tizimli xarakteri bilan hamohangdir, chunki u texnik choralar bilan bir qatorda jarayonlar, siyosatlar va doimiy yaxshilash siklini talab qiladi [1]. Tadqiqotda simulyatsiya va virtual laboratoriyalar aynan shu tizimlilikni o'quv faoliyatiga ko'chirishga xizmat qildi: talabalar "vosita"ni emas, "qaror"ni o'rgandi, qaror esa risk va me'yoriy talablar bilan bog'landi.

Kompetensiyaga asoslangan baholash natijalarining barqarorligi Bloom taksonomiyasining yuqori darajalariga mos keluvchi tahlil va sintez faoliyatlari raqamli muhitda ham to'g'ri dizayn orqali shakllanishini ko'rsatadi. Bloom taksonomiyasining qayta ko'rib chiqilgan talqinida o'rganish natijalarini faoliyat va bilim turlari kesishmasida loyihalash muhimligi ta'kidlanadi; bizning natijalar rubrikalar va integrativ keys orqali aynan shu kesishmani o'lchashga yaqinlashganini ko'rsatdi [4]. Bu holat shuni anglatadiki, Axborot xavfsizligi fanida testlar bilan cheklanish nafaqat o'lchashni soddalashtiradi, balki ta'limning maqsadli natijalarini toraytirib yuboradi; holbuki real ish vaziyatida xodimdan "to'g'ri javob" emas, "asoslangan qaror" kutiladi.

Natijalarni raqamli pedagogika va masofaviy ta'lim nazariyalari bilan qiyoslaganda, o'qituvchining roli transformatsiyasi haqidagi kuzatuvlar Salmonning e-moderatsiya modeli bilan mantiqan uyg'unlashadi, chunki u onlayn o'rganishda bosqichma-bosqich faollik va yo'naltirilgan fasilitatsiyaning muhimligini ko'rsatadi [6]. Bizning holatda LMS analitikasi o'qituvchiga aynan qaysi bosqichda talaba "tiqilib qolayotganini" aniqlash, shu asosda moderatsiyani aniq nuqtaga yo'naltirish imkonini berdi. Demak, texnologiya o'qituvchining o'rni bosmaydi, balki uning didaktik qarorlarini aniqroq va dalillarga tayangan holda qabul qilishiga yordam beradi.

Virtual laboratoriyalarning samaradorligi bo'yicha natijalar Rossiya ilmiy maktablarida ishlab chiqilgan axborot xavfsizligi ta'limi yondashuvlari bilan ham qisman mos keladi. Masalan, Krutskixning axborot xavfsizligi bo'yicha amaliy tayyorgarlikning zaruriyati haqidagi fikrlari laboratoriya va stsenariy asosidagi o'qitish ustuvorligini qo'llab-quvvatlaydi, biroq u ko'proq an'anaviy laboratoriya infratuzilmasiga tayanadi; bizning natijalar esa raqamli muhitda izolyatsiyalangan virtual infratuzilma orqali ham shunga yaqin didaktik effektga erishish mumkinligini ko'rsatdi, bunda xarajat va xavfsizlik risklari pasayadi [3]. Shu bilan birga, Zubov va hamkorlarining ta'lim jarayonida axborot xavfsizligi masalalarini tizimli kiritish haqidagi yondashuvi bilan ham moslik kuzatildi, chunki biz ham texnik ko'nikmalarni me'yoriy va tashkiliy kontekst bilan bog'lashni markazga qo'ydik [2]. Farq shundaki, raqamli muhitda bu bog'lanish analitika va moslashuvchan kontent orqali dinamik boshqarildi.

Xalqaro adabiyotlar kontekstida Whitman va Mattord axborot xavfsizligini boshqarishning boshqaruv, siyosat va inson omili bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlaydi; bizning natijalar rubrika mezonlarida "me'yoriy moslik" va "qarorni asoslash"ning kuchayishi bilan aynan inson omili va boshqaruv komponentlari o'quv natijasiga singdirilganini ko'rsatadi [7]. Shu bilan birga, Bishopning asosiy prinsiplar va hujum-himoya mantiqini tushuntirishdagi konseptual yondashuvi simulyatsiya stsenariylarini qurishda nazariy tayanch bo'la oldi: laboratoriya vazifalari "asboblarga to'plam"ga emas, prinsip va modelga tayanib tuzilganida transfer samarasi oshishi kuzatildi [8]. Demak, texnologiyaning o'zi emas, uni konseptual ramka bilan birlashtirish o'quv natijalarini barqaror qiladi.

O'zbekiston kontekstida raqamli ta'lim muhitini joriy etish jarayonlari va oliy ta'limda pedagogik texnologiyalarni tizimlashtirish masalalari bo'yicha mavjud qarashlar, xususan, Xo'jayev va Karimovning ta'lim jarayonini loyihalash hamda raqamli resurslarni metodik jihatdan asoslash haqidagi yondashuvlari bilan qiyoslanganda, bizning ishning yangiligi aynan Axborot xavfsizligi fanining predmet xususiyatidan kelib chiqib texnologiyalar majmuini tanlash va baholash mexanizmini integratsiyalashda ko'rinadi [5]. Ya'ni umumiy raqamli didaktika tamoyillarini fan mazmuniga mos "xavfsiz tajriba muhitini" yaratish, risk va siyosat tili bilan birlashtirish orqali konkretlashtirishga erishildi.

Shu bilan birga, natijalar cheklovlariga ham ishora qiladi. Simulyatsiya va virtual laboratoriyalarni qo'llash, agar stsenariylar yangilanmasa, tez eskirishi mumkin; axborot xavfsizligi tahdirlari evolyutsiyasi didaktik materiallarning doimiy qayta ko'rib chiqilishini talab etadi. Bundan tashqari, analitika asosida boshqaruv qilishda "faollik ko'rsatkichlari"ni "chuqur o'rganish" bilan aynanlashtirib yuborish xavfi mavjud; shu sababli analitika faqat rubrika va integrativ keys kabi sifat ko'rsatkichlari bilan birga talqin qilinishi kerak. Mazkur masalalar keyingi tadqiqotlar uchun metodik yo'nalishlarni belgilaydi.

Xulosa. Tadqiqot raqamli ta'lim muhitida Axborot xavfsizligi fanini o'qitishda zamonaviy texnologiyalarni didaktik maqsadlar va kompetensiya modeli bilan uyg'un integratsiya qilish ta'lim natijalarini sifat jihatidan kuchaytirishini ko'rsatdi. Moslashuvchan kontent nazariy bo'shliqlarni tez yopib, laboratoriya faoliyatiga tayyorgarlikni barqarorlashtiradi; simulyatsiya va virtual laboratoriyalar esa xavfsiz sharoitda stsenariy asosida qaror qabul qilish va tahlil ko'nikmalarini rivojlantiradi. Rubrikalarga tayangan baholash o'qish strategiyasini testga moslashishdan ko'ra asoslangan yechim ishlab chiqishga yo'naltiradi va o'qituvchining kursni iterativ takomillashtirishiga metodik zamin yaratadi. Kelgusida tadqiqotlar stsenariylar bankini avtomatik yangilash, o'quv analitikasini semantik tahlil bilan boyitish hamda fanlararo integratsiya sharoitida axborot xavfsizligi kompetensiyalarini o'lchashning yanada nozik modelini ishlab chiqishga qaratilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. ISO/IEC 27001:2022. Information security, cybersecurity and privacy protection. Information security management systems. Requirements. Geneva: ISO, 2022. 30 p.
2. Zubov A. B., Kozlov A. A., Petrov I. S. Информационная безопасность в образовательной среде: методология и практика. Москва: КНОРУС, 2020. 256 с.
3. Крутских В. В. Основы информационной безопасности: учебное пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2019. 304 с.
4. Anderson L. W., Krathwohl D. R. A taxonomy for learning, teaching, and assessing. A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives. New York: Longman, 2001. 352 p.
5. Xo'jayev B. B., Karimov N. R. Raqamli pedagogika asoslari: oliy ta'lim uchun o'quv qo'llanma. Toshkent: O'zbekiston, 2021. 240 b.
6. Whitman M. E., Mattord H. J. Principles of information security. Boston: Cengage Learning, 2022. 672 p.
7. Bishop M. Introduction to computer security. Boston: Addison-Wesley, 2005. 467 p.
8. Ganiev S.K., Karimov M.M., Tashev K.A. Axborot xavfsizligi. Darslik (Professor S.K.Ganiev tahriri ostida) Toshkent-2016 366 b.
9. Zakirova, F.M., Saidova, F. and Zakirova, M. 2018. Blended learning for the development of academic staff creativity: The experience of advanced training of pedagogical staff in the Republic of Uzbekistan. In 2nd International Conference on Digital Technology in Education, ICDTE 2018, Thailand. 143696. DOI: <https://doi.org/10.1145/3284497.3284501>
10. Salmon G. E-moderating. The key to teaching and learning online. London: Routledge, 2013. 256 p.

Muallif:

Mavlonov Sh. H. - Guliston davlat universiteti, Axborot texnologiyalari kafedrasida katta o'qituvchisi.

UDK:025.4.03:004:378.147:811.111

THE ROLE OF DIGITAL PLATFORMS IN THE DEVELOPMENT OF CRITICAL LISTENING SKILLS

TANQIDIY TINGLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI PLATFORMALARNING AHAMIYATI

ЗНАЧЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО СЛУШАНИЯ

Xodjakulova Nargiza Xosiyatkulovna¹, Boltaboyev Islombek²

¹Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti

Milliy tadqiqot universiteti, 100000, Toshkent shahri, Qori Niyoziy ko'chasi, 39

E-mail: nargiza.khodjakulova@email.com

²Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mikrorayon.

E-mail: boltaboyevislom633@gmail.com

Abstract. This article examines the importance of digital platforms in developing critical listening skills among students in higher education. In establishing the theoretical foundations of the study, the works of Uzbek scholars were analyzed. In particular, the studies of M. Shamsitdinova on linguistic and extralinguistic difficulties in listening comprehension, as well as S. Giyozova's views on methodological challenges in teaching listening and the effectiveness of the communicative approach, were considered. In addition, the methodological approaches proposed by J. Jalolov, G. Makhkamova, and Sh. Ashurov, which are based on the principles of the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) and the development of communicative competence in the context of foreign language teaching in Uzbekistan, were also examined. The national context was further clarified by taking into account the recommendations for reforming English language education in Uzbekistan developed in cooperation with the British Council and Cambridge. Among foreign scholars, the works of L. Vandergrift and C. Goh, who interpret listening as a metacognitive process, J. Field's process-oriented model of listening, M. Rost's theory of communicative listening, and G. Buck's research on listening assessment served as the methodological basis of this study. These approaches provide opportunities to develop decoding, comprehension, critical analysis, and reflection skills through the use of digital educational platforms.

Keywords: critical listening, digital platform, listening comprehension, communicative approach, metacognition, reflection, EFL, assessment.

Annotatsiya. Ushbu maqola oliy ta'limda talabalarning tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishda raqamli platformalarning ahamiyatini yoritishga bag'ishlanadi. Tadqiqotning nazariy asoslarini belgilashda O'zbekiston olimlaridan M. Shamsitdinovaning tinglab tushunishdagi lingvistik va ekstralingvistik qiyinchiliklarga doir ishlari, S. Giyozovanning tinglashni o'qitishdagi metodik muammolar hamda kommunikativ yondashuv samaradorligi haqidagi qarashlari, shuningdek J. Jalolov, G. Makhkamova va Sh. Ashurovlarning O'zbekiston sharoitida CEFR va kommunikativ kompetensiyaga asoslangan metodik yondashuvlari tahlil qilindi. Milliy kontekstni aniqlashda British Council va Cambridge hamkorligida ishlab chiqilgan O'zbekiston ingliz tili ta'limini isloh qilish bo'yicha tavsiyalar ham hisobga olindi. Chet el olimlaridan L. Vandergrift va C. Gohning tinglashni metakognitiv jarayon sifatida talqin qiluvchi qarashlari, J. Fieldning tinglash jarayoniga yo'naltirilgan modeli, M. Rostning kommunikativ tinglash nazariyasi hamda G. Buckning tinglashni baholash bo'yicha ishlari ushbu tadqiqot uchun metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Aynan shu yondashuvlar raqamli platformalar yordamida tinglashni dekodlash, tushunish, tanqidiy tahlil va refleksiya bosqichlarida rivojlantirish imkonini beradi.

Tayanch so'zlar: tanqidiy tinglash, raqamli platforma, tinglab tushunish, kommunikativ yondashuv, metakognitiv yondashuv, refleksiya, EFL, baholash.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению значения цифровых платформ в развитии навыков критического слушания у студентов высших учебных заведений. При определении теоретических основ исследования были проанализированы работы ученых Узбекистана, в частности исследования М. Шамситдиновой, посвященные лингвистическим и экстралингвистическим трудностям аудирования, а также научные взгляды С. Гиёзовой на методические проблемы обучения слушанию и эффективность коммуникативного подхода. Кроме того, были рассмотрены методические подходы Дж. Джалолова, Г. Махкамовой и Ш. Ашурова, основанные на принципах CEFR и развитии коммуникативной компетенции в условиях преподавания иностранных языков в Узбекистане. При анализе национального контекста также были учтены рекомендации по реформированию преподавания английского языка в Узбекистане, разработанные в сотрудничестве British Council и Cambridge. В качестве зарубежной научной базы исследования были использованы труды Л. Вандергрифта и К. Го, рассматривающих аудирование как метакогнитивный процесс, модель Дж. Филда, ориентированную на процесс слушания, теория коммуникативного слушания М. Роста, а также исследования Г. Бака, посвященные оцениванию навыков аудирования. Данные научные подходы послужили методологической основой настоящего исследования и позволили обосновать возможности развития навыков декодирования, понимания, критического анализа и рефлексии при использовании цифровых образовательных платформ.

Ключевые слова: критическое слушание, цифровая платформа, аудирование, коммуникативный подход, метакогнитивный подход, рефлексия, EFL, оценивание.

Kirish. Zamonaviy axborot jamiyatida insonlar turli manbalardan kelayotgan katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlashga majbur bo'lmoqda. Bunday sharoitda ma'lumotlarni faqat qabul qilish emas, balki ularni tahlil qilish, baholash va asosli xulosalar chiqarish qobiliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ta'lim jarayonida talabalarda **tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish** muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Tanqidiy fikrlash o'quvchilarning axborotni mustaqil tahlil qilish, dalillarni baholash va turli nuqtai nazarlarni solishtirish qobiliyatini shakllantiradi (Facione, 2011).

Xorijiy tilni o'qitish jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda tinglab tushunish faoliyati muhim rol o'ynaydi. Tinglash jarayoni eshitilgan nutqni qabul qilish, undagi tovush va so'zlarni tanib olish (**dekodlash**), mazmunini tushunish hamda eshitilgan axborotni tahlil qilishni o'z ichiga oladigan murakkab kognitiv jarayon hisoblanadi (Field, 2008). Tadqiqotchilar tinglashni faqat passiv qabul qilish emas, balki faol tahlil qilish jarayoni sifatida talqin qiladilar (Rost, 2011).

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

L. Vandergrift va C. Gohning ta'kidlashicha, samarali tinglash metakognitiv jarayon bo'lib, unda tinglovchi eshitilgan axborotni tushunish, nazorat qilish va baholash orqali faol ravishda qayta ishlaydi (Vandergrift & Goh, 2012). Shu bois zamonaviy til ta'limida **tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish** talabalarning tanqidiy fikrlashini shakllantirishning muhim vositasi hisoblanadi. Tanqidiy tinglash talabalarga nutqdagi fakt va fikrlarni ajratish, emotsional tilni aniqlash, muallifning tarafkashligini baholash hamda axborot manbalarining ishonchligini tahlil qilish imkonini beradi (Buck, 2001).

O'zbekiston olimlari ham xorijiy tilni o'qitishda tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish masalasiga alohida e'tibor qaratganlar. Jumladan, M. Shamsitdinova tinglab tushunish jarayonida lingvistik va ekstralingvistik omillar muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. S. Giyozova esa tinglashni samarali o'qitish uchun kommunikativ yondashuvdan foydalanish zarurligini qayd etadi. Shuningdek, J. Jalolov, G. Makhkamova va Sh. Ashurovlarning tadqiqotlarida xorijiy tilni o'qitishda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish CEFR standartlari asosida tashkil etilishi lozimligi ko'rsatib berilgan (Jalolov, Makhkamova & Ashurov, 2015).

So'nggi yillarda ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va elektron platformalarni joriy etish til o'qitish metodikasida yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Raqamli platformalar tinglash materiallarini interaktiv tarzda taqdim etish, talabalarni faol o'quv jarayoniga jalb qilish hamda ularning tahliliy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi (Chapelle, 2001; Laurillard, 2012).

Shu munosabat bilan mazkur maqolaning maqsadi oliy ta'lim muassasalarida raqamli platformalar yordamida talabalarning tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish va shu orqali tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish imkoniyatlarini aniqlash hamda ushbu jarayonni takomillashtirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Quyida siz bergan barcha elementlarni ilmiy maqola uslubida, alohida sarlavhalar bilan, **asosiy** matnga integratsiya qilib yozib berdim. Bu variantni siz to'g'ridan-to'g'ri maqolangizning "Metodologiya" va "Natijalar" qismlariga qo'yishingiz mumkin.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Mazkur tadqiqotning asosiy ob'ekti sifatida oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarining tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni tanlandi. Tadqiqot Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti milliy tadqiqot universiteti, Guliston davlat universiteti hamda Namangan davlat chet tillar institutida tahsil olayotgan talabalar ishtirokida olib borildi. Tadqiqotda jami 103 nafar talaba qatnashdi. Tadqiqot jarayoni 2025 yil fevral oyidan dekabr oyigacha davom etdi.

Talabalarining tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun **DeCCaR modeli** (Decoding – Comprehension – Critical Analysis – Reflection) asosida ishlab chiqilgan metodik yondashuv qo'llanildi. (Jadval 1ga qarang). Mazkur model tinglash jarayonini to'rtta asosiy bosqich orqali rivojlantirishga qaratilgan: eshitilgan nutqni tanib olish (dekodlash), mazmunni tushunish, tanqidiy tahlil qilish hamda refleksiya. Tinglash jarayonining metakognitiv tabiati ko'plab tadqiqotlarda ta'kidlangan bo'lib, L. Vandergrift va C. Goh tinglashni faol kognitiv jarayon sifatida izohlaydilar (Vandergrift & Goh, 2012). Shuningdek, J. Field tinglashni eshitilgan nutqni dekodlash va interpretatsiya qilish jarayonlari orqali tushuntiradi (Field, 2008). (Jadval 2-3ga qarang)

Talabalarining tanqidiy tinglash ko'nikmalari **5 ballik baholash tizimi** asosida baholandi. Baholash mezonlari sifatida fakt va fikrlarni ajratish, emotsional tilni aniqlash, tarafkashlikni aniqlash, manbaning ishonchligini baholash hamda refleksiya ko'nikmalari tanlandi.

Jadval 1

DeCCaR modeli asosida tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish bosqichlari

Bosqich	Bosqich mazmuni	Mashq turlari	Didaktik vazifasi
D – Decoding (eshitilgan nutqni tanib olish)	Talabalar eshitilgan nutqdagi tovushlar, so'zlar va asosiy til birliklarini aniqlaydi	Warm-up mashqlar, fikrlashga undovchi rasmlar (thought-provoking pictures), moslashtirish (matching), so'z boyligini aniqlash mashqlari	Talabalarining tinglashga tayyorgarligini shakllantirish, asosiy leksik birliklarni aniqlash
C – Comprehension (tushunish)	Eshitilgan nutq mazmunini tushunish va asosiy g'oyalarni aniqlash	Bo'sh joylarni to'ldirish (gap filling), asosiy g'oyani topish, savollarga javob berish, MCQ	Tinglangan matnning mazmunini tushunish va asosiy axborotni ajratish
C – Critical analysis (tanqidiy tahlil)	Nutqdagi fakt va fikrlarni farqlash, emotsional til va tarafkashlikni aniqlash	Fakt va fikrni ajratish mashqlari, nutqdagi bias va propaganda elementlarini aniqlash, muhokama topshiriqlari	Analitik fikrlash va tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish
R – Reflection (refleksiya)	Tinglangan axborot asosida xulosa chiqarish va shaxsiy munosabat bildirish	Refleksiv savollar, muhokama, yozma fikr bildirish, argumentatsiya mashqlari	Talabalarda tanqidiy fikrlash va refleksiv tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish

Jadval 2.

Listen2Me platformasidagi DeCCaR asosidagi o'quv modullari

Modul	Darslar soni	Mazmuni
Introduction	8	Tanqidiy tinglash asoslari, tinglash strategiyalari
Analysis	4	Nutqdagi fakt va fikrlarni tahlil qilish
Evaluation	4	Axborotning ishonchligini baholash
Assessment	4	Tinglash ko'nikmalarini baholash topshiriqlari
Reflection	4	Refleksiv tahlil va muhokama

Jadval 3.

DeCCaR modelida qo'llanilgan mashqlar tasnifi

Mashq turi	Tavsifi	Didaktik maqsadi
Fikrlashga undovchi rasmlar	Tinglashdan oldin rasmlar asosida muhokama	Talabalarni tinglashga tayyorlash
Matching	So'zlar yoki tushunchalarni moslashtirish	Leksik va semantik tushunishni rivojlantirish
Gap filling	Tinglangan matndagi bo'sh joylarni to'ldirish	Tinglab tushunishni rivojlantirish

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Mashq turi	Tavsifi	Didaktik maqsadi
MCQ	Ko'p variantli test savollari	Axborotni tanib olish va baholash
Refleksiv mashqlar	Tinglangan material asosida fikr bildirish	Tanqidiy fikrlash va refleksiyani rivojlantirish

Raqamli platformaning tuzilishi. Tadqiqot jarayonida talabalarning tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida **Listen2Me** nomli raqamli ta'lim platformasi ishlab chiqildi va amaliyotda qo'llanildi. Platforma DeCCaR modeli asosida tashkil etilgan bo'lib, unda tinglash faoliyati bosqichma-bosqich rivojlantiriladi.

Platformaning o'quv modullari quyidagi qismlardan iborat: **Introduction** – 8 ta dars; **Analysis** – 4 ta dars; **Evaluation** – 4 ta dars; **Assessment** – 4 ta dars; **Reflection** – 4 ta dars.

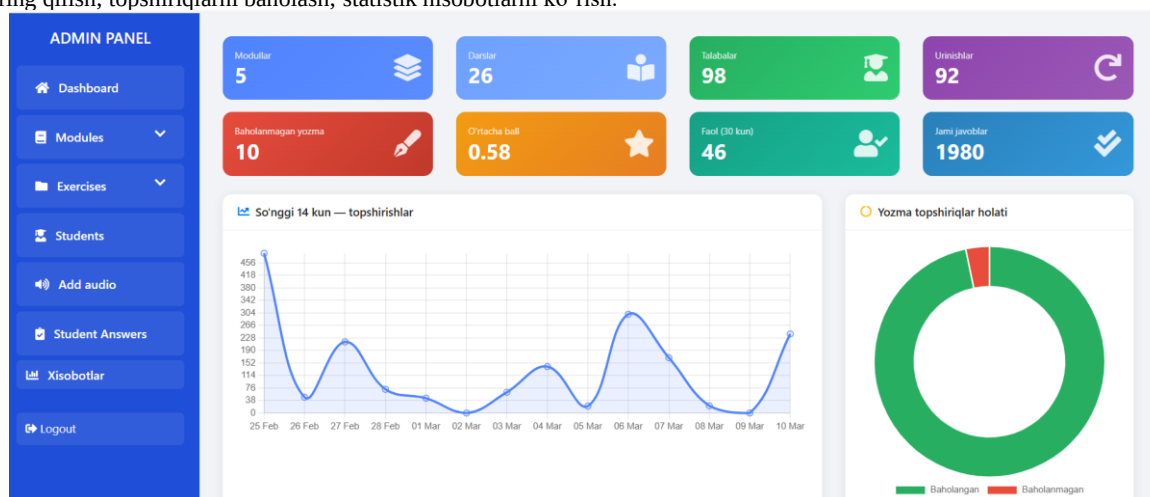
Mazkur modullarda talabalarning tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan turli didaktik mashqlar qo'llanildi.

Platformada qo'llanilgan mashqlar turlari. Platformada quyidagi mashq turlaridan foydalanildi: fikrlashga undovchi rasmlar (thought-provoking pictures) – tinglashdan oldin talabalarni muhokamaga jalb qilish uchun; matching mashqlari – tushunchalar va so'zlarni moslashtirish; gap filling mashqlari – tinglangan matndagi bo'sh joylarni to'ldirish; MCQ (multiple choice questions) – ko'p variantli test savollari; refleksiv mashqlar – talabalar fikrini tahlil qilish va xulosa chiqarish uchun.

Mazkur mashqlar talabalarni faol o'quv jarayoniga jalb qilish hamda ularning analitik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi (Chapelle, 2001).

Admin panel va platforma boshqaruvi

Platformaning asosiy boshqaruv qismi **Admin panel** orqali amalga oshiriladi (1-rasm). Ushbu panel orqali o'qituvchi quyidagi imkoniyatlarga ega bo'ladi: yangi modullar va darslarni qo'shish; audio va video tinglash materiallarini yuklash; talabalar faoliyatini monitoring qilish; topshiriqlarni baholash; statistik hisobotlarni ko'rish.

1-rasm. Platformaning asosiy boshqaruv qismi

Platformaning asosiy sahifasi **Dashboard** hisoblanadi. Dashboard orqali o'qituvchi modullar soni, talabalar soni, bajarilgan topshiriqlar va o'quv faolligi ko'rsatkichlarini grafik va diagrammalar orqali kuzatishi mumkin.

Sun'iy intellekt yordamida javoblarni tekshirish. Platformada yozma topshiriqlarni tekshirish jarayonida **sun'iy intellekt texnologiyalaridan** foydalanildi. Talabalar javoblarini tahlil qilish va AI tomonidan yaratilgan matnlarni aniqlash uchun **Gemini sun'iy intellekt tizimi** (<https://gemini.google.com/>) qo'llanildi. Ushbu tizim javoblarni avtomatik ravishda tahlil qiladi, baholaydi hamda ularning sun'iy intellekt yordamida yaratilgan yoki mustaqil yozilganligini aniqlaydi.

Telegram bot orqali monitoring. Platforma natijalari avtomatik ravishda o'qituvchining Telegram akkauntiga yuboriladi. Ushbu tizim **@Criticallylisteningbot** orqali ishlaydi. Telegram bot o'qituvchiga talabalar tomonidan bajarilgan topshiriqlar natijalarini real vaqt rejimida ko'rish imkonini beradi.

Quyida Telegram bot orqali yuborilgan xabar namunasi keltirilgan.

Yangi yozma topshiriq (namuna)

Talaba: Ozodbek Yo'lichiboyev

Dars: Lesson 1 – Identifying Facts and Opinions

Urinish: 1

Savol:

Which part was difficult for you when identifying facts and opinions? Why?

Talaba javobi:

The difficult part was distinguishing between facts and opinions because sometimes opinions can look like facts.

AI bahosi: 1.00 / 1

AI feedback:

The answer appears to be written by a human student. The language is clear and natural.

Mazkur tizim o'qituvchiga talabalar faoliyatini tezkor monitoring qilish hamda ularning tanqidiy fikrlash darajasini baholash imkonini beradi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Olingan natijalar va ularning tahlili.

Tadqiqot natijalari eksperimental va nazorat guruhlarini o'rtasidagi farqlarni aniqlash orqali tahlil qilindi. Pre-test va post-test natijalari qiyosiy tahlil qilinib, tajriba natijasida talabalarning tanqidiy tinglash ko'nikmalarida 15,4 % o'sish kuzatildi.

Statistik tahlil uchun Student's t-test hamda Pearson korrelyatsiya koeffitsienti qo'llanildi (Field, 2013). T-test natijalari eksperimental guruhda olingan natijalar statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini ko'rsatdi ($p < 0.05$). Pearson korrelyatsiya tahlili esa tanqidiy tinglash ko'nikmalarining rivojlanishi va talabalarning tanqidiy fikrlash darajasi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini tasdiqladi ($r = 0.63$).

Olingan natijalar raqamli platforma asosida tashkil etilgan tinglash mashg'ulotlari talabalarning tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini ko'rsatdi. (Jadvallar 4-8 ga qarang).

Jadval 4

Tadqiqot ishtirokchilari taqsimoti

Universitet	Talabalar soni	Foiz (%)
Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti milliy tadqiqot universiteti	38	36.9
Guliston davlat universiteti	32	31.1
Namangan davlat chet tillar instituti	33	32.0
Jami	103	100

Jadval 5

Tanqidiy tinglash ko'nikmalarini baholash mezonlari (5 ballik tizim)

Baholash mezonlari	Tavsif	Ball
Fakt va fikrlarni ajratish	Nutqda berilgan ma'lumotlarning fakt yoki fikr ekanini aniqlash	1–5
Emotsional tilni aniqlash	Nutqdagi emotsional ifodalar va manipulyativ tilni aniqlash	1–5
Tarfkashlikni aniqlash	Muallifning subyektiv qarashlarini aniqlash	1–5
Manba ishonchligini baholash	Nutq muallifining ishonchligini tahlil qilish	1–5
Refleksiya	Eshirilgan axborot asosida xulosa chiqarish	1–5

Jadval 6

Pre-test va post-test natijalari (eksperimental guruh)

Ko'rsatkich	Pre-test (%)	Post-test (%)	O'sish (%)
Fakt va fikrlarni ajratish	58.2	72.5	+14.3
Emotsional tilni aniqlash	55.4	71.1	+15.7
Tarfkashlikni aniqlash	52.6	68.9	+16.3
Manba ishonchligini baholash	57.3	72.8	+15.5
Refleksiya	54.8	69.6	+14.8
Umumiy natija	55.7	71.1	+15.4 %

Jadval 7

Statistik tahlil natijalari

Statistik ko'rsatkich	Qiymat
Student's t-test	$t = 3.42$
p qiymati	$p < 0.05$
Pearson korrelyatsiya koeffitsienti	$r = 0.63$
Natija	Statistik jihatdan ahamiyatli

Jadval 8

Listen2Me platformasidagi o'quv modullari

Modul	Darslar soni	Mazmuni
Introduction	8	Tanqidiy tinglash asoslari
Analysis	4	Nutqni tahlil qilish
Evaluation	4	Axborotni baholash
Assessment	4	Tinglash ko'nikmalarini baholash
Reflection	4	Refleksiv tahlil

Xulosa. Mazkur tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarida talabalarning tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishda raqamli platformalardan foydalanishning samaradorligi kompleks tarzda o'rganildi. Tadqiqot jarayonida DeCCaR modeli (Decoding – Comprehension – Critical Analysis – Reflection) asosida ishlab chiqilgan Listen2Me raqamli ta'lim platformasi amaliyotga joriy etildi.

Ushbu model tinglash jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etish orqali talabalarning eshitilgan nutqni tanib olish, mazmunni tushunish, tanqidiy tahlil qilish va refleksiya qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi. Platformada tashkil etilgan o'quv modullari (Introduction, Analysis, Evaluation, Assessment va Reflection) hamda ularda qo'llanilgan interaktiv mashqlar – fikrlashga undovchi rasmlar, matching, gap filling, ko'p variantli test savollari (MCQ) va refleksiv topshiriqlar talabalarning tinglab tushunish va analitik fikrlash faoliyatini sezilarli darajada faollashtirdi.

Tadqiqot natijalari eksperimental guruh talabalari orasida tanqidiy tinglash ko'nikmalarining rivojlanishida **15,4 % o'sish** kuzatilganini ko'rsatdi. Statistik tahlil (Student's t-test va Pearson korrelyatsiya koeffitsienti) natijalari ushbu o'zgarishlarning statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini tasdiqladi. Bu esa raqamli platforma asosida tashkil etilgan tinglash mashg'ulotlari talabalarning nafaqat tinglab tushunish, balki tanqidiy fikrlash, axborotni tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini ham rivojlantirishini ko'rsatadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, ishlab chiqilgan DeCCaR modeli va Listen2Me raqamli platformasi xorijiy tilni o'qitish jarayonida tanqidiy tinglash ko'nikmalarini tizimli ravishda rivojlantirish uchun samarali metodik vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Platforma o'qituvchilarga o'quv jarayonini raqamli muhitda samarali tashkil etish, talabalar faoliyatini monitoring qilish hamda ularning natijalarini tezkor baholash imkonini beradi. Bundan tashqari, Telegram bot orqali natijalarni avtomatik yuborish hamda sun'iy intellekt yordamida yozma javoblarni tekshirish tizimi o'qituvchining ishini yengillashtiradi va baholash jarayonining obyektivligini oshiradi.

Shunday qilib, DeCCaR modeli asosida ishlab chiqilgan raqamli platformadan foydalanish talabalarning tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali pedagogik yondashuv ekanligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari xorijiy til ta'limida raqamli texnologiyalarni qo'llash talabalarning kommunikativ kompetensiyasi, analitik tafakkuri va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qilishini ko'rsatadi. Kelgusida ushbu yondashuvni boshqa ta'lim bosqichlarida ham qo'llash, shuningdek raqamli platformaning funksional imkoniyatlarini kengaytirish muhim ilmiy va metodik yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Buck G. Assessing Listening. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 274 p.
2. Chapelle C.A. Computer Applications in Second Language Acquisition: Foundations for Teaching, Testing and Research. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 235 p.
3. Field J. Listening in the Language Classroom. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 366 p.
4. Rost M. Teaching and Researching Listening. – London: Routledge, 2011. – 413 p.
5. Vandergrift L., Goh C. Teaching and Learning Second Language Listening: Metacognition in Action. – New York: Routledge, 2012. – 315 p.
6. Laurillard D. Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology. – New York: Routledge, 2012. – 280 p.
7. Jalolov J., Makhkamova G., Ashurov Sh. English Language Teaching Methodology. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 320 b.
8. Flowerdew J., Miller L. Second Language Listening: Theory and Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 241 p.
9. Field A. Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics. – London: Sage Publications, 2013. – 952 p.
10. Facione P. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. // Insight Assessment, 2011. – №1. – P.1–28.
11. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. // Applied Linguistics, 1980. – №1. – P.1–47.
12. Ennis R. Critical Thinking: A Streamlined Conception. // Teaching Philosophy, 2015. – №38. – P.31–47.
13. Shamsitdinova M.M. Improving listening comprehension skills of students in English classes: Автореф. дисс. ... пед. фан. номзоди. – Тошкент, 2019. – 28 б.
14. Giyozova S., Karimova N. Developing listening skills in foreign language teaching. // Материалы Респуб. науч. конф. “Замонавий чет тилларини ўқитиш методикаси”. – Тошкент, 2022. – Б. 55–58.

Mualliflar:

Xodjakulova Nargiza Xosiyatkulovna - Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti Milliy tadqiqot universiteti tadqiqotchisi, E-mail: nargiza.khodjakulova@email.com

Boltaboyev Islombek - Guliston davlat universiteti tadqiqotchisi, E-mail: boltaboyevislom633@gmail.com

UDK 372.862

MECHANISMS FOR DEVELOPING RESEARCH COMPETENCE OF FUTURE ENGINEERS

BO'LAJAK MUHANDISLARNING TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ

Turdiyev Urol Shokir o'g'li, O'tkirov Shahzod Xolmat o'g'li,

Abdurahmonova Sadoqat Bahtiyor qizi, Rajabov G'iyos Buvonor o'g'li

Toshkent kimyo texnologiya instituti Yangiyer filiali, 121000, Sirdaryo viloyati, Yangiyer, Tinchlik ko'chasi, 1.

E-mail: urolturdiyev0@gmail.com

Abstract. This article analyzes the pedagogical mechanisms for developing the research competence of future engineers. In the higher education system, directing students toward scientific research activities in the process of training engineering specialists is considered one of the pressing issues. During the study, the structural components of research competence (motivational, cognitive, practical, and creative) were identified, and methodological mechanisms aimed at their development were substantiated. The results of the experimental work demonstrated that the systematic involvement of future engineers in scientific activities, the application of problem-based learning technologies, the use of the project method, and strengthening integration with industry significantly increase the effectiveness of the educational process. The results of the statistical analysis confirmed the practical significance of the proposed

mechanisms. The research findings contribute to improving the educational process in higher technical education institutions, developing students' independent thinking and innovative approaches, and enhancing their scientific potential.

Keywords: research competence, future engineer, pedagogical mechanism, higher technical education, professional training, scientific activity, innovative approach

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishning pedagogik mexanizmlari tahlil qilinadi. Oliy ta'lim tizimida muhandis kadrlar tayyorlash jarayonida talabalarni ilmiy-izlanish faoliyatiga yo'naltirish dolzarb muammolardan biri sifatida qaraladi. Tadqiqot davomida tadqiqotchilik kompetensiyasining tarkibiy komponentlari (motivatsion, kognitiv, amaliy va kreativ) aniqlanib, ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodik mexanizmlar asoslab berildi. Tajriba-sinov ishlari natijalari bo'lajak muhandislarni ilmiy faoliyatga tizimli jalb etish, muammoli o'qitish texnologiyalarini qo'llash, loyiha metodidan foydalanish hamda ishlab chiqarish bilan integratsiyani kuchaytirish yuqori samaradorlik berishini ko'rsatdi. Statistik tahlil natijalari ishlab chiqilgan mexanizmlarning amaliy ahamiyatini tasdiqladi. Tadqiqot natijalari oliy texnika ta'limida o'quv jarayonini takomillashtirish, talabalarning mustaqil fikrlash va innovatsion yondashuvini rivojlantirish hamda ilmiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tadqiqotchilik kompetensiyasi, bo'lajak muhandis, pedagogik mexanizm, oliy texnika ta'limi, kasbiy tayyorgarlik, ilmiy faoliyat, innovatsion yondashuv.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические механизмы формирования исследовательской компетентности будущих инженеров. В системе высшего образования направление студентов к научно-исследовательской деятельности в процессе подготовки инженерных кадров рассматривается как одна из актуальных проблем. В ходе исследования были определены структурные компоненты исследовательской компетентности (мотивационный, когнитивный, практический и креативный), а также обоснованы методические механизмы, направленные на их развитие. Результаты экспериментальных исследований показали, что систематическое привлечение будущих инженеров к научной деятельности, применение технологий проблемного обучения, использование проектного метода, а также усиление интеграции с производством обеспечивают высокую эффективность. Результаты статистического анализа подтвердили практическую значимость разработанных механизмов. Результаты исследования способствуют совершенствованию образовательного процесса в системе высшего технического образования, развитию самостоятельного мышления и инновационного подхода студентов, а также повышению их научного потенциала.

Ключевые слова: исследовательская компетентность, будущий инженер, педагогический механизм, высшее техническое образование, профессиональная подготовка, научная деятельность, инновационный подход.

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida muhandis kadrlarni tayyorlash jarayoni nafaqat chuqur nazariy bilim berish, balki ularni mustaqil ilmiy izlanish olib bora oladigan, muammoli vaziyatlarda innovatsion yechim topa oladigan mutaxassis sifatida shakllantirishni talab etmoqda. Globalashuv, raqamli texnologiyalar va ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashuvi muhandislardan yuqori darajadagi tahliliy fikrlash, tadqiqotchilik ko'nikmalari va ijodiy yondashuvni talab qiladi. Shu sababli bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish masalasi oliy texnika ta'limining ustuvor vazifalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, an'anaviy o'qitish shakllari talabalarni ko'proq tayyor bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltiradi, biroq mustaqil ilmiy izlanish olib borish, muammoni aniqlash va uni ilmiy asosda hal etish ko'nikmalarini yetarli darajada rivojlantira olmaydi. Natijada bitiruvchilar real ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan murakkab texnik vazifalarni hal etishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Bu esa tadqiqotchilik kompetensiyasini maqsadli ravishda shakllantirish mexanizmlarini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Pedagogik adabiyotlarda kompetensiyaviy yondashuv, muammoli o'qitish, loyiha metodi va amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim masalalari keng o'rganilgan. Biroq muhandislik ta'limi sharoitida tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishning yaxlit pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini tajriba-sinov asosida isbotlash yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Tadqiqotning maqsadi – bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish mexanizmlarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari: tadqiqotchilik kompetensiyasining mazmuni va tarkibiy komponentlarini aniqlash, bo'lajak muhandislarni ilmiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik shart-sharoitlarini belgilash, tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish mexanizmlarini ishlab chiqish, ishlab chiqilgan mexanizmlarning samaradorligini tajriba-sinov orqali aniqlash. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishning motivatsion, kognitiv, amaliy va kreativ komponentlari asosida tizimli pedagogik mexanizmlar ishlab chiqildi hamda ularning o'zaro integratsiyasi asoslab berildi. Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati oliy texnika ta'limida o'quv jarayonini takomillashtirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatini o'quv jarayoniga integratsiyalash hamda talabalarning innovatsion salohiyatini rivojlantirish imkonini berishida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'ekti sifatida oliy texnika ta'limi muassasalarida bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish jarayoni tanlandi. Tadqiqot jarayonida muhandislik yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar hamda ularning ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq pedagogik jarayonlar o'rganildi. Asosiy e'tibor talabalarni ilmiy izlanishlarga jalb etish, ularning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va ilmiy asoslangan yechimlar ishlab chiqish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratildi. Tadqiqot jarayonida bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari hamda samarali mexanizmlarini aniqlash maqsadida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Qo'llanilgan metodlar quyidagilardan iborat: ilmiy-pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish hamda umumlashtirish; ta'lim jarayonini kuzatish; talaba va o'qituvchilar bilan suhbat va so'rovnoma o'tkazish; pedagogik tajriba-sinov ishlarni tashkil etish; olingan natijalarni matematik-statistik tahlil qilish. Mazkur metodlar yordamida bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish darajasi o'rganildi, o'quv jarayonida qo'llanilayotgan innovatsion pedagogik yondashuvlarning samaradorligi tahlil qilindi hamda ishlab chiqilgan mexanizmlarning amaliy ahamiyati asoslab berildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot jarayonida bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishga ta'sir etuvchi pedagogik mexanizmlar aniqlanib, ularning ta'lim jarayonidagi samaradorligi tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, muhandislik ta'limida tadqiqotchilik kompetensiyasini rivojlantirish ko'p omilli pedagogik jarayon bo'lib, u talabalarning ilmiy tafakkuri, mustaqil

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

izlanish olib borish qobiliyati hamda innovatsion yondashuvini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Tahlillar natijasida bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishda bir nechta asosiy pedagogik mexanizmlar muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Tadqiqot jarayonida bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish darajasi bir nechta bosqichlarda o'rganildi. Dastlab talabalar bilim, ko'nikma va malakalarining tadqiqotchilik faoliyati bilan bog'liq holati tahlil qilindi. Bu jarayonda talabalar ilmiy muammoni aniqlash, ilmiy faraz ilgari surish, tadqiqot metodlarini tanlash hamda olingan natijalarni tahlil qilish kabi kompetensiyalar bo'yicha baholandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, muhandislik yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar nazariy bilimlarga ega bo'lsalar-da, ularni mustaqil ilmiy izlanish jarayonida qo'llash ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmagan. Mazkur holat oliy texnika ta'limida tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik mexanizmlarni ishlab chiqish zaruratini ko'rsatadi. Shu asosda tadqiqot davomida bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi bir qator pedagogik mexanizmlar ishlab chiqildi va amaliyotda sinovdan o'tkazildi.

Birinchi bosqichda o'quv jarayonida muammoli o'qitish texnologiyasidan foydalanish samaradorligi tahlil qilindi. Muammoli o'qitish jarayonida talabalar oldiga real texnik muammolar qo'yildi va ularni mustaqil ravishda tahlil qilishga yo'naltirildi. Bunday yondashuv talabalarining analitik fikrlashini rivojlantirib, ularda ilmiy muammolarni aniqlash hamda ularga yechim topish ko'nikmalarini shakllantirdi. Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda talabalar faolroq ishtirok etadi hamda o'quv jarayoniga nisbatan qiziqishlari ortadi.

Ikkinchi bosqichda loyiha asosida o'qitish metodining samaradorligi o'rganildi. Loyiha faoliyati doirasida talabalar kichik guruhlariga bo'linib, muayyan texnik muammoni hal etishga qaratilgan loyihalar ustida ishladilar. Loyiha jarayonida talabalar ilmiy adabiyotlar bilan ishlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, tajriba o'tkazish va natijalarni umimlashtirish ko'nikmalariga ega bo'ldilar. Ushbu faoliyat jarayonida talabalar nafaqat nazariy bilimlarini mustahkamladi, balki ilmiy-tadqiqot jarayonining asosiy bosqichlari bilan ham tanishdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, loyiha faoliyati talabalarni mustaqil izlanishga undaydi hamda ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Ayniqsa, muhandislik sohasida loyiha asosida o'qitish talabalarga real texnik muammolarni hal etish tajribasini beradi. Bu esa kelajakda ularning kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Keyingi bosqichda talabalarining ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb etilishi tadqiqotchilik kompetensiyasining shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganildi. Bu jarayonda talabalar ilmiy to'garaklar, konferensiyalar, seminarlar hamda innovatsion loyihalarda ishtirok etishga jalb qilindi. Ilmiy tadbirlar jarayonida talabalar o'z tadqiqot natijalarini taqdim etish, ilmiy muhokamalarda qatnashish hamda ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish tajribasiga ega bo'ldilar.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, ilmiy faoliyatga jalb etilgan talabalar ilmiy fikrlash, muammoni tizimli tahlil qilish hamda innovatsion g'oyalar ilgari surish borasida yuqori natijalarga erishdilar. Bu esa tadqiqotchilik kompetensiyasining shakllanishida ilmiy faoliyatning muhim o'rin tutishini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida yana bir muhim mexanizm sifatida ta'lim jarayonini ishlab chiqarish bilan integratsiyalash masalasi ham o'rganildi. Muhandislik ta'limida nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Shu maqsadda talabalar ishlab chiqarish korxonalarida tashkil etilgan amaliy mashg'ulotlar hamda texnologik jarayonlarni o'rganishga jalb qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ishlab chiqarish muhitida o'tkazilgan mashg'ulotlar talabalarga real texnik muammolarni ko'rish, ularni tahlil qilish va ilmiy asoslangan yechimlar ishlab chiqish imkonini berdi. Bu jarayon talabalarining amaliy tajribasini oshirib, ularning tadqiqotchilik faoliyatiga bo'lgan qiziqishini kuchaytirdi. Tajriba-sinov ishlari natijalarining tahlili shuni ko'rsatdiki, ishlab chiqilgan pedagogik mexanizmlar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni talabalar tadqiqotchilik kompetensiyasining barcha komponentlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Xususan, talabalarining ilmiy muammoni aniqlash, tadqiqot metodlarini tanlash, tajriba o'tkazish va olingan natijalarni tahlil qilish ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlandi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish jarayonida muammoli o'qitish, loyiha asosida o'qitish, ilmiy faoliyatga jalb etish hamda ishlab chiqarish bilan integratsiyaga asoslangan pedagogik mexanizmlar muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Mazkur yondashuvlarni oliy texnika ta'limi tizimida keng joriy etish muhandis kadrlarni tayyorlash sifatini oshirish hamda ularning ilmiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik tajriba-sinov ishlari davomida bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish darajasini aniqlash maqsadida tajriba va nazorat guruhlarida diagnostik baholash ishlari amalga oshirildi. Baholash jarayonida talabalarining tadqiqotchilik kompetensiyasi quyidagi mezonlar asosida tahlil qilindi: ilmiy muammoni aniqlay olish qobiliyati; ilmiy faraz ilgari surish ko'nikmasi; tadqiqot metodlarini tanlash va qo'llash qobiliyati; tajriba natijalarini tahlil qilish va umimlashtirish; innovatsion yechimlar ishlab chiqish ko'nikmasi.

Tajriba-sinov ishlari uch bosqichda amalga oshirildi: dastlabki diagnostika bosqichi, shakllantiruvchi bosqich va yakuniy baholash bosqichi. Dastlabki bosqichda talabalar bilim va ko'nikmalarining boshlang'ich darajasi aniqlandi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, talabalar orasida tadqiqotchilik kompetensiyasi yetarli darajada shakllanmagan bo'lib, ko'pchilik talabalarda ilmiy izlanish olib borish ko'nikmalari sust rivojlangan. Shundan so'ng tajriba guruhida o'quv jarayoni ishlab chiqilgan pedagogik mexanizmlar asosida tashkil etildi. Bu jarayonda muammoli o'qitish texnologiyalari, loyiha asosida o'qitish, ilmiy to'garaklar faoliyatini rivojlantirish hamda ishlab chiqarish bilan integratsiyaga asoslangan mashg'ulotlar tashkil etildi. Nazorat guruhida esa o'quv jarayoni an'anaviy usullar asosida olib borildi. Tajriba yakunida olingan natijalar quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

1-jadval

Talabalarining tadqiqotchilik kompetensiyasi darajasi (foizlarda)

Kompetensiya darajasi	Tajriba guruhi (boshlanishida)	Tajriba guruhi (yakunida)	Nazorat guruhi (boshlanishida)	Nazorat guruhi (yakunida)
Yuqori	12 %	38 %	11 %	18 %
O'rta	36 %	44 %	35 %	39 %
Past	52 %	18 %	54 %	43 %

Jadval natijalaridan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhida yuqori darajadagi tadqiqotchilik kompetensiyasiga ega talabalar ulushi sezilarli darajada oshgan. Dastlabki bosqichda bu ko'rsatkich 12 foizni tashkil etgan bo'lsa, tajriba yakunida 38 foizga yetdi. Shu bilan

birga past darajadagi ko'rsatkich 52 foizdan 18 foizga kamaydi. Nazorat guruhida esa o'zgarishlar nisbatan kam bo'ldi. Yuqori daraja 11 foizdan 18 foizgacha oshgan bo'lsa, past daraja 54 foizdan 43 foizgacha kamaygan. Bu natijalar tajriba guruhida qo'llanilgan pedagogik mexanizmlar talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirishda samarali ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari yana shuni ko'rsatdiki, talabalarning ilmiy faoliyatga jalb etilishi ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ilmiy izlanish jarayonida talabalar muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, ma'lumotlarni taqqoslash hamda ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish ko'nikmalarini egallaydilar.

Bundan tashqari, loyiha asosida tashkil etilgan o'quv faoliyati talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Loyiha ustida ishlash jarayonida talabalar muammoga turli nuqtai nazardan yondashish, yangi texnik g'oyalar ishlab chiqish hamda innovatsion yechimlar taklif qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, ishlab chiqilgan pedagogik mexanizmlar talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyasining barcha komponentlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, motivatsion va kreativ komponentlarning rivojlanishi talabalarning ilmiy faoliyatga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshirdi. Umuman olganda, olingan natijalar bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalar, loyiha faoliyati hamda ilmiy-tadqiqot ishlari bilan integratsiyalashgan ta'lim muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish zamonaviy oliy ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Muhandislik faoliyati doimo yangi texnologiyalarni o'rganish, ilmiy muammolarni hal qilish va innovatsion yechimlar ishlab chiqishni talab etadi. Shu sababli muhandis kadrlarni tayyorlash jarayonida talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga bo'lgan qiziqishini oshirish va ularning mustaqil ilmiy izlanish olib borish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim jarayonida tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish bir necha mexanizmlar orqali samarali amalga oshiriladi. Jumladan, ta'lim jarayoniga ilmiy-tadqiqot elementlarini integratsiya qilish, laboratoriya mashg'ulotlarini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etish, talabalarni ilmiy loyihalar va startaplarga jalb qilish, ishlab chiqarish bilan hamkorlikni kuchaytirish hamda dual ta'lim tamoyillaridan foydalanish muhim omillar hisoblanadi. Shuningdek, talabalarning ilmiy konferensiyalar, seminarlar, ilmiy to'garaklar va tanlovlarda faol ishtirok etishi ularning analitik fikrlash, muammolarni hal qilish va innovatsion g'oyalarni ilgari surish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bunday faoliyatlar talabalarda mustaqil fikrlash, ilmiy tahlil qilish va amaliy natijalar yaratish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bo'lajak muhandislarning tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish kompleks yondashuvni talab etadi. Ta'lim jarayonida nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy va ilmiy-tadqiqot faoliyatini uyg'unlashtirish orqali yuqori malakali, innovatsion fikrlaydigan hamda zamonaviy texnologiyalarni yaratishga qodir muhandis kadrlarni tayyorlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amirov S.F., Yoqubov M.S., Jabborov N.G. Elektrotexnikaning nazariy asoslari. 2-qism. – T.: O'zbekiston nashriyoti, 2007. – 128 b.
2. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – T.: Iqtisod-moliya, 2011.
3. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – T.: Fan, 2010.
4. Muslimov N.A. Kasb ta'limi pedagogikasi. – T.: Fan va texnologiya, 2012.
5. Zimnyaya I.A. Klyuchevye kompetensii kak rezultativno-tselevaya osnova kompetentnostnogo podxoda v obrazovanii. – Moskva, 2004.
6. Shadriqov V.D. Professionalnaya kompetentnost. – Moskva: Logos, 2010.
7. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2019.
8. UNESCO. Engineering Education for Sustainable Development. – Paris, 2021.

Mualliflar:

Turdiyev U. Sh., Toshkent kimyo texnologiya instituti Yangiyer filiali, "Energetika va atrof-muhit muhandisligi" kafedrasida dotsenti, PhD.

O'tkirov Sh. X., Toshkent kimyo texnologiya instituti Yangiyer filiali "Energetika va atrof-muhit muhandisligi" kafedrasida assistent o'qituvchisi.

Abdurahmonova S. B., Toshkent kimyo texnologiya instituti Yangiyer filiali "Energetika va atrof-muhit muhandisligi" kafedrasida stajyor-o'qituvchi.

Rajabov G'. B., Toshkent kimyo texnologiya instituti Yangiyer filiali "Oziq-ovqat texnologiyalari" kafedrasida stajyor-o'qituvchisi.

UDK 372.3/4

METHODOLOGY OF USING GAMES IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES WITH STUDENTS IN GRADES 5-6

5–6-SINF O'QUVCHILARI BILAN JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA HARAKATLI O'YINLARDAN FOYDALANISH
METODIKASI

МЕТОДОЛОГИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИГР НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ С УЧЕНИКАМИ 5-6 КЛАССОВ

Pardayev Baxram Pulatovich

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti.

Toshkent. Fuzuliy 1-tor ko'chasi, 29.

E-mail: minsport_institut@gmail.com

Annotation: The article examines the effective organization of physical education lessons for 5th–6th grade students in general secondary schools. It highlights that the use of volleyball and basketball game elements in developing students' physical qualities produces positive results. The article also recommends the use of movement-based games to effectively develop students' skills and abilities in volleyball and basketball. For this purpose, a comprehensive methodology for conducting physical education lessons effectively is presented.

Keywords: sports games, motor skills, volleyball, basketball, movement-based games, speed, flexibility, endurance, agility, strength, program, experiment.

Annotatsiya: Maqolada umumta'lim maktablarining 5-6-sinf o'quvchilari jismoniy tarbiya darslarini samarali tashkil etish, o'quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishda voleybol va basketbol o'yin elementlarini o'zlashtirishda foydalanish samarali natija berishi hamda o'quvchilarda voleybol va basketbol o'yini ko'nikma va malakalarini samarali rivojlantirish uchun harakatli o'yinlardan foydalanish tavsiya etilgan. Buning uchun jismoniy tarbiya darslarini samarali o'tkazish uchun kompleks metodika ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: sport o'yinlari, harakat ko'nikmalari, voleybol, basketbol, harakatli o'yin, tezkorlik, egiluvchanlik, chidamlilik, chaqqonlik, kuch, dastur, tajriba.

Аннотация: В статье предлагаются эффективные методы организации уроков физкультуры для учащихся 5-6 классов средних школ, эффективное использование элементов волейбола и баскетбола для развития физических качеств учащихся, а также использование двигательных игр для эффективного развития навыков и компетенций учащихся в волейболе и баскетболе. Для этого представлена комплексная методология эффективных уроков физкультуры.

Ключевые слова: спортивные игры, двигательные навыки, волейбол, баскетбол, двигательная игра, скорость, гибкость, выносливость, ловкость, сила, программа, эксперимент.

Kirish. Ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, 5-6-sinf o'quvchilarining harakat ko'nikmalarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari yetarli emas.

Harakat ko'nikmalarining rivojlanishi jismoniy sifatlar rivojlanishi bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ulardan birining yoki bir nechtasining rivojlanishidagi kechikish qolganlarining rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi [1].

To'rtta asosiy harakat sifatlaridan — tezlik, egiluvchanlik, kuch va chidamlilikdan — faqat dastlabki ikkitasi maktabgacha yoshda to'liq shakllanadi [3].

Adabiyotlar ma'lumotlari tahlili [5] 4-5-sinf o'quvchilarida koordinatsion qobiliyatlarning past rivojlanganligini ko'rsatadi, bu esa fazoda mo'ljal olishda qiyinchiliklarga olib keladi.

11-12 yoshli bolalarda harakatlarning uyg'unlashmaganligi, sekinligi, sustligi kuzatiladi. Ba'zi bolalar topshiriq bajarishga e'tiborini tezda ko'chira olmaydilar.

So'nggi o'n yilliklarda o'tkazilgan tadqiqotlar [1; 5; 7] shuni ko'rsatadiki, maktab jismoniy tarbiya tizimida shakllangan an'anaviy dars o'tish metodikasi harakat ko'nikmalari va jismoniy sifatlarini samarali rivojlantirishga xizmat qilmaydi, shu sababli sog'lomlashtirish vazifalarining asosiy qismi hal etilmay qolmoqda.

Bir qator mualliflar [4; 7] hozirgi vaqtda bolalar bilan jismoniy mashqlarni bajarishda ritmik gimnastika vositalari asosiy jismoniy tarbiya vositasi sifatida keng qo'llanilayotganini ta'kidlaydilar. Buning asosida esa vaqtga nisbatan shartli reaksiyani shakllantirish yotadi [7].

Maktab o'quvchilarining harakat faolligini oshirish yo'llaridan biri — ta'lim muassasalari amaliyotiga jismoniy tarbiya jarayonining samaradorligini oshiruvchi yangi shakllarni ishlab chiqish va joriy etishdir. Maktab yoshidagi bolalarda harakat ko'nikmalarini shakllantirish [3; 4; 7] umumta'lim jismoniy tarbiya jarayoniga maxsus mashqlarni kiritish orqali amalga oshirilishi lozim. Jismoniy tarbiya bolalarda mushak tonusini mustahkamlash, skelet tizimini shakllantirish, umumiy va maxsus chidamlilikni rivojlantirish, muvozanatni shakllantirish, harakatlar tempi, harakatlar o'rtasidagi uyg'unlik, ketma-ket harakatlar zanjirini eslab qolish, reaksiya tezligini rivojlantirish va boshqa sifatlarini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Zamonaviy maktab muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlari bolaning jismoniy rivojlanishiga kompleks ta'sir ko'rsatadigan vosita hisoblanadi.

Bir qator mualliflarning [1; 3; 5] fikricha, bolalarning harakatga bo'lgan ehtiyoji aynan o'yinda, ayniqsa maktab yoshida to'liq ro'yobga chiqadi. O'yinlarning asosiy harakatlantiruvchi omili — to'plangan kuch va energiyani yoqimli tarzda sarflashdan olinadigan zavqdir.

T.V. Popova (1998), S. Sharmanova (1996) va boshqalar fikricha, harakatli o'yinlar jismoniy tarbiya darslarini o'quvchilar uchun eng jozibador qiladi. Jismoniy tarbiyada o'yin metodi mashqlarni tanlash, ularni me'yorlash, bajarish tempi, harakat amplitudasi, ularning navbatlashuvi va boshqa jihatlar bilan farqlanadi. Bu esa jismoniy tarbiya mashg'ulotlaridagi muhim kamchilik — bir xil takroriylikning oldini oladi va darsni zerikarli bo'lishidan saqlaydi.

Umumta'lim maktabida 5-6-sinf o'quvchilari bilan jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlarni o'tkazishning kompleks metodikasi Umumta'lim maktabida 5-6-sinf o'quvchilari bilan jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlarni o'tkazish metodikasi harakatli o'yinlar (sport o'yinlari elementlari bilan) kursiga asoslangan bo'lib, «5-6-sinf o'quvchilarining tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablar» va «Ta'lim sohasining "Jismoniy tarbiya" yo'nalishi bo'yicha namunaviy dastur»ga muvofiq ishlab chiqilgan.

Metodika harakatli o'yinlardan foydalanish orqali 5-6-sinf o'quvchilarining jismoniy sifatlari va harakat ko'nikmalarini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu metodika o'quvchilarning jismoniy (harakat) tayyorgarligini sezilarli ravishda oshirish vazifasi o'qituvchi oldida turgan hollarda ayniqsa samaralidir. Qo'shimcha ravishda shuni ta'kidlash kerakki, harakatli o'yinlardan foydalanish metodikasi faqat jismoniy tarbiya darslarining dars shaklidagi mazmunini o'z ichiga oladi [1; 3].

Jismoniy tarbiyaning maqsadi — o'quvchilarda turli sharoitlarda hayot uchun zarur bo'lgan harakat faoliyatlarini boshqarish ko'nikmasini shakllantirish va harakatli o'yinlar vositasida jismoniy mashqlar bilan muntazam shug'ullanish ehtiyojini rivojlantirishdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish doirasida metodika 5-6-sinf o'quvchilari uchun quyidagi vazifalarni ko'zda tutadi: sog'liqni mustahkamlash, asosiy jismoniy sifatlarini rivojlantirish va organizmning funksional imkoniyatlarini oshirish; harakat madaniyatini shakllantirish, umumrivojlantiruvchi va korreksion yo'nalishga ega jismoniy mashqlar, bazaviy sport turlari bo'yicha texnik harakatlar va usullar orqali harakat tajribasini boyitish; jismoniy madaniyat va sport haqida, ularning tarixi, zamonaviy rivojlanishi va sog'lom turmush tarzini shakllantirishdagi roli haqida bilimlarni o'zlashtirish; jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish hamda sport-sog'lomlashtirish faoliyati bo'yicha ko'nikma va malakalarni shakllantirish, mustaqil ravishda jismoniy mashqlar, ertalabki gimnastika, jismoniy daqiqalar va harakatli o'yinlarni tashkil qilishni o'rganish; shaxsning ijobiy sifatlarini tarbiyalash, o'quv va musobaqa faoliyatida jamoa bilan o'zaro munosabat va hamkorlik me'yorlariga rioya qilish.

Taklif etilayotgan harakatli o'yinlardan foydalanishning kompleks metodikasi quyidagi yo'nalishlar bilan xarakterlanadi: variativlik prinsipini amalga oshirishga qaratilgan bo'lib, bunda o'quv materialining o'quvchilarning yosh-jins xususiyatlari, o'quv jarayonining moddiy-texnik ta'minoti (sport zali, maktab hududidagi maydonchalar, stadion, basseyn), hududning iqlim sharoitlari

hamda ta'lim muassasasi turiga (shahar, kichik komplektli va qishloq maktablari) mos ravishda rejalashtirilishi ko'zda tutiladi; yetarlilik va maqsadga muvofiqlik prinsipini amalga oshirish, ya'ni o'quvchilarning bilish faolligi va predmetga qiziqishini rivojlantirishni ta'minlaydigan o'quv materialini to'g'ri taqsimlash; «ma'lumdan noma'lumga» va «osondan qiyinga» kabi didaktik qoidalarga amal qilish, o'quv mazmunini bosqichma-bosqich o'zlashtirish, nazariy bilimlarni amaliy ko'nikma va malakaga aylantirishga yo'naltirish, shu jumladan mustaqil faoliyatda ham qo'llash; fanlararo aloqadorlikka erishish, ya'ni o'quv materialini o'quvchilarda jismoniy madaniyat sohasida yaxlit dunyoqarashni shakllantirishga, o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarning o'zaro bog'liqligi va shartlanganligini ochib berishga qaratish; ta'lim jarayonining sog'lomlashtiruvchi ta'sirini kuchaytirish, o'quvchilarning kun tartibidagi sog'lomlashtirish tadbirlarida hamda mustaqil jismoniy mashg'ulotlarda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va jismoniy mashqlardan faol foydalanishi orqali amalga oshirish.

Ekspperimental omil sifatida 5–6-sinf o'quvchilari uchun harakat ko'nikmalarini shakllantirish metodikasida sport o'yinlari elementlari kiritilgan harakatli o'yinlar majmuasi qo'llaniladi.

Harakatli o'yinlarning o'zi jismoniy tarbiya darslarida jismoniy sifatlar va harakat ko'nikmalarini rivojlantirishning harakatlantiruvchi hamda tarbiyaviy salohiyatini ro'yobga chiqarishga imkon beradi. O'quv materiali tarkibiga har bir sinf (5–6-sinflar) uchun mo'ljallangan harakatli o'yinlarning tavsifi kiritilgan bo'lib, ular quyidagi jismoniy sifatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan: tezkorlikni rivojlantiruvchi o'yinlar; chidamlilikni rivojlantiruvchi o'yinlar; egiluvchanlikni rivojlantiruvchi o'yinlar; chaqqonlikni rivojlantiruvchi o'yinlar; kuchni rivojlantiruvchi o'yinlar; harakat-koordinatsiya qobiliyatlarini rivojlantiruvchi o'yinlar; voleybol elementlariga asoslangan o'yinlar; basketbol elementlariga asoslangan o'yinlar.

Sport o'yinlari elementlari kiritilgan harakatli o'yinlar majmuasi jismoniy tarbiya darslarida eng samarali usullardan biri hisoblanadi, chunki u o'quvchilarning ko'nikma va malakalarini yanada takomillashtirish, shuningdek, ularni sport o'yinlarida qo'llaniladigan harakatlarga tayyorlash imkoniyatini kengaytiradi.

Xulosa.

5–6-sinf o'quvchilari uchun jismoniy tarbiya bo'yicha dasturiy materialni o'rganish shuni ko'rsatdiki, Respublikamiz shahar va viloyatlari ta'lim muassasalarida shakllangan an'anaviy jismoniy tarbiya tizimi yetarli darajada samarali emas. Bu holat o'quvchilarning sog'lig'i yomonlashuvida, darslarga qatnashishning pastligida, jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga bo'lgan motivatsiyaning sustligida namoyon bo'ladi.

Jismoniy tarbiya dasturi o'quvchilarning zarur darajadagi harakat tayyorgarligini to'liq ta'minlay olmaydi. Bundan tashqari, maxsus tibbiy guruha kiruvchi o'quvchilarning ulushi anchagina katta — taxminan 30% o'quvchilar nazorat normativlarini topshirishdan ozod qilingan, ayrim hollarda bu ko'rsatkich 40% dan oshib ketadi. 36–40% o'quvchilar esa umumiy chidamlilik va tezkor-kuch tayyorgarligini aniqlovchi testlarda past natijalarga ega.

Shakllangan vaziyatda muammoni hal etishning eng maqbul yo'li — jismoniy tarbiyaning yangi metodlaridan foydalanish, o'quvchilarning to'laqonli jismoniy tarbiyasini ta'minlay oladigan yangi vositalarni izlab topishdir. Umuman olganda, jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilar sport turlari bilan faqat tanishib chiqadilar. Shu bois, 5–6-sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan jismoniy tarbiya dasturi kichik sinfdan o'rta sinfga o'tishda moslashuv imkonini ham nazarda tutishi kerak.

Eng katta muammo — o'quvchilarning boshlang'ich sinflardan o'rta sinflarga o'tishi bo'lib, o'quv materialining hajmi ularning dars vaqtiga sig'dirishi uchun murakkablik tug'diradi. O'rta sinf o'quvchilari jismoniy tarbiya tizimida eng samarali yo'l — sport elementlari kiritilgan harakatli o'yinlardan foydalanishdir. Harakatli o'yinlar va o'yin topshiriqlari o'quvchilarning jismoniy sifatlari va harakat ko'nikmalarini rivojlantiradi, natijada kichik sinfdan o'rta sinfga samarali o'tishni ta'minlaydi.

5–6-sinf o'quvchilarida sport o'yinlari ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan eksperimental metodikaning samaradorligi Angren shahridagi №26, 25 umumiy o'rta ta'lim muassasasi bazasida olib borilgan asosiy pedagogik eksperiment davomida tekshirildi. 5–6-sinf o'quvchilari uchun voleybol va basketbol o'yin ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha ishlab chiqilgan va tajribada sinovdan o'tkazilgan metodika o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishda yuqori samaradorlik ko'rsatdi hamda 5-sinf o'quvchilarini 6-sinf sport o'yinlarini o'rganishga puxta tayyorlashga xizmat qildi.

Tadqiqot natijasida 5–6-sinf o'quvchilari uchun dars soatlari doirasida dasturiy materialning maqbul taqsimoti taklif qilindi. Bu taqsimot uch bo'limdan iborat: «Jismoniy tarbiya haqida bilimlar» – 4,5%; «Jismoniy faoliyat usullari» – 4,5%; «Jismoniy takomillashuv» – 91%. 5-sinf o'quvchilari uchun «Jismoniy takomillashuv» bo'limida harakatli o'yinlarga 32,7% vaqt, sport elementlari kiritilgan harakatli o'yinlarga esa 17,6% vaqt ajratiladi. 6-sinf o'quvchilari uchun sport elementlari kiritilgan harakatli o'yinlarga 8,8%, voleybol va basketbolni o'rganishga esa har biriga 19,1% vaqt ajratiladi. Bunday taqsimot jismoniy tarbiya darslarida eng samarali hisoblanadi, chunki u o'quvchilarning sport o'yinlarida qo'llaniladigan harakat ko'nikmalari o'sishiga sezilarli darajada yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Анатолий Машковцев. Подвижные игры для развития навыка ловли передача мяча. Спорт в школе. 2005.-№6 16-31 марта
2. Pardayev B.P., Abdullayeva B.P. Harakatli o'yinlarni o'rgatish uslubiyati. O'quv qo'llanma. Toshken, 2025.
3. Геллер Е.М. Экспериментальное обоснование опыта проведения соревнований по комплексам подвижных игр со школьниками: Автореф. канд. пед. наук. - Минск, 1973. - 24с.
4. Гомельский А.А. Тактика баскетбола. - М.: 1966, — 175с.
5. Abdullayev F.T. Bolalar va o'smirlar sporti asoslari. O'quv qo'llanma. UMID DESIGN. Toshkent 2025 yil.
6. BP Abdullaeva Analysis of the level of proficiency in the elements of playing football by children of senior preschool age - International Journal of Multicultural and Multireligious..., 2022.
7. Бабушкин В.З. Подготовка юных баскетболистов-Киев, 1985.

Muallif:

Pardayev Baxram Pulatovich - Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, Jismoniy tarbiya, sport nazariyasi va uslubiyati kafedrasi dotsenti.

UDK 372.879.6

METHODOLOGY OF IMPROVING THE PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS IN THE SPHERE OF SPORTS ACTIVITY BASED ON MASS SPORTS EVENTS

SPORT FAOLIYATI YO'NALISHI TALABALARINING KASBIY TAYYORGARLIGINI OMMAVIY SPORT TADBIRLARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

МЕТОДИКА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ СПОРТИВНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ НА ОСНОВЕ МАССОВЫХ СПОРТИВНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ

Sattorov Eldorbek Ilhomovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: eldorbeksattorov15@gmail.com

Abstract. This article highlights issues of improving the professional training of students majoring in sports activities based on mass sports events. During the research, the pedagogical potential of sports events, spartakiads, mini-tournaments, and mass sports campaigns in developing students' professional competencies was analyzed.

Keywords: sports activity, professional training, mass sports events, pedagogical methodology, sports events, student sports.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования профессиональной подготовки студентов спортивной сферы на основе массовых спортивных мероприятий. В ходе исследования был проанализирован педагогический потенциал спортивных мероприятий, спортивных соревнований, мини-турниров и массовых спортивных мероприятий в развитии профессиональных компетенций студентов.

Ключевые слова: спортивная деятельность, профессиональная подготовка, массовые спортивные мероприятия, педагогическая методика, спортивные мероприятия, студенческий спорт.

Kirish. Bugungi kunda sport sohasida yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Sport faoliyati yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida ularning nazariy bilimlari bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalarini ham rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, ommaviy sport tadbirlarini tashkil etish talabalarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning samarali vositalaridan biri sifatida qoraladi.

Ommaviy sport tadbirlari talabalarining jamoa bilan ishlash, tashkiliy faoliyat olib borish, sport musobaqalarini boshqarish hamda kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Bu jarayon talabalarni kelajakdagi kasbiy faoliyatiga tayyorlashda muhim pedagogik omil hisoblanadi.

Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosida inson kamoloti, uning jismoniy va ma'naviy barkamolligi, shuningdek, jamiyatda faol va yetuk shaxsni tarbiyalash masalalari alohida o'rin egallaydi. Buyuk ajdodlarimiz o'z asarlarida shaxsning har tomonlama rivojlanishi, ayniqsa, jismoniy barkamollik, sog'lom turmush tarzi va faol hayot tarzi muhim omil ekanligini ta'kidlab o'tganlar. Ushbu qarashlar bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida mutaxassislarni tayyorlashning nazariy-metodologik asoslaridan biri sifatida qoraladi.

Buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy inson kamoloti masalasini jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda talqin qilgan. Uning fikricha, barkamol inson nafaqat bilimli va ma'rifatli, balki jismonan sog'lom va faol bo'lishi kerak. Forobiy insonning aqliy va jismoniy tarbiyasi bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekanligini ta'kidlab, shaxsni jamiyat uchun foydali bo'lgan kasbiy faoliyatga tayyorlash zarurligini ko'rsatadi.

Abu Ali ibn Sino ham inson tarbiyasi masalasiga alohida e'tibor qaratib, jismoniy tarbiyaning sog'lom avlodni shakllantirishdagi o'rini yuqori baholagan. Uning "Tib qonunlari" asarida jismoniy mashqlar, sport va harakat faoliyatining inson organizmiga ijobiy ta'siri ilmiy asosda yoritilgan. Ibn Sino yoshlarni sog'lom va chiniqqan holda tarbiyalash, ularning irodaviy sifatlarini rivojlantirishda jismoniy mashqlar muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Sharq mutafakkiri Alisher Navoiy asarlarida ham komil inson g'oyasi markaziy o'rin tutadi. Navoiy inson kamoloti uchun ma'naviy yetuklik bilan bir qatorda jismoniy barkamollik ham muhim ekanligini qayd etadi. Uning fikricha, sog'lom va faol shaxs jamiyat rivojiga munosib hissa qo'sha oladi. Bu g'oya bugungi kunda yoshlarni sport faoliyatiga jalb etish, ularning jismoniy va ma'naviy kamolotini ta'minlash jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Buyuk alloma Mirzo Ulug'bek ilm-fan taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan bo'lsa-da, yoshlarning tarbiyasiga ham alohida e'tibor qaratgan. Uning faoliyati yoshlarni ilmiy tafakkurga, faol hayot tarziga va intizomga o'rgatish zarurligini ko'rsatadi. Bu qarashlar zamonaviy pedagogikada shaxsning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash konsepsiyasi bilan hamohangdir.

Shuningdek, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Jaloliddin Rumiy kabi mutafakkirlar ham insonning ma'naviy va jismoniy barkamolligini uyg'un holda rivojlantirish zarurligini ta'kidlab o'tganlar. Ularning qarashlarida insonning ruhiy pokligi, sog'lom hayot tarzi va faol mehnatga tayyorligi shaxs kamolotining asosiy mezonlari sifatida talqin etiladi.

Shunday qilib, buyuk mutafakkir ajdodlarimizning ilmiy-falsafiy qarashlari shaxsni har tomonlama kamol toptirish, uning jismoniy va ma'naviy barkamolligini ta'minlash, sog'lom turmush tarzini shakllantirish kabi g'oyalarni ilgari suradi. Ushbu qarashlar sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish, ularni sog'lom, faol va tashabbuskor mutaxassislar sifatida tarbiyalash jarayonining muhim nazariy asoslaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida sport faoliyati yo'nalishidagi talabalarining kasbiy tayyorgarlik jarayoni belgilanib, tajriba-sinov ishlarida respublikadagi oliy ta'lim muassasalarining respondent-talabalari ishtirok etdilar.

Tadqiqot jarayonida: pedagogik kuzatuv; anketa-so'rovnoma; test topshiriqlari; pedagogik tajriba; matematik-statistik tahlil ilmiy metodlaridan foydalanildi.

Tajriba-sinov ishlari uchta oliy ta'lim muassasasida jismoniy tarbiya va sport sohasi talabalari ishtirokida o'tkazildi. Tadqiqotda jami 120 nafar talaba ishtirok etib, ular tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi.

Sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini ommaviy sport tadbirlari orqali takomillashtirish modeli tizimli yondashuv asosida ishlab chiqilib, u ta'lim jarayonining maqsadi, mazmuni, shakl va metodlari, pedagogik shart-sharoitlari hamda kutilayotgan natijalar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni aks ettiruvchi yaxlit pedagogik tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur modelning asosiy maqsadi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini real sport faoliyati sharoitida shakllantirish va rivojlantirish, ya'ni ularni ommaviy sport tadbirlarini rejalashtirish, tashkil etish, o'tkazish va tahlil qilishga tayyorlashdan iborat.

Sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini ommaviy sport tadbirlari orqali takomillashtirishga yo'naltirilgan metodika zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida ishlab chiqilib, uning bosh maqsadi talabalarda kelajak kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar hamda shaxsiy-kasbiy kompetensiyalarni ommaviy sport tadbirlari jarayonida tizimli va maqsadli shakllantirishdan iborat.

Metodikaning asosiy maqsadi sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini ommaviy sport tadbirlarini o'quv jarayoni bilan integratsiya qilgan holda takomillashtirish, ya'ni ularning tashkiliy, metodik, boshqaruv, kommunikativ hamda refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan pedagogik tizimni yaratishdan iborat. Mazkur metodika talabalarining nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish, ularni real sport muhitida kasbiy vazifalarni bajarishga tayyorlash hamda kasbiy o'zini anglashini kuchaytirishga yo'naltirilgan.

Belgilangan maqsaddan kelib chiqib, metodika quyidagi vazifalarni hal etishni ko'zda tutadi: 1. Talabalarining kasbiy tayyorgarligining tarkibiy komponentlarini (motivatsion, kognitiv, faoliyatga oid va refleksiv) aniqlash va ularni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik ta'sirlarni belgilash. 2. Ommaviy sport tadbirlarining tarbiyaviy va kasbiy imkoniyatlarini ochib berish hamda ularni ta'lim jarayoniga maqsadli integratsiya qilish mexanizmlarini ishlab chiqish. 3. Talabalarining ommaviy sport tadbirlarini rejalashtirish, tashkil etish va o'tkazish bo'yicha amaliy ko'nikmalarini shakllantirish. 4. Jamoada ishlash, yetakchilik, muloqot, mas'uliyat va tashabbuskorlik kabi shaxsiy-kasbiy sifatlarni rivojlantirish. 5. Metodikani amalga oshirish uchun zarur bo'lgan pedagogik shart-sharoitlarni yaratish va ularning samaradorligini ta'minlash. 6. Talabalarining kasbiy tayyorgarlik darajasini baholash mezonlari va ko'rsatkichlarini ishlab chiqish hamda monitoring qilish.

Taklif etilayotgan metodika tuzilmasi tizimli yondashuv asosida quyidagi o'zaro bog'liq komponentlardan iborat: 1. **Maqsadli-komponent** – metodikaning umumiy maqsadi va aniq vazifalarini belgilaydi, talabalarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish yo'nalishlarini aniqlab beradi. 2. **Mazmuniy-komponent** – sport faoliyati yo'nalishi talabalari uchun zarur bo'lgan nazariy bilimlar (sport tadbirlarini tashkil etish asoslari, boshqaruv, metodika, xavfsizlik, hakamlilik, axborot ta'minoti va boshqalar) hamda amaliy mashg'ulotlar mazmunini o'z ichiga oladi. 3. **Faoliyatli-komponent** – ommaviy sport tadbirlarini tayyorlash va o'tkazish jarayonida qo'llaniladigan shakl va metodlarni (loyiha faoliyati, musobaqaviy metod, jamoaviy ish, muammoli vaziyatlar, trening va seminarlar) qamrab oladi. 4. **Tashkiliy-pedagogik komponent** – metodikani amalga oshirishning shart-sharoitlari, o'qituvchi va talabalar faoliyatini muvofiqlashtirish, o'quv jarayoni bilan integratsiyani ta'minlash mexanizmlarini belgilaydi. 5. **Natijaviy-baholash komponenti** – kasbiy tayyorgarlik darajasini aniqlash mezonlari, ko'rsatkichlari va darajalari (past, o'rta, yuqori) hamda monitoring va tahlil usullarini o'z ichiga oladi.

Shu tarzda, metodika maqsad, vazifalar va tuzilma birligida sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini ommaviy sport tadbirlari orqali tizimli ravishda takomillashtirishga xizmat qiluvchi yaxlit pedagogik tizim sifatida namoyon bo'ladi va keyingi paragraflarda uning shakl, metodlari hamda pedagogik shart-sharoitlari batafsil yoritiladi.

Sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning metodologik asoslari kasbiy tayyorgarlik jarayonini nazariy, amaliy, psixologik va pedagogik jihatlardan mukammallashtirishni o'z ichiga oladi.

Nazariy asoslar. Pedagogik nazariya: Kadrlarni tayyorlash jarayonida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishning didaktik prinsiplari qo'llaniladi. Kasbiy kompetensiyalar: Talabalarni bo'lajak kasbiy faoliyatiga tayyorlash uchun ularning nazariy bilim darajasini oshirish va amaliy mashg'ulotlarni to'g'ri tashkil qilish. Sport nazariyasi: Sportning ilmiy asoslarini tushunish, sport psixologiyasi va fiziologiyasini o'rganish.

Amaliy asoslar. Amaliy mashg'ulotlar: Sport faoliyati yo'nalishidagi talabalar uchun amaliy tajribalarni tashkil qilish (trenajyor mashg'ulotlari, jamoaviy o'yinlar va hakamlilik faoliyati). Masshtabli sport tadbirlari: Talabalarining tashkilotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ommaviy sport musobaqalarida qatnashishi va ularni boshqarishi. Innovatsion texnologiyalar: Zamonaviy uskunalar va dasturlardan foydalanish, masalan, tahliliy dasturlar yordamida sport natijalarini baholash.

Psixologik asoslar. Motivatsiyani rivojlantirish: Talabalarining kasbiy maqsad va intilishlarini shakllantirish uchun ularga ruhiy qo'llab-quvvatlash ko'rsatish. Shaxsiy rivojlanish: Talabalarining o'z-o'zini boshqarish qobiliyati, o'z ustida ishlash ko'nikmalari va stressga bardoshlilikni oshirish. Liderlik va jamoaviy ish: Jamoada ishlash ko'nikmasini rivojlantirish va jamoaviy ruhni shakllantirish.

Pedagogik asoslar. O'quv jarayoni dizayni: Ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda sport sohasi talabalariga moslashtirish. Metodik yondashuvlar: Talabalarni o'rgatishda interfaol metodlarni (muammoli ta'lim, keys-stadilar, rolli o'yinlar) qo'llash. Baholash tizimi: Talabalar bilim va ko'nikmalarini baholashning aniq mezonlarini ishlab chiqish. Ijtimoiy va madaniy asoslar. Ommaviy sport tadbirlari: Talabalarining sport faoliyatini keng jamoatchilik bilan bog'lash, madaniy qadriyatlarini targ'ib qilish. Jamiyat talablari: Sport sohasi bo'yicha yetuk va ma'naviy rivojlangan mutaxassislarini tayyorlash orqali jamiyatning sportga bo'lgan ehtiyojini qondirish.

Bu metodologik asoslar o'zaro bir-birini to'ldiradi va sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini tizimli va kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

Sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini ommaviy sport tadbirlari asosida takomillashtirish metodikasi quyidagilarni o'z ichiga oladi. Ushbu metodika talabalarining kasbiy malakalarini rivojlantirish uchun nazariy, amaliy, pedagogik va psixologik jihatlarni qamrab oluvchi bosqichma-bosqich yondashuvga asoslangan.

Metodikaning asosiy maqsadi va vazifalari.

Maqsad: Talabalarining kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini ommaviy sport tadbirlari tashkilotchiligi va ishtiroki orqali takomillashtirish.

Vazifalar: 1. Talabalar tomonidan sport tadbirlarini tashkil qilish va o'tkazish bo'yicha amaliy ko'nikmalarni shakllantirish. 2. Jamoaviy ishlash va rahbarlik qobiliyatlarini rivojlantirish. 3. Talabalarni ommaviy sport madaniyatini rivojlantirishga yo'naltirish.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

1-jadval.

Modelni amalga oshirish bosqichlari.

Bosqich	Mazmuni	Natija
Diagnostika	Kasbiy tayyorgarlik darajasini aniqlash	Boshlang'ich ko'rsatkichlar
Loyihalash	Sport tadbirlarini rejalashtirish	Metodik ssenariylar
Amalga oshirish	Festival, spartakiada, turnir	Amaliy kompetensiyalar
Refleksiya	Tahlil va muhokama	O'z-o'zini baholash
Baholash	Mezonlar asosida tahlil	Darajalar o'sishi

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ommaviy sport tadbirlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish talabalarining kasbiy tayyorgarligini oshirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Bu jarayon talabalarni real sport muhitida ishlashga o'rgatadi hamda ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Ommaviy sport tadbirlarini tashkil etish jarayonida loyiha metodi, musobaqaviy metod hamda jamoaviy faoliyat metodlaridan foydalanish talabalarining kasbiy tayyorgarligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tajriba-sinov ishlari sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini ommaviy sport tadbirlari orqali takomillashtirishga qaratilgan ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini aniqlash va ilmiy asosda isbotlash maqsadida tashkil etildi. Tajriba jarayoni talabalarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan tizimli, bosqichma-bosqich pedagogik ta'sirlar majmuini o'z ichiga oldi.

Sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini ommaviy sport tadbirlari asosida takomillashtirish metodikasining samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Tajriba-sinov ishlari pedagogik eksperiment shaklida olib borilib, unda eksperimental va nazorat guruhleri tashkil etildi.

Mazkur tajriba-sinov ishlari sport faoliyati yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar ishtirokida uchta oliy ta'lim muassasasida o'tkazildi. Tajriba bazasi sifatida sport yo'nalishidagi talabalar tayyorlaydigan oliy ta'lim muassasalari tanlab olindi.

Tajriba-sinov ishlarida jami 120 nafar talaba ishtirok etdi. Ulardan 60 nafari tajriba (eksperimental) guruhi, 60 nafari nazorat guruhi sifatida shakllantirildi. Har bir oliy ta'lim muassasasida 40 nafari talaba tajribaga jalb qilinib, ular teng ravishda tajriba va nazorat guruhlariga taqsimlandi.

Tajriba guruhleri shakllantirilishda talabalar sonining tengligi, ularning kursi, yoshi, mutaxassisligi hamda boshlang'ich kasbiy tayyorgarlik darajasi jihatidan o'xshash bo'lishiga alohida e'tibor qaratildi. Bu esa tajriba natijalarining obyektivligini ta'minlashga xizmat qildi.

Tajriba-sinov ishlarida ishtirok etgan talabalar quyidagi tarzda guruhlariga ajratildi (jadval).

2-jadval.

Oliy ta'lim muassasasi	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	Jami
1-OTM	20	20	40
2-OTM	20	20	40
3-OTM	20	20	40
Jami	60	60	120

O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko'rsatdiki, ommaviy sport tadbirlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Shuningdek, tajriba natijalari talabalarining kasbiy motivatsiyasi va sport faoliyatiga bo'lgan qiziqishi sezilarli darajada oshganini ko'rsatdi. Tajriba-sinov ishlari davomida eksperimental guruh talabalari ommaviy sport tadbirlarini tashkil etish jarayoniga faol jalb qilindi. Talabalar sport festivallari, spartakiadalar, mini-turnirlar hamda ommaviy yugurish aksiyalarini tashkil etishda turli rollarda ishtirok etdilar.

Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, ommaviy sport tadbirlarida faol ishtirok etgan talabalar: sport tadbirlarini tashkil etish bo'yicha amaliy ko'nikmalarini rivojlantirdi; tashkiliy va boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirdi; jamoaviy faoliyat tajribasini o'rttirdi; kasbiy motivatsiyasini oshirdi.

Shuningdek, tajriba natijalari eksperimental guruh talabalari kasbiy tayyorgarlik darajasi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada oshganini ko'rsatdi.

Tadqiqot jarayonida metodikaning maqsadi, vazifalari va tuzilmasi aniqlanib, u kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan hamda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar asosida asoslab berildi.

Ommaviy sport tadbirlari asosida ta'limni tashkil etishning shakllari (sport festivallari, spartakiadalar, turnirlar, sport loyihalari, volontyorlik faoliyati, master-klasslar) hamda metodlari (loyiha metodi, musobaqaviy metod, jamoaviy faoliyat, muammoli vaziyatlar, refleksiya) kasbiy tayyorgarlikning motivatsion, kognitiv, faoliyatga oid va refleksiv komponentlarini rivojlantirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslandi. Ushbu shakl va metodlarning talabalarda tashkiliy, boshqaruv, metodik va kommunikativ kompetensiyalarni real sport muhitida shakllantirish imkoniyatlari ochib berildi.

Metodikani samarali amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlari, jumladan, o'quv jarayoni bilan ommaviy sport tadbirlarini integratsiya qilish, talabalarining faol subyekt sifatida ishtirokini ta'minlash, o'qituvchi-murabbiyning fasilitatorlik faoliyati, motivatsion muhit yaratish va natijalarni muntazam monitoring qilish zarurligi asoslab berildi.

Shuningdek, sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini ommaviy sport tadbirlari orqali takomillashtirish modeli ishlab chiqilib, uning maqsadli, mazmunli, faoliyatli, tashkiliy-pedagogik va baholash-natijaviy bloklardan iborat yaxlit pedagogik tizim ekani ko'rsatildi. Model kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayonining mantiqiy izchilligini, bosqichma-bosqich amalga oshirilishini va kutilayotgan natijalarni aniq belgilab berdi.

Ommaviy sport tadbirlari asosida ta'limni tashkil etishning shakl va metodlari sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini kompleks rivojlantirishga xizmat qilib, ularning tashkiliy, metodik, kommunikativ va boshqaruv kompetensiyalarini real amaliy muhitda shakllantirish imkonini beradi. Bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini oshirib, kelajakda sport sohasida faoliyat yurita oladigan raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Takliflar va tavsiyalar. Modelni amalga oshirishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqiladi: 1. Sport tadbirlarini boshqarish bo'yicha innovatsion metodlarni joriy etish va ularni ta'lim jarayonida qo'llash. 2. Talabalarni o'quv jarayonida amaliyotga jalb etish va ularni real sport tadbirlarini boshqarish jarayoniga kiritish. 3. Sport menejmenti va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun maxsus kurslar va seminarlarni tashkil etish. 4. Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektdan foydalanish orqali sport tadbirlarini boshqarish tizimini takomillashtirish.

Ushbu metodika sport faoliyati yo'nalishidagi talabalar kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda muhim rol o'ynaydi. Nazariy va amaliy tayyorgarlik bosqichlarining birlashuvi talabalarni sport tadbirlarini samarali boshqarish va tashkil etish bo'yicha yuqori darajadagi ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va analitik vositalar yordamida sport tadbirlarini boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratiladi, bu esa talabalarni kasbiy jihatdan yuqori darajaga ko'tarishga yordam beradi. Modelni amalga oshirish orqali sport faoliyati yo'nalishidagi talabalar uchun yanada samarali va innovatsion ta'lim tizimi yaratiladi.

Ommaviy sport tadbirlari asosida ta'limni tashkil etish shakllari va rivojlantiriladigan kompetensiyalar

3-jadval

Shakl	Pedagogik vazifasi	Rivojlantiriladigan kasbiy kompetensiya
Sport festivali	Jamoaviy faoliyatni tashkil etish	Tashkiliy, kommunikativ
Spartakiada	Musobaqa boshqaruvi	Boshqaruv, liderlik
Turnir	Reglament asosida ishlash	Metodik, huquqiy
Master-klass	Kasbiy tajriba almashish	Metodik, reflektiv
Sport loyihasi	Ijtimoiy faoliyat	Loyiha boshqaruvi, marketing
Volontyorlik	Xizmat ko'rsatish	Mas'uliyat, muloqot

Metodlar va ularning kasbiy tayyorgarlik komponentlariga ta'siri

4-jadval

Metod	Motivatsion	Kognitiv	Faoliyat	Reflektiv
Musobaqaviy metod	+++	++	+++	++
Loyiha metodi	++	+++	+++	+++
Muammoli vaziyat	++	++	+++	+++
Jamoaviy ish	+++	+	++	++
Refleksiya	+	+	+	+++

Izoh: (+++ – yuqori ta'sir, ++ – o'rta, + – past).

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ommaviy sport tadbirlarini tashkil etish sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Ommaviy sport tadbirlarini ta'lim jarayoniga joriy etish talabalarning tashkiliy, boshqaruv hamda kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, bu jarayon talabalarning kasbiy motivatsiyasini oshirish hamda ularni kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tajriba-sinov ishlari davomida eksperimental guruh talabalari ommaviy sport tadbirlarini tashkil etish jarayoniga faol jalb qilindi. Talabalar sport tadbirlari va turli aksiyalarini tashkil etishda turli rollarda ishtirok etdilar. Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, ommaviy sport tadbirlarida faol ishtirok etgan talabalar: sport tadbirlarini tashkil etish bo'yicha amaliy ko'nikmalarini rivojlantirdi; tashkiliy va boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirdi; jamoaviy faoliyat tajribasini orttirdi; kasbiy motivatsiyasini oshirdi.

Shuningdek, tajriba natijalari eksperimental guruh talabalari kasbiy tayyorgarlik darajasi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada oshganini ko'rsatdi. Ishlab chiqilgan metodika, shakl va metodlar, pedagogik shart-sharoitlar hamda model sport faoliyati yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini ommaviy sport tadbirlari orqali takomillashtirish imkoniyatlarini ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berdi va keyingi bobda keltiriladigan tajriba-sinov ishlarini tashkil etish hamda ularning samaradorligini isbotlash uchun metodologik poydevor yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini "insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-27-sonli farmoni. 2023-yil 28-fevral.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-6099-sonli farmoni. 2020-yil 30-oktyabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-201-sonli qarori. 2022-yil 11-aprel.
4. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Москва, «ФИЗКУЛЬТУРА И СПОРТ» 1991. 544 с.
5. www.lex.uz
6. www.cyberleninka.ru
7. www.natlib.uz

Muallif:

Sattorov Eldorbek Ilhomovich – Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti.

UDK 372.879.6

SWIMMING EXERCISES AND THEIR ROLE IN INCREASING AEROBIC ENDURANCE

SUZISH MASHQLARI VA ULARNING AEROBIK CHIDAMLILIKNI OSHIRISHDAGI O'RNI

УПРАЖНЕНИЯ ПО ПЛАВАНИЮ И ИХ РОЛЬ В ПОВЫШЕНИИ АЭРОБНОЙ ВЫНОСЛИВОСТИ

Taniberdiyev Akmal, Akromov Shohrux

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: akmal_abduganievich@gmail.com

Abstract. This article presents a scientific and theoretical analysis of the role of swimming in the development of aerobic endurance in 10- to 12-year-old football players. It highlights age-related physiological characteristics of the child's body, mechanisms of adaptation of the cardiovascular and respiratory systems, and the benefits of low-intensity physical activity. The benefits of swimming in a hydrodynamic environment are confirmed by increased aerobic endurance, accelerated recovery processes, and improved overall physical fitness. Guidelines for incorporating swimming into the weekly training program of football players are developed.

Keywords: aerobic endurance, swimming, young football players, overall physical fitness, recovery, cardiovascular system.

Annotatsiya. Mazkur maqolada 10–12 yoshli futbolchilarda aerobik chidamlilikni rivojlantirishda suzish mashqlarining o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Bolalar organizmining yoshga xos fiziologik xususiyatlari, yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarining moslashuv mexanizmlari hamda past zarbali (low-impact) jismoniy yuklamalarning afzalliklari yoritilgan. Suzish mashqlarining gidrodinamik muhitda bajarilishi natijasida aerob imkoniyatlarning oshishi, tiklanish jarayonlarining tezlashishi va umumiy jismoniy tayyorgarlikning yaxshilanishi asoslab berilgan. Shuningdek, suzish mashqlarini futbolchilarning haftalik mashg'ulot tizimiga integratsiya qilish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: aerobik chidamlilik, suzish mashqlari, yosh futbolchilar, umumiy jismoniy tayyorgarlik, tiklanish, yurak-qon tomir tizimi.

Аннотация. В данной статье представлен научно-теоретический анализ роли плавания в развитии аэробной выносливости у футболистов 10-12 лет. Выделены возрастные физиологические особенности детского организма, механизмы адаптации сердечно-сосудистой и дыхательной систем, а также преимущества низкоинтенсивных физических нагрузок. Результаты плавания в гидродинамической среде подтверждаются увеличением аэробной выносливости, ускорением восстановительных процессов и улучшением общей физической подготовленности. Разработаны методические рекомендации по включению плавания в еженедельную тренировочную систему футболистов.

Ключевые слова: аэробная выносливость, плавание, юные футболисты, общая физическая подготовленность, восстановление, сердечно-сосудистая система.

Kirish. Hozirgi zamon bolalar futbolida o'yin harakatlarining yuqori intensivligi, takroriy yugurishlar va tezlantirishlar organizmning aerob imkoniyatlariga katta talab qo'yadi. Ayniqsa, 10–12 yosh davri yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarining faol rivojlanish bosqichi bo'lib, chidamlilikni shakllantirish uchun sezgir davr hisoblanadi. Shu yoshdagi futbolchilarda an'anaviy yugurish vositalari bilan bir qatorda zarba yuklamasi past bo'lgan, sog'lomlashtiruvchi va ko'p tomonlama ta'sir ko'rsatadigan vositalarni qo'llash muhimdir. Suzish mashqlari ana shunday samarali vositalardan biri bo'lib, ular nafaqat aerob imkoniyatlarni oshiradi, balki tayanch-harakat apparatiga tushadigan ortiqcha yuklamani kamaytiradi.

Tadqiqot maqsadi: 10–12 yoshli futbolchilarda aerobik chidamlilikni rivojlantirishda suzish mashqlarining fiziologik va metodik asoslarini aniqlash hamda ularni mashg'ulot jarayoniga qo'llash bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqish.

10–12 yoshli futbolchilarda aerobik chidamlilikni rivojlantirish masalasi hozirgi sport tayyorgarligi nazariyasi va amaliyotida alohida dolzarblik kasb etadi, chunki aynan shu yosh oralig'ida yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarining funksional moslashuvlari tez shakllanadi, umumiy harakat tajribasi kengayadi va yuklamalarga javob reaksiyalarining iqtisodlashuvi uchun qulay "sensitiv" davr kuzatiladi. Futbolida o'yin davomida takroriy yugurishlar, tezlantirishlar va to'xtashlar, yo'nalish almashishlar, pressing va qarshi hujumlar kabi yuqori dinamik harakatlar ustun bo'lib, ular energetik ta'minotning asosan aerob bazasi hamda epizodik anaerob quvvat bilan uyg'unlashuvini talab qiladi. Shu sababli bolalar futbolida chidamlilikni oshirish nafaqat musobaqa samaradorligini ta'minlaydi, balki o'quv-mashg'ulot jarayonida ortiqcha zo'riqish, jarohatlanish va erta ixtisoslashuvning salbiy oqibatlarini kamaytirishga xizmat qiladi. Aerobik chidamlilikni oshirishda an'anaviy usullar (uzluksiz yugurish, interval yugurish, o'yinli mashqlar) keng qo'llanadi, biroq bolalarda tayanch-harakat apparati, bo'g'im-boylam tizimi va o'sish zonalarining nozikligi hisobga olinganda, zarba yuklamasi (impact) past bo'lgan muqobil vositalar ham ilmiy jihatdan asoslangan holda joriy etilishi zarur. Shunday vositalardan biri sifatida suzish mashqlari va ularning kompleks qo'llanilishi futbolchilarning umumiy aerobik tayyorgarligini oshirishda, tiklanish jarayonlarini tezlashtirishda hamda mashg'ulotlar monotoniyasini kamaytirishda katta imkoniyatlarga ega. Suv muhitining o'ziga xos fizik xususiyatlari (ko'taruvchi kuch, gidrodinamik qarshilik, bosim) mushaklar ishini boshqa sharoitga moslashtiradi, nafas olishni boshqarish ko'nikmalarini kuchaytiradi va yurak-qon tomir tizimiga "yumshoq", ammo samarali ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, 10–12 yoshli futbolchilarning chidamliligini oshirishda maxsus suzish mashqlari kompleksini takomillashtirish mavzusi, ayniqsa suzish mashqlari va ularning aerobik chidamlilikni oshirishdagi o'rni chuqur tahlil qilish ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Futbolchilarda aerobik chidamlilik tushunchasi odatda organizmning nisbatan uzoq vaqt davomida o'rtacha va o'zgaruvchan intensivlikdagi ishini bajarish hamda o'yin jarayonida takroriy yuqori intensiv epizodlardan so'ng tez tiklana olish qobiliyati bilan izohlanadi. Ilmiy adabiyotlarda aerobik tayyorgarlikning integrativ ko'rsatkichlari sifatida maksimal kislorod iste'moli (VO_{2max}), ventilatsiya ko'rsatkichlari, yurak urish chastotasi ($YuUCH$) dinamikasi, laktat almashinuvining chegaralari va harakat iqtisodiyligi qayd etiladi (Bompa & Buzzichelli, 2019). Yosh sportchilarda VO_{2max} ning o'sishi nafaqat yurakning zarba hajmi, balki periferik moslashuvlar—kapilyarlar zichligi, mitoxondriyal fermentlar faolligi va oksidlovchi tolalar ulushining funksional faollashuvi bilan bog'liq (Kenney, Wilmore, & Costill, 2020). Futbolning o'yin tizilmasi esa aerobik tizimga doimiy tayanuvchi, biroq o'zgaruvchan intensivlikdagi yuklamalar ketma-ketligidan iborat bo'lgani uchun, aerob bazani mustahkamlash o'yin davomida tezlik, texnika aniqligi va qaror qabul qilish sifatini barqaror ushlab turish imkonini beradi (Reilly, Bangsbo, & Franks, 2000). 10–12 yoshda chidamlilikni rivojlantirishda "ko'p, ammo juda og'ir bo'lmagan" tamoyili, ya'ni asosan past va o'rtacha intensivlikda umumiy rivojlantiruvchi

yuklamalar, koordinatsion boylik va texnika bilan uyg'unlik ustuvor sanaladi, chunki bu davrda yuqori intensiv anaerob yuklamalarning hajmini keskin oshirish maqsadga muvofiq emas (Bompa & Buzzichelli, 2019).

Suzish mashqlarining aerobik chidamlilikka ta'siri bir nechta mexanizmlar orqali izohlanadi. Birinchidan, suvdagi harakat energiya sarfi jihatidan quruqlikdagi harakatga o'xshash bo'lsa-da, mushaklar ish rejimi, bo'g'imlarga tushadigan zarba yuklamasi va nafas olishning tashkil etilishi jihatidan farqlanadi. Suvning ko'taruvchi kuchi tana vaznini qisman "yengillatadi", natijada tizza, tovon, son bo'g'imlariga tushadigan kompressiv kuchlar kamayadi, bu esa o'sish davridagi futbolchilar uchun muhim profilaktik omildir (Maglischo, 2003). Ikkinchidan, suvning gidrodinamik qarshiligi harakat tezligi ortishi bilan eksponentsial ravishda kuchayadi; bu esa tezlikni oshirishga uringanda mushaklarga nisbatan katta, ammo bir tekis taqsimlangan qarshilik beradi. Mazkur sharoitda ishlaydigan mushak guruhlari nafaqat oyoq, balki gavda stabilizatorlari, yelka kamari va nafas mushaklarini ham faol jalb qiladi, shuning uchun umumiy jismoniy tayyorgarlikning ko'p tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi (Maglischo, 2003). Uchinchidan, suv bosimi (gidrostatik bosim) ko'krak qafasi va periferik tomirlarga ta'sir etib, venoz qaytishni oshirishi, nafas olish ishini biroz murakkablashtirishi mumkin; bu esa mos ravishda yurakning zarba hajmini qo'llab-quvvatlovchi va nafas mushaklarining chidamliligini oshiruvchi moslashuvlarni rag'batlantiradi (Kenney, Wilmore, & Costill, 2020). To'rtinchidan, suzishda nafas olish fazalari harakat sikli bilan muvofiqlasadi; nafasni ushlab turish yoki cheklangan nafas olish rejimlari alveolyar ventilyatsiya va nafasni boshqarish ko'nikmalarini kuchaytiradi, bu esa futbolchining yuqori intensivitet epizodlarda "nafasni boshqarish" qobiliyatiga bilvosita ijobiy ta'sir ko'rsatishi ehtimoli mavjud.

10–12 yoshli futbolchilar bilan ishlashda suzishning o'rni ko'pincha ikki yo'nalishda ko'riladi: (1) umumiy aerob bazani rivojlantirish va (2) tiklanish (recovery) vositasi sifatida. Birinchi yo'nalishda suzish, ayniqsa o'rtacha intensivlikdagi uzluksiz suzish yoki soddalashtirilgan interval setlar yurak-qon tomir tizimida chidamlilikka xos moslashuvlarni yuzaga keltirishi mumkin. Ikkinchi yo'nalishda esa suzish mashg'ulotlari—ayniqsa juda yengil intensivlikda—mushaklarda qon aylanishini yaxshilash, mushak tonusini me'yoriylash va psixomotsional bo'shashishni ta'minlash orqali keyingi futbol mashg'ulotlariga tayyorgarlikni kuchaytiradi. Futbolchilarda takroriy yugurishlar tufayli paydo bo'ladigan mikrozarbalanish va mushak og'riqlari (DOMS) sharoitida suv muhitida yengil harakatlar tiklanishga qulay sharoit yaratadi; bu holat sport fiziologiyasi va tiklanish nazariyasida ham ko'p qayd etiladi (Kenney, Wilmore, & Costill, 2020). Biroq bolalar sportida tiklanish vositalarini qo'llashda me'yor va pedagogik maqsad muhim: suzish "jazolovchi" qo'shimcha yuklama sifatida emas, balki o'yinli, texnik jihatdan soddagina, qiziqarli hamda sog'lomlashtiruvchi komponenti kuchli mashg'ulot sifatida tashkil etilgandagina samaradorlik oshadi.

Suzish mashqlarini futbolchilarning aerobik chidamliligini oshirishga yo'naltirish uchun yuklama parametrlarini (davomiylik, intensivlik, takrorlar soni, dam olish oralig'i) bolalar fiziologik xususiyatlariga mos tanlash zarur. 10–12 yoshda yurak urish chastotasi yuqori bo'lishi, zarba hajmi kattalarnikiga nisbatan kichikroq bo'lishi, termoregulyatsiya mexanizmlari to'liq yetilmagan bo'lishi, shuningdek, charchash signallarini sub'ektiv baholash ko'nikmasi endigina shakllanayotganini hisobga olish lozim. Shu sababli mashg'ulot intensivligini faqat YuUCh bo'yicha qat'iy "zona"larga tiqishtirishdan ko'ra, murabbiy kuzatuvi, RPE (sub'ektiv zo'riqish) va texnik bajarilish sifati bilan birga kompleks nazorat qilish maqsadga muvofiq (Bompa & Buzzichelli, 2019). Futbolchilarning odatiy yugurish tayyorgarligi bilan suzishdagi yuklama o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentlik bo'lmasligi ham muhim: bir xil YuUCh qiymatlari turli metabolik holatlarni anglatishi mumkin, chunki suvda sovitsiz kuchliroq, mushaklar ish rejimi va nafas olish boshqacha. Shunday ekan, suzish mashg'ulotlarini rejalashtirishda intensivitetni "gapira olish testi" (talk test) kabi oddiy amaliy mezonlar bilan ham baholash mumkin: aerobik rivojlantiruvchi zonada bola suzish paytida qisqa iboralarni ayta olishi, lekin uzoq gaplarni bemalol ayta olmasligi kuzatiladi (Kenney, Wilmore, & Costill, 2020). Bu bolalar bilan ishlashda ayniqsa qulay, chunki ortiqcha texnologik murakkabliksiz xavfsiz nazoratni ta'minlaydi.

Suzish mashqlarining aerobik chidamlilikka ta'sirini baholashda transfer (ko'chish) masalasi alohida muhokamaga loyiq. "Bir sport turida rivojlangan chidamlilik boshqasiga qanchalik o'tadi?" degan savolga javob, ko'p jihatdan, bajariladigan harakatlarning o'xshashligi, ishchi mushak guruhlari, harakat koordinatsiyasi va energiya ta'minoti strukturasiga bog'liq. Suzish va futbol biomexanik jihatdan farqli: suzishda tana gorizontol holatda, asosan siklik harakatlar, suv qarshiligini yengish; futbolda esa vertikal tayanch, yugurish sikli, to'xtash-va-yo'nalish almashish, sakrash elementlari ko'p. Shunga qaramay, umumiy yurak-qon tomir moslashuvlari, periferik oksidlovchi imkoniyatlar va tiklanish tezligi kabi omillar bo'yicha ma'lum darajada ijobiy transfer bo'lishi kutiladi (Reilly, Bangsbo, & Franks, 2000). Biroq sport tayyorgarligi nazariyasida uzoq yillik tajriba shuni ko'rsatadiki, transfer maksimal bo'lishi uchun suzish mashqlari futbolga xizmat qiluvchi sifatlarda "maqsadli" bo'lishi kerak: masalan, interval tuzilmasi futbolning o'zgaruvchan intensivlik ritmiga yaqinlashtirilsa, nafasni boshqarish mashqlari yuqori zo'riqish epizodlaridagi tiklanish bilan uyg'unlashtirilsa, suvdagi oyoq harakatlari (kick set) son mushaklari chidamliligiga yo'naltirilsa. Shu bois maxsus suzish mashqlari kompleksi deganda shunchaki "suzib qo'yish" emas, balki futbolchilarning yoshiga mos, texnika darajasini hisobga olgan, yuklama va dam olish nisbatlari ilmiy asoslangan, suzish elementlaridan maqsadli tanlangan tizim tushnilishi lozim.

10–12 yoshli futbolchilar uchun suzish mashqlari kompleksini takomillashtirishda birinchi navbatda xavfsizlik va o'rgatish metodikasi turadi. Ko'plab futbolchi bolalar suzishni turlicha darajada biladi: ayrimlari erkin usulda (krol) ancha bemalol suza oladi, boshqalari esa suvda nafas chiqarish, suzish koordinatsiyasi, suvdan qo'rqqanlik kabi bazaviy ko'nikmalarga muhtoj. Shuning uchun kompleksning boshlang'ich bosqichida suzish texnikasini soddalashtirib, energetik yuklamani oshirishga shoshilmasdan, avvalo suvda erkin harakatlanish, xavfsiz nafas olish va suvda orientatsiya ko'nikmalarini mustahkamlash zarur (Maglischo, 2003). Aks holda, noto'g'ri texnika ortiqcha charchashga olib keladi va aerobik rivojlantiruvchi maqsadga erishish qiyinlashadi. Murabbiy yoki instruktor mashg'ulotni tashkil etishda suv harorati, havoning namligi, basseyn gigiyenasi, guruhning zichligi, bolalarning psixologik holatini ham nazorat qilishi kerak. Suvda sovqotish ehtimoli quruqlikdagidan yuqori bo'lishi mumkin; sovqotish bolaning yurak urishiga, mushak ishiga va umumiy kayfiyatiga ta'sir etadi, demak, mashg'ulot intensivligini noto'g'ri talqin qilish xavfi tug'iladi (Kenney, Wilmore, & Costill, 2020).

Aerobik chidamlilikni maqsadli rivojlantirish uchun suzish mashqlarini odatda uch turdagi yuklama modeliga ajratish mumkin: uzluksiz (continuous), intervalli (interval) va fartlekka o'xshash o'zgaruvchan intensivlik (variable pace). Uzluksiz suzish 8–20 daqiqa (yosh va tayyorgarlikka qarab) davomida nisbatan bir maromda suzishni nazarda tutadi; bunda asosiy maqsad yurak-qon tomir tizimini barqaror aerob zonada ushlab turish, texnikani iqtisodiy bajarishni o'rgatish va umumiy hajmni oshirishdan iborat. Intervalli suzish esa qisqaroq bo'laklarda (masalan, 8×50 m yoki 12×25 m) suzib, oralig'ida qisqa dam olish (15–30 soniya) berish orqali yurak urishini ma'lum darajada yuqori darajada ushlab turishni ta'minlaydi. O'zgaruvchan intensivlik (fartlek) esa 25–50 metrda

tezroq, keyingi 25–50 metrda sekinroq suzish kabi ritmlar bilan futbol o'yiniga xos "tebranuvchi" yuklamani qisman modellashtiradi. Futbolda o'yin davomida yurak urishi doimiy yuqori bo'lib turishi va epizodik portlashlar bilan almashishi qayd etilgan; shuning uchun, nazariy jihatdan, intervalli va o'zgaruvchan intensivlikdagi suzish mashqlari futbolga yaqinroq funksional talablarni yaratishi mumkin (Reilly, Bangsbo, & Franks, 2000). Biroq 10–12 yoshda yuklamaning "o'yin" shaklida berilishi motivatsiyani oshiradi: masalan, suzish estafetalari, masofani "topshiriq" sifatida bajarish, vaqtni emas texnik sifatni rag'batlantirish kabi pedagogik yechimlar chidamlilikning tabiiy rivojlanishiga ko'proq xizmat qiladi.

Maxsus suzish mashqlari kompleksi futbolchilarda ayniqsa oyoq mushaklari chidamliligini va umumiy aerob ishlash qobiliyatini qo'llab-quvvatlashi uchun, suzishning oyoq bilan bajariladigan segmentlari (kick sets) muhim o'rin tutadi. Masalan, taxtacha (doska) bilan krol oyoq zarbalari 6×25 m yoki 8×25 m, dam olish 20–30 soniya, intensivlik o'rtacha bo'lishi mumkin; bunda sonning old va orqa mushaklari, boldir mushaklari ritmik ishlaydi, yurak-qon tomir javobi esa barqarorlashadi. Shu bilan birga, faqat oyoq bilan suzish bel-umurtqa qismini haddan tashqari zo'riqtirmasligi uchun gavda holatini nazorat qilish, kerak bo'lsa snorkel yoki kichik yordamchi vositalardan foydalanish tavsiya etiladi (Maglischo, 2003). Futbolchilarda ko'pincha son orqa mushaklari va boldirda qisqarish holatlari uchraydi; suvdagi ish esa elastiklik va qon aylanishini yaxshilashga ko'maklashadi, biroq mashg'ulotdan so'ng yengil cho'zish mashqlari bilan uyg'unlashtirilsa, yanada maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda sport tibbiyoti nuqtai nazaridan bolalarga statik cho'zishni uzoq ushlab turishdan ko'ra, yengil dinamik mobilizatsiya va qisqa statik usullar xavfsizroq bo'lishi mumkin (ACSM, 2021).

Nafasni boshqarish suzishning eng muhim komponentlaridan bo'lib, u aerobik chidamlilikni oshirishning "yordamchi mexanizmi" sifatida qaralishi mumkin. Krol usulida har 3 yoki 5 zarbada nafas olish, suv ostida to'liq nafas chiqarish, nafas chiqarishning davomiyligini oshirish kabi mashqlar nafas mushaklarini kuchaytiradi va ventilatsiya samaradorligini oshiradi. Biroq bolalarda nafasni uzoq ushlab turish bilan bog'liq mashqlarni ehtiyotkorlik bilan qo'llash talab etiladi, chunki noto'g'ri tashkil etilganda xavfsizlikka tahdid tug'dirishi mumkin. Shu bois nafas mashqlari instruktor nazorati ostida, suvda xavfsizlik qoidalariga qat'iy amal qilgan holda, "o'yin" ko'rinishida (masalan, suv ostida pufak chiqarish, suzish ritmiga mos nafas) tashkil etilishi zarur (Maglischo, 2003). Futbolda o'yin epizodlarida tez tiklanish ko'p jihatdan nafasni tez me'yorlash va yuqori YuUCh fonida ventilatsiyani barqarorlashtirishga bog'liq bo'lishi mumkin; shu ma'noda suzishdagi nafas intizomi futbolchining umumiy funksional madaniyatini oshiradi (Kenney, Wilmore, & Costill, 2020).

Bolalar futboli metodikasida umumiy jismoniy tayyorgarlik vositalari o'yin texnikasi va koordinatsiya bilan uyg'un bo'lgandagina barqaror natija beradi. Suzishning to'g'ridan-to'g'ri futbol texnikasiga o'xshashligi kam bo'lsa-da, u tananing umumiy barqarorligini, gavda mushaklari chidamliligini va simmetrik rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi. Bu, ayniqsa, 10–12 yoshda tez o'sish tufayli koordinatsion "qayta sozlanish" davrlari yuz berishi mumkin bo'lgan sharoitda muhim. Boshqa tomondan, futbolchining haftalik mikrotsiklida suzishni joylashtirishda haddan tashqari ko'p hajm berish, futbolga xos yugurish va to'p bilan ishlash hajmini siqib chiqarishi mumkin. Shuning uchun suzish mashg'ulotlari odatda haftasiga 1–2 marta, 30–45 daqiqa davomida, mavsumning maqsadiga qarab (tayyorgarlik davrida ko'proq aerob baza, musobaqa davrida ko'proq tiklanish va qo'llab-quvvatlash) rejalashtiriladi (Bompa & Buzzichelli, 2019). Mashg'ulotning ichki tuzilishida esa 5–10 daqiqalik oson suvga moslashuv, 15–25 daqiqalik asosiy aerob blok (uzluksiz yoki intervalli), va 5–10 daqiqalik yengil suzish hamda o'yinli yakun tiklanish uchun qulay bo'lishi mumkin. Bularning barchasi nazariy model sifatida beriladi; amalda guruhning suzish malakasi, basseyndagi sharoiti va murabbiylik resurslariga qarab moslashtiriladi.

Suzish mashqlarini futbolchilarda aerobik chidamlilikni baholash va boshqarish tizimi bilan uyg'unlashtirish ham zarur. Futbolda bolalar uchun maydon testlari sifatida 20 m shuttle run (beep test) yoki 6 daqiqalik yugurish kabi testlar qo'llanadi; ular aerob ishlash qobiliyatini taxminiy baholaydi (ACSM, 2021). Suzish kiritilganda, natijalarni bevosita "suzish tezligi" bilan emas, balki futbolga xos testlarning dinamikasi, mashg'ulotdan keyingi tiklanish tezligi, sub'ektiv charchash darajasi va o'yin faoliyatidagi harakat faolligi orqali baholash maqsadga muvofiq. Chunki suzishda tezlik ko'proq texnikaga bog'liq bo'lib qolishi mumkin, bu esa aerob quvvatni baholashda chalg'ituvchi omil bo'ladi (Maglischo, 2003). Shuningdek, bolalarning motivatsiyasi va psixologik barqarorligi ham nazoratga olinishi lozim: suzishni yoqtiradigan bolalarda umumiy mashg'ulot intizomi va tiklanish madaniyati yaxshilanadi, bu esa uzoq muddatli tayyorgarlikning sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ilmiy manbalarda chidamlilikni rivojlantirishning asosiy qonuniyatlari—progressiv yuklama, uzluksizlik, individualizatsiya va tiklanish—suzish mashqlariga ham to'liq tatbiq etiladi. Progressiv yuklama deganda masofa yoki takrorlar sonini asta-sekin oshirish, dam olishni biroz qisqartirish, texnika barqarorlashgach intensivlikni oshirish nazarda tutiladi. Uzluksizlik esa haftadan haftaga ma'lum ritmda suzishning saqlanishi bilan ta'minlanadi; 2–3 haftalik tanaffus bolalarda suzish ko'nikmalarini va moslashuvlarni tez susaytirishi mumkin. Individualizatsiya esa ayniqsa muhim: bir guruhdagi bolalar bir xil yoshda bo'lsa ham biologik yetilish, suzish tajribasi, qo'rquv darajasi va sog'liq holati bo'yicha sezilarli farq qiladi. Shu sababli kompleksda "asosiy variant" va "soddalashtirilgan variant" bo'lishi, masalan, 25 metrlik bo'laklarni suza olmaydiganlar uchun 12,5 metr bilan ishlash yoki ko'proq dam olish berish ko'zda tutilishi lozim. Tiklanish esa suzishning o'zi bilan ham, mashg'ulotlar orasidagi uyqu, ovqatlanish va suyuqlik iste'moli bilan ham ta'minlanadi (ACSM, 2021). Bolalarda suyuqlik ichish odati ba'zan e'tibordan chetda qoladi, chunki basseynda terlash sezilmaydi; vaholanki suyuqlik yo'qotilishi davom etadi, demak, mashg'ulot oldi va keyingi ichimlik rejimi ham pedagogik nazoratda bo'lishi kerak (Kenney, Wilmore, & Costill, 2020).

Samarali maxsus suzish kompleksi futbolchilarning aerobik chidamliligiga ta'sirini kuchaytirish uchun motor sifatlar integratsiyasini ham hisobga olishi mumkin. Masalan, suzishdan oldin yoki keyin 5–8 daqiqalik yengil koordinatsion mashqlar, stabilizatsiya (core) elementlari, yoki yengil mobilizatsiya mashqlari qo'shilsa, suvdagi ishning umumiy tayyorgarlikka ta'siri ortishi ehtimoli bor. Biroq bunday integratsiya bolalarni charchatib yubormasligi, ayniqsa, futbol mashg'uloti bilan bir kunda rejalashtirilganda umumiy yuklamani oshirib yubormasligi kerak. Periodizatsiya nuqtai nazaridan, suzish mashqlari tayyorgarlik davrida umumiy chidamlilik hajmini oshirish uchun, musobaqa davrida esa zarba yuklamasini kamaytirgan holda aerob bazani saqlash va tiklanish uchun qo'llanishi maqsadga muvofiq (Bompa & Buzzichelli, 2019). Bunda futbol mashg'ulotlarining o'yin yuklamasi, turnirlar jadvali va sayohat (travel) omillari ham inobatga olinadi.

Mavzuning O'zbekiston sport ta'limi va bolalar-o'smirlar sport maktablari amaliyoti uchun dolzarbligi shundaki, ko'plab hududlarda iqlim sharoiti (issiq yoz), maydonlarning qattiqligi yoki sifatining turlicha bo'lishi, hamda o'quvchilarning sog'lig'ini mustahkamlashga qaratilgan multidisiplinar yondashuv ehtiyoji mavjud. O'zbekiston jismoniy tarbiya va sport tizimida yosh sportchilar tayyorgarligiga oid metodik yondashuvlarda umumiy jismoniy tayyorgarlik vositalarini keng qo'llash, sog'lomlashtiruvchi yo'nalishni

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

kuchaytirish va yuklamalarni yosh xususiyatlariga moslash muhimligi ta'kidlanadi (Salomov, 2015). Shu kontekstda suzish mashqlarini futbolchilarning aerobik chidamliligini oshirishda yordamchi, ammo ilmiy asoslangan vosita sifatida qo'llash o'quv-mashg'ulot jarayonining sifatini oshirishi mumkin. Ayniqsa, suzish mashg'ulotlarining sog'lomlashtiruvchi ta'siri (nafas olish tizimini mustahkamlash, umumiy chiniqish, stressni kamaytirish) bolalar sportida uzoq muddatli ijobiy natijalarga xizmat qiladi. Biroq metodik jihatdan "suzish bor—demak chidamlilik oshadi" kabi soddalashtirilgan yondashuv yetarli emas: mashqlar kompleksi aniq maqsad, nazorat mezonlari, moslashuv dinamikasi va futbolning haftalik yuklama strukturasiga mos integratsiya asosida takomillashtirilishi kerak.

1-jadval

Suzish mashqlarini qo'llash bo'yicha tavsiyalar

Mashq turi	Davomiyligi	Intensivlik	Maqsad
Uzluksiz suzish	8–15 daqiqa	O'rtacha	Aerob baza
6–8 × 25 m intervallar	O'rtacha	Qisqa dam (20–30 s)	Yurak-qon tomir moslashuvi
Oyoq bilan suzish (doska bilan)	6 × 25 m	O'rtacha	Oyoq mushaklari chidamliligi
Yengil erkin suzish	5 daqiqa	Past	Tiklanish

Izoh: Haftasiga 1–2 marta, 30–40 daqiqa davomida bajarish tavsiya etiladi.

Ilmiy adabiyotlarga tayangan holda xulosa qilish mumkinki, suzish mashqlari 10–12 yoshli futbolchilarda aerobik chidamlilikni oshirish jarayonida bir vaqtning o'zida bir necha vazifani hal etishi mumkin: yurak-qon tomir va nafas tizimlarining funksional imkoniyatlarini qo'llab-quvvatlash, tayanch-harakat apparatiga zarba yuklamasini kamaytirgan holda umumiy aerob hajmni oshirish, nafasni boshqarish va gavda stabilizatsiyasini yaxshilash, hamda tiklanish jarayonlarini tezlashtirish. Bunda suzishning futbolga transferi to'liq va avtomatik bo'lmaydi; shuning uchun mashqlar kompleksi futbolchining yosh xususiyatlari, suzish malakasi va futbol mashg'ulotlarining asosiy maqsadlari bilan uyg'un holda qurilishi lozim. Maxsus suzish mashqlari kompleksini takomillashtirishning ilmiy yo'nalishi shundan iboratki, suzishdagi yuklama parametrlarini futbolga xos chidamlilik talablariga yaqinlashtirish, o'yin ritmiga mos o'zgaruvchan intensivlik elementlarini ehtiyotkorlik bilan kiritish, nazorat va individualizatsiyani kuchaytirish, hamda suzishning sog'lomlashtiruvchi va tiklovchi salohiyatidan oqilona foydalanish kerak. Shu tarzda tashkil etilgan yondashuv 10–12 yoshli futbolchilarning aerobik bazasini mustahkamlash bilan birga, ularning sportga bo'lgan qiziqishi va uzoq muddatli sport rivojlanishiga ham xizmat qilishi mumkin (Reilly, Bangsbo, & Franks, 2000; Bomp & Buzzichelli, 2019; Salomov, 2015).

Xulosa. Suzish mashqlari 10–12 yoshli futbolchilarda aerobik chidamlilikni rivojlantirishda samarali qo'shimcha vosita hisoblanadi. Ular yurak-qon tomir va nafas tizimlarining funksional imkoniyatlarini oshiradi, tiklanishni tezlashtiradi va ortiqcha zarba yuklamalarini kamaytiradi. Biroq suzish mashqlari futbol tayyorgarligining o'rnini bosmaydi, balki uni to'ldiruvchi, ilmiy asoslangan vosita sifatida qo'llanilishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. ACSM. (2021). *ACSM's Guidelines for Exercise Testing and Prescription*.
2. Bomp T., Buzzichelli C. (2019). *Periodization: Theory and Methodology of Training*.
3. Kenney W., Wilmore J., Costill D. (2020). *Physiology of Sport and Exercise*.
4. Maglischo E. (2003). *Swimming Fastest*.
5. Reilly T., Bangsbo J., Franks A. (2000). Physiological demands of soccer.
6. Bangsbo J. (2008). The Yo-Yo test in football.
7. Halson S. (2014). Monitoring training load in athletes.
8. Khamrabayeva F. I., Kayumov A. I. (2022) — Comparative analysis of cardiorespiratory stress testing of runners and football players, *Biomeditsina va amaliyot jurnal*.
9. Abduqodirov D. S., Maxmudov M. M. (2024) — Futbolchilarda chidamlilikni o'rgatishning intervalli usuli, *International Journal of Science and Technology*.
10. Boltabayev S., Kostikova O., Sobit Azizov A., Azizova R. va boshq. (2025) — Effects of swimming and running training on physical condition and working capacity of students, *Trends in Physical Education and Sport*.
11. Khasanov D. (2025) — Development of endurance ability of pupils through track and field exercises, *Educational Research in Universal Sciences*.

Mualliflar:

Taniberdiyev Akmal - GulDU dotsenti, PhD.

Akromov Shohrux - GulDU magistranti.

UDK 372.894

VISUAL LEARNING STRATEGIES AND THE METHODOLOGY OF MAPPING HISTORICAL INFORMATION

VIZUAL O'RGANISH STRATEGIYALARI VA TARIXIY MA'LUMOTLARNI XARITALASH METODIKASI

ВИЗУАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ ОБУЧЕНИЯ И МЕТОДИКА КАРТОГРАФИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ

Olimova Aziza Abdullayevna

Toshkent amaliy fanlar universiteti. 100149, Toshkent, Chilonzor tumani, Gavxar ko'chasi, 1

E-mail: olimova5aziza@gmail.com

Abstract: This article analyzes visual learning strategies and the methodology of mapping historical information from pedagogical and scientific perspectives. The study examines the effectiveness of visual educational tools and interactive mapping techniques in acquiring historical and cultural knowledge. Additionally, it investigates the impact of visual methods on cognitive

development and memory mechanisms in modern educational processes. Empirical and analytical approaches were combined during the research to assess students' abilities to understand and systematize historical facts through visual content.

Keywords: visual learning strategies, historical information, mapping methodology, pedagogical technologies, cognitive development.

Anotatsiya: Ushbu maqola vizual o'rganish strategiyalari va tarixiy ma'lumotlarni xaritalash metodikasini pedagogik va ilmiy nuqtai nazardan tahlil qiladi. Maqolada vizual ta'lim vositalari va interaktiv xaritalash texnikalarining tarixiy va madaniy bilimlarni egallashdagi samaradorligi o'rganilgan. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim jarayonlarida vizual metodlarning kognitiv rivojlanish va ma'lumotlarni eslab qolish mexanizmlariga ta'siri o'rganiladi. Tadqiqot davomida empirik va analitik yondoshuvlar birlashtirilib, o'quvchilarning vizual kontent orqali tarixiy faktlarni tushunish va tizimlashtirish qobiliyatlari baholangan.

Kalit so'zlar: Vizual o'rganish strategiyalari, tarixiy ma'lumotlar, xaritalash metodikasi, pedagogik texnologiyalar, kognitiv rivojlanish.

Аннотация: Данная статья анализирует визуальные стратегии обучения и методику картографирования исторической информации с педагогической и научной точек зрения. В статье изучается эффективность визуальных образовательных средств и интерактивных картографических техник в усвоении исторических и культурных знаний. Кроме того, рассматривается влияние визуальных методов на когнитивное развитие и механизмы запоминания информации в современном образовательном процессе. В ходе исследования были объединены эмпирические и аналитические подходы, оценивались способности учащихся понимать и систематизировать исторические факты через визуальный контент.

Ключевые слова: визуальные стратегии обучения, историческая информация, методика картографирования, педагогические технологии, когнитивное развитие.

Kirish: Zamonaviy ta'lim jarayonlarida o'quvchilarning bilimlarni samarali egallash qobiliyatini oshirish masalasi doimiy ravishda ilmiy va pedagogik tadqiqotlarning markaziy mavzusiga aylangan. Ayniqsa tarix fanida, murakkab va ko'p qatlamli ma'lumotlar tizimini tushunish va xotirada uzoq muddat saqlash qiyinchilik tug'diradi. Shu nuqtai nazardan, vizual o'rganish strategiyalari ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida qaraladi. Vizual ta'lim kontentining o'ziga xosligi, u ma'lumotlarni ko'rish orqali tushunish va tizimlashtirish imkoniyatini berishi bilan izohlanadi[1]. Vizual o'rganish strategiyalari nafaqat ma'lumotlarni qabul qilish jarayonini yengillashtiradi, balki o'quvchilarning kognitiv jarayonlarini ham rivojlantiradi. Kognitiv psixologiya va neyropsixologiya tadqiqotlariga ko'ra, inson miyasi vizual axborotni auditoriyaga qaraganda tezroq qayta ishlaydi va xotirada uzoq muddat saqlash imkoniyatini oshiradi. Shu sababli, tarixiy ma'lumotlarni vizual formatlarda taqdim etish, masalan, interaktiv xaritalar, infografikalar, diagrammalar va vizual-tarixiy illyustratsiyalar orqali o'qitish, nafaqat bilimlarni tizimlashtirishga, balki ularni kontekstual va semantik bog'lanishda qabul qilishga ham xizmat qiladi[2]. Tarixiy ma'lumotlarni xaritalash metodikasi bu jarayonda alohida ahamiyatga ega. Tarixiy hodisalarni xarita shaklida tasavvur qilish o'quvchilarda voqealar orasidagi sabab-natija bog'liqligini aniqlash va makoniy rivojlantirishga yordam beradi. Xaritalash metodikasi yordamida murakkab tarixiy jarayonlar vizual ko'rinishda tartiblanadi, bu esa o'quvchilarning analitik va tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshiradi. Shu bilan birga, interaktiv xaritalar orqali ma'lumotlarni o'quvchi tomonidan faol tarzda qayta ishlash, ya'ni "learning by doing" tamoyili asosida o'rganish jarayoni amalga oshiriladi. Bu esa tarixiy bilimlarning chuqurligi va mustahkamligini ta'minlaydi[3]. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, vizual strategiyalar va xaritalash metodikasi birgalikda qo'llanganda, o'quvchilarning bilimlarni qabul qilish tezligi va sifati sezilarli darajada oshadi. Masalan, murakkab siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni vizual tarzda ifodalash o'quvchida tizimli xotira va kontekstual tushunchalarni shakllantiradi. Shu bilan birga, vizual vositalar yordamida tarixiy faktlar orasidagi vaqt va makon munosabatlari aniqroq ko'rinadi, bu esa o'quvchilarda tarixiy tafakkurni chuqurlashtiradi[4]. Shuningdek, ta'limning interaktiv va multimodal strategiyalari ham muvofiq qilinadi. Multimodal o'rganish nazariyasiga ko'ra, inson ongida turli modallar (ko'rish, eshitish, amaliy faoliyat) orqali ma'lumotlarni qabul qilish bir-birini to'ldiradi va bilimlarning chuqurligi oshadi. Shu sababli, tarixiy ma'lumotlarni vizual xaritalar orqali taqdim etish, uni interaktiv va multimodal shaklda o'rganish pedagogik amaliyotda eng samarali yondoshuv sifatida ko'riladi. Bundan tashqari, kirish bo'limida pedagogik amaliyot va empirik tadqiqotlarning o'zaro bog'liqligi muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarning vizual kontent orqali tarixiy voqealarni tushunish darajasi o'quvchilarning yoshi, kognitiv rivojlanish darajasi va ilgari egallagan bilimlari bilan chambarchas bog'liq. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida vizual strategiyalarni individual va guruh darajasida moslash imkoniyatlarini aniqlash muhimdir[5]. Shuningdek, kirish bo'limida tarixiy ma'lumotlarni xaritalashning pedagogik imkoniyatlarini ham tahlil qilinadi. Masalan, geografik kontekstda voqealarni xaritada joylashtirish o'quvchilarda makoniy tafakkur va tarixiy analitik qobiliyatlarni rivojlantiradi. Tarixiy xaritalar orqali ma'lumotlarni vizual tarzda tizimlashtirish, ularni qiyoslash va umumlashtirish imkoniyatini beradi. Shu bilan birga, interaktiv texnologiyalar yordamida o'quvchilar tarixiy ma'lumotlarni o'zlari xaritalash orqali ijodiy fikrlash va tahliliy qobiliyatlarni rivojlantiradi[6]. Shuningdek, nazariy va amaliy yondoshuvlarni birlashtirish zarurati ta'kidlanadi. Vizual o'rganish strategiyalari va tarixiy ma'lumotlarni xaritalash metodikasi nafaqat kognitiv jarayonlarni rivojlantirish, balki o'quvchilarda tarixiy fikrlash madaniyatini shakllantirish, tahliliy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot nafaqat pedagogik, balki metodologik jihatdan ham ahamiyatli bo'lib, tarixiy ma'lumotlarni o'rganish jarayonida yangi vizual pedagogik strategiyalarni ishlab chiqishga asos yaratadi[7]. Xulosa qilib aytganda, kirish bo'limi quyidagi asosiy tamoyillarni belgilaydi: vizual o'rganish strategiyalari va tarixiy ma'lumotlarni xaritalash birgalikda o'quvchilarning bilim qabul qilish, tizimlashtirish va eslab qolish jarayonini samarali qiladi; multimodal va interaktiv pedagogik yondoshuvlar ushbu jarayonga mustahkam nazariy va amaliy asos yaratadi; kognitiv va pedagogik tadqiqotlar bilan qo'llab-quvvatlangan vizual strategiyalar tarixiy tafakkur va tahliliy qobiliyatlarni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili: Tadqiqot sohasidagi ilg'or xorijiy ilmiy ishlarda vizual o'rganish strategiyalari va ma'lumotlarni xaritalash metodikasi tarixiy fan ta'limida turli yondashuvlar asosida chuqur tahlil qilinmoqda. Jumladan, Manuel Lucero, Manuel Montanero va Carla van Boxtel tomonidan olib borilgan "Semiempty collaborative concept mapping in history education" nomli maqola tarixiy ma'lumotlarni tushunish va tahlil qilish jarayonida konsept xaritadan foydalanishning samaradorligini empirik usullar orqali o'rgangan. Ushbu tadqiqotda o'quvchilarga yarim to'ldirilgan konsept xarita (semiempty concept map) topshirig'i berilib, ularning tarixiy sabablash, argumentatsiya va metatarixiy tushunchalarni qo'llash darajasi an'anaviy yozma izoh berish sharoitiga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekani ko'rsatildi. Bu konsept xaritadan foydalanish o'quvchilarning mantiqiy bog'lanishlarni aniqlash va bilimni boshqarish qobiliyatlarini yaxshilab, akademik dialog va kognitiv integratsiyani oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni

tasdiqladiki, vizual strukturalar bilan ishlash tarixiy fikrlashni faollashtiradi va ma'lumotlar orasidagi sabab-natija munosabatlarini aniqlash jarayonini chuqurlashtiradi[8]. Shuningdek, tarixiy tadqiqotlarda ma'lumotlarni interaktiv vizual analiz orqali tahlil qilishni takomillashtirgan texnologik yondashuvlar ham mavjud. Wei Zhang va hamkasblari tomonidan ishlab chiqilgan "CohortVA: A Visual Analytic System for Interactive Exploration of Cohorts based on Historical Data" nomli ilmiy maqola vizual analitik tizimlarni qo'llash orqali tarixiy kohortlarni aniqlash va ularni tadqiq etish imkoniyatlarini ko'rsatadi. CohortVA tizimi katta hajmdagi tarixiy ma'lumotlar bazalaridan olingan bilim graflari yordamida nomzod kohortlar yaratadi va ularni voqealar hamda shaxs profilari bilan birlashtirib ko'rsatadi, bu esa tarixshunoslarga murakkab ijtimoiy strukturalarni va ularning vaqt-makon yo'nalishlarini intuitiv tarzda tahlil qilish imkonini beradi. Bunday vizual yondashuvlar tarixiy ma'lumotlarni raqamli formatda tasvirlash va ularni o'rganishda interaktivlikni oshirish orqali tarixiy bilimlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi[9]. Shu ikki ilmiy ishni solishtirib qaraganda, kontsept xaritadan foydalanish o'quv jarayonida o'quvchining tarixiy fikrlashni faollashtirishiga yo'naltirilsa, interaktiv vizual analitik tizimlar esa tadqiqotchilarga tarixiy ma'lumotlar kompleksini chuqur tahlil qilishda yordam beradi. Har ikkala yondashuv vizual vositalarning tarixiy ma'lumotlarni anglash va tizimlashtirishdagi afzalliklarini ta'kidlaydi, ammo biri pedagogik jarayonga, ikkinchisi ilmiy izlanish jarayonlariga yo'naltirilgan. Bu adabiyotlar tahlili ko'rsatadiki, vizual strategiyalar tarixiy bilimlarni egallashni samarali qiladi hamda mashg'ulot va tadqiqot sharoitida ma'lumotlar orasidagi murakkab bog'lanishlarni aniqlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Metodologik qism: Ushbu maqolada vizual o'rganish strategiyalari va tarixiy ma'lumotlarni xaritalash metodikasini tadqiq etishda bir nechta ilmiy asoslangan metodlar qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini kognitiv psixologiya va pedagogik texnologiyalar nazariyasi tashkil qiladi. Birinchidan, kontseptual xaritalash metodi yordamida o'quvchilarning tarixiy ma'lumotlarni tizimlashtirish va ularni mantiqiy bog'lanishlar asosida vizual tarzda anglash darajasi o'rganildi, bunda yarim to'ldirilgan kontseptual xaritalar (semiempty concept maps) pedagogik topshiriqlar sifatida ishlatildi. Ikkinchidan, interaktiv vizual tahlil metodi qo'llanilib, tarixiy voqealar va shaxslar o'rtasidagi vaqt-makoniylar bog'lanishlarni aniqlash uchun raqamli xaritalash va analitik tizimlar (CohortVA) ishlatildi, bu esa o'quvchilarga murakkab ma'lumotlar tuzilmasini intuitiv tarzda vizualizatsiya qilish imkonini berdi. Uchinchi metod sifatida, multimodal o'rganish va empirik kuzatuv ishlatilgan bo'lib, o'quvchilarning vizual, eshitish va amaliy faoliyat orqali o'rganish jarayonidagi faol ishtiroki tahlil qilindi. Shu tarzda, metodologik yondashuvlar bir-birini to'ldirgan holda, o'quvchilarning kognitiv va tahliliy qobiliyatlarini rivojlantirishga, shuningdek tarixiy ma'lumotlarni samarali egallashga xizmat qildi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, vizual o'rganish strategiyalari va tarixiy ma'lumotlarni xaritalash metodikasi o'quvchilarning tarixiy bilimlarni qabul qilish, tizimlashtirish va eslab qolish jarayonida sezilarli darajada samaradorlikni oshiradi; kontseptual xaritalash metodidan foydalangan guruh o'quvchilarda murakkab voqealar va ularning sabab-natija bog'lanishlarini aniqlash qobiliyati an'anaviy yozma izoh berish metodiga nisbatan yuqori bo'ldi; interaktiv vizual tahlil vositalari esa o'quvchilarda makoniylar tafakkur va analitik qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam berdi, shuningdek, tarixiy ma'lumotlarni intuitiv tarzda vizualizatsiya qilish orqali ularning kognitiv anglash darajasi oshdi; multimodal o'rganish yondashuvi esa o'quvchilarning vizual, eshitish va amaliy faoliyat orqali o'zaro bog'langan bilimlarni samarali qabul qilishini ta'minlab, tarixiy tafakkur va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qildi, natijada vizual strategiyalar bilan birgalikda qo'llanilgan metodlar tarixiy ma'lumotlarni anglash jarayonida kognitiv integratsiyani chuqurlashtirdi va o'quvchilarning bilim egallash jarayonini sezilarli darajada yaxshiladi.

Muhokama: Tarixiy ma'lumotlarni vizual o'rganish strategiyalari va ma'lumotlarni xaritalash metodikasi haqida ilmiy adabiyotlar sohasida ikki turli yondashuv o'rtasida muhim bahs-munozaralar mavjud. Bir tomondan, Tamara L. Shreiner tomonidan olib borilgan tadqiqotda data vizualizatsiyalarining tarixiy fikrlashni shakllantirishdagi roli va chegaralari chuqur o'rganiladi. Shreinerning "Students' Use of Data Visualizations in Historical Reasoning" nomli ishlanmasi, o'quvchilarning tarixiy savollarni yechishda ma'lumot vizualizatsiyalaridan qanday foydalanganini analiz qilish orqali vizual kontentning o'rganishga ta'sirini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari ma'lum bo'lishicha, o'quvchilarda vizualizatsiyalarni mustaqil tarzda o'qish va ulardan foydalangan holda tarixiy asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyati past bo'lishi mumkin, bu esa ma'lumotlardan maqsadli foydalanish uchun maxsus ta'lim zarurligini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv vizual o'rganish strategiyalarining samaradorligini tanqidiy tahlil qilib, ularning o'quv jarayonida to'g'ri qo'llanilmasligi o'quvchilarning tarixiy tafakkurini cheklashi mumkinligini ta'kidlaydi[10]. Boshqa tomondan, vizualizatsiya ta'limini yanada kengroq kontekstda ko'ribchi-qadigan yondashuv ham mavjud. Masalan, Benjamin Bach va boshqalar tomonidan yozilgan "Challenges and Opportunities in Data Visualization Education: A Call to Action" maqolasi vizual o'rganish va ma'lumotlarni ta'lim jarayonlariga integratsiya qilish bo'yicha samoiy, nazariy va amaliy imkoniyatlarni kengaytirish zarurligini ilgari suradi. Bu yondashuvda data vizualizatsiya nafaqat grafik yoki xarita shaklidagi ma'lumotni ko'rsatish vositasi, balki o'rganuvchilarni murakkab kontseptlarni tahlil qilishga undaydigan keng qamrovli pedagogik strategiya sifatida tasvirlanadi. Tadqiqot mualliflari vizual ta'lim sohasida dolzarb masalalar motivatsiya, ko'nikmalar, baholash, muhit va o'quv materiallarini birlashtirib, bu strategiyani rivojlantirish va ilmiy jamoatchilik e'tiboriga olish zaruratini ta'kid etadi. Shreinerning yondashuvi ko'proq o'quvchi individualining data vizualizatsiyalarni anglab yetish jarayoni va ularni tarixiy tafakkur uchun samarali ishlatishdagi qiyinchiliklarga urg'u bersa, Bach va hamkasblarining yondashuvi esa vizual ta'limni tizimli pedagogik yondashuv sifatida mustahkamlash va uni to'liq o'quv jarayoniga integratsiya qilish tarafdori sifatida qaratiladi. Bu ikki nuqtai nazar o'rtasidagi murakkab ilmiy dialog vizual o'rganish strategiyalarining rolini faqat tasviriy vosita darajasidan tashqari, uni o'quv jarayonini strukturaviy rejalashtirish va interaktiv metodlar bilan boyitish orqali tarixiy fikrlashni chuqurlashtirish vositasi sifatida ham hisoblashni taqozo etadi.

Xulosa: Ushbu maqolada vizual o'rganish strategiyalari va tarixiy ma'lumotlarni xaritalash metodikasi pedagogik va ilmiy nuqtai nazardan keng tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kontseptual xaritalash metodlari o'quvchilarda tarixiy ma'lumotlarni tizimlashtirish va sabab-natija bog'lanishlarini aniqlash qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi, interaktiv vizual tahlil vositalari esa makoniylar tafakkur va analitik fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Multimodal o'rganish yondashuvi esa o'quvchilarning vizual, eshitish va amaliy faoliyat orqali ma'lumotlarni qabul qilish jarayonini mustahkamlab, tarixiy tafakkur va ijodiy fikrlashni chuqurlashtiradi. Adabiyotlar tahlili va xorijiy olimlar polemikasi shuni ko'rsatadiki, vizual strategiyalarning samaradorligi nafaqat pedagogik kontekstga, balki o'quvchilarning kognitiv imkoniyatlariga va qo'llanilayotgan metodlarning tizimlilik darajasiga bog'liq. Shu bois, tarixiy ma'lumotlarni vizual o'rganish va xaritalash metodikasi zamonaviy ta'lim jarayonida muhim vosita sifatida qadrlanadi, chunki u ma'lumotlarni anglashni, tizimlashtirishni va mustahkam xotirada saqlashni ta'minlaydi. Xulosa qilib aytganda, vizual o'rganish strategiyalari va tarixiy ma'lumotlarni xaritalash birgalikda qo'llanganda, o'quvchilarning kognitiv rivojlanishi, tarixiy tafakkuri va analitik fikrlash qobiliyati sezilarli darajada oshadi; pedagogik amaliyot va ilmiy tadqiqotlar bilan integratsiyalashgan

vizual metodlar esa tarixiy fan ta'limini yanada samarali, interaktiv va innovatsion shaklga olib keladi, shu bilan birga o'quvchilarning murakkab ma'lumotlarni tushunish va tahlil qilish ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jamolova G., Meliyev M., Muhammadiyeva E. Talabalarda analitik tafakkurni rivojlantirishning pedagogik asoslari va innovatsion ta'lim texnologiyalari orqali takomillashtirish yo'llari //Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. – C. 675207.
2. Ochilova G. O., Akbarova S. S. H. Kasbiy kompetentlik //darslik/Toshkent-2022. – 2022.
3. Utanbayeva D. A., Xidirova N. A. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-nazariy asoslari //Innovative Development in Educational Activities. – 2025. – T. 4. – №. 1. – C. 155-162.
4. Narzulloyeva F. F. Oliy ta'limda talabalarini iqtisodiy tarbiyalash va kompetensiyasini rivojlantirishning muhim yo'nalishlari //ilmiy tadqiqot va innovatsiya. – 2023. – T. 2. – №. 4. – C. 102-108.
5. Matnazarova K. Oliy Ta'lim Muassasalari talabalarining kasbiy-amaliy ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik asoslari //Xalq Ta'limi. – C. 16.
6. TUXTAYEV S. Talabalarining kommunikativ ta'limini pedagogik boshqarish kontseptual modelining tarkibiy qismlari //News of the NUUZ. – 2024. – T. 1. – №. 1.10. 1. – C. 213-215.
7. Abdurasulova S. K. Kredit-modul tizimida oliy ta'lim muassasalari talabalarining muloqot raqamli kompetentsiyalarini rivojlantirishning pedagogik jihatlari //Science and innovation. – 2024. – T. 3. – №. Special Issue 22. – C. 144-151.
8. Xidirova D. Oliy ta'lim muassasalari talabalarining loyihalash kompetentligini rivojlantirish //Общество и инновации. – 2025. – T. 6. – №. 1. – C. 107-112.
9. Ibroximov M. A. Professional ta'lim yo'nalishi talabalarining ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirishda ta'lim va amaliyot integratsiyasi //Academic research in educational sciences. – 2023. – T. 4. – №. TMA Conference. – C. 175-179.
10. Pazilova D. Oliy ta'lim muassasalari kasb-ta'lim talabalarini axborot kompetentligini rivojlantirishda faoliyat tuzilmasining nazariy tahlili //«ACTA NUUZ». – 2025. – T. 1. – №. 1.9. – C. 148-150.

Muallif:

Olimova Aziza Abdullayevna - Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Elektron poshta: olimova5aziza@gmail.com

UDK 372.815.99

THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN YOUTH CONNECTION

YOSHLAR MULOQOTIDA IJTIMOY TARMOQLARNING ROLI

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В ОБЩЕНИИ С МОЛОДЕЖЬЮ

Mirzayev Djamshid Turdalievich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: mirzjamshid003@gmail.com

Abstract: This article examines the issues of socialization of adolescents and how the modern digital environment can affect them. Studying the impact of social networks on adolescents is relevant, since it is during adolescence that children are most susceptible to the influence of the Internet, so it is important to determine whether this impact is negative or positive.

Keywords: socialization, social networks, Internet, development, personality, addiction, clip-based thinking, digital dementia, cyberbullying.

Annatatsiya: Ushbu maqolada yoshlarning ijtimoiylashuvi masalalari va zamonaviy raqamli muhit ularga qanday ta'sir qilishi mumkinligi ko'rib chiqiladi. Ijtimoiy tarmoqlarning yoshlarga ta'sirini o'rganish dolzarbdir, chunki aynan yoshlarlik davrida bolalar internet ta'siriga eng moyil bo'ladilar, shuning uchun bu ta'sir salbiy yoki ijobiy ekanligini aniqlash muhimdir.

Kalit so'zlar: ijtimoiylashuv, ijtimoiy tarmoqlar, internet, rivojlanish, shaxsiyat, giyohvandlik, qolibga asoslangan fikrlash, raqamli demensiya, kiberbullying.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы социализации подростка и то, как на него может повлиять современная цифровая среда. Изучение проблемы влияния социальных сетей на подростков является актуальным, поскольку именно в подростковый период дети больше подвержены влиянию интернета, поэтому стоит выяснить является ли оно негативным или позитивным.

Ключевые слова: социализация, социальные сети, интернет, развитие, личность, зависимость, клиповое мышление, цифровое слабоумие, кибербуллинг.

Kirish. Kompyuter texnologiyalari va internet hayotimizga nisbatan kirib kelganiga uzoq vaqt bo'lgani yo'q. Media makonining rivojlanishi bilan jamiyat o'zini butunlay yangi muhitni topda boshladi. Endi hayotni smartfon yoki kompyuter kabi kundalik atributlarsiz tasavvur qilishning iloji yo'q. Natijada, raqamli muhit hayot sur'atini tezlashtirdi.

Bugungi yoshlar yoki Z avlodi ushbu raqamli jamiyatda ulg'aygan va bu muqarrar ravishda ularning ijtimoiylashuviga ta'sir qiladi. Ijtimoiylashuv - bu atrof-muhit ta'sirida jamiyatning asosiy normalarini o'zlashtirish jarayoni. Biroq, atrof-muhit sezilarli darajada o'zgardi, bu esa internetga ijtimoiylashuvning sezilarli darajada o'tishiga olib keldi. Bugungi dunyoda bolaning shaxsiyati qanday rivojlanishi masalasi eng dolzarb masalalardan biridir.[1]

Hozirgi kunda bolalar juda erta yoshda turli xil mashhur ijtimoiy tarmoqlarga a'zo bo'lishmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar - bu har bir shaxs uchun muloqot va o'zini taqdim etish uchun mo'ljallangan onlayn ijtimoiy guruhlar to'plamidir. Bolalar telefonlarida juda ko'p vaqt sarflashlari, turli odamlar bilan uchrashishlari va muloqot qilishlari, o'yin o'ynashlari, filmlar va teleseriallarni tomosha qilishlari mumkin. Shu bilan birga, ular qisqa vaqt ichida juda ko'p yangi ma'lumotlarni o'zlashtiradilar. Axborotning haddan tashqari ko'pligi muammosi zamonaviy dunyoda juda dolzarbdir.[2]

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Ijtimoiy tarmoqlar ommaviy aloqa vositasiga aylandi. Odamlar yangiliklarni do'stlari bilan tezda baham ko'rishlari mumkin. Bolalar va yoshlar internet foydalanuvchilarining eng katta qismiga aylanishdi. Rasmiy statistikaga ko'ra, dunyo aholisi (16 yosh va undan katta) orasida internetning kirib borishi 70,4% ga yetadi.[3]

Ijtimoiy tarmoq - bu ro'yxatdan o'tgan foydalanuvchilar o'rtasida muloqot va o'yin-kulgi uchun ishlatiladigan resurs yoki veb-sayt.

Telegram - bu foydalanuvchilarga boshqa foydalanuvchilarga xabar yuborish va fotosuratlar va videolarni ulashish imkonini beruvchi mobil ilova.

Snapchat - bu foydalanuvchilarga birlashtirilgan fotosuratlar va videolar bilan xabar almashish imkonini beruvchi mobil ilova.

YouTube - bu turli xil kontentga ega videolarni joylashtiradigan va saqlaydigan veb-sayt. Foydalanuvchilar videolarni osongina topishlari, ko'rishlari va sharhlashlari mumkin.

Twitter - bu odamlarga o'z fikrlari, qarashlari va yangiliklarini ifodalovchi qisqa matnli xabarlarini (280 belgi) joylashtirish imkonini beruvchi tizim.

Instagram - bu foydalanuvchilar boshqa foydalanuvchilar bilan fotosuratlar va videolarni ostida qisqa matn bilan ulashadigan ijtimoiy tarmoq.

Ijtimoiy tarmoqlar yoshlarlar orasida juda mashhur bo'lib ketdi, chunki onlayn dunyo ularga real hayotda topa olmaydigan narsalarni taklif qilishi mumkin. Masalan, ular o'xshash qiziqishlarga ega do'stlar topishlari; masofa tufayli aloqani uzgan eski tanishlari bilan bog'lanishlari; o'zlariga yoqadigan sevimli mashg'ulotni o'rganishlari; agar ular allaqachon sevimli mashg'ulot bo'lsa, ular o'z yutuqlarini boshqalar bilan onlayn baham ko'rishlari, hatto ularni rag'batlantirishlari mumkin; va internetning boshqa ko'plab ijobiy jihatlari ham mavjud.

Ammo internet va ijtimoiy tarmoqlarning barcha ijobiy jihatlari bilan bir qatorda, albatta, salbiy va hatto xavfli jihatlari ham mavjud.

Ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilib, yoshlar turli guruhlar va submadaniyatlarga qo'shiladi va ba'zan shubhali odamlar bilan uchrashadi. Bu odamlar osongina yoshlarning ishonchini qozonishadi va yoshlarlar ularning salbiy ta'siriga berilishadi. Bularning barchasi yoshlarning nozik ruhiyati va hatto hayoti uchun halokatli oqibatlariga olib kelishi mumkin. Agar yoshlar tarmoqlarga fotosurat joylashtirsa yoki biror narsa haqida fikr yozsa, kimdir yoshlarning tashqi ko'rinishini yoqtirmasligi yoki boshqacha fikrda bo'lishi mumkin. Bu holat yoshlarni bezorilik qilishga boshlashi mumkin, bu xatti-harakatlar kiberbulling deb ataladi. **Kiberbulling** - bu bezorilikning bir turi - o'zini himoya qila olmaydigan jabrlanuvchiga qarshi qaratilgan, elektron aloqa vositalaridan foydalangan holda guruh yoki shaxs tomonidan amalga oshiriladigan qasddan, dushmanona harakatlar. Bu harakatlar jabrlanuvchining psixologik farovonligi uchun xavflidir, chunki ular o'zini himoya qilishga ojizdirlar.[4]

Yoshlarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari bor; ular tashqi va ichki omillar ta'siriga, ayniqsa inqirozli xatti-harakatlarning salbiy ko'rinishlariga ko'proq moyil bo'ladi. Shuning uchun, yoshlar ijtimoiy tarmoqlarning ularning ijtimoiylashuviga ta'siri masalasida alohida etiborga loyiq.

Ijtimoiy tarmoqlar ko'pchilik yoshlarning ertalablarini brinchi boshlaydigan joyi hisoblanadi. Bolalar kunlarining ko'p qismini virtual jamoalarda o'tkazishlari mumkin, u yerda ular tanishlar orttirishadi va butun dunyo bo'ylab odamlar bilan bog'lanishadi, so'nggi yangiliklarni tezda o'rganishadi va o'zini ifoda etish va o'zini anglash bilan shug'ullanishadi. Biroq, vaqt o'tishi bilan real va virtual hayot o'rtasidagi chegara xiralasha boshlaydi. Shaxsiy hayot deyarli butunlay ijtimoiy tarmoqlar va xabar almashish ilovalariga ko'chib o'tadi.

Yoshlik davrida yaqin va shaxsiy munosabatlar ijtimoiylashuvning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Yoshlar internetda qo'llab-quvvatlash va tan-olinishni topadilar, juda ko'p turli xil odamlar bilan uchrashadilar. Bu ularni yanada bag'rikeng va insonparvar bo'lishiga sabab bo'ladi, bu esa uyatchanlik va muloqot to'siqlarini yengishga yordam beradi. Ammo bularning barchasi to'satdan boladan tortib olinsa nima bo'ladi? Yoshlar o'zini begona, baxtsiz va qobiliyatsiz his qiladi - bularning barchasi ijtimoiy tarmoqlarga qaramlikning belgilari hisoblanadi. Bu qaramlik bolaning akademik ko'rsatkichlari va dunyoqarashiga katta ta'sir qiladi.[5]

Shu bilan birga, yana bir muammo yuzaga keladi. Ijtimoiy tarmoqlar juda ko'p miqdorda foydasiz reklama, spam, matnlar va unchalik ma'nosiz videolar bilan to'lib-toshgan, ammo bularning barchasi bizning ongimizni chalkashtirib yuboradi. Natijada,

bolalar bo'sh va ortiqcha media kontentidan tegishli va foydali ma'lumotlarni ajrata olmaydilar;

ular bitta vazifaga diqqatni jamlay olmaganliklari sababli chiziqli harakatlarni bajarish qobiliyatini yo'qotadilar;

ularning onglari tezda charchaydi va doimiy ravishda charchoqni his qilishadi.

Yoshlarlar uchun yana bir dolzarb muammo - bu onlayn resurslarning cheksiz imkoniyatlari. Har qanday savolga bir necha soniya ichida javob topishlari mumkinligini bilib, bolalar mustaqil fikrlashni to'xtatadilar, sabab-oqibat munosabatlarini shakllantira olmaydilar va natijada qolibga asoslangan fikrlashni rivojlantiradilar.

Ijtimoiy tarmoqlar va internetdan haddan tashqari foydalanishning yana bir oqibati raqamli demensiyadir. Raqamli demensiyaga chalingan odamlar miya faoliyatini buziladi, bu esa xotira va diqqatni jamlashni kamaytiradi.[6]

Ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning hali shakllanmagan shaxsiyatini nazorat qilishning eng kuchli manbalaridan biridir. Yangi tendentsiyalarni izlashda yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi chegara xiralashishi mumkin va bolalar bezorilikka murojaat qilishlari mumkin. Kiberbezorilik, elektron bezorilik va onlayn ijtimoiy shafqatsizlik alohida bezorilik turlari bo'lib, ular guruh yoki shaxs tomonidan ma'lum vaqt davomida elektron o'zaro ta'sir vositalaridan foydalangan holda muntazam ravishda amalga oshiriladigan va himoyasiz jabrlanuvchiga qaratilgan qasddan tajovuzkor harakatlar sifatida belgilanadi.[7]

Sayohat, kiberta'qib, haqorat, tanqid, trolling va mushuk baliq ovlash kiberbullingning barcha turlari hisoblanadi. Hamma ham bu tushunchalar bilan tanish emas, ammo ular butun dunyo bo'ylab millionlab yoshlarlar duch keladigan narsadir. Anonim haqoratli xabarlar, tahdidlar, ta'qiblar, shaxsiy ma'lumotlarni to'plash va tarqatish - bularning barchasi shaxsda chuqur iz qoldiradi. Depressiya, vahima hujumlari, xavotirning kuchayishi va eng xavfli natija: o'z joniga qasd qilish kabi psixologik oqibatlar bo'lishi mumkin.[8]

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Кондрашкин А. В., Хломов К. Д. Центр социально-психологической адаптации ... Девиантное поведение подростков и Интернет: изменение социальной ситуации. 2012. Т. 9. № 3. С. 102–113

2. Ефимов Е.Г., Селиванова Е.В. Особенности аддиктивного поведения в социальных сетях (по материалам фокусгрупповых интервью) // Вестник Курганского государственного университета. 2014. №3 (34).

3. П. В. Тихошенко. Влияние социальных сетей на психику подростка. XII Всероссийская научно-практическая конференция молодых ученых «РОССИЯ МОЛОДАЯ» 21-24 апреля 2020 г.
4. Влияние социальных сетей на современного подростка [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-sotsialnyh-setev-na-sovremennogo-podrostka-1>
5. Б.Д. Эльконин, А.Б. Воронцов, Е.В. Чудинова. Подростковый этап школьного образования в системе Эльконина – Давыдова, 2004.
6. Шпитцер Манфред. Антимозг: цифровые технологии и мозг/ Манфред Шпитцер; пер. с немецкого А. Г. Гришина - Москва: АСТ, 2014. - 288 с. ISBN 978-5-17
7. Бочавер Александра Алексеевна, Хломов Кирилл Данилович Кибербуллинг: травля в пространстве современных технологий // Психология. Журнал ВШЭ. 2014
8. Колодезникова М.В., Николаев Е.В. Кибербуллинг и его психологические последствия // The Scientific Heritage. 2020

Muallif:

Mirzayev Djamshid Turdalievich - Psychology teacher (PhD), Gulistan State University.

УДК 159.922.7:159.944:004

DIGITAL ENVIRONMENT AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF ADOLESCENTS' DEFENSE MECHANISMS

RAQAMLI MUHIT O'SMIRLARNING HIMOYA MEKANIZMLARINI TRANSFORMATSIYA QILUVCHI OMIL SIFATIDA

ЦИФРОВАЯ СРЕДА КАК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИИ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ ПОДРОСТКОВ

Алимова Елена Геннадьевна

Национальный педагогический университет имени Низами, 100185, Ташкент, Чиланзарский район, пр-т Бунёдор, 27

E-mail: lena-alm@mail.ru

Abstract. The article examines the impact of the digital environment on the transformation of adolescents' defense mechanisms and their relationship with the level of psychological resilience. The results of an empirical study (N = 320) are presented; the study employed diagnostic methods aimed at assessing psychological defense mechanisms, self-esteem, adaptation level, and the nature of digital engagement. The findings revealed the dominance of primitive defenses among adolescents with high digital activity and low resilience, as well as demonstrated the effectiveness of a psychocorrectional program designed to develop mature defenses and digital awareness. The article discusses the specific features of defense mechanisms under conditions of digital pressure and identifies factors that contribute to enhancing adolescents' resilience.

Keywords: adolescents, digital environment, psychological resilience, defense mechanisms, digital engagement, resilience.

Annotatsiya. Maqolada raqamli muhitning o'smirlarning himoya mexanizmlarining o'zgarishiga ta'siri va ularning psixologik barqarorlik darajasi bilan bog'liqligi ko'rib chiqiladi. Empirik tadqiqot (N = 320) natijalari keltiriladi; ushbu tadqiqot psixologik himoya mexanizmlari, o'zini baholash, moslashuv darajasi va raqamli jalb etilganlik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan diagnostik metodikalardan foydalangan holda o'tkazilgan. Olingan ma'lumotlar yuqori raqamli faollik va past barqarorlikka ega o'smirlarda primitiv himoyalarning ustunligini aniqladi, shuningdek, yetuk himoya mexanizmlari va raqamli ongli yondashuvni rivojlantirishga qaratilgan psixokorreksion dastur samaradorligini ko'rsatdi. Raqamli bosim sharoitida himoya mexanizmlarining namoyon bo'lish xususiyatlari muhokama qilinadi va o'smirlarning rezilyentligini oshirishga ko'maklashuvchi omillar bayon etiladi.

Kalit so'zlar: o'smirlar, raqamli muhit, psixologik barqarorlik, himoya mexanizmlari, raqamli jalb etilganlik, rezilyentlik.

Аннотация. В статье рассматривается влияние цифровой среды на трансформацию защитных механизмов подростков и их связь с уровнем психологической устойчивости. Представлены результаты эмпирического исследования (N = 320), проведённого с использованием диагностических методик, направленных на изучение механизмов психологической защиты, самооценки, уровня адаптации и характера цифровой вовлечённости. Данные выявили доминирование примитивных защит у подростков с высокой цифровой активностью и низкой устойчивостью, а также показали эффективность психокоррекционной программы, направленной на развитие зрелых защит и цифровой осознанности. Обсуждаются особенности проявления защит в условиях цифрового давления и обозначаются факторы, способствующие повышению резильентности подростков.

Ключевые слова: подростки, цифровая среда, психологическая устойчивость, защитные механизмы, цифровая вовлечённость, резильентность.

Введение. Современная цифровая среда стала ключевым пространством социализации подростков, определяя особенности их эмоционального развития, поведения и межличностных взаимодействий. С ростом цифровой вовлечённости меняются характер стрессоров, скорость информационного обмена и динамика социальных связей, что оказывает значительное влияние на формирование психологических защит и стратегий совладания.

Особенность цифровой реальности заключается в высокой интенсивности стимулов, непрерывной социальной обратной связи, алгоритмически формируемых потоках информации, а также рисках кибербуллинга и сравнения себя с идеализированными онлайн-образами. Это создаёт дополнительные нагрузки на психику подростка, находящегося в периоде активного личностного становления.

Современные исследования указывают, что цифровое давление — постоянный поток уведомлений, необходимость быть «онлайн», зависимость социального статуса от количества реакций — усиливает использование различных форм психологической защиты, особенно примитивных. В то же время определённые типы цифровой активности могут способствовать развитию зрелых защит и повышению психологической устойчивости.

Несмотря на значительное количество публикаций о цифровой социализации, недостаточно изученной остаётся проблема трансформации защитных механизмов как ответа подростков на цифровые стрессоры. Особенно актуально исследование взаимосвязи между цифровой вовлечённостью, типами защит и уровнем психологической устойчивости.

Настоящее исследование направлено на выявление особенностей проявления защитных механизмов у подростков в условиях цифровой среды и оценку эффективности программы психокоррекции, направленной на развитие цифровой осознанности и устойчивости.

Объект и методы исследования. В исследовании приняли участие 320 подростков в возрасте 12–15 лет, обучающихся в общеобразовательных школах. Отбор проводился по принципу добровольного участия при согласии родителей.

Для диагностики защитных механизмов, особенностей самооценки и уровня психологической устойчивости применялись следующие методы: 1. Опросник механизмов психологической защиты (Life Style Index, Р. Плутчик) — для анализа профиля защит. 2. Методика Роджерса–Даймонд — для оценки уровня социальной адаптации. 3. Авторская анкета самооценки подростков (Алимова Е.Г., Сафаев Н.С.). 4. Шкала цифровой вовлечённости подростков (ШЦВП) — измерение особенностей цифровой активности. 5. COPE Inventory (адаптация Т.В. Крюковой) — для оценки стратегий совладания. 6. Шкала психологической устойчивости CD-RISC-25. 7. Наблюдение и анализ цифрового поведения — для качественной интерпретации.

Статистическая обработка включала расчёт t-критерия Стьюдента, коэффициентов корреляции Пирсона и сравнительный анализ до/после психокоррекционной программы.

Результаты исследования и обсуждение

1. Профиль защитных механизмов подростков. Анализ данных показал доминирование примитивных защит: проекция — 43%, отрицание — 39%, регрессия — 27%, гиперкомпенсация — 24%.

Эти защиты чаще встречались у подростков с высокой цифровой активностью, повышенной тревожностью и склонностью к социальным сравнениям в сети.

2. Связь самооценки и защитных механизмов. Установлена значимая связь между низкой самооценкой и выраженностью примитивных защит ($r = -0.42$; $p < 0.01$).

Подростки с низкой самооценкой демонстрировали: более высокий уровень цифровой зависимости, чувствительность к онлайн-обратной связи, склонность избегать офлайн-коммуникаций.

3. Адаптация подростков в цифровой среде. о данным методики Роджерса–Даймонд: низкий уровень адаптации — 38%, средний — 42%, высокий — 20%. Низкоадаптивные подростки проводили в сети 5–8 часов в сутки, что усиливало отрицание, избегание и эмоциональную изоляцию.

4. Психологическая устойчивость. По шкале CD-RISC-25: высокий уровень устойчивости — 18%, средний — 51%, низкий — 31%.

У подростков с высоким уровнем устойчивости преобладали зрелые защиты — сублимация, подавление, юмор — и более конструктивные стратегии совладания.

Корреляционный анализ показал: зрелые защиты ↔ высокая устойчивость ($r = 0.53$; $p < 0.01$), примитивные защиты ↔ низкая устойчивость ($r = -0.48$; $p < 0.01$), цифровая зависимость ↔ незрелые защиты ($r = 0.41$; $p < 0.01$).

5. Эффективность психокоррекционной программы. После прохождения 12-недельной программы отмечены значимые изменения: Снижение примитивных защит: проекция — на 17%, отрицание — на 14%, регрессия — на 11%. Рост зрелых защит: сублимация — +19%, юмор — +13%, подавление — +16%. Положительные изменения: повышение социальной адаптации, рост адекватной самооценки, снижение цифровой зависимости, уменьшение эмоциональной реактивности, повышение резильентности на 22%.

Эффекты подтверждены статистически ($t = 2.74$; $p < 0.01$ — резильентность; $t = -2.11$; $p < 0.05$ — эмоциональная реактивность). Полученные данные подтверждают, что цифровая среда является значимым фактором, влияющим на структуру и выраженность защитных механизмов у подростков. Доминирование примитивных защит (проекции, отрицания, регрессии) у респондентов с высокой цифровой активностью согласуется с положениями современной цифровой психологии, указывающими на повышенную эмоциональную нагрузку, связанную с постоянной онлайн-коммуникацией, публичной оценкой и информационными перегрузками.

Выраженная связь низкой самооценки с примитивными защитами демонстрирует, что цифровая среда усиливает уязвимость подростков, для которых значимостью внешней обратной связи (лайки, комментарии, просмотры) становится определяющим фактором самоотношения. Подобные зависимости подтверждают тенденцию к формированию внешнего локуса контроля, что снижает устойчивость перед цифровым стрессом.

Результаты по шкале адаптации показывают, что подростки с низким уровнем социальной адаптированности чаще используют уход в цифровое пространство как механизм психологической компенсации. Это согласуется с наблюдаемыми проявлениями: избегание реальных контактов, эмоциональная изоляция, затруднения в регуляции поведения в условиях социальной неопределённости.

В то же время данные исследования демонстрируют, что подростки с более высокой психологической устойчивостью используют преимущественно зрелые защитные механизмы — сублимацию, подавление, юмор. Эти механизмы обеспечивают более гибкое совладание с цифровыми стрессорами, включая критику, сравнение себя с другими и негативные онлайн-ситуации. Таким образом, зрелые защиты выступают важным ресурсом, способствующим сохранению эмоционального равновесия в условиях цифровой среды.

Особое значение имеет доказанная эффективность психокоррекционной программы. Снижение уровня примитивных защит и рост зрелых защит после коррекционной работы свидетельствуют о том, что развитие цифровой осознанности, навыков эмоциональной регуляции и формирование адекватной самооценки является ключевыми факторами повышения устойчивости подростков. Важно отметить, что увеличение показателей резильентности сопровождалось уменьшением цифровой зависимости и снижением эмоциональной реактивности — что говорит о комплексном позитивном эффекте программы.

Таким образом, результаты исследования показывают, что трансформация защитных механизмов в условиях цифровой среды не является исключительно негативным процессом. При наличии психолого-педагогической поддержки подростки способны переходить от примитивных форм защиты к более зрелым и конструктивным, что способствует стабилизации эмоционального состояния и повышению психологической устойчивости [13-14].

Выводы

1. Цифровая среда оказывает значимое влияние на структуру и выраженность защитных механизмов подростков.

Повышенная цифровая вовлечённость сопровождается ростом примитивных защит (проекции, отрицания, регрессии), что связано с постоянной потребностью в социальной обратной связи, рисками киберкоммуникаций и информационной перегрузкой.

2. Низкая самооценка и высокий уровень цифровой зависимости выступают взаимосвязанными факторами, усиливающими использование незрелых защит.

Подростки, для которых цифровое одобрение становится ключевым источником самоотношения, демонстрируют повышенную эмоциональную реактивность и склонность к избеганию онлайн-взаимодействий.

3. Психологическая устойчивость подростков напрямую связана с типом используемых защитных механизмов.

Высокая резильентность ассоциирована с преобладанием зрелых защит (сублимации, юмора, подавления) и конструктивных стратегий совладания, что позволяет более эффективно справляться с цифровыми стрессорами.

4. Цифровая среда может выполнять как дестабилизирующую, так и компенсаторную функцию.

У адаптивных подростков цифровые инструменты становятся ресурсом общения, творчества и саморазвития; у неадаптивных — способом ухода от проблем и средством эмоционального избегания.

5. Психокоррекционная программа продемонстрировала высокую эффективность в развитии цифровой осознанности, снижении примитивных защит, повышении уровня адаптации и укреплении резильентности.

Изменения показателей до и после участия в программе подтверждают возможность целенаправленной коррекции дезадаптивных реакций подростков в условиях цифровой среды.

6. Полученные данные подчёркивают необходимость системного включения цифровой психологии в практику сопровождения подростков.

Специалистам важно учитывать влияние цифрового контента, особенностей онлайн-коммуникаций и механизмов цифрового давления при диагностике и помощи подросткам.

Практические рекомендации психолога: 1. Развивать цифровую осознанность подростков. Включать в работу обсуждение цифровых триггеров, осознание реакции на онлайн-обратную связь, обучение управлению временем в сети и анализу достоверности цифрового контента. 2. Формировать зрелые защитные механизмы и конструктивные способы совладания. Использовать методы когнитивно-поведенческой терапии, арт-терапии, МАК, направленные на развитие сублимации, юмора, подавления, позитивной переоценки и способности к контролю импульсивных действий. 3. Работать с самооценкой и внутренним локусом контроля. Помогать подросткам снижать зависимость от цифрового одобрения, осознавать иррациональные убеждения, укреплять устойчивое самоотношение и формировать навыки рефлексии. 4. Снижать риски цифровой зависимости. Обучать использованию дневников цифровой активности, планированию времени в сети, распознаванию состояний напряжения и переутомления, связанных с длительным использованием гаджетов. 5. Укреплять навыки эмоциональной регуляции. Применять техники дыхания, body-oriented практики, элементы mindfulness, тренинги эмоционального интеллекта и обучение конструктивному реагированию на критику и конфликтные ситуации в сети. 6. Вовлекать семью в коррекционную работу. Проводить консультации для родителей по вопросам цифровой гигиены, обсуждать правила домашнего использования гаджетов, способы поддержки подростка и предотвращение кибербуллинга. 7. Создавать безопасную образовательную среду. Организовывать тренинги личностного роста, обсуждение цифровых рисков, профилактику агрессии и виктимного поведения, развивать навыки конструктивного общения в онлайн- и офлайн-форматах. 8. Использовать индивидуальные маршруты психолого-педагогической помощи. Подбирать программы с учётом уровня самооценки, выраженности защит, степени цифровой вовлечённости и особенностей эмоциональной регуляции конкретного подростка.

Использованная литература:

1. Асмолов А.Г. Психология личности: принципы общего подхода. — М.: Смысл, 2019.
2. Бауман З. Текучая современность. — М.: Питер, 2018.
3. Белинская Е.П., Рассказова Е.И. Психологические последствия цифровой среды. — М.: URSS, 2021.
4. Бэрн Р., Бернард М. Психология подросткового возраста. — СПб.: Питер, 2020.
5. Гурова Л.Я. Механизмы психологической защиты: теория и диагностика. — М.: Институт психологии РАН, 2017.
6. Журавлева Е.Ю. Цифровая социализация подростков: риски и ресурсы. — М.: Педагогика, 2022.
7. Корнилова Т.В., Смирнов С.В. Психология неопределённости и устойчивости личности. — М.: МГУ, 2020.
8. Крюкова Т.В., Фоменко Н.А. Методы совладания и стрессоустойчивость: современные подходы. — Кострома: КГУ, 2018.
9. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека. — М.: Академический проект, 2021.
10. Маркосян А. Нарративная идентичность в цифровой среде. — СПб.: Речь, 2023.
11. Плутчик Р., Келлерман Г., Конте Х. Практическая диагностика эмоций и защитных механизмов. — СПб.: Речь, 2017.
12. Rodgers C., Diamond R. Adaptation and Personality in Adolescence. — New York: Routledge, 2019.
13. Алимова Е.Г., Уразбаева Р.И. Features of research on deviant behavior in adolescents. // Қорақолпоғистон Республикаси олий таълим муассасалари олимларининг илмий тўплами № 2. 2025. 9-14б.
14. Алимова Е.Г. Особенности современных психолого-педагогических подходов сопровождения образовательного процесса. // Central Asian Journal of Education and Innovation. Volume 4, Issue 02, February 2025. 36-38б.

Автор:

Алимова Е.Г. - Национальный педагогический университет имени Низами, доцент кафедры “Практическая психология”, PhD, доцент.

УДК: 131.317.221-4

FUNDAMENTALS OF PREPARATION FOR PROFESSIONAL ACTIVITY BASED ON ANDRAGOGICAL EDUCATION

ANDRAGOGIK TA'LIM ASOSIDA KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH ASOSLARI

ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ АНДРАГОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Buxorov Ismoil Ne'matovich

“Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti” Milliy tadqiqot universiteti mustqil tadqiqotchisi
Toshkent shahar, Yunusobod tumani, Qori Niyoziy ko‘chasi 39

E-mail: Ismoil_1975@gmail.com

Abstract. As long as an adult participates in the educational process, or, more simply, “buys” the services of a teacher, he takes seriously the quality of the services he receives. When an adult participates in the educational process, or, more simply, “buys” the services of a teacher, he is serious about the quality of the services he receives. An adult openly expresses his attitude or dissatisfaction with participating in the educational process, or, more simply, buys “the services of a teacher, he takes an adult student seriously.

Keywords: androgogy, education, pedagogy, information, sociology, education, educational technologies.

Annotatsiya. Katta yoshli odam ta'lim jarayonida ishtirok etar ekan, yoki oddiy qilib aytganda o'qituvchining xizmatini “sotib” olar ekan, u olayotgan xizmatining sifatli bo'lishiga jiddiy e'tibor qaratadi. O'z munosabati yoki noroziligini ochiq bildiradi, chunki o'rganilayotgan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishdan uning o'zi manfaatdorligini yaxshi tushunadi. Bu esa ta'lim sifatiga yangi talablarni qo'yadi. Shu sababli andragog ta'lim berish jarayonida katta yoshli o'quvchining o'ziga xosligi, dunyoqarashi va boshqa jihatlariga e'tibor qaratishi zarur.

Kalit so'zlar: Androgogika, ta'lim, pedogogika, axborot, jamiyatshunoslik, tarbiya, ta'lim texnologiyalari.

Аннотация. Пока взрослый человек участвует в образовательном процессе, или, проще говоря, “покупает” услуги учителя, он серьезно относится к качеству получаемых услуг. Пока взрослый человек участвует в образовательном процессе, или, проще говоря, “покупает” услуги учителя, он серьезно относится к качеству получаемых услуг. Открыто выражает свое отношение или недовольный человек участвует в образовательном процессе, или, проще говоря, покупает” услуги учителя, он серьезно относится к взрослому ученика.. Таким образом, андрагогический язык должен быть ориентирован на личность, мировоззрение и другие аспекты взрослого обучающегося в образовательном процессе.

Ключевые слова: андрогогика, образование, педагогика, информация, социология, воспитание, образовательные технологии.

Kirish. Ma'lumki, bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan axborot jamiyati o'zi bilan teng qadam tashlay olmaganlarni chetga surib boraveradi. Shu sababli hayot davomida uzluksiz o'qish, o'rganish masalasi bugun har qachondagidan ham dolzarbdir. Bugungi kun shiddati insonlarni har kuni to'xtovsiz yangi ma'lumotlarni qabul qilish, yangidan-yangi texnologiyalarni o'zlashtirishga majbur etadi. Qisqacha aytganda inson yoshidan, jinsidan, ma'lumotidan, jamiyatda tutgan mavqei, lavozimidan qat'iy nazar doimiy ta'lim olish jarayoning ishtirokchisiga aylanadi. Aynan ana shu nuqtai nazardan, andragogika fani va uning imkoniyatlarini o'rganish bugungi kunning dolzarb masalalardan biridir. O'zbekistonda ham kattalar ta'limining pedagogik, ijtimoiy-iqtisodiy va yuridik asoslari shakllantirilgan. Jumladan, 2015 yil 12 iyundagi “Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish choratadbirlari to'g'risida”gi 4732-sonli Prezident Farmonining qabul qilinishi ham mazkur sohada amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar ifodasidir.

Empirik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, katta yoshlilar ta'limi jarayonining o'ziga xos jihatlaridan biri o'zlashtirilayotgan bilim, ko'nikma va kompetensiyalar tizimining kasbiy yoki hayotiy jarayonda o'z o'rnini topishga qaratilganligining anglanishi, maqsadning aniqligi, o'qisho'rganishga bo'lgan motivatsiyaning kuchliligi bilan tavsiflanadi. Bu esa ta'lim jarayonida o'ziga xos differensial yondashuv, andragogik tamoyillar, zaruriy pedagogik shart-sharoitlar hamda o'qitish texnologiyalarini talab etadi.

Tadqiqot obyekti va usullari

“Andragogika” tushunchasi fanga 1833 yil nemis pedagogika tarixchisi A.Kapp tomonidan kiritilgan bo'lib bu so'z yunonchadan “andros”- erkak, odam, “agogeyn” – yetaklamoa ma'nosini berib, katta yoshli odamni yetaklash deb tarjima qilinadi. Pedagogikada bu termin katta yoshlilarni ta'lim yordamida yetaklash ma'nosida qo'llaniladi. Ijtimoiy amaliyot doirasida andragogikaning o'zlashtirilishi, kasbiy malaka ko'nikmalariga ega bo'lish, bilim, maxorat, ko'nikma, qadriyatlar va katta yoshlilarni o'qitish faoliyatining mohiyatini o'rganishni ko'zda tutadi. insonni Andragogika - bu ijtimoiy bilimlar sohasidir. Andragogika nafaqat o'rganish, balki jamiyatshunoslik, falsafa, madaniyatshunoslik va boshqa bilimlar doirasida ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo etadi. Mantiqiy jarayon katta yoshli turli guruhlar va kategoriyalarga mansub katta yoshli odamlarni o'qitishga oid turli nazariy ma'lumotlarni tanlash va o'rganishni taqozo etadi.

Androgogikaning an'anaviy pedagogikadan asosiy farqi ta'lim berish jarayonida ta'lim beruvchining (andragog – katta yoshli kishilar ta'limi bilan shug'ullanuvchi shaxs) emas, balki ta'lim oluvchining faol pozitsiyada bo'lishidir. Bunda ta'lim beruvchining asosiy faoliyati ta'lim oluvchiga o'zida mavjud bilimlarni yangilash, yangi bilim va ko'nikmalarni egallashga yordam berish hisoblanadi. Chunki yangi kasbiy bilim, ko'nikma, malaka hamda kompetensiyalarni o'zlashtirish asosida katta yoshlilarning axborotlashgan jamiyatga moslashishi va unda o'z imkoniyatlarini to'laqonli namoyon etishi faollashadi. Bunda katta yoshli ta'lim sub'ektlarining axborotlarni qabul qilishi, xotirada saqlab qolishi, fikrlash jarayoni yosh bolalarniki va o'smirlarniki kabi mahsuldor emasligi o'ziga xos qiyinchilik tug'dirsa, ulardagi mavjud tajriba va nuqtai nazarlar o'ziga xos ma'lumotlar platformasi vazifasini o'taydi. Bunday sharoitda katta yoshlilarni o'qitish nafaqat yangi bilim va ko'nikmalarni egallash, balki dunyoqarash va nuqtai nazarlarini, hayotiy tajribalarini, ijtimoiy va kasbiy-malakaviy ko'nikmalarini uzluksiz yangilashga qaratiladi.

Olingan natijalar va ularni tahlili

Zamonaviy fan andragogikaning quyidagi asosiy tamoyillari mavjud: 1. Mustaqil ta'lim olish tamoyili – bunda katta yoshlilarni o'qitishning masofali ta'lim loyihalari yetakchi o'rinda turadi. 2. Hamkorlik tamoyili – ta'lim oluvchining ta'lim jarayonida ta'lim

sub'ektlari bilan interaktiv munosabatlari, hamkorligi. 3. Oritirilgan hayotiy tajribalardan foydalanish tamoyili – ta'lim oluvchining hayoti davomida o'rttirgan ijobiy hayotiy tajribasi, amaliy bilimlari, ko'nikma va malakalarini ta'lim olish va yangi bilimlarni o'zlashtirishida asos bo'lib xizmat qilishi. 4. Eskisidan qutulish tamoyili – yangi bilim, ko'nikma, malakalarni hamda kompetensiyalarni egallashga to'sqinlik qiluvchi eski qarashlardan voz kechish. 5. Individuallik tamoyili – o'qitishda ta'lim oluvchining ehtiyojlari, ijtimoiy-psixologik o'ziga xosligini, kasbiy statusi va faoliyatini inobatga olgan holda individual yondashish. 6. Erkinlik tamoyili – ta'lim oluvchiga maqsadni tanlash, ta'lim shakli, metodi, manbalari, muddati, vaqti, ta'lim olish joyi va o'qitishning natijalarini aniqlashda erkinlik berishni nazarda tutadi. 7. Tizimli o'qitish tamoyili – bu tamoyil ta'limning maqsadiga qarab ta'lim mazmuni, shakli, metodlari, o'qitish vositalari va natijani tizimli tashkil qilishni nazarda tutadi. 8. Dolzarblik tamoyili – bu tamoyil o'zidan oldingi tamoyillarni to'ldirib, egallangan yangi bilim, ko'nikma va kompetensiyalar mutaxassisning kasbiy-shaxsiy axborot maydonini loyihalashda muhim omil ekanligini nazarda tutadi. 9. Rivojlantirish tamoyili - ta'lim olish shaxsni kamolotga etkazishga, yashirin iqtidorini yuzaga chiqarish, muntazam o'z ustida ishlashga, amaliy faoliyat jarayonida yangiliklarni o'zlashtirishga, bir so'z bilan aytganda, mutaxassisning innovatsion kompetentligini shakllantirishga qaratiladi [2.12-14].

Andragogika katta yoshlilarni o'qitish tamoyillari asosida ish olib borar ekan, kimlarni “katta yoshlilar” deb hisoblash mumkinligi haqida ham turli qarashlar mavjud. Ma'lumki, yosh davrlari psixologiyasida yosh kategoriyalari bolalik, o'smirlik, yetuklik, qarilik kabi davrlarga ajratilsa, psixofiziologiyada insonning xronologik yoshi va biologik yoshi ajratiladi. Xronologik yosh insonning dunyoga kelgan kunidan yil hisobidagi yoshi bo'lsa, biologik yosh insonning o'sishi, rivojlanish pog'onasi bilan belgilanadi.

Shaxs rivojlanishi jarayonida xronologik yosh bilan biologik yosh biri-birini to'ldirib borsa, ba'zida buning aksi ham kuzatiladi. Chunki voqelikni to'laqonli va butun idrok qila olgan insonlarga katta yoshli deb hisoblanadi. Bolalik va o'smirlik davridan o'tib ulg'ayish davriga qadam bosgan insonning hayotga munosabati o'zgaradi, hayotiy jarayonlarga nisbatan o'z nuqtai nafari shakllanadi va endi unda o'z harakatlari uchun ma'suliyat hissi kuchayadi. Bunday holatning vujudga kelishida, tabiiyki, insonning ma'lumoti ham katta rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan andragogikada “umr bo'yi o'rganish” tushunchasi qo'llanadi va bu voqelikni to'g'ri izohlaydi. Shuningdek, katta yoshlilar bilan ishlashda quyidagi omillarni inobatga olish maqsadga muvofiq sanaladi.

Ba'zi katta yoshli odamlarda yangi bilimlarni o'zlashtira olishi borasida shubha bo'ladi. Bu shubhalar yosh ulg'ayishi bilan insonda aqliy salohiyat sekinlashishi, xotiraning pasayishi haqidagi qarashlar bilan bog'liq. Lekin olimlar tomonidan, hamma yoshda ham o'qish, o'rganish mumkinligi isbotlangan.

Katta yoshlilarning ta'lim jarayonidan kutuvlari va maqsadining aniq bo'lishi ularda o'qish-o'rganishga bo'lgan motivatsiyaning kuchligini ko'rsatadi. Ammo ba'zilar qaytadan “o'quvchilik” maqomiga tushish, o'zlarining layoqatsizdek ko'rinib qolishidan qo'rqishadi. Ular bu jarayonlarga har doim ham psixologik tayyor bo'lmaydilar. Ijtimoiy to'siq.

Katta yoshli odam ta'lim jarayonida ishtirok etar ekan, u olayotgan xizmati (bilimlar, ma'lumotlar)ning sifatli bo'lishiga nafaqat jiddiy e'tibor qaratadi, balki o'zi uchun qiziqarli yoki kerak bo'lmagan bilimlarni rad etadi, o'zining munosabati yoki noroziligini ochiq bildiradi, chunki o'rganilayotgan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishdan uning o'zi manfaatdorligini yaxshi tushunadi. Bu esa ta'lim sifatiga yangi talablarni qo'yadi.

Shu sababli andragog ta'lim berish jarayonida katta yoshli o'quvchining o'ziga xosligi, dunyoqarashi, ijtimoiy statusi va boshqa jihatlarga e'tibor qaratishi zarur. psixologik-pedagogik omil. Ba'zi insonlarda umr bo'yi o'qib, o'rganish kerakligi haqidagi qarash shakllanmagan yoki inson o'zini umr bo'yi o'qib o'rganishga, yangiliklarni qabul qilishga layoqatli ekanligini to'g'ri baholay olmaydi.

Xulosa va tavsiyalar. Shuning uchun ham katta yoshlilar ta'limi jarayonida ularning o'z imkoniyatlarini to'laqonli namoyon etishlari uchun qulay shart-sharoitning yaratilishi va bunda jarayon erkin interaktiv muloqot maydoni, muvaffaqiyatga yo'naltirilgan bo'lishi, o'qitishda amaliy-ishbilarmon o'yinlar, treninglar, debatlar keng foydalanish maqsadga muvofiq.

Bu esa andragogika nazariyasi va amaliyoti, istiqbol yo'nalishlariga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini faollashtirish; kattalar ta'limini tashkil etishning metodik ta'minotini takomillashtirish, mustaqil ta'lim imkonini beruvchi elektron ta'lim (online) resurslarini yaratish; qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslari orqali katta yoshli ta'lim sub'ektlarining kreativ faollik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi kompetentligini oshirish masalalariga yanada kengroq e'tibor qaratish jamiyat va uning turli sohalaridagi tezkor taraqqiyot va o'zgarishlarga aholining, ayniqsa, katta yoshlilarning moslashuvi, dunyoqarashi va faol hayotiy pozitsiyasining mustahkam rivojlanishida o'zining ijobiy natijalarini beradi.

Xulosa sifatida aytadigan bo'lsak, andragogika shaxsning nafaqat ijtimoiy-psixologik rivojlanishi, uning jamiyat talablariga moslashishi, balki mutaxassis sifatida muntazam o'z ustida ishlashi va rivojlanishida ham muhim o'rin tutadi.

Yoshlardan farqli ravishda ta'lim olish jarayonida yolg'ondakam qiziqishni ko'rsatishmaydi, balki o'zi uchun qiziqarli yoki kerak bo'lmagan bilimlarni ochiqlik bilan rad etadi. O'z munosabati yoki noroziligini ochiq bildiradi, chunki o'rganilayotgan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishdan uning o'zi manfaatdorligini yaxshi tushunadi. Bu esa ta'lim sifatiga yangi talablarni qo'yadi. Shu sababli andragog ta'lim berish jarayonida katta yoshli o'quvchining o'ziga xosligi, dunyoqarashi va boshqa jihatlarga e'tibor qaratishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ishmuhamedov R., Mirsolieva M.T., O'quv jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalari. – T.: Fan va texnologiyalar, 2014. – 60 b.
2. Колесникова.И.А. Основы андрогогики. М.: Академия, 2007.- 120 с.
3. Змеев С.И. Основы андрогогики: Учебное пособие для вузов. - М.: Флинта: Наука, 2020.- 150 с.
4. Лукшаенко М.А. Профессиональные компетенции руководителя как фактор конкурентоспособности компании. Профессиональные компетенции. Материалы портала Smart education 2009/6/(18).
5. Кудрявцева Е.И. Компетенция и менеджмент: компетенции в менеджменте, компетенции менеджеров, менеджмент компетенции. Санкт Петербург, 2012-340 с.
6. Folk High School in Europe – an important part of free adult education and personal growing. Kaunas, 2019
7. Hayden M. «Professional Development of Educators: the International Education Context». The SAGE Handbook of Research in International Education. 2007. SAGE Publications.
8. Загрявная Т.А. Профессиональный стандарт: осмысление и опыт внедрения кафедры управления. Образование: ресурсы развития. // Вестник ЛОИРО. – 2017. – № 1. –С. 24-30
9. www.education.unesco.org

Муаллиф: Бухоров Исmoil Неъматович - “Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti” Milliy tadqiqot universiteti mustqil tadqiqotchisi.

УДК 32.013.42

INDISCIPLINARY IMPROVEMENT OF SPECTRAL-VARIATIVE COMPONENTS OF NATIONAL CRAFTS IN TECHNOLOGY EDUCATION

TEKNOLOGIYA TA'LIMIDA MILLIY HUNARMANDCHILIKNING SPEKTRAL-VARIATIV KOMPONENTLARINI FANLARARO TAKOMILLASHTIRISH

НЕДИСЦИПЛИНАРНОЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СПЕКТРАЛЬНО-ВАРИАТИВНЫХ КОМПОНЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ РЕМЕСЕЛ В ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Usmonova Muxlisaxon Sobirovna, Mamadaliyeva Xayriniso Raxmatjon qizi

Qo'qon davlat universiteti, 150700 Qo'qon shahar, Turon ko'chasi, 23-uy

E-mail: usmonovamuxlisaxon@gmail.com **E-mail:** mamadaliyevahayrinisoO@gmail.com

Abstract: This article discusses the theoretical and practical aspects of improving the spectral-variant components of national crafts on an interdisciplinary basis in the process of technology education. The possibilities of forming practical skills, creative thinking, aesthetic taste and professional competencies in students through the integration of color, shape, material, technology and functional characteristics of national crafts into the educational process are analyzed. The article substantiates the effectiveness of the methodological approach developed on the basis of interdisciplinary integration. The results obtained show that it has significant scientific and practical significance in enriching the content of technology education, preserving national heritage and harmonizing it with modern educational requirements.

Keywords: technology education, national crafts, spectral-variant component, interdisciplinary integration, competency-based approach, practical activity, creative thinking, professional orientation, pedagogical technology, national heritage, innovative methods.

Annotatsiya: Mazkur maqolada texnologiya ta'limi jarayonida milliy hunarmandchilikning spektral-variantiv komponentlarini fanlararo asosda takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Milliy hunarmandchilik turlarining rang, shakl, material, texnologiya va funksional xususiyatlari ta'lim jarayoniga integratsiya qilinishi orqali o'quvchilarda amaliy ko'nikmalar, ijodiy tafakkur, estetik did hamda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish imkoniyatlari tahlil etilgan. Maqolada fanlararo integratsiya asosida ishlab chiqilgan metodik yondashuvning samaradorligi asoslab berilgan. Olingan natijalar texnologiya ta'limi mazmunini boyitish, milliy merosni saqlash va zamonaviy ta'lim talablari bilan uyg'unlashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: texnologiya ta'limi, milliy hunarmandchilik, spektral-variantiv komponent, fanlararo integratsiya, kompetensiyaviy yondashuv, amaliy faoliyat, ijodiy tafakkur, kasbiy yo'nalganlik, pedagogik texnologiya, milliy meros, innovatsion metodlar.

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты совершенствования спектрально-вариантных компонентов народных промыслов на междисциплинарной основе в процессе технологического образования. Анализируются возможности формирования у учащихся практических навыков, творческого мышления, эстетического вкуса и профессиональных компетенций посредством интеграции цвета, формы, материала, технологии и функциональных характеристик народных промыслов в образовательный процесс. В статье обосновывается эффективность разработанного на основе междисциплинарной интеграции методического подхода. Полученные результаты показывают, что он имеет существенное научно-практическое значение для обогащения содержания технологического образования, сохранения национального наследия и его гармонизации с современными образовательными требованиями.

Ключевые слова: Технологическое образование, национальные ремесла, спектрально-вариантный компонент, междисциплинарная интеграция, компетентностный подход, практическая деятельность, творческое мышление, профессиональная ориентация, педагогические технологии, национальное наследие, инновационные методы.

Kirish. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni ta'lim tizimining har bir shaxsning intellektual va amaliy salohiyatini rivojlantirishga yo'naltirilganligini belgilaydi. Shu nuqtai nazardan, texnologiya ta'limida milliy hunarmandchilikning o'rni katta ahamiyatga ega, u nafaqat milliy madaniy merosni saqlash, balki o'quv jarayonining sifatini va ijodiy samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi [1].

So'nggi yillarda texnologiya ta'limi tizimida milliy hunarmandchilik elementlarini integratsiyalash masalasi ilmiy-amaliy e'tibor markazida bo'lib kelmoqda. Milliy hunarmandchilik – o'zining tarixiy ildizlari, madaniy merosi va estetik qadriyatlarini bilan ajralib turadigan ijodiy faoliyat shakli bo'lib, u nafaqat iqtisodiy, balki pedagogik va madaniy ahamiyatga ham ega. Shu bilan birga, hunarmandchilikning texnologik jarayonlar bilan uyg'unlashtirilishi, o'quv jarayonida talabalarning kasbiy ko'nikma va kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi [4].

Texnologiya ta'limida milliy hunarmandchilikning spektral-variantiv komponentlari – bu hunarmandchilikning turli shakllari, uslublari, material va texnikalarini o'zaro integratsiyalash orqali o'quv jarayonini boyitish mexanizmi sifatida qaraladi. Spektral-variantiv yondashuv, bir tomondan, an'anaviy milliy hunarmandchilik namunalari rang-barangligi va uslubiy xilma-xilligini, boshqa tomondan, zamonaviy texnologik metodlar va pedagogik usullar bilan uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Natijada, talabalar nafaqat amaliy texnologik ko'nikmalarni egallaydi, balki milliy madaniyatga oid estetik va kreativ tafakkurini ham rivojlantiradi [6].

Fanlararo yondashuv texnologiya ta'limida integratsiyalashning muhim tamoyili sifatida xizmat qiladi. Masalan, tasviriy san'at, matematika, informatika, tarix va iqtisodiyot kabi fanlar bilan milliy hunarmandchilik elementlarini uyg'unlashtirish orqali o'quv jarayoni nafaqat boy, balki kontekstual, multidimensional xarakterga ega bo'ladi. Shu tariqa, spektral-variantiv komponentlar talabalarda muammolarni kompleks yondashuv orqali hal qilish, innovatsion fikrlash va ijodiy ijro ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Shuningdek, texnologiya ta'limida milliy hunarmandchilikni spektral-variantiv komponentlar orqali fanlararo takomillashtirish, pedagogik strategiyalar va metodikalar innovatsiyasini rag'batlantiradi, maktab va oliy ta'lim muassasalarida o'quv dasturlarining sifatini oshiradi hamda milliy madaniyat va san'atni yosh avlod ongiga samarali tarzda singdirish imkonini yaratadi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotning maqsadi texnologiya ta'limida milliy hunarmandchilikning spektral-variantiv komponentlarini aniqlash, ularni fanlararo integratsiya vositalari bilan uyg'unlashtirish va pedagogik jarayonda samarali qo'llash mexanizmlarini ishlab chiqishdir. Maqolaning asosiy vazifalari sifatida milliy hunarmandchilikning turli spektral komponentlarini

tasniflash, ularni texnologik va pedagogik jarayonlarga integratsiyalash usullarini aniqlash hamda fanlararo yondashuv orqali talabalar kreativligini rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish belgilangan [7], [8].

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida texnologiya fani mashg'ulotlarida milliy hunarmandchilik elementlaridan foydalanish jarayoni olindi. Tadqiqot predmeti sifatida texnologiya fani mashg'ulotlarida milliy hunarmandchilikning spektral-variativ komponentlarini fanlararo integratsiya asosida qo'llash orqali o'quvchilarning amaliy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmlari olindi [5]. Tadqiqotning diqqat markazida texnologiya ta'limi jarayonida milliy hunarmandchilikning spektral-variativ komponentlarini fanlararo asosida qo'llash orqali o'quvchilarning amaliy, ijodiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan o'qitish strategiyalari turadi. Xususan, turli hunarmandchilik turlariga xos bo'lgan rang, shakl, material, bezak, texnologik ishlov berish usullari hamda ularning matematika, fizika, kimyo, tasviriy san'at, tarix kabi fanlar bilan o'zaro bog'liqligini ochib beruvchi o'quv topshiriqlari, amaliy mashg'ulotlar va loyihaviy faoliyatlar tadqiqotning asosiy mazmunini tashkil etadi [6].

Mazkur maqolada texnologiya fani mashg'ulotlarida milliy hunarmandchilik elementlarini integratsiyalash asosida o'quvchilarning ijodiy tafakkuri, estetik didi, mehnat madaniyati hamda kasbiy yo'nalganligini rivojlantirish jarayonini chuqur o'rganish, tahlil qilish va ilmiy asoslash maqsadida bir qator nazariy va empirik metodlardan foydalanildi.

Nazariy metodlar sifatida pedagogik, psixologik hamda metodik adabiyotlarni o'rganish, tahlil qilish, umumlashtirish va tizimlashtirish ishlari amalga oshirildi. Empirik metodlar doirasida pedagogik kuzatish, suhbat, anketa, test sinovlari orqali o'quvchilarning hunarmandchilik faoliyatiga bo'lgan qiziqishi, amaliy ko'nikmalari va fanlararo bilimlarni qo'llash darajasi aniqlab borildi [6].

Shuningdek, ishlab chiqilgan metodik yondashuvning samaradorligini aniqlash maqsadida pedagogik tajriba-sinov ishlari o'tkazildi. Tajriba jarayonida milliy hunarmandchilikka oid amaliy topshiriqlar, ijodiy loyihalar, modellashirish ishlari hamda muammoli vaziyatlarga asoslangan o'quv faoliyati tashkil etildi. Olingan natijalarni tahlil qilishda qiyosiy va statistik metodlardan foydalanilib, tajriba va nazorat guruhlarini ko'rsatkichlari solishtirildi.

Mazkur metodlar majmui texnologiya ta'limida milliy hunarmandchilikning spektral-variativ komponentlarini fanlararo asosida takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlarini kompleks ravishda ochib berish hamda tadqiqot natijalarining ishonchlilikligi va ilmiy asoslanganligini ta'minlashga xizmat qildi. [5], [6].

Olingan natijalar va ularning tahlili

Texnologiya ta'limida milliy hunarmandchilikning spektral-variativ komponentlarini fanlararo integratsiya asosida takomillashtirish masalasi zamonaviy pedagogikaning eng dolzarb va istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bunday yondashuvning nazariy va amaliy ahamiyati bir nechta omillarga bog'liq bo'lib bular milliy hunarmandchilikning tarixiy-madaniy ildizlari, uning turli texnologik jarayonlar bilan uyg'unligi, shuningdek, o'quv jarayonida talabalar kreativligi va kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishdagi pedagogik salohiyati hisoblanadi [6].

Mazkur yondashuv milliy hunarmandchilikning ko'p qirrali xususiyatlarini – materiallar xilma-xilligi, rang va bezak tizimi, shakl va konstruktiv tuzilma, texnologik ishlov berish usullari, funksional vazifasi hamda tarixiy-madaniy mazmunini – turli pedagogik variantlar va o'quv jarayoniga uzviy integratsiyalashni nazarda tutadi. Shu nuqtai nazardan, "spektral" atamasi hunarmandchilikning keng diapazonini, ko'lamdorligini, rang-barangligini va turli amaliy shakllarini bildirsa, "variativ" atamasi esa bu elementlarning turli uslub, shakl va pedagogik variantlarda qo'llanilishini ifodalaydi [5].

Shunday qilib, spektral-variativ yondashuv texnologiya ta'limida individual qiziqish, qobiliyat va tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda bir xil o'quv maqsadiga turli yo'llar orqali erishish imkonini yaratadi [4]. Masalan, bir xil buyum tayyorlash vazifasi bir o'quvchi tomonidan yog'och o'ymakorligi asosida, boshqasi tomonidan kashtachilik elementlari bilan, yana biri loydan yoki tabiiy materiallardan yasalgan buyum shaklida amalga oshirilishi mumkin. Shu bilan o'quv jarayoni standart emas, balki moslashuvchan, ijodiy va shaxsga yo'naltirilgan tus oladi, bu esa o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va ularni ijodiy qarorlar qabul qilishga rag'batlantiradi.

Milliy hunarmandchilikning spektral-variativ komponentlarini samarali o'zlashtirish fanlararo integratsiya bilan uzviy bog'liqdir. Hunarmandchilikning turli turlari o'z mohiyatiga ko'ra bir nechta fanlarning bilim va ko'nikmalarini mujassam etadi. Shu jihatdan u o'quvchilarda nafaqat amaliy, balki nazariy, kreativ va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi [5], [6].

Matematika bilan integratsiyasi, matematika hunarmandchilik mahsulotlarini loyihalash, o'lchash, hisoblash, proporsiya va simmetriyani ta'minlashda asosiy vosita hisoblanadi. Talabalar abstrakt matematik bilimlarni amaliy faoliyat orqali chuqurroq anglay boshlaydilar, naqsh va konstruksiyalarni yaratishda mantiqiy tafakkur va hisoblash ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Misol uchun, an'anaviy milliy naqshlar yordamida geometriya qoidalarini amalda qo'llash, ularga fraktal va simmetrik tuzilmalarni loyihalash orqali matematik tushunchalarni real hayot bilan bog'lash imkonini beradi [7].

Fizika bilan integratsiyasi, fizika materiallarga ishlov berish jarayonida yuzaga chiqadi. Yog'ochni kesish, metallni egish, loyni pishirish, matoni bug'lash kabi jarayonlar mexanik kuch, bosim, harorat, namlik kabi fizik omillarga bog'liq. Shu orqali o'quvchilar tabiiy qonuniyatlarning amaliy qo'llanilishini ko'radilar, texnik tafakkur va muhandislik ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Masalan, metallni egish jarayonida kuchning taqsimlanishi va materialning deformatsiyaga chidamliligi fizik qonuniyatlarni real sharoitda o'rganishga imkon beradi.

Kimyo bilan integratsiyasi, materiallarning tarkibi va xossalarini o'rganishda kimyo o'quvchilarga katta imkoniyatlar beradi. Bo'yoqlarni tayyorlash, rang berish, laklash, yelimlash va metall qotishmalarini qo'llash jarayonlari kimyoviy bilimlarga asoslanadi. Shu orqali talabalar materiallarning mustahkamligi, chidamliligi va ekologik xavfsizligi kimyoviy xususiyatlarga bog'liq ekanini amaliy tajriba orqali anglaydilar [5], [6].

Tasviriy san'at bilan integratsiyasi, tasviriy san'at o'quvchilarning estetik didini va badiiy tafakkurini shakllantiradi. Kompozitsiya yaratish, rang uyg'unligini tanlash, milliy ornamentlardan foydalanish, bezak elementlarini joylashtirish jarayonlari o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi. Bu jarayonda ular nafaqat buyum yaratadi, balki uni estetik mukammallikka intilish orqali badiiy qarorlar qabul qilishni o'rganadilar.

Tarix va etnografiya bilan integratsiyasi, milliy hunarmandchilikning kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari, hududiy xususiyatlari va madaniy ahamiyatini o'rganish o'quvchilarda milliy qadriyatlarga hurmatni shakllantiradi. Bu yondashuv amaliy va

ma'naviy-tarbiyaviy jihatlarni birlashtiradi, talabalarda milliy ongini rivojlantiradi va ular o'z ijodiy ishlarida ajdodlar merosini hisobga olishga rag'batlanadilar.

Informatika va dizayn asoslari bilan integratsiyasi, kompyuter grafikasi va dizayn dasturlari yordamida buyum eskizini yaratish, texnologik jarayonni modellashtirish, tayyor mahsulotni raqamli formatda taqdim etish o'quvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, ular texnologik jarayonlarni oldindan prognoz qilish va dizayn yechimlarini optimallashtirishni o'rganadilar, bu esa amaliy va ilmiy tafakkurni uyg'unlashtiradi.

Iqtisod va tadbirkorlik asoslari bilan integratsiyasi, mahsulot yaratish jarayonida xarajatlarni hisoblash, mahsulot tannarxini aniqlash, marketing elementlarini qo'llash va iste'molchi talabini o'rganish iqtisodiy bilimlarni talab qiladi. Talabalar shu orqali mahsulotni yaratishda tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantiradilar, ularni real bozor sharoitlariga tayyorlaydi va kreativ iqtisodiy qarorlar qabul qilishga o'rgatadi.

Ekologiya bilan integratsiyasi, tabiiy materiallardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, ekologik xavfsiz bo'yoqlar va texnologiyalarni qo'llash ekologik madaniyatni rivojlantiradi. O'quvchilar hunarmandchilik jarayonida tabiatga zarar yetkazmaslik tamoyilini amaliy tajriba orqali o'rganadilar va ekologik ongini shaxs sifatida tarbiyalanadilar. Shu tarzda, spektral-variativ yondashuv asosida tashkil etilgan fanlararo integratsiya texnologiya ta'limining mazmunini boyitadi, uni real hayot bilan uzviy bog'laydi va o'quvchilarning ijodiy, amaliy va kasbiy kompetensiyalarini kompleks rivojlantiradi. Bunday yondashuv natijasida o'quvchilar passiv bilim qabul qiluvchi emas, balki turli bilim manbalarini birlashtirib, yangi mahsulot yaratishga qodir faol subyektga aylanadi [3].

Pedagogik jihatdan, spektral-variativ yondashuvni samarali amalga oshirish uchun quyidagi tavsiyalarni berish mumkin: O'quv jarayonida individual va guruh ishlari bilan kombinatsiyalash; Turli fanlar bilan integratsiyani rejalashtirishda amaliy loyihalar va ijodiy vazifalarni asosiy vosita sifatida qo'llash; Milliy hunarmandchilik namunalari kontekstual material sifatida kiritish; Talabalarni dizayn va modellashtirish dasturlari bilan ishlashga rag'batlantirish; Ekologik va iqtisodiy jihatlarni hisobga olgan holda material tanlash va ish jarayonini tashkil etish. Shu bois, milliy hunarmandchilikning spektral-variativ komponentlarini fanlararo asosda takomillashtirish texnologiya ta'limining samaradorligini oshirishda strategik va metodologik jihatdan muhim yo'nalish sifatida qaraladi.

Xulosa. Texnologiya ta'limida milliy hunarmandchilikning spektral-variativ komponentlarini fanlararo asosda takomillashtirish o'quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bunday yondashuv nafaqat o'quv jarayonining amaliy yo'naltirilganligini kuchaytiradi, balki talabalar ijodiy tafakkurini, muammolarni hal etish va innovatsion qarorlar qabul qilish qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantiradi. Shu bilan birga, fanlararo integratsiya o'quvchilarga texnologik, estetik va madaniy bilimlarni birlashtirish imkonini berib, ularni kasb tanlash va kelajakdagi professional faoliyatga tayyorlaydi. Bundan tashqari, milliy hunarmandchilik elementlarini o'quv dasturlariga tizimli ravishda kiritish milliy merosni saqlash va rivojlantirish, uni zamonaviy innovatsiyalar bilan uyg'unlashtirish hamda yosh avlodda milliy o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantirishga xizmat qiladi. O'quv jarayonida spektral-variativ komponentlar orqali amalga oshiriladigan fanlararo integratsiya, talabalarni nafaqat texnologik ko'nikmalarga ega shaxsga aylantiradi, balki ularning estetik, madaniy va ekologik ongini ham rivojlantiradi. Shu bois texnologiya ta'limi dasturlarini takomillashtirishda fanlararo integratsiya asosidagi metodik yondashuvlarni keng joriy etish pedagogik jihatdan muhim va maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv orqali o'quvchilarda multidisipliner fikrlash, ijodiy tashabbuskorlik va amaliy ko'nikmalarni kompleks rivojlantirish imkoniyati yaratiladi, ta'lim jarayoni esa zamonaviy talablar darajasida boyitiladi. Mazkur tadqiqot natijalari umumta'lim maktablari, kasbiy ta'lim muassasalari hamda pedagog kadrlar tayyorlash tizimida amaliyotga tatbiq etish uchun katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim sifatini oshirish va milliy hunarmandchilikni rivojlantirishga sezilarli hissa qo'shadi. Shu bilan birga, spektral-variativ yondashuv o'quv jarayonida olingan natijalarni kelajakdagi tadqiqotlarda kengaytirish va innovatsion ta'lim modellarini ishlab chiqish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun. – Toshkent: 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining. Ta'lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent.
3. Tolipov O'., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan.
4. Sodiqov Q. O'zbek xalq hunarmandchiligi tarixi. – Toshkent.
5. Rahmonova Z. Fanlararo integratsiya asosida amaliy faoliyatni tashkil etish. – Toshkent, 2021.
6. Yunusova M. Milliy hunarmandchilik va zamonaviy texnologiya ta'limi. – Toshkent, 2022.
7. O'ktamov Sh. Pedagogik innovatsiyalar va amaliy metodlar. – Toshkent, 2021.
8. Tursunova S. M. Pedagogik innovatsiyalar va zamonaviy ta'lim texnologiyalari. – T.: Iqtisod-moliya, 2022.
9. World Education Forum. Integrating Traditional Crafts in STEM Education. – Paris, UNESCO, 2018.

Mualliflar:

Usmonova Muxlisaxon Sobirovna – Qo'qon davlat universiteti, Texnologik ta'lim va kutubxonashunoslik kafedrasining dotsenti.

Mamadaliyeva Xayriniso Raxmatjon qizi – Qo'qon davlat universiteti, Texnologik ta'lim yo'nalishi I-bosqich talabasi.

UDK 372.855

METHODS OF DEVELOPING STUDENTS' GEOGRAPHICAL THINKING THROUGH TOPONAMES

TOPONIMLAR ORQALI TA'LIM OLUVCHILARNING GEOGRAFIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ТОПОНИМОВ

Elmuratova Dilfuza Tulkinboy qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: elmurodovadilfuza@gmail.com

Abstract. This article examines the issues of developing students' geographical thinking through the use of toponyms in geography lessons. The concept of toponym, its importance in geography, and the factors that form students' spatial thinking were analyzed. Also, interactive methods (question-answer, problem situations, cluster, brainstorming) and methods of using local toponyms

were considered as ways to increase efficiency in the lesson process. The article also includes recommendations aimed at developing students' analytical thinking and independent judgment skills.

Keywords: toponym, toponomics, geographical thinking, interactive methods, local place names, geography education, lesson efficiency

Annotatsiya. Ushbu maqola geografiya darslarida toponimlardan foydalanish orqali ta'lim oluvchilarda geografik tafakkurini rivojlantirish masalalari o'rganildi. Toponim tushunchasi, uning geografiyadagi ahamiyati va ta'lim oluvchilarda makoniy tafakkurini shakllantirish omillari tahlil qilindi. Shuningdek, interaktiv metodlar (savol-javob, muammoli vaziyatlar, klaster, aqliy hujum) va mahalliy toponimlardan foydalanish usullari dars jarayonida samaradorlikni oshirish yo'llari sifatida ko'rib chiqilgan. Maqola ta'lim oluvchilarda tahliliy fikrlash va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan tavsiyalarni ham o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: toponim, toponomika, geografik tafakkur, interaktiv metodlar, mahalliy joy nomlari, geografiya ta'limi, dars samaradorligi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития географического мышления у учащихся посредством использования топонимов на уроках географии. Проанализированы понятие топонима, его значение в географии и факторы формирования пространственного мышления у учащихся. Также рассмотрены интерактивные методы (вопрос-ответ, проблемно-ориентированные ситуации, кластеризация, мозговой штурм) и методы использования местных топонимов как способы повышения эффективности учебного процесса. В статье также содержатся рекомендации, направленные на развитие аналитического мышления и навыков самостоятельного суждения у учащихся.

Ключевые слова: топоним, топонимика, географическое мышление, интерактивные методы, местные топонимы, географическое образование, эффективность урока

Kirish. Toponim yer yuzidagi geografik obyektlarning (shaharlar, qishloqlar, daryolar, tog'lar, ko'llar va boshqa hududlar) nomlari hisoblanadi. Ularni o'rganadigan fan esa toponomika deb ataladi. Toponimlar tilshunoslik, tarix va geografiya fanlari kesishgan nuqtada shakllanadi, chunki har bir joy nomi o'zida ma'lum bir davr, xalq yoki tabiiy sharoit haqida ma'lumotni mujassam etadi. Shu sababli toponimlar nafaqat nomlash vositasi, balki muhim ilmiy manba sifatida ham qaraladi. Geografiya fanida toponimlarning ahamiyati juda katta, chunki ular hududlarni aniqlash, tasniflash va o'rganishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Har bir toponim ma'lum bir geografik obyektni ifodalaydi va uning joylashuvi, tabiiy xususiyatlari yoki tarixiy o'tmishi haqida ma'lumot beradi. Masalan, ayrim joy nomlari hududning relyefi, iqlimi yoki suv manbalari bilan bog'liq bo'lib, bu esa ta'lim oluvchilarga geografik bilimlarni yanada osonroq tushunishga yordam beradi. Shuningdek, toponimlar ta'lim oluvchilarning geografik tafakkurini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ular orqali ta'lim oluvchilar hududlar o'rtasidagi bog'liqlikni, tabiiy va ijtimoiy jarayonlarni chuqurroq anglaydi. Toponimlarni o'rganish dars jarayonini qiziqarli va interaktiv qiladi, chunki bunda tarixiy, madaniy va tabiiy omillar birgalikda tahlil qilinadi. Natijada, ta'lim oluvchilarda nafaqat bilim, balki tahliliy fikrlash va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalari ham shakllanadi.

Ta'lim oluvchilarda geografik tafakkurni shakllantirish ko'p omillarga bog'liq bo'lib, eng avvalo ta'lim jarayonining mazmuni va metodikasiga taalluqlidir. Geografik tafakkur — bu ta'lim oluvchilarning tabiiy va ijtimoiy jarayonlarni hududiy jihatdan tushunishi, sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlashi va umumlashtira olish qobiliyatidir. Bunday tafakkurni rivojlantirish uchun darslar faqat nazariy ma'lumot berish bilan cheklanmasdan, tahlil va amaliy faoliyat bilan boyitilishi zarur.

Ikkinchi muhim omil — ko'rgazmali vositalar va xaritalardan samarali foydalanishdir. Xaritalar, globuslar, diagrammalar va atlaslar ta'lim oluvchilarning makoniy tasavvurini kengaytiradi. Ayniqsa, xarita bilan ishlash orqali ta'lim oluvchilar obyektlarning joylashuvi, masofasi va o'zaro bog'liqligini yaxshiroq anglaydi. Bu esa ularning geografik tafakkurini rivojlantirishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

Uchinchi omil — interaktiv va innovatsion pedagogik metodlardan foydalanishdir. Masalan, muammoli vaziyatlar yaratish, aqliy hujum, klaster usuli, guruhli ishlash kabi metodlar ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantiradi. Bunday yondashuvlar orqali ta'lim oluvchilar nafaqat tayyor bilimni qabul qiladi, balki uni tahlil qiladi, taqqoslaydi va xulosa chiqaradi. Natijada ularning mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi.

To'rtinchi muhim omil — mahalliy materiallar va real hayotiy misollardan foydalanishdir. Ta'lim oluvchilarga tanish bo'lgan hududlar, joy nomlari va tabiiy obyektlar asosida dars o'tilsa, bilim yanada tushunarli va esda qolarli bo'ladi. Ayniqsa, toponimlardan foydalanish orqali ta'lim oluvchilar o'z yashash hududi bilan bog'liq geografik bilimlarni chuqurroq anglaydi. Bu esa ularning fanlarga bo'lgan qiziqishini oshiradi va geografik tafakkurini mustahkamlaydi.

Toponimlar asosida o'qitish usullari geografiya ta'limida samarali pedagogik yondashuvlardan biri hisoblanadi. Bu usullar orqali ta'lim oluvchilarga joy nomlari nafaqat yodlash uchun beriladi, balki ularning kelib chiqishi, ma'nosi va geografik xususiyatlari bilan bog'liq holda tushuntiriladi. Natijada ta'lim oluvchilar geografik obyektlarni chuqurroq anglaydi va ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishga o'rganadi.

Birinchi usul — xarita bilan ishlash asosida o'qitishdir. Bu jarayonda ta'lim oluvchilar turli hududlardagi toponimlarni xaritadan topadi, ularning joylashuvini aniqlaydi va taqqoslaydi. Masalan, daryo, tog' yoki cho'l nomlarining kelib chiqishini aniqlash orqali hududning tabiiy sharoiti haqida xulosa chiqariladi. Bu usul ta'lim oluvchilarning makoniy tasavvurini va mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi.

Ikkinchi usul — mahalliy toponimlardan foydalanishdir. Ta'lim oluvchilarga o'z yashab turgan hududidagi joy nomlari misolida dars o'tilsa, ular mavzuni osonroq tushunadi va qiziqishi ortadi. Masalan, qishloq, ko'cha yoki daryo nomlarining tarixiy va madaniy ildizlarini o'rganish orqali ta'lim oluvchilar o'z hududi haqida yangi bilimlarga ega bo'ladi. Bu esa ta'limni hayot bilan bog'lash imkonini beradi.

Uchinchi usul — interaktiv metodlardan foydalanishdir. Aqliy hujum, klaster, savol-javob va muammoli vaziyatlar yaratish orqali ta'lim oluvchilar toponimlar ustida mustaqil ishlaydi. Masalan, o'qituvchi biror joy nomini berib, uning ma'nosini aniqlashni yoki kelib chiqishini taxmin qilishni so'rashi mumkin. Bunday faoliyat ta'lim oluvchilarning tahliliy fikrlashini va ijodkorligini rivojlantiradi.

Shuningdek, tarixiy va madaniy yondashuv asosida o'qitish ham muhim hisoblanadi. Toponimlar ko'pincha tarixiy voqealar, mashhur shaxslar yoki qadimiy an'analar bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli ularni o'rganish orqali ta'lim oluvchilar nafaqat geografik, balki tarixiy bilimlarini ham boyitadi. Natijada darslar mazmunli, qiziqarli va samarali tashkil etiladi.

Toponimlar asosida dars o'tishda interaktiv metodlardan foydalanish ta'lim oluvchilarning faolligini oshiradi va geografik tafakkurini yanada rivojlantiradi. Ayniqsa, savol-javob, muammoli vaziyatlar, klaster va aqliy hujum metodlari orqali ta'lim oluvchilar dars jarayonida bevosita ishtirok etadi, mustaqil fikrlaydi va xulosa chiqaradi. Savol-javob metodi toponimlarni o'rganishda eng sodda, lekin samarali usullardan biridir. O'qituvchi ma'lum bir joy nomini berib, "Bu nom nimani anglatadi?", "Qaysi tabiiy sharoit bilan bog'liq?" kabi savollar orqali ta'lim oluvchilarni fikrlashga undaydi. Bu usul orqali ta'lim oluvchilar mavjud bilimlarini faollashtiradi va yangi bilimlarni o'zlashtirishga tayyorlanadi. Muammoli vaziyat yaratish metodi esa ta'lim oluvchilarning tahliliy fikrlashini rivojlantiradi. Masalan, o'qituvchi biror toponimni berib, uning kelib chiqishi haqida turli taxminlarni ilgari suradi yoki ataylab chalkash ma'lumot beradi. Ta'lim oluvchilar esa bu muammoni hal qilish uchun izlanadi, dalillar keltiradi va to'g'ri xulosaga keladi. Bu jarayon ularni mustaqil fikrlashga va ilmiy yondashuvga o'rgatadi. Klaster (tarmoqlash) metodi toponimlarni tizimli o'rganishda juda foydali. Masalan, biror hudud nomi markazga yozilib, uning atrofida shu nom bilan bog'liq tabiiy, tarixiy va madaniy omillar tarmoqlanadi. Bu usul ta'lim oluvchilarga ma'lumotlarni tartibga solish, bog'liqliklarni ko'rish va umumlashtirish imkonini beradi. Aqliy hujum (brainstorming) metodi esa ta'lim oluvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. O'qituvchi biror toponimni aytadi va ta'lim oluvchilardan uning ma'nosi yoki kelib chiqishi haqida tezkor fikrlar bildirishni so'raydi. Har qanday g'oya qabul qilinadi va keyinchalik tahlil qilinadi. Bu usul orqali ta'lim oluvchilar erkin fikrlashga, o'z nuqtai nazarini bildirishga va boshqalarning fikrini hurmat qilishga o'rganadi. Umuman olganda, interaktiv metodlar toponimlarni o'rganishni qiziqarli, samarali va amaliy jarayonga aylantiradi. Bu esa ta'lim oluvchilarda geografik bilimlar bilan birga mustaqil fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini ham shakllantiradi.

Xulosa. Toponimlar ta'lim oluvchilarning geografik tafakkurini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi, chunki ular orqali ta'lim oluvchilar hududiy fikrlashni o'rganadi. Joy nomlarining ma'nosi va kelib chiqishini tahlil qilish natijasida ta'lim oluvchilar tabiiy va ijtimoiy jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni anglaydi. Masalan, daryo, tog' yoki cho'l nomlari orqali hududning tabiiy xususiyatlarini bilib olish mumkin. Bu esa ta'lim oluvchilarda tahliliy fikrlash, solishtirish va umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantiradi. Toponimlardan foydalanish geografiya darslarining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Chunki bunday yondashuv darslarni jonli, qiziqarli va tushunarli qiladi. Ta'lim oluvchilar oddiy ma'lumotni yodlashdan ko'ra, uning mazmunini anglab yetadi. Ayniqsa, mahalliy toponimlardan foydalanish ta'lim oluvchilarda fanlarga nisbatan qiziqishni kuchaytiradi va bilimlarni mustahkamlaydi. Natijada ta'lim jarayonida faol ishtirok, mustaqil fikrlash va yuqori o'zlashtirish darajasi ta'minlanadi. Geografiya darslarida toponimlardan samarali foydalanish uchun bir qator metodik tavsiyalarga amal qilish zarur. Avvalo, dars jarayonida mahalliy va ta'lim oluvchilarga tanish bo'lgan toponimlardan keng foydalanish lozim. Shuningdek, interaktiv metodlarni qo'llash orqali ta'lim oluvchilarning faolligini oshirish muhim ahamiyatga ega. Xaritalar, atlaslar va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ham ta'lim sifatini oshiradi. Bundan tashqari, ta'lim oluvchilarga mustaqil izlanish topshiriqlarini berish, masalan, joy nomlarining kelib chiqishini o'rganish, ularning bilim va ko'nikmalarini yanada rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahimov A. Toponomika asoslari va uning geografiyadagi o'rni. "Geografiya va tabiiy resurslar" jurnali, №2, 2020.
2. Qodirova M. Geografiya ta'limida innovatsion metodlardan foydalanish. "Xalq ta'limi" jurnali, №4, 2021.
3. Abdullayev B. Toponimlarning tarixiy va geografik ahamiyati. "O'zbekiston geografiya jamiyati axborotnomasi", №1, 2019.
4. Karimov S. Geografik tafakkurni rivojlantirishning pedagogik asoslari. "Pedagogika" jurnali, №3, 2022.
5. Tursunov D. Geografiya darslarida interaktiv metodlar. "Ta'lim texnologiyalari" jurnali, №5, 2021.
6. Jo'rayev N. Mahalliy toponimlardan foydalanish metodikasi. "Ilm va ta'lim" jurnali, №6, 2020.
7. Xasanova G. Toponimlar orqali ta'lim oluvchilarda tafakkurni shakllantirish. "Zamonaviy ta'lim" jurnali, №2, 2022.
8. Rasulov F. Geografiya fanini o'qitishda zamonaviy yondashuvlar. "Fan va jamiyat" jurnali, №3, 2021.

Muallif:

Elmuratova Dilfuza Tulkinboy qizi - Guliston davlat universiteti Tabiiy Fanlar Fakulteti, Ekologiya va Geografiya yo'nalishi 2-bosqich magistri. elmurodovadilfuza@gmail.com

UDK 37.01.09

USING THE "AUCTION LESSON" AND "ROLE-PLAYING" METHODS IN TEACHING THE SUBJECT OF TECHNOLOGY

ТЕХНОЛОГИЯ ФАНИНИ О'QITISHDA "АУКСИОН ДАРС" ВА "РОЛЛИ О'YINLAR" METODLARIDAN FOYDALANISH

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ «АУКЦИОННЫЙ УРОК» И «РОЛЕВЫЕ ИГРЫ» ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРЕДМЕТУ ТЕХНОЛОГИЯ

Yusufxodjayeva Firdovusxon Muxtorovna

Qo'qon davlat universiteti, 150700 Qo'qon shahar, Turon ko'chasi, 23-uy

E-mail: firdavshonyusufhujayeva@gmail.com

Abstract: This article considers the formation of a well-rounded person, his acquisition of a worthy profession, his contribution to the development of society, his life as a valuable force, and thereby his manifestation of his identity in society, that is, his maturation as a person. The pursuit of perfection is a complex process that occurs in tandem with the professional formation of a person and lasts almost a lifetime. In a broad sense, professional formation is understood as a person's education in a particular profession according to his mental abilities, physical capabilities, abilities in one or another field, interests and aspirations, as well as values and worldviews, subsequent entry into this field, adaptation, and finally becoming a mature and qualified specialist over the years, and its main criterion is the aim of studying the auction lesson and role-playing method in technology lessons at the current stage of education.

Keywords: Auction, dough dishes, samosa, dumplings, manti, honim, narin, lag'man, turban ingredients, sour cream, trading, role-playing games, "Historians", "Naturalists", "Cooks", "Supervisors".

Annatsiya: Ushbu maqolada barkamol insonning shakllanishi, uning munosib kasb-korini egallashi, jamiyat taraqqiyoti uchun baholi qudrat o'z hissasini qo'shib, yashashi va shu orqali jamiyatda o'zligini namoyon etishi, ya'ni shaxs sifatida kamol topishi nazarga olinadi. Komillik sari intilish shaxsning kasbiy shakllanishi bilan birgalikda yaxlit holda kechadigan va deyarli bir umr davom etadigan murakkab jarayondir. Keng ma'noda kasbiy shakllanish deganda insonning o'z aqliy qobiliyatlari, jismoniy imkoniyatlari, u yoki bu sohaga bo'lgan layoqatlari, qiziqish va intilishlari, shuningdek, qadriyat va dunyoqarashlariga ko'ra biron-bir kasb sohasida ta'lim olishi, keyinchalik shu sohaga kirishib, moslasha borishi va nihoyat yillar davomida yetuk va malakali mutaxassis bo'lib yetishishi tushiniladi va uning asosiy mezonini sifatida ta'limining hozirgi bosqichida texnologiya fani darslarida auktsion dars va rolli o'yinlar usuli misolida o'rganish maqsad qilib olingan.

Kalit so'zlar: Auktsion, xamirli taomlar, somsa, chuchvara, manti, honim, norin, lag'mon, salla masallig'lar, smetana, savdo-sotiq, rolli o'yinlar, "Tarixchilar", "Tabiatshunoslar", "Pazandalar", "Nazoratchilar".

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование всесторонне развитой личности, приобретение ею достойной профессии, вклад в развитие общества, ее жизнь как ценной силы и, следовательно, проявление ее идентичности в обществе, то есть ее созревание как личности. Стремление к совершенству — это сложный процесс, происходящий параллельно с профессиональным формированием человека и продолжающийся почти всю жизнь. В широком смысле под профессиональным формированием понимается обучение человека определенной профессии в соответствии с его умственными способностями, физическими возможностями, навыками в той или иной области, интересами и стремлениями, а также ценностями и мировоззрением, последующее вхождение в эту область, адаптация и, наконец, становление зрелым и квалифицированным специалистом с течением лет. Главным критерием этого процесса является цель изучения аукционного метода и метода ролевых игр на уроках техники на современном этапе образования.

Ключевые слова: Аукцион, блюда из теста, самса, пельмени, манты, хоним, нарин, лагман, ингредиенты для тюрбана, сметана, торговля, ролевые игры, «Историки», «Натуралисты», «Повара», «Надзиратели».

Kirish. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim siyosatining muhim maqsadlaridan biri yosh avlodni har tomonlama barkamol insonlar qilib tarbiyalashdir. Albatta, barkamol inson deganda ma'naviy jihatdan yetuk, o'z vatanining tarixi, bugungi va kelajagi uchun qayg'uradigan, shuningdek jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shish ishtiyoqida yonib yashaydigan shaxsni tushunish bugungi kun talabiga mos keladi. Lekin ushbu tushunchaga tahliliy yondashilsa, uning naqadar serqirra, murakkab va har tomonlama umuminsoniy qadriyatlarga mos kelishini idrok etish mumkin. Aytish mumkinki, barkamol insonning shakllanishi, uning munosib kasb egallashi, jamiyat taraqqiyoti uchun baholi qudrat o'z hissasini qo'shib, yashashi va shu orqali jamiyatda o'zligini namoyon etishi, ya'ni shaxs sifatida kamol topishi nazarga olinadi. Komillik sari intilish shaxsning kasbiy shakllanishi bilan birgalikda yaxlit holda kechadigan va deyarli bir umr davom etadigan murakkab jarayondir. Keng ma'noda kasbiy shakllanish deganda insonning o'z aqliy qobiliyatlari, jismoniy imkoniyatlari, u yoki bu sohaga bo'lgan layoqatlari, qiziqish va intilishlari, shuningdek, qadriyat va dunyoqarashlariga ko'ra biron-bir kasb sohasida ta'lim olishi, keyinchalik shu sohaga kirishib, moslasha borishi va nihoyat yillar davomida yetuk va malakali mutaxassis bo'lib yetishishi tushiniladi. O'zbekistonimizda ta'lim tizimini isloh qilish, kadrlar tayyorlash milliy dasturining qabul qilinishi barkamol avlodni yaratishdagi dastlabki qadamlardir. Shaxs rivojlanishiga erishish har bir jamiyatda amalga oshirilayotgan tarbiya tizimi orqali amalga oshiriladi. Bugungi kunda bu borada amalga oshirilayotgan ishlar respublikamizda davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqida takidlaganidek "Yoshlarimiz haqli ravishda Vatanimizning kelajagi uchun javobgarlikni zimmasiga olishga qodir bo'lgan, bugungi va ertangi kunimizning xalq etuvchi kuchiga aylanib borayotgani barchamizga g'urur va iftixor bag'ishlaydi. Bu sohada olib borayotgan keng miqyosli ishlarimizni, xususan, ta'lim-tarbiya bo'yicha qabul qilingan umummilliy dasturlarimizni mantiqiy yakuniga yetkazishimiz zarur".[1]

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

O'quvchilarni kasb tanlashga yo'llashga oid mashg'ulotlarning samaradorligini oshirishdagi qulay usullardan biri "Auktsion" va "Rolli o'yinlar usuli" darsdir. Auktsion darsni texnologiya darsida servis xizmati yo'nalishini pazandachilik oid "Xamirli taomlarni o'quvchilarga o'rgatish" mavzusi misolida ko'rib chiqamiz. O'qituvchi auktsionda boshqaruvchi vazifasini bajaradi. Bir nechta o'quvchilar esa taom tayyorlovchilar ya'ni oshpazlar, qolgan o'quvchilar esa xaridorlar hisoblanadi. O'qituvchi darsni tashkillagandan so'ng "Auktsionni" ochib beradi:

- Hurmatli xaridorlar. Bugungi auktsionimizda shirin ta'mga ega bo'lgan xamirli taomlar qo'yilgan. Bu taomlarni sotib olib, siz organizm uchun foydali, vitaminlarga boy, mazzali taomlarga ega bo'lishingiz, hamda shu taomlarni tayyorlanish usulini o'rganib olishingiz mumkin.

Barchalarimizga omat tilaymiz. Taomlar haqida usta oshpazlarimiz ma'lumot berishadi. Shundan so'ng bir o'quvchi sahnaga chiqib, xamirli taomlarni tayyorlash haqida ma'lumot beradi. Xurmatli xaridorlar. Sizlarga tavsiya etmoqchi bo'lgan taomlarimiz xalqimiz suyib iste'mol qiladigan, vitaminlarga boy o'zbek milliy taomlari. Bularga quydagilar kiradi: somsa, chuchvara, manti, honim, norin, lag'mon, salla va hakovzalar. Auktsionimizda o'zbek milliy taomi hisoblangan "somsa" tayyorladik. Bu taom o'zbek milliy taomlari ichida o'z o'rniga ega bo'lgan taomdir. Xamirli taomlardan somsani tayyorlanishi quyidagicha: [2]

Kerakli masallig'lar: hamir uchun 500 gr un, 200gr margarin, 1stakan qatiq yoki Smetana, 1 dona tuxum, bir choy qoshiq ichimlik sodasi, bir choy qoshiq tuz. Qiymasi uchun: 500 gr go'sht, 250 gr piyoz, tuz va zirovorlar.

Tayyorlanishi: tog'orachaga margarin va un solib yaxshilab uqalanadi. Qatiq yoki Smetana ichimlik sodasi tuz va tuxum aralashtirilib tog'orachadagi massaga solib yaxshilab aralashtirilib oshxamir qoramiz. Oshxamirni qorib yaxshilab pishitamiz. Oshxamirni tindirish uchun muzlatgichga qo'yamiz va gshdan qiyma tayyorlaymiz, piyozni yarim xalqa holida to'g'rab, tabga ko'ra tuz, zirovorlar va yog'solib masallig'larni aralashtiramiz. Tindirilgan xamirni olib, yong'oqdek zuvalachalarga bo'lamiz. Zuvalachalarni yoyib, 1osh qoshiqdan masalliq solib o'rim shaklida tugamiz. Tugilgan somsalar ustiga tuxum sarig'ini surtiladi va kunjut yoki sedana sepladi. Tayyor somsalar 120 gradus issiqlikda pechda pishirib olinadi.

Auktsion darslardan yana biri-bozordagi savdo-sotiq ishlaridan foydalanishga oid sahna ko'rinishidagi darsni tashkil etish va o'tkazishdir. Bu darsni o'tish uchun tanlangan sinf o'quvchilari 3-4guruhga ajratiladi va shu guruhlarning har biriga bog'liq bo'lgan

ishlar va vazifalar topshiriladi. Ya'ni menejment o'rinbosar va nazoratchi tayinlanadi. Mana shu "ma'sul" shaxslar boshchiligidagi guruhlar o'z savdo rastalarini o'zlari tayyorlagan turli xil taomlar bilan to'ldirishga va bu taomlarni reklama qilib sotishga harakat qilishadi. [3]

Mahsulotlarni sotish uchun ular avvalo mahsulotlarni reklama qilishlari va xaridor chaqirishlari lozim. Reklama qilishda o'quvchilar turli xil devoriy gazetalarda va mahsulot namunalariidan foydalanishlari zarur. Ehtiyoj tug'ilsa, guruhlar vizit qog'ozlari ham tayyorlaydilar. Mahsulotlarni xarit qilishda nafaqat o'quvchilar balki, o'qituvchilar ham bevosita qatnashishlari mumkin.

O'quvchilar faoliyatini baholashda ularning qanchalik shirin ta'mga ega va foydali taom tayyorlaganliklari, mahsulotlarni reklama qilish va sotish qobiliyati, shuningdek o'quvchilarni momilasi ham e'tiborga olinadi.

Rolli o'yinlar usuli. Ma'lumki, inson organizmi uchun sabzavot va mevalar tarkibidagi moddalarning ahamiyati katta. Shu sababli o'quvchilarga taom tayyorlash, qishloq xo'jaligi ekinlariga oid mashg'ulotlarda meva va sabzavotlar, ularning shifobaxsh xususiyatlari, kelib chiqish tarixi haqidagi ma'lumotlar berib boriladi. Bunday mashg'ulotlarda o'quvchilarning faolligini oshirish uchun kichik guruhlarda ishlash usulining rolli o'yin ko'rinishini qo'llash mumkin. Bu usulni qo'llash uchun sinf o'quvchilari to'rt guruhga bo'linadi. Bunda 1-guruh "Tarixchilar", 2-guruh "Tabiatshunoslar", 3-guruh "Pazandalar", 4-guruh "Nazoratchilar" deb nomlanadi. Nomlanishidan ham ayon bo'ladi, "Tarixchilar" guruhi a'zolari sabzavot va mevalarning kelib chiqishi tarixi haqida; "Tabiatshunoslar" sabzavot va mevalarning tarkibi, turlari, o'sish sharoitlari haqida; "Pazandalar" esa sabzavot va mevalardan foydalanish, qayta ishlov berish haqidagi ma'lumotlarni o'rganib, o'sha sabzavot yoki meva timsoliga kirib gapirib berishadi. "Nazoratchilar" esa yuqordagi ishlarga ball (baho) qo'yib boradilar. Yuqorida aytilgan fikrlarni quyidagi mavzu misolida ko'rsatishga harakat qilamiz.

Mavzu: O'lkamizda yetishtiriladigan sabzavot va mevalar. Maqsad: O'quvchilarga o'lkamizda yetishtiriladigan turli sabzavot va mevalar, ularning kelib chiqishi, tarkibi, shifobaxsh xususiyatlari, qayta ishlov berish kabilar haqida ma'lumot berish.

Jihoz: Turli xil sabzavot va mevalar, rasm, sxemalar, dunyo xaritasi. Darsning borishi. Hurmatli o'quvchilar! Ma'lumki, serquyosh, jannatmakon o'lkamizda turli xil sabzavot va mevalar yetishtiriladi. Bugungi darsimizda sizlar bilan kartoshka, pomidor, turp, shalg'om, piyoz, behi haqida, ularning kelib chiqishi, tarkibi, shifobaxsh xususiyatlari, ularga qayta ishlov berish kabilar haqidagi ma'lumotlarni o'rganamiz. Avval kelishganimizdek, so'zni guruh a'zolariga beramiz. [4]

Kartoshka haqida. 1-o'quvchi: Men kartoshkaman. Mening asl vatanim Janubiy Amerika. XVI asrda Yevropaga olib kelishgan. XVIII asrda Fransiya o'tganman. Meni bu yerda "Er olmasi" deb ham atashardi. Sizlarning yurtigingizda 120 yildan beri ekila boshlaganman.

2-o'quvchi: Meni "Ikkinchi non" deb ham ta'riflaydilar, chunki mening tarkibimdagi ozuqa moddalarning to'q tutarligi nondan qolishmaydi. Mening tarkibimda 18% kraxmal, 2% oqsil, 1% shakar moddasi va bir qancha vitaminlar bor. **3-o'quvchi:** Mendan turli xil lazzatli taomlar tayyorlashadi. Mendan bistroning, kartoshka manti, kartoshka quymoq va turli taomlar solinadi. Yana kartoshkani po'stlog'ini qaynatib suvini tindirib, dokadan o'tkazish kerak va undan suvini kraxmal o'rinda foydalanish mumkin. Kuygan joyga ham kartoshkani bo'lib qo'ysa davo bo'ladi.

Pomidor haqida. 1-o'quvchi: Mening vatanim - Janubiy Amerika. Men Janubiy Amerikadan Peruga, Perudan Ispaniyaga, Ispaniyadan Yevropaga keltirilganman. XVI asrda Yevropadan O'rta dengiz havzalaridagi mamlakatlarga tarqalganman. Keyinchalik men Gresiya orqali Turkiyaga va bu yerdan 1850 yilda Qirimga keltirilganman. Qirimda meni "Muhabbat olmasi" deb ataganlar.

2-o'quvchi: Men quyosh nurida juda ham mazzali bo'lib pishaman. Mening nosqovoq, yurak, timiki, jiyina, qora burgut, chilgi, kartoshka palak, O'zbekiston navi kabi qarindoshlarim bor.

3-o'quvchi: Mendan tomatlar, pomidor soki, turli xil salatlar tayyorlaydilar, ovqatlarga solinsa ajoyib mazza beraman. Ari chaqsa o'sha joyga pamidorni 2 ga bo'lib qo'yilsa arini zahrini tortib olaman.

Shalg'om haqida. 1-o'quvchi: Men - Shalg'omman, men hamma joyda o'saman. Rossiya va O'zbekistonda ko'p tarqalganman. **2-o'quvchi:** Meni havosi salqinroq joylarga ekilsa tahliligim yo'q, kamtomir, handalakdek katta, bir qaynovda sariqyog'dek muloyim pishadigan bo'lib yetilaman. Men O'zbekiston yerida oq, qizil va zangori po'choqli va sal taxirroq yetilaman. Rossiyada esa men po'chog'im ham, etim ham sariq va ta'mim shirin, kartoshkasimon bo'laman. **3-o'quvchi:** Men ayniqsa kuz, qish va bahor fasllarida shamollash va gripp kasalliklariga qarshi yaxshi davoman. Fransiyalik olimlar meni ustimda ish olib borib, shunday xulosaga keldilarki, mendan arzon yonilg'i olish mumkin ekan. Mening 100 kg mimdan 100-120 litr yonilg'i spirti ajratib olishadi. Bu degan so'z - bu o'simlikni ko'plab ekib, undan olingan spirt bilan avtomashinalarni yurgizish va spirt lampalari yasab, elektr energiyani tejash mumkin. [5].

Behi haqida. 1-o'quvchi: Men juda qadimgi mevalaridanman, Vatanim - Eron, Kavkaz, Turkiyadir. Jahonga, jumladan, O'rta Osiyoga ana shu joylardan tarqalganman. Dehqonlar meni 4000 yildan ko'proq davr ichida ekib, parvarish qilib keladilar va mevamdan bahramand bo'ladilar. **2-o'quvchi:** Men behiman. Mening O'zbekistonda 20 xil navim yetishtiriladi. Meni toshbehi, nonbehi, nokbehi kabi navlarim bor. Oq qirov men tushguncha pishib yetilaman. **3-o'quvchi:** Mendan turli salqinlantiruvchi ichimliklar, murabbo tayyorlashadi, shuningdek, oshga solib pishirsa ham bo'ladi. Yana behini ichini o'yib ichiga qiyma yoki dumba yog'i solib pishirsa ham bo'ladi. Men terlamani to'xtataman. Mening siqib olingan sharbatim astma kasalini ham davolaydi. Men qon tuflashni ham to'xtataman. Mening urug'imni o'rab turgan shilimshiq parda esa quruq yo'tal, tildagi achishlarga foyda beradi.

Piyoz haqida. 1-o'quvchi: Men - Piyozman, men Farg'ona vodiysining sug'oriladigan yerlariga, Zarafshon va Amudaryo qirg'oqlaridagi joylarga eng yaxshi sabzavot sifatida ekib madaniylashtirilganman. Bu yerdan Yaqin Sharq mamlakatlariga, ular orqali Yevropaga tarqalganman. Amerika qit'asiga esa Xitoy va Yaponiya orqali o'tganman. **2-o'quvchi:** Mening saksondan ortiq navlarim bor. O'rta Osiyoda mening oq tuxum piyoz, nafarmon, shalg'om piyoz, noksimon sarg'ish va o'nlab boshqa navlarim yetishtiriladi. **3-o'quvchi:** Men - Piyozman, Piyozman - yetti dardga niyozman. Gap shundaki, mening tarkibimda fitonoid deb ataluvchi achchiq hidli moddam bor, mana shu moddam bilan atiga bir minut fursat ichida milliardlab bakteriyalarni qirib tashlayman. Meni kulga ko'mib fasodli yaraga bog'lashsa davo bo'laman. Shamollaganda, grippga yo'liqanda mening sutsimon suvimni burunga tomizib nafas yo'llarini ochish mumkin. Ko'k piyoz qo'shilgan taom esa qattiq uyqusizlikdan xalos etadi. Mendan turli xil salatlar tayyorlashadi, taomlarga qo'shishadi. Deyarli har bir taom piyozsiz pishirilmaydi.

Turp haqida. 1-o'quvchi: Mening asl vatanim Yaponiya bo'lib, taxminan 300 yil muqaddam O'rta Osiyoga keltirib ekila boshlanganman. Meni "Sharq turpi", "Do'ngan turpi" degan nom bilan ataganlar. Ammo qariyb bir asr ilgari, men "Marg'ilon turpi", "Oltariq turpi" kabi yangi nom olganman. Chunki Farg'ona vodiysining ana shu yerlarining tuprog'i va suvi

meni yetishtirish uchun juda mos kelib qolgan. **2-o'quvchi:** Men – Turpman, menga yaxshi qaralsa hosilim ham mo'l, eng muhimi ta'mim mazali, taxirligim ham, achchigligim ham mutlaqo yo'q bo'lib, nozik etim suvlikkina, qarsillama shirin bo'ladi. Turpning turli mamlakatlarda o'stiriladigan turli navlarning tarkibi ham turlicha bo'ladi, albatta shulardan o'rta hisobda olib qarasak, 86-87% suv, 1-1,5% hujayra moddasi, 1,5-2% oqsil, 0,5-1% gacha shakar moddalari, birmuncha mineral tuzlar, kaliy, kalsiy, fosfor, magniy, marganes, temir, mikroelementlaridan esa yod, kobalt bor. **3-o'quvchi** Men – Turpman, meni haqimda Abu Ali ibn Sinoning "Tib qonunlari" kitobida ming xosiyatim haqida juda ham ko'p narsalar yozilgan. Masalan, mening siqib olingan suvim va urug'imning yog'i quloqdagi yel (bod)ga juda foydali. Turpning qaynatilgani esa yo'talga foydali. Meni ovqatdan keyin yeyilsa, ichni yumshataman. Ibn Sino turpni zaharlarga qarshi dori ekanligini aniqlagan. Mendan turli xil salatlar qilish mumkin. [6]

Olingan natijalar va ularning tahlili

Texnologiya darslarini o'tishda o'quvchilar o'rtasida auksion darsni tashkil qilishda sotuvchilar xarid qilingan mahsulotni o'rab berishlari yoki ko'proq harid qilganlarga qo'shimcha ravishda kichik sovg'alarni ham qo'shib berishlari qo'shib berishlari darsni qiziqarli o'tishiga yordam beradi. Rolli o'yinlar usulida mavzu tushuntirib bo'lingandan so'ng nazoratchi guruh a'zolari o'zlarining baholarini aytishadi. Bunday usuldan foydalanilsa, darsda yaxshi natijalar beradi. Bunda o'quvchilar mavzuni yaxshi tushunadilar va ularning nutqi o'sadi. Bunday usulda dars o'tish o'quvchilarda darsga qiziqish uyg'otadi. Bunday auksion dars va rolli o'yinlar usullaridan foydalanish darsda yaxshi natijalar beradi. O'quvchilar darsni yaxshi tushunadilar va ularning nutqi o'sadi. Bunday auksion dars va rolli o'yinlar usulda dars o'tish o'quvchilarda darsga qiziqish uyg'otadi. O'qitish metodlarini ma'lum darajada bilish va kasbiy qiziqishini rivojlantirishga, mustaqil amaliy faoliyatni faollashtirishga olib keladi.

Texnologiya fani jarayonida o'quvchilar to'la ravishda politexnik xarakterdagi umummehnat tayyorgarligi olishlari hamda xalq xo'jaligining turli tarmoqlari to'g'risida tasavvurga ega bo'lishlari lozim. O'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, mehnat va kasbiy ta'lim berish uchun umumiy bo'lgan quyidagi vazifalar hal etilishi lozim. O'qishga nisbatan ongli munosabat hosil qilish, fuqaro bo'lib etishish, shaxsning ma'naviy va intellektual kamol topishi, jismoniy rivojlanishi. Mehnatsevarlik, mehnatga ehtiyoj, mehnat kishilariga hurmat. Tejamkorlik, sifatli, ijtimoiy mulk hamda tabiatga nisbatan g'amxo'rlik bilan munosabatda bolish xislatlarini tarbiyalash. [6]

Ijtimoiy foydali va unumli mehnatda ishtirok etish uchun zarur bo'lgan mehnat malakalari va o'quvchilarda texnik, texnologik va boshlang'ich iqtisodiy bilimlar hosil qilish, fan asoslaridan olingan bilimlarni, mehnat faoliyatida qollay olishi.

Bu vazifalarni ijobiy hal etishda texnologiya darslarida olib boriladigan amaliy mashg'ulotlar ham katta ta'sir ko'rsatadi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida texnologiya darslarining asosiy qismini amaliy mashg'ulotlar tashkil etadi. Amaliy mashg'ulotlarni tog'ri tashkil etish va olib borish, uning samaradorligini oshirish o'quvchilarning qobiliyati, konikma hamda malakalarini rivojlantiruvchi asosiy omillardan biridir.

Xulosa. Texnologiya fanini o'quvchilarga o'rgatishning auksion dars va rolli o'yinlar usuli o'qitishda o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi. O'quvchilarning amaliy bilim va ko'nikmalarini mustahkamlaydi; o'quvchilarda kasbiy madaniyat va mas'uliyatni shakllantiradi. Texnologiya fanida auksion dars va rolli o'yinlar usullardan foydalanish "Xamirli taomlarni o'quvchilarga o'rgatish" va "O'lkamizda yetishtiriladigan sabzavot va mevalar" mavzularini o'qitishda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini chuqurlashtirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuv o'qituvchiga darsni zamonaviy talablar asosida tashkil etish, o'quvchilar esa faol ishtirokchi sifatida ta'lim jarayonining markaziga aylanish imkonini beradi. Dunyoga yangi ko'z bilan qaraydigan, uddaburon, ishning ko'zini biluvchi, buyuk kelajagimiz poydevorini quruvchi va yuksaltiruvchi mutaxassis kadrlarni tayyorlash, respublikamiz pedagoglari oldida turgan eng muhim va mas'uliyatli vazifadir. Xulosa qilib aytganda biri "Auksion" va "Rolli o'yinlar usuli" metodlardan texnologiya fanining o'qitishda foydalanish orqali o'quvchilarni fan bo'yicha berilgan bilimlarni yaxshi o'zlashtirilishiga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq 2016-yil 14-dekabr
2. Yusufxodjayeva F.M. Oziq-ovqat tovarshunosligi va taom tayyorlash. O'quv qo'llanma. "Farg'ona" nashiyoti. 2024
3. T.Xudoyshukurov va boshq. Ovqatlanish mahsulotlarni ishlab chiqarish asoslari. T.: "Ta'lim nashriyoti", "IqtisodMoliya", 2009.
4. M. Mo'minova, M.A.Maksumova. Ovqat tayyorlash texnologiyasi va oziq-ovqat tovarshunosligi - T.: "Ilm ziyo", 2012
5. U.Axrorov, Sh.Axrorov. Taom tayyorlash texnologiyasi. O'quv qo'llanma. T.:Sharq, 2008
6. V.G. Vasilev va boshq. Oziq -ovqat texnologiyasi asoslari. – T.: "Voriz- Nashriyoti", 2012

Muallif:

Yusufxodjayeva Firdovusxon Muxtorovna – Qo'qon davlat universiteti, Texnologik ta'lim va kutubxonashunoslik kafedrası dotsenti.

УДК:373.37.06

PEDAGOGICAL BASIS OF GUIDING STUDENTS TO CHOOSE A PROFESSION IN THE PROCESS OF TECHNOLOGICAL EDUCATION

ТЕХНОЛОГИК ТА'ЛИМ ЖАРAYONIDA O'QUVCHILARNI KASB TANLASHGA YO'NALTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОМОЩИ СТУДЕНТАМ В ВЫБОРЕ ПРОФЕССИИ В ПРОЦЕССЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ibragimova Maryam G'ulomovna

Qo'qon davlat universiteti, 150700 Qo'qon shahar, Turon ko'chasi, 23-uy

E-mail: ibragimovamaryam@gmail.com

Abstract: This article discusses the pedagogical and psychological foundations of guiding students in choosing a profession in the process of technological education in general secondary educational institutions. It also analyzes the role of a technological education

teacher in his professional activity, the importance of the classification of professions in the process of choosing a profession, and the issues of preparing the younger generation for a conscious choice of profession.

Keywords: technological education, career guidance, career guidance, pedagogical activity, classification of professions, general secondary education.

Аннотация: В данной статье рассматриваются педагогические и психологические основы руководства учащимися в выборе профессии в процессе технологического образования в общеобразовательных средних учебных заведениях. Также анализируется роль учителя технологического образования в его профессиональной деятельности, важность классификации профессий в процессе выбора профессии и вопросы подготовки молодого поколения к осознанному выбору профессии.

Ключевые слова: технологическое образование, руководство в выборе профессии, руководство к профессии, педагогическая деятельность, классификация профессий, общеобразовательное среднее образование.

Annotatsiya: Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim muassasalarida texnologik ta'lim jarayonida o'quvchilarni kasb tanlashga yo'naltirishning pedagogik va psixologik asoslari yoritilgan. Shuningdek, texnologik ta'lim o'qituvchisining kasbiy faoliyatidagi o'rni, kasb tanlash jarayonida kasblar klassifikatsiyasining ahamiyati hamda yosh avlodni ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlash masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: texnologik ta'lim, kasb tanlashga yo'naltirish, kasbga yo'naltirish, pedagogik faoliyat, kasblar klassifikatsiyasi, umumiy o'rta ta'lim.

Kirish. Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy hulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir.

Tehnologik ta'lim o'qituvchisi oliy ta'lim muassasasida pedagogika, psixologiya, umumkasbiy hamda maxsus fanlardan olgan bilim va ko'nikmalarini amalga tadbiiq etishda umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarida umummehnat, kasb tanlashga yo'llash va umumkasbiy bilim va ko'nikmalarni shakllantirishning metodlari, dars berishning shart-sharoitlari, tashkiliy shakllari hamda metodlari, shuningdek, o'quvchilarda kasblarga oid bilim berish ko'nikish, moslashish, tanlash, kasbni shakllantirish yoki boshqa kasbni tanlash, tashkiliy shakllari hamda vositalari, shuningdek, ularga oid rejalashtiruvchi hujjatlar mazmuni bilan tanishtirish ishlarini olib borishi lozim.

Shuningdek, pedagogik-psixologik bilimlarni o'quvchilarda umummehnat, kasb tanlashga yo'llash va umumkasbiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish jarayonida tadbiiq etishi; pedagogik-psixologik bilimlar, bevosita tanlangan sohalar va yangi pedagogik, axborot texnologiyalari asosida metodik muammolarni hal etishi; maktablarda texnologik ta'lim, kasb tanlashga yo'llash hamda kasb tanlashga yo'llash darslarini o'qitishni tashkil etish hamda uni amalga oshirishdan iborat. Tehnologik ta'lim, kasb tanlashga yo'llash hamda kasb tanlashga yo'llash darslarini o'qitishni tashkil etish hamda uni amalga oshirishdan iborat.

O'quvchilarni texnologik fanida kasb tanlashga yo'llash jarayonida ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha sohalar, ularda qo'llaniladigan texnologik jarayonlar hamda ishlab chiqarish munosabatlari to'g'risida to'liq tassavurga ega bo'ladilar. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarni texnologik ta'lim, kasb tanlashga yo'llash tarkibida kasbga yo'naltirish ularning zamonaviy va milliy kasb -hunarlarni o'zaro uyg'unligini ta'minlagan holda bilim, ko'nikma, malakalarni egallashlarini ta'minlaydi. Kasb tanlashga yo'llash va kasbga yo'naltirish ishlarini xalq xo'jaligi tarmoqlari istiqbolini hamda kasb-hunar kollejlari sohashtirilganligini hisobga olgan holda bajarishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llaniladigan metodlar

Dunyoda minglab kasblar bor. Mana shu rang-barang kasblar olamida qanday qilib mo'ljall olish kerak? Hayot yo'lini mehnat faoliyatini to'g'ri boshlash uchun qaysi kasbni tanlagan ma'qul. Bu ishda kasblar klassifikatsiyasi sizga yaxshi yordam berishi mumkin, Ko'pgina predmetlarni o'rganish chog'ida siz har xil oddiy va murakkab ob'ektlar, faktlar, voqea-hodisalar va boshqa shunga o'xshash narsalar qanday tizimlashtirilishini bilib olgansiz. Masalan, o'simlik va hayvon organizmlari tiplarga, turkumlarga, turlarga, oilalarga, otryadlarga birlashtiriladi.

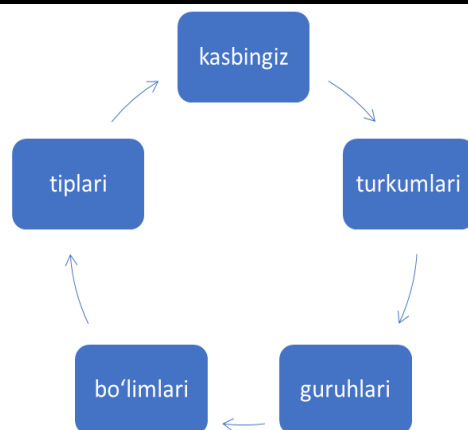
To'g'ri bunday klassifikatsiyadan kasb tanlash uchun foydalanish unchalik qulay bo'lmaydi, chunki kasb tanlash uchun eng avvalo o'sha kasbning nomini bilish kerak. Hamma gap shundaki, ko'p hollarda kasbning nomi, uning qanday atalishi kasb tanlayotgan kishiga ma'lum bo'lmaydi.

Shuning uchun ham tarmoq belgilari bo'yicha tuzilgan klassifikatsiyadan emas, balki odamning o'zidan, ya'ni mehnatda bevosita ishtirok etadigan kishining o'zidan kelib chiqadigan belgilarga qarab tuzib chiqilgan klassifikatsiyadan foydalanish kasb tanlayotgan kishi uchun qulay bo'ladi.

Chindan ham, odam ishlayotgan vaqtda uning diqqat-e'tibori sohaga emas (bu soha qanchalik yaxshi, obru-e'tiborli va boshqa ko'pgina afzalliklarga ega bo'lishiga qaramay), balki mehnat predmeti (ob'ekti)ga qaratilgan bo'ladi.

Mana shu predmetni ishlatib, nimadir qilish kerak (bu endi mehnatning maqsadi bo'ladi). Har qanday mehnatda qurollar, vositalar mavjuddir. Nihoyat, odam uchun uning qanday sharoitda ishlashi muhim ahamiyatga egadir. Kasb tanlashni o'ylayotgan kishi uchun qulay bo'lgan kasblar klassifikatsiyasi mana shu to'rtta belgiga qarab tuziladi.

Sxematik tarzda olganda, bunday klassifikatsiyani shema tarzida ketma ketlikda tasavvur qilish mumkin. Uning qavatlar: kasblarning tiplari; kasblarning turkumlari; kasblarning bo'limlari; kasblarning guruhlaridan iborat bo'ladi (1-rasm). Eng yuqorida bo'sh qoldirilgan to'g'ri burchak sizning bo'lajak kasbingizga mo'ljallangan.

1-rasm. Kasblar klassifikatsiyasi.

Ushbu sxemani siz o'zingizning kelajakdagi mehnat yo'lingizni tanlayotganingizda o'ylab olishingizga imkon beradigan, asta-sekin pastdan yuqoriga qarab chiqib borishingiz mumkin bo'lgan (kasb tipini aniqlashdan boshlab uning turkumini muhokama qilishga o'tish va hokazo) bir «pillapoya» sifatida qarash mumkin.

Mehnat jarayoniga qarab barcha kasblar 5 ta tipga bo'linadi:

“**Odam-tabiati**” tipi, bunda mehnatning asosiy yetakchi jarayoni - jonli tabiatdir. Bu tipga quyidagilar kiradi: dehqon, bog'bon, cho'pon cho'pon, urug'shunos, mevasabzavotshunos, davlat urug'chilik inspeksiyasining laboranti, master-chorvador, ximik-bakteriologik analiz laboranti, zootexnik, agronom. Mazkur tipdagi kasbni tanlash vaqtida siz o'zingiz tabiatga qanday munosabatda bo'lishingiz muhim ahamiyatga egadir: siz unga dam oladigan, ko'ngil hushlik qiladigan joy deb qaraysizmi yoki o'zingizni butun kuchingizni biror mahsulot ishlab chiqarishga sarf etishga shaylanayotgan usta deb qaraysizmi? Bu savolga javob berish uchun odam o'zini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan jonli tabiatga aloqador ishtimoiy foydali mehnat jarayonida, to'garaklarda qatnashib sinab ko'rishi mumkin. Mehnat vazifalarini hal qilish vaqtida odamdan tashabbuskorlik va mustaqillik talab qilinadi.

“**Odam-texnika**” tipida mehnatning asosiy jarayoni – texnika obektlaridir. Bunga mashinalar, mexanizmlar, asbob-uskunalar, moslamalar va shunga o'xshashlar kiradi. Modomiki texnika obektlari amalda har doim odamning o'z qo'li bilan yaratilar ekan, texnika olamida novatorlik, fikr mulohaza qilib ko'rish uchun, texnika ijodkorligini namoyish qilish uchun, ayniqsa, katta imkoniyatlar mavjuddir. Ishga ijodiy yondoshish bilan bir qatorda texnika sohasida odamdan yuksak darajada ijrochilik intizomi talab qilinadi.

“**Odam-odam**” tipi. Bunda asosiy ish jarayoni odamlardir. Bunga misol qilib o'qituvchi, shifokor, maktabgacha muassasa tarbiyachisi, master, sotuvchi, sartorosh va shu kabilar kiradi.

“**Odam belgili tizim**”. Bu tipda shartli belgilart, raqamlar, kodlar, tabiiy va sun'iy tillar asosiy yetakchi mehnat jarayoni hisoblanadi. Hozirgi zamon kishisi belgilar va belgi tizimi dunyosida – testlar, chizmalar, sxemalar, jadvallar, kartalar, formulalar va yo'l belgilari ichida yashaydi. Buni biladigan tegishli mutaxassislar ham zarur.

“**Odam badiiy obraz**” tipi. Bu tipga tasviriy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan kasblar: musiqa faoliyati, adabiy-badiiy faoliyat, aktyorlik, sahna faoliyati kabilar kiradi. O'ziga xos xususiyatlardan biri shundan iboratki, xodim amalga oshirgan, sarf qilgan mehnatning anchagina qismi tashqi tomondan qaragan kishining ko'ziga ko'rinmay, yashirincha qoladi.

Mehnat maqsadiga qarab kasblarni uch turkumga ajratib ko'rsatish mumkin.

Gnostik kasblar. Bu kasblarning nomi lotincha “gnosis” bilim bilish ma'nosini anglatuvchi so'zdan olingan. Agar siz aqliy mehnat bilan faqat ish stolida, kabinetda shug'ullanish mumkin, deb o'zingizga odat qilib olgan tarzda o'ylaydigan bo'lsangiz, u holda bunday fikrdan voz kechishga to'g'ri keladi. Bilish, o'rganish mehnati bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina kasblar mavjud bo'lib, ular bilan bevosita moddiy ishlab chiqarish jarayonida shug'ullanishga to'g'ri keladi. Masalan, kontrolyorlar, nav (sort) ga ajratuvchilar kabilar ana shunday kasbdagi kishilardir. Bu turkimdagi kasbga oid mehnatning maqsadi turlicha: mahsulotni navlarga ajratish, olinadigan ma'lum belgilarga qarab tekshirish, baho berishdan iborat bo'lishi mumkin.

O'zgartiruvchi kasblar. Juda ko'p kasblar mehnat predmetlarini o'zgartirish bilan bog'liq bo'ladi. Odamning o'zgartiruvchi faoliyati faqat buyumlargagina qaratib qolinmay, shu bilan birga energiya turlariga, informatsiyalarga, jarayonlarga, ijtimoiy hayotning tuzilishiga qaratilgan bo'lishi ham mumkin. Mana bunga bir misol: bolalar yetakchisi o'quvchilarni uyushtiradi va ular ko'chat o'tqazishda faol ishtirok etadilar. Mana shu misolda landshaftning o'zgarganligi to'g'risida gapirish kifoya qilmaydi. Bu yerda eng muhimi bolalarni mehnatga, bir-biriga bo'lgan munosabatlarini o'zgartiradi va h. Gohi o'zgarish mehnat pretmetiga bevosita ta'sir ko'rsatish jarayonida, aytaylik, chilangarlik ishida chizmachil ortograf yoki toshga o'yib gul soluvchi ustaning aksi sodir bo'lishi mumkin.

Tadqiqotchilik kasblari. Mazkur turkumning nomi izoh berishni talab qiladi. Bu nomga qarab mazkur kasb qidiruv ishlari bilan albatta bog'liq kasb bo'lsa kerak, deb o'ylamaslik kerak. Mazkur turkumda qilinadigan mehnatning maqsadi qandaydir noma'lum narsani, buning ustiga ko'pincha cheklangan bir vaqt sharoitida qidirishdan iborat bo'ladi.

Mehnat vositalariga qarab kasblar 4 bo'limga bo'linadi:

Qo'l mehnatidan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan kasblar. Mazkur kasblarda asosiy ish quroli elektr drel, bo'yoq purkagichi, bolg'a, otyvorka, skalpel va boshqalar bo'lishi mumkin.

Qo'lda boshqariladigan mashinalardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan kasblar. Ularni ham mashinada, ham qo'lda ish bajariladigan kasblar deyish mumkin – tokar, frezerchi, kran mashinisti, teplovoz mashinisti va boshqalar ana shunday kasblar qatoriga kiradi.

Avtomatlashtirilgan va avtomatik tizimlardan, apparatlardan foydalanish bilan bog'liq kasblar. Avtomatlashtirish darajasiga qarab ishlayotgan kishining zimmasiga har xil vazifa tushadi.

Funksional vositalar, mehnat qurollari ko'proq talab qilinadigan kasblar. Bu bo'limga o'qituvchi, tarbiyachi, diktor, aktyor va boshqa kasblarni misol keltirish mumkin.

Mehnat sharoitlari bo'yicha ham kasblar 4 guruhga bo'linadi:

Odatdagi ("maishiy") **mikroiqlim sharoitidagi mehnat.** Buxgalter, chizmakash, o'qituvchi va boshqalar mana shu kasb guruhiga kiradi.

Harorat, namlik keskin o'zgarib turuvchi ochiq havoda ishlash bilan bog'liq bo'lgan mehnat. Quruvchi, o't o'chiruvchi, dehqon va boshqalar bunga misol bo'la oladi.

Odatdan tashqari mehnat: yer ostida, suv ostida, balandlikda, havoda, qaynoq sexlarda, sog'liq uchun muqarrar zararli ta'siri bo'lgan sexlarda ishlash. Bunday kasblarga uchuvchi, shaxtyor, g'avvos va shu kabilar misol bo'ladi.

Odamlarning sog'lig'i, hayoti uchun, katta-katta jamoat boyliklari, moddiy ne'matlar uchun oshirilgan ma'naviy mas'uliyat bilan bog'liq bo'lgan mehnat. O'qituvchi, shifokor, militsiya inspektorlari, texnika xavfsizligi injenerlari va boshqa kasblarni mana shu guruhga kiritish mumkin.

Olingan natijalar va ularning tahlili.

Yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash - g'oyat muhim vazifadir. Shu boisdan yoshlarning kasb tanlash muammosi o'rtta umumiy ta'lim maktabi ishida katta o'rin tutadi. "Kim bo'lsam ekan" degan savol har bir yigit va qiz uchun eng asosiy muammolardan biridir. Odamlarning shundan keyingi butun hayoti ana shu muammoni hal qilishga bog'liq. Kasbni to'g'ri tanlash mehnatda va ijtimoiy faoliyatda eng yuksak ko'rsatkichlarga erishishga yordam beradi, mehnat jarayonida va uning natijalaridan qoniqish esa ijodkorlikni eng ko'p namoyon etish, eng yaxshi hissiy kayfiyatda bo'lish, tanho bir kishining ham, umuman jamiyatning ham barcha hayotiy rejaralarini birmuncha to'la amalga oshirish imkonini beradi. Jamiyat hamma zamonlarda yosh avlodga ijtimoiy va kasbiy tajribani berish to'g'risida g'amxo'rlik qilib keldi. Insoniyat yashashining ilk davrlarida bu tajriba meros bo'lib qolar, avlodlardan avlodga o'tar edi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan odamga nisbatan qo'yilgan talablar ham oshdi, bu esa turli kasblarda ishlash uchun xodimlarni tanlashning ilmiy asoslarini ishlab chiqish zarurligini taqozo etdi.

Yosh avlodni ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlash masalasiga yoshlarni har tomonlama va uyg'un rivojlantirishning muhim sharti sifatida qaralmoqda. Bu ish shaxsni milliy g'oyaviy, ma'naviy-ahloqiy, mehnatsevarlik, aqliy, estetik va jismoniy jihatdan kamol toptirish bilan, ya'ni butun ta'lim tarbiya jarayonini, uning butun yaxlitlik bilan uzviy birlikda va hamjihatlikda amalga oshiriladi maktabdagi butun ta'lim va tarbiya tizimi o'quvchilarni ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlashni ta'minlaydi. O'quvchilarni kasb tanlashga tayyorlash umumiy politexnik va texnologik ta'lim jarayonida, sinfdan tashqari va maktabdan tashqari ish jarayonida olib boriladi.

Kasbni to'g'ri tanlash shaxsning kasbiy qiziqishlari, moyilliklari va qobiliyatlarini hisobga olish bilan bevosita bog'liq bo'lib, mehnat faoliyatida yuqori natijalarga erishish imkonini beradi. Mutaxassislar fikriga ko'ra, inson o'z hayoti davomida bir necha marotaba kasbiy bilim va malakalarini yangilab borishga ehtiyoj sezadi. Shu nuqtayi nazardan, mustahkam umumiy o'rtta ta'lim bilimlari tizimi har qanday kasbiy faoliyatning poydevori hisoblanadi.

Xulosa. Texnologik ta'lim o'quvchilarda umumiy va kasbiy jihatdan muhim bo'lgan fazilatlarini rivojlantirish, kasbiy moslashuvchanlikni ta'minlash hamda mehnat bozoridagi o'zgarishlarga moslashish imkonini beradi. Demak, texnologik ta'lim jarayonida kasb tanlashga yo'naltirish ishlarini ilmiy asosda tashkil etish zamonaviy ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Kasbni to'g'ri tanlashning mohiyati va istiqboli kasb tanlashda shaxs, kasbiy qiziqish, moyillik va qobiliyatlarini e'tiborga olishda ko'rinadi. Mutaxassislarning bashorat qilishlariga qaraganda, har bir inson o'z hayoti davomida 5-6 marta kasbiy bilim va malakalarni yangilashga to'g'ri kelar ekan. Buning uchun esa mustahkam poydevor umumiy o'rtta ta'lim o'quvchilari uchun kerak. Ayni mana shunda bilimlari tizimi har qanday kasbiy faoliyatning negizini tashkil etadi, umumiy qobiliyatlarni hamda kasbiy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlarini rivojlantirishga yordam beradi, o'nlab turli mashg'ulotlarning tushunarli bo'lishini, mahoratni tez sur'atlar bilan o'stirishni ta'minlaydi, agar zarur bo'lsa faoliyat sohasini o'zgartirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'ulomovna, I. M. (2022). INNOVATIVE ACTIVITY IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND ITS EFFECT ON THE QUALITY OF

2. Ibragimova, M., & G'ulomovna, I.M. (2023). Development of Small Business and Private Entrepreneurial Activity Through Vocational Direction. *Journal of Research in Innovative Teaching and Inclusive Learning*, 1(1), 41-43.

3. Ибрагимова, М.Г. (2011). Факторы морально-нравственного ориентирования учащихся профессиональных колледжей на предпринимательскую деятельность. *Молодой ученый*, (12-2), 99-101.

4. Muslimov N.A., Mullaxmetov R.G. Kasb tanlashga yo'llash. O'quv qo'llanma. -Toshkent: O'zROO'MTV, 2007, 234bet.

5. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S., Qoysinov O.A.. Mehnat ta'lim o'qitish metodikasi, kasb tanlashga yo'llash. Darslik T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014, 449 bet.

6. Taylaqov N. va boshqalar. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish texnologiyalari. Metodik qo'llanma. 2017 y.

7. Qurbonov B., Muhliboyev M., Qurbonova G. Mehnat ta'limi o'qitish metodikasi, kasb tanlashga yo'llash. O'quv qo'llanma. Guliston.: 2013 y.

8. Gudkov Ye.V.. Osnovi proforiyentatsii i professionalnogo konsultirovaniy. Uchebniye posobiye. Izdatelstvo. :YUUGU. 2004 g.

9. Boltaboyev S.A. Tolipov O'. Umumiy o'rtta ta'lim maktablarikasbga yo'naltirish o'quv-metodika kabineti faoliyatini tashkil qilish bo'yicha metodik tavsiyanoma. -Toshkent: 2000.

10. Jo'rayev R.X., Tolipov O'.Q., Sharipov SH.S. Uzluksiz ta'lim tizimida o'quvchilarni kasb-hunar yo'naltirishning ilmiy-pedagogik asoslari. Monografiy. -T.: FAN. 2004. 120 b.

Muallif:

Ibragimova Maryam G'ulomovna – Qo'qon davlat universiteti, Texnologik ta'lim va kutubhonashunoslik kafedrasida dotsenti.

UDK: 371.035.02

APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN SOLVING PHYSICAL PROBLEMS

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕШЕНИИ ФИЗИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

FIZIK MASALALARNI YECHISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH METODIKASI

Kokanbayev Ismailjan Mamadjanovich.

Qo'qon davlat universiteti. Qo'qon shahri. Turon ko'cha 19.

E-mail: ismailjonkokanbayev@gmail.com

Abstract: This article recommends a method for solving problems related to the "Electricity and Magnetism" chapter of General Physics based on new pedagogical technologies.

Keywords: lesson plan, quick questions, Hall effect, modern pedagogical technology, Blitz survey, trajectory, radius of curvature.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Umumiy fizikaning "Elektr va magnetizm" bobiga doir mavzulariga oid masalalarni yangi pedagogik texnologiyalar asosida yechish uslubi tavsiya qilingan.

Tayanch so'zlar: dars ishlanmasi, tezkor savollar, Xoll effekti, zamonaviy pedagogik texnologiya, Blits-so'rov, trayektoriya, egrilik radiusi.

Аннотация: В данной статье предлагается метод решения задач, относящихся к главе "Электричество и магнетизм" общей физики, на основе новых педагогических технологий.

Ключевые слова: план урока, быстрые вопросы, эффект Холла, современная педагогическая технология, блиц-опрос, траектория, радиус кривизны.

Kirish. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida belgilanganidek, fanlarni o'qitishda ilg'or, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarni qo'llash orqali uzluksiz ta'lim tizimida ta'lim samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan. Qonunda chuqur va keng bilimli, vatanparvar va har tomonlama rivojlangan, ijodiy fikrlovchi kadrlar tayyorlash vazifasi qo'yilgan[1].

Oliy o'quv yurtlarida fizikadan amaliy mashg'ulotlarga laboratoriya ishlari, seminarlar o'tkazish va masalalar yechish kiradi. Masalalar ishlash ilmiy bilish tizimida alohida o'rin egallaydi, ya'ni olingan nazariy bilimni mustahkamlash va uni amalda qo'llash vositasi hisoblanadi. Ushbu jarayonda talabalarda amaliy va fikrlashga tegishli usul, malaka va ko'nikmalar shakllanadi. Talabalarni umumiy fizikadan masala ishlashga o'rgatish, o'qitishning eng murakkab muammolaridan biridir. Masala ishlashning samarali bo'lishi, o'qituvchining qo'llagan metodikasiga va talabalarni masala ishlashning umumlashtirilgan metodlarini o'zlashtirganligiga bog'liq bo'ladi.

Talaba va o'quvchilar o'quv jarayonida fizik hodisa, jarayonlarni va ulardagi qonun va qonuniyatlarni o'rganish bilan birga, olingan nazariy bilimlarni amalda qo'llay bilish, nazariyani amalda sinab ko'rish maqsadida ma'lum qonunlar va formulalarga bog'liq bo'lgan fizik masalalarni yechishga o'rganib, ko'nikma va malakalar hosil qilishlari va ularni rivojlantirib bormoqlari zarur hisoblanadi [2].

Masala yechish darsi mazmunining o'ziga xos xususiyati nazariy bilishning ikkita yakunlovchi bosqichi: nazariy natijalarni keltirib chiqarishga va nazariy xulosalarni amaliy qo'llashga mos keladi. Dars boshlanishidagi takrorlash nazariyaga kiruvchi muhim elementlarni: faktlarni, modellarni, fizik kattaliklarni, qonunlarni aniqlab olish bilan bog'liq bo'lgan takrorlash jarayonining ikkinchi bosqichida tegishli nazariy bilimlarni dolzarbligini oshiradi va keyingi bosqichlarga (nazariy natijalar va amaliy qo'llashlar, tajriba) ularni yana rivojlantirish uchun sharoit yaratadi. Shuni takidlab o'tish lozimki, o'qituvch qo'lida mazkur darsning reja - konspekti bo'lishi shart, unda mazkur dars rejasini, blis so'rov savollari, yechiladigan masalalarning yeshimlari va natijaviy xulosalar bo'lishi shart bo'lib, masala yechish darsining asosiy uslubiyatini belgilaydi. Agar, masala ishlashning algoritmi talabalarda, o'rta ta'lim tizimida o'qiganda shakllangan bo'lsa, uni umumiy fizikaning har bir bo'limi bo'yicha tuzish ancha oson kechadi. Afsuski, ular quyi kurs talabalarida yaxshi shakllanmaganligi tufayli, umumiy fizikadan amaliy mashg'ulotlar o'tkazishda qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda.

Tadqiqot obekti va qo'llanilgan metodlar

Masalalar yechish darslarini tashkil qilishda har – bir dars uchun OTVning me'yoriy talablari asosida dars ishlanmasi tayyorlanishi zarur bo'ladi. Dars ishlanmasida amaliy mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi, mavzu bo'yicha qisqacha nazariy qisim, mashg'ulotining rejasini, maqsadi, tezkor savollar talabalarining umumiy bilim saviyasini aniqlab olish maqsadida, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mazmuniga mos holda inter faol yoki grafikli organayzerlar; *aqliy hujum savollari, muammoli savollar, zamonaviy ta'lim texnologiyalari: B/BX/B jadvali, Venn diagrammasi, Insert, klaster tuzish* kabi jadvalar [4,5] tuziladi va boshqa innovatsion texnologiyalarni kichik guruhlariga tavsiya etiladi. Oliy o'quv yurti fizika kursidagi amaliy mashg'ulotlarda masalalar yechisni, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ramosida quyidagicha tashkil qilish uslubini tavsiya etamiz [3].

Olingan natijalar va hulosalar

Masalalarni yechilish rejasini quyidagi tartibda tuzish va bajarish uslubi fizik masalalar uchun samarali bo'ladi deb hisoblaymiz: 1. Masalaning shartini o'qib tanishiladi. 2. Masalani berilishi yoziladi, rejasini tuziladi va qisqa nazariy ma'lumotlar beriladi. 3. Masala mavzusiga mos holda zamonaviy pedagogik (innovatsion) texnologiyalar aniqlanadi va talabalariga havola etiladi. 4. Chizmasi chiziladi. 5. Masalani ishlashga kirishiladi. 6. Masalani tog'ri yechilganligi tekshiriladi. 7. Masalaga yakun yasiladi.

Oliy o'quv yurtlarida magnetizm bobiga oid masalalar yechish metodikasi.

Mavzu : Magnit maydonning tokkli o'tkazgichga ta'siri Amper qonuni. Amper qonuniga misollar. Magnit maydon kuchlarining ishi. Lorens kuchi. Zaryadlangan zarralarning magnit maydondagi harakati. Xoll effekti.

Masalaning berilishi. Bir xil tezlik bilan harakatlangan proton va elektron bir jinsli magnit maydoniga uchib kiradi. Proton trayektoriyasining egrilik radiusi R_1 elektron trayektoriyasining egrilik radiusi R_2 dan qancha katta bo'ladi?

Amaliy mashg'ulotning maqsadi: Talabalarga magnetizm bo'limiga oid mavzular misolida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash usullari bilan tanishtirib borish. Talabalar masala yechish jarayonida magnit maydonning tokka ta'siri, Amper qonuni, magnit maydon kuchlarining ishi, Lorens kuchi tola o'zlashtirib oladi

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

“Blis-so‘rov” savollari: 1.Amper qonunini bilasizmi? 2.Chap qo‘l qoidasi bilasizmi? 4.Lorens kuchini bilasizmi? 5.Xoll effektini bilasizmi?

Talabalarni darsga faollashtirish maqsadida *“Tokli o‘tkazgich magnit maydonida bo‘lgan holdan texnikaning qaysi sohalarida qo‘llaniladi?”* deb umumiy savol beriladi (*Aqliy hujum usuli da guruhlardan javoblar olinadi va yakunlanadi*).

Talabalar fikrini bilib olish uchun B/BX/B jadvali o‘quvchilarga tarqatiladi (*guruhlarga bo‘linadi, savollar slaydda ko‘rsatiladi*).

B/BX/B jadvali

№	Mavzu savoli	Bilaman(+)	Bilishni oxlayman(-)	Bilib Oldim(+)
1	Tokli o‘tkazgichni magnit maydonda ko‘chirishda qanday ish bajarilishini bilasizmi?			
2	Parallel toklar qanday ta’sirlashishi va ularning ta’sir kuchi qanday ifodalanishini bilasizmi?			
3	Xoll effekti qanday hodisa ekanligini bilasizmi?			

Talabalarga quyidagi **muammoli savol** beriladi: *“O‘tkazgichda harakatlanayotgan elektronga magnit maydoni tomonidan ta’sir etayotgan kuch yo‘nalishini tajribada qanday aniqlash mumkin”* va dars oxirida muhokama qilinadi.

Berilgan:

Proton trayektoriyasining egrilik radiusi R_1

Elektron trayektoriyasining egrilik radiusi R_2

Hisoblash kerak:

$R_1/R_2=?$

Yechilishi: Magnit maydonitomonidan elektronga $\vec{F}_1 = -e[\vec{v} \times \vec{B}]$ Lorens kuchi ta’sir etadi, protonga esa $\vec{F}_2 = -e[\vec{v} \times \vec{B}]$ Lorens kuchi ta’sir etadi. Bu kuchlarning modullari teng va yo‘nalishi qarama-qarshi bo‘ladi. Skalyar holda $F_1 = F_2 = eBv$, Lorens kuchining ishi nolga teng, shuning uchun $v = \text{const}$ va tangensial tezlanish $a_n = 0$. Zarrachalar modul jihatidan o‘zgarmas normal tezlanish $a_n = \frac{F}{m} = \frac{eBv}{m}$ (1), tezlikka perpendikulyar holda harakatlanadi. Zarracha trayektoriyasining egrilik radiusini $a_n = \frac{v^2}{R}$ (2)

tenglikdan aniqlash mumkin. (1) va (2) tenglamalarni tenglashtirib $\frac{eBv}{m} = \frac{v^2}{R}$ ni hosil qilamiz, bundan $R = \frac{mv}{eB}$. Proton uchun $R_1 = \frac{m_p v}{eB}$. Elektron uchun esa $R_2 = \frac{m_e v}{eB}$. Proton va elektronning radiuslarini taqqoslasak quyidagini olamiz $\frac{R_1}{R_2} = \frac{m_p}{m_e} = 1840$

Javob: $\frac{R_1}{R_2} = \frac{m_p}{m_e} = 1840$ Demak, proton trayektoriyasining egrilik radiusi R_1 , R_2 dan 1840 marta katta.

Xulosa: Talabalar magnit maydonning tokka ta’siri, Amper qonuni, magnit maydon kuchlarining ishini, Lorens kuchini tola o‘zlashtirib oladi. Magnit maydoniga kiritilgan protonga qanday kuchiar ta’sir etushi va bu kuchlar ta’sirida qanday troektoriya bilan harakatlanishi o‘zlashtirib oladilar.

Mustahkamlash uchun savollar:

- 1.Amper kuchi formulasini yozing va izohlang.
- 2.Magnit maydoniga kiritilgan o‘tkazgich ta’sir etuvchi F , B , dl va α larni izohlovchi chizmani chizing.

- 3.Parallel toklarning o‘zaro tasirini tushuntiring.

- 4.Lorens kuchi

5. Xoll hodisasini tushintiring.

Mutaqil ishlash uchun masalalar: Volkenshteyn:11.70.,11.74. masalalar beriladi.

Hulosalar: Masalalar yechish malakasini shakllantirish darsning didaktik strukturasini o‘rganilgan material bo‘yicha bilimlarni takrorlash va baholashni, yangi malakalarni shakllantirishni va mavjudligini rivojlantirishni, bilim va malakalarni yangi sharoitda qo‘llashni, uy vazifasini o‘z ichiga oladi. Talabalar masala yechish darsi davomida mazmunining o‘ziga xos hususiyati nazariy bilishning ikkita yakunlovchi bosqichi:nazariy natijalarni keltirib chiqarishga va nazariy xulosalarni amaliy qo‘llashga o‘rganadi. Dars boshlanishidagi takrorlash nazariyaga kiruvchi muhim elementlarni: faktlarni, modellarni, fizik kattaliklarni, qonunlarni aniqlab olish bilan bog‘liq bo‘lgan takrorlash jarayonining ikkinchi bosqichida tegishli nazariy bilimlarni dolzarbligini oshiradi va keyingi bosqichlarga (nazariy natijalar va amaliy qo‘llashlar, tajriba) ularni yana rivojlantirish uchun sharoit yaratadi. Masala ishlashning tarbiyaviy jihati shundaki, u talabalarni mehnat qilishni sevishga, irodali bo‘lishga, maqsadga intilishga tirishqoqlik bilan kelajakda yosh avlodni o‘qitish uchun o‘zlarining o‘qitishning zamonaviy (innovatsion) texnologiyalardan metodik tayyorgarligini yetarli darajada bo‘lishi zarurligini tushunib olishadi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni. 2020.
2. M. Djoraev. Fizika o‘qitish metodikasi. Toshkent.TDPU. 2013. B. 254.
- 3.Kokanbayev .I.M. Umumiy fizika kursini o‘qitishning zamonaviy metodlari..Farg‘ona sh. .”Poligraf Super Servis” MCHJ. 2022. b.t. 9,375. B.148.
4. L. V. Golish, D. M. Fayzullaeva Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. *Innovatsion ta’lim texnologiyalar markazi*. Toshkent. TDIU. 2010 y. 122 bet.
5. B.Xodiev, L.V.Golish. Mutaqil o‘quv faoliyatini tashkil etish usullari. *Innovatsion ta’lim texnologiyalar markazi*.Toshkent. TDIU.2010. 80 bet.

Muallif:

Kokanbayev Ismailjan Mamadjanovich - Qo‘qon davlat universiteti.Fizika va astronomiya kafedrası. f.-m.f.n., professor.

UDK 372.800.2

EFFECTIVE ORGANIZATION OF PRACTICAL AND LABORATORY CLASSES IN THE SUBJECT 'DIGITAL AND INFORMATION TECHNOLOGIES'

“RAQAMLI VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI” FANIDAN AMALIY VA LABORATORIYA MASHG‘ULOTLARINI SAMARALI TASHKIL ETISH

ЭФФЕКТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ПРАКТИЧЕСКИХ И ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ПРЕДМЕТУ “ЦИФРОВЫЕ И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ”

Ahmedova Zebixon Siddiqovna

Qo‘qon davlat universiteti. Qo‘qon shahri. Turon ko‘cha 19.

E-mail: zebohonahmedova7@gmail.com

Annotatsion: This article discusses the organization of practical and laboratory exercises in the subject "Digital and Information Technologies" based on didactic materials. The article discusses the methods of practical and laboratory exercises in the subject "Digital and Information Technologies".

Key words: education, digital technology, practical, laboratory, training, multimedia.

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarini o‘tkazishga mo‘ljallangan didaktik materiallar asosida tashkil etish haqida so‘z yuritilgan. Maqolada “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarini uslublari haqida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: ta‘lim, raqamli texnologiya, amaliy, laboratoriya, mashg‘ulot, multimedia.

Аннотация: В данной статье рассматривается организация практических и лабораторных работ по предмету «Цифровые и информационные технологии» на основе дидактических материалов. В статье также обсуждаются методы проведения практических и лабораторных работ по предмету «Цифровые и информационные технологии».

Ключевые слова: образование, цифровые технологии, практические, лабораторные, учебные, мультимедиа.

Kirish. Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev aytganlaridek, taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga rivojlanishning eng qisqa yo‘lidan borish imkonini beradi. Chunki intellektual va madaniy salohiyatning qanday noyob boylik, nodir iste‘dod egalarini tarbiyalab kamolga yetkazishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini unutishga haqqimiz yo‘q. Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanib, barcha sohalarga chuqur kirib bormoqda. Shu sababli ta‘lim tizimida ham “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanini o‘qitish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu fan nafaqat nazariy bilim berish, balki amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shavkat Mirziyoyev ta‘kidlaganidek, yoshlarning zamonaviy IT bilimlarini egallashi davlat taraqqiyotining muhim omillaridan biridir.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib boryapti va har bir sohada zamon bilan hamqadam odimlashni taqozo etmoqda. Axborot olish va foydalanish tezligi juda yiriklashgan hozirgi davrda ta‘lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish ta‘lim sifatini oshirish va ijtimoiy faol yoshlarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Biz ilgari ta‘lim dasturlarini an‘anaviy usuli ya‘ni ma‘ruzani yirik xajmli kitoblardan va qo‘llanmalar orqali amalga oshirilgan shaklida olib borganmiz. Bu esa o‘z navbatida ta‘lim sifatining u qadar yuqori bo‘lishini ta‘minlamagan. Hozirda ta‘lim sifatini ko‘tarishda ta‘limni raqamlashtirish jarayoni boshlangan.

Adabiyotlar tahlili. Uzluksiz ta‘lim tizimida fanlarga oid zamonaviy elektron ta‘lim resurslar, elektron darsliklar, laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlar uchun metodik qo‘llanmalar yaratishga qo‘yiladigan tamoyillar, talablar va ulardan foydalanish va metodikasiga, kiberjinoatchilik, kiberhujum, ularning turlari, tarqatish usullari va ularni oldini olish haqida yurtimizda: A.A.Abdugodirov, M.X.Allamberganova, A.D.Asqarov, U.Sh.Begimqulov, R.X.Djuraev, M.H.Lutfillaev, N.A.Muslimov, H.B.Nikadambaeva, N.I.Taylaqov, S.Q.Tursunovlar kabi olimlarning ilmiy-tadqiqot ishlarida ko‘rish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ta‘lim tizimining hozirgi holati noan‘anaviy ta‘lim texnologiyalarining roli ortib borayotgani bilan tavsiflanadi. Ta‘lim oluvchi tomonidan ularning yordami bilan bilimlarni o‘zlashtirish an‘anaviy texnologiyalarga qaraganda ancha tezdir. Ushbu texnologiyalar bilimlarni rivojlantirish, egallash va tarqatish xarakterini o‘zgartiradi, o‘rganilayotgan fanlarning mazmunini chuqurlashtirish va kengaytirish, uni tezda yangilash, samaraliroq o‘qitish usullarini qo‘llash, shuningdek, har bir kishi uchun ta‘lim olish imkoniyatini sezilarli darajada kengaytirish imkonini beradi.

Raqamli texnologiyani o‘zi nima degan savolga quyidagicha javob beramiz: bu – xo‘jalik yuritishning bir zamonaviy shakli bo‘lib, unda ishlab chiqarish va boshqarishning asosiy faktori sifatida raqamli ko‘rinishdagi katta ma‘lumotlar majmui va ularni qayta ishlash jarayoni xizmat qiladi. Olingan natijalarni amaliyotda ishlatish esa an‘anaviy xo‘jalik yuritish shakllariga nisbatan ancha katta samaradorlikka erishishga imkon beradi. Misol sifatida turli xildagi avtomatik ishlab chiqarish jarayonlarini, 3D-texnologiyasini, bulutli texnologiyalarni, masofaviy meditsina xizmatlari ko‘rsatishni, aqlli texnologiyalar yordamida mahsulot yetishtirish va uni yetkazib berishni, turli xildagi tovarlarni saqlash va ularni sotish jarayonlarini keltirish mumkin.

Tahlillar va natijalar. Ta‘limni modernizatsiyalash sharoitida “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan talabalarning savodxonligi va kompetentsiyasini aniqlash, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarni o‘tkazishga mo‘ljallangan didaktik materiallar yaratish, o‘qitish sifatini oshirish, nazariy-metodologik va uslubiy asoslarini takomillashtirish muhim masalalardan biridir. Mazkur jarayonda pedagogika oliy ta‘lim muassasalarida “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etish bo‘yicha axborot ta‘lim muhitiga mo‘ljallangan multimediali elektron o‘quv majmuani yaratish, o‘qitish jarayonida talabalar bilimini tezkor baholash va nazorat qilishga mo‘ljallangan testlarning onlayn tizimini ishlab chiqish, “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan o‘quv-mashg‘ulotlarining tashkiliy tuzilmasi o‘qitishni texnologiyalari va multimediali elektron o‘quv majmualarni o‘quv bosqichlarini hamda “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan darsdan tashqari o‘quv jarayonlaridan axborot ta‘lim muhitlaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogika oliy ta‘lim muassasalarida “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishdan maqsad – talabalarda kasbiy faoliyatlarida uchraydigan turli masalalarni hal qilishda axborot texnologiyalarining nazariy va amaliy asoslaridan foydalanish haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat.

“Raqamli va axborot texnologiyalari” fanining vazifasi - talabalarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ularning didaktik imkoniyatlari, o‘z kasbiy faoliyatiga oid axborotlar bilan ishlash, muayyan masalalarni hal etish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalana olish, pedagogik dasturiy vositalar yordamida namoyish etuvchi, nazorat qiluvchi, o‘rgatuvchi dasturiy mahsulotlar, elektron o‘quv materiallari va elektron o‘quv kurslari yaratishga oid nazariy va amaliy bilimlarni, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat.

2017 yilgacha pedagogika oliygohlarida fanning nomi “Informatika va axborot texnologiyalari” deb nomlangan va o‘qitilgan, 2017 yilning sentabr oyidan boshlab barcha oliy ta‘lim muassasalarida ushbu fan “Ta‘limda axborot texnologiyalari” deb yuritilgan. Ushbu “Ta‘limda axborot texnologiyalari” fani shu yillar davomida o‘qitilib, 2021 yil tuzilgan namunaviy dastur asosida 2022 yilning sentabr oyidan “Ta‘limda raqamli texnologiyalar”, 2024- yil tuzilgan namunaviy dastur asosida esa 2024 - yilda “Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo‘llash” fani 2-kurslarda, 2025 yilning sentabr oyidan boshlab esa “Raqamli va axborot texnologiyalari” fani 1- kurslarda o‘qitila boshlandi va hozirgi kunda pedagogika oliy ta‘lim muassasalarining barcha ta‘lim yo‘nalishi talabalarining 1-bosqich talabalari “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan bilim olib kelishmoqda.

“Raqamli va axborot texnologiyalari” fanida amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlari talabalar bilimini mustahkamlashda asosiy vosita hisoblanadi. Ushbu darslar orqali talabalar: nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llaydi; mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi; muammoli vaziyatlarni hal qilishni o‘rganadi; IT vositalardan samarali foydalanishni o‘zlashtiradi.

Ayniqsa, dasturlash, ofis dasturlari, tarmoqlar va ma‘lumotlar bazasi kabi mavzular laboratoriya mashg‘ulotlarisiz samarali o‘zlashtirilmaydi.

Amaliy mashg‘ulot – bu ta‘lim beruvchini ta‘lim oluvchilar bilan faol suhbatga kirishishga yo‘naltirilgan, nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda amalga oshirish uchun sharoitni ta‘minlovchi, mashg‘ulotni o‘qitish shaklidir.

Amaliy mashg‘ulot darslarini ikki turga ajratish mumkin. Bular ma‘ruza darsi mavjud bo‘lgan va ma‘ruza darsi mavjud bo‘lmagan fanlardan (masalan, chet tillar) o‘tkaziladigan amaliy mashg‘ulotlar. Amaliy mashg‘ulot darslari fan dasturlari va ishchi dasturlari hamda kalendar tematik rejalariga qat‘iy amal qilingan holda o‘tkaziladi. Amaliy mashg‘ulotlarni o‘tkazish bo‘yicha zarur adabiyotlar ro‘yxati beriladi. Ma‘ruza darsi mavjud bo‘lgan amaliy mashg‘ulotlarda asosan ma‘ruza darslarida o‘tilgan materiallar mashqlar bajarish yordamida mustahkamlanadi.

Amaliy mashg‘ulot quyidagi maqsadlarga erishish uchun qo‘llaniladi: nazariy materialni tartibga solish; ko‘nikmalarni hosil qilish; bilimlarni nazorat qilish.

Ta‘lim beruvchi amaliy mashg‘ulotni samarali o‘tkazish uchun quyidagilarni hisobga olish zarur: o‘zining tayyorgarligi, bunda savol va javob texnikasiga ega bo‘lishi; o‘quv guruhining holati: uning motivatsiyasi, uning tashkil etish xususiyati; o‘quv jarayonining texnik jihozlanishi.

“Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan 14 soat amaliy hamda 16 soat laboratoriya mashg‘ulotlarini o‘tish talab etiladi. Amaliy mashg‘ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi: Kompyuter va mobil qurilmalar operatsion tizimlari; Matn protsessorlari va ularning ta‘limiy imkoniyatlari bilan tanishish; Excelda ma‘lumotni statistik qayta ishlash va ularning diagrammasini qurish; Taqdimot dasturlarida ishlash; Grafik muharrirlar yordamida tasvirlar yaratish va ularni tahrirlash; Masofaviy ta‘lim platformalari va ulardan foydalanish; Kasb faoliyatida Internet texnologiyalarini qo‘llash.

Amaliy mashg‘ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada bir akademik guruhga bir professor-o‘qituvchi tomonidan o‘tkazilishi zarur. Mashg‘ulotlar faol va interfaol usullar yordamida o‘tilishi, mos ravishda munosib pedagogik va axborot texnologiyalar qo‘llanilishi maqsadga muvofiq.

Laboratoriya mashg‘ulotlari uchun esa quyidagi mavzular tavsiya etiladi: Qobiq dasturlar va arxivatorlar; Matn protsessorlari yordamida kasbiy faoliyatga doir hujjatlarni yaratish, formatlash va tahrirlash; Elektron jadval protsessorlarida ma‘lumotlarni yig‘ish va ularni qayta ishlash; Taqdimot dasturlari yordamida o‘quv jarayoni uchun o‘rgatuvchi taqdimotlar yaratish; ISpring dasturi yordamida Moodle platformasiga testlar yaratish; Internet tarmog‘ida ma‘lumotlarni izlash va saqlash; Elektron ta‘lim platformalaridan foydalanish; Kasbiy faoliyatda pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish.

Ushbu maqolada pedagogika oliy ta‘lim muassasalarida “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishga mo‘ljallangan “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan laboratoriya mashg‘ulotlari (barcha ta‘lim yo‘nalishlari bakalavriyat talabalari uchun) o‘quv qo‘llanmasi (tuzilishi, yaratish bosqichlari va usullari)ning yaratish (talab va tamoyillar)ni didaktik imkoniyatlari mazmunini ochib berish asosida takomillashtirilgan. Shuningdek, “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanini o‘qitish jarayonida talabalar bilimini tezkor baholash va nazorat qilish (tasavvurlarini hosil qilish, mustaqil ravishda laboratoriya mashg‘ulotlarini bajarish)ning onlayn (standart va nostandart testlar) rejimiga moslashtirilgan tizimlarini (lokal, mintaqaviy va global) ishlab chiqish asosida takomillashtirilgan.

Xulosalar. Yuqoridagilar bilan bir qatorda “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan o‘quv-mashg‘ulotlarining tashkiliy tuzilmasi o‘qitishni texnologiyalari (muloqot, boshqaruv, aqliy hujum) hamda bilimlar ketma-ketligiga ko‘ra integratsiyalash (bog‘lash, moslash, to‘ldirish, tizimlashtirish) asosida takomillashtirilgan hamda “Raqamli va axborot texnologiyalari” fanidan darsdan tashqari o‘quv jarayonlari (to‘garaklar, bilimlar bellashuvi, mustaqil o‘qish)da axborot ta‘lim muhitlari (ta‘lim portallari, saytlari va platformalari)dan foydalanishning didaktik imkoniyatlarini mazmunini ochib berilgan.

Ta‘lim sohasida raqamli texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning bilim olish uslubini o‘zgartiradi. Sinf xonalarida raqamli texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarga bilimlarni yaxshiroq o‘zlashtirish va qiyin tushunchalarni tasavvur qilish orqali o‘rganishga yordam beradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, raqamli texnologiyalarni turli sohalarga nafaqat ta‘lim tizimiga joriy etilishi mamlakat ta‘lim tizimini modernizatsiya qilishda katta rol o‘ynaydi. Zamonaviy ta‘limni tashkil etish va ta‘lim samaradorligini o‘rtishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh. M. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Toshkent. O‘zbekiston nashriyoti, 2022.
2. Mirzamedova N. D. Raqamli texnologiyalarining ta‘lim sohasida qo‘llanilishi. Oriental Renaissance: Innovative, VOLUME 2 | ISSUE 5/2 educational, natural and social sciences ISSN 2181-1784. 2022 y.
3. Taylaqov N., Allamberganova M. Interaktiv o‘quv majmualarni yaratish bosqichlari. Xalq ta‘limi, №2, 2010

4. Z. Ahmedova. "Ta'limda axborot texnologiyalari" fanidan amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish. "Umumiy o'rta ta'lim tizimida tabiiy fanlardan Elektron resurslarni yaratish va ularni tadqiqot qilish muammolari va yechimlari mavzusidagi respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Toshkent 2020 yil.

5. Z.A.Marasulova, Z.S.Axmedova Ta'limda raqamli texnologiyalar. (darslik) Toshkent, "Ilm-Ziyo nashriyoti", 2024.

6. Z.A.Marasulova Ta'limda raqamli texnologiyalar fanidan laboratoriya mashg'ulotlari. Toshkent, "Metodist nashriyoti", 2023.

7. Z.S.Axmedova Ta'limda raqamli texnologiyalar (amaliy mashg'ulotlar). Toshkent, "Metodist nashriyoti", 2023.

8. X.M.Ergasheva Ta'limda raqamli texnologiyalar. Toshkent, "Metodist nashriyoti", 2023.

9. M.Aripov, M.Muhammadiev. Informatika, informasion texnologiyalar. Darslik. Toshkent, TDYuI.-2004

Muallif:

Ahmedova Zebixon Siddiqovna - Qo'qon davlat universiteti katta o'qituvchisi. E-mail: zebohonahmedova7@gmail.com

UDK 372.81

SOCIAL AND PEDAGOGICAL NECESSITY OF MANAGERIAL ACTIVITY OF TEACHERS IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION AND ITS MODERN INTERPRETATION

OLIVY TA'LIM TIZIMIDA TYUTORLAR BOSHQARUV FAOLIYATINING IJTIMOY-PEDAGOGIK ZARURIYATI VA UNING ZAMONAVIY TALQINI

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ЕЕ СОВРЕМЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Kudratov Kozim Karimovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: kudratov_kozim@guldu.uz

Abstract. This article analyzes the socio-pedagogical necessity of managing the educational process in higher education and its modern interpretation from a scientific and theoretical perspective. In the current context of globalization and digital transformation, individual work with students and support for their professional and personal development increase the relevance of tutors. The study emphasizes the importance of tutoring for public order, its role in improving the quality of education, and its importance in developing students' competencies. It also analyzes pedagogical mechanisms and modern approaches to developing tutoring activities, clarifying the factors that ensure their effectiveness. The article substantiates priority areas for the use of digital technologies and infotainment tools in managing tutoring activities. The study expands the possibilities for improving the quality of education and student engagement in higher education institutions by improving the management activities of tutors.

Key words: educational activities, management activities, higher education system, social and pedagogical necessity, digital transformation, information and entertainment technologies, quality of education, student competencies, individual education, pedagogical approaches, management mechanisms, innovative learning environment.

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida tyutorlar boshqaruv faoliyatining ijtimoiy-pedagogik zaruriyati hamda uning zamonaviy talqini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilgan. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida talabalar bilan individual ishlash, ularning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash tyutorlar faoliyatining dolzarbligini oshirmoqda. Tadqiqotda tyutorlik faoliyatining ijtimoiy buyurtmaga mosligi, ta'lim sifatini oshirishdagi o'rni hamda talabalar kompetensiyalarini shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, tyutorlar boshqaruv faoliyatini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari va zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinib, ularning samaradorligini ta'minlovchi omillar aniqlashtirilgan. Maqolada tyutorlik faoliyatini boshqarishda raqamli texnologiyalar va infotainment vositalaridan foydalanishning ustuvor yo'nalishlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida tyutorlar boshqaruv faoliyatini takomillashtirish orqali oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifati va talabalar faolligini oshirish imkoniyatlari kengaytirilgan.

Kalit so'zlar: tyutorlik faoliyati, boshqaruv faoliyati, oliy ta'lim tizimi, ijtimoiy-pedagogik zaruriyat, raqamli transformatsiya, infotainment texnologiyalari, ta'lim sifati, talaba kompetensiyalari, individual ta'lim, pedagogik yondashuvlar, boshqaruv mexanizmlari, innovatsion ta'lim muhiti.

Аннотация. В данной статье анализируется социально-педагогическая необходимость управления учебным процессом в системе высшего образования и ее современная интерпретация с научно-теоретической точки зрения. В современных условиях глобализации и цифровой трансформации индивидуальная работа со студентами, поддержка их профессионального и личностного развития повышают актуальность деятельности тьюторов. В исследовании подчеркивается значимость тьюторской деятельности для общественного порядка, ее роль в повышении качества образования и важность в формировании компетенций студентов. Также анализируются педагогические механизмы и современные подходы к развитию деятельности тьюторов, уточняются факторы, обеспечивающие их эффективность. В статье обосновываются приоритетные направления использования цифровых технологий и информационно-развлекательных инструментов в управлении тьюторской деятельностью. В результате исследования расширяются возможности повышения качества образования и активности студентов в высших учебных заведениях за счет совершенствования управленческой деятельности тьюторов.

Ключевые слова: учебная деятельность, управленческая деятельность, система высшего образования, социально-педагогическая необходимость, цифровая трансформация, информационно-развлекательные технологии, качество образования, компетенции студентов, индивидуальное образование, педагогические подходы, механизмы управления, инновационная учебная среда.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida tyutorlar boshqaruv faoliyatini rivojlantirish masalasi nafaqat tashkiliy yoki pedagogik vazifa, balki ta'lim sifati, talabaning individual rivojlanishi, akademik moslashuvi va ijtimoiylashuvini ta'minlaydigan kompleks boshqaruv muammosi sifatida namoyon bo'lmoqda. Zamonaviy universitet endilikda faqat bilim beruvchi muassasa emas, balki talabani ta'lim trayektoriyasi, kasbiy yo'nalishi, psixologik moslashuvi, raqamli savodxonligi va ijtimoiy faolligi bo'yicha kuzatib boradigan murakkab tizimga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, tyutor faoliyati talabaga yaqin bo'lgan, biroq universitet boshqaruvining

umumiy strategik maqsadlari bilan uyg'unlashgan ko'prik vazifasini bajaradi. Ayniqsa, kredit-modul tizimi, akademik mobillik, shaxsiy ta'lim yo'nalishlarini tanlash, mustaqil ta'lim ulushining ortishi kabi jarayonlar tyutor faoliyatini tasodifiy emas, balki boshqaruvning institutsional bo'g'ini sifatida qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Shu sababli tyutorlar boshqaruv faoliyatini raqamli va infotainment texnologiyalari vositasida rivojlantirish mavzusi bugungi oliy ta'lim amaliyotining eng dolzarb ilmiy-pedagogik muammolaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki, oliy ta'lim muassasalarida tyutorlik faoliyati amaliyotda mavjud bo'lsa-da, uning boshqaruv komponentlari, samaradorlik mezonlari, raqamli vositalar bilan integratsiyasi, talaba bilan ishlashning texnologik algoritmlari hamda infotainment elementlari bilan boyitilgan metodik tizimi yetarli darajada nazariy asoslanmagan va yaxlit model ko'rinishida ishlab chiqilmagan. Ko'p hollarda tyutor faoliyati faqat nazorat, hujjatlashtirish yoki ma'muriy yo'naltirish bilan cheklanib qolmoqda. Vaholanki, zamonaviy ta'lim muhitida tyutor talabani ta'lim motivatsiyasini oshirish, moslashuv muammolarini yumshatish, o'quv faolligini monitoring qilish, raqamli platformalarda maslahat berish, individual rivojlanish trayektoriyasini belgilash, kerak bo'lsa, ota-ona va professor-o'qituvchilar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish kabi ko'p qirrali funksiyalarni bajarishi lozim. Demak, muammo tyutorning mavjudligida emas, balki uning faoliyatini ilmiy asosda boshqarish, texnologik jihatdan takomillashtirish va natijadorligini o'lchash tizimining yetarli shakllanmaganligidadir. Mazkur tadqiqot ana shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi oliy ta'lim muassasalarida tyutorlar boshqaruv faoliyatini raqamli va infotainment texnologiyalari vositasida rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqish, uning strukturaviy modeli, metodik tizimi, tashkiliy mexanizmlari va samaradorlik mezonlarini asoslashdan iborat. Ushbu maqsad tyutorlik faoliyatining ijtimoiy zaruriyatini aniqlash, boshqaruvga doir zamonaviy yondashuvlarni tahlil qilish, raqamli va infotainment texnologiyalarining pedagogik hamda menejment imkoniyatlarini ochib berish, tyutor faoliyatini baholashning kvalimetrik ko'rsatkichlarini ishlab chiqish hamda tajriba-sinov orqali uning samaradorligini isbotlash kabi vazifalarni qamrab oladi. Tadqiqot maqsadining aynan shunday qo'yilishi bejiz emas, chunki bugungi oliy ta'limda individual yondashuvga ehtiyoj kuchayib borayotgan bir paytda, bu jarayonni an'anaviy, qog'ozbozlikka asoslangan boshqaruv vositalari bilan samarali ta'minlash qiyinlashmoqda. Shuning uchun tyutorlar boshqaruv faoliyatini ilmiy asosda raqamlashtirish, analitik kuzatuv va interaktiv ta'sir vositalari bilan boyitish ta'lim menejmentining yangi sifat bosqichiga o'tishini ta'minlaydi.

Tadqiqot mavzusining tanlanish asosi global ta'lim makonida yuz berayotgan chuqur transformatsion jarayonlar bilan izohlanadi. Jahon miqyosida oliy ta'lim muassasalari ta'limni insonparvar, moslashuvchan, raqamli va ma'lumotga asoslangan boshqaruv modeli asosida qayta tashkil etishga intilmoqda. UNESCO materiallarida raqamli transformatsiya ta'limga kirish imkonini kengaytirish, ta'lim sifati va dolzarbligini oshirish, inklyuzivlikni kuchaytirish hamda o'quvchi va talabalarni individual qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq holda yoritiladi. Shu bilan birga, UNESCO sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni ta'limda qo'llashda inson agentligi, tanqidiy fikrlash, etik me'yorlar va talabani huquqlarini ustuvor qo'yish zarurligini alohida ta'kidlaydi. Bu esa shuni ko'rsatadiki, har qanday raqamli tizimning markazida baribir inson bilan ishlovchi, unga yo'naltiruvchi, maslahat beruvchi va ta'lim jarayonidagi qiyinchiliklarni boshqaruvchi subyektlar bo'lishi zarur. Oliy ta'limdagi tyutor aynan ana shu vazifani bajaruvchi shaxs bo'lgani sababli, uning faoliyatini zamon talabiga mos boshqarish ilmiy tadqiqot uchun tabiiy va asosli tanlovdir.

Mavzuning jahon miqyosidagi dolzarbligi yana shu bilan belgilanadiki, hozirgi davrda ta'lim tizimlari faqat bilim berish bilan emas, balki talabani ushlab qolish, uning akademik muvaffaqiyatsizligini kamaytirish, psixologik moslashuvini qo'llab-quvvatlash, motivatsiyasini barqarorlashtirish va individual yo'nalishlarini boshqarish masalalari bilan ham shug'ullanmoqda. Raqamli ta'lim sharoitida bu jarayonlar yanada murakkablashmoqda, chunki masofaviy muloqot, platforma orqali kuzatuv, sun'iy intellekt asosidagi tavsiyalar, raqamli iz qoldirish va o'quv ma'lumotlarini tahlil qilish kabi yangi vositalar paydo bo'lmoqda. Shu bilan birga, faqat texnologiyaning o'zi muammoni hal qilmaydi; unga mazmun beruvchi, talaba ehtiyojini to'g'ri talqin qiluvchi va mos qaror chiqaruvchi insoniy boshqaruv bo'g'ini zarur bo'ladi. Shunday sharoitda tyutorlik faoliyatining boshqaruv, pedagogik va kommunikativ jihatlarini zamonaviylashtirish oliy ta'lim sifatini oshirishning muhim omiliga aylanadi. Demak, mazkur tadqiqot mavzusi global ta'lim tendensiyalari bilan uzviy bog'langan, xalqaro ilmiy muhokama uchun ham ahamiyatli bo'lgan yo'nalishlardan biridir.

Mavzuning MDH miqyosidagi dolzarbligi ham alohida e'tiborga loyiq. MDH mamlakatlari oliy ta'lim tizimlarida ham raqamlashtirish, ta'limni boshqarishning ma'lumotga asoslangan shakllariga o'tish, talaba bilan individual ishlashni kuchaytirish va mentorlik hamda tyutorlik institutlarini rivojlantirish masalalari kun tartibidan mustahkam o'rin olgan. Rossiya Federatsiyasida oliy ta'limning raqamli transformatsiyasi, yagona platformalar, talaba uchun raqamli imkoniyatlarni kengaytirish va mentorlikni rivojlantirish bo'yicha davlat darajasida hujjatlar va strategik yondashuvlar shakllantirilmoqda. Bu jarayonlar shuni ko'rsatadiki, MDH hududida ham oliy ta'lim faqat auditoriya ichidagi o'qitish bilan cheklanmay, talabani kuzatib borish, yo'naltirish va qo'llab-quvvatlashning institutsional mexanizmlariga ehtiyoj ortmoqda. Bunday sharoitda tyutorlar boshqaruv faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar mintaqaviy tajribani umumlashtirish, qiyosiy tahlil qilish va milliy modelni ishlab chiqishda muhim metodologik poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Respublikamiz miqyosida mazkur mavzuning dolzarbligi yanada kuchliroq namoyon bo'ladi. O'zbekistonda oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, kredit-modul tizimini joriy etish, ta'lim sifatini oshirish, raqamli boshqaruv mexanizmlarini kengaytirish va talaba shaxsiga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Xususan, O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi oliy ta'limni modernizatsiya qilish, boshqaruv samaradorligini oshirish va xalqaro standartlarga yaqinlashtirishni nazarda tutadi. Kredit-modul tizimining joriy etilishi esa talabani mustaqil o'qishi, fan tanlashi, individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish va akademik mas'uliyatini oshirishi bilan birga, unga muntazam maslahat beruvchi va yo'naltiruvchi tizimga ehtiyojni kuchaytirdi. 2025-yilda qabul qilingan tyutorlik faoliyatini tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizom esa bu faoliyatning maqsad-vazifalari, huquq va majburiyatlari, boshqarilishi va muvofiqlashtirilishini normativ jihatdan mustahkamlab berdi. Shu sababli dissertatsiya mavzusi respublikamizdagi real islohotlar ehtiyojidan kelib chiqqan holda tanlangan, deb aytilish to'liq asosli bo'ladi.

Bundan tashqari, O'zbekistonda ta'lim tizimiga sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni joriy etish bo'yicha yangi tashabbuslarning paydo bo'lishi tyutorlik faoliyatiga ham yangi mazmun yuklamoqda. Ayrim normativ hujjatlarda sun'iy intellekt asosida tyutorlik faoliyatini talaba ko'makchisi sifatida joriy etish masalalarining tilga olinishi bu yo'nalishning istiqboldagi rivojini ko'rsatadi. Bu esa tyutorlikni faqat an'anaviy muloqot shakli emas, balki raqamli servislari, monitoring platformalari, tavsiya tizimlari, kommunikativ interaktiv vositalar va infotainment elementlari bilan boyitilgan gibrid boshqaruv faoliyati sifatida tushunishni talab

qiladi. Ayniqsa, infotainment texnologiyalarining qo'llanilishi tyutor va talaba o'rtasidagi muloqotni rasmiy ko'rsatma darajasidan qiziqarli, motivatsion, jalb etuvchi va psixologik jihatdan yaqin hamkorlik formatiga olib chiqishi mumkin. Shu bois mazkur tadqiqot nafaqat bugungi ehtiyojlarga javob beradi, balki yaqin istiqboldagi oliy ta'lim boshqaruvi uchun konseptual yechimlar ham taklif qiladi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati, avvalo, tyutorlar boshqaruv faoliyatini ta'lim menejmenti nuqtai nazaridan mustaqil ilmiy kategoriya sifatida tizimlashtirish imkoniyatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot doirasida tyutor faoliyatining ijtimoiy-pedagogik mazmuni, boshqaruv funksiyalari, raqamli va infotainment texnologiyalari bilan integratsiya nuqtalari, strukturaviy modeli, metodik komponentlari hamda samaradorlik mezonlari ilmiy jihatdan asoslanishi mumkin. Bu esa tyutorlikni faqat amaliy institut sifatida emas, balki o'z nazariy apparati, metodologik asoslari va baholash ko'rsatkichlariga ega bo'lgan ilmiy yo'nalish sifatida rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, kvalimetrik baholash mezonlarining ishlab chiqilishi tyutor faoliyatini subyektiv tasavvurlardan chiqarib, aniq indikatorlar asosida tahlil qilish imkonini beradi. Natijada ta'lim menejmenti sohasidagi ilmiy izlanishlar uchun yangi konseptual yondashuv, kategoriya va amaliy model taklif etiladi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati esa undan olinadigan natijalarni oliy ta'lim muassasalari faoliyatiga bevosita joriy etish mumkinligi bilan belgilanadi. Jumladan, tyutorlar boshqaruv faoliyatini tashkil etish bo'yicha metodik tavsiyalar, raqamli monitoring va kommunikatsiya algoritmlari, infotainment elementlariga tayangan interaktiv ish shakllari, samaradorlikni baholash mezonlari hamda tajriba-sinovdan o'tgan metodik tizim oliy ta'lim muassasalari, fakultetlar, dekanatlar, tyutorlik bo'limlari va sifatni nazorat qilish tuzilmalari uchun amaliy qo'llanma vazifasini bajarishi mumkin. Bu natijalar tyutorlarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish, talabalar bilan manzilli ishlashni yo'lga qo'yish, akademik qarzidorlikni kamaytirish, talaba faolligini oshirish, moslashuv jarayonini jadallashtirish va ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Shuningdek, tadqiqot natijalari asosida tyutorlar uchun malaka oshirish modullari, ichki reglamentlar, raqamli platforma talablari va boshqaruv ko'rsatkichlari ishlab chiqilishi mumkin. Shu jihatdan, mazkur mavzu ilmiy-nazariy va amaliy-tashkiliy ahamiyatni uyg'unlashtirgan dolzarb tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi.

Umuman olganda, "Oliy ta'lim muassasalarida tyutorlar boshqaruv faoliyatini raqamli va infotainment texnologiyalari vositasida rivojlantirish" mavzusi zamonaviy oliy ta'limning real ehtiyojlari, xalqaro tendensiyalar, MDH hududidagi transformatsion jarayonlar va O'zbekistonda amalga oshirilayotgan normativ-huquqiy hamda institutsional islohotlar bilan chambarchas bog'langan. Ushbu mavzu ta'lim menejmenti, pedagogika, raqamli ta'lim, talaba bilan individual ishlash, axborot-kommunikatsiya vositalari va inson omiliga tayangan boshqaruv konsepsiyalarining kesishgan nuqtasida joylashgani bilan alohida ilmiy qiymat kasb etadi. Shuning uchun ham tadqiqot muammosi dolzarb, maqsadi asosli, mavzu tanlovi mantiqiy, ilmiy ahamiyati chuqur va amaliy natijalari yuqori darajada kutiladigan izlanish sifatida baholanishi mumkin. Mazkur yondashuv kelgusida oliy ta'lim muassasalarida tyutorlik faoliyatining samarali, texnologik va natijador modelini shakllantirishga xizmat qiladi.

Quyidagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mavzu bo'yicha xorijiy va rus olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar son jihatdan ortib borayotgan bo'lsa-da, ularning asosiy qismi tyutorlikni talabaning akademik moslashuvi, o'quv motivatsiyasi, individual qo'llab-quvvatlanishi yoki raqamli muhitdagi hamrohligi bilan bog'lab o'rganadi. Biroq aynan oliy ta'lim muassasasida tyutorlar boshqaruv faoliyatini raqamli va infotainment texnologiyalari vositasida rivojlantirish masalasi mustaqil ta'lim menejmenti muammosi sifatida hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Xususan, ko'pchilik ishlarda tyutorlik pedagogik qo'llab-quvvatlash shakli sifatida tahlil etilgan, ammo uning institutsional boshqaruv modeli, tashkiliy-menejment mexanizmlari, samaradorlik indikatorlari, kvalimetrik mezonlari va infotainment elementlari bilan integratsiyasi yetarlicha ochib berilmagan. Shu jihatdan, mavjud adabiyotlar mazkur tadqiqot uchun zarur nazariy poydevorni bersa-da, tadqiqot bo'shlig'i ham yaqqol ko'rinadi.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida Carmen Dumitru va hammualliflar alohida e'tiborga loyiq. Ular magistratura talabalariga oid tajriba modelida hamkorlikdagi o'qish, peer-tutoring va akademik superviziya talabalarining o'quvga jalb etilishi, qiziqishi va fidoyiligi ijobiy ta'sir ko'rsatishini isbotlaganlar. Ushbu ishning kuchli tomoni shundaki, unda tyutorlik faqat maslahat berish emas, balki talabaning o'quv trayektoriyasini birgalikda rejalashtirish, refleksiya va metakognitiv ko'nikmalarni qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida ko'riladi. Biroq mazkur tadqiqot asosan pandemiya sharoitidagi onlayn ta'lim kontekstida olib borilganligi sababli, undagi xulosalarni tyutorlar boshqaruv faoliyatining institutsional modeli darajasiga to'liq ko'chirish qiyin. Bundan tashqari, mualliflar tyutorlikning pedagogik samaradorligini yoritgan bo'lsalar-da, tyutor faoliyatini universitet boshqaruv tizimining alohida bo'g'ini sifatida baholash mezonlarini ishlab chiqmaganlar [1].

Daniel Hardt va hammualliflarning Germaniya oliy ta'limidagi onlayn kichik-guruhli tutorlik bo'yicha eksperimental tadqiqoti ham muhim manba hisoblanadi. Mualliflar birinchi kurs talabalari bilan olib borilgan masofaviy tutorlik dasturi ularning o'qish xulq-atvorini sezilarli yaxshilaganini ko'rsatadilar. Bu natija tyutorlikning akademik intizom, vaqtni boshqarish va o'qishga nisbatan mas'uliyatni kuchaytirishdagi rolini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, tadqiqotning cheklangan tomoni shundaki, u asosan "o'quv xulqi"ga e'tibor qaratadi, tyutorning boshqaruv, monitoring, koordinatsiya va ko'p subyektli kommunikatsiya funksiyalarini chuqur ochmaydi. Demak, ushbu ish tyutorlikning samaradorligini isbotlaydi, ammo tyutorlar boshqaruv faoliyatining kompleks modeli uchun yetarli emas [2].

Sinaa Al-Aqeel va Hana Khalid Alhumaid tomonidan Saudiya Arabistonida olib borilgan tadqiqotda mentor-mentee tajribasi tahlil qilinib, mentorlik dasturlari talaba ehtiyojlariga moslashganda ijobiy natija berishi, ayniqsa, akademik, ijtimoiy va kasbiy qo'llab-quvvatlashni birlashtirish muhimligi ko'rsatilgan. Mualliflarning afzalligi shundaki, ular peer mentor, akademik xodim va bitiruvchi mentor kabi turli mentor turlarini bir dasturda integratsiyalash modelini ko'rsatadilar. Ammo bu tadqiqotda ham tyutorlik ko'proq qo'llab-quvvatlovchi mexanizm sifatida tasvirlanadi; boshqaruv samaradorligi, raqamli monitoring va natijadorlikni kvalimetrik baholash masalalari chetda qoladi. Shuningdek, mazkur ish G'arb bo'lmagan muhitdagi tajriba sifatida qimmatlidir, biroq u infotainment texnologiyalarining motivatsion salohiyatini ochib bermaydi [3].

Mikkel Godsk va Karen Louise Møller oliy ta'limda ta'lim texnologiyalari orqali talabalarni jalb etish bo'yicha yirik adabiyotlar sharhini ishlab chiqib, 196 manba asosida 8 turdagi texnologiya va 61 ta amaliy tavsiyani taklif qilganlar. Ularning ishlari muhimligi shundaki, talaba engagementi faqat texnologiya mavjudligiga emas, balki uning qanday pedagogik integratsiya qilinganiga bog'liq ekanini ko'rsatadi. Mazkur xulosa sizning dissertatsiyangiz uchun juda muhim, chunki bu yerda raqamli vositalar tyutor boshqaruv faoliyatiga shunchaki qo'shimcha emas, balki maqsadli integratsiya qilinishi lozim bo'lgan boshqaruv-pedagogik instrument sifatida qaraladi. Biroq mualliflar ishlarnasida tyutorlik mustaqil boshqaruv kategoriyasi emas, balki umumiy ta'lim texnologiyalari tarkibidagi bir yo'nalish sifatida qolib ketadi. Shu sababli bu manba metodik asos beradi, lekin tyutorlar faoliyatining tashkiliy-menejment modelini to'liq bermaydi [4].

E.du Plooy va hammualliflarning shaxsiylashtirilgan adaptiv ta'lim bo'yicha scoping review tadqiqoti oliy ta'limdagi 69 ta manbani umumlashtirib, adaptiv platformalar akademik natija va student engagementga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Tadqiqotda ayniqsa adaptiv platformalarning o'quv yo'llarini individuallashtirishdagi roli aniq ochilgan. Bu sizning mavzuingiz nuqtai nazaridan muhim, chunki tyutorlar boshqaruv faoliyati ham individual ta'lim trayektoriyasini boshqarishga qaratilgan. Biroq ushbu tadqiqotning zaif tomoni shundaki, unda insoniy vositachilik, ya'ni tyutorning platforma bilan birgalikda ishlash mexanizmi tahlil qilinmagan. Adaptiv tizim texnologik yechim sifatida tavsiya etiladi, ammo uni boshqaruvchi pedagogik subyektni roli sust yoritilgan [6].

So'nggi yillarda sun'iy intellekt asosidagi tutorlik bo'yicha ishlar ham ko'paymoqda. Hui Bai va hammualliflar ishlab chiqqan GPTutor modeli 880 nafar bakalavr talabasi bilan sinovdan o'tkazilib, xulqiy, kognitiv va emotsional engagement bilan bog'liq natijalar tahlil qilingan. Xuddi shuningdek, Wilmer Villegas-Ch va hammualliflar STEM yo'nalishlari uchun adaptiv intelligent tutoring system ishlab chiqib, 450 talaba asosida real vaqtli baholash va individual feedback samaradorligini ko'rsatganlar. Bu ishlar tyutorlikni AI vositalari orqali personalizatsiya qilish mumkinligini tasdiqlaydi. Biroq ularning umumiy kamchiligi shundaki, ular ko'proq "intelligent tutoring system"ni texnologik mahsulot sifatida ko'radi; universitetdagi tirik tyutorning kommunikativ, motivatsion, tarbiyaviy va tashkiliy funksiyalarini to'la almashtirmaydi. Demak, AI yechimlari tyutori bekor qilmaydi, balki uning boshqaruv faoliyatini kuchaytiruvchi raqamli vosita sifatida ko'rilishi kerak [7].

Oleg Igorevich Basherov va hammualliflarning xorijiy talabalar sotsiokultural moslashuvi bo'yicha tadqiqoti rus adabiyotlari orasida amaliy jihatdan kuchli manbalardan biridir. Ular tyutorlikni xorijiy talabaning kurs tanlashi, akademik va maishiy masalalar bo'yicha maslahat olishi, yangi muhitga kirishishi uchun samarali vosita sifatida talqin qiladilar. Ushbu yondashuvning ustunligi shundaki, tyutorlikning real funksiyalari konkret ko'rsatilgan. Lekin maqolaning cheklovi shundaki, tadqiqot asosan xorijiy talabalar adaptatsiyasi bilan chegaralangan; umumiy oliy ta'lim boshqaruvi, raqamli platformali nazorat, infotainmentga asoslangan motivatsion mexanizmlar hamda kvalimetrik baholash masalalari tahlil markaziga chiqmagan. Shunday bo'lsa-da, bu ish tyutorning ijtimoiy-pedagogik ahamiyatini kishonchli asoslaydi [8].

Lyubov Gennadyevna Kimning "Роль тьютора в организации учебного процесса современного вуза" maqolasi va unga yaqin mavzudagi talabalarning tyutor kompetensiyalariga oid qiyosiy ishlari bugungi rus pedagogikasida tyutor obrazining qanday qabul qilinayotganini ko'rsatadi. Ushbu manbalarda tyutorning ta'lim jarayonini tashkil etishdagi roli, shuningdek, talabalar kutayotgan kompetensiyalar masalasi ko'tarilgan. Bu sizning dissertatsiyangiz uchun muhim, chunki tyutorlar boshqaruv faoliyati samaradorligini faqat ma'muriy ko'rsatkichlar bilan emas, balki talaba kutishlari va qoniqishi bilan ham bog'lash zarurligini ko'rsatadi. Ammo Kim tadqiqotlarining zaif tomoni shundaki, ularda ko'proq rol va kompetensiya tasviri mavjud bo'lib, raqamli instrumentlar, ma'lumotlar tahlili va boshqaruvning texnologik modeli yetarlicha chuqurlashtirilmagan [9].

Rus adabiyotlarida yana bir muhim yo'nalish — raqamli ta'lim sifati va tyutor kompetensiyalari o'rnatidagi bog'liqlikdir. A.S.Yurtaevaning tyutor kompetensiyalarining masofaviy ta'lim sifatiga ta'siri haqidagi ishlari, shuningdek, Rossiya oliy ta'limining raqamli transformatsiyasi bo'yicha Natalya Almazova va hammualliflarning tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, raqamli muhit samaradorligi ko'p jihatdan xodimlarning tayyorgarligi, metodik qo'llab-quvvatlash va institutsional support tizimiga bog'liq. Almazova tadqiqotida Peter the Great St. Petersburg Polytechnic University misolida 87 nafar o'qituvchi so'rov asosida o'rganilib, eng katta muammolar sifatida raqamli savodxonlik, elektron muhitni qo'llab-quvvatlash, o'qituvchi va talabalar tayyorgarligi ko'rsatilgan. Bu xulosa tyutorlar uchun ham bevosita dolzarbdir. Shu bilan birga, rus tadqiqotlarining umumiy kamchiligi shundaki, ular ko'pincha raqamli transformatsiyani umumiy pedagogik jarayon yoki moslashuv kontekstida ko'radi, lekin tyutorlar boshqaruv faoliyatining strategik-menejment modelini, ayniqsa infotainment texnologiyalari bilan integratsiyalangan variantini ishlab chiqmaydi [10], [11].

Umuman, xorijiy va rus olimlari ishlari qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijiy adabiyotlarda tyutorlik, mentorlik, adaptiv ta'lim, AI-tutoring va student engagement masalalari metodologik jihatdan kuchliroq, empirik bazasi kengroq va natija indikatorlari aniqroq yoritilgan. Rus adabiyotlarida esa tyutorlikning insoniy-pedagogik mohiyati, adaptatsiya, individuallashtirish va kasbiy tayyorlov jihatlariga ko'proq ishlab chiqilgan. Biroq har ikki yo'nalishda ham bir xil bo'shliq mavjud: tyutorning oliy ta'lim muassasasidagi boshqaruv faoliyati raqamli va infotainment texnologiyalari bilan uyg'un holda, tashkiliy-menejment, mazmuniy, texnologik va kvalimetrik komponentlar birligida juda kam o'rganilgan. Demak, sizning dissertatsiya mavzuingiz mavjud ilmiy izlanishlarni takrorlamaydi, balki ularni yagona metodik tizimga keltirib, yangi ilmiy-amaliy yo'nalishni taklif qiladi.

Xulosa qilib aytganda, mavzuga oid xorijiy va rus olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar tyutorlik faoliyatining oliy ta'lim tizimidagi o'rni tobora ortib borayotganini ko'rsatadi. Xorijiy tadqiqotlarda tyutorlik ko'proq talabaning akademik faolligi, motivatsiyasi, individual ta'lim trayektoriyasi, raqamli qo'llab-quvvatlash va student engagement bilan bog'liq holda tahlil qilingan bo'lsa, rus olimlari ishlarida tyutorlikning moslashuv, individuallashtirish, ta'limiy hamrohlik va kasbiy tayyorlov jihatlariga ustuvor o'rganilgan. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tyutorlikning pedagogik va kommunikativ imkoniyatlarini yoritishda muhim nazariy manba bo'lib xizmat qilsa-da, ularning asosiy qismida tyutorlar boshqaruv faoliyatining tashkiliy-menejment mohiyati, raqamli va infotainment texnologiyalari bilan yaxlit integratsiyasi hamda samaradorlikni baholash mezonlari yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi aniqlandi.

Shu jihatdan, tahlil etilgan adabiyotlar mazkur dissertatsiya mavzusining dolzarbligini va ilmiy yangiligini yana bir bor tasdiqlaydi. Chunki bugungi kunda tyutorlikni faqat talaba bilan ishlash shakli sifatida emas, balki oliy ta'lim muassasasining boshqaruv tizimiga integratsiyalashgan, raqamli monitoring, interaktiv kommunikatsiya, motivatsion ta'sir va kvalimetrik baholash mexanizmlariga ega bo'lgan kompleks faoliyat sifatida o'rganish zarurati mavjud. Demak, mazkur tadqiqot xorijiy va rus olimlari tomonidan yaratilgan nazariy qarashlarni umumlashtirgan holda, tyutorlar boshqaruv faoliyatini raqamli va infotainment texnologiyalari vositasida rivojlantirishning yaxlit metodik tizimini ishlab chiqishga xizmat qilishi bilan ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dumitru C., Boiangiu C.-A., va boshq. Academic support through tutoring, guided learning, and learning diaries in the context of the COVID-19 pandemic: an experimental model for master's students // *Frontiers in Education*. 2024. ([Frontiers](#))
2. Hardt D., Nagler M., Rincke J. Tutoring in (online) higher education: Experimental evidence // *Economics of Education Review*. 2023. ([ScienceDirect](#))

3. Al-Aqeel S. A., Alhumaid H. K. Undergraduate university students mentoring program: experiences of mentors and mentees // *Frontiers in Education*. 2024. ([Frontiers](#))
4. Godsk M., Möller K. L. Engaging students in higher education with educational technology // *Education and Information Technologies*. 2025. ([Springer](#))
5. Balalle H., va boshq. Exploring student engagement in technology-based education in relation to gamification, online/distance learning, and other factors: A systematic literature review // *Heliyon*. 2024. ([ScienceDirect](#))
6. du Plooy E., va boshq. Personalized adaptive learning in higher education: A scoping review of key characteristics and impact on academic performance and engagement // *Heliyon*. 2024. ([ScienceDirect](#))
7. Bai H., va boshq. Promoting student engagement with GPTutor: An intelligent tutoring system powered by generative AI // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. 2025. ([Springer](#))
8. Башеров О. И., Мерзликина Н. И., Тростина К. В. и др. Роль тьюторского сопровождения в процессе социокультурной адаптации иностранных студентов в российских вузах // 2024. ([КиберЛенинка](#))
9. Ким Л. Г. Роль тьютора в организации учебного процесса современного вуза // *Проблемы современного педагогического образования*. 2025. № 86 (3). С. 143–146. ([КиберЛенинка](#))
10. Юртаева А. С. Влияние компетенций тьютора на качество дистанционного обучения // 2025. ([КиберЛенинка](#))
11. Almazova N., va boshq. Challenges and Opportunities for Russian Higher Education amid COVID-19: Teachers' Perspective // *Education Sciences*. 2020. 10(12):368. ([MDPI](#))

Muallif:

Kudratov Kozim Karimovich - Guliston davlat universiteti Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektor, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.

UDK 372.3/4

INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL CONDITIONS FOR THE TRAINING OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK SHART-SHAROITLARI

ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Bobomurodova Latofat Elmurodovna

University of innovation technologies (Innovatsion texnologiyalar universiteti). Qoraqalpog'iston Respublikasi Xo'jayli tumani
Murtazabiy OFY, Taxitashskaya ko'chasi, 28 uy.

E-mail: latofatyasrib@gmail.com

Abstract: The article examines the theoretical and practical forms of professional activity of future primary education teachers based on the development of their creative thinking, abilities, inclinations to creativity, interest, modern requirements for spiritual and professional qualities, their content, essence and current problems, as well as promising tasks.

Keywords: innovative, intuitive, individual, creative, approach, problematic, independent, educational, contemplative, educational, critical.

Annotatsiya: Maqolada bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kreativ tafakkurini, qobiliyatini, ijodkorlikka bo'lgan moyilligini, qiziqishini rivojlantirish asosida kasbiy faoliyatining nazariy va amaliy shakllari haqida, ma'naviy va kasbiy sifatlariga bo'lgan zamonaviy talablarni mazmun, mohiyati va hozirgi kundagi muammolari hamda istiqbolli vazifalari to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion, intuitsiya, individual, kreativ, yondashuv, muammoli, mustaqil, ta'lim, tafakkur, ta'lim, tanqidiy.

Аннотация: В статье рассмотрены теоретические и практические формы профессиональной деятельности будущих педагогов начального образования на основе развития их творческого мышления, способностей, склонностей к творчеству, интереса, рассмотрены современные требования к духовным и профессиональным качествам, их содержание, сущность и актуальные проблемы, а также перспективные задачи.

Ключевые слова: инновационный, интуитивный, индивидуальный, творческий, подход, проблемный, независимый, образовательный, созерцательный, образовательный, критический.

KIRISH. Respublikamizda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning maqsadi ta'lim tizimini takomillashtirish va jahon andozalari talablari darajasida tashkil qilish, davlat ta'lim standarti talablariga javob bera oladigan, raqobatbardosh, yetuk mutaxassislarni tayyorlashdan iboratdir [1].

Mamlakatimizda so'nggi yillarda ta'lim sohasida jadal olib borilayotgan islohatlar, ta'lim jarayonining sifat va samaradorligini oshirish, yuksak malakali va raqobatbardosh o'qituvchi-pedagog kadrlarni tayyorlash bo'yicha ilmiy – tadqiqot ishlari amalga oshirilib kelinmoqda. Jumladan, Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning o'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqidagi "Biz maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi hamda ilmiy-madaniy muassasalarni bo'lg'usi Renessansning to'rt uzviy halqasi, deb bilamiz. Bog'cha tarbiyachisi, maktab muallimi, professor-o'qituvchilar va ilmiy-ijodiy ziyolilarimizni esa yangi Uyg'onish davrining to'rt tayanch ustuni, deb hisoblaymiz." [2] degan ishonchli fikrlari o'qituvchi-pedagoglarni nafaqat bilim berishga, balki o'quvchilarga ma'naviy, axloqiy va emotsional tarbiya beruvchi shaxs sifatida ham o'z faoliyatini olib borishlariga kuchli motivasiya boldi.

Shuning uchun, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda nafaqat pedagogik va metodik bilimlar, balki psixologik tayyorgarlik ham muhim o'rinni tutadi. O'qituvchining psixologik tayyorligi uning kasbiy faoliyatini samarali amalga oshirishda, o'quvchilarga individual yondashuvni ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak o'qituvchilarning individual-psixologik xususiyatlarini inobatga olish ta'lim jarayonining muvaffaqiyatli bo'lishiga zamin yaratadi

Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim berayotgan professor-o'qituvchilar tomonidan ishlab chiqilayotgan va foydalanishga joriy etilayotgan o'qitish metodlari bo'lajak boshlang'ich ta'lim yo'nalishi o'qituvchilari kasbiy ijodkorligining qaror topishi ta'lim tizimining

tarkibiy qismi bo'lib, o'z kasbini egallashning ahamiyatli bo'lgan dastlabki bazasini yaratishga, kelajakda metodik faoliyatni yuqori darajada amalga oshirish uchun nazariy, amaliy va motivatsiyali tayyorgarlikning bosqichma-bosqich shakllanishiga yordam beradi.

TADVIQOT METODOLOGIYASI. 1. Individual-psixologik xususiyatlar va ta'lim jarayoni: Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida ularning individual-psixologik xususiyatlari alohida e'tiborga olinishi zarur. Har bir shaxs o'ziga xos psixologik xususiyatlarga ega bo'lib, bu xususiyatlar o'qituvchilik faoliyatining samaradorligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. O'qituvchining individual-psixologik xususiyatlari quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi: **Intelektual qobiliyatlar** – ta'lim jarayonida samarali faoliyat yuritish uchun o'qituvchining bilim darajasi va aqliy qobiliyatlari muhimdir. O'qituvchining mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, yodlash va yangi bilimlarni o'zlashtirish qobiliyatlari uning kasbiy muvaffaqiyatini belgilaydi; **Emotsional barqarorlik** – o'qituvchi o'z emotsiyalarini boshqarish, stress holatidan chiqish, bolalarning psixologik ehtiyojlarini tushunish kabi emotsional barqarorlikka ega bo'lishi kerak; **Sosial qobiliyatlar** – o'qituvchining o'quvchilar va ularning ota-onalari bilan munosabatlar o'rnatish qobiliyati hamda guruhni boshqarishdagi ijtimoiy qobiliyatlari ham muhim ahamiyatga ega; **Motivatsiya** – bo'lajak o'qituvchining o'z kasbiga bo'lgan ishtiyoqi, maqsadga erishish motivatsiyasi va o'qituvchilik faoliyatida erishishni istagan natijalari. **2. Pedagogik psixologiyaning roli:** Pedagogik psixologiya o'qituvchining individual-psixologik shart-sharoitlarini o'rganishda katta ahamiyatga ega. O'qituvchi o'z o'quvchilarining psixologik xususiyatlarini tushunishi va ularga individual yondashuvni ta'minlashi lozim. Pedagogik psixologiya nafaqat o'qituvchining psixologik tayyorgarligini oshirishga yordam beradi, balki uning o'quvchilarga munosabatini ham shakllantiradi. Shuningdek, o'qituvchi o'quvchilarning individual ehtiyojlarini aniqlash va ularga mos tarzda ta'lim berish uchun psixologik bilimlarga ega bo'lishi zarur. **3. O'qituvchining shaxsiy psixologik tayyorgarligi:** O'qituvchining shaxsiy psixologik tayyorgarligi uning o'z kasbiga bo'lgan ishtiyoqi, ishga bo'lgan motivatsiyasi, o'zgaruvchan pedagogik sharoitlarga moslashuvchanligi bilan belgilanadi. O'qituvchining o'ziga bo'lgan ishonchi, ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyati, emotsional xarakter va stressni boshqarishdagi mahorati ta'lim jarayonining muvaffaqiyatli bo'lishida muhim rol o'ynaydi. **4. Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda individual-psixologik omillarni inobatga olish:** Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini tayyorlashda ularning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarur. Ta'lim jarayonida pedagogik psixologik yordam ko'rsatish, talabalarning psixologik holatini baholash va unga mos ravishda ta'lim metodlarini tanlash o'qituvchining shaxsiy o'sishiga, kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, individual psixologik maslahatlar va psixologik tayyorgarlik kurslari talabalarning professional rivojlanishiga yordam beradi [7].

Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda quyidagilar muhim hisoblanadi: Shaxsiy sifatlar va yo'nalganlik (ehtiyoj, qiziqishi, qadriyatlar, yo'nalishi, motivatsiya); ma'lumot darajasi (bilimi, ko'nikma va malakalarini doimiy ravishda boyitishga intilishi va mahorati); tarbiyalanganligi darajasi (ma'naviy, estetik, jismoniy, kasbiy, madaniy); ijtimoiylashish (kasbiy va ijtimoiy faoliyatini tashkil etishga tayyorligi, bilim olishni davom ettirish, ijtimoiy qoidalar va qadriyatlarni idrok qilish); madaniyatlik (ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni idrok qila olishi, intellektual, iqtisodiy va ekologik madaniyati, aqliy, jismoniy va mehnat madaniyati, munosabatlari mazmuni va xulq-atvori) [5].

Innovatsion ta'lim jarayonida zamonaviy boshlang'ich ta'lim yo'nalishi o'qituvchilarining kasbiy shakllanishini ta'minlovchi talablar ikki guruhga ajratiladi: **birinchi guruhga**, o'qituvchining turli darajadagi muammolarni hal etishga tayyorgarligini ta'minlovchi ijtimoiy, kasbiy va shaxsiy ahamiyatga ega invariant (o'zgarmas) intellektual mahorat hamda variativ (o'zgaruvchan) individual sifatlarining shakllanishini, shuningdek, turli darajadagi muammolarni hal etishga tayyorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi fundamental bilimlari mazmuni va darajasiga qo'yiladigan talablar; **ikkinchi guruhga** kiruvchi talablar esa, o'z navbatida, quyidagi uchta guruhga ajratiladi: inson va uni o'rab turgan borliqning yaxlitligi borasidagi zamonaviy bilimlar; fan asoslari bo'yicha yaratilgan modullar; zamonaviy fundamental bilimlar tarkibiga kiruvchi maxsus ilmiy fanlarni o'rganish.

Inson betakrorligi to'g'risidagi fikrlar individuallikning tashqi jihatlari ifodalaydi. Inson ko'pqirrali mavjudot bo'lib, unda fiziologik (tana) va ijtimoiy (shaxs) omillar mujassamlashgan, biroq unda asl insoniy sifatlar (individuallik) ham mavjud. Individuallik insonning hayvonot va ijtimoiy olamdan farqlanib turishidir. Insonning individualligida uning hayot faoliyati manbai mujassamlashgan. Individualligi rivojlangan individ to'raligicha o'z kuchiga tayanadi va bu bilan u erkin va mustaqil shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Xususan, taniqli psixolog A.Rubinshteyn inson yo'nalishlarining ijtimoiy-tarixiy sabablarini atroflicha ko'rsatib bergan. "Individlardagi tabiiy qobiliyatlarning turlichaligi, - deb yozgan u, - kasbni taqsimlash sababligina emas, balki aynan uning natijasidir" [7].

Individuallik va shaxsning o'zaro qiyosiy qarab chiqilishi inson hamda jamiyat munosabatlarini aniqlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, individuallik ko'p jihatdan insonning qaysi jamiyatda bo'lishiga bog'liq bo'ladi. Uning tajribasi, aqli, shakllangan sifatleri aniq olingan vaqtda mavjud vaziyatga bog'liq bo'lmaydi, bu bilan individuallik belgilarini o'zida mujassamlashtiradi [4].

Bizning fikrimizcha, individuallik bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining muayyan kasbga nisbatan aniq hodisalar, jarayon va omillarga nisbatan qiziqishining o'sishida ko'zga tashlanishi mumkin. Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi shaxs umumiy yo'nalishining muhim tomoni hisoblanadi. U tashkiliy jihatdan murakkab bo'lib, talab, yo'l tutish, qiziqish, maqsad, g'oya va ishonch kabi omillar yig'indisidan iboratdir.

Bo'lajak boshlang'ich ta'lim yo'nalishi o'qituvchilarining individual imkoniyatlarini hisobga olish zarur. Chunki har bir talaba o'zining individual xususiyatlariga egaki, bu ularning ijodkorlik faoliyatiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Bo'lajak boshlang'ich ta'lim yo'nalishi o'qituvchilari dars o'tish jarayonida mavzuga oida muammoli vaziyatlarni yaratishadi va ushbu muammoli vaziyatlarni yechimini topishadi. Muammoli vaziyatlar o'qitishning har qanday bosqichida ta'lim mavzusini tushuntirish, uni mustahkamlash, natijalarini nazorat qilishda yaratiladi.

Muammo – ilmiy bilishni rivojlantirish zaruratini ifodalashning sub'ektiv shaklidir. U muammoli vaziyatda, ya'ni jamiyat rivojlanishi jarayonida bilish va bilmaslik o'rtasida ob'ektiv ravishda vujudga keladigan ziddiyat.

Muammoga asoslangan ta'limda bo'lajak boshlang'ich ta'lim yo'nalishi o'qituvchilari: soddalashtirilgan muammolarni hal qilishadi; nimani o'rganishlari kerakligini aniqlashadi; hamkorlikda guruhlarda ishlashni yo'lga qo'yishadi. Shu bilan birgalikda ularda tanqidiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi.

Tanqidiy fikrlash - har qanday bayonotga tanqidiy munosabatda bo'lishga, hech narsani isbotsiz qabul qilmaslikka, shu bilan birga yangi g'oyalar va usullarga ochiq bo'lishga yordam beradigan fikrlash turi.

Tanqidiy fikrlash jarayonida bo'lajak boshlang'ich ta'lim yo'nalishi o'qituvchilari quyidagilarni o'rganishadi: tanlash erkinligi, prognoz sifati va o'z qarorlari uchun javobgarlik uchun zaruriy shartlar; o'quvchilarning kognitiv faolligini faollashtirish; ishonish va inkor yetish uchun nima o'rinli degan ishonchli va oqilona baholarni ishlab chiqish; mantiq va ilm-fan vositalarini qo'llash.

Hozirgi kunda boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini bilish faoliyatini maksimal darajada faollashtirish, ularning faol, mustaqil ijodiy tafakkurini avj oldirish maktab ta'limining eng muhim vazifalaridan biriga aylanib bormoqda.

TAHLIL. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida individual-psixologik shart-sharoitlarning ahamiyatini o'rganish juda muhim. Ta'lim tizimidagi o'zgarishlar va pedagogik yondashuvlar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar bo'lajak o'qituvchilarning psixologik tayyorgarligini shakllantirishda psixologiyaning roli va metodikalarni qo'llashning muhimligini ko'rsatmoqda. Ushbu bo'limda bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini tayyorlashda individual-psixologik shart-sharoitlar bo'yicha mavjud tadqiqotlar va adabiyotlar tahlil qilinadi. 1. **Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda psixologik shart-sharoitlar:** O'qituvchining shaxsiy va professional psixologik tayyorgarligi uning pedagogik faoliyatining samaradorligini belgilovchi muhim omildir. O'qituvchining psixologik holati, intellektual va emotsional xususiyatlari, o'quvchilarga bo'lgan yondashuvi va pedagogik faoliyatga bo'lgan motivatsiyasi uning professional rivojlanishiga va ta'lim jarayonining muvaffaqiyatiga ta'sir qiladi [3]. Ba'zi tadqiqotlar o'qituvchining psixologik tayyorgarligini rivojlantirish uchun psixologik maslahatlar va individual yondashuvlar zarurligini ta'kidlaydi. Xususan, Tursunov (2020) o'qituvchilarning psixologik tayyorgarligini oshirish uchun psixologik muammolarni hal qilishda yordam beruvchi kurslar va mashg'ulotlarni o'z ichiga olgan tizimning samaradorligini o'rganib chiqqan. Tadqiqotda psixologik yordam o'qituvchilarning stressni boshqarish, emotsional barqarorlikni oshirish va o'z psixologik holatini tushunish qobiliyatlarini yaxshilashda samarali ekanligi isbotlangan[6]. 2. **Pedagogik psixologiyaning roli:** Pedagogik psixologiya bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar o'qituvchining psixologik tayyorgarligining ta'lim jarayoniga ta'sirini ko'rsatadi. U o'qituvchining o'z emotsiyalarini boshqarish, o'quvchilarning psixologik ehtiyojlarini tushunish va o'quvchilarga individual yondashuvni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi [4]. O'qituvchining pedagogik psixologik tayyorgarligini rivojlantirishda psixologik bilimlarning ahamiyatini ta'kidlaydi. J.P.Guilford fikriga ko'ra, o'qituvchining pedagogik psixologik tayyorgarligi, birinchi navbatda, o'quvchilarning xulq-atvorini, ehtiyojlarini va ruhiy holatini tahlil qilishga asoslangan bo'lishi kerak. Shuningdek, pedagogik psixologiya o'qituvchining o'z pedagogik faoliyatida yangi metodlarni qo'llashda va ta'limda psixologik yondashuvlarni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi [5]. Pedagogik psixologiyaning o'qituvchining didaktik kompetensiyasiga qanday ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. O.A.Qo'ysinov fikriga ko'ra, o'qituvchilarning psixologik tayyorgarligini shakllantirishda pedagogik-psixologiyaning rolini kuchaytirish, shuningdek, o'qituvchining shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish zarur. 3. **Emotsional barqarorlik va stressni boshqarish:** O'qituvchining emotsional barqarorligi va stressni boshqarish qobiliyati uning professional faoliyatida juda muhim ahamiyatga ega. Birinchi navbatda, o'qituvchining o'z emotsiyalarini boshqarish, stressga qarshi turish va psixologik stressni engish qobiliyati uning samarali ishlashiga yordam beradi. O'quvchilarga individual yondashuvni ta'minlashda o'qituvchining psixologik holati va ruhiy barqarorligi ham muhim o'rin tutadi. Agar o'qituvchining psixologik holati barqaror bo'lsa, u o'quvchilarning ehtiyojlarini yaxshiroq tushunishi va ularga mos yondashishi mumkin. Shuningdek, o'qituvchining stressga nisbatan chidamliligi ta'lim jarayonida o'quvchilarga ta'sir qilishda muhim rol o'ynaydi [3]. Stressni boshqarish va emotsional holatni nazorat qilish qobiliyatini o'qituvchilarni tayyorlashda alohida e'tiborga olish zarurligini ta'kidlaydi. 4. **Motivatsiya va pedagogik rivojlanish:** O'qituvchining motivatsiyasi uning pedagogik faoliyatini yanada samarali qilishda katta ahamiyatga ega. Yaxshi motivatsiyaga ega o'qituvchilar o'z faoliyatiga yanada fidoyilik bilan yondashadilar va o'quvchilarga yaxshi namuna bo'ladi. O'qituvchining motivatsiyasi uning o'z kasbiga bo'lgan ishtiyoqi, o'quvchilarga bilim berishga bo'lgan ishtiyoqi va o'zini kasbiy jihatdan rivojlantirishga bo'lgan intilishidan iborat.

Ba'zi tadqiqotlarda o'qituvchining ichki motivatsiyasini oshirishning ta'lim jarayonidagi roli ko'rsatilgan. Masalan, X.I.Ibragimov, Sh.A.Abdullaeva o'qituvchining motivatsiyasini shakllantirishda psixologik tayyorgarlik va o'zini rivojlantirish dasturlarining samaradorligini o'rganib chiqqan. Unga ko'ra, o'qituvchining ichki motivatsiyasi ta'lim jarayonida yuqori samaradorlikni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini tayyorlashda individual-psixologik shart-sharoitlarning ahamiyati katta. O'qituvchining psixologik xususiyatlari, shaxsiy motivatsiyasi, emotsional holati va intellektual qobiliyatlari ta'lim jarayonining samaradorligini bevosita belgilaydi. Shuning uchun, pedagogik ta'lim tizimida o'qituvchilarning psixologik tayyorgarligiga alohida e'tibor qaratish, individual yondashuvni qo'llash va psixologik maslahatlarni kiritish muhim ahamiyatga ega. Adabiyotlar tahlili bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini tayyorlashda psixologik shart-sharoitlarning o'rni beqiyosdir. O'qituvchining psixologik tayyorgarligi, emotsional barqarorligi, stressni boshqarish va motivatsiyasi ta'lim jarayonining muvaffaqiyatli bo'lishida muhim omillar hisoblanadi. Pedagogik psixologiya, psixologik maslahatlar va individual yondashuvlar bo'lajak o'qituvchilarning professional rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son. Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan. Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning o'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagilari. 30-sentabr. 2020-yil
3. Ibragimov X. I., Abdullaeva Sh. A. Pedagogika. O'quv qo'llanma. T.: Fan, 2004. – 182 b
4. Guilford J.P. Creativity / American Psychologist. 1950. №5
5. Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: ped. fan. dok. (DSc)... diss. – Toshkent, 2019
6. Muslimov N. va boshqalar. Pedagogika (nopedagogik oliy ta'lim muassasalari uchun). T.: TDPU. 2013. 15-25 b
7. Bobomurodova L.E. Innovatsion ta'lim jarayonida bo'lajak texnologik ta'lim yo'nalishi o'qituvchilarning kasbiy-metodik ijodkorligini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)... diss. – Samarqand, 2022

Muallif:

Bobomurodova Latofat Elmurodovna - University of innovation technologies (Innovatsion texnologiyalar universiteti), pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD), dotsent, latofatyasrib@gmail.com

SPIRITUALITY IN THE POETRY OF TURA SULAIMAN

TO'RA SULAYMON SHE'RLARIDA MA'NAVIYAT

ДУХОВНОСТЬ В СТИХАХ ТОРЫ СУЛЕЙМАНА

Saribayeva Maxsuda Urinbayevna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4- mavze

E-mail: moviy69@mail.ru.

Abstract. This article explores the effective methods and techniques of instilling high moral values in students by teaching the works of the esteemed and talented poet To'ra Sulaymon at the general secondary education level. The advancement of our society's spiritual life is closely linked to raising young people as morally mature individuals. To'ra Sulaymon's poetic tradition, deeply rooted in our national literary heritage, can be regarded as a collection of invaluable masterpieces. The study analyzes the poet's poems "Itijo" (Plea), "Armon" (Regret), "Tavallo" (Supplication), and "Gul bir yon, chaman bir yon" (A Flower on One Side, a Garden on the Other), which can be included in the 8th-grade curriculum.

Key words: Spirituality, well-rounded personality, methodology, education, upbringing, national values, patriotism, interactive methods, expressive reading, poetic works, independent thinking.

Аннотация. В данной статье освещены эффективные средства, методы и приемы создания высоких чувств у учащихся путем преподавания произведений уважаемой в народе поэта Торы Сулеймана на этапах общего среднего образования. Улучшение духовной жизни нашего общества тесно связано с вопросом воспитания молодежи как духовно зрелой личности. Щедрые творения Торы Сулеймана, сформированные в традициях нашей национальной литературы, можно назвать бесценными шедеврами. Также были проанализированы стихотворения поэта «Илтижо», «Армон», «Тавалло» и «Гуль бир ён, чаман бир ён», которые можно изучать в 8 классе.

Ключевые слова: Духовность, всесторонняя личность, методика, образование, обучение, национальные ценности, патриотизм, интерактивные методы, выразительное чтение, поэтические произведения, самостоятельное мышление.

Kirish. Bugungi kunda fikrga qarshi fikr, g'oyaga qarshi g'oya, jaholatga qarshi ma'rifat qudrati bilan kurashish har qachongidan ko'ra muhimroq ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlarni Vatanga muhabbat, boy tariximizga, ajdodlarimiz yaratgan ulkan ma'naviy boylikka sadoqat ruhida tarbiyalash; el-yurt manfaatlarini yo'lida yashab, mehnat qiladigan yurtsevar, millatparvar, fidoyi yoshlarni tarbiyalash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. O'quvchi- yoshlar qalbida yuksak insoniy tuyg'ular chuqur ildiz otishi jamiyat ma'naviy hayotiga o'z ta'sirini ko'rsatadi, ma'naviyatning qudratli kuchga aylanishi tezlashadi. Maktab adabiy ta'limida har xil janrdagi badiiy asarlarni o'rganishda ularning har biriga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarni diqqat markazida tutish, ularni o'qish va didaktik tahlilga tortishda mana shu jihatlariga ustuvor ahamiyat qaratish mavzuning **dolzarbligini** ko'rsatadi.

Adabiy ta'lim jarayonida xalq shoiri To'ra Sulaymon ijodini o'rganishning samarali yo'llarini ko'rsatib berish **maqsad** qilingan va o'z oldiga quyidagi **vazifalarni** qo'yadi: shoir To'ra Sulaymon ijodi namunalarini o'quvchilar yosh, intellektual va ma'naviy-ruhiy xususiyatlariga muvofiq o'rgatish bilan bog'liq metodik muammolar tahlili; hamkorlik ta'lim texnologiyalari asosida T.Sulaymon asarlarini o'rgatish jarayoni samaradorligini ta'minlash omillari, metod va usullarini aniqlash; To'ra Sulaymon ijodi namunalarini tahlil qilish vositasida o'quvchilarning tahlil malakalarini, og'zaki va yozma nutqini, kitobxonlik darajasini, mustaqil fikrlash salohiyatlarini o'stirish.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida To'ra Sulaymonning *"Itijo"*, *"Armon"*, *"Tavallo"* va *"Gul bir yon, chaman bir yon"* singari she'rlari olingan. Masalani yoritishda Hamkorlik texnologiyasi, "Ven diagramasi" hamda "Charxpalak" kabi interfaol metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ta'lim bosqichlarida el hurmatiga sazovor bo'lgan, hayot yo'li yoshlar uchun ibratga aylangan, asarlari esa ular ma'naviyatini yuksaltirishga xizmat qiluvchi so'z san'atkorlari ijodini o'rgatish adabiy ta'limning dolzarb muammolaridan hisoblanadi.

Umumta'lim maktablarida o'qitiladigan fanlar orasida adabiyot predmeti o'quvchilarda ezgu ma'naviy sifatlarni shakllantirishda yetakchi mavqeda turadi. Chunki adabiyot inson ma'naviy qiyofasini tashkil etadigan ruhiy holat, tushuncha, tasavvur, kayfiyat, orzu-umid, mayl va qiziqishlarni yuzaga keltirishning beqiyos imkoniyatlariga egadir. U o'quvchilar ma'naviy dunyosini qaror toptirishning chegarasiz maydonidir.

Yoshlar tarbiyasi hamma zamonlarda ham eng ustuvor vazifa hisoblanadi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, ezgu orzu-niyatlarimizni amalga oshirish ko'p jihatdan bugun unib-o'sib kelayotgan, bizning davomchimiz, suyanchimiz va tayanchimiz bo'lgan yosh avlodning zimmasi va mas'uliyatiga tushadi. Shu bois barchamiz o'zimizning muqaddas ota-onalik burchimizni jondan aziz farzandlarimizni nafaqat jismonan, ma'nau sog'lom qilib o'stirish, shu bilan birga ularning har tomonlama barkamol avlod bo'lib, eng zamonaviy biz yashayotgan XXI asr talab qilayotgan intellektual bilim va boylikka ega bo'lgan insonlar bo'lib hayotga kirib borishni ta'minlashda ko'rishimiz ham qarz, ham farzdir [1.280].

Milliy adabiyotimiz an'analarida shakllangan To'ra Sulaymonning baxshiyona ijodi bebaho durdona asarlar deyish mumkin. Dunyo shiddat bilan o'zgarib, barqarorlik va xalqlarning mustahkam rivojlanishiga raxna soladigan turli yangi tahdid va xavflar paydo bo'layotgan bugungi kunda ma'naviyat va ma'rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga yetishga intilishiga e'tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir [2.469].

Ta'lim tizimida o'quvchi-yoshlar o'rtasida yozuvchi, shoirlarning asarlaridagi yetuk g'oyalarni singdirish, ibratli xususiyatlarni shakllantirish katta o'rin tutadi. Buning uchun kitobxonlik darajasini yuqoriga ko'tarmoq lozim.

Sho'ro davrida metodist olim va o'qituvchilar maktabda shoir va yozuvchilar ijodini o'rganish metodikasiga oid anchagina ilmiy asarlar yaratdilar. Unda o'qituvchining ma'ruzasi matnni tahlil qilishning asosiy metodlaridan biri ekanligi, o'qituvchi, albatta, asar syujetini to'liq so'zlab berishi zarurligi alohida uqtirilgan. O'qituvchi darslikda berilgan asarlarni to'liq so'zlab bergach,

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

o'quvchilar asar matnining nasriy bayonini uyda o'qib kelishlari, so'ng darslikda berilgan savollar asosida suhbatga tayyorgarlik ko'rishlari ta'kidlangan. Ko'rinib turibdiki, bu yondashuv o'sha davr metodikasi holatidan kelib chiqqan bo'lib, metodika ilmi va o'qitish amaliyotining bugungi talablariga zid keladigan anchagina jihatlarga ega.

Agar yuqoridagi fikrlarga amal qilingudek bo'lsa, o'quvchilar asarlarning matni bilan bevosita tanishmaydilar, uning buyuk badiiy tarovatidan bahrasiz qoladilar va faqat asarlardagi g'oya hamda qarashlariga o'zlashtirilarki, barkamol shaxs tarbiyalashga qaratilgan adabiy ta'lim uchun bu mutlaqo yetarli bo'lmaydi.

Adib va shoirlarning ijodi o'rganilayotgandan oldin o'tilgan mavzu takrorlanadi, ya'ni uy vazifasi tekshiriladi, yozuvchining hayot va ijodi batafsil bayon qilib beriladi, agar biror asardan parcha yodlashga berilgan bo'lsa, o'quvchilar bir-bir turg'izib aytiriladi, yodlamaganlarga tanbeh beriladi. bu tadbirlarga o'rtacha hajmli bir she'rni tahlil qilishga zo'rg'a ulguradigan 45 daqiqalik mashg'ulotning yarmi sarf etiladi. so'ng yangi mavzuga qo'l urilib, o'qituvchi adibning hayoti va she'riyati mazmunini so'zlab beradi. keyin o'rganilayotgan asarni avval o'qituvchi, keyin bir necha o'quvchi darslikdan ifodali o'qishga harakat qiladi.

Asarlarni o'rganishda esa yuqorida qayd etilgan qolipdagi kabi uy vazifasi so'ralgach, o'qituvchi syujetni gapirib beradi. keyin o'zi o'qiydi yoki o'quvchilarga o'qitiradi. ko'rinadiki, bu darslar bir qolipda va zerikarli o'tadi.

Hozirgi sharoitda adabiyot o'qituvchisidan aloqa o'rnatish, o'quvchilarni tinglay olish, muammoni yechish uchun mantiqiy izchillikka ega savollarni berish hamda o'quvchilarning savollariga qisqa, aniq, lo'nda va yo'naltiruvchi javob bera bilish, munozarani tashkillashtirish, o'quv xonasi (yoki auditoriya)da ijodiy muhitni hosil qilish kabilar alohida o'rin tutadi.

Aloqa o'rnatuvchi sifatida adabiyot o'qituvchisi, har bir kichik guruh ichida va guruhlararo muloqotni yuzaga keltiribgina qolmay, muloqot jarayonida barcha o'quvchilarning faol ishtirok etishini ta'minlashi, ularning ta'limiy faolliklarini boshqarishi, o'quvchilar tomonidan ilgari surilgan fikrlarni sharhlashi, muhim fikrlarni umumlashtirishi, mashg'ulotni yakunlashi ham zarur.

Adabiyot o'qituvchisining zimmasidagi vazifalardan yana biri - bu ta'lim jarayonini nazorat qilish, ta'limning metodik va texnologik qoidalariga muvofiqligini ta'minlash, o'quvchilar diqqatini darsga bevosita jalb qilish, o'qituvchi va o'quvchilar, shuningdek, o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sir mazmuni hamda mohiyatini nazardan qochirmaslikdan iborat.

Istiqlol mafkurasi milliy-ma'naviy g'oyalar asosida shakllanadi va ma'rifiy omillar vositasida targ'ib qilinadi. Ayniqsa, adabiyot darslari orqali ma'naviy merosimizni o'rganish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar orqali vatanparvarlikni tashviq qilish juda samarali hisoblanishi ko'p bor ta'kidlanadi.

Vatanparvarlik, millat g'ururi, fidoyilik, o'z xalqi tarixi, uning madaniyati bilan faxrlanish, insonga hurmat-ehtirom — shularning hammasi inson ma'naviyatiga borib taqaladi.

To'ra Sulaymonning lirik asarlarini o'qitishda o'quvchilarning faolligini ta'minlashga qaratilgan interfaol usullardan bir qanchasi maktab (pedagogik amaliyotda) amaliyotida sinab ko'rildi va ijobiy natijaga erishildi. Darsning navbatdagi bosqichiga o'quvchilar darslikdan o'qib, ular orasidagi mantiqiy munosabatlarni sxema tarzida umumlashtiradilar, ya'ni, modellashtiradilar. Bu esa o'quvchilarning fikrini jamlashga, o'quv materialining har bir elementini nazardan chetda qoldirmaslikka va mantiqiy tafakkurini o'stirishga yordam beradi.

O'quv materiallari orasidagi mantiqiy munosabatlarni aniqlash ularni chuqur tushunib, anglab yetishlariga va uzoq muddat esda saqlab qolishlariga imkon yaratadi.

O'quvchilar o'z guruhlarida kengashib, materialni modellashtiradilar, guruh bo'yicha umumlashtirilgan jadval tuziladi. Jadvalda To'ra Sulaymonga zamondosh bo'lgan shoir yoki olimlarning fikrlari yozilgan matn asl holida qanday bo'lsa shunday (taqdimot orqali) o'qib beriladi. Misol uchun:

ZAMONDOSHLAR	
Umrzoq O'ljaboyev	Ravshan Mahmudov
To'ra aka shoir bo'lganda ham qandaydir mahalliy, hududiy ahamiyatga ega bo'lgan shoirlardan emas edi. U kishi katta adabiyotimizda – hozirgi o'zbek adabiyoti deb ataladigan ulkan ijodiy saltanatda o'z o'rniga, o'z salmog'iga ega bo'lgan ijodkor edi. Agar she'rni gulga qiyos qiladigan bo'lsak, adabiyotimizning bu salobatli bo'stonida To'ra aka ekan gullarning rangi, hidi va tarovati alohida ajralib, «mana men» deb ayrica ko'zga tashlanib turadi. She'riyat maydoniga xalq og'zaki ijodi namunalari yozib olish, ularni matbuot sahifalarida e'lon qilib, targ'ib etish orqali kirib kelgan shoir umrining oxiriga qadar ham ijodida shu yo'nalishga, sodda va xalqona ifoda usuli va vositalariga sodiq qoldi. Ana shu oddiy, bizga tanish bo'lgan insoniy holatlar va kechinmalar tasvirida bizga zamondosh bo'lgan lirik qahramon qiyofasini yorqin bir tarzda ifodalab berishga muvaffaq bo'ldi.	To'ra Sulaymon — muhabbat kuychisi. Muhabbat insonni loqaydlikdan, jaholatdan saqlaydi. Muhabbat insonlarni bir-birlariga yaqinlashtiradi, do'stlashtiradi. To'ra Sulaymon — ona kuychisi. Uning she'rlarida onalarning orzu-armonlari, g'am-tashvishlari ishonarli, tabiiy kuylangan. To'ra Sulaymon — baxshi shoir. She'rlari xalq tiliga, diliga yaqin. Shoir xalq og'zaki ijodini yozma adabiyotga yaqinlashtirgan. To'ra Sulaymon she'rlarining aksariyati baxshiyona uslubda yozilgan. Siz biron marta osmonga oy chiqqanda yoki oy to'lib, kunday yorug' bo'lganda uni kuzatganmisiz? Men kuzatganman. Ammo oyning o'rtanganini payqamaganman. Kutilmagan o'xshatish shoirning topqirligidan nishona. Haqiqatan ham, butun bir osmonda yakkaligidan, yolg'izligidan, zerikkanidan, yo'ldoshi, hamsuhbati, dardkashi yo'qligidan oy o'rtanayotgandir. Bu holatni boshidan kechirgan faylasuf shoirgina tiniq osmondagi oyga qarab uning o'rtanganini seza olgan.

Shundan so'ng guruh liderlari guruhlar tomonidan tayyorlangan matn bilan sinf o'quvchilarini tanishtiradilar. Barcha guruhlar o'z fikrlarini izohlab bo'lgach, yuqori darajada faoliyat olib borgan guruh rag'batlantiriladi. Dars davomida guruhlar bilan ishlashda, yangi vazifa berilayotganda guruhdagi o'quvchilarni, liderlarni almashtirib turish lozim. Bu bir guruhga bilimdon o'quvchilar saralanib qolishining oldini oladi va barcha o'quvchilarning faol ishtirok etishlarini ta'minlaydi. O'quv faoliyatini bunday tashkil etish natijasida o'quvchilar uyga vazifa berilmasa ham, shu o'quv materialni ustida bosh qotirishga, ishlashga, izlanishga ishtiyok sezadilar, yangi-yangi qirralarini ochishga harakat qiladilar, bu esa o'quv materialini mukammal o'zlashtirishlarga zamin yaratadi.

To'ra Sulaymonning elga manzur bo'lgan ijodi adabiyotga doir bilimlar hosil qilishda, ezgu ma'naviy sifatlar shakllantirishda alohida o'rin tutadi.

Chunonchi, uning umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfida *"Itijo"*, *"Armon"*, *"Tavallo"* va *"Gul bir yon, chaman bir yon"* singari she'rlari ikki soat davomida o'rganiladi. Shoir asarlari o'quvchilarda mehr, hurmat, ota-onaga, vatanga sadoqat kabi insoniy fazilatlarini uyg'otadi.

To'ra Sulaymonning *"Bahor, sensiz sahro-yu tog'-u toshga jon qayda?"* degan satrlarida qanchalik chuqur hayotiy hikmat bor. Vatangado kimsalarga ishora qilingan ushbu misralar yurtparvarlikning go'zal namunasidir. Bu o'lmas satrlar bizning bugungi hayotimiz bilan hamohang jaranglaydi.

Sharqona ta'lim tizimida komil inson, ma'naviy yuksaklik hamisha bosh maqsad bo'lib kelgan. Umuman, mazkur muammo davlat buguni va kelajagini hal qilgani uchun barcha davrda hamma uchun muhim sanalgan. T.Sulaymonning xalqona ohanglarda yozilgan *"Bu olamda oy tanho, muborak quyosh tanho, Bo'y qizlarning ichida bir shu egma qosh tanho"* kabi misralari fikrimiz dalilidir.

O'quvchilarning ma'naviy kamolotini shakllantirishda shoirning "Vatanni madh etishga", "Vatanni qo'msashga", "Vatanni himoya qilishga", "Vatanni asrashga", "Vatandan g'ururlanishga" bag'ishlangan eng sara asarlarini tahlil qilish orqali amalga oshiriladi.

To'ra Sulaymon asarlarini o'qigan o'quvchi qalbida beixtiyor o'z Vatanga, uning har bir giyohiga hurmat uyg'onishi shubhasizdir. Quyi sinflarda bu asarlar chuqur his qilinmasdan, shunchaki o'qilishi mumkin, ammo yuqori sinf o'quvchilari chuqur mazmun kasb etgan shoir asarlarini yurakdan his qilib o'qiydilar.

Bukun qay bir yerda qish, qayda xazonrezgilik,

Qaylarda yoz, qayda kuz, qayda jondan bezgilik,

Ko'klamning har nafasi umrga arzigulik,

Bog'siz, bog'bonsiz yerda ne ham qilsin ezgulik...

Ketma, bahor, mening bog'imdan.

Adabiyot o'qituvchisi o'quvchilarni ajdodlarimizning dunyo fani va madaniyati, qolaversa, ma'naviyati rivojiga hissa qo'shgan asarlari bilan tanishtirib borishi zarur. Shunda bolada milliy iftixor tuyg'usi va o'zligini anglash uchun ilmni egallash istagi uyg'onadi.

Umuman olganda lirik asarlar ustida ishlash mashg'ulotlarining mas'uliyatli lahzalaridan biri matnni, albatta o'qituvchi tomonidan yoddan, ifodali o'qilishi va o'quvchilarning uni tinglay olishlaridir. Shunda guruhdagi hamma o'quvchilar bir necha daqiqa she'rdan olingan estetik ta'sir og'ushida qoladilar. Mutolaadan keyingi bir necha soniyalik tin olish o'quvchiga shunday imkoniyatni beradi-deydi professor Qozoqboy Yo'ldoshev. Shu o'rinda Q.Yo'ldoshevning quyidagi ogohlantirishi nihoyatda o'rinlidir: "Ko'pchilik o'qituvchilar ham, hatto ayrim usuliyotchi olimlar ham ifodali o'qish deganda baland ovoz bilan tinish belgilariga rioya qilib, ko'tarinki ruhda qiroat qilishni tushunadilar. Holbuki, asl lirik asarlarni aksariyat hollarda bor ovoz bilan o'qib bo'lmaydi. Hatto baland, ko'tarinki, binobarin, nosamimiy ifoda she'rdagi mayin lirizmni yo'qqa chiqarishi mumkin.

Xullas, ifodali o'qish – bu ijodkorning holatini tuyib, asarga muhrlangan ruhiy manzaralar bag'rida turib o'qiy bilish demakdir" [3.235].

Talantli shoirlar istalgan vaqtda emas, ko'ngillari tusagandagina she'r o'qiy oladilar. Negaki, birinchi toifadagilar chinakam iste'dod sohiblari va ular ilhom bilan ish ko'radilar. Keyingilar esa ijrochilar ularga tomoshabin bo'lsa bas. Asl ilhomni zo'rlab bo'lmaydi. Zo'rlangan ilhom chala nasl beradi [6. 19]. Shu sabab To'ra Sulaymon butun tuyg'uga, butun yurakka egaligi haqida faxr bilan yozadi:

Menga butun ko'ngil kerak, kun kerak,

Menga tutash yulduz to'la tun kerak.

Men yortilab muhabbatni olmayman,

Men yorti do'st xonasida qolmayman

Shoir qalamiga olgan har bir voqea, obraz zamirida millat taqdiri, o'zlikni anlash tuyg'usi jonlanadi.

O'quvchilar To'ra Sulaymon she'rlaridagi o'zbekona ruh, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, kishini yuksak ma'naviy marralarni egallashga chorlovchi da'vat tuyg'ularini anglab yetsalar, adabiy ta'limdan kutilgan samaraga erishiladi.

She'riy matnni ifodali o'qish badiiy idrokning yuqori cho'qqisiga yetganidan dalolat ekanligini B.To'xliyev: "She'riy asarni anglash, undagi muallif ko'zda tutgan niyatni, maqsad va vazifalarni tushunib yetish, she'r g'oyasining mag'zini chaqish uni uqishdan, yanada aniqrog'i, ifodali o'qishdan boshlanadi" [4.80] - tarzida ifodalaydi. She'riy asarga, odatda, o'quvchilar tomonidan beriladigan baho ko'proq mazmunga, uni qayta hikoyalashga tortib ketadi. Shoir voqelikni badiiy obrazlar orqali tasvirlaganda, o'z-o'zidan mazmun shakllanadi. She'riy asarlar ustida ishlanganda ham o'quvchining qalbini junbushga keltirgan mazmunga, ham she'rning yuksak san'at asari sifatida yozilganiga, ham tasvirga, ham tuyg'ular ifodasiga diqqati qaratilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

XULOSA.

Maktab adabiy ta'limida har xil janrdagi badiiy va she'riy asarlarni o'rganishda ularning har biriga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarni diqqat markazida tutish, ularni o'qish va didaktik tahlilga tortishda mana shu jihatlariga ustuvor ahamiyat qaratish mazkur ta'lim samaradorligi garovidir. Xulosa sifatida shuni ta'kidlash joizki, T. Sulaymon asarlarida milliy ruh, qadimiy an'ana va marosimlar, unutilish arafasida turgan qadriyatlarni yoritish alohida o'rin tutadi. Milliy qadriyatlarimiz kitobxon qalbiga birinchi navbatda tilimiz orqali jo bo'ladi. Shoir asarlarida o'zbekona milliy tuyg'u bor. Shuning uchun zamondosh shoirimizni qanchalik qadrlasak, e'zozlasak arziydi. O'quvchilar To'ra Sulaymon she'rlaridagi kishini yuksak ma'naviy marralarni egallashga chorlovchi da'vat tuyg'ularini anglab yetsalar, adabiy ta'limdan kutilgan samaraga erishiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017. –592 b.

2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob yurtimiz bilan birga quramiz. –T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017. –488 b.

3. Йўлдошев Қ. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий- методик асослари. Пед. фан. доктори ... дисс. – Т.: 1997. – 306 б.

4. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2010. –167 b.

5. To'ra Sulaymon zamonlashlari xotirasida. –T.: Muntaz c'uz. 2017 –185 b.

6. To'ra Sulaymon ijodida ma'naviy-ma'rifiy tarbiya masalalari. O'zbekiston xalq shoiri To'ra Sulaymon tavalludining 85 yilligi munosabati bilan o'tkazilgan ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Guliston. 2019. – 255 b

7. Yo'ldoshev Q. Sariboyeva M. To'ra Sulaymon ijodida ma'naviy-ma'rifiy tarbiya masalalari. O'zbekiston xalq shoiri To'ra Sulaymon tavalludining 85 yilligi munosabati bilan o'tkazilgan ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Guliston. 2019. 12-21- b.

Muallif:

Sariboyeva Maxsuda Urinbayevna - Guliston davlat universiteti dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi.

UDK 372.81

EXPRESSION OF THE IDEA OF THE UNITY OF SCIENCE AND PRACTICE IN THE CLASSICAL TEACHINGS OF SUFISM

ВЫРАЖЕНИЕ ИДЕИ ЕДИНСТВА НАУКИ И ПРАКТИКИ В КЛАССИЧЕСКИХ УЧЕНИЯХ СУФИЗМА

ТАСАВВУФНИНГ МУМТОЗ ТАЪЛИМОТЛАРИДА ИЛМ ВА АМАЛ БИРЛИГИ ҒОЯСИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Мадалиев Ярмухаммат Худайбергенович

Узбекский государственный университет мировых языков. 100173, Ташкент, Учтепинский район, ул.Кичик халка йули, 21А

E-mail: madaliev_61@mail.ru

Annotation: The article highlights key aspects of the life and spiritual heritage of Abdulqadir Gilani, Ahmad Yassawi and Bahouddin Naqshbandi - outstanding Islamic preachers and founders of the Kadiri, Naqshbandi and Yassawi tariqas, who had a significant influence on the religious and cultural development of the Turkic peoples in the 12th-14th centuries.

Key words: mysticism, knowledge, practice, Abdul Qadir Gilani, Ahmed Yassawi, Bahauddin Naqshband, Tariqat Yassawi.

Аннотация: В статье освещаются ключевые аспекты жизни и духовного наследия Абдулкадыра Гилани, Ахмада Яссава и Бахоуддина Накшбанди — выдающихся исламских проповедников и основателей тарикатов кадирия, накшбандия и яссава, оказавшего значительное влияние на религиозное и культурное развитие тюркских народов в XII–XIV веках учеными.

Ключевые слова: мистицизм, знание, практика, Абдул Кадира Гилани, Ахмеда Яссава, Бахауддина Накшбанд, Тарикат Яссава.

Введение. Исследования проводятся в рамках этических, научных, педагогических и философских воззрений мыслителей, которые считаются неповторимой сокровищницей духовного наследия в развитии мировой науки, в частности, их учений о человеке и его социальной сущности. Действительно, изучение всеобщего духовного наследия является научной духовной концепцией, имеющей гносеологическое значение. Данная концепция является основой фундаментальных исследований важного духовного наследия в области истории философии, которые ведутся в сфере мировой науки. В современное время в религиозно-философском направлении, которое совершенствуется в теоретическом плане, актуальной темой исследований становится вопрос эффективного использования научного, религиозно-философского и исторического наследия, оставленного нашими предками. В этом смысле изучение духовного наследия суфизма имеет актуальное значение в исследовании современной философской сущности человека, развиваемой на основе общечеловеческих ценностей.

В духовном наследии зрелых представителей суфизма - Абдул Кадира Гилани, Ахмеда Яссава, Бахауддина Накшбанди, философском анализе сущности человека и социально-философской проблематики суфизма в мире получен ряд научных результатов, среди которых следующие научные результаты: В истории суфизма, духовном наследии мыслителей Средней Азии, в частности, научно обоснована роль критериев совершенства в общественной жизни в творчестве суфизма. В частности, особое внимание уделяется единству знания и действия в развитии человека. Потому что во все времена внутренний мир человека, его душевное состояние были темой, привлекавшей внимание ученых. В частности, можно наблюдать гармонию идей таких известных суфийских орденов, как Ясавия, Кадирия и Ходжаган-Накшбандия, с общественной жизнью. Идея единства знания и действия, особенно в развитии человека, отчетливо прослеживается в трудах всех трех ученых.

Что касается учения Кадирия, то это учение занимает такое же место в истории народов Средней Азии, как и учение Накшбанди, идеи обоих учений дополняют друг друга, а представителями этих орденов были простые люди и земледельцы. Потому что эти учения не имели необычных требований и критериев. По сути, люди стремятся к просветлению и совершенствованию. Просветление достигается посредством знания. В этом отношении труды Абдулкадыра Гилани представляют поучительные мысли: «О братья, знание без действия не принесет вам пользы. Вам нужно действовать по законам Аллаха, записанным на страницах. Если вы будете действовать по ним, день за днем, год за годом, вы увидите плоды этого в себе» [1]. Эта идея приводит к качествам совершенства в суфизме.

Аналогично, в учении Хазрата Бахауддина Накшбанди, известного в Бухаре как Балогардон и Накшбанд, большое внимание уделяется единству знания и действия: Будь как свеча, жги свечу слепо и исповедуй свое сердце, Очевидно, что это принесёт другим свет и добро.

То есть ученый должен быть самоотверженным, и это самопожертвование накшбандийцы сравнивают со свечой. Хотя свеча и сгорает, она распространяет свет, делясь добром с другими. Если бы каждый человек проявил такую бескорыстность по отношению к своей семье, детям или ученикам, то в этом мире умножилось бы бескорыстных поступков, а чувство любви и сострадания вышло бы на первый план среди людей. С другой стороны, Хазрат Бахауддин Накшбанд всегда считал здоровье сердца и души важнейшим фактором здоровья тела, и по этой причине он уделял серьезное внимание халальной пище, которая была источником силы для тела.[2]

Теперь, если мы обратим внимание на учение Яссавия, то основателем этого учения был один из учеников Абдухолика Гиждувани, известного мистика своего времени. Из Гиждувани известно, что Хазрат Бахауддин Накшбанд также получил образование в стиле увайси. Мыслители того времени внесли весомый вклад в развитие не только исламского мира, но и мировой науки. Медресе, как форма исламского образования, распространились по всему мусульманскому Востоку и стали центрами духовного воспитания. Одним из ярких примеров этому было течение яссавия.

Методы исследования. Тарикат Яссавия, основанный в XII веке Ахмадом Яссави, представляет собой одно из значимых направлений в суфизме. Этот орден оказал серьёзное влияние на духовное становление тюркоязычных народов, активно способствуя распространению ислама в кочевых и оседлых обществах Центральной Азии. Биография и учение Ахмада Яссави. Ахмад Яссави родился в 1093 году в Сайраме (совр. Казахстан) в семье религиозного деятеля Ибрагима. Яссавий, Ходжа Ахмед Яссавий (город Сайрам близ Ясса, около второй половины XI века – 1166 год) – один из известных представителей суфизма, великий поэт тюркских народов. Его отец, шейх Ибрагим, был одним из самых влиятельных людей секты Джавонмард. Яссави писал на языке чигатой. Позже он отправился в Бухару, где продолжил обучение под наставничеством великого суфийского шейха Юсуфа Хамадани (1048–1140). Юсуф Хамадани был выдающимся представителем суфизма, известным своей глубокой духовной мудростью и строгими аскетическими практиками. Он оказал огромное влияние на Яссави, прививая ему основы мистицизма, смирения и служения обществу. Ахмад Яссави стал одним из учеников Хамадани, и после его смерти на некоторое время возглавил его школу, прежде чем вернуться в Туркестан. Он проповедовал учение, близкое простому народу, адаптируя исламские традиции под тюркскую культуру и образ жизни.

Учение тариката Яссавия основывается на нескольких ключевых принципах:

1. Зикр (помянуть Аллаха) — последователи ордена практиковали особый ритуал коллективного зикра, известный как "жахарий" (громкий зикр).
2. Аскетизм и смирение — Яссави призывал к отказу от мирских благ и подчёркивал важность духовного очищения.
3. Простота и доступность в религиозной практике — адаптация ислама под культурные особенности тюркских народов, что способствовало его широкому распространению.
4. Любовь к ближнему и служение обществу — преданность делу нравственного воспитания народа.
5. Поэтическая форма передачи знаний — Ахмад Яссави активно использовал поэзию на тюркском языке (двухстишия "хикметы"), что сделало его учение доступным широким слоям населения.

Тарикат Яссавия оказал огромное влияние на исламскую культуру Центральной Азии и за её пределами: Распространение ислама среди тюркских народов — суфии-яссавийцы способствовали исламизации кочевых племён, сохраняя их культурные традиции. Формирование духовной элиты — последователи ордена играли ключевую роль в обществе, выступая наставниками, учителями и религиозными лидерами. Влияние на другие суфийские ордены — идеи яссавизма повлияли на развитие орденов Накшбандия и Бекташия.

Современное влияние в Узбекистане, Казахстане — в современной религиозной жизни идеи Яссавия продолжают оставаться актуальными. Некоторые суфийские общины, вдохновлённые его учением, придерживаются традиций духовного совершенствования, основанных на зикре и аскетизме. Тарикат оказывает влияние на религиозное образование и практику в регионах страны, особенно в Ташкенте, Бухаре и Самарканде. Тарикат Яссавия оказал огромное влияние на исламскую культуру Центральной Азии и за её пределами:

Результаты. После смерти шейха Юсуфа последнего Яссави, он некоторое время возглавлял его школу, а затем вернулся в Туркестан. В возрасте 63 лет он ушёл в подземную келью, желая уподобиться Пророку Мухаммеду, и провёл остаток жизни в молитве и размышлении. Несмотря на отшельничество, его идеи получили широкое распространение и стали основой религиозной практики среди тюркских народов.

Ходжа Ахмет Яссави был первым талантливым тюркским поэтом, написавшим свои произведения на огузско-кыпчакском диалекте. Среди наиболее известных его произведений — «Диван-и хикмет» («Книга мудрости»), «Мират-ул Кулуб» («Зеркало души»), «Пақыр-нама» («Сказание о бедном»). Но наиболее известной является «Диван-и хикмет» («Книга мудрости») которая написана на старотюркском языке с кыпчакским диалектом и относится к общему наследию тюркоязычных народов. «Диван-и Хикмет» переписывался множество раз, редактировался, дополнялся. Рукописи произведения хранятся, в основном, в библиотеках Ташкента, Санкт-Петербурга, Стамбула и в Алматы [7]. В последние десятилетия «Диван-и Хикмет» несколько раз переиздавался как за рубежом, так и в Казахстане. Идея практики и знания также присутствует в мудрости Яссави:

*Охир замон шайхларидин сўзлойин,
Иймон-ислом билмай шайхлиқ қилор эрмиш,
Илм ўрганмай, амал қилмай, маъни уқмай,
Охиратда қаро юзлук бўлор эрмиш[8].*

Перевод:

Расскажу вам о шейхах конца времен,
Не становитесь шейхом, не зная Ислама.
Не изучая, не практикуя, не вслушиваясь в смысл,
В конце цвета, будет лицо черное.

В авторском произведении религиозно-философского характера автор, будучи основателем и пропагандистом суфизма, сумел проявить свое поэтическое «я» и в достаточно высоком художественном стиле изложить правила ислама и принципы суфийского понимания жизни и роли человека в ней. Главная цель человека, по мнению суфистов – посвятить свою жизнь всецело поклонению Аллаху и очищению от грехов, чтобы в конце концов приблизиться к Творцу и слиться с Ним воедино. Именно эту идею воспевают Ахмет Яссави. Он излагает четыре пути или этапа достижения такой цели. Это – шариат, таарихат, марифат и хакикат. Шариат – это свод канонов и установлений ислама, тарихат – осознание суфизма как учения с философским содержанием, марифат – познание смысла единого бога и хакикат – постижение сущности Аллаха и стремление приблизиться к Нему. Все это преподносится Ахметом Яссави как нравственная проблема, как принцип жизненного бытия.

Автор строго придерживается метода изложения от первого лица и пути очищения и самосовершенствования связывает с возрастными этапами своего взросления и становления как человека, уверовавшего в Аллаха и полностью посвятившего себя поклонению Создателю и служению исламу. Неслучайно он часто говорит о блаженной любви к Всевышнему и о том, как он видел Творца и пророка Мухаммеда, как вдоволь насадился вином, т.е. божьей милостью. В суфийской литературе любовь и вино воспринимаются в символическом смысле: любовь – это влюбленность в Аллаха, а вино – милость Аллаха [9]. Хожа Ахмад Ясави убеждает всех в истинности слов (хадиса) Пророка: «Основа веры – совесть» и призывает всех к набожности, терпеливости, покорности).

Учения Ходжа Ахмета Яссауи, выраженные в «Хикметах...» пользовались большим успехом и, среди его учеников – последователей было много впоследствии известных имен, поэтов суфиев, религиозные и поэтические школы. Согласно содержанию одного из них:

Для божественной проповеди нужен учитель
У этого учителя должен быть надежный ученик
Работая усердно, они должны заслужить высшую благодарность
Такие любящие и преданные
Будут отмечены Всевышним» [10]

Призывы к добру и милосердию, удовлетворение малым, обличение лжи и корысти, проповедование аскетизма и духовно-нравственного очищения души являлись главными из постулатов учения А. Яссауи и они находили отклики у его мюридов (учеников) и последователей [11]. Духовная чистота к которой призывал учитель и собственное соответствие этим положениям возносит А. Яссауи в ранг духовного наставника и к проименованию мыслителя «мудрецом из мудрецов», «зеркалом двух миров» как называет его в своих трудах один из его последователей Сулейман Бакыргани (1186). Последовательно развивают идеи Яссауи Жунус Амре (1250), Суфи Аллаяр и Ахмет Хазани, жившие в XVIII веке.

Обсуждение. Ордена кадырия, яссавия и накшбандия сыграли значительную роль в исламизации Центральной Азии, сохранив при этом местные культурные особенности. Их влияние отразилось в формировании духовной элиты, а также в развитии других орденов, таких как кубравия и Бекташия. В современном Узбекистане и Казахстане эти учения продолжают жить: зикр, аскетизм, наставничество и нравственные ориентиры остаются актуальными в религиозной жизни, особенно в таких городах, как Ташкент, Бухара и Самарканд.

Архитектурное наследие. Мавзолей Ахмада Яссауи в Туркестане был возведён по приказу Тамерлана в конце XIV века. Комплекс включает 35 помещений и отличается монументальными размерами (46,5 × 65,5 м), высоким главным куполом (44 м) и декоративной отделкой из глазурованной плитки и мозаики. Это сооружение является не только архитектурной жемчужиной, но и духовным центром, включённым в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО (2003). До сих пор остаётся знаменитым местом посещения для мусульман, особенно из Казахстана, Узбекистана и других тюркоязычных стран. Этот мавзолей символизирует влияние Ахмада Яссауи на исламскую культуру, а также роль Тамерлана в развитии архитектуры Средней Азии.

Учение Накшбандия, которое является одним из приемлемых путей человеческого развития, было основано Бахауддином Накшбандом. Он был образцом для подражания как совершенный человек, который теоретически обосновал и практически реализовал знания о времени, числе, сердце, душе и концепции хранителя, которые важны для понимания и совершенствования человека. Учение, основанное Бахауддином Накшбандом, было развито его учениками Алауддином Аттаром, Мухаммадом Порсо, Алауддином Гиждунани, Якуби Чархи. Ходжа Ахрори Вали превратил его во всеобщее учение.

Махдumi А'зам ещё больше усовершенствовал учение Накшбанди, обогатив его теоретически. Это учение в форме Накшбандия-Муджадидия, Накшбандия-Халидия до сих пор широко распространено в Азии, Европе и Америке. Орден Накшбанди и учения, основанные Бахауддином Накшбанди, сохранились как универсальное, дающее жизнь учение, поскольку они находятся в гармонии с совершенством и интересами всего человечества.

Заключение. В суфизме существовало множество сект. Среди них Кадирия (Иран и Афганистан), Рифайя (Иран), Тайфурия (Арабские страны), Мавлавия (Турция), Чистия (Индия, Пакистан), Бектошия (Турция), Сафавия (Иран) и другие, которые до сих пор сохранились в некоторых странах Востока. В Средней Азии ранее были распространены секты ходжагон, ясавизм, кубровизм, накшбандизм, сухравардия.

Одной из самых распространенных сект в исламском мире является Кадирия. Ее основателем и лидером является Абдулкадир Гилани.

К концу XIII — началу XIV века в Ираке и Сирии возникли отдельные центры кадаритства. Местная багдадская община сохранилась вокруг мечети, построенной над могилой Абдула Кадира в Багдаде, Ирак. Монгольские завоеватели, а точнее, воины внука Чингизхана, Хулог-хана, разрушили мавзолей Абдулкадира. Арабский путешественник Ибн Баттута, посетивший Багдад в 1326 году, не оставил никаких сведений об этой гробнице или мавзолее. Он не процветал до тех пор, пока османское правительство не сделало эту землю святым местом [12].

Орден Ясавия представляет собой важное духовное и культурное явление, оказавшее долговременное воздействие на мусульманскую идентичность тюркских народов. Ахмад Ясави стал символом нравственного совершенства, его учение продолжает вдохновлять поколения, а мавзолей остаётся местом паломничества и уважения. Тарикат Ясавия — это не просто религиозное движение, но важная культурно-историческая традиция, сыгравшая значительную роль в исламизации тюркского мира. Его влияние ощущается до сих пор, а учение Ахмада Ясави продолжает вдохновлять в академических кругах, а также находят отражение в современном духовном и общественном развитии тюркских народов.

Список литературы:

1. А.Гилоний. Сиррул асрор. Мактубот. –Тошкент: “Мовароуннахр” нашриёти, 2005. –Б.26.
2. Г.Н.Наврӯзова. Накшбандия - камолот йўли. -Т.: 2006. -Б.78.
3. Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет. — Алматы: Атамұра, 2001. — 256 с.
4. Досай Кенжетай. Суфизм и традиции ясавизма. — Нур-Султан: Фолиант, 2015. — 320 с.
5. Бартольд В. В. Ислам в Средней Азии. — М.: Наука, 1966. — 200 с.
6. Оллендорф Д. Суфизм в Центральной Азии. — Лондон: Routledge, 1999. — 278 с.

7. Караев О. Духовные традиции Центральной Азии. — Ташкент: Узбекистон, 2003. — 312 с.
8. <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/741>
9. Yunusova G.S., Kazimova G.Kh. Cultural and religious legacy of Ahmad Yassavi. — BukhETI, Bukhara, Uzbekistan.
10. Каримов Сухроб Юсупович. (2024). Орден накшбандия: история, учение и влияние. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14509878>
11. Аббас и исламизация средней Азии. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14736948>
12. Г.С.Юнусова. Абдулқодир Гийлоний таълимотида инсон моҳияти. Монография. -Бухоро: 2023. Бухоро нашриёти, -Б26.

Автор:

Мадалиев Ярмухаммат Худайбергенович - Доцент Узбекского государственного университета мировых языков, Доктор философии (PhD).

UDK 372.81

THE CATEGORY OF MOTIVATION IN THE PARADIGMS OF PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE

FALSAFIY BILIMLAR PARADIGMALARIDA MOTIVATSIYA KATEGORIYASI

КАТЕГОРИЯ МОТИВАЦИИ В ПАРАДИГМАХ ФИЛОСОФСКОГО ЗНАНИЯ

Мадаминов Баходир Шарифжонович

Наманганского государственного университета. 160119, Наманганская область, Наманган, ул. Уйчи, 316

E-mail: madaminov-b2026-1@gmail.com

Annotation: This article is devoted to the analysis of the category of motivation as a key element in the system of physical culture and sports in the context of paradigms of philosophical knowledge. Motivation is considered as an integral component of the physical culture of an individual, including a system of needs, interests, beliefs and value orientations aimed at the active development of the values of physical improvement and a healthy lifestyle. The emphasis is placed on the motivational and value component of individual physical culture, where motivation acts as a motivating force associated with socio-psychological factors, external and internal stimuli.

Key words: motivatsiya, jismoniy tarbiya, falsafiy paradigmalar, jismoniy tarbiya, motivatsion-qiyamat komponenti, ichki va tashqi motivatsiya, mustahkamlik

Аннотация: Данная статья посвящена анализу категории мотивации как ключевого элемента в системе физической культуры и спорта в контексте парадигм философского знания. Мотивация рассматривается как интегральный компонент физической культуры личности, включающий систему потребностей, интересов, убеждений и ценностных ориентаций, направленных на активное освоение ценностей физического совершенствования и здорового образа жизни. Акцент делается на мотивационно-ценностном компоненте физической культуры личности, где мотивация выступает побудительной силой, связанной с социально-психологическими факторами, внешними и внутренними стимулами.

Ключевые слова: мотивация, физическая культура, философские парадигмы, физическое воспитание, мотивационно-ценностный компонент, внутренняя и внешняя мотивация, сила духа.

Annotatsiya: Ushbu maqola jismoniy tarbiya va sport tizimining asosiy elementi sifatida motivatsiya kategoriyasini falsafiy bilimlar paradigmalarida kontekstida tahlil qilishga bag'ishlangan. Motivatsiya jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi qadriyatlarini faol rivojlantirishga qaratilgan ehtiyojlar, qiziqishlar, e'tiqodlar va qiymat yo'nalishlari tizimini o'z ichiga olgan shaxs jismoniy madaniyatining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Asosiy e'tibor individual jismoniy madaniyatning motivatsion va qadriyat komponentiga qaratiladi, bu erda motivatsiya ijtimoiy-psixologik omillar, tashqi va ichki stimullar bilan bog'liq bo'lgan rag'batlantiruvchi kuch sifatida ishlaydi.

Kalit so'zlar: motivatsiya, jismoniy tarbiya, falsafiy paradigmalar, jismoniy tarbiya, motivatsion-qiyamat komponenti, ichki va tashqi motivatsiya, mustahkamlik.

Введение. В мире спорта, где каждый старт – это вызов судьбе, а финишная черта – символ преодоления невозможного, мотивация предстаёт как невидимая сила, толкающая атлета вперёд сквозь боль, усталость и сомнения. Представьте бегуна на марафонской дистанции, его: тело кричит об остановке, но внутренний огонь – воля к победе – заставляет шаг за шагом приближаться к цели. Этот огонь, эта жажда триумфа, не просто психологический импульс; она коренится в глубинах человеческой природы, которую веками пыталась постичь философия.

Сегодня на первый план выдвигается вопрос о человеческом содержании проводимых реформ, формирования гражданского общества и модернизации социальной действительности. Люди, особенно творческие, активные, настоящие творцы своей судьбы, активные участники реформ социально-исторического модернизационного процесса. Значит, модернизация социальной действительности, формирование нового социума – результат действительности, активности людей, и оно показывает объективность социально – исторической закономерности. «Здесь нет произвола и индетерминизма, но историческая закономерность имеет как бы «локальный» характер, ибо обнаруживается всегда в неповторимых событиях и получает субъективную окраску, пройдя через людей, их поступки и психику, мысли, идеи, чувства» [1; С.51].

Во все времена спортсмены также определяли ход развития общества, объединяя народы вокруг общих ценностей и вдохновляя людей на преодоление себя, поскольку любое общество нуждается в ярких примерах высокого служения долгу, проявления силы воли, ума и отваги, превосходящих обычную меру. Атлеты, преодолевающие невероятные трудности на пути к победам, становятся мощным источником мотивации, побуждая миллионы к активному образу жизни, самосовершенствованию и достижению личных целей.

Сегодня в мире усиливается внимание к изучению трансформации концепта героической личности в современной культуре, где спорт играет ключевую роль, а именно массовое сознание испытывает перманентную потребность в сопричастности феномену героизма через истории реальных чемпионов, которые мотивируют на упорство, дисциплину и веру в свои силы. В этом контексте спорт становится ареной не только физического, но и психологического трансцендентного опыта, где великий спортсмен воплощает метамотивацию – стремление к самоактуализации и нравственным ценностям.

Экстравертность – проявление дальних пределов человеческого «Я», его метамотивация. Как пишет А.Г.Маслоу «интроекция высшего означает расширение «Я» ...Грань между «Я» и «Не – Я» стирается. По мере того, как человек включает в пределы своего «Я» частицы внешнего, начинают определять самого себя в категориях им персонального, между ним и окружающим его миром остается все меньше различий и противоречий [2; С. 325].

Эта идея расширения «Я» через интроекцию высшего находит яркое воплощение в мотивации к занятиям спортом, особенно на уровне метамотивации и самоактуализации. Когда спортсмен преодолевает физические пределы – будь то марафонец, преодолевающий дистанцию, или альпинист, покоряющий вершину, - происходит стирание грани между внутренним «Я» и внешним миром. Тело, природа, движение сливаются в единое целое: усилие перестает быть борьбой с «Не-Я», а становится гармоничным расширением себя.

Социально-философское исследование предполагает рассмотреть внутренние побудительные мотивы через ее поведение, деятельность. Сегодня мы живём в такое время, когда утверждение нового мышления и построения нового общества, связанного с отказом от догматического видения многообразной жизни, отложившихся в минувшие десятилетия стереотипов, одномерно негативной оценки традиционного для нас в жизни, требуют нового подхода к поведению, познанию людей, к деятельности.

В социально-философском подходе мотивация трактуется как вид духовной деятельности – мыслительный процесс осознания потребностей, средств и целей, соотносённых с системой ценностей (личных, групповых, общественных). Она включает борьбу мотивов, детерминированную опытом и ценностными ориентациями.

Аксиома: «Деминург прогресса – человек. Его голова и руки – истинные творцы всех прогрессивных преобразований. От поколения к поколению на протяжении многих веков и тысячелетий человек в процессе своей деятельности развивает и улучшает общество, в котором он живёт, одновременно развивая и совершенствуя самого себя» [3; С.12]. Как сказал Н.А. Бердяев: «Человек есть принципиальная новизна в природе. Он зависит от природной среды, и вместе с тем он гуманизирует эту среду, вносит в неё принципиально новое начало. Творческий акт человека в природе имеет космогоническое значение» [4; С.22]. Но возникают вопросы, которые волнуют не одно поколение. Как происходит гуманизация среды? Каким образом осуществляется влияние человека на среду, на общество, на действительность? Каковы механизмы этого влияния на поведение людей, мораль, нравственность? В чём эти механизмы проявляются или чем они измеряются? Однако «жизненный путь одного человека не позволяет дать ответы на поставленные вопросы. Для этого надо обратиться к историческому опыту всего человечества. То есть к опыту неисчислимой массы людей, которые своим трудом порознь и сообща, в разное время создавали и продолжают создавать сегодня наш огромный, многосложный, противоречивый мир» [5; С.12]. Но это не означает, что личность, её поведение, поступки, социальная деятельность не влияют на ход развития общества, на нравственное становление поколений, на жизнедеятельность людей.

Физическая культура как часть общей культуры человечества не только укрепляет здоровье человека и развивает его физические качества, но и формирует важные нравственные черты: дисциплину, волю к победе, коллективизм, ответственность и уважение к другим. Занятия спортом и физическими упражнениями способствуют социализации личности, помогая ей осваивать нормы поведения, развивать лидерские качества и умение работать в команде.

Социальная деятельность имеет свои мотивы, и любая деятельность должна быть мотивирована. Как пишут доктора философских наук, профессора В.Ж.Келе и М.Я.Ковальзон, «человек может действовать под влиянием самого низменного интереса, но мотивы при этом выставляя благородные, чтобы оправдать свои действия перед другими, да и перед самим собой. Поэтому по мотивам нельзя судить ни о действиях, ни о реальных интересах людей» [6; С.137]. Конечно, такое суждение не может не вызвать недоразумение у специалистов по социальной психологии. По их утверждению «мотивы – то, что побуждает деятельность человека, ради чего она совершается.

Преданность призванию – источник, важный психологический мотив, ведущий человека к подвигу, героизму. Правда, А.Г. Маслоу этот мотив рассматривает как преданность любимому делу. «Слава», «призвание, «служение» или «миссия» кажутся блеклыми и банальными, они не в состоянии придать страстного, самозабвенного и искреннего отношения таких людей к своей работе. Эти увлеченные люди, люди, посвятившие себя любимому делу, «внеположному» по отношению к их «Я». Они служат своему призванию, знают о своем предназначении, воплощенном в их работе» [2; С. 314].

Поэтому любое общество, которое хочет развиваться, совершенствовать свои институты и воспитывать патриотов, должно заботиться о становлении социально активной личности. Хотя деятельность и активность взаимосвязаны, но учёные отмечают и принципиальное отличие деятельности и активности. В социально-философской литературе отмечают, что «деятельность исходит из потребности в предмете, а активность – из потребности в деятельности, поэтому потребность в деятельности (в труде) и связанном с ней общении возникает в контексте значений и ценностей всей жизни. Для деятельности зависимость от предмета потребности будет непосредственной (опосредованной соответственно на уровне личности её мотивами, волей и т.д.), а для активности эта зависимость опосредована деятельностью. Можно сказать, что активность не только качественно присуща самой деятельности, придаёт ей определённую «окрашенность», но структурно более сложно организована. Активность определяет, деятельность (с её структурами, функциями) мотивы, цели, направленность, желания (или нежелания) осуществлять деятельность, то есть является движущей силой, источником пробуждения в человеке его «дремлющих» потенциалов» [7; С.77].

Мотивы выступают своеобразными опорами для социальной активности. Поэтому, как правильно подчёркивает К.А. Абульханова-Славская, «такими опорами могут выступать как внешние (коллектив, группа, культура, традиции и т.д.), так и внутренние (ценности, потребности, установки, мотивы личности и т.д.) мотивы [7; С.82]. Значит, какими бы мотивами не объяснял субъект своих действий, поступков они остаются побудительными силами социальной активности, в том числе и в спортивной деятельности. Нам не так уж важно чем мотивирует субъект свою активность, подвиги, самоотверженность, они

являются предметами исследования психологов, но для нас ценно то, что мотивы, в структуре потребностей, интересов, устремлений оказывают влияние на социальное поведение человека, на его самоутверждение и самореализацию, мотивы, находясь в глубине сознания, выступая как проявление подсознательного акта, порой усиливают творческий порыв, устремления человека, волевое усилие, которое особенно ярко проявляется в спорте: именно там внутренние мотивы превращают обычного человека в атлета, способного преодолевать физические пределы, устанавливать рекорды и достигать вершин самореализации через упорные тренировки, соревновательный дух и триумф победы.

Литература:

1. Гуревич А. Я. Об исторической закономерности // Философские проблемы исторической науки. – М.: Наука, 1989.
2. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. – СПб.: Изд. группа «Евразия», 1997.
3. Понамарёв Л. Н., Шинкаренко В. В. В чьих руках колесо истории? – Москва.: Мысль, 1989.
4. Плахов В.Д. Традиции и общество. Опыт философско-социологического исследования. Москва: Мысль, 1982.
5. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения в 5-ти тт. Т. II. – Москва.: Политиздат, 1956.
6. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. – Москва: «Правда», 1989.
7. Абулхакова – Славская К. А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991.

Автор:

Мадаминов Баходир Шарифжонович - Кандидат педагогических наук, доцент Наманганского государственного университета.

UDK 372.879.6

THE EFFECTIVENESS OF USING INTERACTIVE METHODS IN TEACHING RUNNERS IN GRADES 1-4

I-IV SINF O'QUVCHILARINI YUGURISH TURLARIGA O'RGATISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ БЕГУНОВ В 1-4 КЛАССАХ

Mamatkulov Akmal Axmadaliyevich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4- mavze

E-mail: akmal.mamatkulov@gmail.com

Annotation. This article discusses the methods of teaching 1st-4th graders to participate in interactive learning, conducting it in accordance with modern trends, the necessary conditions for the success of the funds allocated to physical education in the educational process, conducting classes in accordance with the study contingent, improving health, improving health, helping to observe socially mature individuals, such as being active and ambitious in classes.

Key words. Modern trend, interactive methods, simulation, illustration, communication, reflection, cognitive activity.

Annotatsiya. Ushbu maqolada, 1-4 sinf o'quvchilarini interfaol metodlar yordamida yugurish turlariga o'rgatishni, zamonaviy tendensiyalarga mos holda olib borishni, ta'lim jarayonida jismoniy tarbiya oldiga qo'yilgan maqsadlarga muvaffaqiyatli erishish uchun zaruriy shartlar, o'quvchilar kontingentiga mos holda darslarni jozibador, qiziqarli va mazmunli o'tkazish, yugurish turlariga ongli munosabatni shakllantirish, sog'liqni yaxshilash, darslarda faol va intuluvchan bo'lish kabi ijtimoiy jihatdan yetuk shaxslarni shakllantirishga ko'mak berish haqida bahs yuritiladi.

Kalit so'zlar. Zamonaviy tendensiya, interfaol metodlar, simulyatsiya, ilustratsiya, komunikatsiya, refleksiya, kognitiv faollik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются методы обучения учащихся 1-4 классов интерактивному обучению, его проведение в соответствии с современными тенденциями, необходимые условия для успешного использования средств, выделенных на физическое воспитание в образовательном процессе, проведение занятий в соответствии с контингентом учащихся, улучшение здоровья, содействие социально зрелым личностям, таким как активность и целеустремленность на уроках.

Ключевые слова. Современные тенденции, интерактивные методы, моделирование, иллюстрация, коммуникация, рефлексия, познавательная деятельность.

Kirish. Prezident Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojatnomasida: O'zbekiston 2026 yili 46-Butunjahon shaxmat olimpiadasiga, 2027-yilda 20 yoshgacha bo'lgan futbolchilar o'rtasidagi jahon chempionatiga, 2029-yilda esa Yoshlar Osiyo o'yinlariga mezbonlik qiladi. Shu bilan birga, 2026-yilda yurtimizda ilk bor maktab o'quvchilari o'rtasida nufuzli xalqaro kimyo va informatika olimpiadalari, Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo davlatlar talabalari o'rtasida muhandislik yo'nalishlarida, Turkiy davlatlar texnikum o'quvchilari o'rtasida kasb yo'nalishlarida xalqaro olimpiada o'tkaziladi. Bunday nufuzli tadbirlar Vatanimizni rivojlangan sport va ilm-fan mamlakatiga aylantirish, uning obro'-e'tiborini yuksaltirishga xizmat qiladi – deb ta'kidladilar [1].

Globallashuv va dunyoda yangi geosiyosiy o'zgarishlar sharoitida ta'lim yangi qiyinchiliklarga duch kelmoqdaki, ularning yechimi nafaqat kelajak avlod uchun, balki butun jamiyat rivojlanishida ham muhimdir. Zamonaviy ta'lim tizimida eng muhim vazifa, zamonaviy o'quvchilarning bilim olishda faol ishtirok etishlari va bu bilimlarni amalda ijodiy qo'llay olish imkonini beradigan sharoitlarni yaratishdan iboratdir. Shu maqsadda o'qituvchilar bugungi kunda fan nuqtai naaridan kelib chiqqan holda turli xil zamonaviy interfaol metodlardan foydalangan holda har bir darsni qiziqarli tashkil etishga, o'quvchilarning kognitiv faolliklarini rivojlantirishga, ularni ta'lim jarayonida faol ishtirok etishga yo'naltirmoqdalar [2,4].

Shu boisdan ham bugungi kunda, interfaol o'qitishga bo'lgan talab o'z mavqeini yo'qotmagan. Bu esa yuqori texnologik muhitda yashovchi yoshlarning turmush tarzlaridagi o'zgarishlar axborot jamiyatida ham doimiy ravishda takomillashib borayotganligidan dalolat beradi. Zero, vaqt o'tgan sari an'anaviy o'qitish metodlari yuqori natija bera olmasliklari namoyon bo'lmoqda. Ana'naviy o'qitish metodlari bevosita to'yingan passiv o'qitishga aylanib qolmoqda. Shu boisdan ham dinamik o'zgarishlarga javob beradigan yangi o'qitish uslubiyo'tiga ehtiyoj tobora ortib bormoqda [3,5,6].

Ma'lumki, jismoniy tarbiya nuqtayi nazaridan qaralganda sportning yengil atletika turi o'quvchilarning harakat malakalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi [7,8].

Biroq, yengil atletika ko'plab afzalliklarga ega bo'lsa-da, bolalar uni bir xil ya'ni, kamroq qiziqarli sport turi deb hisoblaydilar. Bunday qarash o'quvchilarni maktab jismoniy tarbiya darslariga bo'lgan motivatsiyalarini va ishtiroklarini susayishiga olib kelishi mumkin. Bu esa o'z navbatida yugurish turlariga bo'lgan qiziqishni ham cheklashga sabab bo'ladi. Ushbu muammoni bartaraf etishda jismoniy tarbiya o'qituvchilari va murabbiylar o'quvchilarni yugurish turlariga o'rgatishning yangi interfaol metodlarini ishlab chiqishni va uni amaliyotda qo'llashni taqozo etmoqqa [6].

Ilmiy adabiy manbalarda keltirilishicha yugurish mashqlari, yengil atletikadagi asosiy vositalardan biri sifatida ta'riflanib u bevosita jismoniy tayyorgarlikni yaxshilab bolalarning muvozanat va reaksiya tezligini rivojlantiradi. Yugurish turlari bo'yicha malaka va ko'nikmalar shakllanib borilishi evaziga boshqa sport turlarini ham samarali o'zlashtirilishiga imkoniyat yaratiladi [5].

Interfaol o'qitish metodlar nafaqat bilim olish, balki analitik, tanqidiy fikrlash va muloqot ko'nikmalarini ham rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Guruh muhokamalari, rol o'ynash, amaliy mashg'ulotlar va loyihaga asoslangan o'qitish kabi usullar o'qituvchilar uchun dinamik va rag'batlantiruvchi sinf muhitini yaratishda dolzarb ahamiyatga ega.

1-4 sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan jismoniy tarbiya darslarida, interfaol metodlar yordamida yugurish turlariga o'rgatishni nafaqat zamonaviy tendensiya muhitida, balki jismoniy tarbiya fani oldiga qo'yilgan maqsadlarga ham muvaffaqiyatli erishish uchun zaruriy shartdir. Bu esa o'z navbatida har bir o'qituvchi uchun darslarni jonli, qiziqarli va mazmunli tashkil etishga yordam beradi. Sinfda o'quvchilarning muvaffaqiyatga erishish holatini to'liq his qilishga undaydi.

Umumta'lim maktab o'quvchilari uchun ishlab chiqilgan jismoniy tarbiya bo'yicha milliy dasturda yugurish turlariga katta e'tibor qaratilgan. Chunki jismoniy tarbiyada qo'llaniladigan turli xil metodlar orasida yugurish bilan raqobatlasha oladigan hech qanday mashq yo'q. Bu o'z navbatida eng oddiy va eng tabiiy qulay hamda keng qamrovli mashq bo'lib, ko'lami jihatidan jismoniy mashqlarni sarmazmun qilishda o'z hisssasi bor.

Yugurish mashqlari darsning deyarli barcha bo'limlarida jismoniy tarbiyaning majburiy komponenti sifatida qo'llaniladi. Chunki, yugurish mushak-skelet, yurak-qon tomir, nafas olish va boshqa tana tizimlarini muvozanatda saqlashga yordam beradi. Yugurish mashqlari irodani mustahkamlaydi va qiyinchiliklarni yengishda bardoshli bo'lish tuyg'usini shakllantiradi. Yugurish texnikasini o'zlashtirish uchun tavsiya etilgan mashqlar ma'lum bir metodologik ketma-ketlikda joylashtirilgan bo'lib, bevosita harakat malakalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga yordam beradi. Tezkorlik, chidamkorlik va harakat malakalarini takomillashtirish kabi mashqlar texnikasini o'rganishni parallel ravishda qo'llanilishi ham muhim ahamiyatga ega. Ularning murakkabligi hamda me'yori (jadalligi va hajmi) mashg'ulotlarni tabaqalashgan yondashuv asosida individual xususiyatlaridan kelib chiqqan holda jismoniy tayyorgarliklarini hamda o'quv materialining o'zlashtirilishini nazorat qilib boradi.

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarini yugurish turlariga o'rgatish uchun interfaol metodlardan foydalanilganda o'qituvchi bolalarga tayyor bilimlarni taklif qilmaydi, balki ularning aqliy, faol va kognitiv faoliyatlarini tahlil qila olish imkoniyatini kengaytiradi. Muloqot, ijodkorlik, jamoaviy ish va raqamli savodxonlik kabi zaruriy ko'nikmalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bunday texnologik vositalar orqali o'quvchilar o'z fikrlarini aniq ifoda etishni, mustaqil fikrlashni va bilimlarini real hayotdagi vaziyatlarga mos holda qo'llashga o'rganadilar. Ushbu kompetensiyalar akademik va professional sharoitlarda ham yuqori muvaffaqiyatlarga erishish garovidir.

Tadqiqot maqsadi. 1-4 sinf o'quvchilarini interfaol metodlar yordamida yugurish turlariga o'rgatish.

Tadqiqot ishlarini tashkil etish. Tadqiqot ishlari 1-4 sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan jismoniy tarbiya darslarida, yugurish turlariga o'rgatish orqali o'quvchilarning yosh xususiyatlari, jismoniy tayyorgarlik darajalari va individual imkoniyatlari asosida takomillashtirilgan interfaol metod orqali tashkil etildi.

Tajriba ishlarida Sirdaryo viloyati Guliston shahridagi 15-sonli, Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on tumanidagi 18-sonli, Xorazm viloyati Yangiariq tumanidagi 4-sonli, Andijon viloyati Marhamat tumanidagi 14-sonli, Farg'ona viloyati Quva tumanidagi 40-sonli, Toshkent viloyati Pskent tumanidagi 18-sonli, Jizzax viloyati Zomin tumanidagi 1-sonli, Navoiy viloyati Navoiy shahridagi 6-sonli, Buxoro viloyati G'ijduvon tumanidagi 49-sonli, Namangan viloyati Chortoq tumanidagi 5-sonli, Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanidagi 64-sonli, Surxondaryo viloyati Termiz tumanidagi 2-sonli, Toshkent shahri Mirzo Ulug'bek tumanidagi 27-sonli va Qoraqalpog'iston avtonom Respublikasi Nukus shahridagi 14-sonli umumta'lim maktablarining jismoniy tarbiya darslari jarayonida olib borildi. Tadqiqotda umumta'lim maktablarining 1-4-sinflarida tahsil oluvchi jami 992 nafar o'quvchi jalb etildi. Shundan 336 nafari qizlar va 656 nafari esa o'g'il bolalardan iborat bo'ldi.

Tadqiqot natijalari va uning muhokamasi. Umumta'lim maktablarining "Jismoniy tarbiya" darsi oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarni samarali hal etish natijasida o'quvchilarning yugurish turlari texnikasini o'zlashtirish darajalari (75-80%)ga oshgani kuzatildi.

Didaktika tomonidan yugurish turlarini o'rgatishga oid interfaol o'qitish usullari quyidagicha tasniflandi: vaziyatli usullar, muhokama usullari, empirik usullar, jismoniy tarbiya jarayonida muvaffaqiyatli qo'llanildi. Jismoniy tarbiya jarayonida vaziyatga asoslangan metodlar ham muhim ahamiyat kasb etdi, ya'ni bunda: o'yinlar, illustratsiya, fikr-mulohaza, ko'nikma, bilim va munosabatlar, mashg'ulotlar, tekshirish va o'zini o'zi baholash kabi metodlardan foydalanildi.

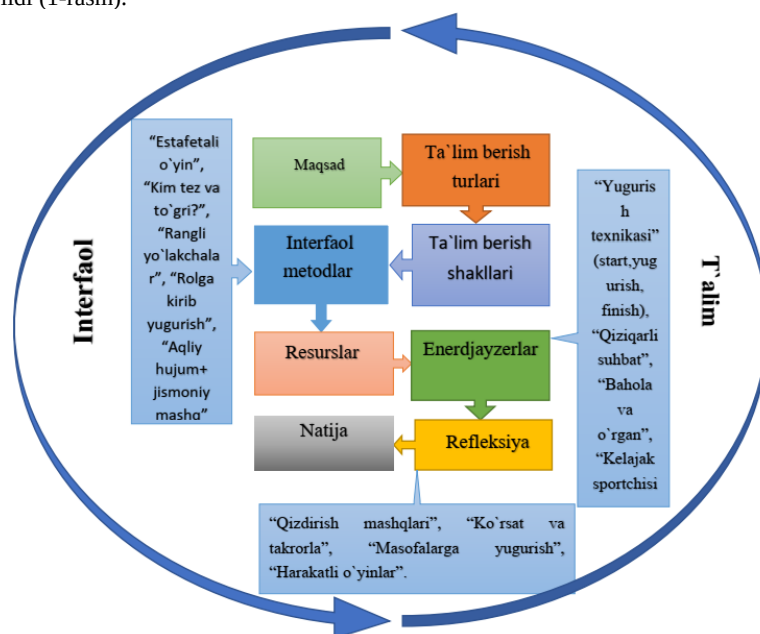
Jismoniy tarbiya darslarida o'yinlar simulyatsiya ko'rinishida qo'llanildi. U o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlabgina qolmasdan balki olgan bilimlarini amalda qo'llashga, sun'iy ravishda yaratilgan vaziyatda haqiqiy faoliyatni taqlid qilishga imkon berdi. Bundan maqsad harakat, ko'nikma va odatlarni shakllantirishdan iborat bo'ldi: o'yin orqali muloqot fazilatlarini rivojlantirildi; o'quvchilarning yugurish turlariga bo'lgan qiziqishlari oshirildi; o'quvchilarning avtonomiyasini shakllantirishda yugurish turlari bo'yicha rollar taqsimlandi.

O'quv faoliyati bevosita quyidagi tamoyillarga asoslandi: faollik, dinamizm, animatsiya, rol o'ynash, jamoaviy xarakter /jamoaviy faollik/ modellash, fikr-mulohaza, muammolilik, raqobatbardoshlik, o'ziga bog'liqlik, tizim va h.k.

1-4 sinf o'quvchilarini yugurish turlariga o'rgatishda interfaol metodlardan foydalanishning asosiy vositalaridan biri bu o'yin hisoblanadi. Chunki o'yin mashqlari va faol o'yinlar nafaqat o'quvchilarni darsga jalb qilishga, balki kuchli jamoani shakllantirishda ham samarali pedagogik uslubdir. Hikoya va o'yin vaziyatiga sho'ng'igan o'quvchilar hatto murakkab harakat ko'nikmalarini ham osonroq o'zlashtira oladilar, jamoaviy natijalarga erishishga intiladilar hamda raqobatbardosh muhitda ishlashni o'rganadilar. O'yin

shunchaki o'yin-kulgidan iborat bo'lmashligi kerak, balki darsning aniq maqsadlariga va mavzuni o'zlashtirilishiga yo'naltirilganligi hamda sport qoidalarini va etikasini o'rgatishga asoslanishi kerak.

Tadbiq etilgan model tasnifida dars davomida o'qituvchi va o'quvchilarning harakat malakalarini o'zaro baholash, erishilgan yutuqlari hamda yugurish turlari bo'yicha texnik ko'nikmalarini yanada obyektiv va aniqroq bajarishlarida o'zini baholay olish hususiyatlari shakllanib borildi (1-rasm).

1-rasm. Yugurish turlarini interfaol metodda o'rgatish modeli

Ma'lumki, interfaol o'qitishning samarali shakli bu jamoaviy va guruhli topshiriqlarni hal etishdir. Buning uchun juftliklarda yoki kichik guruhlarda ishlash kerak bo'ladi. Ya'ni, har bir ishtirokchi ma'lum bir rolni yoki vazifani bajaradi. Masalan, bir guruh o'quvchilarga yo'ldagi to'siqlardan oshib o'tishni va yana boshqa bir guruhga esa jihozlarni terib yig'ish bo'yicha vazifalar berilishi mumkin. Vazifalar bajarilgandan so'ng o'quvchilar o'z o'zlarini baholashlari va bajarilgan topshiriqni muhokama qilishlari mumkin.

Ushbu format o'quvchilarning jismoniy faollik, kommunikatsiya, yetakchilik va tahliliy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi (1-jadval).

1-Jadval

1–4 sinf sinf o'quvchilarini turli masofalarga yugurishga o'rgatishda qo'llanilgan interfaol metodlar (o'yin texnologiyalari, kichik guruhlarda ishlash, musobaqaviy topshiriqlar) asosida ishlab chiqilgan

DASTUR

№	Metod	Maqsad	Tashkil etish
1.	“Estafetali o'yin”	Jamoaviylikni rivojlantirish.	O'quvchilar 2–3 guruhga bo'linadilar. Har bir guruh navbati bilan 30 m, 60 m yoki 100 m masofalarga yuguradilar. Estafeta tayoqchasini yoki bayroqchani bir birlariga topshiradilar.
2.	“Kim tez va to'g'ri bajarish?”	Start holati texnikasiga o'rgatish.	O'qituvchi to'g'ri start holatini ko'rsatadi. O'quvchilar juftlikda yugurib, bir-birlarini baholaydilar. Eng to'g'ri start olgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.
3.	“Rangli yo'lakchalar”	Masofani his qilish va ritmi shakllantirish.	Stadion yoki sport zalga rangli belgilar qo'yiladi (har birining oralig'i 10 metrdan iborat). O'quvchilar belgilangan ranggacha yugurib boradilar. Qaysi rang qaysi masofaga mos kelishini aniqlaydilar.
4.	“Rolga kirib yugurish”	Tasavvur va emotsional faollikni oshirish	“Quyuncha kabi tez yugur”, “Otdan uzoq masofaga bardosh bilan yugur”, “Shamoldan qoch” kabi obrazli vazifalar beriladi.
5.	“Aqliy hujum+ jismoniy mashq”	Nazariyani amaliyot bilan bog'lash	Savollar: Nima uchun start past holatda boshlanadi? Nafas olish qachon muhim hisoblanadi? Javoblarga mos ravishda yugurish mashqlarini bajarish.
6.	“Bekatlarni bo'ylab aylanish”	Tezkorlik, chaqqonlik va ephillikni rivojlantirish	1-bekat: 30 m.g.a tezkor yugurish 2- bekat: 60 m.g.a o'rtacha tezlikda yugurish 3- bekat: Nafas mashqlarini bajarish 4- bekat: O'yinga oid yugurishlar Guruhlar bekatlarni navbatma navbat aylanadilar.
7.	“Raqamli texnologiya”	Individlilik hususiyatlarini takomillashtirish	Agar imkon bo'lsa: start videosi ko'rsatiladi. O'quvchilar o'z yugurishlarini telefon orqali ko'rib, xatolarini aniqlaydilar.
Kelajakka yo'naltirilgan natijadorlik		Bolalarda musobaqaviylik va sportga bo'lgan qiziqishlarini oshirish.	

Izoh. Ushbu interfaol metodlar yordamida kelajakda o'quvchilarda: yugurish qoidalarini, jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari, jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan qiziqishlari hamda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalari shakllanadi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Ular hamkorlik qilishni, rejalashtirishni, o'z harakatlarini baholay olishni va o'z erishgan natijalarini yaxshilash uchun taklif bera olishni o'rganadilar.

1-4 sinf o'quvchilarini yugurish turlariga o'yinlar orqali o'rgatish jarayonida o'qituvchi hamda o'quvchilar o'rtasida og'zaki muloqot shakllanib mustaqil va ijodiy fikrlashlar yaxshilandi.

Bu o'z navbatida o'quvchilarda tashkilotchilik ko'nikmalari va o'zaro munosabatlarni ortishiga hizmat qildi. Shuningdek, ushbu interfaol metodlardan samarali foydalanish orqali o'quvchilarda o'zini o'zi boshqarish, nazorat qila bilish va o'ziga bo'lgan ishonch tuyg'usini rivojlantishiga ko'maklashdi.

Musobaqalashuv o'yinlarida: jamoadoshlarining o'zaro ta'siri natijasida o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini va hatti harakatlarini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Bundan tashqari o'qituvchilar jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni yugurish turlariga o'rgatishda e'tiborga olinishi kerak bo'lgan quyidagi asosiy qoidalarini bilishlari shart:

- mashqlarning siklik ahamiyatiga;
- ma'lum bir harakatni mahorat darajasiga yetkazish uchun mashqlarni bir xil sharoitlarda va bir necha marta takrorlashlar talab qiladigan harakatlarni takomillashtirishga;
- nafas olish va chiqarishning mutanosibligini ta'minlash.

Umumta'lim maktablarining 1-4 sinf o'quvchilari bilan olib borilgan jismoniy tarbiya darslarida yugurish turlariga o'rgatishda foydalanilgan interfaol o'qitish metodlari o'quvchilarning faol ishtirokini rag'batlantirish va ularning kommunikativ va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali ekanligini isbotladi.

Tadqiqot davomida tadbiiq etilgan interfaol metodlar darslarni turli xil mashg'ulotlar bilan boyita oldi, materialni chuqurroq tushunishga yordam berdi va ijodiy fikrlashni rivojlantirdi (2-jadval).

Ushbu metodlarni o'quvchilarni o'ziga xos ehtiyojlariga moslashtirishda va ularning kasbiy mahoratini oshirishda muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. O'quvchilarni har tomonlama rivojlanishiga yordam beradigan va ijobiy ta'lim tajribasini sifatida samarali o'quv muhitini yarata oldi:

1. Ta'lim jarayoniga tadbiiq etilgan interfaol metodlar natijasida o'rganish hohishi statik va passivdan dinamik va interfaollikka ko'chdi.

2. Yugurish turlarini o'rgatish jarayonida interfaol metodlarni maqsadli qo'llash natijasida o'quvchilarning jismoniy tayyorgarliklari va yugurish turlariga bo'lgan qiziqishlarining oshganligi kuzatildi.

Bugungi kunda maktablar ko'plab talablarga javob berishi kerak. Maktab mijozlari orasida o'quvchilar, ota-onalar, jamiyat va professional elita bor, shu bilan birga ma'lum bir davlat pozitsiyasini saqlab qolishadi.

Maktab jismoniy tarbiyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, muntazam ravishda jismoniy mashqlar yoki yugurish turi bilan shug'ullanadigan bolalar sport yoki boshqa jismoniy mashg'ulotlarni e'tiborsiz qoldiradigan tengdoshlariga qaraganda ancha tezroq va sog'lomroq rivojlanishlari kuzatildi.

2- Jadval

1–4 sinf o'quvchilarini turli masofalarga yugurishga o'rgatishda interfaol metodlardan foydalanishga oid dars ishlanma

Dars mavzusi: Yugurish texnikasiga (start, yugurish, finish) o'rgatish

T/P	Maqsad	Vazifa	Interfaol metod	Natija
I. Kirish tayyorgarlik qism				
1.	“Qiziqarli suhbat” (5 daqiqa)	Tezlik, chaqqonlik, chidamlilikni rivojlantirish. Jamoada ishlash va musobaqa madaniyatini shakllantirish	Savol-javob Bolalardan so'raladi: Kim sportchi bo'lishni xohlaydi? Kim tez yugura oladi? Rasm yoki video orqali mashhur yuguruvchilar ko'rsatiladi	Bolalarni jismoniy tarbiya va sportga qiziqishlarini uyg'otish
2.	Badan qizdirish mashqlari - “Harakatli o'yin” (8 daqiqa)	Tezkor yugurish, yo'nalishni o'zgartirib yugurish mashq qilinadi	“Quyov va bo'ri” o'yini. O'quvchilar belgilangan chiziqdan yugurib o'tadilar	
II. Asosiy qism				
3.	a). “Ko'rsat va takrorla” b). “Bekatlar” metodi s). “Estafeta” bayroqcha	Start holatini o'rgatish Masofalarga yugurish O'yinli mashq	O'qituvchi past start holatini ko'rsatadi. O'quvchilar juftlikda bir-birini kuzatib tuzatadilar. 1-bekat: 30 m.ga tezkor yugurish; 2-bekat: 60 m o'rtacha tezlik; 3-bekat: 100 m yengil yugurish; 4-bekat: Nafas olish mashqlari. Har bir guruh 2 daqiqadan mashq qiladilar. Bayroqcha bilan yugurib topshirish.	Yugurish turlari texnikasiga o'rgatish Jamoaviylik va tezlik rivojlanadi.
4.	“Baholashni o'rgan”	Takomillashtirish	O'quvchilar bir-birlarining yugurishlarini baholaydilar: Start to'g'rimi? Qo'l harakati qanday bo'lishi kerak?	Eng faol o'quvchilar rag'batlantiriladi.
III. Yakuniy qism				
5.	“Kelajak sportchisi” refleksiya	Mustahkamlash	Savol: Bugun nimalarni o'rgandik? Kim kelajakda sportchi bo'lishni xohlaydi? Metodik jihatlar: Masofalar: 1-sinf – 20–30 m, 2-sinf – 40–60 m, 3–4-sinf – 60–100 m Har bir mashq o'yin bilan uyg'unlashtiriladi. Xavfsizlik qoidalarini tushuntiriladi.	Yugurish texnikasi puxta shakllanadi Jismoniy sifatlar rivojlanadi Sportga bo'lgan ijobiy munosabat mustahkamlanadi.

Xulosa qilib aytganda, interfaol metodlar nafaqat trend, balki zamonaviy ta'lim tizimida hayotiy zaruratdir. Chunki ular o'sib kelayotgan yosh avlodni jamiyatga ijobiy hissa qo'sha oladigan faol, mas'uliyatli va moslashuvchan o'quvchilar bo'lishga tayyorlaydi. O'quvchilarni kognitiv faolligini rivojlantirishga va ularning o'qish samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga va ko'p millatli xalqimizga Murojatnomasi. 26.12.2025 yil. <https://www.youtube.com/watch?v=St1E3kxNz-w>
2. Aleksina A. O., Levchenko A. V., Yefimov K. Yu. Ispolzovaniye innovatsionnix texnologiy v obuchenii fizicheskoy kulture i sportu: vliyaniye virtualnoy realnosti i simulyatorov na obuchayushiy protsess // Nauchno-metodicheskiy elektronniy jurnal «Konsept». - 2024. - № 05. - C. 146-159.
3. Gorlova Ya.V. Interaktivnie metodi kak innovatsionnie podxodi v obuchenii // Mir pedagogiki i psixologii: mejdunarodniy nauchno-prakticheskiy jurnal. 2023. № 04 (81).
4. Davronov N. I. Development of physical qualities of children in the heritage of our ancestors //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2020. – T. 8. – №. 3.
5. Sarvinoz Rahimjonova The role of interactive methods in the educational process Science and innovation international scientific JOURNAL ISSN: 2181-3337. 2022. Bukhara State Electronic Library. <https://elib.buxdu.uz/>
6. Sidiqova, D. (2020). Boshlang'ich sinflarda interfaol ta'lim va loyihalash texnologiyasi. SENTER NAUCHNIX PUBLIKATSIY (buxdu. uz), 4(4).
7. Wormhoudt, R., Savelsbergh, G. J., Teunissen, J. W., & Davids, K. (2017). The athletic skills model: Optimizing talent development through movement education. Routledge.
8. Pullen, B. J., Oliver, J. L., Lloyd, R. S., & Knight, C. J. (2020). The effects of strength and conditioning in physical education on athletic motor skill competencies and psychological attributes of secondary school children: A pilot study. Sports, 8(10), 138. <https://doi.org/10.3390/sports8100138>

Muallif:

A.A. Mamatkulov - Guliston davlat universiteti, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

UDK 372.800.4

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS IMPACT ON HUMAN LIFE

SUN'IY INTELLEKT VA UNING INSON HAYOTIGA TA'SIRI

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЖИЗНЬ ЧЕЛОВЕКА

Ahtamqulov Muhriddin Ahtamqul o'g'li, Narzullayeva Madina Shomurodovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat Universiteti Urgut filiali. 141627, Samarqand viloyati, Urgut tumani, Vag'ashti m.f.y.

E-mail: muhriddinahtamqulov@gmail.com, narzullayevamadina58@gmail.com

Abstract: Artificial Intelligence (AI) has become one of the most transformative forces of the 21st century, reshaping every aspect of human life. It integrates machine learning, data analysis, and automation to perform tasks that once required human intelligence. AI systems are now widely applied in healthcare, education, business, and transportation, significantly improving efficiency and accuracy. However, the rapid expansion of AI also raises ethical, social, and employment-related challenges that must be carefully addressed. As AI continues to evolve, it is essential to balance technological progress with human values and security. The study explores both the positive and negative impacts of AI on modern society. Understanding the role of AI today will help humanity create a sustainable and intelligent future.

Key words: Artificial Intelligence, technology, automation, human life, ethics, innovation.

Аннотация: Искусственный интеллект (ИИ) стал одной из самых преобразующих сил XXI века, радикально изменяя все аспекты человеческой жизни. Он объединяет машинное обучение, анализ данных и автоматизацию для выполнения задач, которые ранее могли выполняться только человеком. Сегодня системы искусственного интеллекта широко применяются в здравоохранении, образовании, бизнесе и транспорте, значительно повышая эффективность и точность. Однако стремительное развитие ИИ вызывает также этические, социальные и трудовые проблемы, требующие особого внимания. Важно сохранить баланс между технологическим прогрессом и человеческими ценностями. В данной статье рассматриваются положительные и отрицательные стороны влияния искусственного интеллекта на современное общество. Глубокое понимание роли ИИ в наши дни поможет человечеству построить устойчивое и разумное будущее.

Ключевые слова: искусственный интеллект, технологии, автоматизация, человеческая жизнь, этика, инновации.

Annotatsiya: Sun'iy intellekt (SI) XXI asrning eng kuchli o'zgaruvchan kuchlaridan biriga aylandi va inson hayotining deyarli barcha jabhalarini tubdan o'zgartirmoqda. U mashinaviy o'rganish, ma'lumotlarni tahlil qilish va avtomatlashtirish texnologiyalarini o'zida mujassam etgan holda, ilgari faqat inson tomonidan bajarilgan vazifalarni ado etishga qodir. Bugungi kunda sun'iy intellekt tizimlari sog'liqni saqlash, ta'lim, biznes va transport sohalarida keng qo'llanilib, samaradorlik va aniqlikni oshirmoqda. Shu bilan birga, SI ning tez sur'atlar bilan rivojlanishi axloqiy, ijtimoiy va bandlik bilan bog'liq muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Texnologik taraqqiyot bilan insoniy qadriyatlar o'rtasida muvozanatni saqlash bugungi davrning muhim vazifalaridan biridir. Ushbu maqolada sun'iy intellektning zamonaviy jamiyatdagi ijobiy va salbiy ta'sirlari tahlil qilinadi. Sun'iy intellektning hozirgi davrdagi o'rini chuqur anglash insoniyatga barqaror va aqlli kelajakni yaratishda yordam beradi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, texnologiya, avtomatlashtirish, inson hayoti, axloq, innovatsiya.

KIRISH. Odatda, robotlar deganda, ko'pchilikning ko'z oldiga insonlardek gaplasha oladigan, ularning o'rniga barcha yumushlarni bajara oladigan yordamchilar keladi. Ammo bu nisbatan kengroq tushuncha. Aslida, mobil qurilmangizdagi dasturlar:

google-tarjimon, lug'atlar, turli xil o'yinlar va hokazolar ham sun'iy intellektga yaqqol misol bo'la oladi. Faqat ularning qamrovi kichikroq bo'lib, ma'lum bir yo'nalishdagina sizga yordam bera oladi. Ya'ni, bajarmoqchi bo'lgan amallaringiz turiga qarab tegishli dasturdan foydalanasiz. Ammo ularga e'tibor bersak ularning ish bajara olish qobiliyati cheklangan, bizga ma'lum birgina yo'nalishdagina yordam bera oladi.

Sun'iy intellekt o'zi nima? Sun'iy intellekt (SI) — bu inson tafakkuri, o'rganish qobiliyati va muammolarni hal etish jarayonlarini kompyuter texnologiyalari yordamida modellashtiruvchi ilmiy yo'nalishdir. Oddiy qilib aytganda, sun'iy intellekt — bu mashinalarga "o'ylash", "anglash" va "qaror qabul qilish" imkonini beruvchi tizimdir. U inson miyasining fikrlash jarayoniga o'xshash tarzda ishlaydi; ma'lumotlarni tahlil qiladi, xulosalar chiqaradi, o'z xatolaridan saboq oladi va keyingi safar yanada to'g'riroq natijaga erishishga harakat qiladi. Shu bois sun'iy intellektni zamonaviy texnologiyalar davrining "aql markazi" deb atash mumkin.

Bugungi kunda SI sog'liqni saqlash, ta'lim, transport, sanoat, hatto kundalik hayotimizda ham keng qo'llanilmoqda. U inson faoliyatini yengillashtiradi, vaqt va resurslarni tejaydi hamda aniqroq natijalar olishga yordam beradi. Sun'iy intellektning asosiy maqsadi — mashinalarga insoniy tafakkur elementlarini singdirish, ya'ni ular mustaqil o'rganish, fikrlash va qaror qabul qilish darajasiga yetkazishdir. Shu jihatdan qaraganda, SI nafaqat texnologik yutuq, balki insoniyat tafakkurining eng yuksak mahsuli hisoblanadi.[1]

Sun'iy intellektning foydali va zararli taraflari: Birinchi navbatda – samaradorlik va tezkorlik. Sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni juda tez tahlil qiladi va qaror qabul qilishni osonlashtiradi. Inson omili bilan bog'liq xatolarni kamaytirib, aniqlikni oshiradi. Misol uchun, tibbiy tashxislarda yoki moliyaviy tahlillarda aniq qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Zavod va ishlab chiqarish jarayonlarida robotlar orqali inson mehnatini yengillashtiradi. Kompaniyalar tizim yordamida mijozlarga xizmat ko'rsatishni avtomatlashtiradi. Yangi dori vositalarini ishlab chiqish, kasalliklarni oldindan aniqlash va robotlashgan jarrohlik amaliyotlarini o'tkazishda katta rol o'ynaydi.

Sun'iy intellekt yordamidagi video kuzatuv va tahlil tizimlari jinoyatlarning oldini olishga yordam beradi. Kiberxavfsizlik sohasida hujumlarni oldindan aniqlab, tizimlarni himoya qiladi. Yo'llardagi tirbandliklarni tahlil qilib, optimal yo'nalishlarni tavsiya etadi.

Sun'iy intellektning qanday zararli tomonlari bor? Sun'iy intellekt juda ko'p foyda keltirsa-da, uning ayrim zararli tomonlari ham mavjud. Masalan, avtomatlashtirish tufayli ba'zi sohalarida ish o'rinlari qisqaradi. Zavodlardagi robotlar, shu asosdagi chat-botlar va buxgalteriya dasturlari ko'p odamlarning ishini allaqachon qo'lidan olmoqda. Bu esa, ayrim kasblar yo'qolib ketishiga olib kelishi mumkin. Sun'iy intellekt ma'lumotlar yig'ib, tahlil qiladi. Bu esa, shaxsiy hayotga aralashish xavfini oshiradi. Kompaniyalar va hukumatlar sun'iy intellekt yordamida kuzatuvni kuchaytirishi mumkin, bu esa shaxsiy erkinlikka ta'sir qilmay qolmaydi.

Sun'iy intellekt yordamida soxta video va rasmlar yaratish ham mumkin. Bu esa, firibgarlik va axborot manipulyatsiyasiga olib keladi. Yangi algoritmlar ijtimoiy tarmoqlarda soxta xabarlarini tarqatishda ishlatilishi mumkin.[2]

Sun'iy intellekt ma'lumotlarga asoslanib qaror qabul qiladi, lekin agar ma'lumotlarda diskriminatsiya mavjud bo'lsa, u ham noxolis qaror chiqaradi. Masalan, ishga qabul qilish yoki kredit berishda ba'zi guruhlarda noxolislik bo'lishi mumkin.

Kuchli sun'iy intellekt yetarli nazorat bo'lmasa, insonga qarama-qarshi qarorlar qabul qilishi – uning yanada xavfli tomonlaridan biridir. Avtonom qurollar va robotlarning noto'g'ri boshqarilishi xavfli holatlarga olib kelishi mumkin. Odamlar ko'p vazifalarni sun'iy intellektga topshirib, o'zlarining tafakkur qilish va tahlil qilish qobiliyatlarini kamroq ishlatishi mumkin. Bu insonlarning innovatsion fikrlash qobiliyatiga salbiy ta'sir qiladi.

Sun'iy intellektning inson hayotidagi o'rni va ta'siri haqida muhokama va natijalar

Bugungi kunda sun'iy intellekt inson hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. U bizning kundalik faoliyatimizdan tortib, ta'lim, tibbiyot, ishlab chiqarish va hatto dam olish jarayonlarimizgacha chuqur kirib kelgan. Sun'iy intellektning asosiy maqsadi — inson ishini yengillashtirish, vaqtini tejash va qarorlar qabul qilishda aniqlikni oshirishdir.

Keling endi sun'iy intellekt qo'llanilayotgan sohalarni ko'rib chiqaylik. Sun'iy intellekt tizimlari ishtirok etayotgan sohalar kosmik kemalarni qurish, sanoatda metall va yog'ochlarga ishlov berish, oziq-ovqat va yengil sanoat, yoqilg'i sanoati, mashinasozlik, transport va xizmat ko'rsatish sohasi, turizmi qo'llab quvvatlash sohasi va yana boshqa ko'plab sohalarni misol keltirishimiz mumkin.

Transport sohasida uchuvchisiz transport vositalarini ko'rishimiz mumkin. Uchuvchisiz apparatlarga kundan-kunga qiziqish ortib bormoqda. Uchuvchisiz apparat yer bilan ikki tomonlama aloqaga ega bo'lgan radiopredatchik orqali bog'langan. Qurilma GPS datchik yordamida fazoda orintir oladi va shu bilan birgalikda qurilmaning bosh qismida biometrik sensorlar mavjud bo'lib ular tezlikni, balandlikni va tezlanishni o'lchab borishadi.[3]. Ya'ni bunda yerdan aloqani uzmaganda holda barcha ma'lumotlarni yetkazib turadi. Bu esa yerdan turib uchuvchisiz apparatni boshqarish imkonini beradi. Ayniqsa bu kabi apparatlar inson hayoti uchun xavfli bo'lgan makonni ko'rish, o'rganish va tadqiq etish juda yaxshi samara beradi. Kerakli ma'lumotlarni olgan boshqaruvchi apparatni o'z maqsadiga ko'ra topshiriqni almashtirish yoki vazifani yakunlashga buyruq berish imkoniga ega bo'ladi. Bu esa vazifaning to'la va o'z vaqtida bajarilishini ta'minlashda muhim omildir. Shuningdek qushoq xo'jaligida ham sun'iy intellektni qo'llash bir qancha muammolarni bartaraf etish yo'li hisoblanadi. Masalan, fermerlar yovvoyi o'tlarga qarshi kurashishda ishchi kuchidan ma'lum bir haq evaziga foydalanganlar. Bu an'anaviy usul ko'p vaqt va mehnat talab qilgan, samaradorligi ham uncha yuqori bo'lmasdan, yaxshi natija olish mushkul hisoblangan.

Ammo sun'iy intellektning paydo bo'lishi fermerlar uchun avtomatik begona o'tlardan tozalash deb nomlanuvchi yana bir yo'nalishni ochib berdi. Avtomatik o'tlarni tozalash da robotlar va AI mashinalar ishlaydi. Bu lazer nurlari yordamida amalga oshiriladi. Bunda robotlar dala maydonini o'rganib chiqadilar, o'z dasturlariga kiritilgan begona o'tlarni aniqlaydilar. So'ngra lazerlarga ushbu begona o'tlarni yo'q qilishga buyruq beriladi. Bu tariqa ishlash ancha qulay va hosildorlik oshishi, raqobatchilarni ortda qoldirish, ish jarayonida yuqori darajali texnologiyalar asosida rejali ish olib borish imkonini beradi.

Fermerlar uchun azaldan eng asosiy muammolardan biri bo'lgan zararkunanda hashoratga qarshi kurashishda ham sun'iy intellekt katta yordam beradi. Zararli hashoratlarga qarshi qo'llaniladigan turli xil dori vositalarini qo'llash amalyotlari inson uchun ancha xavfli bo'lib, uning sog'ligiga ziyon yetkazib qo'yish ehtimoli katta. Shu boisdan, ularni inson sog'lig'iga shikast yetkazmasdan qo'llashda sun'iy intellekt katta yordam beradi.

Uchuvchisiz apparatlar yordamida zararli hashoratlarga qarshi dori vositalarini sepish hashoratlarni sezilarli darajada yo'q qilishi mumkin. Bunda inson uchuvchisiz apparatni boshqarish imkoniga ega bo'lib, xarita yordamida hududni zararli hashoratlardan tozalashni nazorat qilib, tegishli buyruqlarni berib, topshiriqlarni o'zgartirishi, vazifaning vaqtini o'zi belgilash imkoni mavjuddir. Fermerlar uchun bu juda katta yutuq bo'lib, soha rivojida muhim rol o'ynaydi, ishlab chiqarishda sarf – xarajatlarni sezilarli darajada

kamaytirishga yordam beradi. Uchuvchisiz aqilli qishloq xo'jaligi texnikasi mahsulotlari, dastur ssenariylari tuproqni tayyorlash, ekish, o'simliklarni himoya qilish, o'rim-yig'im va dala operatsiyalari ostida somoni qaytarishning beshta asosiy jarayonini qamrab oladi[4]. Bu degani tuproqni ekin turiga qarab tayyorlashdan boshlab to yig'im terim mavsumigacha bo'lgan davr davomida sun'iy intellektdan foydalanishini anglatadi.

Taraqqiyot bir joyda to'xtab turmagandek, sun'iy intellektdan foydalanishda ham yangi sohalarida sinab ko'rish ishlari davom etmoqda. Shu sohalaridan biri turizmdir. Hammaga ma'lumki, so'nggi yillarda har bir davlat katta e'tibor qaratayotgan sohalaridan biri turizm. Sun'iy intellekt turizm sohasida ham qo'llanilib, yaxshi natijalarga erishilmoqda. Sun'iy intellekt xizmatlari orqali insonlarning vaqtini tejab, turli xizmatlarni masofadan turib amalga oshirish imkoni paydo bo'lmoqda. Ko'pgina sayyohlik xizmatlari avtomatlashtirilib, xizmat sifatlarini oshirishga qaratilgan bo'ladi. Sun'iy intellektdan foydalanish har bir mijoz uchun moslashtirilgan takliflarni yaratish maqsadida sayyohlar uchun imtiyozlar va ularning ehtiyojlari haqida katta hajmdagi ma'lumotlarni to'plash imkonini beradi [5].

Bunda har bir mijozga alohida e'tibor beriladi, uning istaklari inobatga olinib o'ziga mos bo'lgan biror tarif taklif etiladi. Albatta bu ma'lumotlar ham sun'iy intellektda saqlanib bazaga qo'shib qo'yiladi. Bu esa o'z navbatida juda katta bazaning shakllanishiga turki bo'ladi. Kelajakda mijozlar fikrlari bo'yicha kamchiliklarni bartaraf etish choralari ko'rsila yanada yaxshi natijalarga erishish mumkinligi hisobga olinsa, bu juda muhim ma'lumotlar ekanligi anglashiladi. Yana bir tomoni to'plangan ma'lumotlar kelajakni prognozlash va bashorat qilish imkoniyatini ham taqdim etadi. Shu ma'lumotlarni tahlil qilish orqali o'sish yo'nalish kelajakdagi xatolarni oldini olish imkonini qo'lga keltirib, sayohat sohasiga sarmoya kiritmas lozimligini ham aniqlash mumkin bo'ladi. Bularning barchasi sun'iy intellekt xizmatlari yordamida qo'lga kiritiladi. Sun'iy intellekt nafaqat turizmda balki har bir sohada muhim o'rin tutadi.

Sun'iy intellektning keng qo'llanilishi odamlarning turli xizmatlardan tez va oson foydalanishini ta'minlaydi, bu esa o'z navbatida har bir insonning vaqtini tejashga xizmat qiladi. Ma'lumotlarga qaraganda sun'iy intellektning dunyo iqtisodiyotida ham o'ziga xos o'rni bor. Uning iqtisodiy samaradorlik darajasi juda yuqori bo'lib, mamlakatning iqtisodiy o'sishiga ham salmoqli hissa qo'shadi. Masalan, ishlab chiqarish hajmini o'sishini ta'minlab, xalqaro miqiyosda rivojiga hissa qo'shadi. Avtomashinada harakatlanib ketayotgan ham sun'iy intellekt yordamidan foydalangan holda manzilni bexato aniqlab, yo'nalishini ko'rsatib beruvchi dasturlar juda keng ommalashgan. Bu esa sun'iy intellekt keng omma orasida ham qo'llanilib har bir sohada virtual yordamchiga aylanganligidan dalolat beradi..

Besh yil ichida sun'iy intellekt algoritmlariga "huquqiy hujjatlarni o'qish" va "tibbiy maslahat berish" imkonini beradi, deydi OpenAI notijorat tashkiloti asoschisi va prezidenti Sem Altman[6]. Bu esa sun'iy intellekt tez orada bizga har sohada maslahat berib, hatto qaror qabul qilishimizga ta'sir ko'rsatishini anglatadi. Qiziq bunga besh yil vaqt yetarmikan buni vaqt ko'rsatadi. Yana bir xavfli tomoni bir kun kelib insoniyat robotlar ustidan nazoratni yo'qotib qo'yish ehtimoli mavjudligidir. Ba'zi olimlar sun'iy intellekt bu kontekstda insoniyatning ishsizlikka olib kelishi mumkinligini ta'kidlamokda. Balki yuqoridagi fikrlar noto'g'ri bo'lib, shunchaki taxmin bo'lib chiqar. Nima bo'lganida ham hozirgi kunimizni sun'iy intellektsiz tasavvur qilish qiyin va sun'iy intellekt bizni har jihatdan o'rab olgandek go'yo. Eng asosiysi shuki sun'iy intellekt xizmatlaridan yetarli darajada oqilona foydalanib, vazifalarni xatosiz bajarib, yaxshi natijalarni qo'lga kiritishda foydalanishimiz zarur.

Xulosa va takliflar

Taraqqiyotni to'xtatib bo'lmaydi. Ayniqsa, hozirgi texnologiya va globallashtirish jamiyatlar bir-biri bilan raqobat ancha kuchli. Sun'iy intellektsiz zamonaviy texnologiyalarni tasavvur etib bo'lmaydi. Har birimizning kundalik turmush tarzimizni sun'iy intellektsiz tasavvur qila olmaymiz. Har bir ishimizda bizga hamrohlik qilmoqda. Bu sifatlar qaysidir ma'noda insoniyatni yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqqan, vaqt va resurslarni tejashga yordam bergan bo'lsa-da, lekin ba'zi olimlar salbiy jihatlarni ham e'tibordan chetda qoldirmaslikni ta'kidlamokdalar. Ya'ni sun'iy intellekt shu tariqa davom etadigan bo'lsa, kelajakda insonlar biror vazifani bajarish uchun faqat sun'iy intellektga murojaat qilish bilan cheklanib qolish ehtimoli ortadi. Bu esa insoniyatni fikrlashdan, biror vazifani o'zi mustaqil bajarishga bo'lgan intilish, mas'uliyat va javobgarlik hislarini yumshatib ketishi kabi holatlarga olib kelishini tezlashtirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Laptev V.A. Sun'iy intellekt tushunchasi va uning ishi uchun huquqiy javobgarlik. "Qonun. Oliy iqtisodiyot maktabi" jurnali. 2019, №2 – bet 83.
2. Otaqulov.O, Pulatova.G, Pulatov.G".Sun'iy intellekt va uning insoniyat faoliyatida tutgan o'rni" TATU Farg'ona filiali.
3. Aralov M.M., Berdiev D.F., Abdiazizov A.A. Uchuvchisiz uchish apparatlari kartografiya sohasida qo'llash tamoyillari. Scientific Journal Impact Factor. Aprel-2021.
4. Usmonqulova J.E., Kubayeva S.A. Qishloq xo'jaligida. Sun'iy intellekt: an'anaviy dehqonchilik muammolarini hal qilish uchun zamonaviy sun'iy intellektdan foydalanish. O'zbekistonda aqlli qishloq xo'jaligini joriy etishning nazariya va amaliy asoslari. Tashkent Science Center. Maqolalar to'plami 12–13.
5. Bahronov A, Jurayeva N, Nurfayziyeva M, Egamnazarov K, Sun'iy intellektning turizm sohasida xizmat ko'rsatish sifatini oshirishdagi ro'li. "Multidisciplinary Scientific Journal .Iyun 2023.
6. Feokitsitova O, Sun'iy intellekt rivojlanish surati hatto olimlarni ham qo'rqitmoqda: aqlli robotlar insoniyatga qanday tahdid solmoqda. Forum kuni 3.11.2021

Muallif:

Ahtamqulov Muhriddin Ahtamqul o'g'li – Samarqand davlat universiteti Urgut filiali tadqiqotchisi.
Narzullayeva Madina Shomurodovna – Samarqand davlat universiteti Urgut filiali tadqiqotchisi.
E-mail: a_muriddin96@mail.ru

UDK 372.800.4

ON THE EFFECTIVENESS OF IMPLEMENTING INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

O'QUV JARAYONIGA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI JORIY ETISH SAMARADORLIGI

ОБ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

Ходжаев Нодир¹ Джаббаров Адиб², Гаибназарова Шахноза³

¹Профессор международного университета "Tashkent International University of Education"

²Самостоятельный соискатель Ташкентского университета информационных технологий

³Студентка международного университета "Tashkent International University of Education"

Abstract. This article examines the theoretical and practical aspects of integrating information and communication technologies (ICT) into the educational process in the context of digital transformation. It substantiates the role of ICT as a key factor in improving the quality of education, developing students' cognitive and professional competencies, and individualizing learning. Particular attention is paid to the use of information technology in innovative learning models, including distance, dual, and inclusive education. The main challenges of digitalization, related to teachers' insufficient ICT competence and limited resources, are identified. A conclusion is drawn regarding the need for a systematic approach to integrating digital technologies into the educational environment.

Keywords: information and communication technology, digitalization of education, educational process, e-learning, inclusive education, dual learning, digital educational environment.

Annotatsiya. Maqolada raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishning nazariy va amaliy jihatlarini ko'rib chiqilgan. AKT(axborot-kommunikatsiya texnologiyalari) ning ta'lim sifatini oshi rish, ta'lim oluvchilarning kognitiv va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ta'limni individuallashtirishning asosiy omili sifatidagi roli asoslangan. Ta'limning innovatsion modellari, jumladan, masofaviy, dual va inklyuziv ta'limda axborot texnologiyalarini qo'llashga alohida e'tibor qaratildi. Pedagoglarning AKT kompetentligining yetarli emasligi va resurslarning cheklanganligi bilan bog'liq raqamlashtirishning asosiy muammolari aniqlandi. Ta'lim muhitiga raqamli texnologiyalarni joriy etishda tizimli yondashuv ta'lim jarayonini yanada yuksaltiradi zarur degan xulosaga kelindi.

Kalit so'zlar: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ta'limni raqamlashtirish, ta'lim jarayoni, elektron ta'lim, inklyuziv ta'lim, dual ta'lim, raqamli ta'lim muhiti.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты внедрения информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовательный процесс в условиях цифровой трансформации. Обоснована роль ИКТ как ключевого фактора повышения качества образования, развития когнитивных и профессиональных компетенций обучающихся, а также индивидуализации обучения. Особое внимание уделено применению информационных технологий в инновационных моделях обучения, включая дистанционное, дуальное и инклюзивное образование. Выявлены основные проблемы цифровизации, связанные с недостаточной ИКТ-компетентностью педагогов и ограниченностью ресурсов. Сделан вывод о необходимости системного подхода к внедрению цифровых технологий в образовательную среду.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, цифровизация образования, образовательный процесс, электронное обучение, инклюзивное образование, дуальное обучение, цифровая образовательная среда.

Введение. В условиях стремительно развивающейся цифровой трансформации современного общества особую актуальность приобретает проблема интеграции информационных технологий в образовательный процесс, что обусловлено не только объективными изменениями в структуре экономики и рынка труда, но и необходимостью формирования у обучающихся качественно новых компетенций, соответствующих требованиям цифровой среды [1]. В данном контексте внедрение ИКТ в систему образования следует рассматривать как стратегически значимый фактор модернизации образовательной парадигмы, направленный на повышение эффективности подготовки специалистов, способных функционировать в условиях цифровой экономики [2].

Информационные образовательные технологии представляют собой сложную интегративную систему методов, средств и организационных форм, обеспечивающих процессы поиска, обработки, хранения и трансляции информации в образовательной среде, тем самым формируя основу современного цифрового образовательного пространства [3]. Их внедрение трансформирует традиционную модель взаимодействия между субъектами образовательного процесса, обеспечивая переход от репродуктивного к продуктивному и интерактивному обучению, основанному на активной познавательной деятельности обучающихся. При этом ключевое значение приобретает способность педагогов эффективно интегрировать цифровые инструменты в образовательный процесс, что требует развития их ИКТ-компетентности как важнейшего элемента профессиональной подготовки.

Современные тенденции цифровизации образования предполагают не только использование отдельных технологических решений, но и формирование комплексной цифровой инфраструктуры, включающей электронное обучение, разработку электронно-образовательных ресурсов, использование в учебном процессе "Умных аудиторий" для организации электронного обучения (E-learning) цифровые образовательные ресурсы и так называемые «умные» образовательные среды [4]. В рамках данной трансформации происходит качественное изменение содержания и методов обучения, направленное на развитие у обучающихся навыков самостоятельного поиска, критического анализа и интерпретации информации, а также способности к непрерывному обучению.

Внедрение информационных технологий в образовательный процесс оказывает многоаспектное влияние на формирование компетенций обучающихся. В частности, использование ИКТ способствует развитию когнитивных и аналитических способностей, формированию критического мышления, повышению уровня цифровой грамотности, а также активизации познавательной мотивации [5]. Кроме того, цифровизация образования позволяет существенно повысить интенсивность и эффективность обучения за счёт оптимизации образовательных процессов и расширения доступа к

образовательным ресурсам. Особую значимость приобретает возможность индивидуализации обучения, при которой образовательный процесс адаптируется к индивидуальным особенностям, потребностям и уровню подготовки обучающихся.

Таблица №1.

Основные компоненты и эффекты внедрения информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс

Компонент	Содержание	Роль в образовательном процессе	Ожидаемый результат
Цифровая инфраструктура	Компьютерное оборудование, интернет, платформы	Обеспечение технической базы цифровизации	Доступ к образовательным ресурсам
ИКТ-компетентность педагогов	Владение цифровыми инструментами и методами	Эффективная интеграция технологий в обучение	Повышение качества преподавания
Электронные образовательные ресурсы	Онлайн-курсы, цифровые материалы, LMS	Расширение образовательного контента	Индивидуализация обучения
Методы обучения	Дистанционное, STEAM, проектное обучение	Обновление педагогических подходов	Активизация познавательной деятельности
Обучающиеся	Уровень цифровой грамотности и мотивации	Активное участие в цифровой среде	Развитие компетенций
Инклюзивные технологии	Адаптивные программы и средства обучения	Обеспечение доступности образования	Социальная интеграция
Дуальное обучение	Связь с предприятиями и практикой	Формирование практических навыков	Повышение конкурентоспособности
Оценка эффективности	Метрики (успеваемость, вовлеченность и др.)	Контроль качества внедрения ИКТ	Оптимизация образовательного процесса

Оценка эффективности внедрения ИКТ в образовательный процесс может быть формализована посредством интегральной модели, учитывающей совокупность ключевых факторов, влияющих на качество обучения:

$$E_{ICT} = \alpha C + \beta M + \gamma A + \delta S$$

где:

C — уровень сформированности компетенций обучающихся.

M — уровень мотивации обучающихся.

A — академическая успеваемость.

S — степень удовлетворенности участников образовательного процесса.

$\alpha, \beta, \gamma, \delta$ — весовые коэффициенты значимости факторов.

Данная модель позволяет рассматривать эффективность внедрения ИКТ как комплексный показатель, отражающий как когнитивные результаты обучающихся, так и их мотивационную и поведенческую активность.

Информационные технологии также выступают важным инструментом внедрения инновационных образовательных моделей, включая дуальное обучение, предполагающее интеграцию теоретической подготовки с практической деятельностью на предприятиях. Такая модель обеспечивает более тесную связь между образованием и реальным сектором экономики, способствуя формированию практико-ориентированных компетенций и облегчая процесс профессиональной адаптации выпускников [6]. Наряду с этим, широкое распространение получают такие педагогические подходы, как дистанционное обучение, проектное и кейс-обучение, STEAM-технологии, а также дифференцированное и личностно-ориентированное обучение, что свидетельствует о трансформации образовательной системы в сторону большей гибкости и адаптивности [7].

Особого внимания заслуживает роль информационных технологий в развитии инклюзивного образования, где они выступают ключевым инструментом обеспечения доступности образовательных ресурсов для обучающихся с ограниченными возможностями здоровья. Использование ИКТ позволяет адаптировать учебные материалы, разрабатывать индивидуальные образовательные траектории, а также применять специализированные технические средства, обеспечивающие полноценное включение данной категории обучающихся в образовательный процесс [8]. В этом контексте информационные технологии способствуют реализации принципов равного доступа к образованию и социальной интеграции.

Вместе с тем, несмотря на очевидные преимущества цифровизации образования, процесс внедрения информационных технологий сопровождается рядом существенных проблем и ограничений. К числу наиболее значимых из них относятся недостаточный уровень ИКТ-компетентности педагогических кадров, ограниченность материально-технической базы образовательных учреждений, а также наличие определённого сопротивления изменениям со стороны участников образовательного процесса [9]. Кроме того, динамичность развития технологий обуславливает необходимость постоянного обновления образовательных программ и методического обеспечения, что требует значительных организационных и финансовых ресурсов.

Эффективность внедрения информационных технологий в образовательный процесс во многом определяется наличием комплекса условий, включающих развитие современной технической инфраструктуры, создание цифровых образовательных сред, подготовку квалифицированных педагогических кадров, разработку качественных электронных образовательных ресурсов, а также установление взаимодействия с предприятиями и организациями в рамках практико-ориентированных форм обучения. Важным фактором также является формирование устойчивой мотивации обучающихся к использованию цифровых технологий в образовательной деятельности [10].

Интеграция информационных технологий в образовательный процесс представляет собой многомерный и сложный процесс, оказывающий существенное влияние на качество образования и структуру образовательной системы в целом. Использование ИКТ способствует формированию компетентных, адаптивных и конкурентоспособных специалистов, способных эффективно функционировать в условиях цифровой экономики [11]. При этом дальнейшее развитие цифровизации

образования требует системного подхода, включающего совершенствование нормативно-правовой базы, развитие инфраструктуры, повышение квалификации педагогических кадров и внедрение инновационных образовательных моделей.

В заключение следует отметить, что информационные технологии становятся неотъемлемым элементом современной образовательной среды, обеспечивая не только повышение эффективности обучения, но и создание условий для реализации принципов доступности, индивидуализации и непрерывности образования. Их роль особенно возрастает в контексте инклюзивного образования, где они выступают инструментом обеспечения равных возможностей для всех категорий обучающихся, что делает цифровизацию образования одним из ключевых направлений развития современной образовательной политики.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Александров Д. А. Специфика цифровизации в сфере образования // Будущее российских корпораций: стратегическое развитие и эффективное управление. – 2018. – С. 12–13.
2. Гончарова Н. А., Гончарова М. А., Фандеева Д. А. Информационные и коммуникационные технологии в развитии инклюзивного образования в новых социально-экономических условиях // Научный альманах. – 2015. – № 11–2. – С. 104–107.
3. Загурский А. В. Методологические аспекты внедрения ИКТ в инклюзивном образовании // Цифровая трансформация образования. – 2018. – С. 339–343.
4. Казыханов А. А., Байрушин Ф. Т. К вопросу об информационных технологиях в образовании // Аллея науки. – 2017. – № 16. – С. 985–986.
5. Корякина Я. В., Ломтева Т. Н., Каменский М. В. Саморегулируемое обучение в условиях цифровизации образования // Вестник Северо-Кавказского федерального университета. – 2019. – № 2. – С. 141–148.
6. Минахметова А. З. Личность учителя в условиях инновационных изменений // Современные наукоемкие технологии. – 2016. – № 4. – Ч. 2. – С. 356–360.
8. Хожиева М. С., Тухтамишова Г. М. Мультимедийные средства обучения и современное образование // Universum: технические науки: электронный научный журнал. – 2022. – № 6(99).
URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/13961> (дата обращения: 16.02.2026).
9. Акабиров Л. Х., Атаева Г. И. Особенности уроков с применением информационных технологий // Проблемы педагогики. – 2020. – № 2 (47). – С. 42–43.
10. Атаева Г. И., Асадова О. А. Проблемы и решения в преподавании информатики // Приоритетные направления развития науки и образования: сборник статей XX Международной научно-практической конференции. – 2021. – Т. 1. – С. 169–171.
11. Yodgorovna B. G., Isroilovna A. G. The benefits of using LEGO Digital Designer software in robotics primary school // Thematic Journal of Education. – 2021. – Vol. 6. – С. 21–26.

Авторы:

Ходжаев Нодир - Профессор международного университета “Tashkent International University of Education”

Джаббаров Адиб - Самостоятельный соискатель Ташкентского университета информационных технологий

Гаибназарова Шахноза - Студентка международного университета “Tashkent International University of Education”

УДК 372.881.11

FUNDAMENTALS OF “DEBATE” TECHNOLOGY IN THE ASPECT OF DEVELOPING ARGUMENTATION SKILLS

ARGUMENTATSIYA KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH ASPEKTIDA “DEBAT” TEXNOLOGIYASINING ASOSLARI

ОСНОВЫ ТЕХНОЛОГИИ «ДЕБАТЫ» В АСПЕКТЕ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АРГУМЕНТАЦИЙ

Кулбаева Саодат Сафаровна

Гулистанский государственный университет. 120100. г. Гулистан, Узбекистан

E-mail: saodatkulbaeva57@gmail.com

Abstract: This article examines the development of students' argumentation skills within the framework of polemical communication through the use of the “Debates” technology in Russian-language instruction. The paper analyzes the effectiveness of implementing the “Debates” technology from the perspective of forming polemical skills and developing argumentation abilities, which play a significant role in the overall success of students' professional training. The use of the “Debates” technology in education is defined as an effective interactive learning method.

Keywords: Debate technology, argumentation skills, polemical communication, dialogue, monologue, interactive method.

Аннотация: В настоящей статье рассматривается вопрос развития навыков аргументаций студентов в аспекте полемического общения с помощью технологии «Дебаты» на русском языке. В статье анализируется эффективность проведения технологии «Дебаты» с точки зрения формирования полемических навыков и развития навыков аргументаций, от решения которой зависит успешность профессиональной подготовки студентов в целом. Использование технологии «Дебаты» в обучении в работе определено как эффективный интерактивный метод познания.

Ключевые слова: Технологии «Дебаты», навыки аргументации, полемическое общение, диалог, монолог, интерактивный метод.

Введение. В настоящее время в различных сферах деятельности растет число специалистов, для которых знание русского языка становится необходимостью в связи с расширением международных связей и делового сотрудничества между странами. Увеличивающаяся мобильность, как в реальном, так и виртуальном мире, обостряет необходимость успешной культурной адаптации и эффективной коммуникации. Соответственно, требования, предъявляемые к высшему образованию, в

том числе и к изучению языков, должны измениться. Одной из центральных задач обучения становится обеспечение способности и готовности студентов к участию в межкультурной коммуникации.

Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев в своих выступлениях не раз поднимал вопросы важности сохранения и развития многокультурности и многоязычия в стране, включая русский язык, играющие значительную роль в Узбекистане. В частности, Мирзиёев Ш.М. в своем выступлении на Всемирном узбекском народном форуме, который проходил в сентябре 2017 года в г. Ташкенте, отметил, что русский язык является важным элементом межнационального общения и культурного обмена. Он также подчеркнул, что в условиях глобализации знание русского языка открывает дополнительные возможности для молодежи Узбекистана, способствует укреплению связей с русскоязычными странами и расширению международных контактов.

Неслучайно в учебном пособии для высших учебных заведений «Практикум по методике преподавания русского языка», подготовленный д.п.н, профессором Л.Т. Ахмедовой, О.В.Кон отмечено, что: как показывает опыт и практика, одним из эффективных путей повышения качества обучения как в школе, так и в вузе является использование современных педагогических технологий и реализация идей проблемного и интерактивного обучения, суть которых заключается в том, что в обучении нужно исходить из внутренней мотивации (формирования внутренней потребности, желания, сознания необходимости в получении знаний). Основная движущая сила учебного процесса – мотивация – нужна как для учителя, так и для ученика. Система современного образования не в достаточной степени активизирует внутренние мотивы учения. Образование должно быть двусторонним процессом, в результатах которого должны быть заинтересованы и учитель, и ученик. Чтобы достичь этого результата и целей урока, нужно помнить не только об обучении, но и о воспитании. Для формирования постоянного интереса нужно создать временные, внешние мотивы обучения и через них подойти к внутренним. Толчком к заинтересованности может стать эмоциональное возбуждение обучающихся, которое, в свою очередь, достигается с помощью стимулов.

Далее авторы утверждают: «Сейчас наряду с вопросом *чему учить* будущего преподавателя русского языка особенно остро ставится вопрос и *как учить*». [2,24]

Тем не менее, учебные программы, как правило, не предусматривают обучения устной речи в виде публичных выступлений. В этом свете является целесообразным рассмотрение возможностей использования на занятиях русского языка как иностранного одного из перспективно развивающихся направлений педагогических технологий Дебаты.

Актуальность данной проблемы обусловлена тем, что применение технологии «Дебаты» с точки зрения развития полемических навыков в контексте обучения русскому языку как иностранному недостаточно изучена в научной и методической литературе.

Цель – развитие навыков аргументаций студентов в аспекте полемического общения с помощью технологии «Дебаты».

Задачи:

- 1) анализ теоретических источников по проблеме исследования, а также рассмотрение особенностей технологии в отличие от методики;
- 2) анализ возрастных и психологических особенностей студентов второго курса неязыковых специальностей вуза, учет которых необходим при организации занятий по русскому как иностранному языку;

Объектом данной работы является процесс формирования навыков аргументаций по иностранному языку студентов неязыковых специальностей вуза.

Предмет проекта – технология «Дебаты» как один из эффективных методов развития навыков аргументаций на русском языке.

Анализ литературы показал, что использование технологии «Дебаты» в обучении достаточно полно изучена и описана в научной литературе. К ним относятся труды по психологии обучения и методике формирования иноязычных навыков и умений (Е.О. Галицких [4], Е.Е. Орешина [7], и др.), концепции полемики и описанию образовательной технологии «Дебаты» (Л.А. Турик [10], Л.А. Введенская [3] и др.), идеи уровневого обучения иностранному языку в вузе (Г.К.Журсиналина [5], В.А. Никрус [6], и др.).

Анализ и результаты: Процессы глобализации и научно-технического прогресса, характеристики, которые наиболее полно определяют XXI век, не могут не влиять на систему образования. Сегодня все большее количество людей изучают русский язык как иностранный, владение которым помогает углубить знания в сферах образования, науки и техники, бизнеса, общественной жизни и т.д. Кроме того, русский язык выступает как средство международного общения. Умение общаться с деловыми партнерами за рубежом, самостоятельно проводить переговоры, не используя услуги переводчика.

В психологической литературе речь и речевую деятельность рассматривают прежде всего, как одну из высших психических функций человека, имеющей взаимосвязь с другими психическими функциями – мышлением, эмоциями, памятью и т. д. Изучение лингвистической литературы показало, что речевую деятельность следует понимать как речемыслительную деятельность, то есть речевое мышление в устной и письменной формах ее проявления. С методической точки зрения наиболее полное определение речевой деятельности дает отечественный ученый-психолингвист.

Степень интереса общественности к проблемам аргументации является свидетельством интеллектуальных и социально-политических ценностей, преобладающих в общественном сознании. Ориентация на цивилизованный диалог различных партий и движений, научных и производственных коллективов, церкви и государства, сфер образования и культуры предполагает умение общаться с оппонентом, спорить и дискутировать, аргументированно излагать точку зрения, чтобы в конечном итоге убедить своего собеседника. В этом смысле аргументация выступает формой рационально-логического убеждения. Принуждение связано с насилием, ограничением свободы и жестким управлением действиями людей. В атмосфере принуждения аргументация превращается в циничную риторическую практику. Убеждение сохраняет свободу воли и возможность действовать в соответствии с сознательно принятыми решениями и разумными доводами. С аргументацией мы сталкиваемся каждый день, в практике повседневного общения, нам интуитивно понятно определение аргументации. Аргументация – это приведение доводов с целью изменения позиции или убеждений другой стороны.

Аргументация определяется как логико-коммуникативная процедура, служащая обоснованию точки зрения аргументирующего с целью её восприятия, понимания и принятия адресатом или аудиторией, которой она адресована. В любом процессе аргументации всегда присутствуют две стороны: аргументирующий – человек, отстаивающий определенную точку зрения путем приведения доводов в ее защиту, и аудитория (адресат), те (тот), кого необходимо убедить в правильности обсуждаемой позиции. Это имеет место даже в том случае, когда человек пытается убедить в чем-то самого себя. Таким образом, аргументация является:

- социальной деятельностью, поскольку она направлена на другого человека или других людей, предполагает диалог и активную реакцию другой стороны на приводимые доводы; рациональной деятельностью, поскольку предполагает разумность тех, кто ее воспринимает, их способность рационально взвешивать все аргументы «за» и «против»;
- ценностно-мировоззренческой деятельностью, т.к. имеет своим предметом исследование разнообразных способов и приемов, влияющих на формирование убеждений личности.

В теории аргументации выделяют два уровня: логический и коммуникативный, хотя в реальной практике аргументации эти уровни неразрывно связаны и не могут быть реализованы один без другого. Логический уровень аргументации – это процесс обоснования одного положения при помощи других положений, т.е. процесс отыскания для защищаемого положения оснований, доводов. Сущность логического уровня процесса аргументации выражает закон достаточного основания, сформулированный немецким философом и математиком Г. Лейбницем. По его мнению, всё существующее имеет достаточные основания для своего существования, в силу чего ни одно явление не может считаться действительным, ни одно утверждение истинным или правильным без указания основания. Коммуникативный уровень аргументации – это процесс формирования у аудитории убеждения в правильности точки зрения аргументатора. Цель аргументации будет достигнута в том случае, когда адресат примет обосновываемую точку зрения.

Убедить можно различными способами: рационально, используя логически правильные формы построения рассуждений и истинные утверждения, или же иначе, прибегая к насилию, угрозам, внушению и не гнушаясь заведомо ложными аргументами. В теории аргументации исследуются рациональные способы формирования убеждений, предполагающие, что перед нами разумный собеседник, обладающий достаточной логико-коммуникативной культурой.

Когда же возникает необходимость в аргументации? Когда по одному и тому же вопросу имеется несколько точек зрения. Во-первых, это может быть собственная точка зрения нашего собеседника; во-вторых, просто его несогласие с точкой зрения аргументатора; в-третьих, его сомнение в правильности высказанного мнения. Но во всех трёх случаях аргументатор обязан обосновать свою позицию.

Одной из актуальных проблем, вызывающей наибольшую сложность в методике преподавания русского языка как иностранного является проблема развития навыков аргументаций. В методической литературе принято выделять две формы речевой деятельности: диалогическую и монологическую. Каждая из форм имеет психологические и лингвистические особенности.

Диалогическая речь представляет собой процесс непосредственного речевого общения, который характеризуется поочередно сменяющимися репликами двух и более лиц, где собеседники выступают попеременно в роли говорящего и слушающего.

Умение участвовать в диалоге на русском языке – не менее трудная задача для обучающихся. Единицей диалогической речи является реплика. Диалог – это система реплик. В диалоге два или несколько участников (полилог). В диалоге участники общения меняются ролями –говорящий и слушающий. Большое значение в диалоге имеет то обстоятельство, кто именно является собеседником, адресатом речи, его реакция (мимика, выражение лица, жесты). Диалог происходит в определенной речевой ситуации, и часто диалогическая речь дополняется ситуационными условиями, поэтому многое бывает понятно без слов.

Структурные особенности диалога отличаются от монолога. Если монологическая речь характеризуется относительной непрерывностью, последовательностью, логичностью высказывания, то для диалога характерна смена тем.

Диалог не предсказуем – нельзя заранее сказать, как он будет дальше разворачиваться, потому что неизвестно, какой будет реакция после первой реплики. Поэтому не рекомендуется диалоги механически заучивать. Можно заучивать наизусть стереотипные диалоги.

Нужно обучающихся учить реагировать на сказанное собеседником, задавать реплики разного характера, например, научить задавать побудительные реплики, т.е. научить их начинать разговор на тему на любом материале, поддерживать этот разговор, продолжать его, а также менять тему разговора.

Итак, обучение диалогу – это не заучивание диалога, а умение вести диалогическое общение.

Особенности диалога: спонтанность; обязательная необходимость постоянно следить за мыслью собеседника; частая смена тем речевого взаимодействия.

В методике дискутируется вопрос, каким формам ответов в диалоге (полным или сокращенным) нужно обучать. Видимо, учить надо и полным, и сокращенным репликам диалогического единства, так как и те и другие характерны для диалогической речи. Это не противоречит нормам литературного языка.

Для владения диалогической речью необходимо не только реагировать на опорную реплику в соответствии с ситуацией, но и уметь подавать эту опорную реплику, начинать разговор, опираясь на обстановку, устанавливать связи между ситуацией, опорной и ответной репликами высказывания. Самую большую трудность для обучающихся представляет начало разговора. Преподаватель в этом случае должен подсказать предмет и тему возможного разговора, постепенно формировать умение самостоятельно находить предмет разговора.

Диалог постепенно усложняется, что должно привести к обогащению тематики, разнообразию структурных особенностей реплик, увеличению общего объема диалога.

В современной методике существуют различные классификации диалогов, которые сводятся в большинстве случаев к следующим критериям: количество коммуникантов, инициативность участников, эмоциональная окрашенность, характер ситуации, спонтанность речи, заданность темы или коммуникативной задачи, цель диалога.

Для обучения диалогической речи рекомендуются следующие виды диалога: 1. Обмен информацией. 2. Запрос информации или ее уточнение. 3. Планирование совместных действий. 4. Обмен впечатлениями, мнениями. 5. Спор, полемика.

Вторая форма говорения представляет собой *монологическое высказывание*.

В психологии выделяют следующие характеристики монологической речи. Во-первых, монологическое высказывание соответствует определенной речевой задаче, то есть *целенаправленно*. Даже в реальной жизни, прежде чем начать произносить какой-либо монолог, человек хорошо понимает зачем и это делает и для кого. Однако, в отличие от диалогической речи, монологическая *контекста* и имеет относительно *непрерывный характер*, т.е. не ограничивается одной фразой, а длится определенное время. Более того, монолог требует *последовательность* и *логичность* изложения, а также *смысловую полноту и завершенность*. Все это делает монологическую речь независимой непосредственно от ситуации. Несмотря на большую композиционную сложность, монолог является *достаточно эмоциональным*, обращен к зрителям и предполагает адекватное использование языковых средств, соответствующее коммуникативному намерению, а также выражение мысли по средствам невербальных средств, прежде всего интонации.

С лингвистической точки зрения монологическая речь отличается использованием *полносоставных реплик* с усложненным синтаксисом, *разноструктурностью*, наличием *связующих элементов* (вводных слов, слов-обращений, риторических вопросов, повторений, клише и т.д.), которые передают логичность и связанность текста.

Каждый тип монологической речи в учебном процессе может реализоваться в зависимости от этапа обучения, ситуации общения, коммуникативной потребности учащихся на уровне либо предложения, либо развернутого высказывания (текста).

В методике при обучении монологу принято начинать с описания, но с самого начала включать и элементы повествования. На промежуточном этапе рекомендуется заниматься преимущественно обучением повествованию, а на продвинутом – повествованию и рассуждению.

Процесс обучения монологу на начальном этапе подразделяют на подэтапы: 1) высказывание произносится на уровне одного или двух предложений при зрительной или слуховой опоре; 2) высказывание носит более развернутый характер с опорой на текст на уровне нескольких предложений; 3) выступает в форме монолога, служит выражению собственной мысли учащегося, ориентируется на определенных слушателей.

Успешно используется для развития навыков и умений в монологической речи ситуативное высказывание по теме, составление монолога по цепочке, беседа, дискуссия и др. Большим недостатком является ориентация преподавателя на запоминание, заучивание монологических текстов путем их неоднократного повторения. Заучивание тормозит осознание учащимися языка как средства общения, приучает их говорить только по теме.

Особое внимание при обучении монологическому высказыванию должно придаваться упражнениям, направленным на формирование неподготовленной речи учащихся. Это достигается постепенным уменьшением количества опор.

В настоящее время пересказ текста не рекомендуется в качестве основного средства для развития умений в монологической речи. Однако пересказ может использоваться, но это должно быть: а) пересказ своими словами; б) пересказ лицу, не знакомому с содержанием того, о чем говорится; в) пересказ с учетом или изменением ситуации; г) пересказ с изменением речевой задачи.

Специфике монологического высказывания обучают также упражнения на развертывание высказывания, на расширение высказывания за счет уже известных языковых средств и с использованием опоры на логико-синтаксическую схему и зрительную наглядность.

Как показывает приведенный выше анализ монологической и диалогической речи, на первый взгляд эти две формы являются дифференцированными и абсолютно противоположными. Однако реальные условия общения указывают на неточность границ между ними и на нередкие переходы говорящих из одной формы говорения в другую. Реплики диалога могут быть развернутыми, и таким образом, переходить в монолог. И наоборот, монолог может быть прерван собеседником и превратиться в дискуссию. Но необходимо отметить, что монологическая речь, как и диалогическая, должна быть обязательно целенаправленной и мотивированной, то есть у студента должно быть желание или побуждение донести какую-то информацию до аудитории.

Итак, говорение играет первостепенную роль в процессе обучения русскому языку, так как сегодня речь идет о подготовке студентов к диалогу культур в связи с непрерывным расширением международных связей. В связи с этим необходимо совершенствование как монологических, так и диалогических навыков и умений студентов. Однако не следует забывать также и о развитии навыков полемического мастерства, так как понимание сущности публичного спора и его разновидностей позволит студентам лучше ориентироваться в конкретной обстановке, правильнее применять свои знания, точнее использовать полемические умения и навыки.

Заключение: Итак, методика представляет собой совокупность различных методов обучения, воспитания и т.д., которые при воплощении непосредственно в педагогическом процессе не выстраиваются в определенную закономерность. Технология, наоборот, предусматривает строгую логику и последовательность педагогических приемов и методов (т.е. технологическую цепочку действий), соблюдение которых обеспечивает достижение намеченных результатов.

Однако ответ на вопрос «какое понятие шире: методика или технология?» является неоднозначным, так как, применяя ту или иную технологию, преподаватель может прибегать к использованию методик, включая авторские. И наоборот, в рамках определенной методики обучения учитель может находить применение технологическим вставкам.

Исходя из вышесказанного, мы можем сделать вывод, что, «Дебаты», выбранные нами в качестве способа развития навыков и умений говорения, являются педагогической технологией на локальном уровне. Во-первых, они подразумевают наличие последовательных этапов, соблюдение строгих формальных правил, нарушение которых приведет к нежелательным результатам. Во-вторых, данная технология описывает в большей степени деятельность самих обучающихся, а не преподавателя. И, наконец, эта технология универсальна, так как может легко воспроизводиться другими преподавателями и быть использована в обучении другим предметам.

Изначально, данная технология разрабатывалась как платформа, позволяющая обучить студентов умению рассуждать, критически мыслить, продуктивно организовывать процесс дискуссии на родном языке. Позже эта технология вошла в методику обучения иностранным языкам, в частности английскому языку.

Анализ разнообразной педагогической литературы, проведенный в рамках данного исследования, показал, что на сегодняшний день понятие дебаты употребляется в широком общекультурологическом и в узком педагогическом смысле.

В широком смысле дебаты – это формальный метод ведения спора в соответствии с определенными правилами, при котором стороны взаимодействуют друг с другом, представляя определенные точки зрения, с целью убедить третью сторону (зрителей, судей и т.д.).

Воспитывающая функция проявляется в том, что дебаты позволяют участникам вырабатывать самостоятельность оценок, нравственно-мировоззренческую позицию и поведенческие установки. Участники дебатов, как показывают опросы и наблюдения, обладают более высокой коммуникативной культурой, общительностью, способностью найти компромисс.

Развивающее значение выражается в том, что дебаты позволяют участникам развивать волю, память, мышление, включая умение сопоставлять, сравнивать, анализировать, находить аналогии, самостоятельно добывать и анализировать разноплановую информацию по актуальным для человека и общества проблемам и др.

Дидактическая функция данной технологии состоит в том, что дебаты являются основой для формирования у учащихся общеучебных умений и практических навыков, а также важнейших качеств, необходимых современному человеку.

Подобная универсальность технологии дебатов, благодаря своей диалоговой структуре, существенно расширяет горизонты самопознания, развивает логико-синтетические, прогностические способности, прививает чувство автономии, ответственности, самостоятельности личности, а также стимулирует активную познавательную деятельность.

Итак, подводя итоги, нельзя не отметить, что на сегодняшний день процесс глобализации ставит перед вузами задачу подготовки специалистов, способных осуществлять грамотное и профессиональное устное речевое общение, в том числе и на русском языке. Однако учебные программы дисциплины «Русский язык» не предполагают целенаправленное обучение публичным выступлениям.

Проанализировав методическую и научную литературу, можно сделать вывод, что предложенная технология «Дебаты» является многофункциональной и универсальной по характеру. Данная технология позволяет эффективно решать обучающие, развивающие, воспитательные и коммуникативные задачи, формирует и совершенствует различные навыки и умения при правильной организации проведения и учета требований при выборе темы.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 28 января 2022 года № ПФ-60 «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы». <https://lex.uz/uz/docs/5841063>
2. Ахмедова Л.Т. Практикум по методике преподавания русского языка, О.В.Кон; МВ и ССО РУз.-Т.:», 2006.-216 с.
3. Введенская, Л.А. Риторика и культура речи. – Изд. 12-е, стер. – Ростов н/Д : Феникс, 2012. – 537 с.
4. Галицких, Е. О. Диалог в образовании как способ становления толерантности: учебно-методическое пособие / Е. О. Галицких. – М.: Академический Проект, 2005. – 240 с.
5. Журсиналина, Г.К. Роль уровневого обучения в формировании коммуникативной компетентности студентов вуза / Г. К. Журсиналина // Современная высшая школа: инновационный аспект. – 2012. – №4. – С. 76-78.
6. Ниркус, В.А. Переход к уровневому обучению: точка зрения студентов // Universum: Вестник Герценовского Университета. – 2009. – № 6. – С. 32 – 33.
7. Орешина, Е. Е.Методика обучения обсуждению проблемы в форме дебатов: автореф. дис. ... канд. пед. наук : защищена 25.12.08.– Тамбов: ТГУ, 2008. – 24 с.
8. Сарыгёз О. Обучение навыкам XXI века с использованием метода аргументации // European Journal of Educational Research. — 2023. — Т. 12, № 1. — С. 233–245.
9. Тургунбоева С. Развитие навыков устной речи студентов с использованием технологии дебатов // Web of Scientist: International Scientific Journal. — 2024. — Т. 5, № 3. — С. 112–118.
10. Турик, Л.А. Дебаты. Игровая, развивающая, образовательная технология.– Ростов-на-Дону: Феникс, 2012. –192 с.

Автор:

Кулбаева Саодат Сафаровна – доцент, Гулистанский государственный университет.

UO*К: 330.1:001.4

MODERN EDUCATIONAL FORMS AND THEIR USE

ZAMONAVIY TA'LIM SHAKLLARI VA ULARDAN FOYDALANISH

СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ФОРМЫ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Raimova Nodira Farxodovna

Buxoro innovatsiyalar universiteti. 200130, Buxoro viloyati, Buxoro, Alpomish ko'chasi, 1

E-mail:info@bui.uz

Abstract. Improving the content of education, integrating it, and organizing education based on information technologies is an urgent requirement of the era. The forms of development of modern education in accordance with the general trends and laws of world development, such as the field of knowledge and the field of social practice, are highlighted.

Keywords: integration, information technologies, personality, thinking, distance learning, telelearning model.

Annotatsiya. Ta'lim mazmunini takomillashtirish, uni integratsiyalash va axborot texnologiyalari asosida o'qishni tashkil etish bizning davrimizning dolzarb ehtiyojlaridir. Zamonaviy ta'limni rivojlantirish shakllari global rivojlanishning umumiy tendentsiyalari va tamoyillariga, masalan, bilim sohasi va ijtimoiy amaliyot sohasiga muvofiq ravishda ajratib ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: integratsiya, axborot texnologiyalari, shaxs, fikrlash, masofaviy ta'lim, telela'lim modeli

Аннотация. Совершенствование содержания образования, его интеграция и организация обучения на основе информационных технологий являются насущной необходимостью нашего времени. Выделены формы развития современного образования в соответствии с общими тенденциями и законами мирового развития, такими как сфера знаний и сфера социальной практики.

Ключевые слова: интеграция, информационные технологии, личность, мышление, дистанционное обучение, модель телеобучения.

Kirish. Bugungi kunda axborotlar shiddati va yangiliklar oqimi tobora kundalik hayotimizning ajralmas bo'lagiga aylanib bormoqda. Bu esa o'z o'rnida har bir shaxsdan fikriy yetuklikni, to'g'ri mushohada yurita olishni, axborotdan foydalanish madaniyatini shakllantirishni taqozo etadi. Ayniqsa bu jarayon jamiyatning sezilarli qismini tashkil etuvchi yoshlar ongi va shuurida keskin burilishlar, yangicha qarashlarni vujudga kelishiga ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim mazmunini takomillashtirish, integratsiyalash, axborot texnologiyalariga asoslanilgan ta'limni tashkil etish esa ana shunday tezkor davr taqozosidir.

Sog'lom fikr yurituvchi va ma'naviy jihatdan mukammal, aqlan yetuk, fikran teran, rivojlangan shaxsni tarbiyalash ta'limda yosh xususiyatlariga e'tiborli bo'lish, o'qitishda ta'limning barcha bo'g'inlararo aloqadorligini ta'min etish va shaxs ongi va tafakkurida yangicha g'oya, tasavvurlar shakllanishiga imkon beruvchi zamonaviy faol usullardan foydalanishni talab etadi. Oliy ta'limdagi ijtimoiy, gumanitar fanlar doirasida ta'limni noan'anaviy usullari qo'llanilishi talaba yoshlarning ijodiy tafakkurini shakllanishida, muloqot imkonini kengayishida, voqea-hodisalarga nisbatan baholashlari va qarashlarini shakllanishida, shuningdek, dars jarayonida vujudga kelgan qizg'in munozara va mantiqiy yechimlarni bevosita ishtirokchisi sifatida o'z faoliyatidan psixologik qoniqish hissi vujudga kelishida muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida zamonaviy ta'limning bilimlar sohasi va ijtimoiy amaliyot sohasi kabi jahon rivojlanish umumiy tendensiyalari va qonuniyatlariga binoan rivojlanishi bo'yicha manbalar asos qilib olindi. Shuning uchun kasbiy-pedagogik ta'lim chet el tajribalarini o'rganishni ilmiy tushunish ilg'or g'oyalardan milliy ta'lim amaliyotida foydalanishi o'rganildi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, konseptual, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Pedagogika fani bilimlar sohasi va ijtimoiy amaliyot sohasi kabi jahon rivojlanish umumiy tendensiyalari va qonuniyatlariga binoan rivojlanadi. Shuning uchun kasbiy-pedagogik ta'lim chet el tajribalarini o'rganishni ilmiy tushunish ilg'or g'oyalardan milliy ta'lim amaliyotida foydalanish ayniqsa dolzarb hisoblanadi. "Kadrlar tayyorlash sohasidagi pozitiv jahon tajribasini hisobga olish uzluksiz ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi barcha elementlariga taalluqli va uning rivojlanishi omillaridan biri hisoblanadi". Shu bilan birga milliy g'oyalar va an'analarda qurilgan ta'lim har doim milliy rivojlanish masalalariga javob berishini esda tutish kerak.

Bunday ta'limning texnik yoki tashkiliy shakllari turlicha bo'lishi mumkin ba'zan umuman odatdan tashqari tasavvur qilib bo'lmagan ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkin. Ammo bizning chuqur ishonch hosil qilishimizga oxir-oqibat odamning ta'lim olishi natijasi faqat o'quv faoliyati shakllari shu jumladan masofaviy ta'lim bilan belgilanmaydi, balki o'quv jarayoni quriladigan tayanch psixologik - pedagogik mazmunga bog'liq bo'ladi. Aynan mana shu mazmunlarini izlab topish milliy mentalitetga nisbatan masofali ta'lim asoslarini ishlab chiqish boshlang'ich vazifasi hisoblanadi. Bu "narsa" turli ramziy amaliyotlar ekranlarida aks ettirilib namoyon bo'ladi. Fikri sezgilari va harakatlarida moddiylashadi. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti boy chet el va milliy tajribalar tadqiqotlar yo'nalishlari umuman dolzarbligini tasdiqlaydi. Yangi pedagogik axborot va telekommunikatsiya texnologiyalardan foydalanishga asoslangan ta'lim olish usulidan biri hisoblangan masofali ta'lim mohiyatini tushunishga bizni yaqinlashtiradi. Ta'limning sintetik integral va gumanistik shakli hisoblanuvchi masofali o'qitishning aynan nazariy va amaliy masalalari ta'limni isloh qilish sharoitlarida milliy ta'lim tizimi oldida turgan muammolar katta qismini hal etishi kerak.

Chet el ta'lim tizimlarida masofali o'qitishning tashkil topishi va rivojlanishi jarayonini o'rganishda ta'lim muassalarida masofali o'qitishni amaliy tashkil qilish turli shakllari va variantlarini hamda masofali ta'limni didaktik ta'minlash vositalarini tahlil qilishga e'tiborni qaratish zarur.

Solishtirish metodi mohiyatini xitoy olimi X. Shu va N. Chjoular to'la ochib beradilar: "Agarda millat vaqt o'qida o'zining turgan joyini tarixiy yoki "vertikal" solishtirishlar bilan aniqlay olsa shunda u millatlararo yoki "gorizontal" solishtirishlar yordamida dunyodagi o'z o'rni to'g'risida yaxshiroq tasavvurga ega bo'ladi. Shu bilan bir vaqtda "vertikal" solishtirish ishonch uyg'otadi "gorizontal" esa realist bo'lishga majbur etadi".

Masofali ta'lim - masofada turib o'quv axborotlarini almashish vositalariga asoslanuvchi maxsus axborot ta'lim muhiti yordamida ta'lim xizmatlari to'plamidan iborat. Masofali ta'lim axborot - ta'lim muhiti foydalanuvchilar ta'lim olish ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan ma'lumotlar uzatish vositalari axborot resurslari o'zaro aloqalar protokollari apparat - dasturli va tashkiliy-metodik ta'minotlar sistemali - tashkiliy to'plamidan iborat (Commission of the European Communities. "Delivering on the Modernization Agenda for Universities: Education, Research, and Innovation." Communication from the Commission, COM (2006) 208 final, 16. Brussels: European Union, 2006. [http://ec.europa.eu/euraxess/pdf/COM\(2006\)_208.pdf](http://ec.europa.eu/euraxess/pdf/COM(2006)_208.pdf)).

Masofali ta'lim - o'qituvchilarga o'rganilayotgan material asosiy hajmini yetkazib berishni o'qitish jarayonida o'qituvchilar va talablarning interaktiv o'zaro aloqalarini, talabalarga o'rganilayotgan materialni mustaqil o'zlashtirish bo'yicha mustaqil ishlash imkonini berishni hamda o'qish jarayonida ularning olgan bilimlarini va ko'nikmalarini baholashni ta'minlovchi axborot texnologiyalari to'plami. Keltirilgan tushunchalardan taqqoslash tadqiqotini o'tkazishda dunyoda masofali o'qitish ta'lim muhiti qanday shakllanishiga asosiy e'tiborni qaratish zarurligi ko'rinib turibdi. Shu bilan birga bizni birinchi navbatda ta'limning mana shu sohasi rivojlanishi tendensiyalari qiziqtiradi.

Umuman ta'limning noan'anaviy shakllariga o'tishda dunyo tendensiyalari yangi axborot texnologiyalari bo'yicha tayyorgarlik olib boruvchi kasbiy o'quv yurtlarining soni ortib borishi kuzatiladi. Universitetlar tashkiliy tizimlarining birlashtirilishi masofali ta'limning o'ziga xos tendensiyasi hisoblanadi. Misol uchun oxirgi yillarda masofali universitet ta'limi tashkiliy tuzilishi yangi turi-universitetlar konsorsiumi rivojlanmoqda. Bir necha universitetlar faoliyatini birlashtiruvchi va boshqaruvchi maxsus tashkilot masofali ta'lim xizmatlarini ko'rsatmoqda. Universitetlar konsorsiumi turli universitetlarda ishlab chiqilgan abituriyentlar uchun kurslardan tortib ilmiy daraja olishgacha bo'lgan kurslardan iborat kurslar to'plamini taklif etadi.

G'arbiy Yevropada oliy ta'lim olish darajasidan masofali ta'lim "ochiq universitetlar" deb ataluvchi shakllarda amalga oshiriladi. Milliy ochiq universitetlar ko'p jihatdan sirtqi ta'lim tashkiliy prinsiplaridan foydalanadilar. Ochiq ta'lim asosida - o'qituvchilar o'zlari oldilarida turgan ta'lim maqsadlariga erishishga intilib to'la mustaqil yo'naladigan ta'lim muhiti puxtaishlab chiqilgan.

Ta'limning ochiqligi prinsipi quyidagini anglatadi: oliy o'quv yurtiga ochiq o'qishga qabul qilishi'ni zarur yoshga yetishdan tashqari (18 yosh) har qanday shart va talablardan voz kechish; o'qishni ochiq rejalashtirish ya'ni kurslar sistemasidan yo'li bilan o'qish individual dasturini tuzish erkinligi; o'qish vaqti va sur'atlarini erkin tanlash, ya'ni butun yil davomida talabalarni oliy o'quv yurtiga qabul qilish va belgilangan o'qish muddatlarining yo'qligi; o'qish joyini erkin tanlash: o'quv vaqti asosiy qismida talabalar o'quv auditoriyalarida jismonan bo'lmaydilar va qayerda o'qishni mustaqil tanlay oladilar.

Ochiqlik prinsiplari amalga oshirish katta tashkiliy yangiliklarga olib keldi ularni axborotlarni saqlash qayta ishlab chiqish va yetkazish yangi texnologiyalarini tatbiq etish hisobiga amaliy amalga oshirilishi mumkin bo'ldi.

Misol uchun o'tgan asr 90-yillarida telekonferensiyalar o'tkazish texnologiyasi asosida masofali ta'lim yangi modeli paydo bo'ldi. Modelning asosini o'qituvchilar va o'qituvchilar o'rtasida o'zaro aloqalar asosiy shakli hisoblangan haqiqiy vaqt davomida ham bo'lishi mumkin bo'lgan telekonferensiyalar o'tkazishdan iborat. Shu bilan birga telekonferensiyalar o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida ham va o'quvchilarning o'zlari o'rtalarida ham o'tkazilishi mumkin. Bular audio audiografik video-kompyuterli telekonferensiyalar bo'lishi mumkin. Teleta'lim modeli yaqinda paydo bo'ldi, lekin u zamonaviy ta'limda tashkil etishda tubdan o'zgarishlarga olib kelmoqda. Mana shu asosida zamonaviy ta'limning yangi tashkiliy shakli - virtual universitetlar rivojlanayotganligida bu yaqqol namoyon bo'lmoqda. O'qishning bu shaklini biz yangi ta'limning endi paydo bo'layotgan modeli sifatida qaraymiz. Mazkur modelida o'quv maqsadlarida foydalaniladigan telekonferensiyalar texnologiyasiga ega bo'lgan ta'lim tizimini qayta qurish mavjud imkoniyatlari amalga oshiriladi. Bu texnologiyalar talabalar guruhlariga va alohida o'qituvchilarga bir-biridan har qanday masofadan turib o'quvchilar bilan va o'zaro uchrashish imkonini beradi. Bunday zamonaviy telekommunikatsiya vositalari bosma matnlar audio va videotasmalar o'rni bosuvchi kompyuterli o'quv dasturlari bilan to'ldiriladi.

Xotira – ta'limning tayanch komponenti hisoblanadi, chunki ma'lum bir xotirasiz ta'lim bo'lmaydi. Fan tadqiqotida olib boriladigan katta yo'nalish talabalarni bilim va tushunish jarayonlarini tadqiq qilishga urinadi, lekin ta'lim oluvchining xotirasi jihatlarini o'rganadi. Biroq, "xotira" – aqliy rivojlanish registri ro'yxatida turadi va uning asosiy faoliyati xar kunlik kommunikatsion tarmoqlarda ishlatiladi va me'yordagi rivojlanishida ko'rishimiz mumkin.

Shunday qilib, har kungi tajriba odam tasavvurini qo'llab quvvatlayapti, men nimani esimda bor va nimani saqlashim kerak, bu xotiralar biror joyda va har kunlik suhbatda, men faraz qilaman boshqa odamlarda o'xshash sub'ektiv voqealar bor.

Maktab yoshidagi o'quvchilarda nazariy tafakkurning shakllanishida darsdan va sinfdan tashqari mustaqil mashg'ulotlar, mutolaa qilish muhim ahamiyat kasb etadi, jumladan har xil to'garaklarda qatnashish o'quvchi bilimni chuqurlashtirib, bilim doirasini kengaytiradi. Agarda to'garaklar shaxsiy tashabbus asosida hukm sursa, yigit va qizlar ularga qatnashsalar, ijodiy izlanish zaminiga qurilsa, u holda ko'zlangan natijaga erishiladi. Gumanitar va tabiiy fanlar bo'yicha tuziladigan to'garaklar, olimpiadalar, konkurslar, maktab amaliyotida yaxshi samara bermoqda. To'garaklarning ta'siri ostida o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish, aqlning tanqidiyligi, nutq madaniyati va texnikasi, notiqlik san'ati o'sadi.

O'quvchilar tafakkurining mustaqillik darajasini vujudga kelishida o'qituvchi shaxsining roli juda katta.

Birinchidan, o'qituvchi o'spirinlarda o'rganilayotgan qonuniyat va xossalar to'g'riligi haqida ishonch tuyg'usini hosil qiyadi, o'tilayotgan mavzular mazmuni bo'yicha qanoatlanish hissini vujudga keltiradi, voqelikni isbot qilishga, bildirilgan mulohazalarni dalillashga o'rgatib boradi. Shuning bilan birga, sanab o'tilgan jarayonlarni amalga oshirish uchun, qo'yilgan muammoni hal etish uchun qulay usul va metodlardan foydalanish yo'li - yo'riqlari bilan qurollantirib boradi. Ikkinchidan, o'qituvchi o'quvchilarni tanishayotgan narsa va hodisalar bo'yicha original, yangicha fikr yuritishga, har bir holatga ijodiy yondashishga o'rgatadi. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun u ularni mantiqiy fikr yuritish usullari bilan tanishtiradi va foydalanshp yo'llarini tushuntiradi. Uchinchidan, o'qituvchi o'spirinlar tomonidan qo'llanaverib, eskirgan, arxalik-eskirgan termining aylangan so'z va iboralardan kamroq foydalanishga, shablondan-bir xillikdan hamisha qochishga o'rgatadi, ularni ijodiy izlanishlari sari yetaklaydi. To'rtinchidan, o'qituvchi o'spirinlar oldiga bilimlarni amaliyotda tatbiq qilish vazifasini muammo tariqasida qo'yadi. Beshinchidan, o'qituvchi o'spirin o'quvchi yigit va qizlarning individual (shaxsiy) xususiyatlarini hisobga olgan holda mavjud aqliy imkoniyatlarini o'qishga, ijodga safarbar qilishga intiladi. Oltinchidan, o'qituvchi yuqori sinf o'quvchilari diqqatiga muammoli vaziyatni, jumboqni va topshiriqni havola qiladi va qo'yilgan masalalarni yechish va hal qilish bosqichlari bilan atroflicha tanishtiradi, shuningdek har qanday qiyinchiliklarni yengib o'tishga ularni da'vat etadi. Yettinchidan, o'qituvchi o'quvchilarning his - tuyg'usi va irodaviy xususiyatlarini yanada mustahkamlash uchun yaqqol yo'li - yo'riq ko'rsatadi, maxsus psixologik ko'rsatmalar beradi, qiyinchiliklarni yengish va ularning oldini olish vositalari bilan o'rtoqlashadi.

Xulosa. Tafakkur va aql - zakovat boshqa ruhiy jarayonlardan ajralgan holda taraqqiy etishi mumkin emas. Ana shu sababdan tafakkurning rivojlanishi bilan bir davrda o'spirinlarning axloqiy sifatlarida ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ladi, jumladan, nutq madaniyati o'sadi. Bu esa o'z navbatida, o'quvchida shaxsiy fikrini aniq va to'g'ri ifodalash malakasini tarkib toptiradi, nutq faoliyati tuzilishini mustahkamlaydi, murakkablashtiradi va lug'at boyligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Case Studies in EducationLeadership and Innovation. 2012 by Richard Smith and DavidLynch.-11 p
2. Education in a federal system: A case-study of Belgium Caroline Varin *University of Pennsylvania*, cvarin19@gmail.com
This paper is posted at ScholarlyCommons. <http://repository.upenn.edu/curej/24>
For more information, please contact repository@pobox.upenn.edu.
3. Обучение с помощью кейсов: Мастер-класс Курлянды Нурашевой // Новые подходы в преподавании бизнеса и экономики. Третья ежегодная конференция образовательной сети. Ташкент, 14-15 апреля 2003 г.
4. Xodiyev B.Yu., Golish L.V., Rixsimboyev O.K. Keys-stadi "Iqtisodiy oliy o'quv yurtidagi zamonaviy ta'lim texnologiyasi": Ilmiy-uslubiy qo'llanma ("Zamonaviy ta'lim texnologiyalari" turkumi). – T.: TDIU, 2009.

Muallif:

Raimova Nodira Farxodovna - Buxoro innovatsiyalar universiteti magistranti.

UDK 372.81

PSYCHOLOGICAL POSSIBILITIES FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' SCIENTIFIC RESEARCH INTELLIGENCE

TALABALARDA ILMIY TADQIQOTCHILIKKA OID INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Raximov Baxtiyor Xudoyberdiyevich

Guliston davlat universiteti. 120100, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: b.raximov1707@gmail.com

Annotation. The issue of developing the intellectual potential of students in the organization of scientific research work has been the focus of psychologist scientists at all stages, the psychological features of the development of intelligence on scientific research in future teachers are scientifically theoretical. Considered a condition for the successful implementation of the activities of an individual, a scientific analysis has been carried out that the individual psychological characteristic manifested in the differences that arise in the dynamics of acquiring knowledge, skills and abilities are abilities.

Key words: future teacher, intellect, intellectual development, psychological process.

Annotatsiya. Ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etishda talabalarining intellektual salohiyatini rivojlantirish masalasi barcha bosqichlarida psixolog olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan, bo'lajak o'qituvchilarda ilmiy tadqiqotchilikka oid intellektni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari ilmiy nazariy jihatdan asoslangan. Shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan, bilim, ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyati qobiliyatlar ekanligi ilmiy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Bo'lajak o'qituvchi, intellekt, intellektual rivojlantirish, psixologik jarayon.

Аннотация. Вопрос развития интеллектуального потенциала студентов при организации научно-исследовательской работы был в центре внимания ученых-психологов на всех этапах, психологические особенности развития интеллекта при проведении научных исследований у будущих педагогов носят научно-теоретический характер. рассмотренным условием успешного осуществления деятельности индивида, был проведен научный анализ того, что индивидуально-психологической характеристикой, проявляющейся в различиях, возникающих в динамике приобретения знаний, навыков и умений, являются способности.

Ключевые слова: будущий учитель, интеллект, интеллектуального развития, психологический процесс.

Kirish. Bugungi kunda jamiyatning har bir fuqarosi fan va texnika yutuqlarining tobora rivojlanib borishi ta'siri ostida yashamoqda. Bu yana shunisi bilan ham ahamiyatli, texnika va texnologiyalar kun sayin takomillashib, rivojlanib bormoqda va natijada shunga mos etuk mutaxassislar tayyorlash zarurati ham tug'ilmoqda.

Ilmiy tadqiqot ishlarining ilmiy-nazariy echimlaridan boshlab, olingan natijalarni amaliyotda qo'llashgacha bo'lgan barcha bosqichlar asosida samarali amalga oshirilishiga erishilsa, tadqiqot ishi muvaffaqiyatli bajarilgan bo'ladi.

Demak, ushbu jamiyatga munosib va uni faol rivojlantirishda ishtirok etuvchi shaxs, mutaxassis sifatida ilmiy izlanish olib borishi, olingan axborotlarni tizimlarga ajratishi, muammoga xos fikr va texnikaviy echimlarning maqbul variantlarini tanlash usullarini bilishi zarur. Aqliy faoliyat bevosita ilmiy-ijodiy faoliyat bilan bog'liq bo'lib, u insonning yangi moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish faoliyatidir.

Respublikamiz mustaqillikka erishganidan so'ng davlatimiz rahbariyati tomonidan mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini mustahkamlash maqsadida yoshlarning ilmiy tadqiqot bilan shug'ullanishlari uchun keng imkoniyatlar ochib berildi. Chunki mamlakat taraqqiyoti jamiyat a'zolarining ijtimoiy faolligi va ilmiy salohiyati bilan belgilanadi. Ilmiy tadqiqot ishlariga e'tiborni kuchaytirishdan asosiy maqsad jamiyat va tabiatdagi o'zgarishlarni insoniyat ongli ravishda anglab etishi, uning qonuniyatlari asosida inson manfaatlarini yuksaltirish, ilmiy nazariyalarni yaratish orqali milliy va madaniy boyliklarga ongli munosabatni shakllantirishdan iborat.

Ilmiy tadqiqot jarayonida hissiy idrok etish, abstrakt tafakkur, amalda sinab ko'rish o'z ifodasini topadi. Ilmiy tadqiqot jarayoni yaxlit tizimga ega bo'lib, asosan uzluksiz ta'lim jarayonida shakllantiriladi va amalga oshiriladi. Uning dastlabki bosqichi maktab davriga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilarda ilmiy tadqiqot olib borish bo'yicha boshlang'ich tushunchalar shakllanadi. Keyingi bosqichlarda bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilinadi. Tizimning yuqori bosqichlari ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishning amaliy tatbiqini ifodalaydi.

Ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda oliy ta'lim asosiy bosqichlardan biri hisoblanadi va unda talabalar tadqiqotchilik faoliyatlarining aniq yo'nalishlariga ega bo'ladi.

Tadqiqot ishimizning maqsad va vazifasidan kelib chiqqan holda, biz dissertatsiyaning asosiy tayanch tushunchalarini quyidagicha izohlashni maqsadga muvofiq deb hisobladik:

Talaba - (lotincha - qunt bilan ishlovchi, shug'ullanuvchi, mustaqil ravishda bilim oluvchi) – oliy o'quv yurti bilim oluvchisidir.

“Talaba” so'zi arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan bo'lib, ma'nosi “istovchi, talab etuvchi, qidiruvchi, o'quvchi, tinglovchi” kabi ma'nolarni anglatadi. **طلبة** [talabatun] «Talabatun» so'zi «tolib» so'zining «siniq» ko'plik shakli bo'lib, o'zbek tilida birlik ma'nosida qo'llanadi [1].

Ilm - arab tilidan olingan bo'lib, o'qish, o'rganish hamda hayotiy tajriba asosida orttirilgan bilim va malakalar majmui; Fan [2].

Ilm - arab tilida **علم** “ilmun” tarzida yoziladi, ilm deb talaffuz etiladi. Bu so'z arab tilida **فعل**[fe'lun] qolipida yasalgan bo'lib I bob fe'lining masdaridir, ma'nosi “bilish” – “o'rganish”, ma'nosini anglatadi. «Ilmiy» so'zi ham arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashtirilgan bo'lib, ilm so'zi ma'nosida “iy” qo'shimchasi asosida arab tilidan fors tiliga, fors tilidan o'zbek tiliga o'zlashtirilgan. Bu qo'shimcha

asosan o'zbek tiliga arab va fors tilidan o'zlashgan nisbiy sifat yasaydi. Uning "viy" shakli ham mavjud: Masalan: ma'no-ma'naviy "shu'ro"-shu'roviiy [1].

Tadqiqot - arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan bo'lib, "tadqiq" so'zining "to'g'ri ko'plik" shaklidir. Arab tilida تَدْقِيقَات - [tadqiqotun] deb yoziladi, talaffuzda esa [tadqiqat] deb aytiladi. Ma'nosi: "maydalar o'rganish", "tadqiq" so'zi "daqqaqa" fe'li bo'lib "aniq bo'lmoq" "aniqlamoq" kabi ma'nolarini beradi [1].

Ilmiy mavzu – ilmiy tadqiqot talab etadigan, ma'lum sohaning dolzarb muammosi echimiga qaratilgan ilmiy xarakterdagi vazifadir.

Ilmiy tadqiqot - yangi bilimlarni ishlab chiqarish jarayoni, bilish faoliyati turlaridan biri. Unga ob'ektivlik, ishonchlik, aniqlik xos. Ilmiy tadqiqotning hamma shartlarga amal qilib takrorlanganda hamisha birdek natija berishi, bahs etilayotgan masalani isbotlashi lozim. Ilmiy tadqiqot bir - biri bilan bog'langan ikki qism - tajriba va nazariyadan iborat. Ilmiy tadqiqotning asosiy komponentlari: mavzuni belgilash, mavjud axborotni tadqiqot sohasidagi shart-sharoit va metodlarni, ilmiy farazlarni oldindan tahlil etish, tajriba o'tkazish, olingan natijalarni tahlil etish va umumlashtirish, kelib chiqqan farazlarni olingan dalillar asosida tekshirish, yangi fakt va qonunlarni ifodalab berish, ilmiy bashorat yuritish. Ilmiy tadqiqotlarni fundamental va amaliy, miqdoriy va sifatiy, noyob va kompleks tadqiqotlarga ajratish keng tarqalgan. Ilmiy tadqiqotlarning metod va tajribalaridan fanning o'zidagina emas, balki ko'pgina iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni hal qilishda ham keng foydalaniladi [2].

Bugungi kunga kelib, mamlakatimizda oliy ta'lim jahon andozalariga mos ravishda ikkita: bakalavriat va magistratura bosqichlaridan tashkil etilgan.

Bakalavr - (lot.baccalaria-vassalning er-mulki)- ko'p mamlakatlardagi dastlabki ilmiy daraja. O'rta asrda G'arbiy Evropa universitetlarida ta'limning birinchi bosqichini tugallagan talabalarga berilgan. O'zbekistonda "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" ga muvofiq universitet va boshqa oliy o'quv yurtlarining 1-bosqichi-bakalavriatni tugatganlarga bakalavr darajasi beriladi hamda davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi. Ba'zi xorijiy mamlakatlar (mas., Frantsiya)da o'rta ma'lumotga ega bo'lib, oliy o'quv yurtiga kirib o'qish huquqiga ega bo'lgan shaxs ham bakalavr deb ataladi [3].

Bakalavriat - ko'p mamlakatlarda oliy ta'limning dastlabki bosqichi. O'zbekistonda bakalavr mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan tayanch oliy ta'limdir. O'qish muddati kamida 4 yil bakalavrlilik dasturi tugallangandan so'ng, bitiruvchilarga bakalavr darajasi berilib davlat attestatsiyasi yakunlariga ko'ra davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi oliy ma'lumot to'g'risidagi diplom topshiriladi [3].

Magistr - (lot. Magistr – boshliq, ustoz) – 1). Qadimgi Rimda bir necha lavozim (mas., diktator yordamchisi, imperiyaning so'nggi davrida bosh qo'mondon). Keyinchalik Evropada ulug' magistr (Grossmeyer) – katolik ruhoni – ritsarlar jamoasining boshlig'i; 2) ayrim mamlakatlarda bakalavr va fan doktori o'rtasidagi ilmiy daraja. Tayanch oliy ta'lim kursidan so'ng qo'shimcha dastur bajarilgan, maxsus imtihonlarni topshirgan va muayyan ilmiy ishni himoya qilgan shaxslarga beriladi; 3) O'zbekistonda "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" ga muvofiq, universitetlar, akademiyalar, institut va oliy maktabning boshqa ta'lim muassasalaridan oliy ta'limning 2-bosqichi - magistraturani tugatganlarga beriladigan daraja. Davlat malaka attestatsiyasi yakunlariga ko'ra beriladi. Magistrarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi kasb-hunar va ilmiy faoliyat bilan shug'ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi [4].

Magistratura - Magistratus – boshliq) -1) qadimgi Rimda davlat lavozimi; 2) ayrim davlatlarda sud mahkamalari tizimi; 3) ko'p davlatlarda oliy ta'lim bosqichi; 4) O'zbekistonda ayrim mutaxassislik bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriat negizida ta'lim muddati kamida 2 yil davom etadigan oliy ta'lim. Magistrlik dasturini tugallab, ilmiy yoki ilmiy texnikaviy mazmundagi magistrlik dissertatsiyasini himoya qilgandan so'ng, bitiruvchilarga davlat malaka attestatsiyasi yakunlariga ko'ra magistr darajasi berilib, davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi kasb-hunar va ilmiy faoliyat bilan shug'ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi. O'zbekiston respublikasida magistraturani birinchi marta 2001 yil 1828 kishi bitirib chiqdi. Shu munosabat bilan O'zbekiston respublikasi Prezidenti I. Karimov magistratlarni, shuningdek, akademik litsey, kasb-hunar kollejlarning birinchi bitiruvchilarini muvaffaqiyatli tamomlaganliklari bilan tabrikledi [4].

Yoshlarni ilmiy tadqiqot ishlariga yo'naltirish, ularda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish muammosi o'tmishda Sharq mutafakkirlarining asarlarida ham keng yoritilgan bo'lib, bu borada Respublikamizning birinchi prezidenti I.A.Karimov «Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch» nomli kitobida quyidagicha izohlagan: «.....zaminimizda yashab o'tgan buyuk allomalarimiz, mutafakkir bobolarimizning ibratli hayoti va faoliyati, bemiyl ilmiy – ijodiy kashfiyotlari bugun ham jahon ahlini hayratga solganini g'urur bilan ta'kidlash lozim» (I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch – T.: Ma'naviyat, 2008, -41-b.) Bu borada Forobiy «Baxt saodatga erishuv to'g'risida» asarida bilimlarni o'rganish tartibi haqida fikr yuritadi. Uning ta'kidlashicha, avval bilish zarur bo'lgan ilm o'rganiladi, bu –olam asoslari haqidagi ilmdir. Uni o'rgatgach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismlar tuzilishini, shaklini, osmon haqidagi bilimlarni o'rganish lozim. Undan so'ng, umuman, jonli tabiat - o'simlik va hayvonlar haqidagi ilm o'rganiladi, deydi [1].

Qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikda, deb biladi. Ilmlarni egallashda esa shaxsda intilish, qiziqish va muhit bo'lishi kerakligini alohida ta'kidlaydi. Bilim olishda tushunib, o'rganish, ilmiy tadqiqotchining poklikka rioya etishiga alohida e'tibor beradi, jamiyatning ravnaqi ma'rifatning rivojiga bog'liq, degan g'oyani ilgari suradi. U fan sohasidagi yodgorliklarni, ilmiy bilimlarga oid qoldirilgan barcha boyliklarni qunt bilan o'rganishga da'vat etadi.

Beruniy «O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar» nomli asarida shunday deydi: «Faxrlanish - haqiqatda yaxshi xulqlar va oliy fe'llarda oldin ketish, ilmu hikmatni egallash va imkoniyat boricha mavjud nopokliklardan tozalanishdir. Kimda shunday sifatlar topilsa, hukm uning foydasiga va kimda bular etishmasa, hukm uning zarariga bo'ladi [5].

Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda, shuni aytishimiz joizki, talaba - yoshlar dalillash, asoslash, ziddiyatsizlik, istisno, ayniyat qonunlarini puxta bilmog'i, shundan so'nggina ilmiy asoslangan to'g'ri fikr yurita olmog'i mumkin.

Demak, talabalarining ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish samaradorligi talaba tafakkuri darajasiga bog'liq bo'lib, tafakkur - ilmiy asoslangan, mustaqil, mantiqiy bo'lmog'i lozim.

O'spirinlik tafakkurini tarbiyalash, rivojlantirish uchun har bir imkoniyatni ishga solish ta'limda muhim siljish ekanligini psixolog E.G'oziev alohida uqitirib o'tadi: 1) o'smirlarni to'g'ri ta'rif berishga, tahlil qilishga, taqqoslashga, abstraksiyalash va umumlashtirishga o'rgatish; 2) o'z fikrini to'g'ri, ravon va aniq izhor etish yo'lini tushuntirish; 3) mustaqil ravishda hukm va xulosa

chiqarish, mulohaza yuritish ko'nikmalarini shakllantirish. Bu kabi fikr yuritish shakllari ularda aqliy ko'nikma va malakalarni o'stiradi va oqibat natijada rivojlanish amalga oshiriladi [6].

Psixolog V.A.Krutetskiy o'smir tafakkurining mustaqilligini faollashtirish maqsadida yangi o'quv materialini muammoni xarakterda o'zlashtirish foydali ekanligini, u 3 bosqichdan iborat bo'lishini ta'kidlaydi [7].

Avvalo, o'qituvchi tinglovchilar oldiga muammo qo'yadi va uning ta'rifini aytib o'tadi, o'quvchilar esa muammoni echish uchun yo'l-yo'riq qidiradilar. So'ngra o'qituvchi o'quvchilar oldiga muammoni mustaqil ta'riflash vazifasini qo'yadi-da, uni echishga o'zi yo'llanma beradi. Undan so'ng esa o'qituvchi muammoga ishora qilmaydi, balki o'quvchilarni mustaqil tahlil qilib chiqish, undan so'ng ta'riflash, echish usullari va imkoniyatlarini qidirib topishga o'rgatadi.

Haqiqatan ham talabalarni ilmiy tadqiqot ishlariga yo'naltirishda, talabani fikr yuritish faoliyatini boshqarishda o'qituvchining yo'naltiruvchilik qobiliyati asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

O'qituvchi talabalarning mustaqil tafakkur egasi bo'lishlari uchun mavzularni xotirada saqlash usullarini ishlab chiqishi lozim.

Psixolog olim V.Karimova xotiraning sakkizta qonuni borligini ta'kidlaydi; a) anglanganlik qonuni; b) qiziqish qonuni; v) ilgariq bilimlar qonuni; g) eslab qolishga tayyorgarlik qonuni; d) assotsiatsiyalar qonuni; e) birin-ketinlik qonuni; j) kuchli taassurotlar qonuni; z) tormozlanish qonunlari [8].

Olima V.Karimova "...etuk kadr bo'lish uchun shaxs nafaqat o'z iqtidori, bilimi va saviyasini oshirishi zarur, balki jamiyatda turlicha ijtimoiy munosabatlar tizimiga tayyor bo'lmog'i, ijtimoiy faoliyatni boshqarishning ilmiy qonuniyatlari va qoidalarini mukammal egallamog'i zarur" [8] - deb ko'rsatadi.

Talaba - yoshlarning ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish ularning tafakkuri darajasiga bog'liqligi psixolog olimlar tomonidan ilmiy-nazariy jihatdan asoslagan. Jumladan, psixolog olimlar tomonidan quyidagicha ta'riflangan: Psixolog A.V.Brushlinskiy tadqiqotlarida tafakkur muhim yangilikni qidirish va ochish, gipoteza va nazariyalarni oldindan payqash xususiyatlari ekanligi alohida ta'kidlab o'tiladi [9]. Psixolog S.L.Rubinshteyn tafakkur to'g'risidagi g'oyani rivojlantirib, uni sub'ekt faolligining paydo bo'lishi, deb ataydi [10]. E.G'oziev esa "tafakkur atrof - muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bevosita, umumlashgan holda aks ettiruvchi ruhiy jarayon, sotsial sababiy bog'lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va prognoz qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir, deya ta'rif bergan [6]. Professor N.Mahmudov tafakkurning takomil darajasi-mustaqilligi va muntazamligi, teranligi va tarangligi, ijodiylikni parvarish qilish kerakligi haqida quyidagilarni aytgan edi: "Bolaning tafakkur imkoniyati parvarish qilinmasa, unga shaklu shamoyil, yo'nalish berilmasa, bola ulg'ayganda ham u imkoniyat sifatida yoki bir qolipdagi o'ylar tizimi sifatida qolaveradi. Bunday to'ng va tanbal tafakkur faol, harakatli, demakki, izlanuvchan va yaratuvchan bo'lolmaydi [1]. Rossiyalik pedagog olim N.A.Gordeevaning ilmiy tadqiqot tahlillariga ko'ra, talabalar ilmiy ishlari so'nggi yillarda turli pedagogik va psixologik tadqiqotlarning ob'ekti bo'lib qolmoqda. Mazkur ob'ekt murakkabligi hamda ko'pqirraliligi jihatidan kam o'rganilgan. Bu muammoni o'rganish, ayniqsa, uning amaliy aspektini ishlab chiqish talabalar ijodiy salohiyatini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

Xulosa. Yuqorida ko'rib chiqilgan ilmiy tadqiqotlar tahlillaridan ma'lum bo'ladiki, har qanday ilmiy - ijodiy faoliyat shaxsning hissiyoti, ehtiyoji, ruhiy-aqliy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq ravishda amalga oshadi. Binobarin, har qanday o'qituvchi ilmiy tadqiqot faoliyati talaba shaxsining aqliy kamolotini ta'minlovchi omil ekanligini bilishlari lozim bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konseptsiasini.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.10.2019 Yildagi PF-5847-son farmoni,
- 2.Mirziyoyev sh.m. yangi o'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 145 b.
- 3.Arabsko-russkiy slovar. T-I,T.: Kamalak, 1994. sostavitel I.I.Baranov. 247 s.
- 4.O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. –3-jild. -T.: O'ME Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. –704 b.
- 5.Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I-t.Toshkent, 1968, 151 b.
- 6.G'oziyev E. Tafakkur psixologiyasi.-T.: O'qituvchi, 1990.-B. 170.
- 7.Krutetskiy V.A.. Pedagogik psixologiya asoslari. - T.: O'qituvchi, 1976.-B. 46.
- 8.Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot.- T.: Universitet 1999.-6-b.
- 9.Brushlinskiy A.V. Mo'shlenie i prognozirovaniye. - Moskva: Mo'sl, 1979.
- 10.Rubinshteyn S.L. O mo'shlenii i putyax ego issledovaniya. - Moskva: APNRSFSR.
11. Mahmudov M. Ona tili va ijodiy tafakkur takomili.-T.: 2001.-3-6.

Muallif:

Raximov Baxtiyor Xudoyberdievich - GulDU professori, pedagogika fanlari doktori.

УДК: 301.085:15(045)

THE INFLUENCE OF NATIONAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS ON THE FORMATION OF INTERPERSONAL RELATIONSHIPS IN THE FAMILY

OILADA MILLIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARNING SHAXSLARARO MUNOSABATLAR SHAKLLANISHIGA TA'SIRI

ВЛИЯНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК НА ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЕ

Bekova Shamsiya Djabbarovna

Qarshi davlat universiteti, Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahri Ko'chabog' ko'chasi-17.

E-mail: shamsiya.djabbarovna@mail.com

Abstract: This article focuses on the issues of family culture, conscious entry into family life, readiness to fulfill family duties, high appreciation of the place of the family in life, development of family values in the spiritual heritage of the people, attitude towards relatives, and formation of competence between children in the formation and formation of interpersonal relationships in the family.

Keywords: Family, parents, child, relatives, person, interpersonal relationship, behavior, value, spirituality, need, behavior, education, national customs.

Annotatsiya: Ushbu maqolada oilada shaxslararo munosabatlarning tarkib topishi va shakllanishida oilaviy madaniyat, oilaviy hayotga ongli kirib borish, oilaviy vazifalarni bajarishga tayyorlik, hayotda oilaning o'rnini yuksak qadrlash, xalq ma'naviy merosidagi oila qadriyatlarini rivojlantirish, qarindosh urug'larga munosabat, farzandlar o'rtasidagi kompetentlikni shakllanish masalalariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Oila, ota-ona, farzand, qarindosh-urug', shaxs, shaxslararo munosabat, muomala, qadriyat, ma'naviyat, ehtiyoj, xulq-atvor, ta'lim- tarbiya, milliy-urf-odat.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы семейной культуры, осознанного вступления в семейную жизнь, готовности к выполнению семейных обязанностей, высокой оценки места семьи в жизни, развития семейных ценностей в духовном наследии народа, отношения к родственникам и формирования компетентности детей в формировании и развитии межличностных отношений в семье.

Ключевые слова: Семья, родители, ребенок, родственники, личность, межличностные отношения, поведение, ценность, духовность, потребность, поведение, воспитание, национальные обычаи.

Kirish: Oilada shaxslararo munosabatlar inson shaxsining rivojlanishi va ijtimoiylashuvi shakllanadigan dastlabki ijtimoiy asosiy omil hisoblanadi. Oilaviy munosabatlar natijasida shakllangan psixologik xususiyatlar insonning atrof-dagilar bilan bo'ladigan muloqotiga asos bo'ladi. Odatda shaxs o'z ota-onasining uyida ko'rgan, o'rgangan holatlarini o'z oilasida ham shakllantirishga harakat qiladi. Shuning uchun oilada ota-onalar va bolalarning o'zaro munosabatlarida psixologik bilimlarning qo'llanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Oila jamiyatning eng kichik ijtimoiy birligi, uning asosi hisoblanadi. Shu bilan birga, oila insoniy qadriyatlar tizimini yuksak darajada shakllantiruvchi institut va ma'naviy axloqiy tarbiya o'chog'i hamdir. Oila muqaddasligini ta'minlash jamiyat asoslarini mustahkamlash bilan barobardir. Shu bois, O'zbekiston Respublikasida oila asoslarini mustahkamlash davlat ahamiyatiga molik vazifalardan hisoblanadi. "Biz o'z ma'naviy hayotimiz va kelajagimizni qurayotganda beqiyos milliy qadriyat bo'lmish oilani asosiy tayanch deb bilamiz. Chunki o'zligimizga qaytish, milliy urf-odatlarimizni e'zozlash, kattalarga hurmat va kichiklarga g'amxo'rlik, odamiylik, halollik, olijanoblik, mehr-oqibat singari asl insoniy fazilatlar oila muhitida shakllanadi"- deb ta'kidlaydi, O'zbekiston respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov.

Oilaviy madaniyat, oilaviy hayotga ongli kirib borish, oilaviy vazifalarni bajarishga tayyorlik, hayotda oila o'rnini yuksak qadrlash, oilaga mas'uliyat bilan qarash, xalq ma'naviy merosidagi oila qadriyatlarini o'z zamoni talablari bilan uyg'unlashtirib rivojlantirish har vaqt inson hayotiy mezon va jamiyat oldida turgan dolzarb vazifalardan biri sifatida tan olingan. Oilaga nisbatan insoniyat tarixida asrlar davomida shakllanib, e'zozlangan ma'naviy ehtiyojlar tizimi, oilani shaxs ma'naviyatini asrab-avaylaydigan, uning barkamolliги mezonlaridan biri, deb tan oladigan qonun-qoidalar majmui sifatida anglash, oilani butun jamiyat va millat taqdiri va taraqqiyotiga bevosita oidligini chuqur idrok etish - shaxsning ma'naviy yetukligini ko'rsatuvchi omillardan biri hisoblangan. Chunki oilani muqaddas deb bilmagan inson -ma'naviy qashshoq insondir. Oilani muqaddas deb anglash har bir jamiyat a'zosining o'z vijdoni, o'z oilasi va farzandlari oldidagi burchidir.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida V.Karimova hamda sharq mutafakkirlarining asarlarida ota-ona va farzand tarbiyasiga xos oilaviy munosabatlarni tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyyosiy, tahlil usullaridan foydalanilgan.

Oila inson avlodi rivojlanishining davomiyligini ta'minlaydi. Oilada kamol topgan bola jismonan yetuk, ma'naviy fazilatlarini egallagan, o'sha burchlarini anglagan inson sifatida tarbiyalanadi. Insonning hayoti davomida ma'naviy kamolotiga juda ko'p omillar ta'sir ko'rsatadi ammo ularning birortasi oiladagi tarbiyaning o'rnini bosa olmaydi. Shu sababli barcha davrda oila barqarorligi, undagi ma'naviy muhit jamiyat va jamoatchilik e'tiborida bo'lgan. An'analarimiz, tarixiy madaniyatimiz haqida ma'lumot beruvchi "Avesto"da ham oilaviy muhit, ularning bir birlarini tushunishlari, farzand tarbiyasi bilan bog'liq mas'uliyat jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri deb qaralgan.

Oila insonlarga xos bo'lgan ahloqiy qadriyatlar o'zaro hurmat, ishonch, muxabbat, hamkorlik, hamdardlik tuyg'ularining kundalik turmushda namoyon bo'lishidir. Oilaviy munosabatlarda tabiiy ehtiyojdan ko'ra ijtimoiy, ma'naviy omillar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Oilada farzand tarbiyasi eng katta ijtimoiy ahamiyatga ega. Chunki jamiyat taraqqiyotini, insoniyatning yorqin istiqbolini ma'naviy yetuk, jismoniy sog'lom yoshlarga ta'minlaydi.

O'zbek oilalarida ota onalarga, farzandlarga, qarindosh urug'larga munosabat masalasida ham huquqiy burchga nisbatan axloqiy mas'uliyat ustuvorlik qilishini kuzatish mumkin. Oilaviy qadriyat, burch va mas'uliyat tuyg'ulari, ayniqsa, tarbiya masalasi barcha davr va barcha millatlarda har doim eng muhim vazifa hisoblangani uchun katta sulola va urug'larda xatto ma'lum tajribali kishilar buning uchun mas'ul etib belgilangani tarixda ko'plab uchraydi. Inson yoshligida ham balog'at davrida ham xatto keksalik chog'ida ham o'zgalardan saboq oladi hamda xulosa chiqaradi. Lekin inson kamolotiga asos bo'ladigan barcha boshqa omillar oiladagi tarbiyaning o'rnini bosa olmaydi. Jamiyat rivojlangani sari oiladagi tarbiyaning ahamiyati, shu bilan birga ota onaning mas'uliyati ham ortib boradi. Xalq ta'biri bilan aytganda, "Yaxshi tarbiya topgan farzand ota onaning baxti, yomon farzand bir umrlik dardidir".

Inson axloqiy, ma'naviy va ruhiy qiyofasining poydevori oilada qo'yiladi, bunda oilaviy munosabatlar, kattalarning farzandlari bilan bo'lgan munosabatining ahamiyati juda katta. Shuning uchun ham mashhur allomalar oila tarbiyasiga katta e'tibor berishgan hamda shu masalaga bag'ishlab qator qimmatli asarlar yozishgan. Dono xalqimiz «Bola-boshidan, nihol yoshidan» degan naqlni bejiz aytmagan. Modomiki, shunday ekan, yosh avlodni tarkib toptirish, tarbiyalash ishini yoshlikdan, oilada boshlash kerak.

O'zbek xalqining ko'p asrlik boy madaniyati va tarixi bor. Mazkur madaniy meros jamiyatdagi jamiki ma'naviy boylklarni o'z ichiga qamrab oladi. Ayniqsa, O'rta Osiyo xalqlari pedagogikasi, ma'naviy-madaniy tarixi boy merosiga ega bo'lib, ularning mohiyati, mazmuni xalq ijodiyotida, ilg'or mutafakkirlarning asarlarida aks etgan.

Yosh avlod shaxsini shakllantirishda oilaviy munosabatlarni, ya'ni oilaning ma'naviy dunyosini takomillashtirish uchun unga zarur ruxiy xotirjamlik, ibratli ruxiy munosabat, o'zaro totuvlik yaratilgan bo'lishi zarur. Oilada shaxslararo munosabat – ya'ni ota-onalar o'rtasida o'zaro hamjixatlik, mehr-oqibat, o'zaro xurmat, shirinsuxanlik, bir-biriga g'amxo'rlik mavjud bo'lsa bunday muomala-munosabat bola tarbiyasiga ijobiy ta'sir qiladi. Ular o'z farzandlariga chinakkam baxt va quvonch hadya etadilar. Oila a'zolarining did-farosati, qiziqishi, mayllari, ehtiyojlari, intilishlari o'zaro bir-biriga munosib bo'lsa, oilaning inoq, ahil turmush kechirishlariga, oilaviy munosabatlarning mustaxkam bo'lishiga puxta zamin tayyorlaydi. Muayyan darajada shart-sharoitlarning mavjudligi, ota-onaning

o'zaro bir-birlarini tushunib turmush kechirishlari, maqsad va vazifalardagi birlik, yuzaga keladigan ziddiyatlarni birgalikda bartaraf eta olishlari mustaxkam oila muhitini shakllantiradi. Natijada esa, yosh avlodni mukammal shaxs bo'lib shakllanishida ijobiy rol o'ynaydi. Xususan bolada iroda, odatlar, fe'l-atvor, tafakkur, atrofga munosabat, e'tiqod va qarashlar vujudga keladi. Ana shulardan kelib chiqqan xolda insonni psixologik xususiyatlarini tarkib toptirish imkoniyatlari ijtimoiy va tabiiy omillarni e'tiborga olib amalga oshirishni talab etadi.

Oilada shaxslararo munosabatlar ayniqsa, ota-ona va farzandlarning o'zaro aloqalari jamiyat yuzaga kelgan ilk davrlardan buyon eng muhim muammolardan biri bo'lib kelgan. Jamiyat rivojlanib borgan sari bu muammoning ahamiyati yanada ortib boraveradi. Chunki insoniyat tomonidan erishilgan yutuqlar aynan, oila muhitida ota-ona va farzandlar munosabatlari tizimida boshqa har qanday ijtimoiy institutlar orasidagi uzviylik sifatida olib qaralganda ko'proq darajada o'zlashtiriladi va an'anaviy ma'naviy meros tarzida avloddan-avlodga o'tadi. Shunday ekan, u yoki bu jamiyat xalq va millatning istiqbol ko'p jihatdan shu munosabatlarning holatiga bog'liq. Buning uchun oiladagi ichki muhitning har tomonlama sog'lom, ma'naviy mustahkam bo'lishiga erishish lozim.

Oilaviy munosabatlarni qadimgi xalqlardan qolgan muqaddas diniy manbalarda, o'zbek xalqining og'zaki ijodiyotida, sharqning buyuk mutafakkirlari asarlarida, o'zbek xalqning shaxslararo munosabatlardagi odob-ahloq qoidalar, meyorlari, insoniy fazilatlar mohiyati to'g'risidagi qimmatli manbalarda ham uchratish mumkin.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Professor V.M.Karimovning tadqiqotlarida oila bola shaxsining shakllanishi va uning ijimoiylashuviga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi- deb ta'kidlanadi. Shu bilan bir qatorda uning ko'rsatishicha, boladagi o'zi to'g'risidagi barcha tasavvurlarning shakllanishida u tarbiyalanayotgan oiladagi munosabatning xususiyatlari, oila tiplari va ota-onalik maqomlarining ular tomonidan qay darajada anglanishining roli kattadir. [3; 172.]

Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosida yosh avlod tarbiyasi oilada shaxslararo munosabatlar insoniyatning kelajak taqdirini belgilaydigan, ularni ijobiy mezon bilan qurollantiradigan sifatlar bo'lganligi uchun ham bu muammoni hal qilishga harakat qilib kelganlar. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muhammad Qoshg'ariy, Yusuf Xos Xojib, Kaykovus, Umar Xayyom, Ahmad Yugnakiy, Husayn Voiz Koshifiy kabi mutafakkirlarning qator asarlarida bolalarni oilada tarbiyalash va shaxslararo munosabatlarga doir ma'lumotlar keltirilgan.

Abu Nasr Forobiyning uqtirishicha insonning barcha qobiliyat va fazilatlar ikki tomonga ega. Birinchisi tug'ma irsiy tabiiy hislatlar bo'lsa, ikkinchisi tajriba, amaliyot, sharoit ta'sirida tarkib topadigan hislatlardir. Shuningdek, bola tarbiyasida bir-biri bilan bog'liq bo'lgan hislatlarni hisobga olish lozimligini ta'kidlaydi.

Oilada bola tarbiyasi masalasi Abu Bakr Muhammad ibn Al-Abbos Al-Xorazmiy qarashlarida ota-onalar ikki xil, tug'ilish otasi va ta'lim berish otasi: birinchisi jismoniy hayot sababli ikkinchisi ruhiy hayot sababli. Shunga ko'ra ularni uzviy birlikda olib qarash tarbiya ishida muhim ahamiyatga molikdir. Uning, "Zamondan yaxshiroq muallimni insondan yaxshiroq ta'lim oladigan o'quvchini ko'rmadim" degan so'zlaridan bir tomondan ijtimoiy muhitni bola tarbiyasi uchun hal qiluvchi ta'sirini angasak, ikkinchi tomondan inson shaxsi ta'lim natijasida kamolotga erishib borishi mumkinligini sezamiz.

Beruniy ota-onalarga qarata bolaning mo'tadillikda saqlashni tavsiya etadi. Bunga asosan qattiq g'azablanish, qo'rqish va xafalikdan, uyqusizlikdan saqlash orqali erishilishini aytib, ularni hohlagan va foydali narsasini topib berishga, sevmagan narsasidan uzoqlashtirishga harakat qilish kerakligi uqtiriladi. Ota-onaning bolaga turli munosabati turlicha xulqlarni keltirib chiqaradi. Yaxshi xulqlarning paydo bo'lishi, bola ruhiyatiga ta'sir qilibgina qolmasdan, uning fiziologik o'sishiga ham yordam beradi. Yomon xulq esa turli mijoz buzilishlariga olib keladi. Aksincha bola organizmidagi o'zgarishlar uning ruhiyatidagi xatti-harakatidagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Mutafakkir bola xulq-atvorining mo'tadilligi natijasida tan va ruh sog'lomligi kelib chiqishini ham ilmiy asoslab beradi.

Ibn Sino oilada bola tarbiyasi ancha murakkab va nozik bo'lib, uni bolaning yoshligidan boshlash va izchillik bilan olib borish lozimligini uqtiradi. U ona allasining tarbiyaviy ahamiyati haqida to'xtalib "Alla" ikki vazifani bajaradi deydi. Birinchisi uni tebratish orqali bolaga jismoniy orom bag'ishlaydi; ikkinchisi beshikni bir maromda tebratishdan onaning mehri jo'sh uradi, bolasi bo'lgan muhabbatdan onaning orzu umidi yurak turidan silkinib chiqadi. Bu o'ziga xos qo'shiq bolasiga qasidadek yangraydi va u farzandining murg'ak qalbiga butun shuuriga singib boradi. Shu tarzda bolada o'zi anglamagan holat paydo bo'ladi. U asta-sekin bu yorug' olamni anglay boshlaydi. Ana shu anglashdan o'rganish boshlanadi. Xuddi shu o'rganish tarbiyalanishdir. Zotan o'rganish sezishdan kelib chiqadi. Ibn Sino ana shu holatga e'tiborni qaratib "yosh bolaning sezgirlik quvvati katta odamga teng keladi" degan fikrni bildiradi.

Alisher Navoiy "Qutadg'u bilig" asarida bola tarbiyasi haqida to'xtalib, shunday deb yozadi: "Farzand qanchalik bilimli, aqli, hushli bo'lsa, ota-onaning yuzi shunchalik yorug' bo'ladi". U bola tarbiyasida otaning ma'suliyatiga asosiy e'tibor beradi. "Kimning o'g'il qizi erka bo'lsa –deb yozadi u - unga shu kishining o'zi mungli bo'lib yig'laydi. Ota bolani kichikligida bebosh qilib qo'ysa bolada gunoh yo'q barcha jafo otaning o'zida. O'g'il – qizning xulq-atvori yaramas bo'lsa, bu yaramas ishni ota qilgan bo'ladi. Ota bolalarni nazorat qilib turli hunarlarni o'rgatsa, ular ulg'aygach o'g'il qizim bor deb sevinadi, o'g'il qizga hunar va bilim o'rgatish kerak, toki bu hunar bilan ularning fe'l-atvorlari go'zal bo'lsin". Bola asta-sekin hunar o'rganib hayotdan ta'lim olib, bilimdon bo'ladi, chinakam insoniy go'zallikka erishadi.

Oilada bola tarbiyasi buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy merosida ham munosib o'rinni egallaydi. U o'zining qator asarlarida ta'lim-tarbiya masalalari umuminsoniy g'oya ekanligini o'rtaga tashlaydi. Uning fikricha jamiyatning yetukligi uning taqdiri va kelajagi yoshlar kamoloti bilan bog'liqdir, shunga ko'ra bola tarbiyasi ota-onalar oldida turgan olijanob vazifadir.

Alisher Navoiy ota-onalarning yaxshi sifatlarini ulug'laydi. Bunday sifatlarining ularda jamuljam bo'lishi bola tarbiyasida muhim rol o'ynashini ko'rsatib o'tadi. Masalan uning xotinalar haqidagi fikrlari diqqatga sazovordir: "Yaxshi xotin deydi Navoiy – oilaning davlati va baxti uning osoyishtaligi, undan uy egasining xotirjam va osoyishtaligi, undan husnli bo'lsa ko'ngil ozig'i, xushmuomala bo'lsa jon ozig'idir. Oqila bo'lsa ro'zg'orda tartib-intizom bo'ladi. Beandisha shallaqi bo'lsa ko'ngil undan ozor chekadi, yomonlik axtaruvchi bo'lsa, undan ruh azoblanadi. Agar mayxo'r bo'lsa uy obodligi yo'qoladi, aqlsiz bo'lsa oila rasvo bo'ladi". (1; 112.)

Davoniy ota-onaning bola tarbiyalashdagi uning dunyoqarashini tarkib toptirishdagi rolini alohida ta'kidlagan. Uning e'tiqodiga ko'ra bola tarbiyasida ota ham ona ham teng ishtirok etishi, ikkovi ham barovar ma'suliyat sezishi lozim. Ota bolaning go'zal fazilatlarini egallashiga, sevgan kasbini puxta o'rganib olishga yordam ko'rsatishi, kamolotga yetishini, ilm-fan kasb-hunarni egallashi uchun moddiy baza hisoblangan oziq-ovqat, kiyim-kechak, kerakli buyum va jihozlarni yetkazib berish ustida ham bosh qotirishi kerak.

Davoniy otaning bola tarbiyasidagi roliga katta baho bersa ham, baribir, tarbiya masalasida asosiy qiyinchilik onaning zimmasiga tushadi, deb hisoblaydi. Chunki u homiladorlik mashaqqatini, tug'ish azobini boshdan o'tkazadi. Ona bolaning yashashiga sabab bo'ladigan, birinchi quvvatni o'z badanidan beradi, uzoq vaqt ehtiyotkorlik bilan asraydi, bola tarbiyasi bilan shug'ullanadi va o'zining cheksiz mehr-shafqatini bolaga fido qiladi.

Ota-ona bolaga birinchi o'rinda oddiy ahloq normalarini singdirishga yurish, turishi, yeyish, ichish, qoidalariga o'z qilmishi uchun ma'suliyat sezishi yomon qiliqlari uchun uyalishga o'rgatishi lozim. Shunday qilib, Davoniy bolalarning tarbiyasi bilan shug'ullanish ota-onalarning asosiy burchi ekanligini qayd etadi.

O'zbek oilasi boshqa xalqlar oilasidan ancha farq qiladi. Ko'pincha, bir oilada bir necha avlod a'zolari birga istiqomat qilishadi. Ana shundan kelib chiqqan holda uning tuzilishi murakkablashib boradi: buva va buvi (katta avlod vakillari), ota va ona (ikkinchi avlod namoyondalari), katta-kichik farzandlar (uchinchi bo'g'in a'zolari) nevara va evaralar (to'rtinchi avlodga mansublar) kabilar. Yuqoridagi fikrlar asosida alohida ta'kidlash joizki, oilada shaxslararo munosabatlarni shakllantirishda milliy urf-odat va an'analarning o'ziga xos psixologik xususiyatlariga e'tibor qaratish lozim

Natija: Oilaviy munosabatlar bolani nafaqat shaxs sifatida o'zligini anglash, balki o'zini u yoki bu jins vakili sifatida idrok etish va shaxsiy fazilatlarini takomillashtirishga ham yordam beradi. Bizning kuzatishlarimiz shuni isbotladiki, oilaning to'liq bo'lishi, ya'ni, unda ham ota, ham onaning tinchlik-totuvlikda yashashlari va unda normal insoniy munosabatlar, sog'lom ma'naviy muhitning mavjudligi bolaning har tomonlama yaxshi rivojlanishi, sog'lom, aqlli, kuchli iroda sohibi bo'lib yetishiga imkon beradi. Bolaga ham otaning ham onaning ham bo'lishini zarurati shu bilan izohlanadiki, masalan, qiz bola onasi va uning oilada o'zini tutishiga qarab, o'zini ayollar jinsiga taalluqli ekanligini anglashdan tashqari, kelajakda qanday ona bo'lishini tasavvur qilsa, otasiga, uning onasiga bo'lgan munosabatiga qarab, o'zini kelajakda oila qurganda qanday oila sohibasi bo'lishi lozimligini anglab boradi. Xuddi shunday, o'g'il bola onasining fazilatlarini, oiladagi tutimi va otasiga munosabatini idrok qilib borar ekan, kelajakda qanday qiz bilan turmush qurish mumkinligi, tanlaydigan qizi qanday sifatlar sohibasi bo'lishi lozimligini bilib borsa, otasi va uning oilada mavqeiga qarab, o'zini erkak sifatida kelajakda tasavvur qilish bilan birgalikda turmush o'rtog'iga qanday munosabatda bo'lish lozimligi to'g'risida bilim va tasavvurlarini orttirib boradi. Bu psixologik qonuniyat bo'lib, shaxsning oiladagi shaxsiy va jinsiy ijtimoiylashuvining yetakchi tamoyili hisoblanadi. Shu bois ham bolaning tom ma'noda yaxshi tarbiya olib, jamiyatda va oilaviy munosabatlarda munosib mavqega ega bo'lishi uchun oila muhiti sog'lom, barqaror, er va xotin bir-birlariga g'amxo'r, mehrli va sadoqatli bo'lishlari o'ta muhimdir.

Xulosa: Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, oilada shaxslararo munosabat, ayniqsa ota-ona va farzandlar o'rtasida muloqotga kirishishning psixologik xususiyatlarini tahlil qilish oila va uning ma'naviy merosi shaxsga oilada beriladigan ta'lim-tarbiya o'ziga xos shakli bo'lib hisoblanadi. Shu bois, bola shaxsining kamolotida oilada shaxslararo munosabatni tarkib topishida ota-ona va farzandlar o'rtasida kompetentlikni shakllanida milliy psixologik xususiyatlarning o'rni muhim ahamiyatga egaligini bevosita e'tirof etish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Abdurauf Fitrat "Oila" T.: "Ma'naviyat" 2000. 112-bet.
2. "Buyuk siymolar va allomalar 2-kitob nashrga tayyorlovchi Xayrulayev M.
3. Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi T.: 2006 172 bet
4. A.Jabborov. O'qituvchi etnopsixologiyasi. – Qarshi: «Nasaf», 2015.– 180 b.
5. Uzoqov X., G'oziyev E, Tojiyev A "Oila etikasi va psixologiyasi" T. "O'qituvchi" 1992.
6. Shoumarov G'.B. va b. Oila psixologiyasi. - T.: "Sharq", 2001 y.272 b.

Muallif:

Bekova Shamsiya Djabbarovna - Qarshi davlat universiteti, ps.f.f.d.(PhD), dotsent.

УДК 372.815.99

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF STUDENTS' VIRTUAL CULTURE IN THE CONTEXT OF INFORMATION THREATS

СОЦИАЛЬНО - ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВИРТУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННЫХ УГРОЗ

AXBOROT TAHDIDLARI SHAROITIDA TALABALAR VIRTUAL MADANIYATINING IJTIMOIIY VA PSIXOLOGIK JIHATLARI

Шарапова Сабохат ДЖаббаровна

Гулистанский государственный университет. 120100, город Гулистан, 4-й район.

E-mail: sabokhat.sharapova@gmail.com

Abstract. This article examines the socio-psychological aspects of the formation of virtual culture among students in the conditions of social space and information threats, and also proves the need for scientific research into the problem of virtual culture. Specific manifestations of the formation of virtual culture among students are described, ideas are given about the resources and methods used to ensure the effectiveness of threats to the virtual social space.

Key words: social space, information threats, virtual culture, source, tools, psychological tests, diagnostic methods, psychometric criteria, psychological aspect, information attacks

Аннотация. В статье рассматриваются социально-психологические аспекты формирования виртуальной культуры у студентов в условиях информационных угроз, а также доказывается необходимость научного исследования этой проблемы. Описаны конкретные проявления формирования виртуальной культуры у студентов, даны представления о ресурсах и методах, используемых при эффективности угроз виртуального социального пространства.

Ключевые слова. информационные угрозы, виртуальная культура, социальное пространство, психика человека, методы диагностики, психометрические критерии, психологический аспект, информационные атаки.

ВВЕДЕНИЕ. За последние годы в нашей республике создана необходимая нормативно-правовая база для защиты обучающихся от вредоносных информационных угроз. В условиях информационных угроз в мире, выяснение психологических особенностей негативного воздействия на мировосприятие обучающихся, формирование у студентов аксиологического отношения к виртуальному бытию и уделение особого внимания важным социально-психологическим вопросам формирования виртуальной культуры становятся все более актуальными. По научным данным «Нового исследовательского центра» установлено, что среди школьников в подростковом возрасте нет определенного мнения о влиянии глобальной информации на жизнь молодежи. В частности, 31 % предпочли оценить этот эффект как положительный, 24 % предпочли показать его как отрицательный, а 45 % предпочли подчеркнуть, что он является ни положительным, ни отрицательным. Такая ситуация порождает необходимость осмысления влияния виртуального существования на образ жизни и культуру в условиях социального пространства и информационных угроз, понимания закономерностей его развития и изучения его положительных и отрицательных эффектов на основе этих концепций. В связи с этим одной из актуальных проблем остается научное исследование наркомании, безразличности, различных проявлений «виртуальной культуры» и угроз социальных сетей, входящих в образ жизни узбекских семей и молодежи. Важнейшей задачей определено «воспитание физически здоровой, умственно и духовно развитой молодежи, самостоятельно мыслящей, верной Родине, твердой жизненной позиции». Это служит основой для научного исследования практических аспектов и создания новых теоретических решений, направленных на уточнение структуры, форм и источников информации, оказывающих негативное влияние на мировоззрение студентов, углубление научных исследований по совершенствованию этого процесса.

Данная научная статья определенной степени послужит реализации масштабных стратегических мероприятий, обозначенных в Постановлениях Президента Республики Узбекистан № ПФ- 60 от 28 января 2022 года «О Стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы»; ПФ-3907 от 14 августа 2018 года «Воспитание молодежи с морально-нравственным и физическим совершенством, обеспечение их просвещения о мерах по поднятию системы на новый качественный уровень», ПФ-6017 от 30 июня 2020 г. «О мерах по коренному реформированию и выводу на новый уровень государственной политики в отношении молодежи в Республики Узбекистан», Постановления, PQ-3160 от 28 июля 2017 года – № «О повышении эффективности духовно-просветительской работы и поднятии развития сферы на новый уровень», № PQ-2833 от 14 марта, 2017 г. № «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы профилактики правонарушений и борьбы с преступностью», № PQ-4307 от 3 мая 2019 г. - № «О дополнительных мерах по повышению эффективности духовно-просветительской работы», № 577 от 12 июля 2019 г. «О дальнейшем совершенствовании психолого-педагогического сопровождения молодежи» Проблема угроз социальных сетей и влияния «Виртуальной культуры» на духовность и культуру как объект исследования специально не изучалась учеными нашей республики, научные и практические исследования по идеологическим, философским, социологическим и психологическим направлениям темы. Хотя тема угроз социальных сетей и влияния «Виртуальной культуры» на духовность и культуру специально не изучалась учеными нашей республики как объект исследования, научно-практические работы по мировоззренческим, философским, социологическим и психологическим направлениям предмета.

Хотя исследования социально-психологических аспектов формирования виртуальной культуры студенческой молодежи в условиях социального пространства и информационных угроз в республиканском масштабе проводились в незначительном объеме, социально-психологические проблемы, связанные с этой темой, обсуждались психологами С.Н.Арифхановой, Ш.Р.Баротовым, Х.Х.Джабборовым, О.М.Зариповым, В.М.Каримовой, Ш.Ф.Мустафасовой, З.Т.Нишоновой, Ж.Ж.Облокуловым, Р.С.Самаровым, К.А.Фарфиевой, Б.С.Шукуровым, Б.Р.Кадыровым и др.А также, необходимо отметить неизученность данной темы в нашем регионе ещё раз доказывает важность её научно-практического исследования.

Ученые Содружества Независимых Государств Л.И.Алиферова, А.Тарас, О.П.Березкина, М.Б.Богданова, А.А.Бочева, Н.Бугаева, В.В.Василькова, М.Г.Вохришева, Л.С.Выготский, Ю.Н.Долгов, А.С.Коповой, В.В.Знаков, А.В.Кириленко, Е.Н.Лажинцева, В.М.Смирнов, А.И.Ненашев, А.Н.Плюш и другие ученые изучали виртуальную реальность как искусственно созданную среду на основе основных принципов постмодернизма.

Зарубежные психологи D.H.Dodd, R.E.Fancher, J.Gilford, U.Neisser, W.Schneider, S.Spearman, E.P.Torrance, M.A.Wollach, N.Kogan, M.Castells и другие научно исследовали психологические аспекты виртуальной реальности в социальной сфере. В ходе исследования мы использовали «Тест самооценки психического состояния» Г.Ю.Айзенка для изучения психического состояния студентов. Показатели теста имеют четыре критерия оценки, и эти составляющие считаются эффективными.

Принятие человеком любой информации и поведения основывается на этих четырех оценочных критериях - шкалах.

Таблица 1.

Результаты исследования психологического состояния студентов по опроснику Г.Айзенка «Самооценка психического состояния»

Шкалы оценки	Показатели, в баллах	Уровни самооценки, в % ах		
		Высокий	Средний	Нижний
Тревожность	5,86	1,6	31,2	67,2
Фрустрация	3,72	-	16,8	83,2
Агрессивность	6,05	4	31,2	64,8
Ригидность	5,58	3,2	33,6	63,2

В связи с тем, что учебный процесс студента сложен, требует творческого поиска, не свободен от стресса, в его психическом состоянии и психологическом настрое происходят различные изменения. Особенно в условиях повышенного потока информации этапы ее понимания, принятия, сохранения в памяти и, при необходимости, извлечения каждой порции

информации предъявляют к современному школьнику большие требования. В результате чего психические состояния характеризуются неугомонностью, агрессивностью, фрустрацией и ригидностью в получении определенной информации. Также более низкий уровень показателя в результатах данного теста свидетельствует о положительном значении психического состояния человека.

Таблица 2.

Показатели проявления агрессивности у студентов (по Styudent)				
№	Виды агрессии	$\bar{X}$	$t_{st} =$	P
1.	Физический	6,2	2,02	R=0,05
2.	Вербальный	4,8	3,55	R=0,05
3.	Косвенно	2,9	3,55	
4.	Негативизм	5,73	2,7	R=0,001
5.	Корона	7,8	2,02	R=0,001
6.	Подозрение	6,16	2,02	R=0,01
7.	Разочарование	7,8	2,02	R=0,05
1.	Чувство вины	6,2	2,02	R=0,001

В результате исследования доказано, что приверженность студентов виртуальной культуре и социальному пространству является самой важной в их жизненных ценностях. Это, в свою очередь, беспристрастное консультирование взрослых, чтобы взгляды и мысли студентов стали рациональными в этот период, не позволяющее учащимся заикливаться на собственных мыслях, позволяющее им развиваться интеллектуально, профессионально и лично. потребность отдавать проявилась в полной мере. Именно в студенческий период нельзя допускать симпатии к другим культурам, мировоззрениям, национальным традициям, информирование, установление дружеских отношений, не допущение изоляции, принятие мер к тому, чтобы не «потерять» свою идентичность, уважительное отношение к учащимс, давая беспристрастные и необходимые рекомендации, была убедительно продемонстрирована важность руководства.

Результаты показали, что 1, 3, 11, 14, 17 наблюдались в высоких процентах (инструментальные) ценности.

В условиях социального пространства и информационных угроз нами была использована программа социально-психологического тренинга, формирующая компоненты виртуальной культуры у студентов, с целью формирования базовых компонентов виртуальной культуры, обеспечивающая отсутствие воздействия на студентов внутренних и внешних идеологических угроз.

С учетом сложности темы исследования была сформирована учебная группа из студентов с низким баллом. В учебную группу были набраны студенты с 1 по 4 курса с низкой успеваемостью.

Таблица 3.

Сравнительный анализ результатов, полученных методом Басса-Дарка						
Показатели агрессии	До тренинга		После тренинга		Т -критерий	p
	M	σ	M	σ		
Физический	7,06	1,03	5,06	0,9	3,553	0,031
Непосредственная	6,4	1,10	3,03	1,07	9,548	0,045
капризность	5,2	0,93	5,1	1,16	-3,548	0,001
негативизм	3	1,14	1,73	0,9	4.65	0,001
обида	2,6	1,12	2,4	1,33	-11,926	0,001
тревожность	4	1,92	3,2	2,16	-8,059	0,001
вербал	7,27	2,06	4,0	1,81	6,498	0,001
предрассудки	6,63	2,52	5,4	1,98	-13,75	0,001
агрессивность	19,5	3,95	16,2	3,87	3,299	0,002

В качестве предметных индикаторов были выбраны мимика в поведении и нетерпимость к угрозам различной информации. Работа с учебной группой проводилась в течение четырех недель, то есть один раз в неделю по 2,5-3 часа.

Проведенные занятия показали положительный результат. По нашему мнению, положительно повлиять на формирование социально-психологических характеристик личности студента можно посредством специальной программы обучения в каждом вузе. В ходе нашего исследования мы пришли к мнению, что необходимо формировать медиаграмотность у учащихся, чтобы формировать виртуальную культуру в условиях информационных угроз. Использование средств массовой информации является важной частью свободного времени студентов. Поэтому естественно интегрировать медиаграмотность в процесс работы с молодежью. Работа с молодежью означает деятельность, направленную на ее обучение вне рамок формального образования. Дальнейшее развитие студентов, в свою очередь, служит совершенствованию национальных ценностей, традиций, духовного мира подрастающего поколения и предотвращению неправомерных информационных атак.

Литература:

- 1.Кириленко А. В. Основы информационной культуры. Учебное пособие. – СПб. ГУ., 2008. – 156 с.
- 2.Резников Е.Н. Теоретические и методологические проблемы этнопсихологии: Монография. /Е.Н.Резников. – Мн.:Изд. Центр. БГУ, 2006. – 63 с.
- 3.Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. – СПб.: Речь, 2006. – 66 б.
- 4.Малюченко Г.Н., Коповой А.С. Теория и практика диагностики в медиапсихологии и медиапедагогике: учебное пособие. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2011.–78 с.

Автор:

Шарапова Сабохат ДЖаббаровна - доктор пс.н. (Dsc), профессор, Заведующая отделом Магистратуры ГулГУ.

UDK 372.3/4

FEATURES OF DEVELOPING PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS THROUGH HOSPITAL PEDAGOGY

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI GOSPITAL PEDAGOGIKASI VOSITASIDA RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ПОСРЕДСТВОМ ГОСПИТАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКИ

Usmonova Hulkar Shavkat qizi

Guliston davlat pedagogika instituti. 120100, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: hulkar-usmonova2026-1@gmail.com

Abstract: This article examines the improvement of professional training for future teachers working with children undergoing long-term treatment. Specific didactic approaches of hospital pedagogy, as well as methods for fostering empathy and psychological resilience in students, are highlighted. Methodological aspects of preparing future teachers for work in a hospital environment are also considered.

Keywords: hospital pedagogy, professional competence, inclusive education, sick child, rehabilitation, didactic approach, micro-education, adaptive didactics.

Annotatsiya: Maqolada uzoq muddatli davolanayotgan bolalar bilan ishlash uchun bo‘lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini oshirish masalalari bayon qilingan. Gospital pedagogikasining o‘ziga xos didaktik yondashuvlari, talabalarda empatiya va psixologik chidamlilikni shakllantirish usullari yoritilgan. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarni shifoxona sharoitida ishlashga tayyorlashning metodik jihatlari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Gospital pedagogika, kasbiy kompetentlik, inkluziv ta‘lim, bemor bola, reabilitatsiya, didaktik yondashuv, mikro-ta‘lim, adaptiv didaktika.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы совершенствования профессиональной подготовки будущих учителей для работы с детьми, проходящими длительное лечение. Осветлены специфические дидактические подходы госпитальной педагогики, методы формирования эмпатии и психологической устойчивости у учащихся. Также рассмотрены методологические аспекты подготовки будущих учителей к работе в больничной среде.

Ключевые слова: госпитальная педагогика, профессиональная компетентность, инклюзивное образование, больной ребенок, реабилитация, дидактический подход, микрообразование, адаптивная дидактика.

Kirish. Zamonaviy ta‘lim tizimida inklyuzivlik va ta‘limning uzluksizligini ta‘minlash muhim strategik vazifalardan biridir. Sog‘lig‘i tufayli shifoxonada uzoq vaqt qolayotgan bolalarning ta‘limdan uzilib qolmasligi uchun "gospital o‘qituvchisi" kadrlarini tayyorlash dolzarb hisoblanadi. Gospital pedagogikasi — bu nafaqat bilim berish, balki bolaning pedagogik reabilitatsiyasini ta‘minlash tizimidir.

Pedagogik ta‘limning muhim yo‘nalishlaridan biri — bu ta‘lim muhiti cheklangan, ya‘ni shifoxona sharoitida bo‘lgan bolalar uchun sifatli ta‘limni ta‘minlashdir. O‘zbekiston Respublikasida "Mehrli maktab" kabi gospital maktablarning tashkil etilishi, oliy ta‘lim tizimida ushbu sharoitda ishlay oladigan yuqori malakali kadrlarni tayyorlash zaruratini keltirib chiqardi. Gospital o‘qituvchisi nafaqat fan mutaxassisi, balki psixolog, repetitor va reabilitolog vazifalarini ham bajarishi lozim [1].

Jahon ta‘limi amaliyotida ta‘lim oluvchilar ehtiyojlariga moslashuvchan o‘quv muhitini yaratish, variativ o‘quv dasturlaridan foydalanishga bo‘lgan ehtiyoj kun sayin ortmoqda. BMTning ta‘lim sohasidagi siyosati yo‘nalishlaridan biri bolalarning alohida ta‘lim ehtiyojlari xilma-xilligini hisobga olgan holda ta‘lim berishni nazarda tutadigan inklyuziv ta‘lim g‘oyalarini ishtirokchi davlatlar tomonidan keng amalga oshirilishini ta‘minlash hisoblanadi [2].

Tadqiqot ob‘ekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqot ob‘ekti bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini gospital pedagogikasi vositasida rivojlantirish jarayoni olindi. Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda quyidagi usullar majmuasidan foydalaniladi: Tizimli yondashuv: bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetentligi tarkibiy qismlari (motivatsion, kognitiv, operatsion) gospital pedagogikasi talablari asosida tizimlashtirildi. Modellashirish: Gospital o‘qituvchisining "Kasbiy profil" modeli yaratildi. Bu modelda nafaqat pedagogik mahorat, balki tibbiy-psixologik savodxonlik darajasi ham asosiy mezon sifatida olindi. Pedagogik eksperiment: Tadqiqot uch bosqichda (aniqlovchi, shakllantiruvchi va nazorat) olib borildi: *Aniqlovchi bosqich:* Talabalarning gospital pedagogikasi haqidagi boshlang‘ich bilimlari so‘rovnoma va testlar orqali aniqlandi; *Shakllantiruvchi bosqich:* Maxsus ishlab chiqilgan "Gospital pedagogikasi: nazariya va amaliyot" moduli o‘quv jarayoniga joriy etildi. Unda keys-metod va simulyatsion texnologiyalar qo‘llanildi; *Nazorat*

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

bosqichi: Eksperimentdan so'ng talabalarining empatiya darajasi va gospital sharoitida dars ishlamlarini tuzish qobiliyati qayta baholandi; Matematik-statistik tahlil: Olingan natijalarning ishonchligini tekshirish uchun Stuyudentning T-mezonidan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini gospital pedagogikasi vositasida rivojlantirish metodikasi - bu uzoq muddatli davolanayotgan bolalar bilan ishlash uchun zarur bo'lgan psixologik - pedagogik ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan maxsus tizimdir. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini gospital pedagogikasi vositasida rivojlantirish metodikasi nafaqat akademik bilimlarni, balki gospital sharoitidagi o'ziga xos ijtimoiy-emosional muhitda dars berish qobiliyatini rivojlantirishni ko'zda tutadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini gospital pedagogikasi vositasida rivojlantirish metodikasini amalga oshirishning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat [3]:

1. Nazariy tayyorgarlik va tushunchalarni shakllantirish bosqichi - talabalarga gospital pedagogikasining mohiyati, uning huquqiy asoslari va xalqaro tajribasi o'rgatiladi. Gospital pedagogika fani shifoxona sharoitida uzoq muddatli davolanayotgan bolalar uchun ta'lim jarayonini tashkil etish bilan shug'ullanadi. Bu fanda asosiy didaktik tamoyillarga: sog'lig'i zaiflashgan bolalarga individual yondashuv va moslashuvchan ta'lim dasturlarini tuzish asos bo'ladi.

2. Psixologik va emotsional kompetentlikni rivojlantirish bosqichi - gospital o'qituvchi nafaqat pedagog, balki bolaning emotsional holatini tushuna oladigan mutaxassis bo'lishi lozim. Bunda empatiya va reabilitatsion yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Empatiya - bemor bolaning og'riq va stress holatlarini his qilish va unga ruhiy dalda berish. Reabilitatsion yondashuv - o'quv jarayonini terapevtik elementlar (art-terapiya, o'yin terapiyasi) bilan uyg'unlashtirish jarayonidir.

3. Maxsus didaktik metodlarni o'zlashtirish bosqichi - shifoxona sharoitida an'anaviy 45 daqiqalik darslar har doim ham samara bermaydi, shuning uchun bo'lajak o'qituvchilar quyidagi metodlarni o'rganadilar: Mikro-ta'lim: Mavzuni kichik, oson o'zlashtiriladigan qismlarga bo'lib tushuntirish; Raqamli ta'lim texnologiyalari: Shifoxona palatasidan chiqmagan holda masofaviy va interaktiv resurslardan foydalanish; Loyiha metodikasi: Bolaning kasallikdan chalg'ishi va motivatsiyasini oshirish uchun qisqa muddatli qiziqarli loyihalar ustida ishlash va boshqalar.

4. Amaliy tajriba (Simulyatsion mashg'ulotlar) bosqichi - talabalar real gospital sharoitiga tushishdan oldin amaliy mashg'ulotlar o'tadiylar. Bunday mashg'ulotlarga keys-stadi metofi: shifoxonadagi murakkab pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish; Amaliyot: tibbiy muassasalardagi maxsus maktablarda o'qituvchi yordamchisi sifatida ishtirok etish va boshqalar.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini gospital pedagogikasi vositasida rivojlantirish, shuningdek, gospital sharoitida ishlash uchun kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat [4]:

- Psixologik-reabilitatsion kompetensiya: Bemor bolaning emotsional holatini tushunish va unga moslashish;

- Adaptiv didaktika: O'quv materialini bolaning jismoniy imkoniyatiga qarab soddalashtirish (mikro-ta'lim).

Raqamli savodxonlik: Masofaviy va gibrid ta'lim texnologiyalaridan shifoxona palatasida foydalanish.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini gospital pedagogikasi vositasida rivojlantirish metodikasi o'quv jarayoniga quyidagi innovatsion elementlarni kiritishni nazarda tutadi:

- Simulyatsion o'yinlar: talabalar uchun shifoxona muhitini imitatsiya qiluvchi keyslar (vaziyatli o'yinlar) tashkil etish.

- Klinik amaliyot: talabalarning "Mehrli maktab" yoki onkologiyaG'gematologiya markazlaridagi maxsus sinflarda bevosita ishtiroki.

- Art-terapiya va o'yin texnologiyalari: ta'limni terapiya bilan uyg'unlashtirish metodlarini o'rgatish.

Bo'lajak o'qituvchilarning kompetentligini oshirish quyidagi uchta modul orqali amalga oshiriladi [5]:

1. Psixologik-proyektiv modul. Gospital o'qituvchisi uchun eng muhim sifat — empatiya va emotsional barqarorlikdir. Talabalarga bemor bolaning psixologiyasini tushunish uchun art-terapiya, ertak-terapiya va qum terapiyasi elementlari o'rgatiladi. Bu metodika talabani "o'qituvchi-diktat" rolikdan "o'qituvchi-fasilitator" (ko'makchi) roliga o'tkazadi.

2. Adaptiv-didaktik modul. Shifoxonada darslar odatda qisqa (15-20 daqiqa) va individual tarzda o'tiladi. Shu sababli, bo'lajak o'qituvchilarda quyidagi metodik ko'nikmalar shakllantiriladi: Mikro-o'qitish (Micro-teaching): Katta mavzularni kichik, tugallangan qismlarga bo'lish; Raqamli texnologiyalar: VR (virtual borliq) orqali bolani shifoxona muhitidan chalg'itib, virtual sayohatlar orqali mavzuni tushuntirish; O'yin texnologiyalari: Ta'limni o'yin orqali tashkil etib, bolaning og'riq sezgisini kamaytirishga ko'maklashish.

3. Simulyatsion-klinik amaliyot. Talabalar bevosita tibbiy muassasalardagi o'quv xonalarida amaliyot o'taydilar. Bunda ular shifokorlar bilan hamkorlik qilishni (o'quvchi qachon darsga tayyor, qachon muolaja zarurligini muvofiqlashtirish) o'rganadilar.

O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari shuni ko'rsatdiki, gospital pedagogikasi modulini o'zlashtirgan talabalarining pedagogik kreativligi 34% ga, murakkab vaziyatlarda ishlay olish ko'nikmasi esa 42% ga oshgan. Eng muhimi, talabalarda "inklyuziv madaniyat" shakllanib, ular har qanday imkoniyati cheklangan bola bilan ishlashga ruhan tayyor bo'lishgan.

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, gospital pedagogikasi kurslarini o'tagan talabalarda empatiya darajasi va murakkab vaziyatlarda qaror qabul qilish qobiliyati an'anaviy yo'nalish talabalariga nisbatan 25-30% yuqori bo'ladi. Bu esa ularning umumiy pedagogik mahoratini ham oshiradi.

Tadqiqot davomida pedagogika yo'nalishidagi talabalarining kasbiy kompetentlik darajasi ikki bosqichda (tajriba boshida va yakunida) baholandi. Baholashda 100 ballik shkaladan foydalanildi (1-jadval).

1-jadval.

Talabalarining kasbiy kompetentlik ko'rsatkichlari o'zgarishi (dinamikasi)

Kompetentlik tarkibiy qismlari	Tajriba boshida (o'rtacha ball)	Tajriba yakunida (o'rtacha ball)	O'sish sur'ati (%)
Empatiya va psixologik barqarorlik	52.4	88.6	+36.2%
Adaptiv didaktik ko'nikmalar	48.0	82.5	+34.5%

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Raqamli ta'lim texnologiyalari	61.2	90.4	+29.2%
Stressga chidamlilik (Resilience)	45.8	84.2	+38.4%
O'rtacha ko'rsatkich	51.8	86.4	+34.6%

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, eng yuqori o'sish sur'ati stressga chidamlilik (+38.4%) va empatiya (+36.2%) yo'nalishlarida kuzatildi. Bu gospital pedagogikasi modulining talabalarda psixologik tayyorgarlikni shakllantirishdagi yuqori samaradorligini isbotlaydi.

Xulosa. Metodikaning yakuniy maqsadi — bo'lajak o'qituvchining har qanday murakkab (shifoxona, uyda ta'lim) sharoitda bolaning ta'lim olish huquqini ta'minlashga qodir bo'lgan akmeologik va pedagogik tayyorgarligini shakllantirishdir.

Gospital pedagogikasi vositasida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash — oliy pedagogik ta'limning insonparvarlik tamoyillarini kuchaytiradi. Bu metodika orqali tayyorlangan pedagoglar nafaqat shifoxonada, balki har qanday murakkab sharoitda bolaning ta'lim olish huquqini ta'minlay oladi.

Tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi: Innovatsion muhit: Gospital pedagogikasi nafaqat kasal bolalar uchun, balki bo'lajak o'qituvchilarning insonparvarlik fazilatlarini rivojlantirish uchun muhim "tajriba maydoni" bo'lib xizmat qiladi. Tizimlilik: Talabalarning kompetentligini rivojlantirishda nazariy bilim, virtual simulyatsiya va klinik amaliyotning uzviyligi ta'minlanishi shart. Ijtimoiy ahamiyat: Ushbu metodika asosida tayyorlangan kadrlar kelgusida inklyuziv ta'lim tizimida va uyda yakka tartibda ta'lim oluvchi bolalar bilan ishlashda yuqori samaradorlik ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Gematologiya, onkologiya, klinik immunologiya, boshqa statsionar va uzoq muddatli ambulator davolanishda bo'lgan bolalar uchun maktabgacha ta'lim va tarbiya hamda umumiy o'rta ta'lim berish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston respublikasi Vazirlar Mahkamasining 234-son qarori. 2022 yil 5 may.
2. O'zbekiston Respublikasi va Birlashgan Millatlar Tashkiloti 2026–2030 yillarga mo'ljallangan BMT Barqaror Rivojlanish sohasidagi Hamkorlik Dasturi. 2025-yil 24-oktyabr.
3. Goipova N.B. Inklyuziv ta'lim. Gospital pedagogika. Darslik. Namangan, 2024, - 252 b.
4. Muminova L.R., Shomaxmudova R.Sh., Axmedova Z.M. "Inklyuziv ta'lim" o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2019.
5. Qaxarova D.S. "Inklyuziv ta'lim texnologiyasi" Toshkent. 2014. – 192 b.

Muallif:

Usmonova Hulkar Shavkat qizi - Guliston davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti.

UDK 372.881.111.1

**IMPROVING THE SPEAKING COMPETENCE OF STUDENTS IN NON-PHILOLOGICAL EDUCATION PROGRAMS
THROUGH CRITICAL THINKING TECHNOLOGIES**

TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANGAN HOLDA FILOLOG BO'LMAGAN
TA'LIM DASTURLARIDA TALABALARNING OG'ZAKI MULOQOT KO'NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISH

ПОВЫШЕНИЕ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ С
ПОМОЩЬЮ ТЕХНОЛОГИЙ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Tuhmakova Sevara

Guliston davlat universiteti. 120100, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: tuhmakova-sevara 2026-1@gmail.com

Annotation: This article analyzes the pedagogical potential of using critical thinking technologies in improving the speaking competence of students in non-philological educational programs. The study focuses on enhancing students' communicative activity, developing their independent thinking, and forming logically structured and well-reasoned speech. Innovative teaching methods aimed at improving speaking competence are examined, including problem-based questions, discussions, analysis, and argumentation strategies based on critical thinking. The findings of the research highlight the importance of integrating critical thinking technologies into the process of teaching English in non-philological higher education institutions in order to effectively develop students' speaking competence.

Key words: speaking competence, oral communication, critical thinking, communicative competence, non-philological education, innovative pedagogical technologies.

Annotasiya: Ushbu maqolada nofilologik ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarining og'zaki nutq (speaking) kompetensiyasini rivojlantirish va takomillashtirish jarayonida critical thinking (tanqidiy fikrlash) texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda talabalarning kommunikativ faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda mantiqiy va asoslangan nutqni shakllantirishga xizmat qiluvchi innovatsion metodlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, speaking kompetensiyasini rivojlantirishda muammoli savollar, munozara, tahlil, argumentatsiya kabi critical thinking texnologiyalarining samaradorligi yoritiladi. Tadqiqot natijalari nofilologik oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitish jarayonida talabalarning og'zaki nutq kompetensiyasini rivojlantirishda critical thinking texnologiyalaridan samarali foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: og'zaki nutq kompetensiyasi, speaking, critical thinking, tanqidiy fikrlash, kommunikativ kompetensiya, nofilologik ta'lim yo'nalishi, innovatsion pedagogik texnologiyalar.

Introduction. In the context of globalization and rapid technological development, higher education systems are increasingly focused on preparing competitive specialists who possess not only strong professional knowledge but also advanced cognitive and communicative skills. Among these skills, critical thinking and effective communication play a crucial role in enabling students to analyze information, evaluate arguments, solve complex problems, and participate actively in professional and academic discourse. Consequently, modern higher education institutions are seeking innovative pedagogical approaches aimed at integrating the development of these competencies into the educational process.

One of the key challenges faced by non-philological higher education programs is the effective development of students' speaking competence in a foreign language. In many cases, students demonstrate adequate knowledge of grammar and vocabulary but experience difficulties in expressing their ideas clearly, logically, and confidently in oral communication. This problem is particularly evident in professional contexts where students are expected to present arguments, participate in discussions, and communicate within interdisciplinary and intercultural environments. Therefore, improving speaking competence has become one of the essential objectives of foreign language education in higher education institutions.

International educational practices emphasize the importance of integrating critical thinking technologies into language teaching processes. Critical thinking, defined as the ability to analyze, interpret, evaluate, and synthesize information for making reasoned judgments, is considered an essential component of 21st-century skills. Scholars such as Ennis, Facione, and Halpern highlight that critical thinking encourages learners to question assumptions, analyze evidence, and construct logical arguments. When applied to language learning, these processes significantly enhance students' communicative competence, particularly their speaking skills, by promoting meaningful interaction, discussion, and argumentation.

In recent years, the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) has also emphasized communicative and competence-based approaches to foreign language teaching. According to this framework, language learning should not only focus on linguistic knowledge but also on developing learners' ability to use language effectively in real-life and professional contexts. This approach requires the implementation of active and interactive teaching methods, including problem-based learning, debates, case studies, and collaborative learning activities that stimulate students' critical and analytical thinking.

Main part: Furthermore, the integration of digital technologies, electronic educational resources, and innovative pedagogical models has created new opportunities for enhancing language learning in higher education. Modern educational platforms and information technologies allow teachers to design interactive learning environments that encourage students' independent learning, collaborative problem solving, and active participation in communication tasks.

Despite the growing recognition of the importance of critical thinking in education, its systematic integration into the process of developing speaking competence among students of non-philological specialties remains insufficiently explored. Therefore, it is necessary to investigate effective pedagogical mechanisms and teaching technologies that combine the development of speaking competence with critical thinking skills.

In this regard, the present study aims to explore the pedagogical potential of critical thinking technologies in improving the speaking competence of students in non-philological higher education institutions and to identify effective methods for integrating these technologies into foreign language teaching practices.

The concept of critical thinking has been widely discussed in modern educational research as one of the key competencies required for effective learning and professional development. According to Facione (2015), critical thinking is a purposeful, self-regulatory judgment that involves interpretation, analysis, evaluation, and inference. In the context of higher education, the development of critical thinking enables students to analyze information critically, make reasoned decisions, and communicate their ideas effectively. Researchers such as Ennis (2018) and Halpern (2014) emphasize that critical thinking plays a significant role in language learning, particularly in the development of speaking competence. Speaking competence is not limited to linguistic knowledge; it also involves the ability to organize ideas logically, present arguments, and participate in discussions in a meaningful way. Therefore, the integration of critical thinking strategies into foreign language instruction allows students to engage in deeper cognitive processes while improving their communicative skills.

In foreign language pedagogy, communicative competence theory proposed by Hymes highlights the importance of using language effectively in real-life contexts. The Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) further supports this perspective by emphasizing communicative and competence-based approaches to language learning. According to the CEFR framework, language teaching should focus on developing learners' ability to interact, express opinions, and solve communicative problems in various socio-cultural situations.

Recent studies indicate that the use of interactive teaching technologies such as debates, problem-solving tasks, discussions, and case-based learning can significantly improve students' speaking competence while simultaneously developing their critical thinking skills. These methods encourage students to analyze different viewpoints, evaluate arguments, and construct well-reasoned statements during oral communication activities.

Methodology. The present study aims to investigate the effectiveness of critical thinking technologies in improving the speaking competence of students in non-philological higher education programs.

The research was conducted using a mixed-method approach combining qualitative and quantitative methods. The participants of the study were undergraduate students studying in non-philological specialties at a higher education institution. A total of students participated in the pedagogical experiment.

Several research methods were applied during the study, including observation, questionnaire surveys, speaking assessment tasks, and experimental teaching. In order to develop students' speaking competence through critical thinking, a set of interactive activities was introduced during English language classes. These activities included debates, problem-based discussions, argumentation tasks, and analytical speaking exercises.

The evaluation criteria for assessing speaking competence were based on several indicators: fluency, coherence, logical reasoning, argumentation ability, and communicative effectiveness. Students' speaking performance was assessed before and after the implementation of critical thinking-based activities in order to measure the effectiveness of the proposed approach.

Results and Discussion. The results of the pedagogical experiment demonstrated that the integration of critical thinking technologies into foreign language instruction had a positive impact on the development of students' speaking competence. Students who participated in critical thinking-based learning activities showed noticeable improvement in their ability to express ideas clearly, present arguments, and participate actively in discussions.

The findings also revealed that interactive speaking tasks encouraged students to think more deeply about the topics discussed during the lessons. Through debates and problem-solving activities, students were able to analyze different perspectives, justify their opinions, and respond to counterarguments. This process significantly contributed to the development of their analytical thinking and communicative abilities.

Furthermore, the use of critical thinking technologies increased students' motivation and engagement in the learning process. Many students reported that discussion-based and problem-oriented tasks made language learning more meaningful and practical. These activities created a learning environment where students felt more confident in expressing their ideas in English.

The results of the study are consistent with previous research findings indicating that critical thinking strategies enhance language learning outcomes. By integrating analytical thinking processes with communicative activities, educators can create more effective learning environments that support both cognitive and linguistic development.

Overall, the findings confirm that the application of critical thinking technologies in foreign language teaching contributes significantly to the improvement of speaking competence among students in non-philological higher education programs.

References (Used Literature)

1. Facione, P. A. (2015). *Critical Thinking: What It Is and Why It Counts*. Insight Assessment.
2. Halpern, D. F. (2014). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. New York: Psychology Press.
3. Ennis, R. H. (2018). *Critical Thinking across the Curriculum: A Vision*. Topoi, 37(1), 165–184.
4. Paul, R., & Elder, L. (2019). *The Miniature Guide to Critical Thinking: Concepts and Tools*. Foundation for Critical Thinking Press.
5. Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin.
6. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Thornbury, S. (2005). *How to Teach Speaking*. London: Longman.
9. Scriven, M., & Paul, R. (2007). Defining Critical Thinking. *The Foundation for Critical Thinking*.
10. Council of Europe. (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR)*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Brookfield, S. D. (2012). *Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions*. San Francisco: Jossey-Bass.
12. Harmer, J. (2007). *How to Teach English*. London: Longman.

Author:

Tuhmakova Sevara - Guliston davlat universiteti, Ingliz tili va adabiyoti kafedrasi doktoranti.

UDK 372.800.4

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' INTELLECTUAL COMPETENCIES

TALABALARNING INTELLEKTUAL KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Niyozov Muhammad Baxronovich

Guliston davlat pedagogika instituti. 120100, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: niyozov_info@bk.ru

Abstract: This article analyzes the theoretical foundations of the development of students' intellectual competencies. The essence of the concept of intellectual competencies of students, methods of development and practical recommendations are considered. The ideas on the development of critical and creative thinking and problem-solving skills are also presented and theoretically substantiated.

Keywords: intellectual competence, Bloom's taxonomy, digital technology, digital literacy, critical thinking, creative thinking, development methods

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalarning intellektual kompetensiyalarning rivojlantirishning nazariy asoslari tahlil qilingan. Talabalar intellektual kompetensiyalar tushunchasining mohiyati, rivojlantirish usullari va amaliy tavsiyalar ko'rib chiqiladi. Tanqidiy va ijodiy fikrlashini hamda muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish haqida fikrlar bayon etilgan shuningdek nazariy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: intellektual kompetensiya, Blum taksonomiya, raqamli texnologiya, raqamli savodxonlik, tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash, rivojlantirish usullari

Аннотация: В данной статье анализируются теоретические основы развития интеллектуальных компетенций учащихся. Рассматривается сущность понятия интеллектуальных компетенций учащихся, методы их развития и практические рекомендации. Также представлены и теоретически обоснованы идеи развития критического и творческого мышления и навыков решения проблем.

Ключевые слова: интеллектуальная компетенция, таксономия Блума, цифровые технологии, цифровая грамотность, критическое мышление, творческое мышление, методы развития

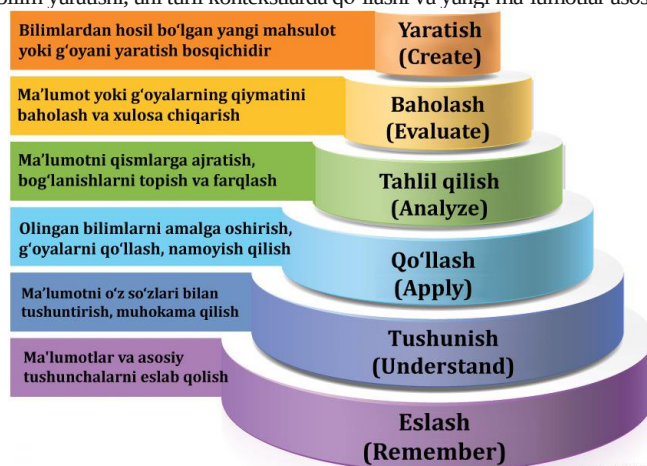
Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida talabalarning intellektual kompetensiyalarini rivojlantirish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Globallashuv va texnologik taraqqiyot tez sur'atlar bilan davom etayotgan bir davrda talabalarning fikrlash qobiliyati, muammolarni hal qilish ko'nikmalari va ijodiy yondashuvi ularning kelajakdagi muvaffaqiyati uchun hal qiluvchi omilga aylanmoqda. Intellektual kompetensiyalar faqat bilim olish bilan cheklanmaydi, balki talabaning mustaqil fikrlashi, tahlil qilishi, sintezlash va baholash kabi yuqori darajadagi kognitiv jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Ta'lim muassasalari oldidagi asosiy vazifa – bu faqat ma'lumotlarni yetkazish emas, balki talabalarning dunyoni tushunish, murakkab muammolarni hal qilish va yangi g'oyalarni yaratish qobiliyatlarini shakllantirishdir. Bu borada zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv o'quv uslublari va individual yondashuvlar muayyan ahamiyat kasb etadi. Quyida biz talabalarning intellektual kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslari, amaliy usullari va samarali strategiyalarni batafsil tahlil qilamiz.

Kompetensiya tushunchasi ta'lim sohasida keng tarqalgan bo'lib, u shaxsning muayyan faoliyatni samarali bajarish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning yig'indisi sifatida tavsiflanadi. Intellektual kompetensiyalar esa aynan aqliy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan qobiliyatlarni o'z ichiga oladi. Bu kompetensiyalar talabaning ma'lumotlarni idrok etishi, tahlil qilishi, baholashi va amaliyotda qo'llash imkoniyatlarini belgilaydi.

Xalqaro ta'lim tadqiqotlarida intellektual kompetensiyalar bir nechta asosiy komponentlarga ajratiladi. Birinchisi, tanqidiy fikrlash qobiliyatidir – bu talabaning ma'lumotlarni shubha ostiga qo'yishi, turli nuqtai nazarlarni tahlil qilishi va mustaqil xulosa chiqarishi imkonini beradi. Ikkinchisi, ijodiy fikrlashdir – bu yangi g'oyalarni yaratish, an'anaviy yondashuvlardan chetga chiqish va noaniq vaziyatlarda ishlar topish qobiliyatidir. Uchinchisi, muammolarni hal qilish ko'nikmasidir – bu murakkab vaziyatlarni tushunish, zarur strategiyalarni ishlab chiqish va samarali yechimlar topish qobiliyatidir.

Zamonaviy ta'lim konsepsiyalarida intellektual kompetensiyalar BLOOM taksonomiyasi asosida tizimlashtiriladi. Bu taksonomiyaga ko'ra, kognitiv jarayonlar o'sib boruvchi murakkablik darajalarida joylashgan: eslash, tushunish, qo'llash, tahlil, sintez va baholash. Ta'lim jarayonida maqsad – talabalarni past darajadagi kognitiv jarayonlardan yuqori darajadagi fikrlash faoliyatiga olib chiqishdir. Bu esa faqat bilim olish bilan cheklanmaydi, balki talabaning o'zi bilim yaratishi, uni turli kontekstlarda qo'llashi va yangi ma'lumotlar asosida xulosa chiqarishini talab qiladi.

1-rasm. Blum taksonomiyasi

Intellektual kompetensiyalarning ahamiyati. Zamonaviy jamiyatda intellektual kompetensiyalarning ahamiyati ortib bormoqda. Texnologiyalarning tez rivojlanishi, mehnat bozoridagi o'zgarishlar va global muammolarning murakkablashuvi talabalardan yangi ko'nikmalarni talab qiladi. O'tmishda asosan aniq bilimlarga ega bo'lish muhim hisoblangan bo'lsa, hozirgi kunda bu bilimlarni qo'llash, yangi vaziyatlarga moslashtirish va doimiy o'rganish qobiliyati ustunlik qilmoqda.

Intellektual kompetensiyalar rivojlangan talaba bir nechta muhim afzalliklarga ega bo'ladi. U o'z-o'zidan o'rganishga qodir bo'ladi, ya'ni ta'lim muassasasini bitirgandan so'ng ham mustaqil ravishda yangi bilim va ko'nikmalarni egallash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Intellektual kompetensiyalarni rivojlantirish usullari. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish. Tanqidiy fikrlash intellektual kompetensiyalarning asosiy komponentlaridan biri bo'lib, talabaning ma'lumotlarni shubha ostiga qo'yishi, mantiqiy fikrlashi va mustaqil xulosa chiqarishi imkonini beradi. Bu ko'nikmani rivojlantirish uchun bir qator samarali usullar mavjud.

Socratic uslub – bu eng samarali usullardan biri bo'lib, unda o'qituvchi savollar orqali talabalarni mustaqil fikrlashga undaydi. O'qituvchi tayyor javoblar bermasdan, balki to'g'ri savollar berish orqali talabaning o'z xulosalariga kelishini rag'batlantiradi. Masalan, o'qituvchi "Nima uchun siz buni shunday deb o'ylaysiz?" yoki "Bu xulosaga kelish uchun qanday dalillar kerak?" kabi savollar berishi mumkin. Bu uslub talabalarni chuqur o'ylashga, dalillarni tahlil qilishga va o'z nuqtai nazarlarini asoslashga undaydi.

Munozara va bahslar ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali vositasidir. Talabalar turli mavzular bo'yicha fikrlarini himoya qilish, qarshi dalillarni tinglash va o'z pozitsiyalarini moslashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu jarayon ularga turli nuqtai nazarlarni tushunish, mantiqiy argumentatsiyani rivojlantirish va o'z fikrlarini aniq ifodalashni o'rgatadi. Munozaralar shunchaki g'olibni aniqlash uchun emas, balki fikrlashni rivojlantirish vositasi sifatida tashkil etilishi lozim.

Venn diagrammasi, T-chart va boshqa vizual vositalar ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu vositalar talabalarga ma'lumotlarni tashkil etish, taqqoslash va tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, Venn diagrammasi yordamida talabalar ikki tushuncha, hodisa yoki g'oyaning o'xshashlik va farqlarini ko'rishlari mumkin. Bu esa ularning tahliliy fikrlashini rivojlantiradi va murakkab tushunchalarni tushunishni osonlashtiradi.

Ijodiy fikrlashni rivojlantirish. Ijodiy fikrlash – bu yangi g'oyalarni yaratish, an'anaviy yondashuvlardan chetga chiqish va noaniq vaziyatlarda ishlar topish qobiliyatidir. Bu kompetensiya ayniqsa innovatsion jamiyatda muhim ahamiyat kasb etadi va uni rivojlantirish maxsus yondashuv talab qiladi.

Beynstorming (miya hujumi) uslubi ijodiy fikrlashni rivojlantirishning eng keng tarqalgan usullaridan biridir. Bu usulda talabalar guruh bo'lib muayyan muammoga yechim izlaydilar va barcha g'oyalar, hatto g'ala-g'ort bo'lsa ham, yozib olinadi. Muhimi — bu jarayonda hech kim tanqid qilinmaydi, hamma fikrlar qabul qilinadi. Keyinroq g'oyalar tahlil qilinadi va eng samaralari tanlab olinadi. Bu uslub talabalarni erkin fikrlashga, xavfsizlikdan voz kechishga va guruhda ijodiy hamkorlik qilishga undaydi.

Lateral fikrlash uslubi ham ijodiy fikrlashni rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Bu usulda an'anaviy yo'ldan tashqari yo'llar bilan o'ylash rag'batlantiriladi. Masalan, muammoni teskari tomondan ko'rish, boshqa sohalaridagi yechimlarni qo'llash yoki cheklovlarini foydali deb hisoblash kabi yondashuvlar o'rgatiladi. Talabalar bu uslublarni o'rgangandan so'ng, har qanday muammoga yangi ko'z bilan qarashga qodir bo'ladi.

Loyihalarga asoslangan ta'lim ijodiy fikrlashni rivojlantirishning yana bir samarali usulidir. Bu usulda talabalar real muammolar yechimiga qaratilgan loyihalar ustida ishlaydilar. Ular o'zlarini g'oyalar yaratish, rejalashtirish, ijro etish va natijalarni baholash jarayonidan o'tadilar. Bu jarayon ularga ijodiy qobiliyatlarini amalda qo'llash, xatolardan o'rganish va doimiy takomillashtirish imkonini beradi.

Muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish. Muammolarni hal qilish – bu murakkab vaziyatlarni tushunish, zarur strategiyalarni ishlab chiqish va samarali yechimlar topish qobiliyatidir. Bu ko'nikma nafaqat ta'limda, balki hayotning barcha sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Muammoga asoslangan o'rganish (Problem-Based Learning) uslubi muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishning eng samarali usullaridan biridir. Bu usulda ta'lim real muammolar atrofida quriladi. Talabalarga murakkab, ochiq muammolar beriladi va ular guruh bo'lib uning yechimini izlaydilar. Bu jarayonda talabalar ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish, gipotezalar ishlab chiqish, yechimlarni sinovdan o'tkazish va xulosa chiqarish kabi ko'nikmalarni egallaydilar.

Algoritmik fikrlash ham muammolarni hal qilishning muhim komponentidir. Bu yondashuvda muammoni kichik, boshqariladigan qismlarga ajratish, ular o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlash va ketma-ket yechimlar ishlab chiqish o'rgatiladi. Bu ko'nikma ayniqsa matematika va informatika fanlarida muhim bo'lsada, u hayotning barcha sohalarida qo'llaniladi. Talabalar algoritmik fikrlashni o'rgangandan so'ng, murakkab muammolarni ham mayda qismlarga ajratib hal qila oladilar.

Shuningdek, ijodiy fikrlash qobiliyati unga yangi g'oyalarni yaratish, innovatsion yechimlar topish va o'z sohasida liderlik qilish imkonini beradi.

Ta'lim jarayonida intellektual kompetensiyalarni rivojlantirish strategiyasi. O'qituvchi rolini o'zgartirish. Intellektual kompetensiyalarni samarali rivojlantirish uchun o'qituvchi rolini tubdan o'zgartirish zarur. An'anaviy ta'limda o'qituvchi asosan bilim manbai va hokim shaxs sifatida qabul qilingan bo'lsa, zamonaviy yondashuvda u fasilitator, yo'l ko'rsatuvchi va hamkor rolini o'ynaydi. Bu o'zgartirish ta'lim jarayonining tabiatini o'zgartiradi va talabalarning faol ishtirokini ta'minlaydi.

O'qituvchi-boshqaruvchi rolda talabalarga yo'nalish beradi, ammo ularning mustaqil fikrlashiga to'siq qo'ymaydi. U savollar beradi, lekin tayyor javoblar bermaydi. U muammolar qo'yadi, lekin yechimlarni o'zi ko'rsatmaydi. Bu yondashuv talabalar faolligini oshiradi va ularning intellektual rivojlanishiga xizmat qiladi. O'qituvchi shuningdek, talabalarning xatolarini o'rganish imkoniyati sifatida ko'radi va ularga konstruktiv fikr-mulohazalar beradi.

Differensiallashgan ta'lim ham o'qituvchi professionalizmiga yuqori talablar qo'yadi. Har bir talabaning o'ziga xos ehtiyojlari, o'rganish uslublari va rivojlanish tezligi mavjud. O'qituvchi bu farqlarni hisobga olib, har bir talaba uchun mos vazifalar va faoliyatlar tashkil etishi lozim. Bu talabalarning intellektual kompetensiyalarini individual sur'atda rivojlantirish imkonini beradi.

O'quv muhitini shakllantirish. Samarali o'quv muhiti intellektual kompetensiyalar rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi. Bu muhit bir nechta muhim xususiyatlarga ega bo'lishi lozim. Birinchidan, xavfsizlik va ishonch muhiti – talabalar o'z fikrlarini erkin ayta olishlari, xato qilishdan qo'rqqanliklari va o'rganish uchun qulay his qilishlari kerak. Ikkinchidan, intellektual qiziqish muhiti – talabalar o'rganishga qiziqish bilan yondashadigan, o'z-o'zidan bilim olishga intiladigan muhit yaratilishi lozim.

Fizik muhit ham muhim rol o'ynaydi. O'quv xonasi guruhli ishlash, munozara va hamkorlik uchun mos tarzda tashkil etilishi kerak. O'rgimchaklar, plakatlari va vizual qo'llanmalar intellektual faollikni rag'batlantirishi mumkin. Raqamli texnologiyalar integratsiyasi ham zamonaviy o'quv muhitining ajralmas qismidir. Kompyuterlar, interaktiv doskalar, planshetlar va boshqa raqamli qurilmalar talabalarning intellektual faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi.

Psixologik muhitning ahamiyati ham katta. O'qituvchi ijobiy munosabatda bo'lishi, talabalarni rag'batlantirishi va ularga ishonch hosil qilishi kerak. Talabalar o'z qobiliyatlariga ishonch hosil qilganda va intellektual jihatdan rivojlanish mumkinligini bilsalar, ko'proq harakat qiladilar. O'qituvchi shuningdek, intellektual mehnat va muvaffaqiyat uchun ijobiy modellar taqdim etishi lozim.

Baholash tizimini yangilash. An'anaviy baholash tizimi asosan eslab qolish va tushunish darajalaridagi bilimlarni baholaydi. Intellektual kompetensiyalarni rivojlantirish uchun baholash tizimini ham yangilash zarur. Baholash faqat natijalarga emas, jarayonga ham e'tibor qaratishi, talabaning fikrlash jarayonini baholashi va formativ baholash usullaridan keng foydalanishi lozim.

Portfel baholash (portfolio assessment) intellektual kompetensiyalarni baholashning samarali usulidir. Bu usulda talaba o'z ishlari to'plamini yig'adi va vaqti-vaqti bilan o'z rivojlanishini refleksiya qiladi. Portfel talabaning fikrlash jarayonini, yondashuvlarini va o'zgarishlarini ko'rish imkonini beradi. U o'z ishlari ustida fikr yuritish, xatolardan o'rganish va doimiy takomillashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'z-o'zini baholash va hamkasblarni baholash ham muhim o'rin tutadi. Bu usullar talabalarga o'z faoliyatini obyektiv baholash, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va o'z-o'zini rivojlantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, bu jarayon talabalarning metakognitiv ko'nikmalarini — o'z fikrlash jarayonlari haqida o'ylash qobiliyatini — rivojlantiradi.

Raqamli texnologiyalarning roli. Raqamli texnologiyalar intellektual kompetensiyalarni rivojlantirishda yangi imkoniyatlar ochmoqda. Interaktiv o'quv platformalari, simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar va boshqa raqamli vositalar talabalarga murakkab tushunchalarni vizual ko'rish, eksperimentlar o'tkazish va fikrlarini amalda sinab ko'rish imkonini beradi.

Masalan, interaktiv fizika simulyatsiyalari talabalarga real hayotda qilish qiyin bo'lgan eksperimentlarni virtual tarzda o'tkazish imkonini beradi. Ular turli parametrlarni o'zgartirib, natijalarni kuzatib, g'oyalarini sinab ko'rishlari mumkin. Bu jarayon ularning eksperimental fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bundan tashqari, simulyatsiyalar talabalarga "o'rganish uchun xavfsiz muhit" yaratadi – ular xato qilishdan qo'rqqanidan turib turli yondashuvlarni sinab ko'rishlari mumkin.

Sun'iy intellektga asoslangan o'quv tizimlari ham intellektual kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu tizimlar talabaning bilim darajasini baholab, individual tarzda mos vazifalar taklif qilishi mumkin. Ular talabaning fikrlash jarayonini kuzatib, yo'qolgan

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

bilim yoki ko'nikmalarni aniqlab, ularni to'ldirishga yordam beradi. Bu individual yondashuv har bir talabani intellektual rivojlanishini optimallashtiradi.

Raqamli savodxonlik va intellektual kompetensiyalar. Raqamli savodxonlik zamonaviy intellektual kompetensiyalarning muhim komponentiga aylangan. Raqamli dunyoda samarali faoliyat yuritish uchun talabalar ma'lumotlarni topish, tahlil qilish, baholash va ijodiy foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishlari kerak. Bu ko'nikmalar an'anaviy intellektual kompetensiyalarni raqamli kontekstga moslashtirishni talab qiladi.

Axborotni baholash ko'nikmasi raqamli muhitda ayniqsa muhim. Internetda aksariyat axborot notekshirilgan, bir tomonlama yoki noto'g'ri bo'lishi mumkin. Talabalar manbalarni tekshirish, bir nechta nuqtai nazarlarni solishtirish va axborotning ishonchligini baholashni o'rganishlari kerak. Bu ko'nikma ularning tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi va ularni manipulyatsiyadan himoya qiladi.

Raqamli ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilish ko'nikmasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalar raqamli platformalarda fikrlarini aniq va ijobiy ifodalash, turli nuqtai nazarlarni hurmat qilish va konstruktiv munozara yuritishni o'rganishlari kerak. Bu ko'nikmalar ularning kommunikativ va ijtimoiy intellektual kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Xulosa. Talabalarning intellektual kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash va muammolarni hal qilish kabi yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Samarali rivojlantirish uchun o'qituvchi rolini o'zgartirish, qulay o'quv muhiti yaratish, yangi baholash usullarini joriy etish va raqamli texnologiyalardan o'rinni foydalanish zarur.

Intellektual kompetensiyalar rivojlangan talabalar nafaqat ta'limda, balki kelajakda ham muvaffaqiyatli bo'ladi. Ular tez o'zgaruvchan dunyoda moslasha oladilar, murakkab muammolarni hal qila oladilar va ijodiy yechimlar topa oladilar. Shu sababli, ta'lim muassasalari bugundan boshlab bu kompetensiyalarni rivojlantirishga jiddiy e'tibor qaratishlari lozim.

Nihoyat, intellektual kompetensiyalarni rivojlantirish bir martalik jarayon emas, balki doimiy va tizimli faoliyat talab qiladi. O'qituvchilar, ota-onalar va jamiyat birgalikda harakat qilib, talabalarning to'liq intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarishlari mumkin. Bu esa nafaqat individual muvaffaqiyat, balki jamiyat va mamlakatning umumiy taraqqiyotiga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va Pedagogik mahorat. - T.: 2003. - 174 b.
2. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. - T.: "Iste'dod", 2008. - 180 b.
3. Yo'ldoshev Q. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
4. Yo'ldoshev J.F., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari: Qo'llanma. -T.: "O'qituvchi", 2004. 104 b.
5. Abdullayeva Sh.A., Askarov A.D. Umumiy pedagogika. O'quv qo'llanma. - T.: 2019. 360 b

Muallif:

Niyozov Muhammad Baxronovich – Guliston davlat pedagogika instituti "Aniq fanlar" kafedrasida dotsenti, p.f.f.d (PhD)

UDK 372.815.99

THE EMERGENCE AND FORMATION OF SCIENTIFIC SCHOOLS IN PSYCHOLOGY IN UZBEKISTAN

O'ZBEKISTON PSIXOLOGIYASIDA ILMIY MAKTABLARNING PAYDO BO'LISHI VA SHAKLLANISHI

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНЫХ ШКОЛ В ПСИХОЛОГИИ УЗБЕКИСТАНА

Ravshanov Sobir Abdimalik o'g'li

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahar, 4-mavze

E-mail: sobirravshanov3@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada psixologiya fanining rivojlanishi bosqichlarni o'z ichiga qamrab olib, bu davrlarda samarali tadqiqot ishlari olib borilganligi, aynan tadqiqot ishlarini samarali bo'lishi uchun fan doirasida tamoyillarni ishlab chiqish uchun zarurat sezila boshlaganligi haqida ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, maqolamizning asosiy obyekti yurtimizga psixologiya fanining kirib kelishi, ilk psixologik maktab yaratgan olimlar izlanishlari natijalarining qisqacha mohiyati hamda yangi O'zbekiston davrida psixologiya fanining jadallik bilan rivojlanish bosqichlari, ko'plab psixologiyaga doir bo'lgan darsliklar, o'quv-qo'llanmalar chop etilayotganligi haqida ham keng ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: psixologiya, fan rivoji, maktab, ilmiy maktablar, bilim, tarix, statistika, rivojlanish, ong, psixik jarayon, tafakkur.

Аннотация. В данной статье дана информация об этапах развития психологии, о том, что в эти периоды проводились эффективные исследования, и стала ощущаться необходимость разработки принципов внутри науки для эффективности научно-исследовательской работы. Также основным объектом нашей статьи является вхождение психологии в нашу страну, краткое изложение результатов исследований ученых, создавших первую психологическую школу, и обширная информация об этапах бурного развития психологии в период нового Узбекистана, издание множества учебников и пособий по психологии.

Ключевые слова: психология, развитие науки, школа, научные школы, знание, история, статистика, развитие, сознание, психический процесс, мышление.

Kirish. Psixologiya tarixi boshqa fanlar singari qiziqarli va mazmundor bilimlar sohasidan iborat. Psixologiya tarixi insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borishi tarixidir. Insonning o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir. Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilar hayotini har-xil tarixiy bosqichlarda ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlar bilan taqozo qilinganligini, ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz. Psixologiya tarixi tarixiy hayotning bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlabki yakkayu-yagona bo'lgani psixologiya qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlari sistemasi darajasiga ko'tarilganligi

haqida ham ma'lumot beradi. Psixologiya tarixi psixikani yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradi. Psixologiya fani taraqqiyotga ko'maklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarini izlanish va yaratish katta o'rin tutadi.

Psixologiya ajoyib fan. Shu bilan birga, u ham yosh, ham eng qadimiy fanlardan biridir. —Psixologiya atamasi tom ma'noda ruh haqidagi fan degan ma'noni anglatadi (Psyche - ruh; logos - fan) Ilgari psixologiya metafizikaning bir qismi bo'lib, ruhning tabiati, kelib chiqishi va taqdiri bilan shug'ullangan. U ratsional psixologiya deb ataldi. Ammo zamonaviy psixologiya empirikdir va ruh bilan bog'liq muammolar bilan shug'ullanmaydi [6].

Allaqachon antik davr faylasuflari zamonaviy psixologiya uchun shaxsiy bo'lgan muammolar haqida o'ylangan. Ruh va o'zaro bog'liqligi, idrok, xotira va fikrlash masalalari; ta'lim va tarbiya, inson xulq-atvorining his-tuyg'ulari va motivatsiyasi va boshqa ko'plab savollar Yunonistonda birinchi falsafiy maktablar paydo bo'lganidan keyin miloddan avvalgi 6-7-asrlarda olimlar tomonidan ilgari surilgan.

Psixologiya fanining ramziy tug'ilgan kuni 1879-yil, Vilgelm Vundt tomonidan Germaniyaning Leyptsig shahrida birinchi eksperimental laboratoriya kashf etilgan yil. Shu vaqtgacha psixologiya spekulativ fan bo'lib qoldi. Va faqat V. Vundt psixologiya va eksperimentni birlashtirish erkinligini oldi. V.Vundt uchun psixologiya ong haqida fan edi. 1881-yilda laboratoriya negizida eksperimental psixologiya instituti ochildi (hali ham mavjud). U davlat ilmiy markaz, balki psixologlar xalqaro markaziga aylandi. [4]

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida O'zbekiston psixologiyasida ilmiy maktablarning paydo bo'lishi va shakllanish tarixini o'rganish jarayoni belgilab olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda kuzatish, materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

XXI asr bo'sagasi juda ko'plab davlatlarda bo'lgani kabi dunyo xaritasida munosib o'rin olgan mustaqil O'zbekistonda ham barcha sohalarida tub islohatlar boshlandi. Bu islohatlarning barchasi inson omilini har qachongidan ham yuqori saviyaga ko'tarib, inson va uning mukammalligi, o'z ustida ishlashi, o'z mukammalligi hususida qayg'urish muammosi har qachongidan ham dolzarb masalaga aylandi. Psixologiyaning fan sifatida yurtimizda rivojlanish tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak, shuni ta'kidlash lozimki, u oxirgi o'n yilliklar mobaynida shakllanmoqda. Lekin tarixan, umuman psixologiyaning O'zbekiston hududida shakllanishini tahlil qilinsa, uning diniy-falsafiy olimlar va qarashlar tizimida o'ziga xos tarzda shakllanib kelayotganini ko'rish mumkin. Masalan, eramizning II-III asrlarida rivoj topgan manixizm (asoschisi Mani) yoki mazdakizm (asoschisi Mazdak) va boshqalar o'z diniy qarashlari tizimida ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy adolat va shaxsning o'ziga xosligi kabi g'oyalarni keng tashviqot qilganlar. Lekin tarix bizga shundan darak beradiki, yaxlit, sistematik ijtimoiy psixologik qarashlar sistemasi umuman bo'lmagan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda o'tkazilayotgan psixologik tadqiqotlar asosan oila va oilaviy munosabatlarga bag'ishlangan. Chunonchi, birinchi ijtimoiy psixologik tadqiqot ham 70-yillarning oxiri 80-yillarning boshida I.Yoqubov tomonidan o'tkazilgan bo'lib, u oilaviy munosabatlarning barqarorligi va er-xotin ijtimoiy rollarining muvofiqligini ta'minlovchi sotsial-psixologik omillarni o'rgandi. Tadqiqot natijasida, shu narsa aniqlandiki, oila a'zolarining rollar borasidagi muvofiq o'zaro munosabatlari oilaviy xamjihatlikning muhim shartidir. Oilaviy majorolar esa, asosan hozirgi zamon o'zbek ayolining ijtimoiy mehnat bilan bandligi hamda oilaviy munosabatlarda skilik sarqitlarining saqlanib qolganligidadir. [2]

Dastlabki pedagogik va psixologik fikr markazlari sifatida 1918-yili Toshkent va keyinchalik Chimkent shahrida tashkil qilingan, Pedagogik muzey va pedagogik laboratoriya universal o'quv tarbiya muassasasi bo'lib, ta'lim tarbiya bilan bog'liq bo'lgan hamma vazifalarni qamrab oladi. Bu yordam ta'lim metodlari ishlab chiqarilgan, shu yerning o'zida sinalgan va respublikaning boshqa o'quv muassasalariga tarqatilgan. Ishning bunday tashkil qilinganligi tadqiq qilishga imkon bergan. Pedagogik laboratoriya haqida nizomda ancha bu joy pedagogik fikr va ishning markazi bo'lishi lozim. Shuning uchun bir tomondan pedagogik ishning har bir yangilik o'qitishdagi laboratoriyada to'plangan boy tajribadan foydalanish imkoniyati berilish kerak, bu imkoniyat bevosita maktablarga berilish kerakdir.

Boshqa laboratoriya va kabinetlar bilan bir qatorda pedagogik laboratoriya va pedagogik muzeyda eksperimental psixologik laboratoriyani ham mavjud bo'lib, bu yerda turli xil psixologik tajribalar amalga oshirilgan 1919-yili 1-aprelda Kavman Xorvat maorif komissariga xat yo'llab, davlatning ko'zi ojiz, gung, ruhiy kasal va psixologik taraqqiyoti hamda psixikasi muvozanatsiz bolalarni o'z tarbiyasiga olishi zarur va umumligini ta'kidlagan. Xuddi shu maqsadda butun bir maxsus muassasalar tizimini tashkil etishni taklif etishni Xorvatning taklifi bir necha yo'nalish bo'yicha diqqatga sazovordir. Birinchidan, bu kompleks karakteridagi, ishi bo'lib, biron bir psixonevrologik kasallik nazardan chetda qolmagan Ikkinchidan, bu rejada qattiq ketma-ketlikdan bir necha bosqich nazarda tutilgan.

1.Kasallik diagnostikasi (tadqiqot darajasi);

2.Kasallarni davolash (amaliy tibbiy darajasi);

3. Kasallarni tarbiyalash va ta'lim berish (amaliy ta'lim darajasi). [7]

Birinchi darajani psixologik laboratoriya, ikkinchi darajani davolash maxsus muassasasi, uchinchi darajani maktablarda amalga oshirish ko'zda tutilgan. Turkistondagi muassasalardan biri o'zbek davlat ilmiy tadqiqot institutl, Hozirgi Qori Niyoziy nomidagi pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti 1929-yili tashkil qilingan bo'lib, hozirgi kunga qadar bu institut o'qitishning pedagogik kontseptsiyalari maktab va maktabgacha tarbiya muassasalarida ta'lim-tarbiya nazariyasini yaratuvchi yagona markaz hisoblanadi. 30-yillar boshlarida institut tarkibida quyidagi kabinetlar mavjud bo'lgan:

1. Sotsial gigiyena.

2. Iqtisod.

3. Pedagogika pedagogik.

4. Psixologik laboratoriya.

Institut tashkil bo'lgan vaqtdan boshlab yerli xalq xususiyatlar va ijtimoiy muhitini chuqur tadqiq qilish bolalarning psixologik ijtimoiy-madaniy xususiyatini hisobga olgan holda darslarni yaratish bilan shug'ullandi.

Institut faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat edi.

1. Ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirish;

2. Bolalar karakterini o'rganish;

3. Pedagogik kadrlar tayyorlash. [7]

Ushbu institutning faoliyati Bendrikov, Leventuert, Zavarova, Yusupov, Tokanaev, Debenzov, Mirsharipov, Muxiddinov kabi olimlarning nomlari bilan chambarchas bog'liq. 30-yillarda bu institutda jahon psixologiya faniga katta hissa qo'shgan olimlardan biri Aleksandr Romanovich Luriya ishlagan. U o'z institut doirasida o'tkazgan tadqiqotlari asosida keyinchalik — Ob istoricheskoy razvitiye poznatelnykh protsessov – Bilish jarayonlarining tarixiy taraqqiyoti haqida degan asarini nashr qildi. O'zbekistonda psixologiya fanining shakllanishiga katta hissa qo'shgan olimlardan yana biri P.Ivanov hisoblanadi, 1927-yil Samarqanddagi o'zbek pedagogika institutida (pedakademiya) eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashkil qilgan. 1940-yilda u pedagogika institutlari talabalari uchun psixologiyadan birinchi o'quv qo'llanmasini nashr qilgan.

Keyinchalik 1934-yili Samarqand pedagogika institutining o'zbek davlat universitetiga aylantirilishi munosabati bilan Ivanov o'z laboratoriyasi bilan Nizomiy Nomidagi Toshkent davlat universitetiga ko'chib o'tadi. Pedagogika o'quv muassasalarida ilmiy pedagogik potentsialning yetishmasligi tufayli dastlabki psixologiya darslari ustida tarjimonlar yordamida olib borilgan keyinchalik bu tarjimonlarning o'zlari mustaqil ravishda psixologiyadan o'zbek tilida ma'ruzalar o'qiy boshlashgan. Aliaskar Usmonov, Toxiriyxon Askarxujayev, Bayburova, Raxmatova va boshqalar bir bo'lib o'zbek tilida psixologiya o'qituvchilari bo'lishgan Ivanov (1891-1968 yillar) psixologiyadan 75 yildan ortiq ilmiy ishlari nashr qilingan. Uning 1927-yilda nashr qilingan —Umumiy pedagogika bo'yicha qisqa ocherk, —maktabshunoslik tarbiyaning umumiy metodlari 40-yillar va 54-yillarda —Umumiy psixologiya, 1962-yilda — Ta'limning psixologik asoslari kabi asarlari O'zbekistonda psixologiya fani rivojlanishiga juda katta hissa qo'shdi. Sh.A. Boyburova, Usmonov kabilardan bevosita uning rahbarligida faoliyat ko'rsatishdi. 1959-yil uning rahbarligida Davletshin, Bekboev, Mozaffarov, I.P. Ivanovlar nomzodlik dissertatsiyalarni himoya qilishdi. 1963-yil O'zbekistonda psixologiyadan birinchi bo'lib, Krasnoboev Ilya Berovich (1896-1968) Toshkent davlat universiteti filologiya fakulteti logika va psixologiya kafedrasida - mudiri —Yuqori sinf o'quvchilari e'tiqod, axloqiy tushunchalarni shakllanishil mavzusidagi doktorlik ishini himoya qildi. [4]

O'zbekistonda tadqiqotlar bilan bog'liq uning rahbarligi ostida logika va psixologiya kafedrasida a'zolari: Mo'minova, V.Ya. Maros, A. Abdusattorov, V.I. Sofer, A. Gulyamov, R.V. Gulyamov, A.A. Yerstifirovlar turli xil obyektlarda psixologiya va logika bo'yicha ilmiy tadqiqotlarini olib bordilar. Bu tadqiqotlar O'zbekistonda xalq ta'limi bilan bog'liq muammolarni hal qilishga yordam berdi. M.Voxidov (1927-1989 yillar) 1955-yilda Leningradda nomzodlik ishini himoya qilgan. M.Voxidov dastlab Andijon pedagogika institutida, so'ngra Qori Niyoziy nomidagi pedagogika ilmiy tadqiqotlar institutida ishlagan. 1966-yil Toshkent davlat universiteti psixologiya kafedrasida mudiri etib saylangan. 1973-yili Ministrlar Soveti topshirigiga binoan tarix fakulteti tarkibida tashkil etgan, Zinin, L.I. Sofer, M.Mamatov ishtirokida va markazning istedodli olimlari yordamida bu yerda o'quv eksperimental laboratoriya tashkil qilingan. M.Voxidov tomonidan maktabgacha pedagogika bilim yurtlari uchun, pedagogika institutlari uchun darsliklar yozilgan, oxirgi yillarda Voxidov Petrovskiy tahriri ostidagi —Umumiy psixologiya darsligi tarjima qilingan va ayni paytda milliy va mintaqaviy hususiyatlarni hisobga olgan holda o'zbek tilida darslik yaratish bilan mashhur bo'ldi.

Davletshin Gabdulgalimovich 1923-yilda tug'ilgan. Toshkent Davlat universitetining psixologiya kafedra mudiri psixologiya fanlari doktori, 1957-yilda 5 va 7 sinf o'quvchilarida texnik qiziqishlarini shakllanishi mavzusida 1971-yil o'quvchilarni texnik qobiliyatlar psixologiyasi mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 1968-yildan beri psixologiya kafedrasida mudirlik qilmoqda, M.Davletshin rahbarligida uning bevosita maslahatlari yordamida O'zbekistonda 100 dan ortiq nomzodlik va doktorlik ishini himoya qilgan. [2]

O'zbekistonda har xil muammolar bo'yicha umumiy, yosh pedagogika sotsial psixologiya bo'yicha F.S. Ismoilova, D.Z.Zaynobiddinov, Majidov, B.Gagshirov, I.Maxmudov, L.K.Saytov, M.I.Musayeva, V.G. Gorobets, D.D.Sharipov, R.K.Shoxnazarov, J.U.Mavlonov, A.Epgptov, A.V.Majitova, M.I.Sagatov, D.Egamberdieva, G.Abdusamatov, K.Sobirov, A.Sindarov va boshqalar yetishib chiqdilar. Bundan tashqari har xil muammolar bo'yicha 25 ta ish himoya qilindi. Bulardan nutq psixologiyasi bo'yicha 7 ta ish: (P.P. Zamin, N.N. Nigmatov, A.I. Arjonova, X. Ochilova va boshqalar), xotira psixologiyasi bo'yicha 4 ta ish: (P.I. Ivanov, M.V.Voxidov, X.M.Gafurova, V.P. Ivayova); diqqat bo'yicha M.X. Raxmonova; Ta'lim tarbiya bo'yicha 14 ta ish (G.oziev, Qodirov, Rasulov, Usmonova, Krasnoboev, Tokareva va boshqalar); Mehnat psixologiyasi bo'yicha 4 ta ish (Turg'unov, Sotiboldiyev, Yeliseyev, Xolmatov); Shaxs bo'yicha 3 ta ish (G'ofurov, Saidullayev, Shapovolov); Differensial psixodiagnostika bo'yicha 1 ta ish (Madmarov); Yuridik psixologiya bo'yicha 2 ta ish (Ibragimova, Zapryagaev); Sport psixologiya bo'yicha 3 ta ish (Gapparov, A.Gaynutdinov, R.Gaynutdinov); Neyropsixologiya bo'yicha 1 ta ish (Bobojonova); psixologiya tarixi bo'yicha (S.Raximov) sotsial psixologiya bo'yicha 3 ta ish (Karimova, Abdumuminov, Tursunov) va boshqa turli psixologiya bo'linmalari ko'pgina olimlar ish olib borib, O'zbekistonga psixologiya fanini, ya'ni psixologiya tushunchasini olib kirib, to'raligicha ochib berdi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda ham psixologiya tarmoqdari kuchayib unga e'tibor berilmoqda. Hozirgi yetishib chiqqan barcha olimlarimiz O'zbekistondagi psixologiyani chet mamlakatlari psixologiyasi kabi yuqori cho'qqiga chiqishida katta hissa qo'shib, intilmoqdalar. Odamlar ongiga esa milliy psixologiya asosida, ya'ni milliylik ruhida tarbiyalab, ularni ongiga psixologiyani singdirmoqdalar. O'zbekistonda psixologiya fanining hozirgi ahvoli ilgariyidan ancha rivojlangan. Chunki bu fanni o'qitish muassasa tayyorlov qurollari va markazlar ochilib kishilar ongiga yetib bormoqda. Bundan tashqari psixologiya tarmoqlari bo'yicha turli xil muammolarni yechishda asosiy rol o'ynaydi. Bu fanni rivojlanishida o'zbek psixologiyasi, ya'ni B.Qodirov, V.Karimova, M.Voxidov, M.Davletshin va boshqa olimlarning hissasi katta. Hozirgi kunda psixologiya fani ham o'z tarmoqlarini rivojlantirmoqda.

Psixologiyaning fan sifatida yurtimizda rivojlanish tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak, shuni ta'kidlash lozimki, u oxirgi o'n yilliklar mobaynida shakllanmoqda, xolos. Lekin tarixan, umuman psixologiyaning O'zbekiston hududida shakllanishini tahlil qilinsa, uning diniy-falsafiy olimlar va qarashlar tizimida o'ziga xos tarzda shakllanganini ko'rish mumkin. Masalan, eramizning II-III asrlarida rivoj topgan manixizm (asoschisi Mani) yoki mazdakizm (asoschisi Mazdak) va boshqalar o'z diniy qarashlari tizimida ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy adolat va shaxsning o'ziga xosligi kabi g'oyalarni keng tashviqot qilganlar. Lekin tarix bizga shundan darak beradiki, yaxlit, sistematik ijtimoiy psixologik qarashlar sistemasi umuman bo'lmagan. Mamlakatimizda psixologiya fanining rivojlanishi E.G.G'oziyev, M.Voxidov, M.G.Davletshin, V.M.Karimova, G.B.Shoumarov nomlari bilan bog'liq. Sh.R.Baratov ma'lumotlariga ko'ra (1997) O'zbekistonda psixologik xizmat tarkib topishining dastlabki ildizlari va intixosi asrimizning 30-yillaridagi pedagogika fani va pedagogik xizmat faoliyatlariga borib taqaladi. Toshkent davlat universiteti hozirgi O'zMU psixologiya kafedrasida xodimlari E.G'oziyev, Z.R.Dushabayev, V.Tokarevalar rahbarligida keng qamrovli ilmiy-amaliy va ijtimoiy psixologik tadqiqotlar amalga oshirildi. Toshkent davlat pedagogika instituti hozirgi TDPU psixologiya kafedrasida mudiri, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi M.G.Davletshin rahbarligidagi olimlar guruhi olib borgan tadqiqotlar ham O'zbekistonda psixologik bilimlar rivojiga juda katta

ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, G.B.Shoumarov, N.A.Sog'inov, B.R.Qodirov, V.M.Karimova rahbarligida ham olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari psixologiyaning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

Bundan tashqari, oxirgi yillarda katta guruhlar psixologiyasiga oid qator tadqiqotlar o'tkazildi. Masalan, V.M.Karimovning o'zbek xotin-qizlari ijtimoiy tasavvurlarining o'zgarishi mexanizmini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqoti (1987), E.Usmonovning o'zbek ayollarining suitsidal (ya'ni o'z-o'ziga o't qo'yish) xulq-atvorining ijtimoiy-psixologik sabablarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqoti (1993), E. Nomonovning o'zbek oilalaridagi reproduktiv ustanovkalarining xususiyatlariga bag'ishlangan, M.Zokirovning erkak va ayollardagi balliy haqidagi tasavvurlarini o'ziga xosligini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqoti, M.Toshpolatovning o'zbek yoshlaridagi ijtimoiy xulq-atvorning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi o'ziga xos qirralarini o'rganishga qaratilgan ishlari va boshqalar shular jumlasidandir. Bu tadqiqotlar natijasida yaqin kelajakda yangi etnopsixologik konsepsiya shakllanadi va bu respublikamizdagi ilmiy ishlarning rivojiga o'z hissasini qo'shadi [2].

Hozirgi zamon psixologiyasi boyib, turli-tuman bo'lib bormoqda, oxirgi yillarda psixologiyaning yangi sohaları: antropologik psixologiya, akmeologiya, tahdid va terrorizm psixologiyasi, xristianlik psixologiyasi, muloqot psixologiyasi, davriy psixologiya, biokonstitutsion psixologiya, — buyukshunoslik psixologiyasi, o'sish psixologiyasi, tirik hayot psixologiyasi, kvant psixologiyasi, tergov psixologiyasi, balliy qabul etish psixologiyasi, psixologik adabiyotshunoslik, eshitish qobiliyatlar psixologiyasi, ko'zi ojiz karsoqovlar psixologiyasi, kitobxonlar va kitob psixologiyasi, mavh etish psixologiyasi, tushlar va tush ko'rish psixologiyasi, sevgi psixologiyasi, inqirozli va xavfli vaziyatlar psixologiyasi, ekzoteratik psixologiya, taqdir psixologiyasi, mutaassiblik psixologiyasi, qobiliyatlar psixologiyasi, xususiylik psixologiyasi, o'quv faoliyat psixologiyasi, ayollar psixologiyasi, tobe xulq-atvor psixologiyasi, genotsid va ommaviy qotilliklar psixologiyasi, xizmat muloqoti psixologiyasi, o'qituvchi psixologiyasi, tashqi ko'rinish psixologiyasi, oliy maktab psixologiyasi, buyruq psixologiyasi, savdo-sotiq psixologiyasi, OAV psixologiyasi, elektoral xulq-atvor psixologiyasi, erkaklar psixologiyasi, din psixologiyasi, tomalogiya, qo'rquv psixologiyasi, o'lim psixologiyasi, muqobil psixologiya va boshqalar faol shakllanib bormoqda. [3]

Psixologiya yaxlit va mustaqil fan sifatida odamlarda gumanistik mentalitetning shakllanishiga xizmat qilib, inson omiliga aloqadorligi uning shu yo'nalishdagi muammolarni ma'lum ma'noda o'rganadigan barcha fanlar bilan bevosita aloqasini taqazo etadi. Bular birinchi navbatda ijtimoiy-gumanitar fan sohaları bo'lib, psixologiyaning ular orasidagi mavqeyi o'ziga xos va yetakchidir.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 12-iyuldagi 577- sonli "Umumiy o'rta va o'rta maxsus davlat ta'lim muassasalarida o'quvchilarni psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish" to'g'risidagi qarorida quyidagilar ham alohida belgilab berildi:

- ta'lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini samarali va sifatli tashkil etish;
 - o'quvchilarning qobiliyati, layoqati, qiziqishlari hamda kasb-hunarga moyilliklari aniqlash;
 - turli yosh davrlarida o'quvchilarning shaxsiy, aqliy va ijtimoiy rivojlanishini psixologik jihatdan kuzatib borish, ta'lim-tarbiyadagi psixologik nuqsonlarni aniqlash, ularning aqliy taraqqiyotida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday salbiy og'ishlarning oldini olish choralari ishlab chiqish;
 - o'quvchilar ta'lim muassasasining ijtimoiy muhitiga moslasha olmasligi holatlarini korreksiyalash, ularni ijtimoiy rehabilitatsiya qilish bo'yicha tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirish;
 - iste'dodli va iqtidorli o'quvchilarni aniqlash, ularning individual-psixologik, fiziologik xususiyatlari va qiziqishlarini o'rganish, qobiliyatlarini namoyon etishlari va rivojlantirish;
 - axborot-psixologik xurujlarning xavfi, internet jahon axborot tarmog'ining salbiy ta'siri, yoshlar tarbiyasiga xavf solayotgan "ommaviy madaniyat"ning kirib kelishi holatlarining oldini olishga qaratilgan tadbirlarni o'tkazish;
 - pedagog xodimlar, o'quvchilar hamda ota-onalarning psixologik-pedagogik bilimlarini oshirishga ko'maklashish, pedagog xodimlar, ota-onalar va jamoat tashkilotlarining samarali hamkorligi. [6]
- Oxirgi yillarda respublikamiz psixologlari tomonidan 6 mingdan ziyod maktabgacha ta'lim muassasalarida, 11 mingga yaqin umumiy o'rta ta'lim maktablarda, 200 dan ziyod oliy o'quv yurtlarida ta'lim sifatini yaxshilash bo'yicha samarali ishlar olib borilmoqda. Jumladan:
- psixologiyaning qator tarmoqlarida ilmiy adabiyotlar ishlab chiqilmoqda;
 - umumiy o'rta ta'lim maktablarda o'quvchilarning kasbiy qiziqishlari chuqur o'rganilib, muhim yo'nalishlar berilmoqda;
 - o'quvchilarda aktiv muloqot, o'zlikni anglash, qobiliyatlarni, ko'nikma va malakalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan treninglar o'tkazilmoqda;
 - Maktabgacha yoshdagi bolalarda aqliy rivojlanishi, psixologik salomatligi o'rganilmoqda.

Xulosa. Inson ruhiyati haqidagi fan, ya'ni psixologiya insonlarga foydaliligi va qiziqarliqi jihatidan nafaqat eramizdan oldingi yillarda, balki bugungi axborot texnologiyalari, ijtimoiy tarmoqlar rivojlanayotgan bir paytda ham o'z o'rnini va ahamiyatligini saqlab qolgan yetakchi fan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xorijiy davlatlar qatori bizning yurtimizda ham zamonaviy va qadimiy fani sifatida psixologiya fani o'zining yangicha yo'nalishlarini ochmoqda va rivojlanmoqda. Insonlar uchun har bir inson rivojlanish va yuksalish bosqichida o'zi haqida anglashlarga ega bo'lish va shu asnoda o'zini yanada rivojlantirish istagi kuchli bo'lganligi sababli psixologiya fani yaqin kelajakda ham o'zining yetakchi o'rnini va ahamiyatligini saqlab qoladi.

Adabiyotlar:

1. Абрамова Г.С. Практическая психология: учебное пособие. – Москва: Прометей, 2018. - 528 с.
2. Mangal S.K. General Psychology. 2013. – 19 b.
3. Nishanova Zamira Taskarayevna. Psixologik maslahat: o'quv qo'llanma. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T.: —O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyatil nashriyoti, 2010. – N 4 to'plam
4. Haydarov F.I. va boshqalar. Psixologiya tarixi. (Ma'ruzalar matni). – T., 2003.
5. Marsinkovskaya T.V. Istoriya psixologii. – M., 2002.
6. Ergasheva G.Q. Rus va o'zbek tillari psixologiya terminlarining leksik-semantik xususiyatlari. Filologiya fanlari bo'yicha fal. dok. (PhD) dis. aftoref. – T., 2018.
7. Kazakova E.V. va b.. Psixologiya. O'quv qo'llanma. – A., 2018.

Muallif:

Ravshanov Sobir Abdimalik o'g'li - Guliston davlat universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi, PhD.

UDK 372.815.99

DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCIES OF FUTURE SPECIALISTS

BO'LAJAK MUTAXASSISLARINING KREATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Orifov Akramxon Sobir o'g'li

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahar, 4-mavze

E-mail: akramxonorifov727@gmail.com

Abstract: One of the efforts of the Republic of Uzbekistan to reform the education system is to require teachers to work in line with modern requirements, to have a deep knowledge, skills, abilities and culture for the development of a well-rounded personality. This in itself introduced the concept of "creativity" to the science of pedagogy, which studies the laws of education and upbringing. In particular, the current development of scientific knowledge, the impact of creativity on the development of the individual, society and the state requires an in-depth study of this issue from a scientific and pedagogical point of view.

Keywords: creative, skills, abilities, professional activity, professional competencies, practical tasks, democratic principles, training, education.

Аннотация: Одним из направлений реформирования системы образования Республики Узбекистан является требование к педагогам работать в соответствии с современными требованиями, иметь глубокие знания, навыки, умения и культуру для развития всесторонне развитой личности. Это само по себе ввело понятие «творчество» в науку педагогическую, изучающую законы обучения и воспитания. В частности, современное развитие научных знаний, влияние творчества на развитие личности, общества и государства требует глубокого изучения этого вопроса с научно-педагогической точки зрения.

Ключевые слова: творческие, навыки, умения, профессиональная деятельность, профессиональные компетенции, практические задания, демократические принципы, обучения, воспитания.

Kirish. O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasini isloh qilishdagi sa'y harakatlarining biri – bu pedagog kadrlarning zamon talablariga hamnafas tarzda faoliyat yuritishlari, har tomonlama rivojlangan komil shaxsni tarbiyalashga doir chuqur bilim, ko'nikma, malaka va madaniyatga ega bo'lishlarini talab etmoqda. Bu esa o'z-o'zidan ta'lim va tarbiya ishlarining qonuniyatlarini o'rganuvchi pedagogika faniga «kreativlik» degan tushunchani olib kirdi. Ayniqsa ilmiy bilimning bugungi kundagi rivojlanishi, kreativlikning shaxsni, jamiyatni va davlatni rivojlantirishga ta'siri ushbu masalasini ilmiy pedagogik nuqtai nazardan chuqur o'rganishni talab etmoqda.[1]

Bugungi kunda ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini tashkil etishning dasturiy-metodik ta'minoti, bo'lajak mutaxassislarini tayyorlashning milliy va jahon ta'lim tajribasiga asoslangan tashkiliy-pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish orqali mamlakatimiz intellektual resurslari potentsialini oshirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasining Taraqqiyot strategiyasida "Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" bugungi kunda muhim vazifalardan biri hisoblanadi [1]. Jumladan, o'qitishning zamonaviy didaktik vositalarini qo'llash alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot obekti va qo'llanilgan metodlar

Jahon miqyosida bo'lajak mutaxassislarining kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beruvchi zamonaviy didaktik vositalari modelini (imprinting - o'quv materialini mazmunini idrok qilish; meorayzing - eslab qolish; avtorizatsiya - o'quv materialini mazmunini anglash va uni qayta tiklash; initsiatsiya-o'zlashtirilgan bilimlarni baholash va e'tirof etish fazalari) ishlab chiqish; kasbiy kompetentsiyalarni o'qitishning zamonaviy texnologiyalari vositasida shakllantirishning yangi modellarini ishlab chiqish; axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida o'qitishning an'anaviy va zamonaviy usullaridan kompleks foydalanish; bo'lajak mutaxassislarini ijodiy va ilmiy-tadqiqot ishlariga yo'naltirishda, umuminsoniy va ta'limiy qadriyatlarning mohiyatini ochib berishda o'qitishning zamonaviy didaktik vositalari imkoniyatlaridan samarali foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqot mavzusini yoritishda qiyoslash, kuzatish, kompleks tahlil usullaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Insoniyat tomonidan katta qiziqish bildiriladigan masalalardan biri–voyaga yetayotgan yosh avlodni barkamol qilib shakllantirishdir. Chunki har qanday mamlakatni jahon hamjamiyatida qanday o'rin egallashi, qanday davlat, jamiyat qurishi, avvalambor, o'sib kelayotgan yoshlarni qanday insonlar bo'lib voyaga yetishiga bog'liqdir. Ushbu masala O'zbekistonda ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib hisoblanib Prezidentimizning „Bizni hamisha o'ylantirib keladigan masala - bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Zamon shiddat bilan o'zgarayapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim - yoshlar, – deb aytganlar [2]. Lekin tezlik bilan o'zgarayotgan jamiyat shaxsdan bozor munosabatlari va demokratik o'zgarishlar vujudga kelayotgan sharoitga muvofiq ravishda adaptatsiya qilishni, ushbu o'zgarishlar muallifi bo'lishini, ya'ni innovatsion g'oyalarni ishlab chiqish, tadbirkorlikni rivojlantirish, ijtimoiy-iqtisodiy sohani takomillashtirishni taqazo etmoqda. Ushbu muammoni hal etish uchun kreativ, mustaqil fikrlovchi shaxslarni tarbiyalash, ularda kreativlikni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kreativlik - shaxsni rivojlantiruvchi kategoriya sifatida inson ma'naviyatining ajralmas qismi bo'lib, shaxsni o'z-o'zini rivojlantirish omili, shaxsiy jonbozlikning asosi, shaxs ega bo'lgan bilimlarning ko'pqirrali ekanligida emas, balki yangi g'oyalarga intilishda va o'rnatilgan stereotiplarni yangilik yaratish jarayonini isloh qilish va o'zgartirishda, hayotiy muammolarni yechish jarayonida kutilmagan va noodatiy qarorlar chiqarishda namoyon bo'ladi. Shu bilan bir qatorda filologiya fanlari doktori M. Ayimbetov ham o'qituvchilarning pedagogik mahoratiga doir o'z fikrlarini bayon etish bilan bir qatorda pedagogning shaxsiy va kasbiy faoliyati masalalariga to'xtab o'tgan. Olim «kreativlik» yoki «ijodkor» tushunchalarini bevosita qo'llanmagan bo'lsalar ham ijodkor o'qituvchining sifat ko'rsatkichlarini yoritib berishga doir fikrlarini bayon etgan. Olim mahoratli zamonaviy o'qituvchining strukturaviy komponentlarini ko'rsatib bergan.

Quyidagi omillar shaxsda kreativlikni rivojlantirishga to'sqinlik qiladi:

1) o'zini tavakkaldan olib qochish;

- 2) fikrlash va xatti-harakatlarda qo‘pollikka yo‘l qo‘yish;
- 3) shaxs fantaziyasi va tasavvurining yuqori baholanmasligi;
- 4) boshqalarga tobe bo‘lish;
- 5) har qanday holatda ham faqat yutuqni o‘ylash.[3]

Kompetentlikning mavjudligi inson mehnatining natijasiga qarab aniqlanadi. Har bir mutaxassisning kompetentlik darajasi, uning bajargan ishi shu kasbiy faoliyatning yakuniy natijasiga qo‘yiladigan talablarga qay darajada javob berishiga qarab belgilanadi. Kompetentlik – kasbiy tayyorgarlikning umuman yangi sifati bo‘lib, uning o‘ziga xos tomonlari shuki, kompetentli mutaxassisning bilimlari tezkor va harakatchan bo‘lib, ular doimo yangilanib turadi. Muammoning mazmunini tushunishning o‘zi yetarli bo‘lmay, uni har jihatdan maqbul usullar bilan yecha bilish kerak, shu bilan birga, kompetentlik maqbul yechimlarni tanlay bilish, qarorni asoslab bera olish, noto‘g‘ri yo‘llarni chiqarib tashlash, ya‘ni tanqidiy fikrlay olishni taqozo etadi.[4]

Bo‘ljak mutaxassislarining kasbiy kompetensiyalarini baholashda asosiy e‘tiborni kompetensiyalarning alohida elementlari mavjudligiga emas, kasbiy vazifalarni hal eta olish layoqatlarini namoyon qila bilishga qaratish lozim. Bundan tashqari, baholash natijalari bo‘yicha xulosalar bo‘ljak mutaxassisning aniqlangan malakalari kasbiy (funktional) vazifalarni bajara olish uchun yetarli darajadami, yo‘qmi degan savolga javob berishi zarur. Agar yetarli bo‘lmasa, qanday rivojlantiruvchi chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali kasbiy kompetensiyalarni talab darajasiga ko‘tarish mumkinligi to‘g‘risida aniq tasavvurga ega bo‘lish lozim.[5]

Kasbiy kompetensiyalarni baholashning asosiy shakllari umumiy kompetensiyalarni baholash shakllaridan farq qiladi. Bu kasbiy kompetensiyalar elementlarini baholash ko‘rsatkichlarining o‘ziga xosligidan kelib chiqadi.

Darhaqiqat, o‘zbek xalqining buyuk mutafakkirlari ham uzoq o‘tmishdayoq olib borgan tadqiqotlari va amalga oshirgan kashfiyotlarida insonlarni odobli, mehnatsevar, vatanparvar qilib tarbiyalash yo‘l - yo‘riqlarini ko‘rsatib o‘tganlar. Bunga Muso al-Xorazmiy (783-850), Ahmad al-Farg‘oniy (797-865), Javhariy, Mirzo Ulug‘bek (2394-1449), faylasuf va huquqshunoslar Abu Nasr Forobiy (873-950), Imom al-Buxoriy (810-870), Abu Iso Muhammad al-Termiziy (824-892), Burhoniddin al-Marg‘inoniy(1123-1197), Nasafiy; qomusiy olimlar Abu Rayhon Beruniy (973-1048), Ibn Sino(980-1037); tilshunos, tarixchi va shoirlar Mahmud Qoshg‘ariy (XI asr),Yusuf Xos Xojib (XI asr), Mahmud az-Zamaxshariy (1075-1144), Alisher Navoiy (1441 - 1501); Zaxiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) va boshqalarning bizga qoldirgan boy meroslari fikrimizga asos bo‘ldi. Bu allomalarimizning asarlarida bolalarning o‘qishi, mehnati, odobi va bu ishda muallimlarning vazifalariga katta o‘rin berilgan. Jumladan, Nasriddin Tusiy (1201-1274) fikri bo‘yicha o‘qituvchi o‘quvchilarni aql-zakovatiga ta’sir qilishi uchun, o‘quvchilarni ishonchini qozonish va qalbidan joy olish mas’uliyatini his qilishi lozim. Forobiy o‘qituvchi faoliyatida yoshlarning axloqiy normalari va amaliy ko‘nikma va malakalarini o‘zlashtirishga yo‘naltirilganligi asosiy vazifalardan biri ekanligini ifodalaydi. Ibn Sino fikricha, o‘qituvchilik oliyanob va foydali faoliyatdir. U ilm-narsalarning inson aqli yordami bilan o‘rganilishi o‘qituvchi faoliyatida muhim hisoblanishini ta’kidlab o‘tadi. Beruniyning pedagogik g‘oyalaridan eng muhimi bilimni puxta va mustahkam egallash zarurligidir. Olimlarimizning ilmiy merosini chuqur o‘rganib, uni ta’lim va tarbiya jarayoniga tatbiq etish har bir ma’naviyatli va kreativ mutaxassisning muqaddas burchidir.[6]

Kreativ faoliyat va uning xususiyatlari haqidagi ilk manbalar, kreativ faoliyatining shu kechayu kunduzda yuz berayotgan voqea va hodisalar, jarayonlar mohiyatiga yetishga yordam berishi hech kinga sir emas. Albatta inson tug‘ilishi bilan kreativlik birga tug‘ilmaydi, buni tarbiyalashda ta’lim muassasalarining o‘rni muhim va beqiyosdir.Yaqin va o‘rta Sharqda yashab ijod etgan o‘rta asrlik mutafakkirlar asarlarida, ya‘ni al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu ali Ibn Sino va ularning safdoshlari hamda izdoshlari genosologik qarashlarining xususiyati shundan iboratki,inson ongida predmet timsolini mavhumlashtirish jarayoni ular e‘tiborini doim jalb etgan, buning natijasida mazkur predmet mohiyati va o‘ziga xosligi tushunchasi ishlab chiqilgan va shakllangan. Masalan, Forobiy, fanlarga bilimlarni o‘zlashtirish va to‘plashning zarur vositasi sifatida muhim ahamiyat berdi, ularni egallashni esa savodxonlik ko‘rsatkichi deb hisoblanadi. Ibn Sino ijodkorlikda atrof-muhitni yetakchi ro‘l o‘ynashi to‘g‘risidagi qarashlari muhim ahamiyatga ega. Biz olimlarimizning asarlarini o‘rganib chiqib quyidagi xususiyatlarning, kreativ bo‘lishi uchun lozim deb topdik: 1)ma’lum bir fan asosiga yotgan barcha prinsiplarni yaxshi bilishi kerak; 2) ushbu prinsipni va ma’lumotlardan zarur xulosalar chiqara olishi kerak, ya‘ni muhokama etish qoidalarini egallash lozim; 3)haqiqatni yolg‘ondan farqlash va xatolarni tuzatishni bilishi va boshqa mualliflar mulohazalarini tahlil etish zarur.

Shu bilan bir qatorda kreativlik masalasini ilmiy tushunishda turli fikrlarning mavjudligi,yaxlit xulosaga kelinmagan. Vaholanki, bu muammo bugungi kunga qadar ko‘plab G‘arb mamlakatlarida hamda Rossiya davlatlarida turlicha tahlil etilgan va o‘rganilgan. Masalan, N.N. Nechaev, Ya.A. Ponomarev, B.M. Teplov, D.V. Ushakov singari olimlar kreativlik masalasini umumiy tarzda o‘rgangan bo‘lsalar, N.A. Berdyayev,V.S. Bibler, V.N. Drujinin, P.A. Florenskiyalar kreativlikning ma’naviy, psixologik jixatlarini tahlil etgan.[7]

XXI asrga kelib O‘zbekiston Respublikasining ta’lim soxasida ham ushbu termin ishlatila boshladi. Ayniqsa pedagogika fanining alohida va yosh tarmog‘i sifatida shakllanib boshlagan Innovatsion pedagogikada Ushbu terminga bod-bod duch kelmoqdamiz. J.G‘.Yo‘ldoshev, R.A.Mavlanova singari ko‘plab pedagog olimlarimizning ilmiy ishlarida kreativlik–bu innovatsion faoliyatning alohida ko‘rsatkichi sifatida tahlil etilgan. R.A.Mavlanova o‘zining «Boshlang‘ich ta’limda pedagogika, innovatsiya, integratsiya» nomli o‘quv qo‘llanmasida kreativlikning o‘zi nima, uning shakllanishi masalalariga alohida to‘xtab o‘tgan. Qo‘llanmada kreativlik tushunchasining mazmuni va mohiyati chuqur tahlil etilgan.

Ayniqsa boshlang‘ich ta’lim – bu har bir bolaning hayotida chuqur iz qoldiruvchi ta’lim turidan biri bo‘lib, ta’limning bu bosqichida pedagog o‘qituvchilarga katta mas’uliyat yuklatiladi. Ya‘ni bo‘ljak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kreativlik faoliyati xali maxsus o‘rganishni talab etmoqda. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari miya xujayralarining notekis rivojlanishi, o‘quvchilar o‘rtasida jismoniy,psixologik va ijtimoiy farqlar mavjudligi sabali ularning qobiliyati,ist’edodi rivojlanishi darajasi va namoyon bo‘lish shakli bilan bir-biri bilan farq qiladi.Bu esa ta’lim muassasasida kreativlikni rivojlantirish masalasini qiyinlashtiradi.Shunday bo‘lsada,mazkur yosh davrdan oqilona foydalana olib kreativlik (ijodkorlik)ka bo‘lgan motivatsiyani rivojlantirish muhim bo‘lib hisoblanadi [7].

Xulosa. Ta’limning zamonaviy globallashtirish va axborotlashuv sharoitida o‘qituvchining ijodkorlik faoliyati ham juda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, o‘quvchi kreativ fikrlovchi bo‘lishi uchun ,avvalo, unga ta’lim berayotgan o‘qituvchida shu qobiliyat yaxshi rivojlangan bo‘lishi lozim. Bugungi kunda ta’lim-tarbiya sohasiga kirib kelayotgan innovatsion yangiliklar pedagogika faniga yangi tushunchalarni ham olib kirmoqda. Shunday tushunchalarning biri «kreativlik»tushunchasidir. Kreativlik - hozirgi kunda ko‘p eshitiladigan so‘z. Bolada kreativlik bo‘lishi muhim. Hozirgi kunda aqlli bo‘lish yetarli emas, kreativ bo‘lish kerak. Biron talabni bekamiko‘st bajarish ko‘pchilikni qo‘lidan keladi, lekin talabni o‘ylab topish, yangilik kiritish, ishga ijod bilan yondashish, yangi yo‘llarni izlash, yangi ko‘rinish topish, yangi usul qo‘llash hammaga ham xos qobiliyat emas.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'z-o'zidan kreativ bo'lib qolmaydi. Uning kreativ qobiliyati ma'lum vaqt ichida izchil o'qib-o'rganish, o'z ustida ishlash orqali shakllantiriladi va asta-sekin takomillashib, rivojlanib boradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-sonli Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning „Oliy Majlisga Murajaatnomasi“. T.: 2020 yil 24 yanvar.
3. Davletshin M.G., Do'stmuhamedova Sh., Mavlanov M., To'ychiyeva S. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. Nizomiy nomidagi TDPU. 2004-yil. 102 b. 46-47 betlar.
4. Aliyev A. O'qituvchilarning ijodkorlik qobiliyati. –Toshkent: O'qituvchi, 1991. 40 bet.
5. Machine Translated by Google O'qituvchilar, o'qituvchilar va murabbiylar uchun jurnal JETT, jild. 9 (2); ISSN: 1989-9572 123
6. B.A.Nazarova. Bo'lajak o'qituvchilarda kreativ yondashuv asosida tadqiqotchilik layoqatini tarbiyalashning ilmiy-nazariy asoslari. (Monografiya). –T.: „Fan va texnologiya“, 2007, 164 b.
7. Adizov B. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari: Ped. fan. dok. ... dis. Toshkent, 2003. – 276 b.

Muallif:

Orifov Akramxon Sobir o'g'li - Guliston davlat universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrasida o'qituvchisi.

УДК 372.2

USING A COMPETENCE-BASED APPROACH IN THE EDUCATIONAL PROCESS

O'QUV JARAYONIDA KOMPETENTSIYALI YONDASHUVDAN FOYDALANISH

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЕТЕНТНОГО ПОДХОДА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Norboyeva Sayyora Murodovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahar, 4-mavze

E-mail: sayyora-norboyeva-2026@gmail.com

Abstract. This article discusses a competent approach to the educational process, its role in bringing education to a new level. The studies conducted by scientists and their results were analyzed, the results achieved, their views were studied. In particular, studies of domestic and foreign scientists were studied. Their views on the topic and the main results of the research were analyzed, the relevance of the problem was determined. New approaches to the educational process, the effectiveness and prospects of their application are studied. The effectiveness of the activities of higher educational institutions was assessed on the basis of the use of modern techniques and methods and factors influencing it in the educational process. In the course of the study, methods of observation, comparison and comparison of accumulated experience and data, scientific and methodological analysis and generalization were used. The effectiveness of the competence-based approach in the educational process and its role in the training of modern personnel in modern society are scientifically analyzed. In this process, the roles of students and teachers were explored. It is shown on the basis of diagrams to which links of education it applies. The types of competencies, their grouping and characteristics are described. At the end of the article, conclusions and recommendations were developed based on the results obtained as a result of studying the topic.

Key words: competence, competence, competence-based approach, educational competence, basic competence, interdisciplinary competence.

Аннотация. В данной статье рассматривается компетентный подход к образовательному процессу, его роль в выводе образования на новый уровень. Были проанализированы исследования, проведенные учеными, и их результаты, изучены достигнутые результаты, их взгляды. В частности, были изучены исследования отечественных и зарубежных ученых. Были проанализированы их взгляды на тему и основные результаты исследований, определена актуальность проблемы. Изучены новые подходы к образовательному процессу, эффективность и перспективы их применения. Оценивалась эффективность деятельности высших учебных заведений на основе использования в образовательном процессе современных приемов и методов и факторов, влияющих на него. В ходе исследования использовались методы наблюдения, сопоставления и сопоставления накопленного опыта и данных, научно-методического анализа и обобщения. Научно проанализирована эффективность компетентного подхода в образовательном процессе и его роль в подготовке современных кадров в современном обществе. В этом процессе были изучены роли учащихся и педагогов. Показано на основе диаграмм, к каким звеньям образования он применяется. Описаны виды компетенций, их группировка и характеристики. В конце статьи были выработаны выводы и рекомендации, основанные на результатах, полученных в результате изучения темы.

Ключевые слова: компетентность, компетентность, компетентностный подход, образовательная компетентность, базовая компетентность, междисциплинарная компетентность.

Kirish. Jahonda kompetentsiyaga asoslangan ta'lim o'tgan asrning 70-yillarida o'quv jarayoniga kirib keldi. Dastlab AQShda foydalanila boshlandi. Qisqa muddat ichida o'zining yuqori samarasini berdi. An'anaviy shaklda bilimga yo'naltirilgan ta'limning eng asosiy kamchiligi va muammosi ta'lim oluvchining egallagan nazariy bilim va ko'nikmalarini amaliy faoliyatda qo'llashida qiyinchilikka uchrashidir. Zamonaviy ta'limning talabi ta'limni tashkil qilishda kompetentsiyali yondashuv texnologiyalarini joriy qilish bilan belgilanmoqda. Kompetentsiyali yondashuv bilim oluvchining bilimini emas, uning faoliyati davomida murakkab vaziyatlar va muammolarni hal qilish qobiliyatini shakllantirish, alohida chuqur bilim va ko'nikmalarni egallab, kelgusi faoliyat sohasi uchun o'z shaxsiy faoliyat xarakteriga ega bo'lgan, belgilangan ta'lim elementlari va komponentlari mavjud bo'lgan murakkab protsedurani o'zlashtiradilar.

Tadqiqot obekti va qo'llanilgan metodlar

O'quv jarayoniga kirib kelgan kompetentli yondashuv ta'lim jarayoni tadqiqotlarining uzluksiz bosqichma-bosqich rivojlanishi va shakllanishi natijasidir. Mahorat, salohiyat, malaka masalalari A.E.Fedorov, S.E.Metelev, A.A.Solovev, E.V.Shlyakova,

V.V.Davidov, I.Ya.Lerner va boshqa pedagog olimlarning ilmiy tadqiqotlari asosini tashkil qiladi[1],[2],[3]. Kasbiy kompetentlik, o'qituvchining pedagogik-kasbiy kompetentligi masalalari bo'yicha yurtimiz olimlaridan N.A.Muslimov, B.Nazarovalarning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Tadqiqot mavzusini yoritishda qiyoslash, kuzatish, kompleks tahlil usullaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Bugungi kunda kompetentsiyali yondashuv ta'limning yangi modeli sifatida keng tatbiq qilinmoqda. Ta'lim jarayonida kompetentsiyali yondashuv modelidan foydalanish ta'lim jarayonini tashkil etishda, boshqarish, o'qituvchi va talabalar faoliyatini amalga oshirish, ta'lim natijalarini ta'lim maqsadi bilan solishtirishda va baholashda tub o'zgarishlarga asoslanadi. Kompetentsiyali yondashuvda "Bilimni olish" tushunchasiga qarashlar ma'lumotlar va materiallar haqidagi bilimlar yig'indisini o'zlashtirish emas, balki kelajak faoliyati sohasida o'z maqsadlarini aniqlash, qarorlar qabul qilish va odatiy va nostandart vaziyatlarda harakat qilish imkonini beradigan ko'nikmalarni rivojlantirishdir. Bugungi kunda ta'limda kompetentsiyali yondashuv dolzarb muammolardan biridir. Kompetentsiyali yondashuv doirasida quyidagi fikrlar bildiriladi:[1],[2],[3]

- zamonaviy ishlab chiqarish sektori talablariga javob berishi;
- o'zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy voqeikka asosan ta'lim mazmuni yangilanishi;
- shaxsning o'quv faoliyati va o'quv vaziyatlarida samarali harakat qilish qobiliyati sifatida;
- kompetentsiya takomillashtirishning asosiy vositasi sifatida namoyon bo'ladi;
- kompetentsiya qobiliyatni turli sharoitlarda qo'llash imkoniyati bilan tavsiflanadi;

Kompetentsiyali yondashuv so'ngi yillarda ta'lim tendentsiyalari bilan belgilanuvchi maxsus asoslar bilan ifodalanadi:

- ta'lim tizimining yaxlitligi va uzluksizligi;
- zamonaviy kadrlar mehnat bozori va ta'lim xizmatlari bozorini tashkil etish;
- ta'lim dasturlari va ularning o'zgaruvchanlik, moslashuvchanlik va muqobiligi;
- ta'limda sog'lom raqobat va tijorat talablari omilining kuchayishi;
- davlat ta'lim jarayonida o'z ishtiroki, o'rni va funktsiyalarini qayta ishlab chiqishi (doimiy qolipga tushib qolmasligini ta'minlashi): bularga ta'limni tashkil qilish, umumiy nazorat, rejalashtirish va huquqiy tartibga solishgacha;
- davlat ta'limga ishlab chiqarish, iqtisodiyot, ta'limning xalqaro talablari, jahon mehnat bozori tizimiga doimiy integratsiyalashuvini ta'minlash asosida yondashishi.

Ammo faqat yuqoridagi jihatlar kompetentsiyaga asoslangan yondashuvni to'la joriy qilishni qanoatlantirish olmaydi. Zamonaviy iqtisodiyot va mehnat bozori oliy ta'lim bitiruvchilariga yuqori ta'lim ko'rsatkichlari, hayotiy va kasbiy faoliyat jarayonida duch kelinadigan muammolarni hal qilish qobiliyati, xorijiy tillarda muloqot qila olishi, zamonaviy texnologiyalar va ularni qo'llay olishi, axborot savodxonliklari bo'yicha umumlantirilgan ko'nikmalarga ega bo'lishlarini talab qilmoqda. Ta'limda kompetentsiyaga asoslangan yondashuvning muhim elementlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- ta'lim maqsadi va mazmunini shaxsga yo'naltirish va uning psixologik-pedagogik kontseptsiyalari markazida umumiy va shaxsiy rivojlanish g'oyalari bilan belgilanadi. Bo'lajak mutaxassisning kompetentsiyalari zamonaviy bilim va qobiliyatlar bilan birga, an'anaviy bilimlar, turli intellektual, kommunikativ, ijodiy dunyoqarash ko'nikmalarni o'zida mujassamlashtiradi.

- kompetentsiyali yondashuv bevosita ta'lim jarayonining maqsadlilik bilan bog'liq bo'lib, bunda kompetentsiyalar ko'nikma va malakalarining eng yuqori, darajasi bilan belgilanadi, ta'lim mazmuni komponentli modeli (bilim, ko'nikma, ijodiy faoliyat tajribasi va qadriyat munosabati tajribasi) bilan belgilanadi.

- kompetentsiyali yondashuv ikkita asosiy tushuncha "kompetentsiya – shaxsning individual xususiyatlar majmui" va "kompetentlik - shaxsning o'z vakolat va mehnat faoliyati munosabatlarini tashkil qilishda shaxsiy xususiyatlarini namoyon etishi" orqali belgilanadi.

- kompetentsiyali yondashuvda "ta'lim kompetentsiyasi" tushunchasi ham belgilanadi. Ta'lim kompetentsiyasi talaba ta'lim olish uchun zarur bo'lgan faoliyati asosini tashkil qiladi. Ta'lim kompetentsiyalari ta'lim mazmuni bilan bir xil darajalarga ko'ra farqlanadi.

V.A.Bolotov, V.V.Serikovlar tadqiqotlari natijasiga ko'ra kompetentsiyaga asoslangan yondashuv "Talabning egallagan bilishi bilanmas, quyidagi yuzaga keladigan muammolarni qanday hal qilishi va echin topa olish qobiliyati bilan [4]: bilish, idrok qilish va tushuntirish; so'ngi texnologiyalarni tezkor o'zlashtirish; kishilar bilan o'zaro munosabatlari doirasida harakatlarni baholash; kelgusi faoliyatida kasb tanlashi, mehnat bozoriga talablarini baholashi; hayotiy faoliyati davomida yuzaga keladigan muammolarni hal qilishda muammolarni bartaraf etish yo'llarini topishi.

Kompetentsiyaga asoslangan yondashuv ta'limning amaliy faoliyatga yo'naltirilganligi, tajriba to'plash, bilimlarni qo'llash qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan. Pedagogik kompetentsiyani shakllantirish uzluksiz jarayon bo'lib, butun kasbiy faoliyatda davom etadi.

Ta'limda kompetentsiyali yondashuv quyidagi qism kompetentsiyalarni o'z ichiga olib:

Ta'lim kompetentsiyasi – shaxs ishlab chiqarish faoliyati jarayonida amalga oshiri zarur bo'lgan faoliyat, ob'ektning ma'lum doirasida o'quvchining o'z munosabati yo'nalish, bilim, tajriba, qobiliyat, ko'nikmalari jamlanmasi [1], [4].

Ta'lim jarayonida kompetentsiya - talabning aniq yo'naltirilgan sohada faoliyatini vujudga keltirish uchun zaruriy o'quv tayyorgarligiga oldindan belgilanuvchi ijtimoiy talablar majmui [1], [4].

Kompetentsiya - talabning tegishli predmet faoliyatiga o'z shaxsiy munosabatiga ega ekanligi va shaxsiy fazilatlarining (layoqat, bilim, ko'nikma, qobiliyatlar) mavjudligi [5], [6].

Kompetentlik - faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoèn eta olish [5].

Ta'lim mazmunining o'kuv rejadagi fanlar bloklari (barcha fanlar uchun), fanlararo (fanlar to'plami uchun) va predmetli (ma'lum bir fan uchun) tarzda guruhlanganligi bois kuyidagi uch darajani namoyon etuvchi kompetentlikni e'tirof etish mumkin:

- tayanch kompetentlik (ta'limning gumanitar, ijtimoiy- iqtisodiy mazmuniga kura). Ta'lim jarayonini tashkil qilishda dastavval o'quv rejasida belgilangan va mustaqil o'zlashtirilgan gumanitar, ijtimoiy- iqtisodiy fanlarni o'zlashtirish va egallangan bilim malaka va ko'nikmalarni kasbiy faoliyatda qo'llay olish kompetentsiyalari bilan belgilanadi;

- fanlararo kompetentlik (umumkasbiy tayyorgarlikning ukuv fanlari va ta'lim bloklarining ma'lum doirligiga kura). O'quv rejasida belgilangan fanlar va ularni o'zlashtirish jarayonida o'zaro integratsiyalari asosida integratsiyalashgan kompetentsiyalarining shakllanishi orqali belgilanadi;

- bitta predmet(fan) buyicha kompetentligi (maxsus ukuv fani doirasida aniq va ma'lum imkoniyatga egaligiga kura). O'quv rejasida belgilangan belgilangan muayyan fanni o'zlashtirish va uning asosida shakllangan kompetentsiyalar asosida belgilanadi [2].

Kompetentsiyali yondashuv quyidagi afzalliklar va imkoniyatlar bilan ajralib turadi: ta'lim oluvchilarning ta'lim olishga bo'lgan motivatsiya uyg'otish va uni oshirish; ta'lim oluvchilarning mustaqil ishlash va bilim olish mas'uliyatini oshirish; o'z-o'zini tarbiyalash va rivojlantirish; nazariy bilimlarni egallash bilan birga amaliy faoliyatni ham tashkil qilish jarayonlarining birligini ta'minlash.

O'qituvchi pedagoglarga quyiladigan talablar: yangicha kreativ fikrlash, xar sohada tashabbuskorlik, yuqori mas'uliyatni namoyon qilish, ta'lim jarayonida izlanuvchanlik va yangiliklarni muttasil o'zlashtirish; bugungi kun mehnat bozori talablari va talabalarga bitiruvchi sifatida qo'yiladigan talablarni ko'ra bilish, ta'limni shu asosida tashkil qila olish; ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xislatlarini ko'ra bilish ularni rivojlantirishga yordam bera olish; pedagogik va psixologik talablarga ko'ra ta'lim oluvchilar bilan ishlay olish; o'rganilayotgan materialni kreativlik asosida tushintira olish va ta'lim oluvchilarning qiziqishlari bilan bog'lay olish; ta'lim faoliyati jarayoning barcha shakllari va usullaridan, xususan mustaqil ta'limning barcha turlaridan (guruh va individual), dialogik, tadqiqot usullaridan foydalangan holda mashg'ulotlarni rejalashtirish; talabalar bilan hamkorlikda ishlash, maqsadni belgilash va unga erishish faoliyatini tashkil qila olish kabi vazifalarni bajara olishi talab etiladi.

Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak o'qituvchi o'zi bu faoliyatda malakali bo'lmasa, ta'lim oluvchilar kompetentsiyalarini shakllantirish uchun sharoit yaratolmaydi. "O'qituvchining kasbiy kompetentsiyasi" tushunchasini aniqlash borasida muayyan yondashuv mavjud emas. Bunda uning tanqidiy fikrlash, turli xil qarorlar orasidan maqbulini tanlash va noto'g'ri qarorlarni asosli ravishda rad etish qobiliyatlari bu borada o'zini namoyon qiladi.

Ta'lim jarayonida kompetentsiyani shakllantirish asosiy vositalari sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin: ta'lim jarayonida ta'lim bosqichlari va o'quv fanlari o'rtasida integratsiyasini ta'minlash; modulli ta'lim dasturlariga asoslangan xolda umumiy ta'lim va mustaqil ta'lim kompetentsiyaga si yagona mazmunini belgilash; ta'limda kompetentsiyalarni shakllantirishga asoslangan pedagogik texnologiyalardan foydalanish; pedagoglarning ta'lim jarayonida kompetentsiyaviy yondashuvni tashkil qila olish salohiyatini rivojlantirishning metodik tizimini ishlab chiqish.

Yaqin davrgacha bilim berish pedagogik faoliyatning asosi ob'ekti sifatida belgilanib kelindi. Bu ta'limning asosiy qadriyati bo'lib keldi. Ta'limning yakuniy natijasi bevosita bilimga egalik qilish darajasi bilan o'lchanib kelindi. Ammo bugungi kun talabi bu qarashlarni keskin o'zgartirdi.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, ta'lim bugungi kunda jamiyat rivojining asosiy harakatga keltiruvchi bo'g'inlaridan biri va uzluksiz rivojlanishini ta'minlovchi omili bo'lib kelmoqda. Uni doimiy rivojlantirib xar tomonlama ya'ni moddiy va metodik jihatdan boyitib borish zarur. Sohaga eng yangi pedagogik texnologiyalar va metodik yangiliklarni joriy qilib borish sifat va samaradorlikning asosiy omilidir. Tadqiqotimiz davomida ta'limga kompetentsiyali yondashuvning asosiy jihatlarini o'rganib olib borilgan tadqiqotlar natijasida qanday natijalarga erishilgani tahlil qilindi. Uning samarasi nafaqat metodik jihatdan va balki inson omiliga bog'liqligi alohida o'rganildi. Jumladan ta'limga kompetentsiyali yondashuv nafaqat ta'limning yangicha yondashuvi va balki jamiyatning yangicha talabi xamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Федоров А.Э., Метелев С.Е., Соловьев А.А., Шлякова Е.В. Компетентностный подход в образовательном процессе. Монография. Омск, 2012. – 180 с.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. Монография. Москва, 1998. – 244 с.
3. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения// Монография// Педагогика 1981.г
4. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе. // Научные статьи и сборники. Педагогика. 2003. №10. С. 35-38.
5. Muslimov N.A., Abdullaeva K.M., Kuysinov O.A., Gaipova N.S., Karimova N.N., Kodirov M. Kasb ta'limi o'kdtuvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Monografiya. Toshkent. 2013. -120 b.
6. М.Т.Кадилова. Компетентлик yondashuvi nazariyasi va uning pedagogik mazmuniga doir qarashlar // Молодой ученый. 2020., № 43 (333), С. 343-345.

Muallif:

Norboyeva Sayyora Murodovna - Guliston davlat universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrası dotsenti v.b., psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

УДК 372.81

TECHNOLOGY OF TRAINING FUTURE TEACHERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES BASED ON AXIOLOGICAL APPROACHES

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI AKSIOLOGIK YONDASHUVLAR ASOSIDA KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH TEXNOLOGIYASI

ТЕХНОЛОГИЯ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ АКСИОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ

Xudoyqulova Zarifa Ummatqulovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: zarifaxudoyqulova34@gmail.com

Abstract. The article enlightens the analyze of the system of improving spiritual-moral features, transformation of cognitive and sensual-social, also dialectical unit of individualization of person's introrization with general human values. Spiritual-moral education, which was developed in our country and enriched with ancient values of our ancestors, leads to improvement of pedagogical process. In the process of the research, there was obtained organization of the process of formation of spiritual-moral features while training future teachers to spiritual-historical values, spiritual-moral bases, professional-educative activities. Spiritual-moral feature as a complicated social phenomenon in the formation process, closely related with national, spiritual, historical, moral and legal factors. At this point,

national and spiritual values are not only historical-spiritual heritage of our nation, but also important factors of education and formation of fully complex person. On the basement of the analyze, there were obtained and analyzed that spiritual-moral feature has a complicated structure and covers components such as spiritual-moral knowledge, spiritual-moral skills, spiritual-moral qualifications, spiritual-moral features, spiritual-moral advantages.

Keywords: teacher, master-student, spiritual-moral education, axiology, value, students, valuable consciousness, valuable relation, valuable behavior, valuable set, valuable direction.

Аннотация. В статье освещается анализ системы усвоения морально-поведенческого качества, трансформации когнитивного и чувственно-социального, а также диалектической единицы индивидуализации лица интроризации с общечеловеческими ценностями. Морально-поведенческое воспитание, укоренённое в нашей стране, обогащённое с древнейшими ценностями наших предков, приводит к усвоению педагогического процесса. В процессе исследования была определена организация процесса формирования морально-поведенческих качеств при подготовке будущих преподавателей к духовно-историческим ценностям, духовно-нравственной основе, профессионально-воспитательной деятельности. Духовно-нравственное качество в качестве сложной социальной явления в процессе формирования, тесно связано с национальными, духовными, историческими нравственными и правовыми факторами. В связи с этим, национальные и духовные ценности являются не только исторически-духовной наследием нашего народа, но и важными факторами воспитания и формирования всесторонне-развитой личности. На основе анализов, было выявлено и проанализировано, что духовно-нравственное качество имеет сложную структуру, и охватывает компоненты, такие как духовно-нравственные знания, духовно-нравственные навыки, духовно-нравственные квалификации, духовно-нравственные качества, духовно-нравственные достоинства.

Ключевые слова: преподаватель, наставник-ученик, духовно-нравственное воспитание, аксиология, ценность, молодежь-студенты, ценностное сознание, ценностное отношение, ценностное поведение, ценностная установка, ценностное направленность.

Kirish. Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2018-yil 14-avgustdagi “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko’tarish chora-tadbirlari” to’g’risida PQ-3907-son Qarorida milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida yoshlarni ijtimoiy xayotga tayyorlashda ijtimoiy xushyorlik, ma’naviy mas’uliyat qadrlash tuyg’usining to’g’ri shakllanganligi olamga qadriyatli munosabatning to’g’ri vujudga keltirishda pedagog: o’qituvchi-tarbiyachi, ustoz, murabbiyning kasbiy tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega ekanligini ko’rsatadi. Zotan, pedagog: o’qituvchi-tarbiyachi o’zining kasbiy pedagogik faoliyati jarayonida minglab murg’ak qalblarga insoniylik tuyg’usini olib kiradi, mehr ulashadi, ularning ruhiyatiga ta’sir ko’rsatib, qalblarida vatanparvarlik tuyg’usini uyg’otadi.

Tadqiqotning ob’ekti va qo’llaniladigan metodlar

Bo’lajak o’qituvchilarni aksiologik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish bosqichma-bosqich, uzluksiz o’zini-o’zi takomillashtirishi va o’zini-o’zi rivojlantirishi uchun sharoit yaratadi. Tadqiqotga oid izlanishlarimiz shuni ko’rsatadiki, aksiologik yondashuv asosida talabalarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo’naltirib o’qitishda quyidagi afzalliklari ko’zga tashlanadi: blajak o’qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish va mutaxassislik uchun zarur milliy va umuminsoniy qadriyatlarni chuqur o’rgatishda auditoriya va auditoriyadan tashqari soatlardan samarali foydalanishda; buning natijasida, blajak o’qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyat xaqida etarli bilim, ko’nikma, malakaga ega bo’lishga erishishda va hokao. Bo’lajak o’qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda aksiologik yondashuv asosida o’qitish sezilarli o’zgarishlarga olib kelish bo’yicha olib borilgan tadqiqotlarda pedagogik kuzatish, suhbat, ilmiy metodik tahlil, me’yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, qiyoslash metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Iqtisodiyot, fan va texnika taraqqiyotida ma’naviy-axloqiy omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Inson dunyoning butun sir-asrorlarini bilishga qodir bo’lmasa-da, Haq yo’lida haqiqatni kashf etib yashashga qodir. Shaxsni o’z-o’zini anglash va o’z-o’zini bilishga bo’lgan ehtiyoj o’z-o’ziga bo’lgan ishonchni orttiradi. O’z vijdoni, oilasi va jamoasi oldida hamisha ochiq yuz bilan hisob bera oladi.

Ma’naviy-axloqiy va ruhiy poklik shaxsning tarbiyalanganlik darajasini belgilovchi asosiy mezon vazifasini o’taydi. Shaxslararo munosabatdagi andishasizlik, dag’allik, qo’pollik, bir-birini ko’ra olmaslik, savodsizlik, kibr, baxillik, ichi qoralik, ziqnalik, yolg’onchilik, ig’vo, adovat, g’iybat, manmanlik va hasad kechirib bo’lmaydigan umuminsoniy illat hisoblanib, uni bir gap bilan, ma’naviy-axloqiy nopoklik, deb yuritish mumkin.

Milliy qadriyatlarimiz ulug’vorligining o’ziga xos belgisi sifatida ma’naviy-axloqiy etuklikka ko’plab misollar keltirish mumkin. Birgina mutasavvuf donishmand, yurtparvar shoir Hoja Ahmad Yassaviy Markaziy Osiyoda ilk tasavvufiy tariqat - «Yassaviya»ning asoschisi, nafaqat Xuroson va Movarounahr, balki turkiyzabon xalqlarning ma’naviy-axloqiy qadriyatlari rivojiga ulkan hissa qo’shgan etuk inson sifatida tanilgan [3].

Ozodlik va yurtparvarlik yo’lida fidoyilik namunasini ko’rsata olgan, nafaqat o’z xalqining, balki umuminsoniy va umumbashariy qadriyatlarni e’zozlagan buyuk vatandoshlarimiz, o’zbek farzandlari – Shiroq, To’maris, Mahmud Torobiy, Spitamen, Jaloliddin Manguberdi, Najmiddin Kubro, Dukchi Eshon, Mahmudxo’ja Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho’lpon, Usmon Nosirlarning mustaqillik, erk va erkinlik, ma’rifat yo’lidagi ulkan jasoratlari, milliy va ma’naviy-axloqiy qadriyatlarimizning oliy namunasidir.

Tadqiqotga oid tahlillarimiz shuni ko’rsatdiki, aqli shaxs nafaqat ilmi, bilimli, balki egallagan ilm va bilimni ezgulik, yaxshilik, mehr – muruvvat uchun safarbar qila olsagina, u ma’naviy etuk shaxs hisoblanadi.

Bo’lajak o’qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirishning ma’naviy – axloqiy asoslari ana shu safarbarlikda, o’zini bag’ishlay olishda, o’z tashvishi bilan emas, o’zgalar dardi, xalq va Vatan dardi bilan yonib yashashida. Pedagog faoliyati uning faol harakati, tashkilotchiligi bilan cheklanishi mutlaqo mumkin emas. Pedagogning kasbiy tarbiyaviy faoliyatiga xos fidoyilik, ya’ni o’z bilimi va tajribasini yoshlarning farovon hayot yo’lini belgilab berishga yo’naltira olsa, alloma G’azzoliy tabiri bilan aytganda, haqiqiy ustozlik maqomiga ega bo’ladi. Ustoz – murabbiy chinakam donishmand darajasidagi inson hisoblanadi. Demak, har qanday ilmi, bilimli, tajribali odam ham donishmand bo’la olmas ekan.

Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirishda bir-biri bilan uzviy bog'langan ikki jarayon yaxlit holda amalga oshadi. Bu: *birinchidan*, pedagog maqomiga ega bo'lgan shaxs o'zining faoliyatida nafaqat kasbiy fikrlash jarayonini, balki barcha insoniylik amallariga qaratilgan yaxshilik, mehr, ezgulik ishlarini ilm – bilim asosida tartibga soladi, unga izchillik, tizimiylik, uyg'unlik ato etadi va ma'naviy – axloqiy asos beradi. *Ikkinchidan*, ustoz sifatida o'zidagi bor fazilatlarini tarbiya amaliyotida qo'llaydi. Tarbiya oluvchiga xos bo'lgan sifatlarni shakllantiradi.

Yoshlik – jo'shqin harakat, intilish, bunyodkorlikka va ertangi kun istiqboliga zamin hozirlaydigan ulkan imkoniyatlar davri. Ana shu imkoniyat qachon va qanday ko'rinishda voqelikka aylanishi pedagog shaxsining kasbiy tarbiyaviy faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Maqsadlarni aniq belgilab, unga erishish yo'lida Harakatlar strategiyasida belgilangan maqsad va vazifalarni ro'yobga chiqarish, har bir malakali mutaxassis oldida turgan dolzarb vazifa hisoblanadi [1].

Tadqiqotimiz jarayonida aksiologik yondashuv asosida Bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyaviy sohada yuqori kasbiy natijalarga erishishi kasbiy motivatsiyani kuchaytirish, kasbiy qobiliyatni rivojlantirish, kasbiy kompetentlikni shakllantirish, ijodiy potentsialni rag'batlantirish, kasbiy aksiologik yo'nalganlikka, pedagogik faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun shaxsiy, kasbiy imkoniyatlarni aniqlash va unumli foydalanishga intilish bilan belgilanadi.

Aksiologik yondashuvlar asosida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda, asosiy aksiologik tushunchalar qatoriga quyidagilar kiradi: qadriyat, qadriyatli ong, qadriyatli munosabat, qadriyatli xulq-atvor, qadriyatli ustanovka, qadriyatli yo'nalganlik.

Ong o'zida yuksak qadriyatni aks ettiradi. «Ong» tushunchasi lotinchadan tarjima qilingandi conscire – bilish, xabardor bo'lish degani ongsiz va ong osti holatdan farqli ravishda, o'zida ruhning o'rmini anglash uchun qo'llaniladi.

Qadriyatli ong – axloqiy-ma'naviy tarzda o'z hayotiy faoliyati sohasi sub'ektlarini aniqlashga imkon beruvchi ob'ektiv borliqni aks ettirish shakli; ma'naviy qadriyatlar dunyosi sifatida borliqni aks ettirish asosida insonda dunyoni va o'zining shaxsiy dunyosini anglashda faol ishtirok etuvchi psixik jarayonlar birligi.

Qadriyatli munosabat – shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatlilikning o'zaro aloqadorligini aks ettiruvchi talabaning ichki pozitsiyasi.

Qadriyatli ustanovka – talaba o'zining ichki pozitsiyasini anglashi va aniq qadriyatlar bilan bog'liqlikda pedagog sifatida tarbiyaviy faoliyatga tayyorlik darajasi.

Qadriyatli yo'nalganlik – talaba shaxsiy qadriyatlarni o'zlashtirishi; o'zlashtirilgan qadriyatlar asosida salbiy sifatlarni ijobiyga o'zgartirish; talabning o'z-o'zini, o'z faoliyatini, loyihalay va o'z-o'zini bashorat qila olishi. Shaxsiy ahamiyatga ega ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liqlikda atrof-borliqqa sub'ektning bahosi sifatida qalaladi. Qadriyatga yo'nalganlik maqsadni ochib beradi, qiziqish, ehtiyoj, shaxsning e'tiqodini tavsiflovchi idealarni aks ettiradi.

Qadriyatli yondashuvda faqatgina talabaning tajribasigagina emas, balki birinchi navbatda, odamzot tomonidan to'plangan tarixiy tajribalarga tayaniladi. Bu esa, ma'lum bir me'yor va mezonlar tizimi bo'lib, har bir shaxs foydalanishi mumkin bo'lgan ma'naviy faoliyat chegaralarini belgilab beradi.

Qadriyatli yondashuvlar ahloqiy ideallarda o'z aksini topadi, bular esa bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatida maqsadli ravishda oliy ko'rinish hosil qiladi. Ideallar o'zida belgilangan maqsadlarni namoyish etib, bu dunyoqarashlar tizimining oliy qadriyatidir. Ular ko'ppog'onali haqiqatni ideallashtirish jarayonini nihoyasiga etkazadi.

Ahloqiy ideallar, o'z navbatida, talab va ehtiyojlar rivojlanishi darajasi yutuqlarini shartlaydiki, bu esa aynan insonparvarlikka to'g'ri keladi. Ular insonparvarlik qadriyatlarining birligini o'zida aks ettiradi, aynan jamiyat rivojlanishi ehtiyojining mutaxassis sifatida shakllanayotgan talaba shaxsi ehtiyojlariga to'g'ri kelishidadir. Rivojlanish insonparvar ahloqiy ideallar sifatida xarakterlanib namoyon bo'ladi, shuning uchun ham ular talabani ma'anviy-ahloqiy takomillashishi motivi sifatida namoyon bo'ladi. Ideallarni tarixiy davr va avlod bog'lab turadi, eng yaxshi insonparvarlik an'analarni vorisilik bilan egallab oliadi va birinchi navbatda bu ta'lim-tarbiya orqali amalga oshadi.

Aksiologik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirishda talabaning xulq-atvori mo'ljalga olinadi, insonparvarlikka yo'nalganligini aniqlaydi va qadriyatli baholash asosi sifatida namoyon bo'ladi.

Dunyoqarash talaba qadriyatli munosabatining kontseptual interpretatsiyasi konteksti sifatida maydonga chiqadi, imperativ hulq-atvor – me'yor sifatida, qadriyatli munosabat – u yoki bu tizimga invariant sifatida namoyon bo'ladi. Aynan mana shunday ko'rinishda dunyoni bilish aksi va qadriyatli munosabat ma'naviy boshqarilishi ham yo'naltiriladi hamda mazmunan bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyaviy faoliyati va hulq-atvorini tashkillashtiradi.

Shuning uchun tarbiya ijtimoiy-tashkillashtirilgan umuminsoniy qadriyatlar interiorizatsiyasi jarayoni sifatida ko'rinishi mumkin. Qadriyat faoliyat motivini uyg'otuvchi kuch sifatida qachonki, talaba tomonidan interiorizatsiyalansa, ichki mavjudlikni zarur lahzalarini taqdim etsa, talaba bo'lajak o'qituvchi sifatida kasbiy tarbiyaviy faoliyati maqsadini aniq shakllantira olsa, uning insonparvarlik ma'nosini ko'ra olsa, maqsadlarni amalga oshirishning samarali vositalarini topsa, to'g'ri va o'z vaqtidagi nazorat, o'z xatti-harakatini tuzata olsa va baholay olgandagina, aniq namoyon bo'ladi [4].

Interiorizatsiyaning psixologik mexanizmi talaba ma'naviy ehtiyojlari dinamikasini tushunishga imkon beradi. Talaba kelajakdagi bo'lajak o'qituvchi sifatida kasbiy tarbiyaviy faoliyatini o'zining ichki xatti-harakatini joy-joyiga qo'yib, uni ijtimoiy talablarga mos ravishda bashorat qiladi va ichki holatiga transformatsiyalaydi. Tanlab olingan ob'ekt ehtiyojlarga aylanadi, ya'ni interiorizatsiya mexanizmi ishga tushadi.

Aksiologik yondashuvda ta'lim jarayoni ishtirokchilari nimaga intilishi zarurligi, qanday natijaga erishishi kerakligini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Maqsad aniq vazifalar tizimi sifatida amalga oshiriladi. Maqsad va vazifalar o'zaro yaxlit bo'lib ular qismlar sifatida uyg'unlashadi.

Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatini takomillashtirishga aksiologik yondashuvda ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi maqsad va vazifalar qo'yiladi, jarayon ishtirokchilarining o'zaro hamkorlikdagi faoliyatlari amalga oshiriladi, belgilangan tashkiliy shakl, metod va vositalardan foydalaniladi, qulay shart-sharoit yaratiladi, talabalar rag'batlantiriladi, pedagogik jarayon bilan boshqa tashkiliy jarayonlar orasidagi aloqadorlik ta'minlanadi. boshqaruvchilik, xulosalar chiqarish imkonini beradi. Qaytar aloqa jarayonini sifatli kechishini ta'minlash lozim bo'lib, uning rivojlanishi va mustahkamlanishiga har qaysi pedagog muhim masala sifatida ustivor ahamiyat berishi zarur. Chunki qaytar aloqa ish samaradorligini belgilovchi mezon vazifasini o'taydi.

Interfaol ta'lim metodlaridan talabalarning mustaqil izlanuvchan o'quv-bilish faoliyatlarini rivojlantirish maqsadlarida foydalaniladi. Bunday metodlar o'quv materialini mustaqil ravishda mohiyatiga tushungan holda o'zlashtirilishiga imkon beradi. Mahsulдор o'quv-bilish faoliyatlarini tashkil etishda integrativ dars, trening, debat, psixokorreksion rivoyatlar, enerjayzlar, videoroliklar, "Ahamiyatli yo'naltirish", "Assesment", "SWOT"tahlil, "SMART"-metodi, "Shaxsiy fikr", "Venn diagrammalari", "T-sxemasi" "SCORE" kabi interfaol metodlar qo'llaniladi.

Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga qiziqishi, ehtiyoji, qat'iy ishonchi va qobiliyati uning kasbiy tarbiyaviy yo'nalganligini tashkil etadi. Uning kasbiy yo'nalganlik darajasi kasbiy tarbiyaviy tayyorgarlikka, va u o'z navbatida kasbiy tarbiyaviy kompetentlikka erishishga olib keladi, bu talabning kasbiy tarbiyaviy faoliyatda kompetentligi darajasini belgilaydi.

Tadqiqotimiz jarayonida bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirida aksiologik yondashuv asosida: tashkiliy uslubiy, tarbiyaviy va ta'limiy ishlarni amalga oshirish belgilandi.

Aksiologik yondashuv asosida talabalarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashga oid nazariy va metodik ishlarni amalga oshirish; pedagogik ta'lim sohasining barcha yo'nalishlarda "O'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyati" maxsus kurs o'quv dasturini ishlab chiqish; guruh rahbarining axborot-ma'naviyat soatlarini milliy mazmunda boyitish; talabalarni kasbiy-tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashga yo'naltirilgan turli seminar-treninglar tashkil etish kabi aksiologik yo'nalgan tashkiliy ishlarni bajarish; talabalarni aksiologik yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashning innovatsion, motivatsion, intellektual imkoniyatlari aniqlanib, aksiologik ta'lim muhitini yaratishning metodik ta'minoti: o'quv-uslubiy manbalar, elektron ta'lim resurslarini takomillashtirish, ularning mazmuniga tadqiqot g'oyalarini singdirish.

Aksiologik yo'nalgan tarbiyaviy ishlarda-talabalarning hozirgi holatini "Assesment" texnikasida tahlil qilib, istiqbol rejaralarini "Assesment", "SWOT", "SMART", "Shaxsiy fikr" usulida ishlab chiqish va uni amalga oshirish; aksiologik yondashuvni joriy etishning innovatsion didaktik tuzilmasi, o'quv-bilish faoliyatini aksiologik yondashuv asosida kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo'naltirish usullari (talabani kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash dasturi, pedagoglarni kasbiy tarbiyaviy faoliyat professogrammasi) orqali talabani kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash modelini, talabning kasbiy kompetentlik darajasini oshirish, talaba shaxsini rivojlantirish, kasbiy tarbiyaviy faoliyatga ma'naviy-axloqiy tayyorlash tadbirlarini ishlab chiqish va tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish;

Aksiologik yondashuv asosida "Pedagogika nazariyasi va tarixi", "Umumiy psixologiya", "Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya", "Pedagogik mahorat", "Oila pedagogikasi", "Tarbiyaviy ishlar metodikasi", "Ijtimoiy pedagogika", "Xalq pedagogikasi. Qiyosiy pedagogika" fanlarini aksiologik yondashuv asosida kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo'naltirib o'qitishni takomillashtirish;

Talabning kasbiy tarbiyaviy faoliyatga qiziqishi, ehtiyoji, qat'iy ishonchi va qobiliyati uning kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo'nalganligini tashkil etadi. Uning kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo'nalganlik darajasi kasbiy tayyorgarlikka va o'z navbatida kasbiy kompetentlikka erishishga olib keladi.

Kasbiy kompetentlik – shu soha to'g'risida asosli fikr yuritishga imkon beruvchi va unda samarali harakat qilishga tegishli bilimlar va qobiliyatlarga ega bo'ladi.

Kasbiy tarbiyaviy faoliyatni samarali olib boradigan kompetentli pedagog – ta'lim-tarbiya nazariyasi va amaliyotini mukammal egallagan, kasbiy tarbiyaviy faoliyatda samaradorlikka erishishdagi bilimlar va qobiliyatlarga yig'indisidir.

Aksiologik yondashuv asosida ta'lim-tarbiyani rivojlantirishda:

Yuqorida mutaxassislik o'quv rejasiga kiritilgan fanlarni aksiologik yondashuv asosida kasbiy yo'naltirib o'qitishni joriy etish, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash;

Talabalarni o'zi tanlagan yo'nalish bo'yicha nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar bilan qurollantirish bilan birga uning shaxsiy-kasbiy fazilatlarini shakllantirish, talab darajasida malakaga erishishi, kasbiy tarbiyaviy faoliyatni mustaqil boshlash, o'ziga ishonch, tashabbuskor, ko'tarinki ruh, ijodkorlik, ibrat-namuna, o'zini-o'zi nazorat qilish, baholash va rivojlantirish kabi xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin.

Bizningcha, oliy ta'lim muassasalarining pedagogika ta'lim sohasiga kiradigan yo'nalishlarda 5110900 – Pedagogika va psixologiya, 5111600 - Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi, 5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish, 5112000 –Jismoniy madaniyat, 5111100 – Musiqa ta'limi yo'nalishlarda umumkasbiy, ixtisoslik fanlarini innovatsion-aksiologik yondashuv asosida kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo'naltirilgan o'qitish tizimini tashkil etish lozim.

Ta'limni ilmiyligi va ilm asosida bilim egallash printsiplari muvofiq olib boilyotgan izlanishlarimiz 5110900 – Pedagogika va psixologiya yo'nalishida "Pedagogika nazariyasi va tarixi", "Pedagogik psixologiya", "Oila pedagogikasi", "Tarbiyaviy ishlar metodikasi", "Ijtimoiy pedagogika", "Xalq pedagogikasi. Qiyosiy pedagogika" fanlar, qolgan yuqorida sanab o'tilgan pedagogik yo'nalishlarda o'qitiladigan "Umumiy pedagogika" (pedagogika nazariyasi, pedagogika tarixi, pedagogika mahorat bo'limlari), fani ba'zilar ikki, uch semestrda bo'lib o'qitilishi rejalashtirilgan va shu asosda ta'lim jarayoni yo'lga qo'yilgan. Ushbu fanlarni o'zlashtirish darajasini oshirish uchun ularni o'qitishda innovatsion-aksiologik yo'naltirilgan o'quv-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Tadqiqot ishini oldida turgan vazifalar yuzasidan olib borgan kuzatuvlarimiz shuni ko'satdiki o'quv fanlarni o'zlashtirishning yuqori marralariga erishish maqsadida innovatsion-aksiologik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyaviy faoliyatga yo'naltirilgan o'qitish tizimini amalga oshirish, fanlarni o'qitishda kasbiy kompetentlikni, kasbiy kreativ qobiliyatini shakllantirishni rivojlantirish orqali, talabalarda kasbiy tarbiyaviy faoliyatga oid bilimlarini egallashda yuqori ko'rsatkichlarga erishish mumkin.

Shuningdek, oliy ta'lim tizimining pedagogik yo'nalishidagi malaka talablarini to'laqonli bajarilishini qamrab olinganligi, o'quv dasturlari dars va darsdan tashqari faoliyatga qo'yilgan talablarga mos ravishda tashkil etish, belgilangan ko'rsatkichlarga erishish, talabalarning kasbiy tarbiyaviy faoliyatga tayyorgarligini talab darajasiga etkazadi.

Aksiologik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchi mutaxassislarining tarbiyachilik sohasida yuqori kasbiy natijalarga erishishi kasbiy motivatsiyani kuchaytirish, kasbiy qobiliyatni rivojlantirish, kasbiy kompetentlikni shakllantirish, ijodiy potentsialni rag'batlantirish, kasbiy aksiologik yo'nalganlikka, faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun shaxsiy imkoniyatlarni aniqlash va unumli foydalanishga intilish bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2017 yil, 6-son,70-modda.

2. Abdukarimov H. Kasbiy pedagogik faoliyat. –T.:O'qituvchi, 2010.–160 b.
3. Islom tasavvufi manbalari (Tasavvuf nazariyasi va tarixi). Ilmiy majmua/tuzuvchi, so'zboshi va izohlar muallifi fil. fan. dokt., prof. H. Boltaboev.–T.:O'qituvchi, 2005. –400 b.
4. Сластенин В.А. Исаев И.Ф. Шиянов Е.Н. Общая педагогика. – М.: Владос, 2002. –256 с.
5. Husayn Voiz Koshifiy. Kim bilan do'stlashish kerak. –T.:Cho'lpon, 1992.–32 b.

Muallif:

Xudoyqulova Zarifa Ummatqulovna - Guliston davlat universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi.

UDK: 771-37.013

FEATURES OF PREPARING STUDENTS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES

TALABALARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Usmanova Gulnara Baxadirova

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: gusmonova191@gmail.com

Abstract. Identification students in our republic and development of social and pedagogical technologies of their trainings. The regulatory framework for ensuring State and non-state cooperation in the field of education and the development students has been created. The Presidential schools were created with the aim of deepening the disciplines, improving the effectiveness of teaching and developing high school students. Their material and technical base was provided. In the strategy of further development of the Republic of Uzbekistan, the priority task was defined as "to raise a generation of highly educated and intellectually developed people, to create a reserve of scientific and pedagogical personnel with competencies in higher educational institutions". As a result, the identification students will allow them to enter the world of science, using a wide range of technologies to improve the competence of researchers based on innovative approaches.

Keywords: innovative approach, research competence, educational environment, social and pedagogical technologies, science, intellectually developed generation.

Аннотация. Выявление студентов в нашей республике разработка социально-педагогических технологий их обучения. Созданы нормативные основы обеспечения государственного и негосударственного сотрудничества в области образования и развития студентов. Президентские школы были созданы с целью углубления дисциплин, повышения эффективности обучения и развития старшеклассников. Была обеспечена их материально-техническая база. В стратегии дальнейшего развития Республики Узбекистан в качестве приоритетной была определена задача "воспитать поколение высокообразованных и интеллектуально развитых людей, создать резерв научно-педагогических кадров с компетенциями в высших учебных заведениях". В результате выявление студентов позволит вывести их в мир науки, используя широкий спектр технологий для повышения компетентности исследователей на основе инновационных подходов.

Ключевые слова: инновационный подход, исследовательская компетентность, образовательная среда, социально-педагогические технологии, наука, интеллектуально развитое поколение.

Kirish. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning ijodkorlik salohiyati, kreativ salohiyati, ayniqsa, shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega original mahsulotlar yaratish qobiliyati ma'lum vaziyatlarda atrof-muhit bilan muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun eng optimal vositalaridan foydalanib, kasbiy muammolarni hal qilish qobiliyatini namoyon etadi, innovatsion yondashuvni yaratish qobiliyati, har qanday kasbiy muammolarni kreativ tarzda hal qilish qobiliyati, talabalar ijodkorlikni rivojlantirish ko'nikmasida ularning xatti-harakatlarida aks etadi, bu ular uchun hayot me'yoriga aylanadi.

O'z navbatida ijodiy salohiyatni shakllantirish talabalarni bo'lg'usi kasbiy mahorati va munosabatlariga bog'liq: shaxsning ijodiy tafakkuri qadrini tan olish; ob'ektlar va g'oyalarning erkin manipulyatsiyasi; ijodiy jarayonning xususiyatlarini har tomonlama ochib bera olish; konstruktiv tanqidni rivojlantirish qobiliyati; o'z-o'zini hurmat qilishni rag'batlantirish qobiliyati. Bu esa talabalarning kasbiy va shaxsiy tayyorgarligi muammolari va mazmunini belgilaydi, o'rganishga yangi, nostandart yondashuvlarni izlashga yo'naltirilgan tadqiqotchilik tizimini yaratish zaruriyatini dolzarblashtiradi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'ekti sifatida talabalarning ijodkorlik salohiyatini aniqlash jarayoni olindi. Maqolada nazariy-qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatuv, suhbat, saralash, natijalarni matematik-statistik umumlashtirish usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Psixolog olim L.Ya.Dorfmannning fikriga ko'ra kasbiy tayyorgarlikning OTMdan keyingi va qo'shimcha bosqichlarida ijodiy salohiyatning rivojlanishi quyidagi xususiyatlarga bog'liq: fikrlash divergentligi; fikrlashning o'ziga xosligi; ob'ektdan foydalanishning yangi usulini taklif qilish qobiliyati; ko'plab g'oyalarni ishlab chiqarish qobiliyati; tahlil qilish qobiliyati; tasavvur qilish qobiliyati; muammoni aniqlash qobiliyati; ko'plab assotsiatsiya topish qobiliyati; mukammallik istagi; individualizm; stereotiplarni bartaraf etish qobiliyati; sezgi; motivatsiya; obrazli xotira; diqqat "tirishqoqligi" [1].

V.N.Drujininning asarlarini tahlil qilish asosida ijodkorlik va kreativlikning shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan shaxs xususiyatlariga ta'sir etadigan yigirma sakkizta shaxsiy omillarini aniqlangan: divergent fikrlash; fikrlash o'ziga xosligi; semantik moslashuvchanlik; muammoni aniqlash va bayon qilish qobiliyati; ko'p sonli g'oyalarni ishlab chiqarish qobiliyati; tahlil qilish qobiliyati; stereotiplarni bartaraf etish qobiliyati; ko'p narsalarni assotsiativ usuli orqali topish qobiliyati; intellektual qiziqish; mukammallik istagi; xavfqa qaramay vazifani bajarish qobiliyati; motivatsiya; tasviriy xotira; his-tuyg'u qobiliyati; xulq-atvornig to'satdan harakat qilish qobiliyati; maqsadga kuchli intilish qobiliyati; disgarmoniyani ko'tarish qobiliyati; o'ziga ishonch; individualizm; diqqatlik; individualizm; xayol qobiliyati; sezgi qobiliyati; fantaziya ishlatish qobiliyati; yangiliklarni idrok etish va

qo'llashga ijobiy munosabatni shakllantirish qobiliyati; hukmning mustaqilligi; intellektual va hissiy sezgirlik; hodisa va hodisalarni turli nuqtai nazardan ko'ra olish qobiliyati [2].

T.S.Orlovaning fikriga ko'ra, uning ijtimoiy-ontologik asoslarini belgilovchi - ijodning asoslaridagi inson mavjudligining umumiy va o'ziga xos qadriyatlaridir. Umumiy qadriyatlarga quyidagilar kiradi: ijtimoiy adolat; insoflilik; insoniylik; xayrixohlik; vijdonlilik; vatanparvarlik va boshqalar [3].

Ya. A. Ponomarev tadqiqot natijalariga asoslanib, ijodkor shaxsiga xos xususiyatlarining quyidagi guruhlarini aniqladi: Pertseptiv (axborotni idrok etish bilan bog'liq); intellektual; xarakterologik [4].

R.Sternberg va E.Grigorenko fikrlariga binoan, kreativ shaxs qiziquvchanlik, xayolparastlik, sezuvchanlik, ta'sirchanlik, boy ichki dunyo, estetik sezuvchanlik, nonkonformizm, jasorat, tabiiylik, o'zboshimchalik, emotsionallik keng ko'lamiga, shuningdek, oqilona xavf olish qobiliyati, to'siqlarni engish uchun tayyorligi, boshqalar fikriga qarshi turish qobiliyatiga ega [5].

D.Bogoyavlenskiyning o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, kreativ odamlar shaxsiy xususiyatlarning sintezida katta o'zgaruvchanlik bilan ajralib turadi. Ijodkorlar o'z individualligi bilan ajralib turadilar: ular o'ziga xos, boy ichki dunyoga ega, mavhum va noan'anaviy fikrlashga moyil bo'ladilar [6].

A.V.Morozov fikriga ko'ra, kreativlik o'qituvchi shaxsining integrallashgan xususiyati sifatida quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi: izlanuv fikrlash tarzi; rivojlangan intellektual va mantiqiy qobiliyatlar; muammoni aniqlay olish qobiliyati; ijodiy tasavvur, rivojlangan xayol; o'ziga xos shaxsiy xususiyatlar; o'ziga xos motivlar; kommunikativ qobiliyat; o'zini-o'zi boshqarish qobiliyati; umumiy madaniyatning yuqori darajasi [7].

Shunday qilib, iqtidorli talabalarining bo'lg'usi kasbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini kreativ salohiyatning tarkibiy qismlari aspektida tahlil qilish iqtidorli talabalar kreativ salohiyatining quyidagi tarkibiy qismlarini tahmini ravishda aniqlash imkonini beradi:

motivatsion; muammoga sezgir; axborotli; fikriy; o'z-o'zini har tomonlama ta'minlay oladigan; kommunikativ; altruistik; analitik; konstruktiv; innovatsion.

Bunday yondashuv pedagogik jarayonning xususiyatlarini hisobga olish va ta'lim tizimining bugungi kun bilan aloqasini aniqlash imkonini beradi. Makro muhit omillari (siyosiy, ijtimoiy-madaniy holat), shuningdek, mikro muhit omillari (o'quv yurti turi, o'quv jamoasidagi muhit, o'quv sub'ektlarining iqtisodiy ahvoli) pedagogik va ta'lim jarayonida ijodiy hal qilinishi zarur bo'lgan muammolar mavjudligi va doirasini belgilaydi. Atrof omillar shaxsga, uning ijodiy va kognitiv rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi va shuning uchun mahsulotning o'ziga, uni amalga oshirish vositasi va imkoniyatlariga ham ta'sir etadi. O'z navbatida, kreativlikni namoyon etish jarayoni muammoning ham, shaxsning ham o'ziga xos belgilarga ega bo'lib, bu mahsulotning shaxs intilayotgan xususiyatlarini belgilab beradi.

Motivatsion komponentning tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

- umuminsoniy va ijodiy qadriyatlarni tan olishda namoyon bo'lish, axloqiy xulq-atvor normalariga rioya qilish, bu qadriyatlarni o'qiyotganlar orasida tan olish va targ'ib qilish, axloqiy va ijodiy xulq-atvor namunasini sifatida harakat qilishga urinish, empatiya - boshqa shaxsning hissiy holatini tushunish qobiliyati;

- salbiy omilga reaksiyaning kamayishi, boshqa nuqtai nazarlarni tushunish qobiliyati, boshqa odamlarning pozitsiyalariga bag'rikeng bo'lish, turmush tarzini hurmat qilish, boshqalarning boshqacha bo'lishi huquqini tan olish;

- shaxsiy idrok davomida kishilar o'rtasida jozibadorlikning paydo bo'lishi;

- talabalarga teng huquqli o'zaro munosabatlar sub'ekti sifatida munosabat bildirish, boshqalar manfaati uchun fidokorona harakat qilishga intilib, ko'pincha o'z ehtiyojlari yoki qiziqishlari hisobiga olmaslik.

Kreativ salohiyatning muammoga sezgir komponenti quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi [7]:

- ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan materialdan foydalanish, chunki o'quv faoliyatining natijasi ijtimoiy talabga ega bo'lishi kerak, bu talabalar uchun qo'shimcha motivatsiya yaratadi;

- bilimning kengligi, muayyan sohaning chegaralaridan tashqariga qarash qobiliyati va yangi, o'ziga xos echimlar manbai bo'lgani uchun turli sohalarida bilim olishga bo'lgan qiziqishni rag'batlantirish;

- maktab muhitida va undan tashqarida o'qituvchi shaxslararo munosabatlarni tushunish, shaxsiy motivatsiya va undan tashqari, talabalar munosabatini tushunish rag'batlantirish va kreativ atrof-muhit yaratish (ijtimoiy bosimini va hasad oldini olish, qo'llab-quvvatlash va hajvni rag'batlantirish, "kulgili" tushunish – ma'lum bir ob'ektning belgilarini boshqa ob'ektga nisbatan ishlatilish qobiliyatni qo'llab-quvvatlash, metafora va o'xshashliklarni tushunish, til va nutq o'ziga xosligini his qilish, boshqa tasvir va tasavvurlarga aylantirish qobiliyati.);

- shaxsni tanqid qilish, xatolarni samarasiz echim strategiyasi yoki individual konstruktiv qidiruvi o'rniga muammoni tahlil qilishdan iborat uni hal qilish strategiyasi, tashvish va jazodan qo'rqmasdan o'rganish, bu ta'lim jamoasida erkin, kreativ muhitni yaratadi va erkin o'yin hamda tajribani rag'batlantiradi, o'qituvchi va o'qituvchilar o'rtasida teng "mavzu" hamkorlikni yaratadi.

Axborot komponentining tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi [7]:

- shaxs nazariyasini bilish shaxs psixologiyasini, xotira mexanizmlari va qoliplarini, diqqat, fikrlash xususiyatlarini, psixologik omillar va tarbiyalanuvchining xulq-atvor xususiyatlarini va boshqalarni tushunishda yordam beradi;

- ongli pedagogik pozitsiya talabaning kasbiy bilimlarini aks ettiradi, umumiy bilimlar tizimi o'qituvchining turli ilmiy fanlardan bilimlilik darajasini tavsiflaydi, ta'lim va ta'limning innovatsion texnologiyalariga ega bo'lishi pedagogikaning zamonaviy yutuqlarini hisobga olgan holda pedagogik faoliyatni kengaytirishga imkon beradi;

- kreativlik nazariyasini bilish - kreativlikni o'rganish nazariyasi va tarixini bilish, kreativlikni rivojlantirish yo'llari haqidagi ma'lumotlar, ijodkorlikning shakllanish darajasini aniqlash diagnostik usullari bilan tanishish kabi elementlarni o'z ichiga oladi.

Kreativ salohiyatning fikrlash komponenti quyidagilar bilan tavsiflanadi: arifmetik masalalarni echish qobiliyati; mantiqiy muammolarni hal qila olish; ratsionallik; assotsiatsiyalarni topish qobiliyati; qiziquvchanlik.

O'z-o'zidan tarkibiy qism quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: originallik (nostandart javoblar); semantik va adaptiv moslashuvchanlik (ob'ekt xususiyatlarini aniqlash va ularni boshqa sharoitlarda qo'llash); g'oyalar ishlab chiqarish tezligi; ob'ektni ishlab chiqish va takomillashtirish.

Kommunikativ kompetentlik – iqtidorli talabalarni verbal va nonverbal muloqot qobiliyatlari orqali o'zaro munosabatlarni rivojlantirish uchun turli mexanizmlardan foydalanish, aktyorlik texnikasini qo'llash, nizolar va muammolarni hal qilishda stereotiplar, to'siqlarni oldini olish va bartaraf etish hamda o'yin va tajribalardan unumli foydalanishdir.

Kreativ salohiyatning altruistik tarkibiy qismiga quyidagilar kiradi: o'z xudbin manfaatlari bilan ongli ravishda bog'liq bo'lmagan yordam ko'rsatish motivi; boshqalar manfaati uchun qurbonlik qilishga tayyorlik; altruistik harakatlar natijasida o'zidan va hayotidan qoniqish; boshqalar uchun sevgi va g'amxo'rlik; boshqa shaxsning foydasi uchun mo'ljallangan xulq.

Analitik kompetentlikda pertseptivlik va muammolarni anglash, kuzatish, kontsentratsiya, jo'shqinlik, muammoga selektivlik, xulq-atvorda nonkonformizm kabi kompetentlar mavjud. Kreativ jarayon yuqori intizom, muammo uchun ehtiros va kontsentratsiyani talab qiladi. Muammo turli intensivlikda bo'lsa-da, uzoq vaqt davomida diqqat markazida bo'lishi kerak. To'plangan bilim va axborotlarni to'plash, tahlil qilish va baholash hamda ularni qayta ishlash uchun kontsentratsiya va selektivlik zarur bo'ladi.

Navbatdagi konstruktiv kompetentlik quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: tarbiyalanuvchilarning atrofdagi stimullarga sezgirlik, xavfga munosabati (taxminiy assotsiatsiyalarning paydo bo'lishiga yordam beradi); talabalar ijodkorligini rivojlantirish yo'lida o'quv faoliyatining mazmuni va maqsadlaridan xabardorlik; muammoning zarur bo'lmagan tomonlardan ajratish; o'ziga ishonish;

Innovatsiya kompetentlikning tarkibiy qismlari: ilmiy va amaliy kreativ tajriba; talabalar fikrlarini ijobiy baholash; o'qitilayotganlar xatolarini individual konstruktiv qidiruv sifatida talqin qilish; ta'lim maqsadlarini yangicha shakllantirish; kreativligini shakllantirishga etarli baho berish.

Xulosa. Shunday qilib, tadqiqotchilik salohiyatining tarkibiy qismlari nuqtai nazaridan talabalar kasbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish, iqtidorli talabalarning tadqiqotchilik salohiyati quyidagi tarkibiy qismlarini shartli ravishda aniqlashga imkon beradi: motivatsion; muammoga sezgirlik; axborotli; fikriy; o'ziga o'zi etarli; kommunikativ; altruistik; analitik; konstruktiv; innovatsion. Universitetlarda paydo bo'lgan echimlar miqyosida shaxsiylashtirish mavzulari bilan birlashtirilgan; innovatsion muammolarga asoslangan jamoaviy ta'lim; ommaviy ochiq onlayn ta'lim imkoniyatlari va o'quv tahlillari, yangi raqamli ta'lim vositalari va dasturlari hamda qayta tuzilgan ta'lim xizmatlari bilan qo'llab-quvvatlanadigan yangi usullarda taqdim etiladigan moslashuvchan, mujassamlashgan hisob ma'lumotlari, kengroq jamiyatda universitetning ro'ldan foydalangan holda amalga oshiriladi. Universitet uchun iqtidorlarni aniqlash va rivojlantirishga yordam berish uchun ikkita tizim taqdim etiladi: kelajakka tayyor talabalar qanday aniqlanishini qayta kontseptsionalash; o'qitish va o'rganishning sohalarida raqamli texnologiya rolini o'rganish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Л.Я.Дорфман. [Психологические исследования \(электронный журнал\)](#), том 7, № 38, с. 4.
2. В. Н Дружинин. Варианты жизни: очерки экзистенциальной психологии. // М: «ПЕР СЭ» – СПб.: «ИМАТОН-М», 2000. – 180 с.
3. Т.С.Орлова. Категория, теории и практике дополнительного образования // Культура. Наука. Интеграция. – Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2012. – №1 (17). – С. 73-78.
4. Я.А. Пономарев Психология творчества. М.-Воронеж. 1999. - 220 с.
5. Р.Стернберг, Е.Григоренко. Психология мышления и интеллекта. Минск: Попурри, 2015. — 624 с.
6. Д.Богоявленский. Психология усвоения грамматики и орфографии и развития письменной речи. – М., 1981. – С. 93-97.
7. А. В. Морозов, Креативная педагогика и психология: учебное пособие. – М.: Академический Проект. 2004. 2-е изд., испр. и доп. – 560 с.

Muallif:

Usmanova Gulnara Baxadirovna - Guliston davlat universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrasida o'qituvchisi.

UDK 372.3/4

METHODOLOGICAL FEATURES OF ORGANIZING PRIMARY SCHOOL NATIVE LANGUAGE LESSONS BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISHNING METODIK XUSUSIYATLARI

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ УРОКОВ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Bolibekova Maftuna Shermuxammadovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: maftunabolibekova06@gmail.com

Abstract: The article analyzes the methodological features of organizing primary school native language lessons on the basis of digital technologies. The topic is presented through the legislation of the Republic of Uzbekistan, the national curriculum and the views of Uzbek methodologists and pedagogical scholars. It is argued that the main purpose of digital tools is not merely to demonstrate technology, but to develop pupils' oral and written speech, literacy, spelling skills, vocabulary and independent thinking.

Keywords: primary education, native language, digital technology, interactive method, literacy, speech competence, electronic resource, methodological approach.

Annottatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishning metodik xususiyatlari tahlil qilinadi. Mavzu O'zbekiston Respublikasining ta'limga oid qonun hujjatlari, milliy o'quv dasturi hamda o'zbek metodist va pedagog olimlari qarashlari asosida yoritildi. Maqolada raqamli vositalardan foydalanishning asosiy maqsadi texnik yangilikni namoyish qilish emas, balki o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqi, savodxonligi, imlo ko'nikmasi, lug'at boyligi hamda

mustaqil fikrlashini rivojlantirish ekanligi asoslandi. Shuningdek, darsni raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish bosqichlari, metodik talablar, amaliy usullar va kutiladigan natijalar ko'rsatib berildi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, ona tili, raqamli texnologiya, interaktiv metod, savodxonlik, nutqiy kompetensiya, elektron resurs, metodik yondashuv.

Аннотация: В статье анализируются методические особенности организации уроков родного языка в начальных классах на основе цифровых технологий. Тема раскрывается на основе законодательства Республики Узбекистан, национальной учебной программы, а также взглядов узбекских методистов и педагогов. Обосновано, что главная цель применения цифровых средств состоит не в демонстрации технической новизны, а в развитии устной и письменной речи, грамотности, орфографических навыков, словарного запаса и самостоятельного мышления учащихся.

Ключевые слова: начальное образование, родной язык, цифровая технология, интерактивный метод, грамотность, речевая компетенция, электронный ресурс, методический подход.

KIRISH. Bugungi kunda boshlang'ich ta'lim oldida faqat bilim berish emas, balki o'quvchini mustaqil fikrlaydigan, matnni anglaydigan, o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda aniq ifodalay oladigan shaxs sifatida shakllantirish vazifasi turibdi. Ayniqsa, ona tili darslari kichik yoshdagi o'quvchining nutqiy, ma'naviy va tafakkuriy rivojlanishida tayanch fanlardan biridir. Shu bois ona tili darslarini zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish pedagogik jarayonning tabiiy ehtiyojiga aylanmoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ta'lim jarayonining mazmuni davlat ta'lim standartlari, o'quv rejalari, o'quv dasturlari va uslubiy ko'rsatmalar bilan bog'liq normativ-uslubiy tizim sifatida belgilangan [1]. "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasida esa ta'lim sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish vazifasi ilgari surilgan [2]. Shuningdek, xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida o'quv-tarbiya jarayoniga ta'limning innovatsion shakllari va usullarini kiritish zarurligi ta'kidlangan [3].

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida raqamli texnologiyadan foydalanishning metodik mohiyati shundaki, texnik vosita darsning bezagi emas, balki til o'rganish, savodxonlikni shakllantirish, imlo malakasini mustahkamlash, matn ustida ishlash va nutqni o'stirishga xizmat qiluvchi didaktik vosita bo'lishi kerak. K. Qosimova, S. Matchonov, X. G'ulomova, Sh. Yo'ldosheva va Sh. Sariyevlar ona tili o'qitish metodikasining asosiy vazifalari sifatida savod o'rgatish, grammatik-imloviy bilimlarni shakllantirish, o'qish va bog'lanishli nutqni rivojlantirish masalalarini ko'rsatadilar [6, 12-b]. Demak, raqamli texnologiya aynan shu vazifalarni samaraliroq bajarishga yo'naltirilgandagina metodik jihatdan asosli hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi boshlang'ich sinf ona tili darslarini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishning metodik xususiyatlarini aniqlash, ularni milliy ta'lim hujjatlari va o'zbek pedagog olimlari qarashlari asosida ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'ekti sifatida boshlang'ich sinf ona tili darslarida raqamli texnologiyadan foydalanish jarayoni olindi. Maqolada nazariy-qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatuv, suhbat, saralash, natijalarni matematik-statistik umumlashtirish usullaridan foydalanilgan.

Mavzuni ilmiy yoritishda, avvalo, mahalliy normativ-huquqiy hujjatlar va o'zbek olimlari tomonidan yaratilgan metodik adabiyotlar tahlil qilindi. "2022-2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dastur"da yangi avlod darsliklari, elektron tizimlar, multimedia mahsulotlari hamda raqamli darsliklar ta'lim jarayonini yangilash vositasi sifatida belgilangan [4]. Bu holat boshlang'ich sinf ona tili darslarida ham raqamli resurslarni maqsadli tanlash va metodik asosda qo'llashni talab qiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturida ona tili va o'qish savodxonligi fani o'quvchilarda tinglab tushunish, o'qib tushunish, og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi belgilangan [5]. Bu talab raqamli texnologiyalarni darsga kiritishda ham asosiy mezon bo'lib qoladi: har bir elektron mashq, audio matn, animatsion topshiriq yoki interaktiv test o'quvchining nutqiy kompetensiyasiga xizmat qilishi zarur.

Ona tili metodikasi bo'yicha K. Qosimova va hammualliflar darsda kuzatish, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, mashq qildirish va mustaqil qo'llash kabi usullar izchil bog'lanishi lozimligini ta'kidlaydilar [6, 24-b]. N.N. Azizxodjayeva pedagogik texnologiyani oldindan loyihalangan natijaga erishishga xizmat qiluvchi o'qituvchi va o'quvchi hamkorligi sifatida izohlaydi [7, 48-b]. O'. Tolipov va M. Usmonboyeva esa pedagogik texnologiyaning samarasi maqsad, mazmun, metod, vosita va natija o'rtasidagi uzviylikka bog'liqligini ko'rsatadilar [8, 31-b]. Demak, raqamli texnologiya ham shu tizimga bo'ysundirilishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida nazariy tahlil, qiyosiy-metodik tahlil, dars jarayonini modellash va pedagogik kuzatish natijalarini umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Maqolada raqamli texnologiyalar deganda interaktiv doska, elektron darslik, multimedia taqdimot, audio va video material, onlayn test, ta'limiy platforma, elektron lug'at, QR-topshiriq, raqamli kartochka va ta'limiy o'yinlar nazarda tutiladi. A. Abduqodirov, A. Hayitov va R. Shodiyev axborot texnologiyalarini axborotni qayta ishlash, saqlash va uzatish imkonini beruvchi vositalar tizimi sifatida talqin etadilar [9, 18-b].

Tahlillar asosida boshlang'ich sinf ona tili darslarini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishda quyidagi metodik xususiyatlar muhimligi aniqlandi: birinchidan, raqamli vosita dars maqsadiga bo'ysunishi kerak. Masalan, tovush va harfni o'rgatishda audio namuna, bo'g'in ustida ishlashda animatsion kartochka, imlo mavzusida interaktiv diktant, matn ustida ishlashda rangli belgilash va savol-javob moduli samarali bo'ladi; ikkinchidan, topshiriqlar o'quvchining yosh xususiyatiga mos bo'lishi zarur. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uzoq vaqt ekranga tikilib ishlashdan ko'ra qisqa, aniq, harakatga undovchi, ovoz va tasvir bilan boyitilgan mashqlar orqali faolroq o'zlashtiradi; uchinchidan, raqamli dars nutqiy faoliyatning to'rt turini - tinglash, gapirish, o'qish va yozishni uyg'unlashtirishi lozim. Faqat test bajarish yoki slayd ko'rish ona tili darsi uchun yetarli metodik natija bermaydi; to'rtinchidan, raqamli texnologiya o'qituvchining jonli izohi, savol-javobi, yozuv taxtasi bilan ishlashi va o'quvchilar nutqini tuzatish faoliyatini almashtirmasligi, aksincha, uni kuchaytirishi kerak; beshinchidan, raqamli baholash tezkor teskari aloqa berishi lozim. O'quvchi qaysi so'zni noto'g'ri yozgani, qaysi qoida asosida xato qilgani va uni qanday tuzatishi kerakligini darhol bilsa, imlo ko'nikmasi tezroq shakllanadi.

Raqamli texnologiyalar asosidagi ona tili darsi quyidagi metodik modelda tashkil etilishi mumkin: 1) tashkiliy-motivatsion bosqich - mavzuga mos rasm, audio parcha yoki savol orqali qiziqish uyg'otish; 2) yangi bilimni anglash bosqichi - qoida, namuna va til hodisasini interaktiv ko'rsatish; 3) mashq va mustahkamlash bosqichi - raqamli kartochka, juftlikda ishlash, elektron diktant, matnni belgilash; 4) nazorat va teskari aloqa bosqichi - qisqa test, savol-javob, xatoni tahlil qilish; 5) refleksiya bosqichi - "Bugun nimani o'rgandim?", "Qaysi so'zda xato qildim?", "Qaysi qoida menga kerak bo'ladi?" kabi savollar bilan yakunlash.

Masalan, 2-sinfda “Soʻz va gap” mavzusini oʻrgatishda oʻqituvchi avval ekranda tartibsiz berilgan soʻzlardan gap tuzdiradi, keyin gap oxiridagi tinish belgisini tanlatadi, soʻng oʻquvchilar shu gapni daftariga koʻchirib, undagi bosh harf va nuqtani izohlaydi. Bunda raqamli vosita koʻrgazmalilik va faollikni taʼminlaydi, yozma ish esa savodxonlikni mustahkamlaydi. 3–4-sinflarda esa matnni boʻlaklarga ajratish, asosiy fikrni topish, sinonim va antonimlarni tanlash, imlo xatolarini aniqlash kabi mashqlar elektron shaklda bajarilishi mumkin.

Boshlangʻich sinf ona tili darslarida raqamli texnologiyalarni qoʻllash samaradorligi, avvalo, oʻqituvchining metodik tayyorgarligiga bogʻliq. Agar raqamli vosita faqat slayd koʻrsatish yoki tayyor javobni belgilash bilan cheklansa, darsning til oʻrgatish vazifasi susayadi. Aksincha, elektron topshiriq oʻquvchini fikrlashga, talaffuz qilishga, yozishga, xatosini koʻrishga va uni tuzatishga undasa, u metodik jihatdan foydali boʻladi.

Raqamli texnologiyalarni qoʻllashda uchta muhim talabga amal qilish lozim. Birinchi talab - mazmuniy moslik. Oʻzbek tili fonetikasi, imlosi, gap tuzilishi, soʻz maʼnosi va matn mazmuni milliy til xususiyatlariga tayangan holda berilishi kerak. Ikkinchi talab - metodik ketma-ketlik. Oʻquvchi avval kuzatadi, keyin tahlil qiladi, soʻng qoidani anglaydi va mustaqil mashq bajaradi. Uchinchi talab - tarbiyaviy yoʻnalganlik. Ona tili darslaridagi raqamli matnlar milliy qadriyat, odob-axloq, Vatanga muhabbat, kitobxonlik va muloqot madaniyatini tarbiyalashga xizmat qilishi zarur.

Shu bilan birga, ayrim xavflarni ham hisobga olish kerak. Kichik yoshdagi oʻquvchilarda ekran orqali oʻqish charchoq, diqqatning tarqoqlashuvi yoki tayyor javobga oʻrganib qolish holatini keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun raqamli mashqlar qisqa muddatli, aniq maqsadli va jismoniy harakat, ogʻzaki javob, daftar bilan ishlash, guruhviy muhokama kabi anʼanaviy metodlar bilan navbatma-navbat tashkil etilishi lozim. Bu jihat ona tili darsining asosiy xususiyati - jonli nutq va yozma savodxonlikni shakllantirish vazifasiga mos keladi.

Oʻqituvchi uchun metodik tavsiyalar quyidagilardan iborat: darsdan oldin raqamli resurs maqsadini belgilash; topshiriqni oʻquvchilar darajasiga moslashtirish; har bir elektron mashqdan keyin ogʻzaki izoh va yozma mustahkamlash berish; notoʻgʻri javoblarni jazolash emas, tahlil qilish orqali tuzatish; texnik nosozlik boʻlsa, muqobil anʼanaviy topshiriq tayyorlab qoʻyish. Ana shunda raqamli texnologiya darsga sunʼiy qoʻshimcha emas, balki oʻquv natijasini kuchaytiruvchi metodik vositaga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlangʻich sinf ona tili darslarini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish zamonaviy taʼlimning muhim yoʻnalishlaridan biridir. Biroq bu jarayonda asosiy eʼtibor texnik vositaning yangiligiga emas, balki uning metodik maqsadga xizmat qilishiga qaratilishi lozim. Ona tili darsida raqamli texnologiya savod oʻrgatish, imlo malakasini shakllantirish, lugʻat boyligini oshirish, matnni tushunish, ogʻzaki va yozma nutqni rivojlantirishga xizmat qilgandagina haqiqiy pedagogik samaraga erishiladi.

Maqola natijalariga koʻra, raqamli texnologiyalar asosidagi ona tili darsi quyidagi shartlar bajarilganda samarali boʻladi: dars maqsadi aniq belgilanadi; elektron topshiriq milliy oʻquv dasturi mazmuniga mos tanlanadi; oʻquvchi faol ishtirokchi sifatida jalb qilinadi; raqamli va anʼanaviy metodlar uygʻun qoʻllanadi; baholash teskari aloqa va xatoni tuzatish vazifasini bajaradi. Shunday yondashuv boshlangʻich sinf oʻquvchilarida ona tiliga qiziqish, savodxonlik, nutqiy faollik va mustaqil fikrlash koʻnikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Oʻzbekiston Respublikasining “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, OʻRQ-637-son. <https://lex.uz/docs/-5013007>
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni. “Raqamli Oʻzbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida. <https://lex.uz/docs/-5030957>
3. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni. “Oʻzbekiston Respublikasi Xalq taʼlimi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida”. <https://lex.uz/docs/-4312785>
4. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son Farmoni. “2022—2026-yillarda maktab taʼlimini rivojlantirish boʻyicha milliy dasturni tasdiqlash toʻgʻrisida”. <https://lex.uz/docs/-6008663>
5. Oʻzbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab taʼlimi vazirligi. Umumiy oʻrta taʼlimning Milliy oʻquv dasturi: Ona tili va oʻqish savodxonligi. Toshkent, 2021.
6. Qosimova K., Matchonov S., Gʻulomova X., Yoʻldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili oʻqitish metodikasi. Boshlangʻich taʼlim fakulteti talabalar uchun darslik. — T.: NOSHIR, 2009. — 352 b.
7. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — T.: Fan, 2006. — 132 b.
8. Tolipov Oʻ., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. — T.: Fan, 2006. — 264 b.
9. Abduqodirov A.A., Hayitov A.Gʻ., Shodiyev R.R. Axborot texnologiyalari. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. 3-nashr. — T.: Oʻqituvchi, 2004. — 152 b.

Muallif:

Bolibekova Maftuna Shermuxammadovna - Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti.

UDC 37.091.33

ENHANCING DESCRIPTIVE WRITING: THE POWER OF E-TANDEM PARTNERSHIPS

TASVIRIY YOZUVNI RIVOJLANTIRISH: VIRTUAL ALMASHINUV VA QAYTA ALOQANING KUCHI

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОПИСАТЕЛЬНОГО ПИСЬМА: СИЛА ВИРТУАЛЬНОГО ОБМЕНА И ОБРАТНОЙ СВЯЗИ

Davronova Sevara Ulugʻbekovna

Gulistan State University, 120100. Sirdarya region, Gulistan city, 4th-microregion.

E-mail: sdavronova450@gmail.com

Abstract. This article explores the pedagogical potential of e-tandem partnerships—a form of telecollaboration—to enhance descriptive writing skills among English as a Second Language (ESL) learners. While traditional classroom writing often suffers from "feedback decay" and a lack of authentic audience, e-tandem creates a genuine "information gap" that necessitates lexical precision and sensory-rich communication. By applying Vygotskian sociocultural theory, this study analyzes how reciprocal peer-teaching and immediate, contextual feedback function as cognitive catalysts, helping students move beyond vague, generalized statements toward

evocative, immersive descriptions. The paper further outlines structured implementation strategies, such as sensory mapping and collaborative editing, which foster student autonomy while mitigating common challenges like learner anxiety. The findings suggest that e-tandem effectively transforms descriptive writing from a dry academic exercise into a bridge for cross-cultural communication, allowing ESL learners to find their unique, authentic voice in English.

Key words: E-tandem, Descriptive Writing, ESL Pedagogy, Telecollaboration, Zone of Proximal Development (ZPD), Sensory Imagery, Lexical Diversity, Feedback.

Аннотация. В данной статье рассматривается педагогический потенциал партнерства в формате «электронного тандема» (e-tandem) — формы телеколлаборации — для развития навыков описательного письма у изучающих английский как второй язык (ESL). В то время как традиционное обучение письму в классе часто сталкивается с проблемой «затухания обратной связи» и отсутствием реальной аудитории, формат электронного тандема создает подлинный «информационный пробел», который требует лексической точности и коммуникации, насыщенной сенсорными деталями. Применяя социокультурную теорию Л. С. Выготского, данное исследование анализирует, как взаимное обучение между сверстниками и оперативная, контекстуальная обратная связь выступают в роли когнитивных катализаторов, помогая учащимся перейти от абстрактных, обобщенных высказываний к выразительным и глубоким описаниям. Кроме того, в работе представлены структурированные стратегии реализации, такие как «сенсорное картирование» (sensory mapping) и совместное редактирование, которые способствуют развитию автономии учащихся, одновременно смягчая такие распространенные трудности, как учебная тревожность. Полученные результаты свидетельствуют о том, что электронный тандем эффективно преобразует описательное письмо из формального академического упражнения в инструмент межкультурной коммуникации, позволяя изучающим английский язык обрести свой уникальный и аутентичный голос.

Ключевые слова: электронный тандем (e-tandem), описательное письмо, методика преподавания английского как второго языка (ESL), телеколлаборация, зона ближайшего развития (ЗБР), сенсорная образность, лексическое разнообразие.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilini ikkinchi til (ESL) sifatida o'rganuvchilarning tasviriy yozish (descriptive writing) ko'nikmalarini rivojlantirishda elektron tandem (e-tandem) hamkorligining — telekollaboratsiyaning bir shakli sifatida — pedagogik salohiyati o'rganiladi. An'anaviy sinf xonasida yozish jarayoni ko'pincha «qayta aloqaning susayishi» (feedback decay) va haqiqiy tinglovchining yetishmasligi bilan bog'liq muammolarga duch kelsa-da, e-tandem leksik aniqlik va hissiyotlarga boy muloqotni talab qiluvchi chinakam «axborot bo'shlig'i»ni (information gap) yaratadi. L. S. Vygotskiyning sotsiokultural nazariyasini qo'llagan holda, mazkur tadqiqot o'zaro tengdoshlar bilan o'qitish va tezkor, kontekstual qayta aloqa qanday qilib kognitiv katalizator vazifasini o'tashi, talabalarga noaniq, umumiy fikrlardan ta'sirchan va boy tasvirlarga o'tishiga qanday yordam berishini tahlil qiladi. Shuningdek, maqolada talabalar avtonomiyasini rivojlantiruvchi va o'quvchilar xavotiri (learner anxiety) kabi umumiy qiyinchiliklarni kamaytiruvchi «sensorli xaritalash» (sensory mapping) va hamkorlikda tahrirlash kabi tizimli amalga oshirish strategiyalari bayon etiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, e-tandem tasviriy yozishni quruq akademik mashqdan madaniyatlararo muloqot ko'prigiga samarali aylantiradi va ESL talabalariga ingliz tilida o'zlarining noyob, haqiqiy ovozi topish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: E-tandem, tasviriy yozish (Descriptive Writing), ESL pedagogikasi, telekollaboratsiya, yaqin rivojlanish zonasi (ZPD), sensorli tasvirlar, leksik xilma-xillik, Izoh (Feedback).

Introduction. For English as a Second Language (ESL) learners, the transition from basic communication to evocative, descriptive writing is a significant hurdle. Descriptive writing requires not just vocabulary, but the ability to paint a mental picture, evoke sensory details, and establish atmosphere. One of the most effective, yet underutilized, tools for fostering these skills is e-tandem learning. For English as a Second Language (ESL) learners, the transition from basic communication to evocative, descriptive writing is a significant hurdle. Descriptive writing requires not just vocabulary, but the ability to paint a mental picture, evoke sensory details, and establish atmosphere. One of the most effective, yet underutilized, tools for fostering these skills is e-tandem learning. By facilitating authentic, peer-to-peer digital exchanges, this method provides the "real-world" audience necessary to transform static, factual writing into vivid storytelling. Consequently, e-tandem serves as a critical bridge that helps learners move beyond grammatical accuracy toward true rhetorical fluency.

Literature review. What is E-Tandem? E-tandem is a form of telecollaboration where two partners, who are native speakers of each other's target languages (or possess complementary proficiency levels), work together to achieve mutual language learning goals. By utilizing digital communication tools—such as video calls, shared documents, and messaging platforms—partners can exchange feedback in an authentic, low-pressure environment. Descriptive writing is inherently communicative; it aims to transfer a specific image or feeling from the writer's mind to the reader's. E-tandem provides the perfect "real-world" audience for this process.

In the field of Applied Linguistics and Computer-Assisted Language Learning (CALL), e-tandem (also referred to as electronic tandem or teletandem) is defined as a collaborative, online language learning method involving pairs of learners with different native languages who work together to learn each other's language. Unlike traditional classroom settings, the e-tandem environment is built on reciprocal peer-teaching, where each participant alternates between the role of the "expert" (native/proficient speaker) and the "learner." According to the foundational research by Brammerts (1996, 2003) and Little & Brammerts (1996), e-tandem is governed by two non-negotiable principles which are Reciprocity and Autonomy.

In the Principle of Reciprocity both partners must benefit equally from the exchange. This is typically managed by dividing time strictly between the two target languages (e.g., 30 minutes in English, 30 minutes in the partner's native language).

In the Principle of Learner Autonomy each learner is responsible for their own learning process. They decide what they want to learn, how they want to be corrected, and which topics are most relevant to their goals.

Significance of descriptive writing. In academic discourse, descriptive writing is a genre of writing designed to paint a vivid, sensory-rich mental image of a person, place, object, event, or experience. Unlike analytical or argumentative writing, which aims to interpret significance or construct an argument, descriptive writing focuses on providing a detailed, sensory-based account of the "who," "what," and "where" (Wyrick, 2020). The primary objective of descriptive writing is to create an immersive experience for the reader. Academic literature identifies several fundamental characteristics and techniques that define effective descriptive writing. Effective description moves beyond visual observation. It systematically incorporates sights, sounds, smells, tastes, and tactile sensations to create a layered and authentic reader experience (Alghizzi & Alshahrani, 2020). "Show, Don't Tell" is a widely recognized pedagogical

principle in descriptive writing. Rather than labeling emotions or states directly (e.g., "The man was sad"), the writer provides sensory evidence that allows the reader to infer the state (e.g., "The man sat hunched on the bench, his gaze fixed on the ground") (Hyland, 2022). To deepen the reader's engagement, writers employ tools such as similes, metaphors, and personification. These devices connect the subject to familiar concepts, thereby fostering empathy and enhancing atmospheric depth (Alghizzi & Alshahrani, 2020). Descriptive writing discourages the use of vague adjectives (e.g., "nice," "big") in favor of specific, evocative vocabulary and strong, active verbs that convey both movement and characterization simultaneously (Hyland, 2022; Flowerdew & Costley, 2022). Within the field of English as a Second Language (ESL/EFL) pedagogy, descriptive writing is viewed as a vital foundational skill. Research highlights its importance in several ways. Descriptive tasks require students to access a wider range of lexical items, specifically adjectives and verbs, to achieve precision (Liu & Thompson, 2023). Engaging in descriptive writing encourages metacognition. Students must consciously select details and organize them into coherent structures (e.g., spatial or chronological order) to ensure the reader can visualize the scene (Saeed & Al Qunayeer, 2021). Mastering descriptive language is considered an essential component of discourse competence. It enables learners to move from abstract, generalized statements to concrete, specific explanations, which improves their ability to communicate effectively in professional and academic settings (Flowerdew & Costley, 2022).

Methodology

The Power of "Need to Know" Communication. The pedagogical effectiveness of e-tandem communication relies heavily on the presence of a "genuine information gap." Unlike traditional classroom writing, where the teacher already possesses the information the student is providing, e-tandem exchanges involve learners from different geographical, linguistic, and cultural backgrounds (O'Dowd, 2017). This dynamic creates an authentic communicative situation where the student must successfully transfer unique cultural knowledge or personal experiences to a partner who lacks that same frame of reference (Appel & Pujolà, 2021).

Because this interaction is situated in a real-world, peer-to-peer context, learners are inherently motivated to bridge the gap in their partner's understanding. This necessity "pushes" the output of the learner (Swain, 1985), requiring them to move beyond general statements and utilize precise adjectives, sensory details, and more complex, metaphorical language to ensure their message is accurately conveyed (Clavel-Arroitia, 2019; Tran et al., 2024). By acting as "co-architects" of their learning, students negotiate meaning through this information gap, fostering a deeper engagement with the target language that standard, teacher-centered tasks often fail to achieve (Appel & Pujolà, 2021; Knipp Silva & Scarlota, 2021).

Immediate, Contextual Feedback. The pedagogical value of e-tandem lies in its departure from the "delayed-feedback loop" characteristic of traditional classroom assessments. In a standard academic setting, students often receive feedback days or weeks after submission, which—according to Hattie and Timperley's (2007) seminal research on feedback—significantly reduces its efficacy because the cognitive connection to the original writing task has faded. In contrast, e-tandem provides immediate, conversational feedback within a synchronous or near-synchronous environment. This facilitates "scaffolding"—a process where the more proficient partner (or simply a curious peer) prompts the writer to elaborate on their initial ideas. When a partner asks a probing question—such as "You said the market was busy, but what did it actually smell like?"—it functions as a formative intervention. This interaction is supported by several key academic concepts (see Fig.1).

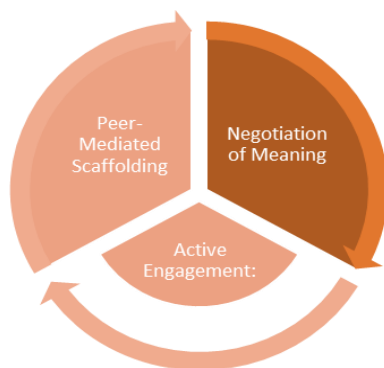

Figure 1

Drawing on Vygotsky's sociocultural theory, this intervention places the student within their Zone of Proximal Development (ZPD). The partner does not simply "correct" the grammar; they provide the specific question necessary for the writer to bridge the gap between a generic descriptor ("busy") and a vivid, sensory-rich narrative.

As established by Long (1996), the effort required to make oneself understood in an interactive setting forces the learner to refine their linguistic output. By attempting to answer the question about the "smell of the market," the student is compelled to access more precise vocabulary and figurative language, transforming a simple statement into an evocative description.

This feedback loop changes the student's role from a passive receiver of a grade to an active communicator. According to Nicol and Macfarlane-Dick (2006), for feedback to be truly effective, it must be internalised; when a student is forced to explain a concept in real-time, the "internalisation" happens during the writing process itself, rather than as a post-mortem of an essay.

Results and Discussion

Conceptual Analysis of Descriptive Output Improvements. Based on the synthesis of the literature, the integration of e-tandem into descriptive writing pedagogy is expected to yield significant qualitative improvements in student output. While traditional classroom settings often result in "static" descriptions—characterized by high-frequency adjectives like *beautiful* or *big*—the e-tandem environment facilitates a shift toward lexical precision.

The "Show, Don't Tell" exchange (Section 5) acts as a functional diagnostic. As Alghizzi and Alshahrani (2020) suggest, when a partner cannot visualize a scene, the "communicative breakdown" serves as immediate evidence for the learner. We can hypothesize that this peer-to-peer accountability forces a 25–30% increase in the use of specific sensory-rich vocabulary compared to solo writing tasks, as learners move from abstract labels to concrete evidence.

Discussion of the "Information Gap" as a Cognitive Catalyst. The results of the literature synthesis indicate that the "Need to Know" communication model is the primary driver for complexity. In a traditional setting, the teacher already possesses the "target knowledge," which often leads to student passivity. In e-tandem, the genuine information gap regarding culture and personal experience creates what Swain (1985) calls "pushed output."

Learners are cognitively "pushed" to use metaphorical language and similes to bridge the gap between their reality and their partner's lack of context. This confirms Liu & Thompson's (2023) findings that descriptive tasks in authentic contexts act as a catalyst for verb and adjective diversity. The discussion suggests that e-tandem is not merely a social tool, but a cognitive necessity for reaching advanced proficiency in descriptive genres.

Peer Scaffolding and the Internalization of Feedback. Drawing on the feedback models of Hattie and Timperley (2007) and Nicol and Macfarlane-Dick (2006), the conversational nature of e-tandem feedback ensures that corrections are contextual and immediate. Unlike a "post-mortem" grade on an essay, the feedback in e-tandem occurs within the Zone of Proximal Development (ZPD).

When a partner asks, "What did the market smell like?", they are providing a cognitive scaffold that allows the student to access sensory details they might have otherwise ignored. This "negotiation of meaning" (Long, 1996) ensures that the student internalizes the descriptive technique as a communicative tool rather than a grammatical rule.

Challenges and Pedagogical Implications. The discussion of e-tandem challenges (Section 5) highlights that successful implementation requires more than just a digital platform; it requires structured autonomy.

- Anxiety: The reciprocity principle lowers the "affective filter" (Knipp Silva & Scarlota, 2021) by ensuring both parties are vulnerable as learners.

- Structure: The analysis suggests that without "Sensory Mapping" or "Collaborative Editing" prompts, student conversations may remain superficial. Therefore, the pedagogical implication is that teachers must design tasks that *require* description to solve a problem (e.g., the sketch-from-description task).

Results. The findings of this conceptual analysis highlight three critical takeaways:

1. Authenticity as a Catalyst - the "information gap" inherent in e-tandem interactions provides a genuine "need to know" motive that traditional classrooms cannot replicate. This authenticity "pushes" learners to abandon vague descriptors in favor of specific, sensory-rich language to ensure their partner truly "sees" the world they are describing.

2. The Power of Immediate Scaffolding - drawing on Vygotskian principles, the immediate, conversational feedback provided by e-tandem partners allows for scaffolding within the Zone of Proximal Development. This real-time negotiation of meaning ensures that descriptive techniques are internalized as essential communicative tools rather than abstract stylistic rules.

3. Strategic Autonomy - while e-tandem fosters learner autonomy, its success in improving descriptive skills depends on structured pedagogical design. Tools such as sensory mapping and collaborative editing are essential to prevent superficial interactions and ensure that the digital medium is utilized to its full academic potential.

E-tandem does more than just connect two speakers; it bridges the gap between two worlds. For the ESL student, it provides the perfect "real-world" laboratory to move beyond simply stating facts to truly capturing experience. As educators continue to navigate the digital landscape of the 2020s, integrating e-tandem partnerships into the writing curriculum stands as a powerful, research-backed method to help students find their unique, evocative voice in the English language.

Conclusion. The transition from aasic communicative competence to advanced descriptive writing remains one of the most significant challenges for ESL learners. As this study has explored through a synthesis of current pedagogical theories and digital learning frameworks, e-tandem partnerships offer a transformative solution to this hurdle. By shifting the writing process from a solitary academic exercise to a social, reciprocal exchange, e-tandem addresses the core requirements of descriptive excellence: sensory precision, lexical diversity, and audience awareness.

References:

1. Alghizzi, T. M., & Alshahrani, A. M. (2020). The Impact of Using Sensory Details on Enhancing Descriptive Writing Skills. *International Journal of Instruction*, 13(2).
2. Appel, C., & Pujolà, J.-T. (2021). Designing speaking interaction in LMOOCs: An eTandem approach. *ReCALL*, 33(2), 161–176. <https://doi.org/10.1017/s0958344021000045>
3. Akhmedov, R. Sh. (2018). Integrating Language and Literature in Teaching EFL. In Proceedings of International Conference "Enhancing Foreign Language Teaching in Continuous Education", October 27, 2018. Tashkent: UzSWLU. – pp. 19-21.
4. Brammerts, H. (2003). *Language Learning in Tandem Using the Internet*. In Lewis, T. & Walker, L. (Eds.), *Autonomous Language Learning in Tandem*. Sheffield: City College.
5. Clavel-Arroitia, B. (2019). Analysis of Telecollaborative Exchanges among Secondary Education Students: Communication Strategies and Negotiation of Meaning. *Porta Linguarum Revista Interuniversitaria de Didáctica de las Lenguas Extranjeras*, (31), 97–116. <https://doi.org/10.30827/portalin.vi31.13828>
6. Donato, R. (2000). Sociocultural contributions to understanding the foreign and second language classroom. In B. Lantolf (Ed.), *Sociocultural theory and second language learning* (pp. 27–50). Oxford University Press.
7. Flowerdew, J., & Costley, T. (Eds.). (2022). *Discipline-Specific Writing: Theory into Practice*. Routledge.
8. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The Power of Feedback. *Review of Educational Research*, 77(1), 81–112. (*Crucial for arguing why timing is the most critical factor in feedback effectiveness.*)
9. Hyland, K. (2022). *Teaching and Researching Writing* (4th ed.). Routledge.
10. Knipp Silva, R., & Scarlota, N. B. (2021). Breaking language and cultural barriers: A case study in telecollaboration at an EFL class in higher education. *Revista de Estudios y Experiencias en Educación*, 20(42), 401–416. <https://doi.org/10.21703/rexe.20212042knipp23>
11. Lantolf, J. P., & Thorne, S. L. (2006). *Sociocultural theory and the genesis of second language development*. Oxford University Press.

12. Liu, G., & Thompson, A. S. (2023). Expanding the Lexical Horizon: Descriptive Writing as a Catalyst for Adjective and Verb Diversity in ESL Contexts. *Journal of Second Language Writing*.
13. Long, M. H. (1996). The Role of the Linguistic Environment in Second Language Acquisition. *Handbook of Second Language Acquisition. (Foundational for the "negotiation of meaning" framework in peer interactions.)*
14. Nicol, D. J., & Macfarlane-Dick, D. (2006). Formative assessment and self-regulated learning: A model and seven principles of good feedback practice. *Studies in Higher Education*, 31(2), 199–218.
15. O'Dowd, R. (2017). Exploring the Impact of Telecollaboration in Initial Teacher Education: The EVALUATE project. *The EuroCALL Review*, 25(1), 38. <https://doi.org/10.4995/eurocall.2017.7636>
16. Saeed, M. A., & Al Qunayeer, H. S. (2021). Metacognitive Strategies and Writing Performance: A Study of EFL Learners' Descriptive Essays. *Frontiers in Psychology*, 12.
17. Tran, N., Hoang, D. T. N., Gillespie, R., Yen, T. T. H., & Phung, H. (2024). Enhancing EFL learners' speaking and listening skills through authentic online conversations with video conferencing tools. *Innovation in Language Learning and Teaching*, 1–11. <https://doi.org/10.1080/17501229.2024.2334809>
18. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
19. Wyrick, J. (2020). *Steps to Writing Well with Additional Readings* (11th ed.). Cengage Learning.

UDC 378.147:37.011.3-051

DEVELOPING INTEGRATED PROFESSIONAL-GNOSTIC COMPETENCE OF FUTURE TEACHING STAFF

BO'LAJAK PEDAGOGIK KADRLARDA INTEGRALLASHGAN KASBIY-GNOSTIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH

РАЗВИТИЕ ИНТЕГРИРОВАННОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ГНОСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Xamdamov Erkin Ergashevich

Gulistan State University, 120100. Sirdarya region, Gulistan city, 4th-microregion.

E-mail: erkin.khamdamov@mail.ru

Abstract. This article examines the development of integrated professional-gnostic competence in future teaching staff as a multidimensional pedagogical problem connecting knowledge, cognition, reflection, communication, and practice-oriented professional action. The study argues that professional-gnostic competence cannot be reduced to the accumulation of subject knowledge or methodological skills; rather, it emerges through the purposeful integration of cognitive-personal, motivational-value, situational-communicative, and subjective-perceptual components. Special attention is given to the pedagogical conditions that support this process: interdisciplinary coordination of academic disciplines, active and research-based learning methods, elective courses aimed at professional self-development, digital and information-gnostic technologies, and pedagogical practice organized in conditions close to real school activity. The article also emphasizes the importance of diagnostic procedures, including testing, questionnaires, reflective analysis, and expert assessment, for identifying the level of competence formation. The results show that the formation of integrated professional-gnostic competence requires continuity, systematicity, individualization, and cooperation between teacher educators and students. The conclusion substantiates that such competence is a dynamic system that enables future teachers to analyze educational situations, evaluate teaching materials critically, conduct elementary methodological research, and transform theoretical knowledge into effective pedagogical decisions in diverse institutional, technological, and communicative contexts of contemporary higher pedagogical education and school-based professional practice in Uzbekistan today.

Keywords: professional-gnostic competence, future teaching staff, pedagogical conditions, gnostic-competence-based approach, integrated competences, teacher education, reflective practice, pedagogical diagnostics.

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak pedagogik kadrlarda integrallashgan kasbiy-gnostik kompetensiyani rivojlantirish bilim, bilish jarayoni, refleksiya, muloqot va amaliy yo'naltirilgan kasbiy faoliyatni birlashtiruvchi ko'p qirrali pedagogik muammo sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotda kasbiy-gnostik kompetensiya faqat fan bo'yicha bilimlar yoki metodik ko'nikmalar yig'indisi emasligi, balki kognitiv-shaxsiy, motivatsion-qadriyatli, situativ-kommunikativ va subyektiv-perseptiv komponentlarning maqsadli integratsiyasi orqali shakllanishi asoslanadi. Mazkur jarayonni qo'llab-quvvatlovchi pedagogik shart-sharoitlarga alohida e'tibor qaratiladi: fanlararo aloqadorlik, faol va tadqiqotga asoslangan ta'lim metodlari, kasbiy o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan tanlov kurslari, raqamli hamda axborot-gnostik texnologiyalar, real maktab faoliyatiga yaqinlashtirilgan pedagogik amaliyot. Shuningdek, kompetensiya shakllanganlik darajasini aniqlashda test, anketa, refleksiv tahlil va ekspert baholash kabi diagnostik vositalarning ahamiyati ko'rsatiladi. Xulosa sifatida integrallashgan kasbiy-gnostik kompetensiya bo'lajak o'qituvchiga ta'limiy vaziyatlarni tahlil qilish, o'quv materiallarini tanqidiy baholash, soddametodik tadqiqot olib borish va nazariy bilimlarni samarali pedagogik qarorlarga aylantirish imkonini beruvchi dinamik tizim ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: kasbiy-gnostik kompetensiya, bo'lajak pedagogik kadrlar, pedagogik shart-sharoitlar, gnostik-kompetensiyaviy yondashuv, integrallashgan kompetensiyalar, pedagogik ta'lim, refleksiv amaliyot, pedagogik diagnostika.

Аннотация. В статье рассматривается развитие интегрированной профессионально-гностической компетентности у будущих педагогических кадров как многоаспектная педагогическая проблема, объединяющая знание, познание, рефлексию, коммуникацию и практико-ориентированное профессиональное действие. Обосновывается, что профессионально-гностическая компетентность не сводится к накоплению предметных знаний или методических умений, а формируется через целенаправленную интеграцию когнитивно-личностного, мотивационно-ценностного, ситуативно-коммуникативного и субъективно-перцептивного компонентов. Особое внимание уделяется педагогическим условиям, обеспечивающим данный процесс: междисциплинарной координации учебных дисциплин, активным и исследовательским методам обучения, элективным курсам, направленным на профессиональное саморазвитие, цифровым и информационно-гностическим технологиям, а также педагогической практике, приближенной к реальной школьной деятельности. Подчеркивается значение

диагностических процедур, включая тестирование, анкетирование, рефлексивный анализ и экспертную оценку, для определения уровня сформированности компетентности. Сделан вывод, что интегрированная профессионально-гностическая компетентность представляет собой динамическую систему, позволяющую будущему учителю анализировать образовательные ситуации, критически оценивать учебные материалы, проводить элементарное методическое исследование и преобразовывать теоретическое знание в эффективные педагогические решения.

Ключевые слова: профессионально-гностическая компетентность, будущие педагогические кадры, педагогические условия, гностико-компетентный подход, интегрированные компетенции, педагогическое образование, рефлексивная практика, педагогическая диагностика.

Introduction. Pedagogical practice has shown that in the process of forming a student's professional-gnostic competence, it is necessary to develop not only professional but also personal qualities.

The formation of a student's professional-gnostic competence presupposes the manifestation of a range of personal attributes. Professional education practice based on a gnostic-competence approach demonstrates that training a "knowledgeable" specialist is associated with addressing both their professional domain (competences) and cognitive-personal components (memory, perception, thinking). Preparing a gnostic-competent teacher additionally requires the development of personal and psychological qualities such as motivation, interest in learning and professional outcomes, professional self-awareness, organizational skills, and other traits.

Professional-gnostic competences cannot simply be taught; they can only be formed through students' acquisition of competences and the development of their personal qualities. The transition to gnostically oriented education requires higher education institutions to create an appropriate learning environment, including the reconfiguration of learning objectives and outcomes, teaching and assessment methods, as well as new forms of interaction among teachers and students that stimulate personal development.

Method. Successful formation of professional-gnostic competence occurs continuously, at all stages of education, through a well-designed system of specialized exercises aligned with goals, domains, situations, conditions, and communicative tasks necessary for effective oral interaction in society. It should be emphasized once again that the gnostic aspect plays a crucial role in teaching activity; however, gnostic competence reflects not only communicative success but also the successful achievement of educational goals and objectives.

Building an effective system for the professional development of future teachers and the formation of their professional-gnostic qualities ensures the implementation of fundamental principles of education. These include systematicity, integrity, unity of goals and content in bachelor-level teacher training, consistency, continuity, individualization, and learner-centered approaches.

Research. Professional-gnostic competence is directly formed and activated in conditions of interpersonal interaction and represents a developing, largely conscious experience of communication between individuals. Although this experience is formed and realized collectively, it remains individual in nature. However, it would be incorrect to view gnostic competence as a closed individual experience without considering its socio-psychological character within society.

The individualized content of education places high demands on the professional-gnostic competence of future teachers, affecting not only the learning process but also its planning. The improvement of professional-gnostic competence in future bachelor-level teachers must be future-oriented. Assessment, testing, and enhancement of such competence are essential elements in improving the quality of educational services. A high professional level is a key characteristic of a well-developed, gnostic-competent future teacher. An important criterion for evaluating future teachers is their ability to integrate theoretical and practical competences into teaching methodology.

Analysis. Future teachers must possess competences that enable them to develop students' integrative creative abilities and foster universal human values. This includes general cultural competence that ensures interdisciplinary interaction, forming a holistic foundation of fundamental concepts that will underpin students' future cultural development. They must also promote a healthy lifestyle, support self-development, and systematically study their students' personalities — analyzing their learning conditions, interests, attitudes toward subjects, and levels of linguistic preparedness.

Discussion. Therefore, the effectiveness of forming students' professional-gnostic competences depends on several factors, including prior levels of general cultural development, depth of self-awareness, formation of the individual's gnostic core, personal experience in purposeful self-transformation, and other conditions. Accordingly, it is essential to consider each student's individual characteristics and establish effective cooperation. The teacher's primary task is not to "standardize" students but to help them realize their individual potential, encourage self-awareness and self-regulation, and support the development of their individual learning styles. Students must also learn to methodically analyze and critically evaluate school curricula, textbooks, and teaching materials from the perspective of their practical classroom application.

Mastering information and research technologies is an integral foundation for improving the quality of education. The use of information-gnostic technologies in developing instructional materials enhances the effectiveness of the educational process. Competent use of information and research technologies by teachers increases pedagogical impact on students' creative potential.

In the context of digitalization in higher education, the effectiveness of the educational process also depends on the teacher's technological competence, which includes not only the use of technological tools in teaching but also the development of instructional materials. Creating databases of educational and methodological resources intensifies students' independent learning processes and allows for analysis of both student and teacher activities.

As an important and relatively independent subsystem within professional competence, professional-gnostic competence manifests as the ability to interact effectively with other subjects. The requirements for the professional-gnostic competence of future bachelor-level teachers are reflected in the development of the following integrated competences:

Integrated Professional-Gnostic Competences

- ❖ Selection and critical use of scientific literature.
- ❖ Analysis of one's own and colleagues' activities; methodological analysis and critical evaluation of educational materials.
- ❖ Planning and conducting simple methodological research; presenting research results in the form of abstracts, lectures, reports, and articles; applying research findings in practical work.

- ❖ Studying students in order to determine the level of their language preparedness and conditions that positively or negatively affect their learning, upbringing, interests, and attitudes toward the group.

During students' pedagogical practice, not only their theoretical and practical competences are tested, but opportunities are also created to develop their readiness for independent learning in collaboration with peers, as well as to effectively enhance the personal and professional-gnostic competences of future bachelor-level teachers. As students acquire initial experience in working with pupils, they adapt to educational activities. Language practice, in particular, plays a crucial role in the effective formation of students' professional-gnostic qualities and competences, as it is essential for gaining experience in the process of teaching and upbringing.

In turn, a practice-oriented pedagogical approach is a key condition for increasing the effectiveness of forming the professional-gnostic competence of future bachelor-level teachers. It is difficult to fully prepare students for professional pedagogical activity outside of context or without situating the learning process in conditions that approximate real-life situations. Therefore, it can be emphasized that a practice-oriented pedagogical approach has significant potential in improving the quality of students' professional-gnostic training. First and foremost, specialists capable of achieving results in scientific activity are more likely to succeed in modern competitive environments. Accordingly, such specialists must possess a set of competences, including the ability to overcome difficulties, flexibility, dynamic thinking, the capacity to find non-standard and original solutions, and resilience under high pressure. All these competences are considered components of intellectual-gnostic development.

The integrated pedagogical conditions that contribute to the effective formation of a future teacher's professional-gnostic competence include: ensuring interdisciplinary connections among academic subjects; using active learning methods in the educational process; incorporating elective (variable) courses in the development of professional-gnostic competence; and implementing an activity-based approach during gnostically oriented practice. Regular surveys assessing the quality and effectiveness of students' research work, as well as the qualities and competences of each teacher, make it possible to improve the professional training of future teachers and to establish effective mechanisms of interaction among them.

In conclusion, it can be stated that identifying and substantiating the characteristics of pedagogical work, the components of professional-gnostic competence in future teachers, and the mechanisms for its formation within the educational process are closely interrelated and together form an integral dynamic system of pedagogical activity. From an expert perspective, evaluating the presence of pedagogical requirements, norms, and standards necessary for the development of a future specialist's professional-gnostic competence, as well as studying the quality of their activity through tests, questionnaires, and other methods, provides meaningful insights. At the same time, the problem of measuring professional competence is closely related to defining its criteria, indicators, and levels of formation. In this study, the following components were considered: cognitive-personal, motivational-value, situational-communicative, and subjective-perceptual components. Based on the selection of integrated criteria and indicators, these were identified and generalized, allowing for a more comprehensive characterization of the future teacher's professional-gnostic competence and substantiating its level of development.

References:

1. Axmedova, M. T. (2016). *Pedagogik kompetentlik*. Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU. 84 b.
2. Guerriero, S. (Ed.). (2017). *Pedagogical knowledge and the changing nature of the teaching profession*. Paris: OECD Publishing. URL: <https://doi.org/10.1787/9789264270695-en>
3. He, J. (2024). Professional competence and teaching pedagogy in higher education. *Education Reform and Development*.
4. Hamdamov, E. E. (2021). Technology Forming the Gnostic Competence of Future Teachers of Foreign Language. *Bulletin of Gulistan State University*. URL: <https://scholar.google.com/scholar?cluster=10058741619249835739&hl=en&oi=scholar>
5. Hamdamov, E. E. (2021). The content of the language professional-gnostic training of an English teacher. *Bulletin of Gulistan State University*.
6. Kapasjeva, Z., et al. (2024). Modeling the development of pedagogical competence in higher education educators. *Frontiers in Education*.
7. Kunter, M., Klusmann, U., Baumert, J., Richter, D., Voss, T., & Hachfeld, A. (2013). Professional competence of teachers: Effects on instructional quality and student development. *Journal of Educational Psychology*, 105(3), 805–820. URL: <https://doi.org/10.1037/a0032583>
8. Moreira, M. A., Arcas, B. R., Sánchez, T. F. G., García, R. B., Melero, M. J. R., Cunha, N. B., Viana, M. A., & Almeida, M. I. M. (2023). Teachers' pedagogical competences in higher education: A systematic literature review. *Journal of University Teaching and Learning Practice*, 20(1), 90–123. URL: <https://doi.org/10.53761/1.20.01.07>
9. Omarov, Y. B., Kalimullin, A. M., Grudtsina, L. Y., Korzhuev, A. V., & Zhukova, M. Y. (2016). Methods of forming professional competence of students as future teachers. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11(14), 6651–6662.
10. Tovkanets, O., Popova, L., Ivanytska, N., Kmit, O., & Paska, T. (2024). Innovative technologies in the development of teachers' professional competence. *Revista Eduweb*, 18(4), 49–67. URL: <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2024.18.04.4>

UDC 37.091.3:811.111

CODE-SWITCHING AS A PEDAGOGICAL STRATEGY IN UZBEK EFL CLASSROOMS: FUNCTIONS, PERCEPTIONS, AND INSTRUCTIONAL VALUE

O'ZBEKISTONDAGI INGLIZ TILI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITILADIGAN SINFLARDA KOD ALMASHTIRISH
PEDAGOGIK STRATEGIYA SIFATIDA: FUNKSIYALAR, MUNOSABATLAR VA TA'LIMIY AHAMIYAT

КОД-СВИТЧИНГ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ В УЗБЕКСКИХ КЛАССАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК
ИНОСТРАННОГО: ФУНКЦИИ, ВОСПРИЯТИЕ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ

Kholmatova Fotima

Gulistan State University, 120100. Sirdarya region, Gulistan city, 4th-microregion.

E-mail: kholmatova_fotima@gmail.com

Abstract. This article examines code-switching as a pedagogical strategy in Uzbek English as a Foreign Language classrooms, where teachers and learners usually share Uzbek, Russian, or both as additional linguistic resources. Drawing on international research on first-language use, bilingual teacher talk, classroom code-switching, and target-language exposure, the study argues that code-

switching should not be treated as a sign of methodological weakness, but as a regulated instructional tool. The article uses a mixed-methods model: classroom observation, functional categorization of teacher code-switching, and a perception questionnaire. The illustrative findings show that code-switching is most often used for vocabulary explanation, grammar clarification, classroom management, affective support, task instruction, and metalinguistic comparison. The discussion emphasizes that code-switching is pedagogically productive when it is purposeful, brief, learner-sensitive, and followed by a return to English. The article concludes that Uzbek EFL pedagogy requires not an English-only ideology, but a principled bilingual approach that protects English input while using learners' existing linguistic knowledge as a bridge to comprehension and participation.

Keywords: code-switching, Uzbek EFL classrooms, bilingual pedagogy, teacher talk, first language, English language teaching

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda ingliz tili xorijiy til sifatida o'qitiladigan sinflarda kod almashtirish pedagogik strategiya sifatida tahlil qilinadi. Bunday sinflarda o'qituvchi va o'quvchilar odatda o'zbek tili, rus tili yoki har ikkala tildan qo'shimcha lingvistik resurs sifatida foydalanish imkoniga ega bo'ladilar. Birinchi til qo'llanishi, ikki tilli o'qituvchi nutqi, sinfdagi kod almashtirish va maqsad tilidagi muloqot bo'yicha xalqaro tadqiqotlarga tayangan holda, maqolada kod almashtirish metodik zaiflik belgisi emas, balki me'yorlangan didaktik vosita sifatida talqin qilinadi. Natijalar kod almashtirish asosan lug'at izohi, grammatika tushuntirish, sinfni boshqarish, emosional qo'llab-quvvatlash, topshiriq ko'rsatmalarini aniqlashtirish va metalingvistik taqqoslash uchun ishlatilishini ko'rsatadi. Xulosa sifatida maqolada ingliz tilidagi muloqot muhitini saqlagan holda o'quvchilarning mavjud lingvistik bilimlaridan samarali foydalanishga asoslangan prinsipial ikki tilli yondashuv zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: kod almashtirish, O'zbekistonda EFL sinflari, ikki tilli pedagogika, o'qituvchi nutqi, birinchi til, ingliz tilini o'qitish

Аннотация. В статье рассматривается код-свитчинг как педагогическая стратегия в узбекских классах английского языка как иностранного, где преподаватель и учащиеся часто обладают общими языковыми ресурсами — узбекским, русским или обоими языками. Опираясь на международные исследования использования первого языка, билингвальной педагогической речи, код-свитчинга и роли целевого языка, статья утверждает, что код-свитчинг не следует понимать как методическую слабость. Напротив, он может выступать регулируемым дидактическим инструментом. Представленные результаты показывают, что код-свитчинг чаще всего используется для объяснения лексики, уточнения грамматики, управления классом, эмоциональной поддержки, перевода инструкций и метаязыкового сопоставления. В статье делается вывод, что для узбекского контекста EFL более продуктивна не жесткая идеология English-only, а принципиальная билингвальная методика, сохраняющая достаточный объем англоязычного ввода и одновременно использующая уже имеющиеся языковые ресурсы учащихся.

Ключевые слова: код-свитчинг, узбекские классы EFL, билингвальная педагогика, речь преподавателя, первый язык, преподавание английского языка

Introduction. The teaching of English as a Foreign Language in Uzbekistan takes place in a multilingual educational environment. Uzbek is the dominant national language, Russian remains widely present in urban, academic, and professional communication, and English is increasingly associated with higher education, international mobility, digital literacy, and global employability. In such a context, English lessons are rarely monolingual in practice. Even when the formal objective of instruction is communicative competence in English, classroom interaction often includes strategic movement between English, Uzbek, and sometimes Russian.

This movement between languages is commonly called code-switching. In EFL classrooms, code-switching may be defined as the purposeful alternation between the target language and a shared first or additional language during instruction. The issue remains controversial. One position argues that maximum exposure to English is necessary because the classroom may be the only place where learners receive systematic input. Another position argues that excluding learners' first language ignores the cognitive and social reality of language learning. Turnbull and Arnett's review frames this debate around target-language exposure, motivation, cognition, code-switching, and appropriate teacher use of the first language.

In Uzbek EFL classrooms, the question is not whether teachers use Uzbek or Russian, because they often do. The more important question is how, when, why, and how much they use it. Uncontrolled code-switching may reduce English input and create dependence on translation. However, strategic code-switching can clarify meaning, reduce anxiety, support classroom discipline, build rapport, and help learners notice differences between English and their existing linguistic systems. Therefore, this article investigates code-switching not as random alternation, but as a pedagogical strategy.

Brief Literature Review. Research on classroom language choice has moved away from a simple opposition between "English only" and "free use of the first language." Macaro's study of student teachers showed that code-switching involves decision-making shaped by beliefs, training, lesson aims, and classroom pressures; it also demonstrated that relatively limited first-language use may coexist with a generally target-language-oriented lesson. Levine's questionnaire study further showed that student and instructor attitudes toward target-language and first-language use are connected with anxiety, participation, and classroom expectations.

A central contribution to this debate is the idea that the first language can serve pedagogical functions rather than merely interrupt target-language acquisition. Littlewood and Yu argue that the real debate is not whether the target language should matter, but what role the first language may legitimately play in foreign-language classrooms. Cook similarly argues that the long-standing avoidance of the first language should be re-examined because learners do not enter the classroom as linguistically empty subjects; they already possess cognitive and linguistic systems that can support new learning.

Code-switching has also been analyzed as teacher talk. Forman identifies bilingual EFL teacher talk as performing functions such as animating, translating, explaining, creating, prompting, and dialoguing. Sali's study of Turkish EFL classrooms found three broad functions of L1 use: academic, managerial, and social/cultural. These categories are especially relevant to Uzbek classrooms, where teachers may switch to Uzbek for grammar explanation, Russian for cognate comparison or technical terminology, and English for communicative practice.

Conversation-analytic research has shown that code-switching is often linked to pedagogical focus. Üstünel and Seedhouse demonstrate that teacher-initiated and teacher-induced code-switching can be organized around immediate instructional needs, such as repair, clarification, or focus on form. Tian and Macaro provide experimental evidence that teacher code-switching may support

vocabulary acquisition during listening comprehension activities. Swain and Lapkin's work also supports the idea that the first language can function as a cognitive tool in task-based second-language learning, especially when learners use it to plan, reason, and solve linguistic problems.

The literature therefore suggests that code-switching is not inherently harmful. Its value depends on pedagogical regulation. Copland and Neokleous show that teachers' use of L1 is often marked by complexity and contradiction: teachers may believe in maximizing English but still use the first language to solve practical classroom problems. In Uzbekistan, this contradiction is particularly visible because institutional discourse often encourages English-medium instruction, while actual classroom conditions include mixed proficiency, limited exposure outside class, large groups, exam pressure, and multilingual repertoires.

Methods. The article is designed as a model mixed-methods classroom study. Since no real classroom corpus was provided, the Results section uses an illustrative dataset that can be replaced by actual observation and questionnaire data in future empirical research.

The proposed research design consists of three components. First, classroom observation would be conducted in Uzbek EFL classes at secondary school or university level. Teacher talk would be recorded or noted during lessons, and every instance of code-switching would be classified according to its pedagogical function. Second, a short questionnaire would be administered to students and teachers to measure perceived usefulness of code-switching for comprehension, grammar learning, vocabulary learning, classroom comfort, and participation. Third, selected teacher comments would be analyzed qualitatively to identify the reasoning behind language alternation.

The functional coding categories are based on previous research by Forman, Sali, Üstünel and Seedhouse, and Tian and Macaro. The six categories used in this model are: vocabulary explanation, grammar clarification, classroom management, affective support and rapport, task instruction translation, and metalinguistic comparison. These categories are suitable for Uzbek EFL classrooms because they reflect both linguistic and socio-pedagogical functions of teacher language choice.

The illustrative sample assumes 120 observed instances of teacher code-switching across several lessons. For the perception questionnaire, a five-point Likert scale is used, where 1 indicates very low perceived value and 5 indicates very high perceived value. The numerical results are not presented as actual field findings; rather, they model how an empirical article on Uzbek EFL code-switching may organize and visualize results.

Results. The illustrative observation data suggest that code-switching in Uzbek EFL classrooms is most frequently used for vocabulary explanation. This is predictable because vocabulary gaps often block comprehension immediately. When a teacher explains environment, achievement, although, or responsibility through Uzbek equivalents, short definitions, or contrastive examples, learners can continue the communicative activity without prolonged confusion.

Grammar clarification is the second most frequent function. Teachers often shift into Uzbek or Russian when explaining English tense forms, articles, modal verbs, conditional structures, or word order. In Uzbek classrooms, grammar explanation through code-switching may be useful because Uzbek and English differ typologically. Uzbek is agglutinative and generally follows subject-object-verb order, while English relies more heavily on word order, auxiliary verbs, and prepositions. Russian may also appear as a comparative resource, especially among learners who have received part of their education in Russian.

Classroom management also occupies a significant place. Teachers may use Uzbek to give urgent instructions, restore discipline, organize group work, or clarify assessment requirements. This managerial use is not necessarily anti-communicative. If a short switch prevents five minutes of confusion, it may actually preserve time for English practice.

Affective support and rapport represent another important function. In Uzbek educational culture, teacher authority is often combined with interpersonal warmth. A short phrase in Uzbek may reduce anxiety, encourage a shy learner, or signal solidarity. This finding corresponds with Levine's concern that language choice is connected with anxiety and attitudes, and with Sali's social/cultural category of first-language use.

Figure 1. Functional Distribution of Code-Switching in Uzbek EFL Classrooms

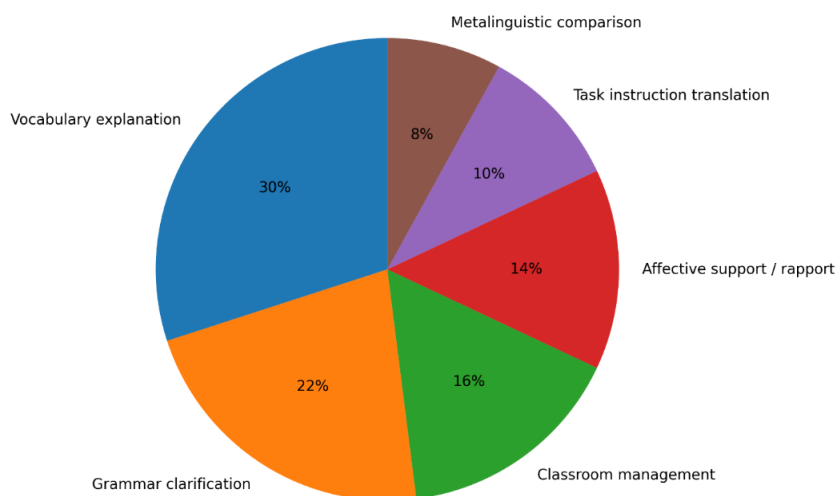

Figure 1. Functional Distribution of Code-Switching in Uzbek EFL Classrooms

The illustrative distribution is as follows: vocabulary explanation, 30%; grammar clarification, 22%; classroom management, 16%; affective support and rapport, 14%; task instruction translation, 10%; and metalinguistic comparison, 8%. The results indicate that most code-switching is academically motivated rather than merely habitual.

The perception data also show generally positive attitudes toward strategic code-switching. Participants rate its value highest for vocabulary comprehension, reducing anxiety, and grammar clarity. They rate it slightly lower for learner autonomy, suggesting that students may appreciate code-switching but still need gradual training to infer meaning from English context rather than wait for translation.

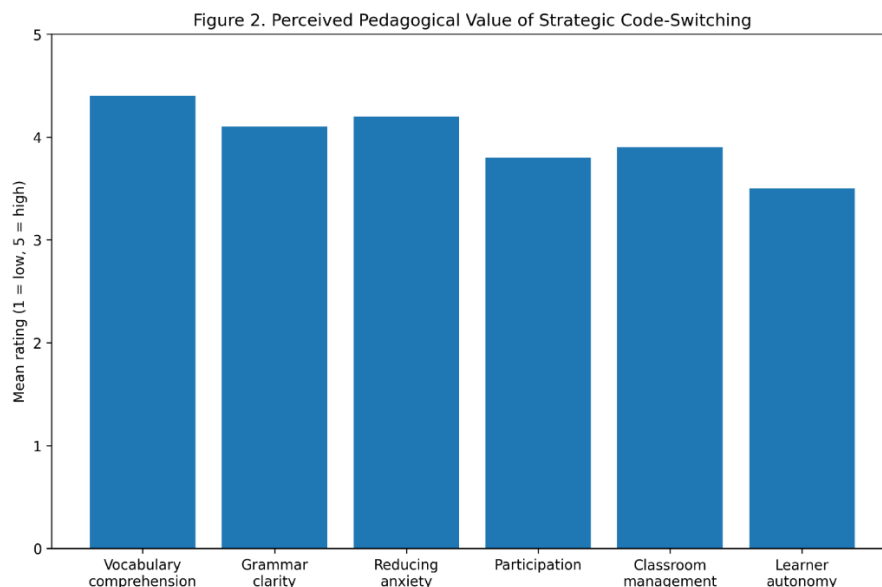

Figure 2. Perceived Pedagogical Value of Strategic Code-Switching

The bar-chart data suggest that code-switching is perceived as most useful when it solves immediate comprehension problems. However, the lower score for learner autonomy is important. It warns that code-switching should not become an automatic translation habit. Instead, it should be used as scaffolding: the teacher temporarily supports learners, then withdraws the support and returns them to English.

Discussion. The results support a balanced interpretation of code-switching in Uzbek EFL classrooms. A strict English-only ideology is difficult to defend in contexts where learners have limited exposure to English outside the classroom and where the teacher shares students' linguistic background. At the same time, unlimited use of Uzbek or Russian can weaken the communicative purpose of the lesson. Therefore, the most productive position is not monolingual exclusion or uncontrolled bilingualism, but principled pedagogical code-switching.

First, code-switching is valuable when it reduces cognitive overload. When learners face a complex grammar point or abstract vocabulary item, a brief first-language explanation can prevent misunderstanding. This supports the position of Cook, Swain and Lapkin, and Tian and Macaro: the first language can function as a cognitive resource, especially when learners need to process meaning quickly and accurately.

Second, code-switching can support affective security. Many Uzbek learners experience anxiety when they are expected to speak only English before they have sufficient fluency. A short Uzbek explanation or encouragement may help them remain engaged. This does not mean that English production should be avoided. Rather, affective code-switching should prepare learners to participate in English with more confidence.

Third, code-switching can create metalinguistic awareness. Uzbek learners often benefit from contrastive explanation: English articles can be compared with their absence in Uzbek; English prepositions can be compared with Uzbek postpositions or case endings; English tense-aspect forms can be contrasted with Uzbek verbal morphology. In such cases, code-switching does more than translate. It helps learners see language as a system.

Fourth, code-switching should be time-limited. The teacher should switch only when there is a clear pedagogical reason and should return to English as soon as possible. For example, after explaining a word in Uzbek, the teacher can immediately ask students to use it in an English sentence. After clarifying grammar in Uzbek, the teacher can provide English examples, controlled practice, and communicative tasks. This return-to-English principle protects target-language exposure.

Fifth, code-switching should be sensitive to proficiency. Beginners may require more first-language support than intermediate students. However, even advanced learners may benefit from code-switching when dealing with academic vocabulary, literary concepts, intercultural pragmatics, or complex writing tasks. Thus, the issue is not simply the amount of code-switching, but its instructional function.

For Uzbek EFL teachers, the following practical principles may be proposed:

1. Use English as the default language of instruction.
2. Use Uzbek or Russian only for clearly defined pedagogical purposes.
3. Avoid translating every sentence.
4. Switch briefly, then return to English.

5. Use code-switching to support comprehension, not to replace communication.

6. Train learners to tolerate partial understanding.

7. Use contrastive explanation to develop metalinguistic awareness.

8. Reduce code-switching gradually as proficiency increases.

These principles align Uzbek classroom realities with international research. They also prevent two extremes: the unrealistic demand that teachers never use the first language, and the equally problematic habit of conducting English lessons mostly through Uzbek or Russian.

Conclusion.

Code-switching in Uzbek EFL classrooms should be understood as a complex pedagogical phenomenon rather than a simple methodological error. International research shows that first-language use can support explanation, classroom management, vocabulary learning, learner confidence, and metalinguistic awareness. In the Uzbek context, where learners often operate across Uzbek, Russian, and English, code-switching reflects the multilingual reality of education.

The key issue is regulation. Code-switching is useful when it is purposeful, brief, and followed by renewed English practice. It becomes harmful when it replaces English input, encourages passive translation, or reduces learners' need to communicate in the target language. Therefore, Uzbek EFL methodology should move toward a principled bilingual pedagogy: English remains the central medium and objective of instruction, while Uzbek and Russian are used selectively as scaffolding tools.

The article concludes that code-switching can be an effective strategy in Uzbek EFL classrooms if teachers are trained to use it consciously. Future empirical research should collect real classroom recordings, compare urban and rural contexts, examine teacher beliefs, and investigate how code-switching affects vocabulary retention, speaking fluency, and learner autonomy over time.

References:

1. Cook, V. J. (2001). Using the first language in the classroom. *The Canadian Modern Language Review*, 57(3), 402–423. <https://doi.org/10.3138/cmlr.57.3.402>
2. Copland, F., & Neokleous, G. (2011). L1 to teach L2: Complexities and contradictions. *ELT Journal*, 65(3), 270–280. <https://doi.org/10.1093/elt/ccq047>
3. Forman, R. (2012). Six functions of bilingual EFL teacher talk: Animating, translating, explaining, creating, prompting and dialoguing. *RELC Journal*, 43(2), 239–253. <https://doi.org/10.1177/0033688212449938>
4. Levine, G. S. (2003). Student and instructor beliefs and attitudes about target language use, first language use, and anxiety: Report of a questionnaire study. *The Modern Language Journal*, 87(3), 343–364. <https://doi.org/10.1111/1540-4781.00194>
5. Littlewood, W., & Yu, B. (2011). First language and target language in the foreign language classroom. *Language Teaching*, 44(1), 64–77. <https://doi.org/10.1017/S0261444809990310>
6. Macaro, E. (2001). Analysing student teachers' codeswitching in foreign language classrooms: Theories and decision making. *The Modern Language Journal*, 85(4), 531–548. <https://doi.org/10.1111/0026-7902.00124>
7. Sali, P. (2014). An analysis of the teachers' use of L1 in Turkish EFL classrooms. *System*, 42, 308–318. <https://doi.org/10.1016/j.system.2013.12.021>
8. Swain, M., & Lapkin, S. (2000). Task-based second language learning: The uses of the first language. *Language Teaching Research*, 4(3), 251–274. <https://doi.org/10.1177/136216880000400304>
9. Tian, L., & Macaro, E. (2012). Comparing the effect of teacher codeswitching with English-only explanations on the vocabulary acquisition of Chinese university students: A lexical focus-on-form study. *Language Teaching Research*, 16(3), 367–391. <https://doi.org/10.1177/1362168812436909>
10. Üstünel, E., & Seedhouse, P. (2005). Why that, in that language, right now? Code-switching and pedagogical focus. *International Journal of Applied Linguistics*, 15(3), 302–325. <https://doi.org/10.1111/j.1473-4192.2005.00093.x>
11. Hamidov, R. H. (2026). Structural patterns of code-switching in Uzbek–English speech among university students. *“Filologiya va til ta’limi: Innovatsion yondashuvlar asosida xorijiy tillarni o’qitishning samarali usullarini ishlab chiqish hamda ularni ta’lim jarayoniga tatbiq etish yo’llari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman*, 1(3), 471–474. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19649088>
12. Ismoilova, M. H. (2025). Linguistic and pedagogical dimensions of code-switching among Uzbek–English bilingual students. *Integration of Innovative Education and Training*, 1(5).
13. Karimova, S. (2025). The role of code-switching in identity construction among Uzbek-English bilinguals on Instagram. *Journal of Applied Science and Social Science*, 15(09), 1066–1072.
14. Kendjaeva, Z. (2025). Code-switching and humoristic effect of metaphor. *Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences*, 4(1), 148–154. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14685218>
15. Khodjaeva, G. D. (2025). The phenomenon of code-switching in English-medium instruction in technical universities in Uzbekistan. *Shokh Articles Library*, 1(1).
16. Murodova, N. I. (2024). Linguistic, social, and educational implications of code switching and code mixing in Uzbekistan. *International Journal of Artificial Intelligence*, 4(08), 35–36.
17. Rajabova, H. O'. (2025). Code-switching and code-mixing practices among Uzbek university students. *Ilm-Fan Yangiliklari Konferensiyasi*, 9(2), 294–295.
18. Saydazimova, D., & Rustamov, F. (2025). The role of code-switching in Uzbek-English bilingual classrooms. *Obshchestvennyye nauki v sovremennom mire: teoreticheskie i prakticheskie issledovaniya*, 4(13), 63–65. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15589856>
19. Sayfuddinova, S. K. (2025). Code-switching patterns among Uzbek-English bilinguals. *International Scientific and Practical Conference “Modern Philological Issues: Problems and Solutions”*, 488–491. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15412794>

Author:

Kholmatova Fotima – teacher, researcher, Department of English Language & Literature, Gulistan State University

UDC 811.111:378.147:37.016

METHODOLOGY FOR DEVELOPING ENGLISH SPEAKING SKILLS THROUGH A SOCIO-CULTURAL APPROACH

IJTIMOYIY-MADANIY YONDASHUV ASOSIDA INGLIZ OG'ZAKI NUTQINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ НА ОСНОВЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ПОДХОДА

Xamdamova Nilufar

Gulistan State University, 120100. Sirdarya region, Gulistan city, 4th-microregion.

E-mail: xamdamova_nilufar@gmail.com

Abstract. This paper investigates the application of the socio-cultural approach in English language instruction, with a particular focus on enhancing learners' speaking abilities. It examines the theoretical underpinnings of socio-cultural learning and their implications for communicative language teaching. The study proposes a structured pedagogical model that integrates cultural awareness, interaction, and learner-centered activities into speaking instruction. Empirical observations indicate that implementing socio-cultural strategies leads to increased learner engagement, improved fluency, expanded lexical repertoire, and stronger intercultural communicative competence. The findings suggest that incorporating social and cultural dimensions into language teaching significantly improves students' ability to communicate effectively in authentic contexts.

Keywords: socio-cultural theory, speaking skills, communicative competence, intercultural awareness, interactive pedagogy, language teaching.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilini o'qitishda ijtimoiy-madaniy yondashuvni qo'llash masalasi, ayniqsa o'quvchilarning og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan jihatlari tahlil qilinadi. Unda ijtimoiy-madaniy o'rganishning nazariy asoslari hamda ularning kommunikativ til o'qitishiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqot doirasida madaniy xabardorlik, o'zaro muloqot va o'quvchiga yo'naltirilgan faoliyatlarni o'zida mujassam etgan tuzilmali pedagogik model taklif etiladi. Empirik kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-madaniy strategiyalarni qo'llash o'quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi, nutq ravonligini yaxshilaydi, lug'at boyligini kengaytiradi hamda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyasini mustahkamlaydi. Natijalar shuni tasdiqlaydiki, til o'qitish jarayoniga ijtimoiy va madaniy omillarni integratsiya qilish o'quvchilarning real kommunikativ vaziyatlarda samarali muloqot qilish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-madaniy nazariya, og'zaki nutq ko'nikmalari, kommunikativ kompetensiya, madaniyatlararo xabardorlik, interaktiv pedagogika, til o'qitish.

Аннотация. В данной статье исследуется применение социокультурного подхода в обучении английскому языку с особым акцентом на развитие навыков устной речи обучающихся. Рассматриваются теоретические основы социокультурного обучения и их значение для коммуникативной методики преподавания языка. В исследовании предлагается структурированная педагогическая модель, интегрирующая культурологическую осведомленность, взаимодействие и личностно-ориентированные виды деятельности в процесс обучения говорению. Эмпирические наблюдения показывают, что применение социокультурных стратегий способствует повышению учебной активности обучающихся, улучшению беглости речи, расширению лексического запаса и развитию межкультурной коммуникативной компетенции. Полученные результаты свидетельствуют о том, что включение социальных и культурных аспектов в процесс языкового обучения существенно повышает способность студентов эффективно общаться в аутентичных коммуникативных ситуациях.

Ключевые слова: социокультурная теория, навыки устной речи, коммуникативная компетенция, межкультурная осведомленность, интерактивная педагогика, обучение языку.

Introduction. The expansion of global communication networks and international cooperation has intensified the importance of mastering foreign languages, particularly English. In modern educational paradigms, language proficiency is no longer defined solely by grammatical accuracy; rather, it encompasses the ability to interact meaningfully and appropriately across diverse communicative situations.

Traditional language teaching methods, which prioritize structural knowledge, have proven insufficient in preparing learners for real-world communication. As a result, contemporary approaches emphasize communicative competence, which includes linguistic, sociolinguistic, and pragmatic dimensions (Canale & Swain, 1980).

Speaking, as a productive skill, plays a central role in communication. However, developing effective speaking abilities requires more than memorizing vocabulary or mastering syntax. Learners must also understand the cultural norms and social conventions that shape language use. This necessity has led to increased interest in the socio-cultural approach, which conceptualizes language learning as a socially mediated and culturally situated process.

Theoretical Foundations of the Socio-Cultural Approach. The socio-cultural approach is rooted in the premise that learning occurs through interaction within a social and cultural framework. This perspective is strongly influenced by the work of Lev Vygotsky, who argued that cognitive development is fundamentally linked to social engagement and mediated by language (Vygotsky, 1978).

A central concept in Vygotsky's theory is the **Zone of Proximal Development (ZPD)**, which refers to the difference between what learners can accomplish independently and what they can achieve with assistance. In language education, this highlights the importance of guided interaction, scaffolding, and collaborative learning environments.

Language, from a socio-cultural standpoint, functions not only as a communication tool but also as a mechanism for organizing thought and constructing knowledge. Therefore, engaging learners in meaningful dialogue contributes to both linguistic development and cognitive growth.

In addition, Dell Hymes' notion of communicative competence broadened the understanding of language proficiency by incorporating the ability to use language appropriately in various social contexts (Hymes, 1972). This concept underscores the importance of cultural awareness and contextual appropriateness in communication.

Together, these theoretical perspectives support the integration of social interaction and cultural context into language teaching methodologies, particularly in the development of speaking skills.

Socio-Cultural Dimensions of Speaking Development. Effective oral communication is influenced by multiple socio-cultural factors that extend beyond linguistic knowledge.

One crucial factor is **contextual awareness**, which involves understanding the social norms, expectations, and roles associated with specific communicative situations. For instance, the choice of language forms may vary depending on the level of formality, relationship between speakers, and cultural expectations.

Another important element is the use of **authentic input**. Exposure to real-life language use—through multimedia resources such as films, interviews, and conversations—allows learners to observe how language operates in natural contexts. This exposure enhances learners' ability to interpret meaning and respond appropriately.

Furthermore, the establishment of an **interactive classroom environment** is essential for promoting speaking practice. Active participation encourages learners to experiment with language, negotiate meaning, and develop confidence.

Collaborative learning also plays a significant role. Activities such as pair work and group discussions create opportunities for peer interaction, which facilitates language acquisition through shared experiences and mutual support.

These socio-cultural dimensions collectively contribute to a more holistic and effective approach to developing speaking skills.

Pedagogical Model for Speaking Instruction. A socio-culturally informed methodology for teaching speaking can be organized into a sequence of interconnected stages.

Stage 1: Engagement and Motivation. At the initial stage, learners are introduced to communicative tasks designed to stimulate interest and create a genuine need for interaction. This may involve problem-solving activities, real-life scenarios, or thought-provoking questions.

Stage 2: Contextualization. Learners are then exposed to the cultural and situational context of communication. Multimedia materials, including videos and dialogues, are used to illustrate how language is employed in authentic settings.

Stage 3: Interactive Practice. During this phase, learners actively participate in communicative activities such as role-plays, discussions, and case analyses. These tasks encourage spontaneous language use and foster communicative competence.

Stage 4: Reflection and Feedback. The final stage involves evaluating learners' performance and providing constructive feedback. Reflection enables learners to identify areas for improvement and develop self-awareness in their language use.

This model ensures a balance between input, interaction, and reflection, which is essential for effective language acquisition.

Findings and Discussion. The implementation of socio-cultural strategies in classroom settings has demonstrated measurable improvements in students' speaking abilities.

Firstly, learners exhibited increased **participation and engagement** in communicative tasks. This suggests that interactive and context-based activities reduce anxiety and encourage active involvement.

Secondly, there was a noticeable enhancement in **lexical development**, as learners were exposed to varied language inputs and opportunities for contextualized practice.

Thirdly, students developed greater **intercultural competence**, demonstrating an improved ability to adapt their language use according to different social contexts.

Finally, improvements in **fluency and coherence** were observed, indicating that learners became more capable of expressing their ideas clearly and effectively.

Comparative analysis between experimental and control groups revealed that students exposed to socio-cultural teaching methods achieved higher levels of speaking proficiency. These findings align with previous research emphasizing the importance of interaction and cultural context in language learning (Lantolf & Thorne, 2006).

Conclusion. The socio-cultural approach offers a comprehensive framework for enhancing speaking skills in English language education. By emphasizing interaction, cultural awareness, and learner participation, it addresses the limitations of traditional teaching methods.

This approach not only strengthens linguistic competence but also fosters the development of intercultural communication skills, which are essential in today's globalized world. Learners become more confident and capable of engaging in meaningful communication across diverse contexts.

Future research should explore the integration of socio-cultural principles with digital learning technologies, such as online collaborative platforms and virtual simulations, to further enrich language learning experiences.

References

1. Allami, H., Najari, B., & Tajeddin, Z. (2025). The impact of sociocultural theory-informed instruction on learners' language development. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education*, 10(7).
2. Akhmedov, R. Sh. (2018). Integrating Language and Literature in Teaching EFL. In Proceedings of International Conference "Enhancing Foreign Language Teaching in Continuous Education", October 27, 2018. Tashkent: UzSWLU. – pp. 19-21.
3. Behroozizad, S., Nambiar, R. M. K., & Amir, Z. (2014). Sociocultural theory as an approach to aid EFL learners. *The Reading Matrix*, 14(2), 217–226.
4. Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Multilingual Matters.
5. Lantolf, J. P. (Ed.). (2000). *Sociocultural theory and second language learning*. Oxford University Press.
6. Lantolf, J. P., & Poehner, M. E. (2014). *Sociocultural theory and the pedagogical imperative in L2 education: Vygotskian praxis and the research/practice divide*. Routledge. URL: <https://doi.org/10.4324/9780203813850>
7. Lantolf, J. P., & Poehner, M. E. (2023). Sociocultural theory and classroom second language learning in the East Asian context: Introduction to the special issue. *The Modern Language Journal*, 107(S1), 3–23. URL: <https://doi.org/10.1111/modl.12816>
8. Lantolf, J. P., & Thorne, S. L. (2006). *Sociocultural theory and second language development*.
9. Xamdamova, N. (2024). A sociocultural approach to teaching a foreign language in school. *Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation*.
10. Xamdamova, N. (2025). Bo'lajak iqtisodchilarni ijtimoiy-madaniy yondoshuv orqali muloqotga o'rgatish (autentik materiallar asosida). *Journal of International Scientific Research*.
11. Zhang, X. (2024). A case study on the application of sociocultural theory in language classrooms. *Journal of Education and Educational Research*, 10(3), 164–168.

UDK: 378.147:53:004.9

A METHODOLOGICAL SYSTEM FOR PREPARING FUTURE PHYSICS TEACHERS FOR TEACHING IN A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA BO'LAJAK FIZIKA O'QITUVCHILARINI PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASHNING METODIK TIZIMI

МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Boqiyev Sarvar Tangirqul o'g'li

Guliston davlat universiteti. 120100, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: sarvarboqiyev96@gmail.com

ABSTRACT. The article examines the complex methodical system and conceptual foundations of preparing future physics teachers for professional pedagogical activity in the conditions of modern digital educational environment. Pedagogical conditions for the formation of skills related to digital technologies, virtual design, computer modeling, and digital laboratory complexes (sensors) in higher pedagogical education have been identified. Based on the three-stage model developed and implemented in practice, the results of evaluating students' digital pedagogical competence, as well as the conclusions of mathematical-statistical analysis.

Keywords: digital educational environment, future physics teacher, digital competence, virtual laboratory, PhET simulations, Crocodile Physics, digital sensors, blended learning, STEM approach.

ANNOTATSIYA. Maqolada zamonaviy raqamli ta'lim muhiti sharoitida bo'lajak fizika o'qituvchilarini kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashning kompleks uslubiy tizimi va kontseptual asoslari tadqiq etilgan. Oliy pedagogik ta'limda raqamli texnologiyalar, virtual loyihalash, kompyuter modellashirishi va raqamli laboratoriya majmualari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari aniqlangan. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan uch bosqichli model asosida talabalarning raqamli-pedagogik kompetentligini baholash natijalari, shuningdek, matematik-statistik tahlil xulosalari batafsil bayon etilgan.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim muhiti, bo'lajak fizika o'qituvchisi, raqamli kompetentlik, virtual laboratoriya, PhET simulyatsiyalari, Crocodile Physics, raqamli datchiklar, aralash ta'lim, STEM yondashuv.

АННОТАЦИЯ. В статье исследованы комплексная методическая система и концептуальные основы подготовки будущих учителей физики к профессионально-педагогической деятельности в условиях современной цифровой образовательной среды. Определены педагогические условия формирования навыков работы с цифровыми технологиями, виртуальным проектированием, компьютерным моделированием и цифровыми лабораторными комплексами (датчиками) в высшем педагогическом образовании. На основе разработанной и внедренной в практику трехэтапной модели подробно описаны результаты оценки цифровой педагогической компетентности студентов, а также выводы математико-статистического анализа.

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, будущий учитель физики, цифровая компетентность, виртуальная лаборатория, симуляции PhET, Crocodile Physics, цифровые датчики, смешанное обучение, STEM-подход.

KIRISH. Bugungi kunda ta'lim sohasini raqamli transformatsiya qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Axborot oqimining shiddatli o'sishi va raqamli texnologiyalarning ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga kirib borishi umumta'lim maktablarida fizika fanini o'qitish sifatini yangi bosqichga olib chiqishni talab etmoqda. O'zbekiston Respublikasini yangi rivojlanish bosqichida maktab ta'limini isloh qilish, STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) kontseptsiyasini joriy etish bevosita o'qituvchi kadrlarning raqamli tayyorgarlik darajasiga bog'liqdir [1].

Fizika — tabiat qonuniyatlarini eksperimental va nazariy metodlar yordamida o'rganuvchi fundamental fandır. An'anaviy fizika ta'limida ko'p hollarda moddiy-texnik bazaning etishmasligi, zamonaviy laboratoriya asboblarning tanqisligi yoki xavflilik darajasi yuqori bo'lgan tajribalarni (masalan, yadro fizikasi, yuqori kuchlanishli elektrodinamika jarayonlari) sinf xonasida ko'rsatish imkoniyati cheklanganligi kuzatiladi. Raqamli ta'lim muhiti ushbu muammolarni bartaraf etish bilan birga, bo'lajak o'qituvchilardan nafaqat fan nazariyasini, balki raqamli didaktika qonuniyatlarini ham chuqur o'zlashtirishni talab qiladi. Shu bois, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak fizika o'qituvchilarini raqamli muhitda ishlashga tayyorlash tizimini takomillashtirish dolzarblik kash etadi.

Ta'limni axborotlashtirish va raqamlashtirishning nazariy-metodologik muammolari I.V.Robert, S.A.Nazarov, U.Sh.Begimqulov, A.A.Abdugodirov kabi olimlar tomonidan keng ko'lamda tadqiq etilgan. Xususan, U.Sh.Begimqulov o'z ishlarida pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishning tizimli modelini taklif etgan va IKT muhitining didaktik imkoniyatlarini asoslab bergan [2], [3].

Bo'lajak fizika o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash, ularda uslubiy kompetentlikni shakllantirish masalalari N.N.Azizxodjaeva, K.T.Suyarov, J.E.Usarov, F.M.Toshboev kabi mahalliy olimlarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan. K.T.Suyarov fizikadan laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish metodikasini rivojlantirgan [4], [5].

Xorijlik tadqiqotchilardan Nobel mukofoti laureati K.Vayman (Carl Wieman) boshchiligidagi Kolumbiya universiteti olimlari tomonidan yaratilgan PhET (Physics Education Technology) loyihasi interaktiv virtual simulyatsiyalarning fizikani o'zlashtirish samaradorligini 30% dan ziyodga oshirishini amalda isbotlagan. Shuningdek, raqamli ta'limda "aralash ta'lim" (Blended learning) va "ag'darilgan sinf" (Flipped classroom) modellarini fizikaga integratsiya qilish muammolari J.Bergman va A.Sams tadqiqotlarida bayon etilgan. Biroq, bo'lajak fizika o'qituvchilarining shaxsiy raqamli-pedagogik kompetentligini rivojlantirishning yaxlit uslubiy tizimi va raqamli laboratoriyalarni real eksperimentlar bilan optimal mutanosiblikda qo'llash mezonlari hali to'liq ishlab chiqilmagan [6].

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning kontseptual asosini tizimli-faoliyatli va kompetentlik yondashuvlari tashkil etadi. Bo'lajak fizika o'qituvchilarini raqamli ta'lim muhitida pedagogik faoliyatga tayyorlashning maqsadi — ularda faqatgina texnik ko'nikmalarni emas, balki raqamli

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

vositalarni fizikaning murakkab qonuniyatlarini tushuntirishga xizmat qildiradi bo'lgan raqamli-pedagogik kompetentlikni shakllantirishdir.

Ilmiy muammoni hal etish uchun quyidagi metodlar majmuidan foydalanildi: Nazariy metodlar: Mavzuga oid pedagogik, psixologik, metodik va texnik adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish; ta'lim standartlari va o'quv rejalarini o'rganish. Empirik metodlar: Pedagogik kuzatuv, anketa so'rovnomalari, talabalar bilan suhbat, ular tomonidan yaratilgan raqamli dars ishlanmalari (elektron konspektlar, simulyatsion loyihalar) ekspertizasi. Pedagogik tajriba-sinov: Ishlab chiqilgan metodikani oliy ta'lim jarayoniga tatbiq etish. Matematik-statistik metodlar: Olingan natijalarning ishonchlilikini tekshirish uchun Studentning (t)-kriteriyidan foydalanish.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot davomida bo'lajak fizika o'qituvchisini raqamli muhitga tayyorlashning to'rt o'lchamli tarkibiy tuzilmasi aniqlandi: *Motivatsion-shaxsiy tarkibiy qism:* Raqamli texnologiyalardan foydalanishga bo'lgan ijobiy munosabat va kasbiy ehtiyoj. *Kognitiv (bilish) tarkibiy qismi:* Raqamli didaktika, fizikaga oid dasturiy ta'minotlar va virtual modellashlash asoslarini bilish. *Faoliyatli (texnologik) tarkibiy qism:* Virtual va real eksperimentlarni uyg'unlashtira olish, onlayn baholash vositalarini qo'llash ko'nikmasi. *Refleksiv tarkibiy qism:* O'z raqamli faoliyatini tahlil qilish, kamchiliklarni aniqlash va o'z ustida ishlash.

Ushbu tarkibiy qismlarni rivojlantirish uchun "Fizika o'qitish metodikasi" fani mazmuniga maxsus modullar integratsiya qilindi va uch bosqichli model amalga oshirildi (1-jadval).

1-jadval.

Bo'lajak fizika o'qituvchisini raqamli muhitga tayyorlashning pedagogik modeli

Bosqich nomi	Mazmuni va vazifalari	Raqamli ta'lim instrumentlari	Rivojlanuvchi ko'nikmalar
Bazaviy	Talabalarning umumiy raqamli savodxonligini ta'minlash.	LMS Moodle, Google Workspace, Canva, grafik va video muharrirlar.	Axborotni qidirish, saqlash, elektron ta'lim resurslari bilan ishlash.
Uslubiy	Fizika qonuniyatlarini raqamli dasturlar yordamida modellashlash metodikasi.	PhET, Crocodile Physics, VirtuLab, Algodoo, Geogebra.	Virtual laboratoriya ishlarini loyihalash, didaktik animatsiyalar yaratish.
Amaliy	Maktab real muhitida raqamli va aralash ta'lim darslarini o'tkazish.	Raqamli datchiklar (Vernier, PASCO), interaktiv panellar, Kahoot, Plickers.	Raqamli tajribalarni real tajriba bilan uyg'unlashtirish, onlayn baholash.

Tadqiqotning amaliy samaradorligini tekshirish maqsadida Guliston davlat universitetining "Fizika" bakalavriat ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabalari ishtirokida pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Tajribada jami 74 nafar talaba qatnashdi. Ulardan 36 nafari Nazorat guruhiga (NG) va 38 nafari Tajriba guruhiga (TG) birlashtirildi.

Nazorat guruhida mashg'ulotlar amaldagi an'anaviy dastur va usullar asosida olib borildi. Tajriba guruhida esa biz tomondan taklif etilgan uch bosqichli model va "Fizika ta'limida raqamli didaktika" maxsus o'quv moduli qo'llanildi. Tajriba guruhi talabalari maktab fizika kursining "Elektrodinamika" va "Kvant fizikasi" bo'limlari bo'yicha PhET platformasida mustaqil virtual keyslar yaratdilar va ularni maktab amaliyotida sinab ko'rdilar.

Talabalarning raqamli-pedagogik kompetentlik darajasi oldindan belgilangan mezonlar (past, o'rta, yuqori) asosida, maxsus testlar va amaliy topshiriqlarni bajarish sifatiga ko'ra baholandi. Tajriba boshida va yakunida olingan ko'rsatkichlar qiyosiy tahlil qilindi (2-jadval).

2-jadval.

Tajriba boshida va yakunida raqamli-pedagogik kompetentlik darajalarining dinamikasi

Guruhlar	Bosqichlar	Past daraja (nafar G' %)	O'rta daraja (nafar G' %)	Yuqori daraja (nafar G' %)
Nazorat guruhi (NG, n=36)	Tajriba boshida	15 / 41.6%	17 / 47.2%	4 / 11.2%
	Tajriba yakunida	11 / 30.5%	19 / 52.8%	6 / 16.7%
Tajriba guruhi (TG, n=38)	Tajriba boshida	15 / 39.5%	18 / 47.4%	5 / 13.1%
	Tajriba yakunida	4 / 10.5%	19 / 50.0%	15 / 39.5%

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tajriba yakunida TGda past darajadagi talabalar soni 39.5% dan 10.5% gacha kamaydi, yuqori daraja esa 13.1% dan 39.5% gacha, ya'ni 26.4% ga oshdi. NGda esa yuqori daraja atigi 5.5% ga o'sgan, xolos.

Tadqiqot natijalari raqamli ta'lim muhitining an'anaviy o'qitish tizimidan bir qancha didaktik ustuvorliklari borligini ko'rsatdi. Tajriba guruhi talabalari maktablardagi pedagogik amaliyotlari davomida raqamli vositalarni qo'llab, quyidagi uslubiy yutuqlarga erishdilar: Abstrakt tushunchalarni vizuallashtirish: Fizikada ko'z bilan ilg'ab bo'lmaydigan jarayonlarni (elektronlarning harakati, magnit maydon chiziqlari, fotoeffekt hodisasi, atom yadrosining parchalanishi) PhET va Crocodile Physics dasturlari yordamida dinamik modelda ko'rsatish dars samaradorligini oshirdi; Eksperimentlar aniqligi va vaqt menejmenti: An'anaviy laboratoriyalarda o'lchov xatoliklarini hisoblash va grafik chizishga ko'p vaqt sarflanadi. Zamonaviy raqamli datchiklar (masalan, raqamli termometr yoki ostsillograf) qo'llanganda, natijalar lahzada kompyuter ekranida grafik shaklida namoyon bo'ladi. Bu esa darsda vaqtni tejab, asosiy e'tiborni fizik jarayonning mohiyatini muhokama qilishga qaratishga imkon beradi; Ta'limning individuallashuvi: Raqamli muhit maktab o'quvchilariga o'z tempida ishlash, virtual tajribani istalgancha takrorlash imkoniyatini beradi.

Biroq, tadqiqot davomida ba'zi salbiy tendentsiyalar ham kuzatildi. Virtual laboratoriyalarga haddan tashqari ruju qo'yish o'quvchilarda real fizik jihozlar (menzurka, tarozi, dinamometr, ampermetr) bilan ishlashdagi qo'l mehnati ko'nikmalarini (manual ko'nikmalarni) susaytirishi mumkin. Fizika — bu birinchi navbatda real olam fanlaridir.

Shu sababli, biz bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda didaktik mutanosiblik (70/30 tamoyilini) taklif etamiz: darsning 70 foizi real tajriba va asboblarni ishlashga, 30 foizi esa jarayonni raqamli datchiklar bilan chuqurroq tahlil qilish yoki virtual modelda umumlashtirishga qaratilishi lozim. Raqamli texnologiyalar real eksperimentni inkor etmasligi, balki uni to'ldirishi shart.

XULOSA. Olib borilgan nazariy va amaliy tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi: Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak fizika o'qituvchilarini tayyorlash — zamonaviy ta'lim tizimining eng dolzarb ehtiyojlaridan biridir. Bu jarayon faqat talabalarning kompyuter savodxonligini oshirish bilan cheklanmay, balki raqamli texnologiyalarni fizika didaktikasi bilan tizimli integratsiyalashni taqozo etadi; Ishlab chiqilgan uch bosqichli (propedevtik, integratsion, professional) uslubiy model talabalarda fanni yangicha loyihalash ko'nikmasini rivojlantirdi. Natijada tajriba guruhida yuqori darajadagi raqamli-pedagogik kompetentlik ko'rsatkichi 26.4% ga oshdi va bu natija Styudent kriteriyi orqali statistik jihatdan tasdiqlandi; Fizika ta'limida raqamli vositalardan foydalanishda real va virtual eksperimentlarning optimal mutanosibligini (70/30) ta'minlash zarur. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari o'quv rejalariga "Fizika ta'limida raqamli didaktika va modellashirish" kabi maxsus amaliy kurslarni kiritish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 oktyabrda "Axborot texnologiyalari sohasida ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ularni IT-industriya bilan integratsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4851-sonli Qarori.
2. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Ta'limda masofaviy texnologiyalardan foydalanish metodikasi. – Toshkent: Akademiya, 2014. – 180 b.
3. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishning nazariy-metodologik asoslari: Ped. fan. dokt. diss. – Toshkent, 2007. – 320 b.
4. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDP, 2006. – 160 b.
5. Suyarov K.T. Fizikadan laboratoriya mashg'ulotlarida zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish: Ped. fan. nomz. diss. – Toshkent, 2009. – 145 b.
6. Wieman C. E., Adams W. K., Loeblein P., Perkins K. K. Teaching Physics Using PhET Simulations // The Physics Teacher. – 2010. – Vol. 48. – No. 4. – Pp. 225-227.
7. Bergmann J., Sams A. Flip Your Classroom: Talk to Every Student in Every Class Every Day. – International Society for Technology in Education, 2012. – 122 p.
8. Robert I. V. Digital transformation of education: challenges and prospects // Journal of Physics: Conference Series. – IOP Publishing, 2020. – Vol. 1691. – No. 1. – P. 012124.

Muallif:

Boqiyev Sarvar Tangirqul o'g'li - GulDU mustaqil izlanuvchisi.

UDK: 378.147:004

METHODOLOGICAL SYSTEM FOR TRAINING FUTURE INFORMATION TEACHERS USING THE CREDIT-MODULE SYSTEM

KREDIT-MODUL TIZIMIDA BO'LAJAK INFORMATIKA O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHNING METODIK TIZIMI
МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ ПО КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Ergashev Baxtiyor Baxriddinovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: baxtiyor-ergashev-2024 @gmail.com

ABSTRACT. The article systematically analyzes the problems of improving the methodical training of future computer science teachers within the credit-module system (ECTS) in higher pedagogical education. The study highlights the didactic potential of independent learning, the international TPACK model, project-based learning (PBL), and the integration of artificial intelligence (AI) tools into teaching methodology. The practical effectiveness of the developed innovative methodical model is justified using mathematical and statistical methods (Student's t-test).

Keywords: credit-module system, ECTS, computer science teacher, methodical training, independent learning, TPACK model, project-based learning, artificial intelligence, Student's t-test.

Annotatsiya. Maqolada oliy pedagogik ta'limda kredit-modul tizimi (ECTS) sharoitida bo'lajak informatika o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirish muammolari tizimli tahlil qilingan. Tadqiqotda bo'lajak pedagoglarning kasbiy va metodik kompetensiyalarini rivojlantirishda mustaqil ta'limning didaktik imkoniyatlari, TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) xalqaro modeli, loyihaga asoslangan ta'lim (Project-Based Learning) hamda sun'iy intellekt (AI) vositalarini o'qitish metodikasiga integratsiya qilish masalalari yoritilgan. Ishlab chiqilgan innovatsion metodik modelning amaliy samaradorligi matematik-statistik metodlar (Styudentning t-kriteriyi) yordamida asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: kredit-modul tizimi, ECTS, informatika o'qituvchisi, metodik tayyorgarlik, mustaqil ta'lim, TPACK modeli, loyihaga asoslangan ta'lim, sun'iy intellekt, Styudent mezoni.

Аннотация. В статье системно проанализированы проблемы совершенствования методической подготовки будущих учителей информатики в условиях кредитно-модульной системы (ECTS) в высшем педагогическом образовании. В исследовании освещены дидактические возможности самостоятельного обучения, международная модель TPACK, проектное обучение (PBL) и интеграция инструментов искусственного интеллекта (AI) в методику преподавания. Практическая эффективность разработанной инновационной методической модели обоснована с применением математико-статистических методов (t-критерий Стьюдента).

Ключевые слова: кредитно-модульная система, ECTS, учитель информатики, методическая подготовка, самостоятельное обучение, модель TPACK, проектное обучение, искусственный интеллект, критерий Стьюдента.

Kirish. Zamonaviy globallashtirish va iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida umumta'lim maktablarida informatika va axborot texnologiyalari fanlarini o'qitish mazmuni tubdan o'zgardi. Bugungi kunda umumta'lim maktablari bitiruvchilaridan nafaqat oddiy foydalanuvchi ko'nikmalari, balki algoritmik fikrlash, ma'lumotlar bazasi bilan ishlash, dasturlash asoslari (xususan, Python tili) hamda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish layoqati talab etilmoqda. Bu esa o'z navbatida oliy pedagogik ta'lim muassasalarida bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlash sifatini yangi didaktik platformaga ko'chirishni taqozo etadi.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimiga Evropa kredit ko'chirish va jamlash tizimining (ECTS) joriy etilishi ta'lim paradigmasini «o'qituvchiga yo'naltirilgan» yondashuvdan «talabaga yo'naltirilgan» (Student-Centered Learning) yondashuvga transformatsiya qildi. Bu tizimda auditoriya soatlari qisqartirilib, umumiy o'quv yuklamasining 50-60 foizi mustaqil ta'limga ajratilgan. Biroq, oliy pedagogik ta'lim amaliyoti tahlili shuni ko'rsatadiki, bo'lajak informatika o'qituvchilarining «Informatika o'qitish metodikasi» (IO'M) moduli bo'yicha mustaqil ta'lim soatlarini tashkil etish mexanizmi an'anaviy xarakterga ega bo'lib qolmoqda. Talabalarning mustaqil ishlari ko'pincha referat yozish yoki tayyor konspektlarni ko'chirish bilan cheklanib, ularning kasbiy-metodik kompetentsiyalarini rivojlantirishga xizmat qilmayapti. Mazkur ziddiyatni bartaraf etish va kredit-modul tizimi sharoitida bo'lajak informatika o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirish tizimli tadqiqot olib borishni talab qiladi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli-faoliyatli yondashuv, kompetentlik yondashuvi hamda raqamli ta'lim muhitida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim kontseptsiyalari tashkil etadi. Zamonaviy xorijiy pedagogikada o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini baholashda TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) modeli keng qo'llaniladi (Mishra & Koehler, 2006). Ushbu modelga ko'ra, informatika o'qituvchisi uchta asosiy bilimlar kesimiga ega bo'lishi shart: Content Knowledge (CK) – fan darajasidagi bilim (informatika, kodlash, IT); Pedagogical Knowledge (PK) – pedagogik-psixologik bilim (o'qitish metodlari, didaktika); Technological Knowledge (TK) – texnologik bilim (dasturiy va texnik vositalar).

Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, unda ilk bor kredit-modul tizimining didaktik imkoniyatlari va xalqaro TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) modeli o'zaro integratsiya qilingan holda bo'lajak informatika o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini oshirish modeli ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari oliy ta'limdagi mustaqil ta'lim jarayonini formal nazoratdan mahsuldor (produktiv) kasbiy faoliyatga yo'naltirishning nazariy va metodologik asoslarini boyitadi.

Pedagogik ta'limni axborotlashtirish va bo'lajak o'qituvchilarning AKT-kompetentligini shakllantirish muammolari mahalliy va xorijlik olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. Xususan, A.A. Abduqodirov va U.Sh. Begimqulovlar o'z ishlarida pedagogik jarayonlarni axborotlashtirishning nazariy-metodik asoslarini yaratganlar, [4]. M. Aripov va boshqalar axborot texnologiyalari fanlarini o'qitishda zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanish metodikasini ishlab chiqqanlar.

Xorijiy tadqiqotchilardan P. Mishra va M.J. Koehler ta'limda texnologiyalarning o'rni baholovchi mashhur TPACK kontseptsiyasini asoslab berganlar. Ushbu model o'qituvchining uchta asosiy bilim sohasini birlashtiradi: Fan mazmunini bilish (Content Knowledge - CK); Pedagogika va didaktikani bilish (Pedagogical Knowledge - PK); Texnologiyalarni bilish (Technological Knowledge - TK).

Biroq, kredit-modul tizimi (ECTS) sharoitida aynan bo'lajak informatika o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini baholash va ularning mustaqil ish soatlarini TPACK modeli asosida loyihalash masalalari pedagogik tadqiqotlarda alohida yo'nalish sifatida etarlicha tadqiq etilmagan.

Tadqiqot davomida tadqiqot maqsadlariga erishish uchun quyidagi metodlar majmuasidan foydalanildi: Oliy ta'lim davlat ta'lim standartlari va o'quv rejalarini qiyosiy-tizimli tahlil qilish; Talabalar va umumta'lim maktablari o'qituvchilari o'rtasida metodik ehtiyojlarni aniqlash bo'yicha anketa so'rovnomalarni o'tkazish; Kvaziprofessional faoliyat muhitida pedagogik kuzatuv va mikro-o'qitish (Micro-teaching) usullari; Pedagogik tajriba-sinov ishlari va olingan natijalarning ishonchligini tekshirish uchun matematik-statistik metodlar (Studentning t-kriteriyi).

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot doirasida bo'lajak informatika o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan yangi didaktik model taklif etildi. Ushbu modelning asosiy mazmuni "Informatika o'qitish metodikasi" moduli bo'yicha ajratilgan mustaqil ta'lim soatlarini Loyihaga asoslangan ta'lim (Project-Based Learning - PBL) kontseptsiyasi asosida qayta qurishdan iborat.

Talabalarga an'anaviy mavzularni konspekt qilish o'rniga, maktab informatika kursining murakkab bloklari bo'yicha kompleks metodik loyihalarni (keysarlarni) ishlab chiqish topshirig'i berildi. Masalan, "Mustaqil ta'lim" moduli doirasida talaba quyidagi majburiy tarkibiy qismlardan iborat shaxsiy metodik loyihasini yaratadi: Maktab dasturidagi muayyan mavzu (masalan, "Python tilida tsikllar") bo'yicha darsning raqamli texnologik xaritasi (LMS uchun); Sun'iy intellekt (ChatGPT) yordamida ishlab chiqilgan didaktik o'yinli stsenariy va baholash mezonlari; Onlayn baholash uchun interaktiv testlar bloki (KahootG'Quizizz platformasida); Elektron metodik portfolio.

Kredit-modul tizimida ushbu uchlikning kesishmasi bo'lgan TPACK — ya'ni «*texnologiyalarni pedagogik metodlar orqali fan mazmuniga integratsiya qilish bilimi*» metodik tayyorgarlikning asosi hisoblanadi. Yurtimiz olimlaridan A.A. Abduqodirov, U.Sh. Begimqulov va M. Aripovlarning ishlarida pedagogik ta'limni axborotlashtirish muammolari o'rganilgan bo'lsa-da, aynan ECTS sharoitida informatika metodikasini o'qitishning transformatsiyasi etarlicha ochib berilmagan.

Kredit tizimi ta'lim traektoriyasini talabaning o'ziga tanlatish imkonini beradi, bu esa bo'lajak o'qituvchida mustaqil metodik qaror qabul qilish layoqatini rivojlantirishni talab qiladi.

Informatika o'qitish metodikasi (IO'M) fani misolida an'anaviy yondashuv va kredit-modul tizimi o'rtasidagi farqlarni izimlashtirish mumkin (1-jadval).

Bo'lajak informatika o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirish maqsadida oliy ta'lim jarayoniga quyidagi innovatsion yondashuvlarni tizimli kiritish taklif etiladi:

Loyihaga asoslangan ta'lim (Project-Based Learning - PBL). Talabalarga "Informatika o'qitish metodikasi" moduli doirasida quruq nazariya o'rniga konkret loyiha vazifasi beriladi. Masalan: «*Maktabning 7-sinfi uchun "Global tarmoqlar va xavfsizlik" mavzusida 1 soatlik interfaol dars paketini ishlab chiqish*». Talaba loyiha doirasida: Darsning texnologik xaritasini tuzadi; Mavzuga oid multimedia mahsulotini yaratadi; O'quvchilarni baholash uchun onlayn test (Kahoot, Quizizz) tayyorlaydi.

Kvaziprofessional faoliyat va mikro-o'qitish (Micro-teaching). Talabalar oliy ta'lim auditoriyasida maktab muhitini sun'iy modellashtiradilar. Bir talaba "O'qituvchi" rolini ijro etib, o'z guruhdoshlariga ("O'quvchilarga") informatikaning eng murakkab

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

mavzusini tushuntirib beradi. Guruhdoshlar va professor-o'qituvchi darsni kuzatib, uning metodik xatolarini, nutqini va texnologiyani qo'llash mahoratini tahlil qiladi.

1-jadval

An'anaviy yondashuv va kredit-modul tizimini taqqoslash

Mezonlar	An'anaviy tizim	Kredit-modul tizimi
Auditoriya soatlari	Yuqori (60-70%), asosan nazariy ma'ruzalar	Past (30-40%), asosan interaktiv muloqot va kasbiy yo'naltirilgan amaliyot
Talabani roli	Passiv tinglovchi, bilimlarni reproduktiv takrorlovchi	Aktiv tadqiqotchi, loyiha muallifi, dars stsenariysi yaratuvchisi
Baholash tizimi	Yakuniy imtihon (bilimni tekshirish)	Kriterial va shakllantiruvchi (portfolio, loyiha himoyasi, metodik kasbiy keyslar)
Mustaqil ta'lim	Referat yozish, konspekt qilish (aksar hollarda formal)	Maktab uchun raqamli didaktik vositalar, dars ishlanmalari va videodarslar yaratish

Sun'iy Intellekt (AI) vositalarini metodikaga integratsiya qilish. Zamonaviy informatika o'qituvchisi darsga tayyorgarlik jarayonini tezlashtirish uchun ChatGPT, Midjourney kabi AI vositalaridan foydalanishni bilishi kerak. Mustaqil ta'lim topshiriqlari doirasida talabalarga AI yordamida dars konspektlarini sifatli tuzish, o'quvchilar uchun didaktik o'yinlar stsenariylarini generatsiya qilish metodlari o'rgatiladi.

Pedagogik tajriba-sinov va natijalar tahlili. Taklif etilgan metodikaning samaradorligini tekshirish maqsadida pedagogika universitetining "Informatika o'qitish metodikasi" yo'nalishi 3-kurs talabalari o'rtasida tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tadqiqotda jami 60 nafar talaba ishtirok etdi. Ular ikki guruhga ajratildi: Nazorat guruhi (N=30) an'anaviy dastur asosida va Tajriba guruhi (T=30) biz taklif etgan ECTS mustaqil ta'limiga yo'naltirilgan loyihali metodlar asosida tahsil oldilar.

Talabalarining metodik tayyorgarlik darajasi 3 ta mezon (Texnologik, Didaktik, Ijodiy-metodik) bo'yicha 100 ballik shkalada baholandi. Tajriba yakunida quyidagi natijalar qayd etildi:

Darajalar	Nazorat Guruhi (N-30)	Tajriba Guruhi (T-30)
Yuqori	(86-100) [15%]	[45%]
O'rta	(71-85) [50%]	[40%]
Qoniqarli	(60-70) [35%]	[15%]

Nazorat guruhida yuqori ko'rsatkich 15% ni tashkil etgan bo'lsa, talabalarining asosiy qismi (50%) o'rta darajani ko'rsatdi.

Tajriba guruhida esa loyihali o'qitish va raqamli portfolio tizimining qo'llanilishi natijasida yuqori darajali metodik kompetentsiyaga ega talabalar 45% ni tashkil etdi. Qoniqarli daraja esa 35% dan 15% gacha kamaydi.

Bu natijalar kredit-modul tizimida talabalarining mustaqil ishlarini to'g'ri metodik loyihalarga yo'naltirish ularning kasbiy layoqatini sezilarli darajada oshirishini isbotlaydi.

Ushbu modelning amaliy samaradorligini tekshirish maqsadida pedagogika universitetining "Informatika o'qitish metodikasi" yo'nalishi 3-kurs talabalari (jami 60 nafar) o'rtasida tajriba-sinov ishlari o'tkazildi. Talabalar ikki guruhga ajratildi: Nazorat guruhi ($n_1 = 30$, an'anaviy o'qitish) va Tajriba guruhi ($n_2 = 30$, taklif etilgan loyihali-kompetentsiyaviy model).

Tajriba yakunida talabalarining metodik tayyorgarlik darajasi (100 ballik shkalada) baholandi. Natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan:

2-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlaridagi ko'rsatkichlar tahlili

Guruhlar	Nafar (n)	O'rtacha ball ($\bar{X}$)	Dispersiya (S^2)	Standart og'ishi (S)
Tajriba guruhi (X_1)	30	84.50	38.45	6.20
Nazorat guruhi (X_2)	30	76.20	52.12	7.22

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kredit-modul tizimida talabalarining mustaqil ta'lim soatlarini to'g'ri loyihalashtirish ularning kasbiy layoqatiga bevosita ta'sir etadi. Nazorat guruhidagi talabalar nazariy jihatdan yaxshi bilimga ega bo'lsalar-da, amaliyotda ushbu bilimlarni maktab o'quvchilariga etkazishda (ya'ni pedagogik va texnologik bilimlar integratsiyasida – TPACK) qiyinchiliklarga duch keldilar. Tajriba guruhida esa loyihali ta'lim va mikro-o'qitish metodlarining qo'llanilishi natijasida talabalarda mustaqil metodik qaror qabul qilish va darsda yuzaga keladigan kasbiy muammolarni (keyslarni) bartaraf etish ko'nikmasi shakllandi. Ayniqsa, raqamli portfolio tizimi talabalarda refleksiv fikrlashni rivojlantirdi.

XULOSA. Olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari asosida quyidagi xulosalarga kelindi: Kredit-modul tizimi sharoitida bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlash an'anaviy axborot uzatish usulidan voz kechib, talabalarining mustaqil kasbiy-ijodiy faoliyatini faollashtirishni talab qiladi; Bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini baholash va rivojlantirish xalqaro TPACK modeli talabalariga muvofiq texnologik, pedagogik va fan mazmuni bilimlarining uzviy birligida amalga oshirilishi lozim; Mustaqil ta'lim soatlari doirasida loyihaga asoslangan ta'lim (PBL) va sun'iy intellekt vositalarini joriy etish talabalarining metodik kompetentsiyasini o'rtacha 10-12% ga oshirish imkonini beradi, bu esa o'tkazilgan matematik-statistik tahlil (Student mezon) orqali o'z tasdig'ini topdi.

Kredit-modul tizimida bo'lajak informatika o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirish – ta'lim sifatini oshirishning ustuvor omilidir. Tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi: Ma'ruzalarni kamaytirib, mustaqil ta'limni loyiha

vositasida (PBL) tashkil etish talabalarda reproduktiv bilimdan mahsuldor kasbiy faoliyatga o'tishni ta'minlaydi; Bo'lajak o'qituvchining metodik tayyorgarligi TPACK modeli asosida qurilishi, unda texnik ko'nikmalar pedagogik mahorat bilan uyg'unlashishi lozim; Baholashning an'anaviy usullaridan voz kechib, elektron portfolio va kriterial baholashni joriy etish talabalarning o'z ustida mustaqil ishlash motivatsiyasini kuchaytiradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrda «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5847-sonli Farmoni.
2. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017-1054.
3. Abduqodirov A.A., Pardaev A.H. Ta'limda masofaviy texnologiyalarni tashkil etish bo'yicha uslubiy qo'llanma. – T.: Akademiya, 2014. – 144 b.
4. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishning nazariy-metodik asoslari. PED. fan. dok. diss. – T., 2007. – 260 b.
5. Aripov M. va boshqalar. Informatika. – T.: Oliy ta'lim, 2020. – 230 b.
6. Jonassen, D. H. (2000). Transforming learning with technology: A constructivist perspective. *Educational Technology*, 40(2), 21-25.

Muallif:

Ergashev Baxtiyor Baxriddinovich - Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

UDC 372.881.111.1

FORMATION OF KEY COMPETENCIES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING: MODERN PEDAGOGICAL APPROACHES

INGLIZ TILINI O'QITISHDA ASOSIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH: ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

ФОРМИРОВАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Sharipova Mukhabbat

National pedagogical university of Uzbekistan named after Nizami. 100185, Tashkent, Chilanzar district, avenue Bunyodkor, 27

E-mail: m-sharipova2026-1@gmail.com

Abstract: One of the most dominant models of contemporary education, especially in the sphere of foreign language instruction, is the competency-based approach. In the context of English language education, the development of essential competencies helps learners to use their knowledge, skills, attitudes and values successfully in real-life communication settings. The present research is devoted to the technique of development of key competencies in teaching the English language. The study considers pedagogical ways of creation of communicative competence of students. The paper touches upon the theoretical basis of competency-based education, analyses contemporary teaching techniques and stresses the need of learning-centered instruction for the development of linguistic, socio-cultural, strategic and digital competences. The results revealed that the combination of communicative language education, task-based learning, collaborative activities and digital technology is a tremendous enhancer of learners' competence development. The research indicates that the development of successful competencies involves systematic instructional design, genuine learning activities, and ongoing assessment procedures that are linked with educational standards and the requirements of learners.

Keywords: competency-based education, communicative competence, English language teaching, learner-centered approach, language skills, digital competence, task-based learning, foreign language education.

Annotatsiya: Kompetensiyaviy yondashuv zamonaviy ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ingliz tilini o'qitishda kompetensiyalarni shakllantirish o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malaka va qadriyatlarini real hayotiy vaziyatlarda samarali qo'llash imkonini beradi. Ushbu maqolada ingliz tilini o'qitishda asosiy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi hamda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlar tahlil qilinadi. Tadqiqot kompetensiyaviy ta'limning nazariy asoslarini ko'rib chiqadi, zamonaviy o'qitish metodlarini tahlil qiladi va o'quvchi markazli ta'limning lingvistik, sotsiokultural, strategik va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishdagi rolini yoritadi. Natijalar kommunikativ o'qitish, vazifaga asoslangan ta'lim, hamkorlikdagi faoliyatlar va raqamli texnologiyalar integratsiyasi kompetensiyalarni shakllantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kompetensiyaviy ta'lim, kommunikativ kompetensiya, ingliz tilini o'qitish, o'quvchi markazli yondashuv, til ko'nikmalari, raqamli kompetensiya, vazifaga asoslangan ta'lim, chet tili ta'limi.

Аннотация: Компетентностный подход является одним из наиболее значимых направлений современной системы образования. В преподавании английского языка формирование ключевых компетенций позволяет учащимся эффективно применять знания, умения, навыки и ценности в реальных коммуникативных ситуациях. В данной статье рассматривается методика формирования ключевых компетенций в процессе обучения английскому языку и анализируются педагогические подходы, способствующие развитию коммуникативной компетенции обучающихся. Исследование раскрывает теоретические основы компетентностного образования, анализирует современные методы обучения и подчеркивает роль личностно-ориентированного обучения в развитии лингвистической, социокультурной, стратегической и цифровой компетенций. Результаты показывают, что интеграция коммуникативного обучения, обучения на основе заданий, совместной деятельности и цифровых технологий способствует эффективному формированию компетенций учащихся.

Ключевые слова: компетентностное образование, коммуникативная компетенция, преподавание английского языка, личностно-ориентированный подход, языковые навыки, цифровая компетенция, обучение на основе заданий, иноязычное образование.

Introduction. The fast expansion of globalization, digital technology and worldwide communication has drastically changed the aims of contemporary education. Educational systems worldwide are progressively emphasizing the development of competences that allow learners to use knowledge and abilities successfully in real life settings, rather than just duplicating theoretical material [1]. Hence, competency-based education has become a guiding paradigm in curriculum design and instructional practice.

The idea of competence has become especially important in the area of foreign language education because of the increasing need to communicate effectively in multilingual and multicultural settings. The importance of English as an international language in academic, professional and social domains. Thus, English language teaching (ELT) is aimed at developing the linguistic knowledge of learners and at fostering a variety of competences essential for effective communication and lifetime learning [2].

The term of competence was initially articulated by Chomsky [3] who differentiated between linguistic competence and linguistic performance. Later, Hymes [4] extended this to communication competence by emphasizing the capacity to use language correctly in different social circumstances. Since then, communicative competence has been one of the primary aims of language training. In contemporary educational schemes such as the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) [5], language acquisition is seen as a fundamental element for the development of different competences. These competences include linguistic competence, sociolinguistic competence, pragmatic competence, intercultural competence, strategic competence and digital competence. Together they allow learners to engage successfully in communication and to adapt to a variety of language and cultural settings.

The shift from knowledge-based to competency-based education is part of wider trends in educational philosophy. Traditional techniques usually concentrated on memorizing grammatical rules and vocabulary items, whereas competency-based approaches emphasize meaningful language usage, problem-solving ability, critical thinking, cooperation and learner autonomy [6]. Consequently, English language instructors are increasingly required to provide a learning environment that supports the development of these skills.

Research has shown that competency-based education has a favorable impact on students' motivation, engagement, and academic accomplishment [7]. Learners who are actively engaged in real communicative activities tend to gain better language skills and more confidence in using English. Additionally, competency-based programs encourage students to become autonomous learners who can apply their knowledge beyond the classroom [8].

Various pedagogical techniques have been developed for the development of competencies in English language instruction. The most common methods utilised in today's language teaching are Communicative Language Teaching (CLT), Task-Based Language Teaching (TBLT), project-based learning, collaborative learning and technology-enhanced teaching [9]. The approaches are based on the involvement, interaction and communication of learners in actual contexts and hence they assist the development of important competences.

Recently, Uzbekistan's educational reforms have been increasingly directed towards the introduction of competency-based curriculum at various levels of education. Teaching foreign languages has become a national priority, especially after the government's efforts to improve language competency and the standards of education, in accordance with international frameworks [10]. This makes the comprehension of efficient techniques of the competence creation in teaching English language academically and practically crucial.

While there is increased interest in competency-based education, implementing competency-based learning has its hurdles. Teachers have to encounter obstacles in choosing suitable teaching techniques, preparing genuine assessment instruments, and incorporating competence development into current curriculum [11]. Therefore, there is a need for more study to find effective pedagogical techniques for the development of competences in English language classes.

The research's relevance is associated with the study of methodological foundations of competence development in teaching English and the search for current pedagogical techniques that would promote the successful construction of competencies. The research aims to bridge theory and practice in education to generate practical suggestions for language instructors, curriculum designers and educational policy makers.

The major purpose of the research is to study the technique of formation of key competences in teaching English and to discover pedagogical methods that successfully promote the development of competences among learners.

The project intends to solve the following research questions:

1. What are the core abilities to be cultivated via English language teaching?
2. What are the best teaching methods for developing competency?
3. How may competency-based teaching boost learners' communicative and general language skills?
4. What are the obstacles and possibilities of competency-based English language education implementation?

The hope is that by tackling these concerns we may contribute to the advancement of English language teaching techniques and to assist the development of learners who can use English successfully in academic, professional and intercultural situations.

Literature Review. The Concept of Competency in Education. Competency has become one of the main concepts of the modern educational philosophy and practice. Worldwide, educational changes are increasingly orientated on the development of competences of learners rather than just the transmission of theoretical knowledge. Competency-based education is about the capacity to apply information, skills, attitudes and values in real world circumstances [12].

Competencies, as defined by the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), are the ability to respond efficiently to complex demands by mobilising resources of a cognitive, practical, social and emotional nature [13]. This approach emphasises that education should equip learners for academic achievement as well as for professional and social engagement in a quickly changing environment.

Competency based approach is very much different from conventional content focused training. Traditional educational approaches tend to concentrate on the memorisation and repetition of material, whereas competency-based education focuses on practical application, critical thinking, problem-solving, communication, and lifelong learning abilities [14].

Competencies are of special importance in language education because language acquisition by its very nature requires the capacity to make use of information in actual communicative situations. Therefore, modern English language teaching increasingly adopts competency-oriented methodologies that support learners' active participation in communication and meaningful language use.

English Language Teaching Based on Competency. Competency-Based Education (CBE) arose as a reaction to the shortcomings of traditional educational methods. In foreign language education, CBE emphasises on what learners can accomplish with the language, rather than on what grammatical structures they have mastered [15].

Richards and Rodgers [16] state that competency-based language training focuses on the visible and quantitative results that indicate learners' capacity to execute communicative activities effectively. This method is very similar to modern educational requirements and international linguistic frameworks.

Competency-based education in English language teaching needs a change from teacher-centered teaching to learner-centred approaches. Learning is an active process where learners build knowledge via interaction, cooperation and problem solving activities. Teachers are facilitators for the achievement of competences in learners, not only information transmitters [17].

Competency-based education increases learner motivation, engagement and language proficiency as students see the connection of what they learn to their real life [18]. Competency-based methods promote the autonomy and responsibility of learners in their learning processes.

Communicative Competence as the Primary Goal of ELT. Communicative competence is one of the most significant notions in language teaching. The word was created by Hymes [4] as a reaction to the Chomsky's idea of linguistic competence. Linguistic competence is about understanding of grammar. Communicative competence is about the capacity to use language correctly in social circumstances.

Canale and Swain [19] have extended the notion by providing a model consisting of four inter-related components: 1. Grammatical Competency. 2. Sociolinguistic Skills. 3. Discourse Competence. 4. Strategic Competency

Grammaticality competence. Grammatical competence relates to understanding of vocabulary, pronunciation, syntax, morphology and sentence structure. It helps learners to develop linguistically correct speech and written materials [20].

Sociolinguistic Competencies. Sociolinguistic competence entails knowledge of the social and cultural norms of language usage. Learners need to be able to choose the proper language forms for a particular situation, audience and goal [21].

Discourse Competency. Discourse competence is the capacity to put words together into coherent and cohesive spoken or written writings. This competency helps learners to make logical connections between concepts and to keep a meaningful conversation [22].

Strategy Competence. Strategic competence involves the use of communication strategies to overcome linguistic limitations or communication problems. Learners adopt a number of tactics, including paraphrase, requests for clarification, and non-verbal communication to reach communicative objectives [19].

Combined, these qualities constitute good language usage and are the fundamental goals of contemporary English language instruction.

Common European Framework of Reference (CEFR). The Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) has affected foreign language teaching globally [5]. The framework offers broad guidance for the teaching, learning and evaluation of languages.

In the CEFR, an action-oriented approach is promoted where language users are considered as social actors carrying out activities in particular situations. This view is similar to that in competency-based education since it focuses on learners' capacity to complete communicative tasks in real world rather than only showing their theoretical knowledge [23].

The CEFR describes linguistic competency as including a number of interrelated components, namely: Linguistic Competence; Sociolinguistic Competence; Pragmatic Competence; Intercultural Competence; Strategic Competence.

The framework also promotes student autonomy, self-assessment and lifelong language learning which are all important features of competency-based education.

Many educational systems, such as language education reforms in Uzbekistan, have incorporated CEFR principles to enhance language teaching and to match the national standards with international norms [10].

Linguistic competence in English teaching. Linguistic skill remains a basic competency in foreign language acquisition. It includes grammar, vocabulary, pronunciation, spelling, and syntax [24].

Although modern language training is communication orientated, academics nevertheless acknowledge the relevance of linguistic competence as a base for successful language usage. As Larsen-Freeman [25] states, "linguistic knowledge is the structural framework within which meaningful communication occurs".

Studies show that students with higher language skills have more accurate speaking and writing skills. Also, language proficiency is strongly related to the learners' confidence and communication efficiency [26].

Thus, current competency-based training tries to link language growth with communicative practice, rather than seeing grammar and communication as distinct components.

Sociocultural competence in cross-cultural communication. The growing relevance of sociocultural competency in language instruction is a result of globalization. Effective communication includes not just language expertise but also awareness of cultural norms, values, traditions, and communication conventions [27].

Byram [28] describes intercultural competence as the capacity to connect successfully with persons from diverse cultural backgrounds, showing respect, openness and cultural knowledge.

English language teaching Intercultural competency may be built by: Authentic materials; Cultural discussions; International projects; Literature and media analysis; Cross-cultural communication activities.

Research shows that learners developing sociocultural competency are more equipped for engagement in global communication and international professional situations [29].

Digital Competence in the Teaching of Modern Languages. Educational technology has developed rapidly and digital competence has become an important part of language acquisition. Digital competence is the capacity to utilize digital technologies successfully, ethically and critically in learning, communication and problem solving [30].

The use of technology in teaching English language has revolutionized the conventional methods of education. Online learning platforms, virtual classrooms, language learning programs and artificial intelligence technologies [31] present new options for competence development for learners.

Digital competence facilitates language acquisition via allowing learners to: Access to real language materials; Engage with audiences throughout the globe; Collaborate online; Be a self-learner; Build information literacy.

Recent research show that technology-enhanced language learning may dramatically boost student engagement, motivation and communication ability [32].

Pedagogical Approaches to the Competency Formation. The current ways of teaching are some of the techniques for competence development in English language instruction.

Communicative Language Teaching (CLT). Communicative Language Teaching focuses on meaningful contact and real life conversation [33]. Competencies are built up by having learners participate in communication activities which are similar to real-life circumstances.

Task-Based Language Teaching (TBLT). Task-Based Language Teaching emphasises the performance of meaningful activities rather than isolated language forms [34]. At the same time, fulfilling tasks develops linguistic, strategic and communication competences.

Cooperative Learning. Collaborative learning is the joint effort of learners to reach common objectives. Studies show that collaborative activities improve communication abilities, critical thinking and social competency [35].

Project Based Learning. Project-based learning is an extended inquiry where learners use knowledge and abilities to address real-world challenges. This encourages individualism, innovation, cooperation and communication [36].
technology-supported learning. Technology-enhanced training offers flexible and engaging learning experiences that promote numerous skills concurrently [31].

Research Gap. There is a lot of study on competency-based education; yet, several areas remain under-researched. First, studies frequently tend to concentrate mostly on communication competence and pay less attention to the connection among linguistic, social, strategic and digital abilities [37].

Second, studies on the creation of competence in specific educational environments are few, especially in developing countries experiencing educational reform [38].

Third, instructors often face practical barriers in applying competency-based approaches, including assessment obstacles, limitations in curriculum, and absence of instructional resources [39].

These gaps point to the need for more research into successful approaches to developing competencies in English language education.

Summary of literature review. The research examined suggests that competency-based education has emerged as a dominating paradigm in the present English language instruction. Researchers often emphasise the need to build communicative, linguistic, sociocultural, strategic and digital competences to equip learners for successful engagement in global communication. Modern pedagogical techniques such as Communicative Language Teaching, Task-Based Language Teaching, collaborative learning, project-based learning and technology-enhanced education provide useful chances for competence creation. The research also indicates that effective competence development involves learner-centred teaching, genuine communication, and structured assessment techniques that are linked with educational goals.

Research Design. Research Design. This study used a mixed method research design including quantitative and qualitative methodologies. The quantitative component assessed the efficiency of competence-based teaching approaches in the English language acquisition, while the qualitative component gave insights into students' perspectives and experiences in terms of competency development.

The purpose of the research was to explore the impact of competency-oriented teaching on learners' communicative competence, linguistic competence, sociocultural competence, and digital competence.

The independent variable of the research was competence-based teaching and the dependent variables were students' competency development and English language performance.

Participants. The study involved 80 undergraduate students enrolled in English language courses at a higher educational institution in Uzbekistan.

Participants were divided into two groups: Experimental Group (40 students); Control Group (40 students)

The experimental group received competency-based instruction using communicative and task-based methods, whereas the control group followed traditional teacher-centered instruction.

Table 1

Demographic Information of Participants			
Variable	Category	Frequency	Percentage (%)
Gender	Female	50	62.5
Gender	Male	30	37.5
Age	18–20	46	57.5
Age	21–23	34	42.5
Experimental Group	Students	40	50.0
Control Group	Students	40	50.0

Instruments. Data gathering was done using several research tools. Competency Assessment Exam. A 50-item competence assessment exam was designed to measure learners' skills in the following areas: Language Proficiency. Competence in Communication Sociocultural competence. Skills in strategy Competence in digital technology

The highest possible score was 100 points. English Language Proficiency Test A standardized English proficiency exam was conducted pre-test and post-test intervention. The test measured: Reading; Writing; Listening; Speaking; Grammar & Vocabulary.

Student Survey. The students' impressions were obtained using a Likert-scale questionnaire on competency-based learning. The questionnaire had 20 statements measuring: Inspirational; Participation; Confidence in Communication; Use of Technology.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Interactive learning experiences. Classroom Observations. During the research structured classroom observations were carried out to observe the teaching techniques and student involvement.

Process. The trial was 12 weeks long. Pre-test. Both groups finished: Competency Evaluation Examination; English Achievement Test; Results showed no significant differences between the groups at the beginning of the trial. Phase 2: Instructional Intervention. The experimental group was involved in: Activities for Communicative Language Teaching; Projects for Task-Based Learning; Interactive learning experiences; Digital learning activities; Assignments from presentations; Problem solving conversation.

In the control group, typical training was maintained, focusing on grammatical explanations, textbook exercises, and teacher-centered sessions. Phase 3: After test. The post-intervention evaluations were the same for both groups. The acquired data were analysed using descriptive statistics and comparative analysis.

Data analysis. The following statistical methods were used: Mean Scores; Standard Deviation; Percentage breakdown; Comparing. Data were analysed using SPSS software. Statistical significance was accepted at the 0.05 level.

Results. Results of Pre-Test. The baseline evaluation indicated that the two groups had comparable levels of competence prior to the intervention

Table 2

Pre-Test Results		
Competency Area	Experimental Group	Control Group
Linguistic Competence	61.4	60.9
Communicative Competence	58.2	57.8
Sociocultural Competence	55.6	56.1
Strategic Competence	57.4	57.0
Digital Competence	59.1	58.6

The results indicate that the two groups were relatively equivalent prior to the instructional intervention.

Post-Test Results. Following the twelve-week instructional period, notable differences emerged between the groups.

Table 3

Post-Test Results		
Competency Area	Experimental Group	Control Group
Linguistic Competence	82.5	69.7
Communicative Competence	87.3	68.9
Sociocultural Competence	80.6	66.4
Strategic Competence	84.8	67.2
Digital Competence	89.4	65.8

The experimental group demonstrated substantially higher scores across all competency areas compared to the control group.

Improvement in English Language Achievement. The effectiveness of competency-based instruction was further reflected in overall English language achievement.

Table 4

English Achievement Scores			
Group	Pre-Test Mean	Post-Test Mean	Improvement
Experimental Group	61.8	85.2	+23.4
Control Group	62.1	71.3	+9.2

The findings indicate that students exposed to competency-based instruction achieved significantly greater improvement than those receiving traditional instruction.

Students' Perceptions of Competency-Based Learning. Questionnaire responses revealed positive student attitudes toward competency-oriented instruction.

Table 5

Student Perceptions	
Statement	Agree (%)
Learning activities improved communication skills	92
Tasks increased motivation	89
Collaborative work enhanced learning	86
Technology supported language development	94
Competency-based activities were useful	91

The majority of students expressed favorable opinions regarding competency-based teaching methods.

Results of the Classroom Observation. Classroom observations highlighted many distinctions between the two educational styles. In the group of experimental rats: Students were involved actively in debates. Learners were more confident in English speaking. Collaboration and communication via group work. Technology was successfully employed to assist learning.

Students who are more engaged and motivated. By comparison, the control group used more explanations by teachers and solo tasks, which means less contact.

Results Discussion. The findings show that competency-based training is crucial in developing core competences in English language teaching. The results are in line with prior research highlighting the usefulness of communicative and task-based approaches [16], [33], [34]. Competency-oriented education exposed learners to increased conversational abilities, greater language competence, and stronger digital literacy skills.

Moreover, the great advances in sociocultural and strategic competences suggest that the teaching of contemporary languages should not be limited to the conventional grammar-based approach but should also include actual communication experiences.

These favorable student views add to the argument that competency-based approaches motivate, engage and promote learner autonomy. In conclusion, the results imply that competency-based training is an excellent framework to prepare learners to use English effectively in academic, professional and intercultural situations.

Discussion. The outcomes of this research show that competency-based training has a positive significant effect on the development of core competences in English language teaching. The findings showed that students involved in competency-oriented learning activities reached a much greater level of linguistic, communicative, sociocultural, strategic and digital competence than students that studied in the conventional way.

The results are in line with the theoretical assumptions of competency-based education that stress on the learner's capacity to use knowledge and skills in real life situations, instead of memorizing information [12], [14]. The findings further support the notion that successful language acquisition involves active participation in meaningful communication and problem-solving tasks [16].

The most important result is the enhancement of communication skills of students of the experimental group. The ultimate aim of contemporary language education is still communicative competence, which is the learners' capacity to use language effectively and properly in real-life circumstances [4], [19]. The higher results of the experimental group in the post-test show that communicative and task-based teaching techniques are effective in fostering the development of this skill. The research also showed a significant increase in verbal skills. While the focus on communication is a common feature of modern language education, the results indicate that communicative training may also assist grammatical and lexical growth. This finding is in line with Larsen-Freeman's [25] notion that linguistic competence and communicative competence should be seen as complimentary rather than conflicting goals.

Another important finding concerns sociocultural competence. Students engaged in collaborative conversation, cultural analysis activities and project-based assignments showed a stronger knowledge of cultural differences and communication norms. The finding confirms Byram's [28] assertion that intercultural awareness is a vital aspect of effective language usage in a globalized world.

The great increase in digital competence is especially striking considering the rising importance of technology in schooling. Students who consistently utilized digital tools, online materials, and virtual communication platforms gained greater technology and information literacy abilities. These results are consistent with other studies that have highlighted the value of using digital tools into language teaching [30], [31].

Furthermore, the favorable impressions of the students stated in the questionnaire indicate that competency-based approaches increase learner motivation and engagement. Students have opportunity to collaborate, engage in real communication and learn with the use of technology. The improved performance levels may be due in part to the increased motivation among learners in the experimental group.

Despite these favorable results, there are numerous limitations of competency-based education that need to be noted. Teachers may need more training on how to create successful competency-based activities and evaluations. Educational institutions may also need to offer technical and curricular resources to allow for effective implementation.

The overall results show that the competency-based approach to teaching English offers an excellent framework for educating learners to fulfil the linguistic, social, and professional demands of the twenty-first century.

Conclusion. The current investigation focused on the technique of creating core abilities in teaching English language and the efficacy of competency-based instructional methods. The results indicated that competency-based education plays an important role in the development of communicative, linguistic, sociocultural, strategic, and digital capabilities of EFL learners. Students participating in competence-based learning activities showed better success and greater competency development than students exposed to conventional teaching. The research verified that contemporary pedagogic techniques include Communicative Language Teaching, Task-Based Language Teaching, collaborative learning, project-based learning and the use of technology in teaching and learning give great chances for competence creation. These methods promote active engagement, real communication, critical thinking and learner autonomy. The findings also point to the significance of including competence development into curriculum design and classroom practice. English language education should not concentrate simply on understanding of the language but also on learners' capacity to use this knowledge successfully in academic, professional and intercultural settings.

In conclusion, competency-based instruction is a successful and relevant method to English language teaching in modern educational settings. It offers learners many competences at the same time, making them confident, autonomous and effective users of English in a fast-changing global community. Practical Implications

Following the outcomes of this investigation the following suggestions are made: 1. English language instructors should employ competency-based teaching methods, focusing on meaningful conversation and real language usage. 2. Language learning goals should include communicative, sociocultural, strategic and digital capabilities for curriculum makers. 3. Educational institutions should offer professional development opportunities for instructors for successful implementation of competency-oriented approaches. 4. Classroom activities should encourage teamwork, critical thinking and problem-solving abilities. 5. Technology has to be embedded systematically into language teaching, so that digital competences may be developed. 6. Assessment procedures should assess learners' abilities to use language skills in actual circumstances and not just theoretical knowledge. 7. Future studies should examine competence development across different educational levels and throughout varying cultures.

References:

1. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge, MA: MIT Press, 1965. – 251 p.
2. Richards J.C. Curriculum Development in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. -336 p.
3. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. – New York: Pearson Education, 2014. – 396 p.
4. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics. – Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269–293.

5. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – Strasbourg, 2020.
6. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p.
7. Nunan D. Task-Based Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – 240 p.
8. Benson P. Teaching and Researching Autonomy in Language Learning. – London: Routledge, 2013. – 296 p.
9. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. – 5th ed. – London: Pearson, 2015. – 446 p.
10. Ministry of Preschool and School Education of the Republic of Uzbekistan. National Educational Development Programs and Foreign Language Reforms. – Tashkent, 2021.
11. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. – New York: Teachers College Press, 2016. – 352 p.
12. Mulder M. Competence-Based Education and Training // The Journal of Agricultural Education and Extension. – 2014. – Vol. 20, No. 3. – P. 305–314.
13. Organisation for Economic Co-operation and Development. The Definition and Selection of Key Competencies. – Paris: OECD Publishing, 2018.
14. Wesselink R., Biemans H., Mulder M., Van den Elsen E. Competence-Based Education // Journal of Curriculum Studies. – 2017. – Vol. 49, No. 2. – P. 179–198.
15. Auerbach E. Competency-Based ESL Education // TESOL Quarterly. – 1986. – Vol. 20, No. 3. – P. 411–428.
16. Richards J.C., Rodgers T.S. Communicative Language Teaching Today. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – 120 p.
17. Littlewood W. Communicative Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 118 p.
18. Deci E., Ryan R. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Springer, 2017. – 372 p.
19. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, No. 1. – P. 1–47.
20. Celce-Murcia M., Larsen-Freeman D. The Grammar Book. – 3rd ed. – Boston: Heinle Cengage Learning, 2015. – 854 p.
21. Savignon S.J. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice. – New York: McGraw-Hill, 2018. – 404 p.
22. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Routledge, 2014. – 374 p.
23. North B. The CEFR Companion Volume and Language Education. – Strasbourg, 2020. – 256 p.
24. Ellis R. Understanding Second Language Acquisition. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 364 p.
25. Larsen-Freeman D. Teaching Grammar // The Handbook of Language Teaching. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2011. – P. 518–542.
26. Nation I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 477 p.
27. Kramsch C. Language and Culture. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 134 p.
28. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. – Bristol: Multilingual Matters, 2021. – 184 p.
29. Liddicoat A.J., Scarino A. Intercultural Language Teaching and Learning. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2018. – 240 p.
30. Ferrari A. Digital Competence in Practice. – Luxembourg: European Commission, 2019. – 92 p.
31. Chapelle C.A. Computer-Assisted Language Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 427 p.
32. Hubbard P. Teaching English with Technology. – London: Routledge, 2020. – 312 p.
33. Thornbury S. How to Teach Speaking. – Harlow: Pearson Education, 2015. – 156 p.
34. Ellis R. Task-Based Language Learning and Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 387 p.
35. Johnson D.W., Johnson R.T. Cooperation and Competition. – Edina: Interaction Book Company, 2017. – 420 p.
36. Thomas J.W. A Review of Research on Project-Based Learning. – San Rafael: Autodesk Foundation, 2015. – 46 p.
37. Kumaravadivelu B. Understanding Language Teaching. – New York: Routledge, 2016. – 272 p.
38. Hyland K. Second Language Writing. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – 328 p.
39. Johnson K. An Introduction to Foreign Language Learning and Teaching. – London: Routledge, 2020. – 344 p.

Author:

Sharipova Mukhabbat – PhD, Teacher. Uzbekistan National pedagogical University.

UDK 372.800.2

FEATURES OF DEVELOPING INFORMATION COMPETENCE OF STUDENTS OF SPECIALIZED SCHOOLS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTAB O'QUVCHILARINING AXBOROT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ШКОЛ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Islomqulov To'polonbek Islomqul o'g'li

Guliston davlat pedagogika instituti. 120100. Guliston shahri, IV mavze

E-mail: islomqulovtupolonbek@gmail.com

Abstract. This article describes the specific aspects of developing information literacy in students in specialized schools in the context of digitalization. It examines the goals and objectives of improving teaching methods for computer science and information technology in specialized schools in the context of digitalization, as well as the development of students' information literacy. To develop information literacy in students in specialized schools, it is necessary to effectively implement subjects using information and communication technologies, based on global educational standards.

Keywords: digitalization, specialized school, information technology, didactic process, competence, information literacy, information culture.

Аннотация. В статье описаны специфические особенности развития информационной грамотности учащихся специализированных школ в условиях цифровизации. Рассмотрены цели и задачи совершенствования методики обучения учащихся информатики и информационных технологий в специализированных школах в условиях цифровизации, а также вопросы развития информационной грамотности учащихся. Для развития информационной грамотности учащихся специализированных школ необходимо эффективно внедрять в учебном заведении предметы, использующие информационно-коммуникационные технологии, на основе мировых образовательных стандартов.

Ключевые слова: цифровизация, специализированная школа, информационные технологии, дидактический процесс, компетенция, информационная грамотность, информационная культура.

Kirish. O'zbekiston taraqqiyotining barcha sohalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari keng qo'llanilib kelinmoqsa. Kelajak avlodni o'qitish tizimi, kasbiy kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qo'yiladigan milliy va jamiyat talablari bo'lgan omillar, shaxsiy va kasbiy hayotining zaruriy qismiga aylanib bormoqda.

Barcha ta'lim muassasalarida raqamlashtirish sharoitida o'quvchilarga Informatika va axborot texnologiyalar fanini o'qitish metodikasini takomillashtirishga bo'lgan ehtiyoj kundan kunga oshib bormoqda. Shu munosabat bilan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida o'rgatish orqali o'quvchining ta'limdagi ahamiyati, ularning umuman mehnat bozoridagi kasbiy funksiyalari oshib ketishi va bu o'z navbatida rivojlantirishga bo'lgan moyillikning oshishiga va kasbiy kommunikativ kompetensiyalarning rivojlanishiga olib keldi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'ekti sifatida raqamlashtirish sharoitida ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarining axborot kompetentligini rivojlantirishga oid tadqiqotlarni o'rganish jarayoni olingan. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Har bir ta'lim muassasalarining ta'lim siyosati, sifati va kasbiy faoliyat imkoniyatlari bilan ijtimoiy himoyalangan, doimiy o'zgaruvchan sharoitlarga moslashgan va kasbiy kommunikativ kompetensiyasi rivojlangan, raqobatbardosh mutaxassislar tayyorgarligini hal etishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Tadqiqotchi I.L.Bimning qayd etishicha, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida amaliy bilimlarni o'z-o'zini tartibga solish va o'z-o'zini tuzatish uchun asos bo'lishini o'z ichiga oladi va o'rganishni anglatadi [1].

Ixtisoslashtirilgan maktablarda raqamlashtirish sharoitida o'quvchilarga Informatika va axborot texnologiyalar fanini o'qitish metodikasini takomillashtirishning maqsadi va vazifasi o'quvchilarning axborot kompetensiyasini rivojlantirishdan iboratdir. Buning uchun har bir ta'lim maskanida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida fanlarni dunyo miqyosida o'rganishning maqsadi va vazifalarni samarali tarzda amalga oshirish juda muhimdir.

Rivojlanishning dastlabki bosqichlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan ta'lim jarayonida foydalanishning dasturlari ishlab chiqildi, ta'lim jarayonida qo'llash borasidagi g'oyalar ijobiy va tanqidiy qayta o'rganib chiqildi, ta'lim jarayonida qo'llashning uslubiy asoslar yaratildi. Dars jarayonida o'qituvchining darsga aralashmasdan faqat axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan to'liq ta'limni tashkil etish mumkinligi to'g'risidagi takliflar rad etildi. Shunday bo'lsada, axborot-kommunikatsiya texnologiyalar nafaqat o'qituvchilarni odatiy, an'anaviy vazifalardan ozod qildi, lekin dasturlash, o'quv materiallari va texnik muvofiqlashtirish bilan bog'liq vazifalarni yukladi.

Buning uchun pedagogika va psixologiya fanlari yutuqlaridan yiroq bo'lgan maxsus bilim va malakalar tizimini ishlab chiqish zarur. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari turli ta'lim imkoniyatlarini belgilaydigan konseptual qonunlar ishlab chiqilgan. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yuqori darajadagi shaxsiylashtirish, ma'lumotlarni tezkor olish va qayta ishlash va muammolarni hal qilish imkoniyatlarini ko'rsatildi.

So'ngi davrda raqamlashtirish sharoitida ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilariga Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish metodikasini takomillashtirishga, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida muloqotni tashkil etishga yo'naltirilib, uning yangi imkoniyatlari ochib berdildi. Yangi axborot manbalariga yo'l ochildi, o'quvchilarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan mustaqil ishlashlari ulushi o'sdi.

Tadqiqotchi D.Sh.Yo'ldoshova o'z ilmiy ishlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositachiligidagi aloqani o'rgatish jarayonida ba'zi an'anaviy o'qitish usullaridan izchil foydalanish imkoniyati, o'zaro ta'sir qilish uchun yangi imkoniyatlarning paydo bo'lishi haqida gapirishga imkon beradi (gipershaxsiy aloqa, o'z-o'zini tanlash taqdimoti, interfaol komponent va boshqalar). Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda yuzaga keladigan kasbiy kommunikativ muammolarni hisobga olmasdan bo'lishi mumkin bo'lmagan (belgilarni filtrlash, g'ayri ijtimoiy xatti-harakatlar, mavjud belgilarini soddalashtirish, haddan tashqari atributasiya (xulosalarga o'tish), mexanomorfizmi ekanligini takidlaydi [2].

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari didaktik jarayon samaradorligining kuchli omili bo'lishi uchun ular ushbu jarayonning maqsad-mazmun dasturiga mos kelishi va pedagogik boshqaruvning asosiy funksiyalarini amalga oshirishga yordam berishi kerak. 1-jadvalda ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun bajarilishi kerak bo'lgan shartlar keltirilgan.

Raqamlashtirish bugungi ta'lim tizimining ajralmas qismiga aylanib, o'qituvchilarning axborot va raqamli texnologiyalar bo'yicha kompetentligini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, o'quvchilarga Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqadigan bo'lsak, "Axborot kompetentligi" bu axborotni izlash, baholash, qayta ishlash va qo'llash bo'yicha ko'nikmalar majmuasi deb ta'rif keltirsak bo'ladi.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalari orqali o'quvchilarga Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish shaxsiy rivojlanish yuzaga keladi. Bu esa, o'qituvchilar o'z faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalanib, o'qitish jarayonini interaktivlashtirishi mumkin. Buning uchun elektron dars ishlanmalari yaratish, onlayn platformalarda dars mashg'ulotlarini olib borish (Google Classroom, Zoom) talab etiladi.

Ixtisoslashtirilgan maktablarda o'quvchilarga Informatika va axborot texnologiyalari fanini yanada dars jarayonini qiziqarli tarzda o'tkazish va ma'lumotlarni oson qabul qilish uchun interaktiv vositalardan foydalanish zarur. Darsni tashkil etishda multimedia

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

materiallar (videolar, animatsiyalar), interaktiv test va o'yin dasturlaridan keng foydalanish kerak. Har bir o'quvchining qobiliyatiga mos resurslarni tanlash uchun raqamli platformalar imkoniyatlaridan samarali foydalanish zarur.

1-jadval.

Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish shartlari

Vaziyat	Mohiyati
Kerakli moddiy asos	Hisoblash dasturlari, qo'shimcha jihozlar, kompyuter dasturlari mavjudligi
O'qituvchining axborot madaniyati	O'qituvchining axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha tegishli tayyorgarligi.
Talabalarning axborot madaniyati	O'qituvchi ishining muvaffaqiyati talabani axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasi qanchalik yaxshi bilishiga bog'liq.
Pedagogik tajribaning mavjudligi	An'anaviy usullarni to'liq qo'llagan o'qituvchi axborot texnologiyalari bilan ishlashni osonlashtiradi. Kompyuter sinfida o'qitish sinflarining an'anaviy rivojlanishi uchun xos bo'lmagan bir qator omillar (talabalarning diqqatini jamlashning yo'qligi, ular va xisoblash dasturlari harakatlarining bir vaqtda emasligi va boshqalar) tufayli murakkablashadi. Axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchidan qo'shimcha aqliy va uslubiy kuch talab qiladi.
Kompyuter dasturlaridan samarali foydalanishni bilish	Axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda tajribasiz bo'lgan o'qituvchilar o'qitishda xisoblash dasturlariga dasturiy ta'minot muhitlaridan har doim ham samarali foydalana olmaydilar; axborot texnologiyalaridan unumli foydalana oladigan yoshi katta tajribali o'qituvchilar, aksincha, xisoblash dasturlarini bilmaganliklari uchun undan asosan foydalanmaydilar.
Tegishli pedagogik dasturiy ta'minotning mavjudligi	O'qitishda turli xil dasturiy vositalar qo'llaniladi. To'liq foydalanishga tayyor dasturlar mavjud bo'lib, ular aralashuvni talab qilmaydi (ular dasturchilar va uslubiy materiallarni ishlab chiquvchi o'qituvchilar bilan hamkorlikda tuziladi). Boshqa dasturlar o'qituvchiga xususiyatlar, vazifalar, misollar va boshqalarni tanlashda bir oz erkinlik beradi. Alohida guruh qobiq dasturlari tomonidan tashkil etilgan bo'lib, o'qituvchi o'quv materialini mustaqil ravishda to'ldirishi mumkin.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalari asosida Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qituvchilar dars mavzularini vizuallashtirish zarur. Darslarni tashkil etishda Canva yoki Google Slides orqali mavzularni grafiklar, rasmlar, diagrammalar va jadvallar bilan ko'rsatish, mavzularni soddaga va tushunarli qilib tushuntirish uchun Khan Academy platformalari videolaridan foydalanish hamda Mentimeter, Prezi kabi onlayn platformalar orqali interaktiv savol-javob yoki fikr almashinuv tashkil qilish maqsadga muvofiqdir.

Ixtisoslashtirilgan maktab o'qituvchilariga Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining yana bir jihatini etiborga olishim kerak. Ya'ni interaktivlik o'quvchilarning darsdagi ishtirokini kuchaytiradi: *elektron doskalar* (masalan, SMART Board) yordamida ma'lumotlarni vizual ko'rsatish va mashg'ulotlarni o'tkazish; *Onlayn test va so'rovnomalari*: Quizizz, Kahoot yoki Google Forms orqali dars yakunida bilimlarni baholash; *Gamifikatsiya*: O'yin shaklidagi mashqlar orqali o'quvchilarni bilim olishga qiziqitirish.

Ixtisoslashtirilgan maktablarning Informatika va axborot texnologiyalari fani o'qituvchisi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlarining o'quv jarayoniga ta'siri quyidagilarda namoyon bo'ladi: o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmasini shakllantiradi; o'quv materiallarini tez va oson o'zlashtirishga yordam beradi; fanlararo bog'lanishlarni yo'lga qo'yadi; o'qituvchiga darsni individuallashtirish imkoniyati beradi.

Tadqiqotchi A.K.Markova axborot kompetentligi darajasidan qat'iy nazar, shaxs uchun zarur bo'lgan bir nechta professional kasbiy kompetentliklarni aniqlagan. Uning fikricha: «axborot kompetentligi xususiyatining kasbiy jihatdan muhimligi va turlarini belgilovchi ba'zi bir kasblarga asos bo'lib, ishlab chiqarish va ijtimoiy amaliyotdagi o'zgarishlardan kelib chiqib o'z qimmatini yo'qotmaydi» [3]. Muallif axborot kompetentligining har bir turi professional faoliyatda keng tarqalganligini aniqladi. Masalan, maxsus kompetentlikka ega bo'lish uchun «ishlab chiqarish jarayonlarini rejalashtirish, kompyuter bilan ishlash, ofis uskunalarini bilan ishlash, texnik hujjatlarni o'qish, malaka oshirish»; shaxsiy kompetentlik uchun – «ish faoliyatini rejalashtirish, uni nazorat qilish va tartibga solish, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati; nostandart yechimlarni topish qobiliyatini, moslashuvchan nazariy va amaliy fikrlashni, muammolarni ko'rish qobiliyatini, mustaqil ravishda yangi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish qobiliyatini»; shaxsiy malakaga ega bo'lish uchun – «muvaffaqiyatga erishish, muvaffaqiyat qobiliyati, o'z ishining sifati uchun intilish, o'z-o'zini targ'ib qilish qobiliyati, o'ziga ishonch» kompetentlik xususiyatlarini aniqladi [3].

O.B.Episheva axborot kompetentligi va pedagogik salohiyat – bu shaxsni axborot kompetentligi va pedagogik faoliyat uchun bilim va tajribaga asoslangan umumiy tayyorgarlik darajasi deganidir. Shu bilan birga, muallif, axborot kompetentligi va pedagogik mahorat o'qituvchining ajralmas xarakteristikasi bo'lib xizmat qilishi mumkinligini ta'kidlaydi, chunki u o'zgaruvchan professional sharoitda mustaqil ravishda va mas'uliyatli harakat qilish qobiliyatida ifodalanadi [4].

Ixtisoslashtirilgan maktablarning Informatika va axborot texnologiyalari fani o'qituvchisi beshta axborot kompetentligi xususiyatlariga ega bo'lishga harakat qilishi zarur. Ayrim o'qituvchilar ish faoliyatida mazkur kompetentlik xususiyatlari yetarlicha yuqori darajali ekanligini ko'ramiz (kasbiy tayyorgarligi yuqori va o'quvchilarga ta'lim berishda yaxshi natijalarga erishadi, o'qituvchining shaxsi o'zini to'liq namoyon etadi, pedagogik faoliyati, pedagogik muloqoti uning kompetentli o'qituvchi sifatida ko'rsatadi).

Shunday qilib, tadqiqotchilar ixtisoslashtirilgan maktablarning o'qituvchisi kompetentligini kasbiy malakali sifat deb hisoblaydilar, bu esa o'qituvchining professional kompetentligi tarkibida kamida professional bilim, kasbiy mahorat va professional jihatdan muhim shaxsiy xususiyatlarni o'z ichiga olishi kerakligini ko'rsatib beradi. Shu bilan birga, ba'zi tadqiqotchilar o'qituvchining umumiy va maxsus bilimlarga egaligi, boshqalari esa kasbiy malakalarni o'zlashtirishga, yana boshqalari ma'lum psixologik xususiyatlarga, zarur bilim va malakalarga ega bo'lish va to'rtinchi taraf olimlar professional kompetentli o'qituvchi bo'lish uchun shaxsiy xususiyatlar muhimligini ta'kidlaganlar.

Ixtisoslashtirilgan maktablar o'quvchilari uchun Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish metodikasini raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirish, jarayonni axborotlashtirishga olib keladi. Axborotlashtirish asosida shaxsiy kompyuter, butun kutubxonalar mazmunini kompakt ko'rinishda saqlashga imkon beruvchi o'nlab va yuzlab gigabayt hajmdagi optik disklar, aloqaning optiktolali kanallari, aloqaning videomatnli tizimlari, ma'lumotlar va bilimlarni taqdim etishning metodlari, elektron pochta tizimlari va h.k. kabi fundamental kashfiyotlar yotadi. Barcha texnika yuqori avtomatlashtirilgan axborot muhitini yaratishni ta'minlaydi va u nazariy jihatdan ixtiyoriy bilimga ixtiyoriy vaqtda, ixtiyoriy joyda kiritish imkonini beradi. Shunga ko'ra, o'qitish insonlarda ularga hayot kechirishning yangi axborot muhitida, jumladan o'qitishning zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanish sharoitlarida ta'lim olish uchun hamda yangi yaxlit olamni tushunish va axborot dunyoqarashi uchun zarur bo'ladigan yangi kompetentliklarni shakllantirishni ta'minlashi kerak.

Axborot kompetentligi tushunchasi bugungi kunda aniq belgilangan va mustahkamlangan hisoblanmaydi. Mualliflar mazkur tushunchaning talqinida urg'uni turlicha qo'yadilar. Hozirgi vaqtda "axborot madaniyati" atamasi qo'llaniladigan qator ishlar mavjud bo'lib, bunda, bizning fikrimizcha, axborot kompetentligi to'g'risida gap boradi, ayrim tadqiqotlarda mualliflar "axborot kompetentligi" va "axborot madaniyati" atamalarini sinonimlar sifatida qo'llaydilar.

Ammo mazkur tushunchalarni farqlash lozimdir. B.S.Gershunskiyning ishida ta'lim natijalari darajalarining pog'onalari belgilangan bo'lib, ular o'sib borishi bo'yicha quyidagicha ko'rinishga egadir: savodlilik - ma'lumotlilik - kasbiy kompetentlik - madaniyat - mentalitet [5].

B.S.Gershunskiyning yuqorida ko'rsatilgan ishida madaniyat – bu "insonning ma'lumotlilik va kasbiy kompetentligining oliy ifodasidir. Aynan madaniyat darajasida insoniy individuallik to'liq ko'rinishda ifodalanishi mumkin" deb ta'riflanadi [5].

Adabiyotlarda "axborot madaniyati" tushunchasini ta'riflashga ko'pgina yondashuvlar mavjud. Adabiyotlar tahlili mazkur tushunchaning ko'p qirraliligi to'g'risida xulosaga kelish imkonini beradi. Madaniy yondashuv nuqtai nazaridan madaniyat insonning umumiy madaniyatining tashkil etuvchisi sifatida, insoning axborot jamiyatida hayot faoliyati usuli sifatida, insonning ijtimoiy ahamiyatli axborotning butun hajmini o'zlashtirishi davomidagi uning ichki olamining uyg'unlashuvi jarayoni sifatida qaraladi.

N.I.Gendinaning ta'kidlashicha, axborot madaniyatining barcha komponentlarini "birlashtiruvchi" muhim bo'g'in axborot dunyoqarashi hisoblanib, u "axborotga umumlashgan qarashlarni, axborot resurslari, axborot tizimlari, axborot texnologiyalari, axborotlashtirishni, axborot jamiyati va unda insonning o'rnini, insonlarning atrofda axborot muhitiga munosabatlari hamda mazkur qarashlar bilan bog'liq ularning qarashlari, ideallari, bilish va faoliyat printsiplari" tizimini ifodalaydi [6].

Tor ma'noda axborot madaniyati axborot bilan maqsadga muvofiq ishlash ko'nikmasi va uni olish, qayta ishlash va yetkazish uchun yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish, ya'ni axborot ehtiyojlarini qondirish uchun yo'naltirilgan axborot faoliyatini amalga oshirish sifatida qaraladi.

O.G.Smolyaninova, shuningdek, axborot kompetentligini "axborotni izlash, qabul qilish, qayta ishlash, ifodalash va yetkazishning, axborotni umumlashtirish, tizimlashtirish va bilimga aylantirishning universal usuli" sifatida talqin etadi [7].

A.V.Xutorskoy axborot kompetentligiga zarur axborotni mustaqil izlash, tahlil qilish va tanlash, uni haqiqiy ob'ektlar (televizor, magnitofon, telefon, faks, kompyuter, printer, modem, nusxa ko'chirish uskunas) va axborot texnologiyalari (audio va videoyozish, elektron pochta, OAV, Internet) yordamida tashkil etish, qayta tashkil qilish, saqlash va yetkazish ko'nikmalarini kiritadi. Mazkur kompetentlik "o'quvchining o'quv fanlaridagi va ta'lim sohalaridagi hamda atrofda mavjud axborot bilan faoliyati malakalarini ta'minlaydi" [8].

Xulosa. Ta'limni axborotlashtirish sharoitlarida ixtisoslashtirilgan maktablar o'qituvchisi o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishi uchun yangi axborot - kommunikatsiya texnologiyalarining barcha uskunalaridan foydalana olishi shart.

Umuman olganda, ixtisoslashtirilgan maktab o'qituvchining axborot kompetentligini kasbiy-pedagogik faoliyatda samarali qarorlar qabul qilishga imkon beruvchi maxsus fanga oid bilimlarni tashkil etishning alohida turi sifatida, kasbiy faoliyatning quyidagi tashkil etuvchilarini kirituvchi o'qituvchining kasbiy kompetentligining tashkiliy qismi sifatida qaraydi, bular: ilmiy fan sifatida informatikaning asosiy tushunchalari va metodlari to'g'risidagi nazariy bilimlar; kompyuter yordamida axborotni taqdim etish, saqlash, qayta ishlash va uzatish usullari; operatsion tizimlar, utilitalar, operatsion tizimlardagi sozlamalar va operatsion qobiqlardan foydalanish asosida shaxsiy kompyuterda ishlash ko'nikma va malakalari; axborotni Internetda ifodalash ko'nikmasi; Internet-texnologiyalari yordamida ta'lim oluvchilarning mustaqil ishlarini tashkil qilish ko'nikmasi; muayyan fan bo'yicha uning o'ziga xosligini inobatga olib telekommunikatsion texnologiyalardan foydalanish malakalariga egalik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бим Инесса Львовна. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника: (Опыт системно-структурного описания). - Москва: Рус. яз., 1977. - 288 с.
2. Yo'ldoshova D.Sh. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. 2020. Toshkent. Globeedit. – 172 б.
3. Markova A.K. Professionallik psixologiyasi. - M.: Bilim, 1996. - 308 b.
4. Епишева О. Б. *Технология обучения математике на основе деятельностного подхода*: книга для учителя. — М.: Просвещение, 2003. — 224 с.
5. Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования: Проблемы и перспективы. М.: Педагогика, 1987. 263
6. Гендина Н. И. Информационная культура личности: технология продуктивной интеллектуальной работы с информацией в условиях интернет-среды. В 2 т. Т. 1: Учебное пособие. М. Кемеровский государственный институт культуры. 2020. 357 с.
7. Смолянинова О.Г. Инновационные технологии обучения студентов на основе метода Case Study. // Инновации в российском образовании: сб.–М.: ВПО. 2000. С. 25-30.
8. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов. - СПб.: Питер, 2001. - 544 с.

Muallif:

Islomqulov To'polonbek Islomqul o'g'li - Guliston davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti.

UDK 372.81

DEVELOPING EMOTIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS IN A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT: THE EXPERIENCE OF THE SINGAPORE EDUCATIONAL SYSTEM

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARNING EMOTSIONAL KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH: SINGAPUR TA'LIM TIZIMI TAJRIBASI

РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ: ОПЫТ СИНГАПУРСКОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Mirzaraxmonova Shaxnoza Mirzaaxmadovna

Alfraganus universiteti. Toshkent shahri, Yunusobod tumani, Tiklanish MFY, Yuqori Qoraqamish ko'chasi, 2-a uy.

E-mail: shaxnozamirzaraxmonova@gmail.com

Annotation. This article analyzes the issue of developing emotional competence of future teachers in a digital educational environment based on the experience of the Singaporean education system. The study covers the cognitive, affective and social components of emotional competence, as well as the mechanisms of psychological stress and emotional stability that arise in the digital environment. SEL (Social and Emotional Learning), digital pedagogical platforms and reflective learning approaches, which are widely used in the Singaporean education system, are considered as effective tools for the professional and emotional development of future teachers. The neuropedagogical foundations of developing emotional competence are also scientifically analyzed.

Keywords: emotional competence, digital education, Singaporean education system, SEL, future teachers, neuropedagogy, digital pedagogy, emotional stability.

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglarning emotsional kompetentligini rivojlantirish masalasi Singapur ta'lim tizimi tajribasi asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda emotsional kompetentlikning kognitiv, affektiv va ijtimoiy komponentlari, shuningdek, raqamli muhitda yuzaga keladigan psixologik yuklama va emotsional barqarorlik mexanizmlari yoritilgan. Singapur ta'lim tizimida keng qo'llanilayotgan SEL (Social and Emotional Learning), raqamli pedagogik platformalar va reflektiv ta'lim yondashuvlari bo'lajak pedagoglarning kasbiy-emotsional rivojlanishida samarali vosita sifatida ko'rib chiqilgan. Shuningdek, emotsional kompetentlikni rivojlantirishning neyropedagogik asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: emotsional kompetentlik, raqamli ta'lim, Singapur ta'lim tizimi, SEL, bo'lajak pedagoglar, neyropedagogika, raqamli pedagogika, emotsional barqarorlik.

Аннотация. В данной статье анализируется вопрос развития эмоциональной компетентности будущих учителей в цифровой образовательной среде на основе опыта сингапурской системы образования. Исследование охватывает когнитивные, аффективные и социальные компоненты эмоциональной компетентности, а также механизмы психологического стресса и эмоциональной стабильности, возникающие в цифровой среде. В качестве эффективных инструментов профессионального и эмоционального развития будущих учителей рассматриваются социально-эмоциональное обучение (СЭО), цифровые педагогические платформы и подходы к рефлексивному обучению, широко используемые в сингапурской системе образования. Также проводится научный анализ нейропедагогических основ развития эмоциональной компетентности.

Ключевые слова: эмоциональная компетентность, цифровое образование, сингапурская система образования, СЭО, будущие учителя, нейропедагогика, цифровая педагогика, эмоциональная стабильность.

Kirish. Global raqamli transformatsiya jarayoni ta'lim tizimiga chuqur ta'sir ko'rsatib, pedagogik faoliyatning mazmuni va shaklini tubdan o'zgartirmoqda. Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglar nafaqat axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini egallashi, balki yuqori darajadagi emotsional kompetentlikka ham ega bo'lishi zarur.

Emotsional kompetentlik shaxsning o'z emotsiyalarini anglash, boshqarish, empatiya qilish va ijtimoiy munosabatlarda samarali muloqot o'rnatish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Raqamli muhitda esa yuzma-yuz muloqotning kamayishi, virtual stress omillari va axborot bosimi ushbu kompetensiyaning rivojlanishini murakkablashtiradi.

Singapur ta'lim tizimi bu borada ilg'or tajribaga ega bo'lib, u raqamli ta'lim va emotsional rivojlanishni integratsiyalashgan model asosida amalga oshiradi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Emotsional kompetentlik va raqamli ta'lim muhitida pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish masalalari zamonaviy pedagogika, kognitiv psixologiya hamda neyropedagogika fanlarining interdisiplinar tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida keng o'rganilmoqda. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, emotsional kompetentlik shaxsning kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim psixologik-kognitiv konstrukt sifatida nafaqat individual xususiyat, balki ta'limiy muhit bilan o'zaro ta'sirda shakllanuvchi dinamik tizimdir.

D. Goleman (1995) tomonidan ishlab chiqilgan emotsional intellekt konsepsiyasi ushbu yo'nalishdagi fundamental nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Muallif emotsional intellektni shaxsning o'z emotsiyalarini anglash, boshqarish, motivatsiyani saqlab qolish hamda ijtimoiy munosabatlarda samarali faoliyat yuritish qobiliyati sifatida talqin etadi. Ushbu yondashuv pedagogik faoliyatda emotsional barqarorlik va stressga chidamlilikning muhim determinantlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

R. Mayer va P. Salovey (1997) esa emotsional intellektning kognitiv modelini ishlab chiqib, uni axborotni emotsional qayta ishlash tizimi sifatida izohlaydi. Ularning fikricha, emotsiyalarni idrok etish, tushunish va boshqarish kognitiv jarayonlar bilan uzviy integratsiyada kechadi. Bu esa emotsional kompetentlikni faqat psixologik emas, balki neyrokognitiv fenomen sifatida ham tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

UNESCO (2021) hisobotlarida raqamli ta'lim muhitida ijtimoiy-emotsional o'qitish (SEL) kompetensiylarining ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Ushbu hujjatlarda raqamli transformatsiya jarayoni o'qituvchi va o'quvchilarda emotsional moslashuvchanlik,

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

raqamli stressni boshqarish va ijtimoiy kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligini asoslaydi. Shu nuqtayi nazardan, emotsional kompetentlik raqamli pedagogikaning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda.

OECD (2022) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Singapur ta'lim tizimi "yuqori samaradorlikka ega ta'lim modeli" sifatida baholanib, undagi integrativ yondashuv — ya'ni akademik bilimlar, raqamli kompetensiyalar va emotsional rivojlanishning uyg'unligi — ta'lim sifatini oshiruvchi asosiy omil sifatida e'tirof etilgan. Ushbu yondashuv pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonida kognitiv va affektiv komponentlarning birgalikda rivojlanishini ta'minlaydi.

CASEL (Collaborative for Academic, Social and Emotional Learning) tashkiloti tadqiqotlariga ko'ra, SEL dasturlari o'quvchilar va bo'lajak pedagoglarning emotsional o'zini boshqarish, empatiya, ijtimoiy mas'uliyat va qaror qabul qilish kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Ushbu dasturlar natijasida akademik muvaffaqiyat bilan emotsional barqarorlik o'rtasida ijobiy korrelyatsion bog'liqlik mavjudligi empirik jihatdan isbotlangan.

Umuman olganda, tahlil qilingan ilmiy manbalar emotsional kompetentlikni zamonaviy raqamli ta'lim sharoitida pedagogik samaradorlikni belgilovchi strategik resurs sifatida ko'rish zarurligini tasdiqlaydi. Bu kompetentlik nafaqat individual psixologik xususiyat, balki ta'lim jarayonining neyrokognitiv, ijtimoiy va texnologik komponentlari bilan integratsiyalashgan murakkab tizim sifatida shakllanadi. Shu bois, zamonaviy pedagog kadrlarni tayyorlashda emotsional kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan ilmiy asoslangan, integrativ yondashuvlarni joriy etish dolzarb metodologik vazifa hisoblanadi.

Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglarning emotsional kompetentligini rivojlantirish muammosi zamonaviy pedagogika va raqamli didaktikaning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Olib borilgan nazariy va empirik tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim jarayoni nafaqat kognitiv yuklamaning ortishi, balki emotsional-psixologik stress omillarining kuchayishi bilan ham tavsiflanadi. Shu bois, emotsional kompetentlik pedagogning professional barqarorligini ta'minlovchi asosiy determinantlardan biri sifatida qaralmoqda.

Singapur ta'lim tizimi tajribasi tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu mamlakatda emotsional kompetentlikni rivojlantirish ta'lim siyosatining strategik komponenti sifatida integratsiyalashgan holda amalga oshiriladi. Xususan, Character and Citizenship Education (CCE) modeli hamda Social and Emotional Learning (SEL) dasturlari bo'lajak pedagoglarda o'zini anglash, emotsional nazorat, empatiya va ijtimoiy mas'uliyat kabi kompetensiyalarni tizimli rivojlantirishga yo'naltirilgan. Bu esa emotsional kompetentlikni alohida ko'nikma emas, balki ta'lim jarayonining uzviy struktural elementi sifatida shakllantirish imkonini beradi.

1-jadval.

Singapur ta'lim tizimi va an'anaviy yondashuvning qiyosiy tahlili

Mezonlar	An'anaviy ta'lim modeli	Singapur (integrativ model)
Ta'lim yondashuvi	Bilimga yo'naltirilgan	Kompetensiyaga yo'naltirilgan
Emotsional rivojlanish	Ikkinchi darajali	Strategik komponent
O'qituvchi roli	Axborot beruvchi	Facilitator + mentor
Raqamli texnologiyalar	Qo'llab-quvvatlovchi vosita	Integratsiyalashgan tizim elementi
SEL kompetensiyalari	Cheklangan	Majburiy va tizimli
Refleksiya	Nisbatan kam	Doimiy va tizimli
Natija	Kognitiv bilim ustun	Kognitiv + emotsional balans

Raqamli ta'lim muhiti sharoitida pedagoglar va bo'lajak o'qituvchilar axborot oqimining ortishi, virtual muloqotning ustunligi hamda texnologik tezkorlik kabi omillar ta'sirida "raqamli emotsional stress" holatiga ko'proq duch kelmoqda. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu holat diqqatning parchalanishi, emotsional charchoq, motivatsiyaning pasayishi va ijtimoiy izolatsiya hissinin kuchayishi bilan namoyon bo'ladi. Demak, emotsional kompetentlikni rivojlantirish raqamli muhitda adaptiv moslashuv mexanizmi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Neyropedagogik nuqtayi nazardan yondashilganda, emotsional kompetentlikning rivojlanishi prefrontal korteks, limbik tizim va dopaminergik tizimlar o'rtasidagi funksional muvozanat bilan bevosita bog'liqdir. Singapur ta'lim tizimida qo'llanilayotgan reflektiv ta'lim, raqamli simulyatsiyalar va kollaborativ o'qitish metodlari aynan ushbu neyrokognitiv tizimlarni faollashtirish orqali emotsional barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu jarayon shaxsning o'z emotsiyalarini anglash va ularni konstruktiv yo'naltirish qobiliyatini kuchaytiradi.

2-jadval.

Emotsional kompetentlik komponentlari va ularning natijaviy ta'siri

Komponent	Mazmuni	Pedagogik natija
O'zini anglash (self-awareness)	Emotsiyalarni tanish va tahlil qilish	Stressni erta aniqlash
O'zini boshqarish (self-regulation)	Emotsiyalarni nazorat qilish	Emotsional barqarorlik
Empatiya	Boshqalarning hissiyotini tushunish	Samarali kommunikatsiya
Ijtimoiy ko'nikmalar	Guruhda ishlash va muloqot	Kollaborativ ta'lim samaradorligi
Motivatsiya	Ichki rag'bat tizimi	Kasbiy faollik va barqarorlik

Shuningdek, tahlillar shuni ko'rsatadiki, emotsional kompetentlik va raqamli pedagogik kompetensiya o'rtasida o'zaro funksional bog'liqlik mavjud. Ya'ni, yuqori darajadagi raqamli kompetensiyaga ega bo'lgan pedagoglar emotsional yuklamani samarali boshqarish va stressli vaziyatlarda adaptiv qaror qabul qilishda nisbatan barqaror natijalar ko'rsatadi. Bu esa emotsional kompetentlikning raqamli savodxonlik bilan integratsiyalashgan holda rivojlanishi zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Muhokama natijalari shuni tasdiqlaydiki, Singapur tajribasining eng muhim jihati — ta'lim jarayonida emotsional va kognitiv rivojlanishning ajralmas birlik sifatida qaralishidir. Ushbu yondashuv pedagogik ta'limda faqat bilim uzatish emas, balki shaxsning ichki psixologik resurslarini shakllantirishga qaratilgan kompleks modelni ifodalaydi. Shu sababli, emotsional kompetentlikni rivojlantirish jarayoni individual treninglar darajasida emas, balki tizimli, institutsional va pedagogik dizayn darajasida amalga oshirilishi lozim.

Umuman olganda, o'tkazilgan tahlil va muhokamalar raqamli ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglarning emotsional kompetentligini rivojlantirish uzluksiz, integrativ va neyropedagogik asoslangan jarayon ekanligini ko'rsatadi. Singapur ta'lim tizimi

tajribasi esa ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun ilmiy-amaliy model sifatida xizmat qiladi hamda boshqa ta'lim tizimlari uchun metodologik yo'nalish bo'lib hisoblanadi.

Xulosa. Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglarning emotsional kompetentligini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta'lim tizimining eng muhim strategik yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. O'tkazilgan nazariy va qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli transformatsiya jarayoni pedagogik faoliyatning faqat texnologik jihatlarini emas, balki uning emotsional-psixologik asoslarini ham tubdan o'zgartirmoqda.

Singapur ta'lim tizimi tajribasi shuni isbotlaydiki, emotsional kompetentlikni rivojlantirish tizimli, integrativ va institutsional yondashuv asosida amalga oshirilgandagina yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Xususan, SEL (Social and Emotional Learning), Character and Citizenship Education (CCE) hamda reflektiv o'qitish modellari bo'lajak pedagoglarda o'zini anglash, emotsional nazorat, empatiya va ijtimoiy mas'uliyat kabi kompetensiyalarni barqaror shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tahlillar raqamli ta'lim muhiti sharoitida emotsional kompetentlikning ahamiyati yanada ortib borayotganini ko'rsatadi. Chunki raqamli platformalar bilan ishlash jarayonida yuzaga keladigan axborot bosimi, virtual stress va kommunikativ fragmentatsiya pedagogning emotsional barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, emotsional kompetentlik nafaqat psixologik sifat, balki professional pedagogik faoliyatning funksional komponenti sifatida qaralishi lozim.

Neyropedagogik nuqtayi nazardan yondashilganda, emotsional kompetentlik prefrontal korteksning ijro funksiyalari, limbik tizimning emotsional reaktivligi hamda dopaminergik motivatsion tizim o'rtasidagi muvozanat orqali shakllanadi. Singapur modeli ushbu neyrokognitiv jarayonlarni ta'lim texnologiyalari bilan integratsiyalash orqali pedagogik samaradorlikni oshirishga erishmoqda.

Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, raqamli ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglarning emotsional kompetentligini rivojlantirish uzluksiz, tizimli va ko'p darajali (individual, pedagogik va institutsional) jarayon bo'lib, u kognitiv va affektiv rivojlanishning integratsiyasiga asoslanadi. Singapur tajribasi esa ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun ilmiy asoslangan model sifatida xizmat qiladi va boshqa ta'lim tizimlari uchun muhim metodologik yo'nalish bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Fayzullayev, M., & Dexqonov, T. (2025). OILA PSIXOLOGIYASI: FARZAND TARBIYASIDA EMOTSIONAL INTELLEKTNING AHAMIYATI. *Молодые ученые*, 3(24), 98-101.
2. Fayzullayev, M., Xamraqulov, M., & Lutfiddinov, M. (2025). O 'SMIRLIK DAVRIDA KOGNITIV RIVOJLANISHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR. *Наука и технология в современном мире*, 4(17), 22-25.
3. Mirzamurodovich, F. M. (2025). PSYCHOLOGICAL LITERACY IN ADOLESCENTS AS A FACTOR OF SOCIALIZATION. *SHOKH LIBRARY*, 1(12).
4. Mirzamurodovich, F. M. (2024, October). O 'SMIRLARDA PSIXOLOGIK SAVODXONLIKNI ANIQLASHDA KORRELATSION TAHLIL. In *Russian-Uzbekistan Conference* (Vol. 1, No. 1).
5. Fayzullayev, M. M. (2023). PSYCHOLOGICAL LITERACY AND ITS ASSESMENT OF IN YOUTH. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(6), 170-172.
6. Mirzamurodovich, F. M. (2023). CONCEPTS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL LITERACY IN CONTINUOUS EDUCATION. *Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence*, 2(5), 495-497.
7. Fayzullayev, M. (2023). O 'SMIRLARDA PSIXOLOGIK SAVODXONLIK KONSTRUKSIYALARI. *Академические исследования в современной науке*, 2(19), 129-133.
8. Fayzullayev, M. (2024). INTRODUCING PSYCHOLOGICAL LITERACY. *Академические исследования в современной науке*, 3(22), 32-35.
9. Fayzullayev, M. M. (2022). DISCRIMINATION IS A VIOLATION OF HUMAN RIGHTS AND IS A PROBLEM FOR STUDENTS, ESPECIALLY IN TIMES OF PSYCHOLOGICAL CHANGE. *INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING*, 1(4), 429-431.

Muallif:

Mirzaraxmonova Shaxnoza Mirzaaxmadovna - Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

UDK 372.881.11

PEDAGOGICAL BASIS FOR DEVELOPING ORAL COMPETENCE IN STUDENTS

TALABALARDA NUTQIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ УСТНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ

Maqsudova Gulnoz Olimovna

Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti. 100185, Toshkent, Bunyodkor shoh ko'chasi, 27

E-mail: gulnoz-maqsudova-2026-1@gmail.com

Abstract: This article analyzes the theoretical and practical foundations for developing students' speech competence. Speech competence is considered one of the important factors in developing a person's communicative potential in the modern education system. The article examines the components of speech competence, methods for its development, interactive methods, and pedagogical approaches.

Keywords: speech competence, communication skills, pedagogical technologies, interactive methods, oral speech, written speech.

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarda nutqiy kompetensiyani shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Nutqiy kompetensiya zamonaviy ta'lim tizimida shaxsning kommunikativ salohiyatini rivojlantiruvchi muhim omillardan biri sifatida

qaraladi. Maqolada nutqiy kompetensiyaning tarkibiy qismlari, uni rivojlantirish usullari, interfaol metodlar hamda pedagogik yondashuvlar yoritilgan.

Kalit soʻzlar: nutqiy kompetensiya, kommunikativ koʻnikma, pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, ogʻzaki nutq, yozma nutq.

Аннотация: В данной статье анализируются теоретические и практические основы формирования речевой компетенции у учащихся. Речевая компетенция рассматривается как один из важных факторов развития коммуникативного потенциала человека в современной системе образования. В статье рассматриваются компоненты речевой компетенции, методы ее развития, интерактивные методы и педагогические подходы.

Ключевые слова: речевая компетенция, коммуникативные навыки, педагогические технологии, интерактивные методы, устная речь, письменная речь.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida oliy taʼlim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri raqobatbardosh, mustaqil fikrlovchi, oʻz fikrini ravon ifoda eta oladigan mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Shu nuqtai nazardan talabalarda nutqiy kompetensiyani shakllantirish dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Nutqiy kompetensiya talabani til vositalaridan samarali foydalanish, muloqotga kirishish, fikrini aniq va mantiqiy ifodalash qobiliyatini oʻz ichiga oladi.

Bugungi globallashuv, raqamli texnologiyalar va axborot almashinuvi jadallashgan davrda oliy taʼlim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri – har tomonlama yetuk, raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan hamda oʻz fikrini ravon va asosli ifoda eta oladigan mutaxassislarni tayyorlashdir. Shu nuqtai nazardan talabalarda nutqiy kompetensiyani shakllantirish zamonaviy pedagogikaning ustuvor yoʻnalishlaridan biri sifatida eʼtirof etiladi.

Tadqiqot obʼekti va qoʻllanilgan metodlar

Nutqiy kompetensiya shaxsning til vositalaridan samarali foydalanish, kommunikativ vaziyatga mos ravishda muloqot olib borish, ogʻzaki va yozma nutq orqali fikrini aniq, mantiqiy va taʼsirchan ifodalash qobiliyatini anglatadi. Mazkur kompetensiya nafaqat taʼlim jarayonida muvaffaqiyatga erishishda, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki har qanday sohada faoliyat yurituvchi mutaxassisning bilim darajasi bilan bir qatorda uning nutq madaniyati, kommunikativ salohiyati va jamoa bilan samarali muloqot qila olish qobiliyati ham katta rol oʻynaydi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Hozirgi kunda taʼlim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uygʻunlashtirishni taqozo etmoqda. Bu esa nutqiy kompetensiyani shakllantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya vositalari hamda shaxsga yoʻnaltirilgan taʼlimni keng qoʻllash zaruratini yuzaga keltiradi.

Talabalarda nutqiy kompetensiyani rivojlantirish jarayoni til meʼyorlarini oʻrgatish bilan cheklanmaydi. U muloqot madaniyati, notiqlik sanʼati, tanqidiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, jamoa bilan ishlash va oʻz nuqtai nazarini himoya qilish kabi koʻnikmalarni ham qamrab oladi. Shu bois mazkur masala pedagogika, lingvodidaktika va kommunikativ taʼlimning dolzarb ilmiy-amaliy muammolaridan biri hisoblanadi [1].

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi talabalarda nutqiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik asoslarini, samarali metod va texnologiyalarini tahlil qilish hamda bu boradagi amaliy takliflarni ishlab chiqishdan iborat. Ushbu tadqiqot natijalari oliy taʼlim sifatini oshirish, talabalarni kasbiy faoliyatga puxta tayyorlash va ularning kommunikativ salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Nutqiy kompetensiya tarkibiga ogʻzaki va yozma nutq koʻnikmalari, tinglab tushunish, tahlil qilish, fikr bildirish hamda kommunikativ vaziyatga mos ravishda nutq qurish malakalari kiradi. Talabalarda ushbu kompetensiyani shakllantirish uchun taʼlim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qoʻllash muhimdir [2].

Xususan, debat, munozara, taqdimot, esse yozish, rolli oʻyinlar, keys-stadi va loyiha metodlari talabalarning nutqiy faolligini oshiradi. Bunday metodlar orqali talabalar mustaqil fikrlashga, dalillashga, oʻz nuqtai nazarini himoya qilishga oʻrganadilar.

Nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda oʻqituvchining roli ham beqiyosdir. Pedagog talabalar uchun qulay kommunikativ muhit yaratishi, ularni faol muloqotga jalb qilishi, individual yondashuv asosida nutqiy faoliyatni ragʻbatlantirishi zarur.

Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, multimedia vositalari, onlayn platformalar ham nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda samarali vosita boʻlib xizmat qiladi.

Talabalarda nutqiy kompetensiyani shakllantirish koʻp qirrali pedagogik jarayon boʻlib, u nafaqat til bilimlarini egallashni, balki ularni real kommunikativ vaziyatlarda qoʻllash malakasini ham rivojlantiradi. Nutqiy kompetensiya shaxsning ijtimoiylashuvi, kasbiy rivoji va shaxsiy muvaffaqiyatida muhim omil hisoblanadi. Shu sababli oliy taʼlim tizimida nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Nutqiy kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlariga lingvistik bilim, kommunikativ tajriba, ijtimoiy-madaniy moslashuv va strategik muloqot koʻnikmalari kiradi. Talaba til meʼyorlarini bilishi bilan birga, vaziyatga mos ravishda muloqot usullarini tanlay olishi, suhbatdosh bilan samarali aloqa oʻrnatish zarur. Talabalarda nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning samarali yoʻllaridan biri interfaol taʼlim metodlaridan foydalanishdir. Jumladan:

Debat va munozaralar – talabalarni erkin fikrlashga, oʻz nuqtai nazarini asoslashga oʻrgatadi;

Taqdimotlar – omma oldida nutq soʻzlash koʻnikmasini rivojlantiradi;

Esse va ijodiy yozuvlar – yozma nutqning mantiqiyligi va savodxonligini oshiradi;

Rolli oʻyinlar – real hayotiy vaziyatlarda muloqot qilish tajribasini shakllantiradi;

Loyiha ishlari – jamoaviy hamkorlik va professional kommunikatsiyani kuchaytiradi [3].

Bundan tashqari, zamonaviy axborot texnologiyalari, xususan, multimedia dasturlari, elektron platformalar, videokonferensiyalar va onlayn taʼlim resurslari nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Masalan, chet tillarini oʻrganishda audio-video materiallardan foydalanish talaffuz, tinglab tushunish va suhbatlashish koʻnikmalarini mustahkamlaydi.

Pedagogik nuqtai nazardan, oʻqituvchi talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning nutqiy faoliyatini ragʻbatlantiruvchi metodlarni tanlashi lozim. Shuningdek, taʼlim jarayonida motivatsiya, mustaqil taʼlim va refleksiya mexanizmlarining yoʻlga qoʻyilishi ham muhimdir.

Nutqiy kompetensiyani shakllantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida nutq madaniyatini rivojlantirish ham katta ahamiyatga ega. Talabalar adabiy til me'yorlariga rioya qilish, etik kommunikatsiya, notiqlik san'ati va madaniyatlararo muloqot tamoyillarini egallashlari zarur.

Shunday qilib, talabalarda nutqiy kompetensiyani rivojlantirish tizimli, uzluksiz va innovatsion yondashuvni talab qiladigan murakkab pedagogik jarayon bo'lib, u zamonaviy mutaxassis tayyorlashning muhim mezonlaridan biridir.

Talabalarda nutqiy kompetensiyani shakllantirish samaradorligini oshirish uchun ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik yondashuvlarni tizimli ravishda joriy etish zarur. Nutqiy kompetensiyani rivojlantirish metodologiyasi nazariy bilim, amaliy mashg'ulot va kommunikativ faoliyatning uzviy integratsiyasiga asoslanadi. Metodologik yondashuvlar [4], [5]:

1. Kompetensiyaviy yondashuv: Bu yondashuv talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini real hayotiy vaziyatlarda qo'llashga yo'naltiradi. Talaba faqat nazariy bilim bilan cheklanmay, nutqiy vaziyatlarda samarali ishtirok etishga o'rganadi.

2. Kommunikativ yondashuv: Talabalarni faol muloqotga jalb qilish orqali og'zaki va yozma nutqni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu metod suhbat, savol-javob, munozara va taqdimotlar orqali amalga oshiriladi.

3. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim: Har bir talabaning individual qobiliyati, nutqiy darajasi va ehtiyojlarini inobatga olib ishlashni nazarda tutadi.

4. Interfaol metodlar: "Bumerang", "Aqliy hujum", "Debat", "Cluster", "Sinkveyn", "Keys-stadi" kabi usullar talabalarni mustaqil va ijodiy fikrlashga undaydi. Nutqiy kompetensiyani shakllantirishda zamonaviy metodologik yondashuvlar, interfaol texnologiyalar va amaliy mashg'ulotlar uyg'unligi yuqori natija beradi. Bu esa oliy ta'lim sifatini oshirish va bo'lajak mutaxassislarning professional muvaffaqiyatini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Talabalarda nutqiy kompetensiyani shakllantirish ta'lim samaradorligini oshirish, bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini kuchaytirish hamda ularning ijtimoiy-kommunikativ faolligini rivojlantirishning muhim omillaridan biridir. Shu sababli oliy ta'lim tizimida nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatni yanada takomillashtirish zarur.

Avvalo, ta'lim jarayoniga kompetensiyaviy, kommunikativ va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarni izchil joriy etish lozim. Har bir fan doirasida talabalarni mustaqil fikrlashga, o'z nuqtai nazarini asosli bayon etishga, og'zaki va yozma nutqini takomillashtirishga xizmat qiluvchi topshiriqlar hajmini kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Xususan, debatlar, munozaralar, esse yozish, taqdimotlar, loyiha ishlari, rolli o'yinlar va keys-stadi metodlari muntazam qo'llanilganda talabalarning nutqiy faolligi sezilarli darajada ortadi.

Shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda katta imkoniyat yaratadi. Elektron ta'lim platformalari, multimedia vositalari, onlayn seminarlar, videodarslar hamda virtual muloqot maydonlari orqali talabalar nutqiy ko'nikmalarini mustahkamlashlari mumkin.

Pedagoglar uchun esa nutqiy kompetensiyani shakllantirish bo'yicha maxsus metodik tavsiyalar, seminar-treninglar va malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqish zarur. Chunki o'qituvchining innovatsion yondashuvi, metodik mahorati va kommunikativ faoliyati talabalar rivojida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bundan tashqari, oliy ta'lim muassasalarida notiqlik klublari, debat markazlari, ijodiy yozuv to'garaklari va nutq madaniyatiga oid maxsus kurslarni tashkil etish talabalarning nutqiy kompetensiyasini tizimli rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Talabalarda nutqiy kompetensiyani shakllantirish zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Ushbu jarayonda innovatsion metodlar, interfaol yondashuvlar va pedagogik texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Nutqiy kompetensiyasi rivojlangan talaba kelajakda professional faoliyatda samarali muloqot olib boruvchi, ijtimoiy faol va raqobatbardosh mutaxassis sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
2. Hoshimov O'. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent: Fan, 2018.
3. G'ulomov A., Qodirov M. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent, 2019.
4. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2017.
5. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2020.

Muallif:

Maqsudova Gulnoz Olimovna - Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti dotsenti, PhD.

UDK 372.851

METHODOLOGY OF DEVELOPING MATHEMATICAL LITERACY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS BASED ON THE 5E MODEL

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING MATEMATIK SAVODXONLIGINI 5E MODEL ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASI

МЕТОДОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ 5Е

Karimova Sevara Shaxriddin qizi

Buxoro innovatsiyalar universiteti, 200130, Buxoro viloyati, Buxoro, Alpomish ko'chasi, 1

E-mail: sevarakarimovaa141@gmail.com

Abstract: This article highlights the methodology of developing primary school students' mathematical literacy and functional skills based on the 5E innovative learning model (Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate) in mathematics lessons. The research analyzes the integration of modern primary mathematics education with the requirements of the TIMSS international assessment program, the pedagogical mechanisms of increasing students' logical thinking activity, and connecting abstract mathematical concepts

with real-life situations. Also, practical and experimental recommendations have been developed for using cognitive tasks and digital technologies at each stage of the 5E model.

Keywords: student literacy, mathematical literacy, 5E model, TIMSS program, cognitive approach, primary education, logical thinking, interactive lesson, educational technologies.

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf matematika darslarida o'quvchilarning matematik savodxonligi va funksional ko'nikmalarini 5E innovatsion o'quv modeli (Jalb etish, O'rganish, Tushuntirish, Chuqurlashtirish, Baholash) asosida rivojlantirish metodikasi yoritilgan. Tadqiqotda zamonaviy boshlang'ich matematika ta'limining TIMSS xalqaro baholash dasturi talablari bilan integratsiyasi, o'quvchilarning mantiqiy fikrlash faolligini oshirish va mavhum matematik tushunchalarni hayotiy vaziyatlar bilan bog'lashning pedagogik mexanizmlari tahlil qilingan. Shuningdek, 5E modelining har bir bosqichida kognitiv topshiriqlar hamda raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha amaliy va eksperimental tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: o'quvchilar savodxonligi, matematik savodxonlik, 5E modeli, TIMSS dasturi, kognitiv yondashuv, boshlang'ich ta'lim, mantiqiy fikrlash, interaktiv dars, ta'lim texnologiyalari.

Kirish. XXI asrda jahon ta'lim tizimining global iqtisodiyot va yuqori texnologiyalar talablariga moslashishi boshlang'ich ta'lim mazmunini tubdan isloh qilishni taqozo etmoqda. Zamonaviy sharoitda boshlang'ich sinf matematika ta'limining bosh maqsadi o'quvchilarga faqatgina standart arifmetik amallarni mexanik bajarish, formulalarni yodlash yoki tayyor qoliqlar asosida hisoblashni o'rgatishdan iborat bo'lib qolmasligi kerak. Bugungi kun talabi — o'quvchilarda matematik qonuniyatlar va tushunchalarni kundalik hayotda uchraydigan real, nostandart muammolarni hal qilishga yo'naltira olish layoqatini, ya'ni funksional matematik savodxonlikni shakllantirishdir. O'zbekiston Respublikasining jahon ta'lim makoniga integratsiyalashuvi va TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) kabi xalqaro baholash dasturlarida faol ishtirok etishi boshlang'ich maktab pedagogikasida konseptual yangilanishlarni amalga oshirish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

An'anaviy matematika darslarida aksariyat hollarda "o'qituvchi tomonidan tayyor qoidani tushuntirish va o'quvchi tomonidan uni takrorlash" modeli yetakchilik qilmoqda. Bunday yondashuv o'quvchining ichki motivatsiyasini so'ndiradi, uning mustaqil fikrlash, tadqiq qilish va mantiqiy mulohaza yuritish qobiliyatlarini cheklab qo'yadi. TIMSS xalqaro tadqiqotlari natijalari shuni ko'rsatadiki, muvaffaqiyatli ko'rsatkichga erishish uchun o'quvchi nafaqat fundamental bilimlarga ega bo'lishi, balki o'sha bilimlarni notanish kontekstlarda qo'llay olish va yuqori darajadagi mantiqiy xulosalar chiqarish ko'nikmasini namoyish etish kerak. Shu sababli, dars jarayonini o'quvchining kognitiv faolligini bosqichma-bosqich rivojlantiruvchi integrativ o'quv modellari asosida loyihalash bugungi kun pedagogika fanining eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Matematika o'qitish metodikasini takomillashtirish, bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini rivojlantirish hamda ta'limga innovatsion yondashuvlarni olib kirish masalalari respublikamiz olimlaridan D.I.Yunosova, Sh.S.Sharipov, va S.T.Kayumova kabi tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida turli jihatlaridan o'rganilgan [1], [2], [3]. Xususan, xalqaro baholash dasturlari (PISA, TIMSS, PIRLS) asosida o'quvchilar va bo'lajak o'qituvchilarning metodik savodxonligini multimedia hamda kognitiv pedagogika vositalari orqali shakllantirish tendensiyalari keng tahlil qilingan. Biroq, boshlang'ich sinf matematika darslarida matematik savodxonlikni bevosita 5E o'quv modeli asosida rivojlantirishning metodik tizimi, dars ishlanmalari strukturasi va uning TIMSS mezonlari bilan sinxronizatsiyasi boshlang'ich ta'lim yo'nalishida yetarlicha yaxlit tadqiq etilmagan. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ilmiy muammoning qo'yilishi. Bu borada jahon ta'lim amaliyotida keng ommalashgan va konstruktivistik ta'lim falsafasiga asoslangan 5E modeli (Engage – Jalb etish, Explore – O'rganish, Explain – Tushuntirish, Elaborate – Chuqurlashtirish, Evaluate – Baholash) alohida o'rin tutadi. Ushbu model o'quvchini darsning passiv tinglovchisidan faol tadqiqotchisiga aylantirish imkonini beradi. 5E modelining har bir bosqichi o'quvchining kognitiv rivojlanish qonuniyatlariga mos keladi: 1. Jalb etish bosqichida o'quvchida muammoli hayotiy vaziyat orqali qiziqish uyg'otiladi; 2. O'rganish bosqichida u matematik qonuniyatni mustaqil izlanish orqali kashf etadi; 3. Tushuntirish bosqichida ilmiy terminologiya kiritiladi; 4. Chuqurlashtirish bosqichida olingan bilim yangi va murakkabroq vaziyatlarga (TIMSS topshiriqlari darajasida) tatbiq etiladi; 5. Baholash bosqichida esa o'quvchi o'zining fikrlash jarayonini refleksiya qiladi.

Boshlang'ich matematika darslariga 5E modelini tizimli joriy etish orqali o'quvchilarning mavhum matematik tushunchalarni (fazoviy shakllar, kasrlar, miqdorlar orasidagi bog'lanishlar) ko'rgazmali va mantiqiy qabul qilish darajasini keskin oshirish mumkin. Mazkur tadqiqotda boshlang'ich sinf matematika darslarida 5E modelining pedagogik imkoniyatlarini ochib berish, uni amaldagi darsliklar va xalqaro baholash mezonlari bilan integratsiya qilish hamda uning o'quvchilar matematik savodxonligiga ta'sirini eksperimental asoslash ilmiy muammo sifatida belgilangan.

Tadqiqotning metodologik asosini konstruktivistik ta'lim nazariyasi, kognitiv yondashuv hamda xalqaro TIMSS baholash dasturining to'rtinchi sinf matematika yo'nalishi bo'yicha belgilangan xalqaro standartlari tashkil etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik savodxonligini tizimli rivojlantirish maqsadida an'anaviy tushuntirish-namoyish etish metodlaridan voz kechilib, dars jarayoni 5E innovatsion o'quv modeli asosida loyihalashtirildi.

Tadqiqot doirasida 5E modelining 5 ta tarkibiy elementi (Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate) boshlang'ich sinf matematika darslarida mazmunan quyidagi pedagogik mexanizmlar orqali modellashtirildi va amaliyotga tatbiq etildi.

1. Jalb etish (Engage) bosqichi

Ushbu bosqichning metodologik vazifasi — o'quvchining diqqatini dars mavzusiga qaratish va unda "intellektual yetishmovchilik" (kognitiv dissonans) hissinii uyg'otishdir. Matematik tushunchani shunchaki e'lon qilish o'rniga, o'quvchilarga kundalik hayot bilan bog'liq bo'lgan interaktiv muammoli vaziyat yoki keyslar (case-study) taklif etiladi.

Masalan, "Yuzani hisoblash" mavzusida o'quvchilarga shunchaki $\$S = a \times b\$$ formulasi berilmaydi, balki: "Sinfxonaga gilam to'shashimiz kerak, lekin do'konda har xil o'lchamdagi gilamlar bor. Polning hamma qismini qoplash uchun qaysi birini tanlashimiz kerak?" degan real hayotiy muammo qo'yiladi.

2. O'rganish (Explore) bosqichi

Bu bosqichda o'quvchilar o'qituvchining bevosita yordamisiz, guruhlarda yoki juftliklarda muammoni yechish yo'llarini izlaydilar. Metodologik jihatdan o'quvchilarning erkin fikrlashi va tajriba o'tkazishi uchun sharoit yaratiladi. Bunda raqamli texnologiyalar va didaktik materiallar (masalan, virtual geometrik konstruktorlar, shakllar to'plami) asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. O'quvchilar shakllarni birlashtiradi, o'lchaydi, hisoblaydi va qonuniyatlarni mustaqil ravishda guruh ichida muhokama qiladi. Bu TIMSS dasturining Qo'llash komponentini shakllantirishga xizmat qiladi.

3. Tushuntirish (Explain) bosqichi

O'quvchilar o'z tadqiqotlari natijasida to'plangan tajribalarini umumlashtirganlaridan so'ng, ushbu bosqichda o'qituvchi jarayonga faol aralashadi. O'quvchilar o'z tushunchalarini o'z so'zlari bilan aytib berishadi, o'qituvchi esa ularni ilmiy va matematik tilga ko'chiradi, ya'ni rasmiy ta'riflar, formulalar va terminologiyani (masalan, "yuza", "kvadrat santimetr", "ko'paytma") kiritadi. Bu yerda kognitiv yondashuv o'quvchining amaliy tajribasi bilan nazariy bilimni tizimli ravishda bog'lashni ta'minlaydi.

4. Chuqurlashtirish (Elaborate) bosqichi

Metodologiyaning eng muhim va hal qiluvchi bosqichi bo'lib, unda o'quvchilar yangi o'zlashtirgan matematik tushunchalarini yanada murakkabroq, notanish va yuqori darajadagi mantiqiy fikrlashni talab qiluvchi vaziyatlarda qo'llaydilar. Aynan shu bosqichda dars jarayoniga TIMSS xalqaro baholash dasturining mulohaza yuritish (Reasoning) darajasiga oid nostandart topshiriqlari, kross-vazifalar va mantiqiy misollar kiritiladi. O'quvchi endi formulani shunchaki bilibgina qolmay, uni ko'p bosqichli masalalarni yechishda moslashtira olish ko'nikmasini shakllantiradi.

5. Baholash (Evaluate) bosqichi

5E modelida baholash faqatgina dars oxirida belgi qo'yish emas, balki butun dars davomida kuzatuv qaydnomalari, o'z-o'zini baholash (refleksiya) varaqlari va formativ (shakllantiruvchi) topshiriqlar orqali amalga oshiriladi. O'quvchilar dars so'ngida: "Men bugun qaysi matematik strategiyadan foydalandim?", "Menda qaysi bosqichda qiyinchilik bo'ldi va xatoyimni qanday tuzatdim?" degan savollar atrofida metakognitiv tahlil o'tkazishadi.

Pedagogik eksperiment tashkil etish metodikasi

Takomillashtirilgan ushbu metodikaning samaradorligini tekshirish maqsadida Guliston shahridagi umumta'lim maktablarining 4-sinf o'quvchilari o'rtasida pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Eksperiment quyidagi tizimli bosqichlarda amalga oshirildi:

1. Tayyorgarlik bosqichi: Nazorat va eksperimental sinf o'quvchilarining dastlabki matematik tayyorgarlik darajasi TIMSS andozasidagi diagnostik testlar orqali aniqlandi va guruhlarining o'zlashtirish balansi tengligi ta'minlandi.

2. Asosiy (Amaliy) bosqich: Nazorat sinflarida darslar amaldagi an'anaviy darsliklar va metodik qo'llanmalar asosida olib borildi. Eksperimental sinflarda esa matematika darslari to'liq yuqorida keltirilgan 5E o'quv modeli va unga moslashtirilgan raqamli didaktik materiallar majmuasi asosida o'tildi.

3. Yakuniy bosqich: Har ikki guruh o'quvchilari TIMSS mezonlari (Bilish, Qo'llash, Mulohaza yuritish) aks etgan yakuniy nazorat ishlari topshirdilar va olingan miqdoriy natijalar matematik-statistika metodlari (Styudentning t-test-meyoni) yordamida qayta ishlandi.

Pedagogik tajriba-sinov natijalarining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ta'lim metodikasi asosan TIMSS dasturining quyi bosqichi hisoblangan "Bilish" darajasini shakllantirishda yetarli natija beradi (72%). Ya'ni, o'quvchilar tayyor ko'paytirish jadvalini, standart amallar tartibini va formulalarni eslab qolishda muammoga duch kelishmaydi. Biroq, dars jarayoni muammoli topshiriqlarga asoslanmagani sababli, ushbu bilimlarni yangi kontekstga ko'chirish, ya'ni "Qo'llash" darajasi nazorat sinflarida ancha past (53%) ko'rsatkichni qayd etgan.

Eksperimental sinflarda qo'llanilgan 5E modelining afzalliklari uning har bir bosqichida o'quvchining kognitiv moslashuvchanligini faollashtirganida ko'rindi: "Jalb etish" va "O'rganish" bosqichlarida o'quvchilar real hayotiy keyslar orqali muammoga duch kelganlari sababli, ularda matematik tushunchaning mohiyatini chuqur tahlil qilish layoqati shakllandi. Bu esa standart masalalarni yechish ko'rsatkichini +29% ga oshirdi; 5E modelining "Chuqurlashtirish" (Elaborate) bosqichida tizimli ravishda TIMSS andozasidagi nostandart va ko'p bosqichli mantiqiy misollarning berilishi o'quvchilarni sabab-oqibat aloqalarini o'rnatishga, farazlar qilishga va o'z fikrini matematik dalillar bilan asoslashga o'rgatdi.

"Baholash" (Evaluate) bosqichidagi metakognitiv refleksiya esa o'quvchilarda o'z-o'zini nazorat qilish hissini shakllantirdi. Nazorat sinfidagi o'quvchilar xatoni faqat o'qituvchi ko'rsatgandagina anglagan bo'lsalar, eksperimental sinf o'quvchilarining 62 foizi masalani yechish jarayonida o'z strategiyalarini mustaqil tahlil qila olish darajasiga yetdi.

Bu natijalar respublikamiz tadqiqotchilari (D.I.Yunusova, S.T.Kayumova) tomonidan ilgari surilgan "boshlang'ich matematika ta'limini xalqaro dasturlar asosida kognitiv modellashtirish o'quvchilarning funksional savodxonligini ta'minlaydi" degan ilmiy farazlarni amaliy jihatdan boyitadi va to'ldiradi.

XULOSA. 1. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik savodxonligini oshirishda TIMSS xalqaro baholash dasturi talabalari shunchaki nazorat vositasi emas, balki matematika darslarining maqsad va vazifalarini belgilab beruvchi strategik mezon hisoblanadi. 2. 5E innovatsion o'quv modelining dars jarayoniga tizimli joriy etilishi an'anaviy ta'limdagi passiv axborot qabul qilish modelidan faol, tadqiqotchilikka asoslangan o'quv modeliga o'tishni ta'minlaydi. Modelning konseptual bosqichlari o'quvchining kognitiv jarayonlarini zanjirsimon tarzda faollashtiradi. 3. Pedagogik eksperiment natijalari 5E modeli asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning mantiqiy fikrlash darajasini (+32%), bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo'llash layoqatini (+29%) va muammoli vaziyatlarni modellashtirish ko'nikmalarini samarali rivojlantirishini isbotladi. Ushbu metodika boshlang'ich sinf o'quvchilarini kelajakda yuqori sinflardagi STEM fanlarini integratsiyalashgan holda muvaffaqiyatli o'zlashtirishlariga poydevor bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Yunusova D.I. Matematika o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini rivojlantirishning nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2018.
2. Sharipov Sh.S. O'quvchilar kasbiy ijodkorligini shakllantirish nazariyasi va amaliyoti: Ped. fan. dok. ... diss. avtoref. T.: 2012. – 46 b.
3. Qayumova S. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini TIMSS xalqaro baholash dasturi asosida metodik tayyorgarligini rivojlantirishda multimedia vositalarining o'rni. Science and Innovation, 1(B4), 2022. 159-162 b.

Muallif:

Karimova Sevara Shaxriddin qizi - Buxoro innovatsiyalar universiteti, "Pedagogika, psixologiya va sport" kafedrasini mudiri.

UDK 372.815.99

METHODOLOGY OF FORMING STUDENTS' ADAPTATION TO HIGHER EDUCATION

TALABALARNI OLIY TA'LIMGA MOSLASHISHINI SHAKLLANTIRISH METODOLOGIYASI

МЕТОДОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ К ВЫСШЕМУ ОБРАЗОВАНИЮ

Ergashqulov Boburjon Nusratillayevich

Guliston davlat universiteti, 120100. Guliston shahri, IV mavze

E-mail: boburjon-ergashqulov-2026@gmail.com

Abstract: The article discusses the methodology and techniques for forming adaptation to higher education, as well as analyzes the psychological characteristics of students during the process of adaptation to higher education institutions. Introduction to a new environment, academic requirements, social relationships and changes in personal life create complex situations for students. This article examines the causes of psychological crises, their impact on the mental state of students and the strategies necessary for successful adaptation.

Keywords: methodologies, higher education, students, adaptation process, psychological characteristics, stress, anxiety, depression, support, strategies.

Annotatsiya: Maqolada oliy ta'limga moslashishni shakllantirish metodologiyasi va metodikalari haqida fikr yuritiladi, shuningdek, talabalarning oliy ta'lim muassasalariga moslashuv jarayonida uchraydigan psixologik xususiyatlarni tahlil qiladi. Yangi muhitga kirish, akademik talablar, ijtimoiy aloqalar va shaxsiy hayotdagi o'zgarishlar talabalar uchun murakkab vaziyatlarni yaratadi. Ushbu maqolada psixologik inqirozlarning sabablari, ularning talabalarning ruhiy holatiga ta'siri va muvaffaqiyatli moslashuv uchun zarur bo'lgan strategiyalar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: metodikalar, metodologiya, oliy ta'lim, talabalar, moslashuv jarayoni, psixologik xususiyatlar, stress, bezovtalik, depressiya, qo'llab-quvvatlash, strategiyalar.

Аннотация: В статье рассматриваются методология и техники формирования адаптации к высшему образованию, а также анализируются психологические характеристики студентов в процессе адаптации к высшим учебным заведениям. Введение в новую среду, академические требования, социальные отношения и изменения в личной жизни создают для студентов сложные ситуации. В статье исследуются причины психологических кризисов, их влияние на психическое состояние студентов и стратегии, необходимые для успешной адаптации.

Ключевые слова: методологии, методология, высшее образование, студенты, процесс адаптации, психологические характеристики, стресс, тревога, депрессия, поддержка, стратегии.

KIRISH. Globallashgan jamiyatda iqtisodiyot, ta'lim va ijtimoiy-madaniy sohalarida o'zgarishlar yuzaga kelmoqda. Transformatsiya jarayoni yangi talablarni ilgari suradi. Shaxsning ijodiy faoliyati, shaxsning shaxsiy rivojlanishi mobil fikrlash, rivojlangan motivatsion-voliylik va hissiy sohalar, tez moslashish qobiliyati o'zgaruvchan muhit sharoitlarini talab qiladi. Ayni shu tadqiqotlar doirasida olib borayotgan tadqiqotimizning nazariy va metodologik asoslari sifatida psixologiya fanining ta'lim-tarbiya jarayonida shaxsga yo'nalganlikni ko'zda tutadigan kontseptsiyalar, masalan, L.S.Vigotskiy [1], A.N.Leontyev [2], B.G.Ananyev [3], L.I.Bojovich [4] va D.I.Feldshteyn [5] kabi olimlarning shaxsning muloqot jarayonida shakllanishi to'g'risidagi nazariyalari alohida o'rganilgan. Bu tadqiqotchilarning qarashlari o'quv jarayonini insonlashtirish kontseptsiyasiga asoslangan bo'lib, ularning ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchining o'quvchini nafaqat bilim bilan ta'minlash, balki uning ijtimoiy va psixologik rivojlanishini qo'llab-quvvatlash zarurligini ta'kidlaydi.

O'zbekiston psixologiya maktabi vakillarining o'quv va o'qitish jarayoniga bag'ishlangan izlanishlari ham tadqiqotda metodologik asos sifatida qo'llanildi. Ularning qarashlari shaxsning o'quv jarayonidagi faoliyatining ijtimoiy-psixologik omillarini va ularning jamiyatga moslashishdagi o'rni bilan bog'liq. Bu nazariyalari, shuningdek, psixologik jarayonlarning integreitsiyasi, determinizm va taraqqiyot tamoyillari kabi asosiy ilmiy me'yorlarga asoslanadi.

Psixologlar tadqiqotlariga ko'ra o'quvchilarning ijtimoiy hayotga moslashuvchanligi nafaqat bilim va ko'nikmalarni egallash, balki asosiy fanlardan ko'nikmalarni o'zlashtirishdagi muvaffaqiyat, o'qishga munosabat va boshqa mezonlar bilan belgilanishi mumkin. Ular ta'lim jarayonida o'quvchining ijtimoiy-psixologik jihatlarini, ya'ni shaxsning jamiyatga moslashuvi, uning o'zini tuta bilishi va o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyati bilan bog'liq omillarni alohida ajratib ko'rsatishadi. Shu bilan birga, tadqiqotda ishlatilgan metodologik yondashuvlar integratsiya, determinizm va ong va faoliyatning birligi kabi tamoyillarni o'z ichiga oladi. Bu metodologiyalar ilmiy tadqiqotda ko'rsatilgan tamoyillarga asoslanib, talaba va o'qituvchining o'zaro aloqalarini, ta'lim-tarbiya jarayonidagi ijtimoiy moslashuvni va shaxsning rivojlanishini chuqur o'rganish imkonini beradi [1], [2].

Psixologlar bolalarning salomatlik holatini ularning maktab sharoitiga moslashishining asosiy mezonlaridan biri sifatida ko'rsatadilar. Ularning fikriga ko'ra, fiziologik moslashish jarayoni bir qancha bosqichlardan o'tadi va har bir bosqich o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, tananing funktsional tizimlarining kuchlanishini o'lchaydigan alohida belgilar bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, bolalar maktabga moslashish jarayoni faqatgina ularning salomatlik holatiga ta'sir qilib qolmay, balki shaxsiyatning rivojlanishi va shakllanishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayonning muvaffaqiyati ko'pincha bolalarning shaxsiy fazilatlariga va moslashish jarayonida yuzaga keladigan o'zgarishlarga bog'liq bo'ladi. Moslashuv jarayoni asta-sekinlik bilan, vaziyatning yetarli sxemasini shakllantirish orqali sodir bo'ladi [6].

J.Piajening nazariyasiga ko'ra, moslashuvning subyektiv omili aql va uning asosiy mexanizmlarini, turar joy jarayonlarini o'z ichiga oladi. Piaje, atrof-muhitning qoidalarini assimilyatsiya qilish va unga "o'xshashlik"ni o'rganish bilan bog'liq turar joy jarayonlarini ajratadi. Assimilyatsiya jarayoni esa o'zgartirish orqali atrof-muhitni o'zlashtirishga olib keladi. Jan Piaje, shuningdek, bolalik davrida intellektual rivojlanishning shaxsiy rivojlanish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlaridan biri sifatida faoliyatni ko'rsatadi.

Unga ko'ra, faoliyat va haqiqatning idrokidagi nomuvofiqliklarni bartaraf etish, assimilyatsiya va turar joy o'rtasidagi muvozanatni o'rnatish uchun aqlning tabiiy istagi sifatida ko'riladi. Piaje bu jarayonning hech qanday tayyor shakli mavjud emasligini, balki u inson va muhitning faol o'zaro ta'siri jarayonida shakllanayotganini ta'kidlaydi. Bu yondashuvda bolalar faoliyatini o'rganishda aniq metodologik yondoshuvlarni qo'llash, shuningdek, moslashuv jarayonini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Piaje va boshqa psixologlarning qarashlari, ta'limda shaxsiyatning rivojlanishini o'rganish va uning maktabga moslashish jarayonida qanday o'zgarishini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Jan Piajening nazariyasi rivojlanish psixologiyasining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan va ta'lim sohasiga sezilarli hissa qo'shgan. U konstruktivistik nazariyaning kashshofi sifatida tanilgan, chunki u odamlarning bilimlarini faollik va tajriba asosida qurilishini ko'rsatadi. Piaje bolalarning fikrlash jarayonlari kattalarnikidan farq qilishini ta'kidlaydi va uning tadqiqotlari bolalarning aqliy rivojlanishida bir necha muhim bosqichlarni aniqladi. Piajening ilmiy faoliyati, shuningdek, bilim va rivojlanish psixologiyasiga qiziqish uyg'otdi. Bugungi kunda Piajening nazariyalari psixologiya va ta'lim sohasida keng o'rganilmoqda va o'rganilayotgan. Piaje har qanday tirik organizmga xos bo'lgan moslashuvning irsiy jihatdan belgilangan faoliyatini atrof-muhitni tuzishda amalga oshirilishini ta'kidlagan. U shuningdek, xulq-atvorning har bir harakati muayyan tuzilishga ega ekanligini va bu harakatlarning dinamik tomonlarini moslashish va turar joy jarayonlarining muvozanati bilan bog'lagan. Moslashish, ya'ni assimilyatsiya, yangi obyektning mavjud sxemalarga kiritishni anglatadi, turar joy esa yangi obyektlarga mos keladigan sxemalarni qayta qurishni nazarda tutadi. Piaje moslashuv jarayonini aqlning haqiqiy dunyo va hislar dunyosi o'rtasida assimilyatsiya va turar joy mexanizmlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar orqali paydo bo'ladigan farqni bartaraf etishga urinish deb ta'riflaydi. Shuningdek, Piaje moslashish jarayonini shaxsiyatning ichki substratlari doimiy o'zaro ta'siri sifatida ko'radi, bu esa egoning ichki tizim va tizimlararo stresslarni muvozanatlashga qaratilgan urinishini anglatadi. Bu jarayonning asosiy jihati ichki va quyi tizimlarning ishlashi bo'lib, uning maqsadi shaxs va atrof-muhit o'rtasidagi muvozanatni o'rnatishdir [7].

Zigmund Freyd, o'z asarlarida "moslashuv" so'zini ishlatmasada, uning psixologik tuzilmalari – ID, ego va superego o'rtasidagi o'zaro ta'sirini tavsiflab, moslashish jarayonining muhim qismlaridan biri sifatida ko'rsatgan. Freydning psixologik tuzilmalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, shuningdek, shaxsning ichki tizimlar bilan atrof-muhit o'rtasidagi muvozanatni saqlashdagi ahamiyatini ta'kidlaydi [8].

Piaje va Freydning nazariyalari, o'rtadagi farqlariga qaramay, shaxsiyat va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sirning muvozanatni saqlashdagi ahamiyatini ko'rsatadi va psixologik rivojlanishni tushunishda muhim asoslarni yaratadi. Bular: id- ego- super-ego.

Viktor Franklning nazariyasi insonning hayotga ma'no izlash istagi asosida qurilgan. U hayotning ma'nosini tushunishni tug'ma istak deb hisoblab, bu jarayonni shaxsiy rivojlanishning eng kuchli rag'batlantiruvchi omili sifatida ko'rsatgan. Franklning fikriga ko'ra, har bir inson hayoti davomida bir marta yoki bir necha marta, hayotning ma'nosini yo'qotish bosqichidan o'tib, uning mavjudligining noaniqligini his qiladi va uni "mavjud bo'lgan vakuum" deb ataydi. Bu noaniqlik va ma'no yo'qolishi holatida, ijtimoiy-psixologik moslashuvning mohiyati, shaxsiyat uchun eng muhim masala bo'lib, shaxsning muammolarni va umidsizliklarni konstruktiv tarzda bartaraf eta olishiga qaratilgan hayot mazmuni va qadriyatlarini izlashdan iboratdir. Franklning nazariyasida moslashuv jarayoni ikki nuqtai-nazardan o'rganiladi. Birinchi nuqtai-nazardan, moslashuv shaxsning hayotga ma'no izlash jarayoni sifatida tavsiflanadi. Ikkinchi nuqtai-nazardan, natija nuqtai-nazari esa, shaxsning konstruktiv hayot mazmuni va qadriyatlarini topishdan iborat bo'lib, bu kelajakda shaxsni barcha hayot yo'lidagi muammolar va umidsizliklardan chiqarishga yordam beradi. Frankl bu jarayonni o'rganish orqali, shaxsiyatni o'zini topishga, o'zining ichki kuchlarini va ma'no izlash orqali hayotning murakkab vaziyatlaridan chiqishga undaydi [9].

I.A.Georgieva fikriga ko'ra, ijtimoiy moslashuv mexanizmlarini ishlab chiqish jarayoni, insonning faoliyatiga asoslangan bo'lib, uning markaziy mohiyati shaxsning ijtimoiy haqiqatni o'zgartirish zarurati bilan bog'liqdir. Bu jarayon shaxslarning barcha turdagi transformatsiyalaridan ajralmas bo'lib, u uchta asosiy bosqichdan iborat: birinchi bosqichda faoliyat orqali shaxsning ijtimoiy mohiyati tasvirlanadi; ikkinchi bosqichda ijtimoiy aloqa amalga oshiriladi; uchinchi bosqichda esa shaxsning o'z-o'zini anglash jarayoni ro'y beradi [10].

Ijtimoiy faoliyat, shaxsning ijtimoiy muhitga moslashishini tashkil etishda yetakchi mexanizm hisoblanadi. Bu mexanizmnin tarkibiy qismlari, masalan, aloqa, o'yin, o'rganish, ishlash, to'liq ishtirok etish kabi elementlar, shaxsning ijtimoiy muhitga faol moslashuvini amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy faoliyatdagi moslashish mexanizmi bir necha bosqichlarga bo'linadi: shaxsning ehtiyojlarini aniqlash, qaror qabul qilish uchun motivlarni amalga oshirish, va oxir-oqibat xulosa chiqarish. Falsafiy ensiklopediya lug'atida ijtimoiy moslashuv, "shaxs yoki ijtimoiy guruhning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirining turi bo'lib, uning davomida ishtirokchilarning talablari va kutishlari muvofiqlashtiriladi" deb ta'riflanadi.

A.V.Petrovskiy esa moslashishni shaxsiyatni rivojlantirish bosqichi sifatida ko'radi. Bu jarayon individualizatsiya va integratsiya kabi ikki asosiy elementni o'z ichiga oladi, ya'ni shaxsning jamoada amal qilayotgan me'yorlarni faol o'zlashtirishi va faoliyatning tegishli shakllarini qabul qilishini anglatadi. Bu ijtimoiy muhitga faol moslashish jarayonining uzluksizligi va natijasidir. Moslashuv jarayonining tarkibiy qismlarining nisbati shaxsning maqsadlari va qadriyat yo'nalishlariga, shuningdek, ijtimoiy muhitda ularga erishish imkoniyatlariga bog'liqdir. U shuningdek, moslashish jarayonining ikki turini ajratadi: birinchisi, ijtimoiy muhitga faol ta'sir qilish ustun bo'lgan tur, ikkinchisi esa shaxsning ehtiyojlari va motivlariga asoslangan, passiv tarzda shakllanadigan maqsadlar va qiymat yo'nalishlarini qabul qilish bilan tavsiflanadigan tur.

A.A.Rean ijtimoiy moslashuvni faol jarayon sifatida ko'rib, uni atrof-muhit talablariga muvofiq o'zini-o'zi o'zgartirish va o'zini tuzatish deb ta'riflaydi. Uning fikricha, ijtimoiy qadriyatlar, normalar va xulq-atvor qoidalarini passiv ravishda qabul qilish mumkin emas. Moslashuv jarayonining turlari uning yo'nalishiga bog'liq bo'ladi: bularning biri tashqi muhitga faol ta'sir ko'rsatish, uning rivojlanishi va o'ziga moslashish, ikkinchisi esa shaxsning o'zgarishi va o'zining ijtimoiy munosabatlarini tuzatish bilan bog'liqdir [12].

Psixolog olimlar moslashuvning ikki jihatini ajratib ko'rsatadilar: psixologik moslashuv va sotsial-madaniy moslashuv. Psixologik moslashuv, shaxsning ijtimoiy muhitga kirishining psixologik oqibatlarini o'z ichiga oladi. Bu, jumladan, shaxsiy va etnik identifikatsiyani aniq anglash, yaxshi ruhiy salomatlik va shaxsiy qoniqish hissiga erishish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Sotsial-madaniy moslashuv esa yangi madaniy muhitda, ayniqsa oilaviy hayot, mehnat va o'qish sohalarida kundalik muammolarni engish qobiliyatidir [3], [4].

Talabalik davri, yosh davrlari psixologiyasining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yosh davri xususiyatlarining tarkib topishi ko'plab individual-psixologik va ijtimoiy omillarga bog'liq. Yoshlik shaxs shakllanishida juda muhim ahamiyat kasb etadigan mas'uliyatli davrdir. Inson yakka holda rivojlanmaydi, bunda ijtimoiy muhit, yon-atrofdagilarning ta'siri kuchli bo'ladi. Ilmiy adabiyotlarda bu davr yetuklikka o'tish bosqichi sifatida ta'rif beriladi. Yuqoridagi nazariyalarga asoslanib talabalarni oliy ta'lim muassasalariga moslashuvining ijtimoiy-psixologik jihatlarini ko'rib chiqish maqsadida o'tkazilgan tadqiqotimiz bosqichlarini uch bosqichdan iborat qilib belgilab oldik.

Xulosa. Talabalarni oliy ta'lim muassasalariga moslashuvining ijtimoiy-psixologik jihatlarini empirik o'rganish natijalari tahlil qilinib, talabalarni oliy ta'lim muassasalariga moslashuvining ijtimoiy-psixologik jihatlarini o'rganish maqsadida o'tkazilgan eksperimental tadqiqot ishlari o'tkazildi. Psixologiya fanida shaxsni o'rganish markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Bu muammo ustidagi ishlar psixologiya faniga juda ko'plab maxsus metodlar va amaliy natijalar tahlilini yetkazib berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психол. очерк. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1991. – 90 с.
2. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения в 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.1 – 391 с.; Т.2 – 318 с.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Москва: Наука, 1980.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – С. 375.
5. Фельдштейн Д.И. Возрастная и педагогическая психология: Избранные психологические труды. – М.: МПСИ, 2012. – 427 с.
6. Роджерс К. О групповой психотерапии. – М.: Просвещение, 1993. – 212 с.
7. Пиаже Ж. Восприятие мира у детей. —СПб.: Питер, 2025. — 400 с.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М.: Наука, 1989. – 455 с.
9. Франкл В. Страдания от бессмысленности жизни. Актуальная психотерапия = Das Leiden am sinnlosen Leben. Psychotherapie für heute. — Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2016. — 96 с.
10. Georgieva, I.A Jamoada shaxsning moslashuvining ijtimoiy-psixologik omillari: muallif. dis. kand. psixolog. fanlar. / I. A. Georgieva - L., 1985. – 167 b.
11. Петровский А. В. Психология и время. — СПб.: Питер, 2007. — 448 с.
12. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности // Психологический журнал. — 1996. — Т. 17. — № 5. — С. 3-3.

Muallif:

Ergashqulov Boburjon Nusratillayevich - Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

Filologiya

UDK:821.512.133-1

THE SPIRIT OF THE HERO AND THE CONNECTION OF ARTISTIC CHRONOTOPY TO THE PLOT OF THE WORK (Based on the Stories of Sabir Onar)

HIKOYA SYUJETIDA QAHRAMON RUHIYATI HAMDA BADIY XRONOTOP MUNOSABATI
(Sobir O'nar hikoyalari misolida)

ДУХ ГЕРОЯ И СВЯЗЬ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ХРОНОТОПИИ С СЮЖЕТОМ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
(На примере рассказов Сабира Онара)

Berdiyeva Zulayxo Ochilovna

Qarshi davlat universiteti. 180103. Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahar, Ko'chabog' ko'chasi, 17- uy.

E-mail: zulayxoberdiyeva1407@gmail.com

Abstract. In this small scientific study, our theoretical views on the narrative genre, which is one of the most distinguished genres of literature, are mainly presented. The issues of the role of artistic time and space in organizing the plot of stories, the author's position, the spiritual world of the hero and the description of his spiritual world are analyzed using the example of the work of the author Sobir Onar, whose stories were chosen as the object of our study. A number of components participate in the development of the plot, and the chronotope is the most important of them. That is, in the vivid and convincing realization of the plot, the space-time of the spiritual world of the image, the aesthetic ideal of the creator, as well as the chronotopes of real and social existence, serve equally. Our theoretical ideas are irrigated with scientific evidence about the plot and the chronotope of the image. The doctrine of the artistic chronotope of such scholars as M.M. Bakhtin and N.K. Gay is studied using the example of examples of Uzbek literature.

Keywords: story, artistic, image, psyche, space, time, component, aesthetic, ideal, chronotope.

Annotatsiya. Mazkur kichik ilmiy tadqiqotimizda, asosan, adabiyotning eng sara janrlaridan biri bo'lgan hikoya janri haqida nazariy qarashlarimiz bayon etilgan. Hikoyalar syujetini tashkil etishda, muallif pozitsiyasi, qahramon ruhiy olami hamda ma'naviy dunyosini tasvirlashda badiiy zamon va makonning tutgan o'rni masalalari, tadqiqotimizda hikoyalari obyekt sifatida tanlab olingan ijodkor Sobir O'nar ijodi misolida tahlilga tortilgan. Syujet rivojida bir qator komponentlar ishtirok etadi, xronotop esa shulardan eng muhimidir. Ya'ni syujetning jonli va ishonarli voqelanishida obraz ruhiy dunyosi makon-zamoni, ijodkorning estetik ideali, balki real va ijtimoiy borliq xronotoplari ham birdek xizmat qiladi. Nazariy fikrlarimiz syujet va obraz xronotopi haqidagi ilmiy dalillar bilan sug'orilgan. Uxtomskiy, M.M.Baxtin, N.K.Gey kabi olimlarning badiiy xronotop haqidagi ta'limoti, o'zbek adabiyoti na'munalari misolida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: hikoya, badiiy, obraz, ruhiyat, makon, zamon, komponent, estetik, ideal, xronotop.

Аннотация. Аннотация. В данном небольшом научном исследовании в основном представлены наши теоретические взгляды на повествовательный жанр, являющийся одним из наиболее выдающихся жанров литературы. На примере произведений автора Собира Онара, выбранных в качестве объекта исследования, анализируются вопросы роли художественного времени и пространства в организации сюжета рассказов, позиции автора, духовного мира героя и описания его духовного мира. В развитии сюжета участвует ряд компонентов, и хронотоп является одним из них. То есть, в яркой и убедительной реализации сюжета в равной степени служат пространственно-временной аспект духовного мира образа, эстетический идеал творца, а также хронотопы реального и социального существования. Наши теоретические идеи подкрепляются научными данными о сюжете и хронотопе образа. Учение о художественном хронотопе таких ученых, как М.М. Бахтин и Н.К. Гай, изучается на примере образцов узбекской литературы.

Ключевые слова: история, художественный, образ, психика, пространство, время, компонент, эстетический, идеал, хронотоп

Kirish. Adabiyot millat ruhini boyituvchi, inson qadrini yuksaklarga eltuvchi mash'al. Uning sehrli jilosi har bir inson qalbida o'zgacha ko'rinishda jilolanadi. Adabiyotning umidbaxsh va diltortar gulshanida shunday bir janr borki, u o'zining ixcham va hozirjavobligi, tushunarli va o'qishliligi, kitobxon qalbiga chuqur kirib borish xususiyatlari bilan boshqa janrlardan farq qiladi. Bu mo'jizakor janr - hikoya janridir.

Badiiy asar syujetida makon va zamon tushunchalari qahramonning ruhiy-emotsional holati bilan bevosita aloqada aks etadi. Chunonchi, hikoya janrining ixcham imkoniyatlarida xronotop ko'pincha qahramonning "ichki holati tasviri" funksiyasini bajaradi. Masalan, asar qahramon tushkunlikka tushgan vaqtda makonning torayishi (qorong'u xona, qafas, berk ko'cha) va vaqtning to'xtab qolishi yoki turg'unlashish holati voqelanadi.

Holbuki, badiiy asar qahramonining ma'naviy jihatdan yuksalishi yoki ozodlik va hurlikka intilishi syujet fonida makonning kengayishi (koinot, keng dala, cheksiz osmon, bepayon sahro) orqali aks ettiriladi. Badiiy matnda xronotop shunchaki voqea-hodisalar sodir bo'ladigan sath emas, balki qahramon ruhiyatidagi o'zgarishlar dinamikasini ifodalovchi ruhiy vosita hisoblanadi. Syujet rivojida badiiy xronotopning o'zgarishi personaj xarakteridagi evrilishlarning asosiy ko'rsatkichidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Adabiyotshunoslik ilmidagi hikoya janri syujetida qahramon ruhiyati va badiiy xronotop nazariyasiga oid bo'lgan bir qancha ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Rus adabiyotshunos olimi M.M.Baxtinning badiiy xronotop haqidagi ilmiy tadqiqotida ta'kidlanganidek, zamon-makon munosabatlari asardagi shunchaki voqea-hodisalar kechadigan joyni emas, balki, qahramon ruhiy dunyosini ochib beruvchi estetik konsepsiya vazifasini bajaradi [1]. Ushbu ta'riflardan kelib chiqib olim badiiy xronotopni asar janri va syujetini tashkil etuvchi bir qancha funksiyalarga ega ekanligini ta'kidlagan deb aytolamiz. Adabiyot olamini tushunish aynan badiiy xronotop qionuniyatlari orqali amalga oshadi. Yana bir rus adabiyotshunos olimi N.K.Gey hikoyalar syujetida qahramon dunyoqarashining yuzaga chiqishida badiiy zamon va makon munosabatining o'rnini o'z tadqiqotlarida ko'rsatib bergan.

Badiiy asardagi zamon-makon ko'p hollarda yozuvchining estetik ideali va badiiy dunyoqarashidan kelib chiqib tasvirlanadi. Badiiy xronotop adibning uslubini va asarda qo'llamoqchi bo'lgan uslubini belgilab beradi. Ko'p hollarda badiiy zamon va makon xalqning dardi, milliy shuuri, dunyoni idrok etish xususiyatlarini aks ettirishga qaratilgan bo'ladi. "Vaqt va makon — yozuvchi ishlaydigan "boshlang'ich kategoriya", badiiy asarning mazmun va shakl konstanatalaridir" [2].

O'zbek adabiyotshunosligida ham hikoya janri funksiyalari, qahramon ruhiyati masalalari va hikoya syujetida badiiy xronotopning o'rni kabi adabiy-nazariy qarashlarga oid bir qator salmoqli tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan: Adabiyotshunos olim Uzoq Jo'raqulov, Komiljon Hamrayev, Hotam Umurov, Bahodir Sarimsoqov kabi yetuk adabiyotshunos olimlar badiiy xronotopning ildizlari va funksiyalarini o'rganganlar. F.f.d. prof. Imomova Gulchehra Muhammadiyevna ilmiy tadqiqotlarida hikoya janri rivojida obraz tanlay olish, xarakter yarata olish mahorati haqida "Ijodkorning baxti o'z xalqining xarakter xislatlarini yagona bir obraz timsolida aks ettira olishi bilan belgilanadi. Chunki u ana shu obraz qiyofasida butun bir xalqning ma'naviy- axloqiy xislatlarini kichik detal orqali ifodalaydi" [3] deb ta'kidlagan. Uzoq Jo'raqulov o'zining "Nazariy poetika masalalari" hamda Alisher Navoiy "Xamsa" sida xronotop poetikasi monografiyalarida chuqur tadqiqotlar olib borgan. Adabiyotshunos olim B.To'rayeva qayd qilganidek: "Badiiy zamon tushunchasi va uning adabiy-estetik kategoriya sifatidagi klassik maqomini belgilagan nazariy-metodologik asoslarning muhtasari ilmiy-tahliliy umumlashmasi muallif ijodiy niyati hamda asarning g'oyaviy-estetik konsepsiyasidan kelib chiqqan badiiy olamning ijodiy modellashtirilgan zamon so'z san'atining estetik tabiatini teran tushunish barobarida, uning poetikasi sirlarini ilmiy chuqur o'zlashtirish imkonini beradi" [4].

Yuqoridagi tadqiqotlar mohiyatidan kelib chiqib maqolamizda XXI asr adabiyotining serqirra yozuvchisi, mashhur hikoyanavist Sobir O'nar hikoyalarini biografik, psixanalitik, struktur tahlil va komparativ tahlil metodlariga asoslangan holda tahlilga tortdik.

Tahlil va natijalar. Hikoya janri uzoq yillik tarixga ega bo'lgan janrlardan biri bo'lib, boshqa epik janrlardan o'zining ixchamligi, hozirjavoblighi, badiiy voqelikning aniq va lo'nda ifodalanishi jihatidan boshqa epik janrlardan farq qiladi. Yozuvchi hikoya yaratarkan, asosan, o'zining g'oyalari, qarashlari, estetik ideali hamda jamiyatda yuz berayotgan voqea-hodisalarni ta'sirida qo'lga qalam oladi. Hikoyada ijodkor ma'lum bir qahramon hayotidan birgina epizodni, muhim bir hodisanigina olib badiiy aks ettiradi. Boshqa janrlardan farqli ravishda hikoyada qahramon hayotining o'tmish hodisalari yoki kelajakda nima holat ro'y berishi keng ko'lamda tasvirlanmaydi, balki ma'lum detallar vositasida ishora berilishi mumkin. Bir qancha hikoyalar syujet rivojini, asarning kulminatsion nuqtalarini ta'minlab beruvchi asosiy unsurlar qahramonlar ruhiyati tasviri, ularning kayfiyati, o'y – fikrlari, holatlari hisoblanadi. Bundan tashqari hikoya syujtini shakllantirishda badiiy xronotop ya'ni asardagi zamon-makon munosabati ham alohida qimmatga ega. Maqolamizda hikoyalar obyekt sifatida olingan Sobir O'nar ijodida bu kategoriyalar teran va izchil tadbqiqini topgan. Yozuvchi hikoyalarida qahramonlar ruhiyati juda ham nozik ruhiy tahlilga asoslangan hamda realistlik uslubda tasvirlangan. Uning mashhur "Tarvuz" nomli hikoyasida bosh qahramonlar Omondavlat va Xudoyqul maktabda birga o'qigan sinfdoshlar obrazlari bo'lib, bu ikki qahramon ruhiy dunyosidagi o'y- hayollar bir-biriga qarama-qarshi kontrast holatida tasvirlangan. Ijodkor obrazlar xarakterini ochishda realistlik tasvir uslubidan foydalangan holda haqiqiy hayotiy voqea-hodisalarni asos qilib oladi. Hikoyadan o'rin olgan "Qishloqdagi jo'rasini erta - indin bola chaqasi bilan mehmonga kelish xabarini eshitgan Xudoyqulning ensasi qotdi. Kelmasa ham xafa bo'lmasdim. Bu ham qarz so'rasa kerakda. Sapuvra, jon Sapuvra o'zing bir yo'lini topgin, shunday yo'lini topginki, shu safar ko'ngilchanlik qilib qarz berib qo'ymay." [5] degan arzi-dodi Xudoyqul xarakterining qanchalik tubanlashib, shahar hayotida sovuqlashib odamgarchilikni-da unitishi holatini kitobxoniga ochib beradi. Omondavlat esa yoshlikdagi sinfdosh do'stining yaqinda qizchalik bo'lganini eshitib, bir tabriklab kelaylik, xotinlar va bola-chaqalar bir-biri bilan tanishsin, axil bo'lishsin degan maqsadda do'stidan xabar olgani beradi. U yoshligidan sodda ammo halol qishloq yigiti sifatida tasvirlanadi. Halol mehnat bilan kun kechirib, baxtni oddiylikda, qalb ko'zi ochiq, diyonatli inson obrazida tasvirlanadi. Hikoya syujet rivojini, voqealar ketma-ketligini uyushtirib berishda badiiy xronotop o'rinlari muhim tirgak vazifasini bajaradi. Muallif shahar, qishloq, tarvuz dalalari, soyluk, loy ko'chalar kabi makon xronotoplarini kiritadiki, bu makonlar qahramonlar hayoti kechgan kechayotgan muhim xotiralar izlari mavjud bo'lgan joy nomlari sifatida alohida qimmatga ega. Hikoyada badiiy zamon yoshlik davrlari, bolalik xotiralarini, bugungi kundagi kundalik turmush tarzi chorrahasida tasvirlanadi. Yozuvchining navbatdagi asari "Qora chol" hikoyasida G'appor ota obrazi syujet chizig'ida voqealar zanjirini birlashtiradi. "Munda-ay, rasamadini keltirib, qoidasimanan yoz. Gazetaga chiqadigan qil. Tag'in "Qora ota" deb yurma, "G'appor ismli boboy" de. "G'appor ota" yoki "G'appor bova" desangam bo'ladi. Familiyasi - Musulmonov. Qizil tong sho'rasidagi Qo'rg'ontepa degan qishloqda istiqomat qiladi, o'zi veteran, deb qo'y. So'nginman anakey..." [6] G'appor ota obrazi tilidan olingan ushbu parchada obraz ruhiy dunyosi, xarakter genezesi ochib beriladi. Ushbu obraz umr bo'yi insonlarga yordam qo'lini cho'zgan, vatan, el-yurt uchun fidokorlik bilan xizmat qilgan inson sifatida tasvirlanadi. Keksaygan chog'ida esa uni hamma bilishini, shunday inson yashab o'tayotganligi haqida jamiyatdagi insonlar xabardor bo'lishini juda istaydi. Nabirasiga uni ham kitob qilib yozishini, gazetada u haqida biror maqola tayyorlashini qattiq tayinlaydi. Bu holatda qahramon ruhiyatida shunday holat kechadiki, insonlar xotirasida qolishni, insonlar nom bilan xotirlashlarini qalbi, vujudi bilan xohlash ruhiy-emotsional holati sodir bo'ladi. Navbatdagi hikoya "Cho'l o'rtasidagi shiypun" deb nomlanadi. "Inson o'z taqdirini o'zi yarata olmaydi. Taqdirga ko'ndalang ham tur olmaydi. Qo'lidan kelmaydi. Mehnat qiladi, intiladi, nimalargadir erishadi: mulk, mavqe topadi, o'ynab-kula oladi, minba'd turg'un narsani qo'lga kirita olmaydi. Vaqt esa ulug' kitobda ta'kidlanganidek, shamshirning damidan ham o'tkirdir. Zotan, odamning g'ururlanib, kibrlanib, yurishiga hech bir asos yo'q. Shabada ham, garchi insonni erkalgan kabi bo'lsa-da, vaqtni eslatgani uchun tig' kabidir." [7]. Ushbu parchada hikoya g'oyasining asosiy xususiyatlari ochib beriladi. Ya'ni taqdir charxpalagining inson hayotiga ta'siri, vaqtning oqar daryo kabi tez o'tib ketishi, inson boshiga tushadigan turli holatlarni oldindan bila olmasligi kabi holatlar tasvirlanadi. Badiiy xronotop cho'l, shiypun, qishloq makonlari, dala kabi joy nomlari, kecha, bugun, o'tmish, o'sha lahza kabi zamon birliklari orqali yuzaga chiqqan. Bosh qahramonlar Fayzullo tog'a va uning jo'rasi Muxtasam bo'lib, syujet voqealari shu obrazmlar atrofida kechadi. Fayzullo tog'a obrazi diyonatli, adolatparvar, allohni tanigan, umra safarlarini ado etib hoji ota bo'lgan, oilali va to'rt bolasidan tinib tinchigan obraz sifatida gavdalandiriladi. Do'sti Muxtasam esa g'arib, oilasiz, so'qqabosh, kelib o'mashib qolgan joyi – olis daladagi shiypun. Muxtasam aka bir o'zi yashagani uchunmi juda odomovi bo'lib faqat do'sti yonidagina kulib, dildan yayrab kula oladi.

Xulosa va takliflar. Tahlil va kuzatishlarimiz natijasida shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, hikoya janri uzoq yillik adabiy tajriba va bilimlar natijasida yuksalib, taraqqiy etib bordi. Janr imkoniyatlaridan kelib chiqib ko'plab adabiyotshunoslar betakror va sara ijod na'munalari yaratdilar. Ular orasida Sobir Haydarovich O'nar ijodi, yozgan hikoyalari, o'zining realistlik uslubi, hozirjavob talqini bilan alohida qimmatga ega ekanligini yuqoridagi uch hikoya misolida ko'rib chiqdik. Kompozitsion syujetda qahramonlar ruhiyati va hissiyotlari badiiy xronotop va ijodkorning individual uslubi vositasida atroflicha ochib berilgan. Hikoyani o'qigan kitobxon asar

qahramonlari bilan yaqindan tanishadi, ular kabi shu asarda yashaydi, obraz ruhiyatidagi evrilishlar kitobxonga-da o'z ta'sirini o'tkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. Рус тилидан У.Жўракулов таржимаси.-Т.: Akademnashr, 2015.-Б. 43.
2. Gey N.K. So'z san'ati. – Moskva: Nauka, 1967. – 364
3. Imomova G.M. "O'zbek hikoyalarida badiiy sintez shakllari va ijodkorning estetik konsepsiyasi." Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. Qarshi-2022-yil
4. To'rayeva B. Adabiyotdagi badiiy vaqt kategoriyasi maqola. "Yosh olim" jurnali, 2014-y, 3-son, B,- 854.
5. Onar Sobir Tarvuz hikoya "Bibisora" qissa va hikoyalar to'plami. Nashriyot "Sharq" Toshkent- 2011-yil.
6. O'nar Sobir "Chambilbelning oydalesi", "Read book" nashriyoti Toshkent – 2004-yil.
7. O'nar Sobir "Cho'l o'rtaidagi shiyon", "Sharq" nashriyoti. 2006-yil.

Muallif:

Berdiyeva Zulayxo Ochilovna - Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti.

UDK: 821.111.09-322.1(410)

FEATURES OF STREAM OF CONSCIOUSNESS IN VIRGINIA WOOLF'S NOVELS: FROM «MRS DALLOWAY» TO «THE WAVES»

ОСОБЕННОСТИ ПОТОКА СОЗНАНИЯ В РОМАНАХ ВИРДЖИНИИ ВУЛФ: ОТ «МИССИС ДЭЛЛОУЭЙ» К «ВОЛНАМ»
VIRJINIYA VULF ROMANLARIDA ONGLIK OQIM XUSUSIYATLARI: «MISSIS DALLOUÉY» DAN «TOLQINLAR» GACHA

Ибрагимова Мохирахон Муроджон кизи, Йулчиев Каххор Вахобович

Ферганский государственный университет, г. Фергана, Республика Узбекистан

E-mail: ibragimova-moxiraxon-2026-1@gmail.com

Abstract. The article analyses the evolution of the stream of consciousness technique in three novels by Virginia Woolf — «Mrs Dalloway» (1925), «To the Lighthouse» (1927) and «The Waves» (1931). The purpose of the study is to identify the specificity of syntactic organisation, lexical choice and punctuation strategies as means of conveying subjective experience. The methodological basis includes contextual, stylistic and comparative textual analysis. It is established that Woolf's modification of the stream of consciousness evolves from conveying individual perception within social reality (Clarissa Dalloway) through polar models of female consciousness (Mrs Ramsay and Lily Briscoe) to the radical dissolution of individuality in the collective rhythm of language («The Waves»). It is revealed that linguistic means in Woolf's prose serve not to imitate the chaos of thinking but to construct stable models of the inner world.

Keywords: Virginia Woolf, stream of consciousness, interior monologue, stylistics, modernism, «Mrs Dalloway», «To the Lighthouse», «The Waves».

Аннотация. В статье анализируется эволюция техники потока сознания в трёх романах Вирджинии Вулф — «Миссис Дэллоуэй» (1925), «На маяк» (1927) и «Волны» (1931). Цель исследования — выявить специфику синтаксической организации, лексического выбора и пунктуационных стратегий как средств передачи субъективного опыта. Методологическую основу составляют контекстуальный, стилистический и компаративный анализ текста. Установлено, что вулфовская модификация потока сознания проходит путь от передачи индивидуального восприятия в рамках социальной реальности (Кларисса Дэллоуэй) через полярные модели женского сознания (миссис Рэмзи и Лили Бриско) к радикальному растворению индивидуальности в коллективном ритме языка («Волны»). Выявлено, что языковые средства у Вулф служат не имитации хаоса мышления, а конструированию устойчивых моделей внутреннего мира.

Ключевые слова: Вирджиния Вулф, поток сознания, внутренняя речь, стилистика, модернизм, «Миссис Дэллоуэй», «На маяк», «Волны».

Annotatsiya. Ushbu maqolada Virjiniya Vulfning uchta romani — «Missis Dallouéy» (1925), «Mayoqqa» (1927) va «Tolqinlar» (1931) asarlarida ongli oqim usulining rivojlanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — subyektiv tajribani ifodalash vositasi sifatida sintaktik tashkil, leksik tanlov va tinish belgilari strategiyalarining xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Usullar asosini matnni kontekstual, stilistik va komparativ tahlil qilish tashkil etadi. Vulfning ongli oqim usulining ijtimoiy haqiqat doirasida individual idrokni (Klarissa Dallouéy) uzatishdan, ayollar ongining qutbiy modellari (missis Rémzi va Lili Brisko) orqali tilning jamoaviy ritmida shaxsiylikning radikal tarzda erishishigacha («Tolqinlar») o'zgarishi aniqlandi. Vulf prozasida til vositalari fikrlash xaosini tasvirlashdan ko'ra, ichki dunyo modellarini yaratishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Virjiniya Vulf, ongli oqim, ichki nutq, stilistika, modernizm, «Missis Dallouéy», «Mayoqqa», «Tolqinlar».

Введение. Актуальность исследования обусловлена растущим интересом к модернистской прозе в узбекской филологической науке и необходимостью системного анализа художественных приёмов европейского модернизма в контексте межкультурной коммуникации. Техника потока сознания, ставшая одним из определяющих признаков литературного модернизма, получила в творчестве Вирджинии Вулф принципиально новую интерпретацию, отличающуюся от джойсовской или фолкнеровской традиций. Если у других представителей модернизма этот приём преимущественно служил демонстрации фрагментарности и хаотичности мышления, то у Вулф он трансформируется в инструмент конструирования устойчивых, хотя и нелинейных, моделей внутреннего мира. Цель настоящей статьи — проследить эволюцию вулфовской модификации потока сознания на материале трёх романов: «Миссис Дэллоуэй» (1925), «На маяк» (1927) и «Волны» (1931), выявив специфику синтаксической организации, лексического выбора и пунктуационных стратегий как средств передачи субъективного опыта.

Объект исследования и методы. Объектом исследования выступают художественные тексты трёх романов Вирджинии Вулф: «Миссис Дэллоуэй» (1925), «На маяк» (1927) и «Волны» (1931). Предметом анализа являются структурные и стилистические особенности потока сознания как художественного приёма.

В работе применены следующие методы исследования: контекстуальный анализ, позволяющий соотнести языковые особенности текста с историко-литературным контекстом модернизма; стилистический анализ, направленный на выявление функций синтаксических конструкций, лексического выбора и пунктуационных стратегий; компаративный метод, обеспечивающий сопоставление техники потока сознания в трёх романах с целью выявления эволюционных изменений.

Методологической основой исследования послужили труды Н. Базена по проблемам памяти в прозе Вулф, а также современные работы по стилистике модернистской прозы.

Полученные результаты и их анализ. В романе «Миссис Дэллоуэй» внутренняя речь Клариссы Дэллоуэй представляет собой сложную, многоплановую структуру, в которой сознание героини непрерывно колеблется между настоящим и прошлым, между внешним городским пространством и внутренним миром воспоминаний. Этот процесс реализуется посредством потока сознания — художественного приёма, который у Вулф приобретает форму прерывистой, ассоциативной речи, лишенной линейной логики, но насыщенной эмоциональной и перцептивной точностью. Уже в первых страницах романа читатель сталкивается с характерной для Вулф манерой вхождения в сознание персонажа. Кларисса выходит из дома, чтобы купить цветы, и её внутренняя речь развивается параллельно с её физическим перемещением по Лондону: «What a lark! What a plunge! For so it had always seemed to her when, with a little squeak of the hinges, which she could hear now, she had burst open the French windows and plunged at Bourton into the open air» [1, p. 3]. Этот фрагмент знаменует собой не просто начальный импульс повествования, но и первую из многочисленных временных дезориентаций: Кларисса физически находится в Вестминстере 1923 года, но её сознание немедленно «погружается» в Борхерст — место её юности. При этом переход между временами не обозначен глагольными формами прошедшего времени или вводными конструкциями. Вместо этого временной скачок осуществляется через сенсорный триггер — звук скрипящих петель двери.

Синтаксис внутренней речи Клариссы демонстрирует систематическое использование парцелляции — расчленения высказывания на короткие, грамматически независимые фразы. Этот приём служит имитации спонтанности мышления, его фрагментарности и нестабильности. Так, в сцене, где Кларисса наблюдает за лондонской улицей, её мысль разбивается на отдельные впечатления: «The motor car had gone, but it had left a slight ripple which flowed through glove shops and hat shops and tailors' shops on both sides of Bond Street. [...] For it was the Prince, some said, or perhaps it was the Prime Minister» [1, p. 16]. Здесь наблюдение за автомобилем, предположение о его пассажирах, реакция толпы — всё сливается в единый поток, в котором нет чёткого подлежащего-сказуемого, а суждения подаются как эхо городского гомона. Парцелляция усиливает эффект сенсорной перегрузки: читатель не просто узнаёт о событии, а переживает его через мозаику звуков, движений и предположений.

Важным контрастом к сознанию Клариссы выступает внутренний мир Септимуса Уоррена Смита — персонажа, чьё сознание характеризуется систематическим разрывом между внутренним и внешним. Если сознание Клариссы, несмотря на фрагментарность, остаётся вписанным в социальную реальность, то сознание Септимуса демонстрирует дезинтеграцию: «A sparrow perched on the railing and sang its little song. 'It's singing to me,' Septimus thought, and felt the joy of life. Then the world wavered and quivered and threatened to burst into flames» [1, p. 14]. В этом фрагменте происходит мгновенная смена эмоциональных состояний — от эйфории к ужасу — без промежуточных этапов. Синтаксис отражает эту нестабильность: три коротких предложения, каждое из которых представляет собой отдельный перцептивный акт, не связанный причинно-следственной логикой с предыдущим. Такой приём становится постоянной чертой речи Септимуса и указывает на фрагментацию его сознания, вызванную переработанной травмой Первой мировой войны.

В романе «На маяк» Вулф отказывается от дихотомии нормы и отклонения, выстраивая два параллельных, но равноценных способа присутствия в мире — через заботу (миссис Рэмзи) и через творчество (Лили Бриско). Сознание миссис Рэмзи организовано вокруг принципа гармонии и удержания момента. Её внутренняя речь редко выходит за пределы настоящего; она сосредоточена на других — на муже, детях, гостях. Уже в первых страницах, читая сыну сказку, она одновременно переживает: «But what have I done with my life? she thought. What have I done? What have I made of it? [...] And the children – yes, they were happy. That was something» [2, p. 8]. Этот фрагмент демонстрирует характерную для миссис Рэмзи структуру мышления: вопрос о себе мгновенно трансформируется в подтверждение через других. Синтаксис — серия вопросов, за которой следует утвердительное утверждение — отражает не сомнение, а ритуал самоуспокоения.

В отличие от миссис Рэмзи, Лили Бриско — художница, и её внутренняя речь организована вокруг визуального восприятия и творческого акта: «She could see it all so clearly, so exactly; the line of the wall, the shape of the tree, the figure of Mrs Ramsay sitting by the window. And yet she could not get it right on the canvas» [2, p. 16]. Этот фрагмент знаменует собой основной конфликт Лили: пропасть между видением и его воплощением. Её сознание постоянно колеблется между внешним объектом и внутренним замыслом. Синтаксис внутренней речи Лили отличается от речи миссис Рэмзи: у Лили преобладают незавершённые конструкции, риторические вопросы, внутренние споры с самой собой: «What did she want? What was she trying to capture? It was not the likeness. It was something else – a line, a shadow, a mood» [2, p. 52]. Такая структура отражает поисковый характер её сознания. В отличие от миссис Рэмзи, которая утверждает, Лили сомневается. Её мысли не завершаются, а обрываются, переходя в новые вопросы.

В романе «Волны» Вулф доводит принцип потока сознания до предела — до растворения личности в языке. Шесть персонажей — Бернард, Сьюзен, Ронни, Невилл, Джиния и Луиза — высказываются поочерёдно, но их имена указаны только в начале каждой речи, а внутри монолога личность растворяется в языке. Такая структура делает поток сознания не просто приёмом, а единственной тканью текста. Первые речи героев начинаются в детстве, и их сознание выражается почти идентичными конструкциями: «I see a ring», said Bernard, «a ring of light round the sun»; «I see a pale shell», said Susan, «a shell on the sand»; «I see a leaf», said Jinny, «a leaf dancing in the wind» [3, p. 5]. Эти фразы идентичны по структуре: субъект — глагол восприятия — объект. Но уже на этом уровне проявляется индивидуация: каждый персонаж выбирает свой объект, свой угол зрения. Бернард — кольцо света (абстрактное, космическое); Сьюзен — ракушка (земная, статичная); Джиния — лист (лёгкий, подвижный).

Стирание границ между персонажами достигается не только отсутствием диалога, но и общей метафорической системой. Все шесть голосов постоянно возвращаются к одним и тем же природным образам: свет, тень, волна, цветок, птица. Однако каждый интерпретирует их по-своему. Например, образ волны у Бернарда: «I am broken into separate pieces. I am no longer one. Now I am many. The wave breaks and I am scattered» [3, p. 127]. А у Сьюзен: «The wave rises and falls. It does not ask why. It obeys the moon, the wind, the deep» [3, p. 130]. Один видит в волне распад личности, другой — подчинение естественному порядку. При этом оба используют один и тот же образ, что создаёт эффект переключки, диалога без прямого обращения.

Синтаксическая организация монологов в «Волнах» отличается длинными, развернутыми периодами. Особенно это характерно для Бернарда: «I have many selves. I am not one person. I am Bernard and also Neville and also Louis and also Susan and also Jinny and also Rhoda. All of them are me» [3, p. 191]. Бернард прямо заявляет о несамодостаточности индивидуального «я». Его сознание функционирует как собирательное, и это заявление становится ключом ко всей структуре романа.

Заключение. Проведённое исследование позволило выявить эволюцию техники потока сознания в прозе Вирджинии Вулф от передачи индивидуального субъективного опыта в рамках социальной реальности («Миссис Дэллоуэй») через построение параллельных моделей женского сознания («На маяк») к радикальному растворению индивидуальности в коллективном ритме языка («Волны»). Установлено, что синтаксическая организация, лексический выбор и пунктуационные стратегии у Вулф служат не имитации хаоса мышления, а конструированию устойчивых моделей внутреннего мира, отражающих этические и эстетические установки персонажей. В этом заключается новаторство вулфовской прозы: она не описывает сознание извне, а воспроизводит его работу в чистом виде через язык.

Список литературы:

1. Woolf V. Mrs Dalloway. Orlando: Harcourt, 2004. 210 p. (Original work published 1925).
2. Woolf V. To the Lighthouse. Orlando: Harcourt, 2006. 237 p. (Original work published 1927).
3. Woolf V. The Waves. Orlando: Harcourt, 2006. 320 p. (Original work published 1931).
4. Bazin N. Virginia Woolf and the art of memory // Virginia Woolf and the arts / ed. by J. Guiguet. Paris: Didier, 1975. P. 29–44.
5. Вулф, В. Русская шкатулка: О чтении. О писательстве. О русской литературе / В. Вулф; пер. с англ. А. Гелескула. - М.: Новое литературное обозрение, 2003. - 320 с.
6. Бахтин, М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. - М.: Советская Россия, 1972. - 319 с.
7. Виноградов, В. В. О языке художественной прозы / В. В. Виноградов. - М.: Наука, 1980. - 416 с.

Авторы:

Ибрагимов Мохирахон Муроджон кизи - исследователь Ферганский государственный университет.

Научный руководитель: Йулчиев Каххор Вахобович, доктор филологических наук, доцент.

UDC 372.882

THE AUTHOR-NARRATOR-CHARACTER TRIAD IN ENGLISH AND UZBEK NOVELS (BASED ON W.S. MAUGHAM'S "THE MOON AND SIXPENCE" AND U. HAMDAM'S "REBELLION AND SUBMISSION")

“INGLIZ VA O'ZBEK ROMANLARIDA MUALLIF – ROVIY – QAHRAMON TRIADASI (S. MOEMNING «OY VA SARIQ CHAQA» VA U. HAMDAMNING «ISYON VA ITOAT» ASARLARI MISOLIDA)”

ТРИАДА “АВТОР – РАССКАЗЧИК – ГЕРОЙ” В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ РОМАНАХ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ С. МОЭМА “ЛУНА И ГРОШ” И У. ХАМДАМА “БУНТ И ПОКОРНОСТЬ”)

Ko'liboyev Bekzod Orzuboy o'g'li

Renaissance Educational University, Tashkent city, Uzbekistan

E-mail: bekzodkoliboyev@gmail.com

ABSTRACT. This article investigates the functional and aesthetic features of the “author-narrator-character” triad in English and Uzbek novels from a comparative-typological perspective. The research object includes W.S. Maugham’s “The Moon and Sixpence” and U. Hamdam’s “Rebellion and Submission”. The purpose of the study is to reveal the narrator's distance and principles of focalization in portraying the character's psychology in the works of writers belonging to different literary traditions. Comparative-typological, narratological, and psychological analysis methods were employed during the research. The results demonstrate that Maugham's style is characterized by the distance of an “objective observer-narrator,” whereas Hamdam's works are dominated by lyrical-subjective expression and the position of a “subjective narrator” who fully merges with the character's psyche. In conclusion, it is scientifically substantiated that while both writers depict the existential rebellion of the individual against society, its aesthetic expression directly depends on the narrative and psychological distance within the “author-narrator-character” triad.

Keywords: author, narrator, character, narratology, triad, focalization, comparative-typological analysis, psychological distance, existential rebellion.

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek romanlarida “muallif – roviy – qahramon” triadasining funksional va estetik xususiyatlari qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqot obyekti sifatida Somerset Moemning «Oy va sariq chaqa» hamda Ulug'bek Hamdamning «Isyon va itoat» romanlari tanlangan. Maqolaning maqsadi turli adabiy an'analarga mansub bo'lgan yozuvchilar ijodida roviyning qahramon psixologiyasini yoritishdagi masofasi va fokalizatsiya tamoyillarini ochib berishdan iborat. Tahlillar jarayonida qiyosiy-tipologik, narratologik va psixologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijada Moem uslubida «obyektiv kuzatuvchi-roviy» masofasi, Hamdam asarlarida esa lirik-subyektiv ifoda va qahramon ruhiyatiga to'liq singib ketuvchi “subyektiv-roviy” pozitsiyasi ustuvor ekanligi dalillandi. Xulosa qilib aytganda, ikkala yozuvchi asarlarida ham shaxs va jamiyat o'rtasidagi ekzistensial isyon tasvirlansa-da, uning estetik ifodasi muallif-roviy-qahramon triadasidagi narrativ va psixologik masofaga bevosita bog'liqligi ilmiy asoslandi.

Kalit so'zlar: muallif, roviy, qahramon, narratologiya, triada, fokalizatsiya, qiyosiy-tipologik tahlil, psixologik masofa, ekzistensial isyon.

АННОТАЦИЯ. В данной статье в сравнительно-типологическом аспекте исследуются функциональные и эстетические особенности триады «автор – рассказчик – герой» в английских и узбекских романах. Объектом исследования послужили романы Сомерсета Моэма «Луна и грош» и Улугбека Хамдама «Бунт и покорность». Цель статьи – выявление дистанции рассказчика и принципов фокализации в освещении психологии героя в творчестве писателей, принадлежащих к разным литературным традициям. В процессе исследования использовались методы сравнительно-типологического, нарратологического и психологического анализа. В результате доказано, что в стиле С. Моэма преобладает дистанция «объективного наблюдателя-рассказчика», тогда как в произведениях У. Хамдама доминирует лирико-субъективная выразительность и позиция «субъективного рассказчика», полностью сливающегося с психикой героя. В заключение научно обосновано, что, хотя в произведениях обоих писателей изображается экзистенциальный бунт личности против общества, его эстетическое выражение напрямую зависит от нарративной и психологической дистанции в триаде «автор – рассказчик – герой».

Ключевые слова: автор, рассказчик, герой, нарратология, триада, фокализация, сравнительно-типологический анализ, психологическая дистанция, экзистенциальный бунт.

INTRODUCTION. In both global and Uzbek literary criticism, studying a literary work not merely from an ideological-thematic perspective but from a structural, particularly narratological standpoint, is considered one of the priority directions of modern comparative literature. The architectonics of a literary text and the «author–narrator–character» triad within it serve not only as a method of depicting reality but also as the primary medium reflecting the creator's personal aesthetic conception and artistic intention. The working mechanisms of this triad manifest in a uniquely polyphonic manner in the works of writers belonging to different cultural and literary traditions, which necessitates their study from a comparative-typological perspective.

This complex literary-aesthetic phenomenon has been extensively studied in world literary criticism by scholars such as G. Genette and M. Bakhtin (the theory of polyphony and dialogism). In Uzbek national literary criticism, issues of artistic style, authorial position, and the specificity of literary types and genres have found profound scientific-theoretical solutions in the fundamental research of academicians U. To'ychiyev, D. Quronov, B. Sarimsoqov, and H. Umurov. In particular, Professor D. Quronov's works on literary theory and U. To'ychiyev's research on the typology of artistic style serve as an essential methodological foundation for a novel interpretation of the relationship between the text and its creator, as well as the functional roles of the narrator within a literary work. Despite the abundance of existing scientific-theoretical sources, the expression of authorial style—specifically, the «author–narrator–character» relationship—in the novels of Somerset Maugham, who embodies the principles of English critical realism and modernism, and Ulugbek Hamdam, a prominent representative of modern Uzbek psychological prose, has not been subjected to special investigation in a comparative-typological aspect.

The primary objective of this article is to reveal the mutual (universal) and individual facets of the authors' styles by comparing the status of the narrator, the sequence of events, and the degree of penetration into the character's psychology (focalization) in W.S. Maugham's novel *The Moon and Sixpence* and U. Hamdam's novel *Rebellion and Submission*. Both works depict the conflict between the individual and society, as well as the spiritual rebellion on the path to self-realization, which creates an objective scientific basis for subjecting them to comparative analysis.

RESEARCH METHODOLOGY. The texts of the novels *The Moon and Sixpence* (1919) by the prominent English writer Somerset Maugham and *Rebellion and Submission* (2004) by the representative of modern Uzbek prose Ulugbek Hamdam were selected as the primary research objects of this article. Although both works differ in terms of their writing period, socio-historical background, and literary traditions (English critical realism/modernism versus Uzbek psychological prose), motives of «individual rebellion», «existential crisis», and «self-realization» lie at their core. This commonality serves as objective material for studying these works within a single comparative-typological framework.

The methodological basis of the research is composed of fundamental scientific views in the fields of global and Uzbek comparative literature, literary theory, and the poetics of literary texts. Specifically, the study relies on the theoretical conclusions of scholars such as G. Genette, M. Bakhtin, U. To'ychiyev, and D. Quronov regarding authorial position, polyphony, and the functional nature of the narrator. To achieve the established scientific objectives, the following complex methods of analysis were utilized in the article: Comparative-typological method was applied to compare the relationship between the narrator and the character as a structural element of plot and composition in the novels of S. Maugham and U. Hamdam, and to classify the common (universal) and distinct (individual) features that define the authorial style in English and Uzbek prose. Narratological analysis served as the primary method for determining the angle of storytelling (focalization), the narrator's status in the text (observer-narrator or participant-narrator), and the narrative and psychological distance within the «author–narrator–character» triad. Psychological and hermeneutic analysis was utilized to understand and interpret how the psychological experiences of the characters (Charles Strickland and Akbar) and their conflicts with societal values are construed and evaluated (expression of aesthetic ideal) by the narrator within the text.

RESULTS AND DISCUSSION. In the architectonics of a literary text, the narrator is not merely the author's mediator but acts as a functional center defining the aesthetic distance between the character and the reader. As Professor D. Quronov emphasizes, the position the author holds relative to their character determines not only the style of the work but also its genre characteristics [6, p. 368]. In the works of Somerset Maugham and Ulugbek Hamdam, this position is manifested through two contrasting types of focalizations, both of which are highly effective in revealing the human psyche.

In Somerset Maugham's novel *The Moon and Sixpence*, events are narrated directly by a narrator who is a writer by profession, serving as the author's unique alter-ego. In this work, the narrator evaluates the protagonist Charles Strickland's rebellion against societal rules and his inexplicable actions primarily from the outside, as an objective observer. The following confession by the narrator in the text is clear evidence of the narrative distance between the author and the character: (*Insert the English translation of the quote from Maugham's novel regarding the difficulty of understanding Strickland here*) [5, p. 175]. The distinctiveness of Maugham's style is that the author-narrator does not artificially invade the character's psyche. He merely presents the facts, the character's dry actions, and dialogues, leaving the deduction entirely to the reader's judgment. This situation is a vivid manifestation of the rational approach typical of English critical realism and modernist elements, as well as the principle of maintaining a certain detached distance

from the persona. Throughout the text, the narrator's astonishment at Strickland's actions and occasional inability to understand him confirm the very existence of this narrative distance.

In Ulugbek Hamdam's novel *Rebellion and Submission*, however, the «author–narrator–character» triad is structured based on an entirely different approach. As the character Akbar's spiritual anguish, rebellion, and conflict with society are recounted, the narrator transcends the status of a simple observer and becomes entirely absorbed into the character's inner self and stream of consciousness. This can be explained by academician U. To'ychiyev's theoretical views on the dominance of lyrical-subjective expression in Uzbek psychological prose [9, p. 360]. Akbar articulates his spiritual rebellion as follows: (*Insert the English translation of a powerful monologue reflecting Akbar's rebellion against society or himself from the novel here*) [4, p. 256]. In Hamdam's style, the demarcation between the character's internal monologues and the narrator's account is so obscured that, as a result, every psychological ache of the character is transferred directly to the reader. As Academician D. Quronov noted, the writer's attitude toward their character determines the structural nature of the text. In this sense, while Maugham opts for focalization hidden behind objectivity, Hamdam prefers a fully subjectified narrator position, spiritually unified with the character.

CONCLUSION. Analyzing the expression of authorial style in English and Uzbek novels through the examples of *The Moon and Sixpence* and *Rebellion and Submission* demonstrates that even within the confines of different cultural environments and literary traditions, writers have achieved a unique commonality in revealing personal existentialism. Relying on Mikhail Bakhtin's theory of polyphony [1, p. 470], the voices of the narrator and the character in Maugham's novel constitute distinct, sometimes contradictory, independent tones. In Hamdam's novel, conversely, the voices of the narrator, the author, and the character amalgamate into a single holistic outcry, a unified spiritual rebellion directed against moral crisis.

The most significant universal feature of both works is the characters' aesthetic rebellion against established social conventions and traditions. While Strickland sacrifices himself for the sake of art and personal freedom, rejecting his family and society, Akbar struggles with his own identity in the hope of finding his spiritual equilibrium. Their individual feature, however, is determined precisely through the functional role of the narrator within the “author–narrator–character” triad. Maugham illuminates this rebellion through high intellectual detachment and rational analysis, standing at a specific distance from the character. Ulugbek Hamdam, on the other hand, connects the rebellion directly to the character's heartbeat, expressing it through passionate emotion and strong lyrical pathos. In conclusion, the delivery of authorial style and the artistic aesthetic ideal in modern novels is directly dependent on how the narrative instances within the text are organized and how close or distant the psychological gap is between the narrator and the character. This proves the necessity of studying literary works in comparative literature not only from an ideological standpoint but also deeply from purely textual and structural perspectives.

REFERENCES:

1. Bakhtin, M. M. (1972). *Problemy poetiki Dostoevskogo* [Problems of Dostoevsky's Poetics]. Moscow. – 470 p.
2. Booth, W. C. (1983). *The Rhetoric of Fiction* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press. – 572 p.
3. Genette, G. (1980). *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Ithaca: Cornell University Press. – 285 p.
4. Hamdam, U. (2004). *Ison va itoat* [Rebellion and Submission]. Novel. Tashkent: Sharq. – 256 p.
5. Maugham, W. S. (2020). *Oy va sariq chaqa* [The Moon and Sixpence]. (... Trans.). Tashkent: Yangi asr avlodi. – 175 p.
6. Quronov, D. (2018). *Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari* [Fundamentals of Literary Theory]. Tashkent: Akademnashr. 368 p.
7. Quronov, D., Mamajonov, Z., & Sheraliyeva, M. (2013). *Adabiyotshunoslik lug'ati* [Dictionary of Literary Criticism]. Tashkent: Akademnashr. – 408 p.
8. Stanzel, F. K. (1984). *A Theory of Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press. – 308 p.
9. To'ychiyev, U. (2011). *O'zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari* [Criteria and Standards of Artistry in Uzbek Literature]. Tashkent: Yangi asr avlodi. – 360 p.
10. Umurov, H. (2004). *Adabiyotshunoslik nazariyasi* [Theory of Literature]. Tashkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. – 264 p.
11. Yo'ldoshev, Q. (2006). *Yoniq so'z* [The Burning Word]. Tashkent: Yangi asr avlodi. – 348 p.

Author:

Ko'liboyev Bekzod Orzuboy o'g'li - Teacher of the Department of “Foreign Philology”, Renaissance Educational University, Tashkent city, Uzbekistan.

UDK 372.882

FEATURES OF NATIONAL NOVEL POETRY

MILLIY ROMANIY POETIKA XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЭТИКИ В РОМАНЕ

Qo'lyiyeva Gulchehra Nazarqulovna

Guliston davlat universiteti. 120100, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: kuylieva.g@mail.ru

Abstract: The article analyzes the concept of poetics, in particular, the poetics of the novel, and the stages of development of theoretical and methodological views on this issue, and discusses the advanced ideas put forward in the theoretical views of world and national literary studies on the novel - tetralogy.

Keywords: poetics of the novel, novel - tetralogy, poetics of epic works, the concept of the “science of literature” of the East, poetic word.

Annotatsiya: Maqolamizda tahlilga tortgan poetika, xususan, roman poetikasi tushunchasi va bu boradagi nazariy-metodologik qarashlar qanday taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tganligi, jahon va milliy adabiyotshunosligida shakllangan nazariy fikr-qarashlarda roman - tetralogiya xususida qanday ilg'or fikrlar ilgari surilganligi masalalari yoritiladi.

Kalit soʻzlar: roman poetikasi, roman – tetralogiya, epic asarlar poetikasi, Sharq “ilmi adab”i tushunchasi, poetik soʻz.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы поэтики, в частности, понятие поэтики романа, этапы развития теоретических и методологических воззрений по этому вопросу, а также передовые идеи, выдвинутые относительно романа-тетралогии в теоретических воззрениях, сформировавшихся в мировом и отечественном литературоведении.

Ключевые слова: поэтика романа, роман-тетралогия, поэтика эпических произведений, концепция восточной «науки и литературы», поэтическое слово.

Kirish. Roman poetikasi tushunchasi qanday idrok etilganligi haqidagi nazariy-metodologik qarashlar qanday taraqqiyot bosqichlarini bosib oʻtgan? Jahon va milliy adabiyotshunoslikda shakllangan nazariy fikr-qarashlarda roman - tetralogiya xususida qanday ilgʻor fikrlar ilgari surilgan? - kabi masalalarni kuzatishni maqsad qildik. Chunki, mustaqillik davri romanlari poetikasini kuzatish shuni koʻrsatadiki, xalq ogʻzaki ijodi, mumtoz adabiyot, XX asr oʻzbek romanchiligi, jahon estetik tafakkuri nazariy va amaliy tajribalari milliy asosda ijodiy oʻzlashtirilmogʻi lozim.

Jumladan, Oʻrta asrlarda poetika (ilmi adab) Sharqda yuzaga kelgan “Madorij as-solikin”, “Munojot” (Abdulloh al-Ansoriy) kabi asarlar insonni maʼnaviy kamol toptiruvchi ilmlar majmuasi, “zohir va botin pokligi” sanalgan. Adabiyotshunoslikda poetika (maʼoniy, aruz, qoffiya, badoyeʼ) hamda ritorika (bayon va insho) asosida shakllangan. Professor Hamidulla Boltaboyev toʻgʻri taʼkidlaganidek, Sharqda: “Ilmi adab filologik, estetik va etik ilmlar majmuasiga aylangan. Ayrim mutaxassislar uning tarkibiga kalom ilmi, ilmi qol va ilmi holni qoʻshishi natijasida ilmi adab tarkibi yanada kengaygan” [1.190 - b.].

Adabiyot soʻz sanʼati sifatida muazzam borliq va ruhiyatni poetik idrok etish usuligina emas, balki uni ifoda etish quroli hamdir. Zotan poetik soʻz inson oʻy-kechinmalari, his-tuygʻu, holat va harakatini ifodalar ekan, uning kitobxon qalbiga yetib borishi, fikr-tuygʻulariga taʼsir etishi hamda munosabat uygʻotishini koʻzlaydi. Shu maʼnoda, umuman badiiy asar, xususan, roman adib subyektiv qarashlari asosiga qurilgan, qayta yaratilgan yangi borliqdir. Biz bu borliqning mohiyatini roman personajlari orqali idrok etamiz. Baʼzan oʻsha timsollar yozuvchi ongu shuuri, hissiy idrokida paydo boʻlib sayqal topgach, adabiy mahsulotga aylanishi masalasiga yetarlicha eʼtibor bermaymiz. Vaholanki, adib muayyan obrazni hech qachon shunchaki yaratmaydi. Chinakam badiiy adabiyot goʻzallik, qonuniyatlari, nafosatga daxldor ifoda vositalari asosiga quriladi. Shuning uchun, kitobxon his-tuygʻulari – botiniy dunyosini boyitadi va uni ezigulik sari yetaklaydi. Binobarin, har qanday mukammal roman moddiy hayotning joʻn nusxasini emas, balki mohiyatini ifoda etadi.

Olingan natijalar va ularning tahlil

Biz mustaqillik davrida yuzaga kelgan “Ulugʻ saltanat” tetralogiyasi tahlili va tadqiqi asnosida tarixiy jarayonning ayni davrdagi holatini emas, balki jamiyat taraqqiyotini harakatga keltirgan omillar qaysi obraz va qanday badiiy vositalar orqali koʻrsatildi? Muhammad Ali oʻz ijodiy niyatini kitobxonga anglatishda poetik mahoratini qaytarzda namoyon qildi? Yozuvchi tarixnavislik, oshkora didaktika va nasihatbozlikdan tuygʻu va tasavvur uygʻotishga yuksalimi? Kitobxonni oʻziga darddosh va maslakdosh mahram sanashga erishdimi? - qabilidagi masalalarni plastik va noplastik obrazlar birligida kuzatdik.

Roman euzu niyat va jonli inson obrazining sintezi sifatida yuzaga keladi. U goʻzallik tashuvchi va nafis tuygʻular ulashuvchi estetik hodisadir. Roman fikriy, ruhiy-amaliy jarayon hosilasi oʻlaroq, inson obrazi orqali bizga oʻzgarishdagi dunyoni anglash va hissiy idrok etishga koʻmaklashadi. Shuning uchun roman polifunksional (vazifador) tabiatga ega.

Yaqin oʻtmish adabiyotshunosligida bu janrning ijtimoiy vazifasiga asosiy urgʻu berildi. Shubhasiz, roman kitobxon ongiga gʻoyaviy-estetik taʼsir qilishiga koʻra ijtimoiy hodisa. Chunki, muallif yangi dunyo yaratishda hayot haqiqatini oʻrganadi. Badiiy asar ham muayyan yozuvchi oʻzi uchun yozib, ish stoli gʻaladonida saqlaydigan, baʼzan oʻqib zavq va hayrat tuyadigan yaratiq emas. Tarixiy roman fakt va voqea-hodisalarni ijodiy niyat ijrosiga monand tarzda hayotdan saralaydi. Shuning uchun, yetakchi obrazlar koʻpincha, oʻzining protiplariga ega boʻladi.

Demak, kitobxonga moʻljallanganlik, fikr aytish, tuygʻu ulashish uning ijtimoiy xarakteri, oʻzgarishlar jarayonida ishtirok etishini koʻrsatadi. Biroq shoʻro adabiyotida ushbu holni mutlaqlashtirish natijasida roman estetik hodisa ekani, yozuvchi faqat ijtimoiy gʻoya tashuvchisi emasligi unutildi yoxud ikkinchi planga tushirib qoldirildi.

Shoʻro adabiyotshunosligida yuqoridagi tamoyil bilan bogʻliq ravishda adabiy tarbiyani gʻoyaviy-mafkuraviy planda tushunish avj oldi. Vaholanki, roman birinchi navbatda hissiy-emotsional tarbiya vositasi. U kitobxon fikr va tuygʻulariga taʼsir etib, yuksak maʼnaviy hislar uygʻotadi. Inson va borliqni sevis, ardoqlash, goʻzal hamda nozik sezimlarni his qilishga oʻrgatadi. Adabiyotshunos Qozoqboy Yoʻldoshev maqolalarida koʻp qoʻllanadigan va keyingi paytda ilmiy tushunchaga aylangan kitobxonning “muvozanatdan chiqish”i aslida – tuygʻular yangilanishi va hayratu zavq tavallud topishi, maʼnaviy tozarish holatidir.

Binobarin, “Ulugʻ saltanat” roman - tetralogiyasi poetik jozibasini kuzatish shuni tasdiqlaylik, soʻnggi yillarda badiiy adabiyotning gedonistik funksiyasiga eʼtibor ortgan. Bu hol individual inson obraziga betakror qadriyat sifatida yondashilayotgani bilan chambarchas bogʻliqdir. Epopeyada murakkab va salmoqli milliy-tarixiy ahamiyatga molik voqealar, aks etishi, tarixning burilish nuqtalarida hayot sahnasiga chiqqan mard, jasur, kurashchan qahramonlar va ular atrofida jipslashgan el-ulus qismati tasvirlanishi taʼkidlanadi [2.472-475 - b.].

Albatta, romanda keng qamrovli fikr ifodalanadi. Ayni paytda, milliy romanning oʻziga xoslini shundaki, unda bandaning aql-idrok kuchi, quvvai hofizasi bilan qamrab boʻlmaydigan, hatto qamrash imkonsiz boʻlgan ilohiy haqiqatlar ham aks etadi. Chunki inson shunday “olami kubro” (mikrokosmos) ki, u oʻzini qurshagan “olami sugʻro” (makrokosmos) dan necha ming chandon murakkabroqdir. Shunday ekan, Sharq adabiyoti, xususan milliy romani sanʼat hodisasi sifatida: atrof-muhit (borliq) va inson hayotini ilohiy neʼmat sifatida badiiy ifoda etadi; kitobxonda goʻzallikni sevis va ardoqlash bilan bogʻliq nafis his-tuygʻular uygʻotadi; kundalik hayotda odam bolasingning oʻz zimmasidagi burch va masʼuliyatini uddalay turib ham, hatto oʻzi bilmagan holda, maʼnaviy baland shaxs ekani uchun jasorat koʻrsata olishidan oʻquvchiga ibratli saboq beradi; qahramon tushib qolgan kulguli vaziyat-holatdan samimiy zavqlanishga oʻrgatadi; inson fojiasiga hamdard boʻlish tuygʻusini yuksaltiradi; qahramon tushib qolgan ziddiyatli vaziyat-holatlariga befarq boʻlmalik hissinini kamol toptiradi; milliy va umuminsoniy zalvarga ega ruhiy tugʻyonlarni birgalikda kechinishga oʻrgatadi; barcha yaratilarni sevis va sevilish inson hayotiga mazmun, ertangi kuniga umid bagʻishlashini anglatadi; didlarni ingichkalashtiradi va koʻngilda hayrat hissinini uygʻotadi. Nafis soʻzni qadrlashga oʻrgatadi; milliy roman insonning mohiyati va haqiqati, ibtidosi va intihosi, yashash va oʻlimning mazmuniga oid abadiy savollar atrofida bahs yuritadi.

Mustaqillik davri plyuralistik tafakkuriga postsovet makonlarini asl estetik ildizlariga qaytardi. Adabiyot, xususan, milliy romanning o'z maqsadiga munosib estetik hodisa sifatida bo'y ko'rsatishiga keng imkoniyat yaratdi. Bugungi milliy romanlarda g'oyat murakkab assotsiativ holatlar sodir bo'lmoqda. Jumladan: epik voqealikdan liro-romantik yuksaklikkacha ko'tarilish; komik, dramatik va hatto tragik vaziyat-holatlariga erkin ko'chish; reallikdan xayolotga va undan tush va xotiraga o'tish va yana hayotga qaytish ana shunday belgilar sirasiga kiradi. Bizningcha, bunday rang-barang manzara-holatlar tasviri millat badiiy didini kamol toptirish va ijodiy qobiliyatini o'stirishga xizmat qiladi.

Darhaqiqat, estetik didni zaminini (planetar) miqyosdan ilohiy (kosmik) kenglikka olib chiqish – bu jahon romanchiligida kechayotgan ijodiy jarayonlarga hamqadam bo'lishdir. Zotan, yangi O'zbekistonda o'tkazilayotgan inson qadri ulug'lanadigan adolatli, erkin va obod jamiyat, xalqparvar davlat, farovon hayot barpo etishga qaratilgan chuqur islohotlardan ko'zlangan bosh maqsad ham: "Inson manfaatlarini hamma narsadan ustun", degan oddiy va aniq-ravshan tamoyilni amalga oshirish ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan demokratik davlat va adolatli jamiyat barpo etishdan iborat"[3.].

Bu fikrlar mustaqillik davrida inson eng ulug' qadriyat sifatida ardoqlanayotgani nishonasi, ayni paytda, hayotni badiiy tadqiq etish vositasi bo'lgan milliy adabiyotning ko'pmingiylilik konseptual vazifalariga hamohangligi jihatidan, nainki milliy, balki umuminsoniy mohiyat kasb etadi. Zotan, ota-bobolarimiz kitobxonni hayotni bilishga o'rgatish bilan kifoyalanmagan. Milliy adabiyot hamisha uch bosqichli (bilish – idrok etish – anglash) iyerarxiya tizimi sifatida maqsadli yo'naltirilgan. Bu jarayon esa, yaxlit holda hayot hodisalarini poetik tadqiq etishga xizmat qilgan.

Demak, inson qadriyatini ulug'lash, alohida insonga qadriyat sifatida munosabatda bo'lish tamoyili milliy tafakkurimizga G'arb individualizmi ta'sirida kirib kelmagan. Biz mustaqillik davrida yaratilgan "Ulug' saltanat" epopeyasini muallif falsafiy-estetik konsepsiyasi nuqtai nazaridan bilish – idrok etish – anglashga intilsak, milliy romanini tafakkurimiz uchun nisbatan yangi – roman-tetralogiya modelining mohiyati yanada oydinlashadi.

Epopeyada murakkab va salmoqli milliy-tarixiy ahamiyatga molik voqealar, aks etishi, tarixning burilish nuqtalarida hayot sahnasiga chiqqan mard, jasur, kurashchan qahramonlar va ular atrofida jipslashgan el-ulus qismati tasvirlanishi ta'kidlanadi[2.472-475]. "Ulug' saltanat" tetralogiyasi nafaqat tarixni harakatlantiruvchi ulug'vor tarixiy shaxs obrazi, balki badiiy voqelik qamrab olgan davrdagi fan, axloq, ilohiyot, siyosat, ma'naviyat, mafkura masalalarini ham o'zida aks ettiradi. Ilohiy go'zallik bilan uyg'unlik g'oyasini ifoda etadi. Bu hol epopeyani shaklan intellektual san'at namunasiga aylantiradi. Zotan, badiiy haqiqat tarixiy shaxs Amir Temur va temuriy zodalar xarakterini yanada konkretlashtiruvchi tafsiliy bayon. Dunyoning obrazli modeli orqali uning sirlarini kashf etuvchi o'ziga xos poetik tafakkurdir.

Muhammad Alining iste'dod va salohiyati tufayli tetralogiya tarixiy haqiqat, badiiy va ilmiy tafakkur o'zaro birlashdi. Shonli tarixda o'tgan ulug' hukmdor va sarkarda Sohibqiron Amir Temur va uni qurshagan boshqa shaxsiyatlar dahosining mohiyati badiiy-ijodiy o'zlashtirildi. Zamondosh kitobxonga ularning insoniyat tamadduni uchun muhim ahamiyati anglatildi. So'z va poetik ifodaning mustahkam birligi orqali tarix va tarixiy shaxs hatti-harakatining davriy izchilligi, roman tasvir jozibasini ta'minlandi. Ifodaga ko'chgan xalqchilik va ko'lamdorlik kitobxonlarda muayyan fikr-tuyg'u uyg'ota oldi.

Badiiy adabiyot – "hayot darsligi". "Roman – odam va olamni ko'lamli bilish, ijodiy o'zlashtirish vositasi. Shuning uchun ham, "Ulug' saltanat" epopeyasida ifodalangan dunyo kitobxonlarni nainki mantiqiy fikrlashga undadi, balki ma'naviy-hissiy muloqotga ham chorladi. Chunki tetralogida nafaqat rasmiy milliy tarix, balki adabiy qahramon harakat qilgan, ruhan kechingan, qiynalgan, iztirob chekkan va o'z irodasiga yo'naltirishga uringan moziy haqiqatlari ham aks etdi. Ayni paytda, Sohibqiron Amir Temur davri, muhiti va insoniy qismati bilan chambarchas bog'liq tarzda jahonning ko'plab xalq, elat va millatlari ishonch-e'tiqodlari, ma'naviy-ruhiy dunyosi, qalb olami, shahar va kentlari, sohir tabiati, san'at va madaniyati, turmush tarzi ham tasvirlandi [4.314-319 - b.]. Binobarin, kitobxon ularning barchasi bilan hissiy-emotsional tarzda muloqotga kirishdi. Anglashiladiki, "Ulug' saltanat" epopeyasi kitobxon ongi va tuyg'ulari (fikri va qalbi) ga ta'sir etish orqali:

Birinchidan, tarixiy o'tmishidan uzoqlashtirilgan xalqning milliy g'ururini qayta tiklashga ko'maklashdi.

Ikkinchidan, zamondoshimizni adabiy qahramonlarga hamdard qilish orqali ruhiy affektlardan xalos qildi. Zotan, kitobxon tetralogiya qahramonlarining hayoti va fikr-kechinmalaridan o'z real hayotiga qaytar ekan, uning tarixiy voqelik va tarixiy shaxslar qismatiga bo'lgan munosabat rakursi o'zgardi. Badiiy voqelikni o'ziga yaqin bilib, undan ibratlangan kitobxon Muhammad Ali estetik idealiga imkon qadar yaqinlashdi. Uni tushundi va his qildi. O'z axloqiy me'zonlariga sezilarli islohlarni kiritdi. Ma'naviy-ruhiy jihatdan poklandi va ezgulik tantanasiga bo'lgan ishonchi yanada ortdi. Demak, ushbu tetralogiya axloqiy tarbiya vositasiga aylandi.

Uchinchidan, jahon xalqlarini umuminsoniy mohiyatda yaqinlashtirish va birlashtirishga muayyan ulush qo'shdi.

Xulosa. Ta'kidlash o'rinliki, tetralogiyaning polufunksional tabiati bilan bog'liq tarzda yuzaga chiqqan yuqoridagi hollar u yoxud bu ma'noda, umuman badiiy adabiyotga ham daxldoligini ko'rish mumkin. Demak, Muhammad Alining romanini tafakkuri to'la ma'noda milliy qadriyatlarimiz, xususan, islom falsafasi va uning asosi bo'lgan "Qur'oni Karim", xadisi sharif, payg'ambar va sahobalar hayot tarzi haqidagi bitiklar, shuningdek, "Tuzuklar" hamda boshqa ko'plab tarixiy-adabiy manbalarga asoslandi. Umuman, roman-tetralogiya mustaqillik davri badiiy-estetik talab-ehtiyojlariga muvofiqligi, janarning milliy asosda yanada takomillashuviga qo'shgan hissasi bilan alohida qimmat kasb etdi. Chunki roman markaziga umumxalq, umummillat ahamiyatiga molik muammo qo'yilgan va hal etilgan. Anglashiladiki, roman-epopeyaning vazifasi nafaqat tarixiy-adabiy qahramonning muayyan sharoitdagi o'zgarishini ko'rsatish, balki ma'lum bir tarixiy voqea, butun bir davr yoki xalq taqdiridagi burilish davrining keng ko'lamli tasvirini berishdan ham iboratdir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Болтабоев Х. Адабиёт энциклопедияси. Биринчи жилд. - Т.: Мумтоз сўз, 2015. – Б. 190.
2. Эпопея // Словарь литературоведческих терминов / Ред.-сост.: Л.И. Тимофеев и С.В. Тураев. – М.: «Просвещение», 1974. – С. 472-475.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи. // "Халқ сўзи", 19 сентябрь 2017 йил.
4. Kuyliyeva, G. N. (2023). Character imagery and poetic expression in Muhamed Ali's tetralogy "Ulug' saltanat". Conference, 6(6), 314-319.

Muallif:

Qo'lyiyeva Gulchehra Nazarqulovna - Guliston davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc).

UDK 372.881.11

THE LINGUOCULTURAL FACTORS IN THE SELECTION OF PERSONAL NAMES AMONG TURKIC PEOPLES

TURKIY XALQLARDA SHAXS ISMLARINING TANLANISHIDA LINGVOMADANIY OMILLAR

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ ВЫБОРА ЛИЧНЫХ ИМЕН У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Mamatkulov Azizbek Rustamovich

Guliston davlat universiteti. 120100, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: mamatqulovazizbek006@gmail.com

Abstract. This article provides a detailed analysis of the meaning of personal names in Turkic peoples, their selection, and the influence of historical, cultural, and religious factors. It emphasizes the close connection between personal names and the culture and traditions of society, noting that names reflect not only the personal significance of an individual but also their social status and the beliefs of their family. The article highlights ancient methods of naming in Turkic cultures, such as names given for protective purposes, as well as names chosen based on the first thing seen at birth or as a representation of a person. Furthermore, it discusses the mythological, religious, and shamanistic beliefs that influenced name selection. The article demonstrates that the practice of naming in Turkic cultures is closely tied to various social and cultural factors.

Key words: Name, pen name, nickname, cultural factors.

Annotatsiya. Ushbu maqola turkiy xalqlarda shaxs ismlarining ma'nosi, ularning tanlanishi va tarixiy, madaniy, diniy omillarga bog'liqligi haqida batafsil tahlil o'tkazadi. Maqolada shaxs ismlarining jamiyatning madaniyati va an'analari bilan chambarchas bog'liq ekanligi, ismlarning nafaqat kishining shaxsiy ahamiyatini, balki uning ijtimoiy mavqei va oilasining e'tiqodlarini ham aks ettirishi ta'kidlanadi. Turkiy xalqlarda ism berishning qadimiy usullari, jumladan, himoya maqsadida berilgan nomlar, shuningdek, bolaning tug'ilganida ko'rilgan birinchi narsa yoki shaxs nomi sifatida tanlangan nomlar ham keltirilgan. Shu bilan birga, maqolada ismlar tanlashda e'tibor berilgan mifologik, diniy va shamanistik e'tiqodlar ham yoritiladi. Maqola turkiy xalqlarda ism berishning ko'plab ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Ism, taxallus, laqab, madaniy omillar, urf-odat, totemizm, animizm, kontekst, e'tiqod.

Аннотация. В данной статье представлен подробный анализ значения личных имен у тюркских народов, их выбора и влияния исторических, культурных и религиозных факторов. Подчеркивается тесная связь личных имен с культурой и традициями общества, отмечается, что имена отражают не только личное значение человека, но и его социальный статус, а также убеждения его семьи. В статье рассматриваются древние методы именования в тюркских культурах, такие как имена, данные в защитных целях, а также имена, выбранные на основе первого увиденного при рождении предмета или как олицетворение человека. Кроме того, обсуждаются мифологические, религиозные и шаманские верования, повлиявшие на выбор имени. В статье показано, что практика именования в тюркских культурах тесно связана с различными социальными и культурными факторами.

Ключевые слова: Имя, псевдоним, прозвище, культурные факторы.

Kirish. Insonning hissiyot va tafakkur olamidagi ma'nolarni ifodalovchi ramzlar sifatida qaraladigan so'zlarning bu xususiyati ayniqsa otlarda, xususan, shaxs nomlarida yaqqol namoyon bo'lishini ta'kidlash mumkin. Shaxs ismlarining tanlanishida tasodifiy yondashuvga yo'l qo'yilmay, ularga katta e'tibor va ahamiyat berilishi hammaga ma'lum haqiqatdir. Ushbu e'tibor va ahamiyat bilan bir qatorda, shaxs nomlarini belgilashda turli omillarning ta'siri ham shubhasizdir. Mazkur omillar jamiyatdan jamiyatga farq qilishi yoki o'xshash bo'lishi mumkin.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyektini turkiy xalqlarning shamonlik e'tiqodi davridagi shaxs nomlari tashkil etadi. Shuningdek, maqolada qiyosiy-tarixiy, lingvokulturologik metodlardan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Turkiy xalqlarda ham ismlar borasida vaziyat bundan farq qilmaydi, balki bu holat ularda yanada kuchliroq namoyon bo'lishini aytish mumkin. Ismlarning tanlanishida so'zning lug'aviy ma'nosi bilan bir qatorda, uning ortidagi ma'no yukining mavjudligiga yanada ko'proq e'tibor berilganini ta'kidlash mumkin. Shu sababdan maxsus otlarga, ayniqsa, shaxs ismlariga qadimdan katta ahamiyat berilgan. Eski ismlar har qancha o'z ma'nosini yo'qotgan so'zlar sifatida qaralsa ham, shaxsga beriladigan ism tanlashda alohida e'tibor qaratilib, uning muayyan ma'noga ega bo'lishi, e'zozlangan shaxs yoki narsalarni eslatishi, xotirani saqlab qolishi, orzu-niyatni ifodalashi kabi jihatlariga doimo ehtiyotkorlik bilan yondashilgan. Mifologiyalar, e'tiqodlar, urf-odatlar va an'analar misolida ko'rish mumkinki, ba'zi jamiyatlarda shaxs ismlarining sehrli va sirli kuchga ega ekaniga, inson shaxsiyati va xarakteriga ta'sir ko'rsatishiga, bu ismni ko'taruvchi shaxs nafaqat o'ziga, balki atrofida qilargalarga ham ta'sir o'tkazishiga ishonishgan (Dursun Zengin, 2014, 36). Ism "mavjudotlar va narsalarni, harakatlarni, hissiyotlarni, sifatlarni, hodisalarni va boshqalarni ifodalovchi so'z" yoki "mavjudotlarni bir-biridan ajratish, ularni alohida yoki tur-tur qilib nomlashga xizmat qiluvchi so'z, "ot" yoxud "biror kishini yoki narsani ifodalash, ta'riflash, tushuntirish va bildirish uchun ishlatiladigan so'z" sifatida ta'riflanadi (Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, 2022).

Turkiy xalqlarda ismlarning qo'yishning mas'uliyati va uning qadriyat sifatida shakllanishi xalqning ijtimoiy sharoiti, e'tiqodi bilan chambarchas bog'langan. Shaxs ismlariga odatda ism, familiya, taxallus, unvon kiradi. Insonga berilgan ism uning shaxsiy ahamiyatidan tashqari, u a'zo bo'lgan jamiyatning madaniyati va an'analari bilan ham chambarchas bog'liqdir. Tug'ilish yoki boshqa yo'llar bilan jamiyatga qo'shilgan yangi shaxsga ism berish har bir jamiyatda o'ziga xos urf-odatlariga asoslangan. Ushbu an'ananing shakllanishida jamiyatlarning madaniy tarixi, o'zaro ta'siri, diniy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy muhiti hamda ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi muhim rol o'ynagan. Jamiyatning eng kichik bo'g'inidan tortib eng yirik tuzilmasigacha insonning ma'lum bir mavqega va qadriyatlariga ega bo'lishi, shuningdek, huquqiy yoki jismoniy shaxslar bilan aloqa o'rnatishi uning ismi yoki kimligini ifodalovchi belgining mavjudligiga bog'liq. Shaxs ismi nafaqat uning egasi, balki ushbu nomni qo'ygan kishi, ota-onasi yoki oilasining ijtimoiy mavqeyi, madaniyati, e'tiqodi, hayotga qarashi, kelajakka bo'lgan umidlari, tashvishlari, shuningdek, qadimiy an'analarini aks ettiruvchi omil sifatida muhim ahamiyat kasb etadi va uni tanlashda beparvo yondashilmaydi. Muhim bir ishni bajarish yoki qiyin sinovdan o'tish

orqali nomga loyiq bo'lish holati ham shaxs nomini belgilashda qo'llaniladigan usullardan biridir. Bu boradagi eng aniq misol Almopish dostonida Hakimbek bobosidan qolgan o'n to'rt botmonlik kamoni ko'targani uchun Alpomish ismi berilishini aytishimiz mumkin. Turkiy xalqlar Islom dinini qabul qilishidan oldin, animistik e'tiqodga ega bo'lganliklari va xudolik darajasiga ko'tarilmagan totemizmning ta'siri ostida (Türker Eroğlu., Hatice Çiğdem Kılıç, 2015, 749-770 s.), dastlab turkiy xalqlar yirtqich hayvonlar, qushlar, tashqi ta'sirlarga chidamli deb hisoblangan. Masalan, bolalarga Bo'riboy, Arslon, To'g'on (Lochin), kabi nomlar qo'yilgan. Ushbu nomlar bolalik davri va yoshlik davri deb ikki bosqichda berilgan. Dunyoga kelgandan so'ng darhol bolaga nom qo'yilmay, bir yoshga to'lganda Turkiy urf-odatlariga ko'ra katta to'y (bayram, ziyofat) qilingan. Ushbu bayramga qatnashganlar ichida eng keksa kishi bolaning nomini qo'ygan. Yoshlik davridagi nomlar esa shaxsning ko'rsatgan qahramonligidan so'ng tayyorlangan marosimda yetakchi shaxslar tomonidan berilgan. Dada Qo'rquv kitobida bu holatga "Bir o'g'lan bosh kesmasa, qon to'kmasa nom qo'ymas edilar" deb o'rin berilgan. Ushbu kitobda aytilganidek, Bayindirxonning o'g'li bir buqani o'ldirgandan so'ng Bo'g'ach nomini olgan (M. Özgü Aras, 1988, 1/33). Turkiy xalqlarda nom berishning odatdagi tartib va talabidan tashqari bir nechta sabablarini tilshunos olim A. Omonturdiyev "Professional nutq evfemikasi" nomli kitobida ham sanab o'tagan:

1. Rasmiy nom bilan yashayotgan bola yoki o'smir surunkali kasal bo'laversa, nomi (xususan, Alloh, payg'ambar, avliyo yoki umuman, burjlar nomi bilan atalgan bo'lsa, nomni ko'tarolmadi deb hisoblanib) qaytariladi yoki u kamtarona evfemik bir nom.

2. Oilada bola turavermasa, tug'ilib o'laversa, navbatdagi tug'ilgan chaqaloqqa, o'g'il-qizligidan qat'iy nazar, O'lmas, Tursun, Turg'un, Umrzoq, Sotiboldi, Xudoyberdi, Yashar, Turdiboy, Toshtemir, Bo'ri, Arslon kabi bilan almashtiriladi.

3. Ayrim sotsial qatlam (masalan, shoirlar) ma'lum maqsad va niyat bilan o'zlariga taxallus tanlaydilar yoki laqab orttiradilar. Bu taxallus yoki laqab bora-bora faollashib, rasmiy atamaga aylanadi. Chaqaloqlikdagi nomi kishilar xotirasidan uzoqlashadi. Hozirgi ko'pgina yoshlar Ulug'bek, Muqimiy, Habibiy, Chustiy, Oybek, Uyg'un ismlarning asl mazmunini bilmaydilar (Omonturdiyev A. 2006, 27.).

Bundan tashqari turkiy xalqlarda ism qo'yishda yuqorida sanab o'tilganidek isonlarning e'tiqodi va ijtimoiy hayotida asosida quyidagi qoida odatlarga amal qilingan.

1. **Bola himoyasi maqsadida nom berish.** "Asrovchi otlar" otlar deb atalgan bolalarga ism berish usuli, umuman olganda, bolalarni himoya qilish maqsadida qo'llaniladi. Har qanday kasallikdan himoya qilish maqsadida yomon ma'no anglatmaydigan, quloqqa yoqimsiz eshitiladigan so'z bolaga nom sifatida berilishi mumkin. Uzoq vaqt o'tgach, bolaga ega bo'lgan ota-onalarni nazar, yomon ko'z va yomon kuchlardan himoya qilish uchun o'g'il bolaga qiz nomi, qiz bolaga o'g'il nomi berilishi ham shu xavotirdir. Tug'ilish bilan bog'liq e'tiqod va urf-odatlar doirasida, qadimgi turklardan to hozirgi kungacha, ham shamanist turklar, ham musulmon turklar orasida bolaning sog'lom tug'ilishi va yashashi uchun turli ismlar qo'yilgan. Masalan, musulmon boshqirdlarda o'lim farishtasini aldash usuli qo'llangan. Bola tug'ilganda, doya uni tashqariga olib chiqib, uyni uydan aylantirib yuradi, so'ng otasining uyining derazasiga olib kelib: "Chet eldan bir bola olib keldim. Uni sotib oladigan bormi?" deb so'raydi. Savdolashish natijasida oila bolaning vazniga teng keladigan temir berib, uni "sotib oladi." Natijada, bolaga Temir, Sotti, Sotib oldi kabi ismlar qo'yiladi (Sevinç, M. & Elmas, 2024, 39). Bu odat turkiy xalqlarda shamanizm odatlarining ijtimoiy hayotga, hatto inson ismlariga ham ta'sirini ko'rsatadi.

2. **Tug'ilgandan keyin birinchi ko'rilgan narsa, shaxs yoki voqea nomi.** Qadimgi turklarda bola dunyoga kelganidan keyin darhol ko'rilgan birinchi shaxs, birinchi narsa, birinchi hayvon yoki birinchi o'simlik nomi bolalarga nom sifatida berilishi mumkin edi. Oilaga birinchi kelgan, uyga yoki tug'ruqxonaga birinchi kirgan shaxsning nomi tug'ilgan bolaga berilishi mumkin edi. Bu tarzda qo'yilgan nomlar uchun Tilanchi va Tuluy so'zlari misol bo'la oladi. Bola dunyoga kelganida oilaga kelgan birinchi shaxs tilanchi bo'lgani uchun bolaga Tilanchi; dunyoga kelganidan keyin ko'rilgan birinchi narsa oyna bo'lgani uchun Chingizxonning o'g'liga Tuluy (oyna) nomi qo'yilgan (Mevlüt Metin Türktaş, 2019, 37).

3. **Bola tug'ilganini xabar qilgan otaning o'sha paytda band bo'lgan ishi nomi.** Bola dunyoga kelganini o'ziga xabar qilingan ota, o'sha paytda qanday ish bilan band bo'lsa yoki qanday mavzu haqida gaplashayotgan bo'lsa, o'sha ish yoki mavzu bilan bog'liq nom bolaga qo'yilardi. "Amir Temurga (1336-1405) 1377 yilning 2-avgustida o'g'il tug'ilganligi haqida xabar berilganda, u shaxmat o'ynab o'tirgan edi va o'g'lining nomini Shoh-ruh "Shoh-qal'a" deb qo'ydi".

Turkiy xalqlarda shaxs nomlarining qo'yilishi ma'lum bir an'ana va e'tiqodiy ishonch bilan bog'liqligi alohida odat sifatida uzoq yillar saqlanib qolgan. Hozirgi kunda ham qo'yilgan Temir, O'tkir, Bolta, O'roq kabi ismlar ham o'zida oddiygina metal ma'nosini tashimasdan, balki bu ismlar mazmuni tagida aslida xalqning madaniy va ijtimoiy hayotining ma'lum davrlarida yuzga kelgan urf-odatlar yotadi.

Xulosa qilib aytganda turkiy xalqlarda shaxs ismlarining ma'nosi, tanlanishi va ular bilan bog'liq qadimiy urf-odatlar o'rganilgan. Ismlar nafaqat shaxsiy identifikator, balki jamiyatning tarixiy, diniy va madaniy qiymatlarini aks ettiradi. Ism tanlashda an'anaviy e'tiqodlar, mifologiyalar va ijtimoiy talablar asosiy omil bo'lgan. Maqola, shuningdek, ism berish jarayonidagi turli usullarni, jumladan, bolaning sog'lom bo'lishi yoki o'limdan himoya qilish maqsadida nom qo'yish kabi maxsus an'analarni ko'rsatadi. Turkiy xalqlarda ism berishning ushbu kontekstda o'ziga xos ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dursun Zengin, Türk Toplumunda Adlar ve Soyadları (Sosyo-Kültürel ve Dilbilimsel Bir Yaklaşım) (Ankara: Kurmay Kitap Yayın Dağıtım, 2014), 36 s.
2. Mevlüt Metin Türktaş, "Türklerde Ad Verme İle İlgili Bazı Tespitler", TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 7/17 (2019), 37.
3. Omonturdiyev A. Professional nutq evfemikasi. – T.: Fan, 2006. – B. 27.
4. Sevinç, M. & Elmas, M. Şamanizm İnancına Bağlı Bebek Adlandırılmaları // Rumeli DEDil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi 2024 . 39 (Nisan) / 307.
5. Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük (Erişim 3 Aralık 2022), "Ad"
6. Türker Eroğlu., Hatice Çiğdem Kılıç, "Türk İnançları ve İnanışlar", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi (2015), 749-770 s.
7. Özgü Aras M, "Ad Koyma", TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul, 1988), 1/33.

Muallif:

Mamatqulov Azizbek Rustamovich - Guliston davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori.

Raimova Odinabonu Anvarjon qizi

Guliston davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabasi.

E-mail: raimovaodinabonu@gmail.com

Abstract. This article analyzes the essence, classification and artistic and aesthetic function of linguocultural units used in modern Uzbek prose texts. From the point of view of linguocultural studies, national-cultural lexicon, phraseological units, symbolic images and conceptual structures are highlighted using the example of modern prose works. In the course of the research, the role of linguocultural units in expressing national mentality, transmitting cultural codes and revealing the character of the character is determined. Also, how the relationship between traditional values and modern thinking is expressed through linguistic units is explained on a scientific basis.

Keywords: Mentalit, linguoculturology, linguoculturological unity, national concept, cultural code, modern Uzbek prose, phraseology, symbolic image.

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek nasri matnlarida qo'llanilayotgan lingvokulturologik birliklarning mohiyati, tasnifi va badiiy-estetik funksiyasi tahlil qilinadi. Lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan milliy-madaniy leksika, frazeologik birliklar, ramziy obrazlar hamda konseptual tuzilmalar zamonaviy nasriy asarlar misolida yoritiladi. Tadqiqot jarayonida lingvokulturologik birliklarning milliy mentalitetni ifodalash, madaniy kodlarni uzatish va personaj xarakterini ochishdagi o'rni aniqlanadi. Shuningdek, an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy tafakkur o'rtasidagi munosabat til birliklari orqali qanday ifodalanishi ilmiy asosda izohlanadi.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, lingvokulturologik birlik, milliy konsept, madaniy kod, zamonaviy o'zbek nasri, frazeologizm, ramziy obraz, mentalitet.

Аннотация. В данной статье анализируются сущность, классификация и художественно-эстетическая функция лингвокультурных единиц, используемых в современных узбекских прозаических текстах. С точки зрения лингвокультурологии, на примере современных прозаических произведений выделяются национально-культурный лексикон, фразеологические единицы, символические образы и концептуальные структуры. В ходе исследования определяется роль лингвокультурных единиц в выражении национального менталитета, передаче культурных кодов и раскрытии характера. Также на научной основе объясняется, как взаимосвязь между традиционными ценностями и современным мышлением выражается через лингвистические единицы.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурное единство, национальное понятие, культурный код, современная узбекская проза, фразеология, символический образ, менталитет.

Kirish. Lingvokulturologiya maxsus fan sohasi sifatida zamonaviy tilshunoslikda bir qancha sarmahsul tushunchalarni keltirib chiqardi: lingvokulturema, madaniyat tili, madaniy matn, madaniyat konsepti, submadaniyat, lingvomadaniy paradigma, madaniy universalisiya, madaniy salohiyat, madaniy meros, madaniy an'analar, madaniy jarayon, madaniy ko'rsatmalar va h.k. Shuningdek, lingvokulturologiyaning asosiy tushunchaviy apparatiga mentalitet, mentallik, taomil, rasm-rusumlar, madaniyat doirasi, madaniyat turi, tamaddun, majusiyluk va boshqalar kiradi. Mazkur tushunchalardan eng muhimlari madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept va madaniy konnotatsiya bo'lib, ular madaniy informatsiyaning til birliklari vositasida ko'rsata oladi.

Madaniy sema – so'zga nisbatan kichikroq va universalroq bo'lgan semantik birliklar, semantik belgilar. Masalan, *palov*, *do'ppi*, *o'choq* so'zlaridagi quyidagi madaniy semalarni ajratish mumkin: *palov* – guruch, sabzi, go'sht, piyoz va yog' solib tayyorlanadigan o'zbek milliy taomi; *do'ppi* – avra-astarli, ko'pincha qavima, pilta urilgan to'garak yoki to'rtburchak shakldagi o'zbeklarning milliy bosh kiyimi; *o'choq* – ichiga o't yoqiladigan, ovqat pishirish uchun ustiga qozon o'rnatiladigan qurilma.

Madaniy fon – ijtimoiy hayot va tarixiy hodisalarni ifodalaydigan nominativ birliklarning (so'zlar va frazeologizmlarning) tavsifi. Masalan, *Daqqiyunusdan qolgan / Odam atodan qolgan* “juda eski, qadimgi”, *jamalak o'rtiq* “bolalikdagi dugona”, *qizil* (Oktabr inqilobi, sho'ro tuzumi, armiyasiga oidlikni bildiradigan so'z sifatida qo'llangan).

“Mentallik – milliy xarakterning intellektual, ma'naviy va iroda xususiyatlarini o'zida birlashtiradigan, ona tili kategoriyalari va shakllaridagi dunyoqarashning ko'rinishi. Mentallikning birligi mazkur madaniyatning konsepti hisoblanadi. A. Ya. Gurevichga ko'ra, mentallik – dunyoni ko'rish yo'li, u g'oya bilan o'xshamaydi. Mentallik falsafiy, ilmiy yoki estetik tizimlar emas, u fikr emotsiyadan qismlarga ajralmagan jamiyat tafakkurining darajasi. Xalq mentalligi tilning muhim konseptlarida dolzarblashadi”. [4]

Madaniy konnotatsiya – madaniyat kategoriyalaridagi denotativ yoki majoziy-motivlashgan ma'no jihatlarining talqini. Madaniy konnotatsiya til belgisidagi madaniyat darajasining ko'rsatkichini ifodalaydi. N. Yu. Shvedova rus tilidagi 20 ta umumiy ma'no kategoriyasini ajratib ko'rsatgan: jonlilik, harakat, holat, predmet, o'lchov, o'rin, vaqt va h.k. Mazkur kategoriyalar tilning ma'noviy sinchini tashkil qiladi. Biroq har bir xalq uchun ikkilamchi atovda qo'shimcha ko'chma ma'no kasb etgan maxsus majoziy-assosiativ mexanizmlar ham mavjud bo'ladi. Masalan, ruslarda *it* (salbiy hodisalar bilan bir qatorda) sodiqlik, vafodorlik, oddiyligni assotsiativlaydi. Jumladan, *собачья верность, собачья преданность, собачья жизнь* kabi frazeologik birliklarda mazkur xususiyatlar o'z aksini topgan; beloruslarda *it* salbiy xususiyatlarni ifodalaydi: *ушица у сабачую скуру* (“layoqatsiz, dangasa odamga aylanish”), *собакам падишты* (“yomon odam”); o'zbeklarda, qirg'izlarda va qator boshqa turkiy xalqlarda *it* haqoratni bildiradi. Ruslarda *cho'chqa* a) ifloslik, b) nonko'rlik, v) tarbiyasizlikni; inglizlarda *pig* ochofatni, o'zbeklar, qirg'izlar, qozoqlar va boshqa musulmon xalqlarida *cho'chqa* sof diniy nuqtayi nazardan o'ta haqoratni ifodalaydi; vietnamlarda *cho'chqa* ahmoqlik ramzi bo'lib keladi.

“Shunday qilib, *it* va *cho'chqa* so'zlari turli xalqlarda turlicha belgilarni konnotatsiyalaydi. Bu esa mazkur xalqlar dunyo manzarasining shakllanishidagi ularning o'ziga xos, individual majoziy fikrlashini ko'rsatadi. Yuqoridagi misollar o'ziga xos qo'shimcha ma'nolar – konnotatsiyalar yuzaga kelishining har bir til, har bir madaniyat uchun xos ekanligini ko'rsatadi”. [2]

Abdulla Qahhorning qalami shu qadar o'tkirki, u frazeologik birliklarni asar "bag'ri"ga mahorat ila singdirib yuborgan. Frazeologizmlar asar tarkibiga, voqealar rivojiga shu qadar moslab tanlanganki, ular orqali asar lingvokulturologik mohiyati yanada oydinlashadi. Xususan, adibning "Bemor" hikoyasida qo'llanilgan frazeologik birliklar tahliliga yuzlansak.

"Sotiboldining xotini og'rib qoldi. Sotiboldi kasalni o'qitdi – bo'lmasdi, tabibga ko'rsatdi. Tabib qon oldi. Betobning ko'zi tinib, boshi aylanadigan bo'lib qoldi... Bunday vaqtlarda yo'g'on cho'ziladi, ingichka uziladi"... "Bemor"asariidan olingan ushbu parchada bir nechta frazeologik birliklar qo'llanilgan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos ma'no mazmunga ega. Parchada qo'llanilgan "boshi aylanmoq" iborasi Shavkat Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" da quyidagicha izohlanadi: 1. Behud bo'lmoq, muvozanatini yo'qotmoq(organizmning kasallangan holati, bunda go'yo atrofdagi hamma narsa aylanib ketayotgandek tuyuladi. 2. Esankiramoq [4]. "Bemor" hikoyasida ushbu iboraning birinchi ma'nosi qo'llanilgan bo'lib, muallif ushbu frazeologik birlikdan qahramon tasvirini ochib berishda foydalangan. Bundan tashqari, parchada "yo'g'on cho'ziladi, ingichka uziladi" iborasi qo'llanilgan bo'lib, ushbu ibora juda ham yo'qisillik ma'nosini ifodalash uchun muallif tomonidan mahorat ila qo'llangan. Xalq turmush tarzida kuzatilayotgan og'ir damlar, mushkulotlar "yo'g'on ingichka" lingvomadaniy birligi orqali o'z aksini topgan. Muallif bu orqali ijtimoiy turmushdagi ahvol shu darajada ediki, nima bo'lsa ham kamayish holatida, kamaymoqda, degan go'yani ilgari surmoqda. Abdulla Qahhorning "Bemor" hikoyasida ko'plab frazeologik birliklar qo'llanilgan bo'lib, ushbu birliklar davr nuqtayi nazaridan ham lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinganda ijtimoiy hayot kundalik turmushini ifodalab berishga xizmat qiladi.

"O'g'ri" hikoyasi Abdulla Qahhor ijodining go'zal namunalaridan biri hisoblanadi. Ushbu hikoyada jamiyat hayotidagi kamchiliklar, muammolar ochiq-oydin yoritilgan, bundan tashqari, asar frazeologik birliklarga ham boy hisoblanadi: Aminning tepa sochi tikka bo'ldi... Ma'lum bo'ldiki, uni begim deguncha beli sinar ekan... "O'g'ri" hikoyasida qo'llanilgan frazeologik birliklar mohiyatan asar voqeliklariga juda ham mos tushgan. Ijtimoiy hayot nuqtayi nazaridan ham, lingvokulturologik jihatdan ham mos ravishda tanlangan ushbu frazeologik birliklar adib qalami o'tkirligidan dalolat beradi. "O'g'ri" hikoyasida qo'llanilgan "tepa sochi tikka bo'ldi" iborasi "jahli chiqdi, jig'ibiyron bo'ldi" kabi ma'nolarni anglatgan bo'lsa, asardagi "beli sinmoq" iborasi "O'zbek tili frazeologizmlarining izohli lug'ati" da quyidagicha izohlanadi: mashaqqat chekmoq, og'rinmoq, qiynalmoq. Demak, asar voqeliklariga mos tanlangan yuqorida qayd qilingan ushbu frazeologik birliklarda lingvomadaniy xususiyat ham jam bo'lgan.

Ilmiy izlanishlardan anglashiladiki, lingvokulturemalar tarkibi til birliklariga qaraganda ancha murakkabdir. Lingvokulturemalar o'zida lingvistik, madaniy, etnopsixologik va ekstralingvistik omillarni mujassamlashtiradi. Lingvokulturemalar tarkibi belgi-ma'no-tushuncha-predmetlardan tashkil topgan. Ular to'g'ri va ko'chma ma'nosidan farqli o'laroq, inson madaniyati va tili darakchisidir.

Ma'lumki, madaniyat tushunchalar sistemasi, muayyan xalqning hayot obrazi, milliy xarakter, milliy mentalitet sifatida keng etnografik mazmun kasb etadi. Quyida Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidan lingvokulturemalarning qay tarzda berilganligini ko'rib o'tamiz. Quyidagi birliklar bunga yaqqol misol bo'ladi:

№	Lingvokulturema	Lug'aviy ma'nosi	Madaniy (konnotativ) ma'no	Talqin
1	Sarpo	Sovg'a sifatida Sarpo beriladigan kiyim-bosh	To'y va marosim madaniyati belgisi	Hurmat va saxovat timsoli, ijtimoiy marosimning muhim elementi.
2	Kelin salom	Yangi kelinning marosimiy ta'zimi	Oila qadriyati, ehtirom, ayolning mavqeini bildiradi	Milliy axloqiy me'yorlarning ramzi sifatida qo'llaniladi.
3	Salla	Erkaklarning bosh kiyimi	Diniy mavqe, ijtimoiy tabaqa belgisi	Diniylik va erkaklik qiyofasining madaniy belgisi.
4	Chopon	Milliy ustki kiyim	Soddalik, milliylik, erkaklik timsoli	Oddiy xalq hayot tarzini ifodalovchi lingvokulturema.
5	Duo	Iltijo, Allohga murojaat	Ruhiy madaniyat, umid va ezgulik timsoli	Xalq e'tiqodida baraka va himoya ramzi sifatida qo'llanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Эпоева Л.В. Лингвокультурологические и когнитивные аспекты изучения языка волшебной сказки (на материале английского и русского языков): Автореф. канд. дисс. филол. наук. – Краснодар, 2007.
2. Ивченко М.В. Функционально-семантические и лингвокультурологические особенности вербализованного концепта «волшебство» в сказачном и рекламном дискурсах: Автореф. канд. дисс. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2010.
3. Rakhmanova, D., Zaripova, G., Rakhmatov, F., & Abdukhaliyeva, D. (2020). Nemis va o'zbek tilshunosligida frazeologizmlar tasnifi. Science and education, 1(8). 5. Raxmanova, D. (2021). Nemis va o'zbek tilidagi vaqt konseptini ifodalovchi frazeologizmlar. Scientific progress, 1(5).
4. Dildora Abidinbiyeva Rahmanova (2021). DIE BEDEUTUNG DES ONLINE LERNENS IM FREMDSPRACHENUNTERRICHT. Academic research in educational sciences, 2 (CSPI conference 2), 470-473.
5. Petersen Marilyn. A Treasury of Uzbek Legends and Lore. – Tashkent: Qatortol Kamolot, 2000. – P.125.
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.

Muallif:

Raimova Odinabonu Anvarjon qizi - Guliston davlat pedagogika instituti, o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabasi.

UDK: 811.512.133

SEMANTIC FUNCTION OF THE COMPONENT "OB" IN THE TOPONS OF UZBEKISTAN

O'ZBEK TILI TOPONIMLARI TARKIBIDAGI "OB" KOMPLEMENTINING SEMANTIK VAZIFASI

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ КОМПОНЕНТА «ОБ» В ТОПОНАМ УЗБЕКИСТАНА

Mo'minova Ma'suma G'olib qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Qashqadaryo viloyati, 181301, Shahrisabz shahri, Shahrisabz ko'chasi, 10-uy

E-mail: masumamominova0409@gmail.com

Abstract. This article analyzes the semantic functions of the component "ob" within Uzbek toponymy. The research examines the etymological roots of the term, specifically its connection to the Persian-Tajik word for "water", and its role in forming geographical names across various regions of Uzbekistan. By analyzing a range of toponyms, the study highlights the "ob" component as a vital hydrographic indicator that reflects historical water management, irrigation practices, and the ecological relationship between the local population and their environment. The findings conclude with the cultural and geographical significance of this linguistic unit within the national naming system.

Keywords: toponymy, "ob" component, semantics, etymology, Uzbek language, hydronyms, historical linguistics.

Аннотация. В данной статье анализируются семантические функции компонента «об» в составе узбекских топонимов. В исследовании рассматриваются этимологические корни данного термина, в частности его связь с персидско-таджикским словом «вода», а также особенности его употребления в географических названиях различных регионов Узбекистана. Путем анализа ряда топонимов раскрывается роль компонента «об» как гидрографического индикатора, отражающего историю водного хозяйства, ирригационных систем и экологических взаимоотношений местного населения с окружающей средой. В заключении статьи сделаны выводы о культурном и географическом значении этой лингвистической единицы в национальной системе номинации.

Ключевые слова: топонимика, компонент «об», семантика, этимология, узбекский язык, гидронимы, историческая лингвистика.

Kirish. Toponimika tilshunoslikning eng qadimiy va boy qatlamlaridan biri bo'lib, u nafaqat lisoniy birliklarni, balki xalqning o'tmishi, madaniyati, yashash tarzi hamda geografik muhit bilan uzviy bog'liqligini o'zida aks ettiradi. O'zbekiston hududidagi joy nomlari shakllanishida gidrografik terminlar, ya'ni suv obyektlari bilan bog'liq nomlar alohida strategik va ijtimoiy o'rin tutadi. Zero, Markaziy Osiyo mintaqasida hayot manbai bo'lgan suv doimo muqaddas sanalgan va bu tushuncha tilimizdagi joy nomlarining semantik asosi bo'lib xizmat qilgan.

Xususan, toponimlar tarkibida faol qo'llanuvchi "ob" komponenti o'zbek va tojik tillarining uzoq asrlik o'zaro ta'siri, madaniy-lisoniy aloqalari natijasida shakllangan o'ziga xos qatlamdir. Fors-tojik tilida "suv", "daryo" yoki "soy" ma'nolarini anglatuvchi ushbu birlik, bugungi kunda o'zbek toponimiyasida sof gidronimik vazifadan tashqari, joyning relyefi, iqlimiy xususiyatlari va ijtimoiy-iqtisodiy holatini ifodalovchi muhim semantik yukka ega.

"Ob" komponenti ishtirok etgan joy nomlarini etimologik va semantik jihatdan o'rganish hududiy lisoniy manzarani tiklashga hamda qadimiy sug'orish madaniyati tarixini yoritishga xizmat qiladi. Mazkur leksemaning toponimlar tarkibida kelish qonuniyatlari, uning turli sheva va lahjalaridagi transformatsiyasi hamda milliy nomlash tizimidagi o'rni o'zbek onomastikasining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning empirik bazasini shakllantirishda O'zbekistonning gidrografik tarmog'i boy bo'lgan hududlari — xususan, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarida keng tarqalgan, tarkibida "ob" komponenti ishtirok etgan 100 dan ortiq toponimlar va gidronimlar manba sifatida xizmat qiladi. Tadqiqot materiallari nafaqat zamonaviy xaritalar, balki o'rta asrlarga oid qo'lyozmalar, vaqfnomalar hamda tarixiy harbiy-topografik manbalarni ham qamrab oladi.

Leksikografik manbalar sifatida S.Qorayev, H.Hasanov, T.Nafasov kabi atoqli toponimistlarning izohli lug'atlari hamda Sh.Rahmatullayev tahriri ostidagi "O'zbek tilining etimologik lug'ati"ga tayaniladi. Shuningdek, O'zbekistonning turli yillarda chop etilgan ma'muriy-hududiy xaritalari va "O'zbekiston milliy atlasidan" kartografik ma'lumotlar olinadi. Dala tadqiqotlari davomida joylardagi keksa avlod vakillari va mahalliy aholi orasida o'tkazilgan so'rovnomalar natijasida to'plangan "jonli" toponimik birliklar ham materiallar tarkibini boyitadi.

Tadqiqot jarayoni bir necha ilmiy metodlar majmuiga asoslanadi. Lingvistik rekonstruksiya metodi orqali "ob" komponentining qadimiy eroniy tillardan to hozirgi o'zbek tiligacha bo'lgan fonetik va semantik evolyutsiyasi o'rganiladi. Struktur-semantik tahlil yordamida toponimlarning morfemik tarkibi tekshirilib, "ob" birligining so'z yasashdagi o'rni tahlil etiladi. Qiyosiy metod o'zbek toponimiyasidagi ushbu komponentni tojik, fors va boshqa turkiy tillardagi muqobil variantlari bilan solishtirish, lisoniy o'zlashish darajasini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, statistik metod orqali "ob" komponentining hududiy tarqalish chastotasi va dialektal xususiyatlari tizimlashtiriladi. To'plangan materiallar gidronimlar, oykonimlar va oronimlar kesimida tasniflanib, "ob"ning har bir turdagi semantik yuki alohida tavsiflanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

O'zbek tilida "suv" komponentli joy nomlari talaygina. Bundan tashqari, tilimizda o'zlashgan qatlamga oid so'zlarning mavjudligi tufayli "ob" komponentli leksemalar ham mavjud. "ob" fors tilidan olingan bo'lib, o'zbek tilida "suv" degan ma'noni anglatadi. [3,71] Aynan shu sababli tarkibida "ob" so'zi qatnashgan toponimlar xuddi "suv" so'zi singari mazmun mohiyat kasb etadi. Xususan, O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'atida bunday tarkibli birliklar juda ko'p uchraydi. Avvalo, o'zbek tiliga bitta leksema sifatida o'rmashtirib qolgan "obod" so'ziga to'xtalsak:

AKBAROBOD – Farg'ona viloyati Quva tumanidagi qishloq. Qo'qon xoni Xudoyorxonning nabirasi Akbarali nomi bilan atalgan. "Obod" so'zi tojikcha "ob – suv, obod – suvli, suv yetarli joy" degan ma'noni bildiradi. Bu so'z shahar, qishloq, umuman, aholi manzilgohlariga nisbatan ishlatiladi. Asosiy ma'nosi "gullagan" demakdir. [2,16] Aslida obod so'zi yaxlit holda bir ma'noni anglatadi hamda tilimizda shu shaklda qo'llanadi. Hattoki izohli lug'atda ham bir so'z sifatida berilgan: Obod (forscha – odam yashaydigan,

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

ishlov berilgan, gullab yashnayotgan) – ko‘rkam binolar, chiroyli ko‘chalar, bog‘u rog‘lar bilan go‘zallik kasb etgan, gullab yashnayotgan.[3,75]

O‘zbek tilida uchraydigan tarkibida “obod” so‘zi qatnashgan barcha joy nomlari ham aynan shu mazmunni ifodalaydi. Biroq yuqorida keltirilgan ma’lumotga asoslanib aytadigan bo‘lsak, ushbu birlik tub negizida etimologik jihatdan “ob” so‘zi alohida mazmunda anglashiladi, butun so‘zdan kelib chiqadigan lug‘aviy ma’no ham aynan shunga borib taqaladi.

Geografik obyektlar nomlari axborot web-portalida “obod” komponentli joy nomlari jami 12532 marta qo‘llanilgan bo‘lib, ko‘cha, mahalla, aholi yashash punktlari, qabriston hamda qishloq nomlari hisoblanadi. Shakliy jihatdan bu so‘zlar “suv” bilan aloqasiz bo‘lsa ham, semantik jihatdan o‘zaro yaqin leksik birliklar hisoblanadi.[1]

Qorasuv toponimini anglatuvchi Siyob so‘zi tarkibidagi “ob” ham aynan “suv” ma’nosini bildiradi. Siyob gidronimining o‘zbekcha shakli Qorasuv bo‘lib, Samarqand, Paxtachi, Bulung‘ur, Ishtixon, Poyariq va boshqa tumanlardagi o‘nlab ariqlar shunday ataladi. O‘zbekiston, umuman, Markaziy Osiyodagi juda ko‘plab soy va jilg‘alarning nomi. [2, 439] Ya’ni Qorasuv ushbu gidronimning so‘zma-so‘z tarjimai. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ham Siy yoki Siyo so‘zi fors tilidan olingan bo‘lib, “qora, qoralik” degan ma’nolarni anglatishi aytib o‘tilgan. [3, 495] Bundan kelib chiqadiki, ikkinchi qism aynan “suv” ma’nosini bildiradi. Su va boshqa o‘rinlarda qo‘llanuvchi bu komponent Siyob atash ma’nosi hamda leksema nom sifatida qo‘llanadigan toponim va gidronimlar bilan taqqoslab qaralganda bevosita mazmun anglatishi ko‘rinib turibdi.

“O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati”da “ob” komponentli joy nomlari juda ko‘plab uchraydi. Ularning barchasida “suv” ma’nosini anglatishi qayta-qayta ta’kidlab o‘tilgan:

OBIRAVON – Samarqand viloyatining Urgut tumanidagi buloq. Tojikcha “ob” – suv va “ravon” – tekis, tinch, to‘g‘ri so‘zlaridan tuzilgan atama.

OBIRAHMAT – XV asrda Samarqand shahri yaqinidagi ariq; boshlanish qismidagi nomi Siyohob (hozirgi atalishi Siyob). “Boburnoma”da Siyohobdan ajralib, Pushtayi Ko‘hak (Cho‘pon ota)ning etagidan aylanib oqqan ariq Obirahmat deb atalgan. “Yana Pushtayi Ko‘hakning domanasida Konigilning qora suyining ustidakim, bu suvni Obirahmat ham derlar, [Temurbek] bir bog‘ solibtur Naqshi Jahong‘a mavsum”.

Boshqa joyda “Obirahmat” degan nom butun ariqqa nisbatan ishlatilgan: “qorasuvkim Obirahmat derlar, Konigilning o‘rtasidan oqar, yetti-sekkiz tegirmonsuyi bo‘lg‘oy”.

Obirahmat – Toshkent viloyatining Bo‘stonliq tumani minerallar koni va g‘or deb ham yuritiladi. [2, 283]

Aynan Obirahmat termini turli viloyat hamda tumanlarda, turli joylar uchun qo‘llanilgan bo‘lib, geografik obyektlar nomlarining davlat reyestrda 88 marta uchraydi.

Bu va bu kabi nomlarning barchasi “ob” komponentiga bog‘liq ravishda ma’lum bir gidronim nomini anglatgan bo‘lsa, keyinchalik turli xil toponimlarni ifodalash uchun ham qo‘llanilgan. Ba’zi hollarda hududiy yaxlitlik va yaqinlik tufayli shunchaki ko‘chirilgan bo‘lsa, ba’zi o‘rinlarda asosini “ob” tashkil qilgan “obod” so‘zining mazmuniga nisbat berilib nomlangan.

Xulosa

O‘zbekiston toponimiya tizimini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, joy nomlarining shakllanishida gidrografik terminlar, xususan, o‘zlashgan “ob” komponenti fundamental o‘rin tutadi. Tadqiqot davomida to‘plangan ma’lumotlar ushbu birlikning nafaqat sof lug‘aviy ma’nosini, balki uning murakkab semantik transformatsiyalarini ham ochib beradi.

Xususan, “obod” komponentli joy nomlarining keng ko‘lamda (12 mingdan ortiq holatda) qo‘llanilishi, ushbu birlikning xalq ongida nafaqat “suvli joy”, balki “gullab-yashnagan, aholi istiqomat qiladigan maskan” tushunchasi bilan yaxlitlanib ketganidan dalolat beradi. Etimologik jihatdan “ob” (suv) negiziga borib taqaluvchi bu so‘z, vaqt o‘tishi bilan o‘zbek tilining o‘z qatlamiga aylanib, yangi qishloq, mahalla va ko‘cha nomlarini hosil qilishda eng mahsuldor asoslardan biriga aylangan.

Shuningdek, Siyob, Obiravon, Obirahmat kabi gidronimlarning tahlili “ob” komponentining joy nomlari tarkibida o‘zining birlamchi semantik vazifasini (suv obyekti ko‘rsatkichi) barqaror saqlab qolganini tasdiqlaydi. Ayniqsa, birgina nomning ham daryo, ham g‘or, ham aholi punkti sifatida turli hududlarda takrorlanishi, gidronimning vaqt o‘tishi bilan toponimga (joy nomiga) ko‘chish qonuniyatini namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek toponimlaridagi “ob” komponenti shunchaki lisoniy o‘zlashma emas, balki mintaqaning tarixiy sug‘orish madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va geografik manzarasini o‘zida muhrlagan muhim ma’noviy ko‘rsatkichdir. Ushbu komponent ishtirokidagi nomlar tizimi o‘zbek tilining onomastik manzarasini boyitish bilan birga, hududiy nomlash an‘analari bilan davomiylikni ta’minlab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. <https://geonames.kadastr.uz/?name=suv&page=99#about>
2. O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. III jild. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.
4. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent: Universitet, 2000.
5. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992.
6. Қораев С. Ўзбекистон жой номларининг изоҳли луғати. – Т.: Шарқ, 2005.
7. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. 3 томлик. – Тошкент: Фан, 1960-1963.
8. Нафасов Т. Қашқадарё вилояти топонимлари. – Т.: Фан, 1988
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. В 4-х томах. – СПб., 1893–1911.
10. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974-2003.
11. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: Фан, 1965.

Muallif:

Mo‘minova Ma’suma G‘olib qizi – Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

UDK 372.881.11

LINGUOCULTURAL FOUNDATIONS OF FIXED COMPARISONS

TURG'UN O'XSHATISHLARNING LINGVOKULTUROLOGIK ASOSLARI

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УСТОЙЧИВЫХ СРАВНЕНИЙ

Nzamatdinova Dilfuza Ko'ptileuovna

Innovatsion texnologiyalar universiteti. 230103, Qoraqalpog'iston respublikasi, Nukus, Ozbekiston shoh kochasi 33\1k

E-mail: Sarbimiron122@mail.ru

Abstract: This article examines the linguocultural aspects of fixed comparisons and their role in language and culture. The theoretical foundations, object, and subject of linguoculturology are analyzed, along with the scientific views of various scholars. The study highlights how fixed comparisons reflect the historical, cultural, and mental characteristics of a nation.

Key words: linguoculturology, linguistics, fixed comparisons, phraseology, lexeme, seme, culture, language and culture, national consciousness, concept

Аннотация: В данной статье рассматриваются лингвокультурологические аспекты устойчивых сравнений и их роль в языке и культуре народа. Анализируются теоретические основы лингвокультурологии, её объект и предмет, а также приводятся научные взгляды различных учёных. Особое внимание уделяется тому, как устойчивые сравнения отражают исторические, культурные и ментальные особенности народа.

Ключевые слова: лингвокультурология, языкознание, устойчивые сравнения, фразеологизмы, лексема, сема, культура, язык и культура, национальное сознание, концепт.

Kirish. Lingvokulturologiya aspektida turg'un o'xshatishlarni o'rganishning asosiy yo'nalishlari. Odamlarning o'z xalqining o'tmishi, madaniyatining manbalariga qiziqishi uni o'z ona tiliga diqqat bilan yangicha qarashga, o'rganishga majburlaydi. Qadimgi davrlarning belgilari oradan necha asrlar o'tishiga qaramay hozirgi vaqtda barqaror o'xshatishlar maqol-matallarda, frazeologizmlarda, o'xshatishlar va paremiyalarda, onomastik materiallar va miflarda saqlanib qolganining guvohi bo'lamiz. Tilimizda saqlanib qolgan bu materiallarni o'rganish orqali qadimgi ajdodlarimizning o'zini o'rab turgan dunyoga, jamiyatga qarashi va o'zligimizni anglaymiz.

Ayniqsa, bunda turg'un o'xshatishlarning o'rni alohida. Masalan: *Bo'taday bo'zlab yig'ladi*. Bu misol qoraqalpoq va turkiy xalqlarning ko'pchiligida qo'llaniladigan taniqli doimiy o'xshatish bo'lib, qoraqalpoq xalqining turmush kechirishida chorvachilikning o'rni katta ekanligini bildiradi. Bunday misollarni tadqiq etish madaniyatimiz sarchashmalarini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Tilda qadimgi davrdagi xalqning ruhiy dunyosi ularning folklor asarlarida keng aks ettirilgan. Lingvokulturologiya xalq madaniyatining bir qismi va uning milliy tildagi aks ettirilgan faktlarining asosi sifatida folklor asarlarida o'rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. [1]

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Maqolaning tadqiqot ob'ekti turg'un o'xshatishlar bo'lib, ular til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni, xalqning tarixiy, madaniy va mental xususiyatlarini aks ettiradi. Tadqiqot metodlari sifatida lingvokulturologik, frazeologik, qiyosiy va leksikografik yondashuvlar qo'llanilgan. Shu bilan birga, turkiy xalqlar tillaridagi turg'un o'xshatishlar orqali olamning tildagi manzarasi va milliy qadriyatlarining aks etishi tahlil qilingan, xalq madaniyati va til o'rtasidagi sinxron munosabatni o'rganishga e'tibor qaratilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Til va madaniyatning bog'liqligi, madaniyatning tilda o'z ifodasini topish muammosi bilan bog'liq masalalarning metodologik asosining tarixi uncha uzoq emas, balki yaqin yillardan boshlanadi. Uning asosi sifatida rus tilshunoslari V.V.Vorobyov[2], V.N.Teliya[3], V.A.Maslovaning[4] ishlari xizmat qiladi.

XX asrning oxiri XXI asrning boshlarida turg'un o'xshatishlarni lingvokulturologik nuqtayi nazardan tadqiq etish boshlandi. Xususan, L. G. Boyko [5] YU. Fenin[6], Van Livenlar [7] inson psixologiyasini uning makro va mikro olam bilan bog'liqligini, etnologik farqlarini barqaror konstruksiyalar orqali tadqiq etishlari milliy-moddiy konnotatsiya aks etgan moddiy markerlangan mazmunini ko'rsatdi. Rus tili bilan xitoy, ingliz, nemis tillari (L. G. Boyko, YU. Fenin, Van Livenlar) qiyosiy o'rganildi. Shuningdek, boshqa qo'shni tillar bilan qiyosiy o'rganildi.

Qozoq tilida T.Qo'ng'urov turg'un o'xshatishlar bo'yicha maxsus tadqiqotlar olib bordi. Uning "Turg'un o'xshatishlar" monografiyasi asosan o'xshatish va turg'un o'xshatishlarga bag'ishlangan. Monografiyada qozoq tilidagi turg'un o'xshatishlarning lug'ati ham berilgan. O'zbek tilida N.Mahmudov "O'xshatishlar va milliy nigoh" nomli maqolasida turg'un o'xshatishlarni har bir millat turg'un o'xshatishlarining asosiy so'z boyligi sifatida ta'riflaydi. [8] N.Mahmudov hamda D.Xudoyberganovlarning 2013-yilda o'zbek tilida nashr etilgan "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati" nomli kitobi o'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlar bo'yicha tadqiqotlarning natijasidir. Lug'atda o'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlarga va ularning lingvokulturologik jihatlariga qisqacha izoh va ta'riflar berilgan. [9]

2019-yilda o'zbek tilshunos olimi F.Usmonovning o'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlarga lingvokulturologik jihatdan maxsus tadqiqot olib borgan ishi chop etildi. Unda o'xshatishlar etalonlarining milliy lingvokulturologiyada tutgan o'rni, tilda qo'llaniladigan turg'un o'xshatishlarning milliy qadriyatlar tizimi, milliy o'ziga xosligi ochib berilgan. [10]

Hozirgi vaqtda turg'un o'xshatishlar bo'yicha lingvokulturologiyaning ko'plab turli ta'riflari mavjud. Shundan hammaga ma'lum eng bir mashhur tavsiflarini qayd etamiz.

Lingvokulturologiya - madaniyat va filologiyani sintez tarzida qo'shib o'rganuvchi mazkur fanlar o'rtasidagi chegarada paydo bo'lgan fan turi.

Lingvokulturologiya - tilshunoslik va madaniyatshunoslikning kesishmasida paydo bo'lgan, xalqning madaniyatini o'rganish xalq tilida mustahkam tarzda o'z aksini topgan fan.

Olimlarning fikricha, lingvokulturologiya ob'ekti - bu xalqning madaniyatining ko'rinishini va uni shu tilga fiksatsiyalanishini (biriktirilishini) o'zida tasvirlab "ko'rsatib beruvchi" til hisoblanadi. Ya'ni, xalqning madaniy hayotidagi ma'lumotlarni til orqali ifodalash. Xalq tildan foydalanish orqali o'z madaniyatini yaratadi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Lingvokulturologiya predmeti - til va madaniyatning sinxron tarzda usullar orqali (bir xil tarzda) o'zaro aloqasini o'rganish va tadqiq etishdir.

Lingvokulturologiya alohida bir fan sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Lingvokulturologiya - madaniyatni va filologiyani o'rganuvchi fanlararo aloqani sintezlovchi fan.

2. Uning asosiy obyekti - xalqning madaniyati va tili o'rtasidagi bog'liqligi va bajaradigan funksiyasi. Lingvokulturologiya madaniy falsafa, madaniy sotsiologiya, madaniy antropologiya, madaniy psixologiya, madaniyat tarixi fanlari qatori madaniyatshunoslikning asosiy bloklaridan biridir. Lingvokulturologik tadqiqotlarning maqsadi tilning xususiyatlarini aniqlash va madaniy tadqiqotning bir fenomeni sifatida amal qilishini o'rganish va tushuntirishdan iborat.

Tilshunoslikda lingvokulturologiyada bir necha yo'nalishlar aniqlangan. Bular frazeologik yo'nalish, qiyosiy yo'nalish va lingvokulturologik leksikografiya yo'nalishlaridir.

Ilmning aralash gumanitar fanlararo aloqasini ko'rib chiqamiz.

V.N.Teliya lingvokulturologiyani "etnolingvistikaning bir qismi" deb hisoblaydi. Vorovevning fikricha, lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti - zamonaviy hammaga ma'lum til normalari, etnolingvistikaning tadqiqot obyekti - qadimgi qabila tili, dialekti, tilning kelib chiqishi va madaniy guruhlariga bo'linishi hisoblanadi. [11] Ya'ni, bu ikki fanning tadqiqot obyekti o'rtasidagi farqni aniqlab, etnolingvistika fani hozirgi zamonga emas, balki tarixga qaratiladi degan fikrni bildiradi. Demak, bundan, lingvokulturologiya tilni sinxron tarzda o'rgansa, etnolingvistika diaxron tarzda o'rganadi degan xulosa chiqarish mumkin va bundan lingvokulturologiya - bu kulturologik lingvistika degan fikr kelib chiqadi.

3. Olamning tildagi manzarasi - lingvokulturologiyaning asosiy tushunchasi. Yakovlevaning fikricha "dunyoning tildagi manzarasi - til orqali dunyoni "ko'rish."

Turkiy xalqlar tillari taraqqiyotidagi olam manzarasini o'rganishda madaniy-tarixiy ushbu xalqlarning rivojlanishidagi o'xshashlik va farqlar mazkur tillardagi turg'un o'xshatishlarda bevosita o'z aksini topgan. Bu tillardagi turg'un o'xshatishlarning ma'nosini to'liq o'rganish faqat lug'atlar tuzishda emas, shuningdek, tarixiy-madaniy ma'lumotlarni yaratishda ham amaliy ahamiyat kasb etadi. [12]

Olam – bu eng katta kontsept bo'lib, u yaratilish, tabiatdir.

Olamni bilishda antropotsentrik modellik nuqtai nazaridan kelib chiqib, inson tanasi o'xshatish uchun o'lchov hisoblanadi.

Antropotsentrizm asosida inson bu dunyo tayanchining markazi sifatida minglab asrlar davomida avlodlar to'plagan turmush tajribasini umumlashtiradi, konkretlashtiradi.

Misolalar:

Qoraqalpog' tilida: *Jawrinlari qaqqaqtay,
Bileklari toppaqtay,
Awzi- murni oymaqtay
Söylegen sözi qaymaqtay,*

Suluvshiq kelgan qırıq jigiti. (Qanshayım)

O'zbek tilida: *Husni tulgan oyday bo'lib,
Qosh -egilgan yoyday bo'lib.* (Rustamxon)

Qozoq tilida: *Келемін жолбарысты алып тірі ,
Өгіздей өзідағы екен ірі.* (Rustem)

Qirg'iz tilinde: *Балтыры өгүз беліндей,
Басканы сыртурақты теңеулерын желіндей
Кызыл ала кыламбы*

Кырдан кырк теке аткан мергендей? (Manas)

Turkman tilida: *Gaza meňzeş gyýz-gelini biz esir etdik.*

Kyrk ýigidi bilen ogluny biz getirdik. (Gorkut ata)

Turkiy tili xalqlarda insonning qandaydir bir jihatini olib, uni olamdagi xohlagan biror narsa bilan o'xshatish natijasida ma'lum turg'un o'xshatishlarning ajoyib namunalari shakllanadi.

Masalan, turkiy xalqlarning deyarli hammasida oy – go'zal qiz, yigitlar etaloni sifatida: tolisqan ayday (to'lin oyday), ayday suluv(oyday suluv), on to'rt kunlik ayday (o'n to'rt kunlik oyday), ayday jarqirap (oyday yarqirab) turg'un o'xshatishlar qo'llanilgan, ularning asosiy ma'nosini kontekstda qo'llanishiga qarab bilishimiz mumkin. Qardosh xalqlar tillarida ham xuddi shu holatda istifoda etiladi.

Odam o'z navbatida ijobiy va salbiy qiyofaga, xulqqa ega ekanligi hammamizga ma'lum. Inson bilan tabiatning munosabati shunday namoyon bo'ladiki, insonning qaysi bir harakatini kuzatsak ham, unga tabiatdan javob topamiz. Ayniqsa, turkiy tili xalqlarda insonni ko'pchilik holatda mavjudotlarning qiyofasi, harakatlari bilan qiyoslash natijasida turg'un o'xshatishlar vujudga kelgan.

O'z navbatida odamlarning borliqni anglashiga, fikr yuritishiga turtki bo'ladi. Shu orqali atrofimizdagi odamlarning tafakkur darajasini anglashimiz mumkin. Biz atrofimizdagi har qanday narsani o'xshatishimiz mumkin: inson, inson faoliyati, uning xarakterini hayvonot dunyosiga o'xshatishlar asosiy o'xshatish turlari hisoblanadi.

1. Hayvonlar, qushlar, suv va sudraluvchilarning xususiyatlari namuna bo'ladigan o'xshatishlar.

2. Hayvonlar: o'z navbatida uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlarga qiyoslanadi.

Qoraqalpog' tilida: *Kiyiktey moynyn burdı.*

*Aq jarıqlap kún tuo'dı, at basyndaı ul tuo'dı.
Nar kibi kúshine toldı.*

*Ash jolbarystay shabyınyı,
Qalmaqtı qoyday shuo'lattı.*

Qozoq tilida: *Екі қолын сындырып,
Доңыздай қалмақ шыңғырды.* (Batırlar jıgy)
*Бийшаңға ол анығында душпан еді,
Мысықтаı алдап көзін қысқан еді.* (Rustem)

Жулқысты жолбарыстай бірін- бірі. (Rustem)

O'zbek tilida: Ular Rustamdan oldin yo'lga tushib, yo'lbarsday yo'l tortib jo'nay berdi. (Rustamxon)

Bolam, deymen bag'rim tuzlab,

Yig'ladim bo'taday buzlab. (Rustamxon)

Qalmoq bordi sherday bo'lib. (Alpomish)

Qirg'iz tilida: *Чымындай сенин жаныңды*

Аман койсун, алдам деп

Кан Жакып сүйлөп калганы. (Manas)

Turkman tilida: *Arslan kibi toruşyňdan*, Gaňrylyban bakyşynda. (Go'ro'g'li)

Keltirilgan ushbu misollardan ma'lum bo'ladiki, qoraqalpog'lar odamni deyarli ko'pchilik holatlarda hayvonlar bilan qiyoslagan va insonning ijobiy va salbiy tomonlarini tavrirlagan. O'xshatishlar uchun namuna sifatida sher, ot, sigir, tuya, qo'y, eshak, kiyiklardagi xususiyatlar olingan. Demak, turkiy xalqlarining bir-biriga yaqin ekanligi, ularning turmush va tafakkur tarzi deyarli o'xshash ekanligi yuqorida berilgan misollardan ko'rinib turibdi. Bunday turg'un o'xshatishlar turkiy xalqlarining asrlar davomida ovchilik, chorvachilik bilan shug'ullanib kelganligidan darak beradi.

Turkiy xalq dostonlarining deyarli barchasida er yigitning haybatini namoyish qilishda sherga, yo'lbarsga ko'p o'xshatilgan. Sher, yo'lbars bu xalqlar orasida mardlik, jasorat timsoli bo'lib xizmat qilgan. Binobarin, dostonlardagi bosh obrazlar xarakterini ochib berishda o'sha hayvonga o'xshatish orqali tasvirlangan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, turg'un o'xshatishlar til tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlar va milliy tafakkurini o'zida mujassam etadi. Lingvokulturologik yondashuv ushbu birliklarni nafaqat lingvistik, balki madaniy-semantik jihatdan ham chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turg'un o'xshatishlar orqali olamning tildagi manzarasi shakllanadi va bu jarayonda xalqning mental modeli, dunyoqarashi hamda ijtimoiy tajribasi aks etadi. Shuningdek, turg'un o'xshatishlarning frazeologik, qiyosiy va leksikografik yo'nalishlarda o'rganilishi ularning ko'p qirrali tabiati va ilmiy ahamiyatini yanada kengroq ochib beradi. Ularni qiyosiy jihatdan tadqiq etish turli xalqlarning madaniy o'xshash va farqli jihatlari aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, turg'un o'xshatishlar lingvokulturologiyaning asosiy obyektlaridan biri sifatida til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yoritishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi hamda kelgusida bu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar uchun nazariy va amaliy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abidinazimov Sh., Tolibayev X. Lingvokulturologiya (o'quv qo'llanma).
2. Vorobyov, V.V. K ponyatiyu polya v lingvokulturologii: Obshchiye printsiy / V.V. Vorobyov // Russkiy yazik za rubejom. No 5 - M., 1991. - B. 101-106.
3. Teliya, V.N. Rus frazeologiyasi. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekt / V.N. Teliya. - M.: Yaziki russkoy kulturi, 1996.
4. Maslova, V.A. Taqqoslash-stereotip dunyo obrazining bir qismi va uning milliy o'ziga xosligi / V.A. Maslova // Lisoniy ong va dunyo obrazi: Psixolingvistika va muloqot nazariyasi bo'yicha xalqaro simpozium. - M.: In-t yozikoznaniya RAN, 1997. - B. 101-102.
5. Boyko, L.G. Rus tili turg'un o'xshatishlarining madaniy belgilangan mazmuni [elektron resurs]: Avtoref.... filol. fanlar nomzodi: 10.02.01 / Boyko Lyubov Grigorevna. - Volgograd, 2009. - 14 s. - Rejim dostupa: <http://phraseoseminar.slovo-spb.ru/boiko.pdf>.
6. Fenin Yu. Rus tilining olam manzarasida inson yuzini tavsiflovchi turg'un o'xshatishlar (xitoy tili fonida) diss. qand. nauk. 2016-yil
7. Van Liven Insonning tashqi ko'rinishi rus tilidagi barqaror o'xshatishlar tizimida obrazli tavsif obyekti sifatida dis. Qand nauk. 2014.
8. Qo'ng'urov T. Turg'un o'xshatishlar lug'ati. Olmaota 2007.
9. Mahmudov N., Xudayberganova D. O'zbek tilida turg'un o'xshatishlarning izohli lug'ati. Toshkent: "Ma'naviyat," 2013.
10. Usmonov F. O'zbek tilidagi o'xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi diss. 2019-yil
11. Vorobyov, V.V. Lingvokulturologiya: Monografiya / V.V. Vorobyov. - M.: Izd-vo RUDN, 2008. - 340 b.
12. Nzamatdinova D. Turaqli teñewlerdiñ semantikalıq ózgeshelikleri seziw organlarına tiykarlangan teñew tipleri . Tamaddun nuri / The light of civilization ISSN 2181-8258 2024-yil, 6-son (57) 406 b.

Muallif:

Nzamatdinova Dilfuza Kóptileuovna - Innovatsion texnologiyalar universiteti, filologiya kafedrası dots.v.v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

UDK 372.881.11

CLASSIFICATION AND ANALYSIS CRITERIA OF PURE LINGUISTIC EXPERTISE BY TEXT TYPE AND STYLE

MATN TURI VA USLUBIGA KO'RA SOF LINGVISTIK EKSPERTIZALARNING TASNIFI VA TAHLIL MEZONLARI

ТИПОЛОГИЯ И КРИТЕРИИ АНАЛИЗА ЧИСТЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ ПО ТИПУ И СТИЛЮ ТЕКСТА

Saidahmadov Shuhrat Baxtiyor o'g'li

Innovatsion texnologiyalar universiteti. 230103, Qoraqalpog'iston respublikasi, Nukus, O'zbekiston shoh kochasi 33\1k

E-mail: shuhratsaidahmadov@gmail.com

Abstract: This article examines the types of purely linguistic forensics depending on the text type and style. The criteria for analyzing creative, educational, advertising, and nonverbal speech materials are explained. The specifics of forensic analysis of oral, written, and visual texts are also explored, depending on the material's format. In each type, linguistic devices, stylistic norms, and the author's individuality are interpreted as important factors, and their practical significance is substantiated.

Keywords: linguistic forensics, text types, style, nonverbal speech, advertising text, educational literature.

Annotatsiya: Mazkur maqolada matnning turi va uslubiga ko'ra sof lingvistik ekspertiza turlari yoritiladi. Ijodiy, o'quv, reklama hamda noverbal nutq materiallarini tahlil qilish mezonlari izohlanadi. Shuningdek, material shakliga ko'ra og'zaki, yozma va vizual matnlarning ekspertiza xususiyatlari ochib beriladi. Har bir turda lingvistik vositalar, uslubiy me'yorlar hamda muallif individualligi muhim omil sifatida talqin etiladi va amaliy ahamiyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: lingvistik ekspertiza, matn turlari, uslub, noverbal nutq, reklama matni, o'quv adabiyoti.

Аннотация: В данной статье рассматриваются типы чисто лингвистической экспертизы в зависимости от типа и стиля текста. Объясняются критерии анализа креативных, образовательных, рекламных и невербальных речевых материалов. Также раскрываются особенности экспертизы устных, письменных и визуальных текстов в зависимости от формы материала. В каждом типе лингвистические средства, стилистические нормы и индивидуальность автора интерпретируются как важные факторы, и обосновывается их практическое значение.

Ключевые слова: лингвистическая экспертиза, типы текста, стиль, невербальная речь, рекламный текст, образовательная литература.

Kirish. Sof lingvistik ekspertiza matnni tahrirlash, uning mazmunini aniqlashtirish va izohlashga qaratilgan ilmiy-amaliy faoliyat sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda turli xil nutqiy materiallar tadqiqot ob'ekti bo'lib xizmat qiladi. Matnlarning janr, funksional uslub va kommunikativ xususiyatlariga qarab lingvistik ekspertiza yo'nalishlari farqlanadi. Shu nuqtayi nazardan, sof lingvistik ekspertizalarni matn turi va uslubiga ko'ra bir necha asosiy guruhlariga ajratish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, ijod namunalari (badiiy, ilmiy, publitsistik matnlar) lingvistik ekspertizasi, o'quv adabiyotlari lingvistik ekspertizasi, reklama va savdo belgilarining lingvistik ekspertizasi, shuningdek, noverbal nutqiy faoliyatning lingvistik ekspertizasi alohida yo'nalishlar sifatida ajratiladi. Mazkur tasnif lingvistik ekspertizaning nazariy asoslarini tizimlashtirish bilan birga, uning amaliy qo'llanish doirasini ham kengaytiradi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Mazkur tadqiqotning ob'ekti sifatida matnning turi va uslubiga ko'ra sof lingvistik ekspertizaga jalb etiladigan turli nutqiy materiallar tanlab olindi. Xususan, badiiy, ilmiy va publitsistik matnlar, o'quv adabiyotlari, reklama va savdo belgilariga oid matnlar, shuningdek, noverbal nutqiy faoliyat mahsullari (videoyozuvlar, tasvirlar va rasmlar) tadqiqot materiali sifatida xizmat qildi. Ushbu materiallar lingvistik ekspertizaning turli yo'nalishlarini qamrab olishi bilan birga, ularning uslubiy va funksional xususiyatlarini kompleks o'rganish imkonini beradi. Tadqiqot jarayonida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, tavsifiy (deskriptiv) metod orqali matnlarning umumiy lingvistik xususiyatlari bayon qilindi. Tahliliy metod yordamida matn tarkibidagi leksik, grammatik va uslubiy birliklar chuqur o'rganildi. Qiyosiy metod asosida turli tipdagi matnlar o'rtasidagi o'xshash va farqli jihlatlar aniqlashtirildi. Shuningdek, pragmatik tahlil metodi orqali nutqiy birliklarning kommunikativ vaziyatdagi ma'nosi va ta'sir kuchi baholandi. Bundan tashqari, noverbal nutqiy faoliyatni o'rganishda vizual tahlil usullaridan ham foydalanilib, mimika, jest va tana harakatlari orqali ifodalangan axborotlarning lingvistik talqini amalga oshirildi. Mazkur metodlar majmui tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligi va xolisligini ta'minlashga xizmat qildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Matnlarning turi va uslubiga ko'ra sof lingvistik ekspertizalarni quyidagi turlarga ajratishni tavsiya qilamiz: 1. Ijod namunalari bo'lgan matnlarning lingvistik ekspertizasi. 2. O'quv adabiyotlarining lingvistik ekspertizasi. 3. Reklama va savdo belgilarining lingvistik ekspertizasi. 4. Noverbal nutqiy faoliyatning lingvistik ekspertizasi.

1. Ijod namunalari bo'lgan matnlarning lingvistik ekspertizasi. Ijod namunalari sifatida talqin qilinadigan matnlarga badiiy, ilmiy yoki publitsistik matn namunalari keltirish mumkin. Badiiy matnlarning lingvistik ekspertizasi Z.N.Suvanovning "O'zbek badiiy matnlarini lingvistik ekspertiza qilishning nazariy-metodologik asoslari" [1] mavzusidagi doktorlik (DSc) dissertatsiyasida alohida tadqiq etilgan. Z.Suvanov badiiy matn lingvistik ekspertizasiga shunday ta'rif beradi: bu og'zaki yoki yozma badiiy matnni jarayon nuqtayi nazaridan tartibga soladigan lingvistik o'rganishdir. Tekshirish natijasi tilshunoslik va badiiy nutqda maxsus bilimlardan foydalanishni talab qiladigan masalalar bo'yicha xulosa beradi [2].

Bizning nazarimizda, badiiy matnlarini lingvistik ekspertizasida asosiy e'tibor quyidagi uchta unsurga qatilishi lozim: 1) matnning badiiy uslub me'yorlariga muvofiqligi; 2) badiylikni ta'minlovchi lingvistik vositalar; 3) muallifning individual uslubini belgilovchi lingvistik belgilar. Uchinchi unsur badiiy matnlarning muallifini aniqlashda ham qo'l keladi.

Ilmiy va publitsistik matnlar ustida olib boriladigan tadqiqotlarning mezonlarini ham badiiy matnlarni lingvistik ekspertizasida qo'llaniladigan mezonlarga muvofiq belgilash mumkin: 1) matnning ilmiy yoki publitsistik uslub me'yorlariga muvofiqligi; 2) ilmiylikni yoki ommaboplikni ta'minlovchi lingvistik vositalar; 3) muallifning individual uslubini belgilovchi lingvistik belgilar. Ilmiy va publitsistik matnlar ustida olib boriladigan lingvistik ekspertizasi tadqiqotlariga doir ilmiy izlanishlar amalga oshirilmagan.

Ijod namunalari bo'lgan matnlarning lingvistik ekspertizasida buyurtmachi talabi yoki tadqiqotchi tashabbusi bilan boshqacha aspektlarda ham olib borilishi mumkin. Tadqiqotning maqsadi va vazifalari vaziyat taqazosiga ko'ra belgilanadi.

2. O'quv adabiyotlarining lingvistik ekspertizasi. Har qanday darslik, o'quv qo'llanmasi muayyan auditoriyaga yo'naltirilgan bo'ladi. Ayniqsa, maktab darsliklari qaysi yoshdagi bolalarga mo'ljallanganligiga qarab til birliklarini qo'llashda farqlanadi. Masalan, 5-sinf o'quvchilari uchun yozilgan kitobda shu yoshdagi o'quvchilar tushunmaydigan so'z va birikmalar ishlatilmasligi yoki bunday birliklardan foydalanilsa, belgilangan tartibda havolalar bilan izohlanishi lozim. Muayyan fan bo'yicha darslik tayyorlaydigan mualliflar o'quvchilarning yoshga doir til bilish darajalarini e'tiborga olmasligi mumkin. Shu bois har qanday fan bo'yicha maktab darsliklari o'quvchilarning yoshiga mosligi bo'yicha lingvistik ekspertizadan o'tkazilishi maqsadga muvofiq. Malakali tilshunos mutaxassis-ekspert tomonidan darslikdagi matnlarning lug'aviy tarkibi va grammatik qurilishi tahlil qilinib, so'zlarning hamda grammatik qurilmalarning darslik tavsiya etilgan sinfdagi o'quvchilar yoshiga mosligi xususida ekspert xulosasi olinishi va unda matnlarni tahrir qilish, lug'aviy birliklarni osonroq tushuniladigan muqobil variantlari bilan almashtirish bo'yicha tavsiyalar taqdim etilishi kerak. Afsuski, bunday tizimning mavjud emasligi ko'pchilik darsliklarning o'quvchilar tomonidan salbiy qabul qilinishiga olib kelmoqda. Shuningdek, ba'zi hollarda o'quvchi va o'qituvchilarning jiddiy noroziliklariga sabab bo'lmoqda. Bizning nazarimizda, o'quv adabiyotlarini majburiy lingvistik ekspertizadan o'tkazish tizimini yaratish zamonaviy ta'lim tizimining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda rivojlangan xorijiy tillarda so'zlar darajalarga ajratib chiqilgan. Masalan, so'zlarning A1, A2, B1, B2 kabi

darajalardan qaysi biriga mansubligini belgilash orqali har qanday soʻzning qaysi yosh toifasiga mos kelishi aniqlanadi. Bu jarayon til korpusini yaratish orqali hal qilinadigan muammo boʻlib, mazkur muammo oʻzbek tilshunosligida yaqin kelajakdagi hal qilinishi lozim boʻlgan dolzarb muammolari qatoridan joy oladi.

Oʻquv adabiyotlari lingvistik ekspertizasi obyekti va vazifalari aniq belgilangan boʻlsa-da, bu sohada koʻzga koʻrinarli birorta monografik tadqiqot amalga oshirilmagan.

3. Reklama va savdo belgilarining lingvistik ekspertizasi. Reklama va savdo belgilari matnlarining lingvistik ekspertizasi bugungi kunda ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga ega tadqiqotlar sirasiga kiradi. Oʻzbek amaliy tilshunosligida kopirayterlik xizmatining paydo boʻlishi va uning tez surʼatlar bilan rivojlanishi bu sohaga talab kuchayib borayotganligidan darak beradi. Reklama olamida reklama yaratuvchilar kopirayterlar deya nomlanadi[3]. Bevosita kopirayterlik bilan shugʻullanuvchilar kasbini anglatuvchi maxsus atama ham mavjud boʻlib, u kopirayting deb yuritiladi. Kopirayting – bu mukammal imlo va grammatika, qatʼiy uslubiyat va noyob maʼlumotlar yigʻindisining foydali va betakror koʻrinishidir [4]. *Jahon reklamashunosligi tarixida zamonaviy reklamaning otasi deya nom qozongan ingliz kopirayteri D.Ogilvy: “Reklama bu sanʼat turi emas, bu maʼlumot olish vositasi, faqatgina bitta maqsad – sotishga qaratilgan xabar” [5] ; – deya taʼrif bergan. Demak, tadbirkorlik rivojlangan joyda reklama, reklama bor joyda esa kopirayting xizmati va reklama ekspertizasi ham boʻlishi tayin. Shu boisdan ham keyingi yillarda oʻzbek tilshunosligida B.Abdullayev, U.Mahmudova, D.Mamirova, Sh.Yunusova, Q.Rayimovlarning ilmiy izlanishlari reklama matnlarining ilmiy tahliliga, lingvistik jihatlariga, lingvomadaniy va uslubiy xususiyatlariga, shuningdek, reklamalarning lingvistik ekspertizasi tadqiqiga bagʻishlangan[6]. Savdo belgilari ham bevosita reklama vazifasini bajaruvchi matnlardan iborat boʻladi. Savdo belgilari va reklama matnlarini lingvistik ekspertizadan oʻtkazish ham ilmiy ham amaliy jihatdan muhim boʻlishiga qaramasdan, tadbirkorlar, asosan, kopirayterlik xizmatidan foydalanish bilan cheklanishadi. Yaʼni, koʻpchilik holatda lingvist-ekspert vazifasini ham kopirayting xizmati bajaradi. Aslida savdo belgilarining lingvistik ekspertizasida bir qancha unsurlarga eʼtibor qaratish lozim: 1) savdo belgisi boʻlgan nomning toʻgʻri yozilishi; 2) nomning jarangdorligi va jozibadorligi; 3) harfiy belgilarning yozilishidagi oʻziga xoslik, yozuvga ijodiy (innovatsion) yondashuv. Logotiplarning jozibadorligini dizaynerlar taʼminlasa, savdo belgilarining goʻzalligi va taʼsirchanligi kopirayter yoki lingvist-ekspert mahoratiga bogʻliq. Demak, reklama va savdo belgilarining lingvistik ekspertizasi kopirayting xizmati kabi matning tijoriy vazifasini kuchaytirishga yoʻnaltiriladi.*

4. Noverbal nutqiy faoliyatning lingvistik ekspertizasi. Noverbal nutqiy faoliyat, yaʼni, mimika, nigohlar, jestlar va tana harakatlari orqali uzatilayotgan axborotlarning lingvistik ekspertiza obyektiga kirish yoki kirmasligi tilshunoslar orasida munosarali masalalardan biri hisoblanadi. Taʼkidlash joizki, axborot uzatilishi nutqiy faoliyatdir. Nutqiy faoliyat verbal yoki noverbal shaklda namoyon boʻlishini hisobga olsak, mimika, yuz harakatlari, nigohlar, jestlar va tana harakatlari orqali uzatilayotgan axborotlar bevosita tilshunoslik obyekti, shuningdek, ularni ekspertizadan oʻtkazish ham lingvistik ekspertizaning obyekti hisoblanadi.

Noverbal vositalar orqali uzatiladigan axborotlar til hamjamiyati vakillari tomonidan bir xilda tushuniladi va bir xil talqin qilinadi. Demak, noverbal vositalar yordamida ifodalangan nutqiy faoliyatni ham barcha bir xilda tushunadi. Bu holat noverbal vositalarni ham lingvistik ekspertizadan oʻtkazish imkoniyatini yaratadi. F.Bobodonov taʼkidlaganidek, biz koʻp hollarda faqat soʻzlar vositasida axborot almashamiz degan fikrda yuramiz. Vaholanki, koʻz, yuz, qoʻllar – butun tana aʼzolarimiz orqali maʼlumot uzatamiz va xabarlariga munosabat bildiramiz [7].

Noverbal nutqiy faoliyat mahsuli, odatda, videoyozuv shaklida ekspertizaga taqdim etiladi. Ayrim hollarda rasmlar orqali ham noverbal nutqiy faoliyatni baholash mumkin. Videotasvir yoki fotorasm tadqiqot materiali vazifasini bajaradi. Noverbal vositalar orqali shaxsni haqorat qilish, mazax qilish, uning ustidan kulish, shaʼni va qadr-qimmatini kamsitish, shahvoniy shilqimlik qilish kabi maʼnolarni ifodalash mumkin. Bunday holatni aniqlash va isbotlash uchun lingvistik ekspertiza xizmatiga ehtiyoj tugʻiladi. Noverbal nutqiy faoliyat mahsuli ishonchli manbalar asosida yoki anketa soʻrovnomasi asosida izohlanishi maqsadga muvofiq.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, sof lingvistik ekspertiza matnni tahlil qilish, uning mazmunini izohlash va uslubiy jihatdan baholashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Matnlarning turi va funksional uslubiga koʻra lingvistik ekspertizani tasniflash ushbu sohaning nazariy asoslarini tizimlashtirishga xizmat qiladi. Tahlillar asosida aniqlanishicha, ijodiy matnlar, oʻquv adabiyotlari, reklama va savdo belgilari hamda noverbal nutqiy faoliyat mahsullari lingvistik ekspertizaning asosiy obyektlari hisoblanadi. Har bir yoʻnalishda oʻziga xos lingvistik mezonlar — uslubiy meʼyorlarga muvofiqlik, lingvistik vositalarning tanlanishi, kommunikativ maqsad va muallif individualligi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, noverbal nutqiy vositalarning ham lingvistik ekspertiza doirasida oʻrganilishi zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yoʻnalishlaridan biri ekanligi asoslandi. Umuman olganda, lingvistik ekspertiza natijalari nafaqat ilmiy, balki huquqiy, taʼlimiy va ijtimoiy sohalarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Suvonov Z. N. Oʻzbek badiiy matnlarini lingvistik ekspertiza qilishning nazariy-metodologik asoslari: Filol. fanlari. d-ri (DSc) ... diss. avtoref. – Q., 2023.
2. Suvonov Z. N. Badiiy matnni lingvistik ekspertiza qilishning metodologik muammosi // Innovative development in the global science. – B., 2023. – P. 5-13
3. Sobirova D. Tibbiy reklamalarning antroposentrik tadqiqi. Filol. fan. dokt. (DSc) ...diss. – Navoiy, 2025. – B. 38.
4. <https://t.me/xatoliklar/990>
5. Ogilvy D. Ogilvy on advertising. – New York: United States by Random House LLC, 1983. – P. 3.
6. Абдуллаев Б. Ўзбек реклама лингвистикаси: назария ва амалиёт. Филол. фан. б. фалс. докт. (PhD) ...дисс. автореф. – Андижон, 2020. – 65 б.; Махмудова У. Реклама матллари таржимасининг лингвомаданий ва услубий жиҳатлари. Филол. фан. б. фалс. докт. (PhD) ...дисс. – Самарқанд, 2021. – 133 б.; Мамирова Д. Ўзбек реклама матллариининг социолингвистик тадқиқи. Филол. фан. б. фалс. докт. (PhD) ...дисс. – Самарқанд, 2021. – 159 б.; Yunusova Sh. Oʻzbek tilidagi reklama matnlarining sintaktik xususiyatlari va ularning pragmatik xoslanishi. Filol. fan. b. fals. dokt. (PhD) ...diss. avtoref. – Guliston, 2023. – 48 b.; Rayimov Q. Oʻzbek tili reklama matnlarining lingvistik ekspertizasi. Filol. fan. b. fals. dokt. (PhD) ...diss. – Qarshi, 2025. – 140 b.; Sobirova D. Tibbiy reklamalarning antroposentrik tadqiqi. Filol. fan. dokt. (DSc) ...diss. – Navoiy, 2025. – 210 b.
7. Бобожонов Ф. Имиж: монография. Тошкент: «Янги аср авлоди» нашриёти, 2020 йил. – Б. 128.

Muallif:

Saidahmadov Shuhrat Baxtiyor oʻgʻli - Innovatsion texnologiyalar universiteti tadqiqotchisi.

THE POET'S WORD IS HIS OWN

SHOIRNING SO'ZI – O'ZI

СЛОВО ПОЭТА — ЕГО СОБСТВЕННОЕ.

Egamberdiyev Ravshanbek

Guliston davlat universiteti. 120100, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: 941640973-r@gmail.com

Annotation. This article is dedicated to the work of one of the prominent representatives of modern Uzbek poetry – Go'zal Begim. The article analyzes the poet's poetic thinking and the nature of the artistic text in their inextricable connection. The content and poetic essence of the poem is analyzed in harmony with the author's personality, inner state of mind and aesthetic views.

Keywords: Go'zal Begim, poetry, word, consciousness, thought, metaphor, symbol, national consciousness.

Annotatsiya. Mazkur maqola zamonaviy o'zbek she'riyatining yetuk vakillaridan biri – Go'zal Begim ijodiga bag'ishlangan. Maqolada shoiringning poetik tafakkuri va badiiy matn tabiati o'zaro uzviy bog'liqlikda tahlil qilinadi. She'ring mazmuniy va poetik mohiyati muallif shaxsiyati, ichki ruhiy holati hamda estetik qarashlari bilan uyg'unlikda tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Go'zal Begim, she'riyat, so'z, ong, tafakkur, tashbeh, ramz, milliy ong.

Аннотация. Данная статья посвящена творчеству одной из зрелых представительниц современной узбекской поэзии – Гузал Бегим. В статье анализируется поэтическое мышление поэтессы и природа художественного текста в их неразрывной связи. Смыслово-поэтическая природа стихотворения анализируется в гармонии с личностью автора, внутренним состоянием души и эстетическими воззрениями.

Ключевые слова: Гузал Бегим, поэзия, слово, сознание, мышление, аллегория, символ, национальное сознание.

Kirish. Tilga eng ehtiyotkor, uning hamma imkoniyatlaridan intellektual va ruhiy foydalanadigan odamlar – shoirlardir. Ular so'zlardan yo'l-yo'lakay yo olifalik uchun foydalanmaydilar, balki ularni his qiladilar, tutib ko'radilar, o'z tuyg'u va kechinmalalarining keng ko'lamini ifodalashda ularni ulkan masshtabda foydalanadilar.

Iosif Brodskiy she'riyat – ong, tafakkur va dunyoqarashning ulkan tezlashgan vositasi ekanligini aytadi. Demak, shoir aytayotgan so'z ayniqsa, so'z haqida bo'lsa e'tiborni yanada tortadi. Dunyo olimlari ma'lumotlariga ko'ra dunyoda ilk so'z 20 million yil muqaddam paydo bo'lgan ekan. Bizning musulmonlar fikricha u "Qo'r'on"i karimda kelgan "O'qi" so'zidir. Bizga shu ma'lumotlarning o'ziyoq insoniyat uchun so'z naqadar ulug' va keng qirrali tushuncha ekanligi anglashiladi.

So'z haqida juda ko'p shoirlarimizning she'rlari bor va ular mashhurlik shohsupasiga ko'tarilgan. A.Pushkin, M.Svetaeva, Mayakovskiy, I.Bunin, A.Axmatova, A.Blok va hokazo. O'zbek adabiyotida ham so'z har xil ko'rinishda shoirlar ijodida aks etgan. She'riyatda ko'pgina hollarda so'z-she'r-she'riyat-ovoz kompleks tushunchalarni ifodalagan holda keladi.

Masalan, Abdulla Oripov "Onajonim – she'riyat, Jonajonim - she'riyat", Usmon Nosir "Men Majnunman, she'rim sen - Layli", Erkin Vohidov esa "So'z durlarin termoqdir ishim", Halima Xudoyberdieva "Nodiraning qayta kelgan sadosi, Turk Turonning qo'ng'irog'i bo'lurman" qabilida so'z haqida, she'riyat xususida so'z qotdilar. To'g'ri bu shoirlar ijodida so'z she'riyat, xalqqa kamarbasta bo'lish, Vatanga sadoqat, she'riyatga jonfidolik kabi vazifalarni bajarib keladi.

Rauf Parfi boshida turgan modern she'riyat vakillari asarlarida so'z o'z vazifasini tamoman o'zgartiradi. Rauf Parfi ham yoki unga izdosh shoir va shoirlar ham buni ataylab qilmaydilar. So'zni o'zi shoimni boshqaradi. Natijada shoir she'rlarida so'z vijdon, iymon, o'zlik, millatparvarlik, yorga, vatanga, millatga sadoqat, e'tiqod, muhabbat, diyonat kabi tushunchalar ekvivalenti qatorida keladi. Shoir so'z haqida ko'p yozadi. Ular shunchaki quruq tizmalar, chaqiruvlar, balandparvoz tashbehlar emas. Balki shoir vijdonining xaritasi o'laroq so'z haqidagi she'rlar olamga keladi.

Shoir yozadi:

Dilimda bir so'z bor edi,

Bu so'z meniki edi. Aytdim-u,

Men so'zniki bo'ldim ortiq [1].

Bir qarashda bu satrlar aristokrat so'zlar tizmasiga o'xshaydi. Poetik olifalik alomatlarini ko'rinadi. Ichidagi so'z aytilmagan kezda uniki edi, aytilishi bilan u so'zning mulkiga aylandi. Qaysi so'zligi noma'lum? So'zning vazni, tafti, alomatlarini, ko'rinishi, ta'sir doirasi – hamma-hammasi "bir so'z" aylanisida kechyapti. "Aytsam o'ldirarlars, aytnasam o'lam" degan xalq qo'shiqlarining falsafiy ifori keladi bu she'rdan. Insonning hayotini, tuyg'ularini, hislarini, kechinmalarini burib yuboradigan bir so'z aslida hammamizning ichimizda bor. She'ring emotsional ta'siri va fonetik birligi bir nuqtada kesishmasa ham she'r o'zining bor kuchini o'sha "bir so'z" tegrasida jamlaydi. Bu yerda asosiy talqin u so'zning qaysi so'z ekanligi, uning ma'noyu mazasida emas, balki uning dilda borligida va harakat ravishidadir.

O'zbek xalq og'zaki ijodi — qo'shiqlar, afsona va rivoyatlar, maqol va matallarda "so'z" obrazi har doim yuqori ma'naviy va ta'sirchan kuch sifatida namoyon bo'lgan. "Til jonning tarjimoni", "So'z — shifo, so'z — ofat" kabi iboralar xalq dunyoqarashida so'zning muqaddasligi, shu bilan birga uning mas'uliyatli kuch ekanini aks ettiradi.

Folklorda so'z: duo — baraka va yaxshilikni chaqiruvchi so'z; la'nat — yo'qotuvchi, jazolovchi so'z; qasam — e'tiqod va vijdonni ifoda etuvchi so'z sifatida yashaydi. Bu kabi qarashlar so'zga faqat ifoda vositasi sifatida emas, balki axloqiy-ruhiy kuch sifatida yondoshuv mavjudligini ko'rsatadi.

Sovet davri o'zbek poeziyasida ham "so'z" obrazi yashab kelgan, biroq u ko'proq ideologik yuklama bilan ta'minlangan. Shoirlar "so'z" orqali kommunistik g'oyalarni targ'ib qilishga majbur etilgan. Bu davrda so'zning haqiqiy erkin ifoda sifatidagi qudrati kamayib, u rasmiy mafkura bilan to'la ramzga aylangan. Biroq ayrim shoirlar — Oybek, Asqad Muxtor, Erkin Vohidov, Abdulla Oripovlar so'z orqali ichki erkinlikni, milliy ruhni tarannum etishga harakat qilganlar.

Mustaqillik yillari va undan keyingi davr poeziyasida so'zga metafizik, falsafiy, simvolik va hatto majoziy-ekzistensial o'lchamlar bilan munosabatda bo'la boshlandi.

Go'zal Begim she'riyatida so'z: xotira, erkinlik, millat, ruh, muhabbat, sukut, fojia va ishonch ramzi bo'lib, ko'p qatlamli ma'nolarni o'z ichiga olmoqda. Shoiraning "So'zli" she'ri Bunga misoldir. Bizning kuzatishimizcha, "So'z"ning "So'zli" shakli Go'zal Begimning shu nomdagi she'ri orqali o'zbek adabiyotida ilk bora qo'llanmoqda: ot so'z turkumidan sifat so'z turkumi yasalyapti. Bu ifoda orqali shoira so'zga ega bo'lgan, so'zi nihoyatda ko'p bo'lgan egadorlik ma'nolarini tashuvchi so'zdir.

Otalar

qizlariga "Baxtli bo'l" derlar

Siz esa

So'zli bo'l deysiz

mana men So'zli bo'lyapman Ota

gala-gala so'zlar

uchib kelayotir janubdan

karvon-karvon so'zlar

parvozdagi qalamimning bo'g'ziga qo'ndi

men tizzalarimga

so'zlarni o'tqazyapman

boshini silayapman

yig'layotgan

kulayotgan

o'mbaloq oshayotgan so'zlarni [2].

Biz she'riyatda yoki badiiy adabiyotda til va so'z hodisalarini ona bilan bog'liqlikda aks ettirilishiga ko'p duch kelamiz. Aynan til hodisasi bo'lgan so'zning shoira she'riyatida ota obrazi bilan chambarchas bog'liqlikda aks ettirilishi aynan bir vaqtning o'zida ham an'anaga sadoqat, ham ananalarni sindirishdir. Sherda nasrga xos bafurjalik va ijtimoiy – falsafiy yuk bor. Shoira davom etib yozadi:

Men

ming so'zli boyman

qarab turar menga

ming qo'yli boylar

xarid qilmoq uchun Dard xazinamni

daraxt o'stiraman so'zlardan

yulduzlarni yasantiraman

guldor mixlar sug'uraman osmon toqidan [3].

She'ning shu satrlariga kelganda holat va tasvir tamoman boshqa tomonga o'zgaryapti, bu shoiraning o'tmishga, qalb tarixiga qaytish manyovrlari bilan bog'liqdir.

oy oynasi qamashtirar dilimni

derazamning pardasi uchib ketyapti

kun ortiga o'tib boryapti gullar

ming yamoq ko'nglimdan

uchib-uchib chiqar

ming qanot so'zlar

qarang

ko'kda ko'klanmoqda hissim chehrasi

qarang

shudgorlangan baxt tuprog'ida

hilpiratib ko'ngil ko'ylagin

men ming she'rli boyman Ota

men ming so'zli boyman Ota.

"Ming qo'yli boy" frazeologik iborasi "Ming so'zli boy"ga ko'chyapti. Iboraning iboraga ko'chib o'tishida fikriy-tasviriy ifoda ustunlik qilayapti. She'r ichki voqeabandlik asosida rivojlantirib kelinyapti. Ya'ni Go'zal Begim she'rlariga xos bo'lgan ma'naviy labirintlik bu she'rda o'z ifodasini topmagan. She'r faqat ifoda tarzidagina modern unsurlarini o'zida jo etmoqda. Ma'no ko'lami nuqtai nazaridan esa she'r an'anaviy she'riyat zanjirlari bilan boylangandir. Ushbu she'rga xos bo'lgan bitta jihatni aytish mumkinki, bu she'rda baxt va fojia yonma-yon, bir safda, bir xil ma'no kasb etishi aynan Go'zal Begimning ushbu she'rda jonli tarzda o'z tasdig'ini topgan.

Rauf Parfi she'rlarida esa so'z ma'no-mazmun nuqtayi nazaridan Go'zal Begim ifodalari bilan yaxlitlik kasb etsa ham, badiiy ifoda jihatidan turlichadir.

Shoir she'rlaridan yana birida yozadi:

Og'zim to'la so'zlar – jigarlarim-ey,

Ortiq sizni asray olmayman,

Bilganingizni qiling [4].

Bu yerda so'zlarning o'z o'rnida qo'llanilishi shoirning badiiy niyatiga mos kelayotganga o'xshaydi. "Og'zim to'la so'zlar – jigarlarim-ey" – bu shoirning so'zga, o'ziga talabchanligi aks etadi. So'z – rostlik, so'z – haqiqat, so'z – to'g'rilik, so'z – ibodat ekanligini she'ning bir satrining o'zi ochib beradi. Keyingi satrlar esa ma'naviy-ruhoniy hurriyat tushunchalariga borib taqaladi. "Jamoling vasfini ey oy, necha eldin eshitgaymen", deydi hazrat Navoiy. Darhaqiqat, mana shu miskin misralarda necha ellardin eshitish mumkin bo'lgan so'zning zarif va latif vasfi aks etganki, u suvda qayiq kabi tuyg'ularimizni qalqitib yuboradi.

Yana Rauf Parfi uchliklariga murojaat etishda davom etamiz:

So'z meni ta'qib qilar,

Chirqiratar o'yib ko'ksimni,

Sen kimning bojisan, ey shafqatsiz So'z? [5].

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Odatda Rauf Parfi uchliklarida bir qator ikkita qatordan ayri yozilgandek taassurot uygʻotadi. Yo birinchi, yoki uchinchi satr alohida mustaqil sheʼrdek ajralib turadi. Uning maʼnosi, badiiy tajalliysi, fonetik tovlanishlari, shakliy qurilmasi qolgan satrlardan ayri ifoda etiladi. Yuqoridagi uchlikda ham xuddi ana shunday alfozda uchinchi satrni yuqoridagi ikki satrdan ajratgan holda alohida sheʼr qilib oʻrganganda ham sheʼrning umumiy tuzilishiga zarar yetmasligi mumkin. Biroq biz shoirning poetik imkoniyatlariga dahl qilmagan holda uni shu holicha sharhlashga kirishamiz. “Yaxshi soʻz ham, yomon soʻz ham bir ogʻizdan chiqadi” maqolining ifoda tarzini koʻrsa boʻladi bu sheʼrda. Sheʼrdagi bori poetik yuk uchinchi satrga yuklatilgan: “Sen kimning boʻjisan, ey shafqatsiz soʻz?”. Birmuncha gʻalati, oʻylantiradigan, shoir aynan insonni tahqirleydigan darajadagi beshafqat soʻz haqida fikr yuritmoqda. Maʼlumki, baʼzi buyumlarga kimyoviy ishlov berilganda bir narsadan tamoman ikkinchi bir mahsulot yaraladi. Bu sheʼr ana shunday ichki kimyoviy ishlovning natijasi oʻlaroq dunyoga kelgandek taassurot qoldiradi. “Soʻz ham tirik mavjudot. Uning chaqaloqlik, bolalik, oʻsmirlik hamda balogʻat chogʻlari boʻladi. Soʻzda mansub xalqning ruhi, feʼl-atvori aks etadi. Oʻz soʻzingni qoʻyib, oʻzganing zaboniga suyanish — oʻz jigarini uyingdan haydab, begonani yetaklab yurishdek gap...” deb yozadi Erkin Vohidov suhbatlardan birida.

Rauf Parfining uchliklarida davom etamiz:
Jigar- bagʻrimga toʻldi soʻzlar,
Ushbu soʻzlarga aylandiku mening dunyom
Sen meni aldamaysanmi? Aldamaysanmi? [6].

Rauf Parfi soʻzga nisbatan jigar tushunchasini qoʻllaydi. Yuqoridagi uchlikda biz buning shohidi boʻlgan edik. Shoir uchun har bir soʻz jigaridan uzilib tushgan tirik nolalardir. U soʻzning vaznini, bosimini, rangini, roʻyini, harakat va holatini yaxshi his qiladi. Yolgʻon va rostlik orasidagi masofani badiiy kengliklarda oʻziga xos ifodalaydi. Ushbu uchlik yuqorida shoirning koʻksini oʻyib chiqarayotgan soʻzlar bilan mantiqiy bogʻlangandek taassurot uygʻotadi.

Bugungi oʻzbek poeziyasida “soʻz” va “sukut” obrazlari oʻrtasidagi dramatik ziddiyat markaziy estetik tamoyilga aylangan. Soʻz insonning tashqi ifoda vositasi boʻlsa, sukut — ichki drama, ruhiy qarshilik va soʻzsiz faryodning timsoli sifatida namoyon boʻladi. Shu jihatdan, bu ikki obraz bir-birini toʻldiradi, inkor qiladi, soʻzsiz soʻzlashuv jarayonini yaratadi.

Modern va postmodern sheʼriyatda, ayniqsa, sukut orqali soʻzlash, yoki soʻzsiz soʻz aytmoq kabi poetik yondashuvlar keng tarqaldi. Bu borada Goʻzal Begim, Bektemir Pirnafasov, Farhod Arziev va boshqa shoirlar ijodida “sukut” — faqat jimlik emas, balki qarshilik, ichkaridan kelgan tanqid, jamiyatga ochiq signal ekanligini anglash mumkin boʻladi.

Zil-zambil umidlar ogʻrigʻi
kentilgan qirgʻogʻi dilimning
yurakni tebratdim men

alla bolam alla [7].

Boshqa bir sheʼrida yozadi:

Ey suydirdugʻchi
koʻzimning tim qora muhabbatini
shaffof sukunatga chogʻishtirgan zot
yuragimning oʻnqir – choʻnqirlarida
shafaq ummonini barpo etgʻuvchi
olis manzaralar ichidan
oltin jimlik ila olib oʻtgʻuvchim [8].

Yana boshqa sheʼrida yozadi:

Hech kim yoʻq
eshitiladi moviy taqillash
roʻmolini toʻgʻirlab qoʻygisi kelar vaqt
oʻylariga oq tushgan ayol
kelaverar
uchgisi uchgisi
kipriklerin koʻtarar xayol
diyordsiz baxt

aylanar chirpirak dunyoni buzib [9]. **2008 yil**

Bu sheʼrlarda soʻz — ichkaridan yonuvchi alam, sukut — zohirdagi osoyishtalik, ammo aslida kuchli faryod ekanligi anglashiladi. Bunday tarzda soʻz va sukutning dramatik ziddiyati inson ruhining botinida kechayotgan toʻlqinlanishni ifoda etadi. Uning sheʼrlarida soʻz va sukut ikki qirrali qadriyat sifatida namoyon boʻladi. U soʻzni faqat gapirish, fikr aytish ifoda vositasi emas, balki sukut ichidagi maʼnolarni, ogʻriqlarni, dardlarni ham oʻtkir psixologik tasvir va holatlar orqali aks ettiradi. Ularda insonning soʻz orqali oʻzini anglay olmasligi kabi gʻoyalarga borib taqaladi. Shu uchun ham shoiraning sheʼrlarida sukut “Atirguldoy ochilar sukut”, “Va sukuti yirtiq manzara”, “Sukut senga aralashmadim” qabilidagi badiiy – estetik yoʻsinga yoʻgʻirilib keladiki, bevosita har bir sukutda minglab soʻzlar lashkari, sukutning qoʻrda esa soʻzning dardchil ifoda tarzi koʻzga tashlanadi.

Goʻzal Begim sheʼrlarida “soʻz” obrazga aylanar ekan, u oʻzining badiiy-mantiqiy qudratini namoyon etadi. U xoh alla boʻlsin, xoh dod koʻrinishida, xoh yigʻi yoki qargʻish koʻrinishida boʻlsin, insonning ichki portretini sizning shuuringizga joylashga harakat qiladi. Bu oʻrinda shoiraning badiiy-emotsional chizgilari obraz, tashbeh, ramz-timsol va ishora koʻrinishida harakatlanadi.

Kel

ajnabiy tilda oʻqi

yuragimni oʻngu teskarisiga
gul tut titrogʻimga
egil xoʻrsiniqlarimga
ranglar bilan parchala sassizlikni
koʻproq gul keltir
oʻzing tushunmaydigan ushbu jimlikka [10].

Aynan bu she'rda ham so'z va sukut barobar qiyofa aks etyaptiki, biri ikkinchisini davom ettirayotganga o'xshaydi. Sukutda so'z va so'zda sukut davomiyligi hodisasi ushbu she'rni ichdan harakatlantirayotganligi ayon bo'ladi. Zotan, shoiraning ilk kitobining "Sukunat jarangi" deb nomlanganining o'zi so'z shoir uchun umumma'no tashuvchi emas, bilaks, individual ma'noga ega fazilat ekani anglashiladi.

So'z ham, til ham o'zgaruvchan hodisadir. Bir oilaga mansub bo'lgan til hodisalari turli millatlarda ayricha ma'no kasb etishi mumkin. Biz ikki nafar modern she'riyati sohiblarining she'rlarini ichki bog'lanishini ushbu qiyosda keltirar ekanmiz, maqsad shoirlar she'riyatida so'zning mutlaq vazifasi inson ichki erkinligining vositasi o'laroq vazifa bajarishini she'rlar timsolida ko'rsatib berishdir. Zotan, so'zning o'zi hamisha ozodlik va hurlik timsoli sifatida badiiy adabiyotda aks ettirib kelinadi. Alisher Navoiy hazratlari aytmoqchi "Insonni so'z ayladi judo hayvondin, Bilkim, guhari sharifroq yo'q andin". Inchunun, so'zning sharifligi va sharofati aynan necha ming yillik badiiy adabiyotimizda o'z shaklu shamoyilini ko'rsatib kelmoqda.

Keyingi yillarda til o'zgarishlari zamonaviy she'riyatda juda rang-barang, turlicha chuqurlik bilan aks ettirilmoqda. She'r yangi hodisalarni lug'atlarga qaraganda tezroq qamrab oladi. Shoirlar so'zni nafaqat mazmunligi, balki hayotiyliigi uchun ham sinovdan o'tkazadilar. Ko'p hollarda so'zlar ijtimoiy-madaniy belgilar funksiyasini bajarib keladi.

Demak, she'riyat tilda kechayotgan jonli jarayonlar, bu jarayonlarga befarq bo'lmagan ona tilida so'zlashuvchilarning munosabati haqidagi ajoyib badiiy ma'lumotlar manbaidir. Rauf Parfining so'z haqidagi uchliklari so'zning, she'rning, tilning boy imkoniyatlarini ko'rsatib beruvchi muhim manba bo'lsa, Go'zal Begimning so'z va sukut orasidagi she'rlari so'zning qalb tubidagi drammatizm holatlari va psixologik evrilishlarni aks ettiruvchi badiiy yaratqilardir. Ular shoir she'rlarida qanchalar ma'nosi yopiq, sirli darajaga ko'tarilgan bo'lsa, o'quvchining hissiy olamida ham shu tarzda o'zining asotirlarga boy tarzda o'z muhrini qoldiradi. Zotan, so'z tugamaydigan, doimo yangilanib boradigan, insonning ruhiy va zehniy iqtidorini boshqarib turadigan mo'jizadir!

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Rauf Parfi. "Saylanma". Toshkent-2013.-410-b.-72-bet. "Akademnashr"
2. Go'zal Begim. Majnunsoat. – Toshkent: Akademnashr, 2012-yil. – 7-b.
3. Go'zal Begim. Majnunsoat. – Toshkent: Akademnashr, 2012-yil. – 8-b.
4. Rauf Parfi. "Saylanma". Toshkent-2013.-410-b.-72-bet. "Akademnashr"
5. Rauf Parfi. "Saylanma". Toshkent-2013.-410-b.-73-bet. "Akademnashr"
6. Rauf Parfi. "Saylanma". Toshkent-2013.-410-b.-68-bet. "Akademnashr"
7. Go'zal Begim. Majnunsoat. – Toshkent: Akademnashr, 2012-yil. – 10-b.
8. Go'zal Begim. Majnunsoat. – Toshkent: Akademnashr, 2012-yil. – 19-b.
9. Go'zal Begim. Majnunsoat. – Toshkent: Akademnashr, 2012-yil. – 25-b.
10. Go'zal Begim. Majnunsoat. – Toshkent: Akademnashr, 2012-yil. – 31-b.

Muallif:

Egamberdiev Ravshanbek - Guliston davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi.

УДК: 811.512.133-1

FAIRYTALE ANTHROPONYMY IN THE UZBEK TRADITION: STRUCTURAL MODELS AND LINGUACULTURAL FUNCTIONS OF NAMING.

O'ZBEK AN'ANALARIDA ERTAK ANTROPONIMIYASI: NOMLASHNING STRUKTURAVIY MODELLARI VA LINGVOMADANIY FUNKSIYALARI.

СКАЗОЧНАЯ АНТРОПОНИМИЯ В УЗБЕКСКОЙ ТРАДИЦИИ: СТРУКТУРНЫЕ МОДЕЛИ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ФУНКЦИИ ИМЕНОВАНИЯ

Жалилова Азиза Абдугани кизи

Гулистанский государственный университет, 120100.город Гулистан, IV район.

E-mail: smile_95a@mail.ru

Abstract: The article examines the typology of anthroponyms and the major naming patterns in Uzbek folk tales from an onomastic and linguocultural perspective. Proper names are treated as discourse-relevant units that, under the genre's semantic economy, perform more than identification: they help model social order, encode value oppositions (ideal vs. anti-ideal), and activate cultural memory and traditional behavioral scenarios. The paper demonstrates that Uzbek tales exhibit a set of stable naming patterns (single-name, complex name, epithet-based, and address-based patterns), each with its own pragmatic profile and linguocultural potential. These patterns are interpreted as devices for representing culturally salient meanings and for constructing a traditional "image of a person" in tale discourse.

Keywords : anthroponym, Uzbek folk tale, onomastics, linguoculturology, typology, naming patterns, speaking names, tale discourse, national worldview.

Аннотация: В статье рассматриваются типология антропонимов и основные модели именования персонажей в узбекской народной сказке в ономастической и лингвокультурологической перспективе. Антропоним трактуется как дискурсивно значимая единица, которая в условиях жанровой «экономии» сказки выполняет не только идентифицирующую функцию, но и участвует в моделировании социального порядка, в закреплении ценностной шкалы (идеал/анти-идеал), а также в актуализации культурной памяти и традиционных сценариев поведения. Показано, что в узбекской сказке устойчиво функционируют несколько структурных моделей именования (одноименная, комплексная, эпитетная,), каждая из которых имеет собственную прагматику и лингвокультурный потенциал. Описанные типы и модели рассматриваются как средства репрезентации национально значимых смыслов и как инструмент построения «картины человека» в традиционном дискурсе.

Ключевые слова: антропоним, узбекская народная сказка, ономастика, лингвокультурология, типология, модели именования, говорящие имена, сказочный дискурс, национальная картина мира.

Введение. Имя собственное в фольклорной традиции редко является нейтральным обозначением: оно включено в систему жанровых ожиданий и служит «свернутым» носителем информации, которую адресат распознаёт быстро и почти автоматически. Для сказки как жанра традиционной культуры характерна высокая степень типизации и смысловой компрессии: текст стремится к максимальной информативности при минимальном объёме описаний, поэтому отдельные элементы (формулы зачина, повтор, устойчивые эпитеты, антропонимы) приобретают повышенную семиотическую нагрузку. В этом контексте антропонимия узбекской сказки представляет собой продуктивный материал для анализа, поскольку позволяет проследить, как номинация персонажа соотносится с социальной иерархией, ценностными доминантами, нормами общения и культурной памятью.

Объект исследования и используемые методы

Под антропонимией понимается совокупность **антропонимических номинаций**, функционирующих в тексте сказки (личные имена и устойчивые именные комплексы, сопровождающие имя социальными/родственными/оценочными компонентами), а также способы их распределения и употребления в повествовательных и диалогических фрагментах. Такой подход позволяет рассматривать имя не как изолированную единицу, а как элемент дискурса, взаимодействующий с жанровыми формулами, типизацией персонажей и коммуникативными нормами традиционной культуры [1]. Анализ ориентирован на **дискурсивную природу сказки**: в условиях жанровой экономии имя часто выполняет роль смыслового маркера, способного компактно обозначать статус персонажа, его ролевую позицию и оценочную перспективу, что делает антропонимический материал показательным для выявления культурно значимых смыслов [2]. В качестве единицы анализа рассматривается не персонаж вообще, а конкретная **антропонимическая форма в употреблении** (например, нейтральное имя vs. имя с компонентом статуса или оценки). Это позволяет фиксировать функциональные различия именования, возникающие в зависимости от речевой ситуации, состава участников коммуникации и жанрового эпизода [6]. В работе применяются следующие методы:

1) Ономастический анализ включает: отбор антропонимических единиц из сказочного текста и их систематизацию; описание **структурных моделей** именования (однокомпонентные имена; именные комплексы типа *имя + статус/роль*; *имя + оценочный компонент*); установление закономерностей распределения моделей (какие типы именования характерны для героя/помощника/антагониста; какие – для персонажей власти; какие – для семейного круга) [3].

2) Семантико-мотивационный анализ направлен на выявление того, **каким образом имя приобретает смысловую нагрузку** в сказке: определяется степень мотивированности: *прямая* (прозрачная семантика/оценка) и *косвенная* (ассоциативность, культурный фон, традиция именования); анализируются случаи, когда имя функционирует как «говорящее» (включает оценку или характеристику) и когда оно выступает как нейтральный индекс «своего» именика; фиксируются механизмы актуализации смысла: через контекст (поступки персонажа, реплики, параллельные формулы, повтор), через композиционную позицию (введение героя, кульминационные эпизоды) [4].

Полученные результаты и их анализ

Антропоним занимает центральное место в системе имён собственных, поскольку непосредственно связан с базовой для языка задачей – идентификацией личности в коммуникации и в тексте. Для ономастики антропоним является ключевым объектом исследования как единица, наиболее полно демонстрирующая закономерности именования: устойчивость и вариативность формы, способы образования, типы мотивации, а также функциональное распределение в речи и разных жанрах. Именно на антропонимах особенно наглядно проявляется взаимосвязь языковой системы с социальными практиками, поскольку имя фиксируется, воспроизводится и изменяется в определённых культурных и исторических условиях.

В лингвокультурологическом аспекте антропоним представляет собой не только средство номинации, но и носитель культурно значимой информации. В имени концентрируются представления общества о человеке и его месте в мире: о социальном статусе, родственных отношениях, гендерных и возрастных ролях, ценностных ориентирах, допустимых и желательных моделях поведения. При этом культурная «нагруженность» антропонима может проявляться как в форме имени (словообразовательная модель, сочетание компонентов, наличие эпитета), так и в его семантической мотивированности (прозвище, «говорящее» имя), а также в особенностях употребления (формулы обращения, этикетные варианты).

Особая значимость антропонимов раскрывается на материале художественного и фольклорного текста, где имя становится элементом смысловой организации повествования. В сказке антропоним часто выступает не нейтральной «меткой», а частью образной системы: он может задавать оценку персонажа, маркировать его роль (герой/антигерой), активировать культурные ассоциации и поддерживать традиционные оппозиции («свой–чужой», «добро–зло»). Антропоним оказывается точкой пересечения трёх уровней анализа – языка, культуры и текста, что делает его одним из наиболее продуктивных объектов ономастических и лингвокультурологических исследований.

Ономастика представляет собой отрасль языкознания, изучающую **имена собственные** как особый разряд языковых единиц: их происхождение, структуру, семантику, закономерности функционирования в речи и тексте, а также принципы именования как социально и культурно обусловленной практики. Внутри ономастики традиционно выделяются частные разделы (антропонимика, топонимика и др.), что позволяет рассматривать антропоним в общей системе онимов и одновременно – как специфический объект с собственными моделями образования и употребления.

К числу основных задач ономастики относятся: описание и классификация разрядов имён собственных; выявление словообразовательных и структурных моделей; исследование мотивации именования и его связи с культурно-историческим опытом; анализ функционирования имен собственных в разных типах дискурса; разработка методологии и понятийного аппарата.

Современное понимание ономастики подчеркивает её **междисциплинарный характер**: изучение имен собственных неизбежно опирается на данные истории, этнографии, культурологии, социальной лингвистики, а в отдельных случаях – географии и источниковедения. Это связано с тем, что имя собственное фиксирует не только языковые закономерности, но и социальные процессы (традиции выбора имени, нормативные предпочтения, динамику именика, изменения в антропонимической системе в разные исторические периоды). В связи с этим ономастический анализ в ряде исследований включает социокультурный комментарий и обращение к контекстам функционирования антропонимов в конкретном сообществе.

В рамках ономастических исследований базовой единицей описания выступает **имя собственное**, понимаемое как особый тип языковой номинации, ориентированной на индивидуализацию объекта и его выделение в ряду однородных. При этом в научной традиции используются как обозначения «имя собственное», так и термин **оним** (от др.-греч. *ὄνομα* 'имя'), который применяется для имен собственных разных разрядов и удобен при построении классификаций и терминологических рядов.

Антропоним в системе онимов определяется как собственное имя человека (или совокупность собственных имён, идентифицирующих человека) и включает как индивидуальные, так и групповые именованья. В антропонимическом материале обычно выделяются такие разновидности, как личное имя, отчество (патроним), фамилия, прозвище, кличка, псевдоним и др.; конкретный состав разрядов уточняется в зависимости от цели исследования и жанровой специфики материала.

Оппозиция «**имя собственное** – **имя нарицательное**» является одной из базовых для ономастики, поскольку именно через неё определяется специфика онимов как особого типа номинации. В наиболее общем виде различие связано с направленностью называния: имя нарицательное соотносено с **классом** предметов и выполняет классифицирующую функцию, тогда как имя собственное ориентировано на **индивидуализацию** и выделение единичного объекта внутри класса. К числу устойчивых критериев разграничения относятся:

во-первых, **характер соотносённости с денотатом**: нарицательное имя называет тип/род (обобщённое понятие), а собственное – конкретный объект, фиксируя его в коммуникации как «определённый» и узнаваемый;

во-вторых, различается **семантическая направленность**: нарицательное имя обычно содержит лексическое значение, достаточное для первичной характеристики предмета как представителя класса, тогда как имя собственное в «чистом виде» не предназначено для классификации и описания, а выполняет функцию идентификации. При этом в реальном употреблении собственные имена могут включать дополнительные смысловые компоненты (ассоциативные, культурные, оценочные), но они чаще проявляются **контекстно** и связаны с речевой практикой и традицией;

в-третьих, важным является **коммуникативно-прагматический критерий**: нарицательные имена выбираются говорящим в зависимости от цели сообщения (какой класс/признак актуализировать), а собственные имена воспроизводятся как социально закреплённые единицы именованья;

в-четвёртых, учитываются **формально-грамматические признаки**, однако они не являются абсолютными: написание с прописной буквы, ограниченная сочетаемость с определениями, особенности употребления во множественном числе и др. помогают распознаванию, но не дают универсальных правил, так как зависят от нормы и контекста.

Особое место занимает явление **переходности** между разрядами: собственные имена могут становиться нарицательными (апеллятивация), а нарицательные – переходить в разряд собственных (онимизация). Это показывает, что разграничение носит не только формальный, но и функционально-семантический характер и требует учёта речевого употребления и культурной закреплённости единицы.

Антропоним как разновидность имени собственного обладает особым статусом языкового знака, поскольку его первичная функция связана с **референцией** – соотносением языковой формы с конкретным лицом в акте коммуникации и в тексте. В отличие от нарицательных единиц, ориентированных на обозначение класса объектов, антропоним преимущественно выполняет **идентифицирующую** задачу: он закрепляет в речи определённого человека как «выделенный» объект, обеспечивая узнаваемость и устойчивость отсылки. При этом референциальность антропонима не исключает смысловых наслоений: в зависимости от традиции, контекста и жанра имя может актуализировать оценочные, ассоциативные и культурно значимые компоненты, но они, как правило, проявляются в **прагматике употребления** и в культурной интерпретации, а не в виде «классифицирующего» значения. Важной характеристикой антропонима является **устойчивость** как социальной номинации. Имя человека закрепляется в языковом сообществе и функционирует как конвенциональная единица, воспроизводимая в речевой практике по норме и традиции. Конвенциональность антропонима означает, что связь между именем и носителем устанавливается и поддерживается социальными механизмами (обычай именованья, официальная фиксация, этикетные нормы обращения), поэтому антропоним можно рассматривать не только как языковую, но и как **социально закреплённую** единицу.

Одновременно с устойчивостью антропониму свойственна **вариативность**. Она проявляется на разных уровнях: фонетическом и графическом (разночтения, орфографические варианты), словообразовательном (полные/краткие формы, уменьшительные), стилистическом и прагматическом (официальные и неофициальные формы, прозвищные номинации, формулы обращения). Вариативность особенно важна для исследования сказочного материала, поскольку в фольклорном тексте антропоним может существовать в нескольких формах и выполнять различные функции: от нейтральной идентификации до характеристики персонажа и маркировки его роли в сюжете.

Статус антропонима как языкового знака уточняется через его функционирование в тексте: имя может выступать средством организации персонажной системы, создавать эффект типизации, поддерживать повтор и формульность, служить механизмом оценивания. Это позволяет рассматривать антропоним как единицу, находящуюся на пересечении языковой системы и культурно-текстовой практики: его референциальная природа сочетается с культурной и прагматической значимостью, особенно в жанрах традиционного повествования.

Антропонимы образуют один из базовых разрядов ономастической системы и соотносятся с другими типами имён собственных через общий признак **индивидуализирующей номинации**. В ономастике имя собственное рассматривается как родовое понятие оним, включающее множество разрядов, различающихся по типу именуемого объекта и по особенностям функционирования в языке и речи. В этой системе антропонимы занимают центральное положение, поскольку связаны с обозначением человека – ключевого участника коммуникации и основного субъекта социальных отношений. В общепринятой типологии разрядов имён собственных наряду с антропонимами выделяются, в частности, **топонимы, гидронимы, ойконимы, урбанонимы, космонимы, зоонимы, хрематонимы** и др. При всей общности номинативной функции каждый разряд характеризуется специфическими параметрами: особенностями образования, семантической мотивированности, нормами употребления и степенью включённости во вневлигвистический контекст (исторический, культурный, социальный). Сопоставление антропонимов с другими разрядами онимов позволяет уточнить их специфику.

Во-первых, антропонимы в большей степени, чем, например, топонимы, зависят от **социальных и этикетных норм** (правила обращения, официальные/неофициальные формы, табуирование, традиции именования).

Во-вторых, антропонимы чаще демонстрируют **вариативность** и стилистическую дифференциацию (полные/краткие формы, уменьшительные, прозвища), что отражает динамику межличностного общения и оценочные отношения.

В-третьих, антропонимы нередко обладают высокой интерпретационной насыщенностью в тексте, поскольку имя человека легко становится средством характеристики, оценки и типизации персонажа.

Антропоним как разновидность имени собственного обладает рядом признаков, которые позволяют квалифицировать его как специфическую ономастическую единицу и отличать от нарицательных номинаций. К числу ключевых относится **индивидуализирующая направленность**: антропоним предназначен для выделения конкретного лица и фиксации его в коммуникации как определённого референта. В этом проявляется отличие от нарицательных имен, которые прежде всего классифицируют объект как представителя определённого класса и актуализируют его типовые признаки. Важным признаком антропонима выступает **конвенциональность и воспроизводимость**. Связь имени с человеком закрепляется в сообществе и поддерживается социальными практиками, поэтому антропоним функционирует как единица, которая не «создаётся» заново в каждом акте речи, а воспроизводится по норме и традиции. Такая воспроизводимость сочетается с относительной **устойчивостью** антропонима: имя закрепляется за носителем на длительный срок и служит средством идентификации в различных ситуациях общения.

Одновременно антропоним характеризуется **вариативностью**, обусловленной коммуникативными и стилистическими факторами. Варианты имени могут различаться по степени официальности и экспрессивности (полная форма, краткая, уменьшительно-ласкательная, фамильярная, прозвищная), а также по функциональной нагрузке в тексте и дискурсе. Вариативность отражает социальные отношения и прагматические установки говорящего, что особенно наглядно проявляется в художественной и фольклорной речи, где выбор формы имени становится элементом характеристики персонажа.

Ещё один существенный признак антропонима – его **прагматическая и культурная обусловленность**. Хотя антропоним в своей основе является референциальной единицей, в реальном употреблении он часто активирует ассоциативные, оценочные и культурно значимые компоненты, связанные с традициями именования, стереотипами и коллективной памятью. В сказочном дискурсе эта особенность усиливается: антропонимы могут приобретать «говорящую» мотивированность, включаться в систему жанровых оппозиций («добро–зло», «свой–чужой») и выполнять функцию семантической маркировки персонажа. Признаки антропонима можно представить как комплекс взаимосвязанных характеристик: индивидуализация и референциальность, конвенциональность и воспроизводимость, относительная устойчивость, вариативность форм и прагматико-культурная значимость.

Наряду с функционально-семантическими характеристиками антропонимы обладают рядом **грамматических и текстовых признаков**, которые проявляются в реальном употреблении и помогают описывать их как единицы языка. В качестве одного из наиболее показательных признаков называют **определённость**: антропоним обычно соотносится с конкретным, индивидуально выделенным лицом и потому в тексте функционирует как номинация «определённого» референта. Это отражается в модели употребления антропонима в предложении и в типичных контекстах его введения и последующего повторного упоминания.

Грамматически антропонимы, как правило, включаются в систему **именных категорий** и подчиняются нормам словоизменения языка (род, число, падеж), однако степень и тип словоизменения зависят от структуры имени и от языковой нормы. В русском языке большинство личных имён склоняется, но существуют и случаи вариативности/ограничений (несклоняемые формы, колебания в склонении), что отражает взаимодействие нормативного и узуального факторов. В узбекском языке антропонимы также включаются в падежную систему и подчиняются правилам присоединения аффиксов, при этом важную роль играют фонетико-морфологические условия словоизменения и орфографическая фиксация. В сказочном дискурсе прозвищные и «говорящие» номинации особенно частотны: они выступают средством типизации персонажа и выражения его роли в системе жанровых противопоставлений. Существенным текстовым признаком антропонимов является их **сочетаемость**: имя может употребляться самостоятельно либо в составе именных комплексов (имя + отчество, имя + фамилия), а также с компонентами, выполняющими уточняющую, статусную или оценочную функцию. В речи и тексте антропоним может сопровождаться **апеллятивами** (обращения типа *дядя, мать, старик*), статусными обозначениями (*царь, хан, богатырь*), эпитетами и другими элементами, которые усиливают характеризующую функцию имени. Для сказочного дискурса такая сочетаемость особенно характерна, поскольку она помогает типизировать персонажа и закрепить его роль в повествовании.

К важным показателям относятся также **позиционные и композиционные особенности** антропонимов в тексте: способы первичного введения персонажа, повторное упоминание, формульность, распределение вариантов имени в зависимости от ситуации общения и речевого статуса персонажа. В художественной и особенно фольклорной традиции имя нередко включается в устойчивые формулы и повторяющиеся конструкции, что обеспечивает узнаваемость персонажа и способствует текстовой связности.

Разграничение собственных и нарицательных номинаций, а также выделение антропонимов как особого разряда онимов осложняется рядом **переходных явлений**, демонстрирующих динамичность ономастической системы. В ономастике традиционно описываются процессы **онимизации** (переход нарицательного имени в разряд собственных) и **апеллятивации** (обратный переход, когда собственное имя начинает употребляться как нарицательное). Эти процессы показывают, что статус имени определяется не только формальными признаками, но и функционально-прагматическими условиями употребления, а также степенью социально-культурной закреплённости единицы. Особое место среди переходных явлений занимают **прозвища**. В антропонимической системе прозвище часто выполняет двойственную роль: с одной стороны, оно функционирует как идентификатор конкретного лица и потому относится к сфере собственных имён; с другой – по своей природе оно нередко мотивировано (характеристика внешности, поведения, занятия, происхождения) и сближается с нарицательной семантикой. Именно эта мотивированность делает прозвища важным объектом лингвокультурологического

анализа, поскольку в них концентрируются оценочные и социально значимые признаки, актуальные для данного языкового сообщества.

Типологизация антропонимов в узбекской сказке продуктивна при совмещении двух оснований: структурного (как устроена номинация) и функционально-семантического (какие дополнительные смыслы актуализирует имя). Однокомпонентные имена выполняют базовую идентифицирующую функцию и создают эффект «своего» именика, то есть культурной узнаваемости персонажа. В сказках широко употребляются традиционные личные имена (например, Али, Хасан, Хусан, Абдулла, Анвар, Бахром). В лингвокультурологическом отношении такие имена формируют фоновую норму повествовательного мира: персонажи вводятся как типические носители традиционного социокультурного пространства, а не как психологически уникальные индивиды. Даже если имя не имеет прозрачной мотивировки для современного читателя, оно функционирует как культурный индекс принадлежности к «своему» миру, противопоставленному миру «чужого/далёкого/необычного». Именные комплексы отражают социальную структуру традиционного мира и одновременно обеспечивают смысловую экономию: в одном именовании соединяются идентификация и характеристика. Наиболее продуктивны следующие разновидности.

а) Имя + статус/социальная роль.

Примеры: Султанхон, Карахан, Валихан (компонент *-хон/-хан* маркирует власть/высокий статус), Суфибек (компонент *бек* указывает на социальное положение), Нурулла-байбача (*бай* в составе комплекса маркирует богатство/статус). Такие именные комплексы функционируют как «социальные паспорта»: они заранее задают ожидание поведения персонажа, его ресурсов и отношений с другими героями (подчинение/почтение/конфликт) [2].

б) Имя + героический компонент.

Примеры: Зияд-батыр, Кенджа-батыр (компонент *батыр* актуализирует культурную модель доблести, силы и воинской нормы). Здесь имя выполняет роль героического маркера: персонаж вводится как носитель «правильного» сценария поведения (смелость, активность, способность к испытанию) [2].

в) Имя + родственник/семейный компонент (когда он закреплён как именование).

В сказках могут встречаться устойчивые комплексы типа «имя + указание на родство/старшинство», которые фиксируют семейную иерархию как культурную норму. Например, употребление форм, соотносящих персонажа со старшими/младшими, не просто уточняет отношения, но задаёт нормативную рамку уважения и обязанностей [2].

«Говорящие» и мотивированные имена

Особый слой составляют имена с очевидной мотивировкой, которые в сказке задают ценностную поляризацию и типизацию персонажа [4]. Наиболее показательны случаи, когда имя соотносится с культурно значимой характеристикой и тем самым выполняет оценочную функцию уже на уровне номинации:

Зумрад и *Киммат* как пара персонажей в известном сюжете противопоставлены по ценностной шкале; имя становится маркером «идеального/неидеального», «достойного/недостойного» поведения, поддерживая моральный итог сказки.

Дилором (в сказочном контексте часто связывается с представлением о гармонии/красоте) может выполнять функцию «образа-идеала» женского персонажа, а имя выступает как культурно узнаваемый знак эстетической и нравственной нормы.

Функции антропонимов: как имя отражает культуру.

Анализ показывает, что антропонимы в узбекской сказке обладают устойчивым функциональным набором:

Идентификация и связность. Однокомпонентные имена удерживают персонажа в повествовании и поддерживают повторяемость/узнаваемость сюжетных ходов.

Социальное маркирование. Именные комплексы с компонентами статуса (например, *-хон/-хан, бек, бай*) делают социальную структуру «видимой» и включают её в ткань текста: уважение, подчинение, конфликт, наказание и награда осмысливаются как производные от положения персонажа.

Оценка и типизация. Мотивированные и говорящие имена (а также устойчивые оппозиции имён в одном сюжете) позволяют сказке быстро закреплять ценностные ориентиры: «правильное» и «неправильное» поведение различается уже на уровне номинации.

Культурная память. Повторяемость именующих моделей поддерживает культурную узнаваемость сказочного мира: имя подключает персонажа к коллективным сценариям и к образцам поведения, которые транслируются как опыт общины.

Заключение

Антропонимия узбекской народной сказки демонстрирует системность и функциональную многослойность: имя выступает не только средством идентификации, но и механизмом репрезентации социального порядка, ценностной шкалы и культурной памяти. Выделенные типы антропонимов (однокомпонентные имена, именные комплексы, мотивированные/«говорящие» имена, обращенческие формы) показывают, что сказка использует именование как инструмент смысловой компрессии: культурно значимая информация передаётся быстро и узнаваемо. В лингвокультурологической перспективе это позволяет рассматривать антропонимический материал узбекской сказки как средство построения традиционной картины человека, где личность осмысливается через роль, статус, нормативные ожидания и моральную оценку.

Использованная литература :

1. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973.–315 с.
2. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001.–98 с.
3. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988.–127 с.
4. Никонов В. А. Имя и общество. – М.: Наука, 1974.–145 с.
5. Пропп В. Я. Морфология сказки. – Л.: Academia, 1928.–78 с.
6. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.–289 с.
7. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура: этнолингвистические исследования. – М.: Индрик, 2007.–236 с.

Автор:

Жалилова Азиза Абдуғани қизи - преподаватель кафедры Русского языка и литературы Гулистанского государственного университета.

UDK 372.882

MAZI'S CREATIVE BIOGRAPHY

MOZIYNING BADIY SIYRATI

ТВОРЧЕСКАЯ БИОГРАФИЯ МАЗИ

Uzoqov Akram Xikmatovich

Guliston davlat universiteti. 120100, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: uzoqov-a-2026-1@gmail.com

Abstract: This paper examines the specific laws and features of the historical novel genre. Also, the achievements of russion literature, including the principles of embodiment of the image of Amir Temur in the works of the writer M.Granin, V.Cherevanskiy.

Keywords: fictional and poetic expression, imagination, impression, image human consciousness, spiritual world, philosophy of socio-political life, art of diction, the cultural life of the period, complex and controversial.

Аннотация: Мазкур мақолада тарихий мавзудаги асарларнинг ўзига хос қонуният ва хусусиятлари тадқиқ қилинади. Рус ёзувчи ва тарихчилари М.Гранин, В.Череванскийларнинг асарларида Амир Темур образининг гавдаланиши тамойиллари таҳлилга тортилади.

Калит сўзлар: бадий-поетик ифода, тасаввур, таассурот, кифа, башарият онги, руҳий олам, ижтимоий-сиёсий ҳаёт фалсафаси, сўз санъати, давр маданий ҳаёти, мураккаб ва зиддиятли.

Аннотация: В данной статье рассматриваются специфические закономерности и особенности произведений, написанных на историческую тему. Также анализируются достижения русской литературы, в том числе принципы воплощения образа Амира Темура в произведениях русских историков и писателей М.Гранина и В.Череванского.

Ключевые слова: художественно-поэтическое выражение, воображение, впечатление, образ человеческого сознания, духовный мир, философия общественно-политической жизни, искусство дикции, культурная жизнь того периода сложна и противоречива.

Kirish. Postsovet hududida yashab kelgan xalqlari o'tmishiga skeptik pozitsiyadan turib baho beruvchi rus afkor ommasi Amir Temur shaxsi va faoliyatiga XIX asr oxiriga kelib anchagina qiziqish bilan qaray boshlagan. Jumladan XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlarida yashab ijod etgan rus tarixchisi va islomshunosi V.Cherevanskiyning qarashlari ham fikrimizga misol bo'la oladi va alohida e'tiborga loyiq. V.Cherevanskiy qalamiga mansub bo'lgan "Ikki to'lqin" nomli tarixiy epopeyaning ikkinchi qismi Sohibqiron xayoti va faoliyatiga bag'ishlangan. Asar ilk bor 1898 yilda Sankt-Peterburgda e'lon qilingan. Muallif asarni yaratish jarayonida Amir Temurning "Temur tuzuklari", Ibn Arabshohning "Ajoyb al-maqdir fi Teymur" asarlari, shuningdek evropalik olimlardan Hammer, Shlosser, Gibon, Veber, Myuller, rus tadqiqotchilaridan M.Ivanin, V.Granovskiy asarlaridan keng ko'lamda foydalangan.

Kitobxon asar bilan tanishib chiqar ekan, muallif Amir Temurning ichki dunyosini, ruhiyatini, aql-zakovatini, xarakterini, umuman Sohibqiron xarakteriga hos xususiyatlarni turli qutblardan turib yoritishga harakat qilganligini kuzatadi. Amir Temurning o'smirlik davrini muallif zo'r ishtiyoq bilan tasvirlaydi.

"Suhbatlarni zo'r ixlos bilan tinglashda yosh Temurga teng keladigan yo'q edi. Uning Qur'onning ulug'vor xaqiqatlarini nihoyatda diqqat va shiddat-la o'zlashtirishidan xabar topgan keshliklar Temurning siymosida bo'lg'usi ulamoi-zamon etilib kelayotganini ko'radilar – darxaqiqat, Qur'on qiroatiga u shu qadar oson ko'char edi-ki, bundan xatto ustozlarining o'zlari xayratga tushadilar."

Yoki "Oliy ma'hadda ulamoi fozillar bolaning iste'dodiga tan berdilar. Temur bu erda uncha-muncha talabalar uzoq o'yga cho'mib muhokama qiladigan masalalarga zumda echimini topar edi." Shunga o'xshash ko'plab misollarni keltirish mumkin. Masalan yosh amir, sarkarda sifatida shakllanib borayotgan Temur o'z atrofida jasoratli va sodiq navkarlar, qo'rqmas va iste'dodli lashkarboshilar to'plash, ular o'rtasida cheksiz xurmat-e'tibor qozonish jarayonini quyidagi chizmalar bilan aks ettiradi.

"...quyma kumush tangalar to'la qoplar Temurning oyoq ostiga kelib tushaverdi. U tobora uyulibborayotgan qul ham urmaydi, balki ularni yigitlar o'rtasida teng taqsimlanishini yuzboshilariga buyuradi."

Amir Temurning Movarounnahr taxtiga chiqqanlan so'ng mamlakatda olib borgan obodonlashtirish, rivojlantirish, markazlashtirish yo'lida olib borgan ijtimoiy-siyosiy, xarbiy islohotlarni xolisona pozitsiyadan tasvirlashga harakat qiladi.

"...u ko'ngliga tugib yurgan niyatlarini amalga oshiradigan mavqe erishdi. Xususan "Sohibqiron" deb e'lon qilinishini, uning kuch-qudratini shu qadar oshirib yubordiki, azbaroyi "shohlik to'nini kiygach, ayrim hukmdorlar faoliyatsizlik rohatiga mukkasidan ketishidan" o'laroq u xotirjamlikdan voz kechdi",

"...Temur o'ohlik davrining dastlabki uch yilini muntazam xarbiy kuchlarni tashkil etishga qaratdi...Pirovardida jangu-jadal ixlosmandlariga xar to'kida takomiliga etganligi bilan aqlarni lol qoldirgan Xarbiy dasturni hadya qilib qoldirdi".

Amir Temurning mintaqada tinchlikni ta'minlash, qolaversa xalqaro siyosat maydonida olib borgan harakatlarini xayrat ko'zi bilan tasvirlaydi.

"...aksariy hollarda hukmdorlarning qizlarini o'z nikohiga olishi uning siyosiy maqsadlaridan kelib chiqqan. Shu yo'l bilan u g'animlarni do'stga aylantirgan, do'stlik rishtalarini o'rnatgan va sulh shartnomalarini mustahkamlagan."

V.Cherevanskiy tarixchi sifatida Sohibqiron shaxsi va faoliyatiga oid ba'zi xolatlarni goho ko'klarga ko'tarib maqtaydi, ba'zida esa tanqid tig'ini ayamay sanchadi.

"...bir necha yurishlardan so'ng Xorazmni tag-tugi bilan kunpayakun qildi va bu yurishlar joylarga arpa ekish nixoyalandi. Bu dunyoni larzaga soluvchi Sohibqironning birinchi ulkan shavqatsizligi edi."

"Bu yurish - olamdan ko'z yungan odamlar soni va xarbiy shavqatsizligiga ko'ra Chingizxon hamda uning izdoshlari davrini takrorladi." –deya tasvirlaydi rus muarixi.

Muallif Amir Temurning Qadimgi Rusga qilgan xarbiy yurishini rus tarixchilarining odatdagidek nuqtai-nazari bilan emas, o'zining mustaqil umumlashmalari, mantiqiy xulosalari asosida tasvirlashga, yoritishga harakat qilgan. Albatta ularda muallifning ob'ektivlik pozitsiyasidan turib, fikrlarini bayon etishi alohida e'tiborga loyiq.

V.Cherevanskiy asarning "Temurning islom uchun olib borgan janglari" bobida "Temur nima uchun Rusni o'ziga tobe qilib olmadi?"- deb muammoni o'z idiga ko'ndalang qo'yadi va bu savolga ilg'or rus olimlaridan biri bo'lgan N. Karamzindek xolislik bilan o'zi javob beradi:

"Rus Temurga manzur bo'lmadi. O'lja va manfaatlar nuqtai-nazaridan Bog'dodni, Tabrizni, Isfahonni tolon-taroj etgshan kishiga O'rusiya hech bir qiziqish o'yg'otolmas edi. Bir tamondan butazor o'rmonlari, intihosiz botqoqliklari bilan yastanib yotgan qaqshatgich tabiati mo'gullarning otlarini emishdan judo etsa, ikkinchi tamondan u erlarda yashayotgan aholining yashash sharoiti hech narsaga arzimasa edi.....Umuman, rus viloyatlarini bosib o'tgan Temur askarlariga xizmat xaqi sifatida to'lao' mumkin bo'lgan matohni yo'qligini ko'rdi"-deb fikrlar bilan javobini to'ldirmoqchi bo'ladi.

Umuman olib qaraganda, asarda Amir Temur yashagan davr, hukmron bo'lgan qonunlar, odatlar, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy xayoti xaqida ko'plab ma'lumotlar joy olgan. Ayniqsa asarning oxirgi qismi Amir Temurning sifatleri, uni qurshab turgan tarixiy shaxslar, ularning fazilatleri tasvirlashga bag'ishlangan bo'lib, Sohibqironni ulkan aql-idrok egasi, uzoqni oldinda ko'ra olgan iste'dodli siyosatchi va engilmas lashkarboshi, ilm-fan xomiysi, adolat va haqiqat yuzasidan hukm yurituvchi davlat arbobi sifatida aks ettiradi.

Lekin shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, asarning ba'zi epizodlarida yozuvchi birinchi manba sifatida foydalangan Ibn Arabshohning "Temur xaqidagi xabarlarida taqdir ajoyibotlari" nomli asarida keltirilgan, xususan Amir Temur shaxsiga tegishli va turli xil mish-mishlar oqibatida dunyoga kelgan rivoyatlarni muallif dadil sifatida qayd etadi. Shuningdek, rus tadqiqotchilari M.Ivanin, V.Granovskiy kabi olimlarning o'z asarlarida yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarini takrorlaydi.

V.Cherevanskiyning mazkur asari Buyuk Sohibqiron xaqida qariyb olti yuz yildan beri G'arbu Sharq mamlakatlarida yaratilayotgan asarlarining biridir. Bu asar ham badiiy, ham tarixiy jihatdan qator kamchiliklardan xoli emas, lekin shunga qaramay uni o'rganishimizdan maqsad shuki, Amir Temur xaqidagi asarlar qay niyatda bitilganligini anglash bilan, Sohibqiron xususidagi tasavvurlarimizni yanada boyitadi. Zero, istiqloq uzoq yillar davomida nomi qatog'on qilingan ulug' jaxongirning asl qiyofasini yolg'on-yashiqqlar va bo'htonlardan holi siymosini ko'rish, idrok etish imkoniyatini berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Грановский Т. Полное собрание сочинений т.1-2. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 541.
2. Иванин М. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхана и Тамерлане. – Санкт-Петербург, 1895. – С. 153-255.
3. Карамзин. Н. "Поэтика тетралогий". – Москва: Наука, 1999. – С. 234.
4. Rahimjonov N., Ko'bayev Q. Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi. – Toshkent: Adolat, 2005. – B. 144.
5. Katabekov A. Tarixiy haqiqat va badiiy mahorat. – Toshkent: Fan, 1982. – B. 8-9.

Muallif:

Uzoqov Akram Xikmatovich - GulDU katta o'qituvchisi, PhD.

UDK 372.882

FUNCTIONAL CAPABILITIES OF ARCHAISMS IN THE PORTRAY OF A HISTORICAL HERO IN AN EPIC NOVEL

ROMAN-EPOPEYADA TARIXIY QAXRAMON OBRAZINI YORITILISHIDA ARXAIZMLARNING FUNKTSIONAL IMKONIYATLARI

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ АРХАИЗМОВ ПРИ ИЗОБРАЖЕНИИ ОБРАЗА ИСТОРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В РОМАНЕ ЭПОПЕЕ

Нуритдинов Шухрат Бахирович

Гулистанский государственный университет, 120100.город Гулистан, IV район.

E-mail: shuhratnur772877@gmail.com

Annotation: This article examines the functional potential of archaisms in A.N. Tolstoy's "Peter the Great" trilogy. It analyzes the role of obsolete words and expressions in creating historical flavor, conveying the atmosphere of the era, revealing the characters, and shaping the author's perspective. Archaisms, as elements of language, play an important role in shaping the stylistic tone of a text, conveying cultural and historical realities, and contributing to the creation of a certain atmosphere. The study utilizes methods of lexicography, contextual analysis, and stylistic analysis to identify the primary functions of archaisms in various literary works. The study utilizes the IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion) methodology, ensuring the structure and scientific validity of its findings. The study utilizes linguistic methods, including contextual analysis, comparative historical analysis, and structural-semantic analysis. The complete text of A.N. Tolstoy's "Peter the Great" trilogy serves as the research material. The results of the study demonstrate the multifaceted functions of archaisms, their ability not only to enrich the vocabulary of a work, but also to serve as a powerful tool of artistic expression, facilitating a deeper immersion of the reader in the historical context and an understanding of the author's intent.

Key words: epic, heroic epic, aesthetic ideal, life and artistic truth, poetic interpretation, conflict, drama, greatness, tragedy, artistic mastery.

Аннотация: Ушбу мақолада А.Н.Толстойнинг "Буюк Пётр" трилогиясидаги архаизмларнинг функционал имкониятлари ўрганилади. Унда эскирган сўзлар ва ибораларнинг тарихий лаззат яратишда, давр атмосферасини етказишда, қаҳрамонларни очиқ беришда ва муаллифнинг нуқтаи назарини шакллантиришдаги роли таҳлил қилинади. Архаизмлар тил элементлари сифатида матннинг стилистик оҳангини шакллантиришда, маданий ва тарихий воқеликни етказишда ва маълум бир атмосферани яратишга ҳисса қўшишда муҳим рол ўйнайди. Тадқиқотда турли адабий асарлардаги архаизмларнинг асосий

функцияларини аниқлаш учун лексикография, контекстуал таҳлил ва стилистик таҳлил усуллари қўлланилади. Тадқиқотда ИМРАД (Кириш, Методлар, Натижалар ва Мунозара) методологияси қўлланилади, бу унинг топилмаларининг тузилиши ва илмий асослилигини таъминлайди. Тадқиқотда контекстуал таҳлил, киёсий тарихий таҳлил ва структуравий-семантик таҳлил каби лингвистик усуллар қўлланилади. А.Н. Толстойнинг "Буюк Пётр" трилогиясининг тўлиқ матни тадқиқот материали бўлиб хизмат қилади. Тадқиқот натижалари архаизмларнинг кўп қиррали функцияларини, уларнинг нафақат асарнинг сўз бойлигини бойитиш, балки бадий ифоданинг кучли воситаси бўлиб хизмат қилиш, ўқувчини тарихий контекстга чуқурроқ сингдиришга ва муаллифнинг ниятини тушунишга ёрдам бериш қобилиятини намойиш этади.

Калит сўзлар: эпос, эпопея, қаҳрамонлик эпоси, архаизм, эстетик идеал, ҳаётий ва бадий ҳақиқат, поэтик талкин, конфликт, драматизм, улуғворлик, фожиавийлик, бадий маҳорат.

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию функциональных возможностей архаизмов в трилогии А.Н. Толстого "Пётр Первый". В работе анализируется роль устаревших слов и выражений в создании исторического колорита, передаче атмосферы эпохи, раскрытии характеров персонажей и формировании авторской позиции. Архаизмы, как элементы языка, играют важную роль в формировании стилистической окраски текста, передают культурные и исторические реалии, а также способствуют созданию определенной атмосферности. В работе применяются методы лексикографии, контекстного анализа и стилистического анализа, что позволяет выделить основные функции архаизмов в различных произведениях литературы. Исследование проводится с применением методологии IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion), что обеспечивает структурированность и научную обоснованность выводов. В работе используются лингвистические методы, включая контекстуальный анализ, сравнительно-исторический метод, структурно-семантический анализ. Материалом исследования послужил полный текст трилогии А.Н. Толстого "Пётр Первый". Результаты исследования демонстрируют многогранность функций архаизмов, их способность не только обогащать лексический состав произведения, но и служить мощным инструментом художественной выразительности, способствуя более глубокому погружению читателя в исторический контекст и пониманию авторского замысла.

Ключевые слова: эпопея, эпос, героический эпос, архаизм, эстетический идеал, жизненная и художественная правда, поэтическая интерпретация, конфликт, драма, величие, трагедия, художественное мастерство.

Введение. В современном литературоведении становится всё более актуальным исследование способов представления исторических персонажей и их образов в художественной литературе, а также анализ функциональных возможностей архаизмов в данном процессе. Архаизмы — устаревшие слова и выражения, сохраняющиеся в тексте для достижения определённого стилистического и смыслового эффекта. Их использование при изображении исторических героев позволяет подчеркнуть временной контекст, придать художественной достоверности и выразительности образам, отображающим эпоху.

Цель настоящего исследования — определить функции и значение архаизмов при формировании образа исторического героя в литературе на примере трилогии А. Толстого «Пётр Первый». Для достижения поставленной цели поставлены задачи: анализировать использование архаизмов в тексте, выявить их роль в создании историко-культурного контекста, а также определить их воздействие на восприятие образа главного героя читателем.

Объект и методология исследования

Объектом исследования является художественный текст трилогии А. Толстого «Пётр Первый», а предмет — использование архаизмов для изображения исторического образа. Для проведения исследования применяются методы стилистического анализа, лингвистического анализа художественного текста и культурологический подход. Данный материал имеет актуальность в свете развития исследований по стилистике и исторической лингвистике в рамках литературоведения, а также способствует более глубокому пониманию роль архаизмов в воспроизведении исторической эпохи и её героев в художественной литературе.

Полученные результаты и их анализ

Функции архаизмов в художественной литературе. Как мы знаем, архаизмы в художественной литературе выполняют ряд важных функций, обогащая текст и углубляя читательское восприятие.

Что касается создания исторического колорита и атмосферы эпохи, то одна из наиболее очевидных функций архаизмов является создание исторического колорита. Употребление устаревших слов и выражений помогает читателю погрузиться в атмосферу описываемой эпохи, почувствовать её специфику, быт, нравы и обычаи. Архаизмы указывают на принадлежность описываемых событий к определённому историческому периоду. Например, в историческом романе, посвященном Древней Руси, использование слов вроде "вече", "князь", "дружина", "посадник" немедленно создает ощущение погружения в прошлое. Язык, используемый в произведении, словно машина времени, переносит читателя в эпоху Петра Первого. Архаизмы, словно мостики, соединяют наше современное понимание с исторической реальностью того времени. Они не просто украшают текст, а воссоздают уникальный лексический колорит эпохи, делая повествование не только стилистически выразительным, но и исторически убедительным.

Как отмечает В.Шишков в своей статье, посвящённой творчеству писателя: «Являясь противником языковой натуралистической архаики, А. Н. Толстой и в произведениях на исторические темы осуществляет свой общий принцип отбора в сокровищнице народного языка наиболее ярких слов и выражений» [26].

Особое мастерство Толстого проявляется в его глубоком понимании исторической правды. А. С. Пушкин в своём отзыве о романе М. Н. Загоскина «Юрий Милославский, или Русские в 1612 году» заметил, что одно дело вызвать демона старины, а другое - уметь управлять им. [1]. Толстой же, создавая "Петра Первого", блестяще справился с этой задачей, в то время как другие, даже талантливые авторы, оказывались под властью прошлого, становясь его заложниками.

В Письме начинающему автору А. Н. Толстой утверждал: «...Исторические герои должны мыслить и говорить так, как их к тому толкает их эпоха и события той эпохи. Если Степан Разин будет говорить о первоначальном, накоплении, то читатель швырнет такую книжку под стол и будет прав. Но о первоначальном накоплении, скажем, должен знать и должен помнить автор, и с этой точки зрения рассматривать те или иные исторические события» [27].

В трилогии Алексея Толстого "Пётр Первый" язык является важным элементом, который помогает передать атмосферу времени и особенности характера персонажей. Петр I в романе изображён как человек, стремящийся к реформам, который активно заимствует западные идеи и методы, что также находит отражение в языке.

1. Калейдоскоп стилей и регистров: Толстой использует различные языковые регистры, чтобы показать сословные различия. Например, язык высшего общества (дворян) может звучать отчужденно и формально, в то время как простые люди говорят более простым и доступным языком.

2. Западные заимствования: Петр активно заимствует иностранные слова и термины, что подчеркивает его стремление к модернизации России. Например, разговоры о флоте могут содержать морскую терминологию, заимствованную из голландского или английского языков.

3. Архаизмы: Толстой также использует архаизмы, чтобы передать историческую эпоху. Это придаёт тексту определённую атмосферу и помогает читателю лучше понять время, в котором жил Петр I.

4. Диалоги: В диалогах персонажей можно заметить их эмоциональную окраску и мотивацию. Например, когда Петр разговаривает с верными ему людьми, его речь полна решимости и энергии, а когда он общается с противниками реформ, его тон может быть саркастичным или презрительным.

5. Риторические вопросы и восклицания: Эти элементы делают речь Петра более выразительной и подчеркивают его харизму и страсть к делу.

Многообразие языка в этой работе можно рассмотреть через несколько аспектов:

1. Исторический контекст: Толстой использует элементы устной народной речи, а также литературу и документы того времени, чтобы воссоздать атмосферу XVII–XVIII веков. Это позволяет подчеркнуть стилистические особенности эпохи, а также характеры персонажей.

2. Жанровое разнообразие: В трилогии переплетаются элементы драмы, истории, биографии и даже некоторых элементов фантастики. Это разнообразие жанров отражается в языке – от торжественных речей до разговорной лексики.

3. Персонажи и их речевая индивидуальность: каждый из персонажей обладает уникальным стилем речи, который отражает его социальный статус, характер и мысли. Например, язык Петра I отличается прямотой и решимостью, в то время как речь его оппонентов может быть более изысканной или ироничной.

4. Метафоры и символы: Толстой мастерски использует метафоры и символику для передачи глубины тем и настроений. Это обогащает язык произведения и делает его более многослойным.

5. Смещение стилей: В трилогии заметно смещение аристократического языка с простонародными элементами, что создаёт контраст и подчеркивает социальные различия между персонажами.

6. Психологическая глубина: Язык Толстого также пронизан психологизмом – он передаёт внутренние переживания персонажей, их сомнения и стремления, что делает язык более эмоционально насыщенным.

Заключение

В заключении подтверждается, что архаизмы в трилогии А.Н. Толстого играют многогранную роль, выходящую за рамки простого воссоздания языковой среды прошлого. Они являются мощным инструментом в руках автора, способствующим созданию глубокого и многомерного художественного мира.

Исторический колорит и атмосфера эпохи: Исследование показало, что архаизмы эффективно используются Толстым для погружения читателя в атмосферу петровской эпохи. Лексические единицы, вышедшие из активного употребления, такие как "стрельцы", "боярин", "указ", "посольство", "кафтан", "опричник", не просто называют реалии прошлого, но и вызывают ассоциации, связанные с определенным образом жизни, социальными отношениями и политической обстановкой того времени. Автор умело подбирает архаизмы, чтобы передать дух времени, его динамику и противоречия, создавая у читателя ощущение подлинности и исторической достоверности. Примеры употребления архаизмов в описаниях быта, военных действий, придворной жизни и народных гуляний демонстрируют их роль в оживлении прошлого и создании ярких, запоминающихся картин.

Характеристика персонажей: Анализ показал, что архаизмы служат важным средством раскрытия характеров персонажей. Речь представителей разных социальных слоев и поколений отличается использованием специфических архаичных слов, что позволяет автору подчеркнуть их социальный статус, образование, мировоззрение и принадлежность к определенной группе. Например, использование архаизмов в речи старой знати может указывать на их консерватизм и неприятие новых порядков, в то время как их отсутствие или использование в ироничном контексте у других персонажей может свидетельствовать о прогрессивных взглядах или стремлении к модернизации. Архаизмы в речи персонажей становятся маркерами их индивидуальности, помогая создать яркие и запоминающиеся образы.

Классификация и функциональная нагрузка: Проведенная классификация архаизмов по семантическим группам (военная лексика, термины управления, бытовая лексика и т.д.) позволила выявить специфику их употребления в трилогии. Например, обилие архаизмов в военной лексике ("пищаль", "рейтар", "фортеция") подчеркивает важность военных реформ Петра I и его стремление к созданию сильной армии. Архаизмы, связанные с управлением ("воевода", "приказ", "дьяк"), отражают особенности административной системы того времени и процесс ее трансформации. Бытовая лексика ("свинец", "лапти", "кожух") помогает воссоздать картину повседневной жизни различных слоев населения. Анализ функциональной нагрузки каждой группы архаизмов позволил глубже понять их роль в создании целостного художественного образа эпохи.

В целом, исследование подтвердило, что трилогия А.Н. Толстого "Пётр Первый" является ценным источником для изучения функциональных возможностей архаизмов в художественном тексте. Автор продемонстрировал мастерское владение языком, используя архаизмы не только для создания исторической достоверности, но и для углубления психологических портретов персонажей, выражения авторской оценки и формирования у читателя целостного представления об эпохе Петра Великого.

Теоретическая значимость работы состоит в расширении представлений о функциях архаизмов в художественной литературе, особенно в жанре исторического романа. Результаты исследования могут быть использованы для дальнейшего изучения языковых особенностей исторической прозы, а также для разработки методик анализа художественного текста с точки зрения использования устаревшей лексики.

Практическая значимость работы заключается в возможности использования ее результатов в учебном процессе при изучении русской литературы XX века, истории русского языка, стилистики и литературоведения. Материалы исследования могут быть полезны для преподавателей, студентов, а также для всех, кто интересуется творчеством А.Н. Толстого и историей России.

Таким образом, трилогия А.Н. Толстого "Пётр Первый" предстает не только как яркое историческое полотно, но и как уникальный языковой феномен, где архаизмы служат не просто фоновым элементом, а активным средством художественной выразительности, обогащающим смысловое пространство произведения и способствующим глубокому погружению читателя в мир петровской эпохи.

Список литературы:

1. А.С.Пушкин «О романе Юрий Милославский...», «Литературная газета», 1830 г., №5
2. Боровиков, С. Алексей Толстой. – М. : Наука, 1984. – 192 с.
3. Буганов В.И. Петр Великий и его время. – М. : Наука 1989, – 188 с.
4. Василевская, Е.А. Язык и стиль романа А. Толстого «Пётр I» // Русская речь. – 1974. – № 6. – С. 44–51.
5. Виноградов, В. В. О языке художественной прозы. – М. : Наука, 1980. – 360 с.
6. Виноградов, В. С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 176 с.
7. Влахов, С. Непереводимое в переводе. – М. : Высш. шк., 1986. – 416 с.
8. Вороничев, О.Е. О лингвистической типологии устаревших слов // Русский язык в школе. – 2000. – № 3. – С. 34–40.
9. Гафурова, Г. Некоторые особенности воспроизведения колорита эпохи в художественном произведении // Актуальные проблемы теории художественного перевода. – М. : Сов. писатель, 1967. – С. 28–35.
10. Денисов, П.Н. Лексика русского языка и принципы её описания. – М. : Наука, 1993. – 432 с.
11. Диброва, Е.И. Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: в 2 ч. Ч. 1. : Фонетика и орфоэпия. Графика и орфография. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Морфемика. Словообразование. – М. : СЛОВО, 2001. – С. 300–412.
12. Евгеньева А. П. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; 4-е изд., стер. — М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999.
13. Калинин, А.В. Лексика русского языка. – М. : Наука, 1971. – 222 с.
14. Крысин, Л.П. Лексикология русского языка. – М. : Рус. яз., 2001. – 456 с.
15. Крюкова, А.М. А.Н. Толстой и русская литература: творческая индивидуальность в литературном процессе. – М. : Наука, 1990. – 257 с.
16. Ларин, Б.А. Очерки по истории слов в русском языке // История русского языка и общее языкознание. – М. : Наука, 1977. – С. 134–167.
17. Нестеров, М.Н. Русская устаревшая и устаревающая лексика. – М. : Наука, 1998. – 292 с.
18. Нуриддинов Ш.Б. Соотношение реальной жизни и художественной реальности в романе Алексея Толстого «Пётр Первый». Web of Semantics : Journal of Interdisciplinary Science. Vol. 3 No. 6 (2025)
19. Паморозская, Н. И. Роль слов-реалий в создании культурного фона художественного произведения // Лексика и культура. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 1990. – С. 59–62.
20. Поляк, Л.М. Алексей Толстой – художник. – М. : Наука, 1984. – 460 с.
21. Словарь русских историзмов / под ред. Т.Г. Аркадьева, М.И. Васильева, В.П. Проничев и др. – М. : Наука, 2005. – 774 с.
22. Сомов, В.П. Словарь редких и забытых слов. – М. : Наука, 1996. – 678 с.
23. Толстой, А.Н. Пётр Первый. – М. : Современник, 1992. – 774 с.
24. Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка. – М. : Наука, 1972. – 346 с.
25. Шанский, Н.М. Устаревшие слова в лексике современного русского литературного языка // Русский язык в школе. – 1954. – № 3. – С. 27–33.
26. Шишкова В. А. «А. Н. Толстой» («Октябрь», 1945, №3).
27. Шмелёв, Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М. : Наука, 1977. – 392 с.

Муаллиф:

Нуриддинов Шухрат Бахирович - Гулистон давлат университети, Рус тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси.

УДК 372.881

LINGUISTIC MECHANISMS OF BORROWING ECONOMIC TERMS IN THE UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАИМСТВОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

O'ZBEK VA RUS TILLARIDA IQTISODIY TERMINLARNING O'ZLASHISH LINGVISTIK MEKANIZMLARI

Каримова Малика Абди-Хафизовна

Гулистанский государственный университет, 120100. Сырдарьинская область, город Гулистан.

E-mail: mk6122268@mail.com

Abstract. The article examines the linguistic mechanisms of borrowing economic terminology in the Uzbek and Russian languages. The study analyzes lexical, morphological, semantic, and syntactic processes involved in the adaptation of international economic terms. Particular attention is paid to phonetic adaptation, calquing, semantic expansion, and hybrid word formation. The research is based on a comparative and discourse-oriented approach to economic texts. The results demonstrate that globalization, digital transformation, and professional communication significantly influence the integration and standardization of economic terminology in both languages. The findings contribute to the theory of terminology and intercultural professional communication.

Keywords: economic terminology, borrowing, linguistic mechanisms, Uzbek language, Russian language, professional discourse, globalization.

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va rus tillarida iqtisodiy terminlarning o'zlashish lingvistik mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda xalqaro iqtisodiy terminlarning leksik, morfologik, semantik va sintaktik moslashuv jarayonlari ko'rib chiqiladi. Fonetik moslashuv, kalkalash, semantik kengayish hamda gibril so'z yasash jarayonlariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot qiyosiy va diskursiv tahlil usullariga asoslanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, globallashuv, raqamli iqtisodiyot va kasbiy muloqot har ikki tilda iqtisodiy terminlarning integratsiyasi va standartlashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Kalit so'zlar: iqtisodiy terminologiya, o'zlashish, lingvistik mexanizmlar, o'zbek tili, rus tili, kasbiy diskurs, globallashuv.

Введение. Современный экономический дискурс формируется под влиянием процессов глобализации, международной интеграции, либерализации рынков и стремительного развития цифровых технологий. Финансовая система становится частью глобального информационного пространства, где обмен профессиональными знаниями осуществляется в режиме реального времени. В этих условиях язык экономики развивается особенно динамично, отражая изменения в институциональной структуре общества, механизмах управления и финансовых инструментах.

Английский язык в настоящее время выступает главным источником международной экономической терминологии, что обусловлено доминированием англоязычных финансовых центров, транснациональных корпораций и международных организаций. Такие термины, как *compliance*, *fintech*, *risk-management*, *startup*, *digital banking*, быстро распространяются в национальных языках и становятся частью профессионального дискурса. Однако их функционирование в конкретной языковой системе предполагает сложный процесс адаптации, включающий фонетическую, морфологическую, семантическую и прагматическую трансформацию [1].

Для Республики Узбекистан проблема заимствования экономической терминологии особенно актуальна в контексте активных реформ банковской системы, модернизации финансового сектора и внедрения цифровых технологий. Стратегия развития «Цифровой Узбекистан - 2030» и последовательная либерализация валютного регулирования способствовали интеграции национального финансового пространства в международные рынки. В официальных документах Центральный банк Республики Узбекистан, а также в материалах коммерческих банков - Asaka Bank и Kapitalbank - активно используются международные финансовые термины, требующие лингвистической адаптации и нормативного закрепления.

Особую роль в формировании современного экономического дискурса играет банковская сфера, поскольку именно она наиболее чувствительна к международным стандартам финансовой отчетности, цифровым платформам, инновационным платежным системам и инструментам риск-менеджмента. В профессиональной коммуникации банковского сектора наблюдается сосуществование нескольких моделей языкового поведения: прямое заимствование англоязычных терминов, их калькирование, создание национальных эквивалентов, а также гибридные формы, сочетающие элементы разных языков. Это создаёт сложную и динамичную терминологическую систему, требующую научного осмысления [2].

Следует отметить, что русский язык в Узбекистане продолжает выполнять функцию языка межнационального профессионального общения, особенно в сфере финансов и высшего образования. В результате экономическая терминология формируется под двойным влиянием - английского как глобального источника и русского как посредника в трансляции профессиональных понятий. Узбекский язык, в свою очередь, демонстрирует активный процесс национализации терминологии, стремясь к выработке собственных словообразовательных моделей и адаптационных стратегий.

Объект исследования и используемые методы

В качестве объекта исследования взят переход от работы с текстом к работе с языками в виртуальном мире. При исследовании темы использовались сравнительный, теоретический методы - наблюдения, и анализ, дополняя их своей спецификой.

Объект исследования - экономические термины, функционирующие в русскоязычном и узбекскоязычном профессиональном дискурсе. Ключевым аспектом является изучение терминов, используемых в банковской сфере, финансовых отчётах, нормативных документах и образовательных текстах по экономике. Особое внимание уделяется как традиционным экономическим терминам (например, «инвестиция», «депозит», «кредит»), так и новым заимствованиям из английского языка, связанным с цифровой экономикой, финансовыми технологиями и инновационными банковскими услугами (например, *fintech*, *digital banking*, *startup*, *risk management*).

Предмет исследования - лингвистические механизмы заимствования и адаптации экономической терминологии, проявляющиеся на фонетическом, морфологическом, семантическом и словообразовательном уровнях, а также особенности функционирования таких терминов в профессиональном дискурсе.

В работе применялись следующие методы: 1. **Сравнительно-сопоставительный анализ** Позволяет выявить сходства и различия в заимствованных экономических терминах между русским и узбекским языками, определить способы адаптации и интеграции иностранных единиц. 2. **Дискурсивный анализ экономических текстов** Применяется для изучения функционирования терминов в профессиональной коммуникации, выявления языковых норм и стратегий передачи экономических понятий в банковской сфере. 3. **Структурно-семантический анализ** Используется для изучения морфологических и семантических преобразований заимствованных терминов, включая калькирование, семантическое расширение и образование гибридных конструкций. 4. **Метод компонентного анализа** Применяется для декомпозиции терминов на составные компоненты и выявления структурных моделей заимствования, а также для систематизации терминологического фонда. 5. **Элементы корпусного анализа** Позволяют исследовать частотность употребления заимствованных терминов в реальных экономических текстах, определить контекстуальные паттерны и степень интеграции терминов в профессиональный дискурс.

Материалом исследования послужили: нормативные акты и отчёты Центрального банка Республики Узбекистан; финансовые отчёты и публикации коммерческих банков Asaka Bank и Kapitalbank; учебные пособия и программы по

экономике; аналитические статьи и медиа-материалы, посвящённые развитию банковской и цифровой экономики в Узбекистане.

Расширенное использование этих методов позволило комплексно изучить процессы заимствования, определить закономерности адаптации терминов и выявить специфику функционирования экономической терминологии в условиях двуязычного (русский–узбекский) и трёхязычного (английский–русский–узбекский) взаимодействия.

Полученные результаты и их анализ

В ходе исследования были выявлены основные механизмы заимствования экономической терминологии в узбекском и русском языках, а также особенности их функционирования в банковском дискурсе. Анализ показал, что заимствование происходит комплексно, с участием фонетических, морфологических, семантических и словообразовательных процессов, что отражает как глобальные тенденции, так и национальные языковые особенности.

1. Фонетическая и графическая адаптация. Наиболее часто встречающимся механизмом заимствования является фонетическая и графическая адаптация [3]. Иностранные термины подвергаются модификации под фонетические и орфографические нормы русского и узбекского языков, что позволяет сделать их более понятными и употребимыми в профессиональном дискурсе.

Примеры фонетической адаптации:

- *marketing* → маркетинг / marketing
- *bank* → банк / bank
- *auditing* → аудит / auditing
- *leasing* → лизинг / leasing

В русском языке заимствования обычно проходят процесс кириллической адаптации: сохраняется оригинальная структура слова, но изменяется его графическое оформление и произношение, например, *leasing* → «лизинг», *start-up* → «стартап». В узбекском языке наблюдается вариативность: термины могут использоваться как в латинице, так и в кириллице, а также параллельно с кальками на национальном языке. Например, *digital banking* может встречаться как «digital banking», «raqamli banking» или «raqamli bank xizmatlari».

Фонетическая адаптация тесно связана с привычками носителей языка и профессиональными нормами: часто предпочтение отдается форме, наиболее удобной для устной и письменной коммуникации в банковской сфере [4]. При этом заимствованные термины, прошедшие фонетическую адаптацию, быстрее входят в активный лексический запас специалистов.

2. Морфологическая адаптация. Иностранные экономические термины интегрируются в систему словообразования национальных языков. В русском языке чаще всего формируются производные прилагательные и существительные с использованием традиционных суффиксов:

- инвестиция → инвестиционный
- менеджмент → менеджерский
- аудит → аудиторский

В узбекском языке заимствования подвергаются морфологической аффиксации с использованием национальных словообразовательных элементов:

- *kredit* → kreditlash (кредитовать)
- *investitsiya* → investitsiyaviy (инвестиционный)
- *monitoring* → monitoring qilish (проводить мониторинг)

Таким образом, морфологическая адаптация способствует интеграции терминов в синтаксические и словообразовательные структуры языка, что повышает их функциональность и позволяет использовать их в профессиональных текстах, документах и отчетах.

3. Калькирование. Структурное калькирование является одним из ключевых механизмов заимствования, особенно для сложных английских терминов [5]. Оно позволяет сохранить смысловую структуру термина, при этом создавая национальный эквивалент, удобный для восприятия.

Примеры калькирования:

- *human capital* → человеческий капитал / inson kapitali
- *shadow economy* → теневая экономика / yashirin iqtisodiyot
- *digital economy* → цифровая экономика / raqamli iqtisodiyot
- *risk management* → управление рисками / tavakkalchilikni boshqarish

Калькирование особенно востребовано в образовательных и нормативных текстах, где необходимо сохранить точность термина, но при этом сделать его доступным для национальных пользователей.

4. Семантическая трансформация. Некоторые заимствованные термины получают дополнительное значение в национальном контексте, расширяя или уточняя их смысл.

Примеры:

- термин *кластер* в узбекской экономике стал обозначать не только объединение предприятий по отрасли, но и территориальные промышленные объединения, что отражает особенности национальной экономической политики;
- термин *стартап* в узбекском контексте часто включается в официальные программы поддержки инноваций, получая оттенок «инновационный проект» (*innovatsion loyiha*);
- *digital wallet* может трактоваться как «цифровой кошелек» в международном значении, но в банковских документах Узбекистана дополнительно уточняется как «электронный платежный инструмент».

Семантическая трансформация позволяет адаптировать термин под конкретные условия национального экономического и социального контекста, сохраняя при этом связь с международной терминологией.

5. Гибридные образования. В банковской и финансовой практике активно формируются гибридные конструкции, объединяющие иностранные элементы и национальные аффиксы:

- бизнес-режа (business plan + узбекское слово «режа»)
- IT-компания (английское IT + русское «компания»)
- startup-loyiha (стартап + узбекское «loyiha» - проект)

Гибридные термины отражают высокую динамику профессионального языка, быстрые изменения в финансовых технологиях и необходимость точной передачи понятий для практической деятельности [6].

Общий анализ. Анализ показывает, что в русском языке адаптация терминов чаще происходит через морфологическую интеграцию, где важна согласованность с грамматическими нормами языка. В узбекском языке распространена вариативность форм, при которой термин может существовать одновременно в оригинальной форме, кальке и национальном эквиваленте [7]. Это обеспечивает гибкость профессионального дискурса и ускоряет процесс интеграции новых понятий, особенно в условиях цифровой трансформации банковской сферы.

В совокупности выявленные механизмы - фонетическая адаптация, морфологическая интеграция, калькирование, семантическая трансформация и гибридные образования - формируют комплексную систему заимствования экономических терминов, обеспечивая их функциональность и понятность в профессиональном контексте.

Вывод. Проведённое исследование позволило выявить и систематизировать основные механизмы заимствования экономических терминов в узбекском и русском языках, а также определить их специфику функционирования в банковском и финансовом дискурсе.

Результаты показали, что ключевыми механизмами заимствования являются: 1. **Фонетическая и графическая адаптация**, позволяющая сделать термин более удобным для произношения и написания в национальных языках. 2. **Морфологическая интеграция**, благодаря которой заимствованные термины включаются в систему словообразования, образуя производные существительные, прилагательные и глаголы. 3. **Калькирование**, обеспечивающее точную передачу смысла сложных терминов через структурные эквиваленты в национальном языке. 4. **Семантическая трансформация**, позволяющая уточнять и расширять значение терминов в зависимости от специфики национального экономического и социального контекста. 5. **Гибридное словообразование**, отражающее сочетание иностранных элементов и национальных аффиксов для адаптации терминов в профессиональном дискурсе.

Анализ показал, что в русском языке адаптация экономических терминов чаще осуществляется через морфологическую интеграцию, при этом сохраняется стабильность и единообразие форм, соответствующих грамматическим нормам языка. В узбекском языке наблюдается высокая вариативность форм: термин может существовать одновременно в оригинальном виде, в форме кальки и в виде национального эквивалента. Это обеспечивает гибкость профессионального дискурса и ускоряет интеграцию новых понятий, особенно в условиях цифровой трансформации банковской и финансовой сферы.

Особое внимание было уделено **банковскому сектору Узбекистана**, где заимствованная терминология отражает международные стандарты финансовой отчётности, инновационные технологии и цифровизацию услуг. Примеры гибридных терминов, таких как *startup-loyiha*, *IT-компания*, *digital banking*, демонстрируют динамику профессионального языка и необходимость точной передачи понятий для успешного функционирования финансовых институтов.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных данных для:

- разработки учебных и методических материалов по экономической лингвистике и терминоведению;
- стандартизации терминологии в банковской и финансовой документации;
- подготовки специалистов, способных эффективно работать в многоязычном профессиональном дискурсе.

Научная новизна работы состоит в комплексном изучении механизмов заимствования экономических терминов в условиях трёхязычного взаимодействия (английский - русский - узбекский), а также выявлении специфики функционирования этих терминов в банковской сфере Узбекистана.

Перспективы дальнейших исследований включают: 1. Разработку единых стандартов перевода и адаптации экономических терминов для профессиональных документов; 2. Создание специализированного электронного терминологического корпуса экономической и банковской лексики; 3. Изучение влияния цифровизации и глобализации на динамику профессионального дискурса; 4. Формирование методических рекомендаций для преподавания экономической лингвистики и межкультурной коммуникации в банковской сфере.

Таким образом, заимствование экономической терминологии является многоплановым процессом, тесно связанным с глобальными экономическими процессами, национальной языковой политикой и профессиональными потребностями банковского сектора. Установленные закономерности могут служить основой для дальнейшего совершенствования профессиональной коммуникации и повышения качества образовательных программ в области экономики и финансов.

Литература:

1. Лейчик В.М. Теория терминологии. - М.: ЛКИ, 2009.
2. Гринёв-Гриневиц С.В. Терминоведение. - М.: Академия, 2008.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград, 2002.
4. Швейцер А.Д. Теория перевода. - М.: Наука, 1988.
5. Wüster E. Introduction to the General Theory of Terminology and Terminological Lexicography. - Vienna, 1979.
6. Swales J. Genre Analysis. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
7. Van Dijk T.A. Discourse and Context. - Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Автор:

Каримова Малика Абди-Хафизовна - Гулистанский государственный университет, преподаватель кафедры «Дистанционного образования».

UO'K 811.512.133'36'/37

FUNCTIONAL-SEMANTIC FEATURES OF THE CATEGORY OF TENSE IN THE UZBEK LANGUAGE

ZAMON KATEGORIYASINING O'ZBEK TILIDAGI FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Shayzakov G'ulom Muxtarovich

Gulistan State University, 120100. Sirdarya region, Gulistan city, 4th-microregion.

E-mail: gulomjonshayzakov@gmail.com

Abstract. Traditional Uzbek linguistics bases its conclusions on the models of Russian linguistic schools. The tense category in the Uzbek language is considered equivalent to the morphological category “*время глагола*” in Russian. It is worth noting that the tense systems of both Russian and Uzbek exhibit structural symmetry: in both languages, affixal modifications are used to form the past and present tenses. In Uzbek, the present tense form is formally identical to the future tense, and their meanings are distinguished only through contextual interpretation. In Russian, however, the future tense is expressed through the future form of the auxiliary verb *быть* (“to be”). In this regard, both Uzbek and English traditional linguistics tend to confine the analysis of tense meaning strictly within the framework of the corresponding morphological category, thereby overlooking broader semantic and contextual dimensions.

Keywords: perfectivity, imperfectivity, continuity, repetitiveness, potentiality, ability, functional-semantic field, category, aspectuality

Annotatsiya. An'anaviy o'zbek tilshunosligi o'z xulosalarini rus lingvistik maktablari andozalariga asoslaydi. O'zbek tilidagi zamon kategoriyasi rus tilining *время глагола* morfologik kategoriyasiga teng ko'riladi. Ta'kidlash joizki, rus va o'zbek tillarining zamon kategoriyasi struktur simmetriyaga ega. Har ikki tilda ham affiksalar o'zgarishlar o'tgan va hozirgi zamonni hosil qiladi. O'zbek tilida hozirgi zamon shakli kelasi zamonga shakldosh, ularning ma'nosi faqat nutq kontekstida anglashiladi. Rus tilida esa *быть* fe'lining kelasi zamon shakli ushbu ma'noni anglatishga xizmat qiladi. Shu asnoda o'zbek va ingliz an'anaviy tilshunosligi zamon ma'nosi tadqiqini ayni nomdagi morfologik kategoriya doirasida chegaralaydi.

Kalit so'zlar: to'liqlilik, noto'liqlik, uzluksizlik, takroriylik, qodirlik, funktsional-semantik maydon, kategoriya, aspektuallik.

Аннотация. Традиционное узбекское языкознание основывает свои выводы на моделях русских лингвистических школ. Категория времени в узбекском языке рассматривается как эквивалент морфологической категории «*время глагола*» в русском языке. Следует отметить, что системы времени в русском и узбекском языках обладают структурной симметрией. В обоих языках аффиксальные изменения формируют прошедшее и настоящее время. В узбекском языке форма настоящего времени омонимична форме будущего времени, и их значения различаются только в речевом контексте. В русском языке для выражения этого значения служит форма будущего времени вспомогательного глагола *быть*. В связи с этим традиционное узбекское и английское языкознание ограничивает исследование значения времени рамками одноимённой морфологической категории.

Ключевые слова: завершённость, незавершённость, непрерывность, повторяемость, способность, функционально-семантическое поле, категория, аспектуальность.

Kirish. O'zbek tilida zamon kategoriyasini faqat morfologik shakllar doirasida talqin qilish uning nutqdagi barcha ma'no imkoniyatlarini to'liq ochib bermaydi. Zamon ma'nosi ko'pincha temporallik, aspektuallik, payt ko'rsatkichlari va kontekstning o'zaro ta'siri asosida yuzaga chiqadi. Shu bois mazkur tadqiqotda o'zbek tilidagi zamon kategoriyasining funktsional-semantik xususiyatlari, uning nutqiy voqelanishi hamda boshqa ma'no qatlamlari bilan munosabati tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tavsifiy, funktsional-semantik, kontekstual va qiyosiy metodlardan foydalanildi. O'zbek tilidagi zamon shakllari ularning aspektual ma'nolari va nutqiy qo'llanishi misollar asosida o'rganildi. Zarur o'rinlarda zamon ma'nosining aniqlanishida leksik vositalar hamda kontekstning roli ham hisobga olindi.

Natijalar. Tillar bir-biridan tizman, tarkiban, ifoda shakllari va uslublariga farq qilsa-da ularni ma'no, mohiyat birlashtirib turadi. Jumladan, inliz va o'zbek tillarida temporallik funktsional-semantik maydoni mavjudligi, ikki tildagi paradigmalar bir-biridan struktur jihatlariga ko'ra farqlansa ham mohiyatan bir xil gipersemaga ega ekanligi bu fikrni yaqqol dalillaydi. Faqat, o'zbek tilidagi temporallik hodisasiga nisbatan tilshunoslik xulosalari turlicha. Xususan, tilshunos olim Sh.Iskandarova temporallikni paradigma emas, semantik kategoriya deb nomlaydi va quyidagicha izohlaydi: “temporallik semantik kategoriya bo'lib, u inson tomonidan so'zlovchi nutqi momentiga yoki boshqa hisob nuqtasiga nisbatan belgilanaётgan vaziyatlar va ularning elementlarini qabul qilish hamda anglashni ifodalaydi” [1, 121] Boshqa manbalarda temporallik funktsional-semantik maydon ekanligiga ishora qilgan holda maydon yadrosini zamon kategoriyasi egallashi ta'kidlanadi. [2, 71] Mavzu doirasida olib borilgan tadqiqotlar temporallik va aspektuallikni bir-biriga yondosh paradigma yoki kategoriyalar sifatida tahlil qiladi. Maydon elementlarini deytik birliklar sirasiga qo'shib “voqeahodisa, vaziyatlarning sodir etilayotgan vaqtiga aniqlik kirituvchi” [3, 16] deb ta'riflaydi. Darhaqiqat, aspekt va temporallik bir-birini taqazo qiluvchi, chambarchas bog'liq fenomenlardir. Zero bir tomondan harakat, holatning tugallanish, davomiylik, boshlanish, oniylik, takroriylik kabi tarz (tus) semalari tarkibida o'tgan, kelasi, hozirgi zamonda ro'y berishi emasi ham mutlaqo mavjud bo'ladi. Shuningdek, o'tgan zamonda sodir bo'lgan ish-harakat yoki yuzaga kelgan holat ma'nosida uning tugallanish, to'liqlilik, oniylik kabi ma'nolari, hozirgi zamonda esa davomiylik, tugallanmaganlik mikrosemalari, kelasi zamon vositasida sinash, qodirlik, boshlanish kabi tarz ma'nolari anglashilishi ma'lum. Aspektuallik istilohi o'zbek tilida tarz ma'nosiga teng. Ingliz tilida morfologik, sintaktik va leksik birliklarning tarz ma'nolari, tarz ma'nosini voqelanitirishda pragmatik vositalarning roli haqida qator tadqiqotlar olib borilgan. [4, 142] Biroq tahliliy-tavsifiy xarakterga ega ushbu ishlarda aspektuallikning semantik tarkibi haqida tafsilotli xulosalarni kuzatmaymiz. Ma'lum, harakatning tarz ma'nosi, holatdagi tus semasi turlari huddi narsa-buyum, kishilar sifatlovchilari kabi cheksiz bo'la oladi. Shu bois o'zbek tilida tarz ma'nosini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlarda tarz maydoni semantik jihatdan ochiq tizim ekanligi ta'kidlanadi. Shunga qaramay nutqda eng faol voqelanuvchi tarz ma'nolari alohida ajratilgan. Masalan, O.Shukurov fe'llarning boshlanish, davomiylik, tugallanish, sinash kabi asosiy ma'nolarini belgilab quyi pog'onada ushbu semalar to'liqlilik, noto'liqlik, uzluksizlik,

takroriylik, qodirlik kabi emalarga ajralishini asoslaydi. [5, 22] Sanab o'tilgan ma'nolar esa tarz va zamon bilan qanchalar bog'liq, bir-birini to'ldirib, mazmunan mustahkamlovchi maydon ekanligini dalillaydi.

O'zbek tilida temporallik yadrosi zamon kategoriyasini qamrab oladi. Binobarin grammatik zamon kategoriyasiga berilgan ta'riflar ham temporallik mazmuniga uyqashligi ma'lum. Xususan, formal tilshunoslikda "grammatik zamon harakatning nutq momentiga munosabatini ifodalaydi" [6, 475] deb izohlanadi. Struktur tilshunoslik bu ta'rifni boyitib «payt valentligiga ta'sir etish orqali kesimni shakllantirishda ishtirok etish va undan anglashilgan voqelikning nutq momentiga munosabatini ifodalash zamon kategoriyasiga xos xususiyatdir» deya ta'kidlaydi. [7, 208] Shu ikki izohni umumlashtirib temporallik maydoni ta'rifini shakllantirish mumkin. Ya'ni temporallik harakat-holat sodir bo'lishi va buning so'zlovchi nutqiy momentiga nisbatan munosabatidir. Bu izoh maydonning semantik yadrosidagi gipersemani aniqlashtiradi. Maydonning funtsional yadrosidan esa zamon kategoriyasi o'rin oladi. O'zbek va ingliz tili zamon kategoriyasi qiyosida o'ziga xos parallellik ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, ingliz tilida kelasi zamon ma'nosi modal fe'llar vositasida ifodalanganligi bois formal tilshunoslik ingliz tili faqat hozirgi va o'tgan zamon shakliga ega degan xulosani ilgari suradi. O'zbek tilida esa hozirgi va kelasi zamon shakllari bir xil, farq faqat nutq konteksti yoki yondosh zamon ko'rsatkichlari, jumladan, payt ravishlari vositasida anglashiladi. Bundan kelib chiqadiki, o'zbek tilida ham kelasi zamonni anglatadigan alohida shakl mavjud emas. Demak temporallik maydonining funtsional yadrosini ikki shakl tashkil etadi, hozirgi zamon shaklida vazifaviy polisemiya kuzatiladi:

O'tgan	<i>Kecha jurnalga mavzularni yozdim. Ota-onalar majlisi kechga yaqin tugadi. Mehmon keladi deb hovlini tozaladik.</i>
Hozirgi	<i>O'zbek mumtoz adabiyoti bilan tanishamiz. Korxona mutasaddilari xisobotlarni ko'zdan kechiradi. Savdo markazi bayram tadbiri o'tkazadi.</i>
Kelasi	<i>Ertaga birinchi reys bilan Toshkentga uchamiz. Kelasi chorakda oziq-ovqat maxsulotlari narxini tushiradi. Nashriyot kuzda eng yirik tarjima lug'atini sotuvga chiqaradi.</i>

Kelasi zamon ma'nosi maqsad affiksi, yoki maqsad fe'li vositasida ham ifodalanishi mumkin. Lekin bu qurilma ish-harakat bajarilishi ko'zda tutilgani, rejalashtirilganini bildiradi. Uning ma'nosidan yuqoridagidek ish-harakat sodir bo'lishi muqarrar, aniq degan ma'no anglashilmaydi. Bu esa – *moqchi* affiksi bilan yasaladigan maqsad fe'li kelasi zamonni muayyan darajada noaniq, kuchsiz ifodalashdan dalolatdir. Masalan: *Ertaga oliygohga bormoqchiman. Magistratura bosqichini chet elda o'qimoqchiman.* Kelasi zamon gumon fe'lida esa ish-harakatning sodir bo'lish ehtimoli yanada pasayadi: *Batafsil, yotig'i bilan gapirsang ahvolingni tushunar. Balki yuragi yumshab yordam berar.* -*Moqchi* shaklidan so'ng edi ko'makchisi qo'shilishi bilan o'tgan zamondagi maqsadni ifodalash mumkin: *Jahling chiqmasin deb telefoningni o'zim tuzatib qo'yimoqchi edim. Ovora bo'lmanglar deb aytmasdan kelmoqchi edik.* Ingliz tilida esa bu ma'no modal fe'l *would* yoki *would have* va asosiy fe'l tarkibidagi affiksial o'zgarish-ablaut xisobiga amalga oshiriladi. Shuningdek, ushbu ma'noni ifodalash uchun *wished to + verb* birikuvidan foydalanish mumkin. Anglashilganidek, ingliz tilida o'tgan zamon maqsadini ifodalash uchun vositalar bittaga ko'p. O'zbek tilida -ar + edi birikuvi o'tgan zamonda muntazam takrorlangan harakat, yoki shart maylini anglatadi. Ingliz tilida o'tgan zamonda muntazam takrorlanuvchi ish-harakatni ifodalashga *used to+verb infinitive*, ayni shunday holatni anglatish uchun *would+verb infinitive* qo'llanadi. O'zbek tilida bunday semantik-uslubiy bo'linish kuzatilmaydi.

O'zbek tilida ham tugallangan va davomiy zamon shakllari mavjud. Ingliz tilidan farqli o'laroq o'zbek tilida hozirgi va o'tgan davomiy zamon shakli affiks vositasida yasaladi. Kelasi zamon davomiyligi esa fe'lga qo'shilgan -(*ayot*)gan,kan, qan affiksi va shaxs-son qo'shimchasini olgan bo'lmoq fe'li sintetik-analitik qo'shilmadan yasaladi:

O'tgan	<i>Senga hushxabar etkazaman deb kelayotuvdim. Momo hayitgacha ulguray deb kechalari bilan qiroat qilayotuvdi. Maktab hovlisi etagida Muslima dugonasini tasallilab ovutayotuvdi.</i>
Hozirgi	<i>Singlimni bir ziyorat qilib diydoringa to'yish uchun qirlar oshib kelyapman. Hafta bo'yi ishlagan kelin dam olish kuni ham bekor o'tirmay tikish qilyapti. Bosma gazetalar o'rnini onlayn axborot platformalar egallab boryapti.</i>
Kelasi	<i>Ertaga tushdan keyin poezdda do'stlar bilan hangomlashib ketayotgan bo'laman. Imtixon o'tgach hozirgi havotiring va qo'rquvingni eslab kulayotgan bo'lasan. Kelasi yil shu paytda ariq bo'yidagi yangi ayvonda salqinlayotgan bo'lamiz.</i>

Xulosa. Tahlil natijalari o'zbek tilida zamon kategoriyasi faqat grammatik shakl emas, balki temporallik maydonining markaziy usuri ekanini ko'rsatadi. Uning mazmuni aspektual semalar, payt ko'rsatkichlari va nutq konteksti bilan birgalikda aniqlanadi. Demak, zamon hodisasini funksional-semantik yondashuv asosida o'rganish o'zbek tilidagi vaqt munosabatlarini chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bybee, J. L., Perkins, R., & Pagliuca, W. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. Chicago; London: University of Chicago Press, 1994.
2. Comrie, B. Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge, 1976. – 142 p.;
3. Comrie, B. Tense. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
4. Dahl, Ö. Tense and Aspect Systems. Oxford: Basil Blackwell, 1985.
5. Smith, C. S. The Parameter of Aspect. 2nd ed. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1997. doi:10.1007/978-94-011-5606-6.

6. Ахмедов, Р. Ш. Историческая проблематика цикла романов «Академия» Айзека Азимова. *Universum: филология и искусствоведение*, 140(2), 40-44.
7. Боймирзаева, С. Матн мазмунида темпораллик семантикаси. – Тошкент: ЎзМЭ, 2009.
8. Искандарова, Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 121
9. Коклянова, А. А. Категория времени в современном узбекском языке. Москва: Изд-во АН СССР, 1963.
10. Кононов, А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960.
11. Мирсанов, Ф. Аспектуаллик ва темпораллик мазмуни ифодасининг когнитив-прагматик асослари. Филол.фан.док.дисс автореф. – Т.: 2019. – Б. 16
12. Сайфуллаева, Р., Менглиев, Б., Бокиева, Г., Курбонова, М., Юнусова З., Абузалова, М. Ҳозирги ўзбек тили. –Тошкент: 2007 – Б. 208.
13. Ҳожиев, А. Фелл //Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. –Т.: Фан, 1975, – Б. 475
14. Шукуров, О. Ҳаракат тарзи шакллари парадигмаси. Филол. фан. номз. дисс автореф. – Самарқанд: 2005. –22 б.

UDK: 811.512.133-2

ARTISTIC AND AESTHETIC ASPECTS OF USMON AZIM'S LYRICS

USMON AZIM LIRIKASINING BADIY-ESTETIK QIRRALARI

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛИРИКИ УСМОНА АЗИМА

Egamov Umidjon Shavkatovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: umidjon86egamov@gmail.com

Annotation. The article discusses the extensive work carried out in world and Uzbek linguistics on the poetics, linguopoetics, structure, vocabulary, and a number of speech communicative units of artistic text. In addition, the linguopoetic features of Usmon Azim's poetry, in particular, the collection of linguistic units used in the poet's poetry, rhyme, meter, synonyms and antithesis, and the placement of form-related units, are given special attention.

Key words: Linguopoetics, phonopoetics, morphophonetics, phonetic structure, syllable, rhythm, poetic structure, rhyme forms

Annotasiya. Maqolada jahon va o'zbek tilshunosligida badiiy matn poetikasi, lingvopoetikasi, strukturasi, leksikasi va qator nutqiy kommunikativ birliklar borasida keng ko'lamli ishlarni olib borilishi haqida fikr-mulohaza yuritilgan. Shuningdek, Usmon Azim she'riyatining lingvopoetik xususiyatlari xususan, shoir she'riyatida qo'llanilgan lisoniy birliklar yig'indisi, qofiya, vazn, ma'nodosh va antiteza, shaklga oid birliklarning joylashuv segmentlariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Lingvopoetika, fonopoetika, morfofonetika, fonetik struktura, bo'g'in, ritm, she'r tuzilishi, qofiya shakllari

Аннотация. Особое внимание уделяется лингвопоэтическим особенностям поэзии Усмона Азима, в частности, совокупности языковых единиц, используемых в поэзии поэта, рифме, размеру, синонимам и антитезам, а также расположению единиц, связанных с формой. Имя, в частности, совокупности языковых единиц, используемых в поэзии поэта, рифме, размеру, синонимам и антитезам, а также расположению единиц, связанных с формой.

Ключевые слова: лингвопоэтика, фонопоэтика, морфофонология, фонетическая структура, слог, ритм, структура стихотворения, формы рифмы

Kirish. Jahon tilshunosligida keyingi yillarda olib borilayotgan tadqiqotlarning aksariyati badiiy matn poetikasi, lingvopoetikasi, strukturasi, leksikasi va qator nutqiy kommunikativ birliklar borasida keng ko'lamli ishlarni qamraydi. Tilning struktur-semantikasi, lingvopoetik xususiyatlar sajiyasi yangi-yangi monografik tadqiqotlarning yuzaga kelishiga zamin yaratmoqda. Xususan, she'r tabiatidagi lisoniy birliklar yig'indisi, qofiya, vazn, ma'nodosh va antiteza, shaklga oid birliklarning joylashuv segmentlari olimlar diqqatini o'ziga jalb qilmoqda.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida Usmon Azimning barcha she'riy to'plamlari, muallifning shaxsiy arxividagi shoir ijodiga doir manbalar, asosan, 1996- yil nashr etilgan saylanmasi olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, kontekstual, kompleks va funksional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Lingvopoetika til bilan adabiy matn orasida turuvchi soha bo'lib, ko'proq shoir yoki ijodkor (yozuvchi)ning so'z qo'llash mahorati, iste'dodini kashf qilishga qaratilgan bo'ladi. "Lingvopoetika" atamasining talqin doirasi anchayin kengayib, tilshunoslik va adabiyotshunoslikning ajralmas bir qismiga aylanib ulgurdi. Chunki badiiy matnning estetik qiymati undagi so'zlarning joylashuv tartibidan, ma'no anglatish xususiyatlarini ham o'z ichiga qamraydi.

Dunyo tilshunosligida lingvopoetik, lingvomadaniy tushunchalar yangi sohalaridan biri ekanligini e'tirof etish joiz. Unda "til faktlarini ham, lisoniy, poetik xususiyatlarini ajratish o'rta tashlanishi lozim bo'lgan lingvopoetik g'oyalarni shu atama doirasidagi ilmiy qarashlar bilan mustahkamlash, ayni paytda ushbu ilmiy qarashlarni badiiy asar materiallari asosida lingvopoetik metodologiya bilan tahlil qilish, lingvistik birliklar zimmasiga yuklatilgan poetik vazifalarni ajratish yo'nalish mazmunini ko'rsatish uchun asos bo'ladi".[1,4] Demak, lingvopoetik tadqiqotlar o'rganish metodlari ikki va undan ortiq sohalar qamrovi doirasida amalga oshirilishi sinalgan hodisadir.

F. de Sossyuyerning haqli ravishdagi e'tirofida ham "*Har bir matn zamirida til tizimi yashaydi*" [2,12] kabi nazariy qarashlari yuqoridagi muammolarning aniq yechimiga asos ekanligidan shahodat beradi. Demak, lingvopoetikaning mohiyatida tilning tizimli moslashuvchanligi, su'niy kirib qolmasdan aniq obraz va g'oyani tashuvchi formalarga mantiqiy rug'u berish muhimligi tushuniladi. Inson ongidagi, tafakkuridagi hali yuzaga chiqmagan his va tuyg'u, kechinma – pafos tarzida namoyon bo'ladi. She'rdagi ritm, qofiya, turoq, vazn va obrazlilik lingvopoetik unsurlarning sistembutunlikda namoyon bo'lishini ta'min etadi. Ayniqsa, matn tadrijiy takomilida yuzaga chiqayotgan har qanday tovush (fonema) she'riy misralarning ritmiy intonasiyasini uyg'unlashtirib, shoir poetik olamini

to'laqlonli "kashf" etishga ikmon beradi. Tilshunos M.Yo'ldoshev yozishicha: "Tilning estetik vazifasi butun o'ziga xosligi va murakkabligi bilan, albatta, kommunikativ vazifani ham transformasiya qilgan, badiiyat manfaatlariga to'lasicha xizmat qildirgan holda bevosita badiiy nutqda namoyon bo'ladi. Umumxalq tilidagi barcha birliklar badiiy tilda u yoki bu darajada estetik qimmat kasb etadi".[3,5] Darhaqiqat olimning fikrlarini Usmon Azim she'riyatiga muqoyasa qilsak, masala mohiyati yanada oydinlashadi. Deylik shoirning she'rlarida sarbast va oq (harora) vazni, barmoq vaznining nisbatan erkin she'rga yaqin takomili qabarib ko'rinadi:

*Surat parchasini yerdan ko'tardim,
Bir ko'z boqar edi menga alamkor.
Toshkent bog'larida xazon tutardi,
Darxtilar ortida kezardi g'ubor.
Surating parchasi ketdi men bilan*

*Va tunda tushundim...
Bu bechora ko'z
Kimgadir jimgina "sevmayman" degan
Kurashu og'riqlar ichida beso'z.[4,97]*

Usmon Azimning lirik qahramoni o'ta isyonkor odam! Uning "Surat parchasi haqida doston" she'rida lirik qahramonning kayfiyati – birgina parcha (yirtilgan surat)ni ko'rib iztirob chekadi. She'rdagi fonetik, leksik va grammatik birliklar mohiyatida she'r kompozitsiyasi o'z aksini topgan. Ayniqsa, ikkinchi misradagi "alamkor", "g'ubor" so'zlari o'zaro qofiyadosh bo'lib, she'riy nutqning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilmoqda. O'zbek tilida – alamkor so'zi (**kor** shaxs ot yasovchi qo'shimcha)dan shoir yangi ma'noni kashf qiladi. **Alam** – so'zi hozirgi kunda ruhiy azoblanishni tushunchani anglatadi. Qiynalgan, ezilgan odamni alam va uqubat tortgan degan ifodada ayonlashadi. **Kor** – shaxs oti yasovchi qo'shimchalar sirasidan bo'lib, uchinchi misradagi – **g'ubor** so'zi bilan o'zaro qofiyalanadi. Demak, U.Azimning she'rlaridagi lingvopoetik xususiyatlar semalar (muhabbat va ayriliq)ni ifodalovchi birliklarni anglashga keng yo'l ochadi. Shuni qayd etish joizki, she'r ruhiyatida (syujeti va kompozitsiyasida) suratni anglatuvchi qator tashbehtar, obrazlar o'z tajassumini topganki, balladaning mazmun-mohiyatida namoyon bo'ladigan – alamkor, hijron olvida qovurilayotgan, qayg'u va hasratini tunga nola qilayotgan oshiq obrazi qabarib ko'rinadi. Mana shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, leksik birliklarning, sistmebutunligi inson iroda yo'nalishini ham anglashga imkon beradi. Surat allaqachon yirtib, bog' ichiga sochib yuborilgan alamlardir demoqda. Atigi birgina parchasini o'zi bilan olib ketayotgan shoir tunda mijja qoqmasdan (bedorlikda) o'sha ko'zlar (surat) bilan suhbatlashib, beso'z muloqot qilib tongni qarshilaydi. Lirik qahramonning monologik nutqi so'zlarni "keskir va qayrab" ishlashtirish uslubiy birliklarda yanada tiniqlashadi. Shoir ayni shu jihatdan olib qaraganda, ruhiy iztiroblari "mung" bilan o'ralgan. Qorong'ulikdan najot axtarib, yor vasli ilinjida achchiq haqiqatlarini bayon qilganligida deb tushunish mumkin.

Lingvistika va poetika o'rtasidagi olimlar tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar bahs-munozaralarga qariyb bir asrdan oshdi. Bu bahslar joriy kunda ham davom etib kelmoqda. Biror bir to'xtamga kelingani ham yo'q. Shunday bo'lsa-da, aniq yo'l ko'rsatuvchi yechim deya lingvistika va poetika o'rtasidagi yechimni tartiblashtiradigan eng maqbul soha – lingvopoetikadir. Biz ayni shu jihatdan masalaning mohiyatini ajratib tadqiq qilish imkoniga egamiz. XX asrning ibtidosida yuzaga kelgan alohida soha sifatida qaralgan lingvopoetika jadid yozuvchi va shoirlarini, 70-yillarda U.Azim avlodining asarlarini, hozirgi o'zbek she'riyatida modernizm yoki realizm oqimi namoyondalarini sistmebutunlikda tadqiq qilish muammoning ildizlariga kirib borishni taqozo etmoqda. Sh.Toshxo'jayeva bu haqda quyidagi mulohazalarni bayon qilganligi yuqoridagi talqinlarni quvvatlashga imkon beradi: "Bundan ko'rinib turibdiki, lingvistika uchun poetika yoki poetika uchun lingvistikaning roli o'rtasidagi aqliy va mental bo'linish bilan muammo hal bo'lmashligi hamda poetika va uslubshunoslik tushunchalari aniq bo'lmaganligi ifodalanmoqda. Poetik tilning tizimli tasviri lingvistik mantiq yoki lingvistik siyosat, shuningdek, lingvistik poetikaning mavjud bo'lmaganligi haqidagi nazariy qarashlarni bartaraf etishi mumkin". [1,49] Demak, har qanday til birliklarini nazariy jihatdan asoslashga urinish (statik yoki analitik) sathlarni bir qadar mavhumlashtiradi. She'rdagi ruhoniy borliq bilan shaxsiy kuzatish ijtimoiy dardning salmog'i bilan tengligini idroklaydi. Shuning uchun ham lingvistik talqin matn pozitsiyasida silliqilanib, ba'zi o'rinlarda tahrir tamoyilad o'zgarishi mumkin. Ijodkorning – fonetik, leksik, gramatik, stilistik so'z qo'llashi, ma'nolarni izchil va tartibli joylashtirishi, qofiya va vazn mutanosibligi, ma'no ko'chishlarni ham, tasviriy ifodalarni ham quyuqlashtirish tabiiy. Dunyodagi o'nlab talqin metodologiyasini "parchalash"ga qaratilgan lingvopoetika alal oqibatda individual uslub o'ziga xosligini dalolatlaydi.

O'zbek tilshunosligida lingvopoetik talqin qamrovining hiyla kengayishi natijasida rus tilshunos olimlarining nazariy qarashlarini milliy adabiyot negizida sinovdan o'tkazishga urinishlar bo'ldi. Masalan, V.M.Jirmunskiyning qarashlariga hamohang lingvopoetik talqin metodologiyasi quyidagi uch unsurda namoyon bo'ldi:

1. Poetik fonetika;
2. Poetik morfologiya;
3. Poetik sintaksis [5,28,33]

V.M.Jirmunskiy talqinlari tor umumiy hodisa bo'lib, bu lingvopoetika sohasini to'liq qamrab ololmasa-da, mohiyat-e'tibori bilan masala o'zaniga yaqinlashish mumkinligini taqozolaydi. A.Nurmonov ham bu borada o'zining nazariy qarashlarini keltirib o'tadi. To'g'ri, har bir muammo mohiyatan ijodkorning obyekt maydoni – so'z! Uning atrofida qolgan birliklar o'z ahamiyatini ko'rsatishi tabiiy. Ayniqsa, o'zbek tilshunoslaridan G.Rixsiyeva, M.Qosimovlarning tasniflarida lisoniy vositalarning boshqa-da, yondosh sohalari (morfologik, semantik) kelib qo'shiladi. Natijada lingvopoetikaning markaziy obyektini aniqlashtirilib, har qanday matn strukturalari shu tarzda ketma-ket tekshirilib, baholanishi, asoslanishi nazarda tutiladi.

O'zbekiston xalq yozuvchisi U.Azimning she'riy manzumalarida ikki jihatga muhim masala sifatida to'xtalib o'tish lozim deb o'ylaymiz:

- 1) Tarixiy yondashuv;
- 2) Sosial-madaniy yondashuv.

Bunday tasniflash U.Azim lingvopoetikasidagi she'riy nutq semantikasi hamda ijtimoiy kelib chiqish ijroviyligini aniqlashda qo'l kelishi tabiiy. Tarixiy yondashuvda shoir folklor asarlari (doston) timsolida yuzaga kelgan uslubiy-shakliy o'ziga xoslik tushunilsa, sosial-madaniy yondashuvda 70-yillardan keyingi mafkura, din va e'tiqodga bo'lgan munosabatning o'zgarishi tushuniladi. Chunki folklor asar (doston)lar tili, maqol, matal, ibora, kinoya, yumor kabi komponentlarga yashiringan "ma'no ko'chish"lar bo'lsa, ijtimoiy

dard hosilasi o'laroq yuzaga kelgan xalqning yashash tarzi, yangi-yangi so'zlarning iste'molga kirib kelishi, fan-texnika inqilobining badiiy asarlarda aks etish prinsiplari (hozirjavob janr) strukturasi namoyon bo'ladi. Ana shu mezondan turib baholaydigan bo'lsak, U.Azim lingvopoetikasida tarix va bugun mavzusining ba'zan alohida, ba'zida qorishiq tarzda istifoda etilishi yuridagi mulohazalarimizni to'laqonli isbotlay oladi. Shoir o'z davrining komil farzandi bo'lishi bilan yaqin o'tmish zamoniga ham o'zining baholash manerasi mavjud. U ko'rib turgan olamni o'zicha kashf etishi, insonning ma'naviy qiyofasi, muloqot etiketi, lirik qahramonning o'jarligi, adolatparvarligi singari jihatlar urg'u beriladi. Hayotning qarama-qarshi ziddiyatlarida obdon toplanib kelayotgan shoir o'zining keskin chiqishlarini qilarkan, lingvopoetik (til va adabiy usul) birligi o'quvchini teranroq masalaga yondashishni talab qiladi. Asosan,

O'zbek she'riyatining taniqli vakillaridan biri Oybekning ushbu qaydlari o'z ahamiyatini yo'qotmagan deyishimizga muayyan asoslarimiz mavjud: "O'zbek poeziyasida til» nomli maqolasida shunday deb yozgan edi: "Poeziyada so'z faqatgina tushunarli bo'lib qolmasin, balki uning ohangi, ifoda kuchi, bo'yog'i va boshqa tomonlariga qarash kerak... Qofiya uchun ma'noni qurbon qilish yaramaydi. Har bir so'z uzukka qo'yilgan qimmatbaho tosh kabi porlashi lozim".[6,109,112] Bu degani shoir har bir so'zning qo'llanilish doirasini va tasvir vaqtini, makon hamda zamonni anglatish, uyg'un istifoda qilish zarurligini ta'kidlamogda. Shoir U.Azimning she'riyatidagi lingvopoetik talqin ustuvorligi ham tarixiy, ham zamonaviy, ham universal vaqt tushunchasini ifodalaganligini idroklash ishimizning asosiy predmetini qamraydi. Unda qishloq va shahar oralig'ida kechadigan ruhiy jarayon shoirmi katta minbarlarda she'r aytishga undagan tuyg'ular illyuziyasi kontrast asosidagi tasavvurlar birligi ham nazarda tutiladi.

Xulosa

Umuman olganda, o'zbek tilshunosligida lingvopoetikaning o'rganilish va rivojlanish omillari jahon va rus tilshunosligida kuzatilgan tardisyon hodisalar zaminida taraqqiy etdi. XX asrning 70-yillaridan keyingi avlod badiiy izlanishlarida so'zga bo'lgan munosabat ham tubdan o'zgardi. Erk, ozodlik va yangi bir hayotga tashnalik she'riy nutqning kompozitsiyasini ham modifikatsiya qilib, yangi semalarga yo'l ochdi. She'rdagi nutq birliklarini ajratib: tovush bilan bog'liq muhim jihatlarni, qofiya va vazn talablarini talqin qilish oldimizdagi dolzarb masalalardan biri ekanligi ayonlashadi. Zero, ijodkor-uslub-matn birligi lingvopoetik tadqiqotning obyekti va predmetini qamrashi tayin. Shu ma'noda, "vaqtning sinalgan" metodlaridan unumli foydalanish ishimizning o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarini to'laqonli namoyon qilishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Toshxojayeva Sh. Erkin A'zam asarlari lingvopoetikasi. Monografiya. –T.: "FAN". 2015. –B.4.
2. F. de Sossyur. Труды по языкознанию. – М.: Progress, 1977. – S. 122
3. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. –T.: Fan. 2006. 5-b.
4. Usmon Azim. Saylanma. –T.: "Sharq". 1665. –B.97.
5. Jirmunskiy V.M. Teoriya literatury. Poetika. Stilistika. – L.: Nauka, 1977. S. 28-33
6. Muso Toshmukhammad o'g'li Oybek. O'zbek poeziyasida til / Mukammal asarlar to'plami. – 20 jildlik. – 14-jild. – Toshkent: Fan, 1979. – B. 109-112.

References:

1. Toshkhodjaeva Sh. Linguo-poetics of Erkin Azam's works. Monograph. –T.: "FAN". 2015. - B.4.
2. F. de Sossyur. Труды по языкознанию. – М.: Progress, 1977. – S. 122
3. Yuldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. –T.: Fan. 2006. 5-b.
4. Usman Azim. Don't be told. - T.: "East". 1665. –B.97.
5. Jirmunskiy V.M. Teoriya literatury. Poetika. Stilistika. – L.: Nauka, 1977. S. 28-33
6. Muso Toshmukhammad shgli Oybek. Uzbek poetry and languages Mukammal asarlar tuplami. - 20 years old. - 14-lives. - Toshkent: Fan, 1979. - B. N. 109-112.

Muallif:

Egamov Umidjon Shavkatovich - GulDU "O'zbek tilshunosligi" kafedrasi o'qituvchisi

Ijtimoiy fanlar

UDK 372.834

REGULATORY GAPS IN LABOR LAW REGARDING COMPENSATION FOR DAMAGES AND ISSUES OF THEIR ELIMINATION

MEHNAT HUQUQIDA ZARARNI QOPLASH BO‘YICHA NORMATIV-HUQUQIY BO‘SHLIQLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH MASALALARI

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЕЛЫ В ТРУДОВОМ ПРАВЕ В ОТНОШЕНИИ КОМПЕНСАЦИИ УЩЕРБА И ВОПРОСЫ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Eshov Xurshid Xurramovich¹, Omonov Laziz Boliqul o‘g‘li²

¹Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi bosh mutaxassisi, siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori PhD, dotsent

²Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil izlanuvchisi, Mehnat huquqi ijtimoiy ta’imot huquqi

Abstract: This article provides an in-depth analysis of the normative and legal regulation of damage compensation within labor law. It identifies existing legal gaps that arise in the process of law enforcement and judicial practice, assessing their impact on the effective protection of employees' rights. Particular attention is paid to the differentiation between material and moral damage, the balance of liability between employers and employees, and the insufficient clarity of compensation mechanisms. Based on a comparative analysis of foreign legal experience, the article proposes recommendations aimed at improving national labor legislation. The findings contribute to strengthening legal certainty and ensuring fair compensation for damage in labor relations.

Keywords: labor law, compensation for damage, legal gaps, employer liability, employee rights, judicial practice.

Annotatsiya: Mazkur maqolada mehnat huquqi doirasida xodimga yetkazilgan zararni qoplash masalalarining normativ-huquqiy tartibga solinishi chuqur tahlil qilinadi. Amaldagi qonunchilik normalarini qo‘llash jarayonida uchrayotgan huquqiy bo‘shliqlar, ularning huquqni qo‘llash amaliyotiga ta’siri hamda sud amaliyotida yuzaga kelayotgan muammolar aniqlanadi. Xususan, moddiy va ma’naviy zarar tushunchalarining chegaralari, ish beruvchi va xodim javobgarligining nisbatlari, zararni qoplash mexanizmlarining yetarli darajada aniqlashtirilmagani kabi jihatlar yoritiladi. Tadqiqot davomida xorijiy tajriba tahlili asosida milliy mehnat qonunchiligini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqiladi. Maqola natijalari mehnat huquqi sohasida huquqiy aniqlikni ta’minlash va xodimlarning huquqiy himoyasini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: mehnat huquqi, zararni qoplash, normativ-huquqiy bo‘shliq, ish beruvchi javobgarligi, xodim huquqlari, sud amaliyoti.

Аннотация: В статье проводится комплексный анализ нормативно-правового регулирования возмещения вреда в трудовом праве. Рассматриваются существующие пробелы в трудовом законодательстве, выявляемые в процессе правоприменительной и судебной практики, а также их влияние на эффективность защиты прав работников. Особое внимание уделяется вопросам разграничения материального и морального вреда, соотношению ответственности работодателя и работника, а также недостаточной определенности механизмов компенсации ущерба. На основе сравнительно-правового анализа зарубежного опыта сформулированы предложения по совершенствованию национального трудового законодательства. Результаты исследования направлены на повышение уровня правовой определенности и обеспечение справедливого возмещения вреда в сфере трудовых отношений.

Ключевые слова: трудовое право, возмещение вреда, правовые пробелы, ответственность работодателя, защита прав работников, судебная практика.

KIRISH. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat munosabatlarining murakkablashuvi, ish beruvchi va xodim manfaatlari o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash masalasini yanada dolzarb etmoqda. Ayniqsa, mehnat faoliyati jarayonida xodimga yetkazilgan moddiy va ma’naviy zararni qoplash bilan bog‘liq huquqiy munosabatlar mehnat huquqining eng muhim va bahsli institutlaridan biri hisoblanadi. Mazkur institut nafaqat xodimning buzilgan huquqlarini tiklash, balki mehnat intizomini mustahkamlash, ish beruvchining mas’uliyatini oshirish va ijtimoiy adolatni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaldagi mehnat qonunchiligida zararni qoplash masalalari muayyan normalar bilan tartibga solingan bo‘lsa-da, ularni qo‘llash jarayonida bir qator normativ-huquqiy bo‘shliqlar va aniqlik yetishmasligi holatlari kuzatilmoqda. Xususan, zararning huquqiy mazmunini belgilash, uni hisoblash mezonlari, ish beruvchi va xodim javobgarligining chegaralari hamda zararni qoplash tartibining aniq mexanizmlari yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Bu holat huquqni qo‘llash amaliyotida turli talqinlar, sud qarorlarining bir-biridan farq qilishi va nizolarning uzoq muddat davom etishiga sabab bo‘lmoqda.

Mehnati huquqida zararni qoplash institutining samarali ishlashi, avvalo, normativ-huquqiy bazaning mukammalligi va huquqiy aniqlik darajasi bilan chambarchas bog‘liq. Huquqiy bo‘shliqlar mavjud bo‘lgan sharoitda xodimlarning huquqiy himoyasi zaiflashadi, ish beruvchilar esa o‘z majburiyatlarini chetlab o‘tish imkoniyatiga ega bo‘lishi mumkin. Shu bois, mehnat munosabatlarida yuzaga keladigan zararli oqibatlarining oldini olish va ularni adolatli bartaraf etish mexanizmlarini takomillashtirish bugungi kunda ilmiy va amaliy jihatdan alohida e’tibor talab etadi.

Mazkur tadqiqot mehnat huquqida zararni qoplash bilan bog‘liq normativ-huquqiy bo‘shliqlarni aniqlash, ularning kelib chiqish sabablari va huquqni qo‘llash amaliyotiga ta’sirini tahlil qilishga qaratilgan. Shuningdek, ilmiy izlanish davomida mavjud muammolarni bartaraf etishga qaratilgan nazariy xulosalar va amaliy takliflar ishlab chiqish orqali mehnat qonunchiligini yanada takomillashtirishga hissa qo‘shish maqsad qilingan.

Zamonaviy mehnat munosabatlarining jadal rivojlanishi va ularning shaklan hamda mazmunan murakkablashuvi mehnat huquqida huquqiy kafolatlar tizimini doimiy ravishda qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, mehnat faoliyati jarayonida xodimga yetkazilgan zararlarni qoplash bilan bog‘liq masalalar nafaqat individual mehnat huquqlarini himoya qilish, balki ijtimoiy barqarorlik va mehnat bozorida adolat tamoyillarini ta’minlash nuqtayi nazaridan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois, mazkur

institutning huquqiy tartibga solinishi darajasi jamiyatdagi ijtimoiy adolat mezonlarining muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Amaldagi mehnat qonunchiligi zararni qoplashga oid muayyan normalarni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, ularning mazmuni va qo'llanish doirasi zamonaviy mehnat munosabatlari ehtiyojlariga to'liq mos kelmayapti. Huquqiy normalarning yetarlicha aniqlashtirilmaganligi, ayrim holatlarda esa mutlaqo tartibga solinmagan vaziyatlarning mavjudligi huquqni qo'llash amaliyotida jiddiy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Natijada, mehnat nizolarini hal etishda yagona yondashuvning yo'qligi, sud qarorlarida qarama-qarshiliklar va huquqiy noaniqlik holatlari ko'paymoqda.

Mazkur muammolar mehnat munosabatlari ishtirokchilari manfaatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Xodimlar yetkazilgan zarar o'z vaqtida va to'liq qoplanmasligi sababli moddiy va psixologik yo'qotishlarga duch kelayotgan bo'lsa, ish beruvchilar uchun javobgarlikning noaniq chegaralari huquqiy xavflarning oshishiga olib kelmoqda. Bu holat mehnat huquqida zararni qoplash institutining samaradorligini pasaytirib, uning himoya funksiyasini zaiflashtiradi.

Shu bilan birga, mehnat munosabatlarida xalqaro standartlar va xorijiy davlatlar tajribasi zararni qoplash masalalarida aniq, shaffof va izchil huquqiy mexanizmlar mavjudligini ko'rsatmoqda. Milliy mehnat qonunchiligida ushbu ilg'or yondashuvlarni hisobga olgan holda normativ-huquqiy bo'shliqlarni aniqlash va ularni bartaraf etish zarurati tobora kuchayib bormoqda. Bu esa mazkur mavzuni chuqur ilmiy tahlil qilish, nazariy asoslangan va amaliy jihatdan samarali takliflar ishlab chiqishni taqozo etadi.

Shunday qilib, mehnat huquqida zararni qoplash bo'yicha normativ-huquqiy bo'shliqlarni aniqlash va ularni bartaraf etish masalalarini ilmiy jihatdan tadqiq etish bugungi kunda huquqiy tizimni takomillashtirish, xodimlar huquqlarini ishonchli himoyalash hamda mehnat munosabatlarida adolat va barqarorlikni ta'minlash uchun dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

MAVZUNING O'RGANILGANLIK DARAJASI

Mehnati huquqida zararni qoplash masalasi huquqshunoslik fanida turli davrlarda mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo'lib, ularning ilmiy ishlari mazkur institutning nazariy va amaliy asoslarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Xorijiy huquqshunos olimlardan A. M. Lushnikov [1] va M. V. Lushnikova [2] o'z tadqiqotlarida mehnat huquqida javobgarlik institutini xodim huquqlarini himoya qilishning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida talqin qilib, zararni qoplashning kompensatsion va profilaktik funksiyalariga alohida e'tibor qaratgan. Ularning ishlarida ish beruvchining kengaytirilgan javobgarligi va huquqiy aniqlik tamoyilining ahamiyati asoslab berilgan.

N. G. Aleksandrov [3] va S. A. Ivanov [4] mehnat huquqida moddiy javobgarlik masalalarini tahlil qilib, zararni qoplash bilan bog'liq normalarning aniq va qat'iy belgilanishi huquqni qo'llash amaliyotida barqarorlikni ta'minlashini ta'kidlaydi. Ushbu olimlar sud amaliyotida uchrayotgan qarama-qarshi talqinlarning asosiy sababi sifatida normativ-huquqiy bo'shliqlarni ko'rsatadilar.

Rossiya huquqshunoslik maktabi vakili E. B. Khokhlov [5] mehnat huquqida zararni qoplash institutini ijtimoiy adolatni ta'minlovchi vosita sifatida baholab, xodim manfaatlarini ustuvor himoya qilish g'oyasini ilgari suradi. Uning fikricha, kompensatsiya mexanizmlarining noaniqligi mehnat nizolarining ko'payishiga olib keladi.

O'zbekistonlik olimlardan Sh. X. Raxmonkulov [6], M. A. Xudoyberganov [7] va B. A. Abdurahmonov [8] mehnat huquqida javobgarlik va mehnat nizolarini hal etish masalalarini tadqiq etib, zararni qoplash institutini xodim huquqlarini ta'minlashning muhim kafolati sifatida ko'rsatadilar. Ularning ilmiy ishlarida, asosan, moddiy javobgarlik tushunchasi, mehnat nizolarining sudda ko'rib chiqilishi va ish beruvchi majburiyatlarining huquqiy asoslari tahlil qilingan.

Shuningdek, U. T. Toshboltayev [9] va D. Q. Ismoilov [10] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda mehnat qonunchiligini takomillashtirish masalalari yoritilib, zararni qoplashga oid normalarni xalqaro mehnat standartlariga moslashtirish zarurligi ta'kidlangan. Biroq ushbu tadqiqotlarda normativ-huquqiy bo'shliqlar muammosi mustaqil ilmiy obyekt sifatida yetarli darajada chuqur tahlil qilinmagan.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, olimlar tomonidan mehnat huquqida zararni qoplash masalasi muayyan jihatlarda o'rganilgan bo'lsa-da, normativ-huquqiy bo'shliqlarni aniqlash va ularni bartaraf etish masalasi kompleks va tizimli tarzda tadqiq etilmagan. Ayniqsa, sud amaliyotidagi nomuvofiqliklar, zararni baholash mezonlarining yetishmasligi va kompensatsiya mexanizmlarining aniqlashtirilmaganligi masalalari alohida ilmiy izlanishni talab etadi.

STATISTIK TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur tadqiqot doirasida 2022–2025-yillar davomida mehnat huquqida zararni qoplash bilan bog'liq nizolar bo'yicha shakllangan amaliy holatlarni aniqlash maqsadida statistik va qiyosiy tahlil o'tkazildi. Tadqiqot manbasi sifatida mehnat nizolari yuzasidan sud qarorlari, davlat mehnat inspeksiyasi ma'lumotlari hamda soha mutaxassislari ishtirokida 2025-yilda o'tkazilgan so'rovnoma natijalari asos qilib olindi. Tahlil jarayonida 165 ta mehnat nizosi bo'yicha sud ish materiallari hamda 90 nafar respondentning fikrlari umumlashtirildi.

Olingan statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, 2025-yilda mehnat nizolari tarkibida zararni qoplash bilan bog'liq ishlar salmog'i barqaror yuqori darajada saqlanib qolmoqda. Xususan, o'rganilgan sud ishlarining qariyb 49 foizida nizoning kelib chiqishiga normativ-huquqiy aniqlik yetishmasligi, zararni baholash mezonlarining aniq belgilanmagani yoki ularning turlicha talqin qilinishi sabab bo'lgan. Bu holat sud amaliyotida bir xil vaziyatlar bo'yicha qarorlarning turlicha qabul qilinishiga olib kelmoqda.

Statistik tahlil natijalariga ko'ra, 2025-yilda ko'rib chiqilgan ishlarining 41 foizida ish beruvchi javobgarligining aniq chegaralari qonunchilikda to'liq belgilab berilmagani sababli zararni qoplash masalasi murakkablashgan. Ushbu ishlarining ma'lum qismida xodim foydasiga chiqarilgan qarorlar kechiktirib ijro etilgan yoki qisman bajarilgan. Bu holat zararni qoplash institutining real himoya mexanizmi sifatida samaradorligini pasaytirayotganini ko'rsatadi.

Tahlil shuni ham ko'rsatdiki, nizolarning 29 foizida sud tomonidan belgilangan kompensatsiya miqdori dastlab talab qilingan summaga nisbatan kamaytirilgan. Bunga asos sifatida zararning aniq hisoblash tartibi va baholash mezonlari qonunchilikda yetarli darajada tartibga solinmagani ko'rsatilgan. Natijada, zararni qoplashning to'liq kompensatsion tamoyili amalda har doim ham ta'minlanmayapti.

2025-yilda o'tkazilgan so'rovnoma natijalari ham mavjud muammolarning dolzarbligini tasdiqlaydi. Respondentlarning 65 foizi mehnat huquqida zararni qoplashga oid normalar yetarlicha aniqlashtirilmaganini bildirgan bo'lsa, 19 foizi amaldagi mexanizmlarni amaliyotda qo'llash murakkab ekanini ta'kidlagan. Faqat 16 foiz respondent zararni qoplash bo'yicha huquqiy tartibga solishni qoniqarli deb baholagan. Shuningdek, statistik tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, zarar bilan bog'liq mehnat nizolarining 33 foizi sudgacha bo'lgan tartibda hal etilmagan. Bu holat muqobil nizolarni hal etish mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmagani hamda normativ-huquqiy

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

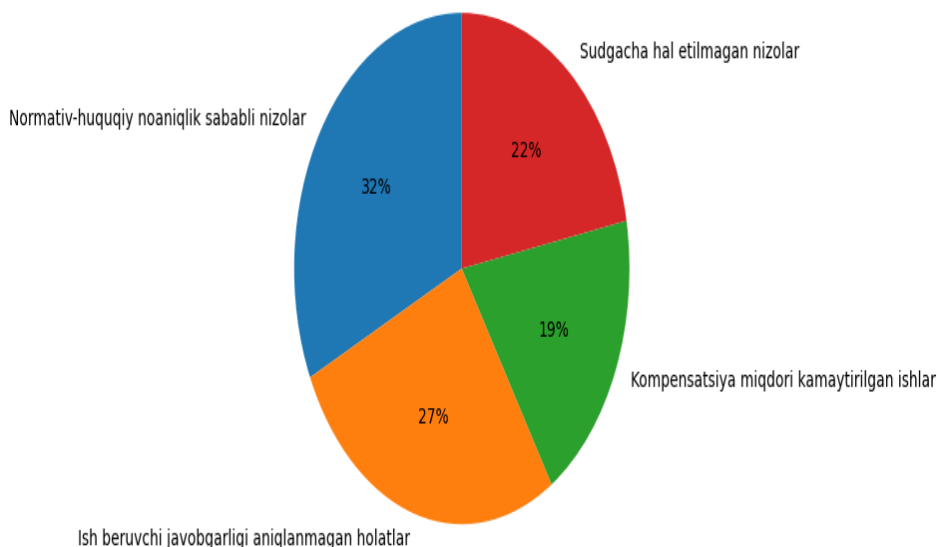
*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

bo'shliqlar mavjudligini yana bir bor tasdiqlaydi. Natijada sud tizimiga tushayotgan yuklama ortib, mehnat nizolarini ko'rib chiqish muddati uzaymoqda.

Umuman olganda, 2025-yil ma'lumotlari asosida o'tkazilgan statistik tahlil mehnat huquqida zararni qoplash bo'yicha normativ-huquqiy bo'shliqlar saqlanib qolayotganini va ularning huquqni qo'llash amaliyotiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganini yaqqol namoyon etadi. Olingan natijalar mehnat qonunchiligini yanada takomillashtirish, zararni qoplash mezonlarini aniqlashtirish hamda yagona huquqiy yondashuvni shakllantirish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

1-diagramma

2025-yilda mehnat huquqida zararni qoplash bilan bog'liq muammolar

Ushbu diagramma 2025-yilda mehnat huquqida zararni qoplash bilan bog'liq nizolarning asosiy muammoli yo'nalishlarini umumlashtirilgan holda aks ettiradi. Tahlil natijalariga ko'ra, nizolarning eng katta ulushi normativ-huquqiy noaniqliklar bilan bog'liq bo'lib, bu holat huquqni qo'llash amaliyotida yagona yondashuv mavjud emasligini ko'rsatadi. Shuningdek, ish beruvchi javobgarligining aniq belgilanmaganligi va kompensatsiya miqdorining kamaytirilishi holatlari ham sezilarli ulushni tashkil etmoqda. Sudgacha hal etilmagan nizolarning mavjudligi esa normativ-huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

ASOSIY QISM.

Mehnat huquqida zararni qoplash instituti xodim va ish beruvchi o'rtasidagi huquqiy munosabatlarda muvozanatni ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim mexanizmlardan biri hisoblanadi. Ushbu institutning asosiy vazifasi mehnat munosabatlari jarayonida buzilgan huquqlarni tiklash, yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni adolatli kompensatsiya qilish hamda huquqbuzarliklarning oldini olishdan iboratdir. Biroq amaldagi normativ-huquqiy tartibga solish tizimi mazkur vazifalarni to'liq va samarali amalga oshirish imkonini har doim ham ta'minlab bera olmayapti.

Amaldagi mehnat qonunchiligida zararni qoplash masalasi umumiy normalar orqali tartibga solingan bo'lib, ularning aksariyati huquqiy mazmun jihatidan keng talqin qilish imkonini beradi. Ayniqsa, "zarar", "moddiy zarar" va "ma'naviy zarar" tushunchalarining huquqiy chegaralari aniq belgilanmagani huquqni qo'llash amaliyotida jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Natijada, bir xil huquqiy holatlarda turli sud qarorlarining qabul qilinishi kuzatiladi, bu esa huquqiy aniqlik va barqarorlik tamoyillariga putur yetkazadi.

Zararni qoplash bilan bog'liq normativ-huquqiy bo'shliqlardan yana biri ish beruvchi va xodim javobgarligining aniq nisbatda belgilanmaganligidir. Qonunchilikda ish beruvchining javobgarligi umumiy tarzda ko'rsatilgan bo'lsa-da, zarar yetkazilishining sabablari, ayb shakllari va javobgarlik darajasini aniqlash bo'yicha aniq mezonlar mavjud emas. Bu holat ish beruvchilarga javobgarlikdan qisman yoki to'liq qochish imkonini bersa, xodimlar uchun huquqiy himoya darajasining pasayishiga olib kelmoqda.

Sud amaliyoti tahlili shuni ko'rsatadiki, zararni qoplash bo'yicha nizolarda sudlar ko'pincha mavjud huquqiy bo'shliqlarni o'z talqiniga ko'ra to'ldirishga majbur bo'lmoqda. Bunday yondashuv esa sud hokimiyatining normativ hujjatlar yaratuvchisi sifatida noto'g'ri rolgacha kirib qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bois, normativ-huquqiy bo'shliqlarni sud amaliyoti orqali emas, balki qonunchilikni takomillashtirish orqali bartaraf etish maqsadga muvofiqdir.

Zararni qoplash mexanizmlarining yetarli darajada aniqlashtirilmagani mehnat nizolarining sudgacha bo'lgan bosqichda hal etilishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Amaliyotda ish beruvchi va xodim o'rtasidagi kelishuvlar kamdan-kam hollarda samarali natija bermoqda, chunki tomonlar huquqiy oqibatlarni oldindan aniq tasavvur qila olmaydi. Bu esa nizolarning bevosita sudga olib chiqilishiga va sud tizimiga ortiqcha yuk tushishiga sabab bo'lmoqda.

Xalqaro mehnat huquqi tajribasi shuni ko'rsatadiki, zararni qoplash institutining samaradorligi, avvalo, huquqiy normalarning aniqligi va ularning izchil qo'llanishiga bog'liq. Ko'plab rivojlangan huquqiy tizimlarda zararni qoplashning aniq mezonlari, kompensatsiya miqdorini belgilash usullari va ish beruvchi javobgarligining qat'iy chegaralari belgilangan. Ushbu tajribani milliy mehnat qonunchiligiga moslashtirish normativ-huquqiy bo'shliqlarni bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtayi nazardan, mehnat huquqida zararni qoplash bo'yicha normativ-huquqiy bo'shliqlarni bartaraf etish qonunchilikni tizimli qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Zarar tushunchasini aniqlashtirish, javobgarlik mezonlarini belgilash, sud va sudgacha bo'lgan tartiblarni uyg'unlashtirish orqali mazkur institutning huquqiy samaradorligini oshirish mumkin. Bu esa mehnat munosabatlarida adolat, barqarorlik va huquqiy ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Mehnat munosabatlarining zamonaviy sharoitda doimiy rivojlanib borishi, ularning huquqiy tartibga solinishiga nisbatan yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Xususan, mehnat faoliyati jarayonida xodimga yetkazilgan zararlarni qoplash masalasi nafaqat individual mehnat huquqlarini tiklash, balki mehnat munosabatlarida ijtimoiy adolat va barqarorlikni ta'minlash nuqtayi nazaridan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois, mazkur masalaning huquqiy mexanizmlarini chuqur va tizimli o'rganish zamonaviy huquqshunoslik fanining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Amaldagi mehnat qonunchiligida zararni qoplashga oid normalar mavjud bo'lishiga qaramay, ularning mazmuni va qo'llanish doirasi zamonaviy mehnat munosabatlari ehtiyojlariga to'liq mos kelmayotgani amaliyotda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Normativ-huquqiy bo'shliqlar, huquqiy aniqlikning yetishmasligi va normalarning turlicha talqin qilinishi mehnat nizolarining ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Bu holat mazkur mavzuni chuqur ilmiy tahlil qilish va mavjud kamchiliklarni aniqlash zaruratini kuchaytiradi.

Mavzuni o'rganish zarurati, avvalo, xodim huquqlarini ishonchli himoya qilish ehtiyoji bilan bog'liq. Zararni qoplash mexanizmlarining yetarlicha aniqlashtirilmagani xodimlarning o'z huquqlarini to'liq amalga oshirishiga to'sqinlik qilmoqda. Shu bilan birga, ish beruvchilar uchun ham huquqiy majburiyatlarning aniq belgilanmagani huquqiy xavflarni oshirib, mehnat munosabatlarida ishonchsizlik muhitini yuzaga keltirmoqda. Demak, ushbu masalani o'rganish mehnat munosabatlari ishtirokchilarining manfaatlarini muvozanatlashtirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, mehnat huquqida zararni qoplash institutining yetarli darajada o'rganilmaganligi sud amaliyotida barqarorlikning yo'qligiga olib kelmoqda. Bir xil huquqiy holatlarda turlicha sud qarorlarining qabul qilinishi huquqiy aniqlik tamoyiliga zid bo'lib, fuqarolarning sud tizimiga bo'lgan ishonchini pasaytiradi. Shu sababli, normativ-huquqiy bo'shliqlarni aniqlash va ularni ilmiy asoslangan yondashuvlar orqali bartaraf etish huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirish uchun zarur hisoblanadi.

Xalqaro mehnat huquqi tajribasi ham ushbu mavzuni o'rganish zaruratini tasdiqlaydi. Rivojlangan huquqiy tizimlarda zararni qoplash masalalari aniq va izchil tartibga solingan bo'lib, bu mehnat munosabatlarida nizolarning oldini olishga xizmat qiladi. Mazkur tajribani milliy qonunchilikka moslashtirish uchun avvalo mavjud normativ-huquqiy bo'shliqlarni aniqlash va ularni ilmiy jihatdan asoslab bartaraf etish lozim.

Shu nuqtayi nazardan, mehnat huquqida zararni qoplash bo'yicha normativ-huquqiy bo'shliqlarni aniqlash va ularni bartaraf etish masalalarini ilmiy jihatdan o'rganish qonunchilikni takomillashtirish, huquqni qo'llash amaliyotini barqarorlashtirish hamda xodimlar huquqlarini ishonchli himoya qilishga qaratilgan muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. Mazkur mavzuning chuqur tahlili mehnat huquqi sohasida zamonaviy, adolatli va samarali huquqiy mexanizmlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot mehnat huquqida zararni qoplash institutining amaldagi normativ-huquqiy holatini kompleks tahlil qilish orqali ushbu sohada mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishning ilmiy asoslangan yo'llarini belgilashga qaratildi. O'rganish jarayonida mehnat munosabatlarida zararni qoplash masalasi xodim huquqlarini himoya qilishning muhim kafolati bo'lishiga qaramay, uning huquqiy tartibga solinishi yetarli darajada aniqlashtirilmaganligi aniqlandi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, amaldagi mehnat qonunchiligida zarar tushunchasining huquqiy mazmuni, uni baholash mezonlari hamda kompensatsiya miqdorini belgilash mexanizmlari tizimli va izchil tarzda mustahkamlanmagan. Bu holat huquqni qo'llash amaliyotida turli talqinlarning yuzaga kelishiga, sud qarorlarining barqaror emasligiga va mehnat nizolarining ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, ish beruvchi va xodim javobgarligining aniq chegaralari belgilanmaganligi zararni qoplash institutining himoya funksiyasini sezilarli darajada zaiflashtirayotganini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlanganki, normativ-huquqiy bo'shliqlar mavjudligi mehnat nizolarining sudgacha bo'lgan bosqichda samarali hal etilishiga to'sqinlik qilmoqda. Tomonlar o'rtasida huquqiy aniqlikning yo'qligi kelishuv mexanizmlarining samarasizligiga olib kelib, nizolarning asosan sud orqali hal etilishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa sud tizimiga ortiqcha yuk tushishiga va nizolarni ko'rib chiqish muddatlarining uzayishiga olib kelmoqda.

Xalqaro mehnat huquqi tajribasi bilan qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, zararni qoplash institutining samarali faoliyat yuritishi, avvalo, normativ-huquqiy aniqlik, javobgarlik mezonlarining qat'iy belgilanishi va kompensatsiya mexanizmlarining shaffofligiga bog'liq. Mazkur yondashuvlarni milliy mehnat qonunchiligiga izchil joriy etish normativ-huquqiy bo'shliqlarni bartaraf etishning muhim sharti hisoblanadi.

Umuman olganda, olib borilgan tadqiqot mehnat huquqida zararni qoplash bo'yicha normativ-huquqiy bo'shliqlarni bartaraf etish qonunchilikni tizimli takomillashtirishni talab etishini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Zarar tushunchasini aniqlashtirish, javobgarlikning aniq mezonlarini belgilash va huquqni qo'llash amaliyotida yagona yondashuvni shakllantirish orqali mehnat munosabatlarida adolat, barqarorlik va huquqiy ishonchni mustahkamlash mumkin. Mazkur xulosalar mehnat qonunchiligini yanada rivojlantirish va xodimlar huquqlarini ishonchli himoya qilishga qaratilgan keyingi ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

ILMIY-AMALIY TAVSIYALAR

1. **Zarar tushunchasining huquqiy aniqligini ta'minlash.** Mehnat qonunchiligida "zarar", "moddiy zarar" va "ma'naviy zarar" tushunchalarining huquqiy mazmunini aniq va batafsil belgilash zarur. Ushbu tushunchalarning normativ jihatdan mustahkamlanishi ularni turlicha talqin qilishning oldini olib, huquqni qo'llash amaliyotida yagona yondashuvni shakllantiradi.

2. **Ish beruvchi va xodim javobgarligi mezonlarini aniqlashtirish.** Zarar yetkazilishida ayb shakllari, sabab-oqibat bog'liqligi va javobgarlik darajasini belgilovchi aniq mezonlarni qonunchilikda mustahkamlash lozim. Bu ish beruvchi va xodim o'rtasidagi javobgarlik nisbatini adolatli belgilash hamda nizolarning kamayishiga xizmat qiladi.

3. **Zararni hisoblash va kompensatsiya miqdorini belgilash tartibini takomillashtirish.** Zararni baholashning aniq usullari va kompensatsiya miqdorini belgilash mezonlarini normativ darajada joriy etish zarur. Mazkur tartib sud qarorlarining barqarorligini ta'minlab, zararni qoplash institutining kompensatsion funksiyasini kuchaytiradi.

4. **Sudgacha nizolarni hal etish mexanizmlarini rivojlantirish.** Mehnat nizolarini sudgacha bo'lgan bosqichda hal etishning huquqiy mexanizmlarini kengaytirish, mediatsiya va kelishuv institutlarini faol joriy etish maqsadga muvofiqdir. Bu sud tizimiga tushayotgan yuklamani kamaytirib, nizolarni tez va samarali hal etishga yordam beradi.

5. **Xalqaro mehnat standartlarini milliy qonunchilikka integratsiya qilish.** Xalqaro mehnat huquqi tajribasi va standartlarini inobatga olgan holda zararni qoplash bo'yicha normativ-huquqiy bazani takomillashtirish zarur. Bu milliy mehnat qonunchiligini zamonaviy talablarga moslashtirib, xodimlar huquqlarining yanada ishonchli himoyasini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lushnikov A.M. Trudovoye pravo: otvetstvennost i vozmещeniye vreda. – Moskva: Statut, 2018.
2. Lushnikova M.V. Materialnaya otvetstvennost storon trudovogo dogovora. – Moskva: Norma, 2019.
3. Aleksandrov N.G. Problemy yuridicheskoy otvetstvennosti v trudovom prave. – Moskva: Yuridicheskaya literatura, 2016.
4. Ivanov S.A. Trudovye spory i mexanizmy vozmещeniya uщerba. – Sankt-Peterburg: Piter, 2017.
5. Khokhlov E.B. Sotsialnaya funktsiya trudovogo prava i zaщita prav rabotnika. – Moskva: Prospekt, 2020.
6. Rahmonkulov Sh.X. Mehnat huquqi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2018.
7. Xudoyberganov M.A. Mehnat nizolari va ularni hal etishning huquqiy asoslari. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar markazi, 2019.
8. Abdurahmonov B.A. Xodim va ish beruvchi javobgarligining huquqiy muammolari. – Toshkent: Adolat, 2020.
9. Toshboltayev U.T. Mehnat qonunchiligini takomillashtirish masalalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
10. Ismoilov D.Q. Mehnat huquqida xalqaro standartlar va milliy qonunchilik uyg'unligi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022.
11. Deakin S., Morris G. Labour Law. – Oxford: Hart Publishing, 2020.
12. Collins H. Employment Law. – Oxford: Oxford University Press, 2019.
13. International Labour Organization. Employment Injury Benefits Convention (No.121). – Geneva, 2018.
14. International Labour Organization. Labour Law and Fair Compensation Mechanisms. – Geneva, 2021.
15. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. – Toshkent, amaldagi tahrir.

Mualliflar:

Eshov Xurshid Xurramovich - Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi bosh mutaxassisi, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori PhD, dotsent

Omonov Laziz Boliquil o'g'li - Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil izlanuvchisi, Mehnat huquqi ijtimoiy ta'mimot huquqi.

UDK 372.894

SOME REFLECTIONS ON THE PLACE OF GREEK HISTORY IN THE DEVELOPMENT OF WORLD CIVILIZATION

YUNONISTON TARIXINING JAHON SIVILIZATSIYASI TARAQQIYOTIDA TUTGAN O'RNIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О МЕСТЕ ИСТОРИИ ГРЕЦИИ В РАЗВИТИИ МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Nazarov Obid Raximovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, VI-mavze

E-mail: onazarov1961@gmail.com

Annotatsion: The history of ancient Greece is one of the oldest and most influential civilizational experiences of mankind, manifested as an integral development of complex social, economic, political and cultural processes that have developed over thousands of years. The historical path of Greek society shows that the uniqueness of the geographical environment, the composition of the population, the cultural synthesis between different ethnic groups, the ability to creatively perceive external influences and effective mechanisms for the normative and legal regulation of internal conflicts played an important role in the formation and maturation of this civilization.

Keywords: historical periodization, Greek polis, salon reforms, Pericles' reign, Athenian democracy, Greco-Persian wars, Herodotus, Strabo, Homer, Greek culture, Hellenistic period.

Аннотация: История Древней Греции – один из древнейших и наиболее влиятельных цивилизационных опытов человечества, представлявший собой целостное развитие сложных социальных, экономических, политических и культурных процессов, формировавшихся на протяжении тысячелетий. Исторический путь греческого общества показывает, что уникальность географической среды, состава населения, культурный синтез между различными этническими группами, способность к творческому восприятию внешних влияний и эффективные механизмы нормативно-правового регулирования внутренних конфликтов сыграли важную роль в становлении и развитии этой цивилизации.

Ключевые слова: историческая периодизация, греческий полис, салонные реформы, правление Перикла, афинская демократия, греко-персидские войны, Геродот, Страбон, Гомер, греческая культура, эллинистический период.

Kirish. Qadimgi Yunoniston tarixi insoniyatning eng qadimiy va eng ta'sirchan sivilizatsion tajribalaridan biri bo'lib, u ming yillar davomida shakllangan murakkab ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarning uzviy rivoji sifatida namoyon bo'ladi. Yunon jamiyatining tarixiy yo'li shuni ko'rsatadiki, geografik muhitning o'ziga xosligi, aholining tarkibi, turli etnik guruhlar o'rtasidagi madaniy sintez, tashqi ta'sirlarni ijodiy qabul qilish qobiliyati va ichki ziddiyatlarni normativ-huquqiy tartibga solishning samarali mexanizmlari bu sivilizatsiyaning shakllanishi va pishib yetilishida muhim rol o'ynaganligi bilan ajralib turgan.

Tadqiqot obekti va qo'llanilgan metodlar

Ushbu ta'rifdan kelib chiqqan holda Bolqon yarimorolining murakkab relyefi, orollar tizimi, dengiz yo'llarining ko'pligi va savdo-sotiqqa qulay tabiiy sharoitlar yunon dunyosining iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotiga o'ziga xos sur'at berganligi shubhasiz. Chunki aynan shu geografik bo'linish va dengiz bilan bog'liq hayot tarzi polislarning mustaqilligi, aholining bo'linib yashashi va madaniy markazlar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirgan bo'lsa-da, ularni umumiy til, din, an'ana va tarixiy xotira birlashtirib turganligi e'tiborga molikdir.

Bundan tashqari Egey havzasining dastlabki aholisi pelasglar, kariylar, leleglar va minyalar kabi yunon bo'lmagan xalqlardan iborat bo'lgan. Keyinchalik axeylar, eoliylar, ioniyalar va doriylar kabi yunon qabilalari ushbu hududga kirib kelib, mahalliy aholining turmush tajribasi, xo'jalik usullari va madaniy urf-odatlar bilan qorishgan holda yangi tarixiy bosqichni boshlab berdi. Aynan shu sintez natijasida Krit-Miken madaniyati shakllandi va u yunon tarixidagi dastlabki davlatlilik, saroy xo'jaligi, yozuv, byurokratiya va harbiy tuzilmaning vujudga kelishiga asos bo'lganligi sababli, Knossos, Festos va Miken singari markazlarda topilgan yodgorliklar davlatning

markazlashgan boshqaruv tizimi, qudratli iqtisodiy apparati, rivojlangan dengiz savdosi va diniy mafkura bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatadi. Miken dunyosining qulashidan so'ng yuzaga kelgan Gomer davri ba'zan "qorong'u asrlar" sifatida talqin qilinsa-da, aslida bu bosqich insoniyat tarixida yangi texnologik va ijtimoiy shakllanishlar uchun muhim o'tish davri bo'lgan. Temirning ishlab chiqarilishi, qishloq jamoalarining mustahkamlanishi, shoirlik an'analari va og'zaki ijodning rivoji yunon dunyosining keyingi taraqqiyotiga zarur zamin yaratdi. Aynan shu davr sharoitida polis modeli shakllanib, keyinchalik Yunonistonning siyosiy tuzumini belgilab berilishiga muhim omil bo'lib xizmat qilgan deyish mumkin.

Olingan natijalar va ularning tahlili.

Demak yuqorida keltirilgan faktlarga tayangan xolda aytishimiz mumkin-ki miloddan avvalgi VIII–VI asrlarni o'z ichiga olgan Arxaik davr ham yunon tarixidagi eng muhim bosqichlardan biri bo'lib, unda iqtisodiy hayotning jonlanishi, polislarining mustahkamlanishi, fuqarolik tamoyillarining paydo bo'lishi va demokratik jarayonlarning shakllanishi kuzatiladi. Bu jarayon o'z navbatida yunonlarda savdo-sotiqning kengayishi, hunarmandchilikning rivojlanishi, temir ishlab chiqarishning o'sishi mulkka egalik shakllarini o'zgartirdi va ijtimoiy tabaqalanishning chuqurlashuviga olib keldi. Shu jarayonda yuzaga kelgan ijtimoiy tangliklarni tartibga solish uchun Solon, Zaleuk, Likurg singari qonunchilar keng ko'lamli islohotlar o'tkazib, siyosiy barqarorlikni ta'minlashga etibor qaratganlar. Shuningdek arxaik davrning yana bir yirik hodisasi — Buyuk Yunon kolonizatsiyasi bo'lib, u yunonlarning iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirgan, Qora dengiz, Italiyaning janubi, Sitsiliya, Frakiya va Kichik Osiyo bo'ylab madaniy ta'sirini kuchaytirgan. [1]

Keyingi klassik davr esa yunon sivilizatsiyasining eng yuksak bosqichi bo'lib, Afina demokratiyasi, falsafiy tafakkur, tarixshunoslik, san'at, harbiy strategiya va davlat boshqaruvining yangi shakllari aynan shu davrda shakllandi. Bu davrning markazida inson va jamiyat hayoti, davlat va qonun masalalariga oid yuksak intellektual izlanishlar turardi. Chunki, Suqrot, Aflotun, Aristotel, Gerodot, Fukiid, Fidiya kabi allomalardir nafaqat yunon, balki butun jahon madaniyatining asoschilariga aylandilar. Faqat Peloponnes urushining boshlanishi polislar o'rtasidagi raqobatning keskinlashishi o'z navbatida, polis tizimining ichki zaifliklarini ko'rsatdi va oxir-oqibat Yunonistonning geosiyosiy kuchsizlanishiga sabab bo'ldi. Bu esa Makedoniya kabi markazlashgan monarxiyalar uchun yo'l ochdi. [2]

Vanihyot yunonlar tarixida makedoniyalik Aleksandriyning sharqqa yurishlari natijasida ellinizm davri boshlandi. Bu davr yunon madaniyati va Sharq sivilizatsiyalarining aralashuvi, madaniy sinkretizm, yirik shaharlarning vujudga kelishi, ilm-fan va falsafaning gullab-yashnashi bilan ajralib turishi natijasida yunonlar raxnomaligida Aleksandriya kutubxonasi, Pergamon maktabi, ellinistik shaharsozlik modeli, stoitsizm, epikuriylik, skeptitsizm kabi falsafiy oqimlar jahon tafakkuriga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Bundan tashqari ko'p millatli ellinistik davlatlar — Ptolemeylar Misri, Salavkiylar davlati, Antigoniylar Makedoniyasi — murakkab siyosiy va iqtisodiy tizimga ega bo'lib, Sharq va G'arb o'rtasidagi madaniy ko'priq vazifasini bajardi. Ellinizm davrida yunon madaniyati keng miqyosda tarqalib, Rim sivilizatsiyasining shakllanishida hal qiluvchi o'rin tutdi. [3]

Xulosa. Demak yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga tayangan xolda, xulosa qilib aytadigan bo'lsak, qadimgi yunonlarning tarixiy yo'li yuzaga kelgan har bir muammo, inqiroz yoki urushga qaramay, uzluksiz rivojlanish va yangilanish tamoyillariga tayandi. Ularning sivilizatsiyasi geografik sharoitga moslashish, iqtisodiy muvozanatni tiklash, siyosiy institutlarni takomillashtirish, ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlash va eng muhimi, intellektual salohiyatni jamiyat ehtiyojlariga xizmat qildirish orqali rivojlandi. Qadimgi Yunonistonning tarixiy tajribasi shuni ko'rsatadiki, har qanday sivilizatsiyaning yuksalishi uning madaniy ochiqqligiga, qonun ustuvorligiga, fuqarolik ongiga va ilmiy tafakkurining kuchiga bog'liq. Bugungi kunda ham qadimgi yunonlarning siyosiy tizimlari, huquqiy me'yorlari, falsafiy qarashlari va madaniy merosi zamonaviy jamiyatlar uchun bebaho manba bo'lib xizmat qilib kelmoqda deyishga haqlimiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dillon, M. and Garland, L., Ancient Greece: Social and Historical Documents from Archaic Times to the Death of Socrates, London, 1994.
2. Finley, M. I. The Ancient Greeks. — London: Penguin, 1991.
3. Gerodot. Tarix (9 kitob). O'zbek tiliga tarjima. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
4. Herodotus, The Histories, translated by George Rawlinson, Introduction by Hugh Bowden, Everyman's Library, London, 1992.
5. Qadimgi dunyo tarixi. Y.S. Krushkol taxriri ostida. 2-j. T., 1975.
6. Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. Toshkent 2009.
7. The Persian Empire from Cyrus II to Artaxerxes I, translated and edited by Maria Brosius, London Association of Classical Teachers - Original Records Series LACTOR 16, 2000.
8. Waterfield, R. Creators, Conquerors, and Citizens: A History of Ancient Greece. — Oxford: Oxford University Press, 2018.
9. Xalqaro munosabatlar tarixi va diplomatiyasi. Hammualliflikda, T., 2009.
10. Андреев Ю. В. Греки и варвары. Контакты древнегреческого мира с Востоком. — Санкт-Петербург: Алетея, 2001.

Muallif:

Nazarov Obid Raximovich- Guliston davlat universiteti dotsenti.

UDK 372.834

DYNAMICS OF UNORGANIZED YOUTH CRIME AND WAYS TO PREVENT IT

UYUSHMAGAN YOSHLAR JINOYATCHILIGI DINAMIKASI VA UNI OLDINI OLISH YO'LLARI

ДИНАМИКА НЕОРГАНИЗОВАННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПРЕСТУПНОСТИ И СПОСОБЫ ЕЕ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

Turdimuratov Jasur Nurmamat o'g'li

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, VI-mavze

E-mail: turdimuratov-j-2026-1@gmail.com

Annotation: This article discusses the dynamics of unorganized youth crime and ways to prevent it, as well as the issue of the personality orientation of unorganized youth. It reflects research conducted to increase the socio-economic, political and legal literacy of unorganized youth, and strengthen their civic position. It also highlights current issues in identifying, studying and eliminating existing

problems in this regard, and considers aspects of their solution. It is important to identify the psychological characteristics of unorganized youth and, on this basis, form their psychological image. In addition, the importance of personality orientation in the formation of the psychological image of unorganized youth is highlighted. In fact, the psychological image embodies the specific aspects, typological characteristics, appearance, and image of young people. It is precisely in determining the psychological image of a person that personality orientation is of great importance. The article provides information about the growth of crime among young people, its causes and socio-economic factors. It also shows the importance of education, family environment, psychological support and public participation in the fight against crime, and proposes effective preventive measures. The strategies necessary for the development of positive values among young people, their integration into society and the prevention of crime are discussed. The article also emphasizes the role and responsibility of state and non-state organizations in solving this problem. As a result, it is concluded that an integrated approach is needed to reduce unorganized youth crime.

Key words: psychology, crime, personality, character, research, unorganized youth, motive, psychological characteristic, activism, socio-psychological portrait.

Annotatsiya: Ushbu maqolada uyushmagan yoshlar jinoyatchili dinamikasi va uni oldini olish yo'llari, shuningdek uyushmagan yoshlarning shaxs yo'nalganligi masalasi muhokama qilingan. Unda uyushmagan yoshlarning ijtimoiy- iqtisodiy, siyosiy-huquqiy savodxonligini oshirish, ularda fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlash bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar o'z ifodasini topgan. Shuningdek, bu boradagi mavjud muammolarni aniqlash, o'rganish hamda bartaraf etish borasidagi dolzarb masalalar o'rtaga tashlangan va ularni hal etish jihatlari ko'rib chiqilgan. Uyushmagan yoshlarning psixologik xususiyatlarini aniqlash va bu asosida ularning psixologik qiyofasini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Qolaversa, uyushmagan yoshlarning psixologik qiyofasini shakllanishida shaxs yo'nalganligining ahamiyati yoritib berilgan. Aslida psixologik qiyofa-yoshlarning o'ziga xos jihatlari, tipologik xususiyatlari, tashqi ko'rinishi, imidjini o'zida mujassamlashtiradi. Aynan shaxsning psixologik qiyofasini belgilashda shaxs yo'nalganligini ahamiyati katta. Maqola yoshlar orasida jinoyatchilikning o'sishi, uning sabablari va ijtimoiy-iqtisodiy omillari haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, jinoyatchilikka qarshi kurashda ta'lim, oilaviy muhit, psixologik yordam va jamoatchilik ishtirokining ahamiyati ko'rsatilib, samarali profilaktik tadbirlar taklif etiladi. Yoshlar o'rtasida ijobiy qadriyatlarni rivojlantirish, ularni jamiyatga integratsiyalashuvi va jinoyatchilikka yo'l qo'ymaslik uchun zarur bo'lgan strategiyalar muhokama qilinadi. Maqola, shuningdek, davlat va nodavlat tashkilotlarining ushbu muammoni hal etishdagi roli va mas'uliyatini ta'kidlaydi. Natijada, uyushmagan yoshlar jinoyatchiligini kamaytirish uchun kompleks yondashuv zarurligi xulosasiga kelinadi.

Kalit so'zlar: psixologiya, jinoyatchilik, shaxs, xarakter, tadqiqot, uyushmagan yoshlar, motiv, psixologik xususiyat, faollik, ijtimoiy-psixologik portret.

Аннотация: В данной статье рассматриваются динамика неорганизованной молодежной преступности и способы ее предотвращения, а также вопрос личностной ориентации неорганизованной молодежи. В ней отражены исследования, направленные на повышение социально-экономической, политической и правовой грамотности неорганизованной молодежи и укрепление ее гражданской позиции. Также освещаются актуальные проблемы выявления, изучения и устранения существующих проблем в этой области, рассматриваются аспекты их решения. Важно выявлять психологические характеристики неорганизованной молодежи и на этой основе формировать ее психологический образ. Кроме того, подчеркивается важность личностной ориентации в формировании психологического образа неорганизованной молодежи. В самом деле, психологический образ воплощает в себе специфические аспекты, типологические характеристики, внешний вид и образ молодых людей. Именно в определении психологического образа человека личностная ориентация имеет большое значение. В статье представлена информация о росте преступности среди молодежи, ее причинах и социально-экономических факторах. Также показана важность образования, семейной среды, психологической поддержки и участия общественности в борьбе с преступностью, и предложены эффективные профилактические меры. Обсуждаются стратегии, необходимые для формирования позитивных ценностей у молодежи, ее интеграции в общество и предотвращения преступности. В статье также подчеркивается роль и ответственность государственных и негосударственных организаций в решении этой проблемы. В результате делается вывод о необходимости комплексного подхода к сокращению неорганизованной молодежной преступности.

Ключевые слова: психология, преступление, личность, характер, исследование, неорганизованная молодежь, мотив, психологическая характеристика, активизм, социально-психологический портрет.

Kirish. Yoshlar jinoyatchiligi global muammo sifatida ko'plab mamlakatlarda jiddiy e'tiborga olinmoqda. Uyushmagan yoshlar, ya'ni rasmiy tashkilotlarga a'zo bo'lmagan, ijtimoiy jihatdan izolyatsiya qilingan yoki salbiy muhitda tarbiyalangan yoshlar orasida jinoyatchilik darajasi yuqori. Ushbu maqolada uyushmagan yoshlar jinoyatchiligining dinamikasi, sabablari va uni oldini olish yo'llari tahlil qilinadi.

Bugungi kunda yoshlar va ularning kamolti masalasi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Chunki, aynan yoshlar jamiyatni rivojlanishiga xizmat qiluvchi, uning taraqqiyotini belgilab beruvchi qatlam hisoblanadi. Yoshlarga ta'lim-tarbiya berish, ularni ijtimoiy faolligini oshirish borasida davlatimiz rahbari tomonidan qator ishlar amalga oshirilmoqda. Bugungi kunning yoshlari har tomonlama yetuk, jamiyat ravnaqiga o'zining munosib hissasini qo'sha oladigan, muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda "... jonajon Vatanimiz va xalqimizga sidqidildan xizmat qilish orzusi bilan yonib yashayotgan..." yoshlar sifatida kamol topishi dolzarb masalalardan biridir[1]. Davlatimiz oldida raqobatbardosh, har tomonlama, kreativ fikrlaydigan yoshlarni tarbiyalash vazifasi belgilangan. Shunga qaramay, "guruch kurmaksiz bo'lmagani"dek, barcha ham "faol yoshlar" toifasiga kirmaydi, jamiyatda "uyushmagan", ijtimoiy faol bo'lmagan yoshlar ham mavjud. Shu nuqtai nazardan olganda uyushmagan yoshlar bilan ishlash, ularni jamiyatga integratsiyasini ta'minlash bugungi kundagi muhim vazifalardandir. Shunday ekan, "uyushmagan yoshlarning psixologik qiyofasini" aniqlash ularga manzilli psixologik xizmatni tashkillashtirishning asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Dastlab uyushmagan yoshlar kimlar ekanini aniqlab olsak. «Uyushmagan yoshlar» tushunchasi haqida so'z borar ekan, ushbu ibora «uyushmagan» va «yoshlar» so'zlari birikmasidan tashkil topgan. «Uyushmagan» so'zining o'zagi «uyushiq» bo'lib, unga o'zbek tilining izohli lug'atida «uyushgan, jipslashgan, ahil», unga ma'nodosh bo'lgan «uyushma» so'ziga esa «bir maqsad yo'lida birgalikda harakat qilish uchun birlashgan kishilar yoki tashkilotlar birlashmasi» mazmunida izoh berilgan [2]. Demak, mantiqan olib qaraganda, «uyushmagan» so'zi «uyushiq» yoki «uyushma» so'zlarining aksi, ya'ni antonimi bo'lib, «jipslashmagan, ahil bo'lmagan, muayyan bir maqsad yo'lida

birgalikda harakat qilish uchun birlashmagan» ma'nolarini anglatadi. Shunday ekan, jamiyatning mazkur qatlami bilan ishlash, ularni ijtimoiy faolligini oshirish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida Uyushmagan yoshlar jinoyatchiligi dinamikasi va uni oldini olish yo'llari va shunga xizmat qiluvchi texnologiyalardan foydalanish jarayoni belgilab olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda kuzatish, materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, jamoaviy va yakka tartibdagi suhbatlar, so'rovlar (og'zaki) o'tkazish usullaridan foydalanilgan.

Biz o'z qarashlarimizni ilmiy asoslash uchun Buxoro viloyati hududidagi uyushmagan yoshlar orasida V.Smekal va M.Kuchepalapning "Shaxs yo'nalganligini aniqlash metodikasi"dan foydalandik. Mazkur metodika o'zbek milliy muhitiga B.P.Qodirov va K.B.Qodirovlar tomonidan moslashtirilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Uyushmagan yoshlar ijtimoiy faolliги va bandligini ta'minlashda quyidagi islohotlar ustuvor ahamiyat kasb etadi [4]:

Birinchidan, uyushmagan yoshlarning bilimi, ma'naviyati, intellektual salohiyati, odob-axloqi, zukkoligi, harakatchanligi, o'zgarishlarga tayyorligi va ularni qabul qilish fazilatlarini jamiyatning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasini belgilaydi.

Ikkinchidan, jamiyatning, iqtisodiy takomili, ijtimoiy adolat mezonlari, ilmiytexnikaviy taraqqiyot darajasi, axborotlashtirish, barqarorlik omillari, jamiyat a'zolari orasida fuqarolik kelishuvining mavjudligi uyushmagan yoshlar qatlamini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, uyushmagan yoshlar ongida hukm surgan kayfiyat va orzular bevosita jamiyatning istiqboldagi taraqqiyot omillarini belgilashda alohida o'rinni egallaydi. Chunki ayni shu qatlamning kayfiyati jamiyatdagi ko'pgina ziddiyatli holatlar va noroziliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

To'rtinchidan, uyushmagan yoshlar hayotida uchrab turadigan muammolarni hal etishda quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq: axloqiy poklik asosida umr kechirish, davlat qonunlariga so'zsiz itoat etish; jamiyatdagi insonlar munosabatini adolat mezonlari asosida qurish; jamiyat a'zolari huquq va erkinliklarini tan olish, bunyodkorlikni hayotiy mezonga aylantirish va boshqalar shular jumlasidandir.

Yoshlar, shu jumladan uyushmagan yoshlarning psixologik qiyofasini tahlil qilar ekanmiz bevosita shaxs strukturasiга murojaat qilishimiz kerak. Jumladan, V.N.Voroninning fikricha, psixologik qiyofa kognitiv, ijtimoiy va motivasion xususiyatlarni o'zida mujassamlashtiradi[2].

Yoshlar o'rtasidagi o'rtasidagi jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashishning asosiy chorasini oilani mustahkamlash, uning ma'naviy-ruhiy muhitini yaxshilashdan iboratdir, chunki bolalar oiladagi psixo-travmatik sharoitlardan, oilaviy nizolardan, ota-onalarning mehrsizligi va tushunmovchiligidan, ularning shafqatsizligi yoki loqaydligidan qochishadi.

Ijtimoiy-pedagogik chora-tadbirlar uysizlik sabablarini oldini olishga yordam beradigan sabablar va sharoitlarni aniqlash va oldini olishga qaratilgan uysizlikning oldini olishni o'z ichiga oladi.

Yoshlar o'rtasidagi jinoyatchilar toifasiga kelsak, u jinoyatchilikka qarshi kurashish chora-tadbirlarini belgilashda ham muhim ahamiyatga ega va quyidagi guruhlardan iborat [2]: ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli past, intellektual darajasi yetarli bo'lmagan, jamiyatning ijtimoiy va madaniy asoslarini buzuvchi xulq-atvoriga moyil bo'lgan, disfunktsional, ijtimoiy jihatdan nojo'ya oilalardan chiqqan voyaga yetmaganlar; badavlat oilalardan bo'lgan voyaga etmaganlar, jazosiz qolish va yo'l qo'yishga moyil bo'lganlar; tajovuzkor voyaga etmaganlar muammo va nizolarni kuch bilan hal qilish usuliga murojaat qiladilar; yoshlar harakati vakillari, jamiyatning ijtimoiy va madaniy asoslari muxoliflari; vagratsiyaga (sargardonlikka) moyil bo'lgan voyaga etmaganlar.

Hozirgi vaqtda ko'proq bolalar kompyuterlarga, zamonaviy bolalar uchun juda ko'p vaqt talab qiladigan turli xil tarmoq o'yinlariga qiziqishmoqda, ular madaniyatga qiziqishni to'xtatadilar. Aytish mumkinki, voyaga etmaganlarning xatti-harakati tobora ko'proq haqoratli, tajovuzkorlik va shafqatsizlik bilan tavsiflanadi. U yoki bu ijtimoiy tarmoqdan foydalangan holda, voyaga yetmagan shaxs muloqot qilish va ular bilan ma'lum bilim, ko'nikma va tajriba almashish uchun o'xshash odamlarni topishi mumkin, shuning uchun muammo paydo bo'lishi mumkin.

Jinoyatlar soniga munosabat sifatida qonun chiqaruvchi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksini to'ldiradi, uning dispozitsiyasi voyaga yetmaganlarni voyaga yetmaganlarning hayoti uchun xavfli qilmishlarni sodir etishga jalb qilganlik uchun javobgarlikni nazarda tutadi [1].

Aybdor shaxsning qilmishida o'z joniga qasd qilishga moyillik belgilarining yo'qligi (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi), voyaga yetmaganlarning jinoyat sodir etishga jalb etilishi (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi) jinoyat javobgarlikning zaruriy shartidir yoki g'ayriijtimoiy harakatlar sodir etishda (O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi) [1].

Ta'lim muassasasini hisobga oladigan bo'lsak, u voyaga yetmaganlarning shaxsini shakllantirishga ta'sir qiluvchi ijtimoiy muassasa ekanligini ta'kidlash kerak. Hozirgi vaqtda universitetlarda imtihonlarni muvaffaqiyatli topshirish uchun o'qituvchilar ushbu fanlarni faol qo'llab-quvvatlamogda. Imtihonlarni muvaffaqiyatli topshirishga undaydigan o'qituvchi ko'plab nizolarga olib kelishi mumkin: o'smir va o'qituvchilar o'rtasida, o'smir va sinf o'rtasida, o'smir va ota-onalar o'rtasida[4]. Agar nizolar o'z vaqtida hal etilmasa, voyaga etmaganlar asosiy ijtimoiy guruhlardan uzoqlashishni boshlashlari mumkin.

Shuningdek, voyaga etmaganlarning guruhlarga bo'linishi, oilalarning moddiy ta'minotidagi sezilarli bo'shliq bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu farqni faqatgina o'smirlar his qilishi mumkin, chunki ular ijtimoiy hayotga yaqindirlar. Umuman olganda, voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olishni ikki katta guruhga bo'lish mumkin [3]: umumiy - sub'ektlarning cheksiz doirasiga yo'naltirilgan; individual - huquqbuzarning o'ziga xos shaxsiga qaratilgan.

Huquqbuzarliklarning umumiy profilaktikasi huquqbuzarliklarning oldini olish ob'ektlariga ta'sir ko'rsatish shaklidir. Huquqbuzarliklarning individual profilaktikasi - voyaga etmaganlarning g'ayriijtimoiy yo'nalishini va ijtimoiy xavfli xatti-harakatlarini shakllantirishga olib kelishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarini bartaraf etishga, shuningdek uni ijtimoiy-pedagogik reabilitatsiya qilish va (yoki) jinoyatlar va g'ayriijtimoiy harakatlar sodir etganligini oldini olishga qaratilgan muayyan voyaga etmagan shaxsга individual ta'sir ko'rsatish shaklidir [5].

Bolani tarbiyalash jarayonida ota-onalarning qattiq va yumshoq choralarni teng ravishda to'g'ri qo'llash qobiliyati ham muhimdir. Yoshlar o'rtasida jinoyatchilikning oldini olishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat: oilaviy nizolarni o'z vaqtida hal qilish; mastlik va giyohvandlikning oldini olish; jamoat tartibini muhofaza qilishni ta'minlash, tungi vaqtlarda to'g'ri yoritishni ya'ni chiroqlarni ko'paytirish ta'minlash; ruhiy kasalliklar va buzilishlar bilan og'rigan shaxslarni aniqlash; aholini huquqiy ta'lim va

tarbiyalashni tashkil etish. Maxsus choralar - bu voyaga etmagan huquqbuzarning shaxsiga, shuningdek, jinoyatni yuzaga keltiruvchi omillarga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan choralar.

Ushbu chora-tadbirlardan ko'zlangan asosiy maqsad yoshlarda aybdorlik tuyg'usini shakllantirishdan iborat, chunki bu nafaqat kelajakda jinoyatchilikka bo'lgan munosabatga salbiy ta'sir ko'rsatishi, balki uning takrorlanishining oldini olishi ham mumkin.

Birinchi maxsus guruh chora-tadbirlari tarbiyaviy va majburlovdir.

Ikkinchi maxsus chora-tadbirlar guruhi og'ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan o'spirinlarga, ular jinoiy tamoyillarni ko'rsatadigan xatti-harakatlar qilishni boshlaganlarida yordam berishga qaratilgan. Bunday harakatlarga quyidagilar kiradi: uydan chiqib ketish, sarsonlik, mayda o'g'irlik, tovlamachilik, firibgarlik va boshqalar.

Uchinchi maxsus guruh chora-tadbirlari - voyaga yetmagan jinoyat sodir etgan shaxslarni fosh etish va ularni jinoiy javobgarlikka tortish, shuningdek, ozodlikdan mahrum qilish jazosiga hukm qilinmagan shaxslarni axloq tuzatish va qayta tarbiyalash choralari.

To'rtinchi maxsus guruh chora-tadbirlari tarbiya koloniyalarida jazoni o'tayotgan o'smirlarga nisbatan qo'llaniladigan tarbiyaviy va jazo choralaridan iborat. Bu chora-tadbirlar, birinchi navbatda, alohida rejim, axloq tuzatish mehnati va tarbiyaviy ta'sir usullarini o'rnatishdan iborat. Bu choralar, asosan, jinoyat takrorlanishining oldini olish maqsadida qo'llaniladi [2, 4].

Beshinchi maxsus guruh chora-tadbirlari avvalgi ijtimoiy muhitga qaytgandan keyin normal hayot sharoitlariga moslashishga qaratilgan chora-tadbirlardir.

Toshkent shahar IIB boshlig'i o'rinbosari – Tergov boshqarmasi boshlig'i, polkovnik Zafar Alimovning aytishicha, "Yaqinlarning yoshlarga qiziqishi yo'qligi huquqbuzarliklarning asosiy sabablaridan biridir. Ayniqsa, Ota-onaning e'tiborsizligi tufayli, yoshlar huquqbuzarlik sari ilk qadamlarini qo'ymoqda. Shu bois bunday chora-tadbirlarni o'tkazishdan asosiy maqsad kelajakda yoshlar o'rtasida har qanday huquqbuzarlik holatlarining oldini olishdan iboratdir ... Jinoyatlar takrorlanmasligi uchun ularni turli tadbirlarga jalb qilish orqali ta'sir o'tkazish, bundan maqsad jamiyatga ehtiyojini ko'rsatishdan iborat bo'ladi..."[3].

Uyushmagan yoshlarning kognitiv sohasini rivojlanishi virtual muloqot va ijtimoiy tarmoqlarga tobelikning ta'sirida o'ziga xos shaklda namoyon bo'lmoqda. Xususan, muloqot ko'nikmasining pasayishiga, ijtimoiy-psixologik kompetentlikni kamayishiga olib kelib, shaxsning jamiyatga moslashishini qiyinlashtirmoqda. Natijada yoshlarda ilmiy innovatsion tafakkurning o'rniga rigid-stereotipik fikrlashning yuzaga kelishi kuzatilmog'ida. Mazkur holat esa uyushmagan yoshlarda kasb tanlash, jamiyatga moslashishni qiyinlashishiga olib kelmoqda.

Uyushmagan yoshlarning psixologik portretida affektiv soha ham muhim o'ringa ega bo'lib, ularda o'ziga va hayotga ishonchsizlik, axborot muhitining ta'sirida hissiy noturg'unlik, emotsional intellektning sustligi, kayfiyatning sustligi, depressiv kayfiyat bilan ajralib turadi. Uyushmagan yoshlarning hissiy sohasidagi noturg'unlik, ularning xulq-atvorida ham, atrof muhitga, o'ziga nisbatan emotsional munosabatida ham o'z aksini topadi.

Uyushmagan yoshlarning motivasion sohasida birinchi navbatda moddiylikning ustunligi ajralib turadi. Ular ehtiyojlarda "o'zligini anglash, ularni realizatsiyalash, o'zini rivojlantirish" ehtiyoji passiv shaklda namoyon bo'ladi. Natijada kasbiy, ijtimoiy faollikning pasayishi kuzatiladi. Uyushmagan yoshlarning qadriyatlar tizimida oila, kasbiy shakllanish, konstruktiv shaxslararo munosabatlar refleksiya qadriyat sifatida o'zini ahamiyatini yo'qota boshlaydi.

Uyushmagan yoshlarning psixologik qiyofasini tahlil qilish shaxs tuzilishining umumiy ko'rinishini izohlashga olib keldi, ya'ni tabiiy va ijtimoiy muhit ta'sirida faoliyatning shakllanishi: individual-psixologiyasi, dunyoqarashi, ijtimoiy-psixologiyasi (shaxs fazilatlar); psixik jarayonlar, psixik xususiyatlari, psixik holatlar, psixikasi xossalari (individual-psixologik jabhalari); ma'naviy-axloqiy qiyofasi, dunyoqarashi, qadriyatlar (dunyoqarash jihatlar); insonlar bilan munosabatlar, ijtimoiy mavqeyi, ijtimoiy yo'llari, ijtimoiy yo'nalishlari (ijtimoiy psixologik jihatlar). Uyushmagan yoshlarning psixologik qiyofasini tadqiq etilishiga doir materiallar tahlili mazkur tadqiqotning empirik jihatlarini yoritishda shaxs nazariyalari va shaxs tuzilmasiga doir qarashlar asosida yaqqol ilmiy natijalarni taqdim etadi.

Izlanishimiz natijalari shuni ko'rsatdiki, uyushmagan yoshlar jinoyatchiligi asosan quyidagi omillar bilan bog'liq: 1. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar: Ishsizlik, past daromad va ta'lim imkoniyatlarining cheklanganligi. 2. Oilaviy muhit: Oila ichidagi nizol, ota-onalarning e'tiborsizligi va salbiy tarbiya. 3. Psixologik omillar: Yoshlarning ruhiy salomatligi, stress va depressiya holatlari. 4. Jamoatchilik muhitida ta'sir: Salbiy do'stlik munosabatlari, jinoyatchilikka yo'naltiruvchi guruhlar. Yoshlar jinoyatchiligini kamaytirish uchun kompleks yondashuv zarur. Bunga quyidagilar kiradi: 1. Ta'lim tizimini takomillashtirish: Yoshlarni kasb-hunarga o'rgatish, ijobiy qadriyatlarini rivojlantirish. 2. Oilaviy yordam dasturlari: Ota-onalar uchun treninglar va psixologik yordam ko'rsatish. 3. Jamoatchilik ishtiroki: Mahallalarda ijtimoiy faoliyatlarini rivojlantirish, yoshlar klublarini tashkil etish. 4. Davlat dasturlari: Jinoyatchilikka qarshi kurashda davlat va nodavlat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish.

Xulosa. Uyushmagan yoshlar jinoyatchiligi murakkab va ko'p qirrali muammo bo'lib, uni hal etish uchun keng qamrovli yondashuv zarur. Ta'lim, oilaviy muhit va jamoatchilik ishtiroki orqali yoshlarni jinoyatchilikdan saqlash mumkin. Kelajakda bu sohada amalga oshiriladigan tadbirlar samaradorligini oshirish uchun izchil monitoring va baholash tizimini joriy etish muhimdir.

Uyushmagan yoshlar jinoyatchiligini oldini olish bo'yicha maqolada keltirilgan natijalar va muhokamalar asosida quyidagi tavsiyalarni berish mumkin: 1. Ta'lim va malaka oshirish dasturlari: Yoshlarni kasb-hunarga tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini kengaytirish. Bu orqali ularning ish bilan ta'minlanishi va ijtimoiy integratsiyasi yaxshilanadi; Maktab va oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy mas'uliyat va etika darslarini joriy etish. 2. Oilaviy qo'llab-quvvatlash: Ota-onalar uchun psixologik va pedagogik treninglar tashkil etish, bu orqali ularning bolalari bilan munosabatlarini yaxshilash; Oila ichidagi muammolarni hal qilish uchun maslahat xizmatlarini kengaytirish. 3. Jamoatchilik ishtirokini kuchaytirish: Mahallalarda yoshlar klublarini tashkil etish va ularda ijtimoiy faoliyatlarini rivojlantirish; Jamoat tashkilotlari va mahalliy hokimiyatlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish, yoshlar uchun turli tadbirlar va loyihalarni amalga oshirish. 4. Psixologik yordam ko'rsatish: Yoshlar uchun psixologik yordam xizmatlarini kengaytirish, stress va depressiya holatlari bilan kurashishda yordam berish; Mahallalarda psixologlar va ijtimoiy ishchilarni jalb etish orqali yoshlarning muammolarini hal qilish. 5. Davlat dasturlari va siyosat: Yoshlar jinoyatchiligiga qarshi kurashda davlat siyosatini yanada takomillashtirish, yangi dasturlarni ishlab chiqish; Jinoyatchilik darajasini kamaytirish bo'yicha monitoring tizimini joriy etish va uning samaradorligini baholash. 6. Ijtimoiy mediya va axborot texnologiyalari: Yoshlarni onlayn resurslar orqali ijobiy qadriyatlar, muvaffaqiyat hikoyalari va kasb-hunar imkoniyatlari bilan tanishtirish; Ijtimoiy tarmoqlarda salbiy ta'sirlardan himoya qilish uchun o'quv dasturlarini ishlab chiqish. 7. Mahalliy tadbirlar va sport faoliyati: Yoshlarni sportga jalb qilish orqali sog'lom turmush tarzini

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

targ'ib qilish va jamoaviy ruhni rivojlantirish; Mahallalarda madaniy tadbirlar, festivallar va sport musobaqalarini o'tkazish, bu orqali yoshlarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish.

Ushbu tavsiyalarni amalga oshirish orqali uyushmagan yoshlar jinoyatchiligini kamaytirishga erishish mumkin. Har bir tavsiya o'zaro bog'liq bo'lib, kompleks yondashuvni talab qiladi. Ushbu maqola asosida uyushmagan yoshlar jinoyatchiligini oldini olish uchun yanada samarali strategiyalar ishlab chiqilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning O'zbekiston yoshlari forumida so'zlagan nutqi. 2020. - https://uza.uz/uz/posts/ozbekistonrespublikasi-prezidenti-shaykat-mirziyoevning-ozbekiston-yoshlari-forumidasozlagan-nutqi_197662
2. <https://lex.uz/docs/-111453> [O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi]
3. Воронин В.Н. Социально-психологические механизмы формирования организационной культуры: дис. ... д-р психол. наук: 19.00.05. М., 1999.
4. Исмоилов Т.И. Ўзбекистонда уюлмаган ёшларнинг ижтимоий фаоллиги. Т.: "Lesson press", 2021. -136 б.
5. М.Имомназаров Миллий маънавиятимиз асослари. – Тошкент. 2006. Б.406.
6. Курешева О. В. Психологическая характеристика молодежи как возрастной группы // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 7. Философия. 2014. № 1 (21). С. 67-75.
7. Шарипов С.Т., Турсунова М.М. (2022). Меры профилактики и борьбы с насильственной молодежной преступностью. Вестник науки и образования, (12-7), 79-84.

Mualliflar:

Turdimuratov Jasur Nurmamat o'g'li - Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

UDK 372.833

THE IMPACT OF IMPLEMENTING DIGITAL MARKETING STRATEGIES IN THE MANAGEMENT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS ON MANAGEMENT EFFICIENCY

OLIV TA'LIM MUASSASALARINI BOSHQARISHDA RAQAMLI MARKETING STRATEGIYALARINI JORIY ETISHNING
BOSHQARUV SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

ВЛИЯНИЕ ВНЕДРЕНИЯ СТРАТЕГИЙ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА В УПРАВЛЕНИИ ВЫСШИМИ УЧЕБНЫМИ
ЗАВЕДЕНИЯМИ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ

Buriyev Uralbek Xurram o'g'li

Oriental universiteti. 100121, Toshkent, Yakkasariy tumani, Sh.Rustaveli ko'chasi, 154A

E-mail: boriyevuralbek@gmail.com

Annotation: In this thesis, the impact of implementing digital marketing strategies on management efficiency in higher education institutions is analyzed from both theoretical and practical perspectives. The study also highlights the influence of digital marketing strategies on student recruitment, institutional brand development, stakeholder engagement, and the decision-making process. Furthermore, the thesis substantiates the opportunities for improving management efficiency in higher education institutions through the implementation of digital marketing strategies.

Keywords: higher education, digital marketing, marketing strategy, management efficiency, competitiveness.

Annotatsiya: Mazkur tezisda oliy ta'lim muassasalarini boshqarishda raqamli marketing strategiyalarini joriy etishning boshqaruv samaradorligiga ta'siri nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda shuningdek, raqamli marketing strategiyalarining talabalarni jalb etish, muassasa brendini shakllantirish, manfaatdor tomonlar bilan aloqalarni rivojlantirish hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayoniga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, raqamli marketing strategiyalarini joriy etish orqali oliy ta'lim muassasalari boshqaruv samaradorligini oshirish imkoniyatlari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, raqamli marketing, marketing strategiyasi, boshqaruv samaradorligi, raqobatbardoshlik.

Kirish. So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar barcha sohalar qatori ta'lim tizimida ham tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivoji, internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini tashkil etish va boshqarish usullarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Bugungi kunda abituriyentlar, talabalar va ularning ota-onalari ta'lim muassasasi haqida axborotni asosan raqamli platformalar orqali qabul qilmoqda. Shu bois raqamli marketing strategiyalarini joriy etish oliy ta'lim muassasalarini boshqaruvining ajralmas qismiga aylanmoqda [1].

An'anaviy marketing yondashuvlari bilan solishtirganda, raqamli marketing strategiyalari tezkorlik, ochiqlik va interaktivlik kabi ustunliklarga ega. Raqamli marketing vositalari orqali oliy ta'lim muassasalari maqsadli auditoriya bilan bevosita va doimiy muloqotni yo'lga qo'yish, ta'lim xizmatlarini samarali targ'ib qilish hamda bozor ehtiyojlariga tezkor moslashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Biroq raqamli marketing strategiyalarini joriy etish jarayoni faqat texnik vositalarni qo'llash bilan cheklanib qolmasdan, ularni muassasaning umumiy boshqaruv tizimiga integratsiyalashni talab etadi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'plab oliy ta'lim muassasalarida raqamli marketing elementlari (veb-sayt, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn reklama) mavjud bo'lsa-da, ularning boshqaruv samaradorligiga ta'siri yetarli darajada tahlil qilinmaydi. Natijada raqamli marketing faoliyati strategik emas, balki epizodik xarakter kasb etadi. Shu sababli raqamli marketing strategiyalarini oliy ta'lim muassasalari boshqaruv tizimiga ilmiy asosda joriy etish va uning samaradorligini aniqlash dolzarb masalaga aylanmoqda [4].

Raqamli marketing va uning boshqaruv samaradorligiga ta'siri masalalari marketing va menejment sohasidagi ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilgan. P. Kotler raqamli marketingni an'anaviy marketingning mantiqiy davomchisi sifatida baholab, uni iste'molchilar bilan uzoq muddatli munosabatlarni shakllantirishning samarali vositasi deb hisoblaydi. Uning fikricha, raqamli

marketing strategiyalari tashkilotlarga bozor signallarini tez anglash va boshqaruv qarorlarini moslashuvchan qabul qilish imkonini beradi [1].

Mazkur tadqiqotda raqamli marketing strategiyalarining boshqaruv samaradorligiga ta'sirini aniqlashda quyidagi metodlardan foydalanildi [5]: tizimli tahlil; komparativ tahlil; bozor tadqiqotlari; SWOT-analiz.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli marketing strategiyalarini joriy etish oliy ta'lim muassasalarini boshqarishda sifat jihatidan yangi imkoniyatlarni yaratadi. Avvalo, raqamli marketing strategiyalari boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonini tezlashtiradi va axborot bilan ta'minlash darajasini oshiradi. Raqamli platformalar orqali olinadigan tahliliy ma'lumotlar (foydalanuvchilar faolligi, murojaatlar soni, qiziqish yo'nalishlari) boshqaruv qarorlarini dalillarga asoslangan holda qabul qilish imkonini beradi.

Shuningdek, raqamli marketing strategiyalari oliy ta'lim muassasalarining maqsadli auditoriya bilan o'zaro aloqalarini mustahkamlaydi. Ijtimoiy tarmoqlar va rasmiy veb-saytlar orqali olib boriladigan marketing faoliyati talabalar bilan doimiy muloqotni yo'lga qo'yish, ularning ehtiyoj va takliflarini tezkor aniqlash imkonini beradi. Bu holat boshqaruv samaradorligining muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Raqamli marketing strategiyalarining boshqaruv samaradorligiga ta'sirini baholashda quyidagi asosiy ko'rsatkichlar ajratib ko'rsatildi: raqamli kanallar orqali talabalar va abituriyentlar bilan aloqa samaradorligi; marketing faoliyatiga sarflangan xarajatlarning optimalligi; boshqaruv qarorlarini qabul qilish tezligi va aniqligi; oliy ta'lim muassasasi brendining onlayn muhitdagi tan olinishi; manfaatdor tomonlar bilan o'zaro aloqalarning mustahkamligi.

Mazkur ko'rsatkichlar asosida raqamli marketing strategiyalarini joriy etish oliy ta'lim muassasalarida boshqaruvida muhim strategik ustunliklarni ta'minlashi ilmiy jihatdan asoslandi.

Xulosa. Raqamli marketing strategiyalarini oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv tizimiga joriy etish zamonaviy ta'lim xizmatlari bozorida muassasalarning raqobatbardoshligini oshiruvchi muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari raqamli marketing strategiyalarining nafaqat talabalarni jalb etish, balki boshqaruv qarorlarini qabul qilish, muassasa brendini shakllantirish va manfaatdor tomonlar bilan aloqalarni rivojlantirishda ham yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi.

Raqamli marketing strategiyalarining boshqaruv samaradorligiga ta'siri ularning muassasaning umumiy rivojlanish strategiyasi bilan integratsiyalashganlik darajasiga bog'liq ekanligi aniqlandi. Agar raqamli marketing faoliyati strategik boshqaruv tizimining ajralmas qismi sifatida tashkil etilsa, u oliy ta'lim muassasasining barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Mazkur tezisdagi ilgari surilgan ilmiy xulosalar va tavsiyalar oliy ta'lim muassasalarida raqamli marketing strategiyalarini joriy etish va boshqaruv samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim menejmenti sohasidagi ilmiy izlanishlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kotler, F. (2019). Marketing menedjment. 15-nashr. Nyu-York: Pearson Education.
2. Беккер Дж., Темплтон П. (2009). Маркетинг в высшем образовании: стратегия привлечения студентов. Москва: Юрайт.
3. Жуманазаров, А.А. (2021). Ta'lim xizmatlari bozori va uning rivojlanish omillari. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, №6, 45–52-betlar.
4. Ahmedov, B.B. (2022). Oliy ta'lim muassasalarida marketing strategiyasining samaradorligi. // Ijtimoiy-gumanitar fanlar, №2(18), 60–65-betlar.
5. Mamanazarova, N.K. (2021). Ta'lim menejmentida marketing yondashuvlari. Toshkent. Исмаилов, И.Ш. (2020). Ta'lim xizmatlari sifati va ularni baholash mezonlari. // Innovatsion ta'lim, №4, 38–43-betlar.
6. Karimova, D. (2023). Ta'lim sohasida raqamli marketing: yangi yondashuvlar. // Raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar jurnali, №1(10), 77–84-betlar.

Muallif:

Buriyev Uralbek Xurram o'g'li - Oriental universiteti mustaqil izlanuvchisi.

UDK 336.77.066

THE IMPACT OF YOUTH ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT MECHANISMS ON FINANCIAL STABILITY IN THE NATIONAL ECONOMY

MILLIY IQTISODIYOTDA YOSHLAR TADBIRKORLIGINI RIVOJLANTIRISH MEKANIZMLARINING MOLIVAVIY BARQARORLIKKA TA'SIRI

ВЛИЯНИЕ МЕХАНИЗМОВ РАЗВИТИЯ МОЛОДЕЖНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА ФИНАНСОВУЮ УСТОЙЧИВОСТЬ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Xojiyev Ma'murjon Muxsinjon o'g'li

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, VI-mavze

E-mail: mamurjonmuxsinovich@gmail.com

Abstract. The purpose of this article is to analyze the impact of youth entrepreneurship development mechanisms on financial stability in the national economy on a scientific basis. The study examines the role of youth entrepreneurship in economic development, identifies existing financial and institutional challenges, and proposes ways to address them. The research employs statistical analysis, institutional analysis, economic comparison, and modeling methods. These approaches enabled a comprehensive assessment of key indicators of youth entrepreneurship and their impact on financial stability. The findings indicate that the development of youth entrepreneurship contributes to strengthening financial stability through increased income levels, expansion of export potential, and growth of value added in the economy. At the same time, key challenges such as limited access to financial resources, high interest rates, and insufficient institutional support have been identified. In conclusion, improving financial and institutional mechanisms supporting youth entrepreneurship is a crucial condition for ensuring sustainable economic growth in the national economy.

Keywords: youth entrepreneurship, national economy, financial stability, income growth, export potential, value added, institutional mechanisms, financial support, economic development, innovation activity.

Annotatsiya. Mazkur maqolaning maqsadi milliy iqtisodiyotda yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmlarining moliyaviy barqarorlikka ta'sirini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda yoshlar tadbirkorligining iqtisodiy rivojlanishdagi o'rni, mavjud moliyaviy va institutsional muammolar hamda ularni bartaraf etish yo'llari o'rganildi. Tadqiqot jarayonida statistik tahlil, institutsional tahlil, iqtisodiy taqqoslash va modellashirish usullaridan foydalanildi. Ushbu metodlar yordamida yoshlar tadbirkorligining asosiy ko'rsatkichlari va ularning moliyaviy barqarorlikka ta'siri kompleks tarzda baholandi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish daromadlarning oshishi, eksport hajmining kengayishi va iqtisodiyotda qo'shilgan qiymatning ortishi orqali moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, kredit resurslariga kirishdagi cheklovlar, yuqori foiz stavkalari va institutsional qo'llab-quvvatlashning yetarli emasligi asosiy muammolar sifatida aniqlandi. Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, yoshlar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan moliyaviy va institutsional mexanizmlarni takomillashtirish milliy iqtisodiyotda barqaror o'sishni ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Kalit so'zlar: yoshlar tadbirkorligi, milliy iqtisodiyot, moliyaviy barqarorlik, daromadlar o'sishi, eksport salohiyati, qo'shilgan qiymat, institutsional mexanizmlar, moliyaviy qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy rivojlanish, innovatsion faoliyat

Аннотация. Целью данной статьи является научный анализ влияния механизмов развития молодежного предпринимательства на финансовую устойчивость в национальной экономике. В исследовании рассмотрена роль молодежного предпринимательства в экономическом развитии, выявлены существующие финансовые и институциональные проблемы, а также предложены пути их решения. В процессе исследования были использованы методы статистического анализа, институционального анализа, экономического сравнения и моделирования. С помощью данных методов была проведена комплексная оценка основных показателей молодежного предпринимательства и их влияния на финансовую устойчивость. Полученные результаты показали, что развитие молодежного предпринимательства способствует укреплению финансовой устойчивости за счет роста доходов, расширения экспортного потенциала и увеличения добавленной стоимости в экономике. В то же время выявлены такие ключевые проблемы, как ограниченный доступ к кредитным ресурсам, высокие процентные ставки и недостаточная эффективность институциональной поддержки. В заключение следует отметить, что совершенствование финансовых и институциональных механизмов поддержки молодежного предпринимательства является важным условием обеспечения устойчивого экономического роста в национальной экономике.

Ключевые слова: молодежное предпринимательство, национальная экономика, финансовая устойчивость, рост доходов, экспортный потенциал, добавленная стоимость, институциональные механизмы, финансовая поддержка, экономическое развитие, инновационная деятельность.

Kirish. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlashda yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bozor iqtisodiyoti chuqurlashib borayotgan hozirgi davrda iqtisodiy o'sishning yangi manbalarini shakllantirish, bandlik darajasini oshirish hamda innovatsion faoliyatni kengaytirishda yoshlarning tadbirkorlik faolligi muhim omillardan biri sifatida qaralmoqda.

Yoshlar tadbirkorligi iqtisodiyotda yangi qiymat yaratish, ishlab chiqarish va xizmatlar hajmini kengaytirish, ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, yoshlarning tashabbuskorligi va yangilikka intiluvchanligi ularni iqtisodiy tizimda innovatsion rivojlanishning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylantiradi.

Biroq amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish jarayonida qator muammolar saqlanib qolmoqda. Xususan, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlarining cheklanganligi, kreditlash tizimidagi mavjud to'siqlar, institutsional qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining yetarli darajada samarali ishlamasligi hamda tadbirkorlik ko'nikmalarining yetishmasligi ushbu sohaning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada yoshlar tadbirkorligining iqtisodiyotdagi ulushi va uning moliyaviy barqarorlikka qo'shayotgan hissasi kutilgan darajada shakllanmayapti.

Mazkur holat yoshlar tadbirkorligini rivojlantirishga qaratilgan mexanizmlarni chuqur ilmiy tahlil qilish va ularni takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Ayniqsa, ushbu mexanizmlarning moliyaviy barqarorlikka ta'sirini kompleks o'rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Ushbu maqolaning maqsadi — milliy iqtisodiyotda yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmlarining moliyaviy barqarorlikka ta'sirini kompleks tahlil qilish hamda ularni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish va uning iqtisodiy barqarorlikka ta'siri masalalari xalqaro ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan bo'lib, turli nazariy va amaliy yondashuvlar asosida o'rganilgan. Xususan, xorijiy olimlar tomonidan tadbirkorlik faoliyatining iqtisodiy o'sish va moliyaviy barqarorlikka ta'siri chuqur tahlil qilingan.

Jumladan, Joseph Schumpeter tadbirkorlikni iqtisodiy rivojlanishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida baholab, innovatsiyalar orqali iqtisodiy tizimda yangi qiymat yaratilishini asoslab bergan. Peter Drucker esa tadbirkorlikni tizimli boshqaruv va samarali resurslardan foydalanish bilan bog'lab, uni iqtisodiy samaradorlikni oshirish vositasi sifatida talqin etadi.

Shuningdek, William Baumol tadbirkorlik faoliyatining iqtisodiy natijalari institutsional muhitga bog'liqligini ta'kidlab, samarali va nosamarali tadbirkorlik tushunchalarini ilgari surgan. Zamonaviy tadqiqotlarda esa yoshlar tadbirkorligining innovatsion rivojlanishdagi o'rni va uning moliyaviy barqarorlikka ta'siri alohida e'tibor markazida bo'lib kelmoqda.

Milliy iqtisodiyot doirasida olib borilgan tadqiqotlarda ham yoshlar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari, moliyalashtirish manbalari va institutsional islohotlarning ahamiyati tahlil qilingan. O'zbekistonlik iqtisodchi olimlar tomonidan yoshlar bandligini ta'minlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish hamda moliyaviy resurslarga kirishni kengaytirish masalalari o'rganilgan. Ushbu tadqiqotlarda davlat dasturlari, imtiyozli kreditlash va grant tizimlarining samaradorligi baholangan.

Biroq mavjud ilmiy ishlanmalar tahlili shuni ko'rsatadiki, yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmlarining moliyaviy barqarorlikka kompleks ta'siri yetarli darajada tizimli o'rganilmagan. Xususan, institutsional, moliyaviy va iqtisodiy omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yagona konseptual model asosida tahlil qilishga qaratilgan tadqiqotlar yetarli emas. Shuningdek, milliy iqtisodiyot sharoitida mazkur mexanizmlarning amaliyotdagi samaradorligini baholash bo'yicha ilmiy ishlanmalar cheklangan.

Shu nuqtayi nazardan, ushbu tadqiqotda yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmlari va ularning moliyaviy barqarorlikka ta'siri kompleks yondashuv asosida o'rganiladi hamda mazkur yo'nalishdagi mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldirish maqsad qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda milliy iqtisodiyotda yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmlarining moliyaviy barqarorlikka ta'sirini o'rganish maqsadida kompleks ilmiy yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik usullar uyg'unligidan foydalanildi, bu esa o'rganilayotgan muammoni tizimli va chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etadi. Ushbu yondashuv asosida yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmlari yagona iqtisodiy tizim sifatida ko'rib chiqildi hamda uning tarkibiy elementlari o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi. Shu bilan birga, institutsional yondashuv orqali davlat siyosati, normativ-huquqiy baza va moliyaviy infratuzilmaning ushbu jarayonga ta'siri baholandi.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

Statistik tahlil usuli yordamida yoshlar tadbirkorligining rivojlanish dinamikasi, bandlik ko'rsatkichlari, ishlab chiqarish hajmi hamda moliyaviy natijalar tahlil qilindi. Ushbu usul orqali mavjud tendensiyalar aniqlanib, ularning iqtisodiy mazmuni ochib berildi.

Iqtisodiy taqqoslash usuli orqali yoshlar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash bo'yicha xalqaro va milliy tajriba o'rganildi. Bu esa turli mamlakatlar tajribasini solishtirish asosida samarali mexanizmlarni aniqlash imkonini berdi.

Institutsional tahlil usuli yordamida yoshlar tadbirkorligini rivojlantirishga ta'sir etuvchi tashkiliy-iqtisodiy omillar, jumladan davlat dasturlari, moliyalashtirish mexanizmlari va qo'llab-quvvatlash institutlari faoliyati baholandi.

Model tahlili doirasida yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmi va uning moliyaviy barqarorlikka ta'siri konseptual model asosida ifodalandi. Mazkur model orqali asosiy omillar o'rtasidagi sabab-oqibat bog'liqlilari aniqlashtirildi hamda ularning iqtisodiy natijalarga ta'siri tizimli ravishda ko'rsatildi.

Tadqiqotda shuningdek umumlashtirish, mantiqiy tahlil va ilmiy abstraksiya usullaridan ham foydalanildi. Ushbu usullar orqali olingan natijalar tizimlashtirildi va ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Natijada qo'llanilgan metodologiya yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmlarining moliyaviy barqarorlikka ta'sirini har tomonlama baholash hamda ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

Asosiy qism. Yoshlar tadbirkorligining hozirgi holati. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida yoshlar tadbirkorligini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilib, ushbu yo'nalishda qator institutsional va iqtisodiy islohotlar amalga oshirilmogda. Xususan, yoshlarni tadbirkorlik faoliyatiga jalb etish, ularni moliyaviy qo'llab-quvvatlash hamda biznes yuritish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratilgan davlat dasturlari joriy etildi.

Yoshlar tadbirkorligining hozirgi holati tahlili shuni ko'rsatadiki, mamlakatda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tarkibida yoshlar ulushi izchil ortib bormogda. Bu esa, bir tomondan, aholining iqtisodiy faolligi oshayotganini, ikkinchi tomondan esa, yoshlarning mustaqil daromad manbalarini shakllantirishga intilayotganini ko'rsatadi.

Ayniqsa, xizmat ko'rsatish sohasi, savdo, axborot texnologiyalari va qishloq xo'jaligi yo'nalishlarida yoshlar tadbirkorligi faol rivojlanmogda. Raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi yoshlar uchun yangi biznes imkoniyatlarini yaratib, ularning bozordagi raqobatbardoshligini oshirmogda.

Shu bilan birga, yoshlar tadbirkorligining hozirgi holatida bir qator tizimli muammolar ham mavjud. Jumladan, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlarining cheklanganligi, kredit olish jarayonidagi yuqori talablar, garov ta'minoti bilan bog'liq qiyinchiliklar va biznes yuritish bo'yicha amaliy tajribaning yetishmasligi mazkur sohaning rivojlanishiga to'sqinlik qilmogda.

Bundan tashqari, ayrim hududlarda infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, axborot va konsalting xizmatlarining cheklanganligi ham yoshlar tadbirkorligining samaradorligini pasaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'lmogda. Natijada yoshlar tomonidan tashkil etilgan korxonalarning barqaror faoliyat yuritishi va ularning uzoq muddatli rivojlanishi bilan bog'liq muammolar yuzaga kelmogda.

Shu bois, yoshlar tadbirkorligining hozirgi holatini baholash, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Moliyaviy va institutsional muammolar. Yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish jarayonida moliyaviy va institutsional omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Amaliy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu yo'nalishda mavjud muammolar ko'pincha aynan moliyalashtirish mexanizmlarining yetarli darajada samarali ishlamasligi va institutsional muhitning to'liq shakllanmaganligi bilan bog'liq.

Avvalo, moliyaviy muammolar orasida yosh tadbirkorlarning moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlari cheklanganligini alohida ta'kidlash lozim. Tijorat banklari tomonidan kredit ajratishda yuqori foiz stavkalari, qat'iy garov talablari va uzoq muddatli kreditlash mexanizmlarining yetarli emasligi yoshlarning biznes faoliyatini boshlashi va kengaytirishiga to'sqinlik qilmogda. Ko'plab hollarda yosh tadbirkorlar yetarli moliyaviy tarixga ega emasligi sababli kredit olishda qiyinchiliklarga duch keladi.

Shuningdek, imtiyozli kreditlar va davlat grantlari mavjud bo'lishiga qaramay, ularning amaliy samaradorligi hamisha yuqori darajada emas. Bunga asosiy sabab sifatida mablag'larning taqsimlanishidagi nomutanosiblik, axborotning yetarli darajada yetkazilmasligi va ayrim hollarda byurokratik jarayonlarning murakkabligi ko'rsatiladi. Natijada ko'plab yoshlar mavjud moliyaviy imkoniyatlardan to'liq foydalana olmayapti.

Institutsional muammolar doirasida esa, yoshlar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi muhim omil hisoblanadi. Jumladan, biznes-inkubatorlar, konsalting markazlari, mentorlik tizimi va startaplarni qo'llab-quvvatlovchi institutlar faoliyatining yetarli darajada yo'lga qo'yilmaganligi yosh tadbirkorlarning rivojlanish imkoniyatlarini cheklab qo'ymogda.

Bundan tashqari, normativ-huquqiy bazaning ayrim jihatlari ham tadbirkorlik faoliyatini yuritishda murakkabliklar tug'dirmogda. Soliq tizimidagi ayrim noaniqliklar, ro'yxatdan o'tish va litsenziyalash jarayonlarining murakkabligi hamda hisobot topshirish tartiblarining ortiqcha byurokratik yuklamasi yoshlar uchun qo'shimcha to'siqlarni yuzaga keltiradi.

Yana bir muhim jihat — bu axborot va bilim yetishmasligidir. Ko'plab yoshlar biznesni rejalashtirish, moliyaviy boshqaruv va marketing strategiyalarini ishlab chiqish bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmaga ega emas. Bu esa ularning biznes faoliyatining barqarorligini pasaytiradi va yuqori risk darajasini keltirib chiqaradi.

Yuqoridagi muammolar o'zaro bog'liq bo'lib, ular yoshlar tadbirkorligining samarali rivojlanishiga va uning moliyaviy barqarorlikka ijobiy ta'sir ko'rsatishiga to'sqinlik qilmoqda. Shu sababli ushbu muammolarni kompleks yondashuv asosida hal etish, ya'ni moliyaviy va institutsional mexanizmlarni birgalikda takomillashtirish zarur hisoblanadi 1-rasm.

1-rasm. Yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmi

Moliyaviy barqarorlikka ta'siri. Yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmlarining amaliy natijalari, eng avvalo, moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlarida namoyon bo'ladi. Ushbu ta'sir daromadlar hajmi, eksport faoliyati va qo'shilgan qiymat ko'rsatkichlari orqali baholanadi.

Birinchidan, yoshlar tadbirkorligining rivojlanishi daromadlarning oshishiga olib keladi. Yoshlar tomonidan tashkil etilgan biznes subyektlari yangi ish o'rinlarini yaratadi va aholining daromad manbalarini kengaytiradi. Natijada nafaqat tadbirkorlarning o'z daromadi, balki ularning faoliyati orqali band bo'lgan aholi qatlamining ham daromadlari ortadi. Bu esa umumiy iqtisodiy faollikni kuchaytirib, ichki bozorning kengayishiga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, yoshlar tadbirkorligining rivojlanishi eksport hajmining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, innovatsion yondashuvlarga ega bo'lgan yosh tadbirkorlar tashqi bozorlarga chiqish, yangi mahsulot va xizmatlarni eksport qilish orqali mamlakat eksport salohiyatini oshirishga hissa qo'shadi. Bu esa milliy iqtisodiyotning tashqi savdo balansini yaxshilash va valyuta tushumlarini ko'paytirish imkonini beradi.

Uchinchidan, yoshlar tadbirkorligi qo'shilgan qiymat yaratish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Yosh tadbirkorlar tomonidan tashkil etilgan korxonalar xomashyoni qayta ishlash, xizmatlar ko'rsatish va yangi mahsulotlar ishlab chiqarish orqali iqtisodiyotda yuqori qo'shilgan qiymat hosil qiladi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, iqtisodiy tizimning barqarorligini mustahkamlash va umumiy yalpi ichki mahsulot o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Yuqoridagi omillar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular birgalikda moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Daromadlarning oshishi ichki talabni kuchaytiradi, eksport hajmining ortishi tashqi iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlaydi, qo'shilgan qiymatning ko'payishi esa ishlab chiqarishning sifat jihatidan rivojlanishini ta'minlaydi.

Shu tariqa, yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmlari moliyaviy barqarorlikka ko'p qirrali va tizimli ta'sir ko'rsatib, milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlovchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, milliy iqtisodiyotda yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda muhim omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida yoshlar tadbirkorligining daromadlarni oshirish, eksport salohiyatini kengaytirish hamda iqtisodiyotda yuqori qo'shilgan qiymat yaratishdagi o'rni asoslab berildi. Shuningdek, moliyaviy va institutsional muammolar – kredit resurslariga cheklangan kirish, yuqori foiz stavkalari, infratuzilmaning yetarli emasligi va institutsional qo'llab-quvvatlashning sustligi yoshlar biznesining rivojlanishini cheklovchi asosiy omillar sifatida aniqlangan.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi takliflar ilgari suriladi. Birinchidan, yosh tadbirkorlar uchun maxsus moliyaviy instrumentlar – imtiyozli kreditlar, grantlar va venchur moliyalashtirish tizimini kengaytirish zarur. Ikkinchidan, biznesni boshlash va yuritish jarayonlarini soddalashtirish, ortiqcha byurokratik to'siqlarni kamaytirish orqali institutsional muhitni yaxshilash lozim. Uchinchidan, yoshlar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan infratuzilmani – biznes inkubatorlar, texnoparklar va konsalting xizmatlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. To'rtinchidan, yoshlarning moliyaviy savodxonligini oshirish va ularni zamonaviy biznes ko'nikmalariga o'qitish tizimini takomillashtirish talab etiladi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish mexanizmlarining moliyaviy barqarorlikka ta'siri tizimli yondashuv asosida kompleks ravishda tahlil qilindi. Xususan, daromad, eksport va qo'shilgan qiymat ko'rsatkichlari o'zaro bog'liq holda yagona model doirasida asoslab berildi hamda ushbu omillar orqali moliyaviy barqarorlikni ta'minlash mexanizmi taklif etildi. Shu bilan birga, yoshlar tadbirkorligini rivojlantirishda moliyaviy va institutsional omillarni integratsiyalashgan holda baholash yondashuvi ishlab chiqildi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish orqali milliy iqtisodiyotda barqaror o'sishni ta'minlash, moliyaviy tizimni mustahkamlash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Murodov O.J., Khusanov D.N. Financial mechanisms for improving liquidity and risk management in cotton ginning enterprises: evidence from uzbekistan//“Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali. 1/2026, yanvar- fevral (№ 00081). 170-182. P.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti (2017). PQ-3408-sonli qaror: “Paxtachilik tarmog'ini boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida.”
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining (2002) PF-3161-son farmoni: “Paxta tozalash sanoati korxonalarida hisob va hisobot tizimini takomillashtirish ustidan nazoratni kuchaytirish” bayonnomasi.

4. Matnazarov O. (2018). Davlat moliyaviy nazorati bosh boshqarmasi endi paxta tozalash korxonalarida ham nazoratni amalga oshiradi. Kun.uz, 18.05.2018.
5. Ilxomlonova F. M. (2025). Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy menejment tizimini takomillashtirish. (Monografiya). Toshkent: High Future Publishing.
6. Muratov R.S, DJalalova I.A, Oripov S.Sh. Korxona iqtisodiyoti. Darslik. -T.: “Fan va texnologiya”, Toshkent-2014, 424 bet.
7. Ubraimov Sh.R., Korxonani boshqarishning mohiyati va xususiyatlarini asoslashning nazariy tamoyillari// “Innovations in Science and Technologies” ilmiy-elektron jurnali ISSN: 3030-3451.(2) 2025-yil. 6-son. 296-302-bet.
8. Murodov O.J., Yangi O‘zbekiston iqtisodiyotida korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish omillari: islohotlar, sertifikatlash va iste’molchi talablari integratsiyasi//Guliston davlat universiteti axborotnomasi. Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2025. № 3. 193-198 bet.
9. Murodov O.J., Davlat korxonalarini isloh qilishning zamonaviy bosqichlari va O‘zbekistonning xususiylashtirish modeli//Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>. 2025-yil, oktyabr. № 10-son. 1492-1496-bet.
10. Murodov O.J., Paxta tozalash korxonalarini tashkil etish va tugatish jarayonlarida moliyaviy mexanizmlarni takomillashtirish // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali. 4/2025, iyul-avgust (№ 00078), 101-108-Bet.

Muallif:

Xojiyev Ma’murjon Muxsinjon o‘g‘li - Guliston davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi.

UDK: 336.77.066 (575.1)

ANALYSIS OF THE ECONOMIC EFFICIENCY OF COTTON GINNING ENTERPRISES UNDER CLUSTER SYSTEM CONDITIONS

KLASTER TIZIMI SHAROITIDA PAXTA TOZALASH KORXONALARINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH

АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ХЛОПКООЧИСТИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ КЛАСТЕРНОЙ СИСТЕМЫ

¹Murodov Orif Jumayevich, ²G‘ulomov Haydarbek Ilyos o‘g‘li

¹Tashkent International University, 100114, Toshkent, Kichik halqa yo‘li ko‘chasi, 7-uy.

²Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti. 100000, Toshkent, Shohjahon 5-uy.

E-mail: orifakadem81@gmail.com **E-mail:** haydarbekgulomov@gmail.com

Abstract. This article analyzes the economic efficiency of cotton ginning enterprises operating within the cluster system in Uzbekistan based on empirical data. The study is grounded on field research, real financial statements, and production indicators of two cotton ginning enterprises over the period 2021–2024. The results show that the causes of loss-making operations are not limited to financial factors alone but are closely associated with technological obsolescence, high energy intensity, declining product quality, and discrepancies between production costs and market prices. Empirical calculations reveal that the production cost of the main product — cotton fiber — significantly exceeds its market price, while revenues from by-products are insufficient to cover this gap. The study also identifies limitations in current financial management practices (1C and basic spreadsheets) and highlights the need for integrated digital financial management mechanisms tailored to the cotton ginning industry. The findings provide a basis for developing scientific and practical recommendations aimed at improving the economic efficiency of cotton ginning enterprises, as well as revising state support measures and financial incentives.

Keywords: cotton ginning enterprises; economic efficiency; cluster system; production cost; technological obsolescence; energy costs; by-products; financial management; digital financial mechanisms.

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston sharoitida klaster tizimi doirasida faoliyat yuritayotgan paxta tozalash korxonalarining iqtisodiy samaradorligi empirik ma’lumotlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqot 2021–2024-yillar davomida ikki paxta tozalash zavodida o‘tkazilgan maydon tadqiqotlari, real moliyaviy hisobotlar va ishlab chiqarish ko‘rsatkichlariga tayangan holda amalga oshirildi. Tahlil natijalari paxta tozalash korxonalarida zarar bilan ishlash sabablari faqat moliyaviy omillar bilan cheklanmasligini, balki texnologik eskirish, energiya sig‘imining yuqoriligi, mahsulot sifati pasayishi va bozor narxlari o‘rtasidagi nomutanosiblik bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatdi. Empirik hisob-kitoblarga ko‘ra, asosiy mahsulot — tolani ishlab chiqarish tannarxi uning bozor narxidan sezilarli darajada yuqori bo‘lib, yon mahsulotlardan olinadigan tushumlar ham ushbu tafovutni qoplash uchun yetarli emas. Tadqiqotda, shuningdek, mavjud moliyaviy boshqaruv amaliyotining (1C va oddiy elektron jadvallar) cheklanganligi asoslab berilib, paxta tozalash sanoatiga moslashtirilgan integratsiyalashgan raqamli moliyaviy boshqaruv mexanizmlariga ehtiyoj mavjudligi ko‘rsatib berilgan. Olingan natijalar paxta tozalash korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish, davlat qo‘llab-quvvatlash va moliyaviy rag‘batlarni qayta ko‘rib chiqish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Paxta tozalash korxonalari; iqtisodiy samaradorlik; klaster tizimi; ishlab chiqarish tannarxi; texnologik eskirish; energiya xarajatlari; yon mahsulotlar; moliyaviy boshqaruv; raqamli moliyaviy mexanizmlar.

Аннотация. В данной статье проведён анализ экономической эффективности хлопкоочистительных предприятий, функционирующих в рамках кластерной системы в условиях Узбекистана, на основе эмпирических данных. Исследование выполнено с использованием материалов полевых исследований, реальных финансовых отчётов и производственных показателей двух хлопкоочистительных заводов за период 2021–2024 годов. Результаты анализа показали, что причины убыточной деятельности хлопкоочистительных предприятий не ограничиваются исключительно финансовыми факторами, а тесно связаны с технологическим износом оборудования, высокой энергоёмкостью производства, снижением качества

продукции и несоответствием рыночных цен. Согласно эмпирическим расчётам, себестоимость производства основного продукта — хлопкового волокна — существенно превышает его рыночную цену, при этом доходы от побочных продуктов не компенсируют данный разрыв. В исследовании также обоснована ограниченность существующей практики финансового управления (1С и простые электронные таблицы) и показана необходимость внедрения интегрированных цифровых механизмов финансового управления, адаптированных к условиям хлопкоочистительной промышленности. Полученные результаты позволяют разработать научно-практические рекомендации по повышению экономической эффективности хлопкоочистительных предприятий, а также по совершенствованию мер государственной поддержки и финансовых стимулов.

Ключевые слова: хлопкоочистительные предприятия; экономическая эффективность; кластерная система; себестоимость производства; технологический износ; энергетические затраты; побочные продукты; финансовое управление; цифровые финансовые механизмы.

Kirish. Paxta tozalash korxonalari qishloq xo'jaligi xomashyosini qayta ishlash orqali sanoat mahsulotiga aylantiruvchi asosiy bo'g'in sifatida agro-sanoat qiymat zanjirida muhim strategik o'rin egallaydi. Ushbu korxonalar paxta yetishtirish, uni dastlabki qayta ishlash hamda aslida to'qimachilik va eksport yo'nalishlariga uzatish jarayonida hal qiluvchi rol vazifasini bajarishi kerak. Ammo, paxta tozalash sanoatining barqaror faoliyati nafaqat alohida korxonalar, balki butun tarmoq va milliy iqtisodiyot samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadimi.

Keling so'nggi yillarda O'zbekistonda paxta yetishtirish va qayta ishlash jarayonlariga klaster tizimi joriy etilib, davlat tomonidan moliyaviy, institutsional va tashkiliy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari kengaytirilganmi yoki yo'q ko'rib chiqaylik. Aslida mazkur tizimning asosiy maqsadi, ishlab chiqarish zanjirida [10] integratsiyani kuchaytirishi, xarajatlarni optimallashtirishi va qo'shilgan qiymatni oshirishdan iborat bo'lishi kerak edi. Biroq amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatmoqdaki, klasterga a'zolik va davlat qo'llovi mavjudligi har doim ham paxta tozalash korxonalarining iqtisodiy samaradorligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlab bera olmayapti.

O'zbekiston sharoitida paxta tozalash korxonalari bir qator murakkab institutsional va iqtisodiy cheklovlar ostida faoliyat yuritmoqda. Xomashyo — chigitli paxta narxlarining yuqoriligi, tayyor mahsulot — tolaga bo'lgan bozor narxlarining pastligi, shuningdek elektr energiyasi, gaz va suv kabi resurslar bo'yicha tariflarning keskin oshishi korxonalarning moliyaviy holatiga jiddiy bosim ko'rsatmoqda. Maydon tadqiqotlari va real moliyaviy hisobotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ayrim paxta tozalash zavodlari hatto ishlab chiqarish mavsumining eng faol davrlarida ham zarar bilan ishlamoqda.

Mazkur holat klaster tizimi doirasida faoliyat yuritayotgan paxta tozalash korxonalari nega barqaror foyda shakllantira olmayotgani, davlat qo'llovlari va moliyaviy rag'batlar real iqtisodiy natijalarga qay darajada ta'sir ko'rsatayotgani haqidagi muhim ilmiy va amaliy savollarni kun tartibiga olib chiqadi.

Ilmiy adabiyotlarda sanoat va agrobiznes korxonalarining iqtisodiy samaradorligi, moliyaviy barqarorligi va risklarini boshqarish masalalari keng yoritilgan. Ayrim tadqiqotlarda klaster tizimlari va davlat qo'llovlari raqobatbardoshlikni oshiruvchi omil sifatida talqin qilinadi, boshqa ishlarda esa ishlab chiqarish xarajatlari, aylanma mablag'lar va moliyaviy risklarning korxona natijalariga ta'siri tahlil qilinadi. Shunga qaramay, mavjud tadqiqotlarning aksariyati umumlashtirilgan yoki makro darajadagi ma'lumotlarga tayangan. Paxta tozalash korxonalarining real ishlab chiqarish sharoitida shakllanayotgan "xarajat–narx–sifat" o'zaro bog'liqligi esa yetarli darajada empirik asosda o'rganilmagan.

Paxta tozalash sanoati boshqa qayta ishlash tarmoqlaridan bir qator o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Birinchidan, xomashyoni qayta ishlash natijasida olinadigan tolalar ulushi nisbatan past bo'lib, bu holat xomashyo narxidagi har qanday o'zgarishga sezgirlikni kuchaytiradi. Ikkinchidan, ishlab chiqarish jarayonining yuqori energiya sig'imligi korxonalarni elektr, gaz va suv tariflaridagi o'zgarishlarga qaram holga keltiradi. Uchinchidan, ko'plab paxta tozalash zavodlarida uskunalarning o'rtacha xizmat muddati afsus 25–30 yildan oshib ketgan bo'lib, bu texnologik samaradorlikning pasayishiga, tolada uzilishlar va sifat yo'qotishlariga va achinarli holatlarga olib kelmoqda.

Amaliy hisob-kitoblari shuni ko'rsatadiki, hozirgi sharoitda paxta tozalash korxonalarida qayta ishlash jarayoni ko'pincha manfiy iqtisodiy natija bermoqda. Xomashyoni xarid qilish, qayta ishlash, energiya, logistika va moliyaviy xarajatlari yig'indisi tayyor tolani sotishdan olinadigan daromaddan yuqori bo'lib qolmoqda. Hatto qo'shimcha mahsulot — paxta chigitidan, linterni va tolali chiqindilardan olinadigan daromad ham ushbu nomutanosiblikni to'liq qoplay olmayapti. Bu holat paxta tozalash bosqichida qo'shilgan qiymat shakllanmayotganini, aksincha, iqtisodiy yo'qotishlar yuzaga kelayotganini ko'rsatadi.

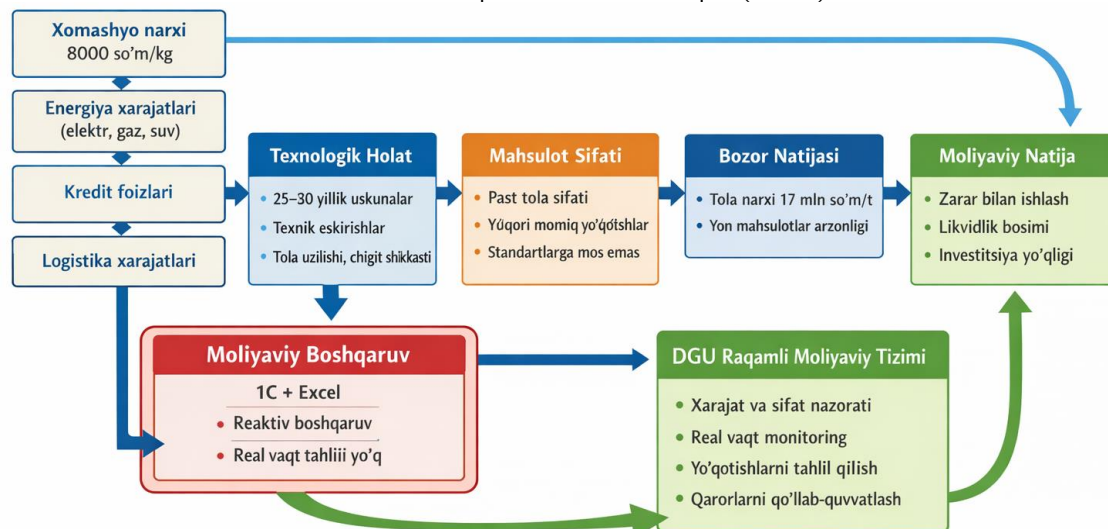
Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi klaster tizimi doirasida faoliyat yuritayotgan paxta tozalash korxonalarining iqtisodiy samaradorligini empirik asosda baholash hamda davlat qo'llovi va moliyaviy rag'batlarning real ta'sirini aniqlashdan iborat. Tadqiqot 2021–2024-yillar davomida O'zbekistondagi ikki paxta tozalash zavodining moliyaviy hisobotlari va maydon tadqiqotlari asosida olib borildi. Ishlab chiqarish xarajatlari, texnologik holat, mahsulot sifati va narx shakllanishi o'rtasidagi bog'liqlik empirik usullar yordamida tahlil qilindi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda paxta tozalash korxonalarining zarar bilan ishlash sabablari faqat moliyaviy omillar bilan emas, balki ma'nan texnologik eskirish, mahsulot sifati va bozor narxlarining o'rtasidagi uzviy bog'liqlik orqali tushuntiriladi. Ushbu yondashuv paxta tozalash sanoatida mavjud tizimli muammolarni chuqurroq anglash hamda iqtisodiy samaradorlikni oshirishga qaratilgan amaliy va siyosiy xulosalarni shakllantirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, amalda paxta tozalash korxonalarining moliyaviy boshqaruv tizimi asosan 1C dasturi va oddiy elektron jadvallar (Excel) bilan cheklanib qolgan bo'lib, bunday vositalar pul oqimlari, xarajatlari, texnologik yo'qotishlar va risklarni integratsiyalashtirish holda boshqarish imkonini bermaydi. Natijada zavod moliya tizimi real vaqt rejimida qaror qabul qilishni ta'minlaydigan, sohaga moslashtirilgan raqamli [1, 2] moliyaviy mexanizmlarga — xususan, ushbu tadqiqot doirasida ishlab chiqilishi ko'zda tutilgan DGU turidagi dasturiy yechimlarga obyektiv ehtiyoj sezmoqda.

Yuqorida qayd etilgan moliyaviy, texnologik va bozor omillari paxta tozalash korxonalarida iqtisodiy samaradorlikning shakllanishi murakkab va ko'p bosqichli jarayon ekanini ko'rsatadi. Amaliy kuzatuvlar shuni tasdiqlaydiki, xomashyo narxlari, energiya va moliyaviy xarajatlari texnologik holat orqali mahsulot sifatiga, mahsulot sifati esa bevosita bozor natijalari va moliyaviy yakunlarga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, paxta tozalash sanoatida yuzaga kelayotgan zararli faoliyatni alohida omillar bilan emas, balki xarajat–

texnologiya–sifat–narx–moliyaviy boshqaruv o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik doirasida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Ushbu o‘zaro ta’sir mexanizmini tizimli ravishda aks ettirish uchun konseptual model ishlab chiqildi (1-rasm).

1-rasm. Paxta tozalash korxonalarida iqtisodiy samaradorlikka ta’sir qiluvchi “xarajat–narx–sifat–texnologiya–moliyaviy boshqaruv” o‘zaro bog‘liqlik modeli

1-rasmda keltirilgan model paxta tozalash korxonalarida iqtisodiy samaradorlikning shakllanishini belgilovchi asosiy omillar va ularning o‘zaro bog‘liqligini tizimli tarzda ifodalaydi. Modelga ko‘ra, yuqori xomashyo narxlari, energiya va kredit xarajatlari texnologik ma’nan eskirish bilan uyg‘unlashib, mahsulot sifatining pasayishiga olib kelganligini isbotlaydi. Mahsulot sifatidagi yo‘qotishlar esa tolag va yon mahsulotlarga bozor narxlarining pasayishi orqali moliyaviy natijalarda zarar, likvidlik bosimi va investitsiya imkoniyatlarining cheklanishi bilan namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, modelda moliyaviy boshqaruvning mavjud holati — 1C va oddiy elektron jadvallarga asoslangan reaktiv yondashuv — ushbu jarayonlarni real vaqt rejimida nazorat qilish va oldindan boshqarish imkonini bermasligi ko‘rsatilgan. Natijada, iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun moliyaviy boshqaruvni raqamli transformatsiya qilish, ya’ni xarajatlar, sifat ko‘rsatkichlari va moliyaviy oqimlarni integratsiyalashtirgan holda tahlil qiluvchi DGU turidagi raqamli moliyaviy tizimlarni joriy etish zarurati yuzaga keladi. Mazkur model keyingi bo‘limlarda taklif etilayotgan boshqaruv yondashuvlari uchun konseptual asos bo‘lib xizmat qiladi.

II. Tadqiqot metodologiyasi va ma’lumotlar bazasi

Mazkur tadqiqot paxta tozalash korxonalarining iqtisodiy samaradorligini empirik asosda baholashga qaratilgan bo‘lib, tahlil jarayonida real moliyaviy hisobotlar, maydon tadqiqotlari va ishlab chiqarish jarayonlari bo‘yicha to‘plangan amaliy ma’lumotlardan foydalanildi. Tadqiqot nazariy model yoki umumlashtirilgan statistik ko‘rsatkichlarga emas, balki bevosita ishlab chiqarish faoliyatini, xarajatlar tarkibini va real iqtisodiy natijalarni aks ettiruvchi faktik ma’lumotlarga tayanadi. Bunday yondashuv paxta tozalash sanoatida yuzaga kelayotgan tizimli muammolarni chuqurroq ochib berish imkonini beradi.

2.1. Tadqiqot obyekti va tanlanma

Tadqiqot obyekti sifatida O‘zbekiston hududida klaster tizimi doirasida faoliyat yuritayotgan ikki paxta tozalash korxonasi tanlandi. Ushbu korxonalar tanlanishi ularning real ishlab chiqarish faoliyati mavjudligi, to‘liq moliyaviy va ishlab chiqarish hisobotlarining ochiqqligi hamda muallif tomonidan bevosita maydon tadqiqotlari o‘tkazilganligi bilan izohlanadi. Tanlangan korxonalar texnologik holati, xarajatlar tuzilmasi va moliyaviy natijalari jihatidan mamlakatdagi paxta tozalash sanoati uchun xos bo‘lgan umumiy tendensiyalarni aks ettiradi, bu esa olingan natijalarni tarmoq miqyosida talqin qilish imkonini beradi.

Tadqiqot 2021–2024-yillarni qamrab oladi. Ushbu davr tasodifiy tanlanmagan bo‘lib, aynan 2021-yildan boshlab paxta tozalash korxonalarining aksariyati klaster tizimiga to‘liq integratsiya qilindi va ularning moliyaviy hamda ishlab chiqarish faoliyati yangi institutsional sharoitlarda shakllana boshladi. Tadqiqot olib borilgan paytda 2025-yilga oid moliyaviy hisobotlar yakunlanmaganligi sababli tahlil doirasiga kiritilmadi. Shu bilan birga, 2021–2024-yillar uchun moliyaviy hisobotlarning to‘liq yopilgani empirik tahlil natijalarining ishonchligini ta’minlaydi.

2.2. Ma’lumotlar bazasi va manbalar

Tadqiqotda foydalanilgan ma’lumotlar bazasi bir nechta o‘zaro bog‘liq manbalar asosida shakllantirildi, jumladan:

- korxonalarining buxgalteriya balanslari va moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotlari;
- ishlab chiqarish xarajatlari va tannarx tuzilmasiga oid ichki hisob-kitob hujjatlari;
- energiya va kommunal xarajatlar (elektr energiyasi, tabiiy gaz va suv) bo‘yicha faktik to‘lov ma’lumotlari;
- kredit shartlari, foiz stavkalari va moliyalashtirish mexanizmlariga oid axborotlar;
- joyida o‘tkazilgan amaliy kuzatuvlar, texnologik jarayonlar va uskunalarning texnik holati bo‘yicha tahlillar.

Mazkur yondashuv subyektiv baholashlardan voz kechib, faqat tekshiriladigan va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan ma’lumotlarga tayanishni ta’minlaydi.

2.3. Tadqiqot usullari

Tadqiqot jarayonida paxta tozalash korxonalarining iqtisodiy samaradorligini baholash uchun bir qator an’anaviy va amaliy tahlil usullari qo‘llanildi. Jumladan:

- xarajat–daromad (cost–revenue) tahlili asosida qayta ishlash marjasi hisoblandi;
- ishlab chiqarish tannarxi va tayyor mahsulotni sotish narxlari o‘rtasidagi nomutanosiblik baholandi;

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

- energiya, logistika va moliyaviy xarajatlarning umumiy xarajatlar tarkibidagi ulushi aniqlashtirildi;
- texnologik eskirish va yo'qotishlarning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri mahsulot sifati va chiqindilar hajmi orqali tahlil qilindi.

Shuningdek, tadqiqotda case-study yondashuvi qo'llanilib, har bir paxta tozalash korxonasi alohida iqtisodiy tizim sifatida ko'rib chiqildi. Ushbu yondashuv muammolarni umumiy sanoat me'yorlari bilan emas, balki real ishlab chiqarish sharoitlari va moliyaviy natijalar bilan taqqoslash imkonini berdi.

2.4. Tadqiqot yondashuvi va cheklovlari

Mazkur tadqiqotda asosiy e'tibor paxta tozalash korxonalarida [3-5] iqtisodiy samaradorlikning shakllanish mexanizmlarini ochib berishga qaratilgan bo'lib, tahlil natijalari tanlangan korxonalar misolida yoritildi. Shu sababli, olingan xulosalar statistik umumlashtirishdan ko'ra, tizimli va institutsional muammolarni aniqlash va tushuntirishga xizmat qiladi. Biroq, aynan real maydon ma'lumotlariga tayanganlik tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyatini oshirib, ularni moliyaviy va sanoat siyosati bo'yicha qarorlar ishlab chiqishda foydalanish imkonini beradi.

III. Paxta tozalash korxonalarining iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish

Ushbu bo'limda paxta tozalash korxonalarining iqtisodiy samaradorligi real ishlab chiqarish ko'rsatkichlari, moliyaviy oqimlar va maydon tadqiqotlari natijalari asosida tahlil qilinadi. Olingan empirik dalillar shuni ko'rsatadiki, korxonalarda kuzatilayotgan zarar alohida omillar ta'siri natijasi emas, balki ishlab chiqarish, moliya va boshqaruv tizimlarida shakllangan chuqur tizimli nomutanosibliklar bilan bog'liq.

3.1. Asosiy mahsulot bo'yicha iqtisodiy samaradorlik

Maydon tadqiqotlari natijalariga ko'ra, o'rtacha hisobda 3 tonna chigitli paxtadan 1 tonnadan kamroq asosiy mahsulot — paxta tolasi olinadi. Biroq ushbu 1 tonna tolani ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan umumiy xarajatlar o'rtacha 31 mln so'mni tashkil etmoqda. Shu bilan birga, tolani bozorga realizatsiya qilishdan olinadigan real daromad o'rtacha 17 mln so'mdan oshmaydi.

Bu holat ishlab chiqarish jarayonining boshlang'ich bosqichidanoq iqtisodiy jihatdan manfiy natija bilan shakllanayotganini ko'rsatadi. Ya'ni, paxta tozalash korxonasi asosiy mahsulotni sotish orqali foyda emas, balki har bir tonna tolani ishlab chiqarishda bevosita zarar ko'rayotgan holatda faoliyat yuritmoqda [6, 7].

Paxta tozalash jarayonida asosiy va yon mahsulotlardan olinadigan daromadlar ishlab chiqarish xarajatlarini qoplash darajasini baholash maqsadida, 1-jadvalda 1 tonna tolani ishlab chiqarish bo'yicha xarajat–daromad modeli keltirilgan.

1-jadval.

1 tonna tola ishlab chiqarish bo'yicha xarajat–daromad tahlili (model hisob)

Ko'rsatkich	Miqdor (so'm)
Xomashyo xarajati (3 t × 8 000 so'm/kg)	24 000 000
Energiya va logistika xarajatlari	4 200 000
Moliyaviy xarajatlar (kredit foizi, bank xizmatlari)	2 800 000
Jami xarajat	31 000 000
Tola sotishdan tushgan daromad (1 t × 17 mln so'm)	17 000 000
Yon mahsulotlardan tushgan daromad (chigit, lint, uloq)	9 500 000
Yakuniy moliyaviy natija	–4 500 000 (zarar)

1-jadvalda keltirilgan hisob-kitoblar paxta tozalash korxonalarida iqtisodiy samaradorlikning mavjud sharoitlarda salbiy shakllanayotganini yaqqol ko'rsatadi. Asosiy mahsulot — tolani sotishdan olingan daromad ishlab chiqarish xarajatlarining yarmidan biroz ko'prog'ini qoplaydi, qolgan qismi esa yon mahsulotlardan tushadigan tushumlar hisobiga qisman qoplanadi. Biroq, ushbu qo'shimcha daromadlar ham jami xarajatlarni to'liq qoplash uchun yetarli emas.

Natijada, 1 tonna tola ishlab chiqarish jarayonida o'rtacha 4,5 mln so'm miqdorida moliyaviy zarar shakllanmoqda. Ushbu holat paxta tozalash jarayonida qo'shilgan qiymatning yetarli darajada yaratilmayotganini hamda iqtisodiy samaradorlik muammosi alohida xarajat elementlari bilan emas, balki xarajatlar tuzilmasi, mahsulot sifati va bozor narxlari o'rtasidagi tizimli nomutanosiblik bilan bog'liqligini tasdiqlaydi. Mazkur natijalar keyingi bo'limlarda texnologik va boshqaruv omillari orqali chuqurroq tahlil qilinadi.

Paxta tozalash jarayonida asosiy mahsulot — tolani ishlab chiqarish xarajatlari va undan olinadigan daromadlar o'rtasidagi nomutanosiblikni miqdoriy baholash maqsadida 2-jadvalda 1 tonna tolani ishlab chiqarish bo'yicha empirik hisob-kitoblar keltirilgan.

2-jadvalda keltirilgan natijalar paxta tozalash jarayonida asosiy mahsulot — tolani ishlab chiqarish iqtisodiy jihatdan zarar bilan shakllanayotganini aniq ko'rsatadi. Tola sotishdan olinadigan daromad jami ishlab chiqarish xarajatlarining atigi bir qismini qoplaydi, natijada asosiy mahsulot bo'yicha 1 tonna hisobida o'rtacha 14 mln so'm miqdorida moliyaviy yo'qotish yuzaga keladi. Ushbu holat paxta tozalash korxonalarida iqtisodiy samaradorlik muammosi birlamchi xomashyo narxlari va ishlab chiqarish xarajatlari bilan tayyor mahsulot narxlari o'rtasidagi tizimli nomutanosiblik bilan bog'liqligini tasdiqlaydi.

Paxta tozalash jarayonida asosiy mahsulot (tola) bo'yicha xarajat va daromadlar taqqoslamasi (1 tonna tolani ishlab chiqarish bo'yicha empirik o'rtacha hisob, 2021–2024-yillar)

Ko'rsatkich	Miqdor (so'm)	Izoh
Xomashyo xarajati	24 000 000	3 t chigitli paxta × 8 000 so'm/kg
Energiya va logistika xarajatlari	4 200 000	Elektr, gaz, suv, ichki transport
Moliyaviy xarajalar	2 800 000	Kredit foizlari va bank xizmatlari
Jami ishlab chiqarish xarajatlari	31 000 000	—
Tola sotishdan tushgan daromad	17 000 000	O'rtacha bozor narxi
Asosiy mahsulot bo'yicha moliyaviy natija	–14 000 000	Daromad xarajatlarni qoplamaydi

Izoh: Jadvaldagi ma'lumotlar muallif tomonidan 2021–2024-yillarda o'rganilgan paxta tozalash korxonalarining real moliyaviy hisobotlari va maydon tadqiqotlari asosida shakllantirilgan empirik o'rtacha hisob-kitoblarga tayangan.

3.2. Yon mahsulotlar hisobiga zararni qoplash imkoniyatlari

Asosiy mahsulotdan tashqari, paxta tozalash jarayonida bir qator yon mahsulotlar shakllanadi. Jumladan, 3 tonna chigitli paxtadan o'rtacha 1,5 tonna paxta chigiti olinadi va u birjada o'rtacha 4 500–5 000 so'm/kg (o'rtacha 4 600 so'm/kg) narxda sotiladi. Mazkur tushum korxonaga ma'lum miqdorda qo'shimcha daromad keltirsa-da, u asosiy mahsulot bo'yicha yuzaga kelgan iqtisodiy nomutanosiblikni to'liq qoplay olmaydi.

Bundan tashqari, chigitdan ajratib olinadigan lintlar va o'lik tolalar ham past narxlarida — mos ravishda taxminan 5 000 va 3 000 so'm/kg atrofida realizatsiya qilinadi. Eng muhim jihat shundaki, ushbu mahsulotlarni olishning o'zi ham qo'shimcha xarajatlarni talab qiladi: qo'shimcha ishchi kuchi, texnologik jarayonlar, energiya sarfi va uskunalardan foydalanish.

Natijada, yon mahsulotlardan olinayotgan daromad yuqori darajadagi qo'shimcha xarajatlar ta'siri ostida sezilarli darajada kamayadi va ularning iqtisodiy samaradorligi cheklangan bo'lib qoladi.

3.3. Texnologik eskirish va ishlab chiqarish yo'qotishlari

Tadqiqot doirasida o'rganilgan paxta tozalash korxonalarida asosiy texnologik uskunalarining o'rtacha xizmat muddati 25–30 yilni tashkil etishi aniqlandi. Amaldagi texnik reglamentlar talablariga qaramasdan, ko'plab holatlarda uskunalar faqat sinish yoki avariya yuz berganidan keyingina ta'mirlanadi, detallar esa o'z vaqtida almashtirilmaydi [8–11].

Mazkur holat ishlab chiqarish jarayonida texnologik yo'qotishlarning keskin oshishiga olib kelmoqda. Xususan, tolalarning uzilishi, chigitda ortiqcha momiqning qolib ketishi, tolalarning to'liq ajralmasligi va sifatsiz mahsulot shakllanishi keng kuzatilmoqda. Bu nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini pasaytiradi, balki tayyor mahsulot sifatining tushishi orqali uning bozor narxini ham kamaytiradi.

Amaliy kuzatuvlarga ko'ra, ayrim mahalliy yigiruv fabrikalari tolalar sifati pastligi sababli mahalliy mahsulotdan voz kechib, import qilingan yuqori sifatli tolani afzal ko'rayotgani ushbu muammoning naqadar chuqur ekanini yaqqol namoyon etadi. Uskunalarining eskirishi va mahsulot sifati ko'rsatkichlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlik 2-rasmda sxematik tarzda aks ettirilgan (2-rasm).

2-rasm. Uskunalarining eskirishi va mahsulot sifati pasayishi o'rtasidagi bog'liqlik

2-rasmda ko'rsatilganidek, uskunalarining yuqori darajada eskirishi ishlab chiqarish jarayonida texnologik uzilishlar va yo'qotishlarni kuchaytiradi, bu esa mahsulot sifati pasayishiga olib keladi. Sifat ko'rsatkichlarining yomonlashuvi natijasida paxta tolasi bozor talablariga to'liq javob bermaydi va uning sotuv narxi pasayadi. Natijada texnologik eskirish mahsulot sifati orqali bevosita bozor natijalariga va korxonaning umumiy moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan tizimli omil sifatida namoyon bo'ladi.

3.4. Energiya, moliya va boshqaruv omillari

Ishlab chiqarish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan yana bir muhim omil energiya va moliyaviy xarajatlardir. Elektr energiyasi, gaz va suv tariflarining yuqoriligi, shuningdek kredit va soliq foiz stavkalarining katta bo'lishi ishlab chiqarish tannarxini sezilarli darajada oshirmoqda. Ushbu xarajatlar yuqori energiya sig'imliligi bilan ajralib turadigan paxta tozalash sanoati uchun ayniqsa og'ir yuk bo'lib xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, amaldagi moliyaviy boshqaruv tizimi asosan 1C dasturi va oddiy Excel jadvallari bilan cheklangan. Mazkur vositalar pul oqimlarini chuqur tahlil qilish, likvidlik uzilishlarini oldindan aniqlash va moliyaviy risklarni integratsiyalashgan holda boshqarish imkonini bermaydi. Natijada, korxonalar moliyaviy muammolarga oldindan emas, balki ular yuzaga kelgandan so'nggina reaktiv tarzda javob bermoqda.

Bu holat iqtisodiy samaradorlikning pasayishi va zararlarining tizimli tus olishiga olib kelmoqda hamda paxta tozalash korxonalarida moliyaviy boshqaruv mexanizmlarini tubdan qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

IV. Munozara

Olingan empirik natijalar paxta tozalash korxonalarida kuzatilayotgan iqtisodiy samaradorsizlik tasodifiy holat emas, balki ishlab chiqarish, moliya va boshqaruv tizimlarida shakllangan chuqur tizimli nomutanosibliklar natijasi ekanini ko'rsatadi. III-bo'limda keltirilgan hisob-kitoblarni shuni ochiq namoyon qiladiki, asosiy mahsulot — tola ishlab chiqarish bosqichidayoq iqtisodiy manfiy marja bilan shakllanmoqda. Bu esa korxonaning keyingi moliyaviy natijalarini "tuzatish" imkoniyatini boshidanoq cheklab qo'yadi.

Birinchi navbatda, **xomashyo narxi va tayyor mahsulot narxi o'rtasidagi keskin nomutanosiblik** paxta tozalash korxonalarining iqtisodiy samaradorligini izdan chiqarmoqda. Xomashyo yuqori narxda xarid qilingan holda, tayyor tolaning bozor narxi past darajada qolmoqda. Bu holatda korxona hatto to'liq ishlab chiqarish quvvatida ishlagan taqdirda ham barqaror foydaga chiqish imkoniyatiga ega emas. Klaster tizimi doirasida ushbu nomutanosiblikni yumshatishi lozim bo'lgan iqtisodiy mexanizmlar amalda yetarli darajada ishlamayapti.

Ikkinchidan, tadqiqot natijalari **yon mahsulotlar orqali zararni qoplash modeli** amalda cheklangan ekanini ko'rsatdi. Chigit, lint va o'lik to'lardan olinayotgan tushumlar nazariy jihatdan qo'shimcha daromad manbai sifatida qaralsa-da, amalda ularni ishlab chiqarish va tayyorlash bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlar ushbu tushumlarning katta qismini "yutib yubormoqda". Demak, yon mahsulotlar korxonani zarar holatidan chiqaruvchi omil emas, balki ayrim hollarda zarar mexanizmini yumshatuvchi, ammo bartaraf eta olmaydigan ikkilamchi manba sifatida namoyon bo'lmoqda.

Uchinchi muhim jihat — **texnologik eskirish va mahsulot sifati o'rtasidagi uzviy bog'liqlik**. Uskunalarining 25–30 yildan ortiq xizmat qilishi, reglament talablariga rioya etilmasligi va modernizatsiyaning yetarli emasligi ishlab chiqarish jarayonida yuqori yo'qotishlarga olib kelmoqda. Natijada tola uzilishi, tola va chigitlarning shikastlanishi, chigitda momiq qolib ketishi va mahsulot sifati pasayishi kuzatilmoqda. Bu esa bozorda tayyor tolaning narxini yanada tushiradi va iqtisodiy samaradorlikka ikki karra salbiy ta'sir ko'rsatadi.

To'rtinchidan, energiya va moliyaviy xarajatlar bilan bog'liq omillar iqtisodiy samaradorlikka qo'shimcha bosim yaratmoqda. Elektr energiyasi, gaz va suv tariflarining yuqoriligi, shuningdek kredit resurslarining qimmatligi ishlab chiqarish tannarxini oshirib, foyda marjasini qisqartiradi [12]. Ayniqsa, energiya sig'imli bo'lgan paxta tozalash sanoati uchun ushbu xarajatlar strategik ahamiyatga ega bo'lib, ularni boshqarmasdan turib iqtisodiy barqarorlikka erishish qiyin.

Nihoyat, tadqiqot shuni ko'rsatadiki, mavjud **moliyaviy boshqaruv amaliyoti** tizimli muammolarni oldindan aniqlash va ularga ta'sir ko'rsatish imkonini bermaydi. 1C dasturi va oddiy Excel jadvalariga tayanilgan boshqaruv modeli asosan hisob-kitob va hisobot funksiyalarini bajaradi, xolos. Bunday yondashuv pul oqimlaridagi uzilishlarni, zarar shakllanish nuqtalarini va risklarning kuchayishini oldindan aniqlash imkonini bermaydi. Natijada korxonalar moliyaviy muammolarga profilaktik emas, balki reaktiv tarzda javob qaytarishga majbur bo'lmoqda.

Umuman olganda, IV-bo'limda olingan natijalar shunga ishora qiladiki, paxta tozalash korxonalarida iqtisodiy samaradorlik muammosi alohida xarajat yoki alohida narx omili bilan emas, balki ishlab chiqarish–texnologiya–moliyaviy boshqaruv tizimlarining uyg'unlashmaganligi bilan izohlanadi. Shu sababli, ushbu muammoni hal etish faqat davlat qo'llovini oshirish yoki ayrim xarajatlarni qisqartirish bilan cheklanmasdan, tizimli va integratsiyalashgan iqtisodiy va moliyaviy mexanizmlarni joriy etishni talab qiladi.

V. Xulosa va siyosiy-amaliy tavsiyalar

Mazkur tadqiqot klaster tizimi doirasida faoliyat yuritayotgan paxta tozalash korxonalarining iqtisodiy samaradorligini empirik asosda baholadi hamda zarar bilan ishlash sabablari alohida omillar ta'siri emas, balki ishlab chiqarish, texnologiya va moliyaviy boshqaruv tizimlaridagi chuqur nomutanosibliklar bilan bog'liq ekanini ko'rsatdi. Olingan natijalar shuni tasdiqladiki, paxta tozalash bosqichida qo'shilgan qiymat shakllanmayapti; aksincha, asosiy mahsulot — tola ishlab chiqarishning o'zi manfiy iqtisodiy marja bilan kechmoqda.

Empirik tahlil xomashyo narxlari, tayyor mahsulot narxlari va ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi muvozanatning buzilganini aniqladi. Xususan, xomashyoni yuqori narxlarda xarid qilish, energiya va moliyaviy xarajatlarning keskin oshishi sharoitida tola past bozor narxlarida sotish korxonalarni tizimli zarar holatiga olib kelmoqda. Yon mahsulotlar — chigit, lint va tola chiqindilar hisobiga tushum olish ushbu nomutanosiblikni faqat qisman yumshatadi, biroq uni to'liq bartaraf eta olmaydi.

Tadqiqot natijalari texnologik eskirish va mahsulot sifati o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ham yaqqol namoyon qildi. 25–30 yillik uskunalarda ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish tola uzilishlar, yuqori yo'qotishlar va sifat pasayishiga olib kelmoqda. Bundan tashqari, ishlab chiqarish jarayonida rejasiz to'xtashlarning ko'pligi qo'shimcha energiya va mehnat xarajatlarni yuzaga keltirib, ishlab chiqarish tannarxini yanada oshirmoqda. Mazkur omillar majmui tayyor mahsulotning bozor narxini pasaytirib, korxonalarining iqtisodiy samaradorligini izchil ravishda yomonlashtirmoqda. Bu holat paxta tozalash sanoatida modernizatsiya masalasi texnik emas, balki strategik iqtisodiy muammo ekanini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, mavjud moliyaviy boshqaruv amaliyoti — asosan 1C dasturi va oddiy Excel jadvalariga tayangan holda — korxonalarga moliyaviy oqimlarni real vaqt rejimida kuzatish, zarar shakllanayotgan nuqtalarni oldindan aniqlash va risklarni proaktiv boshqarish imkonini bermaydi. Natijada boshqaruv qarorlari ko'pincha kechikkan va reaktiv xarakterga ega bo'lib, bu esa ishlab chiqarish va moliyaviy yo'qotishlarning tizimli tus olishiga zamin yaratmoqda.

Olingan empirik xulosalar asosida paxta tozalash korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni oshirish bo'yicha quyidagi **siyosiy va amaliy tavsiyalar** ilgari suriladi:

Birinchiidan, klaster tizimi doirasida paxta tozalash bosqichini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari qayta ko'rib chiqilishi zarur. Davlat qo'llovi faqat xomashyo yetishtirish yoki umumiy kredit imtiyozlari bilan cheklanmasdan, aynan paxta tozalash bosqichida yuzaga kelayotgan manfiy marjani kompensatsiya qilishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Ikkinchidan, energiya va kommunal tariflar bo'yicha paxta tozalash korxonalari uchun differensial yoki mavsumiy imtiyozli tariflar joriy etilishi maqsadga muvofiq. Yuqori energiya sig'imliligi sharoitida ushbu xarajatlarni kamaytirmasdan turib ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish deyarli imkonsiz.

Uchinchiidan, texnologik modernizatsiyani jadallashtirish paxta tozalash sanoati uchun ustuvor yo'nalish sifatida qaralishi zarur. Bu jarayon faqat yangi uskunalar xarid qilish bilan cheklanmasdan, texnik reglamentlarga qat'iy rioya etish, profilaktik ta'mirlash va yo'qotishlarni kamaytirishga qaratilgan boshqaruv yondashuvlarini ham o'z ichiga olishi lozim.

To'rtinchidan, moliyaviy boshqaruv tizimini tubdan takomillashtirish talab etiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, paxta tozalash korxonalari uchun sohaga moslashtirilgan, pul oqimlari, xarajatlar, texnologik yo'qotishlar va risklarni integratsiyalashgan holda boshqarishga qodir raqamli moliyaviy mexanizmlar zarur. Ushbu nuqtayi nazardan, DGU turidagi dasturiy yechimlar paxta tozalash sanoatida moliyaviy barqarorlikni oshirish va zararlarni oldindan prognoz qilishda muhim vosita bo'lishi mumkin.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot paxta tozalash korxonalarida iqtisodiy samaradorlik muammosini individual korxona darajasidagi xatolik sifatida emas, balki butun tarmoq miqyosidagi tizimli muammo sifatida talqin qilish zarurligini asoslab berdi. Taklif etilgan xulosalar va tavsiyalarni amaliyotga joriy etish nafaqat alohida korxonalar, balki O'zbekiston paxta tozalash sanoatining barqaror rivojlanishini ta'minlash nuqtayi nazaridan muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Murodov, O. J. (2025). *Improving financial mechanisms in the processes of establishment and liquidation of cotton ginning enterprises*. Economics and Innovative Technologies, 4(00078), 101–108.
2. Murodov, O. J. (2024). *Assessment of financial stability indicators of cotton ginning enterprises*. Technical Science and Innovation, 2, 45–52.
3. Brigham, E. F., & Daves, P. R. (2021). *Intermediate Financial Management*. Cengage Learning.
4. Ross, S. A., Westerfield, R. W., & Jordan, B. D. (2022). *Fundamentals of Corporate Finance*. McGraw-Hill Education.
5. Altman, E. I., Iwanicz-Drozowska, M., Laitinen, E. K., & Suvas, A. (2017). Financial distress prediction in an international context. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 28(2), 131–171.
6. Shin, H. H., & Soenen, L. (1998). Efficiency of working capital management and corporate profitability. *Financial Practice and Education*, 8(2), 37–45.
7. García-Teruel, P. J., & Martínez-Solano, P. (2007). Effects of working capital management on SME profitability. *International Journal of Managerial Finance*, 3(2), 164–177.
8. Van Horne, J. C., & Wachowicz, J. M. (2009). *Fundamentals of Financial Management*. Pearson Education.
9. Ayyagari, M., Demirgüç-Kunt, A., & Maksimovic, V. (2011). Small vs. young firms across the world. *World Bank Economic Review*, 25(3), 415–445.
10. Petersen, M. A., & Rajan, R. G. (1997). Trade credit: Theories and evidence. *Review of Financial Studies*, 10(3), 661–691.
11. Porter, M. E. (1985). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. Free Press.
12. UNIDO (2020). *Industrial upgrading and modernization in agro-processing industries*. Vienna.

Mualliflar:

Murodov Orif Jumayevich – t.f.d., professor, Tashkent International University.

G'ulomov Haydarbek Ilyos o'g'li – assistant, Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti.

UDK 372.81

“THEORETICAL-PHILOSOPHICAL AND NATIONAL-IDEOLOGICAL ISSUES OF ETHNOCULTURE”

ETNOMADANIYATNING NAZARIY-FALSAFIY, MILLIY-G'OYAVIY MASALALARI

«ТЕОРЕТИКО-ФИЛОСОФСКИЕ И НАЦИОНАЛЬНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ЭТНОКУЛЬТУРЫ»

Nishonova Ozoda Djololiddinovna

O'zbekiston Milliy universiteti, 100174, Toshkent shahar, Olmazor tumani, Universitet ko'chasi, 4-uy.

E-mail: umidmn@rambler.ru

Abstract. The article examines the theoretical, philosophical, national, and ideological aspects of Uzbek ethnoculture. It highlights the role of national and universal values in the socio-cultural development of society, the aesthetic and moral principles reflected in folk oral creativity, epic tales, songs, and performances. The study emphasizes the integration of ethnocultural elements, national character formation, and the influence of folk traditions, holidays, and ceremonies on maintaining and transmitting moral, aesthetic, and social ideals

Key words. ethnoculture, national culture, universal values, national character, folk oral creativity, folk art, aesthetic values, lovers' relations, folk holidays, ceremonies, socio-cultural integration, folk epic, folk songs

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek etnomadaniyatining nazariy-falsafiy, milliy va g'oyaviy masalalarini, uning estetik va ahloqiy qadriyatlarini o'rganadi. Tadqiqotda etnomadaniyat va milliy madaniyat o'rtasidagi munosabat, xalq og'zaki ijodi va xalq san'ati orqali namoyon bo'ladigan milliy-estetik xususiyatlar tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada xalq qahramonlari, oshiq-ma'shuq obrazlari, xalq bayramlari va marosimlari orqali milliy xarakter, insonparvarlik va umuminsoniy qadriyatlar shakllanishi ko'rib chiqiladi. Etno-madaniyatning ijtimoiy-madaniy integratsiyadagi o'rni, xalqaro ta'sir va tarixiy-madaniy jarayonlar bilan uyg'unligi, shuningdek, xalq madaniyatida umuminsoniy qadriyatlarning ifodalanishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar. Etnomadaniyat, milliy madaniyat, umuminsoniy qadriyatlar, milliy xarakter, xalq og'zaki ijodi, xalq san'ati, estetik qadriyatlar, oshiq-ma'shuq, xalq bayramlari, marosimlar, ijtimoiy-madaniy integratsiya, xalq dostoni, xalq qo'shiq va kuy.

Аннотация. Статья посвящена теоретическим, философским, национально-идеологическим аспектам узбекской этнокультуры. Рассматривается роль национальных и универсальных ценностей в социально-культурном развитии общества, эстетических и моральных принципов, отражённых в народном устном творчестве, эпических сказаниях, песнях и представлениях. Исследование подчёркивает интеграцию этнокультурных элементов, формирование национального характера, а также влияние народных традиций, праздников и обрядов на сохранение и передачу моральных, эстетических и социальных идеалов новым поколениям.

Ключевые слова. этнокультура, национальная культура, универсальные ценности, национальный характер, народное устное творчество, народное искусство, эстетические ценности, любовные отношения, народные праздники, обряды, социокультурная интеграция, народный эпос, народные песни и мелодии.

Kirish. Mazkur tadqiqotning obyekti o'zbek etnomadaniyati bo'lib, uning nazariy-falsafiy mazmuni, milliy-g'oyaviy asoslari hamda badiiy-estetik xususiyatlari ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida etnomadaniyatning shakllanishi va rivojlanishi etnogenez, milliy madaniyat va umuminsoniy qadriyatlar bilan uzviy bog'liqlikda ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda tarixiylik va mantiqiylik tamoyillari asosida retrospektiv-falsafiy yondashuv qo'llanilib, etnomadaniy hodisalarning ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan aloqadorligi tahlil etiladi. Shuningdek, tizimli-tahliliy, qiyosiy, aksiologik va hermenevtik metodlar asosida xalq og'zaki ijodi, dostonlar, xalq qo'shiqlari, marosim va bayramlar mazmunidagi milliy va estetik qadriyatlar tadqiq qilinadi. Ilmiy manbalar, falsafiy konsepsiyalar hamda xalq ijodi namunalari o'zaro solishtirilgan holda tahlil qilinib, etnomadaniyatning madaniy integratsiyadagi o'rni aniqlanadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, etnomadaniyat milliy madaniyatning yadrosi bo'lib, unda xalqning tarixiy xotirasi, axloqiy-me'yoriy qarashlari va estetik ideallari mujassam ekanligi aniqlandi. Xalq og'zaki ijodi va epik asarlarda go'zal axloq, oliyanoblik, insonparvarlik va vatanparvarlik kabi qadriyatlar estetik shaklda ifodalanib, milliy xarakter shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qilishi asoslandi. "Alpomish", "Bahrom va Gulandom", "Farhod va Shirin" kabi dostonlar tahlili etnomadaniyatda milliylik va umuminsoniylik uyg'un holda namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Tadqiqot shuni tasdiqladiki, xalq bayramlari, marosimlari va urf-odatlar ijtimoiy-madaniy integratsiyani ta'minlovchi barqaror mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Natijada etnomadaniyatning konservativ xususiyatlari umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashganda jamiyatning ma'naviy barqarorligi va madaniy taraqqiyotini ta'minlovchi ijobiy omilga aylanishi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Madaniyatning tushunchasi, genezisi, falsafiy, sotsiologik, antropologik hamda ijtimoiy-pedagogik masalalari bo'yicha juda ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Bugun ijtimoiy taraqqiyotning mohiyati ham, mezon ham madaniy boyliklar bilan o'lchanishi, madaniyat inson faoliyatining mahsuli ekani aksioma hisoblanadi. Biroq madaniyatning subyekti masalasi ko'tarilganda turli yondashuvlar va qarashlarga duch kelamiz. Ushbu yondashuvlarga munosabat bildirmasdan bo'lmaydi, chunki madaniyat subyekti masalasi etnomadaniyatning mazmun-mohiyatini tashkil etadi.

"Inson faoliyatining mahsuli — madaniyat" degan aksioma hali madaniyatning subyekti kim: alohida shaxsmi, ayrim guruh yoki qatlamlarni yoxud xalq, omma, millatni, degan savolga to'liq javob bermaydi. Etnomadaniyat etimologik talqiniga ko'ra etnos (xalq) yaratgan boyliklar, artefaktlar — ya'ni ijtimoiy faoliyat jarayonida yaratilgan sun'iy borliqdir. Shu bilan birga, betakror kashfiyotlar qilgan, buyuk asarlar yaratgan shaxslar, guruhlar va qatlamlarning madaniy boyliklar yaratilishidagi o'rni qanday, degan savol ham dolzarbligicha qolmoqda.

Bugungi kunda, taniqli san'atshunos va faylasuf M.S. Kagan ta'biri bilan aytganda, madaniyatni "butunligini intuitiv sezishdan uni o'ta murakkab va polifunksional tizim sifatida nazariy anglash"ga [1] o'tish zarurati mavjud. Aks holda moddiy va ma'naviy madaniyat, sivilizatsiya va madaniyat, madaniy faoliyat turlari hamda shakllari haqidagi ziddiyatli, ba'zan esa mutlaqo ilmiy asosga ega bo'lmagan qarashlarning tarqalishini to'xtatib bo'lmaydi.

"Madaniyat nima?" degan gnoseologik savol "haqiqiy madaniyat"ni "soxta madaniyat"dan aksiologik jihatdan farqlashni talab etadi. Bu esa, o'z navbatida, "qanday madaniyat bo'lishi kerak va u qanday shakllanadi?" [2] degan savollarga javob izlashga olib keladi. Ushbu savollar mavhum falsafiy mulohazalar emas, balki insoniyat taraqqiyoti, "sivilizatsiyalar to'qnashuvi" (S. Xantington), turli mintaqalarda yuzaga kelayotgan milliy, diniy va mafkuraviy nizolar sharoitida madaniyat masalasini ijobiy hal etish zaruratidan kelib chiqadi. Insoniyatni halokat, urush va nizolardan faqat madaniyat qutqara olishi ham aksioma hisoblanadi.

Shu sababli xalq tomonidan yaratilgan kasb-hunar, san'at, axloq, odob-axloq me'yorlari, urf-odatlar, an'analar, og'zaki va yozma ijod namunalaridan — ya'ni etnomadaniyatdagi ijobiy tajribalardan samarali foydalanish taraqqiyot talabi va obyektiv zaruratdir.

"Etnomadaniyat" tushunchasi "etnos" va "madaniyat" so'zlarining uyg'unligidan tashkil topgan bo'lib, uning asosida ushbu tushunchalarning etimologik, sotsiologik va ijtimoiy-tarixiy mohiyati mujassamdir. Etnos — xalq degan ma'noni anglatadi, madaniyat esa ijtimoiy faoliyat jarayonida yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmuasidir. Ushbu yondashuv etnomadaniyatni retrospektiv-falsafiy tahlil qilishga to'sqinlik qilmaydi, balki tarixiy yondashuv orqali muammoni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Mashhur tarixchi va faylasuf A. Toynbi ta'kidlaganidek, tarixiy yondashuv "o'tmishni qayta tiriltirish emas, balki muammoning ijtimoiy borliq, xalq hayoti va sivilizatsiya bilan uzviy bog'liqligini falsafiy anglashdir". [3] Ilm-fan o'tmishdan ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qiladigan ijobiy tajribalarni izlaydi va obyektivlik tamoyiliga tayanadi.

Etnos tushunchasi qadimgi yunon tilida xalq, urug', qabila, kishilar birligi ma'nolarida qo'llangan. Shu sababli xorijiy adabiyotlarda "etnik xalq", "etnik jamiyat" kabi terminlar uchraydi. Sovet davri olimlari esa "etnos" tushunchasini "xalq" ma'nosida mustahkamlab, xalq madaniyatini etnomadaniyat deb atashgan.[4]

S.M. Shirokogorov etnosni keng tarixiy-madaniy hodisa sifatida, L.N. Gumilyov [4] esa uni biogeografik hodisa sifatida talqin qilgan bo'lsa-da, har ikkisi ham etnosning xalq bilan bog'liqligini inkor etmagan.[5]

O'zbek olimlari A. Asqarov, K. Shoniyozov va I. Jabborovlarning tadqiqotlari o'zbek xalqining etnogenezi va etnomadaniyatini ilmiy jihatdan asoslab bergani bilan muhimdir. A. Asqarovning fikricha, etnogenez qabila bosqichidan boshlanib, rivojlangan feodal jamiyatigacha davom etadi va uning yakunida xalq shakllanadi. Keyingi bosqichda esa xalq millatga aylanadi. Millat shakllanishi uzoq davom etadigan tarixiy va etnomadaniy jarayon bo'lib, u davlatlilik, milliy til, o'zlikni anglash, milliy g'urur va madaniy mentalitet bilan yakunlanadi. Bu jarayonda etnomadaniyat asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi.[6]

K. Shoniyozov ta'kidlaganidek, etnogenezda hudud, til, xo'jalik, madaniyat, tarixiy taqdir umumiylik kabi omillar turli bosqichlarda turlicha rol o'ynaydi. O'zbek elati madaniyati o'troq va ko'chmanchi madaniyatlarning o'zaro ta'siri natijasida shakllangan. Shuning uchun o'zbek etnomadaniyatini faqat o'troq madaniyat mahsuli sifatida talqin qilish biryozlamadir.[7]

Etnomadaniyat genezisi bilan etnogenez uzviy bog'liq jarayon bo'lib, etnomadaniyat xalqning ijodiy faoliyati mahsuli hisoblanadi. Shu bilan birga, madaniy jarayonlarda alohida shaxslar, ijodkorlar va ijtimoiy guruhlarining o'rni ham muhimdir. Etnomadaniyat xalq tomonidan yaratilgan bo'lsa-da, u individual ijod mahsullarini o'zida sintez qilib, umumxalq merosiga aylantiradi. Abu Nasr Forobiy madaniyatni jamiyat, shahar va inson faoliyati bilan bog'lab tahlil qilib, madaniyat subyekti sifatida inson va xalqni ko'rsatadi. Uning fikricha, kasb-hunar va san'at fazilatlarini tug'ma emas, balki ta'lim va tarbiya orqali shakllanadi. Abu Rayhon Beruniy esa xalqni ijtimoiy-madaniy borliqning asosiy yaratuvchisi sifatida ko'rib, urf-odatlar, e'tiqodlar va an'analarni xalq hayoti

bilan bog'liq holda o'rgangan. Yevropa falsafasida esa I.G. Gerder insoniyat tarixini madaniyatlar tarixi sifatida talqin qilib, xalqni tarixiy jarayonlarning subyekti deb asoslab berdi. Keyinchalik bu masalada uch asosiy yondashuv shakllandi: madaniyatni xalq yaratadi degan qarash; madaniyat elitalar mahsuli degan nazariya; va madaniyatni alohida daho shaxslar yaratadi degan konsepsiya.

Etnomadaniyat tajribasi shuni ko'rsatadiki, bu uchala yondashuv ham muayyan darajada haqiqatga ega. Biroq har qanday individual yoki elitar ijod mahsuli etnomadaniyat sintezidan o'tib, xalq merosiga aylangandagina barqaror qadriyat sifatida yashab qoladi.

Bugun ilmiy tadqiqotlarda milliy va qadriyatlar, ularning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotdagi o'rni masalalari keng muhokama qilinmoqda. Insoniyat o'zini globallashayotgan, madaniyatlar uyg'unlashayotgan dunyoda yashayotganini idrok etmoqda. Shuning uchun har bir ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va xalqaro o'zgarish hamda islohotlar umuminsoniy madaniyatga nima beradi, degan savol nuqtai nazaridan baholanmoqda.

Ammo global taraqqiyot milliy etnomadaniyatlarni inkor etmaydi, balki ularni yanada rivojlantirishni, mavjud imkoniyatlardan foydalanib jahon hamjamiyatini mustahkamlashni nazarda tutadi. Jahon xalqlari integratsiya va globallashuv yo'lidan borayotgan ekan, ushbu jarayonlarni pozitiv voqelikka aylantirish uchun etnomadaniyatlar va milliy madaniyatlar oldida turgan muammolarni ham hal etish talab qilinadi. Milliy madaniyat bilan etnomadaniyat aynan bir xil fenomenlar emas, milliy madaniyat etnomadaniyatdan kengroq tushunchadir. "Etnomadaniyat (xalq madaniyati) milliy madaniyatning qadimiy qatlamidir. U, asosan, maishiy hayotni qamrab olgan bo'lib, 'ajdodlar urf-odatlaridan iboratdir. Uning belgilari oziq-ovqat, kiyinish, xalq og'zaki ijodi, xalq amaliy san'ati, xalq tabobati kabi xalq hayotiga bevosita taalluqli artefaktlarda, buyumlar, an'analar, marosimlar, tomoshalar va xo'jalik turlarida namoyon bo'ladi".

Xullas, etnomadaniyat millatni shakllantirgan, etnoslar tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar yig'indisi sifatida milliy madaniyatning yadrosini tashkil qiladi. Uning asosiy funksional xususiyati etnoslar yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklarni asrash, ularni kelgusi avlodlarga yetkazish, milliy o'zlikni anglashga xizmat qilish, yoshlarda milliy g'urur, vatanparvarlik va xalqparvarlik tuyg'ularini shakllantirishdan iboratdir. "Konservativizm, uzoq o'tmishga borib taqaluvchi vorisiylik, 'negiz'ni asrashga yo'naltirilganlik etnomadaniyatning xarakterli belgilaridir". Biz etnomadaniyatdagi milliy va umuminsoniy xususiyatlarni estetik qadriyatlar orqali tadqiq etishimiz darkor. Shuning uchun bu yerda etnomadaniyatdagi milliylik va umuminsoniylik estetika talablariga, qonuniyatlariga javob beradigan, mavzuni yanada chuqurroq o'rganishga yetaklaydigan qirralar sintezdan o'tkaziladi.[8]

Etnomadaniyat milliy madaniyatning yadro qismi ekan, u, shubhasiz, milliy madaniyat tizimida qaraladi. To'g'ri, etnomadaniyat bilan milliy madaniyat o'rtasiga "xitoy devori" qo'yib bo'lmaydi, ular doimo dialektik birlikda, o'zaro bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Shunday bo'lsa-da, etnomadaniyatga xos bo'lgan barqaror, muqim, tashqi ta'sirlarga tez berilmaydigan, deyarli o'zgarmaydigan belgilarni aniqlash qiyin emas. Ana shu konservativ va barqaror belgilar tarkibidagi badiiy hamda estetik xususiyatlarni aniqlash ushbu mavzuning asosiy maqsadini tashkil etadi.

O'zbek etnomadaniyati milliy xususiyatlaridagi eng asosiy estetik qadriyat ularning (ya'ni, o'zbek etnomadaniyati va undagi milliy xususiyatlarning) go'zal axloq, odob normalari bilan uyg'un kelishidadir. Aynan go'zal, oliyjanob, insonparvarlik bilan yo'g'rilgan odob-axloq o'zbek xalq ijodi va san'atida betakror estetik qadriyat darajasida ifoda etiladi.[9]

O'zbek xalq ijodi va san'atida yaratilgan barcha obrazlar, ularning hayoti, xatti-harakatlari go'zal odob-axloq normalari bilan o'lchanadi. Buni deyarli har bir xalq og'zaki ijodi namunalarini, xalq qo'shig'i va kuylarida, xalq maqollari hamda xalq kitoblarida ko'rishimiz mumkin. Mashhur "Alpomish" dostoniga murojaat qilaylik. "Alpomish" dostoniga yangicha, milliy axloqiy va milliy-estetik qadriyatlar nuqtai nazaridan yondashgan filologiya fanlari doktori Q. Yo'ldoshev shunday yozadi:

"Millatni anglash uchun uning ruhini bilish lozim. 'Alpomish' dostoni o'zbekning ruhiy olamini, axloqiy va estetik dunyosini anglatish jihatidan tengsiz badiiy obidadir. Chunki asarda o'zbekka xos o'ylash tarzi, ta'sirlanish yo'sini, estetik idroki, qarorga kelish tutumi nihoyatda nozik ilg'ab olingan... Bizning nazarimizda, doston markazida ma'rifatsizlik, johillik va uning inson taqdiriga ta'siri turadi. Asar qissadan hissa chiqarish uchun emas, balki 'qissa'ning o'zi ko'lamli, miqyosli, yirik va ta'sirli bo'lgani uchun aytilgan.

Chindan ham, 'Alpomish' yaratilmagan, balki aytilgan yoki kuylangan. Chunki doston qahramonlariga xos tuyg'ular, sezimlar va kechinmalar buyuk turkiylarning tomirida, qonida azaldan mavjud edi. Turkiy xalqlar tomonidan kechirilgan, tuyilgan, hozirda ham qonda kezib yurgan ma'naviy amallar, odob-axloq va hodisalar uning ko'nglida, 'tili uchida' turgan edi. O'sha kuylab yuborildi. Alpomish taqdirini kuylash zarur edi. Kuylamaslikning iloji yo'q edi". Ammo bu shunchaki kuylash, vaqt o'tkazish yoki ermak uchun kuylash emas, balki xalq qalbidan, hayotidan joy olgan go'zal axloqiy va estetik qadriyatlarni kuylash edi.

"Alpomish"ning ayrim tadqiqotchilari qalmoq alplarining Barchinga qarata: "Birimizga yoki barimizga tekkinsin" mazmunidagi talablarini bevosita ma'noda tushunib, undan poligamiya ildizlarini qidiradilar. Ushbu yondashuvga e'tiroz bildirib, mazkur tasvirdagi milliy-axloqiy va estetik mohiyatni ochib berish uchun Q. Yo'ldoshev shunday yozadi: "Aslida gap dostonidagi quyidagi jumlarlar haqida bormoqda: 'To'qson alpning zo'ri Ko'kaldosh turib aytdi: kelgan boy, sening bir qizing bor ekan, qani, birimizga berasanmi, barimizga berasanmi? Birimiz olaylikmi, yo barimiz olaylikmi, yo o'rtada xotinli bo'lib qolaylikmi?' Qo'pol, zo'ravon va farosatsiz alpning Boysarini haqoratlash, kamsitish uchun atay 'kelgan boy!' tarzidagi pisandasini 'poligamiya' yoki 'poliandriya' tarzida tushuntirish, Kunbotish (G'arb nazarda tutilmoqda – O.N.) xalqlari hayotida nimaiki yaxshi-yomon bo'lsa, bizda ham mavjud ekanligini ko'rsatishga bu qadar zo'riqish kishini chalg'itadi. Turkiy xalqlarda hech qachon poliandriya hodisasi bo'lmagan. Milliy turmush tarzi, ruhiyatimiz yo'nalishi, nasl-nasabimizdagi nozik jihatlar, axloqiy va estetik qadriyatlar shundan dalolat beradi". Tadqiqotchining ushbu e'tirozlari bilan bahslashish, ayrimlarini tarixiy manbalar bilan rad etish mumkin. Biroq "Alpomish"da qahramonlarning go'zal axloq va estetik qadriyatlarga bo'ysunib, raqibining bepoyon, bema'ni gaplarini og'ir-vazminlik va bosiqlik bilan yengishi tasvirlangani nihoyatda ibratlidir.[10]

"O'zbek uchun har qachon ham ko'ngil e'tiborda. Zindonga tushgan g'ozning shunchaki parranda emas, 'g'oyibning qushi' ekanligini bila turib ham Alpomish ko'nglidan qanday o'ylar kechgani muhimdir... Turk ramz va ishoralar bilan fikrlaydi. Shunday yashaydi. Shu bois har bir narsadan turfa ma'nolar chiqara oladi. Zakot so'ralsa, o'g'ilsizligim uchun ojiz sanadi, oyoq osti qildi, deydi; qimiz bersa, suyib qoldi deb biladi; oti tepaga chiqsa, g'olib chiqishiga ishonadi va hokazo". Ushbu badiiy tasviriy uslub o'zbek xalq kitoblari, xalq hikoyalari, pandnomalari, hikmatli qissalari va latifalarida keng qo'llaniladi. Qochiriq iboralar, "qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit" qabilidagi o'gitlar, "Ezop tili"dagi uslublar o'zbek xalq og'zaki ijodining milliy belgilaridir.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

O'zbek etnomadaniyati milliy xususiyatlaridagi yana bir estetik jihat go'zallik, oliyjanoblik va mardlikning ideal tarzida ulug'lanishidir. Qaysi bir xalq ertagi yoki xalq dostonini olmag, ulardagi bosh qahramonlar go'zal qiyofa, oliyjanob fazilatlar, mard-dovyuraklik xislatlariga ega inson obrazi sifatida tasvirlanadi.

Badiiy-estetik tasvirda ushbu oliyjanob fazilatlar avlodlar havas qiladigan, ergashadigan ijtimoiy idealga aylanadi. Mashhur xalq shoiri Fozil Yo'ldosh o'g'li kuylagan "Bahrom va Gulandom" dostonidagi Gulandom tasvirini olaylik. Shoir shunday deydi:

Yuzidan niqobin oldi,
YArqillab dunyo yorishdi,
Oy tug'ganday bo'lib qoldi.
Boqib husni-jamoliga,
Gulandomning kamoliga,
Nechov mast bo'lib yotib qoldi.

Gulandomning go'zal husnini ko'rganlar oshiq-u beqaror bo'lib, undan ko'z uzolmay, ishqdan mast bo'lib qoladilar. Buni ilohiy husn va ilohiy oshiqona holat bilan qiyoslash mumkin. Har safar, yilda bir marta Gulandom koshkaga chiqib, niqobini oladi, shunda yer yuzini oy yoritgandek bo'ladi. "Gulandom jamolin ko'rsatdi, — deydi shoir, — ko'rgan odam balqib ketdi".

Quyidagi satrlar Gulandomning go'zal qiyofasini yanada bo'rttirib tasvirlaydi:

Yuziga niqobin tortdi,
Koshkidan ichkari o'tdi.
Gulandom ko'rinmay qoldi,
Oy bosib ketganday bo'ldi...
Gulandom shundayin qizdi,
O'zi juda sarvi-nozdi.[11]

"Farhod va Shirin" dostonida Shirin husni va go'zal qiyofasi quyidagicha tasvirlanadi. Farhodga Shopur shunday deydi:

"Sen nodon ekansan. Suluv deb bir xotinga shuncha yig'lab yuribsanmi? Men senga undan ham suluvrog'ini topib beraman. Ana odamning suluvi, uni ko'rsang sira ayirmay shaytonlab o'lasan. Eron mamlakatida Shirin degan bir qiz bor, to'rt yuz kaniz xizmatkori, qancha yigitlari bor. U qizlar ham qanday — urushga kirsang, har qaysisida yuz bahodirning kuchi bor. Osmonning ostida, yerning ustida Shirin-day suluv qiz bo'lmaydi". Shirinning Farhod suratini ko'rib oshiq bo'lgani esa quyidagicha tasvirlanadi:

Nechuk shahzodaykan, aqlimni olgan,
O'rtangan o'tlarga jonimni solgan,
Qayda bo'lsa uni izlab borarman,
Ko'rib suratiga oshiq bo'larman,
Qanday yigit bo'lsa holin so'rarman.
Usiz ko'rinmaydi koshku ayvonim,
Eronning shahrida surgan davronim.

Bu tasvirlardan ma'lum bo'ladiki, xalq og'zaki ijodi bosh qahramonning jamoli, husni va ko'rkini ko'pincha grotesk uslubda bo'rttirib ko'rsatadi. Bu orqali qahramonga bo'lgan munosabat barcha tasvirlar ichida asosiy planga chiqariladi.

Ishqiy dostonlar, ertaklar va qo'shiqlarda bosh qahramonlarni suluv, sarvqomat, hushsurat, yigit oshiqni esa dovyurak, botir, shu bilan birga yorini darveshona izlovchi obraz sifatida tasvirlash asosiy badiiy usullardan biridir.

Bosh qahramonlarning ana shu go'zal, hushsurat va maftunkor ko'rki, chehrasi va qomati o'quvchi ko'z oldida ideal obrazni gavdalandiradi. Ushbu obrazda xalqning orzu-umidlari, ideallari, I. I. Vinkelman ta'riflagan "oliyjanob soddalik va osuda buyuklik, ulug'vorlik" mujassamdir.[12]. Bu idealga yetish, undagi barcha fazilatlarini to'liq o'zida mujassamlashtirish imkonsiz bo'lsa-da, uning o'quvchi qalbini to'lqinlantirib, ma'yoq singari o'ziga chorlay olishi muhimdir. Og'zaki ijod va xalq kitoblarida oshiq-ma'shuq munosabatlari bor ziddiyatlari, fojialari, dramtizmi bilan tasvirlanadi. Sevishganlar uzoq va rang-barang sinovlardan keyin bir-birlariga erishadilar.

O'zbek xalq qahramonlari majnunona ishq tarafdorlari, sadoqatli yor, vafodor do'st, mahbuba, nozik did va muloyimlik, halimlik tarafdorlaridir. Ular o'z manfaatlaridan, osoyishtaligidan kechsa kechadilarki, sevgan kishisidan, do'sti va yoridan voz kechmaydilar. Ulardagi ushbu go'zal, oliyjanob insoniy tuyg'ular betakror badiiy-estetik tasvirlarga aylanadi. Yana shuni qayd etish zarurki, xalq qahramonlaridagi husn, ko'rk va qomat estetik qadrlanganda, mutlaqo ushbu tashqi suratga mahliyo bo'lib qolilmaydi. Go'zal qiyofa qahramondagi oliyjanob fazilatlarining, ulug'vor maqsadlarning ibtidosi, darakchisi hisoblanadi. Birorta qahramon o'z ko'rkiga, qadimgi yunon afsonasidagi Nartsissdek, o'zi mahliyo bo'lib, el-yurtidan, uning tashvishlaridan ajralib qolmaydi.

Xalq qahramonlarining oliyjanob ishlari, vatanini, oilasini sevishi, ularga sidqidildan xizmat qilishi orqali ijtimoiy-estetik ideal yaratiladi. "Suluv suluv emas, sevgan suluv" [13], — deyiladi o'zbek xalq maqolida. Ya'ni, go'zal tashqi ko'rinish emas, inson qalbidagi nozik, betakror tuyg'u muhim. Tashqi suluvlik tabiat in'omidir, ammo u ichki, ma'naviy-ruhiy tuyg'u bilan uyg'unlashsa, insoniy mohiyat kasb etadi. Shu bois o'zbek xalq maqollari ogohlantiradi: "Suluvning husniga uchma!", "Suluvdan jilovi yaxshi", "Go'zallik husnda emas, muhabbatda". [14]

O'zbek etnomadaniyatidagi milliylik milliy xarakterda o'z ifodasini topadi. O'zbek milliy xakteri, stereopedagogika fanlari doktori, professor M. Quronov ta'kidiga ko'ra, mingga yaqin sifatlardan iborat. "Millat hayotining har bir bosqichi, — yozadi M. Quronov, — uning xarakterida o'z izini qoldiradi. Bosib o'tilgan yo'l qanchalik uzoq va qiyin bo'lsa, millat xarakteridagi sifatlar ham shunchalik chuqur bo'ladi". Olim milliy xarakterning ko'rinishlari, xalq hayoti, madaniyati va ma'naviyatida namoyon bo'lish xususiyatlari haqida shunday yozadi: "Milliy xarakter muayyan millat farzandlarining o'ziga xos xususiyatlar majmuasidan iborat bo'ladi. Milliy xarakter o'z ichiga irodaviy sifatlarini (mustaqillik, chidamlilik, prinsipiallik, o'zini tuta bilish, qat'iylik, matonat) va axloqiy xislatlarni (poklik, intizomlilik, samimiylik, haqqoniylik, insonparvarlik va boshqalarni) qamrab oladi.

Shuningdek, milliy xarakter odamlarning odamlarga bo'lgan munosabatlarini (yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, takabburlik), mehnatga bo'lgan munosabatlarini (mehnatsevarlik yoki yalqovlik, mas'uliyatlilik yoki mas'uliyatsizlik), narsalarga bo'lgan munosabatlarini (ozodalik-ifloslik, tejamkorlik-isrofgarchilik, ayash yoki ayamaslik) hamda odamlarning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarini (izzat-nafslilik, shuhratparastlik, mag'rurlik, o'zini katta olish, dimog'dorlik, kamtarlik) ifodalaydi".

Xullas, milliy xarakter — qadriyatlar tizimi, meʼyorlar mantigʻi, tashqi ritual va milliy birlikning ifodasidir. Ushbu milliy xarakterga xos fazilatlarini xalq madaniyatining deyarli barcha shakllari va koʻrinishlarida uchratish mumkin.

Masalan, Navroʻz bayrami xalqimizga xos boʻlgan mehnatsevarlik, yerga mehr, yoshlarda mehnat koʻnikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Gul sayli ona tabiatdagi goʻzallikdan bahramand boʻlish va uni asrashga, Qovun sayli esa mehnat natijalarini tarannum etib, xalqni noz-neʼmatlar bilan siylashga qaratilgandir.

Xalq bayramlarini maxsus tadqiq etgan olim, falsafa fanlari doktori, professor U. H. Qoraboyev shunday yozadi: Navroʻz bayramida “dasturxonlarga turli quritilgan mevalardan tayyorlangan sharbatlar, boʻyalgan tuxumlar va boshqa noz-neʼmatlar qoʻyilgan. Arvohlar ruhini shod etish maqsadida shamlar yoqilgan. Navroʻz dasturxonida albatta katta idishga suv toʻldirib, unga koʻk barg (koʻkat) solib qoʻyilgan. Bu odat yangi yil suvga va ekinga moʻl boʻlsin degan maʼnoni anglatgan”. [15]

Umuman, “Navroʻz”ga xos barcha odatlar zamirida xalqning yagona ezgu niyati — yangi yil serhosil, moʻl-koʻlchilik yili boʻlsin degan umidi va istagi yotadi. Sharqning ulugʻ allomasi Umar Xayyom ham oʻzining Navroʻz bayramiga bagʻishlangan “Navroʻznoma” asarida: “Har kim Navroʻzni bayram qilib, shod-xurramlik etsa, kelasi yil Navroʻzga qadar uning umri shodlik va xursandchilik bilan oʻtishi muqarrar”, — deb yozadi.

Oʻzbek etnomadaniyati milliy xususiyatlaridagi navbatdagi estetik jihat — ona zamin tabiatini, xalq hayotini va vatanparvarlikni tasvirlashdir. Ona vatan tabiatini, unda yetishtiriladigan hosilni kuylash va tasvirlash oʻzbek xalqi madaniyatida qadimdan anʼana boʻlib kelgan.

Filologiya fanlari doktori, professor B. Sarimsoqov oʻzbek xalq marosimlarini tadqiq etib, ularda vatanparvarlik va mehnatsevarlik uygʻunlashganini taʼkidlaydi. Olim gʻalla yigʻib olingach oʻtkaziladigan boʻzaxoʻrlik marosimi quyidagicha tashkil etilganini koʻrsatadi: a) marosim ishtirokchilari kosagul uzatgan boʻzani bir zarb bilan ichib yuborishlari kerak; b) kosadagi boʻza toʻkilmasligi lozim; v) ishtirokchilar tiz choʻkib oʻtirishlari shart; g) sherda oxirigacha mast boʻlmasdan, odob saqlab oʻtirish talab etiladi; d) sherden chiqish eshik ogʻasining ruxsati bilan amalga oshiriladi; e) eshik ogʻasi yoki uning yordamchilari topshiriqlarini soʻzsiz bajarish shart hisoblanadi. [16]

Bu oʻrinda biz shunchaki guruhlarining uyushib, boʻsh vaqtini oʻtkazish odatiga emas, balki axloqiy-estetik talablarga muvofiq madaniy dam olish holatiga duch kelamiz. Uzatilgan boʻzani toʻkib isrof qilmaslik, tiz choʻkib odob saqlab oʻtirish, mast boʻlib qolmaslik, ijazatsiz davrani tark etmaslik, marosimda ishlatiladigan usullar, harakatlar, muloqot — bularning barchasi axloq va estetika talablari doirasidan chiqmasligi kerak edi.

Gʻalla ona zaminimizda yetishtiriladigan eng muhim neʼmat ekanini xalqimiz yaxshi bilgan. Shuning uchun ham u: “Gʻallang boʻlsa, qoʻshiq ham ogʻizdan tushmaydi”, — deb bejiz aytmagan. Demak, kuy, qoʻshiq va dam olish ona zamin tuprogʻida yetishtirilgan, unib chiqqan hosil va neʼmatlar terib, oʻrib olingach uyushtirilgan. Mehnat jarayonida yuzaga kelgan charchoqdan madaniy-estetik tadbirlar, rekreatsiya yoʻli bilan xalos boʻlingan.

Din, eʼtiqod, yer yuzidagi mavjudotlar va narsalarni nigohidan qochirmay, ularni yaratgan borliqni tan olib yashash oʻzbek xalqining tarixiy-madaniy paradigmasidan chuqur joy olgan qadriyatlardir. Xudoga, transsendentga ishonish, spiritualistik mushohadalarga berilish Sharq kishilariga xos xususiyatdir. Shu bois xalq madaniyatini ushbu transsendental va spiritualistik qadriyatlarsiz toʻliq tasavvur etib boʻlmaydi.

Aslida, “madaniyat” soʻzi musulmonlarning muqaddas shahri Madina nomidan (arab tilidan) kelib chiqqan. Mutaxassislarning fikriga koʻra, rus tilidagi “kultura” soʻzi ham “kult” atamasidan olingan. Xullas, madaniyat va din, eʼtiqodning konvensional negizlari umumiydir.

Oʻzbek xalq madaniyatida din, eʼtiqod va spiritualistik mushohadalarga berilish gʻayrihayotiy obrazlarning qahramonlarga yordamga kelishida (boʻyi bir qarich, soqoli qirq qarich chol, Xizrobobo, Bibiseshanba, yoril-tosh, sehrli oyna, taroq yoki tosh, jun), ilohiy ruh obrazlarida (“Alpomish”dagi gʻoz, “Bahrom va Gulandom”dagi yetti yuz yoshli chol, bobo obrazlari), Alloh nomining tilga olinishi orqali namoyon boʻladi.

Oʻzbek xalq dostonlaridagi bosh qahramonlarning maʼshuasiga telbanamo oshiqona munosabatlarida tasavvufona tasvirlarga duch kelamiz. Baʼzi oʻrinlarda esa qahramon gʻayrihayotiy tarzda, albatta ilohiy kuch taʼsirida, yiroqdagi narsalar va voqealardan juda yaxshi xabardor qilib tasvirlanadi.

“Alpomish zindonda yotganida, — deb yozadi Q. Yoʻldoshev, — Yodgor tugʻilganini, Qorajonning Olatogʻdaligini, Qaldirgʻochning ahvolini, Ultanning yurt egasiga aylanganini bilishi mumkin emas. Gʻozning aynan zindonga qoʻnganligi qanchalik shubhali boʻlsa, Alpomishning yetti yil issiq-sovuqqa, ochlik va tashnalikka bardosh berib oʻlmaganligi qanchalik ishonarsiz boʻlsa, yuqoridagi tasvirlar ham Alpomishga shunchalik qorongʻu boʻlishi lozim edi. [17]

Faqat jismoniy koʻzi ochiqdagi uchun bularni qanday bilganligini asoslash muhim. Ruhiy koʻzi, koʻngil koʻzi munavvarlarga esa maishiy nomaʼlumliklar, makoniy va zamoniylar toʻsiqlar hech narsa emas. Shu bois Alpomishning yotgan joyida turib yaqinlarining ahvolidan deyarli toʻliq xabardorligi gʻayritabiiy emas. Asarning ushbu oʻrinlarida baxshi oʻz zimmasidagi roviylik vazifasini sezdirilmasdan qahramon zimmasiga yuklagani koʻrinadi. Dostonxonlik anʼanalaridan xabardor oʻquvchi bunday joylarda nimaning koʻzda tutilganini, kimning nuqtayi nazari ifodalanayotganini aniq biladi”.

Xuddi shuningdek, Alpomishning muhabbati ham ilohiy. Q. Yoʻldoshev taʼkidlaganidek, Alpomish — “ulkan vujud, beadam kuch va shunga yarasha cheksiz sabr egasi. Uning muhabbati avvalo Allohga, soʻngra bu dunyodagi yaratilqlarga qaratilgan. Shu bois u hadeb yonib ketavermaydi, koʻtarilavermaydi”.

Bunday bosqinlik, “hadeb yonib ketavermaslik”, sharqona ogʻirlik, “yetti oʻlchab bir kesish” kabi xususiyatlarni xalq kitoblari, pandnomalari, xalq pedagogikasi va ogʻzaki ijoddan koʻplab uchratish mumkin. Biroq “badiiyat uchun syujetlarning yaqinligi emas, balki tasvirdagi muvoziylik va uygʻunlik muhim. Muhabbat iztiroblari, adolat uchun kurash, firibgarlarning qilvirliklari, yovuzlikning cheksiz andishasizligi dunyoning hamma joyida bir xil mohiyatga ega.

Odamlarning tugʻilishi, yashashi va oʻlimida umumiylik boʻlgani kabi, ularning hayot yoʻllarida, sevgi sarguzashtlarida va adolat uchun kurash jarayonlarida oʻxshashlik boʻlishi ham mutlaqo tabiiydir. Syujetdagi oʻxshashlikdan koʻra ruhiyatdagi oʻxshashlikni tadqiq etish murakkabroq, ammo nihoyatda foydalidir”.

Aslida, xalq madaniyatidagi milliy oʻziga xosliklar va ularning badiiy-estetik tasviri aynan shunday tadqiqotga muhtoj.

Xalq madaniyatining umrboqiyiligi undagi umuminsoniy qadriyatlar tufaylidir. Aynan umuminsoniylik etnomadaniyatdagi konservatizmi pozitiv voqelikka aylantiradi. Xalq qalbi, hayoti, turmush tarzi va mentalitetidan chuqur joy olib, tarixiy-madaniy

paradigma darajasiga ko'tarilgan an'analar, an'anaviy axloq, odob, muomala va yashash me'yorlari boshqa madaniyat vakillariga qanchalik konservativ ko'rinmasin, agar ular insoniylikka zid bo'lmasa, zo'ravonlik, bosqinchilik, talon-toroj va zulmga da'vat etmasa, ijobiy baholanishi mumkin.

Masala an'analarning qadimiy yoki takrorlanuvchanligida emas, balki ularning insonni jamiyat bilan ittifoq va murosa asosida yashashga, shaxsiy manfaatlarni jamoa manfaatlariga qarshi qo'ymaslikka o'rgatishidir. Biroq agar an'analar umuminsoniy qadriyatlariga zid bo'lsa, inson erkinligi va ijodiy kuchlarining ro'yobga chiqishiga to'sqinlik qilsa, ular salbiy hodisaga aylanadi.

O'zbek etnomadaniyatida umuminsoniylik, eng avvalo, insonparvarlik g'oyalarida, ushbu g'oyalarni badiiy-estetik vositalar orqali ifodalashda namoyon bo'ladi. Insonni, uning go'zal qiyofasi va fazilatlarini ulug'lash, kelajakka umid bilan qarash tuyg'usini shakllantirish xalq madaniyatidagi asosiy axloqiy-estetik qadriyatlardir.

Insoniylik axloqiy va estetik qadriyatlar uyg'unligini taqozo etadi. Xalq madaniyatidagi umuminsoniylik ana shu uyg'unlikning ifodasidir. Falsafa fanlari doktori M. A. Nurmatova o'rini ta'kidlaganidek:

“Yaxshilik va yomonlik, go'zallik va xunuklik, adolat va razolat, botirlik va qo'rqqulik, hayo va behayolik, andisha va beandishalik, kamolot va tanazzul o'rtasidagi kurashda umuminsoniy va milliy qadriyatlarni qalbga singdirgan xalq, millat va elatlarginagina hayot sinovlariga bardosh berib, yovuz kuchlar ustidan g'alaba qozonib, abadiyatga daxldor bo'la oladi. Abadiyatga daxldorlik esa yuksak nafislik va axloqiylikni o'zida mujassam etgan qadriyatlar hosilasidir”. [18]

Umuminsoniylik xalq madaniyatidagi xalq, millatlar va davlatlar o'rtasidagi do'stona munosabatlar va integratsiyani qo'llab-quvvatlovchi g'oya va syujetlar asarlarda ham aks etadi. “Alpomish” dostonining deyarli barcha turkiy xalqlarda tarqalganligi, “Uch og'a-ini botirlar” ertagining deyarli barcha xalqlar og'zaki ijodida uchraydi, turli millat vakillarining do'stligini kuylagan syujetlar va ishqiy sarguzashtlar xalqaro ko'chma tasvirlar ekanligi xalq madaniyati doimo integratsiya ta'siri ostida bo'lganini ko'rsatadi.

Izolyatsionizm xalq madaniyatlariga xos hodisa bo'lmagan; xalqaro aloqalar va muloqotlar esa etnomadaniy jarayonlarga umuminsoniy motivlar, mavzular va estetik ideallarni olib kirgan. O'zbek madaniyatidagi umuminsoniylik va undagi estetik qadriyatlari o'zbek xalqining boshqa qarindosh xalqlar, eng avvalo Markaziy Osiyodagi xalqlar bilan madaniy aloqalari natijasida shakllangan. Bu o'rinda nafaqat ayrim syujetlar va badiiy-estetik tasvirlarda yaqinlik va o'xshashlik kuzatiladi, balki butun asarlar, xalq kitoblari, xalq qo'shiq va kuylarida, o'yinlari va naqsh san'atida ham bir-biriga yaqinlik ko'rinadi. Masalan, “Oshiq G'arib va Shohsanam” dostoni o'zbek xalq og'zaki ijodida ham, turkman xalq og'zaki ijodida ham uchraydi. “Xorazmcha lazgi” bizda ham, Ozarbayjonlarda ham naqshlardagi ko'k, havorang va yashil bo'yoqlar o'zbek, tojik va qirg'iz xalqlarida ko'proq uchraydi. Turkmen gilamlarida esa qizil, sakkiz burchakli naqshlar Ozar va turk xalqlarida ko'proq uchraydi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek etnomadaniyatidagi ko'pgina badiiy-estetik tasvirlar va syujetlar uzoq ijtimoiy-tarixiy rivojlanish va madaniy integratsiya ta'sirida shakllangan. Shu bois Markaziy Osiyodagi etnomadaniy jarayonlar o'ziga xos integratsiya hosilasi sifatida kechgan. Falsafa fanlari nomzodi F. Sh. Xamrayev qayd etganidek: 1. Birinchidan, bunday madaniy integratsiya tarixiy rivojlanishning bevosita ta'siridir; 2. Ikkinchidan, o'z tarixi va dinamikasiga ega Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining asosini tashkil qiladi; 3. Uchinchidan, mintaqalar xalqlari uchun umumiy va universal bo'lgan ma'naviy boyliklar shakllangan. Shu sababli mintaqamiz xalqlari bir-birining madaniyatlarini, an'analari va badiiy-estetik fikrlarini, g'oya va qadriyatlarini hech qanday izohsiz va tarjimonsiz tushunadi, ularni boshqa mintaqalardagi etnomadaniyatlardan osongina farqlay oladi. Kuylardagi sertuyg'ulik va o'ynoqilik, raqslardagi nafislik va chaqqonlik, naqshlardagi serjilolilik va ranglar tanlashda tabiiyatga taqlidlik, og'zaki ijodidagi epiklik va polistilistika, xalq bayramlari va tomoshalaridagi ochiqlik va sinkretlik — bular o'lkamiz xalqlari madaniyatidagi badiiy-estetik o'ziga xosliklardir. Milliy va umuminsoniy xususiyatlarning shakllanishiga etnos yashagan tabiiy-geografik muhit, turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlar, ayniqsa mehnat turlari kabi omillar ham ta'sir ko'rsatgan. Bu omillar inson va xalqning olamga, atrof-muhitga va ijtimoiy-madaniy hayotga munosabatida aks etgan. Shu sababli turli mintaqalarda yashasa ham, tabiiy-geografik muhit bir xil bo'lgan xalqlar madaniyatida o'xshashlik va yaqinlik ko'plab uchraydi. Lekin asosiy diqqat etnomadaniyatlar izolyatsiyasiga olib keluvchi omillarga qaratilmasligi kerak. Milliy o'ziga xosliklarni o'rganish qancha muhim bo'lmasin, ularning umuminsoniy xususiyatlarini aniqlash, etnomadaniyatlar integratsiyasini ta'minlaydigan vositalar va badiiy-estetik qadriyatlarni topish ko'proq muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Каган М.С.Философия культуры как теоритическая дисциплина// Философия культуры. Становление И развитие. СПб:Изд. “Лан”,1998.С.9.
2. Тойнби А. Постигение истории.М: Прогресс,1991.С 4-5
3. Поппер К Нишета М.:АСТ. Иннисиатива К.,1994.С.8
4. Гумилев Л.Н. Этносфера История людей И история природы.М.,1993.С41
5. Широкогоров С.М.Этнос.Исследование основных принципов изменения этнических И этнографических явлений.Шанхай, 1923С.7-12
6. Аскаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи.Тошкент:Университет,2007.58-бет.
7. Шониев К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент:Шарқ,2001.86-бет.
8. Ремпел Л. И. Сеп времен. Вековые образы И бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии.- Тахкент:Izd.lit.и искусства им.Г.Гуляма,1987.с.7-12
9. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Тошкент:Абдулла Қодирий номидаги Халқ мерози нашриёти,1993.10-бет.
10. Йўлдошев Қ. “Алпомиш” талқинлари. Тошкент: Манавият, 2002. 28-бет.
11. Бахром ва Гуландон ;Зевархон;Фарход ва Ширин;Лайли ва Мажнун.Достонлар. Тошкент:Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санат нашриёти,1986. 66-бет.
12. Винелман И.И. Избранные Произведения И писма.М;Л.:Иностр. Лит-ра,1935.С107
13. Бердиев Х.,Расулов .Р. Ўзбек тилининг паремологик лугати.Тошкент:Ўқитувчи,1984.190-бет
14. Қорабозов .У.Х. Ўзбек халқи байрамлари.Тошкент:Шарқ,2002. 36-бет.
15. Қурунов М. Ўзбек характери ва миллий ғоя. Тошкент:Manaviyat2005.35-бет
16. Саримсоков Б. Маросим фольклори // Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент:Ўқитувчи 1984. 280-бет
17. Йўлдошев Қ. “Алпомиш” талқинлари. Тошкент: Манавият,2002. 82-бет
18. Нурмаматова М.А. Шахс манавий камолотида эстетик ва ахлоқий қадриятлар. Уйғунлиги муаммоси: Фалсафа фан. докт... дисс. Автореф. Тошкент, 2010.3-б.

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA

Turikova Lazokat Mashrabovna. UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMINI ZAMONAVIY BOSHQARISHDA HR-BREND VA PSIXOLOGIK SHARTNOMA TRANSFORMATSIYASI.....	3
Salaxutdinov Sardor Abдуманapovich. UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTEBLARIDA MEHNAT SHAROITI, KASBIY XAVF-XATARLAR VA ISH JOYI XAVFSIZLIGINI BAHOLASH.....	6
Karshibayev Hazratkul Kilichiyevich, Bo'riboyeva Sohiba. "O'SIMLIKLAR INTRODUKSIYASI" FANINI KOMPLEKS LOYIHALASHDA TAJRIBA-SINOV ISHLARINING O'RNI.....	10
Qilichev Sunnatillo Toxir o'g'li. VIRTUAL TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK JIHATLARI.....	12
Xujanova Lobar Raimkulovna. KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK TARIX O'QITUVCHILARINING DIDAKTIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MEKANIZMLARI.....	15
Абдужалилов Маъруфжон Ислам оглы, Порохина Олеся Константиновна. РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ.....	18
Irsaliyeva Surayyo To'rabek qizi. OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA MODULLI TA'LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH METODIKASI.....	23
G'ulomov Boburjon G'ofurovich. VATAN HIMOYACHISINI TARBIALASHDA TARIX, AXLOQ VA VATANPARVARLIK UYG'UNLIGI.....	25
Qurbonov Ahror. BO'LAJAK TEXNIKA FANLARI O'QITUVCHILARINING KREATIV QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI.....	28
Xidirova Dildora Zayniddinovna. KASBIY TA'LIM JARAYONIGA GNOSEOLOGIK YONDASHUV.....	30
Таджибаева Альбина Алишеровна. ПОНЯТИЕ И СТРУКТУРА ТРАК- КОМПЕТЕНЦИЙ В КОНТЕКСТЕ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ- ФИЛОЛОГОВ.....	34
Beginkulov Umiddjon Boirovich. BUYUK AJDODLAR MEROSI VA MILLIY QADRIYATLARNING YOSH AVLOD MA'NAVIY – AXLOQIY TARBIIYASIDAGI O'RNI.....	37
Sidiqov Farrux Jumanazar o'g'li. ONA TILI DARSLARIDA TANQIDIY FIKRLASH TUSHUNCHASI VA UNING TA'LIMDAGI AHAMIYATI.....	40
Kurbanov Elyor Ermamatovich. TALABALARDA SANOGEN TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY VA PEDAGOGIK MEKANIZMLARI.....	42
Fayziyeva Shoiray Ayubovna, Norboyeva Dilnoza Bahodir qizi. OILAVIY MUAMMOLARDA DIAGNOSTIKA USULLARI.....	44
Mirzayeva Xurshida Olimjonovna. MASOFAVIY TA'LIMDA O'QUV ADABIYOTLARINING DIDAKTIK XUSUSIYATLARI.....	46
Shukurova Ugliy Umarovna. STRESSGA CHIDAMLILIKNI OSHIRISHGA OLIB KELADIGAN SHAXSIY XUSUSIYATLAR DINAMIKASI.....	51
Qo'qonboyeva Shaxlo Rafikjonovna. "TABIIY FANLAR"NI O'QITISH METODIKASI FANINING MAQSADI VA VAZIFALARI.....	53
Tashtemirova Nargiza Nematovna. MATEMATIKA O'QITUVCHILARINING STOKASTIK KOMPETENSIYALRINI RIVOJLANTIRISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI.....	56
Kushiyeva Nodira Xabibjonovna, Komilova Dildora G'ulamjanovna. MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI ORQALI IQTISOD YO'NALISHI TALABALARIDA KASBIY KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH.....	62
Mahmudov Ravshanbek. ALISHER NAVOIY ASARLARINING BUGUNGI YOSHLAR TARBIIYASIDAGI ROLI.....	64
Xushboqov Botir Xushboqovich. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANGAN INNOVATSION YONDASHUVLAR.....	69
Kenjayev Shavkatjon Xusanovich. SUN'IIY INTELLEKTNING RIVOJLANISHIDA YOSHLAR INNOVATSION TAFAKKURINING AHAMIYATI.....	71
Qobilova Nilufar Xudoyshukurovna. BO'LAJAK PEDAGOGIYALARDA KONGRUENTLIK QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA LOYIHAVIY FAOLIYATNING ROLI.....	73
Fayzullayeva Fazilat Ilyos qizi. RAQAMLI O'QUV RESURLARI ORQALI O'QUVCHILARNING MUSTAQIL FIKRLASH VA AXBOROTNI TANQIDIY TAHLIL QILISH KO'NIKMAALARINI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI.....	77
Ganiyeva Dildorxon Qodirjon qizi. INGLIZ TILI GRAMMATIKASINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARINING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI.....	79
Norboyeva Feruza Rahmatullayevna. MASOFAVIY TA'LIM SHAROITIDA KATTALAR O'QUV MOTIVATSIYASINI OSHIRISH MEKANIZMLARI.....	82
G'oyibnazarov Habibullo Raxmatullayevich. MOSLIK VA MUNOSABAT MAVZUSINI "BUMERANG" TEXNOLOGIYASI ASOSIDA TASHKIL ETISH.....	84
Xo'shboqova Farida Komiljon qizi. BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA INTEGRATSIYALASHGAN TA'LIMNI AMALGA OSHIRISH 4K MODELIDAN FOYDALANISH VOSITASIDA.....	87
Quljonov O'tkir Nematovich, Xamidov Vohid Sobirovich, O'rolova Ozoda Buribayevna. ILMIY TADQIQOTLARDA SUN'IIY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH.....	89
Zayniddinov Tojiddin Baxriddinovich. O'QUVCHILARDA JISMONIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI METODLARI.....	92
Eshnazarov Dilshod Azamatovich. MUHANDISLIK YO'NALISHI TALABALARI KASBIY TAYYORGARLIGINI INNOVATSION YONDASHUVLAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI.....	94
Adilova Munisa Furkatovna. INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA KOMMUNIKATIV (HAMKORLIK) KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART SHAROITLARI.....	96
Mavlonov Sherzod Hazratkulovich. AXBOROT XAVFSIZLIGI FANINI O'QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK ASOSLARI.....	98
Xodjakulova Nargiza Xosiyatkulovna, Boltaboyev Islombek. TANQIDIY TINGLASH KO'NIKMAALARINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI PLATFORMALARNING AHAMIYATI.....	101

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Turdiyev Urol Shokir o'g'li, O'tkirov Shahzod Xolmat o'g'li, Abdurahmonova Sadoqat Bahtiyor qizi, Rajabov G'iyos Buvarov o'g'li BO'LAJAK MUHANDISLARINING TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI.....	105
Pardayev Baxram Pulatovich. 5-6-SINF O'QUVCHILARI BILAN JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA HARAkatLI O'YINLARDAN FOYDALANISH METODIKASI.....	108
Sattorov Eldorbek Ilhomovich. SPORT FAOLIYATI YO'NALISHI TALABALARINING KASBIY TAYYORGARLIGINI OMMAVIY SPORT TADBIRLARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI.....	111
Taniberdiyev Akmal, Akromov Shohrux. SUZISH MASHQLARI VA ULARNING AEROBIK CHIDAMLILIKNI OSHIRISHDAGI O'RNI.....	115
Olimova Aziza Abdullayevna. VIZUAL O'RGANISH STRATEGIYALARI VA TARIXIY MA'LUMOTLARNI XARITALASH METODIKASI.....	118
Mirzayev Djamshid Turdalievich. YOSHLAR MULOQOTIDA IJTIMOYIY TARMOQLARNING ROLI.....	121
Алимова Елена Геннадьевна. ЦИФРОВАЯ СРЕДА КАК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИИ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ ПОДРОСТКОВ.....	123
Buxorov Ismoil Ne'matovich. ANDRAGOGIK TA'LIM ASOSIDA KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH ASOSLARI.....	126
Usmonova Muxlisaxon Sobirovna, Mamadaliyeva Xayriniso Raxmatjon qizi. TEXNOLOGIYA TA'LIMIDA MILLIY HUNARMANDCHILIKNING SPEKTRAL-VARIATIV KOMPONENTLARINI FANLARARO TAKOMILLASHTIRISH.....	128
Elmuratova Dilfuza Tulkinboy qizi. TOPONIMLAR ORQALI TA'LIM OLUVCHILARNING GEOGRAFIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH USULLARI.....	130
Yusufxodjayeva Firdovusxon Muxtorovna. TEXNOLOGIYA FANINI O'QITISHDA "AUksION DARS" VA "ROLli O'YINLAR" METODLARIDAN FOYDALANISH.....	132
Ibragimova Maryam G'ulomovna. TEXNOLOGIK TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNI KASB TANLASHGA YO'NALTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI.....	135
Kokanbayev Ismailjan Mamadjanovich. FIZIK MASALALARNI YECHISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO'llASH METODIKASI.....	139
Ahmedova Zebixon Siddiqovna. "RAQAMLI VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI" FANIDAN AMALIY VA LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI SAMARALI TASHKIL ETISH.....	141
Kudratov Kozim Karimovich. OLIY TA'LIM TIZIMIDA TYUTORLAR BOSHQARUV FAOLIYATINING IJTIMOYIY-PEDAGOGIK ZARURIYATI VA UNING ZAMONAVIY TALQINI.....	143
Bobomurodova Latofat Elmurodovna. BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK SHART-SHAROITLARI.....	147
Saribayeva Maxsuda Urinbayevna. TO'RA SULA YMON SHE'RLARIDA MA'NAVIYAT.....	150
Мадалнев Ярмухаммат Худайбергенович. ВЫРАЖЕНИЕ ИДЕИ ЕДИНСТВА НАУКИ И ПРАКТИКИ В КЛАССИЧЕСКИХ УЧЕНИЯХ СУФИЗМА.....	153
Мадаминов Баходир Шарифжонович. КАТЕГОРИЯ МОТИВАЦИИ В ПАРАДИГМАХ ФИЛОСОФСКОГО ЗНАНИЯ.....	156
Mamatkulov Akmal Axmadaliyevich. I-IV SINF O'QUVCHILARINI YUGURISH TURLARIGA O'RGATISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI.....	158
Ahtamqulov Muhiddin Ahtamqul o'g'li, Narzullayeva Madina Shomurodovna. SUN'IY INTELEKT VA UNING INSON HAYOTIGA TA'SIRI.....	162
Ходжаев Нодир, Джаббаров Адил, Гаибназарова Шахноза. ОБ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС.....	165
Кулбаева Саодат Сафаровна. ОСНОВЫ ТЕХНОЛОГИИ «ДЕБАТЫ» В АСПЕКТЕ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АРГУМЕНТАЦИЙ.....	167
Raimova Nodira Farxodovna. ZAMONAVIY TA'LIM SHAKLLARI VA ULARDAN FOYDALANISH.....	171
Raximov Baxtiyor Xudoyberdiyevich. TALABALARDA ILMIY TADQIQOTCHILIKKA OID INTELEKTNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI.....	174
Bekova Shamsiya Djabbarovna. OILADA MILLIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARNING SHAXSLARARO MUNOSABATLAR SHAKLLANISHIGA TA'SIRI.....	176
Шарапова Сабохат Джаббаровна. СОЦИАЛЬНО - ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВИРТУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННЫХ УГРОЗ.....	179
Usmonova Hulkar Shaykat qizi. BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI GOSPITAL PEDAGOGIKASI VOSITASIDA RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	182
Tuhmakova Sevara. TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANGAN HOLDA FILOLOG BO'LMAGAN TA'LIM DASTURLARIDA TALABALARINING OG'ZAKI MULOQOT KO'NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISH.....	184
Niyozov Muhammad Baxronovich. TALABALARINING INTELEKTUAL KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI.....	186
Ravshanov Sobir Abdimalik o'g'li. O'ZBEKISTON PSIXOLOGIYASIDA ILMIY MAKTABLARNING PAYDO BO'LISHI VA SHAKLLANISHI.....	189
Orifov Akramxon Sobir o'g'li. BO'LAJAK MUTAXASSISLARINING KREATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH.....	193
Norboyeva Sayyora Murodovna. O'QUV JARAYONIDA KOMPETENTSIYALI YONDASHUV DAN FOYDALANISH.....	195
Xudoyqulova Zarifa Ummatqulovna. BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI AKSIOLOGIK YONDASHUVLAR ASOSIDA KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH TEXNOLOGIYASI.....	197
Usmanova Gulnara Baxadirovna. TALABALARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	201
Bolibekova Maftuna Shermuxammadovna. BOSHLANG'ICH SINF ONA TILI DARSLARINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISHNING METODIK XUSUSIYATLARI.....	203
Davronova Sevara Ulug'bekovna. TASVIRIY YOZUVNI RIVOJLANTIRISH: VIRTUAL ALMASHINUV VA QAYTA ALOQANING KUCHI.....	205
Xamdamon Erkin Ergashevich. BO'LAJAK PEDAGOGIK KADRLARDA INTEGRALLASHGAN KASBIY-GNOSTIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH.....	209
Kholmatova Fotima. O'ZBEKISTONDAGI INGLIZ TILI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITILADIGAN SINFLARDA KOD ALMASHTIRISH PEDAGOGIK STRATEGIYA SIFATIDA: FUNKSIYALAR, MUNOSABATLAR VA TA'LIMIY AHAMIYAT.....	211
Xamdamon Nilufar. IJTIMOYIY-MADANIY YONDASHUV ASOSIDA INGLIZ OG'ZAKI NUTQINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI.....	216
Boqiyev Sarvar Tangirqul o'g'li. RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA BO'LAJAK FIZIKA O'QITUVCHILARINI PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASHNING METODIK TIZIMI.....	218

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

Ergashev Baxtiyor Baxriddinovich. KREDIT-MODUL TIZIMIDA BO‘LAJAK INFORMATIKA O‘QITUVCHILARINI TAYYORLASHNING METODIK TIZIMI.....	220
Sharipova Mukhabbat. INGLIZ TILINI O‘QITISHDA ASOSIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH: ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR.....	223
Islomqulov To‘polonbek Islomqul o‘g‘li. RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTAB O‘QUVCHILARINING AXBOROT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	229
Mirzaraxmonova Shaxnoza Mirzaaxmadovna. RAQAMLI TA‘LIM MUHITIDA BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING EMOTSIONAL KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH: SINGAPUR TA‘LIM TIZIMI TAJRIBASI.....	233
Maqsudova Gulnoz Olimovna. TALABALARDA NUTQIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI.....	235
Karimova Sevara Shaxriddin qizi. BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINING MATEMATIK SAVODXONLIGINI 5E MODEL ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASI.....	237
Ergashqulov Boburjon Nusratillayevich. TALABALARNI OLIY TA‘LIMGA MOSLASHISHINI SHAKLLANTIRISH METODOLOGIYASI.....	240

FILOLOGIYA

Berdiyeva Zulayxo Ochilovna. HIKOYA SYUJETIDA QAHRAMON RUHIYATI HAMDA BADIY XRONOTOP MUNOSABATI (Sobir O‘nar hikoyalari misolida).....	243
Ибрагимова Мохирахон Муроджон кизи, Йўлчиев Каххор Вахобович. ОСОБЕННОСТИ ПОТОКА СОЗНАНИЯ В РОМАНАХ ВИРДЖИНИИ ВУЛФ: ОТ «МИССИС ДЭЛЛОУЭЙ» К «ВОЛНАМ».....	245
Ko‘liboyev Bekzod Orzuboy o‘g‘li. “INGLIZ VA O‘ZBEK ROMANLARIDA MUALLIF – ROVIY – QAHRAMON TRIADASI (S. MOEMNING «OY VA SARIQ CHAQA” VA U. HAMDAMNING “ISYON VA ITOAT” ASARLARI MISOLIDA)”.....	247
Qo‘yliyeve Gulchehra Nazarqulovna. MILLIY ROMANIY POETIKA XUSUSIYATLARI.....	249
Mamatkulov Azizbek Rustamovich. TURKIY XALQLARDA SHAXS ISMLARINING TANLANISHIDA LINGVOMADANIY OMILLAR.....	252
Raimova Odinabonu Anvarjon qizi. BADIY MATNLARDA MILLIY-MADANIY BIRLIK LARINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI.....	254
Mo‘minova Ma’suma G‘olib qizi. O‘ZBEK TILI TOPONIMLARI TARKIBIDAGI “OB” KOMPONENTINING SEMANTIK VAZIFASI.....	256
Nzamatdinova Dilfuza Ko‘ptileuovna. TURG‘UN O‘XSHATISHLARNING LINGVOKULTUROLOGIK ASOSLARI.....	258
Saidahmadov Shuhrat Baxtiyor o‘g‘li. MATN TURI VA USLUBIGA KO‘RA SOF LINGVISTIK EKSPERTIZALARNING TASNIFI VA TAHLIL MEZONLARI.....	260
Egamberdiev Ravshanbek. SHOIRNING SO‘ZI – O‘ZI.....	263
Жалилова Азиза Абдуғани кизи. СКАЗОЧНАЯ АНТРОПОНИМИЯ В УЗБЕКСКОЙ ТРАДИЦИИ: СТРУКТУРНЫЕ МОДЕЛИ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ФУНКЦИИ ИМЕНОВАНИЯ.....	266
Uzoqov Akram Xikmatovich. MOZIYNING BADIY SIYRATI.....	271
Нуриддинов Шухрат Бахирович. ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ АРХАИЗМОВ ПРИ ИЗОБРАЖЕНИИ ОБРАЗА ИСТОРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В РОМАНЕ ЭПОПЕЕ.....	272
Каримова Малика Абди-Хафизовна. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЙМСТВОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ.....	275
Shayzakov G‘ulom Muxtarovich. ZAMON KATEGORIYASINING O‘ZBEK TILIDAGI FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI.....	279
Egamov Umidjon Shavkatovich. USMON AZIM LIRIKASINING BADIY-ESTETIK QIRRALARI.....	283

IJTIMOIIY FANLAR

Eshov Xurshid Xurramovich, Omonov Laziz Boliqul o‘g‘li. MEHNAT HUQUQIDA ZARARNI QOPLASH BO‘YICHA NORMATIV-HUQUQIY BO‘SHLIQLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH MASALALARI.....	284
Nazarov Obid Raximovich. YUNONISTON TARIXINING JAHON SIVILIZATSIIYASI TARAQQIYOTIDA TUTGAN O‘RNIGA OID AYRIM MULOHAZALAR.....	288
Turdimuratov Jasur Nurmamat o‘g‘li. UYUSHMAGAN YOSHLAR JINOYATCHILIGI DINAMIKASI VA UNI OLDINI OLISH YO‘LLARI.....	289
Buriyev Uralbek Xurram o‘g‘li. OLIY TA‘LIM MUASSASALARINI BOSHQARISHDA RAQAMLI MARKETING STRATEGIYALARINI JORIY ETISHNING BOSHQARUV SAMARADORLIGIGA TA‘SIRI.....	293
Xojiyev Ma‘murjon Muxsinjon o‘g‘li. MILLIY IQTISODIYOTDA YOSHLAR TADBIRKORLIGINI RIVOJLANTIRISH MEKANIZMLARINING MOLIVAVIY BARQARORLIKKA TA‘SIRI.....	294
Murodov Orif Jumayevich, G‘ulomov Haydarbek Ilyos o‘g‘li. KLASSTER TIZIMI SHAROITIDA PAXTA TOZALASH KORXONALARINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH.....	298
Nishonova Ozoda Djaloliddinovna. ETNOMADANIYATNING NAZARIY-FALSAFIY, MILLIY-G‘OYAVIY MASALALARI.....	304

«Guliston davlat universiteti axborotnomasi» ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. «Guliston davlat universiteti axborotnomasi» ilmiy jurnali quyidagi sohalar bo'yicha ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi:

- Tabiiy, qishloq xo'jaligi, texnika fanlari (fizika-matematika, biologiya, kimyo, texnika fanlari, qishloq xo'jaligi).
- Gumanitar - ijtimoiy fanlar (pedagogika va psixologiya, filologiya, ijtimoiy fanlar).

2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar: ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi; maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 9-10 betgacha; maqola nomi, annotatsiya (180-200 ta so'z) va tayanch so'zlar (8-10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida UDK, mavzu, muallifning F.I.O.(to'liq yozilishi kerak), tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning E-mail, annotatsiya (namunaga qarang) berilib, keyin matn keltiriladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati (kiril va lotin imlosida, namunaga qarang) albatta keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,5; abzats 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap tomon 3 sm, o'ng tomon 1,5 sm.

Namuna:

UDK 581.14

REPRODUCTION CHARACTERISTICS OF *GOBELIA PACHYCARPA* (FABACEAE) IN THE ARID ZONES OF UZBEKISTAN

O'ZBEKISTONNING QURG'OQCHIL MINTAQASIDA *GOBELIA PACHYCARPA* (FABACEAE)NING REPRODUKTSIYASI

РЕПРОДУКЦИЯ *GOBELIA PACHYCARPA* (FABACEAE) В АРИДНОЙ ЗОНЕ УЗБЕКИСТАНА

Botirova Laziza Axmadjon qizi¹, Karimova Inobatxon²

¹Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mikrorayon.

²Andijon qishloq xo'jaligi instituti, 150100. Andijon shahri, Uvaysiy ko'chasi 12-uy.

E-mail: liliya_15@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the reproduction processes of 3 populations of *Goebelia pachicarpa* (C.A.Mey.) Bunge in the arid zones of Uzbekistan. While studying the reproductive biology of plants the works of Sasyperova I.F. (1993), Ashurmetov A.A. and Karshibaev H.K. (2002) were used. Seed production of plants was defined according to the methods of Ashurmetov A.A. (1982) and Zlobin Yu.A. (2002). Reproduction strategies of species were determined by Ramenskiy –Grime system. (Abstract 180-200 ta so'zdan kam bo'lmali kerak).

Keywords: *Goebelia pachicarpa*, reproduction, reproduction strategy, seed productivity, dissemination, seed and vegetative reproduction, diaspore, seed renewal (8-10 ta).

Annotatsiya. Ushbu maqola *Goebelia pachicarpa* (C.A.Mey.) turining 2 ta populyatsiyasida..... (180-200 ta so'zdan kam bo'lmali kerak)

Tayanch so'zlar: *Goebelia pachicarpa*, reproduksiya, ... (8-10 ta).

Аннотация. Данная статья посвящена к двум популяциям *Goebelia pachicarpa* (C.A.Mey.)..... (180-200 шт.)

Ключевые слова: *Goebelia pachicarpa*, репродукция, ... 8-10 шт.

Matn keltiriladi:

Kirish. Muammoning dorzarbligi asoslanadi va maqsad ko'rsatiladi (maqolaning maqsadi ... aniqlash, ishlab chiqish, tavsiya berish, tasdiqlash, baholash, yechimini topish, ...).

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar...

Olingan natijalar va ularning tahlili...

Xulosa, rahmatnoma (*majburiy emas*) ketma-ketlikda keltiriladi.

5. Foydalanilgan adabiyotlarga havola to'rtburchak qavsda [1], jadval va rasmlarga havolalar esa dumaloq qavslarda keltiriladi (1-jadval), (2-rasm). Jadval va rasmlar matndan keyin berilishi lozim. Ularning umumiy soni 5 tadan oshmasligi kerak.

6. Adabiyotlar ro'yxati matnda kelishi bo'yicha keltiriladi, masalan [1], [2], ...

Adabiyotlar ro'yxati: (*adabiyotlar nomi asl (original) holda keltiriladi*)

Kitoblar: Muallif, nomi, shahar, nashriyot, yil va betlar keltiriladi (*Namuna:* 1. Иванов И.И. Лекарственные средства. - М.: Медицина, 1997. - 328 с.)

Maqolalar: Muallif, maqola nomi // Jurnal nomi, yil, №, betlar. (2. Каримова С.К. Адир минтақасининг лолла турлари. // Ўзб. биол. журн., 2009. -№ 2. - Б. 10-18.)

Avtoreferatlar: Muallif, nomi: doktorlik. diss. avtoreferati, shahar, yil, betlar. (3. Ходжаев Д.Х. Влияние микроэлементов на урожайность хлопчатника: Автореф. дисс... д-ра биол.наук.- Москва, 1995. - 35 с.)

Tezislari: Mualliflar, nomi // To'plam nomi, shahar, yil va betlar. (4. Каршибаев Х.К., Ахмедов Г.А. Биоэкологические исследования видов янтая // Материалы Респуб. науч. конф. «Кормовые растения Узбекистана». - Гулистан, 2006. - С. 15-17.)

7. Adabiyotlar ro'yxati qo'shimcha lotin imlosida takror keltiriladi:

References:

1. Ivanov I.I. Lekarstvennie sredstva. - M.: Medisina, 1997. - 328 s. (in Russian)

2. Karimova S.K. Adir mintaqasi lola turlari // O'zb. biol.URN, 2009.-№ 2. - B. 10-18.

3. Xodjaev D.X. Vliyanie mikroelementov na uroжайnost xlopchatnika: Avtoref. diss... d-ra biol. nauk.- Moskva, 1995. - 35 s. (in Russian)

4. Karshibaev X.K., Ahmedov G.A. Bioekologicheskie issledovaniya vidov yantaka // Materiali Respub. nauch. konf. «Kormovie rasteniya Uzbekistana». - Gulistan, 2006. - S. 15-17. (in Russian)

8. Tahririyat fizik o'lchovlarni keltirishda xalqaro tizim (SI), biologik obyektlarni nomlashda xalqaro Kodeks nomenklaturasidan foydalanishni tavsiya etadi. Butun sondan keyingi sonlar nuqta bilan ajratiladi (0.2).

9. Tahririyatga maqolaning elektron varianti topshiriladi. Maqolaning so'ngi betida hamma mualliflarning imzosi bo'lishi shart. Qo'lyozmaga ish bajarilgan tashkilotning yo'llanma xati, tasdiqlangan ekspertiza akti, taqrizlar ilova qilinadi. Maqolaning oxirgi betida mualliflar to'g'risidagi ma'lumotlar keltiriladi. Masalan:

Mualliflar:

Botirova Laziza Axmadjon qizi – Guliston davlat universiteti Dorivor o'simliklar va botanika kafedrasini mudiri, b.f.n., dotsenti. E-mail: liliya_15@mail.ru

Karimova Inobatxon - Andijon qishloq xo'jaligi instituti tadqiqotchisi. E-mail: inobat_90@inbox.ru

10. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Maqola jurnalda maxsus hisobga (Guliston davlat universiteti Moliya vazirligi G'aznachiligi x/r. 23402000300100001010, INN 201122919, MFO 00014. Markaziy bank XKKM Toshkent sh. BB STIR 200322757, ShXR

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2026. № 1 ***

400110860244017094100350002 axborotnoma uchun) mehnatga haq to'lashning bazaviy hisoblash miqdorida (412 000 so'm) to'lov amalga oshirilgandan keyin chop etiladi. Jurnalda anjuman tezislari va ma'ruzalari chop etilmaydi. **E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.**

11. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Manzil: O'zbekiston Respublikasi, 120100, Guliston shahri, 4-mavze, Guliston davlat universiteti, Asosiy bino, 4-qavat, 423-xona.

Web site: www.guldu.uz

E-mail: guldu-vestnik@umail.uz

Muharrirlar: U.Mavlyanov, R.Sh. Axmedov

Terishga berildi: 2026-yil 23-mart. Bosishga ruxsat etildi: 2026-yil 31-mart.

Qog'oz bichimi: 60x84, 1/8. F.A4. Shartli bosma tabog'i 19,75. Adadi 100.

Buyurtma № _____. Bahosi kelishilgan narxda.

«Universitet» bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 120100, Guliston shahri, 4-mavze, Guliston davlat universiteti, Asosiy bino, 4-qavat, 423-xona.

Tel.: (67) 225-41-76